

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः १^३

ग्रन्थाङ्कः ४९

महामुनिश्रीमद्वासप्रणीतं

वायुपुराणम् ।

एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः सपाठान्तर-

निर्देशं संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२७

स्मिस्ताब्दाः १९०९

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थायचीकृताः)

मूल्यं

किंमत ७ रुपये

११

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ॥

* अर्थतस्य वायुपुराणस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रदर्शयन्ते—

(क.) इति संज्ञितम्—कलिकत्तास्थं मुद्रितम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—बदोदरग्रामनिवासिनां रा. रा. 'वाप्यासा० पैराळ' इत्येतेषाम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तननिवासिनां रा. रा. 'तात्यासा० खानगीवाले' इत्येतेषाम् ।

(घ.) इति संज्ञितम्—रा. रा. 'भिवराव माधवराव पोतनीस' इत्येतेषाम् ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—संस्थान मिरजमळास्थं रा. रा. 'गङ्गाधर गोविन्द पटवर्धन' इत्येतेषाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथ वायुपुराणान्तर्गताध्यायस्थविषयानुक्रमः ।

मङ्गलचरणम् । वृक्षप्रैः सूतस्याऽऽगमनम् ।
 ऋषीणां सूतं प्रति पुराणप्रश्नविषयकः
 प्रश्नः । सूतोत्पत्तिकथनम् । सूतधर्मनिरूपणम् ।
 व्याघ्रोत्पत्तिप्रकारवर्णनम् । ऋषिभूतसंवादे
 वायुऋषिसंवादः । ब्रह्माण्डाद्युत्पत्तिनिरूपणम् ।
 एतत्पुराणगतकथानामनुक्रमः । आद्यपादाध्यय-
 नस्य फलनिरूपणम्
 विश्वभृजां सन्ननिरूपणम् । नैमिषारण्यस्य नैमिष-
 मित्यभिधायाः कारणभिधानम् । विश्वामित्र-
 वशिष्ठयोर्वैरनिरूपणम् । मृगयासंचारिणः पुरुवरवो
 हिरण्यमययज्ञवाट आगमनम् । यज्ञवाटं हर्षुकामस्य
 पुरुरवसः वृशवर्जनाशादिवर्णनम् । सन्नवर्णनम्
 प्रजापतिसृष्टिवर्णनम् ।
 पुराणलक्षणम् । प्रकियादिपादचतुष्टयनिरूपणम् ।
 भूतसर्गकथनम् । ब्रह्मादिपदानामवयवार्थाभि-
 धानम् । अहंकारादीनामुत्पत्तिः । पञ्चमहाभूतानां
 तद्गुणानां च निरूपणम् । प्राकृतसर्गवर्णनम् । हिर-
 ण्यगर्भस्य जन्मान्निरूपणम्
 ईशस्य दिनस्वरूपकथनम् । परमेशस्य रात्रिस्वरूप-
 वर्णनम् । क्षी-न्यन्माण्युग्नेभ्यो ब्रह्मादिदेवानामु-
 त्पत्तिः । वाराहकल्पाभिधानम्
 वाराहस्वर्णनम् । पृथिव्युद्धरणप्रकारवर्णनम् । अग्नि-
 योत्पत्तिनिरूपणम् । प्राकृतवैकृतसर्गाणां कथनम्
 वक्रत्रादिभ्यो ब्राह्मणादिवर्णानामुत्पत्तिवर्णनम् ...
 प्रतिसधिकीर्तनम् । हिरण्यगर्भस्य रूपवर्णनम् । कल्प-
 लक्षणम्
 पृथिवीसंनिवेशादिवर्णनम् । कृतादियुगानां निरूपणम् ।
 मानससृष्टिनिरूपणम् । युष्मत्सर्गाणामभिधानम् ।
 प्रादेशादीनां लक्षणम् । ओषध्यादीनामुत्पत्तिनिरू-
 पणम् । पृथिविदोहनादृषीणादिभ्रान्तानां प्रादुर्भावः ।
 ब्राह्मणादिवर्णनां धर्माभिधानम् । आश्रमधर्मनिरू-
 पणम्
 देवादिमृष्टिकथनम् । पित्रादीनां सभवाः । पश्चिमादी-
 नामुत्पत्तिप्रकारवर्णनम् । ब्रह्मणः सक्तासाङ्गवादि-
 मानसपुत्राणामुत्पत्तिः । रुद्रोत्पत्तिवर्णनम् । देवीनां
 नामान्निरूपणम् । ब्राह्मणादिवर्णानामुत्पत्तिस्थाना-
 भिधानम्
 स्वायम्भुवमनुवंशवर्णनम् । स्वायंभुवात्प्रियव्रतोत्तान-
 पादयोःस्तपः । आकृतिप्रभृत्सोत्पत्तिनिरूपणम् ।

दक्षप्रभृत्सु भ्रह्मादिदुहितृणा जननम् । भ्रह्मादीना
 धर्मादिकृतं पत्नीत्वेन सप्रहणम् । धर्ममर्गवर्णनम् ।
 तामससर्गाभिधानम् । रुद्ररुद्रोत्पत्तिनिरूपणम् ।
 महेश्वरयोगवर्णनम् । प्राणायामलक्षणम् । प्राणा-
 यामादीनां फलकथनम् १०
 प्राणायामस्य शान्त्यादिप्रयोजनानां निरूपणम् ।
 १ प्राणायामादीनां लक्षणम् । प्राणायामदोषाभिधा-
 नम् । प्राणायामदोषापनुत्तये विकृतिस्तान्निरूपणम् ।
 योगप्रवृत्तिलक्षणम् ११
 योगोपसर्गनिरूपणम् १२
 योगैश्वर्यनिरूपणम् १३
 २ गर्भोत्पत्तिप्रकारवर्णनम् १४
 ३ पाशुपतयोगनिरूपणम् १५
 शीचाचारलक्षणम् । शैलस्वर्गाभिधानम् । भिक्षुव्रतानां
 कथनम् । शिष्यनियमाः । मुक्कलक्षणम् १६
 परमाश्रमविधिनिरूपणम् १७
 यतिप्रायश्चित्तविधिः । पापस्य त्रैविध्यबोधनम् । योग-
 प्रशंसा । व्रतोपव्रतापक्रमे भिक्षुणां प्रायश्चित्तम् ।
 श्रीगमनादिविषये यतीनां प्रायश्चित्तम् । रेतःपाते
 भिक्षुणां प्रायश्चित्तम् १८
 अरिष्टनिरूपणम् १९
 ओंकारप्राप्तिलक्षणम् २०
 ६ कल्पानां निरूपणम् । मन्वन्तराणां कालसंख्याभिधा-
 नम् । वाराहादिकल्पानामभिधानम् २१
 कल्पसंख्यानिरूपणम् २२
 ७ महेश्वरावतारयोगः २३
 शेषपर्यङ्के शयानस्य विष्णोर्ब्रह्मणा सह संवादः ।
 ब्रह्मण उदरे विष्णुकृतसप्तद्वीपावलोकेनवर्णनम् ।
 विष्णोरुदरे ब्रह्मणः प्रवेशः । विष्णोर्नाभिकमण्ड-
 लक्षणम् । प्रादुर्भावः । ब्रह्मण उपकण्ठे शिवस्याऽऽग-
 मनम् । प्रसङ्गाच्छिवमहिमवर्णनम् । विष्णुकृत-
 तिस्रस्तरयनिरूपणम् २४
 संकराद्ब्रह्मविष्णोर्वैरप्राप्तिनिरूपणम् । प्रयत्नाच्छि-
 वविष्णोर्वैरवर्णनम् । मधुकैटभोत्पत्तिवर्णनम् ।
 विष्णुजिष्णुकृतो मधुकैटमयोवैषः । ब्रह्मणः सक्ता-
 ९ शादिकादयस्त्रोदोत्पत्तिः । भृगुवादिमानसपुत्राणामुत्प-
 त्तिनिरूपणम् २५
 स्वरोत्पत्तिनिरूपणम् २६

नीलोद्धितस्य नामभं प्राप्तिं कारणाभिधानम् । अप्तु
 मूत्रपट्टिपादिस्वरणे निषेधनिरूपणम् । छायादिव
 पुरीपायुस्त्वैर्गं निषेधकथनम् । महादेवतनुवर्णनम्
 ऋषिसर्गनिरूपणम् । मार्कण्डेयोत्पत्तिकथनम् । आदि-
 रसः सकाशात्सिनीवाल्यादीनामुत्पत्तिः । अत्रेरन-
 सृयायां सत्यनेत्रादिपुत्राणां जननम् । पट्टिसहस्राणां
 बालखिल्यानामुत्पत्तिः
 अभिवंदप्रणयनम् । स्वाहापुत्राणां कथनम् । देवादीना-
 मग्न्याभिधानम् । हृष्यवाहनपुत्राणां कथनम् । पाव-
 कामिपुत्राणां निरूपणम्
 पितृवंशवर्णनम् । अभिव्याप्ता वाहिपद इतिभेदेन पितृ-
 णां द्वैविध्यबोधनम् । हिमवतो मेनायां मैनाकैत्व-
 त्तिनिरूपणम् । दक्षकृतसत्यमानवर्णनम् । अपमा-
 नरसत्या देहत्यागः । सतीदेहत्यागप्रवणत्संजात-
 कोपशंकरादृक्षस्य शापः । वैवस्वतेऽन्तरे हिमवतो
 मेनायां सतीजन्मकथनम् । प्रचेतसः सकाशाद्दक्ष-
 जन्मनिरूपणम् । दक्षयज्ञवर्णनम् । यज्ञविध्वंसनाय
 वीरभद्रोत्पत्तिः । वीरभद्रकृतदक्षयज्ञध्वंसवर्णनम् ।
 वीरभद्रादृक्षास्य वरप्राप्तिः । दक्षकृतशिवस्तुति-
 निरूपणम् । ज्वरोत्पात्तिवर्णनम् । शिवस्तुतेः फल-
 धृतिनिरूपणम्
 देववंशवर्णनम् । देवयोनीनामभिधानम् । कालावस्था-
 निरूपणम् । संवत्सरादीनां निरूपणम्
 प्रणवविनिश्चयः । युगधर्माणां निरूपणम् । युगप्रमाणा-
 भिधानम् । प्रक्रियादिपादचतुष्टयस्य युगसंख्यया
 साम्यकथनम् । एतपुराणसंस्थाननिरूपणम्... ..
 स्वायम्भुववंशवर्णनम् । सप्तद्वीपनिवेशनादिप्रकारवर्ण-
 नम् । नामैः सर्गनिरूपणम्... ..
 जम्बूद्वीपवर्णनम् । वर्षपर्वतानां निरूपणम् । इलावृतादि-
 वर्षीणां कथनम् । ब्रह्मण उत्पत्तिवर्णनम् । मेरुपर्वत-
 वर्णनम् । ब्रह्मसमावर्णनम् । इन्द्राद्यष्टलोकपालानां
 महाविमानानां वर्णनम्
 मेरुसूत्रस्याऽऽयामनिरूपणम् । सयौदापर्वतानामभिधा-
 नम् । जम्बूनदीवर्णनम् । केतुमालद्वीपवर्णनम् ...
 चैत्ररपादिदेवाक्रांडनकानां निरूपणम् । अरुणेदादिस-
 रसां कथनम् । सीतान्तादिपर्वतानां निरूपणम्...
 भुवनत्रिन्यासः । श्रीसरःसरोवर्णनम् । धीवनादीनां
 निरूपणम् । कश्यपाश्रमवर्णनम् । एकशिलाया भूमे-
 र्णनम्
 उदुम्बरवनवर्णनम् । कर्दमस्याऽऽश्रमवर्णनम् । चिन्व-
 स्थल्यादीनां वर्णनम् । किंशुकवनवर्णनम् । बृहस्प-
 तेराश्रमवर्णनम् । शुक्राधमारीनां निरूपणम् ...
 शीतान्तादिपर्वतानां वर्णनम् । पारिजातवनवर्णनम् ।
 महानीलतीलवर्णनम् । करञ्जादिपर्वतानां वर्णनम् ।

सप्तर्षीनामाश्रमनिरूपणम् । श्वेतोद्रादिपर्वतानां
 तत्रस्वपुरादीनां च वर्णनम् ३९
 २ देवकूटस्थपाक्षराजभवनवर्णनम् । कालकेयद्वयानां नग-
 रवर्णनम् । अंतर्चूराक्षस्तानां पुरवर्णनम् । महादे-
 वस्य भूतवटावासवर्णनम्... .. ४०
 २८ कैलासवर्णनम् । पुष्पकवर्णनम् । पञ्चादिनिधीनां निरूप-
 णम् । मन्दाकिन्या वर्णनम् । महामाल्यादियक्षाणां
 निरूपणम् । रुद्रस्याऽऽप्रीडभूमीनां वर्णनम् । शर-
 वणस्थानानिरूपणम् । मृच्छंडाद्युष्याश्रमाणां निरू-
 पणम् । विष्ण्वादिदेवतानां स्थानाभिधानम् ।
 २९ पृथिव्या आकाशनिरूपणम् ४१
 आकाशगङ्गावर्णनम् । ४२
 गण्डिकावर्णनम् । भद्राशस्थितमुलपर्वतानां निरूप-
 णम् । जनपदानां निरूपणम् । महानदीनामभिधा-
 नम् । भद्राशस्थजगानामानुष्प्रमाणकथनम् ... ४३
 केतुमालवर्णनम् । केतुमाऽस्थकुलपर्वताभिधानम् ।
 तत्रस्थजनपदानां निरूपणम् । कम्बलादिनदीनां
 प्रतिपादनम् ४४
 भारतवर्षवर्णनम् । इन्द्रद्वीपादिभेदेन भारतवर्षस्य नव
 भेदाः । मेरुद्वीपादिपर्वतानां निरूपणम् । भारत-
 वर्षस्थजनपदानामभिधानम् । ४५
 ३० किंपुरुषादेवर्षाणां वर्णनम् । ४६
 ३१ कैलासवर्णनम् । चैत्ररयवनानिरूपणम् । मानससरोवर्ण-
 नम् । गङ्गाया उत्पत्तिः । नलिन्यादिभेदेन गङ्गायाः
 सप्त प्रवाहाः । तत्रप्रवाहवर्णनं च ४७
 ३२ जम्बूद्वीपान्तर्गताद्वीपादीना कथनम् । अगस्त्यभव-
 नवर्णनम् । लङ्कावर्णनम् । मोक्षवर्णनम् । वराह-
 पर्वतवर्णनम् ४८
 ३३ प्रक्षालीपर्वणनम् । गोमेदकादिपर्वतानां निरूपणम् ।
 प्रक्षालीपर्वणनामभिधानम् । शालमलद्वीपवर्णनम् ।
 ३४ सुदाद्वीपवर्णनम् । श्रीवद्वीपस्य विस्तारवर्णनम् ।
 शारद्वीपनिरूपणम् । सुदुर्मादीदिनदीनां कथनम् ।
 समुद्रादिशब्दानां त्रैविद्यार्थाभिधानम् ... ४९
 ३५ असलादीनां वर्णनम् । सूर्याचन्द्रसूर्योर्मितिनिरूपणम् ।
 मूर्त्तिकानां वर्णनम् । ज्योतिर्मणप्रचारस्य
 प्रमाणनिरूपणम् । सूर्य सादिभुमिच्छतां मन्देह-
 ३६ राक्षसानां गायत्र्यभिमुखितजलप्रक्षेपेण नाश
 इत्यादिकथनम् । प्रातस्तनादिकालानां निरूपणम् ।
 ३७ पितृयाणसर्गाः । देवयानमार्गाभिधानम् । विष्णुपद-
 निरूपणम् ५०
 ज्योतिष्प्रचारः । मेघेभ्यो जलवर्षणप्रकारानिरूपणम् ।
 ३८ घनानां त्रैविध्यबोधनम् । सूर्यरथस्य संनिवेश-
 वर्णनम् ५१
 सूर्यरथस्यापिष्ठादेवतानां निरूपणम् । सूर्याद्यानां

गतिनिरूपणम् । सोमरथवर्णनम् । यथासिद्ध-
 काना चन्द्राधानामभिधानम् । सोमकलाया
 शुद्धिप्रविवरणे कारणाभिधानम् । स्वर्गान्वादिप्र-
 हाणा रथवर्णनम् । निशुमारवर्णनम्
 वैयुतायामीना लक्षणम् । प्रहाणा प्रकृतिनिरूपणम् ।
 सूर्यमहिमवर्णनम् । सूर्यादिप्रहाणा मण्डलमा-
 णिनिरूपणम् । विशाखादियु सूर्यादिप्रहाणामुप-
 रितिनिरूपणम् । ज्योतिर्गणविचिन्तने पञ्च हेतवः
 ऋषिसूतसवादे वसिष्ठकालिकेयसवादाः । वसिष्ठकृत
 कालिकेयस्तुतिः । वैलासिशास्त्रवर्णनम् । कण्ठ-
 लिमान जिज्ञासमानाया' पार्वत्या शंकर प्रति
 प्रश्नः । कालकूटविशङ्कानेतिविषयतां ब्रह्मादि-
 देवाना शंकरोपपठे गमनं ब्रह्मादिदेवकृतस्तु-
 तिनिरूपण च देवप्रार्थनया शंकरकृतविवधान-
 वर्णनम् । सुराणकृतनीलकण्ठस्तवामिधानम् ।
 एतदध्यायस्य फलभूति
 ब्रह्माविष्णुकृतारिबर्लङ्कदशनिवर्णनम् । तदन्तसानाय
 ब्रह्माविष्णोर्गमनानिरूपणम् । अनधिगतलिङ्गान्त-
 ब्रह्मक्षतशिवस्तुति । स्तुतिप्रतीतशंकराब्रह्मावि-
 ष्णोर्वैराग्यानि वर्णनम् । एतत्स्तवपाठस्य फलाभि-
 धानम्
 सोमादित्याभ्या सहैलस्य सयैगनिरूपणम् । सोम्या-
 दिपितृजातीनामभिधानम् । सवत्सरादियुगा-
 त्मकाना निरूपणम् । सूर्यकीर्त्येणऽऽप्यायित-
 सोमस्तनुवर्णनम् । इक्ष्वादिपर्वणा निरूपणम् ।
 मासधातुमुजा पितृणामभिधानम् । कर्मभ्रष्टाना
 गतिनिरूपणम्
 निभेपादिकालनिरूपणम् । कृतादियुगामिधानम् ।
 तत्परिमाणनिरूपणम् । मन्वन्तरसख्याभिधानम् ।
 प्रेतायुगधर्मनिरूपणम् । यज्ञप्रवृत्तिनिरूपणम्...
 युगधर्माभिधानम्
 दिव्यमानुषभावाना निरूपणम् । यर्मादीना लक्षणम् ।
 यज्ञलक्षणम् । दयादीनां लक्षणाभिधानम् । ऋषि-
 जातीना निरूपणम् । वादादित्यवर्णनम् । मूत्र-
 लक्षणम्
 वैश्विभागकथनम् । जनककृताश्रमेदे याज्ञस्यस्यस्य
 ऋषिभिः सह सवाद । ततो याज्ञवल्क्येन पराभूत-
 ऋषिगणे सविवादिगोः शास्त्रस्य चाश्रयस्य द-
 शापराशा इत्यादिकथनम् । याज्ञश्वरदशानाश्र-
 माना मुचिनिरूपणम्
 शाखाभदनिरूपणम् । ऋगादीना संख्याभिधानम् ।
 षाष्टदशविद्याना कथनम् । ब्रह्मर्ष्यादीना लक्षणम् ।
 मन्वन्तराणां सत्यानिरूपणम् । मन्वन्तरप्रति-
 स्थापनलक्षणम् । प्रजापतिवसानुकीर्तनम् ...

स्वायम्भुवादिमनुवा सर्गनिरूपणम् । पृथुजन्मकथनम् ।
 मृतमागयोरुत्पत्तिवर्णनम् । सूतमागधाभ्यामनु-
 पमगयदेशयोर्दानवर्णनम् । पृथिवीदोहननिरूपणम् ६३
 ५२ पृथोयोर्योवर्णनम् । पृथिवीदोहने वसन्निभेपाणा
 दोग्धादीना च क्रमनिरूपणम् । पृथुवशानुकीर्तनम्।
 दक्षजन्मकथनम् ६३
 वैवस्वतसर्गवर्णनम् ६४
 ५३ भृगवादीनामुपत्तिनिरूपणम् । शुक्रोत्पत्तिकथनम् ।
 तत्पुत्राणामभिधानम् । इन्द्रकृतवह्निपुत्राणा
 नाश । भृगुवशवर्णनम् । अङ्गिरसो वशिनिरूपणम् ।
 मारीचवशकथनम् । नारदजन्माभिधानम् ।
 इक्ष्वाकनिरूपणम् ६५
 र्भवशकथनम् । सोमवशनिरूपणम् । रीरादिदिनमु-
 हूर्ताना निरूपणम् । जारद्रवादिस्थानाना कथनम् ।
 धानादिद्वादशादित्यानामभिधानम् । एकादश
 ५४ रुद्राणा कथनम् । ब्रह्मादिदेवाना तनुवर्णनम् । ब्रह्मा-
 दीनामशावतारनिरूपणम् । प्रसङ्गाद्भगवान्वातारवर्ण-
 नम् । योगेश्वरमहिमवर्णनम् ६६
 नक्षत्र सकाशाशकृतादियुगाणामुत्पत्ति । जयास्थ-
 ह्रदानामुत्पत्तिवर्णनम् । रुचरीजितायामजितास्थ-
 मानसपुत्राणा जनिनिरूपणम् । प्रसङ्गाद्विरण्या-
 क्षहिरण्यकशिपोर्जन्मकथनम् । तदपत्याना निरू-
 पणम् । क्षितिगर्भस्येन्द्रकृतसप्तधा छेदवर्णनम् ।
 महतायुत्पत्तिकथनम् ६७
 ५५ दनुवशवर्णनम् । दत्तेः प्रधानपुत्राणामभिधानम् ।
 एकाक्षोदिवनुपुत्राणा निरूपणम् ६८
 ५६ मीनेयारत्यदेवगन्धर्वादीना निरूपणम् । गन्धर्वद्विहृता
 कथनम् । विश्वहृदादिगन्धर्वाणामभिधानम् ।
 किन्नरगणप्रतिपादनम् । मेनकाशम्बरतामभिधानम् ।
 ५७ पर्वतनारदयोः सभूतिकथनम् । विनतावशवर्ण-
 नम् । राक्षसादीना सर्गनिरूपणम् । एतदध्यायस्य
 ५८ पठनफलम् ६९
 सोमादीनामाधिपत्यकथनम् । कदयगाह्यनारासितसङ्ग-
 पुत्रयोःसर्गसितसङ्गवर्णन च । वैश्रवणैरागसिन्ध-
 ५९ नम् । सतण्कुम्भकर्णादीना जन्माभिधानम् । यातु-
 धानादिराक्षसजातीना निरूपणम् । अग्निवशानु
 कीर्तनम् । दत्तात्रेयादीनामुपत्तिनिरूपणम् । द्वैपा-
 यनानारण्या शुक्रजन्मकथनम् । मूरिध्रवआदीनां-
 शुक्रपुत्राणा निरूपणम् ७०
 ६० पितृमर्गनिरूपणम् । धाद्वदानप्रशस्ता । ऋषिसूतसवादे
 शयुस्युत्पत्तिप्रवाद । वैरजादीनामुत्पत्तिकथनम् ।
 धाद्वारवरे कारणाभिधानम् । योगिन्यः धाद्वदाने
 मदीकलम् । तदलभे ब्रह्मचार्यादीना निरू-
 ६१ पणम् ७१

पितृगणानां निरूपणम् । प्रसङ्गमेतोत्पत्तिकथनम् ।
 हिमवतः सकाशान्मेनायां मेनाकोत्पत्तिः । अपर्णा-
 दिकन्वानां जन्मकथनम् । अपर्णादिकन्वानां
 महादेवादिदुर्गतं पत्नीत्वेन ग्रहणम् । रतिकाले विघ्नं
 कुर्वतोऽपरर्षायाः शापः । शरवणे कार्तिकेयोत्प-
 त्तिनिरूपणम्
 अच्छोदसरोवर्षणम् । अग्निध्यात्तादिपितृणां तत्क-
 न्यानां च निरूपणम् । पितृप्रसादादिर्धर्म्यप्रसिन्नि-
 रूपणम्
 पितृप्राज्ञानामभिधानम् । पितृस्थाननिरूपणम् । सप्ता-
 चरिर्मन्त्रजपस्य फलकथनम्
 बलिप्राज्ञाणां कर्तनम् । पितृभ्यो माल्यादिदानाल-
 क्ष्यादिप्रसिन्ननिरूपणम् । पितृभ्योऽन्नदानम् । पिण्ड-
 दानविधिनिरूपणम् । धाद्वे वर्जनीयानि । धाद्वक-
 र्तुनिषयाः । होममन्त्राणामभिधानम् । यज्ञियवृ-
 क्षाणां निरूपणम्... ..
 विश्वेशानामुत्पत्तिः । ब्रह्मणः सकाशाद्विश्वेशानां वर-
 प्राप्तिः । पञ्चमहायज्ञानां कर्तव्यत्वेन बोधनम् ।
 शूद्रस्य पञ्चयज्ञदणेऽभ्यनुज्ञा । अग्नादिपु पिण्ड-
 प्रक्षेपविधिकथनम् । ब्राह्मणविसर्जनम्
 अमरकण्टकादिस्थानाविशेषेषु पिण्डदानात्कलविषयबो-
 धनम् । पुष्करादितीर्थेषु धाद्वारणात्पितृणा-
 मश्वयुत्पत्तिः । अजतुह्वादितीर्थेषु धाद्वदानात्पु-
 ष्याधिक्यकथनम् । कालभ्रतादिदेशेषु धाद्वारणात्-
 कलानन्याभिधानम् । कनकनन्यादितीर्थानां
 निरूपणम् । अथहृद्यानादयस्तीर्थफलमाजो न भव-
 न्तीत्यादिनिरूपणम्
 धाद्वोपादेयानि । धाद्वेऽपासनीयानि । प्रसङ्गद्वयशु-
 द्विनिरूपणम् । शौचाचारादिविधिकथनम् ...
 धाद्वे ब्राह्मणपरीक्षणम् । मृताशीचजननाशीचयोरभि-
 धानम् । शौचाचाराविधिकथनम् । पुण्यादिद्रव्याणां
 शुद्धिः । आवमनविधिः । पक्षिपावनानां निरूपणम्
 धाद्वे वर्ज्यनाम्नाणामभिधानम् । धाद्वोर्च्छटाश-
 दानं दोषनिरूपणम् । सवनादीनां प्रसंसा ...
 पिशुंदेश्यज्ञाना नानाविधदानानां निरूपणं तद्गतफल-
 कथनं च
 अथराधाद्वकलनिरूपणम् । तिथिविशेषे धाद्वकलव-
 र्णनम्
 नक्षत्रविशेषे धाद्वकलनिरूपणम्
 त्रिगुणविभाजनद्रव्याणामभिधानम् । गद्याधाद्वकलनिरू-
 पणम् । मन्त्ररूपमादितीर्थविशेषे धाद्वकलवर्णनम् ।
 गद्यार्थे एवमभिप्रादीनीदृश्य पिण्डपातने मित्रा-
 दीनां मोक्षः । पिशुंदेश्यज्ञानस्य फलाभिधानम् ।
 धाद्वारक्षः जनानां प्राणिपादनम् । अथराधादीनां निरू-

पणम् । वेदपरागादिब्राह्मणानां लक्षणम् । एत-
 च्छाद्वकल्पस्य पठनकलम् । देवकार्यापेक्षया पितृ-
 कार्थस्य महत्त्वबोधनम् ८३
 वरुणवंशवर्णनम् । त्वष्टुत्पत्तिकथनम् । मार्तण्ड इति-
 संज्ञायाः कारणाभिधानम् । मार्तण्डवंशानिरूपणम् ।
 संज्ञाकृतवडशरूपग्रहणप्रकारवर्णनम् । संज्ञातो-
 यमस्य शापः । अश्विनीसुतयोज्जन्मकथनम् ... ८४
 वैवस्वतमनुवंशवर्णनम् । नवानामिक्ष्वाकादिपुत्राणां
 निरूपणम् । इत्योत्पत्त्यभिधानम् । सुयज्ञस्य स्त्रीभावे
 कारणाभिधानम् ८५
 वैवस्वतमनुवंशाभिधानम् । स्वरमण्डलवर्णनम् ।
 पृथ्वादिस्वराणां निरूपणम् । गान्धारप्राप्तिकाणां
 कथनम् । मूलेनालक्षणाभिधानम् । स्वरदेवतानां
 निरूपणम्... .. ८६
 गीतालकारनिर्देशः । वर्णानां रोहणावरोहाभिधानम् ।
 स्यापन्यादिभेदेन चतुर्णामलंकाराणां निरूपणं तल्ल-
 क्षणाभिधानं च । अलंकारप्रयोजनकथनम् ।
 अलंकाराद्वाग्भोवत्पत्तिकथनम् ८७
 वैवस्वतमनुवंशवर्णनम् । इक्ष्वाकुवंशातिरूपणम् । कुवला-
 श्रुतधुन्धुदैत्यस्य वधः । दृढश्यादिकुवलाश्वपुत्रा-
 णामभिधानम् । मांथादिवंशवर्णनम् । त्रिशद्व्या-
 हयानम् । हरिश्चन्द्रजन्मकथनम् । हरिश्चन्द्रवंशानि-
 रूपणम् । सगरोत्पत्तिः । सगरकृतहयमेधयज्ञवर्ण-
 नम् । कपिलकृतः सगरपुत्राणां नाशः । तदुद्धरणाय
 गहानयनवर्णनम् । भगीरथवंशवर्णनम् । श्रीराम-
 चरितवर्णनम् ८८
 निमिवंशवर्णनम् । जनकजन्मान्निर्णयं तद्वंशवर्णनं च
 सीताया उपपत्तिकथनम् । पुत्रात्पञ्चदशानिरूपणम्
 ८९
 सोमजन्मकीर्तनम् । सोमकृतराजसुयज्ञवर्णनम् ।
 ताराहरणादिवर्णनम् । सोमपुत्रस्य सुवस्य जन्मादि-
 कथनम् । सोमजन्मथयणकलम् ९०
 सोमवंशानुकीर्तनम् । गुरुवत् आह्वयानम् । गन्धर्वदे-
 त्तवरस्य गुरुवत्सो गन्धर्वलोकापत्तिः । आधुराशु-
 र्वैवीपुत्राणां कथनम् । भृगुवंशातिरूपणं परशुरामो-
 त्पत्तिकथनं च । विश्वामित्रस्य वंशवर्णनम् । दान-
 प्रशंसा ९१
 अयोर्वंशवर्णनम् । प्रसङ्गाद्व्यन्यतमुत्पत्तिर्कीर्तनम् ।
 धन्वन्तरौर्वणुतो वरप्रदानम् । पारजस्यो संकरा-
 वासस्य कारणाभिधानम् । पाराणस्य निरुन्मशापः ।
 दिवोदासवंशवर्णनम् । दानवीः सह रजेमुद्धवर्णनम् ।
 रुजिपुत्रकृतः शक्रपराजयः । गुफप्रसादादिन्द्रस्य
 स्ववदोत्पत्तिनिरूपणम् ९२
 नोमवंशवर्णनम् । नद्युवंशाभिधानम् । ययातिपरि-
 तम् । तगरितप्रथमकलम् ९३

शापः । शापमुक्तये धर्मव्रतायास्तपआचरणवर्णनम् । धर्मव्रताया देवेभ्यो वरप्राप्तिः ... १०५
शिलामाहात्म्यम् । रामतीर्थवर्णनम् । यमादिभ्यो बलिप्रदानम् । भरताश्रमे श्राद्धचरणादक्षय्यफलप्राप्तिः । अभ्युद्यन्तज्ञादिगिरिषु पिण्डदानात्पितृणां ब्रह्मपुरप्राप्तिः । कपिलायां स्नात्वा पिण्डदानात्पितृणां मुक्तिः । गृत्रकूटादिषु पिण्डदानाच्छिवलोकप्राप्तिः । शोषपदे पिण्डदानात्सर्वगावाप्तिः । भस्मकृते पिण्डदानाद्विष्णुलोकावाप्तिः । ... १०८
गदाधराह्वयानम् । गदामुरकृत ब्रह्मणे स्यास्त्वदानवर्णनम् । विश्वकर्मकृतं तदास्थिगदानिर्माणम् । ब्रह्मपुत्रस्य हीतीनशाचरस्य देवीर्भोज्येन्द्रपदारोहणादिनीर्तनम् । तद्गदया विष्णुकृतो हेतिराक्षसस्य वधः । सगदस्य हरेर्गयासुराशिरःशिलायां संस्थितिः । प्रभासादिपर्वतानां निरूपणम् । शिलाया गायत्र्यादिदेवतानां स्थितिनिरूपणम् । हेतिराक्षसस्य विष्णुपुरे गमनम् । ब्रह्मादिदेवकृता गदाधरस्तुतिः । विष्णोः सकाशाद्ब्रह्मणो वरप्राप्तिः । आदिगदाधरदर्शनस्य फलकथनम् । शिवकृतगदाधरस्तोत्रानुकीर्तनम् । गदाधरपूजनस्य फलनिरूपणम् ... १०९
गयायात्राभिधानम् । गयां गन्तुमुद्यतस्थानुष्ठाननिरूपणम् । गयां प्राप्य प्रेतपर्वते श्राद्धतपादनार्थं कच्यबाहादिदेवतानां प्रार्थना । प्रेतशिलायां पद्मगव्येन तत्स्थानशोधनम् । पितृणां कुशेष्वान्नाहनादिकथनम् । सप्तानां गोत्राणामनुकीर्तनम् । पिण्डदानविधिः । पितृकार्ये गदाधरप्रार्थना ... ११०

उत्तरमानसतीर्थे पितृमुख्यर्थे स्नानादिविधिकथनम् । कनकलादित्तीर्थवर्णनम् । पञ्चतीर्थवर्णनम् । मतइयायां स्नात्वा मतइशनि कृते श्राद्धाचरणम् । ब्रह्ममरसि पिण्डदानात्पितृणां मुक्तिः । यमादिभ्यो बलिदानम् । रुद्रपदादिषु पिण्डदानां शिवपुरादिप्राप्तिः । कश्यपपदे पिण्ड दातुमुच्यते भारद्वाजे पदमुद्भिद्य शुद्धकृष्णहस्तयोर्निगमनम् । पिण्डदानोद्यतेन रामेण सह स्वर्गतस्य दशरथस्य संभाषणम् । रामाय दशरथस्य वरदानम् । विष्णुपदे भीमकृतपिण्डदानानुकीर्तनम् । गदालोलतीर्थे पिण्डदानात्पितृणां ब्रह्मलोकवाप्तिः । अक्षयवदे श्राद्धाचरणात्महाफलम् । गयातीर्थपुरीधेते षोडशकदाननिरूपणम् । अक्षयवटप्रार्थनामन्त्रः ... १११
गयराजस्य यज्ञवर्णनम् । विष्णवादिदेवेभ्यो गयराजस्य वरप्राप्तिकथनम् । गयस्य विष्णुलोकवाप्तिः । पित्रभिः सह विशालस्य संभाषणम् । पित्रदत्तवस्य विशालस्य स्वर्गं प्रति गमनम् । गयायां पिण्डदानात्प्रेतानां मुक्तिः । गायत्र्यादित्तीर्थादीं स्नानानादिभ्यः पितृणां मुक्तिः । विशालायां भरताश्रमादीं च पिण्डदानात्पिण्डदस्य कुलशतोद्धारः । दशाश्वमेधिकादित्तीर्थादिषु पिण्डदानात्पितृणां स्वर्गादिलोकावाप्तिः । मरीचः शकराद्भिरप्राप्तिः । युधिष्ठिरकृतपिण्डदानात्पाण्डोः शाश्वतपदप्राप्तिवर्णनम् । मतद्रुपदादीं श्राद्धदानात्पितृणां ब्रह्मलोकः । गयाह्वयानस्य पठनपाठनफलम् । ... ११२

समाप्तोऽथ वायुपुराणान्तर्गताध्यायानां विषयानुक्रमः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्देहायनमुनिप्रणीतम्

वायुपुराणम् ।

तत्र प्रक्रियापादे

प्रथमोऽध्यायः ।

अनुक्रमणिका ।

- *नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
- जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्याऽऽस्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥ २
- प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् । महादेवं महात्मानं सर्वस्य जगतः पतिम् ॥ ३
- ब्रह्माणं लोककर्तारं सर्वज्ञमपराजितम् । भुम्भुं भूतभविष्यस्य सांप्रतस्य च सत्पतिम् ॥ ४
- ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहासिद्धं चतुष्टयम् ॥ ५
- य इमान्पश्यते भावान्नित्यं सदसदात्मकान् । आविशन्ति पुनस्तं वै क्रियाभावार्थमीश्वरम् ॥ ६
- लोककृष्टलोकतत्त्वज्ञो योगमास्थाय तत्त्ववित् । असृजत्सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ७
- तमजं विश्वकर्माणं चित्पतिं लोकसाक्षिणम् । पुराणारूपानजिज्ञासुर्ब्रजामि शरणं प्रभुम् ॥ ८
- ब्रह्मवायुमेहन्द्रेभ्यो नमस्कृत्य समाहितः । ऋषीणां च वरिष्ठाय वसिष्ठाय महात्मने ॥ ९
- तन्नप्ते चातियशसे जातूकर्णा(ण्यो)प चर्षये । वसिष्ठोऽयं च शुचये कृण्वद्देहायनाय च ॥ १०
- पुराणं संभवक्ष्यामि ब्रह्मोक्तं वेदसंमितम् । धर्मार्थन्यायसंयुक्तरागमैः सुविभूषितम् ॥ ११
- असीमकृष्णं विक्रान्ते राजैन्येऽनुपमत्वपि । प्रशासतीमां धर्मेण भूमिं भूमिपसत्तमे ॥ १२
- ऋषयः संशितात्मानः सत्यव्रतपरायणाः । ऋजवो नष्टरजमः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ॥ १३
- धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रं तु ईजिरे । नद्यास्तीरि ह्यपद्रव्याः पुण्यायाः शुचिरोधसः ॥ १४
- द्रीक्षितास्ते यथाशास्त्रं नैमिषारण्यगोचराः । द्रष्टुं तान्स महाबुद्धिः भूतः पौराणिकोत्तमः ॥ १५
- लोमानि हर्षयांचक्रे श्रोतॄणां यत्सुभाषितैः । कर्मणा प्रथितस्तेन लोकेऽस्मिन्दौमर्षणः ॥ १६
- तपःश्रुताचारनिर्धेर्देव्यासस्य धीमतः । शिष्यो बभूव मेघाची त्रिषु लोकेषु विधुतः ॥ १७

* एतच्छ्लोकद्वय ए. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ ए. घ. 'नैत्य स' । २ घ. 'निद्रिन' । ३ ए. घ. 'ध भाराना' । ४ क. 'दाय च शु' । ५ ए. ग. घ. ङ. 'शु' आयी' । ६ ए. ग. घ. ङ. 'जन्पु' । ७ ए. 'या धर्मवाणिनाम् । क' ।

पुराणवेदो ह्यखिलस्तस्मिन्सम्यक्प्रतिष्ठितः । (*भारती चैव विपुला महाभारतवर्धिनी ॥ १८
 धर्मार्थकाममोक्षार्थाः कथा यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।) सूक्ताः सुपरिभाषाश्च भूषावोपधयो यथा।।१९
 स तानुयायेन सुधियो न्यायविन्मुनिपुंगवान् । अभिगम्योपसंसृत्य नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ॥ २०
 तोषयामास मेधावी प्रणिपातेन तानृषीन् । ते चापि सत्रिणः प्रीताः ससदस्या महौजसः।।२१
 तस्मै साम च पूजां च यथावत्प्रतिपेदिरे । अथ तेषां पुराणस्य शुश्रूषा समपद्यत ॥ २२
 दृष्ट्वा तैमतिविश्वस्तं विद्वांसं लोमहर्षणम् । तस्मिन्सत्रे गृहपतिः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २३
 इङ्गितैर्भावमालक्ष्य तेषां सूतमचोदयत् । त्वया सूत महाबुद्धिर्भगवान्ब्रह्मवित्तमः ॥ २४
 इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः । बुदोह वै मतिं तस्य त्वं पुराणाश्रयां कथाम् ॥ २५
 एषां च ऋषिमुख्यानां(णां) पुराणं प्रति धीमताम् । शुश्रूषाऽस्ति महाबुद्धे तच्छ्रावयितुमर्हसि ॥
 सर्वे हीमे महात्मानो नानागोत्राः सपागताः । स्वान्स्वान्वंशान्पुराणैस्तु शृणुयुर्व्रह्मवादिनः।।२७
 सपुत्रान्दीर्घसत्रेऽस्मिन्ऽश्रावयेथा मुनीनथ । दीक्षिष्यमाणैरस्माभिस्तेन प्रागसि संस्मृतः ॥ २८
 इति संनोदितः सैतः प्रत्युवाच शुभां गिराम् । श्लक्ष्णां च न्यायसंयुक्तां यां ब्रूयाल्लोमहर्षणः२९

सूत उवाच—

पूतोऽस्म्यनुगृहीतश्च भवद्भिरभिनोदितः । पुराणार्थं पुराणज्ञैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ ३०
 स्वधर्म एष सूतस्य सद्भिर्दृष्टः पुरातनैः । देवतानामृषीणां च राज्ञां चाभिततेजसाम् ॥ ३१
 वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानां च महात्मनाम् । इतिहासपुराणेपु दिष्टौ ये ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२
 न हि वेदेष्वधीकारः कश्चित्सूतस्य दृश्यते । वैन्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्तमाने महात्मनः । ३३
 सुत्यायामभवत्सूतः प्रथमं वर्णवैकृतः । ऐन्द्रेण हविषा तत्र हविः पूक्तं बृहस्पतेः ॥ ३४
 जुहावेन्द्राय देवाय ततः सूतो व्यजायत । प्रमादात्तत्र संजज्ञे प्रायश्चित्तं च कर्मसु ॥ ३५
 शिष्यहृद्येन यत्पृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः । अधरोत्तरचारेण (+जज्ञे तद्गर्णवैकृतः ॥ ३६
 यच्च क्षत्रात्समभवद्ब्राह्मणावरयोनितः । ततः पूर्वेण साधर्म्यात्तुल्यधर्मा प्रकीर्तितः ॥ ३७
 मध्यमो ह्येष सूतस्य धर्मः क्षत्रोपजीवनम् । रथनागाश्वचरितं जघन्यं च चिकित्सितम् ॥ ३८
 तत्स्वधर्ममहं पृष्टो भवद्भिर्ब्रह्मवादिभिः । कस्मात्सम्यङ्गन् विद्व्यां पुराणमृषिपुञ्जितम् ॥ ३९
 पितृणां मानसी कन्या वासवी समपद्यते । अपध्याता च पितृभिर्मत्स्ययोनौ बभूव सा ॥ ४०
 अरणीव हुताशस्य निमित्तं यस्य जन्मनः । तस्यां जातो महायोगी व्यासो वेदविदां वरः ४१
 तस्मै भगवते कृत्वा नमो व्यासाय वेधसे । पुरुषाय पुराणाय भृगुर्वाक्यप्रवर्तिने ॥ ४२
 मानुषच्छन्नरूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे । जातमात्रं च यं वेद उपतस्थे ससंग्रहः ॥ ४३
 धर्ममेव पुरस्कृत्य जातूकर्णादवाप तम् । मतिं मन्यानमाविध्य येनासौ श्रुतिसागरात् ॥ ४४
 प्रकाशं जनितो लोके महाभारतचन्द्रमाः । वेदद्भुमश्च यं प्राप्य सशाखः समपद्यत ॥ ४५
 भूमिकालगुणान्माप्य बहुशाखो यथा द्रुमः । तस्माद्बहुमुपधृत्य पुराणं ब्रह्मवादिनः ॥ ४६

* धनुश्चिह्नान्तर्गतमन्यो च. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतमन्यो ग, पुस्तके नास्ति ।

१ म. ग. 'वर्धिनी' । २ ख. द. 'संग्रह' न' । ३ ख. 'तत्पूर्ववि' । घ. 'तत्प्रतिवि' । ४ ख. ग. घ. 'द. 'दिम-
 न्सांऽश्रावय मो मुनीन् । दी' । ५ क. 'सूतस्तेरेव श्रुतिभिः पुरा । पुराणा' । ६ ख. घ. 'श्रुतेन च म' । ७ ख. द. दृष्टा ।
 ८ ख. घ. द. 'इतम् । य' । ९ घ. 'त । पातितता या च वि' । १० ख. घ. द. 'यान्यार्थव' ।

(अनुक्रमणिका)

सर्वज्ञात्सर्ववेदेषु पूजितादीप्ततेजसः । पुराणं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं मातरिभ्यः ॥	४७
पृष्टेन मुनिभिः पूर्वं नैमिषीर्यैर्महात्मभिः । महेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्विधुश्चतुर्मुखः ॥	४८
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च स्वयंभूर्हेतुरीश्वरः । अव्यक्तं कारणं यद्यन्नित्यं सदसदात्मकम् ॥	४९
महैदादिविशेषान्तं सृजतीति विनिश्चयः । अण्डं हिरण्यं चैव बभूवाप्रतिमं ततः ॥	५०
अण्डस्याऽऽवरणं चाद्भिरपामपि च तेजसा । वायुना तैत्स नभसा नभो भूतादिनाऽऽवृतम् ५१	५१
भूतादिर्महता चैव) अव्यक्तेनाऽऽवृतो महान् । अतोऽत्र विश्वदेवानामृषीणां चोपवर्णितम् ॥ ५२	५२
नदीनां पर्वतानां च प्रादुर्भावोऽत्र शस्यते । मन्वन्तराणां सर्वेषां कल्पानां चोपवर्णनम् ॥ ५३	५३
कीर्तनं ब्रह्मक्षत्रस्य ब्रह्मजन्म च कीर्त्यते । अतो ब्रह्मणि सृष्टत्वं प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ ५४	५४
अवस्थाश्चात्र कीर्त्यन्ते ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । कल्पानां वत्सरं चैव जगतः स्थापनं तथा ॥ ५५	५५
शयनं च हरेरत्र पृथिव्युद्धरणं तथा । संनिवेशः पुरादीनां वर्णाश्रमविभागशः ॥ ५६	५६
वृक्षाणां शृङ्गस्थानां सिद्धीनां च विनाशनम् । योजनानां पथां चैव संचरं बहुविस्तरम् ॥ ५७	५७
स्वर्गे स्थानविभागं च मर्त्यानां शुभचारिणाम् । वृक्षाणांभोपधीनां च वीरुधां च प्रकीर्तनम् ५८	५८
वृक्षनारकिक्रीटत्वं मर्त्यानां परिकीर्तनम् । *देवतानामृषीणां च द्वे ह्येती परिकीर्तिते ॥ ५९	५९
अन्नादीनां तनूनां च सृजनं त्यजनं तथा । प्रथमं सर्वशास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणा स्मृतम् ॥ ६०	६०
अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः । अङ्गानि धर्मशास्त्रं च व्रतानि नियमास्तथा ६१	६१
पशूनां पुरुषाणां च संभवः परिकीर्तितः । तथा निर्वचनं प्रोक्तं कल्पस्य च परिग्रहः ॥ ६२	६२
नव सर्गाः पुनः प्रोक्ता ब्रह्मणो बुद्धिपूर्वकाः । त्रयोऽन्ये बुद्धिपूर्वास्तु ततो लोकानकल्पयत् ६३	६३
ब्रह्मणोऽव्यवबेभ्यश्च धर्मादीनां समुद्भवः । ये द्वादश प्रसूयन्ते प्रजाकल्पे पुनः पुनः ॥ ६४	६४
कल्पयोरन्तरं प्रोक्तं प्रतिसंधिश्च यस्तयोः । तमोमार्त्रांमृतत्वाच्च ब्रह्मणोऽधर्मसंभवः ॥ ६५	६५
तथैव शतस्रुपायाः संभवश्च ततः परम् । प्रियव्रतोचानपादौ प्रसृत्याकृतयश्च ताः ॥ ६६	६६
कीर्त्यन्ते धृतपाप्मानो येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः । रुचेः प्रजापतेशोर्ध्वमाकृत्यां मिथुनोद्भवः ॥ ६७	६७
प्रसृत्यामपि दक्षस्य कन्यानां भववत्ततः । दाक्षायणीषु चाप्यूर्ध्वं श्रद्धाद्यासु महात्मनाम् ॥ ६८	६८
धर्मस्य कीर्त्यते सर्गः सात्त्विकस्य सुखोदयः । तथाऽधर्मस्य हिंसायां तामसोऽशुभलक्षणः ॥ ६९	६९
महेश्वरस्य सत्यां च प्रजासर्गः प्रकीर्तितः । निरामयं च ब्रह्माणं तादृशं कीर्तितं पुनः ॥ ७०	७०
योगं योगनिधिः प्राह द्विजानां मुक्तिकाङ्क्षिणाम् । अवतारश्च रुद्रस्य महाभाग्यं तथैव च ॥ ७१	७१
त्रैवेदिका कथा वाऽपि सैवाद्ः परमो महान् । ब्रह्मनारायणाभ्यां च यत्र स्तोत्रं प्रकीर्तितम् ७२	७२
स्तुतस्ताभ्यां स देवेशस्तुतोप भगवाञ्छिवः । प्रादुर्भावोऽथ रुद्रस्य ब्रह्मणोऽङ्गे महात्मनः ॥ ७३	७३
कीर्त्यते नामहेतुश्च यथाऽरोदीन्महामनाः । रुद्रादीनि यथा द्वाष्टौ नामान्यामोत्स्वयंभुवः ॥ ७४	७४

* इदमर्थं नास्ति य. पुस्तके ।

१ ख. घ. ट. 'तुर्व्यूह्य' । २ ख. घ. ट. 'यत्तमि' । ३ क. 'तस्य न' । ४ ख. ग. ट. 'न' । अन्तर्भावश्च दे' ।
 ५ ट. 'वर्णनम् । की' । ६ ख. ग. घ. 'णितः । न' । ७ क. 'सिद्धानां । ८ ख. ग. घ. ट. 'पथ । ९ क. 'नां भुवि च' ।
 १० ग. घ. ट. 'णामाप' । ११ ट. 'गती । १२ ख. घ. 'ते । अन्तादी' । ग. ट. 'ते । अन्त्यादी' । १३ क. 'प्रजाः
 क' । १४ क. 'प्रावृत्' । १५ ख. 'पायां सं' । १६ ग. ट. 'कस्तु सु' । १७ ग. घ. ट. 'कीर्तनं । १८ क. 'दिकां
 क्या चापि ।

यथा च तैर्व्याप्तमिदं त्रैलोक्यं सचराचरम् । भृग्वादीनामृषीणां च प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ ७५
 *वशिष्टस्य च ब्रह्मर्षेयत्र गोत्रानुकीर्तनम् । अग्नेः प्रजायाः संभृतिः स्वाहायां यत्र कीर्तिता ॥
 पितृणां द्विप्रकाराणां स्वधायास्तदनन्तरम् । पितृवंशप्रसङ्गेन कीर्त्यते च महेश्वरात् ॥ ७७
 दक्षस्य शापः सत्यर्थे भृग्वादीनां च धीमताम् । प्रतिशापश्च रुद्रस्य दक्षादद्भुतकर्मणः ॥ ७८
 प्रतिषेधश्च वैरस्य कीर्त्यते (+दोषदर्शनात्) । मन्वन्तरप्रसङ्गेन कालज्ञानं च कीर्त्यते ॥ ७९
 प्रजापतेः कर्दमस्य कन्या या शुभलक्षणा । भियत्रतस्य पुत्राणां कीर्त्यते) यत्र विस्तरः ॥ ८०
 तेषां नियोगो द्वीपेषु देशेषु च पृथक्पृथक् । स्वायंभुवस्य सर्गस्य ततश्चाप्यनुकीर्तनम् ॥ ८१
 उक्तो नाभेर्निसर्गश्च रजसश्च महात्मनः । द्वीपानां सप्तसमुद्राणां पर्वतानां च कीर्तनम् ॥ ८२
 वर्षाणां च नदीनां च तद्भेदानां च सर्वशः । द्वीपभेदसहस्राणामन्वन्तर्भेदश्च सप्तसु ॥ ८३
 विस्तरान्मण्डलांश्चैव जम्बुद्वीपसमुद्रयोः । प्रमाणं योजनाग्रेण कीर्त्यते पर्वतैः सह ॥ ८४
 हिमवान्हेमकूटस्तु निपधो मेहेरेव च । नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च कीर्त्यन्ते वर्षपर्वताः ॥ ८५
 तेषामन्तरविष्कम्भा उच्छ्वायायामविस्तराः । कीर्त्यन्ते योजनाग्रेण ये च तत्र निवासिनः ॥ ८६
 भारतादीनि वर्षाणि नदीभिः पर्वतैस्तथा । भूतैश्चोपनिविष्टानि गतिमद्भिर्ध्रुवैस्तथा ॥ ८७
 जम्बुद्वीपादयो द्वीपाः सप्तद्वैः सप्तभिर्वृताः । ततश्चाऽऽप्यमयी भूमिलोकालोकश्च कीर्त्यते ॥ ८८
 अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी । भूरादयश्च कीर्त्यन्ते वरणैः प्राकृतैः सह ॥ ८९
 सर्वं च तत्प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकम् । सव्यासपरिमाणं च संक्षेपेणैव कीर्त्यते ॥ ९०
 सूर्याचन्द्रमसोश्चैव पृथिव्याश्चाप्यशेषतः । प्रमाणं योजनाग्रेण सांप्रतैरभिमानीभिः ॥ ९१
 महेंद्राद्याः सभाः पुण्या मानसोत्तरमूर्धनि । अत ऊर्ध्वं गतिश्चोक्ता स्वर्गस्यालातचक्रवत् ॥ ९२
 नागवीथ्यजवीथ्योश्च लक्षणं परिकीर्त्यते । काष्ठयोल्लेखयोश्चैव मण्डलानां च योजनैः ॥ ९३
 लोकालोकस्य संघ्याया अहो विपुवतस्तथा । लोकपालाः स्थिताश्चोर्ध्वं कीर्त्यन्ते ये चतुर्दिशम्
 पितृणां देवतानां च पन्यानां दक्षिणोत्तरौ । गृहिणां न्यासिनां चोक्तौ रजःसत्त्वसमाश्रयात् ९५
 कीर्त्यते च पदं विष्णोर्धर्माद्या यत्र धिप्रिताः । सूर्याचन्द्रमसोश्चारो ग्रहाणां ज्योतिषां तथा ९६
 कीर्त्यते ध्रुवसामर्थ्यात्प्रजानां च शुभाशुभम् । ब्रह्मणा निर्मितः सौरः स्यन्दनोऽर्ध्वशतस्त्वयम्
 कीर्त्यते भगवान्प्रेन प्रसर्पति दिवि स्वयम् । स रथोऽधिप्रितो देवैरादित्वैर्ऋषिभिस्तथा ॥ ९८
 (गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः । अपां सारमयश्चेन्दोः कीर्त्यते च रथस्तथा) ॥ ९९
 वृद्धिक्षयौ च सोमस्य कीर्त्यते सूर्यकारितौ । सूर्यादीनां स्यन्दनानां ध्रुवादेव प्रकीर्तनम् ॥ १००
 कीर्त्यते शिशुमारश्च यस्य पुच्छे ध्रुवः स्थितः । तारारूपाणि सर्वाणि नक्षत्राणि ग्रहैः सह १०१
 निवासा यत्र कीर्त्यन्ते देवानां पुण्यकारिणाम् । सूर्यरश्मिसहस्रे च वर्षशीतोष्णनिःस्रवः ॥ १०२
 प्रविभागश्च रश्मिनां नामतः कर्मतोऽर्थतः । परिमाणगती चोक्ते ग्रहाणां सूर्यसंश्रयात् ॥ १०३
 यथा चाऽऽशु विपात्माप्ता शंभोः कण्ठस्य नीलता । ब्रह्मप्रसादितस्याऽऽशु विपादः शूलपाणिनः

* इदमर्थं नास्ति घ. पुस्तके । + धनुर्ध्विहान्तर्गतप्रत्ययः क. पुस्तके नास्ति । † धनुर्ध्विहान्तर्गतप्रत्ययः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ य. ग. घ. नियोगा । २ ग. 'श्वर्यतः । नि' । ३ य. ग. घ. ट. श्वेतश्च द्युवी च वी' । ४ य. घ. ट. जम्बुद्वी' । ५ ट. 'प्रमाणस्य । ६ य. घ. ट. 'भिः । मादे' । ७ ग. घ. ट. 'वि क्षयः । स ।

(धनुष्मणिका)

स्त्रयमानः सुरैर्विष्णुः स्तौति देवं महेश्वरम् । लिङ्गोद्भवकथां पुण्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ १०५
 विश्वरूपात्प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः । पुरुरवस ऐलस्य माहात्म्यानप्रकीर्तनम् ॥ १०६
 पितृणां द्विप्रकाराणां तर्पणं चामृतस्य वै । ततः पर्वाणि कीर्त्यन्ते पर्वणां चैव संधयः ॥ १०७
 स्वर्गलोकगतानां च प्राप्तानां चाप्पधोगतिम् । पितृणां द्विप्रकाराणां श्राद्धेनानुग्रहो महान् ॥ १०८
 युगसंख्या प्रमाणं च कीर्त्यते च कृतं युगम् । त्रेतायुगे चापकर्पाद्द्वार्तायाः संभवर्तनम् ॥ १०९
 * वर्णानामाश्रमाणां च संख्यानां च प्रवर्तनम् । वर्णानामाश्रमाणां च संस्थितिर्धर्मतस्तथा ११०
 यज्ञप्रवर्तनं चैव संवादो यत्र कीर्त्यते । ऋषीणां धमुना सार्धं वसोश्चाधः पुनर्गतिः ॥ १११
 मशानां दुर्वचस्त्वं च स्वायंभुवमृते मनुम् । प्रशंसा तपसश्चोक्ता युगावस्थाश्च कृत्स्नशः ११२
 द्वापरस्य कलेश्चात्र संक्षेपेण प्रकीर्तनम् । देवतिर्यङ्मनुष्याणां प्रमाणानि युगे युगे ॥ ११३
 कीर्त्यन्ते युगसामर्थ्यात्परिणाहोच्छ्रयायुपः । शिष्टादीनां च निर्देशः प्रादुर्भावश्च कीर्त्यते ॥ ११४
 (+ मन्त्राणां ब्राह्मणानां च लक्षणं परिकीर्तितम् । ईश्वराणामृषीणां च मनोः पितृगणस्य चै) ॥
 (* वेदस्य तद्विजातानां मन्त्राणां च प्रकीर्तनम् । शास्त्रानां परिमाणं च वेदव्यासादिशब्दनम्
 मन्वन्तराणां संहारः संहारान्ते च संभवः । देवतानामृषीणां च मनोः पितृगणस्य च ॥) ११७
 न शक्यं विस्तराद्भक्तमित्युक्तं च समासतः । मन्वन्तरस्य संख्या च मानुषेण प्रकीर्तिता ॥ ११८
 मन्वन्तराणां सर्वेषामेतदेव च लक्षणम् । अतीतानागतानां च वर्तमानेन कीर्त्यते ॥ ११९
 तथा मन्वन्तराणां च प्रतिसंधानलक्षणम् । अतीतानागतानां च प्रोक्तं स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ १२०
 मन्वन्तरत्रयं चैव कालज्ञानं च कीर्त्यते । मन्वन्तरेषु देवानां प्रजेशानां च कीर्तनम् ॥ १२१
 दक्षस्य चापि दौहित्राः मियाया दुहितः सुताः । ब्रह्मादिभिस्ते जनिता दक्षेणैव च धीमता ॥
 सावर्ण्याद्याश्च कीर्त्यन्ते मनवो मेरुमाश्रिताः । ध्रुवस्योत्तानपादस्य प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ १२३
 पृथुर्ना वाऽपि वैन्येन भूमेर्दोहप्रवर्तनम् । पात्राणां पयसां चैव वंशानां च विशेषणम् ॥ १२४
 ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दुग्धा चैव वसुंधरा । दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मौरिपायां प्रजापतेः ॥ १२५
 दक्षस्य कीर्त्यते जन्म सोमस्यांशेन धीमतः । भूतभव्यभवेऽश्वत्वं महेंद्राणां च कीर्त्यते ॥ १२६
 मन्वादिका भविष्यन्ति आख्यानैर्वहुभिर्भृताः । वैवस्वतस्य च मनोः कीर्त्यते सर्गविस्तरः १२७
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणां विभ्रतस्तनुम् । ब्रह्मशुक्रात्समुत्पत्तिर्भृग्वादीनां च कीर्त्यते ॥ १२८
 विनिवृत्ते प्रजासर्गे चाक्षयस्य मनोः शुभे । दक्षस्य कीर्त्यते सर्गो ध्यानाद्द्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२९
 नारदः मियसंबादो दक्षपुत्रानमहाबलान् । नाशयामास शापाय आत्मनो ब्रह्मणः सुतः ॥ १३०
 ततो दक्षोऽमृजत्कन्युं वीरिण्यामेव विश्रुताः । कीर्त्यते धर्मसर्गश्च कश्यपस्य च धीमतः ॥ १३१
 अत उर्ध्वं ब्रह्मणश्च विष्णोश्चैव भवस्य च । एकत्वं च पृथक्त्वं च विशेषत्वं च कीर्त्यते ॥ १३२
 ईशत्वाच्च यथा शस्तां जाता देवाः स्वयंभुवा । मरुत्प्रसादो मरुतां दित्वा देवाश्च संभवाः १३३

* इदमर्थं नास्ति ख. घ. ङ. पुस्तकेषु । + धनुषिहान्तर्गतमन्य क. पुस्तके नास्ति । × धनुषिहान्तर्गत नास्ति घ. पुस्तके ।

* १ क. 'कथा पुण्या सर्वपापप्रणाशिनी । वि' । २ क. कृते युगे । ३ ख. ग. ङ. च । शोशाना लक्षणाना च वर्षाणा च प्र' । ४ क. 'नाऽपि च वै' । ५ ख ग घ मार्यायां च प्र' । ६ क. 'वादी द' । ७ ख. घ. 'न्या वैरि' । ८ ग घ. ङ. 'ईशित्वा' । ९ ग. ङ. 'सा जया दे' । १० क. 'देवाशत' ।

(अनुक्रमिका)

कीर्त्यन्ते मरुतां चाथ गणास्ते सप्तसप्तकाः । देवत्वं पितृवाक्येन(ण) वायुस्कन्धेन चाऽऽश्रयः ॥
 दैत्यानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् । सर्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधाम् ॥ १३५
 उत्पत्तयश्चाप्सरसां कीर्त्यन्ते बहुविस्तराः । समुद्रसंयोगकृतं जन्मैरावतहस्तिनः ॥ १३६
 वैन्तेयसमुत्पत्तिस्तथा चास्याभिषेचनम् । भृगूणां विस्तरश्चोक्तस्तथा चाङ्गिरसामपि ॥ १३७
 कश्यपस्य पुलस्त्यस्य तथैवात्रेमहात्मनः । पराशरस्य च मुनेः प्रजानां यत्र विस्तरः ॥ १३८
 देवतानामृषीणां च मजोत्पत्तिस्ततः परम् । तिस्रः कन्याः प्रकीर्त्यन्ते यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः
 पितृदौहित्रनिर्देशो देवानां जन्म चोच्यते । विस्तरस्ते भगवतः पञ्चानां सुमहात्मनाम् ॥ १४०
 इलाया विस्तरश्चोक्त आदित्यस्य ततः परम् । विकुक्षिचरितं चोक्तं धुन्धोश्चैव निवर्हणम् ॥ १४१
 बृहद्बलान्तसंक्षेपादिश्वाकायाः प्रकीर्तिताः । निम्यादीनां क्षितिशानां यावज्जहनुगणादिति ॥
 कीर्त्यन्ते विस्तरो यश्च ययातेरपि भूपतेः । यदुवंशसमुदेशो हैहयस्य च विस्तरः ॥ १४३
 क्रोष्टोरनन्तरं चोक्तस्तथा वंशस्य विस्तरैः । ज्यामघस्य च माहात्म्यं प्रजासर्गश्च कीर्त्यते १४४
 देवावृधस्य त्वर्कस्य वृष्णेश्चैव महात्मनः । (*अनमित्रान्वयश्चैव विष्णो[+दिव्याभिषंसनम् १४५
 विवस्वतोऽथ संप्राप्तिर्मणिरत्नस्य धीमतः । युधाजितः प्रजासर्गः कीर्त्यते च महात्मनः) ॥ १४६
 कीर्त्यन्ते चान्वयः श्रीमान् राजर्षेर्देवमीडुपः । पुनश्च जन्म चाप्युक्तं चरितं च महात्मनः ॥ १४७
 कंसस्य चापि दौरात्म्यमेकान्तेन समुद्भवः । वासुदेवस्य देवक्यां विष्णोर्जन्म प्रजापतेः ॥ १४८
 विष्णोरनन्तरं चापि प्रजासर्गोपवर्णनम् । देवासुरे समुत्पन्ने विष्णुना स्त्रीवधे कृते ॥ १४९
 संरक्षता शक्रवधं शापः प्राप्तः पुरा भृगोः । भृगुश्चोत्थापयामास दिव्यां शुक्रस्य मातरम् ॥ १५०
 देवानामसुराणां च सङ्ग्रामाद्दादशांद्भुताः । नारसिंहप्रभृतयः कीर्त्यन्ते प्राणनाशनाः ॥ १५१
 शुक्रेणाऽऽराधनं स्थाणोर्धारेण तपसा कृतम् । वरदानमलुब्धेन यत्र शर्वस्तवः कृतः ॥ १५२
 अनन्तरं विनिर्दिष्टं देवासुरविचेष्टितम् । जयन्त्या सहै सक्ते तु यत्र शुक्रे महात्मनि ॥ १५३
 असुरान्मोहयामास शुकुरूपेण बुद्धिमान् । बृहस्पतिस्तु ताञ्शुक्रः शशपि सुमहाद्युतिः ॥ १५४
 उक्तं च विष्णुमाहात्म्यं विष्णोर्जन्मादिशब्दनम् । तुर्वसुः शुक्रदौहित्रो देवयान्यां यदोरभूत् ॥
 अनुद्भूस्तथा पूरुषयातितनया नृपाः । अत्र वंदया महात्मानस्तेषां पार्थिवसत्तमाः ॥ १५६
 कीर्त्यन्ते यत्र कात्स्न्येन भूरिद्रविणतेजसैः । कुशिकस्य-च विप्रपैः सभ्यग्यो धर्मसंश्रयैः ॥ १५७
 वार्हस्पत्यं तु सुरभिर्यत्र शापमिहानुदत् । कीर्तनं जहनुवंशस्य शतनोकीर्यशब्दनम् ॥ १५८
 भविष्यतां तथा राज्ञामुपसंहारशब्दनम् । अनागतानां सप्तानां मनूनां स्त्रीपवर्णनम् ॥ १५९
 भौमस्यान्ते कैलियुगे क्षीणे संहारवर्णनम् । परार्ध्यपरयोश्चैव लक्षणं परिकीर्ष्यते ॥ १६०
 ब्रह्मणो योजनाग्रेण परिमाणविनिर्णयः । नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवाऽऽत्यन्तिकः स्मृतः १६१

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थाः ख. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

१ प. द. चाऽऽश्रयाः । २ क. 'स्तारात् । स' । ३ ख ग. प. द. 'स्तरं ते भो' । ४ ख. प. 'र. । याम-
 घस्य । ५ क. वृष्टे' । ६ क. घ. अश्रिमि' । ७ घ. विविशोपमनुषा' । ८ द. विविशोपमनुषा' । ९ क. 'मीयुपः ।
 १ ख. ग. 'न्ते स्यात्समु' । २ द. 'न्ते ससमु' । १० क. 'दायुताः । ११ ख. द. 'त्र शार्ध' । १२ ख. घ. 'हं युक्ते ।
 ३ द. 'द शक्ते । १३ क. 'न्ते दीधियशो भू' । १४ प. द. 'स. । अतिजस्य । १५ ग. प. द. 'धयाः । या' । ख.
 'धयात् । या' । १६ रा. कलौ पाते क्षी' । १७ ख. घ. 'रशब्दनम् ।

(अनुक्रमणिका)

- त्रिविधः सर्वभूतानां कीर्त्यते प्रतिसंचरः । अनावृष्टिर्भास्कराच्च घोरः संवर्षकोऽनलः ॥ १६२
- मेघी होकार्णवं वायुस्तथा रात्रिर्महात्मनः । संख्यालक्षणमुद्दिष्टं ततो ब्राह्मं विशेषतः ॥ १६३
- भूरादीनां च लोकानां सप्तानामुपवर्णनम् । कीर्त्यन्ते चात्र निरयाः पापानां रौरवादयः ॥ १६४
- ब्रह्मलोकोपरिष्ठात्तु शिवस्य स्थानमुत्तमम् । यत्र संहारमायान्ति सर्वभूतानि संक्षये ॥ १६५
- सर्वेषां चैव सत्त्वानां परिणामविनिर्णयः । ब्रह्मणः प्रतिसंसर्गे सर्वसंहारवर्णनम् ॥ १६६
- अष्टरूप्यमतः प्रोक्तं प्राणस्याष्टकमेव च । गतिश्चोर्ध्वमधश्चोक्ता धर्माधर्मसमाश्रयात् ॥ १६७
- कल्पे कल्पे च भूतानां महतामपि संक्षयः । प्रसंख्याय च दुःखानि ब्रह्मणश्चाप्यनित्यता ॥ १६८
- दौरात्म्यं चैव भोगानां परिणामविनिर्णयः । दुर्लभत्वं च मोक्षस्य वैराग्यादोपदर्शनम् ॥ १६९
- व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य सर्वं ब्रह्मणि संस्थितम् । नानात्वदर्शनाच्छुद्धं ततस्तदैर्भविर्ते ॥ १७०
- ततस्तापत्रयातीतो नीरूपाख्यो निरञ्जनः । आनन्दो ब्रह्मणः प्रोक्तो न विभेति कुतश्चन १७१
- कीर्त्यते च पुनः सर्गो ब्रह्मणोऽन्यस्य पूर्ववत् । कीर्त्यते ऋषिर्वंशश्च सर्वपापप्रणाशनः ॥ १७२
- इतिकृत्यसमुद्देशः पुराणस्योपवर्णितः । कीर्त्यन्ते जगतो ह्यत्र सर्वमलयविक्रियाः ॥ १७३
- प्रवृत्तयश्च भूतानां निवृत्तीनां फलानि च । प्रादुर्भावो वैशिष्ट्यस्य शक्तेर्जन्म तथैव च ॥ १७४
- सौदासाग्निप्रहस्तस्य विश्वामित्रकृतेन च । पराशरस्य चोत्पत्तिरदृश्यत्वं यथा विभोः ॥ १७५
- जज्ञे पितृणां कन्यायां व्यासश्चापि यथा मुनिः । शुकस्य च तैसा जन्म सह पुत्रस्य धीमतः ॥ १७६
- पराशरस्य प्रद्वेषो विश्वामित्रकृतो यथा । वैशिष्ट्यसंभूतश्चाग्निर्विश्वामित्रजिघांसाया ॥ १७७
- संतानहेतोर्विभुना चीर्णः स्कन्देन धीमता । दैवेन विधिना विप्र विश्वामित्रहितैषिणा ॥ १७८
- एकं वेदं चतुष्पादं चतुर्धा पुनरीश्वरः । यथा विभेद भगवान्ब्यासः सर्वान्स्वबुद्धितः ॥ १७९
- तस्य शिष्यैः प्रशिष्यैश्च शाखाभेदाः पुनः कृताः । प्रयोगैः पंडुर्गुणीयैश्च यथा पृष्टः स्वयंभुवा ॥ १८०
- वृष्टेन चानुष्णस्ते मुनयो धर्मकाङ्क्षिणः । देशं पुण्यमभीप्सन्तो विभुना तद्धितैषिणा ॥ १८१
- मुनाभं दिव्यरूपाख्यं सत्याज्ञं शुभविक्रमम् । अनौपम्यमिदं चक्रं वर्तमानमतन्द्रिताः ॥ १८२
- पृष्टतो यात नियतास्ततः प्राप्स्यथ यद्धितम् । गच्छतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिर्विशिष्यते ॥ १८३
- पुण्यः स देशो मन्तव्य इत्युवाच तदा प्रभुः । उक्त्वा चैवमृषीन्ब्रह्मा हृदयस्त्वमगात्पुनः १८४
- गङ्गागर्भसमाहारं नैमिषेयत्वमेव च । ईजिरे चैव सत्रेण मुनयो नैमिषे तदा ॥ १८५
- सूते शरद्वति तथा तस्य चोत्थापनं कृतम् । ऋषयो नैमिषेयास्तु श्रद्धया परया पुनः ॥ १८६
- निःसीमां गामिमां कृत्वा कृत्वा राजानमाहरन् । यथाविधि यथाशास्त्रं तमातिथ्यैरेषूजयन् १८७
- प्रीतं चैव कृतातिथ्यं राजानं विधिवत्तदा । अन्तर्धानगतः क्रूरः स्वर्भानुरसुरोऽहरत् ॥ १८८
- अर्जुनसंशुद्धं चापि वृषभैदं यथा पुरा । गन्धर्वसहितं दृष्ट्वा कलाप्रामवासिनम् ॥ १८९
- संनिपातः पुनस्तस्य यथा धेनो महापिभिः । दृष्ट्वा हिरण्मयं सर्वं यज्ञे वस्तु महात्मनाम् ॥ १९०

१ ड. 'मैदात्म' । २ ड. 'सद्यया च । ३ ख. ग. घ. 'दत्तव' । ४ ख. ग. घ. 'तो निह' । ५ ग. ड.

पतिष्ठ' । ६ ख. ड. यज्ञे । ७ ख. ग. घ. ड. यथा । ८ ग. ड. वसिष्ठ' । ९ ख. ग. घ. ड. 'वैश्वानुप्रहात् । त'

१० ख. ग. घ. ड. शिष्यप्र' । ११ ड. पद्मगर्भलिख । १२ ख. ग. घ. 'दुगुलीयै' । १३ ख. पृष्टप्रवाहनास्ते । १४ ग.

घ. 'नुशास्तास्ते । १५ ख. घ. निःसीमां गामिमां कृत्वा कृत्वा रा' । १६ ड. 'रपायन् । १७ क. 'तं तथा कृ' ।

१८ घ. ड. 'नुशस्तुहितं । १९ घ. 'सस्तुहितं । ग. 'समहितं । २० घ. ड. जज्ञे ।

तदा वै नैमिषेयाणां सत्रे द्वादशवापिके । यथा विवदमानास्तु ऐडः संस्थापितस्तु तैः ॥ १९१
जनयित्वा त्वरणान्त ऐडपुत्रं यथायुगम् । समापयित्वा तत्सत्रमायुषं पर्युपासते ॥ १९२
एतत्सर्वं यथावृत्तं व्याख्यातं द्विजसत्तमाः । ऋषीणां परमं चात्र लोकतत्त्वमनुत्तमम् ॥ १९३
ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं पुराणं ज्ञानमुत्तमम् । अवतारश्च रुद्रस्य द्विजानुग्रहकारणात् ॥ १९४
तथा पाशुपता योगाः स्थानानां चैव कीर्तनम् । लिङ्गोद्भवस्य देवस्य नीलकण्ठत्वमेव च ॥ १९५
कथ्यते यत्र विषाणां वायुना ब्रह्मवादिना । धन्यं यश्चक्षमायुष्यं सर्वं पापप्रणाशनम् ॥ १९६
कीर्तनं श्रवणं चास्य धारणं च विशेषतः । अनेन हि क्रमेणैदं पुराणं संप्रचक्ष्यते ॥ १९७
सुखमर्थः समासेन महानप्युपलभ्यते । तस्मैात्किञ्चित्समुद्दिश्य पश्चाद्रक्षयामि विस्तरम् ॥ १९८
पादमाद्यमिदं सभ्यग्योऽधीर्यीत जितेन्द्रियः । तेनाधीतं पुराणं तत्सर्वं नास्त्यत्र संशयः ॥ १९९
यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदो द्विजः । न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥ २००
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रैहरिष्यति ॥ २०१
अभ्यसन्निममध्यायं साक्षात्प्रोक्तं स्वयंभुवा । आपदं प्राप्य मुच्येत यथेष्टां प्रामुयाद्रतिम् ॥ २०२
यस्मात्पुरा ह्येनतीदं पुराणं तेन तत्स्मृतम् । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०३
नारायणः सर्वमिदं विश्वं व्याप्य प्रवर्तते । तस्यापि जगतः स्रष्टुः स्रष्टा देवो महेश्वरः ॥ २०४

अतश्च संक्षेपमिदं शृणुष्वं महेश्वरः सर्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले पुनराददीत ॥

२०५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रक्रियावादेऽनुक्रमणिकाकथन नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वादशवापिकसत्रनिरूपणम् ।

प्रत्यवृत्तपुनः सूतमृषयस्ते तपोधनाः । कुत्र सत्रं समभवत्तेषामद्भुतकर्मणाम् ॥ १
कियन्तं चैव तत्कालं कथं च समवर्तत । आचक्षुः पुराणं च कथं तेभ्यः प्रब्रह्मणः ॥ २
आचक्षुः विस्तरणेदं परं कौतूहलं हि नः । इति संनोदितः सूतः प्रत्युवाच शुभं वचः ॥ ३
शृणुष्वं यत्र ते धीरा ईजिरे सत्रमुत्तमम् । यावन्तं चाभवत्कालं यथा च नमवर्तत ॥ ४
सिंसेष्टमाणा विश्वं हि यत्र विश्वस्रजः पुरा । सत्रं हि ईजिरे पुण्यं सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ५
तपोमृदपतिर्षत्र ब्रह्मा ब्रह्माऽभवत्स्वयम् । इलाया यत्र पत्नीत्वं शामित्रं यत्र बुद्धिमान् ॥ ६
मृत्युशक्रे महातेजास्तस्मिन्सत्रे महात्मनाम् । त्रिबुधा ईजिरे तत्र सहस्रं प्रतिवत्सरान् ॥ ७
भ्रमतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशीर्यत । कर्मणा तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितम् ॥ ८
यत्र सा गोमती पुण्या सिद्धचारणसेविता । रोहिणी सुपुत्रे तत्र तर्तः सौम्योऽभवत्सुतः ॥ ९

(द्वादशवार्षिकसप्रतिरूपणम्)

शक्तिर्ज्येष्ठाः समभवन्वगिष्टस्य महात्मनः । अरुन्धत्याः सुता यत्र शतमुत्तमतेजसः ॥	१०
कुस्मापपादो नृपतिर्यत्र शप्तश्च शक्तिना । यत्र वैरं समभवद्विश्वामित्रवैशिष्टयोः ॥	११
अहदयन्त्यां समभवन्मुनिर्यत्र पराशरः । पराभवो वशिष्ठस्य यस्मिञ्जातः स्यवर्तत ॥	१२
तत्र त ईजिरे सत्रं नैमिषे ब्रह्मवादिनः । नैमिष ईजिरे यत्र नैमिषेयास्ततः स्मृताः ॥	१३
तत्सत्रमभवत्तेषां समा द्वादश धीमताम् । पुरूरवासि विक्रान्ते प्रशासति वसुंधराम् ॥	१४
अष्टादश समुद्रस्य द्वीपानश्नपुरूरवाः । तुतोप नैव रत्नानां लोभादिति हि नः श्रुतम् ॥	१५
उर्वशी चक्रमे यं च देवैर्हृतिप्रणोदिता । आजहार च तत्सत्रं स्वर्गैः साहसर्गतः ॥	१६
तस्मिन्नरपती सत्रं नैमिषेयाः प्रचक्रिरे । यं गर्भे सुपुत्रे गङ्गा पावकादीप्ततेजसम् ॥	१७
तदुत्सवं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं प्रत्यपद्यत । हिरण्यं यं ततश्चक्र यज्ञवाटं महात्मनाम् ॥	१८
विश्वकर्मा स्वयं देवां भावयल्लोकभावनम् । बृहस्पतिर्स्ततस्तत्र तेषाममिततेजसाम् ॥	१९
पेढः पुरूरवा भजे तं देशं मृगयां चरन् । तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यं यज्ञवाटं हिरण्यमयम् ॥	२०
लोभेन हतविज्ञानस्तदादातुं प्रचक्रमे । नैमिषेयास्ततस्तस्य चुक्रुधुर्नृपतेर्भृशम् ॥	२१
निजमुश्यापि संकुद्धाः कुशवज्रैर्मनीषिणः । ततो निशान्ते राजानं मुनयो देवनोदिताः ॥	२२
कुशवज्रैर्विनिष्पिष्टः स राजा व्यजहाचक्षुम् । और्विशेयं ततस्तस्य पुत्रं चक्रुर्नृपं भुवि ॥	२३
नहुपस्य महात्मानं पितरं यं प्रचक्षते । स तेषु वर्तते सम्यग्धर्मशीलो महीपतिः ॥	२४
आयुरारोग्यमत्युग्रं तस्मिन्स नरसत्तमैः । सान्त्वयित्वा च राजानं ततो ब्रह्मविदां वराः ॥२५	२५
सत्रमारोभिरे कर्तुं यथावद्धर्मभूतये । बभूव सत्रं तत्तेषां ब्रह्माश्चर्यं महात्मनाम् ॥	२६
विश्वं सिष्टसप्तमानां पुरा विश्वसृजामिव । वैखानसैः प्रियसखैर्वाल्खिल्यैर्मरीचिकैः ॥	२७
अन्यैश्च मुनिभिर्जुष्टं सूर्यवैश्वानरमभैः । पितृदेवाप्सरःसिद्धैर्गन्धर्वोरगचारणैः ॥	२८
संभारैस्तु शुभैर्जुष्टं तैरेवेन्द्रसदो यथा । स्तोत्रैः सत्रग्रदैर्देवान्पितृन्पितृन्वैश्च कर्मभिः ॥	२९
आनर्चुश्च यथाजाति गन्धर्वादीन्यथाविधि । आराधयितुमिच्छन्तस्ततः कर्मान्तरेष्वथ ॥	३०
जगुः सामानि गन्धर्वा ननुतुश्चाप्सरोगणाः । व्याजहूर्धुनयो वाचं चित्राक्षरपदां शुभाम् ॥३१	३१
मन्त्रादित्तच्चविद्वांसो जगदुश्च परस्परम् । वितण्डावचनाश्चैके निजमुः प्रतिवादिनः ॥	३२
ऋषयस्तत्र विद्वांसः सांख्यार्थद्वयाकोविदाः । न तत्र दुरितं किञ्चिद्विदुर्धृष्टराक्षसाः ॥	३३
न च यज्ञह्नो दैत्या न च यज्ञर्षेणोऽसुराः । प्रायश्चित्तं दरिष्टं वा न तत्र समजायत ॥	३४
शक्तिप्रज्ञाक्रियायोगैर्विधिरासीत्स्वनुष्ठितः । एवं वितेनिरे सत्रं द्वादशाब्दं मनीषिणः ॥	३५
भृग्वाद्या ऋहंपयो धीरा ज्योतिष्टोमान्पृथक्पृथक् । चक्रिरे पृष्ट्रगमनान्सर्वान्युतदक्षिणात् ॥	३६
समाप्तयज्ञास्ते सर्वे वायुमेव महाधिपम् । पप्रच्छरामितात्मानं भवद्विर्यदहं द्विजाः ॥	३७

१ क. 'ज्येष्ठा' स । ग. घ. 'ज्येष्ठा समभवन्वादि' । २ क. 'वसिष्ठ' । ३ ख. घ. 'तेऽप वर्तते । त' ।
 ४ ख. घ. क. 'वदुत्प्रनोदि' । ५ ख. ग. घ. द. 'सत्रमुर्गंथा । ६ ग. द. 'गमः । त' । ७ ग. घ. द. गर्भे । ८ ख.
 तद्रभे । ९ क. द. 'वाट म' । १० ख ग. घ. ङ 'वो भीवन लो' । ११ ख. ग. घ. द. 'स्ततः सने ते' । १२ ख.
 ग. घ. ट. 'रायुरवाप्याम । १३ ख. म. 'ज्ञान्तयि' । १४ ख घ. द. 'वाल्खिल्यैर्मरीचिपः । अ' । १५ ग. घ.
 'यैविश्व' । १६ ख. घ. 'नराश्रम' । १७ ख. घ. द. 'तत्ते वि' । १८ ख. घ. द. 'स. सख्या' । १९ ख. घ. द.
 'मुक्षोऽसु' । २० ग. घ. द. ऋत्विजो ।

प्रणोदितश्च वंशार्थं स च तानघ्नवीत्प्रभुः । शिष्यः स्वयंभुवो देवः सर्वप्रत्यक्षदृग्दर्शी ॥ ३८
 अणिमादिभिरष्टाभिरैश्वर्यैः समन्वितः । तिर्यग्योन्यादिभिर्धर्मैः सर्वलोकान्निवर्ति चः ॥ ३९
 सप्तस्कन्धादिकं शश्वत्स्रुवते योजनाद्वरः । विषये नियता यस्य संस्थिताः सप्तका गणाः ॥ ४०
 व्यूहान्त्रयाणां भूतानां कुर्वन्त्य महाबलः । तेजसश्चाप्युपधमानं दधातीमं शरीरिणम् ॥ ४१
 प्राणाद्या वृत्तयः पञ्च करणानां च वृत्तिभिः । प्रेषमाणः शरीराणां कुर्वते यास्तु धारणम् ॥ ४२
 आकाशयोनिर्द्विगुणः शब्दस्पर्शसमन्वितः । तेजसप्रकृतिश्चोक्तोऽप्ययं भावो मनीषिभिः ॥ ४३
 तत्राभिपानी भगवान्वायुश्चातिक्रियात्मकः । वरतारणिः समाख्यातः शब्दशास्त्रविशारदः ॥ ४४
 भारत्या श्लक्ष्णया सर्वान्मुनीन्प्रह्लादयन्निव । पुराणज्ञः सुमनसः पुराणाश्रययुक्तया ॥ ४५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते द्वादशवापकसंनिर्हण नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२४९

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रजापतिसृष्टिकथनम् ।

सूत्र उवाच—

महेश्वरायोत्तमवीर्यकर्मणे सुरर्षभायामितवृद्धितेजसे ।
 सहस्रमूर्धानलवर्चसे नमस्त्रिलोकसंहारविष्टप्रये नमोः ॥ १
 प्रजापतींलोकनयस्कृतांस्तथा स्वयंभुरुद्रमभृतीन्महेश्वरान् ।
 भृगुं मरीचिं परमेष्ठिनं मनुं रजस्तमोर्षर्मयापि कश्यपम् ॥ २
 वशिष्ठदक्षात्रिपुलस्त्यकर्दमान्कचि विवस्वन्तमथापि च क्रतुम् ।
 मुनिं तथैवाङ्गिरसं प्रजापतिं प्रणम्य मूर्ध्ना पुलहं च भावतः ॥ ३
 तथैव च(च!)क्रोधनमेकांविशति प्रजाविष्टव्याऽर्पितकार्यशासनम् ।
 पुरातनानप्यपरांश्च शश्वतांस्तथैव चान्यानसगणानवस्थितान् ॥ ४
 (*मनुंश्च सर्वानखिलानवस्थितां) स्तथैव चान्यानपि धैर्यशोभिनः ।
 मुनीन्वृहस्पत्युशनःपुरोगमांस्तपःशुभाचारंक्रुपीन्दयान्वितान् ॥ ५
 प्रणम्य वक्ष्ये कर्लिपांपनाशिनीं प्रजापतेः सृष्टिमामनुत्तमाम् ।
 सुरेशदेवर्षिगणैरलंकृतां शुभामतुल्याममदामृपिभियाम् ॥ ६
 प्रजापतीनामपि चोल्बणांर्चिपां (+विशुद्धवाग्बुद्धिशरीरतेजसांम् ।
 तपोभूतां ब्रह्मदिनादिकालिकीं प्रभूतमाविष्कृतपौरुषश्रियम् ॥)
 श्रुतीं स्मृतीं च प्रष्टतामुद्राहतां परां पराणामनिलप्रकीर्तिताम् ।
 समासवन्धैर्निर्यतैर्यथातथं विशब्दनेनापि मनःप्रहर्षिणीम् ॥ ८

* धनुधिहान्तर्गतग्रन्थो प. पुस्तके नास्ति । + धनुधिहान्तर्गत मास्ति क. पुस्तके ।

१ ग. घ. ट. 'ये वियतो व' । २ स. घ. ट. 'रिणाम् । प्रा' । ३ ग. ट. 'रदे । भा' । ४ स. ट. 'क्षण-
 न्तवो' । ५ ग. घ. ट. पुनः । ६ स ग घ ट. 'दंभं शचि । ७ ग ट. 'रदपीन्द' । ८ प. 'रविपीन्द' । ९ ट.
 'लिरालना' । १० स. 'गुरापदे' । ११ स. 'मुद्धिवा' । १२ स. ग. ट. 'लिकां प्र' । १३ स. ग. ट. 'भियाम् ।
 १३ ट. 'यं यया' ।

(प्रजापतिसृष्टिकथनम्)

- यस्यां च बद्धा प्रथमा प्रवृत्तिः प्राधानिकी चेश्वरकारिता च ।
यत्तत्समृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिप्रसूतिः ॥ ९
- आत्मा गुहा योनिरथापि चक्षुः क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ।
शुक्रं तपः सस्वर्भेभिमकाशं तैश्चाष्टि नित्यं पुरुषं द्वितीयम् ॥ १०
- तैमप्रमेयं पुरुषेण युक्तं स्वयंभुवा लोकपितामहेन ।
उत्पादकत्वाद्व्रजसोऽतिरेकात्कालस्य योगान्त्रियमावधेश्च ॥ ११
- क्षेत्रज्ञयुक्तान्निपतान्विकाराञ्छोकस्य संतानवितृद्धिहेतून् ।
प्रकृत्यवस्था सुपुत्रे तथाऽष्टौ संकल्पमात्रेण महेश्वरस्य ॥ १२
- देवासुराद्रिद्रुमसागराणां (*गन्धर्वयक्षोरगमानुपाणाम् ।)
मनुप्रजेशर्षिपितृद्विजानां पिशाचयक्षोरगराक्षसानाम् ॥ १३
- ताराग्रहार्कैर्क्षनिशाचराणां मासर्तुसंवत्सरराज्यर्हानाम् ।
दिकालयोगादियुगायनानां वनोपधीनामपि वीरुधां च ॥ १४
- जलौकसामप्सरसां पशूनां विद्युत्सरिन्मेघविहङ्गमानाम् ।
यत्सुक्ष्ममं यद्भुवि यद्वियत्स्थं यत्स्थायरं यत्र यदस्ति किञ्चित् ॥ १५
- सर्वस्य तस्यास्ति गतिर्विभक्तिराग्रहणो यावदियं प्रसूतिः ।
छन्दांसि वेदाः सक्त्रचो यज्ञैपि सामानि सोमश्च तथैव यज्ञः ॥ १६
- आजीव्यमेपां यदभीप्सितं च देवस्य तस्यैव च वै प्रज्ञानाम् ।
वैवस्वतस्यास्य मनोः पुरस्तात्संभूतिरुक्ता प्रसवश्च तेषाम् ॥ १७
- येपामिदं पुण्यकृतां प्रसूत्या लोकत्रयं लोकनमस्कृतानाम् ।
सुरेशदेवर्षिमनुर्भूतानामापूरितं चोर्षिर्भूषितं च ॥ १८
- रुद्रस्य शापात्पुनरुद्भवश्च दक्षस्य चाप्यत्र मनुष्यलोके ।
वासः क्षितौ वा नित्यमाद्भवस्य दक्षस्य चात्र प्रविशत्पलाभः ॥ १९
- मन्वन्तराणां परिवर्तनानि युगेषु संभूतिविकल्पनं च ।
ऋषित्वमार्षस्य च संप्रवृद्धिर्यथा युगादिष्वपि चेचदत्र ॥ २०
- ये द्वापरेषु प्रथयन्ति वेदान्वयासाश्च तेऽत्र क्रमशो निवद्धाः ।
कल्पस्य संख्या भुवनस्य संख्या ब्रौह्मस्य चाप्यत्र दिनस्य संख्या ॥ २१
- अण्डोद्भूतजस्वेदजरायुजानां धर्मात्मनां स्वर्गनिवासिनेनां वा ।
ये यातनास्थानगताश्च जीवास्तर्केण तेषामपि च प्रमाणम् ॥ २२
- आत्यन्तिकः प्राकृतिकश्च योऽयं नैमित्तिकश्च प्रतिसर्गहेतुः ।
वन्धश्च मोक्षश्च विशिष्य तत्र प्रोक्ता च संसारगतिः परैः च ॥ २३

* धनुर्ध्रान्तर्गतं नास्ति क पुस्तके । + 'अण्डोद्भिज्' इत्यपि प्रयोगः ।

१ घ. सुदया । २ क. 'सृति । आ' । ३ ख. गुहा । ग. गुहा । ४ क. 'मतिप्र' । ५ ख. ग. ड. तद्दृष्टि । ६ ख ग ड तदप्र । ७ ख. ग घ. ड. 'हेतुम् । प्र' । ८ ख. घ. 'हणाम् । ९ ख. घ. ड. 'ना नानी' । १० ख. 'विभाग धार' । ११ क. प्रजापतेः । १२ क. 'प्रधीनाम्' । १३ ख. ग. घ. ड. 'पविभूयण क । १४ ख. ग. ग्राह्यस्य । १५ ख. ग. घ. ड. 'ना च । ये' । १६ ख. ग. घ. ड पर ।

प्रकृत्यवस्थेषु च कारणेषु या च स्थितिर्या च पुनः प्रवृत्तिः ।

तच्छास्त्रेषुवत्या स्वमतिर्भयतनात्समस्तमाविष्कृतधीधृतिभ्यः ॥

विमा ऋषिभ्यः समुदाहृतं यद्यथातथं तच्छृणुतोच्यमानम् ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रक्रियापादे सृष्टिप्रकरणे नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७३

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणम् ।

ऋषयस्तु ततः श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः । प्रत्यूचुस्ते ततः सर्वे मूर्ते पर्याकुलेक्षणाः ॥ १
भवान्ने वंशकुशलो व्यासात्प्रत्यक्षदर्शिवान् । तस्मात्त्वं भवनं कृत्स्नं लोकस्यामुष्य वर्णय ॥ २
यस्य यस्यान्वया ये ये तांस्तानिच्छोम वेदितुम् । तेषां पूर्वापि सृष्टिं च विचित्रां तां प्रजापतेः ३
असकृत्परिपृष्टस्त्वैर्माहात्मा लोमहर्षणः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च कथयामास सत्तमः ॥ ४

लोमहर्षण उवाच—

पृष्टां चैतां कथां दिव्यां ऋक्षणां पापप्रणाशिनीम् । कथयमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिसंमताम्
यश्चेमां धारयोन्नित्यं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः । श्रावयेच्चापि विभेभ्यो यतिभ्यश्च विशेषतः ॥ ६
शुचिः पर्वसु युक्तात्मा तीर्थेष्वायतनेषु च । दीर्घमायुरवाप्नोति स पुराणानुकीर्तनात् ॥ ७
स्ववंशधारणं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते । विस्तारावयवं तेषां यथाशब्दं यथाश्रुतम् ॥ ८
कीर्त्तमानं निबोधध्वं सर्वेषां कीर्त्तवर्धनम् । धन्यं यशस्यं शत्रुघ्नं स्वर्ग्यमायुर्विवर्धनम् ॥ ९
कीर्त्तनं स्थिरकीर्त्तानां सर्वेषां पुण्यकारिणाम् । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥ १०
वंशयानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् । कल्पेभ्योऽपि हि यः कल्पः शुचिभ्यो नियतः शुचिः
पुराणं संभवक्ष्यामि मार्हतं वेदसंमितम् । प्रबोधः प्रलयश्चैव स्थितिरुत्पत्तिरेव च ॥ १२
प्रक्रिया प्रथमः पादः कथ्यवस्तुपरिग्रहः । उपोद्घातोऽनुपद्गश्च उपसंहार एव च ॥ १३
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं सर्वपापप्रणाशनम् । एवं हि पादाश्चत्वारः समासात्कीर्त्तता मया ॥ १४
वक्ष्याम्येतान्पुनस्तांस्तु विस्तरेण यथाक्रमम् । तस्मै हिरण्यगर्भाय पुरुषायेश्वराय च ॥ १५
अर्जाय प्रथमायैव विशिष्टाय प्रजात्मने । ब्रह्मणे लोकतन्त्राय नमस्केहृत्वा स्वयंभुवे ॥ १६
महदायं विशेषान्तं सर्वरूप्यं सलक्षणम् । पञ्चममाणं पद्भ्वेतं पुरुषार्थिष्ठितं नुतम् ॥ १७
असंशयात्प्रक्ष्यामि भूतसर्गमनुत्तमम् । अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकम् ॥ १८
प्रधानं प्रकृतं चैव यमाद्युस्तत्त्वचिन्तकाः । गन्धवर्णरससौर्धनिं शब्दस्पर्शविचर्जितम् ॥ १९
अज्ञानं ध्रुवमक्षयं नित्यं स्वात्मन्यवस्थितम् । जगद्योनिं महद्भूतं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ २०
विग्रहं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत्किल । अनाद्यन्तमनं सूक्ष्मं त्रिगुणं प्रभवीप्ययम् ॥ २१
असामतमविद्वेषं ब्रह्मज्ञाने समवर्तत । तस्याऽऽत्मना सर्वमिदं व्याप्तमासीत्प्रमोयम् ॥ २२

१ स. ए. द. 'अमण्यत्वा' । २ स. 'प्रभावाग' । ३ क. 'दशका' । ग. 'दशना' । त. । ४ स. ग. 'च्छामि
२' । ५ ग. 'एष्टा' । ६ स. ए. द. 'आयं य' । ७ स. ग. ए. द. 'प्रदात' । ८ क. 'शन्ताय' । ९ स. 'एष्टल स्व' ।
१० स. 'भयंय प्र' । ११ क. स. ए. द. 'व्ययय' ।

(सृष्टिप्रकरणम्)

गुणसाम्ये तदा तस्मिन्गुणभावे तमोमये । सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य वै २३
 गुणभावाद्वाद्यमनो महान्प्रादुर्बभूव ह । सूक्ष्मेण महता सोऽथ अव्यक्तेन समावृतः ॥ २४
 सत्त्वोद्विक्तो महानग्रे सत्त्वमात्रं प्रकाशकम् । मनो महांश्च विज्ञेयौ मनस्तत्कारणं स्मृतम् ॥ २५
 लिङ्गमात्रसमुत्पन्नः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः । धर्मादीनां तु रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतवः ॥ २६
 महांस्तु सृष्टिं कुरुते नोद्यमानः सिमृक्षया । मनो महान्मतिर्ब्रह्मा भूबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ॥ २७
 प्रज्ञा चितिः स्मृतिः संविद्विपुरं चोच्यते बुधैः । मनुते सर्वभूतानां यस्माच्चेष्टाफलं विभुः ॥ २८
 सौ(सु)क्ष्मत्वेन विवृद्धानां तेन तन्मन उच्यते । तत्त्वानामर्षजो यस्मान्महांश्च परिमाणतः ॥ २९
 शोषेभ्योऽपि गुणेभ्योऽसौ महानिति ततः स्मृतः । विभार्ते मानं मनुते विभागं मन्यतेऽपि च ॥
 पुरुषोपभोगसंबन्धात्तेन चासौ मतिः स्मृतः । बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च भावानां सलिलाश्रयात् ३१
 यस्माद्बृंहयते भावान्ब्रह्मा तेन निरुच्यते । आपूरयित्वा यस्माच्च कृत्स्नान्देहाननुग्रहैः ॥ ३२
 तत्त्वभावांश्च नियतांस्तेन भूरिति चोच्यते । बुध्यते पुरुषश्चात्र सर्वभावान्निहताहितान् ॥ ३३
 यस्माद्बोधयते चैव तेन बुद्धिर्निरुच्यते । ख्यातिः प्रत्युपभोगश्च यस्मात्संबर्तते ततः ॥ ३४
 भोगस्य ज्ञाननिष्ठत्वात्तेन ख्यातिरिति स्मृतं । ख्यायते तद्गुणैर्वाऽपि नामादिभिस्नेकशः ॥ ३५
 तस्माच्च महतः संज्ञा ख्यातिरित्यभिधीयते । साक्षात्सर्वं विजानाति महात्मा तेन चेश्वरैः ॥ ३६
 तस्माज्जाता ग्रहाश्चैव प्रज्ञा तेन स उच्यते । ज्ञानादीनि च रूपाणि क्रतुकर्मफलानि च ॥ ३७
 चिनोति यस्माद्भोगार्थं तेनासौ चितिरुच्यते । वर्तमानान्यतीतानि तथा चानागतान्यपि ॥ ३८
 स्मरते सर्वकार्याणि तेनासौ स्मृतिरुच्यते । कृत्स्नं च विन्दते ज्ञानं तस्मान्माहात्म्यमुच्यते ॥ ३९
 तस्माद्दिन्देर्विदश्चैव संविदित्यभिधीयते । विद्यते स च सर्वस्मिन्सर्वं तस्मिंश्च विद्यते ॥ ४०
 तस्मात्संविदिति प्रोक्तो महान्चैव बुद्धिर्मेचरैः । ज्ञानात्तु ज्ञानमित्याह भगवाञ्ज्ञानसंनिधिः ॥ ४१
 द्वंद्वानां विपुरीर्भावाद्विपुरं प्रोच्यते बुधैः । सर्वेशत्वाच्च लोकानामवश्यं च तथेश्वरः ॥ ४२
 बृहत्त्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भव उच्यते । क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानादेकत्वाच्च स कः स्मृतः ॥ ४३
 यस्मात्पुर्व्यनुज्ञेते च तस्मात्पुरुष उच्यते । नोत्पादितत्वात्पूर्वत्वात्स्वयंभूरिति चोच्यते ॥ ४४
 पर्यायवाचकैः शब्दैस्तत्त्वमाद्यमनुत्तमम् । व्याख्यातं तत्त्वभावज्ञैरेवं सद्भावचिन्तकैः ॥ ४५
 महान्सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानः सिमृक्षया । संकर्षोऽध्यवसायश्च तस्य दृष्टिद्वयं स्मृतम् ॥ ४६
 धर्मादीनि च रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतवः । त्रिगुणस्तु स विज्ञेयः सत्त्वराजसतामसः ॥ ४७
 त्रिगुणाद्रजसोद्विक्तादहंकारस्ततोऽभवत् । महता चाऽऽवृतः सर्गो भूतादिविकृतस्तु सः ॥ ४८
 तस्माच्च तमसोद्विक्तादहंकारादजायत । भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादिस्वामसस्तु सः ॥ ४९
 भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह । (+आकाशं शुषिर् तस्मादुद्विक्तं शब्दलक्षणम् ॥ ५०

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थ. ख. पुस्तके नास्ति ।

१ क. ग. घ. ङ. 'माने म' । २ क. 'मात्रप्र' । ३ घ. ङ. 'ज्ञेय एतत्का' । ४ ख. ग. घ. ङ. 'मात्र
 समुत्पन्न श्लो' । ५ ख. ग. घ. ङ. 'चोद्यमानः' । ६ क. 'ज्ञा पूर्वुद्धिः' । ७ घ. ङ. 'विधिधाना' । ८ ङ. 'मप्रयो य' ।
 ९ ख. ग. घ. ङ. 'यो गुणतत्त्वेभ्यो म' । १० घ. 'तः' । सख्यायते गुणैर्वा । ११ ख. घ. ङ. 'नानादे' । १२ घ.
 घ. सख्या । १३ ख. घ. ङ. 'रः' । यस्माज्जातमुहा चैव । १४ क. 'द्विदेविदेष' । १५ ख. घ. ङ. 'द्विमारतः' ।
 श' । १६ ख. घ. ङ. 'भाव विपु' । १७ ख. घ. ङ. 'त्वाद्भाव' । १८ ख. घ. ङ. 'स्यो व्यय' । १९ ख. घ.
 ङ. 'बुद्धिर्' । २० ख. घ. ङ. 'दिर्भाव्यत' ।

आकाशं शब्दमात्रं तु भूतादिश्चाऽऽवृणोत्पुनः । शब्दमात्रं तदाकाशं स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ॥५१
 *बलवाञ्जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः । आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥५२
 वायुश्चापि विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह । ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ५३
 स्पर्शमात्रं तु वै वायो रूपमात्रं समावृणोत् । ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ॥ ५४
 संभवन्ति ततो ह्यापः पश्चात्तापै रसात्मिकाः । रसमात्रास्तु ता ह्यापो रूपमात्राभिरावृणोत् ५५
 आपो रसान्विकुर्वत्यो गन्धमात्रं ससर्जरे । संघातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणः स्मृतः ५६
 रसमात्रं तु तत्तोयं गन्धमात्रं समावृणोत् । तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता ॥५७
 अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततः स्मृताः । अशान्तघोरमूढत्वादविशेषास्ततः पुनः ॥ ५८
 भूततन्मात्रसर्गोऽयं विज्ञेयस्तु परस्परात् । वैकारिकादहंकारात्सत्त्वोद्विक्ताक्तु सात्त्विकात् ॥ ५९
 वैकारिकः स सर्गस्तु युगपत्संप्रवर्तते । बुद्धिन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ ६०
 साधकानीन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिका दश । एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥६१
 श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते(?) ६२
 पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् । गतिर्विसर्गो ह्यानन्दः शिल्पं वाक्यं च कर्म च ६३
 आकाशं शब्दमात्रं च स्पर्शमात्रं समाविशत् । द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ६४
 रूपं तथैव विशतः शब्दस्पर्शगुणानुभौ । त्रिगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् ॥ ६५
 स शब्दस्पर्शरूपश्च रसमात्रं समाविशत् । तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विज्ञेयास्ता रसात्मिकाः ॥ ६६
 स शब्दस्पर्शरूपेण गन्धस्तेषु समाविशत् । संयुक्ता गन्धमात्रेण आचिन्वन्तो महीमिमाम् ॥ ६७
 तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूलभूतेषु दृश्यते । शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥६८
 परस्परात्मवेशाद्धारयन्ति परस्परम् । भूमेरन्तस्त्विदं सर्वं लोकालोकघनावृतम् ॥ ६९
 विशेषा इन्द्रियग्राह्या नियतत्वाच्च ते स्मृताः । गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ७०
 तेषां यावच्च यद्यच्च तत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् । उपलभ्य शुचेर्गन्धं केचिद्वायोरनैपुणात् ॥ ७१
 पृथिव्यामेव तद्विद्यादेपां वायोश्च संश्रयात् । (+एतेसस महावीर्या नानाभूताः पृथक्पृथक् ॥७२
 नाशक्रवन्मजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः । ते समेत्य महात्वानो ह्यन्योन्यस्यैव संश्रयात् ॥७३
 पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण च । महदादयो विशेषान्ता अण्डमुत्पादयन्ति ते ॥ ७४
 (= एककालं समुत्पन्नं जलबुद्बुदवच्च तत् । विशेषेभ्योऽण्डमभवद्ब्रह्महत्तुदकं च यत् ॥ ७५
 तत्तस्मिन्कार्यकरणं संसिद्धं ब्रह्मणस्तदा । प्राकृतेऽण्डे विबुद्धे सन्क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ७६
 [=स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते) । आदिकतो च भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत ॥७७
 हिरण्यगर्भः सोऽग्रेऽस्मिन्मादुर्भूतश्चतुर्मुखः । सर्गे च प्रतिसर्गे च क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ७८
 करणैः सह सृज्यन्ते प्रत्याहारे त्यजन्ति च । भजन्ते च पुनर्देहानसमाहारसंधिषु ॥ ७९
 हिरण्यमस्तु यो मेरुस्तस्योत्सवं तन्महात्मनः । गर्भोदकं समुद्राश्च जराद्यस्थानि पर्वताः ॥ ८०

* इदमर्थं द. पुस्तके नास्ति । + धनुषिहान्तर्गतमन्यो द. पुस्तके नास्ति । - धनुषिहान्तर्गतमन्यो द. पुस्तके नास्ति । = एतधिहान्तर्गतमन्यः स. प. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ य. ग. घ. ङ. 'वाः । शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च गन्धस्तेषां त' । २ क. 'न्यन्ति म' । ३ य. घ. 'ल च पूर्वपूर्वस्य ।

(सृष्टिप्रकरणम्)

तस्मिन्नण्डे त्विमे लोका अन्तर्भूतास्तु सप्त वै । सप्तद्वीपा च पृथिवी समुद्रैः सह सप्तभिः ॥ ८१
 पर्वतैः सुमहद्भिश्च नदीभिश्च सहस्रशः । अन्तस्तास्मिन्स्त्विमे लोका अन्तर्विश्वमिदं जगत् ॥ ८२
 चन्द्रादित्यौ सनसत्रौ सग्रहौ सह वायुना । लोकालोकं च यत्किञ्चिच्चाण्डे तस्मिन्समपितम् ८३
 अद्भिर्दशगुणाभिस्तु बाह्यतोऽण्डं समावृतम् । आपो दशगुणा ह्येवं तेजसा बाह्यतो वृताः ॥ ८४
 तेजो दशगुणेनैव बाह्यतो वायुनाऽऽवृतम् । *वैर्युर्दशगुणेनैव बाह्यतो नभसाऽऽवृतः ॥ ८५
 आकाशेन वृतो वायुः खं च भूतादिनाऽऽवृतम् । भूतादिर्मदता चापि अव्यक्तेन वृतो महान् ८६
 एतैरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् । एताश्चाऽऽवृत्य चान्योन्यमष्टौ प्रकृतयः स्थिताः ॥ ८७
 प्रसर्गकाले स्थित्वा च ग्रसन्त्येताः परस्परम् । एवं परस्परोत्पन्ना धारयन्ति परस्परम् ॥ ८८
 आधाराधेयभावेन विकारैश्च विकारिणु । अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ८९
 इत्येव प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः । अगुद्धिपूर्वं प्रागासीत्प्रादुर्भूता तद्विद्यथा ॥ ९०
 एतद्विरण्यगर्भस्य जन्म यो वेद तत्त्वतः । आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः प्रजावांश्च भवत्युत ॥ ९१
 निवृत्तिकामोऽपि नरः शुद्धात्मा लभते गतिम् । पुराणश्रवणान्नित्यं सुखं च क्षेममाप्नुयात् ॥ ९२

इति धीमहापुराणे वायुश्लोके प्रकियापादे सृष्टिप्रकरणकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ३६६

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणम् ।

+श्लोमहर्षण उवाच—

यैद्विसृष्टेस्तु संख्यातं मया कालान्तरं द्विजाः । एतत्कालान्तरं ज्ञेयमर्हं पारमेश्वरम् ॥ १
 रात्रिस्त्वेतावती ज्ञेया परमेशस्य कृत्स्नशः । अहस्तस्य तु या सृष्टिः प्रलयो रात्रिरुच्यते ॥ २
 अहश्च विद्यते तस्य न रात्रिरिति धारणा । उपचारः प्रक्रियते लोकानां हितकाम्यया ॥ ३
 (†प्रजाः प्रजानां पतय ऋषयो मुनिभिः सह । ऋषीन्सन्तकुमारारुख्यानब्रह्मसायुज्यगैः सह ४
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्याश्च महाभूतानि पथ च ।) तन्मात्रा इन्द्रियगणो बुद्धिश्च मनसा सह ॥ ५
 अहस्तिष्ठन्ति ते सर्वे परमेशस्य धीमतः । अहरन्ते प्रलीयन्ते राज्यन्ते विश्वसंभवः ॥ ६
 स्वात्भेन्यवस्थिते सत्त्वे त्रिकारे प्रतिसंहृते । सार्धंभे(म्ये)णावतिष्ठेते प्रधानपुरुषाबुधौ ॥ ७
 तमःसत्त्वगुणावेतौ सण्ड्येन व्यवस्थितौ । अत्रोद्विक्तौ प्रसूतौ च तौ तथा च परस्परम् ॥ ८
 गुणसाम्ये लयो ज्ञेयो वैपम्ये सृष्टिरुच्यते । तिलेषु वा यथा तैलं घृतं पयसि वा स्थितम् ॥ ९
 तथा तमसि सत्त्वे च रजोऽव्यक्ताश्रितं स्थितम् । उपास्य रजनीं कृत्स्नां परां माहेश्वरीं तदा ॥
 अहर्मुखे प्रवृत्ते च परैः प्रकृतिसंभवः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥ ११

* इदमर्थं नास्ति घ. पुस्तके । + सूत उवाचेति घ. पुस्तके । † धनुषिद्वान्तर्गतं नास्ति द. पुस्तके ।

१ क. 'पृथिवीं स' । २ द. 'तो भूताः' । ३ क. 'वायोर्दे' । ५ क. 'वृत्तम् । आ' । ५ क. 'रस्य वि' । ६ स. ग. घ. द. 'काले च न' । ७ घ. 'यदि मु' । ८ द. 'धारिणा' । ९ ख. ग. घ. द. 'लम्येव' । १० क. 'सहते' । ११ ग. 'धर्म्येणा' । घ. 'धर्म्येण विति' । १२ ख. ग. घ. द. 'तौ' । १३ ग. 'परस्परौ' । १४ क. 'पुरः' ।

प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याण्डं महेश्वरः । प्रधानात्क्षोभ्यमाणान्तु रजो वै समवर्तत ॥ १२
 रजः प्रवर्तकं तत्र बीजेष्वपि यथा जलम् । गुणवैपम्यमासाद्य प्रसूयन्ते ह्यधिष्ठिताः ॥ १३
 गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे । आश्रिताः परमा गुह्याः सर्वात्मानः शरीरिणः ॥
 रजो ब्रह्मा तपो ह्यग्निः सत्त्वं विष्णुरजायत । रजःप्रकाशको ब्रह्मा स्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः ॥ १५
 *तमःप्रकाशकोऽग्निस्तु कालत्वेन व्यवस्थितः । सत्त्वप्रकाशको विष्णुरौदासीन्ये व्यवस्थितः ॥
 +एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयो गुणाः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽन्नयः ॥ १७
 परस्पराश्रिता ह्येते परस्परमनुव्रताः । परस्परेण वर्तन्ते धारयन्ति परस्परम् ॥ १८
 अन्योन्यमिथुना ह्येते ह्यन्योन्यमुपजीविनः । क्षणं वियोगो न ह्येषां न त्यजन्ति परस्परम् ॥ १९
 ईश्वरो हि परो देवो विष्णुस्तु महतः परः । ब्रह्मा तु रजसोद्रिक्तः सर्गायेह प्रवर्तते ॥
 परथ पुरुषो ज्ञेयः प्रकृतिश्च परा स्मृता ॥ २०

अधिष्ठितोऽसौ हि महेश्वरेण प्रवर्तते चोद्यमानः समन्तात् ।

अनुमवर्तन्ति महान्तैमेव चिरस्थिताः स्वे विषये प्रियत्वात् ॥

प्रधानं गुणवैपम्यात्सर्गाकाले प्रवर्तते । ईश्वराधिष्ठितोत्पूर्वं तस्मात्सदसदौत्तमकात् ॥ २२
 ब्रह्मा बुद्धिश्च मिथुनं युगपत्संवभूवतुः । तस्मात्तमोव्यक्तमयः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥ २३
 ('संसिद्धः कार्यकरणैर्ब्रह्माऽग्रे समवर्तत । तेजसा प्रथमो धीमानव्यक्तः संप्रकाशते ॥ २४
 स वै शरीरी प्रथमः कारणत्वे व्यवस्थितः ।) =अर्पतीयेन ज्ञानेन ऐश्वर्येण च सोऽन्वितः २५
 धर्मेण चाप्रतीयेन वैराग्येण समन्वितः । तस्मैश्वरस्याप्रतिघ्नं ज्ञानं वैराग्यलक्षणम् ॥ २६
 धर्मैश्वर्यकृता बुद्धिर्ब्राह्मी जज्ञेऽभिमानिनः । अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा च यदिच्छति ॥ २७
 वशीकृतत्वाद्द्वैगुण्यात्सुरेशत्वात्स्वभावतः । चतुर्मुखस्तु ब्रह्मत्वे कालत्वे चान्तकोऽभवत् ॥ २८
 सहस्रमूर्धा पुरुषस्तिष्ठोऽवस्थाः स्वयंभुवः । [*सत्त्वं रजश्च ब्रह्मत्वे कालत्वे च रजस्तमः ॥ २९
 सात्त्विकं पुरुषत्वे च गुणवृत्तिः स्वयंभुवः] । लोकान्मृजति ब्रह्मत्वे कालत्वे संक्षिपत्यपि ॥ ३०
 पुरुषत्वे ह्युदासीनस्तिष्ठोऽवस्थाः प्रजापतेः । ब्रह्मा कमलगर्भाभः कालो जात्याऽञ्जनमभः ॥ ३१
 पुरुषः पुण्डरीकाक्षो रूपं तत्परमात्मनः । योगेश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ॥ ३२
 नानाकृतिक्रियारूपनामवृत्तिः स्वलीलया । त्रिधा यद्वर्तते लोके तस्मान्निगुण उच्यते ॥ ३३
 चतुर्धा प्रविभक्तत्वाच्चतुर्व्यूहः प्रकीर्तितः । यदाप्नोति यदादत्ते यच्चास्ति(त्ति)विषयं प्रति ॥ ३४
 त(य)चास्य सततं भावस्वस्मादात्मा निरुच्यते । ऋषिः सर्वगतत्वाच्च शरीराद्यात्स्वयं प्रभुः ३५
 स्वामित्वमस्यं तत्सर्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात् । भगवान्भगसद्भावाद्भागो राणस्य शासनात् ॥ ३६
 परथ तु प्रकृष्टत्वाद्ब्रह्मादोपिति स्मृतः । सर्वज्ञः सर्वविज्ञानात्सर्वः सर्व यतस्ततः ॥ ३७
 नराणामपनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः । त्रिधा विभज्य स्वात्मानं त्रैलोक्यं संप्रवर्तते ॥ ३८

* अयं श्लोको नास्ति द. पुस्तके । + इदमर्थं नास्ति क पुस्तके । † धनुषिहान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।
 = इदमर्थं नास्ति घ पुस्तके । × एतद्यहान्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति घ घ पुस्तकयो ।

१ द. 'धानक्षो' । २ घ 'नाक्षो' । ३ क 'न्त एव । ४ घ द. 'ता पूर्व त' । ५ घ द. 'दात्मिका' । घ ।
 ६ द. 'प्रतिघ्ने' । ७ ग. द. 'स्वशील' । ८ द. 'रापालय' । ग. 'रापात्मय' । घ 'रापातय' । द. 'रापालय' । ९ स.
 घ. द. 'स्य यत्त' ।

(सृष्टिप्रकरणम्)

सृजते ग्रसते चैव वीक्षते च त्रिभिस्तु यत् । अग्रे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतश्चतुर्मुखः ॥ ३९
 आदित्वाच्चाऽऽदित्वेवोऽसावजातत्वादजः स्मृतः । पाति यस्मात्प्रजाः सर्वाः प्रजापातिरतः स्मृतः
 देवेषु च महान्देवो महादेवस्ततः स्मृतः । सर्वेशत्वाच्च लोकानामवश्यत्वाच्चथेश्वरः ॥ ४१
 वृहच्चाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भूत उच्यते । (*क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञानाद्विभुः सर्वगतो यतः ॥ ४२
 यस्मात्पुर्व्यनुशेते च तस्मात्पुरुष उच्यते । नात्पादितत्वात्पूर्वत्वात्स्वयंभूरिति स स्मृतः) ॥ ४३
 इज्यत्वादुच्यते यज्ञैः कविर्विक्रान्तदर्शनात् । क्रमणः क्रमणीयत्वाद्दर्णकस्याभिपालनात् ॥ ४४
 आदित्यसंज्ञः कपिलस्त्वग्रजोऽग्निरिति स्मृतः । हिरण्यमस्य गर्भोऽभूद्धिरण्यस्यापि गर्भजः ॥ ४५
 तस्माद्धिरण्यगर्भः स पुराणेऽस्मिन्निरुच्यते । स्वयंभुवो निवृत्तस्य कालो वर्षाग्रजस्तु यः ॥ ४६
 न शक्यः परिसंख्यातुमपि वर्षशतैरपि । कल्पसंख्यानिवृत्तस्तु पराख्यो ब्रह्मणः स्मृतः ॥ ४७
 तावच्छेषोऽस्य कालोऽन्यस्तस्यान्ते प्रतिमृज्यते । कोटिकोटिसहस्राणि अन्तर्भूतानि यानि वै ॥
 समतीतानि कल्पानां तावच्छेषाः परास्तु ये । यस्त्वयं वर्तते कल्पो वाराहं तं निबोधत ॥ ४९
 प्रथमः सांप्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्तते द्विजाः । तस्मिन्स्वायंभुवाद्यास्तु मनवः स्युश्चतुर्दश ॥ ५०
 अतीता वर्तमानाश्च भविष्या ये च वै पुनः । तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा समन्ततः ॥ ५१
 पूर्णं युगसहस्रं वै परिपालया नरेश्वरैः । प्रजाभिस्तपसा चैव तेषां शृणुत विस्तरम् ॥ ५२
 मन्वन्तरेण चैकेन सर्वाण्येवान्तराणि वै । भविष्याणि भविष्यैश्च कल्पः कल्पेन चैव ह ॥ ५३
 अतीतानि च कल्पानि सोदकानि सहान्वयैः । अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्यो विजानता ॥ ५४

इति श्रीमहापुराणे वायुश्लोके प्रकियापादे प्रकृतिक्षोभणो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१९

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणम् ।

सूत उवाच—

आपो ह्यग्रेः समभवन्नष्टेऽग्नौ पृथिवीतले । सान्तरालैकलीनेऽस्मिन्नष्टे स्यावरजङ्गमे ॥ १
 एकार्णवे तदा तस्मिन्ने प्राज्ञायत किञ्चन । तदा सै र्भगवान्ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ २
 सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मवर्णोऽह्वतीन्द्रियः । ब्रह्मा नारायणारुपः स सुष्याप सलिले तदा ॥ ३
 सर्वद्वैकैकात्मबुद्धस्तु शून्यां लोकमुदीक्ष्य सः । इमं चोदाहरन्स्वत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४
 आपो नारा वै तनव इत्येषां नाम शुश्रुम । अप्सु शेते च यत्तस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५
 तुल्यं युगसहस्रस्य नैशं कालमुपास्य सः । शर्वर्यन्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गाकारणात् ॥ ६
 ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन्वायुर्भूत्वा तदा चर्चन् । निशायामिष खद्योतः प्राट्टकाले ततस्ततः ॥ ७
 ततस्तु सलिले तस्मिन्विज्ञायान्तर्गतां महीम् । अनुपानादसंपूढो भूमेरुद्धरणं प्रति ॥ ८
 अकरोत्स तन्ने ह्यन्यां कल्पादिषु यथा पुरा । ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् ॥ ९

* धनुषिहान्तर्गतग्रन्थो ह. पुस्तके नास्ति ।

* १ ख. ह. वीक्ष्यते । २ ग. घ. ह. 'तिरिति स्मृ' । ३ ख. ग. घ. ह. 'ज्ञ' ह्यचिद्विक्रान्त' । ४ ख. घ. ह. न
 प्रज्ञा' ५ ग. समभवन्न' । ६ ख. घ. ह. भवति ब्रह्मा । ७ ख. 'श्वोदित्तारप्र' । ८ क. ग. 'रत् । वि' । ९ क.
 नु स्वन्यां ।

सल्लेनाऽऽद्युतां भूमिं दृष्ट्वा स तु समन्ततः । किं नु रूपं महत्कृत्वा उद्धरेयमहं महीम् ॥ १०
 जलक्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमस्मरत् । अष्टपुंयं सर्वभूतानां वाङ्मयं धर्मसंज्ञितम् ॥ ११
 दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमुच्छ्रितम् । नीलमेघप्रतीकाशं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ १२
 महापर्वतवर्ष्माणं श्वेतं तीक्ष्णोद्गर्दप्रिणम् । विद्युदग्निप्रकाशाक्षमादित्यसमतेजसम् ॥ १३
 पीनवृत्तापतस्कन्धं सिंहविक्रान्तगामिनम् । पीनोन्नतकटीदेशं सुश्लक्ष्णं शुभलक्षणम् ॥ १४
 रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः । पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम् ॥ १५
 स वेदपाचूपदंष्ट्रः क्रतुवक्षीश्रितीमुखः । अग्निजिह्वी दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो(र्षा) महातपाः ॥ १६
 अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः । आज्यनाशः(सः) स्रुवतुण्डः सामघोपस्वरो महान् ॥ १७
 सत्यधर्ममयः श्रीमान्धर्मविक्रमसंस्थितः । प्रायश्चित्तरथो धारः पशुजानुर्मेहाकृतिः ॥ १८
 दद्यान्नन्नो होमलिङ्गः स्थानवीजी महौषधिः । वेद्यान्तरात्मा मन्त्रस्फिगाज्यस्पृक्सोमशोणितः ॥
 वेदस्कन्धो-हविर्मन्धो ह्यज्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो घुतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ २०
 दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो विभुः । उपाकर्मेष्टिरुचिरः पर्वर्ग्यवित्तभूषणः ॥ २१
 नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदांसनः । छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥ २२
 भूत्वा यज्ञवाराहो वै अपः स प्राविशैतमभुः । (ः) अद्भिः संछादितामुर्वी स तामश्रन्मजापतिः ॥
 उपगम्पोज्जहाराऽऽशु अपस्ताश्च स विन्यसन् । सामुद्रीर्वै समुद्रेषु नादेवीश्च नदीष्वथ ॥ २४
 रसातलतले) मग्रां रसातलतले गताम् । प्रभुर्लोकहितार्थाय दंप्रयाऽभ्युज्जहार गाम् ॥ २५
 ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीकरः । मुमोच पूर्वं मनसा धारयित्वा धराधरः ॥ २६
 तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता । चरितत्वाच्च देहस्य न मही याति विप्लवम् ॥ २७
 ततोऽप्युत्थ क्षितिं देवो जगतः स्थापनेच्छया । पृथिव्याः प्रविभागाय मनश्चक्रेऽम्बुजेक्षणः ॥ २८
 पृथिवीं तु सधीकृत्य पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरिन् । मार्क्सर्गे दह्यमानास्तु तदा संवर्तकायिना २९
 तेनाग्निना विशीर्णास्ते पर्वता भुवि सर्वशः । शैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुनाऽऽपस्तु संहताः ॥ ३०
 निपिक्ता यत्र यत्राऽऽसंस्तत्र तत्राचलोऽभवत् । स्कन्नाचलत्वाद्चलाः पर्वभिः पर्वताः सृताः
 गिरयोऽन्तर्निर्गीर्णत्वाच्चयनाच्च शिलोच्चयाः । ततस्तेषु विशीर्णेषु लोकोदधिगिरिष्वथ ॥ ३२
 विश्वकर्मा विभजते कल्पादिषु पुनः पुनः । ससमुद्रामिमां पृथ्वीं सप्तद्वीपां सपर्वताम् ॥ ३३
 भूराधांश्चतुरो लोकान्पुनः सोऽथ प्रकल्पयत् । लोकान्प्रकल्पयित्वा च प्रजासर्गं ससर्ज ह ॥ ३४
 अग्रा स्वयंभूर्भगवान्सिद्धस्रुर्विविधाः प्रजाः । ससर्ज स्रुष्टिं तैर्द्वीपां कल्पदिषु यथा पुरा ॥ ३५
 तस्याभिध्यायतः सर्गं तदा वै बुद्धिपूर्वकम् । प्रध्यानसमकालं वै मादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ३६
 तमोमोहो महामोहस्तामिसो अ(द्य)न्धसंज्ञितः । अविद्या पञ्चपर्वपा मादुर्भूता महात्मनः ॥ ३७
 पशुर्षां चाऽऽधितः सर्गो ध्यायतः सोऽभिमानिनः । सर्वतस्तमसा चैव दीपः कुम्भवदादृतः ॥

* धनुषिहस्तमैतन्मयो घ. पुनके नास्ति ।

१ ग. घ. किं नु रूपं । २ ग. भूषणं । ३ ग. घ. 'शाम्भिता' । ४ क. 'रतो धो' । ५ क. धोयः । ६ क.
 'तिः । उर्वराधरो हो । ७ ग. घ. घ. 'विः । कादन्तरा' । ८ ख. ग. घ. घ. 'सर्वायतभू' । ९ घ. 'सुतो' । १० ख.
 'दन्तः । ११ ग. घ. 'विः । १२ घ. 'दन्तः । १३ घ. 'तद' । १४ ग. घ. 'सिपः । १५ क.
 'कार्णे' । १६ ख. ग. 'तन्मो' । १७ ख. ग. घ. घ. 'भाऽपरिपः ।

(सृष्टिप्रकरणम्)

वहिरन्तःप्रकाशश्च शुद्धो निःसंज्ञ एव च । यस्मात्तैः संवृता बुद्धिर्मुख्यानि करणानि च ॥ ३९
 तस्मात्ते संवृतात्मानो नगा मुख्याः प्रकीर्तिताः । मुख्यसर्गं तथाभूतं ब्रह्मा दृष्ट्वा ह्यसाधकम् ४०
 अप्रसन्नमनाः सोऽथ ततो न्यासोऽभ्यमन्यत । तस्याभिध्यायतस्तत्र तिर्यक्स्रोतोऽभ्यवर्तत ॥ ४१
 तस्मात्तिर्यग्व्यवर्तन्त तिर्यक्स्रोतस्ततः स्मृतम् । तमोवहुत्वात्ते सर्वे ह्यज्ञानबहुलाः स्मृताः ॥ ४२
 उत्पथग्राहिणश्चापि ते^१ ध्यानाद्ध्यानमानिनः । तिर्यक्स्रोतस्तु दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ॥ ४३
 (*अहंकृता अहंमना अष्टाविंशद्विधात्मकाः । एकादशेन्द्रियविधा नवधा चोदयस्तथा ॥ ४४
 अष्टौ च तारकाद्याश्च तेषां शक्तिविधाः स्मृताः ।) अन्तःप्रकाशस्ते सर्वे आवृताश्च वहिः पुनः ॥
 यस्मात्तिर्यक्प्रवर्तन्त तिर्यक्स्रोताः स उच्यते । (तिर्यक्स्रोतोश्च दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ४६
 अभिप्रायमथोद्धृतं दृष्ट्वा सर्वं तथाविधम् । तस्याभिध्यायतो नित्यं साच्चिकः समवर्तत) ॥ ४७
 ऊर्ध्वस्रोतास्त्वृतीयस्तु स चैवोर्ध्वं व्यवस्थितः । यस्माद्भववर्ततोर्ध्वं तु ऊर्ध्वस्रोतास्ततः स्मृतः ४८
 ते सुखमीतिवहुला वहिरन्तश्च संवृताः । प्रकाशा वहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाः स्मृताः ॥ ४९
 तेन वातादयो ज्ञेयाः स्रष्टात्मानो व्यवस्थिताः । ऊर्ध्वस्रोतास्त्वृतीयो वै तेन सर्गस्तु स स्मृतः ॥
 ऊर्ध्वस्रोतःसु स्रष्टेपु देवेषु स तदा प्रभुः । प्रीतिमानभवद्ब्रह्मा ततोऽन्यं सोऽभ्यमन्यत ॥ ५१
 ससर्जं सर्गमन्यं स साधकं प्रभुरीश्वरः । अथाभिव्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्तदा ॥ ५२
 प्रादुर्भवूच्च वाव्यक्तादर्वाकश्रोतः सुसाधकम् । यस्मादर्वाग्व्यवर्तन्त(?) ततोऽर्वास्रोत उच्यते ५३
 ते च प्रकाशबहुलास्तमःसंचररजोधिकाः । तस्मात्ते दुःखरुहुला भूयो भूयश्च कारिणः ॥ ५४
 प्रकाशा वहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते । लक्षणैस्तारकाद्यैस्ते अष्टधा च व्यवस्थिताः ॥ ५५
 सिद्धात्मानो मनुष्यास्ते गन्धर्वसहधर्मिणः । इत्येव तैजसः सर्गो ह्यर्वास्रोताः प्रकीर्तितः ॥ ५६
 पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गश्चतुर्धा स व्यवस्थितः । विपर्ययेण शक्त्या च तुष्ट्वा सिद्ध्या तथैव च^२ ॥ ५७
 विद्वत्तं वर्तमानं च तेऽर्थं जानन्ति तत्त्वतः । भूतादिकानां सत्त्वानां पट्टः सर्गः स उच्यते ॥ ५८
 (×ते परिग्रहिणः सर्वे संविभागरताः पुनः । खादनाश्चाप्यशीलाश्च ज्ञेया भूतादिकास्तु ते) ५९
 विपर्ययेण भूतादिरशक्त्या च व्यवस्थितः । प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो महतस्तु सः ॥ ६०
 तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते । वैकारिकस्त्वृतीयस्तु सर्वे ऐन्द्रियकः स्मृतः ॥ ६१
 इत्येव प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्वकः । मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥ ६२
 तिर्यक्स्रोताश्च यः सर्गस्तिर्यग्यानिः स पञ्चमः । तथोर्ध्वस्रोतसां पट्टो देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥ ६३
 (-तथाऽर्वास्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः । अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः साच्चिकस्तामसस्तु सैः ॥
 पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः । प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ॥ ६५
 प्राकृतास्तु त्रयः सर्गाः कृतास्ते बुद्धिपूर्वकाः । बुद्धिपूर्वं प्रवर्तन्ते पदसर्गा ब्रह्मणस्तु ते ॥ ६६
 विस्तरानुग्रहं सर्गं कीर्त्यमानं नियोधत । चतुर्थाऽनस्थितः सोऽथ सर्वभूतेषु कृन्मन्तः ॥ ६७

* धनुर्ध्वान्तर्गतप्रभ्यो ग पुस्तके नास्ति । + धनुर्ध्वान्तर्गतप्रभ्यो द. पुस्तके नास्ति । × धनुर्ध्वान्तर्गत
 नास्ति ए पुस्तके । - धनुर्ध्वान्तर्गतप्रभ्यो ग पुस्तके नास्ति ।

१ क. 'त । यस्मा' । २ ख ग. घ द. 'त्यमप्रा' । ४ ख ग घ द. 'ते ज्ञानज्ञानमा' । ४ ख. घ 'दर्वल' ।
 ५ ख घ द. 'जिज्या' । ६ क. द. अत । ७ ख ग. घ. द. 'स्रोतस्त' । ८ ख. ग द. 'वपता द' । ९ ख. ग.
 घ. द. 'करोत म' । १० ख. ग. घ. द. च । वृत्त च वर्त' । ११ ख. द. घ. । १२ ख. घ द. 'गं वृता' ।

विपर्ययेण शक्यत्वा च तुष्ट्या सिद्ध्या तथैव च । स्थावरेषु विपर्यासस्तिर्यग्योनिषु शक्तिता ॥
 सिद्ध्यात्मानो मनुष्यास्तु तुष्टिर्देवेषु कृत्स्नशः । इत्येते प्राकृताश्चैव वैकृताश्च नव स्मृताः ॥ ६९
 सर्गाः परस्परस्याथ प्रकारा बहवः स्मृताः । अग्रे ससर्ज वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ॥७०
 सनन्दनं च सनकं विद्रांसं च सनातनम् । विज्ञानं निवृत्तास्ते वैवर्तेन महौजसः ॥ ७१
 संबुद्धाश्चैव नानात्वादपविद्धास्त्रयोऽपि ते । असृष्टैव प्रजासर्गं प्रतिसर्गं गताः पुनः ॥ ७२
 तदा तेषु व्यतीतेषु तदाऽन्यान्साधकांश्च तान् । मानसानसृजद्ब्रह्मा पुनः स्थानाभिमानिनः ७३
 आभूतसंभवावस्थानामतस्तान्नित्वाधत्त । आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ ७४
 स्वर्गं दिवः समुद्रांश्च नदाञ्जैलान्वनस्पतीन् । ओषधीनां तथाऽऽत्मानो ह्यात्मानो वृक्षवीरुधाम्
 लवाः काष्ठाः कलाश्चैव मुहुर्ताः संधिरान्यहाः । अर्धमासाश्च मासाश्च अयर्नाब्दयुगानि च ॥
 स्थानाभिमानिनः सर्वे स्थानारूपाश्चैव ते स्मृताः ॥ ७६

ब्रह्मणाः संप्रसूतास्तद्वत्स्तः क्षत्रियाः पूर्वभागे ।

वैश्याश्चोर्वोर्वस्य पद्भ्यां च शूद्राः सर्वे वर्णा गात्रतः संप्रसूताः ॥ ७७

नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डाज्जज्ञे पुनर्ब्रह्मा लोकास्तेन कृताः स्वयम् ७८
 एष चः कथितः पादः समासान्न तु विस्तरात् । अनेनाऽऽद्येन पादेन पुराणं संप्रकीर्तितम् ॥७९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रक्रियापादे सृष्टिप्रकरण नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—४९८

समाप्तः प्रक्रियापादः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

प्रतिसंधिकीर्तनम् ।

+ सूत उवाच—

इत्येवं प्रथमः पादः प्रक्रियार्थः प्रकीर्तितः । श्रुत्वा तु संहृष्टमनाः काश्यपेयः सनातनः ॥ १

संबोध्य सूतं वचसा पप्रच्छाथोत्तरां कथाम् । अतः प्रभृति कल्पेन प्रतिसंधिं प्रचक्ष्व नः ॥ २

समतीतस्य कल्पस्य वर्तमानस्य चोभयोः । कल्पयोरन्तरं यच्च प्रतिसंधिर्युतस्तयोः ॥

एतद्वेदितुमिच्छाम अ(मो ह्य)त्यन्तकुशलोऽह्मसि ॥ ३

लौमहर्षण उवाच—

अत्र बोऽहं प्रबक्ष्यामि प्रतिसंधिथ यस्तयोः । समतीतस्य कल्पस्य वर्तमानस्य चोभयोः ॥ ४

मन्वन्तराणि कल्पेषु येषु यानि च सुव्रताः । यथायं वर्तते कल्पो वाराहः सार्धतः शुभः ॥ ५

अस्मात्कल्पाद्य यः कल्पः पूर्वोऽतीतः सनातनः । तस्य चास्य च कल्पस्य मध्यावस्थां निबोधतं

+ इदं नास्ति क पुस्तके ।

१ क. 'विद्वान्' । २ ख. ग. घ. ड. 'न समन' । ३ ख घ. 'सानविनिवृ' । ४ ग. द. 'ने विनिवृ' । ५ घ. 'मं मुच्छिनामा म' । ६ ग. 'नानि शु' । ७ द. 'प्रभूतस्त' । ८ घ. ग. घ. ड. 'सौधेय' । ९ ख. द. 'स्वतः प्र' । १० ग. 'द. श्रुतः । ११ ख. घ. द. 'मत्वेऽय' ।

(प्रतिसंधिकीर्तनम्)

प्रत्याहते पूर्वकल्पे प्रतिसंधिं च तत्र वै । अन्यः प्रवर्तते कल्पो जनाल्लोकात्पुनः पुनः ॥ ७
 व्युच्छिन्नात्प्रतिसंधेस्तु कल्पात्कल्पः परस्परम् । व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः कल्पान्ते सर्वशस्तदा
 तस्मात्कल्पात्तु कल्पस्य प्रतिसंधिर्निगंधते । मन्वन्तरयुगारख्यानामव्युच्छिन्नाश्च संघयः ॥ ९
 परस्पराः प्रवर्तन्ते मन्वन्तरयुगैः सह । उक्ता ये प्रक्रियार्थेन पूर्वकल्पाः समासतः ॥ १०
 तेषां परार्धकल्पानां पूर्वा ह्यस्मात्तु यः परः । आसीत्कल्पो व्यतीतो वै परार्धं न परस्तु सः ॥
 अन्ये भविष्या ये कल्पा अपरार्धाद्गुणीकृताः । प्रथमः सांप्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्तते द्विजाः ॥ १२
 यस्मिन्पूर्वः परार्धे तु द्वितीये पर उच्यते । एतावान्स्थितिकालेऽस्य प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥ १३
 अस्मात्कल्पात्तु यः पूर्व कल्पोऽतीतः सनातनः । चतुर्गुणसहस्रान्ते अहोमन्वन्तरैः पुरा ॥ १४
 क्षीणे कल्पे तदा तस्मिन्दाहकाले ह्युपस्थिते । तस्मिन्कल्पे तदा देवा आसन्वैमानिकास्तु ये १५
 नक्षत्रग्रहतारास्तु चन्द्रसूर्यग्रहाश्च ये । अष्टाविंशतिरेवैताः कोट्यस्तु सुकृतात्मनाम् ॥ १६
 मन्वन्तरे तथैकस्मिन्धनुर्दशसु वै तथा । त्रीणि कोटिशतान्यासन्कीट्यो दिनवतिस्तथा ॥ १७
 अष्टाधिकाः सप्तशताः सहस्राणां स्मृताः पुरा । वैमानिकानां देवानां कल्पेऽतीते तुं येऽभवन् ॥
 एकैकस्मिन्कल्पे वै देवा वैमानिकाः स्मृताः । अथ मन्वन्तरेष्वासंश्रुतुर्दशसु वै दिवि ॥ १९
 देवाश्च पितरश्चैव मुनयो मनवस्तथा । तेषामनुचरा ये च मनुष्यास्तथैव च ॥ २०
 चर्णाश्रमिभिरीड्याश्च तस्मिन्काले तु ये सुराः । मन्वन्तरेषु ये ह्यासन्देवलोके दिवौकसः ॥ २१
 ते तैः संयोजकैः सार्धं प्राप्ते संकालेन तथा । तुल्यनिष्ठास्तु ते सर्वे प्राप्ते ह्याभूतसंघ्रवे ॥ २२
 ततस्तेऽवश्यभाषित्वाद्बुद्ध्वा पर्यायमात्मनः । त्रेलोक्यवासिनो देवा (*इहस्थानाभिमानिनः
 स्थितिकाले तदा पूर्णे ह्यासन्ने पश्चिमेऽन्तरे । कल्पावसानिका देवा) स्तस्मिन्प्राप्ते ह्युपध्रुवे ॥ २४
 तेनौत्सुक्यविषादेन त्यक्त्वा स्थानानि भावतः । महर्लोक्याय संविशास्ततस्ते दधिरे मतिम् ॥ २५
 ते युक्ता उपपद्यन्ते महसि स्वैः शरीरकैः । विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ २६
 तैः कल्पवासिभिः सार्धं महानासादितस्तु यैः । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैस्तद्भक्तैश्चापरैर्जनैः ॥ २७
 मत्वा तु ते महर्लोकं देवसंघाश्चतुर्दश । ततस्ते जनलोकाय सोद्वेगा दधिरे मतिम् ॥ २८
 विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः । तैः कल्पवासिभिः सार्धं महानासादितस्तु यैः
 दशकृत्व इवाऽऽष्टत्य तस्माद्गच्छन्ति स्वस्तपः । तत्र कल्पान्दश स्थित्वा सत्यं गच्छन्ति वै पुनः
 एतेन क्रमयोगेन(ण) यान्त्रि कल्पनिवासिनः । एवं देवयुगानां तु सहस्राणि परस्परात् ॥ ३१
 गतानि ब्रह्मलोकं वै अप्रुवावर्तिनीं गतिम् । आधिपत्यं विना ते वै ऐश्वर्येण तु तत्समाः ॥ ३२
 भवन्ति ब्रह्मणस्तुल्या रूपेण विषयेण च । तत्र ते ह्यवतिष्ठन्ति(न्ते) प्रीतियुक्ताः प्रसंगमात् ॥ ३३
 आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्य मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह । अवश्यं भाविनाऽर्थेन प्राकृतेनैव ते स्वयम् ॥ ३४
 नानात्वेनाभिसंबद्धास्तदा तत्कालभाविनः । स्वपतो बुद्धिपूर्वं हि यथा भवति जाग्रतः ॥ ३५
 तत्कालभावि तेषां तु तथा ज्ञानं प्रवर्तते । प्रत्याहारे तु भेदानां येषां भिर्भाषिसूक्ष्मणाम्(?) ३६

* धनुर्विहान्तर्गतप्रत्ययः कः पुस्तके नास्ति ।

१ ख घ. 'त्याहते' । २ ख घ. 'संधिस्तु' । ३ ड. 'स्य कल्पस्य प्र' । ४ क. 'रार्धेन' । ५ क. 'तद्य प्र' ।
 ६ क. 'न्कोट्याद्वि' । ७ ख. ड. तु योऽभवत् । ए । ८ ख. ग. घ. ड. 'भ्रमनि' । ९ क. 'संकल' । १० ग. क.
 भावितः । ११ क. 'स्वरूपतो बुद्धिपूर्वं य' । १२ ख. ड. 'प्राप्ति सुष्मणा' । १३ ग. 'प्राप्ति सूष्मणा' ।

तैः सार्धं प्रतिवृज्यन्ते कार्याणि करणानि च । नानात्वदर्शनात्तेषां ब्रह्मलोकनिवासिनाम् ३७
 विनष्टस्वाधिकाराणां स्वेन धर्मेण तिष्ठताम् । ते तुल्यलक्षणाः सिद्धाः शुद्धात्मानो निरञ्जनाः ॥
 प्रकृतौ कारणातीताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः । प्रख्यापयित्वा ह्यात्मानं प्रकृतिस्तेषु सर्वशः ३९
 पुरुषान्वयवहृत्वे(चे)न प्रतीता न प्रवर्तते । प्रवर्तिते पुनः सर्गे तेषां वा कारणं पुनः ॥ ४०
 संयोगे प्राकृते तेषां युक्तानां तत्त्वदर्शिताम् । अत्रापवर्गिणां तेषामपुनर्मार्गगामिना(णा)म् ॥ ४१
 अभावः पुनैरुत्पत्तौ शान्तानामाचिपामिव । ततस्तेषु गतेषुर्ध्वं त्रैलोक्यात्सुमहात्मसु ॥ ४२
 तैः सार्धं ये महर्लोकचदा नाऽऽसादितं जनाः । तच्छिष्टाश्चेह तिष्ठन्ति कल्पाद्देहमुपासते ॥ ४३
 गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ता मानुषा ब्राह्मणादयः । पशवः पक्षिणश्चैव स्थावराः ससरीसृपाः ॥ ४४
 तिष्ठत्सु तेषु तत्कालं पृथिवीतलवासिषु । सहस्रं यत्तु रश्मिनां सूर्यस्येह विभासते ॥ ४५
 ते सप्तरश्मयो भूत्वा लोकैको जायते रविः । क्रमेणोत्तिष्ठमानास्ते त्रीँल्लोकान्प्रदहन्त्युत ॥ ४६
 जर्झमं स्थावरं चैव नदीः सर्वाश्च पर्वतान् । पूर्वं शुष्का ह्यनाष्टय्या सूर्यस्तैश्च प्रधूपिताः ॥ ४७
 तदा ते विवशाः सर्वे निर्दग्धाः सूर्यरश्मिभिः । जङ्गमाः स्थावराः सर्वे धर्माधर्मात्मकास्तु वै ॥
 दग्धदेहास्ततस्ते वै गताः पापयुगात्त्यये । योन्या तया ह्यनिर्मुक्ताः शुभपापानुबन्धया ॥ ४९
 ततस्ते ह्युपपद्यन्ते तुल्यरूपा जने जनाः । विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ५०
 उपित्वा रजनीं तत्र ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । पुनः सर्गे भवन्तीह ब्रह्मणो मर्निंसीमजाः(?) ॥ ५१
 ततस्तेऽध्वंभृतेषु जने त्रैलोक्यवासिषु । निर्दग्धेषु च लोकेषु तेषु सूर्यस्तु सप्तभिः ॥ ५२
 वृष्ट्या क्षितौ ध्रावितायां विशीर्णेज्वालयेषु च । समुद्राश्चैव मेघाश्च आपः सर्वाश्च पार्थिवाः ॥ ५३
 व्रजन्त्येकार्णवत्त्वं हि सलिलारूपास्त्वर्दाश्रिताः । आगतागतिक तद्दे यदा तु सलिलं बहु ॥ ५४
 संछाद्येमां स्थितां भूमिमणवाख्या तदा च सा । आभान्ति यस्मान्नाऽऽभान्ति भासन्तो
 व्याप्तिदीप्तिषु ॥ ५५
 सर्वतः समनुप्राव्य तासां चाम्भो विभाव्यते । तदम्भस्तनुते यस्मात्सर्वा पृथ्वीं समन्ततः ॥ ५६
 धातुस्तनोति विस्तारे तेनाम्भस्तनवः स्मृताः । अरमित्येव शीघ्रं तु निपातः कविभिः स्मृतः ॥
 एकार्णवे भवन्त्यापो न शीघ्रास्तेन ते नराः । तस्मिन्पुगसहस्रान्ते संस्थिते ब्रह्मणोऽहनि ॥ ५८
 रजण्यां वर्तमानापीं तावत्तत्सलिलात्मना । ततस्तु सलिले तस्मिन्नष्टे स्यात्पृथिवीतले ॥ ५९
 मशान्तघातेऽन्वकारे निशालोके समन्ततः । येनैवाधिष्ठितं हीदं ब्रह्मास पुरुषः प्रभुः ॥ ६०
 विभागमस्य लोकस्य पुनर्वै कर्तुमिच्छति । एकार्णवे तदा तस्मिन्नष्टे स्यात्परजङ्गमे ॥ ६१
 तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् । सहस्रशीर्षा पुरुषो रुन्मयर्णो र्दतीन्द्रियः ॥ ६२
 ब्रह्मा नारायणारपस्तु मुन्याप सलिले तदा । सत्त्वोद्रेकात्प्रमुद्गस्तु दून्यं लोकमवेक्ष्य च ॥ ६३
 इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति । आपो नारायणस्तनव इत्यर्पां नाम शुधुम् ॥
 आपुर्षं नाभिं तत्राऽऽस्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ६४.

१ प. द. 'भि हार' । २ स. घ. 'ता । व्याख्या' । ३ क. 'हाये' । ४ स. द. 'रेते पु' । ५ घ. द. 'ते नैर्पा' ।
 ६ स. 'नरायणी' । ७ ग. 'दितो जन' । ८ स. ग. घ. द. 'इमान्तरावराधिप' । ९ स. ग. घ. द. 'पूर्वम्' । १० स.
 १. 'नक्षः प्र' । ११ द. 'रेतेपु प्र' । १२ द. 'पय' । १३ स. घ. द. 'मेधाय' । १४ स. ग. द. 'दायु' ।
 १५ घ. 'वा यान' । १६ द. 'ह्यनिर्मु' । १७ द. 'यो नाम' ।

(चतुराश्रमविभागः)

सहस्रशीर्षा मुमनाः सहस्रपात्महस्रचक्षुर्वदनः सहस्रभुक् ।

सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापतिस्त्रयीपथे यः पुरुषो निरुच्यते ॥

६६

आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता एको ह्यपूर्वः प्रथमं तुरापाद् ।

हिरण्यगर्भः पुरुषो महात्मा स पठ्यते वै तमसः परस्तात् ॥

६७

कल्पादौ रजसोद्विक्तो ब्रह्मा भूत्वाऽसृजत्प्रजाः । कल्पान्ते तमसोद्विक्तः कालो भूत्वाऽग्रसत्पुनः
स वै नारायणाख्यस्तु सचोद्विक्तोऽर्णवे स्वपन् । त्रिधा विभज्य चाऽऽत्मानं त्रैलोक्ये संमवर्तत
सृजते ग्रसते चैव वीक्षते च त्रिभिस्तु तान् । एकार्णवे तदा लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ ७०

चतुर्युगसहस्रान्ते सर्वतः सलिलावृते । ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु अपकाशार्णवे स्वपन् ॥ ७१

चतुर्विधाः प्रजा ग्रस्त्वा ब्राह्मण्यां राज्यां महार्णवे । पश्यन्ति तं महर्लोकान्मुमुक्षुः कालं महर्षयः ७२

भृग्वादयो यथा सप्त कल्पे ह्यस्मिन्महर्षयः । (*ततो विवर्तमानैस्तेर्महान्परिगतः परः ॥ ७३

गत्यर्थैर्दृष्टयो धातो ना(र्ना)मनिर्वृत्तिरादितः । तस्माद्दृष्टिपरत्वेन महांस्तस्मान्महर्षयः ॥) ७४

महर्लोकस्थितैर्दृष्टः कालः सुप्तस्तदा च तैः । सत्याद्याः सप्त ये ह्यासन्कल्पेऽतीते महर्षयः ॥ ७५

एवं ब्राह्मीषु रात्रीषु ह्यतीतासु सहस्रशः । दृष्टवन्तस्तथा ह्यन्ये सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ७६

कल्पस्याऽऽदौ तु बहुशो यस्मात्संस्थाश्चतुर्दश । कल्पयामास वै ब्रह्मा तस्मात्कल्पो निरुच्यते ॥

स स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः । व्यक्ताव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ७८

इत्येव प्रतिसंधिर्वैः कीर्तितः कल्पयोर्द्वयोः । सांप्रतातीतयोर्मध्ये प्रागवस्था बभूव या ॥ ७९

कीर्तिता तु समासेन कल्पे कल्पे यथा तथा । सांप्रते ते प्रवक्ष्यामि कल्पमेतं निबोधत ॥ ८०

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसंधिकीर्तन नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५७८

अष्टमोऽध्यायः ।

चतुराश्रमविभागः ।

सूत उवाच—

तुल्यं युगसहस्रस्य नैशं काष्ठमुपास्य सः । शर्वर्यन्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ १

ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन्प्रायुर्भूत्वा तदा चरन् । अन्धकारे तदा तस्मिन्नेष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २

जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले । अत्रिभागेन भूतेषु समन्तैस्तुस्थितेषु तु ॥ ३

निशायामिव खद्योतः प्राट्टकाले ततस्ततः । तदाऽऽकाशे चरन्सोऽप्य वीक्ष्यमाणः स्वयंभुवः ॥ ४

प्रतिर्घ्वाया ह्युपायं तु मार्गमाणस्तदा प्रभुः । ततस्तु सलिले तस्मिन्नात्वा ह्यन्तर्गतां महीम् ॥ ५

अनुमानान्तु संबुद्धो भूमेरुद्धरणं प्रति । चकारान्यां तन्तुं चैव पूर्वकल्पादिषु स्मृताम् ॥ ६

स तु रूपं वराहस्य कृत्वाऽपः प्राविशत्प्रभुः । अद्भिः संछादितामुर्वीं समीक्ष्याथ प्रजापतिः ॥ ७

* धनुश्चिह्नान्तर्गतप्रत्यय ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ख. ग. ड. 'शीर्षां सु' । २ ख ग ड. वीक्ष्यते । ३ ग. ड. 'धान्य' । ४ ड. 'स्मात्काले नि' । ५ ख. ग. घ. ड. 'त तु प्र' । ६ ख. ग. घ. ड. 'न्तात् स्थि' । ७ ड. च । ८ ड. 'श्यां भु' । ९ ख ग. घ. ड. स मत्वाऽप ।

उद्धृत्योर्वीमथाद्भस्तु अपस्तास्तु स विन्यसेन् । सामुद्रीस्तु समुद्रेषु नादेर्यानिभ्रगास्वपि ॥ ८
 पार्थिवीस्तु स विन्यस्य पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरिन् । प्राक्सर्गे दह्यमाने तु तदा संवर्तकाग्निना
 तेनाग्निना प्रलीनास्ते पर्वता भुवि सर्वशः । (*शैल्यादेकांर्णवै तस्मिन्वायुनाऽऽपस्तु संहताः १०
 निर्पेक्ता यत्र यत्राऽऽसंस्तत्र तत्राऽचलोऽभवत् । स्कन्नाचलत्वादचलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः)
 गिरयोऽर्द्धिनिगीर्णत्वाच्चयनाच्च शिलोच्चयाः । ततस्तु तां समुद्धृत्य क्षितिमन्तर्जलात्प्रभुः ॥ १२
 स्वस्थाने स्थापयित्वा च विभागमकरोत्पुनः । सप्त सप्त तु वर्षाणि तस्या द्वीपेषु सप्तसु ॥ १३
 विपमाणि समीकृत्य शिलाभिरचिनोद्गिरिन् । द्वीपेषु तेषु वर्षाणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ १४
 तावन्तः पर्वताश्चैव वर्षान्ते समवस्थिताः । सर्गादौ संनिविष्टास्ते स्वभावेनैव नान्यथा ॥ १५
 सप्त द्वीपाः समुद्राश्च अन्योन्यस्य तु मण्डलम् । संनिकृष्टाः स्वभावेन समावृत्य परस्परम् ॥ १६
 भूराख्यांश्चतुरो लोकांश्चन्द्रादित्यौ ग्रहैः सह । पूर्वं तु निर्ममे ब्रह्मा स्थानानीमानि सर्वशः ॥ १७
 कल्पस्य चास्य ब्रह्मा वै ह्यसृजत्स्थानिनः पुरा । आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिवं तथा ॥
 स्वर्गं दिशः समुद्रांश्च नदीः सर्वाश्च पर्वतान् । ओषधीनां तथाऽऽत्मानमात्मानं वृक्षवीरुधाम् ॥
 लवाः का(वान्का)ष्टाः कलाश्चैव मुहूर्तं संधिराज्यहम् । अर्धमासांश्च मासांश्च अयनाब्दयुगानि च
 स्थानाभिमानिनश्चैव स्थानानि च पृथक्पृथक् । स्थानात्मनः स सृष्ट्वा वै युगावस्थां विनिर्ममे ॥
 कृतं त्रेता द्वापरं च कलिं चैव तथा युगम् । कल्पस्याऽऽदौ कृतयुगे प्रथमे सोऽसृजत्प्रजाः ॥ २२
 प्रागुक्ता या मया तुभ्यं पूर्वकालं प्रजास्तु ताः । तस्मिन्संवर्तमाने तु कल्पे दग्धास्तदाऽग्निना ॥
 अमाप्ता यास्तपोलोकं जनलोकं समाश्रिताः । प्रवर्तन्ति(न्ते) पुनः सर्गे बीजार्थं ता भवन्ति हि ॥
 बीजार्येन स्थितास्तत्र पुनः सर्गस्य कारणात् । ततस्ताः सृज्यमानास्तु संतानार्थं भवन्ति हि ॥
 धर्मार्थिकामोक्षाणामिह ताः साध(धि)काः स्मृताः । देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ॥ २६
 ततस्ते तपसा युक्ताः स्थानान्यापूरयन्ति हि । ब्रह्मणो मानसास्ते वै सिद्धात्मानो भवन्ति हि ॥
 ये सङ्गाद्वैपयुक्तेन कर्मणा ते दिवं गताः । आवर्तमाना इह ते संभवन्ति युगे युगे ॥ २८
 स्वकर्मफलशेषेण ख्यार्ताश्चैव तथात्तिर्मकाः । संभवन्ति जनाल्लोकात्कर्मसंशयवन्धनात् ॥ २९
 आशयः कारणं तत्र घोद्धव्यं कर्मणां तु सः । तैः कर्मभिस्तु जायन्ते जनाल्लोकाः शुभाशुभैः ॥
 गृह्णन्ति ते शरीराणि नानारूपैणि योनिषु । देवैद्यस्थावरान्ते च उत्पद्यन्ते परस्परम् ॥ ३१
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्टेः प्रतिपेदिरे । (+ तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३३
 हिंसाहिंसे मृदुदुरे धर्माधर्मं ऋतावृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्स्य रोचते ॥ ३३
 कल्पेप्यासन्व्यतीतिषु रूपनामानि यानि च । तान्येवानागते काले प्रायशः प्रतिपेदिरे ॥ ३४
 + तस्मात्तु नामरूपाणि तान्येव प्रतिपेदिरे । पुनः पुनस्ते कल्पेषु जायन्ते नामरूपतः ॥ ३५

* धनुधिहान्तर्गतप्रश्नो ह. पुस्तके नास्ति । + धनुधिहान्तर्गतप्रश्नो ह. पुस्तके नास्ति । + इदमर्थं नास्ति च. पुस्तके ।

१ ग. ह. 'स्तु भाप' । २ क. म. च. 'सद' । सा । ३ प. 'सुसस्तु' । ४ स. च. निषिक्ता । ५ स. ग. च. ह. 'न्यस्यन्तु' । ६ म. ग. च. ह. च निष्यं ६ । ७ च. ह. 'काले प्र' । ८ ग. च. ह. सिद्ध्याना । ९ ग. ह. 'ता १३ । १० ग. ह. 'मिच्छा । ११ ग. ह. 'न्यनाः । भा' । १२ स. 'मन्तु ताः । १३ च. 'सगु यो' । १४ च. ह. 'सादे रस' । १५. 'वपासा' । १५ क. 'वेदो प्र' ।

(चतुराश्रमाविभागः)

ततः सर्गे ह्यवष्टब्धे मिसृशोर्ध्वक्षणन्तु वै । प्रजास्ता ध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्तदा ॥ ३६
मिथुनानां सहस्रं तु सोऽसृजद्रै मुखोत्तदा । जनास्ते ह्युपपद्यन्ते सत्सोद्विक्ताः सुचेतसः ॥ ३७
सहस्रमन्यपद्मस्तो मिथुनानां ससर्ज ह । ते सर्वे रजसोद्विक्ताः शुचिपणश्चाप्यशुचिपणः ॥ ३८
सृष्ट्वा सहस्रमन्यत्तु द्वंद्वानामूतः पुनः । रजस्तमोभ्यामुद्विक्ता ईहाशीलास्तु ते स्मृताः ॥ ३९
पद्भ्यां सहस्रमन्यत्तु मिथुनानां ससर्ज ह । उद्विक्तास्तमसा सर्वे निःश्रीका ह्यलतेजसः ॥ ४०
ततो वै हर्षमाणस्ते द्वंद्वोत्तान्नास्तु प्राणिनः । अन्योन्या हृच्छयाविष्टा मैथुनायोपचक्रमुः ॥ ४१
ततः प्रभृति कल्पेऽस्मिन्मिथुनोत्पत्तिरुच्यते । मासे(सि) मासे(स्या) तैर्व यद्यत्तदासीद्धि योर्पिताम्
तस्मात्तदा न सुपुत्रुः सेवितैरपि मैथुनैः । आयुषोऽन्ते प्रसूयन्ते मिथुनान्येव ते सकृत् ॥ ४२
(*कुट्टकाः कुविकोश्चैव उत्पद्यन्ते मुर्धोर्पिताः । ततः प्रभृति कल्पेऽस्मिन्मिथुनानां हि संभवः ४४
ध्याति तु मनसा तासां प्रजानां जायते सकृत् ।) शब्दादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलक्षणः ४५
इत्येवं मानसी पूर्वं भाक्कष्टिर्ष्या प्रजापतेः । तस्यान्ववाये संभूता यैरिदं पूरितं जगत् ॥ ४६
सरित्सरःसमुद्रांश्च सेवन्ते पर्वतानपि । तदा नाल्पमृशीतोष्णा युगे तस्मिन्धरन्ति वै ॥ ४७
† पृथ्वीरसोद्भवं नाम आहारं ह्यारहन्ति वै । ताः प्रजाः कामचारिण्यो मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥
धर्माधर्मो न तास्वास्तां (+निर्विशेषाः प्रजास्तु ताः) तुल्यमायुः सुखं रूपं तासां तस्मिन्कृते युगे
धर्माधर्मो न तास्वास्तां) कलाद्रौ तु कृते युगे । स्वेन स्वेनाधिकारेण जज्ञिरे ते कृते युगे ५०
चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां दिव्यसंख्यया । आद्यं कृतयुगं प्राहुः संध्यानां तु चतुःशतम् ५१
ततः सहस्रशस्तासु प्रजासु प्रथितास्वपि । न तासां प्रतिघातोऽस्ति न द्वंद्वं नापि च क्रमः ॥ ५२
पर्वतोद्गमिसेविन्यो ह्यनिकेताश्रयास्तु ताः । विशोकाः सत्त्वबहुला एकांतसुखितैप्रजाः ॥ ५३
ता वै निकामचारिण्यो नित्यं मुदितमानसाः । पशवः पक्षिणश्चैव न तदाऽऽसन्नसरीसृपाः ॥ ५४
नोद्भिज्जा नारकाश्चैव ते ह्यधर्मप्रसूतयः । न मूलफलपुष्पं च नाऽऽर्ववमृतवो न च ॥ ५५
सर्वकामसुखः कालो नाल्यर्थं ह्युष्णशीतता । (× मनोभिलषिताः कामास्तासां सर्वत्र सर्वदा ॥
उत्तिष्ठन्ति पृथिव्यां वै तामिध्याता रसोत्थिताः) बलवर्णकरी तासां सिद्धिः सा रोगनाशिनी
असंस्कार्यैः शरीरैश्च प्रजास्ताः स्थिरयौवनाः । तासां विशुद्धात्संकल्पाज्जायन्ते मिथुनाः प्रजाः
समं जन्म च रूपं च म्रियन्ते चैव ताः समम् । तदा सत्यमलोभश्च क्षमा तुष्टिः सुखं दमः ॥ ५९
निर्विशेषास्तु ताः सर्वा रूपायुःशीलचेष्टितैः । अयुद्धिपूर्वकं वृत्तं प्रजानां जायते स्वयम् ॥ ६०
अप्रवृत्तिः कृतयुगे कर्मणोः शुभपापयोः । वर्णाश्रमव्यवस्थाश्च न तदाऽऽसन्न संकरः ॥ ६१
अनिच्छाद्वेपयुक्तास्ते वर्तयन्ति परस्परम् । तुल्यरूपायुषः सर्वा अधमोत्तमवर्जिताः ॥ ६२
सुखमाया ह्यशोकाश्च उत्पद्यन्ते कृते युगे । नित्यमहृष्टमनसो महासत्त्वा महाबलाः ॥ ६३

* धनुर्बिहान्तर्गतप्रन्यो ग. पुस्तके नास्ति । † इदमर्गं नास्ति ८. पुस्तके । + धनुर्बिहान्तर्गतप्रन्यः ख.
घ. पुस्तकयोर्नास्ति । × धनुर्बिहान्तर्गतप्रन्यः ख. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. घ. ट. 'न्योन्यह' । २ घ. ट. 'सिन्धु' । ३ द. 'पिति । त' । ४ ख. घ. ट. 'टका कु' । ५ ख.
द. 'वा सेव' । ६ ट. 'सूर्यता' । त' । घ. 'सूर्यः । त' । ७ ख. ट. 'क्षम' । ८ ट. क. मनसा । ९ घ. 'वायस' ।
१० ट. 'स्वारासह' । ११ ख. ट. च ह्यनः । १२ ट. 'न्यबुद्धः प्र' । १३ घ. 'खिताः प्र' । १४ ग. घ. ट.
'सोमनाः । १५ क. 'शेषाः कृताः ।

लाभालाभौ न तास्वास्तां मित्रामित्रे प्रियाप्रिये । मनसा विषयस्तासां निरीहाणां प्रवर्तते ॥६४
 न लिप्सन्ति हि ताऽन्योन्यं नानुग्रहन्ति चैव हि । ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ॥६५
 प्रवृत्तं द्वापरे यज्ञं(ज्ञो) दानं कलियुगे वरम् । सत्त्वं कृते रजस्वेता द्वापरं तु रजस्तमौ ॥ ६६
 कलौ तमस्तु विज्ञेयं युगवृत्तवशेन तु । कालः कृते युगे त्वेष तस्य संख्यां निबोधत ॥ ६७
 चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् । संध्यांशौ तस्य दिव्यानि शतान्यष्टौ च संख्यया
 तदा तासां बभूवाऽऽयुर्न च क्लेशविपत्तयः । तैतः कृतयुगे तस्मिन्संध्यांशे हि गते तु वै ॥ ६९
 पादावशिष्टो भवति युगधर्मस्तु सर्वशः । संध्यायामप्यतीतायामन्तकाले युगस्य तु ॥ ७०
 पादतश्चावशिष्टे तु संध्याधर्मो युगस्य तु । एवं कृते तु निःशेषे सिद्धिस्त्वन्तर्दधे तदा ॥ ७१
 तस्यां च सिद्धौ श्रष्ट्रायां मानस्यामभवत्ततः । सिद्धिरन्या युगे तस्मिन्नेतायामन्तरे कृता ॥७२
 सर्गादौ या मयाऽष्टौ तु मानस्यो वै प्रकीर्तिताः । अष्टौ ताः क्रमयोगेन(ण) सिद्धयो यान्ति संक्षयम्
 कल्पादौ मानसी क्षेपा सिद्धिर्भवति सा कृते । मन्वन्तरेषु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः ॥ ७४
 वर्षाश्रमाचारकृतः कर्मसिद्धोद्भवः स्मृतः । संध्या कृतस्य पादेन संध्यापादेन चांशतः ॥ ७५
 कृतसंध्यांशका द्वेते त्रीन्हीन्यादान्परस्परान् । हसन्ति युगधर्मैस्ते तपःश्रुतबलायुषैः ॥ ७६
 ततः कृतांशे क्षीणे तु बभूव तदनन्तरम् । त्रेतायां युगमन्यत्तु कृतांशमृषिसत्तमाः ॥ ७७
 तस्मिन्क्षीणे कृतांशे तु तच्छिष्टासु प्रजास्विह । कल्पादौ (*संप्रवृत्तायास्त्रेतायाः प्रमुखे तदा ॥
 प्रणश्यति तदा सिद्धिः कालयोगेन नान्यथा । तस्यां सिद्धौ मनष्ट्रायामन्या सिद्धिरवर्तते ॥७९
 अंषां सौक्ष्म्ये) प्रतिगते तदा मेघात्मना तु तौ । मेघेभ्यः स्तनयित्नुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्जनम् ८०
 सकृदेव तया वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले । प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षास्तु शृहसंस्थिताः ॥ ८१
 सर्वप्रत्युपभोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते । वर्तयन्ति हि तेभ्यस्तास्त्रेतायुगमुखे प्रजाः ॥ ८२
 ततः कालेन महता तासामेव विषर्षयात् । रागलोभात्मको भावस्तदा ह्याकस्मिकोऽभवत् ॥८३
 पत्तद्भवति नारीणां जीवितान्ते तदाऽऽर्तवम् । तदा तद्वै न भवति पुनर्युगवलेन तु ॥ ८४
 तासां पुनः प्रवृत्तं तु मासे मासे तदार्तवम् । ततस्तेनैव योगेन वर्ततां मिथुने तदा ॥ ८५
 तासां तत्कालभावित्वान्मासि मास्युपगच्छताम् । अकाले ह्यार्तवोत्पत्तिर्गर्भोत्पत्तिरजायत ॥८६
 विषर्षयेण तासां तु तेन कालेन भाविना । प्रणश्यन्ति ततः सर्वे वृक्षास्ते शृहसंस्थिताः ॥ ८७
 तनस्तेषु मनष्ट्रेषु विभ्रान्ता व्याकुलेन्द्रियाः । अभिध्यायन्ति तां सिद्धिं सत्याभिध्यायिनस्तद्वा
 प्रादुर्बभूवुस्तामां च वृक्षास्ते शृहसंस्थिताः । वस्त्राणि च प्रमथन्ते फलान्याभरणानि च ॥ ८९
 तेष्वेव जायते नामां गन्धवर्णरसान्वितम् । अमाक्षिकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु ॥ ९०
 तेन ता वर्तयन्ति स्म सुखे त्रेतायुगस्य वै । हर्षेणुष्टास्तया सिद्ध्या प्रजा वै विगतज्वराः ॥९१
 पुनः कालान्तरं पुनर्लोभावृतास्तु ताः । वृक्षांस्तान्पर्यगृहन्त मधु वा माक्षिकं बलात् ॥ ९२

* भन्विद्वान्तर्गतप्रन्थो ग. पुनर्तके नास्ति ।

१ प. मयुगे । २ म. 'नो गुह' । ३ ग. प. द. 'त्रेता वि' । ४ द. तदा । ५ प. 'वर्तितेषु म' । ६ ग. 'मे नश्यि तेषां' । ७ म. इते । ८ ग. प. द. 'देवा मि' । ९ ग. द. सिद्धौ । १०- ग. 'नो मीमां प्रविभागी त' । ११ ग. ग. द. 'दो म' । १२ ग. ग. प. द. 'नो म' । १३ ग. ग. प. गु । १४ ग. प. द. 'पत्तव्याम्' । १५ द. ५ । १६ ग. 'दुष्टा' ।

(चतुराश्रमविभागः)

तासां तेनापचारेण पुनर्लोककृतेन वै । प्रनष्टा मधुना सार्धं कल्पवृक्षाः क्वचित्क्वचित् ॥ ९३
 तस्यामेवाल्पशिष्टायां संध्याकालवशात्तदा । प्रावर्तन्त तदा तासां द्वंद्वान्यभ्युत्थितानि तु ॥ ९४
 शीतवातातपैस्तीव्रैस्ततस्ता दुःखिता भृशम् । द्वंद्वैस्ताः पीड्यमानास्तु चक्रुरावरणानि च ॥ ९५
 कृत्वा द्वंद्वप्रतीकारं निकेतानि हि भेजिरे । पूर्वं निकामचारास्ते अनिकेताश्रया भृशम् ॥ ९६
 यथायोग्यं यथाप्रीतिं निकेतेष्ववसन्पुनः । मरुधन्वसु निम्नेषु पर्वतेषु नदीषु च ॥ ९७
 संश्रयन्ति च दुर्गाणि धन्वानं शाश्वतोदकम् । यथायोगं यथाकामं समेषु विपमेषु च ॥ ९८
 आरब्धास्ते निकेता वै(नै) कर्तुं शीतोष्णवारणम् । ततः संस्थापयामास खेटानि च पुराणि च
 ग्रामांश्चैव यथाभागं तथैवान्तःपुराणि च । तासामायामविष्कम्भान्संनिवेशान्तराणि च ॥१००
 चक्रुस्तदा यथाप्रज्ञं (*मित्वा मित्वाऽऽत्मनोऽङ्गुलैः । मूर्तोर्धाति प्रमाणानि तदा प्रभृति चकिरे
 यथाङ्गुलमदेशांस्त्रीन्हस्तकिष्कुधनूंषि च । दश त्वङ्गुलपर्वीणि) (+प्रदेशः संज्ञितस्तु तैः) ॥ १०२
 अष्टाङ्गुलः प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते । तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चाप्यनामया ॥
 कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुल उच्यते । रत्निरङ्गुलपर्वीणि संखयया त्वेकविंशतिः ॥ १०४
 चतुर्विंशतिभिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु । किष्कुः स्मृतो द्विरत्निस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलम्(?) ॥
 चतुर्दशं धनुर्दण्डो नालिकायुगमेव च । धनुःसहस्रे द्वे तत्र गव्यतिस्तैर्विभाष्यते ॥ १०६
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनं तैर्निरुच्यते । एतेन योजनेनैव संनिवेशस्ततः कृतः ॥ १०७
 चतुर्णामेव दुर्गाणां स्वसमुत्थानि त्रीणि तु । चतुर्थं कृत्रिमं दुर्गं तस्य वक्ष्याम्यहं विधिम् ॥ १०८
 सौधोच्चवमप्राकारं सर्वतश्चातकावृतम् । तदेकं स्वस्तिकद्वारं कुमारीपुरमेव च ॥ १०९
 स्रोतसीसंहतद्वारं निखातं पुनरेव च । हस्ताष्टौ च दश श्रेष्ठा नवाष्टौ वाऽपरे मताः ॥ ११०
 खेटानां नगराणां च ग्रामाणां चैव सर्वशः । त्रिविधानां च दुर्गाणां पर्वतोदकबन्धनम् ॥ १११
 त्रिविधानां च दुर्गाणां विष्कम्भायाममेव च । योजनानां च विष्कम्भमष्टभागार्धमायतम् ॥ ११२
 परमार्धार्धमायामं प्रागुदंक्मवर्णं पुरम् । छिन्नकर्णं विकर्णं तु व्यञ्जनं कृतसंस्थितम् ॥ ११३
 वृत्तं हीनं च दीर्घं च नगरं न प्रशस्यते । चतुरस्रार्जवं दिक्स्थं प्रशस्तं वै* पुरं पुरम् ॥ ११४
 चतुर्विंशतिरायुं तु हस्तानपृशतं परम् । अत्र मध्यं प्रशंसन्ति हस्वोत्कृष्टविवाजितम् ॥ ११५
 अथ किष्कुशतान्यष्टौ प्राहुर्मुख्यं निवेशनम् । नगरार्धविष्कम्भं खेटं ग्रामं ततो बहिः ॥ ११६
 नगरायोजनं खेटं खेटाङ्गामोऽर्धयोजनम् । द्विकोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः ॥ ११७
 विंशद्वनूंषि विस्तीर्णो दिशां मार्गस्तु तैः कृतः । विंशद्वनुर्याममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥ ११८
 धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः स्मृतः । नृवाजिरथनागानामसंवाधः सुसंचरः ॥ ११९
 धनूंषि चैव चत्वारिंशत्खारध्यास्तु तैः कृताः । गृहरथ्युपरध्याश्च द्विकाश्चाप्पुरध्याकाः १२०
 घण्टापथश्चतुष्पादक्षिपदं च गृहान्तरम् । वृत्तिमार्गोस्त्वर्धपदं प्राग्वंशः पदिकः स्मृतः ॥ १२१

* धनुश्चिह्नान्तर्गतप्रत्ययः क. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतप्रत्ययो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ङ. 'श' । वर्ततां तु त' । २ ख. घ. ङ. 'रुद्रस्तु मुनि' । ३ ख. घ. 'योग्यं य' । ४ क. भद्र-
 वृत्त्य प्र' । ५ ख. घ. 'द्वयुगा' । ६ ङ. 'ध' । स्ववर्कं । ७ ख. ग. 'स्तिर्कं द्वा' । ८ क. च । श्रोतसीमह त' । ९ क.
 'दक्षप्रवरं पु' । १० क. घे परं पर' । ११ क. 'मुह्यति' । १२ ख. ग. घ. ङ. 'सोऽर्धनः । न' ।
 १३ ख. 'धंनार' ।

अवस्करं परीवाहं पदमात्रं समन्ततः । कृतेषु तेषु स्थानेषु पुनश्चक्रुर्दृहाणि वै ॥ १२२
यथा ते पूर्वमासान्वै वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः । तथा कर्तुं समारब्धाश्चिन्तयित्वा पुनः पुनः १२३
वृक्षाश्चैव गताः शाखा न ताश्चैव परागताः । अत ऊर्ध्वं गताश्चान्या एवं तिर्यग्गताः पुरा १२४
युद्ध्वाऽन्विष्यंस्तथा न्यायो वृक्षशाखा यथा गताः । तथा कृतास्तु तैः शाखास्तस्माच्छा-
लास्तु ताः स्मृताः ॥ १२५
एवं प्रसिद्धाः शाखाभ्यः शालाश्चैव गृहाणि च । (*तस्मात्ता वै स्मृताः शालाः शालात्वं चैव
तासु तत् ॥ १२६
प्रसीदति मनस्तासु मनैः प्रसादयन्ति ताः ।) तस्माद्गृहाणि शालाश्च प्रासादाश्चैव संज्ञिताः १२७
कृत्वा द्वंद्वोपघातांस्तान्वातौपायमचिन्तयन् । नष्टेषु मधुना सार्धं कल्पवृक्षेषु वै तदा ॥ १२८
विपादव्याकुलास्ना वै प्रजास्त्वृष्णाक्षुधात्मिकाः । ततः प्रादुर्भवौ तासां सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ॥
वार्तार्थसाधिकाऽप्यन्या वृत्तिस्तासां हि कामतः । तासां वृष्ट्युदकानीह यानि निस्त्रैर्गतानि तु ॥
+वृष्ट्या तदभवत्स्रोतः खातानि निम्नगाः स्मृताः । एवं नयाः प्रवृत्तास्तु द्वितीये वृष्टिसर्जने १३१
ये परस्तादपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले । अपां भूमेश्च संयोगादोपध्यस्तासु चाभवन् ॥ १३२
पुष्पमूलफलिन्यस्तु औपध्यस्ताः मज्जिरे । अफालकृष्टाश्चानुत्ता ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ १३३
प्रतुपुष्पफलाश्चैव वृक्षा गुल्माश्च जज्ञिरे । प्रादुर्भावश्च त्रेतायां वार्तायामौपध्यस्तु ॥ १३४
तेनौपधेन वर्तन्ते प्रजास्त्रेतायुगे तदा । ततः पुनरभूत्तासां रागो लोभश्च सर्वशः ॥ १३५
अवश्यंभाविनाऽर्धेन त्रेतायुगवशेन तु । ततस्ताः पर्यगृह्णन्त नदीक्षेत्राणि पर्वतान् ॥ १३६
वृक्षान्गुल्मौपधीश्चैव प्रसह्ये तु यथावलम् । सिद्धात्मानस्तु ये पूर्वं व्याख्याताः प्रोक्तैः मया १३७
ब्रह्मणा मानवास्ते वा उत्पन्नौ योजनादिह । शान्ताश्च शुष्मिणश्चैव कर्मिणो दुःखिनस्तदा १३८
ततः प्रवर्तमानास्ते त्रेतायां जज्ञिरे पुनः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा द्वौहिजनास्तथा १३९
भाविताः पूर्वजातीषु कर्मभिश्च शुभाशुभैः । इतस्तेभ्यो बला ये तु सत्यशीला हर्षिसकाः १४०
चीतलोभा जितात्मानो निवसन्ति स्म तेषु वै । प्रतिगृह्णन्ति कुर्वन्ति तेभ्यश्चान्येऽल्पतेजसः १४१
तेषां कर्माणि कुर्वन्ति तेभ्यश्चैवावलास्तु ये । परिचर्यास्व(सु)वर्तन्ते तेभ्यश्चान्येऽल्पतेजसः १४२
एवं विप्रतिपन्नेषु प्रपन्नेषु परस्परम् । तेन दोषेण तेषां ता औपध्यो मिपतां तदा ॥ १४३
भ्रमेष्टा हियमाणा वै मुष्टिर्भ्यां सिकता यथा । अग्रसद्भ्युगबलाद्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ १४४
फलं गृह्णन्ति पुष्पैश्च पुष्पं पत्रैश्च याः पुनः । ततस्तासु प्रनष्टासु विभ्रान्तास्ताः प्रजास्तदा १४५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + एतदर्थस्थाने “ वृष्ट्या निम्ना निरभवत्स्रोतःखातानि निम्नगा” इति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१ ख. ग. ङ. 'वार प' । २ घ. 'ते सर्वमासान्वै' । ३ ख. ग. घ. 'वृक्षाश्चै' । ४ ख. ग. घ. ङ. 'वृक्षाऽन्विष्य' तथा न्याया वृ' । ५ ख. ग. घ. ङ. 'गता । त' । ६ घ. 'शाखात्वं' । ७ घ. घ. 'न. प्रासादयथ ताः । ८ ख. घ. ङ. 'साधकाऽप्यन्या वृष्टिस्ता' । ९ ख. ङ. 'वृक्षम्' । १० ङ. 'वश्यभा' । ११ घ. 'वितार्थ' । १२ क. 'सह्यं तु । १३ ग. घ. ङ. 'सिद्धात्मा' । १४ क. ख. ग. घ. 'प्रादुर्भे' । १५ ख. घ. ङ. 'द्वयो मा । १६ ख. 'ना यज' । घ. 'द. 'सा येज' । १७ ङ. 'द्वौहिज' । १८ ख. घ. 'वितानु' । १९ घ. 'प्रहृष्टा' । २० ख. '२ शज्ञिता । २१ ख. ग. घ. ङ. 'थ ६ छैः प' ।

(चतुराश्रमविभागः)

स्वयंभुवं प्रभुं जग्मः क्षुधाविष्टाः प्रजापतिम् । वृत्रार्थमभिलिप्सन्त आदौ त्रेतायुगस्य तु ॥१४६
 ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवाञ्ज्ञात्वा तासां मनीषितम् । युक्तं प्रत्यक्षदृष्टेन दर्शनेन विचार्य च ॥ १४७
 प्रस्ताः पृथिव्या ओषधयो ज्ञान्वा प्रत्यदुद्वहत्पुनः । कृत्वा वनसं सुमेरुं तु दुदोह पृथिवीमिमाम् ॥
 दुग्धेयं गौस्तदा तेन वीजानि पृथिवीतले । जज्ञिरे तानि वीजानि ग्राम्यारण्यास्तु ताः पुनः ॥
 ओषधयः फलपाकान्ताः सप्तसप्तदशास्तु ताः । व्रीहयश्च यवाश्चैव [ऋगोधूमा अणवस्तिलाः ॥
 (+प्रियंगवो हृदाराश्च कारुपाश्च सैवी(ती)नकाः । मापा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः
 औदक्यवधनकाश्चैव सप्तसप्तदशाः स्मृताः । इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ॥
 ओषधो यज्ञियाश्चैव] ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । व्रीहयः सयवा मापा गोधूमा अणवस्तिलाः) ॥१५३
 मियंगुसप्तमा ह्येते अष्टमी तु कुलत्थिका । श्यामाकास्त्वथ नीवारा जतिलाः सगवेधुकाः ॥१५४
 कुरुविन्दा वेणुयवास्तथा मर्कटकाश्च ये । ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषधयस्तु चतुर्दश ॥१५५
 उत्पन्नाः प्रथमा ह्येता आदौ त्रेतायुगस्य तु । अकालकृष्टा ओषधो ग्राम्यारण्यास्तु सर्वशः ॥
 वृक्षा गुल्मलता बली वीरुधस्तृणजातयः । मूलैः फलैश्च रोहिण्यो गृह्णन्पुष्पैश्च जायते(?) ॥१५७
 पृथ्वी दुग्धा तु वीजानि यानि पूर्वं स्वयंभुवा । ऋतुपुष्पफलास्ता वै ओषधो जज्ञिरे त्विह ॥
 यदा प्रसृष्टा ओषधो न प्ररोहन्ति ताः पुनः । ततः स तासां वृत्र्यर्थं वार्तोपायं चकार ह १५९
 ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्दृष्ट्वा सिद्धिं तु कर्मजाम् । ततः प्रभृत्यथोषधयः कृष्टपच्यास्तु जज्ञिरे ॥१६०
 संसिद्धायां तु वार्तायां ततस्तासां स्वयंभुवा । मर्यादाः स्थापयामास यथारब्धाः परस्परम् ॥
 ये वै परिग्रहीतारस्तासामाभिन्विधात्मकाः । इतरेषां कृतत्राणाः स्थापयामास क्षत्रियान् ॥१६२
 उपतिष्ठन्ति ये तान्वै यावन्तो निर्भयास्तथा । सत्यं ब्रह्म यथा भूतं भवन्तो ब्राह्मणैश्च ते १६३
 ये चान्येऽप्यबलास्तेषां वैशैसं कर्म संस्थिताः । कीर्त्तिसौ नाशयन्ति स्म पृथिव्यां प्रागतन्द्रिताः
 वैश्यानेव तु तानाहुः कीनाशान्द्रुत्तिसाधकान् । शोचन्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये रताः ॥१६५
 निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रांस्तान्ब्रवीत्तु सः । तेषां कर्माणि धर्माश्च ब्रह्मा तु व्यदधात्प्रभुः ॥
 संस्थितौ प्राकृतायां तु चातुर्वर्णस्य सर्वशः । पुनः प्रजास्तु ता मोहोत्तान्धर्मान्तानपालयन् ॥
 वर्णधर्मैरजीवन्त्यो व्यरुध्यन्त परस्परम् । ब्रह्मा तमर्थं वैर्द्ध्वा १ याथातथ्यन वै प्रभुः ॥ १६८
 क्षत्रियाणां बलं दण्डं युद्धमाजीवमादिशत् । याजनोऽपानं चैव तृतीयं च प्रतिग्रहम् ॥ १६९
 ब्राह्मणानां विभुस्तेषां कर्माण्येतान्यथाऽऽदिशत् । पाशुपाल्यं वाणिज्यं च कृषिं चैव विशां ददौ
 शिल्पाजीवं श्रुतिं चैव शूद्राणां व्यदधात्प्रभुः । सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मक्षत्रविशां पुनः ॥
 यजनाध्ययनं दानं सामान्यानि तु तेषु १ । कर्माजीवं ततो दत्त्वा तेभ्यश्चैव परस्परम् ॥ १७२
 लोकान्तरेषु स्थानानि तेषां सिद्ध्याऽर्द्धंदात्प्रभुः । प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्

* एतधिहान्तर्गतप्रन्यो द. पुस्तके नास्ति । + धनुधिहान्तर्गतप्रन्यो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. घ. द. 'रणस' । २ ख. 'सचीन' । ३ ख. ग. भा. 'अन्य' । ४ ख. 'व साणसप्तद' । ५ ख. घ. 'विन्दो
 वे' । ६ ख. ग. द. 'यम ह्ये' । ७ ख. ग. घ. द. 'वृक्षगुल्मलतावस्त्यो वी' । ८ ख. घ. द. 'श यः फलम्' । ९ ग.
 घ. द. 'बन्धु-सि' । १० ख. 'मासास्त्वधर्मिना' । ११ द. 'सर्वव्यतिक्र' । १२ द. 'णास्तु ये । ये । घ. 'णास्तु ते ।
 १३ क. 'चर्यस' । १४ घ. 'नाश ना' । १५ द. 'शाश्रास' । १६ द. 'ती प्रकृताः । १७ ग. द. 'हान्मुभर्मितावन्वपा' ।
 १८ ख. द. 'बुद्धा' । १९ घ. द. 'तु यथा त' । २० ख. ग. घ. द. 'नाध्ययनं' । २१ ख. ग. घ. द. 'वे । २२ क.
 'ददम' ।

स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां सद्भामेष्वपलौयिनाम् । वैश्यानां मारुते स्थानं स्वधर्ममुपजीविनाम् १७४
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठताम् । स्थानान्येतानि वर्णानां व्यत्याचारवर्ता स्वयम् ॥
 सतः स्थितेषु वर्णेषु स्थापयामास चाऽऽश्रमान् । गृहस्थो ब्रह्मचारित्वं ज्ञानप्रसन्नं सपिशुकम् ॥
 आश्रमांश्चतुरो ह्येतान्पूर्वमास्थापयत्प्रभुः । वर्णकर्माणि ये कोचक्षेपादि न कुर्वते ॥ १७७
 कुतः कर्माक्षितिं प्राहुराश्रमस्थानवासिनः । ब्रह्मा तान्स्थापयामास आश्रमान्नाम नामतः १७८
 निर्देशार्थं ततस्तेषां ब्रह्मा धर्मानर्भोपेत । मस्थानानि च तेषां वै यमांश्च नियमांश्च ह ॥ १७९
 चातुर्वर्ण्यात्मकः पूर्वं गृहस्थैश्चाऽऽश्रमः स्मृतः । त्रयाणामाश्रमाणां च प्रतिष्ठा योनिरेव च १८०
 यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि यमैश्च नियमैश्च ते ॥ दाराग्रयोऽथाऽऽसित्येव इत्याश्राद्धक्रियाः प्रजाः १८१
 इत्येष वै गृहस्थस्य समासाद्धर्मसंग्रहः । दण्डी च मेखली चैव ह्यप्रःशायी तथा जटी ॥ १८२
 गृहगुश्रुपर्ण भैक्ष्यं त्रिविध्यं ब्रह्मचारिणः । चीरपत्राजिनानि स्फुर्धान्यमूलफलौपधम् ॥ १८३
 उभे संध्ये वगाहश्च होमधारणवासिनाम् । आसन्नभुसले भैक्षमस्तेषु शौचमेव च ॥ १८४
 अग्रमादोऽव्यवायश्च दया भूतेषु च क्षमा । अक्रोधो गुरुगुश्रुपा सत्यं च दक्षमं स्मृतम् ॥ १८५
 दशलक्षणको ह्येष धर्मः प्रोक्तः स्वयंभुवा । भिक्षोर्व्रतानि पञ्चात्र पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ १८६
 आचारशुद्धिर्विनयः शौचं चाप्रतिकर्म च । सम्यग्दर्शनमित्येवं पञ्चैवोपव्रतान्यपि ॥ १८७

ध्यानं समाधिर्मनसेन्द्रियाणां ससामरैर्भैक्ष्यपथोपगम्य ।

मौनं पवित्रोपचितैर्विमुक्तिः परिव्रैज्ञो धर्मयिर्म चदन्ति ॥

१८८

सर्वे ते श्रेयसे प्रोक्ता आश्रमा ब्रह्मणा स्वयम् । सत्याजयं तपः क्षान्तिर्योगेज्या दमपूर्विका ॥
 वेदाः साङ्गाश्च यज्ञाश्च व्रतानि नियमाश्च ये । न सिध्यन्ति प्रदुष्टस्य भावदोष उपागते ॥ १९०
 बहिः कर्माणि सर्वाणि प्रसिध्यन्ति कदाच न । अन्तर्भावप्रदुष्टस्य कुर्वतोऽपि पराक्रमान् ॥ १९१
 सर्वस्वपि यो दद्यात्कलुषेणान्तरात्मना । न तेन धर्मभाक्स स्याद्वाच एवात्र कारणम् ॥ १९२
 एवं देवाः सपितर ऋषयो मनवस्तथा । तेषां स्थानममुष्मिस्तु संस्थितानां प्रचक्षते ॥ १९३
 अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् । स्मृतं तु तेषां तत्स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् ॥ १९४
 सप्तर्षीणां तु यत्स्थानं स्मृतं तद्वै दिवोकसाम् । माजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मणः क्षैत्रम् ॥
 योगिनाममृतं स्थानं नानाधीनां न विद्यते । स्थानान्पाश्रमिणां तान्नि ये स्वधर्मे व्यवस्थिताः ॥
 चत्वार एते पन्थानो देवैर्याना विनिर्मिताः । ब्रह्मणा लोकतत्रेण आद्ये मन्वन्तरे भुवि ॥ १९७
 पन्थानो देवयानाय तेषां द्वारं रविः स्मृतः । तथैव पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते ॥ १९८
 एवं वर्णाश्रमाणां वै प्रविभागे कृते तदा । यदाऽस्य न व्यवर्तन्त प्रजा वर्णाश्रमात्मिकाः ॥ १९९
 ततोऽन्या मानसीः सोऽथ त्रेतामध्येऽसृजत्प्रजाः । आत्मनः स्वशरीराच्च तुल्याश्चैवाऽऽत्मना तु वै
 तस्मिन्नेताद्युगे त्वाद्ये मध्यं मासे क्रमेण तु । ततोऽन्या मानसीस्तत्र प्रजाः स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २०१

१ ख. 'सायनम्' । २ ख. ग. घ. ङ. 'रिजं वा' । ३ ख. ग. ङ. 'ते' । कृतक' । ङ. 'ते' । कृतवर्णाक्षि' ।

४ ङ. 'भावतः । प्र' । ५ ख. ग. घ. 'वतः । प्र' । ६ ख. 'स्थत्याऽऽश्र' । ग. घ. 'स्थत्याश्र' । ७ ख. ग. घ. ङ. 'ते' । ८ क. 'याद्द्वै' । ९ ख. ग. घ. ङ. 'मुसले' । १० क. घ. 'द्विनियमः शौचं च प्र' । ११ ख. ग. ङ. 'भैक्ष्यम्' ।
 १२ ख. ग. घ. ङ. 'प्रते धर्ममिदं च' । १३ ख. ग. ङ. 'वेदात्यामश्च य' । घ. 'वेदात्यामश्च य' । १४ क. 'क्षयः' ।
 १५ ङ. 'वजातवि' ।

(देवादिमृष्टिकथनम्)

ततः सत्त्वरजोद्रिक्ताः प्रजाः सोऽथासृजत्प्रभुः । धर्मार्थिकायमोक्षाणां चार्तायाश्चैव साधिकाः ॥
 देवश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा । युगानुरूपा धर्मेण यैरिमा विचिताः प्रजाः ॥ २०३
 उपस्थिते तदा तस्मिन्प्रजाधर्मे स्वयंभुवः । अभिदधौ प्रजाः सर्वा नानारूपास्तु मानसीः २०४
 पूर्वाक्ता या मया तुभ्यं जनलोकं समाश्रिताः । कल्पोऽनीते तु ते ह्यासन्देवाद्यास्तु प्रजा इह २०५
 ध्यायतस्तस्य ताः सर्वाः संभृत्यर्थमुपस्थिताः । मन्वन्तरक्रमेणह कनिष्ठे प्रथमे मताः ॥ २०६
 रथ्यात्याऽनुवन्धैस्तैस्तस्तु सर्वार्थैरिह भाविताः । कुशलाकुशलप्रायैः कर्मभिस्तैः सदा प्रजाः २०७
 तत्कर्मफलशेषेण उपपृच्छाः प्रजज्ञिरे । देवासुरपितृत्वैश्च पशुपक्षिसरीसृपैः ॥ २०८
 दृक्षनारकितीटवैस्तैस्तैर्भवावैरुपस्थिताः । आधीनार्थं प्रजानां च आत्मनो वै विनिर्ममे ॥ २०९

इति धीमहापुराणे वायुश्लोके चतुराश्रमविभागकथन नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७८७

अथ नवमोऽध्यायः ।

देवादिमृष्टिकथनम् ।

सूत उवाच—

ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसी(स)प्रजाः । तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह ॥ १
 श्रेयज्ञाः समवर्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः । ततो देवासुरपितृन्मानवं च चतुष्टयम् ॥ २
 सिद्धक्षुरम्भास्येतांश्च स्वात्मना समग्रयुजत् । युक्तात्मनस्ततस्तस्य ततो मोक्षा स्वयंभुवा ॥ ३
 तमभिध्यायतः सर्गं प्रयत्नोऽभूत्प्रजापतेः । ततोऽस्य जघनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे सुताः ॥ ४
 असुः प्राणः स्मृतो विप्रैस्तज्जन्मानस्ततोऽसुराः । यया सृष्टाः सुरास्तन्वा तां तनुं स व्यपो(पौ)हत
 साऽपविद्धा तनुस्तेन (*सद्यो रात्रिजायत । सा तमोवहुला यस्मात्ततो रात्रिस्त्रिपायिका ॥ ६
 आहृतास्तमसा रात्रौ प्रजास्तस्मात्स्वयंभुवः । दृष्ट्वा सुरास्तु देवेशस्तनुमन्यामपद्यत ॥ ७
 अर्वाकं सत्त्वरहुलां ततस्तां सोऽभ्ययुजन्त । ततस्तां युज्जतस्तस्य म्रियमासीत्प्रभोः किल ८
 ततो मुखे समुत्पन्ना दीव्यतस्तस्य देवताः । यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकीर्तिताः ९
 घातुर्दिधीति यः प्रोक्तः ऋषिद्वार्या स विभाव्यते । तस्यां तन्वां तु दिव्यार्यां जज्ञिरे तेन देवताः
 देवान्मृष्ट्याऽथ देवेशस्तनुमन्यामपद्यत । †उत्सृष्टा सा तनुस्तेन सद्यो हस्तादजायत ॥ ११
 †तस्माद्दहःकर्मयुक्तो देवताः समुपासते । सत्त्वपान्नात्मिकां देवस्ततोऽन्वां सोऽभ्यपद्यत ॥ १२
 पितृवन्मन्यमानस्तान्पुत्रान्भाध्यायत प्रभुः । पितरो श्रुपपक्षाभ्यां रात्र्यद्वोरन्तराऽसृजत् ॥ १३
 तस्मात्ते पितरो देवाः पुत्रत्वं तेन तेषु तत् । यया सृष्टास्तु पितरस्तां तनुं स व्यपो(पौ)र्हंत ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । † इदमर्थ क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति । + इदमर्थे नास्ति क. ख. ग. पुस्तकेषु ।

* १ ख. साधनाः । २ ग. विनिताः । ३ ड. विविताः । ४ घ. 'सुरा' श' । ५ घ. 'सुरासि' । ६ ख. 'यया स' ।
 ७ घ. 'व्यातानु' । ७ ख. घ. ड. 'न्यानुयां च' । ८ ड. 'सद्य' । ९ क. ग. घ. भाषाः 'स्व' । १० क. 'विप्रास्त' । ११ क.
 घ. । १२ ग. ड. 'थं सुत' । १३ ख. 'व्यकं सा च बहुता तत' । १४ ख. ड. 'तत्' । साऽ' ।

साऽपविद्धा तनुस्तेन) सद्यः संध्या प्र(ह)जायत। तस्मादहस्तु देवानां रात्रिर्या साऽऽमुरी स्मृता
 तयोर्मध्ये तु वै पैत्री या तनुः मा गरीयसी। तस्माद्देवामुगः सर्व ऋपयो मनवस्तथा ॥ १६
 ते युक्तास्तामुपामन्ते ब्रह्मणो मध्यमां तनुम्। ततोऽन्यां स पुनर्ब्रह्मा तनुं वै प्रत्यपद्यत ॥ १७
 रजोमात्रात्मिकार्या तु मनसा सांऽऽजत्प्रभुः। रजःप्रायात्ततः सोऽथ मानसान्मृजत्सुतान् १८
 मनसस्तु ततस्तस्य मानसा(स्यो) जाज्ञिरे प्रजाः। [*दृष्ट्वा पुनः प्रजाश्चापि स्वां तनुं तामपी(पौ)हत
 साऽपविद्धा तनुस्तेन ज्योत्स्ना सद्यस्त्वजायत। तस्माद्भवन्ति संहृष्टा ज्योत्स्नाया उद्भवे प्रजाः]
 इत्येतास्तनवस्तेन व्यपविद्धा महात्मना। सद्यो रात्र्यहनी चैव संध्या ज्योत्स्ना च जज्ञिरे॥२१
 ज्योत्स्ना संध्या तथाऽहश्च सत्त्वमात्रात्मकं स्वयम्। तमोमात्रात्मिका रात्रिः सा वै तस्मात्रियात्मिका
 तस्माद्देवा दिव्यतैन्वा हृष्टाः सृष्टा मुखात्तु वै। यस्मात्तेषां दिवा जन्म बलिनस्तेन ते दिवा ॥
 तन्वा यदसुरात्रात्रौ जघनादसृजन्प्रभुः। प्राणेभ्यो-रात्रिजन्मानो ह्यमह्ना निशि तेन ते ॥ २४
 एतान्येव भविष्याणां देवानामसुरैः सह। पितृणां मानवानां च अतीतानामतेषु वै ॥ २५
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु निमित्तानि भवन्ति हि। ज्योत्स्ना रात्र्यहनी संध्या चत्वार्याभासितानि वै ॥
 भान्ति यस्मात्ततोऽभा(म्भां)सि भासद्दोऽयं मनीषिभिः। व्याप्तिदीप्त्यां निगदितः पुनश्चाऽऽह
 प्रजापतिः ॥ २७

सोऽम्भांस्येतानि दृष्ट्वा तु देवदानवमानवान्। पितृंश्च वाऽऽजत्सोऽन्यानात्मनो विधुधान्पुनः२८
 तामुन्कृत्य तनुं कृत्स्नां ततोऽन्यामसृजत्प्रभुः। मूर्ति रजस्तपःप्रायां पुनरेवाभ्ययुपजत् ॥ २९
 अन्धकारे क्षुधाविष्टस्ततोऽन्यां सृजते पुनः। तेन सृष्टाः क्षुधात्मानस्तेऽम्भांस्पादात्तमुद्यताः॥३०
 भम्भांस्येतानि रक्षाम उक्तवन्तश्च तेषु च। राक्षसास्ते स्मृता लोके क्रोधात्मानो निशाचराः ॥
 येऽनुवन्तिष्णुमोऽम्भांसि तेषां हृष्टाः परस्परम्। तेन ते कर्मणा यज्ञा गुह्यकाः क्रूरकर्मिणः ॥३२
 रक्षणे पालने चापि धातुरेषु विभाव्यते। य एष क्षितिधातुर्वै क्षयणे संनिरुच्यते ॥ ३३
 तान्दृष्ट्वा ह्यभियेणास्य केशाः शीर्यन्तः(?)धीमतः। शीतोष्णाश्चोच्छ्रिता ह्यूर्ध्वं तदाऽरोहन्त तं प्रभुम्
 हीना मच्छिरसो व्याला यस्माच्चैवापसर्पिताः। (+व्यालात्मानः स्मृता व्याली हीनत्वादहयः
 स्मृताः ॥ ३५

पञ्चत्वात्पन्नगाश्चैव सर्पाश्चैवापसर्पिणः।) तेषां पृथिव्यां निलयाः सूर्याचन्द्रमसोरधः ॥ ३६
 तस्य क्रोधोद्भवो योऽसावग्निगर्भसुदारुणः। स तु सर्पसहोत्पन्नानाविवेश विषात्मकान् ॥ ३७
 सर्पांसृष्ट्वा ततः क्रोधात्क्रोधात्मा(त्म)नो विनिर्ममे। यणेन कपिशोभोऽस्ते भूताः पिशिताशनाः
 भूतत्वात्ते स्मृता भूताः पिशाचाः पिशिताशनाद्वै। धयन्तो गास्त्रतस्तस्य गन्धर्वा जज्ञिरे तर्दां॥
 पयतीलेषु धातुर्वै पानार्थं परिपठ्यते। विवन्तो जज्ञिरे गास्तु गन्धर्वास्तेन ते स्मृताः ॥ ४०

* एतद्विद्वान्तर्गतप्रभ्यो ह. पुस्तके नास्ति। + धनुश्चिद्वान्तर्गतश्लोको न दृश्यते ख. ग घं पुस्तकेषु।

१ घ. प्रयम्। २ ख. दिवा तन्वा दृष्ट्वा सृ। ग. दिव्यतैन्वा दृष्ट्वाः सु। प. दिवा तन्वा दृष्ट्वा। ड. दिवात-
 त्वाद्दृष्टान्मृष्टा। ३ क. 'तत्त्वा ह'। ४ ख. ग घ. ड. जः। नः। प्रा। ५ क. सर्वेषां। ६ ख. विविधात्पुनः। घ. 'विवि-
 धान्पु'। ७ ख. घ. ड. 'तोऽन्यां प्राप्य स प्रभुः। ८ ख. वै। ग घ. ये। ड. ते। ९ ड. 'कर्मणः। १० ख. ग.
 'वैश्यापणे। घ. 'वैश्यापणे। ११ क. लादीन'। १२ ड. 'पांथाप्यु'। १३ क. च. 'त। वयतो गा'। १४ क.
 'त। ध्याय'। १५ क. ग. 'वै यात्रार्थं।

(देवादिसृष्टिकथनम्)

अष्टास्वेतासु सृष्टासु देवयोनिषु स प्रभुः । ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ४१
 छाश्रतस्तानि च्छदांसि वयसोऽपि वयांस्यपि । शून्यान्दृष्ट्वा तु देवो वै सृजत्पक्षिगणानपि ४२
 मुखतोऽजान्तसर्जाथ वक्षसथ वयोऽसृजत् । गार्धवायोद्राहृक्षा पार्श्वार्भ्यां च विनिर्ममे ॥ ४३
 पक्षां चाश्वान्तसप्ततद्गाञ्जरभान्गवयान्मृगान् । उष्ट्रानश्वतरांश्चैव ताश्चान्पाश्वैव जातयः ॥ ४४
 ओपथ्यः फलभूलानि रोमतस्तस्य जक्षिरे । एवं पशोपथीः सृष्ट्वा न्ययुज्जत्तोऽध्वरे प्रभुः ॥ ४५
 तस्मादादौ तु कल्पस्य त्रेतायुगमुखे तदा । गौरजः पुरुषो मेपो ह्यश्वोऽश्वतरगर्दभौ ॥ ४६
 एतान्प्राम्पान्पशूनाह्वारारण्यांश्च निबोधत । श्वापदा द्विसुरो हस्ती वानरः पक्षिपश्वमाः ॥ ४७
 चन्द्रकाः पशवः सृष्टाः सप्तमास्तु सरीसृगाः । गायत्रं वरुणं चैव त्रिवृत्सौम्यं रथेतरम् ॥ ४८
 अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् । छन्दांसि त्रैष्टुभं कर्म स्तोमं पञ्चदशं तथा ॥ ४९
 बृहत्सामभोधेयं च दक्षिणात्सोऽमृजन्मुखात् । (*सामानि जगती छन्दःस्तोमं) पञ्चदशं तथा ॥
 वैरूप्यमतिरात्रं च पश्चिमादमृजन्मुखात् ।) एकविंशमथर्वाणमाप्तोर्वामाणमेव च ॥ ५१
 अनुष्टुभं सवैराजमुचरादमृजन्मुखात् । त्रिद्युतोऽग्निनिमेषांश्च रोहितेन्द्रधनुंषि च ॥ ५२
 वयांसि च ससर्जाऽऽदौ कल्पस्य भगवान्प्रभुः । उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जक्षिरे ५३
 घृत्तणस्तु प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः । सृष्ट्वा चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपितृन्प्रजाः ॥ ५४
 ततः सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च । यज्ञान्पिशाचान्गन्धर्वांस्तथैवाप्सरसां गणान् ॥
 नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् । अव्ययं च व्ययं चैव यदिदं स्वाणुजङ्गमम् ॥ ५६
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे । तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥२७
 हिंसाहिंसे मृदुहरे धर्माधर्मावृतावृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्स्य रोचते ॥ ५८
 महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु पूर्तिषु । विनिषोगं च भूतानां धार्तव्यं व्यदधात्स्वयम् ॥ ५९
 केचित्पुरुषकारं तु प्राहुः कर्म च मानवाः । देवमित्यपरे विभाः स्वभावं दैवचिन्तकाः ॥ ६०
 पौरुषं कर्म देवं च फलवृत्तिस्वभावतः । न चेकं न पृथग्भावमधिकं न तयोर्विदुः ॥ ६१
 एतदेवं(के) च नैकं च न चोभे न च त्राऽप्युभे । कर्मस्थान्विपयान्मृगुः सत्त्वस्याः समदर्शिनः
 नाम रूपं च भूतानां कृतानां च प्रपद्यन्म् । वेदशब्देभ्य एवाऽऽर्दा निर्ममे स महेश्वरः ॥ ६३
 ऋषीणां नामधेयानि याथ वेदेषु दृश्यः । शर्वर्यन्ते प्रसूनानां तान्येवास्य दधाति सः ॥ ६४
 यथार्तावृत्तिलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यथे । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ६५
 एवंविधामु सृष्टासु ब्रह्मणाऽव्यक्तमनसा । शर्वर्यन्ते प्रदृश्यन्ते सिद्धिप्राथित्य मानमीम् ॥ ६६
 एवं भूतानि सृष्टानि चराणि स्थावराणि च । यदाऽस्य ताः प्रजाः सृष्टा न व्यवर्धन्त धीमनः
 अयान्यान्मानसान्पुत्रान्तदज्ञानात्मनोऽसृजत् । भृगुं पुत्रस्त्वं पुत्रहं क्रतुमाद्भिरमं तथा ॥ ६८
 सरीरिं दक्षप्रति च वसिष्ठं चैव मानमम् । नर ब्रह्मण इत्येते पुराणि नित्यं गताः ॥ ६९
 तेषां ब्रह्मात्मकानां वै सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् । तनोऽसृजन्पुनर्प्रीक्षा रुद्रं रोषात्ममंभरम् ॥ ७०

• पञ्चविंशतमोऽध्यायः स. पुण्ड्रकं नास्ति ।

१ स. प. द. 'वि । पञ्चमृष्टा । २ स. ग. प. द. 'सूदन्तो रोमनसः' । ३ स. ग. 'श्रुष्टाः । ४ स. द. 'नाः । अर्चकाः । ५. 'नाः । उरुषाः । ६ स. छन्दः रथेभ्यस्तदराणिवा । ७ ग. द. 'स समद' । ८ स. 'धर्म' । ९ स. 'यथे' । १० स. प. 'सु नृद' । ११ स. द. 'नरवैर्यन्ते' । १२ स. प. 'वि क्वारतानि धरा' । १३ स. प. द. 'यथे सः । १४ ।

संकल्पं चैव धर्मं च पूर्वेषामपि पूर्वजः । अग्रे ससर्ज वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ॥ ७१
सनन्दनं ससनकं विद्वांसं च सनातनम् । सनत्कुमारं च विभुं सनकं च सनन्दनम् ॥ ७२
न ते लोकेषु सज्जन्ते निरपेक्षाः सनातनाः । सर्वे ते ह्यागतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः ॥ ७३
तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकवृत्तानुकारणात् । हिरण्यगर्भो भगवान्परमेष्ठी ह्यचिन्तयत् ॥ ७४
तस्य रोपात्समुत्पन्नः पुरुषोऽर्कसमद्युतिः । अर्धनारीनरवपुस्तेजसा ज्वलनोपमः ॥ ७५
सर्वं तेजोमयं जातमादित्यसमतेजसम् । विभजाऽऽत्मानमित्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत् ॥ ७६
एवमुक्त्वा द्विधा भूतः पृथक्स्त्री पुरुषः पृथक् । स चैकादशधा जज्ञे अर्धमात्मानमीश्वरः ॥ ७७
तेनोक्तास्ते महात्मानः सर्वे एव महात्मना । जगतो बहुलीभावमधिकृत्य द्वितैपिणः ॥ ७८
लोकवृत्तान्तहेतोर्हि प्रयतध्वमतन्द्रिताः । विश्वं विश्वस्य लोकस्य स्थापनाय हिंताय च ॥ ७९
एवमुक्तास्तु रुरुदुर्दुबुधश्च समन्ततः । रोदनाद्भवणाच्चैव रुद्रा नाम्नैति विश्रुताः ॥ ८०
यैर्हि व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । तेपामनुचरा लोके सर्वलोकेपरायणाः ॥ ८१
नैकनागायुतबला विक्रान्ताश्च गणेश्वराः । तत्र या सा महाभागा शंकरस्यार्धकायिनी ॥ ८२
मागुक्तौ न मया तुभ्यं स्त्री स्वयंभोर्मुखोद्भवा । कायार्धं दक्षिणं तस्याः शुक्रं वामं तथाऽसितम् ॥
आत्मानं विभजस्वेति सोक्ता देवी स्वयंभुवा । सा तु प्रोक्ता द्वित्रा भूता शुक्ला कृष्णा च वै द्विजाः
तस्या नामानि वक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः । स्वाहा स्वधा महाविद्या मेधा लक्ष्मीः सरस्वती
अपर्णा चैकपर्णा च तथा स्यादैव पाटला । उमा हैमवती पृष्ठी कल्याणी चैव नामतः ॥ ८६
रूपातिः प्रज्ञा महाभागा लोके गौरीति विश्रुता । विश्वरूपमथाऽऽर्यायाः पृथग्देहविभावनात् ॥
शृणु संक्षेपस्तस्या यथावदनुपूर्वशः । प्रकृतिर्नियता रौद्री दुर्गा भद्रा प्रमाथिनी ॥ ८८
कालरात्रिर्महाभाया रेवती भूतनायिका । द्वापरान्तविकारेषु देव्या नामानि मे शृणु ॥ ८९
गौतमी कौशिकी आर्या चण्डी कात्यायनी सती । कुमारी यादत्री देवी वरदा कृष्णापिङ्गला ॥
षोडशैर्ध्वजा शूलधरा परमब्रह्मचारिणी । माहेन्द्री चेन्द्रप्रगिनी वृषकन्यैकवासिनी ॥ ९१
अपराजिता बहुभुजा प्रगल्भा सिंहवाहिनी । एकांनंसा(शा) दैत्यहनी माया महिर्पमोदिनी ॥ ९२
अमोघा विन्ध्यनिलया विक्रान्ता गणनायिका । देवीनामविकाराणि इत्येतानि यथाक्रमम् ९३
भद्रकाल्यास्तवोक्तानि देव्या नामानि तत्त्वतः । ये पठन्ति नरास्तेषां विद्यते न पराभवः ॥ ९४
अरण्ये प्रान्तरे वाऽपि पुरे वाऽपि गृहेऽपि वा । रक्षामेतां प्रयुञ्जीत जले वाऽपि स्थलेऽपि वा ॥
व्याघ्रकुम्भीरचौरिभ्यो भूतस्थाने विशेषतः । आधिप्यपि च सर्वासु(विेषु) देव्या नामानि कीर्तयेत्
अर्भकग्रहभूतैश्च पूतनामातृभिः सदा । अभ्यर्दितानां बालानां रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥ ९७
महादेवी कुले द्वे तु प्रज्ञा श्रीश्च प्रकीर्त्यते । आभ्यां देवीसहस्राणि यैर्य्याप्तमखिलं जगत् ॥ ९८
साऽष्टजड्यवसायं तु धर्मं भूतमुखावहम् । संकल्पं चैव कल्पादौ जज्ञिरेऽव्यक्तयोनिर्तः ॥ ९९
मानसश्च रुचिर्नाम विश्वेयो ब्रह्मणः सुतः । प्राणात्स्वादसृजदक्षं चक्षुर्भ्यां च मरीचिर्नम् ॥ १००

१ प. 'रं चतुरं स' । रा. द. 'रं चरितु सत' । २ रा. द. 'कपराङ्गणाः । घ. 'कपरा गणाः । ३ क. 'शा
तु म' । ४ क. ग. घ. ङ. सा सस्योक्ता । ५ रा. ग. घ. द. अवर्णा । ६ रा. ग. घ. द. 'कवर्णा । ७ घ. द. 'देव्या' ।
८ घ. 'दिग्बती' । ९ घ. द. 'नायका । १० रा. बदिर्द' । ११ रा. ग. घ. द. 'नभाषी प' । १२ रा. घ. द. 'कन्य-
वशासता । अ' । १३ घ. 'तणा । अ' । १४ क. 'कानसा । १५ द. 'मदनी । १६ रा. घ. भूतं तु' । १७ घ. 'निगः ।
म' । १८ क. 'पिदम् । घ' ।

(मन्वन्तरवर्णनम्)

भृगुस्तु हृदयाज्ज्ञे ऋषिः सलिलजन्मनः । शिरसोऽङ्गिरसं चैव श्रोत्रार्दत्रिस्तथैव च ॥ १०१
 पुलस्त्यं च तथोदानाम्यानाच्च पुलहं पुनः । समानजं वशिष्ठं तु अपानान्निर्ममे क्रतुम् ॥ १०२
 अभिमानात्मकं भद्रं निर्ममे नीललोहितम् । इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादश स्मृताः १०३
 इत्येते मानसाः पुत्रा विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः । भृग्वादयस्तु ये सृष्टा नैवैते ब्रह्मवादिनः ॥ १०४
 गृहमेधिनः पुराणास्ते धर्मस्तैः प्राक्प्रवर्तितः । द्वादशैते प्रवर्तन्ते सह रुद्रेण वै प्रजाः ॥ १०५
 ऋभुः सनत्कुमारस्तु द्वावेतावृध्वरेतसौ । पूर्वोत्पन्नौ पुरा तेभ्यः सर्वेषामपि पूर्वजौ ॥ १०६
 व्यतीते प्रथमे कल्पे पुराणे लोकसाधकौ । वैराजे तावुभौ लोके तेजः संक्षिप्य चाऽऽस्थितौ ॥
 तावुभौ योगधर्माणावारोप्याऽऽत्मानमात्मनि । प्रजाधर्मं च कामं च वर्तयेतां महौर्जसौ ॥ १०८
 यथोत्पन्नस्तथैवैह कुमार इति चोच्यते । तस्मात्सनत्कुमारोऽयमिति नामास्य कीर्तितम् ॥ १०९
 तेषां द्वादश ते वंशा दिव्या देवगुणान्विताः । क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलंकृताः ॥ ११०
 इत्येव करणोद्भूतो लोकान्स्त्रष्टुं स्वयंभुवः । महदादिविशेषान्तो विकारः प्रकृतेः स्वयम् ॥ १११
 चन्द्रसूर्यप्रभालोको ग्रहनक्षत्रमण्डितः । नदीभिश्च समुद्रैश्च पर्वतैश्च समावृतः ॥ ११२
 पुरैश्च विविधाकारैः प्रीतैर्जनपदैस्तथा । तस्मिन्ब्रह्मवनेऽव्यक्ते ब्रह्मा चरति शर्वरीम् ॥ ११३
 अव्यक्तबीजप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥ ११४
 महाभूतप्रशास्त्रश्च विशेषैः पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुपुष्पस्तु सुखदुःखफलोदयः ॥ ११५
 आजीवः सर्वभूतानामयं वृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मवन् चैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य ह ॥ ११६
 अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकम् । इत्येषोऽनुग्रहः सर्गो ब्रह्मणः प्राकृतस्तु यः ११७
 मुख्यादयस्तु पद्मसर्गा वैकृता बुद्धिपूर्वकाः । त्रैकौले समवर्तन्त ब्रह्मणस्तेऽभिमानिनः ॥ ११८
 सर्गाः परस्परस्याथ कारणं ते बुधैः स्मृताः । दिव्यौ सुपर्णौ सयुजौ सशाखौ पटविद्रुमौ ॥
 एकस्तु यो द्रुमं वेत्ति नान्यः सर्वात्मनस्ततः ॥ ११९

द्यौर्भूथानं यस्य विर्भाः स्तुवन्ति खं नौभिर्वै चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ॥

दिशः श्रोत्रे चरणौ चास्य भूमिः सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रसूतिः ॥ १२०

वक्राद्यस्य ब्राह्मणाः संप्रसूता यद्वृक्षस्तः क्षत्रियाः पूर्वभागे ॥

वैश्याश्चोरोर्यस्य पत्न्यां च शूद्राः सर्वे वर्णा गात्रतः संप्रसूताः ॥ १२१

महेश्वरः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डाज्ज्ञे पुनर्ब्रह्मा येन लोकाः कृतास्त्विवे ॥ १२२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देवादिसृष्टिवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

• आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—९०८

अथ दशमोऽध्यायः ।

मन्वन्तरवर्णनम् ।

सूत उवाच—

एवं भूतेषु लोकेषु ब्रह्मणा लोककर्तृणा । यदा ता न प्रवर्तन्ते प्रजाः केनापि हेतुना ॥ १

१ क. 'दधि तथै' । २ ड. 'दशः स्मृ' । ३ क. ख. न चैते । ४ ख. ग. घ. ड. 'त्यन्नाः पु' । ५ ख. घ. ड. 'वैजैः । व्य' । ६ क. ग. 'जसा । य' । ७ ड. 'दिव्यदे' । ८ ड. 'चरितश' । ९ ख. घ. 'मंसपु' । १० ख. घ. ड. 'तानां ब्रह्मवु' । ११ क. ग. 'द्वयलं चै' । १२ ख. घ. ड. 'काल्ये सं' । १३ ग. घ. ड. 'प्रा भवन्ति । १४ क. नाभि वै च' ।

संकल्पं चैव धर्मं च पूर्वेषामपि पूर्वजः । अग्रे ससर्ज वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ॥ ७१
सनन्दनं ससनकं विद्वांसं च सनातनम् । सनत्कुमारं च विभुं सनकं च सनन्दनम् ॥ ७२
न ते लोकेषु सज्जन्ते निरपेक्षाः सनातनाः । सर्वे ते ह्यागतज्ञाना वीतरागा विमत्तराः ॥ ७३
तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोककृत्तानुकारणात् । हिरण्यगर्भो भगवान्परमेष्ठी ह्यचिन्तयत् ॥ ७४
तस्य रोपात्समुत्पन्नः पुरुषोऽर्कसमद्युतिः । अर्धनारीनरवपुस्तेजसा ज्वलनोपमः ॥ ७५
सर्वं तेजोमयं जातमादित्यसमतेजसम् । विभजाऽऽत्मानमित्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७६
एवमुक्त्वा द्विधा भूतः पृथक्स्त्री पुरुषः पृथक् । स चैकादशधा जज्ञे अर्धमात्मानमीश्वरः ॥ ७७
तेनोक्तास्ते महात्मानः सर्वे एव महात्मना । जगतो बहुलीभावमधिकृत्य हितैषिणः ॥ ७८
लोककृत्तान्तहेतोर्हि प्रयतध्वमतन्द्रिताः । विश्वं विश्वस्य लोकस्य स्थापनाय हिताय च ॥ ७९
एवमुक्तास्तु रुरुदुर्दुमुमुश्च समन्ततः । रोदनाद्भवणाच्चैव रुद्रा नान्नेति विश्रुताः ॥ ८०
यैर्हि व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । तेषामनुत्तरा लोके सर्वलोकपरायणाः ॥ ८१
नैकनागायुतवला विक्रान्ताश्च गणेश्वराः । तत्र या सा महाभागा शंकरस्यार्धकायिनी ॥ ८२
प्रागुक्तौ न मया तुभ्यं स्त्री स्वयंभोर्मुखोद्भवा । कायार्धं दक्षिणं तस्याः शुक्रं वामं तथाऽसितम् ॥
आत्मानं विभजस्वेति सोक्ता देवी स्वयंभुवा । सर्षु तु प्रोक्ता द्विधा भूता शुक्रा कृष्णा च वै द्विजाः
तस्या नामानि वक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः । स्वाहा स्वधा महाविद्या मेधा लक्ष्मीः सरस्वती
अपर्णा चैर्कपर्णा च तथा स्यादैव पाटला । उमा हैमवती पृष्ठी कल्याणी चैव नामतः ॥ ८६
ख्यातिः प्रज्ञा महाभागा लोके गौरीति विश्रुता । विश्वरूपमथाऽऽर्यायाः पृथग्देहविभावनात् ॥
शृणु संक्षेपतस्तस्या यथावदनुपूर्वशः । प्रकृतिर्नियता सौंद्री दुर्गा भद्रा प्रमाथिनी ॥ ८८
कालरात्रिर्महामाया रेवती भूतनायिका । द्वापरान्तविकारेषु देव्या नामानि मे शृणु ॥ ८९
गौतमी कौशिकी आर्या चण्डी कात्यायनी सती । कुमारी यादवी देवी वरदा कृष्णपिङ्गला ॥
पार्श्वध्वजा शूलधरा परमब्रह्मचारिणी । माहेन्द्री चेन्द्रभगिनी वृषकैर्न्यैकवासिनी ॥ ९१
अपराजिता बहुभुजा प्रगल्भा सिंहवाहिनी । एकानंता(शा) दैत्यहनी माया महिर्पर्मोदिनी ॥ ९२
अमोघा विन्ध्यनिलया विक्रान्ता गणनायिका । देवीनामविकाराणि इत्येतानि यथाक्रमम् ९३
भद्रकाल्यास्तवोक्तानि देव्या नामानि तत्स्वतः । ये पठन्ति नरास्तेषां विद्यते न पराभवः ॥ ९४
अरण्ये प्रान्तरे वाऽपि पुरे वाऽपि गृहेऽपि वा । रक्षामेतां प्रयुञ्जीत जले वाऽपि स्थलेऽपि वा ॥
व्याघ्रकुम्भीरचौरैर्भ्यो भूतस्थाने विशेषतः । आधिप्यपि च सर्वासु(र्वेषु) देव्या नामानि कीर्तयेत्
अर्भकग्रहभूतैश्च पूतनामातृभिः सदा । अभ्यादितानां बालानां रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥ ९७
महादेवी कुले द्वे तु प्रज्ञा श्रीश्च प्रकीर्त्यते । आभ्यां देवीसहस्राणि चैर्ष्याप्तमखिलं जगत् ॥ ९८
साऽऽजगद्यवसायं तु धर्मं भूतमुखावहम् । संकल्पं चैव कल्पादौ जज्ञिरेऽव्यक्तयोर्नितैः ॥ ९९
मानसश्च रचिर्नाम विज्ञेयो ब्रह्मणः सुतः । प्राणात्स्वादसृजदक्षं चक्षुर्भ्यां च मरीचिर्नम् ॥ १००

१ प. 'देवगुर्दे स' । ए. ड. 'दे चरितु सन' । २ ए. ड. 'कपराङ्गणः' । घ. 'कपरा गणाः । ३ क. 'का
तु म' । ४ क. ग. घ. ङ. सा तस्योक्ता । ५ घ. ग. घ. ड. शवर्णा । ६ ए. ग. घ. ड. 'कवर्णा' । ७ घ. ड. 'देव्या' ।
८ घ. 'दिगवती' । ९ घ. ड. 'नायका' । १० ए. चरिर्ध्वं । ११ ए. ग. घ. ड. 'लयाि प' । १२ ए. घ. ड. 'कन्य-
कशास' । अ. ' १३ ग. 'तया । अ. ' १४ क. 'कानता । १५ ड. 'मर्दनी । १६ ए. घ. भूतं तु' । १७ घ. 'निगः ।
सा' । १८ क. 'पिङ्ग' । घ. ' ।

(मन्वन्तरवर्णनम्)

भृगुस्तु हृदयाज्जज्ञे ऋषिः सलिलजनमनः । शिरसोऽङ्गिरसं चैव श्रोत्रार्द्रनिस्तथैव च ॥ १०१
 पुलस्त्यं च तथोदानाध्यानाच्च पुलहं पुनः । समानजं वशिष्ठं तु अपानान्निर्ममे क्रतुम् ॥ १०२
 अभिमानात्मकं भद्रं निर्ममे नीललोहितम् । इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादश स्मृताः १०३
 इत्येते मानसाः पुत्रा विश्वेया ब्रह्मणः सुताः । भृगवादयस्तु ये सृष्टा नैवैते ब्रह्मवादिनः ॥१०४
 गृहमेधिनः पुराणास्ते धर्मस्तैः प्राक्प्रवर्तितः । द्वादशैते प्रवर्तन्ते सह रुद्रेण वै प्रजाः ॥ १०५
 ऋभुः सनत्कुमारस्तु द्वावेतावूर्ध्वरेतसौ । पूर्वोत्पेक्षौ पुरा तेभ्यः सर्वेषामपि पूर्वजौ ॥ १०६
 व्यतीते प्रथमे कल्पे पुराणे लोकसाधकौ । वैराजे तावुभौ लोके तेजः संक्षिप्य चाऽऽस्थितौ ॥
 तावुभौ योगधर्माणावारोप्याऽऽत्मानमात्मनि । प्रजाधर्मं च कामं च वर्तयेतां महौर्जसौ ॥ १०८
 यथोत्पन्नस्तथैवैह कुमार इति चोच्यते । तस्मात्सनत्कुमारोऽयमिति नामास्य कीर्तितम् ॥ १०९
 तेषां द्वादश ते वंशा दिव्या देवगुणान्विताः । क्रियाधन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलंकृताः ॥११०
 इत्येव करणोद्भूतो लोकान्स्त्रुं स्वयंभुवः । महदादिविशेषान्तो विकारः प्रकृतेः स्वयम् ॥ १११
 चन्द्रसूर्यमभालोको ग्रहनक्षत्रमण्डितः । नदीभिश्च समुद्रैश्च पर्वतैश्च समावृतः ॥ ११२
 पुरैश्च विविधाकारैः प्रीतैर्जनपदैस्तथा । तस्मिन्ब्रह्मवनेऽव्यक्ते ब्रह्मा चरति शर्वरीम् ॥ ११३
 अव्यक्तधीजप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियाङ्गरकोटरः ॥ ११४
 महाभूतमशास्त्रश्च विशेषैः पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुपुष्पस्तु सुखदुःखफलोदयः ॥ ११५
 आजीवः सर्वभूतानामयं वृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य ह ॥ ११६
 अव्यक्तं कारणं यच्च नित्यं सदसदात्मकम् । इत्येषोऽनुग्रहः सर्गो ब्रह्मणः प्राकृतस्तु यः ११७
 मुख्यादयस्तु पद्सर्गा वैकृता बुद्धिपूर्वकाः । त्रैकौले समवर्तन्त ब्रह्मणस्तेऽभिमानिनः ॥ ११८
 सर्गाः परस्परस्याथ कारणं ते बुधैः स्मृताः । दिव्यौ सुपणौ सयुजौ सशासौ पटविद्रुमौ ॥
 एकस्तु यो द्रुमं वेत्ति नान्यः सर्वात्मनस्ततः ॥ ११९
 शौर्धर्धानं यस्य विभ्रौः स्तुवन्ति खं नौभिधै चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ॥
 दिशः श्रोत्रे चरणौ चास्य भूमिः सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रसृतिः ॥ १२०
 वक्राद्यस्य ब्राह्मणाः संप्रसूता यद्रक्षस्तः क्षत्रियाः पूर्वभागे ॥
 वैश्याश्चोरोर्यस्य पद्भ्यां च शूद्राः सर्वे वर्णा गात्रतः संप्रसूताः ॥ १२१
 महेश्वरः परोऽव्यक्तादण्डमन्यक्तसंभवम् । अण्डाज्जज्ञे पुनर्ब्रह्मा येन लोकाः कृतास्त्विवो ॥१२२
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देवादित्युष्टिवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९०८

अथ दशमोऽध्यायः ।

मन्वन्तरवर्णनम् ।

सूत उवाच—

एवं भूतेषु लोकेषु ब्रह्मणा लोककर्तृणा । यदा ता न प्रवर्तन्ते प्रजाः केनापि हेतुना ॥ १

१ क. "द्वित्रि तथै" । २ ड. "दशाः स्मृ" । ३ क. ख. न चैते । ४ ख. ग. घ. ङ. "त्यत्राः पु" । ५ ख. घ. ङ. "नजैः । व्य" । ६ क. ग. "जसा । य" । ७ ड. दिव्यदे" । ८ ड. चरितश" । ९ ख. घ. "मंसु" । १० ख. घ. ङ. "तानां ब्रह्मवृ" । ११ क. ग. "क्षमल नै" । १२ ख. घ. ङ. "काल्ये स" । १३ ग. घ. ङ. "प्रा भुवन्ति । १४ क. नाभि वै च" ।

तपोमात्रावृत्तो ब्रह्मा तदामश्रुति दुःखितः । ततः स विदध्रे बुद्धिमर्थनिश्चयगामिनीम् ॥ २
 अथाऽऽत्मनि समस्त्राक्षीत्तपोमात्रां नियामिकाम् । राजसत्वं पराजित्य वर्तमानं स धर्मतः ॥ ३
 तप्यते तेन दुःखेन शोकं चक्रे जगत्पतिः । तमथ व्यनुदत्तस्माद्रजस्तमसमावृणोत् ॥ ४
 तत्तमः प्रतिर्तुं च वै मिथुनं स व्यजायत । अधर्माधरणाञ्जज्ञे हिंसा शोकादजायत ॥ ५
 ततस्तस्मिन्समुद्भूते मिथुने चरणात्मनि । ततश्च भगवानासीत्प्रीतिश्चैवमशिश्रियत् ॥ ६
 स्वां तनुं स ततो ब्रह्मा तामपो(पी)हृदभास्वराम् । द्विधाऽकरोत्स तं देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ७
 अर्धेन नारी सा तस्य शतरूपा व्यजायत । प्राकृतां भूतधार्त्रीं तां कामान्वै सृष्टवान्विभुः ॥ ८
 सा दिवं पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य धिष्ठिता । ब्रह्मणः सा तनुः पूर्वा दिवमावृत्य तिष्ठति ९
 या त्वर्धास्त्वजते नारी शतरूपा व्यजायत । सा देवी नियुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ॥ १०
 भर्तारं दीप्तयज्ञसं पुरुषं प्रत्यपद्यत । स वै स्वायंभुवः पूर्वं पुरुषो मनुरुच्यते ॥ ११
 तस्यैकसप्ततिषुर्गं मन्वन्तरमिहोच्यते । लब्ध्वा तु पुरुषः पत्नीं शतरूपामयोनिजाम् ॥ १२
 तथा स रमते सार्धं तस्मात्सा रतिरुच्यते । प्रथमः संप्रयोगः स कल्पादौ समवर्तत ॥ १३
 विराजमसृजद्ब्रह्मा सोऽभवत्पुरुषो विराट् । स स्रष्ट्रादसंस्वरूपात्तु वैराजस्तु मनुः स्मृतः ॥ १४
 स वैराजः प्रजासर्गः स सर्गे पुरुषो मनुः । वैराजात्पुरुषाद्वीराच्छतरूपा व्यजायत ॥ १५
 मियत्रतोचानपादौ पुत्रौ पुत्रवतां वरौ । कन्ये द्वे च महाभागे याभ्यां जाताः प्रजास्त्विमाः १६
 देवी नाम्ना तथाऽऽकृतिः प्रसूतिश्चैव ते शुभे । स्वायंभुवः प्रसूतिं तु दक्षाय व्यसृजत्प्रभुः ॥ १७
 (+प्राणो दक्षस्तु विज्ञेयः संकल्पो मनुरुच्यते । रुचेः प्रजापतेश्चैव आकृतिं प्रत्यपादयत् ॥ १८
 आकृत्यां मिथुनं जज्ञे मानसस्य रुचेः शुभम्) । यज्ञश्च दक्षिणा चैव यमकौ संवभृवतुः ॥ १९
 यज्ञस्य दक्षिणायां च पुत्रा द्वादश जज्ञिरे । यामा इति समाख्याता देवाः स्वायंभुवेऽन्तरे २०
 यमस्य पुत्रा यज्ञस्य तस्माद्यामास्तु ते स्मृताः । अजिताश्चैव शुकाश्च गणौ द्वौ ब्रह्मणः स्मृतौ २१
 यामाः पूर्वं परिक्रान्ता यतः संज्ञा दिवौकसः । स्वायंभुवसुतायां तु प्रसूत्यां लोकमातरः ॥ २२
 तस्यां कन्याश्चतुर्विंशदक्षस्त्वजनयत्प्रभुः । सर्वास्ताश्च महाभागाः सर्वाः कमललोचनम् ॥ २३
 योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वास्ता योगमातरः । *सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वा विश्वस्य मातरः ॥
 श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्महा क्रिया तथा । बुद्धिर्लज्जा वपुःशान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी
 पत्न्यर्थे प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः । द्वाराण्येतानि चैवास्य विहितानि स्वयंभुवा ॥ २६
 ताभ्यः शिष्टा र्थवीयस्य एकादश सुलोचनाः । ख्यातिः सत्यश्च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः तितयत्
 संनतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा । तास्तनः प्रत्यपद्यन्त पुनरन्ये महर्षयः २७
 रुद्रो भृगुर्परीचिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्योऽत्रिर्वैशिष्ट्यश्च पितरोऽग्निस्तथैव च ॥ २८
 सती भवाय प्रायच्छत्ख्यातिं च भृगवे तथा । मरीचये च संभूर्तिं स्मृतिमङ्गिरसे ददौ ॥ २९
 प्रीतिं चैव पुलस्त्याय क्षमां वै पुलहाय च । क्रतवे संनतिं नाम अनसूयां तथाऽत्रये ॥ ३०

+ पनुधिहान्तर्गतप्रश्नो ग. पुस्तके नास्ति । * इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ स. ग. द. 'स्तप्यते' । २ द. 'नुम वै' । ३ ग. द. 'श्रीतिर्धे' । घ. 'श्रीतिर्धेनम्' । ४ घ. 'तराभिं ता ।
 स 'तरात्री' । ५ क. 'समानान्त' । ६ घ. 'भाद सास्वरुपां तु वै' । ७ द. 'द्व्यागुरुः' । घ. 'सादद्या सरुपा तु वै' । ८ ग.
 घ. 'मुनोऽन्त' । द. 'भुवान्त' । ९ घ. ग. घ. 'न्ता येऽन्तः सं' । १० स. यथा य' । घ. द. यपीय' । घ. यपीयत् ।

(मन्वन्तरवर्षनम्)

ऊर्जा ददौ वसिष्ठाय स्वाहां वै ह्यग्रे ददौ । स्वधां चैव पितृभ्यस्तु तास्वपत्यानि वक्ष्यते(?) ॥
एते सर्वे महाभागाः प्राज्ञाः स्वानुष्ठिताः स्थिताः । मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाभूतसंघ्रामम् ॥ ३३
श्रद्धा कामं विजज्ञे वै दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ३४
पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रैः श्रुतस्तथा । क्रियायास्तु नयः प्रोक्तो दण्डः समय एव च ३५
युद्धेर्वोधः सुतश्चापि अममादश्च तावुभौ । लज्जाया विनयः पुत्रो व्यवसायो वैयोः सुतः ॥ ३६
क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धैर्व्यजायत । यज्ञः कीर्तिः सुतश्चापि इत्येते धर्मसूनुवः ॥ ३७
कामस्य हर्षः पुत्रो वै देव्यां रत्यां व्यजायत । इत्येव वै सुखोदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ ३८
जज्ञे हिंसा त्वधर्माद्वै निकृतिश्चानृतानुभौ । निकृत्यनृतयोर्जज्ञे भयं नरक एव च ॥ ३९
माया च वेदना चापि मिथुनद्वयमेतयोः । भयाज्जज्ञेऽथ सा माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥ ४०
वेदनायास्ततश्चापि दुःखं जज्ञेऽर्थं रौरवात् । मृत्योर्व्याधिर्जरा शोकः क्रोधोऽसूया च जज्ञेरे ॥
दुःखान्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणार्थाः । नैपां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वे ह्यनिधनाः स्मृताः
इत्येव तामसः सर्गो जज्ञे धर्मनियामकः । प्रजाः सृजेति व्यादिष्टो ब्रह्मणा नीललोहितः ॥ ४३
सोऽभिध्याय सर्तो भार्या निर्भमे ह्यात्मसंभवान्नानाधिकान् च हीनांस्तान्मानसानात्मनः समान्
सहस्रं हि सहस्राणामसृजत्कृत्स्निवासाम् । तुल्याश्चैवाऽऽत्मनः सर्वे रूपतेजोबलश्रुतैः ॥ ४५
पिङ्गलान्सनिपङ्गांश्च सर्कपेदान्विलोहितान् । विर्वासान्हरिकेशांश्च दृष्टिग्रांश्च कपालिनः ॥ ४६
वहुरुपान्विरूपांश्च विश्वरूपांश्च रूपिणः । रथिनो वार्मिणश्चैव चर्मिणश्च वरूथिनः ॥ ४७
सहस्रशतवाहूश्च दिव्यान्भौमान्तरिक्षगान् । स्थूलशीर्षान्पृष्ठानुद्विजिह्वांस्रिलोचनान् ॥ ४८
अन्नादान्पिशितादांश्च आज्यपान्सोमपांस्तथा । मेढ्रांश्चातिक्रियांश्च शितिकण्ठोग्रमन्यवः ॥ ४९
सोर्षासृजत्तलत्रांश्च धन्विनो ह्युपवार्मिणः । आसीनान्धावतश्चैव जृम्भिनश्चैव धिष्टितान् ॥ ५०
अध्यापिनोऽथ जपतो युञ्जतो ध्यायतस्तथा । ज्वलतो वर्षतश्चैव द्योतमानान्प्रधूपितान् ॥ ५१
बुद्धान्बुद्धतमांश्चैव ब्रह्मिष्ठाञ्छुभदर्शनान् । नीलग्रीवान्सहस्राक्षान्सर्वाश्चाथ क्षपाचरान् ॥ ५२
अदृश्यान्सर्वभूतानां महायोगान्महौजसः । रुदतो द्रवतश्चैव एवं युक्तान्सहस्रशः ॥ ५३
अयातयामानसृजद्ब्रह्मरूपान्पुरोत्तमान् । ब्रह्मा दृष्ट्वाऽब्रवीदेतान्मा स्नाक्षीरीदृशीः प्रजाः ॥ ५४
सृष्टव्या नाऽऽत्मनस्तुल्या प्रजा नैवाधिकास्तवया । अन्याः सृज त्वं भद्रं ते (*प्रजा वै मृत्युसंयुताः
नाऽऽरप्स्यन्ते हि कर्माणि प्रजा विगतमृत्यवः । एवमुक्तोऽब्रवीदेनं नाहं मृत्युसमन्विताः ॥ ५६
प्रजाः स्रक्ष्यामि भद्रं ते) स्थितोऽहं त्वं सृज प्रजाः । एते ये वै मया सृष्टा विरूपा नीललोहिताः
सहस्राणां सहस्रं तु आत्मनोपमनिश्चिताः । एते देवा भविष्यन्ति रुद्रा नाम महाबलाः ॥ ५८
पृथिव्यामन्तरिक्षे चै रूद्रनाम्ना प्रतिश्रुताः । शतरुद्रसमाम्नाता भविष्यन्तीह यज्ञियाः ॥ ५९

* धनुश्चिह्नान्तर्गतमन्यः क. पुस्तके नास्ति ।

१ क. ख. प्रजाः । २ घ. पृथेस्तु । ३ घ. 'त्रः शुभस्त' । ४ क. वयुः शु' । ५ ग. क. सिद्धिर्व्यं' । ६ ख. ग. घ. 'शे तु री' । ७ क. 'धिजराः दोषाः क्रो' । ८ क. 'णाः । तेषां । ९ क. ख. 'सया । तु' । १० ख. ग. घ. 'ह्यान्पति' । ११ ख. ग. द. 'पश्यान्' । १२ ख. ग. द. 'विप्रागान्' । १३ क. 'व धर्मि' । १४ ख. 'सोपस' । १५ ख. 'मिणाम् । था' । १६ ख. ग. द. 'जृम्भतथै' । १७ ख. ग. 'ध्यायिनोऽ' । १८ ग. 'श्रान्मुतद' । १९ घ. च ये च रुद्राः प्र' । २० ख. द. रुद्रा नां ।

यज्ञभाजो भविष्यन्ति सर्वे देवयुगैः सह । मन्वन्तरेषु ये देवा भविष्यन्तीह च्छन्दजाः ॥ ६०
 तैः सार्धमिज्यमानास्ते स्थास्यन्तीह(हा) युगक्षयात् । एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा महादेवेन धीमता ६१
 प्रत्युवांच तदा भीमं हृष्यमाणः प्रजापतिः । एवं भवतु भद्रं ते यथा ते व्याहृतं प्रभो ॥ ६२
 ब्रह्मणा समनुज्ञांते सदा सर्वमभूत्किल । ततः प्रभृति देवेशो न प्रासूयत वै प्रजाः ॥ ६३
 ऊर्ध्वरेताः स्थितः स्थाणुर्यावदाभूत्संप्लवम् । यस्माच्चोक्तं स्थितोऽस्मीति ततः स्थाणुरिति स्मृतः
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधस्त्वधिष्ठातृत्वमेव च ॥ ६५
 अथ यानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे । सर्वान्देवानूर्णयैव समेतानसुरैः सह ॥ ६६
 अत्येति तेजसा देवो महादेवस्ततः स्मृतः । अत्येति देवानैश्वर्याद्वलेन च महासुरान् ॥
 ज्ञानेन च मुनीन्सर्वान्योगोद्भूतानि सर्वशः ॥ ६७

ऋषय ऊचुः—

योगं तपश्च सत्यं च धर्मं चापि महामुने । माहेश्वरस्य ज्ञानस्य साधनं च प्रचक्ष्व नः ॥ ६८
 येन येन च धर्मेण गतिं प्राप्स्यन्ति वै द्विजाः । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि योगं माहेश्वरं प्रभो ॥ ६९

वायुरुवाच—

पञ्च धर्माः पुराणे तु रुद्रेण समुदाहृताः । माहेश्वर्यं यथा प्रोक्तं रुद्रैरक्लिष्टकर्मभिः ॥ ७०
 आदित्यैर्वसुभिः साध्वैरश्विभ्यां चैव सर्वशः । मरुद्भिर्भृगुभिश्चैव ये चान्ये विबुधालयाः ॥ ७१
 यमशुक्रपुरोगैश्च पितृकालान्तकैस्तथा । एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्ते धर्माः पृथुपासिताः ॥ ७२
 ते वै प्रक्षीणकर्माणः शारदाम्बरनिर्मलाः । उपासते मुनिगणाः संधायाऽऽत्मानमात्मनि ॥ ७३
 गुरुप्रियाहिते युक्ता गुरूणां वै प्रियेप्सवः । विमुच्य मानुषं जन्म विहरन्ति च देववर्ते ॥ ७४
 महेश्वरेण ये प्रोक्ताः पञ्च धर्माः सनातनाः । तान्सर्वान्क्रमयोगेन(ण) उच्यमानान्निबोधत ॥ ७५
 प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा । स्मरणं चैव योगेऽस्मिन्पञ्च धर्माः प्रकीर्तिताः ७६
 तेषां क्रमविशेषेण लक्षणं कारणं तथा । प्रवक्ष्यामि तैषा तत्त्वं यथा रुद्रेण भाषितम् ॥ ७७
 प्राणायामगतिश्चापि प्राणस्याऽऽयाम उच्यते । स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मन्दो मध्योत्तमस्तथा
 प्राणानां च निरोधस्तु स प्राणायामसंज्ञितः । प्राणायामप्रमाणं तु मात्रा वै द्वादश स्मृताः ॥ ७९
 मन्दो द्वादशमात्रस्तु उद्धाता द्वादश स्मृताः । मध्यमश्च द्विरुद्धातश्चतुर्विंशतिर्भाषिकः ॥ ८०
 उत्तमस्तन्निरुद्धातो मात्राः पदत्रिंशदुच्यते । स्वेदकम्पविपादानां जननो ह्युत्तमः स्मृतः ॥ ८१
 इत्येतन्निविधं प्रोक्तं प्राणायामस्य लक्षणम् । प्रमाणं च समासेन लक्षणं च निबोधत ॥ ८२
 सिंहो वा कुञ्जरो वाऽपि तयाऽन्यो वा मृगो वने । गृहीतः सेव्यमानस्तु मृदुः समुपजायते ॥ ८३
 (ः) तथा प्राणो दुराधर्षः सर्वेषामकृतात्मनाम् । योगतः सेव्यमानस्तु स एवाभ्यासतो ब्रजेत् ॥ ८४
 स चैव हि यथा सिंहः कुञ्जरो वाऽपि दुर्बलः । कालान्तरवशाद्योगोद्भ्रम्यते परिभेदनात् ॥ ८५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. 'शतं स' । २ ख. घ. 'न्योगोद्भू' । ३ ख. ग. घ. ट. च । ४ ख. ड. 'त्' । माहेश्वर्यं । ५ घ. घ. ह.
 क्रमं वि' । ६ ख. घ. ड. यया । ७ ख. 'णायामनि' । घ. ट. 'णायाननि' । ८ ख. घ. ड. 'स्तु प्रा' । ९ ख. घ.
 ह. 'मस्तु सं' । १० क. 'मात्रास्तु । ११ ख. 'मातृकः । ग. घ. ड. 'मातृकाः । उ' । १२ ग. घ. 'श उच्य' । १३ घ.
 'शा गम्यन्ते परिभेदनाः । घ' । १४ ख. ड. 'देनाः । घ' ।

(पानुपतयोगः)

परिधाय मनो मन्दं वक्ष्यत्वं चाधिगच्छति । परिधाय मनोदेवं तथा जीवति मारुतः ॥ ८६
 वक्ष्यत्वं हि यथा वायुर्गच्छते योगमास्थितः । तदा स्वच्छन्दतः प्राणं नयते यत्र चेच्छति ॥ ८७
 यथा सिंहो गजो वाऽपि वक्ष्यत्वादवतिष्ठते । अभयाय मनुष्याणां मृगेभ्यः संप्रवर्तते ॥ ८८
 यथा परिचितश्चायं वायुर्वै विश्वतोमुखः । परिधेयायमानः संरुद्धैः शरीरे किल्विपं दहेत् ॥ ८९
 प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः । सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सच्चस्थैव जायते ॥ ९०
 तर्पासि यानि तप्यन्ते त्रेतानि नियमाश्च ये । सर्वयज्ञफलं चैव प्राणायामश्च तत्समः ॥ ९१
 अश्विन्तुं यः कुशाग्रेण मासि मासि समश्नुते । संवत्सरशतं साग्रं प्राणायामं च तत्समम् ॥ ९२
 प्राणायामैर्देहेहोपान्धारणाभिश्च किल्विपम् । प्रत्याहारेण विपयान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ९३
 तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् । सर्वपापविशुद्धात्मा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ९४
 इति श्रीमहापुराणे वायुश्रीके पानुपतयोगे मन्वन्तरादिवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१००२

अथैकादशोऽध्यायः ।

पानुपतयोगः ।

+वायुरुवाच—

एकं महान्तं दिवसमहोरात्रमथापि वा । अर्धमासं तथा मासमयनाद्द्वयुगानि च ॥ १
 महायुगसहस्राणि ऋषयस्तपसि स्थिताः । उपासते महात्मानः प्राणं दिव्येन चक्षुषा ॥ २
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामप्रयोजनम् । फलं चैव विशेषेण यथाऽऽह भगवान्प्रभुः ॥ ३
 प्रयोजनानि चत्वारि प्राणायामस्य विद्धि वै । शान्तिः प्रशान्तिर्दीप्तिश्च प्रसादश्च चतुष्टयम् ॥ ४
 घोराकारशिवाणां तु कर्मणां फलसंभवम् । स्वयंकृतानि कालेन इहामुत्र च देहिनाम् ॥ ५
 पितृमातृमदुष्टानां श्वातिसंचन्धिसंकरैः । क्षयणं हि कपायाणां पापानां शान्तिरुच्यते ॥ ६
 लोभमानात्मकानां हि पापानामपि संयमः । इहामुत्र हितार्थाय प्रशान्तिस्तप उच्यते ॥ ७
 सूर्येन्दुग्रहदाराणां तुल्यस्तु विषयो भवेत् । ऋषीणां च प्रसिद्धानां ज्ञानविज्ञानसंपदाम् ॥ ८
 अतीतानागतानां च दर्शनं सांप्रतस्य च । बुद्धस्य समतां यान्ति दीप्तिः स्यात्तप उच्यते ॥ ९
 *इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च मनः पञ्च च मारुतान् । प्रसादयति येनासौ प्रसाद इति संज्ञितः ॥ १०
 इत्येव धर्मः प्रथमः प्राणायामश्चतुर्विधः । (संनिर्कृष्टफलो ज्ञेयः सद्यःकालप्रसादजः ॥ ११
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य लक्षणम् । आसनं च यथा तत्त्वं युज्यते योगमेव च ॥ १२
 औंकारं प्रथमं कृत्वा चन्द्रसूर्यौ नमस्य च । आसनं स्वस्तिकं कृत्वा पद्ममर्धासनं तथा ॥ १३
 सप्तजानुरेकजानुरुत्तानः सुस्थितोऽपि चैव । समो दृढासनो भूत्वा संहृत्य चरणानुभौ ॥ १४

+ य. पुस्तके शूत उवाचेति पाठः । * इदमर्थं नास्ति य. पुस्तके । † धनुर्ब्रह्मन्तर्गतप्रभो द. पुस्तके नास्ति ।

१ स. य. 'पुनो यो' । २ स. य. द. 'रिषाय' । ३ य. 'दः शरीरं रि' । ४ स. द. 'रीरं कि' । ५ स. य. द. पञ्चते । ६ स. 'विनिर्मुक्तः प' । ७ द. 'यं सद्यस्य योगतः । भ' । ८ स. य. 'पापेव' । ९ य. 'लो प्रासा' । १० स. य. य. 'दृष्टः क' । ११ य. य. वा ।

यज्ञभाजो भविष्यन्ति सर्वे देवयुगैः सह । मन्वन्तरेषु ये देवा भविष्यन्तीह च्छन्दजाः ॥ ६०
 तैः सार्धमिष्यमानास्ते स्थास्यन्तीह(हा) युगक्षयात् । एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा महादेवेन धीमता ६१
 प्रत्युवाच तदा भीमं हृष्यमानः प्रजापतिः । एवं भवतु भद्रं ते यथा ते व्याहृतं प्रभो ॥ ६२
 ब्रह्मणा समनुज्ञाते सदा सर्वमभूत्किल । ततः प्रभृति देवेशो न प्रासूयत वै प्रजाः ॥ ६३
 ऊर्ध्वरेताः स्थितः स्थाणुर्यावदाभूतसंष्ट्रवम् । यस्माच्चोक्तं स्थितोऽस्मीति ततः स्थाणुरिति स्मृतः
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधस्त्वधिष्ठातृत्वमेव च ॥ ६५
 अथ यानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे । सर्वान्देवानृषींश्चैव समेतानसुरैः सह ॥ ६६
 अत्येति तेजसा देवो महादेवस्ततः स्मृतः । अत्येति देवानैश्वर्याद्बलेन च महासुरान् ॥
 ज्ञानेन च मुनीन्सर्वान्यागौर्द्धतानि सर्वशः ॥ ६७

ऋषय ऊचुः—

योगं तपश्च सत्यं च धर्मं चापि महामुने । माहेश्वरस्य ज्ञानस्य साधनं च प्रचक्ष्व नः ॥ ६८
 येन येन च धर्मेण गतिं प्राप्स्यन्ति वै द्विजाः । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि योगं माहेश्वरं प्रभो ॥ ६९

वारुवाच—

पञ्च धर्माः पुराणे तु रुद्रेण समुदाहृताः । माहेश्वर्यं यथा प्रोक्तं रुद्रैरक्लिष्टकर्मभिः ॥ ७०
 आदित्यैर्वसुभिः साध्यैरश्विभ्यां चैव सर्वशः । मरुद्भिर्भृगुभिश्चैव ये चान्ये विबुधालयाः ॥ ७१
 यमशुकपुरोगैश्च पितृकालान्तकैस्तथा । एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्ते धर्माः पर्युपासिताः ॥ ७२
 ते वै प्रक्षीणकर्माणः शारदाम्बरनिर्मलाः । उपासते मुनिगणाः संधायाऽऽत्मानमात्मनि ॥ ७३
 गुरुमियहिते युक्ता गुरुणां वै^३ म्रियेत्सवः । विमुच्य मानुषं जन्म विहरन्ति च देववर्त् ॥ ७४
 माहेश्वरेण ये प्रोक्ताः पञ्च धर्माः सनातनाः । तान्सर्वान्क्रमयोगेन(ण) उच्यमानान्निबोधत ॥ ७५
 प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा । स्मरणं चैव योगेऽस्मिन्पञ्च धर्माः प्रकीर्तिताः ७६
 तेषां क्रमविशेषेण लक्षणं कारणं तथा । प्रवक्ष्यामि तैथा तत्त्वं यथा रुद्रेण भाषितम् ॥ ७७
 प्राणायामगतित्वापि प्राणस्याऽऽयाम उच्यते । स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मन्दो मध्योत्तमस्तथा
 प्राणानां च निरोधस्तु स प्राणायामसंज्ञितः । प्राणायामप्रमाणं तु मात्रा वै द्वादश स्मृताः ॥ ७९
 मन्दो द्वादशमात्रस्तु उद्घाता द्वादश स्मृताः । मध्यमश्च द्विरुद्धातश्चतुर्विंशतिर्मात्रिकः ॥ ८०
 उत्तमस्तत्रिरुद्धातो मात्राः पट्त्रिंशदुच्यते । स्वेदकम्पविषादानां जनूनो ह्युत्तमः स्मृतः ॥ ८१
 इत्येतत्रिविधं प्रोक्तं प्राणायामस्य लक्षणम् । प्रमाणं च समासेन लक्षणं च निबोधत ॥ ८२
 सिंहो वा कुञ्जरो वाऽपि तथाऽन्यो वा मृगो वने । गृहीतः सेव्यमानस्तु मृदुः समुपजायते ॥ ८३
 (*तथा प्राणो दुराधर्षः सर्वेषामकृतात्मनाम् । योगतः सेव्यमानस्तु स एवाभ्यासतो ब्रजेत्) ८४
 स चैव हि यथा सिंहः कुञ्जरो वाऽपि दुर्बलः । कालान्तरवशाद्योगौर्द्धम्यते परिमर्दनात् ॥ ८५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. 'ज्ञातं स' । २ ख. घ. 'भ्योगोद्भू' । ३ ख. ग. घ. ङ. च । ४ ख. ङ. 'त् । माहे' । ५ ख. घ. ङ. 'कर्म वि' । ६ ख. घ. ङ. यथा । ७ ख. 'णायामनि' । घ. ङ. 'णायामनि' । ८ ख. घ. ङ. 'स्तु प्रा' । ९ ख. घ. ङ. 'मस्तु स' । १० क. 'मापास्तु । ११ ख. 'मात्रकः । ग. घ. ङ. 'मात्रकः । उ' । १२ ग. घ. 'श उच्य' । १३ घ. 'मा गम्यन्ते परिमर्दनाः । प' । १४ ख. ङ. 'र्दनाः । प' ।

(पाशुपतयोगः)

परिधाय मनो मन्दं वश्यत्वं चाधिगच्छति । परिधाय मनोदेवं तथा जीवति मारुतः ॥ ८६
 वश्यत्वं हि यथा वायुर्गच्छते योगमास्थितः । तदा स्वच्छन्दतः प्राणं नयते यत्र चेच्छति ॥ ८७
 यथा सिंहो गजो वाऽपि वश्यत्वादवतिष्ठते । अभयाय मनुष्याणां मृगेभ्यः संप्रवर्तते ॥ ८८
 यथा परिचितश्चायं वायुर्वै विश्वतोमुखः । परिधेयायमानः संरुद्धैः शरीरे किल्बिषं दहेत् ॥ ८९
 प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः । सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सच्चस्थश्चैव जायते ॥ ९०
 तर्पांसि यानि तप्यन्ते त्रेतानि नियमाश्च ये । सर्वयज्ञफलं चैव प्राणायामश्च तत्समः ॥ ९१
 अञ्चिन्तुं यः कुशाग्रेण मासि मासि समश्रुते । संवत्सरशतं सार्धं प्राणायामं च तत्समम् ॥ ९२
 प्राणायामैर्देहेदोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् । प्रत्याहारेण विषयान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ९३
 तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् । सर्वपापविशुद्धात्मा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ९४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीके पाशुपतयोगे मन्वन्तरादिवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१००२

अथैकादशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

+वायुरुवाच—

एकं महान्तं दिवसमहोरात्रमथापि वा । अर्धमासं तथा मासमयनाब्दयुगानि च ॥ १
 महायुगसहस्राणि ऋषयस्तपसि स्थिताः । उपासते महात्मानः प्राणं दिव्येन चक्षुषा ॥ २
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामप्रयोजनम् । फलं चैव विशेषेण यथाऽऽह भगवान्प्रभुः ॥ ३
 प्रयोजनानि चत्वारि प्राणायामस्य विद्धि वै । शान्तिः प्रशान्तिर्दासिश्च प्रसादश्च चतुष्टयम् ॥ ४
 घोराकारशिवानां तु कर्मणां फलसंभवम् । स्वयंकृतानि कालेन इहामुत्र च देहिनाम् ॥ ५
 पितृपातृमदृष्टानां ज्ञातिसंबन्धिसंकरैः । क्षपणं हि कपायाणां पापानां शान्तिरुच्यते ॥ ६
 लोभमानात्मकानां हि पापानामपि संयमः । इहामुत्र हितार्थाय प्रशान्तिस्तप उच्यते ॥ ७
 सूर्येन्दुग्रहताराणां तुल्यस्तु विषयो भवेत् । ऋषीणां च प्रसिद्धानां ज्ञानविज्ञानसंपदाम् ॥ ८
 अतीतानागतानां च दर्शनं सांप्रतस्य च । बुद्धस्य समतां यान्ति दीप्तिः स्यात्तप उच्यते ॥ ९
 *इन्द्रियाणीन्द्रिर्षार्थाश्च मनः पञ्च च मारुतान् । प्रसादयति येनासौ प्रसाद इति संज्ञितः ॥ १०
 इत्येव धर्मः प्रथमः प्राणायामश्चतुर्विधः । (संनिर्कृष्टफलो ज्ञेयः सद्यःकालप्रसादजः ॥ ११
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य लक्षणम् । आसनं च यथा तत्त्वं युञ्जतो योगमेव च ॥ १२
 ओंकारं प्रथमं कृत्वा चन्द्रसूर्यौ नमस्य च । आसनं स्वस्तिकं कृत्वा पद्मपर्धासनं तथा ॥ १३
 सूर्मजानुरेकजानुरुत्तानः सुस्थितोऽपि च । समो दृढासनो भूत्वा संहृत्य चरणानुभौ ॥ १४

+ स. पुस्तके सूत उवाचेति पाठः । * इदमर्थं नास्ति घ. पुस्तके । † धनुर्दिहान्तर्गतप्रन्थो द. पुस्तके नास्ति ।

१ स. घ. "च्छतो यो" । २ स घ द. "रिषाय" । ३ घ. "द. शरीर किं" । ४ स. द. "रीर किं" । ५ स. म. घ. द. पठ्यन्ते । ६ स. "विनिर्मुक्तः प" । ७ द. "ण सयम्य योगतः । अ" । ८ स, ग. "सार्धेव" । ९ घ. "सौ प्रासा" । १० स. ग. घ. "दृष्टः फ" । ११ स. घ वा ।

संहृतास्योऽववद्भाक्ष उरो विष्टभ्य चाग्रतः । पार्ष्णिभ्यां वृषणौ छाद्य तथा प्रजननं यतः ॥ १५
किंचिवुच्चामितशिराः शिरो ग्रीवां तथैव च । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशस्थानवलोकयन् ॥ १६
तमः प्रच्छाद्य रजसा रजः सत्त्वेन च्छादयेत् । ततः सत्त्वस्थितो भूत्वा योगं युञ्जन्समाहितः ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च मनः पञ्च समारुतान् । निगृह्य समवायेन) प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ १८
यस्तु प्रत्याहरेत्कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वतः । तथाऽऽत्परतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९
पूरयित्वा शरीरं तु सवाह्याभ्यन्तरं शुचिः । आकण्ठनाभियोगेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ २०
कलामौत्रस्तु विज्ञेयो निमेषोन्मेष एव च । तथा द्वादशमात्रस्तु प्राणायामो विधीयते ॥ २१
धारणाद्वादशायामो योगो वै धारणाद्वयम् । तथा वै योगयुक्तश्च ऐश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २२
वीक्षते परमात्मानं दीप्यमानं स्वतेजसा । प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ॥ २३
सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वैस्थश्चैव जायते । एवं वै नियताहारः प्राणायामपरायणः ॥ २४
जित्वा जित्वा सदा भूमिमारोहेत्तु सदा मुनिः । अजिता हि महाभूमिर्दोषानुत्पादयेद्ब्रह्म ॥ २५
विवर्धयति संमोहं न रोहेदजितां ततः । नालेन तु यथा तोयं यन्नेणैव वल्लान्वितः ॥ २६
आपिचेत प्रयत्नेन तथा वायुं जितश्रमः । नाभ्यां च हृदये चैव कण्ठे उरसि चाऽऽनने ॥ २७
नासाग्रे तु तथा नेत्रे भ्रुवोर्मध्येऽथ मूर्धनि । किंचिदूर्ध्वं परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ॥ २८
प्राणायामसमारोधात्प्राणायामः स कथ्यते । मनसो धारणा चैव धारणेति प्रकीर्तिता ॥ २९
निवृत्तिर्विषयाणां तु प्रत्याहारस्तु संज्ञितः । सर्वेषां समवाये तु सिद्धिः स्याद्योगलक्षणा ॥ ३०
तयोत्पन्नस्य योगस्य ध्यानं वै सिद्धिलक्षणम् । ध्यानयुक्तः सदा पश्येदात्मानं सूर्यचन्द्रवत् ॥ ३१
सत्त्वस्यानुपपत्तौ तु दर्शनं तु न विद्यते । अदेशकालयोगस्य दर्शनं तु न विद्यते ॥ ३२
अग्न्यभ्यासे वैने वाऽपि शुष्कपर्णचये तथा । जन्तुव्याप्तौ श्मशाने वा जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ॥ ३३
सशब्दे सभये वाऽपि चैत्यवल्मीकसंचये । उदपाने तथा नद्यां नं चाऽऽध्मातः कदाचन ॥ ३४
शुष्यात्रिष्टींस्तथाऽप्रीता न च व्याकुलचेतसः । युञ्जीत परमं ध्यानं योगी ध्यानपरः सदा ॥ ३५
एतान्दोषान्विनिश्चित्य प्रमादाद्यो युनक्ति वै । तस्य दोषाः प्रकृष्यन्ति शरीरे विप्रकारकाः ३६
जडत्वं बधिरत्वं च मूकत्वं चाधिगच्छति । अन्धत्वं स्मृतिलोपश्च जरा रोगस्तथैव च ॥ ३७
एते दोषाः प्रकृष्यन्ति अज्ञानाद्यो युनक्ति वै । तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन योगी युञ्जेत्समाहितः ३८
अप्रमत्तः सदा चैव न दोषान्प्राप्नुयात्कचित् । तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषाणां च यथाक्रमम्
यथा गच्छन्ति ते दोषाः प्राणायामसमुत्थिताः । स्निग्धां यवाशूपत्युष्णां भुक्त्वा तत्रावधारयेत्
एतेन क्रमयोगेन(ण) वातगुल्मं प्रशाम्यति । गु(उ)दावर्तप्रतीकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ४१
भुक्त्वा दधि यवागुं वा वायुरूर्ध्वं ततो ब्रजेत् । वायुग्रन्थिं ततो भिच्चा वायुदेशे प्रयोजयेत् ४२
तथाऽपि न विशेषः स्याद्धारणां मूर्ध्नि धारयेत् । युञ्जानस्य तनुं तस्य सत्त्वस्थस्यैव देहिनः ४३
गु(उ)दावर्तप्रतीघाते एतत्कुर्याच्चिकित्सितम् । सर्वगात्रप्रक्रमेण(ण) समारब्धस्य योगिनः ॥ ४४
इमां चिकित्सां कुर्वीत तर्था संपद्यते सुखी । मनसो पर्वतं किंचिद्विष्टम्भीकृत्य धारयेत् ॥ ४५

१ क. घ. ड. वृषणे । २ ख. ग. 'मुपाक' । ३ य. घ. 'मात्रा तु वि' । ४ ख. ग. घ. ड. वीक्ष्यते । ५ ख. घ. 'स्यस्थायै' । ६ ख. ग. घ. ड. 'लाधिनः । आ' । ७ ख. ग. ड. वले । ८ ख. 'धा । यन्तु' । ९ ग. घ. वाप्यां । १० क. न वाधातः । ११ घ. 'विष्टस्तथाऽशान्तो न । ड. 'विष्टस्तथा श्रान्तो न । १२ क. ग. तस्य । १३ क. घ. ड. तथा । १४ क. 'सा यद्मत ।

(योगोपसर्गकथनम्)

ष्रोद्घात उरःस्थानं कण्ठदेशे च धारयेत् । त्वचोऽवघाते तां वाचि वाधिर्धे श्रीत्रयोस्तथा ॥
 जिह्वास्थाने तृपार्तस्तु अग्नेः स्नेहांश्च तन्तुभिः । फलं वै चिन्तयेद्योगी ततः संपद्यते सुखी ॥ ४७
 क्षये कुष्ठे सकीलासे धारयेत्सर्वसात्त्विकीम् । यस्मिन्पास्मिन्नजोदेशे तस्मिन्पुक्तो विनिर्दिशेत् ॥
 यौगोत्पन्नस्य विप्र(द्र)स्य इदं कुर्याच्चिकित्सितम् । वंशकीलेन मूर्धानं धारयान(ण)स्य ताडयेत् ॥
 मूर्ध्नि कीलं प्रतिष्ठाप्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत् । भयभीतस्य सा संज्ञा ततः प्रत्यागमिष्यति ॥ ५०
 अथ रौ लुप्तसंज्ञस्य हस्ताभ्यां तत्र धारयेत् । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ५१
 स्निग्धमरुपं च भुञ्जीत ततः संपद्यते सुखी । अमानुषेण सत्त्वेन यदा बुध्यति योगवित् ॥ ५२
 दिवं च पृथिवीं चैव वायुमग्निं च धारयेत् । प्राणायामेन तत्सर्वं दह्यमानं वशी भवेत् ॥ ५३
 अथापि प्रविशेद्देहं ततस्तं प्रतिपेद्येत् । ततः संस्तभ्य योगेन धारयान(ण)स्य मूर्धनि ॥ ५४
 प्राणायामाग्निना दग्धं तत्सर्वं विलयं व्रजेत् । कृष्णसर्पापराश्रं तु धारयेद्दृढयोदरे ॥ ५५
 महो जनस्तपः सत्यं हृदि कृत्वा तु धारयेत् । विप्रस्य तु फलं पीत्वा विशल्यां धारयेत्ततः ५६
 सर्वतः सनगां पृथ्वीं कृत्वा मनसि धारयेत् । हृदि कृत्वा समुद्रांश्च तथा सर्वांश्च देवताः ॥ ५७
 सहस्रेण घटानां च युक्तः स्नायीत योगवित् । उदके कण्ठमात्रे तु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ ५८
 प्रतिस्नोतोविषाविष्टो धारयेत्सर्वगात्रिकीम् । शीर्णोऽर्कपत्रपुटकैः पिबेद्बल्मीकमृत्तिकां ॥ ५९
 चिकित्सितविधिर्द्वेषं विश्रुतो योगनिर्मितः । व्याख्यातस्तु समासेन योगदृष्टेन हेतुना ॥ ६०
 श्रुवतो लक्षणं विद्धि विप्रस्य कथयेन्कचित् । अथापि कथयेन्मोहात्तद्विज्ञानं प्रलीयते ॥ ६१
 तस्मात्प्रवृत्तिर्योगस्य न वक्तव्या कथंचन ॥ ६२

सत्त्वं तथाऽऽरोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रभा सुस्वरसौम्यता च ।

गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमरुपं योगप्रवृत्तिः प्रथमा शरीरे ॥

६३

आत्मानं पृथिवीं चैव ज्वलन्तीं यदि पश्यति । कृत्वाऽन्यं विशते चैव विद्यात्सिद्धिमुपसिध्यताम्

इति धीमहापुराणे वायुश्रौंके पाशुपतयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०६६

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

योगोपसर्गकथनम् ।

सूत उवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपसर्गा यथा तथा । प्रादुर्भवन्ति ये दोषा दृष्टतत्त्वस्य देहिनः ॥ १
 मानुष्यान्विविधान्कामान्कामयेत ऋतुं स्त्रियः । विद्यादानफलं चैव उपसृष्टस्तु योगवित् ॥ २
 अग्निहोत्रं इविर्यज्ञभेदतत्प्रतपनं तथा । मायाकर्म धनं स्वर्गमुपसृष्टस्तु काङ्क्षति ॥ ३
 पशु कर्षसु युक्तस्तु सोऽविद्यावशमागतः । उपसृष्टं तु जानीयाद्बुद्ध्वा चैव विसर्जयेत् ॥ ४
 नित्यं ब्रह्मपरो युक्त उपसर्गात्प्रमुच्यते । जितप्रत्युपसर्गस्य जितश्वासस्य देहिनः ॥ ५

१ ख. ग. श्रोत्रिये तथा । २ घ. द. अग्निस्ते । ३ द. "स्मिन्योगो वि" । ४ घ. द. वाऽलुप्त । ५ ख. घ. शीर्षिक्य । ग. शीर्षिकं । द. शीर्षिके प । ६ ग. घ. द. नृवन्तं । ७ ख. घ. द. कृतान्यावि । ८ ग. घ. "स्थितम्" । ९ ख. ग. घ. द. ऋतुभिः । १० क. "तत्प्रायतनं" ।

उपसर्गाः प्रवर्तन्ते साच्चराजसतामसाः । प्रतिभा श्रवणे चैव देवानां चैव दर्शनम् ॥ ६
 भ्रमावर्तश्च इत्येते सिद्धिलक्षणसंज्ञिताः । विद्या काव्यं तथा शिल्पं सर्वेषां कृतानि तु ॥ ७
 विद्यार्थीश्रोपतिप्रुन्ति भ्रभावस्यैव लक्षणम् । शृणोति शब्दाऽश्रोतव्यान्योजनानां शतादपि ॥ ८
 सर्वज्ञश्च विधिज्ञश्च योगी चोन्मत्तवद्भवेत् । यक्षराक्षसगन्धर्वाऽन्वीक्षते दिव्यमानुषान् ॥ ९
 वेत्ति तांश्च महायोगी उपसर्गस्य लक्षणम् । देवदानवगन्धर्वाऽर्चुषीश्चापि तथा पितॄन् ॥ १०
 प्रेक्षते सर्वतथैव उन्मत्तं तं विनिर्दिशेत् । भ्रमेण भ्राम्यते योगी चोद्यमानोऽन्तरात्मना ॥ ११
 भ्रमेण भ्रान्तबुद्धेस्तु ज्ञानं सर्वं प्रणश्यति । (*वार्ता नाशयते चित्तं चोद्यमानोऽन्तरात्मना ॥ १२
 वर्तनाक्रान्तबुद्धेस्तु सर्वं ज्ञानं प्रणश्यति) । प्रानृत्य मनसा शुक्लं पदं वा कम्बलं तथा ॥ १३
 ततस्तु परमं ब्रह्म क्षिप्रमेवाभुचिन्तयेत् । तस्माच्चैवाऽऽत्मनो दोषांस्तुपसर्गानुपस्थितान् ॥ १४
 परित्यजेत् मेधावी यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः । ऋपयो देवगन्धर्वा यक्षोरगमहासुराः ॥ १५
 उपसर्गेषु संयुक्ता आवर्तन्ते पुनः पुनः । तस्माद्युक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ १६
 तथा सुप्तः सुमुख्येषु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् । ततस्तु योगयुक्तस्य जितनिद्रस्य योगिनः ॥ १७
 उपसर्गाः पुनश्चान्ये जायन्ते माणसंज्ञकाः । पृथिवीं धारयेत्सर्वां ततश्चापो हानन्तरम् ॥ १८
 ततोऽर्थि चैव सर्वेषामाकाशं मन एव च । ततः परां पुनर्बुद्धिं धारयेद्यत्नतो यती ॥ १९
 सिद्धीनां चैव लिङ्गानि दृष्ट्वा दृष्ट्वा परित्यजेत् । पृथ्वीं धारयमाणस्य मही सूक्ष्मा प्रवर्तते ॥ २०
 +आत्मानं मन्यते नित्यं पृथ्वीगन्धश्च जायते । अपो धारयमाणस्य आपः सूक्ष्मा भवन्ति हि ॥ २१
 शीता रसाः प्रवर्तन्ते सूक्ष्मा ह्यमृतसंनिभाः । तेजो धारयमाणस्य तेजः सूक्ष्मं प्रवर्तते ॥ २२
 (xआत्मानं मन्यते तेजस्तद्भावमनुपश्यति) = वायुं धारयमाणस्य वायुः सूक्ष्मः प्रवर्तते ॥ २३
 आत्मानं मन्यते वायुं वायुवन्मण्डलं भ्रमेत् । आकाशं धारयमाणस्य व्योम सूक्ष्मं प्रवर्तते ॥ २४
 पश्यते मण्डलं सूक्ष्मं घोषश्चास्य प्रवर्तते । (आत्मानं मन्यते नित्यं वायुः सूक्ष्मः प्रवर्तते ॥ २५
 तथा मनो धारयतो मनः सूक्ष्मं प्रवर्तते । मनसा सर्वभूतानां मनरतु विशते हि सः ॥ २६
 बुद्ध्या बुद्धिं यदा युजेत्तदा विज्ञाय वुष्यते । एतानि सप्त सूक्ष्माणि विदित्वा यस्तु योगवित् ॥
 परित्यजति मेधावी स बुद्ध्या परमं व्रजेत् । यस्मिन्त्यस्मिंश्च संयुक्तो भूत ऐश्वर्यलक्षणे ॥ २८
 तत्रैव सङ्गं भजते तेनैव प्रविन्दयति । तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परस्परम् ॥ २९
 परित्यजति यो बुद्ध्या स परं प्राप्नुयाद्भिजाः । दृश्यन्ते हि महात्मानं ऋपयो दिव्यचक्षुषः ॥ ३०
 संसक्ताः सूक्ष्मभाषेण ते दोषास्तेषु संज्ञिताः । तस्मान्न निश्चयः कार्यः सूक्ष्मपिह कदाचन ॥ ३१
 ऐश्वर्याज्जायते रामो विरामं ब्रह्म चोच्यते । विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि पडङ्गं च महेश्वरम् ॥
 प्रधानं विनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ३२

३२

* धनुर्धहान्तर्गतप्रश्नो घ. पुस्तके नास्ति । + इदमर्थं नास्ति क पुस्तके । x धनुर्धहान्तर्गतप्रश्नो घ. पुस्तके नास्ति । = इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके । (इदमर्थं ख. ग. घ. ट. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ ख. सिद्धं । २ क. 'चायता' । ३ ख. ट. 'पित् प्रातिमस्वै' । ४ घ. प्रतिभास्येव । ५ ख. ग. 'न्वीक्षन्ते ।
 ६ ट. 'स्तु ज्ञान सर्वं प्र' । ७ ट. 'सर्वज्ञ' । ८ ख. ग. घ. ट. 'येत प्रयत्नतः । सि' । ९ घ. 'पृथ्वीं ग' । १० ख. ट.
 'स्य चाऽऽपः । घ. 'स्य त्वापः । ११ ख. ख. हि । सीता । १२ क. 'लं प्रमो । भा' । १३ ख. ग. घ. ट. 'यमा ।
 १४ ख. ग. 'धुषा' । १५ ।

(योगैश्वर्यनिरूपणम्)

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिवोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तजक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः पडाहुरद्भानि महेश्वरस्य ॥

नित्यं ब्रह्मधनो युक्त उपसर्गैः प्रमुच्यते । जितश्वासोपसर्गस्य जितरागस्य योगिनः ॥ ३४

एकां वहिः शरीरेऽस्मिन्धारणा सार्वकामिकी । विशेषदा द्विजो युक्तो यत्र यत्रार्थयेन्मनः ॥ ३५

भूतान्याविशते वाऽपि त्रैलोक्यं चापि कम्पयेत् । एतया प्रविशेदेहं हित्वा देहं पुनस्त्वह ॥ ३६

मनो द्वारं हि योगानामादित्यं च विनिर्दिशेत् । आदानांदिक्क्रियाणां तु आदित्य इति चोच्यते

एतेन विधिना योगी विरक्तः सूक्ष्मवाङ्मतः । प्रकृतिं समतिक्रम्य रुद्रलोके महीयते ॥ ३८

(*ऐश्वर्यगुणसंप्राप्तं ब्रह्मभूतं तु तं प्रभुम् । देवस्थानेषु सर्वेषु सर्वतस्तु निवर्तते) ॥ ३९

पैशाचेन पिशाचांश्च राक्षसेन च राक्षसान् । गान्धर्वेण च गन्धर्वाङ्कौबेरेण कुबेरजान् ॥ ४०

इन्द्रमैत्रेण स्थानेन सौम्यं सौम्येन चैव हि । प्रजापतिं तथा चैव प्राजापत्येन साधयेत् ॥ ४१

ब्राह्मं ब्राह्मेण(ण) चाप्येवमुपामन्नयते प्रभुम् । तत्र सक्तस्तु उन्मत्तस्तस्मात्सर्वं प्रवर्तते ॥ ४२

नित्यं ब्रह्मपरो युक्तः स्थानान्येतानि वै त्यजेत् । असञ्जमानः स्थानेषु द्विजः सर्वगतो भवेत् ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगोपसर्गनिरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११०९

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

योगैश्वर्यनिरूपणम् ।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ऐश्वर्यगुणविस्तरम् । येन योगविशेषेण सर्वलोकानतिक्रमेत् ॥ १

तत्राष्टगुणमैश्वर्यं योगिनां समुद्राहृतम् । तत्सर्वं क्रमयोगेन(ण) उच्यमानं निबोधत ॥ २

अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च । प्राकाम्यं चैव सर्वत्र ईशित्वं चैव सर्वतः ॥ ३

वशित्वमथ सर्वत्र यत्र कामावसायिता । तद्यापि विविधं ज्ञेयमैश्वर्यं सार्वकामिकम् ॥ ४

सावद्यं निरवद्यं च सूक्ष्मं चैव प्रवर्तते । सावद्यं नाम यत्तत्त्वं पञ्चभूतात्मकं स्मृतम् ॥ ५

निरवद्यं तर्था नाम पञ्चभूतात्मकं स्मृतम् । इन्द्रियाणि पुनश्चैव अहंकारश्च वै स्मृतम् ॥ ६

तत्र सूक्ष्मप्रवृत्तस्तु पञ्चभूतात्मकं पुनः । इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्ध्यहंकारसंज्ञितः ॥ ७

तथा सर्वमयं चैव आत्मस्या रूपातिरेव च । संयोग एव विविधः सूक्ष्मेष्वेव प्रवर्तते ॥ ८

पुनरष्टगुणस्यापि तेष्वेवाथ प्रवर्तते । तस्य रूपं प्रवक्ष्यामि यथाऽऽह भगवान्मभुः ॥ ९

त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु जीवस्थानियतः स्मृतः । अणिमा च यथान्यक्तं सर्वं तत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १०

त्रैलोक्ये सर्वभूतानां दुष्प्राप्यं समुद्राहृतम् । तर्थापि भवति प्राप्यं प्रथमं योगिनां बलात् ॥ ११

* धनुर्ध्वान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ङ. 'शक्तिं च विभोर्विदित्वा प' । २ ख. घ. ङ. 'नादिन्द्रियाणां । ३ ख. ङ. 'सर्वेत् । ४

४ ख. घ. ङ. 'संवेत् । नि' । ५ ख. ग. घ. ङ. 'सर्वोदिका' । ६ ख. ग. 'र्थं सर्व' । ७ ख. 'य तत्त' । ८ घ. यय ।

९ ख. 'णि मन' । १० ख. 'युत तु प' । ११ ख. 'हितम् । त' । १२ ख. ग. घ. ङ. 'गुणध्यापि । १३ ख. ङ. '

वर्त' । १४ ख. ग. घ. ङ. 'शास्त्र म' ।

लम्बनं पुवनं योगे रूपमस्य सदा भवेत् । शीघ्रं सर्वभूतेषु द्वितीयं ^३ तत्पदं स्मृतम् ॥	१२
त्रैलोक्ये सर्वभूतानां प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च । महिमा चापि यो यस्मिंस्तृतीयो योग उच्यते ^१	१३
त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु त्रैलोक्यमगमं स्मृतम् । प्रकामान्विषयान्भुङ्क्ते न च प्रतिहतः क्वचित् ॥	१४
त्रैलोक्ये सर्वभूतानां सुखदुःखे प्रवर्तते । ईशो भवति सर्वत्र प्रविभागेन योगवित् ॥	१५
वदयानि चैव भूतानि त्रैलोक्ये सचराचरे । भवन्ति सर्वकार्येषु इच्छतो न भवन्ति च ॥	१६
*यत्र कामावसायित्वं त्रैलोक्ये सचराचरे । इच्छया चेन्द्रियाणि स्युर्भवन्ति न भवन्ति च ^{१७}	१७
शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपं चैव मनस्तथा । प्रवर्ततेऽस्य चेच्छातो न भवन्ति तथेच्छया ॥ ^{१८}	१८
न जायते न म्रियते भिद्यते न च च्छिद्यते । न दहते न मूढोत हीयते न च लिप्यते ॥	१९
न क्षीयते न क्षरति न खिद्यति कदाचन । क्रियते चैव सर्वत्र तथा विक्रियते न च ॥	२०
अगन्धरसरूपस्तु स्पर्शशब्दविवर्जितः । अदर्शो ह्यस्वरश्चैव तथा वर्णस्य कर्हिचित् ॥	२१
भुङ्क्तेऽथ विषयांश्चैव विषयैर्न च युज्यते । ज्ञात्वा तु परमं सूक्ष्मं सूक्ष्मत्वाच्चापवर्गकः ॥	२२
व्यापकस्त्वपवर्गाच्च व्यापित्वात्पुरुषः स्मृतः । पुरुषः सूक्ष्मभावात्तु ऐश्वर्ये परतः स्थितः ॥ ^{२३}	२३
गुणान्तरं तु ऐश्वर्यं सर्वतः सूक्ष्म उच्यते । ऐश्वर्यमप्रतीयाति प्राप्य योगमनुत्तमम् ॥	२४
अपर्वं ततो गच्छेत्सुसूक्ष्मं परमं पदम् ॥	२४

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रोत्रे योगेश्वर्यनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२३३

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगनिरूपणम् ।

वायुरुत्वाच—

न चैवमागतो ज्ञानाद्रागात्कर्म समाचरेत् । राजसं तामसं वाऽपि भुक्त्वा तत्रैव युज्येते ॥	१
तथा सुकृतकर्मा तु फलं स्वर्गं समश्नुते । तस्मात्स्थानात्पुनर्भ्रष्टो मानुष्यमनुपद्यते ॥	२
तस्माद्ब्रह्म परं सूक्ष्मं ब्रह्म शाश्वतमुच्यते । ब्रह्म एव हि सेवेत ब्रह्मैव परमं सुखम् ॥	३
परिश्रमस्तु यज्ञानां महताऽर्थेन वर्तते । भूयो मृत्युवशं याति तस्मान्मोक्षः परं सुखम् ॥	४
अथ वै ध्यानसंयुक्तो ब्रह्मयज्ञपरायणः । न सै स्याद्वापितुं शक्यो मन्वन्तरशतैरपि ॥	५
दृष्ट्वा तु पुरुषं दिव्यं विश्वारूपं विश्वरूपिणम् । विश्वपादशिरोशीर्वं विश्वेशं विश्वभावनम् ॥	६
विश्वगन्धं विश्वमाल्यं विश्वाम्बरधरं प्रभुम् ॥	६

गोभिर्मही 'संयतते पतत्रिणं महात्मानं परममतिं वरेण्यम् ।

कार्त्वि पुराणमनुशासितारं सूक्ष्माच्च सूक्ष्मं महतो महान्तम् ॥

* न दृश्यतेऽथ श्लोकः ख. घ. पुस्तकयोः ।

१ ख. ग. घ. द. लक्ष्मण । २ ख. घ. योगैरुक् । ३ घ. द. 'य तु प' । ४ ख. घ. 'व्यगमनं स्मृ' । ५ क. 'दुःखं त्र' । ६ क. 'द्वार' । ७ घ. द. भुज्यते । ८ द. 'मित । व्या' । ९ क. घ. 'प्रतिपा' । १० घ. 'दोषं तं' । ११ ख. द. भुज्यते । १२ ख. द. स ध्या(त्वा), वसितु । १३ ग. घ. द. संपतते । १४ द. सूक्ष्मो म' ।

(मानुषतयोगनिरूपणम्)

योगेन पश्यन्ति न चक्षुषा तं निरिन्द्रियं पुरुषं रुक्मवर्णम् ।

अलिक्रिन्तं पुरुषं रुक्मवर्णं सलिक्रिन्तं निर्गुणं चेतनं च ॥

नित्यं सदा सर्वगतं तु शौचं पश्यन्ति युक्त्या ह्यचलं प्रकाशम् ।

तद्भावितस्तेजसा दीप्यमानः अ(नो ह्य)पाणिपादोदरपार्श्वजिह्वः ॥

अतीन्द्रियोऽद्यापि सुसूक्ष्म एकः पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

नास्यास्त्यबुद्धं न च बुद्धिरस्ति स चेद् सर्वं न च वेदवेद्यः ॥

तमाहुरग्न्यं पुरुषं महान्तं सचेतनं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् ॥

तमाहुर्मुनयः सर्वे लोके प्रसवधर्मिणीम् । प्रकृतिं सर्वभूतानां युक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥

सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमैल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

युक्ता योगेन चेशानं सर्वतथ सनातनम् । पुरुषं सर्वभूतानां तस्माद्ध्याता न मुञ्चति ॥

(+भूतात्मानं महात्मानं परमात्मानमव्ययम् । सर्वात्मानं परं ब्रह्म तदै ध्यात्वा न मुञ्चति ॥)

पवनो हि यथा ब्राह्मो विचरन्सर्वभूमिषु । पुरि शेते तथोऽग्रे च तस्मात्पुरुष उच्यते ॥

अथ चेष्टप्रधर्मास्तु सविशेषैश्च कर्मभिः । ततस्तु ब्रह्म योन्यां वै युक्तयोगितसंयुतम् ॥

स्त्रीपुमांस(पुंसयोः)प्रयोगेण जायते हि पुनः पुनः । ततस्तु गर्भकाले तु कललं नाम जायते ॥१८

कालेन कललं(ळं) चापि युद्बुद्ध प्रजायते । मृत्पिण्डस्तु यथा चक्रे चक्रावर्तेन पीडितः ॥ १९

इस्ताभ्यां क्रियमाणस्तु विश्वत्वमुपगच्छति । एवमात्मास्थिसंयुक्तो वायुना समुदीरितः ॥ २०

जायते मानुषस्तत्र यथा रूपं तथा मनः । वायुः संभवते तेषां वातात्संजायते जलम् ॥ २१

जलात्संभवति प्राणः प्राणाच्छुक्रं विवर्धते । रक्तर्भांगास्त्रयस्त्रिंशच्छुक्रभागाश्चतुर्दश ॥ २२

भागतोऽर्धपलं कृत्वा ततो गर्भे निषेधते । ततस्तु गर्भसंयुक्तः पृथ्विर्वायुभिर्वृतः ॥ २३

पितुः शरीरात्प्रत्यङ्गं रूपमस्योपजायते । ततोऽस्य मानुराहारात्पीतबीजप्रवेशितम् ॥ २४

नाभिः स्रोतःप्रवेशेन प्राणाधारो हि देहिनाम् । नवमासान्परिकृष्टः संवेष्टिनशिरोधरः ॥ २५

वेष्टितः सर्वगोत्रैश्च अर्पायक्रमगतः । नवमासोपितश्चैव योनिच्छिद्रादनाहूतः ॥ २६

ततस्तु कर्मभिः पार्थैरित्यं प्रतिपद्यते । असिपत्रवर्नं चैव शात्मन्नीछेदभेदयोः ॥ २७

तत्र निर्भर्त्सनं चैव तथा शोणितभोजनम् । एतास्तु यातना योराः कुम्भीपांक्तमुद्गःसहाः ॥२८

यथा ह्यापस्तु विच्छिन्नाः स्वरूपमुपयान्ति वै । तस्माच्छिन्नश्च भिन्नाश्च यातनास्थानमागताः ॥

एवं जीवस्तु तैः पार्थैस्तप्यमानः स्वयंकृतैः । प्राण्वात्कर्माभिः शेषं दुःखं वा यदि चेतनम्(द) ॥३०

एकेनैव तु गन्तव्यं सर्वमृत्युनिवेशनम् । एकेनैव च भोक्तव्यं तस्मात्सुकृतमाचरेत् ॥ ३१

न ह्येनं प्रस्थितं कश्चिद्भ्रूयन्तमनुगच्छति । यद्देन कृतं कर्म तद्देनमनुगच्छति ॥ ३२

+ अनुधिदान्तर्गम्यो यः पुत्रकं नास्ति ।

१ ग. घ. 'मुनोत्तन' । द. 'मुन्दे' । २ ग. 'नै यथाभवेद्भ्रूयन्तो प्रकृतिम् । अथेवता सर्वगता मृतानां य' ।

३ ग. द. 'विमर्शके' । ४ द. ग. 'मुदये' । ५ ग. द. 'वाऽऽप्ये य' । ६ घ. ग. घ. द. 'मु मासो' । ७ ग.

घ. द. 'बधे' । ८ घ. 'वे यथा' । ९ घ. द. 'वाऽऽप्ये' । १० घ. 'संभवति' । ११ घ. ग. द. 'भ्रातृ' । १२ घ.

'धेये' । १३ घ. ग. घ. 'वेधो' । द. 'वेधोत्रै' । १४ घ. ग. घ. द. 'वासाः मु' । १५ घ. ग. 'संयुक्तं वे यन' ।

घ. द. 'वैनाम्न वे यन' ।

ते नित्यं यमविषये विभिन्नदेहाः क्रोशन्तः सततमनिष्टसंयोगैः ।

शुष्यन्ते परिगतवेदनाशरीरा वहीभिः सुभृशमधर्मपातनाभिः ॥ ३३

कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेव्यते । तत्प्रसह्य हरेत्पापं तस्मात्सुकृतमाचरेत् ॥ ३४

चाह्यजातानि पापानि पूर्वं कर्माणि देहिनः । संसारं तामसं तादृक्पह्वविधं प्रतिपद्यते ॥ ३५

मानुष्यं पशुभावं च पशुभावान्मृतो भवेत् । मृगत्वात्पक्षिभावं तु तस्माच्चैव सरीसृपः ॥ ३६

सरीसृपत्वाद्गच्छेद्दि स्थावरत्वं न संशयः । स्थावरत्वं पुनः प्राप्तो यावदुन्मिपते नरः ॥ ३७

कुलालचक्रवद्भ्रान्तस्तत्रैव परिकीर्तितः । इत्येवं हि मनुष्यादिः संसारे स्थावरान्तिके ॥ ३८

विज्ञेयस्तामसो नाम तत्रैव परिवर्तते । सात्त्विकश्चापि संसारो ब्रह्मादिः परिकीर्तितः ॥ ३९

पिशाचान्तः स विज्ञेयः स्वर्गस्थानेषु देहिनाम् । ब्राह्मे तु केवलं सत्त्वं स्थावरे केवलं तमः ॥ ४०

चतुर्दशानां स्थानानां मध्ये विष्टम्भकं रजः । मर्मसु च्छिद्यमानेषु वेदनार्तस्य देहिनः ॥ ४१

ततस्तु परमं ब्रह्म कथं विप्रः स्मरिष्यति । संस्कारात्पूर्वधर्मस्य भावनायां प्रैनो(णो)दितः ॥ ४२

मानुष्यं भजते नित्यं तस्मान्निव्यं समादधेत् ॥ ४२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगनिरूपण नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११७९

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगनिरूपणम् ।

वायुरुवाच—

चतुर्दशविधं ह्येतद्बुद्ध्वा संसारमण्डलम् । तथा समारभेत्कर्म संसारभयपीडितः ॥ १

ततः स्मरति संसारं चक्रेण परिचर्तितः । तस्मात्तु सततं युक्तो ध्यानतत्परयुञ्जकः ॥ २

तथा समारभेद्योगं यथाऽऽत्मानं स पश्यति । एष आद्यः परं ज्योतिरेप सेतुरनुत्तमः ॥ ३

विष्टद्रो ह्येष भूतानां न संभेदश्च शाश्वतः । तदेनं सेतुमात्मानमग्निं वै विश्वतोमुखम् ॥ ४

हृदिस्थं सर्वभूतानामुपासीत विधानवित् । हुत्वाऽष्टावाहुतीः सम्यक्शुचिस्तद्गतमानसः ॥ ५

चैश्वानरं हृदिस्थं तु यथावदनुपूर्वशः । अपः पूर्वं सकृत्प्राश्य तूर्णो भूत्वा उपासते ॥ ६

प्राणायामेति ततस्तस्य प्रथमा ह्याहुतिः स्मृता । अपानाय द्वितीया तु समपानयेति चापरा ॥ ७

उदानाय चतुर्थीति व्यानायेति च पञ्चमी । स्वाहाकारैः परं हुत्वा शेषं भुञ्जीत कामतः ॥ ८

अपः पुनः सकृत्प्राश्य ज्याचम्य हृद्यं स्पृशेत् । ॐ प्राणानां ग्रन्थिरस्यात्मा रुद्रो ह्यात्मा विशान्तकः ॥ ९

स रुद्रो ह्यात्मनः प्राणा एवमाप्याययेत्स्वयम् । त्वं देवानामपि ज्येष्ठ उग्रस्त्वं चतुरो दृषाम् ॥ १०

मृत्युघ्नोऽसि त्वमस्मर्भ्यं भद्रमेतद्भुतं हविः । एवं हृदयमालभ्य पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ॥ ११

विश्राव्य दक्षिणं पाणिं नाभिं वै पाणिना स्पृशेत् । ततः पुनरुपस्पृश्य चाऽऽत्मानमभिसंस्पृशेत् ॥ १२

१ ग. घ. द. हरन्योऽन्य तं । २ ख. घ. 'त् । यथापि वातिगन्धत्यापूर्वकं । ग. 'त् । यथाऽपि वाऽतिगन्धः
स्योत्पूर्वकर्मणि । ३ ख ग. घ. द. 'स सोधे यद्भिः' । ४ ख. ग. घ. द. 'रिचर्तते । इ' । ५ क. 'रान्तके । ६ ख. ग.
घ. द. 'वस्यापि । ७ क. ग. प्रतीकित । ८ ख. ग. घ. द. पदं । ९ ग. घ. 'न्य रुद्र' ।

(शौचाचारलक्षणनिरूपणम्)

*अक्षिणी नासिका श्रोत्रे हृदयं शिर एव च । द्वावात्मानानुभावेतौ प्राणापानानुदाहृतौ ॥ १३
 वयोः प्राणोऽन्तरात्माऽस्य बाह्योऽपानोऽत उच्यते । अन्नं प्राणस्तथाऽपानं मृत्युर्जावितमेव च ॥
 अन्नं ब्रह्म च विज्ञेयं प्रजानां प्रसवस्तथा । अन्नाद्गतानि जायन्ते स्थितिरन्नेन चेप्पते ॥ १५
 *वर्धन्ते तेन भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते । तदेवाग्नौ हुतं ब्रह्मं भुज्जते देवदानवाः ॥ १६
 गन्धर्वयक्षरक्षांसि पिशाचाश्चान्नमेव हि ॥ १७

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगनिरूपणं नाम पद्मदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—११९२

अथ षोडशोऽध्यायः ।

शौचाचारलक्षणनिरूपणम् ।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शौचाचारस्य लक्षणम् । यदनुष्ठाप्य शुद्धात्मा प्रेत्य स्वर्गं हि चाऽऽमुष्यात्
 उदकार्थं तु शौचानां मुनिनामुत्तमं पदम् । यस्तु तेऽप्यमत्तः स्यात्स मुनिर्नावसीदति ॥ २
 मानावमानौ द्वावेतौ तवेवाऽऽहुर्विपामृते । अवमानं विपं तत्र भौनस्त्वमृतमुच्यते ॥ ३
 यस्तु तेऽप्यमत्तः स्यात्स मुनिर्नावसीदति । गुरोः प्रियद्विहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ॥ ४
 नियमेऽप्यमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् । प्राप्यानुज्ञां ततश्चैव ज्ञानागमनमुत्तमम् ॥ ५
 अविरोधेन धर्मस्य विचरेत्पृथिवीमिमाम् । चक्षुष्पतं व्रजेन्मार्गं वस्त्रभूतं जलं पिबेत् ॥ ६
 सत्यभूतां वदेद्वाणीमिति धर्मानुशासनम् । आतिथ्यं श्राद्धयज्ञेषु न गच्छेद्योगवित्कचित् ॥ ७
 एवं ह्यौहसको योगी भवेदिति विचारणौ । बहौ विधूमे व्यङ्गरे सर्वस्मिन्भुक्तव्रज्जे ॥ ८
 विचरेन्मतिर्मान्योगी न तु तेऽप्येव नित्यशः । यथैवमयमन्यन्ते यथा परिभवन्ति च ॥ ९
 युक्तस्तथाऽऽचरेद्भैक्षं सतां धर्ममदृपयन् । भैक्षं चरेद्गृहस्थेषु यथाचारगृहेषु च ॥ १०
 श्रेष्ठा तु परमा चेयं वृत्तिरस्योपदिश्यते । अत ऊर्ध्वं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेद्विजः ॥ ११
 श्रद्धधानेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु । अत ऊर्ध्वं पुनश्चापि अट्टपणितेषु च ॥ १२
 भैक्षचर्यं शिवर्णेषु जयन्या वृत्तिरुच्यते । भैक्षं ययानं तां वा पयो वाचकमेव च ॥ १३
 फलमूलं विपकं वा पिण्याकं शक्तितोऽपि वा । इत्येते वै मया प्रोक्ता योगिनां मिद्विवर्धनाः ॥
 आहारास्तेषु सिद्धेषु श्रेष्ठं भैक्षमिति स्मृतम् । अप्विन्दुं यः कुशाग्रेण मासे मासे समश्रुते ॥ १५
 न्यायतो यस्तु भिक्षेत स पूरोक्ताद्विगिष्यते । योगिनां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १६
 एकं द्वे त्रीणि चत्वारि शक्तितो वा समाचरेत् । अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च अलोभस्त्वया एव च ॥ १७
 व्रतानि चैव भिक्षणामर्हिमा परमौर्ध्वता । अक्रोधो मुग्धधृता दीचमाहारत्याचारम् ॥ १८
 नित्यं स्वाध्याय इत्येते नियमाः परिकीर्तिताः । धीनयोनिर्गुणपरुषदः कर्मभिरेव च ॥ १९

* * इदमर्थं नास्ति स्व. घ. पुस्तकयोः ।

* १ घ. च । २ घ. हि विन्दति । उ । ३ घ. मार्गं तस्यु । ४ घ. द. मुनि वि । घ. मुदवि । ५ घ. घ.
 घ. 'न । इदे वि । ६ घ. घ. घ. घ. 'मानभैक्षं न । ७ घ. घ. भैक्ष्य । घ. भैक्षं पर गृह । ८ घ. घ. 'यो विर । ९ घ.
 घ. घ. 'मायता ।

(परमाश्रमविधियतिप्रायश्चित्तकिञ्चोः कथनम्)

यथा द्विप इवारण्ये मनुष्याणां विधीयते । प्राप्यते वाऽचिरादेवाङ्कुशेनैव निवारितः ॥ २०
 एवं ज्ञानेन शुद्धेन दग्धबीजो ह्यकल्मषः । विमुक्तवन्धः शान्तोऽसौ मुक्त इत्यभिधीयते ॥ २१

वेदैस्तुल्याः सर्वयज्ञक्रियास्तु यज्ञे जप्यं ज्ञानिनामाहुरुत्तमम् ।
 ज्ञानाद्ध्यानं सङ्गरागव्यपेतं तस्मिन्प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः ॥ २२

दमः शमः सत्यमकल्मषपर्वं मौनं च भूतेष्वखिलेष्वथाऽऽजवम् ।
 अतीन्द्रियज्ञानमिदं तथाऽऽजवं प्राहुस्तथा ज्ञानविशुद्धैस्तथाः ॥ २३

समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादी शुचिस्तथैवाऽऽत्परतिर्जितेन्द्रियः ।
 समाप्त्युयोगमिदं महाधियो महर्षयश्चैवमनिन्दितामलाः ॥ २४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शौचाचारलक्षणनिरूपण नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२१६

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

परमाश्रमविधिरुचनम् ।

वायुरुवाच—

आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमम् । अतः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ १

अनुज्ञाप्य गुरुं चैव विचरेत्पृथिवीमिमाम् । सारभूतमुपासीत ज्ञानं यैश्चैवैवसाधकम् ॥ २

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयमिति यैस्तृपितश्चरेत् । अपि कल्पसहस्रायुर्नैव ज्ञेयमवाप्नुवात् ॥ ३

त्यक्तसद्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । पिपायं बुद्ध्या द्वाराणि ध्याने शैवं मनो दधेत् ॥ ५

शून्येष्वेवावकाशेषु गृहासु च वने तथा । नदीनां पुलिने चैव नित्यं युक्तः सदा भवेत् ॥ ५

घागदण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः । यस्यैते निपता दण्डाः स त्रिदण्डी व्यवस्थितः ॥ ६

अवस्थितो ध्यानरतिर्जितेन्द्रियः शुभाशुभे हित्य च कर्मणी उभे ॥ ७

इदं शरीरं प्रविमुच्य शास्त्रवो न जायते झियते वा कदाचित् ॥ ८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते परमाश्रमविधिरुचन नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२२४

अथाष्टदशोऽध्यायः ।

यतिप्रायश्चित्तविधिकथनम् ।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं मवक्ष्यामि यतीनामिह निश्चयम् । प्रायश्चित्तानि तत्त्वेन यान्यकामकृतानि तु ॥ १

अथ कामकृतेऽप्याहुः सूक्ष्मधर्मविदो जनाः । पापं च त्रिविधं प्रोक्तं चाङ्गनःकायसेभवम् ॥ २

१ घ. इ. 'मन्थनः शा' । २ ख. ग. घ. ट. 'खिल तथाऽऽ' । ३ ख. ग. घ. ट. 'द्विद्वयः । स' । ४ घ. 'नं त्रियम्भ म' । ५ ख. इ. मशय सा' । ६ ख. ग. घ. ट. 'दं ज्ञेयमि' । ७ क. यस्तुति' । ८ ख. इ. विधाय ।

(अरिष्टनिरूपणम्)

सततं हि दिवा रात्रौ येनैदं वर्धते जगत् । न कर्माणि न चाप्येप तिष्ठतीति परा श्रुतिः ॥ ३
क्षणमेव प्रयोज्यं तु आयुषस्तु विधारणात् । भवेद्दीरोऽप्रमत्तस्तु योगो हि परमं बलम् ॥ ४
न हि योगात्परं किञ्चिन्नराणापिह दृश्यते । तस्माद्योगं प्रशंसन्ति धर्मयुक्ता मनीषिणः ॥ ५
अविद्यां विद्यया तीर्त्वा प्राप्स्यैश्वर्यमनुत्तमम् । दृष्ट्वा परापरं धीराः परं गच्छन्ति तत्पदम् ॥ ६
व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च । एकैकापक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ७
उपेत्य तु स्त्रियं कामात्प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात्सातपनं तथा ॥ ८
ततश्चरति निर्देशं कृच्छ्रस्यान्ते समाहितः । पुनराश्रमपागम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥ ९

न म(न)र्मयुक्तं वचनं हिनस्तीति मनीषिणः । तथाऽपि च न कर्तव्यः प्रसङ्गो ह्येव दारुणः ॥ १०
अहोरात्राधिकः कश्चिन्नास्त्वधर्म इति श्रुतिः । हिंसा ह्येवा परा सृष्टा देवैर्तर्मुनिभिस्तथा ॥ ११
यदेतद्भविष्यं नाम प्राणा ह्येते वहिश्चराः । स तस्य हरति प्राणान्यो यस्य हरते धनम् ॥ १२
एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रताङ्घ्रुतः । भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ १३
विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः । ततः संवत्सरस्यान्ते भूयः प्रक्षीणकल्पमपः ॥ १४
भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः । अहिंसा सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५
अकामादपि हिंसेत यदि भिक्षुः पशुन्मृगान् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा १६
स्कन्देदिन्द्रियदौर्बल्यात्स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि । तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥ १७
दिवा स्कन्नस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तं विधीयते । (ऋत्रिरात्रमुपवासश्च प्राणायामशतं तथा ॥ १८
रात्रौ स्कन्नः शुचिः स्नातो द्वादशैव तु धारणाः । प्राणायामेन शुद्धात्मा विरेजा जायते द्विजः
एकान्तं मधु मांसं वा ह्यामश्राद्धं तथैव च । अभोजयानि यतीनां च प्रत्यक्षलवणानि च ॥ २०
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते) । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण ततः पापात्प्रमुच्यते ॥ २१
व्यतिक्रमाच्च ये केचिद्वाङ्मनःकायसंभवंम् । सद्भिः सह विनिश्चित्य यद्भूयुस्तत्समाचरेत् ॥ २२
विशुद्धबुद्धिः समलोष्टकाञ्चनः समस्तभूतेषु चरन्समाहितः ॥
स्यानं ध्रुवं शाश्वतमव्ययं सतां परं स गत्वा न पुनर्हि जायते ॥ २३
शतं श्रीमहापुराणे कायप्रोक्ते यतिप्रावृत्तिविधिन्यन नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— १२४७

अर्थहोनापिशोऽध्याय ।

अरिष्टनिरूपणम् ।

वायुसूत्राच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि अरिष्टानि निबोधत । येन ज्ञानविशेषेण मृत्युं पश्यति चाऽऽत्मनः ॥ १
अरुन्धर्ता ध्रुवं चैव सोमच्छायां महापथम् । यो न पश्येत्स नो जीवेन्नरः संवत्सरात्परम् ॥ २
अरश्मिवन्तमादित्यं रश्मिवन्तं च पाचकम् । यः पश्येन्न च जीवेत मासादेकादशात्परम् ॥ ३

* धनुर्दिहान्तर्गतग्रन्थो य. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ङ. वेष्टयते । २ ख. ग. घ. ङ. 'वेद्धोरोऽ' । ३ ख. ग. घ. ङ. 'तन्त्रं प्र' । ४ ख. ग. ङ. 'रणा । प्र' । ५ ख. 'ज्ञो जा' । ६ ख. घ. 'भया । ख' । ग. ङ. 'भया । च' ।

श्रीमहैपावनमुनिमणीतम्—

वभेन्मूत्रं करीपं वा सुवर्णं रजतं तथा । मत्स्यसमथ वा स्वमे दश मासान् स जीवति ॥ ५
 अग्रतः पृष्ठतो वाऽपि खण्डे यस्य पदं भवेत् । पांशुले कर्दमे वाऽपि सप्त मासान् स जीवति ॥ ५
 काकः कपोतो मृशो वा निलीयिष्यस्य पूर्वनि । क्रच्यादो वा खगः कश्चित्पण्मासान्नातिवर्तते ॥ ६
 बैधेद्वायसपद्मीभिः पांशुवर्षेण वा पुनः । छायां वा विकृतां पश्येच्चतुः पञ्च स जीवति ॥ ७
 अनेत्रे विद्युतं पश्येदक्षिणां दिशमाश्रिताम् । उदकेन्द्रधनुर्वाऽपि त्रयो द्वौ वा स जीवति ॥ ८
 अप्सु वा यदि चाऽऽदृशे आत्मानं यो न पश्यतिअशिरस्कं तथाऽऽत्मानं मासाद्दूर्ध्वं न जीवति
 शवगन्धि भवेद्वात्रं वशा(सा)गन्धि ह्यथापि वा । मृत्युर्ह्युपस्थितस्तस्य अर्धमासं स जीवति ॥ ९
 (*यस्य वै स्नातमात्रस्य हृत्पादं वाऽवशुष्पति।श्रुमो(मं)वा मस्तकोन्नये(त्पश्ये)दशहं न स जीवति)
 संभिन्नो मारुतो यस्य धर्मस्थानानि कृन्तति । अग्निः स्पृष्टो न ॥ मृत्युरुपस्थितः १२
 क्रक्षवानरयुक्तेन रथेनाऽऽशां तु दक्षिणाम् । गायत्र्यथ प्रजेत्स्वमे ॥ १३
 कृष्णाम्बरधरा श्यामा गायन्ती वाऽर्थं चाङ्गना । यत्रयेदक्षिणामाशां स्वमे सोऽपि न ॥ १४
 छिद्रं वासश्च कृष्णं च स्वमे यौ विभृयाच्चरः । भयं वा श्रवणं दृष्ट्वा विद्यान्मृत्युरुपस्थितः ॥ १५
 आ मस्तकतलायस्तु निमज्जेत्पङ्कसागरे । दृष्ट्वा तु तादृशं स्वमे सद्य एव न जीवति ॥ १६
 भस्माद्गारांश्च केशांश्च नदीं शुष्कां भुजंगमान् । पश्येद्यो दशरात्रं तु न स जीवति तादृशः ॥ १७
 कृष्णैश्च विकटैश्चैव पुरुषैरुच्यतायुधैः । पापाणैस्ताड्यते स्वमे यः सद्यो न स जीवति ॥ १८
 सूर्योदये प्रत्युपासि मत्स्यं यस्य वै शिवा । क्रोशन्ती संमुखोऽभ्येति स गतायुर्भवेन्नरः ॥ १९
 यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं पीड्यते भृशम् । जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुपमादिशेत् ॥ २०
 भूयो भूयः श्वसेद्यस्तु रात्रौ वा यदि वा दिवा । दीपगन्धं च नो वेत्ति विद्यान्मृत्युमुपस्थितम्
 रात्रौ चेन्द्रायुधं पश्येद्दिवा नक्षत्रमण्डलम् । परनेत्रेषु चाऽऽत्मानं न पश्येन्न स जीवति ॥ २२
 नेत्रमेकं स्रवेद्यस्य कर्णौ स्थानाच्च भ्रजयतः । नासा च वक्रा भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥ २३
 यस्य कृष्णा खरा निढा पङ्कथासं च वै मुखम् । गण्डे क्षिपिदके रक्ते तस्य मृत्युरुपस्थितः २४
 मुक्तकेशो हंसश्चैव गायत्र्युत्सवं यो नरः । याम्याशाभिमुखो गच्छेत्तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ २५
 यस्य स्वेदसमुद्गताः श्वेतसर्पपसंनिभाः । स्वेदा भवन्ति हासकृत्स्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २६
 उष्ट्रा वा रासभा वाऽपि मुक्ताः स्वमे रथेऽशुभाः । यस्य सोऽपि न जीवति दक्षिणाभिमुखो गतः
 द्वौ चात्र परमे रिष्टे एतैर्दृपे परं भवेत् । घोषं न शृणुयात्कर्णे ज्योतिर्नेत्रे न पश्यति ॥ २८
 श्वश्रे यो निपतेत्स्वमे द्वारं चार्थ्यं न विधत्ते । न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्राचदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 ऊर्ध्वा च दृष्टिर्न च संभतिष्ठा रक्ता पुनः संपरिवर्तमाना ।
 मुखस्य चोष्मा शुषिरा च नाभिरत्युष्णमूत्रो विषमस्य एव ॥ ३०
 दिवा वा यदि वा रात्रौ मत्स्यं योऽभिहन्यते । तं पश्येद्य हन्तारं स हतस्तु न जीवति ॥ ३१
 आग्निमयैर्द्यं कुरुते स्वमान्ते, यस्तु मानवः । स्मृति नोपलभेचापि तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ३२
 यस्तु भावरणं शुक्रं स्वकं पश्यति मानवः । रक्तं कृष्णमपि स्वमे तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ३३

• धनुषिहान्तर्गतप्रत्ययः क. प. पुलकयोगाति ।

१ घ. ग. घ. द. 'प्र युती' । २ द. 'वदे द्वादश' । ३ द. 'नक्षत्रि' । ४ घ. 'द्वय वाव' । ५ घ. 'व्याप-
 रये' । ६ घ. द. 'य वाऽऽ' । ७ क. ग. 'नो त्रिपु' । ८ ग. घ. 'र' । ९ द. 'ताम्यते' । १० घ. ग. घ.
 'भयम्' । ११ ग. घ. द. 'वाऽऽ' । १२ स. ग. घ. द. 'तद्व' । १३ घ. ग. घ. द. 'रय विप्रायते' ।

(ओंकारप्राप्तिलक्षणनिरूपणम्)

अरिष्टसूचिते देहे तस्मिन्काल उपागते । त्यक्त्वा भयविपादं च उद्वच्छेद्बुद्धिमान्नरः ॥ ३४
 प्राचीं वा यदि वोदीचीं दिशं निष्क्रम्य वै शुचिः । समेऽतिस्थावरे देशे विविक्ते जनवर्जिते ३५
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा स्वस्थः स्वाचान्त एव च । स्वस्तिकोपनिविष्टश्च नमस्कृत्वा(त्य)महेश्वरम् ॥
 सम(मं)कायशिरोमूर्ध्नि धारयेच्चावलोकयेत् । यथा दीपो निवातस्थो नेहते सोपमा स्मृता ॥ ३७
 प्रागुदकप्रवणे देशे तस्माद्युञ्जीत योगवित् । (+कामं वितर्कं प्रीतिं च सुखदुःखे उभे य(त)या ॥
 निगृह्य मनसा सर्वं शुक्लध्यानमनुस्मरेत्) । प्राणे च रपते नित्यं चक्षुषोः स्पर्शने तथा ॥ ३९
 श्रोत्रे मनसि बुद्धौ च तथा वक्षसि धारयेत् । कालधर्मं च विज्ञाय समूहं चैव सर्वशः ॥ ४०
 द्वादशाध्यात्म इत्येवं योगधारणमुच्यते । शतमष्टशतं वाऽपि धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ ४१
 न तस्य धारणायोगाद्वायुः सर्वं प्रवर्तते । ततस्त्वापूरयेद्देहमोंकारेण समाहितः ॥ ४२
 अर्धोंकारमयो योगी न क्षरेत्क्षरी भवेत् ॥ ४३

इति श्रीमहापुराणे वायुश्लोकेऽरिष्टनिरूपणं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२९०

अथ विंशोऽध्यायः ।

ओंकारप्राप्तिलक्षणनिरूपणम् ।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ओंकारप्राप्तिलक्षणम् । एष त्रिमात्रो विज्ञेयो व्यञ्जनं चात्र सस्वरम् ॥ १
 प्रथमा वैद्युती मात्रा द्वितीया तामसी स्मृता । तृतीयां निर्गुणां विद्यान्मात्रामक्षरगामिनीम् ॥ २
 ग(गा)न्धर्वाति च विज्ञेया गान्धारस्वरसंभवा । पिपीलिकासमस्पर्शा मयुक्ता मूर्ध्नि लक्ष्यते ॥ ३
 तथा मयुक्तमोंकारं प्रति निर्वाति मूर्धनि । तर्धोंकारमयो योगी ह्यक्षरे त्वक्षरी भवेत् ॥ ४
 मणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्दव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ५
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म गुहायां निहितं पदम् । ओमित्येतन्नयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयोऽग्रयः ॥ ६
 विष्णुक्रमास्त्रयस्त्वेते ऋक्सामानि यज्ञेषु च । मात्राश्चात्र चतस्रस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ॥ ७
 तत्र युक्तश्च यो योगी तस्य सालोक्यतां व्रजेत् । अकारस्त्वक्षरो ज्ञेय उकारः स्वरितः स्मृतः ८
 मकारस्तु द्युतो ज्ञेयस्त्रिमात्र इतिसंज्ञितः । अकारस्त्वय भूलोक उकारो भुव उच्यते ॥ ९
 सव्यञ्जनो मकारश्च स्वलोकश्च विधीयते । ओंकारस्तु त्रयो लोकाः शिरस्तस्य त्रिविष्टपम् ॥ १०
 भुवनान्तं च तत्सर्वं त्रौह्यं तत्पदमुच्यते । मात्रापदं रुद्रलोको ह्यमात्रस्तु शिवं पदम् ॥ ११
 एवं ध्यानविशेषेण तत्पदं समुपांसते । तस्माद्धानरतिनित्यममात्रं हि तदक्षरम् ॥ १२
 उपास्यं हि प्रयत्नेन शार्धतं पदमिच्छता । हस्वा तु प्रथमा मात्रा ततो दीर्घा त्वनन्तरम् ॥ १३
 ततः पुतवती चैव तृतीया उपदिश्यते । एतास्तु मात्रा विज्ञेया यथावदनुपूर्वशः ॥ १४
 यावच्चैव तु शक्यन्ते धार्यन्ते तावदेव हिं । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं ध्यायन्नात्मनि यः सदा ॥ १५

+ धनुर्विद्यान्तर्गतप्रत्ययः क. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ट. उदच्छेत् । २ ख. घ. दिशां । ३ क. 'तीया निर्गुणी वि' । ४ क. 'न वेद्दव्यं त' । ५ य. घ. ट. प्राद्वर्ष ।

५४

श्रीमद्देवायनमुनिप्रणीतम्—

[अ० २१ श्लो० १०-३२]

(कल्पनिरूपणम्)

(४) द्वाभ्यामपि च शंभीतिविष्णोश्चैव भवस्य च । यन्नापि कुरुते नित्यं प्रणामं शंकरस्य च ॥
विस्तरेणाऽऽनुपूर्णा च शृणुत ब्रुवतो मम । मन्वन्तरस्य संहारे पश्चिमस्य महात्मनः ॥ ११
आसीषु साक्षात् कल्पः पथो नाम द्विजोत्तमाः । वाराहः सांभतस्तेषां तस्य वक्ष्यामि विस्तरम् ॥

सामथिरुपाय—

कियता भैम कालेन कल्पः संभवते कथम् । किं च प्रमाणं कल्पस्य तैजः प्रवृद्धि पृच्छताम् ? ३
पागुरुवाच—

मन्वन्तराणां सप्तानां कालसंख्या(रूपां) यथाक्रमम् । मवक्ष्यामि समासेन ब्रुवतो मे निबोधता ॥
कोडीनां द्वे सदशे भै अष्टौ कोटिशतानि च । द्विपट्टिश्च तथा कोट्यो नियुतानि च सप्ततिः ॥ १५
कल्पार्थस्य तु संख्यायामेतत्सर्वमुदाहृतम् । पूर्वोक्तौ च गुणच्छेदौ वर्षात्रं लब्धमादिशेत् ॥ १६
शतं भैष तु कोडीनां कोटीनामष्टसप्ततिः । द्वै च शतसहस्रे तु नवतिर्नियुतानि च ॥ १७
मातुषेण भभाणेन यान्द्रैवस्यतान्तरम् । एष कल्पस्तु विज्ञेयः कल्पार्थद्विगुणोक्तितः ॥ १८
अनागतानां सप्तानामेतदेव यथाक्रमम् । प्रमाणं कालसंख्याया विज्ञेयं सर्वमेश्वरम् ॥ १९
नियुतान्यस्यपथास्यथाऽऽसीविशतानि च । चतुर्विंशतीति चा(क्षा)न्मानि मयुजानि प्रमाणतः ॥ २०
सप्तर्षयो मनुश्चैव देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः । पर्वत्कालस्य विज्ञेयं वर्षात्रं तु प्रमाणतः ॥ २१
एष मन्वन्तरे तेषां मातुषात्मः प्रकीर्तितः । प्रपञ्चान्वाद्य ये देवाः साध्या देवगन्दाश्च ये ॥ २२
द्विभे देवाश्च ये भित्ताः कर्णं लीबन्ति ते गणाः । अयं यो ब्रवीत् कस्त्रो वाराहः स तु कीर्त्तिते
पक्षिन्त्वादेवमाद्य सर्वेष्वहं ब्रुवित् ॥ २३

अथ वचनम्—

कस्त्रो वाराहकलोर्ध्वं सदनः पक्षिर्दिशः । कस्त्रं कार्मणोर्ध्वो वरौह इति कीर्त्तिते ॥ २४
को वः वाराहो भवताम्बुजो रजिः किनालकः । वीरान् कस्तुत्रश्च पक्षिर्लोकानि वेदितुम् २५

वराहवचनम्—

वाराहस्य पशोर्लोको पक्षिर्लोको च कीर्त्तितः । वाराहस्य मया कल्पः कल्पतः कल्पतः च वा २६
कस्तुत्रोर्ध्वो मया सदनं कस्तुत्रं च कीर्त्तितम् । सत्तुत्रे तन्मया कल्पतः वाराहो वराहकल्पम् ॥ २७
अथ वराहः कस्तुत्रो लोकोर्ध्वो पक्षिर्लोकः । अनाद्यो मया कल्पः कल्पतः कल्पतः च वा २८
वराहस्योर्ध्वो पशोर्लोको पक्षिर्लोको च कीर्त्तितः । वाराहस्य मया कल्पः कल्पतः कल्पतः च वा २९
अथ वराहः कस्तुत्रो लोकोर्ध्वो पक्षिर्लोकः । अनाद्यो मया कल्पः कल्पतः कल्पतः च वा ३०
अथ वराहः कस्तुत्रो लोकोर्ध्वो पक्षिर्लोकः । अनाद्यो मया कल्पः कल्पतः कल्पतः च वा ३१
अथ वराहः कस्तुत्रो लोकोर्ध्वो पक्षिर्लोकः । अनाद्यो मया कल्पः कल्पतः कल्पतः च वा ३२

— पशुर्लोकोर्ध्वो पक्षिर्लोकः कल्पतः कल्पतः च वा ३३

(कल्पनिरूपणम्)

उत्पन्नस्तु यथा नादो गन्धर्वा यत्र चोत्थिताः । ऋषभस्तु ततः कल्पो ज्ञेयः पञ्चदशो द्विजाः ३३
 ऋषभो यत्र संभूतः स्वरो लोकमनोहरः । पैहजस्तु षोडशः कल्पः पद्मजना यत्र चर्षयः ॥ ३४
 शिशिरश्च वसन्तश्च निदाघो वर्ष एव च । शरद्धेमन्त इत्येते मानसा ब्रह्मणः सुताः ॥ ३५
 उत्पन्नाः पैहजसंसिद्धाः पुत्राः कल्पे तु षोडशे । यस्मोज्जातैश्च तैः पद्भिः सद्योजातो महेश्वरः
 तस्मात्समुत्थितः पैहजः स्वरस्तूदधिसंनिभः । ततः सप्तदशः कल्पो मार्जालीय इति स्मृतः ३७
 मार्जालीयं तु तत्कर्म यस्माद्ब्राह्मणकल्पपत् । ततस्तु मध्यमो नाम कल्पोऽष्टादश उच्यते ॥ ३८
 यस्मिंस्तु मध्यमो नाम स्वरो धैवतपूजितः । उत्पन्नः सर्वभूतेषु मध्यमो वै स्वयंभुवः ॥ ३९
 ततस्त्वेकोनविंशस्तु कल्पो वैराजकः स्मृतः । वैराजो यत्र भगवान्मनुर्वै ब्रह्मणः सुतः ॥ ४०
 तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दधीचिर्नाम धार्मिकः । प्रजापतिर्महातेजा बभूव त्रिदशेश्वरः ॥ ४१
 अकामयत गायत्री यजमानं प्रजापतिम् । तस्मोज्जज्ञे स्वरः स्निग्धः पुत्रस्तस्य दधीचिनः ॥ ४२
 ततो विंशतिमः कल्पो निपादः परिकीर्तितः । प्रजापतिस्तु तं दृष्ट्वा स्वयंभूभवं तदा ॥ ४३
 विरराम प्रजाः स्रष्टुं निपादस्तु तपोऽतपत् । दिव्यं वर्षसहस्रं तु निराहारो जितेन्द्रियः ॥ ४४
 तमुवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः । ऊर्ध्वबाहुं तपोग्लानं दुःखितं क्षुत्पिपासितम् ॥ ४५
 निपीदित्वब्रवीदेनं पुत्रं शान्तं पितामहः । तस्मान्निपादः संभूतः स्वरस्तु स निपादवान् ॥ ४६
 एकविंशतिमः कल्पो विज्ञेयः पञ्चमो द्विजाः । प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ४७
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः पञ्चैते ब्रह्मणः समाः । तैस्त्वर्थवादिभिर्पुत्रैर्वारिभरिष्ठो महेश्वरः ॥ ४८
 यस्मात्परिगतैर्गीतः पञ्चभिस्तैर्महात्मभिः । स्वरस्तु पञ्चमः स्निग्धस्तस्मात्कल्पस्तु पञ्चमः ॥ ४९
 द्वाविंशस्तु तथा कल्पो विज्ञेयो मेघवाहनः । यत्र विष्णुर्महाबाहुर्मैथी भूत्वा महेश्वरम् ॥ ५०
 दिव्यं वर्षसहस्रं तु अवहत्कृत्चिवाससम् । तस्य निश्वसमानस्य भाराकान्तस्य वै मुखात् ॥ ५१
 निर्जगाम महाकायः कालो लोकप्रकालनः । यस्त्वयं पठ्यते विप्रैर्विष्णुर्वै कश्यपात्मजः ॥ ५२
 त्रयोविंशतिमः कल्पो विज्ञेयश्चिन्तकस्तथा । प्रजापतिसुतः श्रीमार्शितिश्व मिथुनं च तौ ॥ ५३
 ध्यायतो ब्रह्मणश्चैव यस्माच्चिन्ता समुत्थिता । तस्मैस्तु चिन्तकः सोवै (कोऽसौ) कल्पः मोक्तः
 स्वयंभुवा ॥ ५४
 चतुर्विंशतिमश्चापि ह्याकृतिः कल्प उच्यते । आकृतिश्च तथा देवी मिथुनं संवभूव ह ॥ ५५
 प्रजाः स्रष्टुं तथाऽऽकृतिं यस्मादाह प्रजापतिः । तस्मात्स पुरुषो ज्ञेय आकृतिः कल्पसंज्ञितः ५६
 पञ्चविंशतिमः कल्पो विज्ञातिः परिकीर्तितः । विज्ञातिश्च तथा देवी मिथुनं संप(सम)सूर्यैतौ ५७
 ध्यायतः पुत्रकामस्य मनस्यध्यात्मसंज्ञितम् । विज्ञातं वै समासेन विज्ञातिस्तु ततः स्मृतः ॥ ५८
 पद्मविंशस्तु ततः कल्पो मन इत्यभिधीयते । देवी च शंकरी नाम मिथुनं संपसूयते ॥ ५९
 प्रजा वै चिन्तमानस्य स्रष्टुकामस्य वै तदा । यस्मात्प्रजासंभवनादुत्पन्नस्तु स्वयंभुवा ॥ ६०

१ क. 'दस द्वि' । २ ख. प. 'पद्मस्तु' । ३ ख. प. द. 'पद्मसं' । ४ ख. प. द. 'स्माद्वै' । ५ ख. ग. प. द. 'पद्मः' । ६ ग. प. 'मे तस्माद्भ' । ७ प. क. 'मो द्वी स्व' । ८ ग. द. 'स्वैकापदि' । ९ ख. द. 'स्मापनेश्वरः' । १० द. 'पयभिः' । ११ क. 'काशनः' । १२ ख. प. 'क्षितिश्व' । १३ ख. द. 'स्नाथ वि' । १४ ख. प. 'भुवः' । १५ ख. प. द. 'दासित्वयंभुवः' । १६ क. 'यते । ध्या' । १७ ख. द. 'क्षित । वि' । १८ ख. ग. प. 'न्तयान' । १९ ख. प. द. 'भुवः' । २० ।

तस्मात्प्रजासंभवनान्नावनानासंभवः स्मृतः । सप्तविंशतितमः कल्पो भावो वै कल्पसंज्ञितः ॥ ६१
 पौर्णमासी तथा देवी मिथुनं समपद्यत । प्रजा वै सप्तुकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ६२
 ध्यायतस्तु परं ध्यानं परमात्मानमीश्वरम् । अग्निस्तु मण्डली भूत्वा रश्मिजालसमावृतः ॥ ६३
 भुवं दिवं च विष्टभ्य दीप्यते स महावपुः । ततो वर्षसहस्रान्ते संपूर्णे ज्योतिमण्डले ॥ ६४
 आविष्टया सहोत्पन्नमपश्यत्सूर्यमण्डलम् । यस्माददृश्यो भूतानां ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ ६५
 दृष्टस्तु भगवान्देवः सूर्यः संपूर्णमण्डलः । सर्वे योगाश्च मन्त्राश्च मण्डलेन सहोत्थिताः ॥ ६६
 यस्मात्कल्पो ह्ययं दृष्टस्तस्मात्तं दर्शमुच्यते(?) । यस्मान्मनसि संपूर्णो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ६७
 पुरा वै भगवान्सोमः पौर्णमासी ततः स्मृता । तस्मात्तु पर्वदैर्ज्ञेयै वै पौर्णमासं च योगिभिः ॥ ६८
 उभयोः पक्षयोर्ज्योत्समात्मनो हितकाम्यया । दर्शं च पौर्णमासं च ये यजन्ति द्विजातयः ॥ ६९
 न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकार्कदाचन । योऽनाहिताग्निः प्रयतो वीराध्वानं गतोऽपि वा ॥ ७०
 समाधाय मनस्तीव्रं मन्त्रमुच्चारयेच्छनैः । त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिये
 त्वं पाशगन्धर्वशिषं पूषा विधत्तपासिना । इत्येव मन्त्रं मनसा सम्यगुच्चारयेद्विजः ॥ ७२
 अग्निं प्रविशते यस्तु रुद्रलोकं स गच्छति । सोमश्चाग्निस्तु भगवान्कालो रुद्र इति श्रुतिः ॥ ७३
 तस्माद्यः प्रविशेदग्निं स रुद्रान्न निवर्तते । अष्टाविंशतितमः कल्पो बृहदित्यभिसंज्ञितः ॥ ७४
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य सप्तुकामस्य वै प्रजाः । ध्यायमानस्य मनसा बृहत्साम रथंतरम् ॥ ७५
 यस्मात्तत्र समुत्पन्नो बृहत्तः सर्वतोमुखः । तस्मात्तु बृहत्तः कल्पो विज्ञेयस्तच्चचिन्तकैः ॥ ७६
 अष्टाशीतिसहस्राणां योजनानां प्रमाणतः । रथंतरं तु विज्ञेयं परमं सूर्यमण्डलम् ॥ ७७
 तस्मादण्डं तु विज्ञेयमभेद्यं सूर्यमण्डलम् । यत्सूर्यमण्डलं चापि बृहत्साम तु भिद्यते ॥ ७८
 भिच्वा चैनं द्विजा यान्ति योगात्मानो दृढव्रताः । संघातमुपनीताश्च अन्ये कल्पा रथंतरे ॥ ७९
 इत्येतत्तु मया प्रोक्तं चित्रमध्यात्मदर्शनम् । अतः परं भवक्षयामि कल्पानां विस्तरं शुभम् ॥ ८०

* जिह्वे स्तुहि(?) जगत्रितयैकनाथं नारायणं परमकारुणिकं सदैव ।

प्राचीनकर्मनिर्गटार्गलवन्धमुक्त्यै नान्यः पुराणिसुरुपादपुरोऽस्त्युपायः ॥ ८१

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पनिर्णय नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

आदितः श्लोकानां समेष्ट्यङ्काः—१४१०

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

कल्पसंख्यानिरूपणम् ।

ऋषय ऊचुः—

अत्यद्भुतमिदं सर्वं कल्पानां ते महापुने । रहस्यं वै समाख्यातं मन्त्राणां च प्रकल्पनम् । १
 न तवाचिदितं किंचिद्विपु लोकेषु विद्यते । तस्माद्विस्तरतः सर्वाः कल्पसंख्या ब्रवीहि नः ॥ २

* ख पुस्तकप्याय भगवो नान्याददर्शपुरतन्नेपु ।

१ ख. ग. घ. ङ. सप्तविं । २ ग. घ. ङ. ले । अवि । ३ ख. ग. घ. ङ. 'देवो वै । ४ क. 'योज्येयमा'
 ५ घ. 'त्व वादिरुपेयासि शक्यित्व पूषा धीतधामाऽसि न त्मनाः । ६ । ङ. 'त्व वादिरुपेयासि शक्यित्व पूषा धीतधामा-
 माऽसि त्मनाः । ६ । ६ ग. 'सिनाः । ६ । ७ ख. घ. ङ. 'रयन्द्रिजा । अ' । ८ ङ. 'स्मृति । ९ घ. 'स्मात् प्र'
 १० ख 'त्पो विज्ञेय. सत्त्वचिन्तर्ष । अष्टाशीतिसहस्रणि वृद्ध' । ११ ङ. 'स्य द्यु' । १२ ङ. 'इतत्सर्व' । १३ ख घ.
 ङ. 'सालि यो' । १४ ख. ङ. 'रयान्त' ।

(कल्पसंख्यानिर्दिष्टपणम्)

वायुरुवाच—

- अत्र वः कथयिष्यामि कल्पसंख्या यथा तथा । युगाग्रं च वर्षाग्रं तु ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ३
 एकं कल्पसहस्रं तु ब्रह्मणोऽब्दः प्रकीर्तितः । एतदष्टसहस्रं तु ब्रह्मणस्तद्युगं स्मृतम् ४
 एकं युगसहस्रं तु सवनं तत्प्रजापतेः । सवनानां सहस्रं तु द्विगुणं त्रिवृतं तथा ॥ ५
 ब्रह्मणः स्थितिकालस्य चैतत्सर्वं प्रकीर्तितम् । तस्य संख्यां प्रवक्ष्यामि पुरस्ताद्दे यथाक्रमम् ६
 अष्टाविंशतिर्ये कल्पा नामतः परिकीर्तिताः । तेषां पुरस्ताद्दक्ष्यामि कल्पसंज्ञा यथाक्रमम् ७
 रथंतरस्य साम्प्रस्तु उपरिष्ठाश्रिवोधत । कल्पान्ते नामधेयानि मन्त्रोत्पत्तिश्च यस्य यौ ॥ ८
 एकोनविंशकः कल्पो विज्ञेयः श्वेतलोहितः । यस्मिंस्तत्परमं ध्यानं ध्यायतो ब्रह्मणस्तथा ९
 श्वेतोष्णीपः श्वेतमाल्यः श्वेताम्बरधरः शिखी । उत्पन्नस्तु महातेजाः कुमारः पावकोपमः १०
 भीमं मुखं महारौद्रं सुघोरं श्वेतलोहितम् । दीप्तं दीप्तेन चपुषा महास्यं श्वेतवर्चसम् ११
 तं दृष्ट्वा पुरुषः श्रीमान्ब्रह्मा वै विश्वतोमुखः । कुमारं लोकधातारं विश्वरूपं महेश्वरम् १२
 पुराणपुरुषं देवं विश्वात्मा योगिनां वैरम् । चवन्दे देवदेवेशं ब्रह्मा लोकपितामहः १३
 हृदि कृत्वा महादेवं परमात्मानमीश्वरम् । सद्योजातं ततो ब्रह्म ब्रह्मा वै समचिन्तयत् १४
 ज्ञात्वा मुमोच देवेशो हृष्टो हासं जगत्पतिः । ततोऽस्थ्य पार्श्वतः श्वेता ऋषयो ब्रह्मवर्चसः १५
 प्रादुर्भूता महात्मानः श्वेतमाल्यानुलेर्षनाः । सुनन्दो नन्दकश्चैव विश्वनन्दोऽथ नन्दनः १६
 शिष्यास्ते वै महात्मानो यैस्तु ब्रह्म ततो वृतम् । तस्याग्रे श्वेतवर्णाभिः श्वेतनामा महामुनिः १७
 विजज्ञेऽथ महातेजा यस्माज्जज्ञे नरस्त्वसौ तत्र ते ऋषयः सर्वे सद्योजातं महेश्वरम् १८
 तस्माद्विश्वेश्वरं देवं ये प्रपद्यन्ति वै द्विजाः । प्राणायामपरा युक्ता ब्रह्मणि व्यवसायिनः १९
 ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्रजन्ति च ॥ २०

वायुरुवाच—

- ततस्त्रिंशत्तमः कल्पो रक्तो नाम प्रकीर्तितः । रक्तो यत्र महातेजा रक्तवर्णमधारयत् २१
 ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारो रक्तविग्रहः २२
 रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तनेत्रः प्रतापवान् । स तं दृष्ट्वा महादेवं कुमारं रक्तवाससम् २३
 ध्यानयोगं परं गत्वा बुभुधे विश्वमीश्वरम् । स तं प्रणम्य भगवान्ब्रह्मा परमयश्रितः २४
 नामदेवं ततो ब्रह्मा ब्रह्मात्मकं व्यचिन्तयत् । एवं ध्यातो महादेवो ब्रह्मणा परमेष्ठिना २५
 मनसा प्रीतियुक्तेन पितामहमथाब्रवीत् । ध्यायता पुत्रकामेन(ण) यस्मात्सेऽहं पितामह २६
 दृष्टः परमया भवत्या ध्यानयोगेन सत्तम । तस्माद्ब्रह्मानं परं प्राप्य-कल्पे कल्पे महातपाः २७
 वेत्स्यसे मां महासत्त्व लोकधातारमीश्वरम् । एवमुक्त्वा ततः शर्वः अ(र्वस्त्व)दृष्ट्वाहासं मुमोच ह २८
 ततस्तस्य महात्मानश्चत्वारश्च कुमारकाः । संवभूर्ब्रह्महात्मानो विरेजुः शुद्धयुद्धयः ॥ २९
 चिरञ्च विर्वाहुश्च विशोको विश्वभावनः । ब्रह्मण्या ब्रह्मणस्तुल्या वीरा-अध्यवसायिनः ॥३०

१ घ. द एकक' । २ ग. तु त्रिगु' । द. तु त्रियुग त्रि' । ३ घ द. 'सज्ञा य' । ४ र. ग. घ. द. 'एगन्त-
 ना' । ५ द. सा । ६ क. 'निवेश' । ७ क. चिरम् । ८ र. ग. घ. द. 'पितृ' । ९ र. ग. घ. द. 'दृष्टदृष्ट' ।
 १० ग. द. 'स्मायते' । ११ क. 'प्रपद्यन्ति' । १२ ग. घ. रक्त व' । १३ र. द. 'दुष ति' । १४ घ. द. 'देव्य त' ।
 १५ घ. द. 'ममेव च' । द. 'ममेव विवि' । १६ क. 'मद. । द' । १७ घ. द. चिरज. शु' । १८ क. 'बाह्य ।

रक्ताम्बरधराः सर्वे रक्तमाल्यानुलेपनाः । रक्तभस्मानुलिप्ताङ्गा रक्तास्या रक्तलोचनाः ॥ ३१
 ततो वर्षसहस्रान्ते ब्रह्मण्या व्यवसायिनः । गृणन्तश्च महात्मानो ब्रह्म तद्दामदैविकम् ॥ ३२
 अनुग्रहार्थं लोकानां शिष्याणां हितकाम्यया । धर्मोपदेशमखिलं कृत्वा ते ब्राह्मणाः स्वयम् ॥
 पुनरेव महादेवं प्रविष्टा रुद्रमव्ययम् । येऽपि चान्ये द्विजश्रेष्ठा युञ्जाना वाममीश्वरम् ॥ ३४
 प्रपद्यन्ति महादेवं तद्भक्तास्तत्परायणाः । ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ॥
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ३५

इति श्रीमहापुराणि वायुश्रेष्ठे कल्पसहस्रानुरूपणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४४५

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

माहेश्वरावतारयोगः ।

वायुरूवाच—

एकत्रिंशत्तमः कल्पः पीतवोसा इति स्मृतः । ब्रह्मा यत्र महातेजाः पीतवर्णत्वमागतः ॥ १
 ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारः पीतवस्त्रवान् ॥ २
 पीतगन्धानुलिप्ताङ्गः पितमाल्यधरो युवा । पीतयज्ञोपवीतश्च पीतोष्णीपो महाभुजः ॥ ३
 तं दृष्ट्वा ध्यानसंयुक्तं ब्रह्मा लोकेश्वरं प्रभुम् । मनसा लोकधातारं बवंन्दे परमेश्वरम् ॥ ४
 ततो ध्यानगतस्तत्र ब्रह्मा माहेश्वरीं पराम् । अपश्यद्वां विरूपां च महेश्वरमुखच्युताम् ॥ ५
 चतुष्पदां चतुर्वक्त्रां चतुर्हस्तां चतुस्तनीम् । चतुर्नेत्रां चतुःशृङ्गां चतुर्दंष्ट्रां चतुर्मुखीम् ॥ ६
 द्वात्रिंशल्लोकसंयुक्तामीश्वरीं सर्वतोमुखीम् । स तां दृष्ट्वा महातेजा महादेवीं महेश्वरीम् ॥ ७
 पुनराह महादेवः सर्वदेवनमस्कृतः । मतिः स्मृतिर्बुद्धिरिति गायमानः पुनः पुनः ॥ ८
 एषेहीति महादेवीं सोत्तिष्ठत्प्राञ्जलिर्भृशम् । विश्वमाहृत्य योगेन जगत्सर्वं वशी कुरु ॥ ९
 अधोवाच महादेवो रुद्राणी त्वं भविष्यसि । ब्राह्मणानां हितार्थाय परमार्थं भविष्यसि ॥ १०
 अथैनां पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः । प्रददौ देवदेवेशश्चतुष्पादां महेश्वरीम् ॥ ११
 ततस्तां ध्यानयोगेन विदित्वा परमेश्वरीम् । ब्रह्मा लोकनमस्कार्यः जप्यं तां महेश्वरीम् ॥ १२
 गायत्र्यां तु ततो रीद्रीं ध्यात्वा ब्रह्मा सुयन्त्रितः । इत्येतां वैदिकीं विद्यां रीद्रीं गायत्रीमापिताम् ॥
 जपित्वा तु महादेवीं रुद्रलोकनमस्कृताम् । प्रपन्नस्तु महादेवं ध्यानयुक्तेन चेतसा ॥ १४
 ततस्त्वस्य महादेवो दिव्यं योगं पुनः स्मृतम् । ऐश्वर्यं ज्ञानसंपत्तिं वैराग्यं च ददौ पुनः ॥ १५
 अथादृष्ट्वासं मुमुचे भोपणं दीप्तमीश्वरः । ततोऽस्य सर्वतो दीप्ताः प्रादुर्भूताः कुमारकाः ॥ १६
 पीतमाल्याम्बरधराः पीतोष्णविलेपनाः । पीतोष्णीपशिराश्वैव पीतास्याः पीतमूर्धजाः ॥ १७
 ततो वर्षसहस्रान्त उपित्वा विमलौजसः । योगात्मानस्तैतः स्नाता ब्राह्मणानां हितैपिणः ॥ १८

१ क 'देवक' । २ ग. घ. ङ. ते ब्रह्मणः स्व' । ३ ग. ट. 'ष्टा युञ्जाना । ४ ग. ङ. 'वचित' । ५ ख. ग. घ. ङ. 'गात इ' । ६ घ. 'शान्तिं स्व' । ७ क. 'माप्यं अ' । ८ घ. ग. घ. ङ. 'पयतो' । ९ ख. 'वसिष्ठविदित' । ग. ङ. 'वसिष्ठी-
 टिता' । घ. 'वसिष्ठीविदित' । १० क. स्मृत । ऐ' । ११ ख. ग. घ. ङ. 'श्वरम् । त' । १२ ख. ग. घ. ङ. 'तद-
 गन्धर्वा' । १३ ख. ग. 'रातो स्नाता प्रा' ।

(माहेश्वरावतारयोगः)

धर्मयोगवलोपेता ऋषीणां दीर्घसत्रिणाम् । उपदिश्य तु ते योगं प्रविष्टा रुद्रमीश्वरम् ॥ १९
 एवमेतेन विधिना प्रपन्ना ये महेश्वरम् । अन्येऽपि नियतात्मानो ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥ २०
 ते सर्वे पापमुत्सृज्य विरजा ब्रह्मवर्चसः । प्रविशन्ति महादेवं रुद्रं ते त्वपुनर्भवाः ॥ २१

वायुरूवाच—

ततस्तस्मिन्गते कल्पे पीतवर्णे स्वयंभुवः । पुनरन्यः प्रवृत्तस्तु सितकल्पो हि नामतः ॥ २२
 एकार्णवे तदा वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रके । सप्तकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ २३
 तस्य चिन्तयमानस्य पुत्रकामस्य वै प्रभोः । कृष्णः समभक्षद्वर्णो ध्यायतः परमेष्ठिनः ॥ २४
 अथापश्यन्महातेजाः प्रादुर्भूतं कुमारकम् । कृष्णवर्णं महावीर्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ २५
 कृष्णाम्बरैधरोष्णीपं कृष्णयज्ञोपवीतिनम् । कृष्णेन मौलिना युक्तं कृष्णस्रगनुलेपनम् ॥ २६
 स तं दृष्ट्वा महात्मानममरं घोरमन्त्रिणम् । ववन्दे देवदेवेशं विश्वेशं कृष्णपिङ्गलम् ॥ २७
 प्राणायामपरः श्रीमान्हृदि कृत्वा महेश्वरम् । मनसा ध्यानसंयुक्तं प्रपन्नस्तु यतीश्वरम् ॥ २८
 अयोरेति ततो ब्रह्मा ब्रह्म एवानुचिन्तयन् । एवं वै ध्यायतस्तस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ २९
 मुमोच भगवान् रुद्रः अद्रस्त्वद्दहासं महास्वनम् । अथास्य पाश्वरतः कृष्णाः कृष्णस्रगनुलेपनाः ॥
 चत्वारस्तु महात्मानः संवभूवुः कुमारकाः । कृष्णाः कृष्णाम्बैरोष्णीपाः कृष्णास्याः कृष्णवाससः
 तैश्चादहासः सुमहान्द्विकारश्चैव पुष्कलः । नमस्कारश्च सुमहान्पुनः पुनरुदीरितः ॥ ३२
 ततो वर्षसहस्रान्ते योगात्तत्पारमेश्वरम् । उपासित्वा महाभागाः शिष्येभ्यः प्रददुस्ततः ॥ ३३
 योगेन योगसंपन्नाः प्रविश्य मनसा शिवम् । अमलं निर्गुणं स्थानं प्रविष्टा विश्वमीश्वरम् ॥ ३४
 एवमेतेन योगेन ये चाप्यन्ये द्विजातयः । स्परिष्यन्ति विधानज्ञा गन्तारो रुद्रमव्ययम् ॥ ३५
 ततस्तस्मिन्गते कल्पे कृष्णरूपे भयानके । अन्यः प्रवर्तितः कल्पो विश्वरूपस्तु नामतः ॥
 विनिवृत्ते तु संहारे पुनः सृष्टे चराचरे । ब्रह्मणः पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः ॥ ३७
 प्रादुर्भूता महानादा विश्वरूपा सरस्वती । विश्वमाल्याम्बरधरं विश्वयज्ञोपवीतिनम् ॥ ३८
 विश्वोष्णीपं विश्वगन्धं विश्वस्थानं महाभुजम् । अथ तं मनसा ध्यात्वा युक्तात्मा वै पितामहः
 ववन्दे देवमीशानं सर्वेशं सर्वगं प्रभुम् । ओमीशानं नमस्तेऽस्तु महादेव नमोऽस्तु ते ॥ ४०
 एवं ध्यानगतं तत्र प्रणमन्तं पितामहम् । उवाच भगवानीशः प्रीतोऽहं ते किमिच्छसि ॥ ४१
 ततस्तु प्रणतो भूत्वा चाग्निः स्तुत्वा महेश्वरम् । (* उवाच भगवान् ब्रह्मा प्रीतः प्रीतेन चेतसा
 यदिदं विश्वरूपं ते विश्वगं विश्वमीश्वरम् ।) एतद्देदिदुमिच्छामि कश्चायं परमेश्वरः ॥ ४३
 कैषा भगवती देवी चतुष्पादा चतुर्मुखी । चतुःशृङ्गी चतुर्वक्षत्रा चतुर्दन्ता चतुःस्तनी ॥ ४४
 चतुर्हस्ता चतुर्नेत्रा विश्वरूपा कथं स्मृता । किं नामिष्या कोऽस्यात्मा किंवीर्या वाऽपि कर्मतः ॥

* धनुषिहान्तगतं ग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नस्ति ।

१ ख. ग. निहिता । २ ग. घ. ह. 'वर्णं स्व' । ३ ग. घ. ट. 'हृदिके' । ४ ख. ग. प्रभो । ५ क. 'रवरो' । ६ ह. ह्र. अ. । ७ ख. ग. 'म्बरश्रीकाः कृष्णा' । ८ ग. घ. ह. 'त्रु. उ. का' । ९ ख. घ. ट. 'हस तु यो' । १० ख. सर्वेश । ११ ख. ग. घ. 'म. उर्मा' । १२ ख. घ. ट. 'मनेया को' । १३ ख. ग. घ. ट. 'यो चापि ।

महेश्वर उवाच—

रहस्यं सर्वमन्त्राणां पावनं पुष्टिवर्धनम् । शृणुष्वैतत्परं गुह्यमादिसर्गं यथातथम् ॥ ४६
 अयं यो वर्तते कल्पो विश्वरूपस्त्वसौ स्मृतः । यस्मिन्भवादयो देवाः पदत्रिंशन्मनवः स्मृताः
 ब्रह्मस्थानमिदं वाऽपि यदा प्राप्तं त्वया विभो । तदाप्रभृति कल्पश्च त्रयस्त्रिंशत्तपो ह्ययम् ॥ ४७
 शतं शतसहस्राणामतीता ये स्वयंभुवः । पुरस्तात्तव देवेश ताञ्छृणुष्व महामुने ॥ ४९
 आनन्दस्तु स विज्ञेय आनन्देत्वे महातपैः । गालव्यगोत्रतपसा मम पुत्रस्त्वमागतः ॥ ५०
 त्वंयि योगश्च सांख्यं च तपो विद्याविधिः क्रिया । ऋतं सत्यं च यद्ब्रह्म अहिंसा संततिक्रमाः ॥
 ध्यानं ध्यानवपुः शान्तिर्विद्याऽविद्या मतिर्धृतिः । कान्तिः शान्तिः स्मृतिर्मेधा लज्जा शुद्धिः
 सरस्वती । जुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव लज्जा शान्तिः प्रतिष्ठिता ॥ ५३
 पदत्रिंशत्तपसा ह्येषा द्वात्रिंशाक्षरसंज्ञिता । प्रकृतिं विद्धि तां ब्रह्मंस्त्वत्प्रसूतिं महेश्वरीम् ॥ ५४
 सैषा भगवती देवी तत्प्रसूतिः स्वयंभुवः । चतुर्मुखी जगद्योनिः प्रकृतिर्गौः प्रकीर्तिता ॥
 प्रधानं प्रकृतिं चैव यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ ५६

अजाभेतां लोहितां शुक्लकृष्णां विश्वं संप्रसृजमानां सूरूपां

अजोऽहं वै बुद्धिमान्विश्वरूपां गायत्रीं गां विश्वरूपां हि वैवृध्वा ॥ ५७

एवमुक्त्वा महादेवः अ(वस्त्व)दृढासमथाकरोत् । वैलितास्फोटितरवं कदाकहनदं तथा ॥ ५८
 ततोऽस्य पार्वतो दिव्याः सर्वरूपाः कुमारकाः । जटी मुण्डी शिखण्डी च अर्धमुण्डश्च जज्ञिरे
 ततस्ते तु यथोक्तेन योगेन सुमहौजसः । दिव्यं वर्षसहस्रं तु उपासित्वा महेश्वरम् ॥ ६०
 धर्मोपदेशं नियतं कृत्वा योगमयं दृढम् । शिष्टानां नियतात्मानः प्रविष्टा रुद्रमीश्वरम् ॥ ६१

वायुरुवाच—

ततो विस्मयमापन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः । प्रपन्नस्तु महादेवं भक्तियुक्तन चेतसा ॥
 उवाच वचनं सर्वं श्वेतत्वं ते कथं विभो ॥ ६२

भगवानुवाच—

श्वेतः कल्पो यदा ह्यासीदहं श्वेतस्ततोऽभवम् । श्वेतोष्णीपः श्वेतमाल्यः श्वेताम्बरधरः शिवः ॥ ६३
 श्वेतास्थिमांसरोमा च श्वेतत्वक्श्वेतलोहितः । तेन नाम्ना च विख्यातः श्वेतकल्पस्तदा ह्यसौ
 मत्प्रसादाच्च देवेशः श्वेताङ्गः श्वेतलोहितः । श्वेतैर्भूणां तदा ह्यासीद्वायुत्री ब्रह्मसंज्ञिता ॥ ६५
 यस्मिन्महं च देवेश त्वया गुह्ये पदे स्थितः । विज्ञातः स्वेन तपसा सयोगातः सनातनः ॥
 सयोगादनेति ब्रह्मैतद्गुह्यं चैव प्रकीर्तितम् ॥ ६६
 तस्मात्तत्त्वमागन्तं ये वेत्स्यन्ति द्विजातयः । तत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ६७

॥ १८

१ म. के. घ. ट. 'न मुवा' । २ क. ट. प. 'विश्व' । ३ क. 'दे वापि' । ४ क. 'श्वेत महा' ।
 ५ म. घ. ट. 'व' 'ताल' । ६ म. घ. ट. 'मन्त्राते' । ७ म. बुद्धिः । ८ म. घ. ट. 'पट' । ९ म. घ. ट. 'पट्ट' । १० म. घ. ट. 'दिल्लु' । ११ म. घ. ट. 'अ प्र' । १२ म. घ. ट. 'मुवा' । १३ म. घ. ट. 'वयिपी-
 मी' । १४ म. घ. ट. 'व कृता' । १५ म. घ. ट. 'दृगन्तं उ' । १६ क. 'देवात' । १७ म. घ. ट. 'तप-
 ५६ ७ 'मे' । १८ म. घ. ट. 'वर्गा' ।

(महिष्वरावतारयोगः)

यदाऽहं च पुनस्त्वामं लोहितो नाम नामतः । स भक्तकृतेनै वणन कल्पो वै लोहितः स्मृतः ॥ ६८
 तदा लोहितमांसास्थिलोहितक्षीरसंनिभा । लोहिताक्षस्तनवती गायत्री गौः प्रकीर्तिता ॥ ६९
 ततोऽस्य लोहितत्वेन वर्णस्य च विपर्यये । वामत्वाच्चैव योगस्य वामदेवत्वमागतः ॥ ७०
 तथापि हि महासत्त्व त्वयाऽहं नियतात्मना । विज्ञातैः श्वेतवर्णेन तस्माद्गणोत्तमः स्मृतः ॥
 ततोऽहं वामदेवेति ख्यातिं यातो महीतले ॥ ७१
 ये चापि वामदेवत्वं ज्ञास्यन्तीह द्विजातयः । विज्ञाय चेमां रुद्रार्णीं गायत्रीं मातरं विभो ॥ ७२
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विरजा ब्रह्मवर्चसः । रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ७३
 यदा तु पुनरेवायं कृष्णवर्णो भयानकः । मत्कृतेन च वर्णेन मत्कल्पः कृष्ण उच्यते ॥ ७४
 तत्राहं कालसंकाशः कालो लोकमर्काशनः । विज्ञातोऽहं त्वया ब्रह्मन् घोरो घोरंपराक्रमः ॥
 तस्माद्घोरत्वमापन्नं ये मां वेत्स्यन्ति भूतले । तेषामघोरः शान्तश्च भविष्याम्यहमव्ययः ॥ ७६
 तस्माद्विश्वत्वमापन्नं ये मां पश्यन्ति भूतले । तेषां शिवश्च सौम्यश्च भविष्यामि सदैव तु ॥ ७७
 तस्माच्च विश्वरूपो वै कल्पोऽयं समुदाहृतः । विश्वरूपा तथा चैयं सावित्री समुदाहृता ॥ ७८
 सर्वरूपास्तथा चे मे संवृत्ता मम पुत्रकाः । चत्वारस्ते समारूपाताः पादा वै लोकसंमताः ॥ ७९
 तस्माच्च सर्ववर्णत्वं प्रजातवं मे भविष्यति । सर्वभक्ष्या च मेध्या च वर्णतश्च भविष्यति ॥ ८०
 मोक्षो धर्मस्तथाऽर्थश्च कामश्चेति चतुष्टयम् । तस्माद्वैचा च वेद्यं च चतुर्धा वै भविष्यति ॥ ८१
 भूतग्रामाश्च चत्वार आश्रमाश्चतु(त्वा)रस्तथा । धर्मस्य पादाश्चत्वारश्चत्वारो मम पुत्रकाः ॥ ८२
 तस्माच्चतुर्थ्यावस्थं जगद्वै सचराचरम् । चतुर्धाऽवस्थितं चैव चतुष्पादं भविष्यति ॥ ८३
 भूर्लोकोऽथ भ्रुवलोकः स्वर्लोकोऽथ महर्षया । जनस्तपश्च शान्तश्च रुद्रलोकस्ततः परम् ॥ ८४
 (+अष्टाक्षरः स्मृतो लोकः स्थाने स्थाने तदक्षरम् । भुवं दिवं परं चैव पादाश्चत्वारः एव च ॥
 भूर्लोकः प्रथमः पादो भ्रुवलोकस्ततः परम् ।) स्वर्लोको हि तृतीयस्तु चतुर्त्तु मरः स्मृतः ॥
 तत्र लोकः परं स्थानं परं तद्योगिनां स्मृतम् ॥ ८६
 निर्भया निरदंकाराः कामक्रोधविर्वाजिताः । द्रक्ष्यन्ते तद्दिदो युक्ता ध्यानतत्परपुञ्जकाः ॥ ८७
 यस्माच्चतुष्पदा दृष्टा त्वया दृष्टा सरस्वती । तस्माच्च पशवः सर्वे भविष्यन्ति चतुष्पदाः ॥
 तस्माच्चैषां भविष्यन्ति चत्वारो वै पयोधराः ॥ ८८
 सोमश्च मन्त्रसंपुक्तो यस्मान्मम मुखाच्चन्युतः । जीवः प्राणभृतां ब्रह्मन्सर्वैः पीत्वा स्तनैर्धृतम् ॥
 तस्मात्सोममयं चैतदमृतं चैव संज्ञितम् । चतुष्पादा भविष्यन्ति श्वेतत्वं चास्य तेन तर्म् ॥ ९०
 यस्माच्चैवं क्रिया भूत्वा द्विपादा वै महेश्वरी । दृष्टा पुनस्त्वया चैषा सावित्री लोकभाविनी ॥
 तस्माद्वै द्विपदाः सर्वे द्विजनाथ नराः स्मृताः ॥ ९१

+ यन्निदिशन्तमंतप्रत्य. क. ग. पुन्यद्वयोर्दिश ।

महो. १. ए. 'निकृते ये न कल्पो लो' । १. ए. 'पेदरेव भि' । ४. ए. 'तः स्वेन व' । ५. ए. ग. ट. 'यद्वदशोभा' । ६. ए. 'वे चेन चैव क्शा' । ६. ग. ए. 'वात्तन' । ७. ए. 'महा प' । ८. क. ग. 'य' । ९. ए. 'च. सुतो लो' । १०. ए. 'प. लो' । ११. ग. ए. 'ने पद ल' । १२. ट. 'निर्भूत' । १३. ग. ए. 'द' । १४. ए. 'द' । १५. ए. 'द' । १६. ए. 'द' । १७. ए. 'द' । १८. ए. 'द' । १९. ए. 'द' । २०. ए. 'द' । २१. ए. 'द' । २२. ए. 'द' । २३. ए. 'द' । २४. ए. 'द' । २५. ए. 'द' । २६. ए. 'द' । २७. ए. 'द' । २८. ए. 'द' । २९. ए. 'द' । ३०. ए. 'द' । ३१. ए. 'द' । ३२. ए. 'द' । ३३. ए. 'द' । ३४. ए. 'द' । ३५. ए. 'द' । ३६. ए. 'द' । ३७. ए. 'द' । ३८. ए. 'द' । ३९. ए. 'द' । ४०. ए. 'द' । ४१. ए. 'द' । ४२. ए. 'द' । ४३. ए. 'द' । ४४. ए. 'द' । ४५. ए. 'द' । ४६. ए. 'द' । ४७. ए. 'द' । ४८. ए. 'द' । ४९. ए. 'द' । ५०. ए. 'द' । ५१. ए. 'द' । ५२. ए. 'द' । ५३. ए. 'द' । ५४. ए. 'द' । ५५. ए. 'द' । ५६. ए. 'द' । ५७. ए. 'द' । ५८. ए. 'द' । ५९. ए. 'द' । ६०. ए. 'द' । ६१. ए. 'द' । ६२. ए. 'द' । ६३. ए. 'द' । ६४. ए. 'द' । ६५. ए. 'द' । ६६. ए. 'द' । ६७. ए. 'द' । ६८. ए. 'द' । ६९. ए. 'द' । ७०. ए. 'द' । ७१. ए. 'द' । ७२. ए. 'द' । ७३. ए. 'द' । ७४. ए. 'द' । ७५. ए. 'द' । ७६. ए. 'द' । ७७. ए. 'द' । ७८. ए. 'द' । ७९. ए. 'द' । ८०. ए. 'द' । ८१. ए. 'द' । ८२. ए. 'द' । ८३. ए. 'द' । ८४. ए. 'द' । ८५. ए. 'द' । ८६. ए. 'द' । ८७. ए. 'द' । ८८. ए. 'द' । ८९. ए. 'द' । ९०. ए. 'द' । ९१. ए. 'द' । ९२. ए. 'द' । ९३. ए. 'द' । ९४. ए. 'द' । ९५. ए. 'द' । ९६. ए. 'द' । ९७. ए. 'द' । ९८. ए. 'द' । ९९. ए. 'द' । १००. ए. 'द' ।

(माहेश्वरावतारयोगः)

यस्माच्चैवमजा भूत्वा सर्ववर्णा महेश्वरी । दृष्टा त्वया महासत्त्वा सर्वभूतधरा परा ॥ ९२
 तस्मात्तु विश्वरूपत्वमजानां वै भविष्यति । अजश्चैव महातेजा विश्वरूपो भविष्यति ॥ ९३
 अमोघरेताः सर्वत्र मुखे चास्य हुताशनः । *तस्मात्सर्वगतो मेधः पशुरूपी हुताशनः ॥ ९४
 तपसा भावितात्मानो ये वै द्रक्ष्यन्ति वै द्विजाः । ईशित्वे च शिवत्वे च सर्वगं सर्वतः स्थिरम् ॥
 रजस्तमोविनिर्मुक्तास्त्यक्त्वा मानुष्यकं भुवि । मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ९६
 इत्येवमुक्तो भगवान्ब्रह्मा रुद्रेण वै द्विजाः । प्रणम्य प्रयतो भूत्वा पुनराह पितामहः ॥ ९७

ब्रह्मोवाच—

भगवन्देवदेवेश विश्वरूपोऽपि महेश्वरः(र) । इमास्तव महादेव तनवो लोकवन्दिताः ॥ ९८
 विश्वरूप महासत्त्व कस्मिन्काले महाभुज । कस्यां वा युगसंभूत्यां द्रक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥
 केन वा तत्त्वयोगेन ध्यानयोगेन केन वा । तनवस्ते महादेव शक्या द्रष्टुं द्विजातिभिः ॥ १००

भगवानुवाच—

तपसा नैव योगेन दानधर्मफलेन वा । न तीर्थफलयोगेन ऋतुभिर्वा सदैक्षिणैः ॥ १०१
 न वेदाध्यापनैर्वाऽपि न विचेर्न निवेदनैः । शंखयोऽहं मानुषैर्द्रष्टुमते ध्यानात्परं न हि ॥ १०२
 साध्यो नारायणश्चैव विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः । भविष्यतीह नाम्ना तु वाराहो नाम विश्रुतः ॥ १०३
 चतुर्बाहुश्चतुष्पादश्चतुर्नेत्रश्चतुर्मुखः । तदा संवत्सरो भूत्वा यज्ञरूपो भविष्यति ॥

पद्भ्यश्च त्रिशीर्षश्च त्रिस्थानस्त्रिशरीरवान् ॥

१०४

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चैव चतुर्युगम् । एतस्य पादाश्चत्वारः अ(रथा)ङ्गानि ऋतवस्तथा ॥ १०५
 भुजाश्च वेदाश्चत्वार ऋतुः संधिमुखानि च । द्वे मुखे द्वे च अयने नेत्राश्च चतुरस्तथा ॥ १०६
 शिरांसि त्रीणि पर्वाणि फाल्गुन्यापादकृत्तिकाः । दिव्यान्तरिक्षभौमानि त्रीणि स्थानानि
 यानि तु ॥ संभवः प्रलयश्चैव आश्रमौ द्वौ प्रकीर्तितौ ॥ १०७

स यदा कालरूपाभो वराहत्वे ष्यदस्थितः । भविष्यति यदा साध्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥
 तदा त्वमपि देवेश चतुर्वक्त्रो भविष्यसि । ब्रह्मलोकनमस्कार्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ १०९
 एकार्णवे पुत्रे चैव शयानं पुरुषं हरिम् । यदा द्रक्ष्यसि देवेश ध्यानयुक्तं महामुनिम् ॥ ११०
 तदा वां मम योगेन मोहितौ नष्टचेतसौ । अन्यान्यस्पर्धनौ राजावविज्ञाय परस्परम् ॥ १११
 एकैकस्यादरस्थास्तु दृष्ट्वा लोकांश्चराचरान् । विस्मयं परमं गत्वा ध्यानाद्बद्ध्वा तु मानुषौ ॥ ११२
 ततस्त्वैव पद्मसंभूतः पद्मनाभः सनातनः । पश्चाद्भित्तस्तदा कल्पे ख्यातिं यास्यसि पुष्कलाम् ॥
 ततस्त्वस्मिस्तदा कल्पे वाराहे सप्तमे भ्रमोः । पुनर्विष्णुर्महातेजाः कालो लोकप्रकालनः
 मनुर्वैवस्वतो नाम तव पुत्रो भविष्यति ॥ ११४

* इदमर्थं नास्ति घं. क. पुस्तकयोः ।

११४

१ घ. प. प्रमाः । २ घ. ड. न वक्ष्यते । ३ घ. ग. प. भुजः । क. । ४ घ. ग. ड. ध्यानयोः । ५ घ. ग. प. 'गिष्वात्तद' । ६ घ. ग. 'योऽऽह' । ७ घ. प. ड. 'दाध्ययने' । ८ घ. 'न न वे' । ९. 'न विदे' । १०. 'यत्रिषी-
 १०. घ. ग. प. क. 'रसानो'दित्त' । ११ घ. प. 'द्वारं ध' । १२ घ. ग. प. 'यं शयानो वेदा क्रो' । प. 'य प. ड. 'तत्-
 १३ घ. 'गुरानना । शि' । १४ घ. ग. ड. 'दिका । दि' । १५ घ. ग. प. ड. 'यति । म' । १६ घ.

परिवर्तेऽथ नवमे व्यासः सारस्वतो यदा । तदा चाहं भविष्यामि ऋषभो नाम नामतः ॥ १४३
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । पराशरश्च गार्ग्यश्च भार्गवो ह्यङ्गिरास्तथा ॥ १४४
 भविष्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः । सर्वे तपोबलौत्कृष्टाः प्रापानुग्रहकोविदाः ॥ १४५
 तेऽपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन तपास्विनः । ध्यानमार्गं समासाद्य गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ १४६
 दशमे द्वापरे व्यासस्त्रिधा मा नाम नामतः । भविष्यति यदा विप्रास्तदाऽहं भविता पुनः ॥ १४७
 हिमवच्छिखरे रम्ये भृगुतुङ्गे नगोत्तमे । नाम्ना भृगोस्तु शिखरं तस्मात्तच्छिखरं भृगुः ॥ १४८
 तत्रैव मम ते पुत्रा भविष्यन्ति दृढत्रताः । बलवन्धूर्निरा(र)मित्रः केतुशृङ्गस्तपोधनः ॥ १४९
 योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगसमन्विताः । रुद्रलोकं गमिष्यन्ति तपसा दग्धकल्पपाः ॥
 एकादशे द्वापरे तु तिष्ठत्यासौ भविष्यति । तदाऽप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे कलेधुरि ॥ १५१
 चम्रा नाम महानादास्तत्रैव मम पुत्रकाः । भविष्यन्ति महौजस्काः सुवृत्ता लोकविधुताः ॥ १५२
 रुम्बोदरश्च लम्बश्च लम्बाक्षो लम्बकेशकः । प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥ १५३
 द्वादशे परिवर्ते तु शततेजा महामुनिः । भविष्यति महासत्त्वो व्यासः कविवरोत्तमः ॥ १५४
 ततोऽप्यहं भविष्यामि अत्रिर्नाम युगान्तिके । हेमकं वनमासाद्य योगमास्थाय भूतले ॥ १५५
 अत्रापि मम ते पुत्रा भस्मस्तानानुलेपनाः । भविष्यन्ति महायोगा रुद्रलोकपरायणाः ॥ १५६
 सर्वज्ञः समबुद्धिश्च साध्यः सर्वस्त्वथैव च । रुद्रलोकं गमिष्यन्ति ध्यानयोगपरायणाः ॥ १५७
 त्रयोदशे पुनः प्राप्ते परिवर्ते क्रमेण तु । धर्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ॥ १५८
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वालिर्नाम महामुनिः । वालि(ल)खिल्याश्रमे पुण्ये पर्वते गन्धमादने ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः । सुभामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ॥ १६०
 महायोगबल्लोपेता विमलौ ऊर्ध्वरेतसः । तेनैव योगमार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १६१
 यदा व्यासः सुरक्षेस्तु पर्यायश्च चतुर्दश । तत्रापि पुनरेवाहं भविष्यामि युगान्तिके ॥ १६२
 वंशे त्वङ्गिरसः श्रेष्ठो गौतमो नाम योगवित् । तस्माद्भविष्यते पुण्यं गौतमं नाम तद्गनम् ॥ १६३
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति कलौ तेषा । अत्रिरुद्रतपाश्चैव श्रावणोऽर्थ स्रष्टि(ष्ट)कः ॥ १६४
 योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगपरायणाः । तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकनिवासिनः ॥ १६५
 ततः प्राप्ते पञ्चदशे परिवर्ते क्रमागते । आरुणिस्तु यदा व्यासो द्वापरे भविता प्रभुः ॥ १६६
 तदाऽप्यहं भविष्यामि नाम्ना वेदशिरा द्विजाः । तत्र वेदशिरा नाम अस्त्रं तत्पारमेश्वरम् ॥ १६७
 भविष्यति महावीर्यं वेदशीर्षश्च पर्वतः । हिमवत्पृष्ठमाश्रित्य सरस्वत्या नगोत्तमे ॥ १६८
 तदाऽपि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः । कुणिश्च कुणिवाहुश्च कुशरीरः कुनेत्रकः ॥ १६९
 योगात्मानो महात्मानो ब्रह्मिष्ठाशोर्ध्वरेतसः । तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकं गतास्तु ते ॥ १७०
 ततः षोडशमे चापि परिवर्ते क्रमागते । व्यासस्तु संजयो नाम भविष्यति तदा प्रभुः ॥ १७१
 तदाऽप्यहं भविष्यामि गोकर्णो नाम नामतः । [* तस्माद्भविष्यते पुण्यं गोकर्णं नाम तद्गनम् ॥ १७२

* धनुश्चिन्हान्तर्गतप्रन्वो घ. पुस्तके नास्ति ।

(माहेश्वरावतारयोगः)

- तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । कार्श्यपो ह्युशना चैन च्यवनोऽथ वृहस्पतिः]
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गर्भिष्यन्ति परं पदम् ॥ १७३
- ततः सप्तदशे चैव परिवर्ते क्रमागते । तदा भविष्यते व्यासो नाम्ना देवकृतञ्जयः ॥ १७४
 तदाऽप्यहं भविष्यामि गुहावासीति नामतः । हिमवच्छिखरे चैव महातुङ्गे महालये ॥
- सिद्धक्षेत्रं महापुण्यं भविष्यति महालयम् ॥ १७५
- तत्रापि मम ते पुत्रा ब्रह्मज्ञा योगवेदिनः । भविष्यन्ति महात्मानो मर्मज्ञा निरहंकृताः ॥ १७६
 उतथ्यो वामदेवश्च महाकालो महालयः । तेषां शतसहस्रं तु शिष्याणां ध्यानमाधनम् ॥ १७७
 भविष्यन्ति तदा कल्पे सर्वे ते ध्यानयुञ्जकाः । ते तु संनिहिता योगे हृदि कृत्वा महेश्वरम् ॥
 महालये पदं शिष्या प्रविष्टाः शिवमन्त्रयम् ॥ १७८
- ये चान्येऽपि महात्मानः काले तस्मिन्पुगान्तिके । ध्यानयुक्तेन मनसा निमलाः शुद्धबुद्धयः ॥
 मत्वा महालयं पुण्यं दृष्ट्वा माहेश्वरं पदम् । तूर्णं तारयते जन्तून्द्श पूर्वाद्दशापरान् ॥ १७९
 आत्मानभेकविशं च तारयित्वा महौर्णवम् । मम प्रसादाद्यास्यन्ति रुद्रलोकं गतञ्ज्वराः ॥ १८०
 ततोऽष्टादशमथैव परिवर्तो र्यदा भवेत् । तदा ऋतञ्जयो नाम व्यासरतु भविता मुनिः ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि शिखण्डी नाम नामतः ॥ १८१
- मिद्धक्षेत्रे महापुण्ये देवदानवपूजिते । हिमवच्छिखरे पुण्ये शिखण्डी यत्र पर्वतः ॥
 शिखण्डीनो वनं चापि ऋषिसिद्धनिषेवितम् ॥ १८२
- तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः । वाचस्रवा ऋची(ची)कश्च शार्भासथ दृढव्रतः १८३
 योगात्मानो महासत्त्वाः सर्वे ते वेदपारगाः । प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं व्रजन्ति ते ॥ १८४
 ततस्त्वेकोनविंशे तु परिवर्ते क्रमागते । व्यासस्तु भविता नाम्नो भरद्वाजो महामुनिः ॥ १८५
 तत्राप्यहं भविष्यामि जटामालीति नामतः । हिमवच्छिखरे रम्ये जटायुर्वत्र पर्वतः ॥ १८६
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । हिरण्यनामा कौशिल्यैः काशीयः कुशुमिस्तथा ॥
 ईश्वरा योगधर्माणः सर्वे ते ह्यर्ध्वरेतसः । प्राप्य माहेश्वरं योगे गर्भिष्यन्ति न संशयः ॥ १८८
 ततो विंशतिमे सर्गे परिवर्ते क्रमेण तु । वाचःश्रवाः स्मृतो व्यासो भविष्यति महामतिः ॥ १८९
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वृष्टहासेति नामतः । अष्टासप्तियाथापि भविष्यन्ति तदा नराः ॥ १९०
 तत्रैव हिमवत्पृष्ठे त्रष्टासो महामिरीः । भविष्यति महातेजाः सिद्धचारणसंश्रितः ॥ १९१
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । युक्तात्मानो महासत्त्वा र्थ्यानिनो नियतव्रताः ॥
 समन्तुर्धरिर्विद्वान्मुवन्धुः कुञ्जिकन्धरः । प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय ते गताः ॥ १९३
 एकविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्ते क्रमेण तु । वाचस्पतिः स्मृतो व्यासो यदा स ऋषिसत्तमः ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि टारुको नाम नामतः । तस्माद्भविष्यते पुण्यं देवदानवनं महत् ॥ १९५
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । प्रुतो दीक्षायाणिश्च केतुमाला चक्रस्तथा ॥ १९६

१ क. वदयते । २ ग. ह. गुणयो । ३ क. गिद्धेति । ४ क. 'द्वयोः' । ५ ग. ह. 'नो विदमा नि' । ६

च. ग. यै ह. ह्यने मे । ७ क. 'तोमे वै' । ८ क. वते य' । ९ ग. नाम । १० च. ग. थ. ह. 'वदता' । ११ ग.

प. 'मा यात्' । १२ क. 'त्यः कर्त्तुः' । १३ य. 'शा छावन्ता नि' । १४ य. 'ज्यन्तो नि' । १५ य. 'या नाग' ।

१६ य. ह. 'दि नर' ।

योगात्मानो महात्मानो नियता हृद्धारितसः । परमं योगमास्थाय रुद्रं प्राप्तास्तदाऽनघाः ॥
 द्वाविंशे परिवर्ते तु व्यासः शुक्लायनो यदा । तदाऽप्यहं भविष्यामि वाराणस्यां महामुनिः ॥
 नाम्ना वै लाङ्गली भीमो यत्र देवाः सवासवाः । द्रक्ष्यन्ति मां कलौ तस्मिन्नवतीर्णं ह्रल्युधम् ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः । तृत्याचिर्मधुपिद्गाक्षः श्वेतकेतुस्तथैव च ॥ २००
 तेषि माहेश्वरं योगं प्राप्य ध्यानपरायणाः । विराजा ब्रह्मभूयिष्ठा रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥
 परिवर्ते त्रयोविंशे तृणविन्दुर्यदा मुनिः । व्यासो भविष्यति ब्रह्मा तदाऽहं भविता पुनः ॥
 श्वेतो नाम महाकायो मुनिपुत्रः सुधार्मिकः ॥ २०१
 तत्र कालं जरिष्यामि तदा गिरिवरोत्तमे । तेन कालंजरो नाम भविष्यति स पर्वतः ॥ २०४
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महोजसः । जंसिजो वृहद्वैक्यश्च देवलः कविरेव च ॥
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं गता हि ते ॥ २०५
 परिवर्ते चतुर्विंशे ऋशो व्यासो भविष्यति । तत्राहं भविता ब्रह्मन्कलौ तस्मिन् युगान्तिके ॥
 शूली नाम महायोगी नैमिषे योगिवन्दिते ॥ २०६
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः । शालिहोत्रोऽग्निवेशश्च युवनाश्वः शरद्वसुः ॥
 तेषि योगवलोपेता रुद्रं यास्यन्ति सुव्रताः ॥ २०७
 पञ्चविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्ते यथारुमम् । वसिष्ठस्तु यदा व्यासः शक्तिर्नाम भविष्यति ॥ २०८
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दण्डी मुण्डीश्वरः प्रभुः । कोटिवर्षं समासाद्य नगरं देवपूजितम् ॥ २०९
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति क्रमागताः । योगात्मानो महात्मानः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ २१०
 उगलः कुम्भकैर्पाश्यः कुम्भश्चैव प्रवाहुकः । प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ २११
 षड्विंशे परिवर्ते तु यदा व्यासः पराशरः । तदाऽप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नाम नामतः ॥
 पुण्यं रुद्रवटं प्राप्य कलौ तस्मिन् युगान्तिके ॥ २१२
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः । उल्लूको वैद्युतश्चैव शर्वको ह्याश्वलायनः ॥
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गन्तारस्ते तथैव हि ॥ २१३
 सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्ते क्रमागते । जातूकर्ण्यो यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥ २१४
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सोमशर्मा द्विजोत्तमः । प्रभांसं तीर्थमासाद्य योगात्मा लोकविश्रुतः ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः । अक्षपादः कणादश्च उल्लूको वत्स एव च ॥ २१६
 योगात्मानो महात्मानो विर्मलाः शुद्धनुद्दयः । प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं ततो गताः ॥
 अष्टाविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्ते क्रमागते । पराशरसुतः श्रीमान्विष्णुर्लोकपितामहः ॥ २१७
 यदा भविष्यति व्यासो नाम्ना द्वैपायनः प्रभुः । तदा पट्टेन चाशेन कृष्णः पुरुषसत्तमः ॥
 वसुदेवाद्यदुश्रेष्ठो वासुदेवो भविष्यति ॥ २१८

१ व. ग 'स्तथाऽन' । २ ख घ ह. 'वा मन्वाचिर्म' । ३ घ 'हासुधिनके' । ४ ख असिजो । ग. ओसिजो । ड. ओसिजो । ५ ख. ग. इतिवध' । ६ ख. ड. 'ब्रह्मा क' । ७ य. ग. घ. ह. 'कर्ण्य यु' । ८ ख. 'प्य रोदयन प्रा' । ९ क 'शर्वको' । ख घ. शश्वको । ड. 'शर्वको' । १० व. 'भासती' । ११ ख घ ड 'गलासु' । १२ ख. पूर्णन ।

. (शार्वस्तव.)

तदा चाहं भविष्यामि योगात्मा योगमायया । (*लोकविस्मयनार्थाय ब्रह्मचरिश्शरीरकः ॥
 इमंशाने मृतमुःसृष्टं दृष्ट्वा लोकमनाथकम् । ब्राह्मणानां हितार्थाय प्रविष्टो योगमायया) ॥२२०
 दिव्यां मेरुगुहां पुण्यां त्वया सार्धं च विष्णुना । भविष्यामि तदा ब्रह्मचकुली नाम नामतः ॥
 कायारोहणमित्येवं सिद्धक्षेत्रं च वै तदा । भविष्यति तु विख्यातं यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ २२२
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः । कुशिकश्चैव गार्ग्यश्च मित्रको रुष्ट एव च ॥ २२३
 योगयुक्ता महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्राप्य माहेश्वरं योगं विमला ह्युर्वरेतसः ॥
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ २२४

इत्येतद्वै मया प्रोक्तमवतारेषु लक्षणम् । मन्वादिऋणपर्यन्तमष्टाविंशत्युगक्रमात् ॥ २२५
 + भविष्यति तदा कल्पे ऋणद्वैपायनो यदा । तत्र स्मृतिसमूहानां त्रिभागो धर्मलक्षणम् ॥ २२६
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते माहेश्वरावतारयोगेनाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१६७?

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

शार्वस्तवः ।

वायुरुवाच—

चत्वारि भारते वर्षे युगानि पुनयो विदुः । कृतं त्रेता द्वापरं च त्विष्यं चेति चतुर्युगम् ॥ १
 एतत्सहस्रपर्यन्तमहर्ष्यब्रह्मणः स्मृतम् । यामाद्यास्तु गणाः सप्त रोमवन्तश्चतुर्दश ॥ २
 सशरीराः श्रयन्ते स्म जनलोकं सहानुगाः । एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोकान्ननं तपः ॥ ३
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु देवाः सर्वे महौजसः । ततस्तेषु गतेषुर्ध्वं सायुज्यं कल्पवासिनाम् ॥ ४
 समेत्य देवैस्ते देवाः प्राप्ते संकालने तदा । महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश ॥ ५
 भूतादिष्ववशिष्टेषु स्थावरान्तेषु वै तदा । शून्येषु तेषु लोकेषु महान्तेषु भुवादिषु ॥ ६
 देवेष्वथ गतेषुर्ध्वं कल्पवासिषु वै जनर्षे ॥ ६
 तत्संहृत्य ततो ब्रह्मा देवार्पिगणदानवान् । संस्थापयति वै सर्वान्द्राहृष्ट्या युगक्षये ॥ ७
 योऽधीतः सप्तमः कल्पो मया वः परिकीर्तितः । समुद्रैः सप्तभिर्गीढयेकीभूतैर्महार्णवैः ॥ ८
 आसीदेकार्णवं घोरमविभागं तमोमयम् ॥ ८
 मायर्षकार्णवे तस्मिंश्शङ्खरुक्मदाधरः । जीमूनाभोऽम्बुजाक्षश्च किराटी श्रीपतिर्हरिः ॥ ९
 नारायणमुत्तुर्द्वीर्णः सोऽष्टमः पुरुषोत्तमः । अष्टवाहुर्महोरस्को लोकानां योनिरुच्यते ॥ ९
 किमप्यचिन्त्यं युक्तात्मा योगमास्थाय योगवित् ॥ १०
 कणासदस्रकलितं तपप्रतिमवर्चसम् । महाभोगपतेर्भागमन्वास्तीर्य महोच्छ्रयम् ॥ १०
 तस्मिन्महाति पर्यङ्के गेते वै कनकमभे ॥ ११
 एवं तत्र शयानेन विष्णुना प्रभविष्णुना । आत्मारामेण क्रीडार्थं सृष्टं नाभ्यां तु पङ्कजम् ॥ १२

* धनुर्विद्वान्तर्मतमन्यः स, घ. पुस्तकयोर्मादिव । + इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ इ. श्यामायमै । २ ग. घ. द. लङ्ग्या । ३ न. ग. घ. ट. "म धुनि" । ४ ग. घ. द. "म। तान्" ।
 ५ घ. घ. ट. "महावश लो" । ६ घ. "चिन्दायोगान्" ।

शतयोजनविस्तीर्णं तरुणादित्यवर्षसम् । वज्रदण्डं महोत्सेधं न्नीलया प्रभविष्णुना ॥	१३
तस्यैवं क्रीडमानस्य समीपं देवमीदृषः । हेमवत्साण्डजो ब्रह्मा रुक्मवर्णो यतीन्द्रियः ॥	
चतुर्मुखो विशालाक्षः समागम्य गृहच्छया ॥	१४
श्रिया युक्तेन नव्येन सुप्रभेण सुगन्धिना । तं क्रीडमानं-पञ्चन-दृष्ट्वाऽब्रामा तु भोजिवान् ॥	१५
स विस्मयमथाऽऽगम्य शस्वसंपूर्णया गिरा । भवाचक्रो भवाञ्जते आश्रितो मध्यमम्भसाम् ॥	
अथ तस्याच्युतः श्रुत्वा ब्रह्मज्ञस्तु श्रुपं वचः । उदतिष्ठत पर्यङ्गाद्विस्मयात्फुल्लोचनः ॥	१७
प्रत्युवाचात्तरं चैव कियते यद्य किंचन । रारन्तरिक्षं भूर्धैव परं पदमहं प्रभुः ॥	१८
तमेवमुक्त्वा भगवान्विष्णुः पुनरथाब्रवीत् । कस्त्वं खलु समायातः समीपं भगवान्कुतः ॥	
कुतश्च भूयो गन्तव्यं कुत्र वा ते प्रतिश्रयः ॥	१९
को भवान्विश्वगूर्तिस्त्वं कर्तव्यं किं च ते मया ! एवं सुवाणं वैकुण्ठं प्रत्युवाच पितामहः ॥	२०
यथा भवांस्तथा चाहमादिकर्ता प्रजापतिः । नारायणसमाख्यानः सर्वं वै मयि तिष्ठति ॥	२१
सविस्मयं परं श्रुत्वा ब्रह्मणा लोककर्तृणा । सोऽनुज्ञातो भगवता वैकुण्ठो त्रिष्वसंभवः ॥	२२
कौतूहलान्महायोगी प्रविष्टो ब्रह्मणो मुलम् । इमानष्टादश द्वीपान्सममुद्रान्तपर्वतान् ॥	२३
प्रविश्य स महातेजाश्चातुर्वर्षसमाकुलान् । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्सप्तलोकान्सनातनान् ॥	२४
ब्रह्मणस्तूदरे दृष्ट्वा सर्वान्विष्णुर्भद्रहायशाः । अहोऽस्य तपसो वीर्यं पुनः पुनरभाषत ॥	२५
पर्यटन्विविधाष्टौकान्विष्णुर्नानाविधाश्रमान् । ततो वर्षसहस्रान्ते नान्तं हि दृष्ट्वा तदा ॥	२६
तदाऽस्य वक्त्राक्षिण्णस्य पद्मगेन्द्रादिकेतनः । अजातशत्रुर्वैराग्नितामदमथाब्रवीत् ॥	२७
भगवन्नादिमध्यं च अन्तः कालदिके-न च । नाहमन्तं प्रपश्यामि ह्युदरस्य तवानघ ॥	२८
एवमुक्त्वाऽब्रवीद्भूयः पितामहमिदं हरिः । भवान्पेवमेवाद्य ह्युदरं मम शाश्वतम् ॥	
प्रविश्य लोकान्पश्यैताननौपम्यान्दिजोत्तम ॥	२९
मनःप्रहादनीं वार्षां श्रुत्वा तस्याभिनन्द्य च । श्रीपतेरुदरं भूयः प्रविश्य पितामहः ॥	३०
तानेव लोकान्गर्भस्थः पश्यन्सोऽचिन्त्यविक्रमः । पर्यटित्वाऽऽदित्वेवस्य ददर्शान्तं न वै हरेः ॥	३१
ज्ञात्वाऽऽर्गमं तस्य पितामहस्य द्वाराणि सर्वाणि पित्राय विष्णुः ।	
विभूर्भनः कर्तुमियेष चाऽऽशु सुखं प्रसुप्तोऽस्मि गृहानलौघ ॥	३२
ततो द्वाराणि सर्वाणि पिहितान्युपलक्ष्य तै । सुक्ष्मं कृत्वाऽऽत्मनो रूपं नाभ्यां द्वारमविन्दत् ॥	
पद्ममूत्रानुमार्गेण ह्यनुगम्य पितामहः । उज्ज्वाराऽऽत्मनो रूपं पुष्कराच्चतुराननः ।	
विरराजारविन्दस्थः पद्मगर्भसमद्युतिः ॥	३४
एतस्मिन्नन्तरे ताभ्यामेकैकस्य तु कात्स्नर्यतः । प्रवर्तमाने संहप मध्ये तस्यार्णवस्य तु ॥	३५
सून उवाच—	
ततो ह्यपरिमेयात्मा भूतानां प्रभुरीश्वरः । शूलपाणिर्महादेवो हैमचीराम्बरच्छदः ॥	
आगच्छद्यत्र सोऽनन्तो-नागभोगपतिर्हरिः ॥	३६

(शार्वस्तमः)

शीघ्रं विक्रमतस्तस्य पद्भ्यामत्यन्तपीडिताः । उद्धृतास्तूर्णपाकाशे पृथुलास्तोषविन्दवः ॥
अत्युष्णाश्चातिशीताश्च वायुस्तत्र बभौ भृशम् ॥ ३७

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं ब्रह्मा विष्णुमभापत । अश्विन्दवो हि स्थूलोष्णाः कम्पते चाम्युजं भृशम्
एतं मे संशयं ब्रूहि किंचान्यत्त्वं चिकीर्षसि ॥ ३८

एतदेवंविधं वाक्यं पितामहमुवाच ब्रह्मम् । श्रुत्वाऽप्रतिपकर्माऽऽह भगवानसुरान्तकृत् ॥ ३९

किं नु खल्वत्र मे नाभ्यां भूतमन्यत्कृतालयम् । वदति प्रियमत्यर्थं विप्रियेऽपि च ते मया ॥ ४०

इत्येवं मनसा ध्यात्वा प्रत्युवाचेदमुत्तरम् । किं न्वत्र भगवांस्तस्मिन्पुष्करे जातसंभ्रमः ॥ ४१

किं मया यत्कृतं देव यन्मां प्रियमनुत्तमम् । भापसे पुरुषश्रेष्ठ किमर्थं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ४२

एवं झुषाणं देवेशं लोकयात्रां तु तत्त्वभागम् । प्रत्युवाचांम्युजाभास्कः ब्रह्मा वेदनिधिः प्रभुः ४३

योऽसौ तवोदरं पूर्वं प्रविष्टोऽहं त्वदिच्छया । यथा ममोदरे लोकाः सर्वे दृष्टास्त्वया प्रभो ।
तथैव दृष्टाः कार्त्स्न्येन मया लोकास्तवोदरे ॥ ४४

ततो वर्षसहस्रान्त उपगृह्यन्त्य मेऽनघ । नूनं मत्सरभावेन मां वर्ज्यकर्तुमिच्छता ॥

आशु द्वाराणि सर्वाणि घटितानि त्वया पुनः ॥ ४५

ततो मया महाभाग संचिन्त्य स्वेन चेतसा । लब्धो नाभ्यां प्रवेशस्तु पद्मसूत्रादिनिर्गमः ॥ ४६

मा भूते मनसोऽल्पोऽपि व्याघातोऽयं कथंचन । इत्येर्पाऽनुगतिविष्णोः कार्याणामपसंगिकी ॥
यन्मयाऽनन्तरं कार्यं मयाऽध्यवसितं त्वयि । त्वां वा वाधितुकामेन क्रीडापूर्वं यदृच्छया ॥

आशु द्वाराणि सर्वाणि घटितानि मया पुनः ॥ ४८

न तेऽन्यथाऽवमर्तव्यो मान्यः पूज्यश्च मे भवान् । सर्वं मर्षय कल्याण यन्मयाऽथ कृतं तव ॥

तस्मान्मयोच्यमानस्त्वं पञ्चादवतर प्रभो ॥ ४९

नाहं भवन्तं शक्रोमि सोढुं तेजोमयं गुरुम् । स चोवाच वरं ब्रूहि पञ्चादवतराम्बहम् ॥ ५०

विष्णुहवाच—

पुत्रो भव ममारित्र मुदं प्राप्स्यसि गोभनाम् । संत्यधनो महायोगी त्वमीड्यः प्रणवात्मकः ॥ ५१

अथप्रभृति सर्वेश श्वेतोष्णोपविभूषणः । पद्मयोनिरितीत्येवं ख्यातो नाम्ना भविष्यसि ॥

पुत्रो मे त्वं भव ब्रह्मन्सर्वल्लोकाधिप प्रभो ॥ ५२

ततः स भगवान्ब्रह्मा वरं ब्रूय किरीटिनः । एवं भवतु चैन्युत्सवा प्रीतात्मा गतमत्सरः ॥ ५३

प्रत्यामन्नमथाऽऽर्थान्तं वालार्कामं महाननम् । भूतमत्यद्भुतं दृष्ट्वा नारायणमथावब्रवीत् ॥ ५४

अप्रमेयो महावचनो दंष्ट्री व्यस्तशिरोरुहः । दशबाहुस्त्रिमूलाद्रो नवर्नविधैर्तोमुखः ५५

लोकप्रभुः इयं साक्षाद्भिकृतो मुञ्जमेखली । मेद्रेणोर्ध्वेन महता नदमानोऽतिभरचम् ॥ ५६

कः खल्वेष पुमान्विष्णो तेजोराशिर्गहायुतः । व्याप्य सर्वा दिशो द्यां च इत एवाभिवर्नने ॥

१ ग. 'म' । एतद्गम तदाऽऽम' । २ ग. घ. क. 'गोदहम्' । भु' ३ ग. घ. क. 'वि ह्ये' । ४ ग. क. 'विष्णु' । ५ ग. घ. क. 'स्वाम्' । प्र' ६ ग. घ. 'तापु' । ७ क. 'त्वं चासौ' । ८ ग. घ. क. 'न्यय' । ९ क. 'ना गृह्य' । १० ग. घ. क. 'ननम्' । ११ ग. घ. क. 'दंष्ट्रा' । १२ क. ग. 'यान्वा' । १३ घ. 'मेयम्' । १४ ग. घ. 'भविष्य' । लो' । १५. 'अत विद' । लो' । १६. 'अत विद' । लो' ।

- नेनेवमुक्तो भगवान्निष्णुम्रम्याणमन्नवीन् । पद्भ्यां तलनिपातेन यस्य विक्रमतोऽणवे ॥
 वेगेन महताऽऽक्रान्ते व्यथिताश्च जल्यगवाः ॥ ५८
- छटाभिर्विश्वतोऽस्त्यर्थे सिच्यते पद्मसंभवः । द्वाणजेन च वातेन कम्पमानं त्वया सह ॥
 द्वाभूयते महापद्मे स्वच्छन्दं मम नाभिजम् ॥ ५९
- स एव भयवानीजो ह्यनादिश्रान्तकृद्भिः । भवानहं च स्तोत्रेण ह्यपतिष्ठाव गोव्यजम् ६०
 ततः क्रुद्धोऽम्बुजाभास्कं ब्रह्मा प्रोवाच केशवम् । न भवान्भूतमात्मानं लोकानां योनिपुत्रमम् ॥
 ब्रह्माणं लोककर्तारं मां च वेत्ति सनातनम् । कोऽयं भोः शंकरो नाम ह्यावयोर्व्यतिरिच्यते ॥
 तस्य तत्क्रोधजं वाचयं श्रुत्वा विष्णुरभाषते । मा मेवं वद कल्याण-परिचादं महात्मनः ६३
 मायायोगेश्वरो धर्मो दुराधरो वरपदः । हेतुरस्यात्र जगतः पुराणः पुरुषोऽव्ययः ॥ ६४
 जीवः सत्येव जघानां ज्योतिरेकं प्रकाशते । वालक्रीडनकैर्देवः क्रीडते शंकरः स्वपम् ॥ ६५
 प्रधानमव्ययं ज्योतिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः । अस्य चैतानि नामानि नित्यं प्रसवयमिणः ॥
 यः कः स इति दुःखार्तेभ्युच्यते यतिभिः शिवः ॥ ६६
- एष बीजो भवान्बीजमहं योनिः सनातनः । एवमुक्तोऽथ विश्वात्मा ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ६७
 भवान्योनिरहं बीजं कथं बीजो महेश्वरः । एतन्मे सूक्ष्ममव्यक्तं संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ६८
 ज्ञात्वा चैवं तमुत्पत्तिं ब्रह्मणा लोकेतच्छिणा । इदं परमसाहचर्यं मश्रमभ्यवदद्भिरः ॥ ६९
 अस्मान्महर्षरं गुह्यं भूतमन्यन्न विद्यते । महतः परमं धाम शिवमध्यातिमर्ना पदम् ॥ ७०
- द्वैधीभावेन चाऽऽत्मानं प्रावष्टस्तु व्यवस्थितः । निष्कलः सूक्ष्ममव्यक्तः सकलश्च महेश्वरः ॥
 अस्प माषाविभिन्नस्य अगम्यगमनस्य च । पुरा लिङ्गं भवद्बीजं प्रथमं त्वादितार्गिकम् ॥ ७२
 मयि योनौ समायुक्तं तद्बीजं कालर्यवात् । हिरण्यमप्यपरं तद्योन्यामण्डमजायत ॥ ७३
 शतानि दश वर्षाणामण्डं चाप्सु मनिष्ठितम् । अन्ते वर्षसहस्रस्य वायुना तद्विधा कृतम् ॥ ७४
 कपालमेकं द्यौर्जले कपालमपरं क्षितिः । उल्लवं तस्य महोदसेषं योऽसौ कनकपर्वतः ॥ ७५
 ततस्तस्मात्प्रयुद्धात्मा देवो देववरः प्रभुः । हिरण्यगर्भो भगवानहं जज्ञे चतुर्भुजः ॥ ७६
 (* ततो वर्षसहस्रान्ते वायुना तद्विधा कृतम् ।) अतारार्केन्दुनक्षत्रं शून्यं लोकमपेक्ष्य च ॥
 कोऽयं मन्त्रेण विश्रियते कुमारस्तेऽभयंस्तदा ॥ ७७
 भियदर्शनास्तु तनवो(वा) येऽतीताः पूर्वजास्तव । भूयो वर्षसहस्रान्ते तत एवाऽऽत्मजास्तव ॥
 भूवनातलसंकाशाः पञ्चवत्रायतेक्षणाः ॥ ७८
 श्रीमान्मनस्कृपारस्तु र्ऋतुशैवोर्ध्वरतसौ । सनातनश्च सनकस्तथैव च सनन्दनः ॥
 उत्पन्नाः समकालं ते युद्ध्याऽतीन्द्रियदर्शनाः ॥ ७९
 उत्पन्नाः प्रतिघात्मानो जगदुत्थैतदेव हि । नारपत्यन्ते च कर्माणि तापत्रयधिवर्जिताः ॥ ८०
 अल्पसौरुषं बहुलेशं जराशोकसमन्वितम् । जीवितं मरणं चैव संभयं च पुनः पुनः ॥ ८१

* इदमर्थवाहित ए व. घ. पुस्तकेषु ।

१ ख. इ. सिच्यते । २ ख. ग. घ. ड. धो । ३ ख. 'योगेन्धनो धर्मो । घ. 'योगेन्धनीय । ४ ख. घ. 'रा
 पुह' । ५ ख. 'ककरणा । ६ ख. ग. घ. ड. 'विभव्य व्य' । ७ ग. ड. 'विदिने' । ८ घ. ड. 'कमुषे' । ९ क.
 अस्य सोत्य धः ।

मुचारुचारुकेशाय र्ध्वचक्षुःशिराय च । नमः पशूनां पतये गोवृपेन्द्रध्वजाय च ॥	१०६
प्रजापतीनां पतये सिद्धानां पतये नमः । (ॐ दैत्यदानवसंघानां रक्षसां पतये नमः ॥	१०७
गन्धर्वाणां च पतये यक्षाणां पतये नमः) । गरुडोरगसर्पाणां पक्षिणां पतये नमः ॥	१०८
गोकर्णाय च गोष्ठाय शङ्खकुकर्णाय वै नमः । वराहायामेधायै रक्षोधिपतये नमः ॥	१०९
नमोऽभ्रराणां पतये गणानां पतये नमः । अम्भसां पतये चैव तेजसां पतये नमः ॥	११०
नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये श्रीमते ह्रीमते नमः । बलावलसमुद्राय ह्यक्षोभ्यैक्षोभणाय च ॥	१११
दीर्घशृङ्गैकशृङ्गाय वृषभाय ककुभिने । नमः स्थैर्याय वंपुषे तेजसे सुप्रभाय च ॥	११२
भूताय च भविष्याय वर्तमानाय वै नमः । सुवर्चसेऽथ वीराय शूराय ह्यतिगाय च ॥	११३
वरदाय वरेण्याय नमः सर्वगताय च । नमो भूताय भव्याय भवाय महते तथा ॥	११४
सर्वाय महतेऽजाय नमः सर्वगताय च । जनाय च नयस्तुभ्यं तपसे वरदाय च ॥	११५
नमो वन्द्याय गोलाय जनाय नरकाय च ॥	११६
भवाय भजमानाय ईष्टाय याजकाय च । अभ्युदीर्णाय दीप्ताय तत्राया निर्गुणाय च ॥	११७
नमः पाशाय हस्ताय नमः स्वाभरणाय च । हुताय अपहुताय महूर्तभाशिताय च ॥	११८
नमस्त्विष्टाय मूर्ताय ह्यग्निष्टोमर्त्विजाय च । (+नम ऋताय सत्याय भूताधिपतये नमः)	११९
सदस्याय नमश्चैव दक्षिणावभृथाय च । अहिंसायाथ लोकानां पशुमन्त्रोपधाय च ॥	१२०
नमस्तगिण्यन्ताय त्र्यम्बकाय सुगन्धिने । नमोऽस्त्विन्द्रियपतये परिहाराय स्रग्विणे ॥	१२१
विश्वाय विश्वरूपाय विश्वतोऽसिमुखाय च । सर्वतःपाणिपादाय रुद्रायामप्रभिताय च ॥	१२२
नमो हव्याय कव्याय हव्यकव्याय वै नमः । नमः सिद्धाय मेध्याय चेष्टायै त्वव्ययाय च ॥	१२३
सुवीराय सुघोराय ह्यक्षोभ्यैक्षोभणाय च । सुमेधसे सुप्रजाय दीप्ताय भास्कराय च ॥	१२४
नमो नमः सुपर्णाय तपनीयनिभाय च । विरूपाक्षाय त्र्यक्षाय पिङ्गलाय महौजसे ॥	१२५
दृष्टिनाय नमश्चैव नमः सौम्येक्षणाय च । नमो घृन्नाय श्वेताय कृष्णाय लोहिताय च ॥	१२६
पिपिलिताय पिशङ्गाय पीताय च निषिद्धिणे । नमस्ते सविशेषाय निर्विशेषाय वै नमः ॥	१२७
(=नम इज्याय पूज्याय चोपजीव्याय वै नमः । नमः क्षेम्याय वृद्धाय वत्सलाय नमो नमः ॥)	१२८
नम ऋताय सत्याय सत्यासत्याय वै नमः ॥	१२९
नमो वै पञ्चपर्णाय मृत्युघ्नाय चं मृत्यवे । नमः श्यामाय गौराय कद्रवे रोहिताय च ॥	१३०
(† नमः क्रान्ताय सन्ध्याभ्रवर्णाय बहुरूपिणे ।) नमः कपालहस्ताय दिग्ब्रह्माय कपर्दिने ॥	१३१
अप्रमेयाय शर्वाय ह्यवध्याय घराय च । पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव विभ्रान्ताय कृशानवे ॥	१३२
दुर्गाय महते चैव रोधाय कपिलाय च । अर्कप्रभशरीराय बलिने रंहसाय च ॥	१३३

* धनुर्बिहान्तर्गतप्रन्थ क. पुस्तके नास्ति । + इदमर्थं ग, ग, घ, ङ, पुस्तकेषु नास्ति । = आसिधर्मस्थाने इदमर्थं दर्शने ग, घ, ङ, पुस्तकेषु । महामन्त्राभ्रवर्णाय चाहहयाय दक्षिणे । † धनुर्बिहान्तर्गतप्रन्थ क. पुस्तके नास्ति ।

१ ग, ग, घ, ङ, 'र्ध्वचक्षुः शि' । २ ग, घ, ङ, 'य ऋतायि' । ३ घ, 'भवाय' । ४ ग, घ, ङ, 'द्वयाय' । ५ ग, घ, 'तमाय' । ६ घ, 'दिनाहाय' । ७ ग, ङ, 'हायाय' । ८ खं, ग, ङ, 'दाय धतिनाय' । ९ घ, 'दाय प्र' । १० ग, घ, ङ, 'व तान्त्राय' । ११ घ, 'च वै नमः' । १२ घ, 'दिशामाय' । १३ क 'विभ्रान्ताय' । १४ घ, 'व' । १५ ग, घ, 'वर्णाय' ।

. (शर्वस्तवः)

पिनाकिने प्रसिद्धाय स्फीताय प्रसृताय च । सुमेधसेऽक्षमालाय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ १३२
 चित्राय चित्रवर्णाय विचित्राय धराय च । चैकितानाय तुष्टाय नमस्त्वनिहिताय च ॥ १३३
 नमः क्षान्ताय शान्ताय वज्रसंहननाय च । रक्षोग्नाय मखग्न्याय शितिकण्ठोर्ध्वरेतसे ॥ १३४
 अरिहाय कृतान्ताय तिम्यायुधराय च । संपोदाय प्रमोदाय इरिण्यायैव ते नमः ॥ १३५
 प्रणवप्रणवेशाय भक्तानां शर्मदाय च । मृगव्याधाय दक्षाय दक्षयज्ञहराय च ॥ १३६
 सर्वभूताय भूनाय सर्वेशातिशयाय च । पुरभेत्रे च ज्ञान्ताय सुगन्वार्यै वरेषु वै ॥ १३७
 पृष्णो दन्तविनाशाय भगनेत्रान्तकाय च । कणादाय वरिष्ठाय कामाङ्गदहनाय च ॥ १३८
 रवेः करालचक्राय नागेन्द्रदमनाय च । दैत्यानामन्तकायाथो दिव्याक्रन्दकराय च ॥ १३९
 इमशानरतिनित्याय नर्मस्त्रयम्बकधारिणे । नमस्ते प्राणपालाय धवमालाधराय च ॥ १४०
 प्रहीणशोर्ध्वविधैर्भूतैः परिष्टताय च । नरनारीशरीराय देव्याः मियकराय च ॥ १४१
 जटिने दण्डिने तुभ्यं व्यालयज्ञोपवीतिने । नमोऽस्तु नृत्यशीलायै वाद्यनृत्यप्रियाय च ॥ १४२
 मन्यवे गीतशीलाय सुगीर्तये गायते नमः । कर्टककराय भीमाय चोग्ररूपधराय च ॥ १४३
 विभीषणाय भीमाय भगप्रमथनाय च । सिद्धसंघातगीताय महाभागाय चै नमः ॥ १४४
 नमो मुक्तादृशसाय श्वेद्वितास्फोटिताय च । नदते कूर्दते चैव नमः प्रमुदिताय च ॥ १४५
 नमोऽद्भुताय स्वपते धावते प्रस्थिताय च । ध्यायते जृम्भते चैव तुर्दते द्रवते नमः ॥ १४६
 चलते क्रीडते चैव लम्बोदरशरीरिणे । नमस्कृताय कम्पाय मुण्डाय विकाराय च ॥ १४७
 नम उन्नत्तवेपाय किंकिणीकाय चै नमः । नमो विकृतवेपाय क्रूरोग्रामर्षणाय च ॥ १४८
 अप्रमेयाय दीप्ताय दीप्तये निर्गुणाय चै । नमः प्रियाय वादाय मुद्रामणिधराय च ॥ १४९
 (* नमस्तोकाय तनवे गुणैरमतिमाय च । नमो रैणाय गुह्यायै गम्याय गमनाय च ॥) १५०
 लोकधात्री त्वयं भूमिः पादौ सज्जनसेवितौ । सर्वेषां सिद्धयोगानामधिष्ठानं तवोदरम् ॥ १५१
 पद्मेऽन्तरिक्षं विस्तीर्णं तारागणविभूषितम् । तारापथ इवाऽऽभसति श्रीमान्द्वारस्तत्रोरसि ॥ १५२
 दिशा दश भुजांस्ते वै केयूरान्द्रुमपिताः । विस्तीर्णपरिणाहश्च नीलाम्बुदचयोपमः ॥ १५३
 कण्ठस्ते शोभते श्रीमान्हेमसूत्रविभूषितः । दंष्ट्रकिरालदुर्धर्षमनौपम्यं मुखं तव ॥ १५४
 पद्ममालाकृतोष्णीपं शीर्षण्यं शोभते कथम् । दीप्तिः स्यै वपुश्चन्द्रे स्थैर्यं भूर्भानिलो वले ॥ १५५

* धनविहान्तर्गतमन्वः स. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ड. 'नान्याय प्र' । २ ख. 'य चित्रचर्मध' । ग. घ. 'य चित्रचर्मध' । ड. 'य चित्रचर्मध' ।
 ३ क च । समो । ४ क 'रिणाय' । ५ ख. ग. घ. ड. 'पुरेवतय दा' । ६ ख. घ. 'य वरेषु वै' । ७ क. ख. घ. 'रेशवे' ।
 ८ देहवे । ९ क 'वे पुत्रवेन्तस्वरूपाय' । १० ख. ग. घ. ड. 'य कामदा' । ११ ग. घ. 'लवनत्राय' । १२ ख. ग. घ. ड. 'मन्दलमक' । १३ ख. ग. घ. ड. 'य धनमा' । १४ ख. ग. घ. ड. 'रिष्णुना' । १५ ख. ग. घ. ड. 'वृत्तशीलाय चोपनृत्तप्रि' ।
 १६ ख. ग. घ. ड. 'य चोपनृ' । १७ क. 'वे शति' । १८ क. 'भीतिगा' । १९ ख. ग. घ. ड. 'दृष्टदाय' ।
 २० ख. ग. घ. ड. 'चोग्रप्रतरा' । २१ घ. ड. 'तऽपस्थि' । २२ ख. ग. घ. ड. 'वदते' । २३ ख. घ. ड. 'वलिने' ।
 २४ ख. ग. घ. ड. 'कटाय' । २५ ख. घ. ड. 'गोलाय' । २६ ख. घ. ड. 'वादाय' । २७ ख. घ. ड. 'सुगाय' । २८ क. ख. 'य
 आन्यायम' । २९ ख. घ. 'सिद्धिाय' । ३० ख. घ. ड. 'जास्तुभ्य के' । ३१ घ. ड. 'य शिरो र्वाः नो' । ३२ ख. घ. ड. 'ले । तीक्ष्णमो. प्र' ।

तैक्ष्ण्यमधौ प्रभा चन्द्रे खे शब्दः शैल्यमपसु च । अक्षरोत्तर्मनिष्प(स्प)न्दान्गुणानेतान्विदुर्बुधाः ॥
 जपो जैष्यो महायोगी महादेनो महेश्वरः । पुरेशयो गुहावासी खेचरो रजनीचरः ॥ १५६
 तपोनिधिर्गुहगुर्नन्दनो नन्दिवर्धनः । ह्यशीषो धराधाता विधाता भूतिवाहनः ॥ १५७
 वोद्धव्यो वोधनो नेता धूर्वहो वृषप्रकम्पकः । वृद्धद्रथो भीमकर्मा वृहत्कीर्तिर्धनंजयः ॥ १५८
 घण्टाम्रियो ध्वजी छत्री पताकाध्वजिनीपतिः । कवची पट्टिशी शङ्गी पाशहस्तः परश्वभृत् ॥
 अगस्त्यमनघः शूरो देवराजारिर्मर्दनः । त्वां प्रसाद्य पुराऽस्माभिर्द्विपन्तो निर्हता युधि ॥
 अग्निस्त्वं चार्णवान्सर्वात्पिबन्नेव न तृप्यसे । क्रोधागारः प्रसन्नात्मा कामहा कामदः प्रियः ॥
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मचारी च गोम्रस्त्वं शिष्टपूजितः । वेदानामव्ययः कोशस्त्वया यज्ञः प्रकल्पितः ॥
 हव्यं च वेदं वहति वेदोक्तं हव्यवाहनः । प्रीते त्वयि महादेव वयं प्रीता भवामहे ॥ २६२

भवानीशोऽनादिमान्धामराशिर्ब्रह्मा लोकानां त्वं कर्ता त्वादिसर्गः ।

सांख्याः प्रकृतिभ्यः परमं त्वां विदित्वाऽक्षीर्णध्यानास्ते न मृत्युं विशन्ति ॥ १६३

योगेन त्वां ध्यानितो नित्ययुक्ता ज्ञात्वा भोगान्संत्यजन्ते पुनस्तान् ॥

येऽन्ये मर्त्यास्त्वां प्रपन्ना विशुद्धास्ते कर्मभिर्दिव्यभोगान्भजन्ते ॥ १६४

अप्रमेयस्य तत्त्वस्य यथा विशः स्वज्ञात्कृतुः । कीर्तितं तव माहात्म्यमपारं परमात्मनः ॥

शिवो नो भव सर्वत्र योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ १६५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शार्वस्तवी नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१८३६

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

मधुकैटभोत्पत्तिविनाशवर्णनम् ।

मृत उवाच—

संपिपन्नैव तौ दृष्ट्वा मधुपिङ्गायतेक्षणः । प्रहृष्टवदनोऽत्यथेमभवच्च स्वकीतेनात् ॥ १

समापतिविरूपाक्षो दक्षयज्ञविनाशनः । पिनाकी खण्डपरशुर्भूतमान्तस्त्रिलोचनः ॥ २

ततः स भगवान्देवः श्रुत्वा वाक्यामृतं तयोः । जानन्नपि महाभागं प्रीतिपूर्वमथाब्रवीत् ॥ ३

कौ भवन्तौ महात्मानौ परस्परद्विर्तेषिणौ । समेतावभ्युजाभाक्षौ तस्मिन्चोरे जलमुत्से ॥ ४

तानूचतुर्महात्मानौ संनिरीक्ष्य परस्परम् । भगवन्किञ्च तथ्येन विज्ञातेन त्वया विभो ॥

सुन वा सुखमानन्त्यमिच्छीर्चौरमृते त्वया ॥ ५

* तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यभिनन्द्यानुमान्य च । उवाच भगवान्देवो मधुरश्लक्ष्णया गिरा ॥

भो भो हिरण्यगर्भे त्वां त्वां च कृष्ण वदाम्पहम् ॥ ६

* इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ख. ग. घ. ड. 'मविष्पन्दा' । २ घ जाज्यो । ३ ग घ. ड. 'ताकी ध्वी' । ४ घ. 'मध्यग को' । ५ ख. घ. 'शिविहृत्' । ६ प. ड. 'त्य इत्याऽऽदि' । ७ ग. घ. 'रमत्वा' । ८ घ. 'णियामस्ते' । ९ घ. ड. 'शुद्धा. र्वी. क' । १० घ. ट. 'च । आपि' । ११ ख. घ. घ. ड. 'ग. क्रीडापू' । १२ घ. प्रगो । १३ घ. 'व्याधो वा मृ' । १४ ख. ग. ड. 'चाङ्म' ।

(मधुदैतमोत्पत्तिविनाशवर्णनम्)

प्रीतोऽहमनया भक्त्या शाश्वताक्षरयुक्तया । भवन्तौ मार्गनीयौ वै मम दृष्टतरावुभौ ॥
 युवाभ्यां किं ददाम्यद्य वराणां वरमुत्तमम् ॥ ७
 तेनैवमुक्ते वचने ब्रह्माणं विष्णुरब्रवीत् । दृष्टिं दृष्टिं महाभाग वरो यस्ते विवक्षितः ॥ ८
 भजाकामोऽस्म्यहं विष्णो पुत्रमिच्छामि धूर्वहम् । ततः स भगवान्ब्रह्मा चरेप्सुः पुत्रलिप्सया ९
 अथ विष्णुरुवाचेदं प्रजाकारं प्रजापतिम् । वीरमपतिं पुत्रं यच्चमिच्छसि धूर्वहम् ॥ १०
 पुत्रत्वेनाभियुद्धस्व त्वं देवदेवं महेश्वरम् । स तस्य वाक्यं संपृज्य केशवस्य पितामहः ॥ ११
 ईशानं वरदं रुद्रमभिवाच कृताञ्जलिः । उवाच पुत्रकामस्तु वाक्यानि सह विष्णुना ॥ १२
 यदि मे भगवान्प्रीतः पुत्रकामस्य नित्यशः । पुत्रो मे भव विश्वात्मन्स्वतुल्यो वाऽपि धूर्वहः ॥
 नान्यं वरपदं वद प्रीते त्वयि महेश्वर । तस्य तां प्रार्थनां श्रुत्वा भगवान्भगनेत्रहा ॥ १४
 निष्कलमपमपामं च वाढमित्यब्रवीद्वचः । यदा कार्यसमारम्भे कस्मिंश्चित्तत्र सुव्रत ॥ १५
 अनिष्यत्तौ च कार्यस्य क्रोधस्त्वां समुपैष्यति । आत्मैकादश ये रुद्रा विहिताः प्राणहेतवः ॥ १६
 सोऽहमेकादशात्मा वै शूलहस्तः सद्दानुगः । ऋषिर्मित्रो महात्मा वै ललाटाद्भविता तदा ॥ १७
 प्रसादमतुलं कृत्वा ब्रह्मणेस्तादृशं पुरा । विष्णुं पुनरुवाचेदं ददामि च वरं तव ॥ १८
 स द्वावाच महाभागो विष्णुर्भवमिदं वचः । सर्वमेतत्कृतं देव परितुष्टोऽसि मे यदि ॥
 त्वयि मे सुमतिष्टाऽस्तु भक्तिरम्बुदवादनं ॥ १९
 एवमुक्तस्ततो देवः समभाषत केशवम् । विष्णो शृणु यथा देव प्रीतोऽहं तव शाश्वत ॥ २०
 प्रकाशं चाभकाशं च जद्रमं स्वावरं च यत् । विश्वरूपमिदं सर्वं रुद्रनारायणान्मकम् ॥ २१
 अहमग्निर्भवान्सोमो भवान्वाविरहं दिनम् । भवानृतमहं सत्यं भवान्कतुरहं फलम् ॥ २२
 भवान्ज्ञानमहं ज्ञेयं यज्जपित्वा सदा जनाः । मां विशन्ति त्वयि प्रीते जनाः सुकृतकारिणः ॥
 आवाभ्यां सहिता चैव गतिर्नान्या युगक्षये ॥ २३
 आत्मानं प्रहृतिं विद्धि मां विद्धि पुरुषं शिवम् । भवानर्थशरीरं मे त्वहं तव तथैव च ॥ २४
 वामपाद्वर्धं महन्मह्यं श्यामं श्रीवत्सलक्षणम् । त्वं च वामेतरं पाद्वर्धं वै नीललोहितः ॥ २५
 त्वं च मे हृदयं विष्णो तव चाहं हृदि स्थितः । भवान्सर्वस्य कार्यस्य कर्ताऽहमधिदैवतम् ॥ २६
 तद्देहि स्वस्ति ते वत्स गमिष्याम्यम्बुदर्थम् । एवमुक्त्वा गतो विष्णोर्देवोऽन्तर्धानमश्वरः ॥ २७
 ततः सोऽन्तर्हिते देवे संग्रहृष्टतदा पुनः । अश्वेन शयने भूयः प्रथिदशान्तर्जले हरिः ॥ २८
 तं पद्यं पद्यगर्भाभं पद्याशः पद्यमभवः । संप्रहृष्टमना ब्रह्मा भजे ब्राह्मं तदामनम् ॥ २९
 अथ दीर्घेण कालेन तत्राप्यप्रनिमावुभौ । महाबलौ महासत्तौ भ्रातरी मधुकैटभौ ॥ ३०
 (+नृत्पश्यं तरुणाकारिं दीप्ताक्षौ तपशालिनौ । कल्पयामामतुर्धरौ दृग्मन्वाविच निर्भयौ ॥
 वभञ्जनुश्च पत्राणि तावुभौ मधुकैटभौ) ॥ ३१
 ऊचनुश्च वचनं भैक्ष्यौ वै नो भविष्यामि । एवमुक्त्वा तु तौ तम्मिन्नान्तराग्निं गतावुभौ ॥ ३२

+ मधुविश्वान्तरेण प्रन्तः कः पुण्ड्रके नाम्नि ।

१ घ. 'नना ददां म' । २ ट. 'समवीर' । ३ स. ग. घ. क्यं मय इत । ४ घ. क. 'द्वयः । ए' ।
 ५ स. ग. घ. ट. 'म' । मुन्यं कभेते पारो त' । ६ ग. घ. ट. 'प्रम' । ७ 'घ. क. 'यो देवो' । ८ ग. क.
 'जेल ह' । ९ ग. क. 'ये' । १० स. 'धर्मा' । ११ ।

(मधुरैः प्रोक्तविनाशवर्णनम्)

दारुणं तु तयोर्भावं ज्ञात्वा पुष्करसंभवः । माहात्म्यं चाऽऽत्मनो वृद्ध्वा विज्ञानुमुपचक्रमे ॥
 कर्णिकाग्रटं भूयो नाभ्यजानाद्यदा गतिम् । ततः स पञ्चनालेन अवतीर्य रसातलम् ॥
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं दृष्ट्वेऽन्तर्जले हरिम् ॥ ३४
 स च तं बोधयामास विद्युद्धं चेदमब्रवीत् । भूतेभ्यो मे भयं देव त्रायस्योत्तिष्ठ शं कुरु ॥ ३५
 ततः स भगवान्विष्णुः सप्रहासमरिंदमः । न भेतव्यं न भेतव्यमित्पुवाच मुनिः स्वयम् ॥ ३६
 यस्मात्पूर्वं त्वया चोक्तं भूतेभ्यो मे महद्भयम् । तस्माद्भृतादिवायैस्तौ दैत्यौ त्वं नाशयिष्यसि ॥
 भूर्भुवः स्वस्ततो देवं विविशुस्तमयोनिजम् । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा तमेवाऽऽसीनमागतम् ॥ ३७
 गते तस्मिन्स्ततोऽनन्त उद्गीर्य भ्रातरौ पुत्रात् । विष्णुं जिष्णुं च प्रोवाच ब्रह्माणमभिरक्षताम् ॥
 मधुकैटभयोज्ञात्वा तयोरामनं पुनः ॥ ३८
 चक्रात रूपसादृश्यं विष्णोर्जिष्णोश्च सत्तमौ । कृतसादृश्यरूपौ तौ तावेवाभियुखौ स्थितौ ॥ ४०
 ततस्तौ प्रोचतुर्दैत्यौ ब्रह्माणं दारुणं वचः । अस्माकं युध्यमानानां मध्ये वै प्राश्निको भव ४१
 ततस्तौ जलमाविश्य संस्तम्भ्यापः स्वमायया । चक्रतुस्तुमुलं युद्धं यस्य येनेप्सितं तदा ॥ ४२
 तेषां तु युध्यमानानां दिव्यं वर्षशतं गतम् । न च युद्धमदोत्सेको ह्यन्योन्यं संन्यवर्तत ॥ ४३
 लक्षणद्वयसंस्थानाद्रूपवन्तौ स्थितेर्द्वितौ । सादृश्याद्वाकुलमना ब्रह्मा ध्यानमुपागतम् ॥ ४४
 स तयोरन्तरं वृद्ध्वा ब्रह्मा दिव्येन चक्षुषा । पञ्चकेसरजं सूक्ष्मं वचन्ध ऊवचं तयोः ॥
 आमेष्वलं च गात्रं च ततो मन्त्रमुदाहरत् ॥ ४५
 जपतस्त्वभवत्कन्या विश्वरूपसमुत्थिता । पञ्चेन्दुवदनप्रख्या पञ्चहस्ता शुभा सती ॥
 तां दृष्ट्वा व्यथितौ दैत्यौ भयाद्गर्णविवर्जितौ ॥ ४६
 ततः प्रोवाच तां कन्यां ब्रह्मा मधुरया गिरा । कीऽत्र त्वमवगन्तव्या ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ॥ ४७
 साम्ना संपूज्य सा कन्या ब्रह्माणं प्राञ्जलिस्तदा । मोहिनीं विद्धि मां मायां विष्णोः संदेशकारिणीम्
 त्वया संकीर्त्यमानाऽहं ब्रह्मन्प्राप्ता त्वरायुता । अस्याः प्रीतमना ब्रह्मा गौणं नाम चकार ह ॥
 मया च व्याहृता यस्मात्त्वं चैव समुपस्थिता । महाव्याहृतिरित्येव नाम ते विचारिष्यति ॥ ५०
 उत्थिता च शिरो भित्त्वा सावित्री तेन चोच्यते । ऐकानंशात्तु यस्मात्त्वमनेकांशा भविष्यसि ॥
 गौणानि तावदेतानि कर्षजान्यपराणि च । नामानि ते भविष्यन्ति मत्प्रसादाच्छ्रुतानने ॥ ५२
 ततस्तौ पीड्यमानौ तु चरमेनमयाचताम् । अनाट्टतं नौ मरणं पुत्रत्वं च भवेत्तव ॥ ५३
 तथैत्युक्त्वा ततस्तूर्णमनयद्यमसादनम् । अनयत्कैटभं विष्णुं जिष्णुश्चाप्यनयन्मधुम् ॥ ५४
 एवं तौ निहतौ दैत्यौ विष्णुना जिष्णुना ततः । प्रीतेन ब्रह्मणा चाथ लोकानां हितकाम्यया ॥
 पुत्रत्वमीशेन यथा ह्यात्मा दत्तो निबोधत । विष्णुना जिष्णुना सार्धं मधुकैटभयोस्तथा ॥
 संपराये व्यतिक्रान्ते ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ५६

१ च वृद्ध्वा । २ स ग. घ. ट. गतिः । ३ च 'विद्युद्ध' । ४ घ. 'वैद्युद्ध' । ५ स 'नाशयामिष्यितो
 मिते' । ग। ग. 'नाशयामिष्यिते' । स। घ. 'नाशयामिष्यिते' । स। घ. 'नाशयामिष्यिते' । स।
 ६ ' २२' । ७ स. ग. घ. 'मेलक च गोपेण त' । ८ स. ग. घ. 'का च त्व' । ९ ग. घ. ट. गीष्ण ।
 १० स. घ. 'तावदायु' । ११ घ. ट. 'काप्रासा तुयस्मात्त्वमनेकांशा भ' । १२ ग. घ. 'अमाह' । स. 'अमाह' ।
 १३ स. ग. घ. ट. 'म' । विनयात् ।

(मधुकैटभोत्पासावनाशवर्णनम्)

अथ वर्षशतं पूर्णं समयः प्रत्युपस्थितः । संक्षेपसङ्घ्रं घोरं स्वस्थानं यामि चाप्यहम् ॥ ५७
 स तस्य वचसा देवः संहारमकरोत्तदा । महीं निस्थावरां कृत्वा प्रकृतिस्थांश्च जङ्गमान् ॥ ५८
 यदि गोविन्द भद्रं ते क्षिप्रं ते यादसौ प्रति । मूहि यत्करणीयं स्यान्मया ते लक्ष्मिवर्धन* ॥ ५९
 वीरं शृणु त्वं हेमाभ पद्मयोने वचो मम । प्रसादो यस्त्वया लब्ध ईश्वरात्पुत्रलिप्सया ॥ ६०
 तं तथा सफलं कृत्वा मत्तोऽभून्नृणो भवान् । चतुर्विधानि भूतानि सृज त्वं विसृजस्व च ॥ ६१
 अत्राप्य संज्ञां गोविंदात्पद्मयोनिः पितामहः । प्रजाः स्रष्टुमनास्तेपे तप उग्रं ततो मेहत् ॥ ६२
 तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चित्समवर्तत । ततो दीर्घेण कालेन दुःखात्क्रोधो व्यवर्धत ॥ ६३
 सक्रो(तत्क्रो)धाविष्टेनत्राभ्यामपतन्नधुविन्दवः । ततस्तेभ्योऽधुविन्दुभ्यो वातपित्तकफात्मकाः ॥
 महोभोगा महासत्त्वाः स्वस्तिकैरभ्यलंकृताः । प्रकीर्णकेशाः सर्पास्ते प्रादुर्भूता महाविषाः ॥ ६५
 सर्पास्तथाऽग्रजान्दृष्ट्वा ब्रह्माऽऽत्मानमनिन्दत । अहो धिक्त्पसा महं फलमीदृशकं यदि ॥
 लोकवैनाशिकी जज्ञे आदावेव प्रजा मम ॥ ६६
 तस्य तीव्राऽभवन्मूर्च्छा क्रोधामर्षसमुद्भवा । मूर्च्छाभितापेन तदा जहौ प्राणान्मजापतिः ॥ ६७
 तस्याप्रतिमवीर्यस्य देहात्कारुण्यपूर्वकम् । आत्मैकादश ते रुद्राः प्रोद्भूता रुद्रतस्तथा ॥
 रोदनात्खलु रुद्रास्ते रुद्रत्वं तेन तेषु तत् ॥ ६८
 ये रुद्राः खलु ते प्राणा ये प्राणास्ते तदात्मकाः । प्राणाः प्राणभृतां ज्ञेयाः सर्वभूतेष्ववस्थिताः ॥
 अत्युग्रस्य महत्त्वस्य साधुना चरितस्य च । तस्य प्राणान्ददौ भुयस्त्रिशूली नीललोहितः ॥
 ललाटात्पद्मयोनिस्तु प्रभुरैकादशात्मकः ॥ ७०
 ब्रह्मणः सोऽर्द्रदात्प्राणानात्मजः स तदा प्रभुः । महृष्टवदनो रुद्रः किञ्चित्प्रत्यागतासवम् (?) ॥
 अभ्यभापत्तदा देवो ब्रह्माणं परमं वचः ॥ ७१
 उपयाचस्व मां ब्रह्मन्सर्तुमर्हसि चाऽऽत्मनः । मां च वेत्थाऽऽत्मजं रुद्रं प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥
 ध्रुत्वा त्विदं वचस्तस्यै प्रभूतं च मनोगतम् । पितामहः प्रसन्नात्मा नेत्रैः फुल्लाम्बुजमभैः ॥ ७३
 ततः प्रत्यागतप्राणः स्निग्धगम्भीरया गिरा । उवाच भगवान्ब्रह्मा शुद्धजाम्बूनदमभः ॥ ७४
 भो भो वद महाभाग आनन्दयसि मे मनः । को भवान्विश्वमूर्तिस्त्वं स्थित एकादशात्मकः ॥
 पृथमुक्तो भगवता ब्रह्मणाऽनन्ततेजसा । ततः प्रत्यवदद्भद्रो त्वभिवाद्याऽऽत्मजैः सह ॥ ७६
 यत्ते वरमहं ब्रह्मन्याचितो विष्णुना सह । पुत्रो मे भव देवेनि त्वत्तुल्यो वाऽपि धूर्धहः ॥ ७७
 लोकेषु विश्रुतः कार्यं सर्वैर्विश्वात्मसंभवं । विपादं त्यज देवेश लोकांस्त्वं स्रष्टुमर्हसि ॥ ७८
 एवं स भगवानुक्तो ब्रह्मा प्रीतमना भवत् । रुद्रं प्रत्यवदद्भयो लोकान्ते नीललोहितम् ॥ ७९
 साहाय्यं मम कार्यार्थं प्रजाः सृज मया सह । वीजी त्वं सर्वभूतानां तत्प्रपन्नस्तथा भव ॥
 वाढमित्येव तां वार्षीं प्रतिजग्राह शंकरः ॥ ८०

* अत्र स्थले विश्वदेवादेति प पुनके ।

१ रा. ग. घ. ट. सक्षिपेभं प्रं । २ क. सितस्ते यादसौ पतिः । मू । ३ ग. 'सौ पतिन् । मू । ४ घ. द. नदाम् । ५ घ. 'हामाभा । ६ ग. ग. घ. ट. रुद्रा द्युरसामन्तोऽद्यास्त । ७ ग. घ. ट. 'ददता । ८ न. द. 'न्य र- प्रभूतं न' । ९ घ. 'व्य स्वप्रभूतं न' । १० घ. ग. घ. ट. 'मर्कः म' । ११ रा. ग. घ. ट. 'मर्द । लो' । १२ ग. 'वी मर्वाणि सूतानि इत प्रपन्न तथा नयान् । मा । १३ ग. 'जी मर्वाणि सूतानि इत प्रपन्न तथा नयान् । मा । १४ घ. 'जी मर्वाणि सूतानि इत प्रपन्न तथा नयान् । मा ।

ततः स भगवान्ब्रह्मा कृष्णाजिनविभूषितः । मनोऽग्रे सोऽमृजदेवो भूतानां भारणां ततः ॥
जिह्वां सरस्वती चैव ततस्तां विश्वरूपिणीम् ॥ ८१
भृगुभद्रिर्सं दक्षं पुलस्त्यं पुलहं ऋतुम् । वसिष्ठं च महातेजाः समृजे सप्त पानसान् ॥ ८२
पुत्रानात्मसमानन्यान्सोऽमृजद्विषसभवान् । तेषां भूयोऽनुभार्गेण गावो वक्त्राद्विजज्ञिरे ॥ ८३
ओंकारप्रमुखान्वेदानभिर्मान्याश्च देवताः । एवमेतान्यथा प्रोक्तान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ८४
दक्षाद्यान्मानसान्पुत्रान्प्रोवाच भगवान्प्रभुः । प्रजाः सृजत भद्रं वो रुद्रेण सह र्थमिता ॥ ८५
अनुगम्य महात्मानं प्रजानां पतयस्तदा । वयमिच्छामहे देव प्रजाः स्रष्टुं त्वया सह ॥
ब्रह्मणस्त्वेव संदेशस्तव चैव महेश्वरं ॥ ८६
तैरेवमुक्तो भगवान्बुधः प्रोवाच तान्प्रभुः । ब्रह्मणश्चाऽऽत्मजा मक्षं प्राणान्मृद्य च वै सुराः ॥ ८७
कृत्वाऽग्रजोऽग्रजानेतान्ब्राह्मणानात्मजान्मम । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्सप्त लोकान्ममा(दा)त्मकान्
भवन्तः स्रष्टुर्महन्ति वचनान्मम स्वस्ति वः ॥ ८८
तेनैवमुक्ताः प्रत्युच्च रुद्रमाद्यं त्रिशुलिनम् । यथाऽऽज्ञापयसे देव तथा तद्गै भविष्यति ॥ ८९
अनुमान्य महादेवं प्रजानां पतयस्तदा । ऊचुर्दक्षं महात्मानं भर्वाञ्छ्रेष्ठः प्रजापतिः ॥
त्वां पुरस्कृत्य भद्रं ते प्रजाः स्रक्ष्यामहे वयम् ॥ ९०
एवमस्त्विति वै दक्षः प्रत्यपद्यत भाषितम् । तैः सह स्रष्टुमरेभे प्रजाकामः प्रजापतिः ॥
सर्गरिथते ततः स्थाणौ ब्रह्मा सर्गमथामृजत् ॥ ९१
अथास्य सप्तमेऽतीते कल्पे वै संवभूवतुः । ऋभुः सनत्कुमारश्च तपोलोकनिवासिनौ ॥
ततो महर्षीनन्यान्स मानसान्मृजत्प्रभुः ॥ ९२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मयुक्तेऽभोत्पत्तिविनाशवर्णन नाम पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

• आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९२८

अथ यद्भविष्योऽध्याय ।

स्वरोत्पत्तिरूपणम् ।

सूत उवाच—

अहो विस्मयनीयानि रहस्यानि महामते । त्वयोक्तानि-यथातत्त्वं लोकानुग्रहकारणात् ॥ १
तत्र वै संशयो मह्यमवतारेषु शूलिन । किं कारणं महादेवः कालं प्राप्य सुदारुणम् ॥
दित्वा युगानि पूर्वाणि अवतारं करोति वै ॥ २
आस्मिन्मन्वन्तरे चैव प्राप्ते वैवस्वते प्रभो । अवतारं कथं चक्रे पतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिह लोके परत्र च । भक्तानामुपदेशार्थं विनयात्पृच्छतो मम
कथयस्व महाप्राज्ञ यदि श्राव्यं महामते ॥ ४

१ म. घ. क. 'मतेन सोऽ' । २ घ. द. 'मानाथ' । ३ स ग घ ङ महेश्वर । ४ स घ ङ 'र' ।
तेरेव । ५ ग घ. द. 'सणा वाऽऽत्मजा सप्त प्राणाऽह को दव' सुरा । ६ घ. 'दगा वाऽऽत्म' । ७ ग द. 'णा वाऽऽत्म' ।
८ स. घ. ङ. 'दनीर्य' नि' । ९ क. घ. क. 'वाज्येष्ठ' । १० क. घ. ङ. 'मतम्' । सो' ।

(स्वरोत्पत्तिनिष्पन्नम्)

लोमशा उवाच—

- एवं पृष्टोऽथ भगवांन्वायुर्लोकहिते रतः । इदमाह महातेजा वायुर्लोकनमस्कृतः ॥ १
- एतद्भूतमत्तं लोके यन्मां त्वं परिपुच्छसि । तत्सर्वं शृणु माधेय उच्यमानं यथाक्रमम् ॥ ६
- पुरा ह्येकार्णवे वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रके । स्रष्टुक्तामः मजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ ७
- तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतः कुमारकः । दिव्यगन्धः सुधापेक्षी दिव्यां श्रुतिपुदीरयन् ॥ ८
- अशब्दस्पर्शरूपं तामगन्धां रसवर्जिताम् । श्रुतिं ह्युदीरयन्देवो यामविन्दुच्चतुर्मुखः ॥ ९
- ततस्तु ध्यानसंयुक्तस्तप आस्थाय भैरवम् । चिन्तयामास मनसा त्रितयं को न्वयं त्विति ॥ १०
- तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतं तदक्षरम् । अशब्दस्पर्शरूपं च रसगन्धविवर्जितम् ॥ ११
- अयोचमं स लोकेषु स्वमूर्तिं चापि पश्यति । ध्यायन्वै स तदा देवमर्थनं पश्यते पुनः ॥ १२
- तं श्वेतमथ रक्तं च पीतं कृष्णं तदा पुनः । वर्णस्थं तत्र पश्यते न स्त्री न च नपुंसकम् ॥ १३
- तत्सर्वं सुचिरं ज्ञात्वा चिन्तयन्दि तदक्षरम् । तस्य चिन्तयमानस्य कण्ठादुत्तिष्ठतेऽक्षरः ॥ १४
- एकमात्रो महाघोषः श्वेतवर्णः सुनिर्मलः । स ओंकारो भवेद्देदः अ(दो ह्य)क्षरं वै महेश्वरः ॥ १५
- ततश्चिन्तयमानस्य त्वक्षरं वै स्वयंभुवः । प्रादुर्भूतं तु रक्तं तु स देवः प्रथमः स्मृतः ॥ १६
- ऋग्वेदं प्रथमं तस्य त्वग्निमीले पुरोहितम् । एतां दृष्ट्वा ऋचं ब्रह्मा चिन्तयामास वै पुनः ॥ १७
- तदक्षरं महातेजाः किमेतदिति लोककृत् ॥ १७
- तस्य चिन्तयमानस्य तस्मिन्नेव महेश्वरः । द्विमात्रमक्षरं जज्ञे ईशित्वेन द्विर्मात्रिकम् ॥ १८
- ततः पुनर्द्विमात्रं तु चिन्तयामास चाक्षरम् । प्रादुर्भूतं च रक्तं तच्छेदने गृह्य सा यजुः ॥ १९
- इपे त्योर्जेत्वा वायवः स्थ देवो वः सविता *पुनः । ऋग्वेद एकमात्रस्तु द्विर्मात्रस्तु यजुः स्मृतः
- ततो वेदं द्विमात्रं तु दृष्ट्वा चैव तदक्षरम् । द्विमात्रं चिन्तयन्ब्रह्मा त्वक्षरं पुनरीश्वरः ॥ २१
- तस्य चिन्तयमानस्य चोकारः संवभूव ह । ततस्तदक्षरं ब्रह्मा ओंकारं समचिन्तयत् ॥ २२
- अथापश्यत्ततः पीतामृचं चैव समुत्थिताम् । + अग्र आयाहि वीतये शृणानो ह्यव्यदातये ॥
- ततस्तु स महातेजा दृष्ट्वा वेदानुपस्थितान् । चिन्तयित्वा च भगवांस्त्रिसंध्यं यत्रिरक्षरम् ॥
- त्रिवर्णं यत्त्रिपवणमोकारं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ २४
- ततश्चैव त्रिसंयोगात्त्रिवर्णं तु तदक्षरम् । († लक्ष्यालक्ष्यप्रदृश्यं चः सहितं त्रिदिवं त्रिकम् ॥ २५
- त्रिमात्रं त्रिपदं चैव त्रियोगं चैव शाश्वतम् । तस्मात्तदक्षरं ब्रह्मा चिन्तयामास वै प्रभुः ॥ २६
- तस्मात्तदक्षरं सोऽथ ब्रह्म रूपं स्वयंभुवः । चतुर्दशमुखं देवं पश्यते दीप्तिनेजसम् ॥
- तमोकारं स कृत्वाऽऽदौ विज्ञेयः स स्वयंभुवः ॥ २७

* पुनरिति पद नास्ति स. ग. घ. ट. पुस्तकेषु । + इदमर्थं नास्ति स. पुस्तके । † धनुषिदान्तर्गतमन्त्रो प. पुस्तके नास्ति ।

१ घ. 'मरुदा' । २ घ. 'धनुर्गण' । ३ स. ग. घ. ट. 'दुपयन लोच स' । ४ ग. घ. ट. 'हृदि' । ५ ग. घ. ट. 'यि' । ६ स. घ. ट. 'स्य' । ७ ट. 'यो रूप स' । ८ ट. 'वाऽपि' । ९ ग. घ. ट. 'तथा देवमर्थेव प' । १० स. ग. घ. ट. 'नः' । ११ स. घ. ट. 'नः' । १२ स. घ. ट. 'पैरेव अ' । १३ घ. 'मर्थे नो' । १४ घ. 'नाप्रक' । १५ ट. 'त' । १६ ग. घ. ट. 'दिव' । १७ स. ग. घ. ट. 'स्रष्टु' । १८ ट. 'मात्र तु यजुः स्मृतम्' । १९ ग. घ. ट. 'स' । २० ग. घ. ट. 'सि' । २१ स. ग. घ. ट. 'सर्वो स' ।

चतुर्मुखमुखात्तस्मादजायन्त चतुर्दश । नानावर्णाः स्वरा दिव्यमाद्यं तच्च तदक्षरम् ॥
तस्मात्त्रिपट्टिवर्णा वै अकारप्रभवाः स्मृताः ॥ २८

ततः साधारणार्थाय वर्णानां तु स्वयंभुवः । अकाररूप आदौ तु स्थितः स प्रथमः स्वरः ॥ २९

ततस्तेभ्यः स्वरेभ्यस्तु चतुर्दश महामुखाः । मनवः संप्रसूयन्ते दिव्या मन्वन्तरेश्वराः ॥ ३०

चतुर्दशमुखो यश्च अकारो ब्रह्मसंज्ञितः । ब्रह्मकल्पः समाख्यातः सर्ववर्णः प्रजापतिः ॥ ३१

मुखात्तु प्रथमात्तस्य मनुः स्वायंभुवः स्मृतः । अकारस्तु स विज्ञेयः श्वेतवर्णः स्वयंभुवः ॥ ३२

द्वितीयात्तु मुखात्तस्य (* आकारो वै मुखः स्मृतः । नाम्ना स्वारोचिषो नाम वर्णः पाण्डुर उच्यते

तृतीयात्तु मुखात्तस्य) इकारो यजुषां वरः । यजुर्मयः स चाऽऽदित्यो यजुर्वेदो यतः स्मृतः ॥ ३३

ईकारः स मनुर्ज्ञेयो रक्तवर्णः प्रतापवान् । ततः क्षत्रं प्रवर्त्तत तस्माद्रक्तस्तु क्षत्रियः ॥ ३५

चतुर्थात्तु मुखात्तस्य उकारः खर उच्यते । वर्णतस्तु स्मृतस्ताम्रः स मनुस्तामसः स्मृतः ॥ ३६

पञ्चमात्तु मुखात्तस्य ङकारो नाम जायते । पीतको वर्णतश्चैव मनुश्चापि चरिष्णवः ॥ ३७

ततः षष्ठ्यान्मुखात्तस्य औकारः कपिलः स्मृतः । वरिष्ठश्च ततः षष्ठो विजयः स महातपाः ॥

सप्तमात्तु मुखात्तस्य ईतो वैवस्वतो मनुः । ऋकारश्च स्वरस्तत्र वर्णतः कृष्ण उच्यते ॥ ३९

अष्टमात्तु मुखात्तस्य ऋकारः श्यामवर्णतः । श्यामाक्षरसवर्णश्च ततः सार्वर्णिरुच्यते ॥ ४०

मुखात्तु नवमात्तस्य लृकारो नवमः स्मृतः । धूम्रो वै वर्णतश्चापि धूम्रश्च मनुरुच्यते ॥ ४१

दशमात्तु मुखात्तस्य लृकारः प्रभुरुच्यते । समश्चैव सवर्णश्च बभौ सार्वर्णिको मनुः ॥ ४२

मुखादेकादशात्तस्य एकारो मनुरुच्यते । पिशङ्गो वर्णतश्चैव पिशङ्गो वर्ण उच्यते ॥ ४३

द्वादशात्तु मुखात्तस्य ऐकारो नाम उच्यते । पिशङ्गो भस्मवर्णाभः पिशङ्गो मनुरुच्यते ॥ ४४

त्रयोदशान्मुखात्तस्य ओकारो वर्ण उच्यते । (+पञ्चवर्णसमायुक्तं ओकारो वर्ण उत्तमः ॥ ४५

चतुर्दशमुखात्तस्य औकारो वर्ण उच्यते । कर्दुरो वर्णतश्चैव मनुः सार्वर्णिरुच्यते ॥ ४६

इत्येते मनवश्चैव स्वरा वर्णाश्च कल्पितः । विज्ञेया हि यथात्त्वं स्वरतो वर्णतस्तथा ॥ ४७

परस्परसवर्णाश्च स्वरा यस्माद्भूता हि वै । तस्मात्तेषां सवर्णत्वादन्यवस्तु प्रकृतिवितः ॥ ४८

सवर्णाः सदृशाश्चैव यस्माज्जातास्तु कल्पजाः । तस्मात्प्रजानां लोकऽस्मिन्सवर्णाः सर्वसंघयः ॥

भविष्यन्ति यथाशैलं वर्णाश्च न्यायतोऽर्थातः । अभ्यासात्संघयश्चैव तस्माज्ज्ञेयाः स्वरा इति ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्वरोत्पत्तिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९७८

* धनुर्बिहान्तं गतप्रन्थं च पुस्तके नास्ति । + धनुर्बिहान्तं गतप्रन्थं ख ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ ख. घ. 'पमादौ' । २ क. 'रे' स्वराः । ड. 'रि' स्थिरा । ३ ख. घ. ड. 'मुज्ञेयो' । ४ ख. ग. घ. ड. 'द्र' चास्तु
ज्ञिया । ५ ख. ग. घ. ड. 'इय ऋता' । ६ ख. 'इय उका' । ड. 'इय उका' । ७ ख. ड. 'विज्ञेयः ।
' व. ततो । ८ ख. ग. घ. ड. 'अकारः । ९ घ. 'री मनुर्च्यते' । ११ ख. 'इय उका' । ग. 'इय ओङ्कारो । घ. 'इय उका' ।
१२ ड. 'क ओङ्कारो वर्ण उच्यते । च' । १३ ड. 'इय ओङ्कारो । १४ ड. 'वर्चंभुवः' । १५ ख. ग. घ. ड. 'लजाः । वि' ।
१६ घ. 'वसिष्ठयः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

महादेवतनुवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः—

अस्मिन्कल्पे त्वया चोक्तः प्रादुर्भावो महात्मनः । महादेवस्य रुद्रस्य साधकैर्मुनिभिः सह ॥ १

सूत उवाच—

उत्पत्तिरादिसर्गस्य मया प्रोक्ता समासतः । विस्तरेणास्य वक्ष्यामि नामानि तर्जुभिः सह ॥२

पत्नीषु जनयामास महादेवः सुतान्वहून् । कल्पेऽष्टमे व्यतीते तु यस्मिन्कल्पे तु तच्छृणु ॥ ३

कल्पादौ चाऽऽत्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतः प्रभोः । प्रादुरासीत्ततोऽङ्केऽस्य कुमारो नीललोहितः

तं दधे सुस्वरं घोरं निर्दहन्निव तेजसा ॥ ४

दृष्ट्वा रुदन्तं सहमा कुमारं नीललोहितम् । किं रोदिपि कुमारेति ब्रह्मा तं प्रत्यभाषत ॥ ५

सोऽब्रवीद्देहि मे नाम प्रथमं वै पितामह । रुद्रस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुद्रत्पुनः ॥ ६

किं रोदिपीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् । नाम देहि द्वितीयं मे इत्युवाच स्वयंभुवम् ॥ ७

भवस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुद्रत्पुनः । शिवस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुद्रत्पुनः

तृतीयं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तम् । शिवस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुद्रत्पुनः

किं रोदिपीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् । चतुर्थं देहि मे नाम इत्युवाच स्वयंभुवम् ॥ १०

पञ्चमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तम् । ईशस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुद्रत्पुनः ॥ ११

किं रोदिपीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् । षष्ठं मे नाम देहीनि इत्युवाचाथ तं प्रभुम् ॥ १२

भीमस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुद्रत्पुनः । किं रोदिपीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥

सप्तमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तम् । उग्रस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुद्रत्पुनः ॥

किं रोदिपीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् । अष्टमं देहि मे नाम त्वं विभो पुनरब्रवीत् ॥

महादेवस्तु नाम्नाऽसि इत्युक्तो विरराम ह्ये ॥ १६

लब्ध्वा नामानि चैतानि ब्रह्मणो नीललोहितः । प्रोवाच नाम्नामेतेषां स्थानानि प्रदिशेति ह ॥

ततोऽभि सृष्टास्तनय एषां नाम्नां स्वयंभुवा । सूर्यो मही जलं चद्विर्वायुराकाशमेव च ॥ १८

दाक्षितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येते ब्रह्मधातवः । तेषु पूज्यश्च वन्द्यः स्याद्रुद्रस्तान्न हिनस्ति वै ॥१९

ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितम् । द्वितीयं नामधेयं ते मया प्रोक्तं भवेति यत् ॥

पुनस्याऽऽप्ता द्वितीया ते तनुर्नाम्ना भविष्यति ॥ २०

इत्युक्तं यत्स्थिरं तस्य शरीरस्थ रसात्मकम् । तद्विवेश तनस्तोयं तस्मादापो भवः स्मृतः ॥ २१

यस्मान्भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भावयन्ति च । भवनाद्भावनाच्चैव भूतानां संभवः स्मृतः ॥

१८. सनुनिः । २ ख ग. घ ट. श्लेषन्धेयवर्तितेषु वै । ३ ख ग. ट. मे । ४ ट. वाच स्वयंभुवम् । ५ ख. ग. घ. ट. च । ६ क. भूतानि । ७ ख. 'ते विभो' । ग. घ. ट. 'ते विभो' । ८ ख. ग. घ. ट. 'शुक्लीतनयनस्य' । ९ ख. घ. ट. स्मृताः ।

तस्मान्ममं पुरीषं च नाप्सु कुर्वीत सर्वदा । न स्नाये(या)दप्सु नयश्च न निष्टीवित्कदाचन ॥२१॥
 मैथुनं नैव सेवेत शिरःस्नानं च वर्जयेत् । न प्रीतः परिचर्षीत वह्नैश्च संस्थितोऽपि वा ॥ २४
 मेध्यामेधशरीरत्वाच्चैव दुष्पण्यपः क्वचित् । विवर्णरमगन्धाश्च अल्पाश्च परिवर्जयेत् ॥ २५
 अपां योनिः समुद्रश्च तस्मात्तं कामयन्ति ताः । मेध्याश्चैवामृताश्चैव भवन्ति प्राप्यं सागरम् ॥
 तस्मादपो न रुन्धीत समुद्रं कामयन्ति ताः । न हिनस्ति भवो देवः सदैवं योऽप्सु वर्तते ॥१७॥
 ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं कृष्णलोहितम् । शर्वस्त्वमिति यन्नाम तृतीयं समुदाहृतम् ॥
 तस्य भूमिस्तृतीया तु तनुर्नाम्ना भवत्वियम् ॥
 इत्युक्ते यत्स्वयं तस्य शरीरस्यास्थिसंज्ञितम् । तद्विवेश ततो भूमिस्तस्मोद्भूः शर्व उच्यते
 तस्मोत्कुर्वीत नो विद्वान्पुरीषं मुश्रमेव वा । न न्छायायां न सोपानि स्वच्छायां नापि मेहयेत्
 शिरः प्राहृत्य कुर्वीत अन्तर्धाष्यं तृणैर्महीम् । य एवं वर्तते भूमौ तं शर्वो न हिनस्ति वै ॥
 ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितम् । ईशान इति यत्सोक्तं चतुर्थं नाम ते मया ॥ ३२
 चतुर्थस्य चतुर्था स्यादायुर्नाम्ना तनुस्तव । इत्युक्ते यच्छरीरस्थं पञ्चधा प्राणसंज्ञितम् ॥
 विवेश तं तदा वार्युषीशानो वायुरुच्यते । तस्माद्देवं परिवदेदायतं वायुपतिं चरम्
 एवं युक्तमथेशानो नैव देवो हिनस्ति तम् ॥
 ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं धूम्रलोहितम् । यत्ते पशुपतित्युक्ते मया नामेह पञ्चमम्
 पञ्चमी पञ्चमस्यैषा तनुर्नाम्नाऽक्षिरस्तु ते ॥

इत्युक्ते यच्छरीरस्थं तेजस्तस्योष्णसंज्ञितम् । विवेश तत्तदा धूम्रस्तस्मात्पशुपतिः पतिः
 चन्द्रमास्तु स्मृतः सोमः तस्याऽऽत्मा ह्यापेधमिणः । एवं यो वर्तते विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि
 न हन्ति तं महादेव एवं वन्देत् तं प्रभुम् ॥
 गोपापति दिवाऽऽदित्यः प्रजा नक्तं तु चन्द्रमाः । एकरात्रे समेयातां सूर्याचन्द्रमसावुभौ
 अमावास्यानिशायां तु तस्यां युक्तः सदा वसेत् ॥
 तत्राऽऽविष्टं सर्वमिदं तनुभिर्नामभिः सह । एकाकी यश्चरत्येव सूर्योऽसौ चन्द्र उच्यते ॥
 सूर्यस्य यत्प्रकाशेन वीक्ष्यन्ते चक्षुषा प्रजाः । शुक्लात्मा संस्थितो रुद्रः पिबेत्सुभो
 त्रयते पीयते चवाप्यन्नपानात्मकानि वा । तनुरात्मभवा सा वै देहेष्वेवोपधीयते ॥
 यथा धत्ते प्रजाः सर्वाः स्थिरीभूतेन चेतसा । पार्थिवी सा तनुस्तस्य शर्वो धारयति प्रजः
 यावात्स्थिना शरीरेषु भूतानां प्राणवृत्तिभिः । वाय्वात्मिका तु ऐशानीन्सा प्राणाः प्राणिना
 पीताग्निमानि पचति भूतानां जठरेषु वा । ततः पाशुपती तस्य पाचिको शक्तिरुच्यते ॥
 यानीह सुपिराणि स्युर्देवेष्वन्तर्गतानि वै । वायोः संचरणाथ्याय सा भीमा चोच्यते

१ म. न. विमाः पं । म. प. द. नर्वाताः पं । २ म. म. प. द. इन्द्रः मं । ३ म. प. द. न
 ४ म. म. प. इन्द्रः ५ म. इन्द्रः न कुर्वीत पुं । म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । म. इन्द्राचयेन कुर्व
 ५ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८ म. इन्द्राचयेन कुर्व
 ९ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । १० म. म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ११ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । १२ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । १३ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । १४ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । १५ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । १६ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । १७ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । १८ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । १९ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । २० म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । २१ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । २२ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । २३ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । २४ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । २५ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । २६ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । २७ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । २८ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । २९ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ३० म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ३१ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ३२ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ३३ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ३४ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ३५ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ३६ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ३७ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ३८ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ३९ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ४० म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ४१ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ४२ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ४३ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ४४ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ४५ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ४६ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ४७ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ४८ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ४९ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ५० म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ५१ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ५२ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ५३ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ५४ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ५५ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ५६ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ५७ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ५८ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ५९ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६० म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६१ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६२ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६३ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६४ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६५ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६६ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६७ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६८ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ६९ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७० म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७१ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७२ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७३ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७४ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७५ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७६ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७७ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७८ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ७९ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८० म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८१ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८२ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८३ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८४ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८५ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८६ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८७ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८८ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ८९ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ९० म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ९१ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ९२ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ९३ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ९४ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ९५ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ९६ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ९७ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ९८ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । ९९ म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं । १०० म. इन्द्राचयेन कुर्वीत पुं ।

(अथिवशाशुकींनम्)

वैशानडीक्षिताना तु या स्थितिर्ब्रह्मनादिनाम् । तनुग्र्यात्मिका सा तु तेनोग्रो दीक्षितः स्मृतः ॥
 यष्टु संकल्पकं तस्य प्रजास्तिह समं स्थितम् । सा तनुर्मानसी तस्य चन्द्रमाः प्राणिषु स्थितः ॥
 नवो नवो भवति हि जायमानः पुनः पुनः । नीयते यो यथाकामं त्रिवुधैः त्रिवुभिः सह ॥
 महादेवोऽमृतात्माऽसौ शम्भयश्चन्द्रमाः स्मृतः ॥ ४८

तस्य या प्रथमा नाम्ना तन् रौद्री प्रकीर्तिता । पत्नी सुरर्चला तस्य पुत्रस्तस्याः शनैश्वरः ॥ ४९
 भवस्य या द्वितीया तु तनुरापः स्मृता तु वै । तस्योपाऽत्र स्मृता पत्नी पुत्रश्चाप्युशना स्मृतः ॥
 शर्वस्य या तृतीया तु नाम भामस्तनुः स्मृता । पत्नी तस्य विकेशीति पुत्रश्चाङ्गारकः स्मृतः ॥
 ईशानस्य चतुर्थस्यै शर्वगतस्य च या तनुः । तस्य पत्नी शशा नाम पुत्रश्चास्य मनोजवः ॥ ५२

(* नाम्ना पशुपतेर्या तु तनुरग्निरिन्द्रिजैः स्मृता । तस्य पत्नी स्मृता स्वाहा स्कन्दश्चापि सुतः स्मृतः
 नाम्ना पशुस्य या भीमा तनुराकाश उच्यते । दिशः पत्न्यः स्मृतास्तस्य स्वर्गश्चास्य सुतः स्मृतः
 लग्ना तनुः सप्तमी या दीक्षितैर्ब्राह्मणैः स्मृता । दीक्षा पत्नी स्मृता तस्य संतानः पुत्र उच्यते ॥
 नाम्नाऽष्टमस्य महतस्तनुर्या चन्द्रमाः स्मृतः । पत्नी तु रोहिणी तस्य पुत्रश्चास्य बुधः स्मृतः ॥
 इत्येतास्तनवस्तस्य नामभिः परिकीर्तिताः । तैस्तु चन्द्रा नमस्याश्च प्रतिनाम तनूषु वै ॥ ५७

भैरवैः सूर्येऽप्यु पृथिव्यां, नाट्यप्रिव्योभदीक्षितैः । तथा च वै चन्द्रमासि तनुभिर्नामभिः सह ॥
 प्रजावानेति सांयुज्यमीश्वरस्य नरो हि सः ॥ ५८

इत्येतद्गो मयाऽऽख्यातं गुह्यं भीमस्य तत्रशः । शं नोऽस्तु द्विपदे नित्यं शं नोऽस्तु च चतुष्पदे
 एतत्प्रोक्तं निदानं वस्तुनानां नामभिः सह । महादेवस्य देवस्य भृगोस्तु गृणुत प्रजाः ॥ ६०

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महादेवतनुवर्णनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२०३८

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

ऋषियशानुकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

भृगोः ख्यातिर्विजज्ञेऽथ ईश्वरौ सुखदुःखयोः । शुभाशुभप्रदातारौ सर्वप्राणभृतामिह ॥
 देवौ धाताविधातारौ मन्वन्तरविचारिणौ ॥ १
 तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवी श्रीलोकभाविनी । सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनम् ॥
 नारायणात्मजौ सीध्वी बलोत्साहौ व्यजायत ॥ २
 तस्यास्तु मानसाः पुत्रा ये चान्ये दिव्यचारिणः । ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणाम्
 द्वे तु कन्ये स्मृते भार्ये विधातुर्भारुतरे च । आयतिर्भियतिश्चैव तयोः पुत्रौ दृढव्रतौ ॥ ४

* भनुक्षिदान्तर्गतमन्यो इ पुस्तके नास्ति ।

१ ख घ ङस्य वायुस्तस्य । २ ग घ ङ नाम्नोऽष्ट । ३ ख ङ स्मृता । ४ ख म घ ङ तासु वन्दो नमस्यन् । ५ म मजे । ख घ. भक्ति । ६ क. 'क्षित । त' । ७ ख ग घ ङ सायोष्य' । ८ ख च । प्रजा । पतिर्वतिथे ।

- पाण्डुश्चैव मृकण्डुश्च ब्रह्मकोशी सनातनौ । मनस्विन्यां मृकण्डोश्च मार्कण्डेयो बभूव ह ॥
 सुतो वेदशिरास्तस्य मूर्धन्यायामजायत । पीवर्षा वेदशिरसः पुत्रा वंशकराः स्मृताः ॥ ६
- मार्कण्डेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः ॥ ६
- पाण्डोश्च पुण्डरीकायां द्युतिमानात्मजोऽभवत् । उत्पन्नौ द्युतिमन्तश्च सृजवानश्च तावुभौ ॥ ७
- तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च भार्गवाणां परस्परम् । स्वायंभुवेऽन्तरेऽतीते मरीचेः शृणुत प्रजाः ॥ ८
- पत्नी मरीचेः संभृतिर्विजज्ञे साऽऽत्मसंभवम् । प्रजौपतेः पूर्णमासं कन्याश्चेमा निवोधते ॥ ९
- कुष्टिः पृष्टिस्त्वपा चैव तथा चापचितिः शुभा ॥ ९
- पूर्णमासः सरस्वत्यां द्वौ पुत्रानुदपादयत् । विरजं चैव धर्मपुं पर्वसं चैव तावुभौ ॥ १०
- विरजस्याऽऽत्मजो विद्वान्मुधामा नामविश्रुतः । सुधर्मसुत(तो) वैराजः प्राच्यां दिशि समाश्रितः
 लोकपालः सुधर्मात्मा गौरौपुत्रः प्रतापवान् । पर्वसः सर्वगणानां प्रविष्टः स महायशाः ॥ १२
- पर्वसः पर्वसायां तु जनयामास वै सुतो । यज्ञवामं च श्रीमन्तं सुतं काश्यपमेव च ॥
 तयोगोत्रकरौ पुत्रौ तौ जार्ता धर्मनिश्रितौ ॥ १३
- स्मृतिश्रीङ्गिरसः पत्नी जज्ञे तावात्मसंभवौ । पुत्रौ कन्याश्चतस्रश्च पुण्यास्ता लोकनिश्रुताः ॥
 सिनीवाली कुहश्चैव राका चानुमतिस्तथा । तथैव भरतामिं च कीर्तिमन्तं च तावुभौ ॥ १५
- अग्नेः पुत्रं तु पर्जन्यं संहृती सुपुत्रे प्रभुम् । हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामुदपादयत् ॥
 आभूतसंग्रहस्थापी लोकपालः स वै स्मृतः ॥ १६
- जज्ञे कीर्तिमतश्चापि धेनुका तावकल्पपौ । वैरिष्ठं धृतिमन्तं चाप्युभावङ्गिरसां वरौ ॥ १७
- तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च येऽतीता वै सहस्रशः । अनसूयाऽपि जज्ञे तान्पश्चाऽऽत्रेयानकल्पवान् ॥
 कन्यां चैव धृतिं नाम माता शङ्खपदस्य या । कर्दमस्य तु या पत्नी, पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १९
- सत्यनेत्रश्च हव्यश्च आपोमूर्तिः शैनीश्वरः । सोमश्च पञ्चमस्तेषामासीत्स्वायंभुवेऽन्तरे ॥
 यामेऽतीते सहातीताः पश्चाऽऽत्रेयाः प्रकीर्तिताः ॥ २०
- तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ह्यत्रिणा वै महात्मना । स्वायंभुवेऽन्तरे यामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २१
- प्रित्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तालिस्तसुतोऽभवत् । पूर्वजन्तानि सोऽमस्त्यः स्मृतेः स्वायंभुवेऽन्तरे
 मध्यमां देवबाहुश्च विनीतो नाम ते त्रयः ॥ २२
- स्वसा यवीपसी तेषां संहृती नाम विश्रुता । पर्जन्यजननी शुभ्रा पत्नी त्रयोः स्मृता शुभा ॥
 पौलस्त्यस्य ऋपेथापि प्रीतिपुत्रस्य धीमतः । दत्तालेः सुपुत्रे पत्नी सृजदवादीन्वह्-सुतान् ॥
 पौलस्त्या इति विख्याताः स्मृताः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ २४
- भौ तु सुपुत्रे पुत्रान्पुलहस्य प्रजापतेः । ते चाग्निर्चंसः सर्वे येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ २५

१ य म. घ. द. 'ज्योत्सु मा' । २ य 'भवेय इ' । ३ क 'जादते वृ' । ४ य. 'ते । दृषिर्भृष्टिस्त्रयो' । प. 'त ।
 मुदिमिष्टे' । द. 'न । मुदिमुदि' । ५ य द. 'परिगिः । ग. 'परति । ६ य. 'विजयं शी' । ७ य म घ द. 'भामामु' । ८ य.
 १. द. 'श्री' । ९ य. घ. द. 'तामि वे रते' । १० य. घ. मुदती । ११ य. घ द. 'दयया । शी' । १२ य. ग. घ. द.
 'स्तरि' । १३ य द 'जनेश्वर' । १४ य. द. 'तनी य' । १५ य घ. द. 'रेऽतीता य' । १६ य. घ. द. 'श्री
 वेदस' । १७ य. द. 'स तस्ति मा' । १८ य. मुदी । १९ य. घ. द. 'माऽम मु' । २० य. घ. द. 'ते । पेषामि'

(अग्निवशवर्णनम्)

कर्दमश्चाश्वरीषश्च सहिष्णुश्चेति ते त्रयः । ऋषिर्धनकपीवांश्च शुभा कन्या च पीवरी ॥ २६
 कर्दमस्य श्रुतिः पत्नी आश्वेयजनयत्सुतान् । पुत्रं शङ्खपदं चैव कन्यां काम्यां तथैव च ॥२७
 स वै शङ्खपदः श्रीमाल्लोकपालः प्रजापतिः । दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्यां दत्त्वा मियत्रते ॥
 काम्या मियत्रताल्लेभे स्वार्थंभुवसमान्मुतान् । दशकन्याद्वयं चैव यैः क्षत्रं संभवति तम् ॥ २९
 पुत्रो धनकपीवांश्च सहिष्णुर्नाम विश्रुतः । यशोधारी विजज्ञे वै कौमदेवः सुमर्षयैर्मा ॥ ३०
 ऋतोः ऋतुसमः पुत्रो विजज्ञे संततिः शुभा । नैपां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥
 पथ्येतानि सहस्राणि बालखिल्या इति श्रुताः । ३१
 अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् । आभूतसंयुवात्मर्षे पतङ्गसहचारिणः ॥ ३२
 स्वसारौ तु यथीयस्यौ पुण्यात्मसुमती च ते । पर्रुस्य रूपे ते वै पूर्वमाससुतस्य वै ॥ ३३
 र्जनीयां तु वसिष्ठस्य पुत्रा वै सप्त जज्ञिरे । ज्वायसी च स्वसा तेषां पुण्ड्रीका सुमध्यमा ॥ ३४
 जननी सा द्युतिमतः पाण्डोस्तु महिषी मिया । अस्यां त्विमे यथीयांसो वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः
 रजःपुत्रोऽर्धवाहुश्च सवनश्चाधनश्च यः । सुतपाः शुक्ल इत्येते सर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ३६
 रजसो वाऽप्यजनयन्मार्कण्डेयी यशस्विनी । प्रतीच्यां दिशि रज्ज्यं केतुमन्तं प्रजापतिम् ॥ ३७
 गोत्राणि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महात्मनाम् । स्वार्थंभुवेऽन्तरेऽतीतास्त्वग्नेस्तु मृणुत प्रजाः ॥
 इत्येव ऋषिसर्गस्तु सामुबन्धः प्रकीर्तितः । विस्तेरेणाऽऽनुपूर्व्या चाप्यग्नेस्तु मृणुत प्रजाः ॥३९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिब्रह्मनुकीर्तन नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२०७७

अधोनात्रशोऽध्यायः ।

अग्निवंशवर्णनम् ।

योऽसावग्निरभिमानो ह्यासीत्स्वार्थंभुवेऽन्तरे । ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात्स्वाहा व्यजायत ॥ १
 पावकैः पवमानश्च पावमानश्च यः स्मृतः । शुचिः शौरस्तु विज्ञेयः स्नाहापुत्रास्त्रयस्तु ते ॥ २
 निर्मथ्यपवमानस्तु शुचिः शौरस्तु यः स्मृतः । पावका वैद्युताश्चैव तेषां स्थानानि यानि वै ॥ ३
 पवमानात्मजश्चैव कल्पवाहन उच्यते । पावकैस्तसहरक्षस्तु हल्पवाहः शुचिः सुतः ॥ ४
 देवानां हव्यवाहोऽग्निः पितॄणां कल्पवाहनः । सहरक्षोऽसुराणां तु त्रयाणां तु त्रयोऽग्नयः ॥ ५
 एतेषां पुत्रपौत्रास्तु चत्वारिंशन्नत्रैव तु । चक्षुषामि नामतस्तेषां त्रिभागं पृथक्पृथक् ॥ ६
 वैद्युतो लौकिकामिस्तु मथमो ब्रह्मणः सुतः । ब्रह्मादनाग्निस्तत्पुत्रो भरतो नाम विश्रुतः ॥ ७

१ ख. ड. 'निर्वन' । २ ख. 'शो वनवर्षान्ध' । घ. 'ज्ञो वनवर्षीप्रथ' । ड. 'ज्ञो वनवर्षीन्द्रथ' । ३ ख. ग. घ. ड.

'शोषराव' । ४ ख. घ. ड. 'मद च सु' । ५ क. 'ध्यमः । ऋ' । ६ गे घ. ड. 'मा । ऋ' । ७ ग. घ. ड. 'सन्नि ।

८ ख. पुण्याज्यास्त सती । ९ ग. 'ण्यात्समुमती । घ. 'ण्यामवामती । १० ख. ग. ड. 'अस्यास्त्विमे । ११ घ. ड.

रावान । १२ घ. 'वः पाव' । १३ ख. घ. ड. 'श्च शुचिरग्निश्च । १४ ग. ड. 'वि. सौर' । १५ ख. ग. घ. ड. 'वक.

'स' । १६ ख. ग. घ. ड. 'ते । १७ ख. ग. घ. ड. 'षीन तु च' ।

वैश्वानरमुखस्तस्य महः काव्यो ह्यापां रसः । अमृतोऽथर्वणात्पूर्वं मथितः पुष्करोदघौ ॥
सोऽथर्वा लौकिकाभिस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सुतः ॥

अथर्वा तु भृगुर्ज्ञेयोऽप्यत्रिंशोऽथर्वणः सुतः । तस्मात्स लौकिकाभिस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणो मतः
अथ यः पवमानोऽग्निनिर्गन्धयः कविभिः स्मृतः । स ज्ञेयो गार्हपत्योऽग्निस्ततः पुत्रद्वयं स्मृतम्
शंस्यस्त्वाहवनीयोऽभिर्यः स्मृतो हव्यवाहनः । द्वितीयस्तु सुतः प्रोक्तः शुकोऽभिर्यः प्रणीयते
तथा सभ्वासध्यां वै शंस्यस्याग्नेः सुताबुधौ । शंस्यास्तु षोडश नदीश्चकपे हव्यवाहनः ॥
योऽसावाहवनीयोऽभिरभिमानो द्विजैः स्मृतः ॥

कावेरीं कृष्णवेणीं च नर्मदां यमुनां तथा । (*गोदावरीं वितस्तां च चन्द्रभागाभिरावतीम् ॥ ११
विपाशां कौशिकीं चैव शतद्रुं सरयुं तथा । सीतां सरस्वतीं चैव ह्यदिनीं पावनीं तथा) ॥ १२
तासु षोडशभाऽऽत्मानं प्रविभज्य पृथक्पृथक् । आत्मानं व्यदधात्तासु विष्णीष्वथ बभूव सः ॥
धिष्ण्यादव्यभिचारिण्यस्तासूत्पन्नास्तु धिष्णयः । धिष्णीषु जज्ञिरे यस्माद्धिष्णयस्तेन कीर्तितः
इत्येते वै नदीपुत्रा धिष्णीष्वेव विजज्ञिरे । तेषां विहरणीया ये उपस्थेयाश्च येऽप्ययः ॥
ताञ्जगृणुध्वं समासेन कीर्त्यमानान्यथा तथा ॥

ऋतुः प्रवाहणोऽग्नीध्रः पुरस्ताद्धिष्णयोऽपरे । विधीयन्ते यथास्थानं सौत्येऽङ्घ्रिं सवनक्रमात् ॥
अनिर्देश्यान्यवाच्यानामग्नीनां शृणुत क्रमम् । सम्राट्पुत्रैः कृशानुर्यो द्वितीयोत्तरवेदिकः ॥ १९
सम्राट्पुत्रैः स्मृतौ ह्यष्टौ उपतिष्ठन्ति तान्द्विजाः । अधस्तात्पर्षद्वन्यस्तु द्वितीयः सोऽत्र दृश्यते ॥
प्रतद्वेचे नभो नाम चत्वारि स विभाष्यते । ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २१
[+ हव्यसूर्याद्यसंष्टयः शामित्र स विभाव्यते । विश्वस्पाय समुद्रोऽग्निर्वह्नस्थाने स कीर्त्यते ॥
(× ऋतुधामा च सुज्योतिरौदुम्बरां स कीर्त्यते । ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते) ॥

अजैकपावृपस्येयः स वै शालामुखीयकः । अनुद्देश्योऽप्यहिर्बुध्नः सोऽग्निर्गृह्णतिः स्मृतः ॥ २४
शेस्पस्यैव सुताः सर्वे उपस्थेया द्विजैः स्मृताः । ततो विहरणीयाश्च वक्ष्याम्यष्टौ तु तत्सुभवं ॥
ऋतुप्रवाहनोऽग्नीध्रस्तत्रस्था धिष्णयोऽपरे । विद्वयन्ते यथास्थानं सौत्येऽङ्घ्रिं सवनक्रमात् ॥
पौत्रैर्यस्तत्सुतो द्विजैः स्मृतो यो हव्यवाहनः । शान्तिधाग्निः प्रचेतास्तु द्वितीयः संत्य उच्यते ॥
तथाऽग्निर्विश्वदेवस्तु ब्रह्मस्थाने स उच्यते । अंबधुरच्छायाकस्तु भुवः स्थाने विभाव्यते ॥ २८

उत्तरीराग्निः सर्वार्यस्तु नैप्रीयः संविभाव्यते । अष्टमस्तु वपरत्निस्तु मार्जालीयः प्रकीर्तितः
धिष्ण्या विहरणीया ये सौम्येनोऽऽज्येन चैव हि । तयोर्षः पावको नाम स चापां गर्भं उच्यते

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो द. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो द. पुस्तके नास्ति । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो द. पुस्तके नास्ति ।

१ द. काव्यामपारं । २ घ. 'ज्योमया रस' । ३ ख. ग. 'ध्याय' । ४ ख. ग. घ. द. स्मृत । ५
द. स्मृत । ६ क. 'वर्णः सुतः' । ७ ख. ग. घ. द. 'मानस्तु निर्म' । ८ ख. ग. घ. द. यथा । ९ ख. ग. घ. द. 'द'
१० क. धिष्ण्यो दिष्ण्य' । ११ ख. घ. विद्वियन्ते । ग. द. विद्वियन्ते । १२ ख. 'तावद्यौ' । १३ ख. 'द'
सो' । १४ ख. ग. द. 'भाष्यते' । १५ ख. ग. अनुद्देश्यो' । १६ ख. घ. '०' । १७ ख. घ. 'द.
प्रवाहणोमी' । १८ ख. ग. घ. द. विद्वियन्ते । १९ क. '०' । २० ख. घ. 'द.
'वसुर' । २२ ग. घ. 'वः स्वाच्छ विभाव्यते' । २३ 'द. 'सो
प्रवाभि' ।

(दक्षशापवर्णनम्)

अग्निः सोऽवभृथो ज्ञेयः सम्यक्प्राप्याप्सु ह्ययते । हृच्छयस्तत्सुतो ह्यग्निर्जठरे यो नृणां स्थितः ॥
 मनुष्यामृजाठरस्याग्नेर्विद्वानग्निः सुतः स्मृतः । परस्परौच्छ्रूतः सोऽग्निर्मृतानीह विमुर्महान् ॥ ३२
 पुत्रः सोऽग्नेर्मन्युमतो घोरः संवर्तकः स्मृतः । पिबन्नपः स वमति समुद्रं बडवामुखः ॥ ३३
 संमुद्रनासिनः पुत्रः सहरक्षो विभाण्यते । सहरक्षसुतः क्षामो गृह्णाणि स ददेन्नृणाम् ॥ ३४
 ऋष्यादोऽग्निः सुतस्तस्य पुरुषानन्ति यो मृतान् । इत्येते पावकस्याग्नेः पुत्रा षड्वं प्रकीर्तिताः ॥
 ततः शुचेस्तु यैः सौरैर्गन्धर्वैरसुरावृतैः । मथितो यस्त्वरण्यां वै सोऽग्निरग्निः समिध्यते ॥ ३५
 आयुर्नामाऽथ भगवान्पशौ यस्तु मणीयते । आयुषो महिमान्पुत्रः स शावान्नामतः सुतः ॥ ३७
 पाकयज्ञेष्वभिमानो सोऽग्निस्तु सवनः स्मृतः । पुत्रश्च सवनस्याग्नेरद्भुतः स महायशः ॥ ३८
 विविचिस्त्वद्भुतस्यापि पुत्रोऽग्नेः स महान्स्मृतः । प्रापश्चित्तेऽथ भीमानां हुतं भुङ्क्ते हविः सदा
 विविचेस्तु सुतो ह्यर्को योऽग्निस्तस्य सुतास्त्वमे । अनीकवान्वासृजंवाथ रक्षोहा पितृकृत्तथा ॥
 सुरभिर्वसुरत्नादौ प्रविष्टो यश्च रुक्मवान् ॥ ४०
 शुचेरग्नेः मजा षोषा बह्वस्तु चतुर्दश । इत्येते बह्वयः प्रोक्ताः प्रणीयन्तेऽध्वरेषु ये ॥ ४१
 आदिसर्गे षतीता वै यामैः सह सुरोत्तमैः । स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वमग्रयस्तेऽभिमानिनः ॥ ४२
 एते विहरणीयास्तु चेतनाचेतनेष्विह । स्थानाभिमानिनो लोके भागासन्हव्यवाहनाः ॥ ४३
 काम्यनैमित्तिकाजस्रेष्वेते कर्मस्ववस्थिताः । पूर्वमन्वन्तरेऽर्तते शुक्लैर्यामैः सुतैः सह ॥
 देवैर्महात्माभिः पुण्यैः प्रथमस्यान्तरे मनोः ॥ ४४
 इत्येतानि मयोक्तानि स्थानानि स्थानिनश्च ह । तैरेव तु प्रसंख्यातमतीतानागतेष्वपि ॥ ४५
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु लक्षणं जातवेदमाम् । सर्वे तपस्विनो ह्येते सर्वे षड्वभृथास्तथा ॥
 प्रेजानां पतयः सर्वे ज्योतिष्मन्तश्च ते स्मृताः ॥ ४६
 स्वारोचिपादिषु ज्ञेयाः सावर्ण्यन्तेषु मत्सु । मन्वन्तरेषु सर्वेषु नानारूपप्रयोजनैः ॥ ४७
 वर्तन्ते वर्तमानश्च देवैरिह महाग्रयः । अनागतैः सुरैः सार्धं वर्तन्तेऽनागताग्रयः ॥ ४८
 त्वेषं विनयोऽशीनां मया प्रोक्तो यथातथम् । विस्तरैणाऽऽनुपूर्व्यां च पितृणां वक्ष्यते ततः ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तेऽभिवदवर्णन नामोत्तमत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२१, २६

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

दक्षशापवर्णनम् ।

एतेषां
 वयुतो

सूत उवाच—

सृजतः पुत्रान्पूर्वे स्वायंभुवेऽन्तरे । अम्भांसि जज्ञिरे तानि मनुष्यासुरदेवताः ॥ १
 शोधरावन्त्यमानस्य जज्ञिरे पितरोऽस्य वै । तेषां निसर्गः प्रागुक्तो विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥ २

८ ख पुण्योः

राजानं । १२ ख ग. घ. ङ. 'तः । सवसां । २ घ. 'ताना ह । ३ ग. 'द. 'महत् । पु । ४ ग. घ. ङ. 'भाष्ये । ५ ग.
 स । १६ न. 'सु । १६ ख. ग. घ. ङ. 'हास । ७ ख. घ. ङ. 'वैतुरावृत. । म । ८ घ. 'न. शशा । ९ ख. ङ.
 । १० ख. ङ. 'जशर' । ११ ख. ग. घ. ङ. 'तीताः शु' । १२ ख. घ. ङ. 'प्रताना ।

देवासुरमनुष्याणां दृष्ट्वा देवोऽभ्यभापत । पितृवन्मन्वमानस्य जज्ञिरे घोपयक्षिताः ॥ १
 मध्वादयः पदहृतवस्तापितृन्परिचक्षते । ऋतवः पितरां देवा इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ ४
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु क्षतीतानागतेष्वपि । एते स्वयंभुवे पूर्वमुत्पन्ना हन्तरे शुभे ॥ ५
 अग्निष्वात्ताः स्मृता नाम्ना तथा वर्द्धिपदश्च वै । अयज्वानस्तथा तेषामासन्वै गृहमेधिनः ॥
 अग्निष्वात्ताः स्मृतास्ते वै पितरोऽनाहिताग्रयः ॥ ६
 यज्वानस्तेषु ये ह्यासान्वितरः सोमपीधिनः । स्मृता वर्द्धिपदस्ते वै पितरस्त्वग्निर्होत्रिणः ॥
 ऋतवः पितरो देवाः शास्त्रेऽस्मिन्निश्चयो मतः ॥
 मधुमाधवौ रसौ ज्ञेयौ शुचिशुक्लौ तु शुष्मिर्णा । नभश्चैव नभस्यश्च जीवायेताबुदाहृतौ ॥ ८
 इषश्चैव तथोर्जश्च सुधावन्ताबुदाहृतौ । सह(हा)श्चैव सहस्यश्च मन्वुमन्तौ तु तौ स्मृतौ ॥
 तप(पा)श्चैव तपस्यश्च योराघेतौ तु शैशरी ॥ ९
 कालावस्थास्तु पदतेषां मासाख्या वै व्यवस्थिताः । त इमे ऋतवः प्रोक्ताश्चेतनाचेतनास्तु वै ॥
 ऋतवो ब्रह्मणः पुत्रा विज्ञेयांस्तेऽभिमानिनः । मासार्थमासस्थानेषु स्थानं च ऋतवोर्तवाः ॥
 स्थानानां व्यतिरेकेण ज्ञेयाः स्थानाभिमानिनः । अहोरात्रं च मासाश्च ऋतवश्चायनानि च ॥ १६
 संवत्सराश्च स्थानानि कालावस्थाभिमानिनः । निमेषाश्च कलाः काष्ठा मुहूर्ता वै दिनक्षपाः ॥
 एतेषु स्थानिनो ये तु कालावस्थास्त्ववस्थिताः । तन्मयत्वात्तदात्मानस्तान्वक्ष्यामि निबोधत ॥
 पर्वण्यास्तितथयः संध्या पक्षा मासार्थसंज्ञिताः । निमेषाश्च कलाः काष्ठा मुहूर्ता वै दिनक्षपाः ॥
 द्वावर्धमासौ मासस्तु द्वौ मासावृत्तुरुच्यते ॥ १५
 ऋतुत्रयं चाप्ययनं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे । संवत्सरः सुमेरुस्तु स्थानान्येवानि स्थानिनाम् ॥ १६
 ऋतवः सुमेरुश्चा विज्ञेया द्वाष्टथा तु पद । ऋतुषुत्राः स्मृताः पञ्च मजास्त्वार्तवलक्षणैः ॥ १७
 यस्माच्चैवाऽऽर्तवेयास्तु जायन्ते स्थाणुजग्नाः । आर्तवाः पितरश्चैव ऋतवश्च पितामहाः ॥ १८
 सुमेरुस्तु प्रसूयन्ते ऋतवन्ते च प्रजातयः । तस्मात्स्मृतः प्रजानां वै सुमेरुः प्रपितामहः ॥ १९
 स्थानेषु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्तिताः । तदाख्यास्तेऽन्यत्त्वाच्च तदात्मानश्च ते स्मृताः
 प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः । संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निर्ऋतमित्युच्यते द्विजैः ॥
 ऋतास्तु ऋतवो यस्माज्जज्ञिरे ऋतवस्ततः । मासाः पदऋतवो ज्ञेयास्तेषां पञ्चाऽऽर्तवाः सुताः
 द्विपदां चतुष्पदां चैव पक्षिसंसर्पतामपि । स्थावराणां च पञ्चानां पुष्पं कालार्तवं स्मृतम् ॥ २३
 ऋतुत्वमार्तवत्त्वं च पितृन्वं च प्रकीर्तितम् । इत्येते पितरो ज्ञेया ऋतवश्चाऽऽर्तवाश्च ये ॥ २४
 सर्वभूतानि तेभ्योऽथ ऋतुकालाद्विजज्ञिरे । तस्मादेतेऽपि पितर आर्तवा इति नः श्रुतम् ॥ २५
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु स्थिताः कालाभिमानिनः । स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्तीह मसंयमात् ॥ २६
 अग्निष्वात्ता वर्द्धिपदः पितरो द्विविधाः स्मृताः । जज्ञाते च पितृभ्यस्तु द्वे कन्ये लोकविधुते ॥

* इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ग. स्मृतिः । २ ख. ग. पक्षमा । ३ ग. घ. द. 'क्षयाः । द्वा' । ४ ग. 'सर्वसुमे' । ५ घ. 'तपस्तुमे' ।
 ६ ग. सुमेरु । द. 'युक्ते पु' । ७ ग. 'णाः । तस्मा' । ८ ख. घ. 'वेभ्यस्तु' । ९ ख. घ. द. 'रत समरा' । १० ख.
 घ. 'ऋतुभि' ।

यथात्वा विरं वा वै दृष्ट्वा देवैश्चन्द्रैः । वाचनःकर्मनिवेत्तादृष्ट्यां नो विगर्हे ॥

५१

दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे देवामिदं वात त्वाऽऽनन्द ॥

५२

दन्त्येनावमानेन सर्वा दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे । अत्रैःद्वन्द्वं देवी नमस्तुत्वात् ॥

५३

यथादृष्ट्वात्प्रान्मर्दे पुनरेव नान्मदा । दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे संप्रदा वासिनी पुनः ॥

गच्छत्यं यथावर्तमानं त्र्यम्बकस्यैव यमैः ॥

नैश्वराय समार्थिना युक्ताऽऽनानं सदादवे । धान्मनाम वाऽऽदेयी धान्नां सनमाऽऽत्तनः ।

दत्त आप्रियीसमन्वेन वापुना समुदीरितः । सर्वद्विर्त्या विनिःसृत्य वद्विषेस्य चकार ताम् ॥

दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे निवनं सत्या देवोऽप्य दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे । संवादे च तयोद्भृष्टा पापान्धयेनःशंकरः ॥

दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे नृणां च नृकोप मगवान्मनुः ॥

५६

यथादृष्ट्वात्प्रान्मर्दे दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे नाम सा मनी । प्रान्मनाश्चेतनाः सर्वाः स्वमुवा भवोभिः सह ॥

नृणां दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे प्राप्य पुनरेव मर्षयः । उन्नम्यन्ते द्विर्वापि वै मम यदे वयोनिजाः ॥

दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे वै प्रथमा शंकरे चाश्रुपस्यान्तरे मनाः । अमिष्यादृष्ट्य च ऋषीन्द्रसमभ्यगमत्पुनः ॥

अविना चाश्रुपां राजा चाश्रुपस्य समन्वये । प्राचीनवर्द्धिपः पाँचः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥

दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे इत्येव नाप्रा त्वं मापार्थां जनयिष्यमि । कन्यायां शारिनां चैव प्राप्ते वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥

५७

५८

५९

६०

दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे

अहं तत्रापि ने विग्रमाचरिष्यामि दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे । धर्मार्थकामयुक्तेषु कर्मस्त्रिह पुनः पुनः ॥

६१

यथावत्प्रान्मर्दे मन्कृते क्रूरपृथीन्याहृतवानामि । तस्मान्मार्थं सुर्येणै न त्वां यक्ष्यन्ति वै द्विजाः ॥

दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे ततः क्रूर अपस्यस्यन्ति कर्मसु । इहैव वरस्यसि तथा दिवं हित्वाऽऽयुगक्षयात् ॥

६२

६३

६४

६५

६६

६७

६८

६९

७०

७१

७२

७३

दृष्ट्वात्प्रान्मर्दे

सर्वेषामेव लोकानां भूर्लोकस्त्रिवादिरुच्यते । तमहं धारयिष्यामि निदेशात्परमेष्ठिनः ॥

अस्यां क्षिती घृता लोकाः सर्वे तिष्ठन्ति भास्कराः । तानहं धारयामीह सततं न त्वाऽऽज्ञया ॥

पातुर्गर्भं हि देवानां ते चाप्येकत्र भुञ्जते । नाहं तैः सह भोक्ष्यामि ततो दास्यन्ति ते पृथक् ॥

ततोऽभिष्य्याहोतं दक्षो क्रुद्रेणामिततेजसा । स्वायंभुवेऽन्तरे त्वत्पत्नो मानुषोऽपिह ॥

ज्ञात्वा यदृष्ट्वात्प्रान्मर्दे दक्षो ज्ञानानामीश्वरं प्रभुम् । दक्षो नाम महायज्ञैः सीऽयजहैवतैः सह ॥

अथ देवी सती या तु प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे । मेनायां तामुमां देवीं जखयामास शैलराट् ॥

सा तु देवी सती पृथं ततः पश्चादुमाऽभवत् । सहजता भवस्यैपा न त्या गुरुयते भवः ॥

यावद्विच्छति संस्थातुं प्रभुर्गन्वन्तरऽपिह ॥

मारीचं कश्यपं देवी यथाऽदितिरेनुग्रता । साध्यं नारायणं श्रीस्तु मघवन्तं शची यथा ॥

विष्णुं कीर्त्तौ रुचिः सूर्यं वसिष्ठं चाप्यरुन्धती । नैतास्तु विजहत्येतान्भर्तृन्देव्यः कथंचन ॥

आधर्तमानकल्पेषु पुनर्जायन्ति तैः सह ॥

१ ग. घ. इ. 'पर्वयं पु' । २ अ. घ समुदा । ३ क. 'लपृक् । सं' । ४ ख. ग. ड. 'रेन म' । ५ क. 'मुके । घ. इ. शुके । ६ क. इ. भास्वराः । ७ अ. 'म । नमस्ते ह्यमेभेत् सोऽ' । ८ ड. 'म । नमस्ते महयज्ञेन सोऽ' ।

। (दक्षसायवर्णनम्)

एवं प्राचेतसो दक्षो जज्ञे वै चाक्षुषेऽन्तरे । प्राचीनवर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ४

दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मार्गायां च पुनर्दृषः । जज्ञे रुद्राभिशापेन द्वितीयमिति नः श्रुतम् ॥ ७२

भृग्वादयस्तु ते सर्वे जज्ञिरे वै महर्षयः । आद्ये त्रेतायुगे पूर्वं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥

देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुम् ॥ ७३

इति सानुशयो ह्यासीत्तपोर्जात्यन्तरागतः । प्रजापतेरतु दक्षस्य ज्यम्बकस्य च धीमतः ॥ ७७

तस्मान्नानुशयः कार्यो वैरिरेवह रुद्राचन । जात्यन्तरगतस्यापि भावितस्य शुभाशुभैः ॥

जन्तुं न मुञ्चति ख्यातिस्तत्र कार्यं विजानता ॥ ७८

ऋषय ऊचुः—

प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे । विनाशमगमत्सूत ह्यमेधः प्रजापतेः ॥ ७९

देव्यां मृत्युं कृतं मत्वा क्रुद्धं सर्वात्मकं प्रभुम् । कथं प्रासादयत्सः स यज्ञः सप्रथितः कथम् ॥

एतद्वेदितुमिच्छामस्तत्रो मृदि ययातथम् ॥ ८०

ऋसूत उवाच—

पुरा मेरोद्विजश्रेष्ठाः शृङ्गं शैलोक्यविश्रुतम् । ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ८१

अममेयमनाधृष्यं सर्वलोकनमस्कृतम् । तस्मिन्देवो गिरिश्रेष्ठे सर्वघातुविभूषिते ॥

पर्यङ्क इव विभ्रःजम्बुविष्टो यभूव ह ॥ ८२

शैलराजमुना चास्य नित्यं पार्श्वस्थिताऽभवत् । आदित्याश्च महात्मानो षसवश्चामितौजसः ८३

तथैव च महात्मानावादिवर्णो भिषजां वरौ । तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैः परिवारितः ॥ ८४

यक्षाणापीश्वरः श्रीमान्कैलासनिलयः प्रभुः । उपासते महात्मानमुशना च महामुनिः ॥

सनत्कुमारममुपासते चैव परमर्षयः ॥ ८५

अद्विरेःप्रमुराश्रैव तथा देवर्षयोऽपरे । विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ ॥ ८६

अप्सरोगणसंघाथ समाजमुग्नेकजः । यवौ शिवः सुराो वायुर्नागगन्धर्वहः शुचिः ॥ ८७

सर्वतुङ्गसुमोपेताः पुष्पवन्धो ह्यमास्तया । तथा त्रिधाधराश्रैव सिद्धाश्रैव तपोधनाः ॥ ८८

महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्ति तत्र वै । भूतानि च तयाऽन्यानि नानारूपधराण्यथ ॥ ८९

राक्षसाश्च महाराष्ट्राः पिशाचाश्च महाबलाः । बहुरूपधरा ह्यष्टा नानामहदरणोद्यताः ॥ ९०

देवस्यानुचरास्तत्र नमर्ष्यैधानेरोपमाः । नन्दीश्वरश्च भगवान्देवस्यानुमते स्थितः ॥ ९१

मष्टय उचलितं शूलं दीप्यमानं रयनेजसा । गद्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वनीर्थजन्तोऽप्यथ ॥

पर्युपासत नं देवस्त्वपिणी द्विजमघमाः ॥ ९२

एवं न भगवान्नामै टीपमानः सुरार्षिभिः । देवैश्च मुमहाभगिर्षदशेनो उपाम्भितः ॥ ९३

पुरा दिग्बलः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमारभत् । गद्गाशरं श्रुमे देवे प्रोपामिदमिदमपिने ॥ ९४

१. ७. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

तनस्तस्य भस्त्रे देवाः शतक्रतुपुरोगमाः । गमनाय समागम्य बुद्धिर्मापदिरे तदा ॥ ९९
 स्वैर्दिमानैर्महात्मानो ज्वलद्भिर्ज्वलनप्रभाः । देवस्यानुमतेऽगच्छन्गङ्गाद्वार इति श्रुतिः ॥ १०६
 गन्धर्वाप्सरसाकीर्णं नानाद्रुमलताष्टतम् । ऋपिसंघैः परिष्टतं दक्षं धर्मभृतां वरम् ॥ १०७
 पृथिव्यामन्तरिक्षे वा ये च स्वर्लोकवासिनः । सर्वे मात्रालयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिम् ॥
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सहस्रमरुद्गणैः । जिष्णुना सतिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ॥
 उष्मपाः सोमपाश्चैव भाज्यपा धूमपास्ता । अश्विनौ पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह ॥ १००
 एते चान्ये च बहवो भूतग्रामास्तथैव च । जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजोद्भिज्जकास्तथा ॥ १०१
 आहूता मन्त्रतः सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः । विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्रयः ॥
 तान्हृष्ट्वा मनुमाविष्टो दधीचो वाक्यमब्रवीत् । अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ॥
 नरः पापमवाप्नोति महद्वै नात्र संशयः ॥ १०३

दक्ष उवाच—

सन्ति मे बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः । एकादशावस्थगता नान्यं वोषि महेश्वरम् ॥ १०५

दधीच उवाच—

सर्वेषामेकमन्त्रोऽयं येनेशो न निमन्त्रितः । यथाऽहं शंकरादूर्ध्वं नान्यत्पश्यामि दैवतम् ॥

तथो दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भाविष्यति ॥ १०६

दक्ष उवाच—

एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे हविः समस्तं विधिमन्नपूतम् ।

विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य सर्वं प्रभोर्विभोर्बाहवनीयनित्यम् ॥ १०७

गतास्तु देवता ज्ञात्वा शैलराजसुता तदा । उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं तदा ॥ १०८

उमोवाच—

भगवन्क गता ह्येते देवाः शक्रपुरोगमाः । ब्रुहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयम् ॥ १०९

महेश्वर उवाच—

दक्षो नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः । ह्ययमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवोकसः ॥ ११०

देव्युवाच—

यज्ञमेतं महाभाग किमेतं न गतोऽसि वै । केन वा प्रतिपेधेन गमनं प्रतिपिध्यते ॥ १११

महेश्वर उवाच—

सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितम् । यज्ञेषु मम सर्वेषु न भाग उपकल्पितः ॥ ११२

पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि । न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धीमतः ॥ ११३

+ आर्ष. प्रयोगः ।

१ ग. घ. ड. मय । २ रा. ग. घ. द. 'दा तैवि' । ३ घ. ड. च । ४ ग. विष्णुना । ५ रा. ग. ड. 'य सह-
 संस्वेदजोद्भिः । ६ आ । ७ 'च सह सद्देदजोद्भिः । आ । ८ घ. घ. ड. 'प्राचैव' । ९ रा. 'धीविस्वा' । १० क. 'वै
 निमन्त्रिता देवा येन ईशो नि' । ११ घ. घ यथा । १२ क. 'शे शूर सु' । १३ क. 'दियो षा' । १४ रा. ग. घ. ड
 पतिम् । १५ क. ग. 'भागो' । १६ घ. ग. घ. ड. 'मत्त म' । १७ रा. घ. ड परतः ।

(दक्षसायवर्णनम्)

देव्युवाच—

भगवन्सर्वदेवेषु प्रभावार्थ्यधिको गुणैः । अज्येयश्चाप्यधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ ११४

अनेन तु महाभाग प्रतिपेधेन भागतः । अतीव दुःखमापन्ना वेपथुश्च ममानघ ॥ ११५

किं नाम दानं नियमं तपो वा कुर्यामिहं येन पतिर्माद्य ।

लभेत भागं भगवानचिन्त्यो यज्ञस्य चार्धमथ वा तृतीयम् ॥ ११६ ॥

एवं सुवाणां भगवानचिन्त्यः पर्त्नीं प्रहृष्टः क्षुभितामुवाच ।

न-वेत्सि देवेशि कृशोदराङ्गि किं नाम युक्तं वचनं तैवेदम् ॥ ११७ ॥

अहं हि, जानामि विशालनेत्रे ध्यानेन सर्वं हि वदन्ति सन्तः ।

तवाद्य मोहेन महेन्द्रदेवो लोकत्रयं सर्वथा संस्रमूढम् ॥ ११८ ॥

मामध्वरे संसितारः स्तुवन्ति रथंतरे(रं) साम गायन्ति गेयम् ।

मा ब्राह्मणा ब्रह्मसन्ने-यजन्ति ममाध्वर्वयः कल्पयन्ते च भागम् ॥ ११९

देव्युवाच—

सुमाकृतोऽपि भगवान्सर्वस्त्रीजनसंसदि । स्तौति गोपायते वाऽपि स्वमात्मानं न संशयः ॥ १२०

भगवानुवाच—

नाऽऽत्मानं स्तौमि देवेशि पश्य त्वमुपगच्छ च । यं सक्षयामि वरारोहे भागार्थं वरवर्णिनि ॥

एवमुक्त्वा तु भगवान्पर्त्नीं प्राणैरपि मियाम् । सोऽसृजद्भगवान्वक्त्राद्भूतं क्रोधाग्निसंनिभम् ॥

सहस्रशीर्षं देवं च सहस्रचरणेक्षणम् । सहस्रमुद्गरवरं सहस्रशरपाणिनम् ॥ १२३

शङ्खचक्रगदापाणिं दीप्तकार्मुकधारिणम् । पश्चसिधरं देवं महारौद्रं भयावहम् ॥ १२४

घोररूपेण दीप्यन्तं चन्द्रार्धकृतभूषणम् । वसानं चर्म वैयाग्रं महारुधिरनिस्रवम् ॥ १२५

दंष्ट्राकरौलं विभ्रान्तं महावक्त्रं महोदरम् । विष्टजिह्वं प्रलम्बाष्ट्रं लम्बकर्णं दुरासदम् ॥ १२६

कुलिशोद्योतितकरं भाभिर्ज्वलितमूर्धजम् । ज्वालामालापरिक्षिप्तं मुक्तादागविमूषितम् ॥ १२७

तेजसा चैव दीप्यन्तं युगान्तमिव पावकम् । आकर्णदारितास्यान्तं चतुर्दंष्ट्रं भयानकम् ॥ १२८

महाचलं महातेजं महापुरुषमीश्वरम् । विश्वहर्तृमहाकायं महान्यग्रोधमण्डलम् ॥

युगपच्चन्द्रशतवह्नीर्ष्यन्तं मन्मथाम्रिवत् ॥ १२९

चतुर्भद्रास्यं सिततीक्ष्णदण्डं महोग्रतेजोवर्लेर्परिपाठयम् ॥

युगान्तसूर्याग्निसहस्रभासं सहस्रचन्द्रामलकान्तकान्तम् ॥

प्रदीप्तसर्वौषधिमन्दराभं सुभेरुक्तेलासद्दिमाद्रितुल्यम् ॥ १३०

युगाकारिं महावीर्यं चारुनासं महाननम् । प्रचण्डगण्डं दीप्ताक्षमग्निज्वालाविलाननम् ॥ १३१

मृगेन्द्रकृचिवसनं महाभुजगवेष्टितम् । उष्णीपिपिणं चन्द्रवरं क्वचिदुग्रं क्वचिन्ममम् ॥ १३२

नानाकसुमूर्धानं नानागन्वानुलेपनम् । नानारत्नविचित्राङ्गं नानाभरणभूषितम् ॥ १३३

१ क. 'वानधि' । घ. 'वादधि' । २ क. नामतः । ३ ग. घ. ट. नदेवम् । ४ क. 'न्तः । न वा' । ५ घ. 'प्रसृ' । ६ ग. ट. 'म् । प्रमाध' । ७ ग. ट. 'म् । अमादने २' । ८ ख. 'म् । आमादने ३' । घ. 'म् । आनदने ३' । ९ क. 'न्ते । माध' । १० ग. घ. ट. 'न । अश' । ११ ग. घ. ट. 'गोपयो' । १२ ख. घ. ट. 'रा' । १३ ख. घ. ट. 'स' । १४ ग. घ. ट. 'स' । १५ क. 'सिगः' । १६ क. 'सके' । १७ क. 'सुदंष्ट्र' । १८ ग. घ. ट. 'स' । १९ क. 'सिगः' । २० क. 'सके' । २१ क. 'सके' । २२ क. 'सके' । २३ क. 'सके' । २४ क. 'सके' । २५ क. 'सके' । २६ क. 'सके' । २७ क. 'सके' । २८ क. 'सके' । २९ क. 'सके' । ३० क. 'सके' । ३१ क. 'सके' । ३२ क. 'सके' । ३३ क. 'सके' ।

(दक्षशापवर्णनम्) .

कर्णिकारस्रजं दीप्तं क्रोधाद्द्वान्तलोचनम् । क्वचिद्वृत्त्यति चित्राङ्गं क्वचिद्ददति सुस्वरम् ॥ १३४
 क्वचिद्धयायति युक्तात्मा क्वचित्स्थूलं प्रमार्जति । क्वचिद्वायति विश्वात्मा क्वचिद्रौति सुहृर्मुहुः ॥
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । प्रभुत्वमात्मसंबोधो ह्याधिष्ठानगुणैर्युतः ॥ १३६
 जानुभ्यामवर्ति गत्वा प्रणतः प्राञ्जलिः स्थितः । आज्ञापय त्वं देवेश किं कार्यं करवाणि ते
 तमुवाचाऽऽक्षिप मखं दक्षस्येह महेश्वरः । देवस्यानुमोतिं श्रुत्वा वीरभद्रो महाबलः ॥
 प्रणम्य शिरसा पादौ देवेशस्य उवापतेः ॥ १३८
 ततो वन्धात्प्रमुक्तेन सिंहेनेवेह लीलया । देव्या मन्युकृतं मत्वा दत्तो दक्षस्य स क्रतुः ॥ १३९
 मन्युना च महाभीर्मा भद्रकाली महेश्वरी । आत्मनः सर्वसाक्षित्वे तेन सार्धं सहानुगा ॥ १४०
 स एव भगवान्क्रुद्धः प्रेतावासकृतालयः । वीरभद्र इति ख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जकः ॥ १४१
 सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौद्रान्नाम गणेश्वरान् । रुद्रानुगा महावीर्या रुद्रवीर्यपराक्रमाः ॥ १४२
 रुद्रस्यानुचराः सर्वे सर्वे रुद्रसमप्रभाः । ते निपेतुस्ततस्त्पूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४३
 ततः किलकिलाशब्द आकाशं पूरयन्निव । तेन शब्देन महता त्रस्ताः सर्वे दिवोकसः ॥ १४४
 पर्वताश्च व्यशीर्यन्ते कम्पते च वसुंधरा । मेरुश्च घूर्णते विषाः क्षुभ्यन्ते वरुणालयाः ॥ १४५
 अग्रयो नैव दीप्यन्ते न च दीप्यति भास्करः । ग्रहा नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न तारकाः ॥
 ऋषयो नाभ्यभाषन्त न देवा न च दानवाः । एवं हि तिभिरीभूते निर्दहन्ति विमानिताः ॥
 सिंहनादं प्रमुञ्चन्ते घोररूपा महाबलाः । प्रभञ्जन्ते परे घोरा यूपानुत्पाटयन्ति च ॥ १४८
 प्रमदन्ति तथा चान्ये विनृत्यन्ति तथाऽपरे । आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः ॥
 क्षुण्णन्ते यज्ञपात्राणि योगस्याऽऽयतनानि च । शीर्यमाणानि दृश्यन्ते तारा इव नभस्तलात् ॥
 दिव्यान्नपानभक्षाणां राशयः पर्वतोपमाः । क्षीरनद्यस्तथा चान्या घृतपायसकर्दमाः ॥
 मधुमण्डोदका दिव्याः स्रग्दशर्करवालकाः ॥ १५१
 पद्मसाग्निवह्न्यन्या गुह्यकुल्या मनोरमाः । उच्चावचानि मांसानि भक्षुयाणि विविधानि च ॥
 पानकानि च दिव्यानि लहं चोष्यं तथाऽपरे । भुञ्जते विविधैर्वनैर्विलुण्ठन्ति (*क्षिपन्ति च
 रुद्रैकोपान्महाकायाः कालाक्षिसदृशोपमाः । सुरसैन्यानि मर्दन्तो भीषयन्ति) च सर्वशः ॥
 क्रीडन्ति विविधाकाराश्विपुः सुरयोपितः ॥ १५४
 रुद्रकोपमयुक्तास्तु सर्वदेवैः सुरक्षितम् । तं यज्ञमहनञ्शीघ्रं रुद्रकल्पाः समीपतः ॥ १५५
 चक्रुन्त्ये तथा नादानसर्वभूतभयंकरान् । छिन्वा शिरोऽन्ये यज्ञस्य विनदन्ति भयंकरौः ॥ १५६
 दक्षो दक्षपतिश्चैव देवो यज्ञपतिस्तथा । मृगरूपेण चाऽऽकाशे प्रपलायितुमारभत् ॥ १५७
 वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा ज्ञात्वा तस्य बलं तदा । अन्तरिक्षगतस्याऽऽशु चिच्छेदास्य शिरो भ्रंशान् ॥

* धनुर्दिहान्तर्गतप्रम्यं क. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. द. दिव्यं । ३ ग. द. स्वनम्
 प. द. 'मत धु' । ६ ख. घ.
 'दुपुन्या । ११ क. च । य
 'श्लोकान्त' । १५ ख. ग.

क. 'मु'
 घ. क.
 यज्ञपा

क. 'शो अपिष्टानैर्मु' । ५ ख. घ. 'नैर्यतः । ५ ग.
 युगन्ते । ९ ग. घ. क. 'यान्याभाय' । १० ख. ग.
 ११ ख. विदुमन्ति । १५ ख. घ.

(दक्षशापवर्णनम्)

दक्षः प्रजापतिश्चैव नष्टः संभ्रान्तचेतनः । क्रुद्धेन वीरभद्रेण शिरः पादेन पीडितम् ॥

जराभिभूततीव्रात्मा निपपात महीतले ॥

१९९

त्रयस्त्रिंशद्देवतानां ताः कोट्यो विमलात्मिकाः । पाशोनाग्निवलेनाऽऽशु वद्धाः सिंहवलेन च ॥
 तैतो जगमुर्महात्मानं सर्वे देवा महाबलम् । प्रसीद भगवन्क्रुद्ध भृत्यानां मा क्रुधः प्रथो ॥ १६१
 ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः । ऊचुः प्राञ्जलयो भूत्वा कथयतां को भवानिति ॥

वीरभद्र उवाच—

न च देवो न चाऽऽदित्यो न च भोक्तुमिहाऽऽगतः । नैव द्रष्टुं हि देवेन्द्रान्न च कौतूहलान्वितः ॥

दक्षयज्ञविनाशार्थं संप्राप्तं विद्धि मामिह । वीरभद्रं इति ख्यातं रुद्रकोपाद्भिर्निर्मतम् ॥ १६४

भद्रकाली च विज्ञेया देव्याः क्रोधाद्भिर्निर्गता । प्रेषिता देवदेवेन यज्ञान्तिकामिहाऽऽगता ॥

शरणं गच्छ राजेन्द्र देवं तं त्वमुपापतिम् । वरं कोधोऽपि रुद्रस्य चरदानं न देयतः ॥ १६६

वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः । तोषयामास देवेशं शूलपाणिं महेश्वरम् ॥ १६७

प्रभृष्टे यज्ञवाटे तु विद्वृतेषु द्विजातिषु । तारामुगर्भये दीप्ते रौद्रे भीममहानले ॥ १६८

शूलनिर्भिन्नवदनैः कूर्जद्भिः परिचारकैः । निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैर्यतस्ततः ॥ १६९

उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रेरामिपगृधुभिः । पक्षपातविनिर्धूतैः शिवाशतनिनादितैः ॥ १७०

प्राणारपानौ संनिरुध्यं ततः स्थानेन यत्नतः । विचायं सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरामित्राजित् ॥ १७१

सहसा देवदेवेशस्त्वयिकुण्डादुवागतैः । अष्टमूर्यसदस्यस्य तेजः संवर्तकोपमम् ॥ १७२

ग्रहस्य चैनं भगवानिदं वचनमब्रवीत् । नष्टस्तेऽज्ञानतो दक्ष प्रीतिस्ते मायि संप्रतम् ॥ १७३

स्मितं कृत्वाऽब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते । श्रावितं च समाख्याय देवानां गुरुभिः सह ॥

तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः । भीतिशङ्कितवित्रस्तः सवाप्यवदनेक्षणः ॥ १७५

यदि प्रसन्नो भगवान्यदि वाऽहं तत्र भियः । यदि वाऽहमद्ग्राह्यो यदि देवो वरो मम ॥ १७६

यैर्हयं भक्षितं पीतमशितं यद्य नाशितम् । चूर्णिकृतं चापविद्धं यज्ञमभारमीदृशम् ॥ १७७

दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च संचितम् । तन्न मिथ्या भवेन्मह्यं वरमेतं णोम्पहम् ॥ १७८

तथाऽस्त्वित्याह भगवान्भगनेत्रहरो हरः । धर्माध्यक्षं महादेवं व्यक्षं तं वै प्रजापतिः ॥ १७९

जानुभ्यामवार्तिं गत्वा दक्षे लब्धा भवाद्गम् । नाम्नामष्टमहस्रेण स्तनवान्ष्टमभ्यगम् ॥ १८०

दक्ष उवाच—

नमस्ते देवदेवेश देवारिवलमूदन । देवेन्द्रं क्षमरं त्रेष्ट देवदानवपूजित ॥ १८१

सहस्राक्षं विरूपाक्षं व्यस्य यक्षाधिपयिय । सर्वतः पाणिर्दस्त्वं सर्वतोक्षिशरोमुखः ॥

सर्वतः ध्रुतिपाङ्क्तोके सर्वानाट्यत्व निष्ठसि ॥

१८२

१ क. 'य विनयो आ' । २ स. ग. घ. ट. 'एग. । व' । ३ म. ग. घ. ट. 'तत ऊचुः' । ४ स. ग. घ. ट. 'श्रमिति । ५ ट. 'मम. । स' । ६ स. ग. घ. ट. 'वतेः । हो' । ७ म. ग. घ. ट. 'प्रसति । ८ स. ग. 'मयं वीरं वीरं वीरं' । ९ घ. 'मयं वीरं वीरं वीरं महाशो । स' । १० ट. 'ये यज्ञे वीरं वीरं म' । ११ स. घ. 'य दक्षस्य' । १२ ग. घ. 'द्वामपतिः । घ' । १३ घ. 'तः । विमम् । १४ क. 'पदम्' । १५ म. ग. घ. ट. 'विदे च । १६ म. ग. घ. ट. 'विदे च । १७ म. ग. घ. ट. 'विदे च । १८ म. ग. घ. ट. 'विदे च । १९ म. ग. घ. ट. 'विदे च । २० ट. 'विदे च । २१ म. घ. 'द्वामम् । म' । २२ घ. 'विदे च । २३ स. घ. 'ममकृतं निष्ठसि । स' ।

संवत्सरस्त्वमृतत्रो मांसो मासाद्धमेव च । कलाकाष्ठानिमेपाश्च नक्षत्राणि युगा ग्रहाः ॥ २३३
 वृषाणां कुकुदं त्वं हि गिरीणां शिखराणि च । सिंहो मृगाणां पततां ताक्षर्वोऽनन्तश्च भोगिनाम्
 क्षीरोदो ह्युदधीनां च यन्त्राणां धनुरेव च । वज्रं प्रहरणानां च व्रतानां सत्यमेव च ॥ २३५
 इच्छा द्वेषश्च रागश्च मोहः क्षामो दमः शमः । व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ॥
 त्वं गदी त्वं शरी चापि खट्वाङ्गी मुर्भरी तथा । छेत्ता भेत्ता प्रहर्ता च त्वं नेतोऽप्यन्तको मतः ॥
 दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोऽर्थः काम एव च । इन्द्रः समुद्राः सरितः पल्वलानि सरांसि च ॥ २३८
 लतार्वली तृणौषध्यः पशवो मृगपक्षिणः । द्रव्यकर्मगुणारम्भः कालोऽप्युपफलप्रदः ॥ २३९
 आदिर्धान्तश्च मध्यश्च गायत्र्योद्धार एव च । हरितो लोहितः कृष्णो नीलः पीतस्तथाऽरुणः ॥
 कद्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेचकस्तथा । सुवर्णरेता विख्यातः सुवर्णश्चाप्यतो मतः ॥ २४१
 सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च । (* त्वमिन्द्रोऽथ यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ॥ २४२
 उत्फुल्लिञ्चित्रभानुश्च स्वर्भानुर्भानुरेव च । होत्रं होता च होमस्त्वं हुतं चं प्रहुतं प्रभुः ॥ २४३
 सुपर्णश्च तथा ब्रह्म यजुषां शतहृदिप्रथम् । पवित्राणां पवित्रं च मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ २४४
 गिरिः स्तोकास्तथा वृक्षो जीवः पुङ्गव एव च) । सचं त्वं च रजैस्त्वं च तमश्च मजनं तथा ॥
 प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च । उन्मेषैश्चैव मेपश्च तथा जृम्भितमेव च ॥ २४६
 लोहितैर्द्वौ गदी दंष्ट्री महावक्रो महोदरैः । शुचिरोमा हरिश्चमथुर्लवकैश्चित्रलोचनः ॥ २४७
 गीतवादित्रनृत्याङ्गो गीतवादनकप्रियः । मत्स्यो जलो जलो जल्यो जवः कालः कली कलः ॥
 विकालश्च सुकालश्च दुःकालैः कालनाशनः । मृत्युश्चैव क्षयोऽन्तश्च क्षमापायकरो हरः ॥ २४९
 संवर्तकोऽन्तकश्चैव संवर्तकबलाहकौ । वटो घटीको घण्टीको चूडालो लवलो वैली ॥ २५०
 ब्रह्मकालोऽग्निवक्रश्च दण्डी मुण्डी च दण्डधृक् । चतुर्गुणश्चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुष्पथः ॥ २५१
 चतुराश्रमवेत्ता च चातुर्वर्ण्यकरश्च ह । क्षराक्षरप्रियो धूर्तोऽगौषोऽगण्यगणाधिपैः ॥ २५२
 रक्तभैल्याम्बरधरो गिरिशो गिरिकप्रियः । शिल्पीशः शिल्पिनां, श्रेष्ठः सर्वशिल्पमवर्तकः ॥
 भगनेत्रान्तकश्चन्द्रः पूष्णो दन्तविनाशनः । + स्वाहा स्वधा वपद्कार नमस्कार नमोऽस्तु ते ॥
 गृहान्वर्तश्च गृहश्च गृहप्रतिनिपोवितौ ॥ २५४
 तरणस्तारकश्चैव सर्वभूतसुतारणः । धाता विधाता सचरानां निधातौ धारणो धरः ॥ २५५

* धनुर्धिरान्तगतप्रथम ख. पुस्तके नास्ति । + इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ क. मासा मासा । २ ख. युगम् । ग. ड. युगम् । ३ ख. ड. च । त्वमेव चच्छा द्वेषश्च रागो मोहः क्षमः
 क्षामः । घ. च । त्वमेव चच्छा द्वेषश्च रागो मोहः क्षमा क्षाम । ४ ख. ग. घ. ड. ता मन्ता मनो मी ५ ख. ग. घ. ड.
 भर्माभं । ६ ख. ग. घ. ड. वयस्त्वर्णो । ७ क. ग. लक्ष्मि । ८ ख. ड. धान्तं च मध्यं च गां । ९ घ. ड.
 शिन्धश्च यं । १० ग. ड. 'मु. । धर्मोपलं तं । घ. 'मु. । धर्मोपलं तं । ११ ग. घ. ड. गिरिकेपिन्दुको वृ ।
 १२ घ. जीवमुद्रं । १३ घ. 'त्य न त्व रजधेय तं । १४ ड. 'जध त्व तं । १५ ख. घ. ड. 'पथ निवेदश्च धुतं जू ।
 १६ ख. घ. घ. ड. 'तामाङ्गो दं । १७ ख. ग. ड. 'सुधीरो । १८ घ. ड. 'श्च दुःकालः । १९ क. 'ल' कलं ।
 २० घ. ड. 'री धरः । २१ घ. यत्तम् । २२ घ. मुञ्जिदं । ड. मुञ्जिदश्चधृत् । २३ ख. ग. गण्यगण्यो गणा ।
 ड. गण्यगण्यो । २४ क. 'पः । दशाधमा । २५ घ. गिरिको । २६ ख. ग. ड. 'मालाम् । २७ ग. ड. 'ता ।
 तारं । २८ ख. घ. नं पिता । २९ ड. 'ला धरं ।

(दक्षशापवर्णनम्)

तपो ब्रह्म च सत्यं च ब्रह्मचर्यमथाऽऽर्जवम् । भूतात्मा भूतकृद्भूतो भूतभव्यभवंोद्भवः ॥ २५६
 भूर्भुवस्वरितिश्चैव तैथोत्पत्तिर्षहेश्वरः । ईशानोद्वीक्षणः शान्तो दुर्दान्तो दन्तनाशनः ॥ २५७
 ब्रह्मावर्ते सुरावर्ते कामावर्ते नमोऽस्तुते । कामविम्बैर्निहर्ता च कर्णिकाररजःमियः ॥ २५८
 सुखचन्द्रो भीममुखः सुमुखो दुर्मुखो मुखः । चतुर्मुखो बहुमुखो रणे ह्यभिमुखः सदा ॥ २५९
 हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोर्दधिः परो विराट् । अधर्महा महादण्डो दण्डधारो रणमियः ॥ २६०
 गौतमो गोर्भतरश्च गोष्टपेश्वरवाहनः । * धर्मकृद्दर्मस्रष्टा च धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ २६१
 त्रैलोक्यगोप्ता गोविन्दो मानदो मान एव च । तिष्ठस्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कम्पः कम्प एव च ॥
 दुर्वारणो दुर्धिपदो दुःसहो दुरतिक्रमः । दुर्धरो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विदो दुर्जयो जयः ॥ २६३
 शशः शशाङ्कः जमनः शीतोष्णं दुर्जराऽथ तद् । आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिगश्च ह
 सन्नो यज्ञो मृग व्याधो व्याधीनापाकरोऽक्रुरः । शिखण्डी पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकावलोकनः ॥
 दण्डधरः सदण्डश्च दण्डमुण्डविभूषितः । धिपपोऽमृतपश्चैव सुरापः क्षीरसोमपः ॥ २६६
 मर्षुपश्चाज्यपश्चैव सर्वपश्वमहाबलः । वृषोऽश्वबाहो वृषभस्तथा वृषभलोचनः ॥ २६७
 वृषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसत्कृतः । चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयं च पितामहः ॥
 अशिरापस्तथा देवो धर्मकर्मसाधितः ॥ २६८
 न ब्रह्मा न च गोविन्दः पुराण ऋषयो न च । माहात्म्यं वेदिषु शक्ता यायातथ्येन ते शिव ॥
 या मूर्तयः समूहमास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनम् । ताभिर्मां सततं रक्ष पिता पुत्रभिर्वांसम् ॥
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तवानघ नमोऽस्तुते । भक्तानुकम्पी भगवान्भक्तश्चाहं सदा त्वयि ॥२७१
 यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामाहृत्य दुर्दशः । तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्ताऽस्तु नित्यशः ॥
 यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः
 संभक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते समुपस्थिते । यः श्रेते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽस्तु शायिनम् ॥ २७४
 श्रविश्य वदने राहोर्षः सोमं ग्रसते निशि । असत्यर्कं च स्वर्मानुर्भूत्वा सोमाग्निरेव च ॥ २७६
 येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनाम् । रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यमाप्याययन्तु माम् ॥
 ये चाप्युत्पातता गर्भार्दधोभागगताश्च ये । तेषां स्वाहाः स्वधाश्चैव आप्नुवन्तु स्वदन्तु च ॥२७७
 ये न रोदन्ति देहस्थाः प्राणिनो रोदयन्ति च । हर्षयन्ति च हृत्पन्ति नमस्तेभ्यस्तु नित्यः ॥
 ये समुद्रे नदीदुर्गे पर्वनेषु गुहासु च । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥ ७८
 चतुर्पथेषु रथेषांसु चत्वरेषु सभासु च । (+हस्त्यश्वरथशालासु जनिर्गोयानारूपेषु च ॥ २७९

* इदमर्थं नास्ति रा. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु । + धनुर्ध्वान्तर्गतप्रत्ययः क. ख. घ. पुस्तकेषु नास्ति

१ रा. ग. घ. ङ. ब्रह्मा । २ क. ग. ङ. 'रितर्थे' । ३ रा. ग. घ. तथा 'द्विमर्मे' । ४ क. 'नो योक्षयः ।
 ५ ग. ङ. 'वर्ते. तु' । ६ रा. ग. घ. ङ. 'म्बविन्देन्ता क' । ७ घ. 'सुमरतथा । हि' । ८ रा. ग. घ. ङ. 'दधिपति-
 विरति' । ९ ग. घ. ङ. 'टापुशो द' । १० रा ग घ. ङ. मोलपो गोर्भ' । ११ घ 'प्रदानथ । १२ रा. 'न्दो गोमां
 मार्ग' । १३ ग. 'न्दो गोमार्गोमार्ग' । १४ घ. 'न्दो गोमार्गोमार्ग' । १५ ङ. 'न्दो गोविन्दोभगम्' । १६ रा. घ. ङ. नि.रथः ।
 १७ रा. घ. ङ. 'रोदुः प्रक' । १८ क. 'नो सुखरा' । १९ रा. 'वृषु' । २० रा. 'वृषु' । २१ रा. 'वृषु' । २२ रा. 'वृषु' ।
 २३ रा. 'वृषु' । २४ रा. 'वृषु' । २५ रा. 'वृषु' । २६ रा. 'वृषु' । २७ रा. 'वृषु' । २८ रा. 'वृषु' । २९ रा. 'वृषु' ।
 ३० रा. 'वृषु' । ३१ रा. 'वृषु' । ३२ रा. 'वृषु' । ३३ रा. 'वृषु' । ३४ रा. 'वृषु' । ३५ रा. 'वृषु' । ३६ रा. 'वृषु' । ३७ रा. 'वृषु' ।
 ३८ रा. 'वृषु' । ३९ रा. 'वृषु' । ४० रा. 'वृषु' । ४१ रा. 'वृषु' । ४२ रा. 'वृषु' । ४३ रा. 'वृषु' । ४४ रा. 'वृषु' । ४५ रा. 'वृषु' ।
 ४६ रा. 'वृषु' । ४७ रा. 'वृषु' । ४८ रा. 'वृषु' । ४९ रा. 'वृषु' । ५० रा. 'वृषु' । ५१ रा. 'वृषु' । ५२ रा. 'वृषु' । ५३ रा. 'वृषु' ।
 ५४ रा. 'वृषु' । ५५ रा. 'वृषु' । ५६ रा. 'वृषु' । ५७ रा. 'वृषु' । ५८ रा. 'वृषु' । ५९ रा. 'वृषु' । ६० रा. 'वृषु' । ६१ रा. 'वृषु' ।
 ६२ रा. 'वृषु' । ६३ रा. 'वृषु' । ६४ रा. 'वृषु' । ६५ रा. 'वृषु' । ६६ रा. 'वृषु' । ६७ रा. 'वृषु' । ६८ रा. 'वृषु' । ६९ रा. 'वृषु' ।
 ७० रा. 'वृषु' । ७१ रा. 'वृषु' । ७२ रा. 'वृषु' । ७३ रा. 'वृषु' । ७४ रा. 'वृषु' । ७५ रा. 'वृषु' । ७६ रा. 'वृषु' । ७७ रा. 'वृषु' ।
 ७८ रा. 'वृषु' । ७९ रा. 'वृषु' । ८० रा. 'वृषु' । ८१ रा. 'वृषु' । ८२ रा. 'वृषु' । ८३ रा. 'वृषु' । ८४ रा. 'वृषु' । ८५ रा. 'वृषु' ।
 ८६ रा. 'वृषु' । ८७ रा. 'वृषु' । ८८ रा. 'वृषु' । ८९ रा. 'वृषु' । ९० रा. 'वृषु' । ९१ रा. 'वृषु' । ९२ रा. 'वृषु' । ९३ रा. 'वृषु' ।
 ९४ रा. 'वृषु' । ९५ रा. 'वृषु' । ९६ रा. 'वृषु' । ९७ रा. 'वृषु' । ९८ रा. 'वृषु' । ९९ रा. 'वृषु' । १०० रा. 'वृषु' ।

संवत्सरस्त्वमृतवो मांसो मांसार्द्धमेव च । कलाकाष्ठानिमेपाश्रय नक्षत्राणि युगा ग्रहाः ॥ २३३
 वृषाणां क्रुद्धं त्वं हि गिरीणां शिखराणि च । सिद्धो मृगाणां पततो ताक्ष्योऽनन्तश्च भोगिनाम्
 क्षीरोदो ह्युदधीनां च यन्नाणा धनुरेव च । वज्रं महरणाना च व्रतानां सत्यमेव च ॥ २३५
 इच्छा द्वेषश्च रागश्च मोहः क्षामो दमः शमः । व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ॥
 त्वं गदी त्वं शरी चापि खट्वाङ्गी भुर्भरी तथा । छत्ता भेत्ता प्रहर्ता च त्वं नेतोऽप्यन्तको मतः ॥
 दशलक्षणसंयुक्तो धैर्मोऽर्थः काम एव च । इन्द्रः समुद्राः सरितः पल्यलानि सरांसि च ॥ २३८
 लतार्विली तृणौषध्यः पशवो मृगपक्षिणः । द्रव्यकर्मगुणारम्भः कालौष्यफलप्रदः ॥ २३९
 आदिर्शान्तश्च मध्यश्च गायत्र्याङ्कार एव च । हरितो लोहितः कृष्णो नीलः पीतस्तथाऽरुणः ॥
 कद्द्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेचकस्तथा । सुवर्णरेता विख्यातः सुवर्णश्चाप्यतो मतः ॥ २४१
 सुवर्णनामा च तथा सुवर्णमिय एव च । (* त्वामिन्द्रोऽथ यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ॥ २४२
 चत्कुलश्चित्रभानुश्च स्वर्भानुर्भानुरेव च । होत्रं होता च होमस्त्वं हुतं च महुतं प्रभुः ॥ २४३
 सुपर्णं च तथा ब्रह्म यजुर्पा शतहृद्रियम् । पवित्राणां पवित्रं च मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ २४४
 गिरिः स्तोत्रस्तथा वृक्षो जीवः पुङ्गव एव च) । सर्वं त्वं च रजस्त्वं च तमश्च प्रजनं तथा ॥
 प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च । उन्मेषश्चैव मेपश्च तथा जृम्भितमेव च ॥ २४६
 लोहितार्द्रो गदी दंष्ट्री महावक्त्रो महोर्दरः । शुचिरोमा हरिलम्श्रुर्ध्वकेशस्त्रिलोचनः ॥ २४७
 भीतवादिन्नृत्याङ्गो गीतवादनकमियः । मत्स्यो जलो जलो जलयो जवः कालः कली कलः ॥
 विकालश्च मुकालश्च वःकालः कालनाशनः । मयुश्चैव क्षयोऽन्तश्च क्षमापायकरो हरः ॥ २४९
 संवर्तकोऽर्थोऽर्थय रतिकबलाहकौ । तटो घटीको घण्टीको चूडालो लवलो बली ॥ २५०
 कलनाय च कल्पाय क्षुब्धी मुग्धी च दण्डधृक् । चतुर्गणश्चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुष्पथः ॥ २५१
 उशाय च नयो निलं नृर्ष्यकरश्च ह । क्षराक्षरमियो धूर्तोऽभयोऽगणवगणार्थिणः ॥ २५२
 विशीपणाय भीष्माय शिखरीशो गिरिकमियः । शिल्पीशः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पमन्त्रकः ॥
 कटकटाय चण्डाय पूष्णो दन्तविनाशनः । + स्वाहा स्वधा वपट्कार नमस्कार नमोऽस्तु ते ॥
 वरगन्धपाल्युदश्च मृदप्रतिनिषेवितौ ॥ २५४
 नभो रक्ताक्षश्चैव सर्वभूतसुतारणः । धाता विधाता सत्त्वानां निधातो धारणो धर
 अघोररूपश्च ॥ २५५

- पक्षपञ्चसुभूतेषु दिशासु विदिशासु च) । चन्द्रार्कयोर्बन्धयता ये च चन्द्रार्करश्मिपु ॥ २८०
 रसातलमता ये च ये च तस्मात्परंगताः । नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यश्च नित्यशः ॥ २८१
 सूक्ष्माः स्थूलाः कुशा ह्रस्वा नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २८२
 सर्वस्त्वं सर्वेणो देव सर्वभूतपतिर्भवान् । सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥ २८३
 त्वमेव चेज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विधिप्रदाक्षिणैः । त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥ २८४
 अथ वा मायया देव मोहितः सूक्ष्मया त्वया । एतस्मात्कारणाद्वाऽपि तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥
 प्रसीद् मम देवेश त्वमेव शरणं मम । त्वं गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्वाऽस्ति न मे गतिः ॥
 स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः । भगवानपि सुमीतः पुनर्दक्षमभापत ॥ २८७
 परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत । वहुनाऽत्र किमुक्तेन मत्सर्मापं गमिष्यसि ॥ २८८
 अथैनमव्रवीद्वाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः । कृत्वाऽऽश्वांसकरं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यमाहृतम् ॥
 दक्ष दक्ष न कर्तव्यो मनुयुर्विधनमिमं प्रति । अहं यज्ञैर्ह्य न त्वन्यो दृश्यते तत्पुरा त्वया ॥ २९०
 भूयश्च तं चरमिमं मत्तो गृह्णीष्व सुव्रत । प्रसन्नवदनो भूत्वा त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ २९१
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी भविष्यसि ॥ २९२
 वेदान्पडङ्गानुद्धृत्य सांख्यान्यागार्थाश्च कृत्स्नशः । तपश्च विदुलं तप्त्वा दुःश्रं देवदानवैः ॥ २९३
 अर्थैर्दशार्थसंपुक्तैर्गृहमप्राज्ञनिमित्तम् । वर्णाश्रमकृतैर्धर्मविपरीतं क्वचित्समम् ॥ २९४
 श्रुत्यैरध्यवसितं पशुशाश्विमोक्षणम् । सर्वेषामाश्रमाणां तु मया पाशुतं व्रतम् ॥
 उत्पादितं शुभं दक्ष सर्वेषापविमोक्षणम् ॥ २९५
 अस्य चीर्णस्य यत्सम्पत्फलं भवति पुष्कलम् । तदस्तु ते महाभाग मानसस्त्यज्यतां ज्वरः ॥
 एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः सहानुगः । अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ २९७
 अवाप्य च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः । ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यभजत्तदा ॥
 शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणुष्वं तत्र वै द्विजाः ॥ २९८
 शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलांरुजः । आं तु नीलिकां विश्वाश्रिमार्कं भुजगेष्वपि ॥
 सौरिकः सौरभेयाणाम्परः पृथिवीतले । इभानामपि धर्मज्ञं दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ॥ ३००
 रन्ध्रीद्भूतं तथाऽश्वानां शिखोद्भेदश्च बहिणाम् । नैत्रागः कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मभिः
 र्जजानां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् । शुक्रानामपि सर्वेषां हिमिका श्रोच्यते ज्वरः ॥
 शाईलेष्वपि वै विमाः शमो ज्वर इहाच्यते ॥ ३०२
 मानुषेषु तु सर्वज्ञ ज्वरो नामैव कीर्तितः । मरणे जन्मानि तथा मध्ये च विशते सदा ॥ ३०३
 एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः । नमस्यश्चैव मानुष्य सर्वमाणिभिरिश्वरः ॥ ३०४
 इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ॥
 विमुक्तरोगः स नरो मुदा युतो । लभेत कामान्स यथा मनोपितान् ॥ ३०५

१ ख. ग. द. 'श्राव्यः' । घ. 'श्राव्यपर' । २ ख. ग. घ. 'ज्ञानस्तुभ्य दृष्टमेतंपुरां मया' । ३ ख. ग. घ. 'लानुज' । द. 'लामुज' । अ. 'ख. नीलिका । ख. ग. घ. द. पीक । ५ ख. ग. घ. द. 'ले । शुना । ६ ख. ग. घ. द. 'त्रोहता' । ७ क. 'त्रोह' । ८ ख. घ. द. अन्वता । ९ ख. ग. द. हिमिका । घ. हिमिका । १० ख. ग. सर्वेषु । ११ घ. 'नीपिता' ।

(देववशवर्णनम्)

दक्षप्रोक्तं स्तवं चापि कीर्तयेद्यः शृणोति वा । नाशुभं प्राणुपात्किंचिद्दीर्घं चाऽऽयुरवाप्नुयात् ॥
यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो योगवान्हरः । तथा स्त्वो वरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मनिमित्तः ॥ ३०७
यशोराज्यसुखैश्वर्यविचायुर्धनकाङ्क्षिभिः । स्तोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः ॥
व्याधितो दुःखितो दीनश्चौरत्रस्तो भयादितः । राजकार्यनियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ॥
अनेन चैव देहेन गणानां स गणाधिपः । इह लोके सुखं प्राप्य गण एवोपपद्यते ॥ ३१०
न च यक्षाः पिशाचा वा न नागा न चिनायकाः । कुर्युर्विघ्नं गृहे तस्य यत्र संस्तूयते भवः ॥
शृणुयाद्वा इदं नारी सुभक्त्या ब्रह्मचारिणी । पितृभिर्भर्तृपत्न्याभ्यां पूज्या भवति देववत् ॥ ३१२
शृणुयाद्वा इदं सर्वं कीर्तयेद्वाऽप्यभीक्ष्णशः । तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं गच्छन्त्यविघ्नतः ॥
मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचाऽप्युदाहृतम् । सर्वं संपद्यते तस्य स्तवनस्यानुकीर्तनात् ॥ ३१४
देवस्य सगुहस्याथ देव्या नन्दीश्वरस्य तु । वलिं विभवतः कृत्वा दमेन नियमेन च ॥ ३१५
ततः सँ शूलको गृहीयान्नामान्याशु यथाक्रमम् । ईप्सिताल्लभतेऽत्यर्थं कामान्भोगांश्च मानवः ॥
मृतश्च स्वर्गमाप्नोति स्त्रीसहस्रपरीवृतः ॥ ३१६
सर्वकर्मसु युक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः । पठन्दक्षकृतं स्तोत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
मृतश्च गणसालोक्यं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ३१७
वृषेव विधियुक्तेन विमानेन विराजते । आभूतसंयुवस्थाधी रुद्रस्यानुचरो भवेत् ॥ ३१८
इत्याह भगवान्व्यासः पराशरमुतः प्रभुः । नैतद्वेदयते कश्चिन्नेदं श्राव्यं तु कस्यचित् ॥ ३१९
अन्वैतत्परमं गुह्यं येऽपि स्युः पापकारिणः । वेदया स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ॥ ३२०
श्रावयेद्यस्तु विभेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु । रुद्रलोकमवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः ॥ ३२१
इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते दक्षप्रोक्तस्त्वो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—२४४७

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

देववशवर्णनम् ।

सूत उवाच—

इत्येवा समनुज्ञाता कथा पापमर्णाशिनी । या दक्षमधिकृत्येह कथा शर्वादुषागता ॥ १
पितृवंशप्रसङ्गेन कथा ह्येषा प्रकीर्तिता । पितृणामानुपूर्व्येण देवान्वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २
त्रेतायुगमुखे पूर्वमासिन्स्वायंभुवेऽन्तरे । देवा यामा इति रूपाताः पूर्वं ये यज्ञसूनवः ॥ ३
अजिता ब्रह्मणः पुत्रा जिता जिदजिताश्च ये । पुत्राः स्वायंभुवस्थैते शुक्रनाम्ना तु मानसाः ॥ ४
वृत्तिमन्तो गणा ह्येते देवानां तु त्रयः स्मृताः । छन्दोगास्तु त्रयस्त्रिंशत्सर्वं स्वायंभुवस्य ह ॥ ५
मदुर्ययातिर्द्वौ देवौ दीधयः स्रवसो मतिः । विभासश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतो धृतिः ॥ ६

* १ ग. घ. च । २ ख. घ. दीर्घमायु । ३ घ. सुभगा । ४ क. सगुह्यो गौ । ५ ग. शूलको । ६ ख. घ. ह. 'मृतप्रभुः । ६ घ. 'णातानी । ७ घ. ह. 'नी । यदक्षो । ८ ख. ग घ. ह. 'त्रा अजत्वादाजितास्तु ये । ९ ग. ह. 'साः । विधिम् । १० ख. ग. ड. 'स वै स्वा ।

वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः । [*अभिमन्युरग्रदृष्टिः समयोऽथ शुचिश्रवाः ॥
 केवलो विश्वरूपश्च सुपक्षो मधुपस्तथा ॥ ७
 तुरीयो निर्हयुश्चैव युक्तो ब्राह्मजिनस्तु ते । यमिनो विश्वदेवाथ यविष्ठोऽमृतवानपि ॥ ८
 अजिरो विभुर्विभावश्च मृलिकोऽथ दिदेहकः । अतिशृणो वृहच्छुक्रो देवा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९
 आसन्स्वायंभुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः । त्विषिमन्तो गणा ह्येते धीर्धवन्तो महाबलाः ॥ १०
 तेपाभिन्द्रः सदा द्वासीद्विश्वभुक्प्रथमो विभुः । अस्मरा ये तदा तेपामासन्दायाद्वान्धवाः ॥ ११
 सुपर्णयक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । अष्टौ ते पितृभिः सार्धं नासत्या देवयोनयः ॥ १२
 स्वायंभुवेऽन्तरेऽतीताः प्रजास्त्वासां सहस्रशः । प्रभावरूपसंपन्ना आयुषा च वलेन च ॥ १३
 विस्तरादिह नोच्यन्ते मा प्रसङ्गो भवत्विह । स्वायंभुवो निसर्गश्च विज्ञेयः संप्रति मनुः ॥ १४
 अतीते वर्तमाने न दृष्टो वैवस्वतेन सः । प्रजाभिर्देवताभिश्च ऋषिभिः पितृभिः सह ॥ १५
 तेषां समर्षयः पूर्वमासन्ये तान्निबोधत । भृग्वज्जिरा मरीचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १६
 अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च सप्त स्वायंभुवेऽन्तरे । अग्नीध्रश्चातिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ॥ १७
 ज्योतिष्मान्युतिमान्हव्यः सवनः पुत्र एव च । मनोः स्वायंभुवस्यैते दशै पुत्रा महौजसः ॥ १८
 वायुप्रोक्ता महासत्त्वा राजानः प्रथमेऽन्तरे । सासुरं तत्सगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ॥ १९
 सपिशाचमनुष्यं च सुपर्णाप्सरसां गणम् ॥ २०
 नो शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्षशतैरपि । बहुत्वान्नामधेयानां संख्या तेषां कुले तथा ॥ २१
 या वै व्रजकुलारूपास्तु आसन्स्वायंभुवेऽन्तरे । कालेन बहुनाऽतीता अथानन्दयुगक्रमैः ॥ २२
 कृपय ईक्षुः—

क एष भगवान्कालः सर्वयुतापहारकः । कस्य योनिः किमादिश्च किं तत्त्वं स किमात्मैजः २२
 किमस्य चक्षुः का श्रुतः के चास्यावयवाः स्मृताः किनामधेयः कोऽस्यात्मा एतत्प्रवृद्धि पृच्छताम्
 सूत उवाच—

श्रूयतां कालसद्भावः श्रुत्वा चैवावधारयताम् । सृष्टयोनिर्निर्मेधादिः संख्याचक्षुः स उच्यते ॥
 श्रुतिरस्य त्वहोरात्रे निमेषावयवश्च सः । संवत्सरशतं त्वस्य नाम चास्य कलात्मकम् ॥

संप्रतानागतातीतकालात्मा स प्रजापतिः ॥ २३
 पञ्चानां मविभक्तानां कालावस्थां निबोधत । दिनार्धमासमासैस्तु ऋतुभिस्त्वयनैस्तथा ॥ २४
 संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः । इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्साटः ॥ २५
 वत्सरः पञ्चमस्तेषां कालः स युगसंज्ञितः । तेषां तु तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोधत ॥ २६
 ऋतुरपिस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः । आदित्येयस्त्वऽसौ सारः कालाभिः परिवत्सरः

* धनुर्विद्वान्तर्गतग्रन्थः स ग. घ पुस्तकेषु नास्ति ।

स. घ. द. 'दृष्ये' । २ द. 'प्रवृष्टिः' । ३ द. 'गुरुशो' । ४ क. 'दृष्ये' । ५ द. 'ते । अनिमा विश्वदेवाश्च ।
 १ रागरो । ७ घ. ग. घ. द. 'धैमन्तो' । ८ स. ग. घ. द. 'पितरो र' । ९ ग. घ. द. 'श्री ताः पि' । १० स.
 'लभुः' । ११ द. 'त तु । अ' । १२ स. घ. द. 'तीतो य' । १३ ग. द. 'श्रु' । १४ द. 'च समुपगन्धर्वो' ।
 १५ द. 'नोऽपि' । १६ द. 'ते पुने । या । १७ ग. घ. द. 'सकः । पि' । १८ द. 'ग. द. 'रिवत्साट' ।
 १९ घ. 'निर्णय' ।

(देवयत्नवर्णनम्)

- शुक्रकृष्णा गतिध्यापि अपां सारमयः खगः । स इन्द्रावत्तरः सोमः पुराणे निश्चयो मतः ॥३०
यथायं तपते लोकास्तनुभिः सप्तसप्तभिः । आशु कर्ता च लोकस्य स वायुरिति वत्सरः ॥ ३१
अङ्काराद्गुदमुद्रः सद्भूतो ब्रह्मणस्त्रयः । स रुद्रो वत्सरस्तेषां त्रिजज्ञे नीललोहितः ॥
तेषां हि तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ३२
अद्भ्रमत्यद्भ्रमंयोगं त्कालात्मं प्रपितामहः । ऋक्सामयजुषां योनिः पञ्चानां पतिरीश्वरः ॥ ३३
सोऽग्निर्यजुश्च सोमश्च स भूतः स प्रजापतिः । प्रोक्तः संवत्सरश्चेति सूर्यो योनिर्मनीषिभिः ॥
यस्मात्कालविभागानां मासर्त्विजनयोरपि । ग्रहनक्षत्रशीतोष्णवर्षायुःकर्मणां तथा ॥
योजितः प्रविभागानां दिवसानां च भास्करः ॥ ३५
वैकारिकः प्रसन्नात्मा ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः । एकैर्नैकोऽथ दिवसो मासोऽधर्तुः पितामहः ॥ ३६
आदित्यः सविता भानुजर्वीनो ब्रह्मसत्कृतः । प्रभवध्याव्ययश्चैव भूतानां तेन भास्करः ॥ ३७
ताराभिमानो विज्ञेयस्तृतीयः परिवत्सरः । सोमः सर्वोपधिपतिर्यस्मात्स प्रपितामहः ॥ ३८
आजीवः सर्तभूतानां योगक्षेमकृद्दीश्वरः । अवैक्षमाणः सततं त्रिभार्तिं जगदंशुभिः ॥ ३९
तिथीनां पर्वसंधीर्नो पूर्णिमादर्शयोरपि । योनिर्नैशाकरो यश्च योऽमृतात्मा प्रजापतिः ॥ ४०
तस्मात्स पितृमानसा ऋग्यजुश्छन्दसात्मवः । प्राणापानसमानायैर्व्यानोदानात्मकैरपि ॥ ४१
कर्मभिः प्राणिना लोके सर्वचेष्टामवर्तकः । प्राणापानसमानानां वायूनां च मवर्तकः ॥ ४२
पञ्चानां चेन्द्रियमनोबुद्धिस्मृतिजलात्मनाम् । समानकालकरणः त्रियाः संपादयन्निव ॥ ४३
सर्वात्मा सर्वलोकानामावहः प्रवहादिभिः । विधाता सर्वभूतानां शमी नित्यं प्रभञ्जनः ॥ ४४
योनिरग्नेरपां भूमेरवेश्चन्द्रममथ यः । वायुः प्रजापतिर्भूतं लोकात्मा प्रपितामहः ॥ ४५
प्रजापतिमुखैर्देवैः सम्यगिष्टफलार्थिभिः । क्षिमेरेव कपालैस्तु अम्बकैरोपधिक्षपे ॥
इज्यते भगवान्यस्मात्तस्माद्भयम्बक उच्यते ॥ ४६
गायत्री चैव त्रिष्टुप्च जगती चैव या स्मृता । त्र्यम्बका नामैतः प्रोक्ता योनयः सत्रनस्य ताः ॥
ताभिरैकत्वभूताभिस्त्रिविधाभिः स्ववीर्यतः । त्रिसाधनपुरोडाशास्त्रिकपालः स वै स्मृतः ॥ ४८
इत्येतत्पञ्चवर्षं हि युगं प्रोक्तं मनीषिभिः । यच्चैव पञ्चधात्मा वै प्रोक्तः संवत्सरो द्विजैः ॥
सैकं पदकं विज्ञेयं य मध्वादीवृत्तपः किल ॥ ४९
ऋतुपुरार्तवः पञ्च इति सर्गोः समासतः । इत्येव पवमानो वै प्राणिना जीवितानि तु ॥ ५०
नदीवेगसमायुक्तं कालो धावति सद्भ्रन् । अहोरात्रकरस्तस्मात्स वायुरभवत्पुनः ॥ ५१
एते प्रजानां पतयः अधानाः सर्वदेहिनाम् । पितरः सर्वलोकानां लोकात्मानः प्रकीर्तिताः ॥ ५२
ध्यायतो ब्रह्मणो वक्त्राद्गुदन्समभवद्भवः । ऋषिर्विमो महादेवो भूतात्मा प्रपितामहः ॥ ५३
ईश्वरः सर्वभूतानां प्रणवायोपपन्नते । आत्मवेशेन भूतानामद्भ्रमत्यद्भ्रसभवः ॥ ५४
अग्निः संवत्सरः सूर्यश्चन्द्रमा वायुरेव च । युगाभिमानो कालात्मा नित्यं संक्षेपकृद्भिः ॥
उन्मादकोऽनुग्रहकृतस इद्वत्सर उच्यते ॥ ५५

वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः । [अभिमन्युर्युद्धेष्टिः समयोऽथ शुचिश्रवाः ॥
केवलो विश्वरूपश्च सुंपक्षो मधुपस्तथा ॥ ७

तुरीयो निर्हृद्यश्चैव युक्तो ग्रावाजिनस्तु ते । यमिनो विश्वदेवाद्यं यविष्टोऽमृतवानपि ॥ ८
अजिरो विभुर्विभावश्च मूलिकोऽथ दिदेहकः । श्रुतिशृणो बृहच्छुक्रो देवा द्वादश कीर्तिताः ॥

आसन्स्वायंभुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः । त्विपिमन्तो गणा ह्येते वीर्यवन्तो महाबलाः ॥ १०
तेपामिन्द्रः सदा ह्यासीद्विभुश्चक्रमथमो विभुः । असुरा ये तदा तेपामासन्दायादवान्धवाः ॥

सुपर्णयज्ञगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । अष्टौ ते पितृभिः सार्धं नासत्वा देवयोनयः ॥ १२
स्वायंभुवेऽन्तरेऽतीताः प्रजास्त्वासां सहस्रशः । प्रभावरूपसंपन्ना आयुषा च बलेन च ॥ १३

विस्तरादिह नोच्यन्ते मा प्रसन्नो भवत्विह । स्वायंभुवो निसर्गश्च विज्ञेयः सांभंतं मनुः ॥ १४
अतीते वर्तमाने न दृष्टो वैवस्वतेन सः । प्रजाभिर्देवताभिश्च ऋषिभिः पितृभिः सह ॥ १५

तेषां सप्तर्षयः पूर्वमासन्ये तान्निबोधत । भृग्वक्षिणा मरीचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १६
अत्रिश्चैव बसिष्ठश्च सप्त स्वायंभुवेऽन्तरे । अग्नीध्रश्चातिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्षसुः ॥ १७

ष्योतिष्मान्युतिमान्दृग्यः सवनः पुत्र एव च । मनोः स्वायंभुवस्यैते दर्शे पुत्रा महौजसः ॥ १८
वायुभोक्ता महासत्त्वा राजानः प्रथमेऽन्तरे । सासुरं तत्सगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ॥

सपिशाचमनुष्यं च सुपर्णाप्सरसां गणम् ॥ १९
नो शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्षशतैरपि । बहुत्वान्नामधेयानां संख्या तेषां कुले तथा ॥ २०
या वै ब्रजकुलारूपास्तु आसन्स्वायंभुवेऽन्तरे । कालेन बहुनाऽतीता अयनाब्दयुगक्रमैः ॥ २१

ऋषय उचुः—

क एष भगवान्कालः सर्वभूतापहारकः । कस्य योनिः किमादिश्च किं तत्त्वं स किमात्मैजः २२
किमस्य चक्षुः का मूर्तिः के चास्यावयवाः स्मृताः किनामधेयः कोऽस्यात्मा एतत्प्रब्रूहि पृच्छताम्
सूत उवाच—

श्रूयतां कालसद्भावः श्रुत्वा चैवावधार्यताम् । सूर्ययोनिर्निभेषादिः संख्याचक्षुः स उच्यते ॥
मूर्तिरस्य त्वहोरात्रे निभेषावयवश्च सः । संवत्सरशतं त्वस्य नाम चास्य कलात्मकम् ॥

सांप्रतानागतातीतकालात्मा स प्रजापतिः ॥ २५
पथानां प्रविभक्तानां कालावस्थां निबोधत । दिनार्धमासमासैस्तु क्रतुभिस्त्वयमेस्तथा ॥ २६

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः । इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सराट् ॥ २७
वत्सरः पञ्चमस्तेषां कालः स युगसंज्ञितः । तेषां तु तत्त्वं बहूपामि कीर्त्यमानं निबोधत ॥ २८

ऋतुरिमिन्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः । आदित्येयस्त्वऽसी सारः कालाभिः परिवत्सरः

* धनुषिदान्तगणप्रत्यय. स ग. घ पुस्तकेषु नास्ति ।

ध. घ. ड. 'इषये' । ३ ड. 'प्रयुः' । ३ ड. 'गुदसो' । ४ क. 'इषये' । ५ ड. 'ते । जनिमा विश्वदेवा ध
१ गगती । ७ ग. घ. ड. 'येमनी' । ८ ख. ग. घ. ड. 'पितरो र' । ९ ग. घ. ड. 'धी ना. पि' । १० ख.
११ ग. घ. ड. 'न तु । अ' । १२ ख. घ. ड. 'सीतो य' । १३ ग. ड. 'दयोषा' । १४ ड. 'मयपान्त्सरो' ।
१५ 'नीयति' । १६ ले सुमे । १७ ग. घ. ड. 'सकः । कि' । १८ ड. 'र. दिवसः' ।
१९ घ. 'नि' । २० घ. 'नि' ।

(देववतानाम्)

शुक्लकृष्णा गतिश्चापि अपां सारमयः स्वमः । स इदावत्सरः सोमः पुराणे निश्चयो मतः ॥३०

यथायं तपते लोकास्तनुभिः सप्तसप्तभिः । आशु कर्ता च लोकस्य स वायुरिति वत्सरः ॥ ३१

अहंकाराद्बुद्धुद्रः सद्भूतो ब्रह्मणस्त्रयः । स रुद्रो वत्सरस्तेषां विजग्ने नीललोहितः ॥

तेषां हि तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोधत ॥

अद्रमत्यङ्गसंगो त्कालात्म प्रपितामहः । ऋक्सामयजुषां योनिः पञ्चानां पुतिरीश्वरः ॥ ३३

सोऽभिर्यजुश्च सोमश्च स भूतः स प्रजापतिः । प्रोक्तः संवत्सरश्चेति सूर्यो योनिर्भनीपिभिः ॥

यस्मात्कालविभागानां मासत्वयनयोरपि । ग्रहनक्षत्रशीतोष्णवर्षायुःकर्मणां तथा ॥

योजितः मविभागानां दिवसानां च भास्करः ॥

वैकारिकः प्रसन्नात्मा ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः । एकैकोऽथ दिवसो मासोऽथर्षुः पितामहः ॥ ३६

आदित्यः सविता भानुजर्बनो ब्रह्मसत्कृतः । प्रभवश्चाव्ययश्चैव भूतानां तेज भास्करः ॥ ३७

ताराभिमानो विज्ञेयस्तृतीयः पवित्रत्सरः । सोमः सर्वैषिपतिर्यस्मात्स प्रपितामहः ॥ ३८

आजीवः सर्तभूतानां योगक्षेमकृदीश्वरः । अवेक्षमाणः सततं विभर्ति जगद्गुभिः ॥ ३९

तिथीनां पर्वसंधीर्नो पूर्णिमादर्शयोरपि । योनिर्नैशाकरो यश्च योऽमृतात्मा प्रजापतिः ॥ ४०

तस्मात्स पितृमानसा ऋग्यजुस्सुक्लसात्मवः । प्राणापानसमानाद्यैर्व्यानोदानात्मकरपि ॥ ४१

कर्षभिः प्राणिनां लोके सर्वेषामुपवर्तकः । प्राणापानसमानानां वायुनां च पर्वतकः ॥ ४२

पञ्चानां चेन्द्रियमनोबुद्धिसृष्टिजलात्मनाम् । समानकालकरणः क्रियाः संपादयन्निव ॥ ४३

सर्वैरथा सर्वलोकानामावहः प्रवहादिभिः । विधाता सर्वभूतानां शमी नित्यं प्रभञ्जनः ॥ ४४

योनिर्ग्रेरषां भूधरेवेश्वन्द्रममथ यः । वायुः प्रजापतिर्भूतं लोकात्मा प्रपितामहः ॥ ४५

प्रजापतिर्मुखैर्देवैः सम्यगिष्टफलार्थेभिः । शिषिरेव कपालैस्तु अम्बकैरोपधिक्षये ॥

इत्यते भगवान्यस्मात्तस्मात्प्रपम्बक उच्यते ॥

गायत्री चैव त्रिष्टुप् जगती चैव या स्मृता । त्रयम्बका नाभेतः प्रोक्ता योनयः सवनस्य ताः ॥

ताभिरैकत्वभूताभिस्त्रिभिधाभिः स्ववैर्यतः । निताधनपुरोडाशस्त्रिकपालः स वै स्मृतः ॥ ४८

इत्येतत्पञ्चवर्षे हि युगं प्रोक्तं मनीषिभिः । पञ्चैव पञ्चधात्मा वै प्रोक्तः संवत्सरो द्विजैः ॥

सैकं पदकं विज्ञेयं मध्वादीनृपयः तिल ॥

ऋतुपुरातैवः पञ्च इति सगोः समासतः । इत्येव पत्रयानो वै प्राणिनां जीवितानि तु ॥

नदीविगसमायुक्तं कालो धावति संह्रन् । अहोरात्रकरस्तस्मात्स वायुरभवत्पुनः ॥

एते प्रजानां पर्वयः प्रपानाः सर्वदेहिनाम् । पितरः सर्वलोकानां लोकात्मानः प्रकीर्तिताः ॥१२

ध्यायतो ब्रह्मणो वचत्राद्बुद्धन्सपधवद्भवः । ऋषिर्विमो महादेवो भूतात्मा प्रपितामहः ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां प्रणवापोपपन्नतः । अर्त्तमवेशेन भूतानामद्रमत्यङ्गसंभवः ॥

अभिः संवत्सरः सूर्यश्चन्द्रमा वायुरेव च । युगाभिमानो कालात्मा नित्यं संक्षेपकृद्दिपुः ॥

संन्मादकोऽनुग्रहकृत्स इदंत्सर उच्यते ॥

रुद्राग्निष्टो भगवता जगत्यास्मिन्स्वतेजसा । आश्रयाश्रयसंयोगात्तनुभिर्नामभिस्तथा ॥ ५६
 ततस्तस्य तु वीर्येण लोकानुग्रहकारकम् । द्वितीयं भद्रसंयोगं शतं तस्यैककारकम् ॥ ५७
 देवत्वं च पितृत्वं च कालत्वं चास्य यत्परम् । तस्माद्देव सर्वथा भद्रस्तेद्विद्विरभिपूज्यते ॥ ५८
 पतिः पतीनां भगवान्प्रजेशानां भनापतिः । भवनः सर्वभूतानां सर्वेषां नीललोहितः ॥
 ओषधीः प्रतिसंधत्ते रुद्रः क्षीणाः पुनः पुनः ॥ ५९
 इत्येषां यदपत्यं वै न तच्छक्यं प्रमाणतः । बहुत्वात्परिसंख्यातुं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ ६०
 इमं वंशं प्रजेशानां महतां पुण्यकर्मणाम् । कतिपयान्स्थिरकतितीनां महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ६१

इति श्रीमहापुराणे वायुपर्वणे देववशात्करणे नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२५०८

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

युगधर्माः ।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रणवस्य विनिश्चयम् । ओंकारमक्षरं ब्रह्म त्रिवर्णं चाऽऽदितः स्मृतम् ॥ १
 यो यो यस्य यथा वर्णो विहितो देवतास्तथा । ऋचो यज्ञं पि सामानि वायुरग्निस्तथाजलम् ॥ २
 तस्मात्तु अक्षरादेव पुनरन्ये प्रजज्ञिरे । चतुर्दश महान्मानो देवानां ये तु देवताः ॥ ३
 तेषु सर्वगतश्चैव सर्वगः सर्वयोगवित् । अनुग्रहाय लोकानामाद्रिमध्यान्त उच्यते ॥ ४
 सप्तर्षयस्तथेद्रा ये देवाश्च पितृभिः सह । अक्षराभिः सृताः सर्वे देवदेवान्महेश्वरात् ॥ ५
 इहामुत्र हितार्थाय वदन्ति परमं पदम् । पूर्वमेव मयोक्तस्ते कालस्तु युगसंश्रितः ॥ ६
 कृतं श्रेता द्वापरं च युगादिः कलिना सह । परिवर्तमानैस्त्वैरेव भ्रममाणेषु चक्रवत् ॥ ७
 देवतास्तु तदोद्विष्टाः कालस्य वशमागताः । न शक्नुवन्ति तन्मानं संस्थापयितुमात्मना ॥ ८
 तदा ते बान्धयता भूत्या भादौ मन्वन्तरस्य वै । प्रणयश्चैव देवाश्च इन्द्रश्चैव महातपाः ॥ ९
 सापापाय मनस्तीमं सहस्रं परिवारसरान् । प्रपन्नास्ते महादेवं भीताः काळस्य वै तदा ॥ १०
 अयं हि काळो देवेशश्चतुर्भुजश्चतुर्मुखः । कोऽस्य विद्यान्महादेव अगाधस्यं महेश्वर ॥ ११
 अथ दृष्ट्वा महादेवस्तं कालं चतुर्भुजम् । न भेतव्यमिति प्राह को वः कामः प्रदीयताम् ॥ १२
 तत्करिष्याम्यहं तर्षे न ह्याऽयं परिभयः । उवाच देवो भगवान्स्वयं कालः सुदुर्जयः ॥ १३
 यदेतस्य मुस्तं श्वेतं चतुर्जिह्वं हि लक्ष्यते । एतत्कृतयुगं नाम तस्य कालस्य वै-मुखम् ॥
 असौ देवः सुरश्रेष्ठो ब्रह्मा वैवस्वतो मुस्तः ॥ १४
 यदेतद्भक्तवर्णामं देवीयं वः स्मृतं मया । त्रिजिह्वं लेलिहानं तु एतन्नैता युगं दिजाः ॥ १५

* नाश्रापयपरिसमात्रिंश, पुत्रके । + जलमित्यन्तेऽध्यायपरिममाभिर्देवमे य. पुत्रके ।

१ अ. ग. ट. 'हृत्तयानुनि' २ अ. ग. य. 'हृत्तद्वि' । ३ अ. ट. मानवः । ४ अ. ग. य. 'र्षाऽऽदि' ।
 ५ अ. 'मि' ६ अ. ग. य. 'व' । ७ अ. ग. य. 'ततो द्वि' ८ अ. 'नि' ९ अ. ग. य. 'न' । १० अ. 'न' । ११ अ. 'न' । १२ अ. 'न' । १३ अ. 'न' । १४ अ. 'न' । १५ अ. 'न' ।

(युगधर्मोः)

- अत्र यज्ञप्रवृत्तिस्तु जायते द्वि महेश्वरात् । ततोऽत्र इज्यते यज्ञस्तिस्त्रो जिह्वास्त्रयोऽग्रयः ॥
 उग्रमैवाग्रयो विप्राः कालजिह्वा प्रवर्तते ॥ १६
- यदेतद्वै मुखं भीमं द्विजिह्वं रक्तपिङ्गलम् । द्विपादोऽत्र भविष्यामि द्वापरं नाम तद्द्युगम् ॥ १७
- येदेतन्कृष्णवर्णभीमं तुरीयं रक्तओचनम् । एकजिह्वं पृथु इयामं लेलिहानं पुनः पुनः ॥ १८
- ततः कल्पियुगं घोरं सर्वलोकभयंकरम् । कल्पस्य तु मुखं द्येतच्चतुर्थं नाम भीषणम् ॥ १९
- न सुखं नापि निर्वाना तस्मिन्भवति वै युगे । कालग्रस्ता प्रजा चापि युगे तस्मिन्भविष्यति २०
- ब्रह्मा कृतयुगे पूज्यस्त्रेतायां यज्ञ उच्यते । द्वापरे पूज्यते विष्णुरहं पूज्यश्चतुर्विपि ॥ २१
- ब्रह्मा विष्णुश्च यज्ञश्च कालस्यैव कलास्त्रयः । सर्वेष्वेव द्वि कालेषु चतुर्भूतिर्महेश्वरः ॥ २२
- अहं जनो जनयिता वः कालः कालप्रवनेकः । युगकर्ता तथा चैव परं परपरायणः ॥ २३
- तस्मात्कल्पियुगं प्राप्य लोकानां हितकारणात् । अभयार्थं च देवानामुभयोर्लोकयोरपि ॥ २४
- सर्वो भयश्च पूज्यश्च भविष्यामि सुरोत्तमाः । तस्माद्भयं न कार्यं च कालिं प्राप्य महौजसः ॥ २५
- एवमुक्त्वास्ततः सर्वा देवता ऋषिभिः सह । प्रणम्य शिरसा देव पुनरुचुर्जगत्पतिम् ॥ २६
- देवर्षय ऊचुः—
- महादेवा महाकायो महावीर्यो महाद्युतिः । भीषणः सर्वभूतानां कथं कालश्चतुर्भुजः ॥ २७
- महादेव उवाच—
- एष कालश्चतुर्भुजश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः । लोकसंरक्षणार्थाय अतिक्रामन्ति सर्वज्ञः ॥ २८
- नासाध्यं विद्यते चास्य सर्वस्मिन्तचराचरे । कालः सृजति भूतानि पुनः संहरति कर्मात् ॥ २९
- सर्वे कालस्य वशमा न कालः कम्पचिद्वशे । तस्मात्तु सर्वभूतानि कालः कलयते सदा ॥ ३०
- विक्रमस्य पदान्यस्य पूर्वोक्तान्येकमस्ति । तानि मन्वन्तराणीह परिवृत्तयुगक्रमात् ॥ ३१
- एतं पदं परिक्रम्य पदानामेकमस्ति । यदा कालः प्रक्रमते तदा मन्वन्तरक्षयः ॥ ३२
- एवमुक्त्वा तु भगवान्देवर्षिपितृदानवान् । नमस्कृत्य तैः सर्वैस्त्वैवान्तरधीयत ॥ ३३
- एवं स कालो भगवन्देवर्षिपितृदानवान् । पुनः पुनः संहरते समते च पुनः पुनः ॥ ३४
- अतो मन्वन्तरे चैव देवर्षिपितृदानवैः । पूज्यते भगवानीशो भयात्कालस्य तस्य वै ॥ ३५
- तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कालो कुर्यान्नापो द्विजाः । प्रपन्नम्य महादेवं तस्य पुष्पफलं महत् ॥ ३६
- तस्माद्देवा दिवं मन्वा अवर्तार्य च भूतले ॥ ३६
- ऋषयश्चैव देवाश्च कालिं प्राप्य सुदारुणम् । तप इच्छन्ति भुविष्टं कर्तुं धर्मपरायणाः ॥ ३७
- अपतारान्कालिं प्रप्य ऋषोति च पुनः पुनः ॥ ३७
- एवं कालान्तरे सर्वे येऽर्ताना वै सहस्रशः । वैश्वन्तरेऽन्तरे तस्मिन्देवराजर्षयस्तथा ॥ ३८
- देवापिः पर्यावा राजा भुवःशुक्लासुरभैजाः । महायोगवज्रोपेताः कालान्तरमुपामते ॥ ३९
- भूषिणं कल्पियुगे तस्मिन्दिवाये त्रेतायुगे हते । महागोभध्वज मार्चं भावो धेतायुगे पुनः ॥ ३९
- गोत्राणां क्षत्रियाणां च भविष्याम्ने प्रकीर्तिताः ॥ ४०

१ म. गु. ह. जनेती । २ म. ग. घ. द. बायका । ३ म. ५. °यग । न । ४ म. घ. द. °दा । इत्ययं
 पूर् । ५ म. °दा इत्ययं पूर् । ६ म. ह. °न. धीम । ७ घ. ह. °ले का द. सं । ७ ह. ग. ग. ° । ८ म. शण्ड ।
 ९ म. °हृत्तनु । १० ह. °त्तनु । ११ म. घ. ह. °द. सं । १२ म. घ. ह. °द. सं ।

(स्वायंभुववंशवर्णनम्)

यथा वेदश्चतुष्पादश्चतुष्पादं तथा युगम् । यथा युगं चतुष्पादं विधाना विहिं संगम् ॥
चतुष्पादं पुराणं तु ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते युगधर्मनिरूपणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२

आदितः श्लोकानां समष्टयः—२५५५

अथ त्रयविंशोऽध्यायः ।

स्वायंभुववंशवर्णनम् ।

सूतउवाच-

- मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतोऽपि ह । तुल्याभिमानिनः सर्वे जायन्ते नामरूपतः ॥ १
- देवाश्च त्रिविधाः ये च तस्मिन्मन्वन्तरेऽधिपाः । ऋषयो मनवश्चैव सर्वे तुल्याभिमानिनः ॥ २
- महर्षिसर्गः प्रोक्तो वै वंशे स्वायंभुवस्य तु । विस्मरेणानुपूर्व्या च कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ३
- मनोः स्वायंभुवस्याऽऽसैन्दश पौत्रास्तु तत्समाः । यैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपैःसम्पन्विता ॥ ४
- ससमुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता । स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वभागे त्रेतायुगे तदा ॥ ५
- मिथत्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्वायंभुवस्य तु । प्रजासर्गतपोयोगैस्त्रैरियं विनिवेशिता ॥ ६
- मिथत्रतात्मजोयन्तो वीर्यात्कन्या व्यजायत । कन्या सा तु महाभागा कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ ७
- कन्ये द्वे शतपुत्राश्च सप्तदशकुक्षिश्च ते उभे । तयोर्वै भ्रातरः शूराः प्रजापतिमया दश ॥ ८
- अग्नीध्रश्च वपुष्माश्च मेघा मेघातिथिर्विभुः । ज्योतिष्मान्द्युतिमान्दृष्यः सर्वानः सर्व एव च ॥ ९
- मिथत्रतोऽभिपिच्यैतान्मत्सुमत्सु पाथिरान् । द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपास्तांश्च निबोधत ॥ १०
- जम्बूद्वीपेश्वरं चक्रे अग्नीध्रं तु महाबलम् । पुण्ड्रद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेघातिथिः कृतः ॥ ११
- शाल्मली तु वपुष्मन्तं राजानमभियुक्तवान् । ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान्मभुः ॥ १२
- द्युतिमन्तं च राजानं क्रौञ्चद्वीपे समादिशत् । शाकद्वीपेश्वरं चापि हव्यं चक्रे मिथत्रतः ॥ १३
- पुष्कराधिपतिं चापि सवनं कृतवान्मभुः । पुष्करे सवनस्यापि महावीतः सुतोऽभवत् ॥ १४
- धौतिकिश्चैव द्वावेतौ पुत्रौ पुत्रवतां वरौ ॥ १५
- महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः । नाम्ना तु घातकेश्यापि घातकीसुगृह उच्यते ॥ १६
- हव्यो व्यजनयत्पुत्राञ्छाकद्वीपेश्वरान्मभुः । जलदं च कुमारं च सुकुमारं मणीचकम् ॥ १७
- वसुमोदं सुमोदाकं सप्तमं च महाशुभम् ॥ १८
- जलदं जलदस्याथ वर्षं प्रथममुच्यते । कुमारस्य च कुमारं द्वितीयं पण्डीतितम् ॥ १९
- सुकुमारं तृतीयं तु सुकुमारस्य कीर्तितम् । मणीचकस्य चतुर्थं मणीचकमिहोच्यते ॥ २०

१ यं. ग. घ. ङ. 'वाह्यविधा' । २ क. 'यो मानवाये' । ३ ग. 'सप्त पी' । घ. 'निते पुत्रा' । ४ ग. ग. घ. ङ. 'भाम्यसामना' । ५ ग. 'मनो यी' । ६ रा. ग. घ. 'रानक' । ७ क. 'पुत्राथ' । ८ ग. ग. घ. 'प्रयमिषादृष्ट मे' । ९ य. 'व्यतनः' । १० ग. घ. 'न. पुत्र ए' । ११ य. ग. घ. ङ. 'ध सुम' । १२ य. घ. ङ. 'पातु' । १३ य. ग. ङ. 'वीर्ये' । १४ रा. ग. घ. 'दं मणो' । १५ 'दं मणो' ।

- चसुमोद्भूय वै वर्षं पञ्चमं वसुमोदकम् । मोदकस्य तु मोदाकं वर्षं षष्ठं प्रकीर्तितम् ॥ १९
- महाद्रुमस्य नाज्जा तु सप्तमं तु महाद्रुमम् । एषां तु नामभिस्तानि सप्तवर्षाणि तत्र वै ॥ २०
- क्रौञ्चद्वीपेश्वरस्यापि पुत्रा द्युतिमतस्तु वै । [*कुशला मनुश्वोष्णः पीवरश्चान्धकारकः ॥
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ॥] २१
- तेषां स्वनामाभिर्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः ब्रुभाः । उष्णश्वोष्णः स्मृतो देशः पीवरस्यापि पीवरः
अन्धकारकदेशस्तु अन्धकारश्च कीर्त्यते । मुनेस्तु मुनिदेशो वै दुन्दुभेर्दुभिः स्मृतः ॥
- एते जनपदाः सप्त क्रौञ्चद्वीपे तु भास्वराः ॥ २३
- ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्तैते सुमहौजसः । उद्भिदो वेणुमाश्रैव स्वैरथो लवणो धृतिः ॥
- षष्ठः प्रभाकरश्चैव सप्तमः कपिलः स्मृतः ॥ २४
- उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम् । तृतीयं स्वैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतम् ॥ २५
- पञ्चमं धृतिपद्वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् । सप्तमं कपिलं नाम कपिलस्य प्रकीर्तितम् ॥ २६
- तेषां द्वीपाः कुशद्वीपे तस्सनामान एव तु । आश्रयाचारयुक्ताभिः प्रजाभिः समलंकृताः ॥ २७
- शास्त्रमस्येश्वराः सप्त पुत्रास्ते तु वपुष्मतः । श्वेनश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्त्वथा ॥
- वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमस्तथा ॥ २८
- श्वेतस्य श्वेतदेशस्तु रोहितस्य च रोहितः । जीमूतस्य च जीमूतो हरितस्य च हरितः २९
- वैद्युतो वैद्युतस्यापि मानसस्यापि मानसः । सुप्रभः सुप्रभस्यापि सप्तैते देशपालकाः ॥ ३०
- सप्तद्वीपे तु वक्ष्यामि जम्बूद्वीपादनन्तरम् । सप्त मेधातिथेः पुत्राः पुत्रद्वीपेश्वरा नृपाः ॥ ३१
- ज्येष्ठः शान्तभयस्तेषां सप्तवर्षाणि तानि वै । तस्माच्छान्तैभयाच्चैव शिशिरस्तु सुलोदयः ॥
- आनन्दश्च ध्रुवश्चैव शेषकश्च शिवस्तथा ॥ ३२
- तानि तेषां सनामानि सप्तवर्षाणि भागशः । निवेशितानि तैस्तानि पूर्वं स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ ३३
- मेधातिथेस्तु पुत्रैस्तेः सप्तद्वीपनिवासिभिः । वर्णाश्रयाचारयुक्ताः पुत्रद्वीपे प्रजाः कृताः ॥ ३४
- पुत्रद्वीपादिकेष्वेव शाकद्वीपान्तरेषु वै । शेषः पञ्चसु धर्मो वै वर्णाश्रमनिर्भागः ॥ ३५
- उत्सवायुश्च कृत् च वलं धर्मश्च नित्यशः । पञ्चस्वैतपु द्वीपेषु सर्वे साधारणं स्मृतम् ॥ ३६
- सप्तद्वीपरिक्रान्तं जम्बूद्वीपं निबोधत । अग्नीध्रे ज्येष्ठशायार्दे कन्यापुत्रं महावलम् ॥
- मिषव्रतोऽन्धपिञ्जलं जम्बूद्वीपेश्वरं नृपम् ॥ ३७
- तस्य पुत्रा वपुर्गृहं प्रजापतिर्तेर्मौजसः । ज्येष्ठो नाभिरितिरुष्योऽतस्तस्य किम्पुत्रोऽनुजः ॥ ३८
- हारवपुस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलातृतः । रम्यः स्यात्पञ्चमः पुत्रो हरिष्णवान्पुत्र उच्यते ॥ ३९
- कुरुन्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्चो वष्टमः स्मृतः । नवमः केतुमालंभ्यु तेषां देशानिबोधत ॥ ४०

* भृगुविद्वान्तर्गम्यः ग. घ. पुस्तकमोर्नास्ति ।

१ वा. 'यस्वर' । २ वा. ग. घ. द. 'यः' । प्रशस्तौ । ३ वा. ग. घ. द. 'याः' । यत्तदौ । ४ वा. 'सप्तमोदक' । ५ वा. 'प. द. 'द्वयम् । आ' । ६ वा. घ. 'नन्द' च शिवे चैव शेषकं च पुत्रं तथा । ग. द. 'नन्द' च भृगुश्चैव शेषकं च शिवं तथा । ७ वा. द. 'पूर्व' ह्यसौ । ८ वा. घ. द. 'स्त्री' । प्रशस्तौ । ९ वा. यतः । मु । घ. द. 'भयः' । मु । १० वा. ग. घ. द. 'म' । प्रशस्तौ । 'पितृवत्तेज' । ११ वा. द. 'द' । काम्यसु । १२ वा. ग. घ. द. 'सप्त' । १३ वा. 'द' । द. 'व्याप्यो जातेः पितृ' । १४ वा. 'यो दिव्या' । १५ वा. ग. घ. द. 'ते' । भूवन्तु । १६ वा. ग. घ. द. 'तय ते' ।

(स्वायम्भुवशतवर्षानाम्)

- नाभेस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाहं तु पिता ददौ । हेमकूटं तु यद्वर्षं ददौ किं पुरुषाय तत् ॥ ४१
- नैपथ्यं यत्स्मृतं वर्षं हरिवर्षाय तददौ । मध्यमं यत्सुमेरोस्तु स ददौ तद्विलाहते ॥ ४३
- नीलं तु यत्स्मृतं वर्षं रम्पायैतत्पिता ददौ । श्वेतं यदुत्तरं तम्पात्पित्रा दत्तं हरिष्मते ॥ ४२
- यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुर्वे ददौ । वर्षं माल्यवतं चापि भद्राश्वाय न्यवेदयेत् ॥ ४४
- गन्धमादनवर्षं तु केतुमाले न्यवेदयेत् । इत्येतानि महान्तीह नव वर्षाणि भागशः ॥ ४५
- अग्नीध्रस्तेषु सर्वेषु पुत्रांस्तानभ्यपिञ्चत । यथाक्रमं स धर्मात्मा ततस्तु तपसि स्थितः ॥ ४६
- इत्येतैः सप्तभिः कूटस्त्राः सप्तद्वीपा निवेशिताः । प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्वायम्भुवस्य तु ॥ ४७
- यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ शुभानि तु । तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखभागा ह्ययत्नतः ॥
- विपर्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च । धर्माधर्मा न तेष्वास्ता नोत्तमाधममव्ययाः ॥
- न तेष्वस्ति युगावस्था क्षेत्रेष्वेव तु सर्वशः ॥ ४२
- नाभेहिं सर्गं वक्ष्यामि हिमाहे तन्निरवोधत । नाभिस्त्वज्रायन्पुत्रं मरुदेव्यां महाद्युतिः ॥
- ऋषभं पार्थिवश्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूर्वजम् ॥ ५०
- ऋषभाद्धरतो जज्ञे नीरः पुत्रशाग्रजः । सोऽभिपिन्पार्थ भग्नः पुत्रं प्र ब्राह्मण्यमासि जतः ॥ ५१
- हिमाहं दक्षिणं वर्षं भरताय न्यवेदयेत् । तस्मात्तद्भारतं वर्षं तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः ॥ ५२
- भरतस्याऽऽत्मजो विद्वान्मुपतिर्नाम धार्मिकः । बभूव तस्मिन्तद्राज्यं भरतः संन्ययोजयत् ॥
- पुत्रसंक्रामितश्रीको वने राजा त्रिवेश सैः ॥ ५३
- तैजसस्तत्सुतश्चापि भजापतिरभिजिर्त्तु । तैजसस्याऽऽत्मजो विद्वानिन्द्रच्युन्न इति श्रुतः ॥ ५४
- परमेष्ठां सुतेस्वाय निधने तस्य शोभनः । प्रतीहैरिः कुले तस्य नाम्ना जज्ञे तदन्वयात् ॥
- प्रतिहर्तेति विख्यातो जज्ञे तस्यापि धीमतः ॥ ५५
- उन्नेता प्रतिहर्तुस्तु भुवस्तस्य सुतः स्मृतः । उद्द्विथस्तस्य पुत्रोऽभूत्पृथिव्यापि तत्सुतः ॥ ५६
- पृथिवेस्तु विभुः पुत्रः पृथुस्तस्य सुतो मतः । पृथोश्चापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गैयः स्मृतः ॥
- गैयस्य तु नरः पुत्रो नरस्यापि सुतो विराट् । विराट्सुतो महावीर्यो धीर्मास्तस्य सुतोऽभवत् ॥
- धीमतश्च महान्पुत्रो महत्श्चापि भौवनः । भौवनस्य सुतस्त्वष्टा भरिजस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ५७
- अरिजस्य रजः पुत्रः शशजिद्रजमो माः । तस्य पुत्रशतं त्वामीराज नः सर्व एव ते ॥ ६०
- विश्वर्धोनिष्पधाना येस्तैरिमा वर्धिताः भजाः । तैरिदं भारतं वर्षं (*मर्षलण्डं कृतं पुरा ॥
- तेषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्तैर्षं भावती धम । कृतव्रतादियुक्तानि युगाख्यान्येकमस्रणिः ॥ ६२
- येऽतीतास्तैर्धुगैः प्रमर्षं राजानस्ते तदन्वयाः । स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं) शतशोऽथ सदस्रशः ॥ ६३

* धनुर्ध्यान्तर्धनप्रयो उ पुनके नन्ति ।

१ रा. भारतु । २ ग. घ. 'त हरिष्म' । ३ म. द. 'हवातो' । ४ ग. घ. द. 'इत्ता सप्तद्वीपा निवेशिता' ।
 ५ ग. घ. द. 'लुतिम्' । ६ ग. घ. द. 'यत्स्मृतः पु' । ७ क. स. 'तेजस्तु सुत' । ८ क. 'तु' । ९ क.
 'तथाय' । १० क. घ. 'हाकु' । ११ घ. द. 'हर्तेस्तु' । १२ ग. ग. द. 'प्रस्तावे' । घ. 'प्रस्तायना' । १३ घ. ग.
 द. 'प्रस्तावे' । १४ द. गजः । १५ द. गजस्य । १६ घ. भरत' । १७ घ. भरजस्य । १८ घ. 'यथातिप्रयायाने धीर्ति' ।
 १९ ग. ग. 'पृथीवमिहाजिरम्' । ते । घ. 'पृथीवमिहाजिरम्' । से ।

एष स्वयंभुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् । ऋषिभिर्देवतैश्चापि पितृगन्धर्वराक्षसैः ॥ ६४
यक्षभूतपिशाचैश्च मनुष्यमृगपक्षिभिः । तेषां सृष्टिरिथं लोकं युगैः सह विवर्तते ॥ ६५

इति श्रीमद्भागुराणे वायुप्रोक्ते स्वयंभुववंशानुगीतेन नाम त्रयविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—२६४०

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

जम्बूद्वीपवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः—

एवं प्रजासंनिवेशं श्रुत्वा च ऋषिपुंगवः । एषच्छ निपुणः सूतं पृथिव्यायामविस्तरौ ॥ १
कांत द्वीपाः समुद्रा वा पर्वताश्च कति प्रभो । कियन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च काः स्मृताः ॥
महाभूतममाणं च लोकालोकौ तथैव च । पर्यायपारिमाण्यं च गतिश्चन्द्रार्कयोस्तथा ॥
[* एतत्प्रवृद्धि नः सर्वं विस्तरेण यथा तथा ॥ ३

सूत उवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यायामविस्तरम् । संख्यां चैव समुद्राणां द्वीपानां चैव विस्तरम् ॥
यावन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च याः स्मृताः । महाभूतममाणं च लोकालोकौ तथैव च ॥
पर्यायपारिमाण्यं च गतिश्चन्द्रार्कयोस्तथा] ॥ ५

द्वीपभेदसहस्राणि सप्तस्यन्तर्गतानि वै । न शक्यन्ते प्रमाणेन वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ६
सप्तद्वीपं तु वक्ष्यामि चन्द्रार्दित्यग्रहैः सह । येषां मनुष्यास्वर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ७
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्वर्केण भावयेत् । मकृतिभ्यः परं यच्च तन्नित्यं च प्रचक्ष्य(क्ष)ते
नववर्षं प्रवक्ष्यामि जम्बूद्वीपं यथा तथा । विस्तरान्मण्डलांचैव योननैस्त्रिबोधत ॥ ९
शतमेकं सहस्राणां योजनानां प्रमाणतः । नानाजनपद्राकीर्णैः पुरैश्च विविधैः शुभैः ॥ १०
सिद्धचारणगन्धर्वपर्वतैरुपशोभितम् । सर्वधातुनिवर्द्धश्च शिलाजालसमुद्भवैः ॥

पर्वतमभवाभिश्च नदीभिः पर्वतैस्तथा ॥ ११

जम्बूद्वीपः पृथुः श्रीमान्सर्वतः परिवारितः । नवभिश्चाऽऽवृतः सर्वैर्भुवनेर्भूतभावनैः ॥
(+ लावणेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः ॥) १२

जम्बूद्वीपस्य विस्तारत्समेन तु गमंततः । प्रागायताः सुपत्राणः पंक्तिं वर्षपर्वताः ॥ १३

अवगाढा उभयतः समुद्री पूर्वपश्चिमौ ॥ १३

हिमपापथ हिमपान्हेमशुद्धश्च हेमवान् । तरुणादित्यवर्णाभौ ह्यैरण्यो निपथः स्मृतः ॥ १४

चानुवर्णस्तु सोवर्णो मेरुश्चोद्यतमः स्मृतः । गुणाकृतिपमाणश्च चतुरस्रः समुच्छिन्नः ॥ १५

नानावर्णस्तु पादेषु प्रजापतिगुणान्विनः । नाभिवन्धनसंभूतो ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्यमः ॥ १६

* धनुषिहातुर्गमन्थो च. एतके नास्ति । + इदमर्थं नास्ति न च. पुस्तकयोः ।

१. च. 'द निव' । २. ग. घ. 'त्वा ये शस्यपायनः । ३ । घ. 'त्वा ये सोवर्णवन्धनः । ३ । ३. द. 'कार्यतः ।
४. ' । ५. 'सर्वे त' । ६. घ. ग. घ. 'द. 'सु सः संतत मद्र । ७ । ६. ग. घ. घ. 'दिसौ म' । ७. स. ग. घ. घ.
८. 'हदमित्यं प्रभाष्यते । ८. स. ग. घ. घ. 'नामाः प्रमा' । ९. ग. घ. घ. 'द. 'दः । १०. स. 'जम्बूद्वीप' ।

(जम्बूद्वीपवर्णनम्)

पूर्वतः श्वेतवर्णोऽसौ ब्राह्मण्यं तस्य तेन तत् । पीतश्च दक्षिणेनासौ तेन वैश्यत्वमिष्यते ॥ १७
 भृङ्गवन्ननिभयासौ पश्विमेन-मर्द्दावलः । तेनास्य शूद्रता दृष्टा मेरोर्नार्थकारणात् ॥ १८
 पादवर्षमुत्तरतस्तस्य रक्तवर्णो स्वभावतः । तेनास्य क्षत्रता च स्थादिति वर्णाः प्रकीर्तिताः ॥
 व्यक्तः स्वभावतः भ्रांक्तो वर्णतः परिमाणतः ॥ १८

नीलश्च वैश्वर्षमथः श्वेतशूद्रो हिरण्यमथः । मयूरवर्धवर्णस्तु शातकौम्भस्तु शूद्रवान् ॥ २०
 एते पर्वतराजानः सिद्धचारणसेविताः । तेषामन्तरविष्कम्भो नवसाहस्र उच्यते ॥ २१
 मध्ये विवलादृतं यस्तु महामेरोः समन्ततः । नवैव तु सहस्राणि विस्तीर्णः पर्वतरस्तु सः ॥

मध्ये तस्य महामेरोर्निर्ग्रम इव पावकः ॥ २२

वेद्यर्थं दक्षिणं मेरोरुत्तरार्थं तथोत्तरम् । वर्षाणि यानि सप्तात्र तेषां ये वर्षपर्वताः ॥

द्वे द्वे सहस्रे विस्तीर्णा योजनानि समुच्छ्रयात् ॥ २३

जम्बूद्वीपस्य विस्तारान्तेषामायाम उच्यते । योजनानां सहस्राणि शते द्वे मध्यमौ गिरी ॥ २४

नीलश्च निपथश्चैव ताभ्यां हीनोस्तु वेदपरे । श्वेतश्च हेमकूटश्च हिमवाञ्छूद्रवांश्च यः ॥ २५

नवतिद्वीवशीतिर्द्वी सहस्राण्यथयनास्तु ये । तेषां मध्ये जनपदास्थानि वर्षाणि सप्त वै ॥ २६

संपातविषमैस्तैस्तु पर्वतराष्ट्रानि च । संततानि नर्द्धभिर्दैरगम्यानि परस्परम् ॥

वसन्ति तेषु सत्वानि नानाजातीनि भागशः ॥ २७

इदं हेमवतं वर्षं भारतं नाम विश्रुतम् । हेमकूटं परं तस्मान्नाम्ना किंपुरुषं स्मृतम् ॥ २८

नैपथ्यं हेमकूटं तु हरिवर्षं तदुच्यते । हरिवर्षात्परं चैव मेरोश्च तदिलादृतम् ॥ २९

इलादृतप(तात्परं) नील रम्यकं नाम विश्रुतम् । रम्यात्परतरं श्वेतं विश्रुतं तद्विरण्यमयम् ॥

हिरण्यमयात्परं चापि शूद्रवांस्तु कुरु स्मृतम् ॥ ३०

धनुःसंस्थे च विज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । दीर्घाणि तत्र चत्वारि मध्यमं तदिलादृतम् ॥ ३१

अर्वाक्यं निपथम्याथ वेद्यर्थं दक्षिणं स्मृतम् । परं नीलवतो यच्च वेद्यर्थं तु तदुत्तरम् ॥

वेद्यर्थं दक्षिणे त्रीणि वर्षाणि त्रीणि चोत्तरे ॥ ३२

तयोर्मध्ये तु विज्ञेयं मेरुमध्यमिलादृतम् । दक्षिणेन तु नीलस्य निपथम्योत्तरेण तु ॥ ३३

उद्गायतो महाशूलो माल्यवाहनाम पर्वतः । योजनानां सहस्रोहरानीलनिपथः यतः ॥

[*आयामनश्चतुर्विंशत्सहस्राणि प्रकीर्तितः ॥ ३४

तस्य मतोच्चा विष्णुः पर्वतो गन्धमादनः । आर्योपाद्वय विस्तारान्पाल्यवानिति विश्रुतः] ॥

परिमण्डलगोर्मध्ये मेरुरुत्तमपर्वतः । चतुर्वर्णः सुमीयणश्चतुरस्रः समुच्छ्रयाः ॥

अव्यक्ता धातवः सैवं समुत्पन्ना जलद्वयः ॥ ३६

अव्यक्तात्पृथिवीपथं मेरुपर्वतकर्णिकम् । चतुष्पथं नैर्मुत्पन्नं व्यक्तं पञ्चगुणं गदत् ॥ ३७

* धनुःशिरान्तमन्वयः स, पुनर्के नास्ति ।

१ स, घ 'शिवलः' । २ ग 'वर्ष' । ३ ग ग द, 'शः' सव । ४ स, 'निर्मल' । ५ स, ग, 'नाथ ये' ।
 ६ ग, ग घ, 'ते' । ७ न, च 'मतिं ता' । ८ स, ग, घ द, 'हम ह कु' । ९ क 'तर्धे द' । १० घ, 'यानय
 विस्तार मा' । ११ न, ग द 'मेरोऽत' । १२ घ, ग, द, मरीः । १३ स, द, 'सा पृथ' । १४ ग,
 'नु-पथ' ।

- ततः सर्वाः समुत्पन्ना वृत्तयो द्विजलसाराः । नैरुक्तवर्जितैः पुण्यैर्विविधैः प्रागुपार्जितैः ॥ ३८
- कृतात्मभिर्विनीतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः । महादेवो महायोगी जगज्ज्येष्ठो महेश्वरः ॥
- सर्वलोकगतोऽमन्तो ह्यमूर्तित्वादजायत ॥ ३९
- न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मासमेदोस्थिसंभवा । योगाच्चैवैवरन्वाच्च सर्वात्मा(त्म)गत एव संसः ॥ ४०
- तन्निमित्तं समुत्पन्नं लोकपद्मं मनावनम् । कल्पशेषस्य तस्याऽऽदौ कालस्य गतिरीदृशी ॥ ४१
- तस्मिन्नेव समुत्पन्नो देवदेवर्षिर्भुवः । प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ईशानो जगतः प्रभुः ॥ ४२
- तस्य बीजनिर्गो हि पुष्करस्य यथार्थवत् । कृत्स्नः प्रजानिसर्गेण विस्तरेणेह कथ्यते ॥ ४३
- यद्वह्निं वैष्णवं कार्यं ततस्तन्नाभितोऽभवत् । पञ्चाक्षरं समुत्पन्ना पृथिवी सवनद्रुमा ॥ ४४
- तदस्य लोकपद्मस्य विस्तरेण प्रकाशितम् । वर्णमानं विभागेन क्रमशः शृणुत द्विजाः ॥ ४५
- महाद्वीपास्तु विरुधाताश्चत्वारः पत्रसंस्थिताः । ततः कर्णिकमंस्थानो मेरुर्नाम महोदधलः ॥ ४६
- नानार्धर्णेषु पार्श्वेषु पूर्वतः श्वेत उच्यते । पीतं तु दक्षिणं तस्य शृङ्गं कृष्णं तथाऽपरम् ॥ ४७
- उत्तरं तस्य रक्तं वै शोभिर्वर्णसमन्वितम् । मेरुस्तु शोभते शुभ्रा राजवत्स तु धिष्ठितः ॥ ४८
- तरुणादित्यवर्णाभो विधूम इव पावकः । चतुरशीतिसाहस्र उँत्सेधेन प्रकीर्तितः ॥ ४९
- प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्विस्वृतस्तावदेव तु । स शरावस्त्रितः पूर्वं द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ५०
- विस्ताराङ्गिगणधाम्य परिणादः समन्ततः । [अपण्डितेन देवाणेन ज्येष्ठेऽर्थे तु तदिष्यते ॥ ५१
- चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां+] समन्ततः । अष्टाधराधिकानि स्युःरुपसे मानं प्रकीर्तितम् ॥
- चतुःश्लेषेण मानेन परिणादः समन्ततः ।] चतुःपष्टिः सहस्राणि योजनानां] विधीयते ॥ ५३
- स पर्वतो महाँन्दिच्यो दिच्योपधिसमन्वितः । भुवनैरावृतः सर्वो जातरूपमयैः शुभैः ॥ ५४
- तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वोरगराक्षसाः । शैलरैर्जि प्रदृश्यन्ते शुभाश्चाप्सगसां गणाः ॥ ५५
- रा तु मेरुः परिवृतो भुवनैर्भूतभाँर्विनः । चत्वारो यस्य देशा वै नानापाद्वैःपधिष्ठिताः ॥ ५६
- भद्राधो भरतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमः । उत्तराः कुम्भश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ५७
- कर्णिका तस्य पद्मस्य समन्तात्परिमण्डला । योजनानां सहस्राणि नवतिः पद्मकीर्तिताः ॥
- चत्वारश्चाप्यशीतिश्च अन्तरा(र)न्तरधिष्ठिताः ॥ ५८
- विशन्तं च महस्य णि योजनानां पञ्चाशत् । तस्य केशरजालानि निम्नीर्णानि समन्ततः ॥ ५९

(जम्बूद्वीपवर्णनम्)

यद्यद्यस्य हि यत्पाद्वर्षं पर्वताधिपतेर्नृपिः । तत्तदेवास्य वेदार्मा ब्रह्मैतं वेदं कृत्स्नज्ञः ॥	६४
मणिरत्नमयं चित्रं नानावर्णप्रभायुतम् । अनेकवर्णनिचयं सौवर्णमरुणमम् ॥	६५
कान्तं सहस्रपर्वणं सहस्रोदककन्दूरम् । सहस्रशतपत्रं तं विद्धि मेरुं नगोत्तमम् ॥	६६
मणिरत्नार्पिनस्मभैर्मणिचित्रितवेदिकैः । सुवर्णमणिचित्राङ्गं तथा विष्टुमतोरणेः ॥	६७
विमानयानैः श्रीमद्भिः शतसंख्यैर्दिवीकसाम् । प्रभादीभितरयन्तं मेरुं पर्वणि पर्वणि ॥	६८
तस्य पर्वसहस्रेऽस्मिन्नानाश्रयविभूषिते । सर्वदेवनिकायानि संनिविष्टान्यनेकशः ॥	६९
तमावसच्चोर्व्वतले देवदेवश्चतुर्मुखः । ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो वरिष्ठस्त्रिदिवीकसाम् ॥	७०
महाभुवनसंपूर्णः सर्वैः कार्यफलपदैः । महापुरसहस्रैस्तं दिक्ष्वनेकसमाकुलम् ॥	७१
तत्र ब्रह्मसभा रम्या ब्रह्मापिगणमेविता । नाञ्जा मनोवती नाम सर्वलोकेषु विश्रुता ॥	७२
तत्रेशानस्य देवस्य सहस्रादित्यवर्चमम् । महाविमानसंस्थस्य महिम्ना वर्तते सदा ॥	७३
तत्र सर्पिगणा देवाश्चतुर्वक्त्रस्य ते तदा । तदेव तेजसां राशिर्दिवानां तत्र कीर्त्यते ॥	७४
तत्राऽऽस्ते श्रीपतिः श्रीमान्सहस्राक्षः पुरंदरः । उपास्यमानस्त्रिदशैर्महायोगैः सुरार्पिभिः ॥	७५
तत्र लोकपतेः स्थानमादित्यस्यवर्चमम् । महेन्द्रस्य महाराज्ञः सर्वसिद्धैर्ममस्कृतम् ॥	७६
तमिन्द्रलोकं लोकस्य ऋद्ध्या परमया युतम् । दीप्यते त्वमरश्रेष्ठस्त्रिदशैर्नित्यसेवितम् ॥	७७
द्वितीयेऽप्यन्तरतटे वैदिश्ये पूर्वदिक्षिणे । नानाधातुशतैश्चित्रैः सुरम्यमतितेजसम् ॥	७८
नैकरत्नाधिततलमनेकस्तम्भसंयुतम् । जाम्बूनदक्रुतोद्यानं नानारत्नसुवैदिकम् ॥	७९
कूटागारैर्बिनिक्षिप्तमनेकैर्भवनोत्तमैः । महाविमानं मथितं भास्वरं जातवेदसम् ॥	८०
सा हि तेजोवती नाम हुतानस्य महासभा । साशाक्षत्र सुरश्रेष्ठः सर्वदेवमुखोऽनलः ॥	८१
शिखाशतसहस्राक्ष्यां ज्वालामाली विभावसुः । स्नूयते हूयते चैव तत्र सर्पिगणैः सुरैः ॥	८२
अधिदैवकृतं विभैर्विशेषः स तु उच्यते । सविभागं च तेजश्च सर्व ए(मे)व न संग्रयः ॥	८३
भोगान्तरमनुमास एकतेजोविभुः स्मृतः । पृथक्त्वं च हि युञ्जत्या तु कार्यकारणमिश्रितम् ॥	८४
तमार्द्रि लोकरुलोकज्ञैस्त्वाद्वायैस्तत्पराक्रमैः । महात्मभिर्महासिद्धैर्महाभार्गमस्कृतम् ॥	८५
तृतीयेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा । वैवस्वतस्य विज्ञेया लोके ख्याता सुसंयमा ॥	८६
तथा चतुर्थदिग्देशे नैर्ऋत्याधिपतेः सभा । नाञ्जा कृष्णाङ्गना नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥	८७
पञ्चमंऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा । वैवस्वतस्य विज्ञेया नाञ्जा शुभवती संती ॥	
उत्तकाधिपतेः ख्यातु वरुणस्य महात्मनः ॥	
षोडशे तथा देशे षष्ठेऽन्तरतटे शिव । वायोगेऽभवती नाम सभा सर्वगुणोत्तरा ॥	८९
सप्तमंऽप्यन्तरतटे नक्षत्राधिपतेः सभा । नाञ्जा महोदया नाम शुद्धवैदूर्यं वेदिका ॥	९०
अथाष्टमंऽन्तरतटे ईशानस्य महात्मनः । यतोवती नाम सभा तप्तकाञ्चनसुषभा ॥	९१

१ ख. रणम् । वि० । २ य. ग. प्र. ड 'यन्तो मरुः प' । ३ य. ग. ड 'पिता । स' । ४ ख. सर्ववामगुणे
 सरैः । म० । ५ घ. ड. 'मगुणोत्तरैः । म' । ६ क. 'हामुर' । ७ क. 'मान गस्थाप्य म' । ८ ख. 'वैवस्वतस्य
 तदे' । ९ ख. घ. 'साजस' । ग. ड. 'साज' । घ० । १० क. भास्वर । ११ क. 'वैवजोमु' । १२ क. 'व सगुरार्पिणी ।
 नद । अ' । १३ ख. घ. 'धिदेव' । १४ ख. घ. 'ग तेजस्य एव ए' । १५ ख. म् । द्विती० । १६ ख. ग. यमा ।
 १७ ग. ड. 'मऽन्तरतटे' । १८ ख. ड. 'वैदूर्य' ।

महाविमानान्येतानि दिक्ष्वष्टासु शुभानि हि । अष्टानां देवमुखयानामिन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥९२
 ऋषिभिर्देवगन्धर्वैरप्सरसोर्भिर्महोरगैः । सेवितानि महाभारुपस्थानगतैः सदा ॥ ९३
 नाकपृष्ठं दिवं स्वर्गमिति यैः परिपठ्यते । वेदवेदाङ्गविद्भिर्हि शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ९४
 तदेतत्सर्वदेवानामधिवासे कृतात्मनाम् । देवलोको गिरौ तस्मिन्सर्वश्रुतिषु गीयते ॥ ९५
 निषर्भैर्विविधैर्वैश्वेहुभिर्नियतात्मभिः । पुण्यैरन्यैश्च विविधैर्नैकजातिशतार्जितैः ॥
 प्राप्नोति देवलोके तं स स्वर्ग इति चोच्यते ॥ ९६

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रोत्रे जम्बूद्वीपवर्णन नाम चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७३६

यथ पदानि शोऽध्याय ।

जम्बूद्वीपवर्णनेम् ।

सूत उवाच—

यत्तद्देव कणिकासूत्रमिति वै संप्रकीर्तितम् । तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामथः संतम् ॥ १
 चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च सहस्राण्यत्र मण्डलम् । शैलैराजावृतं रम्यं मेरुमूलमिति श्रुतिः ॥ २
 तेषां गिरिसहस्राणामनेकेषु महोच्छ्रिताः । दिक्षु सर्वासु पर्यन्तैर्मर्यादाः पर्वताः स्मृताः ॥ ३
 निकुञ्जकन्दरनदीगुहानिर्भरशोभिनाः । बहुमासादकटकैस्तटैश्च कुसुमोज्ज्वलैः ॥ ४
 नितम्बपुष्पमालाद्यैः सानुभिर्धानुर्माण्डितैः । शिखरैर्हेमकपिलैर्नैकपत्रवणावृतैः ॥
 शोभिता गिरयः सर्वे पुष्टे रत्नसमापितैः ॥ ५
 विहंगशतसंपुष्टैः कुञ्जैरनुपमैरपि । सिंहशाकूलशरभैर्नैकैश्चामरवारणैः ॥
 नानावर्णाकृतिधरैः सेविता विविधैर्नगैः ॥
 सैसाश्वहरिकृष्णाङ्गमेकैकं दशपर्वतम् । बाह्यमाभ्यन्तरा ये तु त्रिवाहास्तु समाः स्मृताः ॥ ७
 जठरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतौ । तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिपधायतौ ॥ ८
 कैलासो हिमपार्श्वेव दक्षिणोत्तरपर्वतौ । पूर्वपश्चायतावतारवर्णवान्तच्यवस्थितौ ॥ ९
 योऽसौ मेरुर्द्विजश्रेष्ठः प्रांशुः कनकपर्वतः । विष्कम्भं तस्य वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १०
 महापादास्तु चत्वारो भेरोरथ चतुर्दिशम् । चर्धृतत्वाच्च चलति सप्तद्वीपवती मही ॥ ११
 दशयोजनसाहस्र आश्रमस्तेषु पठ्यते । देवगन्धर्वगक्षाणां नानारत्नोपशोभिताः ॥
 नैकनिर्भुरवपाट्या रम्यकन्दरनिर्मिताः ॥ १२
 नितम्बपुष्पकैर्दम्बैः शोभिताश्चित्रसानवः । मनःशिलादरीभिश्च हरितालतलेस्तथा ॥ १३
 सुवर्णमणिचित्राभिर्गुहाभिश्च समन्ततः । मुद्गरिह्वल्लरुपरमैः कौञ्चनैर्धानुमण्डितैः ॥ १४

१ ख. घ. ड. 'देव पर्वतः ३ ग. घ. ड. 'जगत्' । ३ ख. ग. 'लोक' । ४ ख. ग. घ. ड. 'मर्यादाः' । ५ ग. ड. 'लतालातु' । ६ ख. घ. ड. 'शोभित' । ७ ख. घ. ड. 'पुष्पमालाः' । ८ ख. 'मण्डले' । ९ ख. घ. ड. 'वैश्वे' । १० ख. 'मण्डले' । ११ ख. घ. ड. 'रत्नवर्णः' । १२ ख. 'शेखरैः' । १३ ख. घ. ड. 'सप्तपर्वत-
 कृष्णाङ्ग' । १४ ख. घ. ड. 'वैश्वे' । १५ ख. घ. ड. 'वैश्वे' । १६ ख. घ. ड. 'वैश्वे' । १७ ख. घ. ड. 'वैश्वे' । १८ ख. घ. ड. 'वैश्वे' । १९ ख. घ. ड. 'वैश्वे' । २० ख. घ. ड. 'वैश्वे' । २१ ख. घ. ड. 'वैश्वे' । २२ ख. घ. ड. 'वैश्वे' । २३ ख. घ. ड. 'वैश्वे' । २४ ख. घ. ड. 'वैश्वे' ।

(जम्बूद्वीपवर्णनम्)

वरकाञ्चनचित्रैश्च प्रवालैः समलंकृताः । रुचिराः शतपर्वाणाः सिद्धवासा मुदन्विताः ॥	
महाविमानैः श्रीमद्भिः समन्तात्परिदीपिताः ॥	१६
पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥	१६
तेषां सहस्रश्रेणुषु वज्रवेदूर्यवेदिकाः । शाखासहस्रकालताः सुमूलाः सुमतिष्ठिताः ॥	१७
स्त्रिगर्भानलर्घनैः पर्णैः संचञ्चन्नविविधाश्रयाः । अनेकैर्योजनान्तसेधाः सदा पुष्पफलोपगाः ॥	
पक्षमन्धर्वसंन्याथ सेविताः सिद्धचारणैः । महादृक्षाः समुत्पन्नश्चत्वारो दीपकेतवः ॥	१९
मन्दरस्य गिरेः शृङ्गे महादृक्षः स केतुराट् । आलम्बशाखाशिखरः कन्दरश्चैव पादपः ॥	२०
महाकुम्भप्रमाणैस्तु पुष्पैर्विकचकेसरैः । महागन्धैर्मनोर्ज्ञैश्च शोभितः सर्वकालजैः ॥	२१
सहस्रमधिकं सोऽथ गन्धेनाऽऽसूर्येन्दिशः । योजनानां सयन्नाद्वै मन्दपारुतवीर्यमितः ॥	२२
वरकेतुरेषु प्रथितो भद्राश्वो नाम यो द्विनाः । यत्र साक्षाद्द्वीकेशः सिद्धसर्वैर्बहीषते ॥	२३
तस्य रुद्रकदम्बस्य तदा श्वेतहरो हरिः । प्राप्तवानपरश्रुष्टः स तत्र सहितः पुरा ॥	२४
तेन चाऽऽलोकितं सर्वं द्वीपं द्विपदानयताः । यस्य नाम्ना समाख्यातो भद्राश्वो नाम नामतः ॥	
दक्षिणस्यापि शैलस्य शिखरे देवसेविता । जम्बूः सदा पुष्पफला सदा माल्योपशोभिता ॥२६	
महामूलैर्षहास्करुधैः स्त्रिगन्धवर्णैर्विभूषिता । नरैः सदापुष्पफलैः शाखाभिश्चोपशोभिता ॥	२७
तस्या ह्यतिमणानि स्याद्वृनि च मृद्वृनि च । फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति गिरिर्मूर्धनि ॥	२८
तस्माद्गिरिवरप्रस्थोऽत्पुनः प्रस्थेन्दवाहिनी । नदी जम्बूतदी नाम प्रवृत्ता मधुवाहिनी ॥	२९
तत्र जम्बूतदं नाम सुवर्णं ज्वलनप्रभम् । देवालंकारमगुलं जायते पापनाशनम् ॥	३०
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नर्गाः । तत्पिबन्त्यमृतमख्यं यथुं जाम्बूरसस्रवम् ॥	३१
स केतुर्दक्षिणे द्वीपे जम्बूलाकेषु विद्युता । यस्या नाम्ना स विख्यातो जम्बूद्वीपः सजातनः ॥	
विपुलस्यापि शैलस्य पश्चिमस्य महात्मनः । जातः शृङ्गेऽतिसमहानश्वर्यश्चैव पादपः ॥	३३
विलम्बिवरमालाढयः सुवर्णमणिवेदिकः । महाचक्रन्त्यविद्यो नैकसत्त्वगुणालयः ॥	३४
कुम्भममाणैः सुसैर्दः फलैः सर्वैरुैः शुभैः । सकेतुः केतुमालानां देवगन्धर्वसेवितः ॥	३५
केतुमालेति च यथो तस्या नाम प्रकीर्तितम् । तन्निरोपत विषेन्द्रा निरुक्तं नाम कर्मनः ॥	३६
शीर्षादमथने वृत्ते दैत्यपक्षे पराजिते । महासमरभंमर्दवृत्तक्षोभविमार्जिता ॥	३७
सहस्रेण विदिता माला तस्य गुनानिना । तस्य स्तम्भे ममासेत्त्या गृथत्यस्य वनस्पतेः ॥	
सा तस्यैव महागन्था गम्भाना सवेकार्षिकी । इत्यने सुमहाभागा विविधैः सिद्धचारणैः ॥	३९
तस्य केतोः सर्दो माला देवदत्ता विराजते । परनेनेरिता दिव्ये वाति गन्धं मनोरमम् ॥	४०
ताश्रवा नामादिनो द्वीपः पार्श्वे वज्रविस्तरः । केतुमाल इति ख्यातो दिवि चेह च सर्वेशः ॥	
स्वपार्श्वेस्योत्तरे चापि शृङ्गे जातो महाद्रुमः । न्यम्राधो विपुलस्कन्धोऽनेकरूपोजनमण्डलः ॥	४२

१ ग. ट. 'देव्यै' । २ प. 'दिलः स्मृ' । ३ टि. 'दिना मु' । ४ व. 'कप्रपतो देवा मज्जु' । ५ क. 'गिरि' । ६ ग. ग. घ. ट. 'निगदि म' । ७ ग. ग. घ. ट. 'श्रित म' । ८ ट. 'विदि' । ९ ट. 'विदि' । १० ग. घ. ट. 'ता' । ११ क. 'स' । १२ ग. 'स्या' । १३ ग. घ. ट. 'स' । १४ ग. घ. ट. 'स' । १५ ग. घ. ट. 'स' । १६ ग. घ. ट. 'स' । १७ ग. घ. ट. 'स' । १८ ग. घ. ट. 'स' । १९ ग. घ. ट. 'स' । २० ग. घ. ट. 'स' । २१ ग. घ. ट. 'स' । २२ ग. घ. ट. 'स' । २३ ग. घ. ट. 'स' । २४ ग. घ. ट. 'स' । २५ ग. घ. ट. 'स' । २६ ग. घ. ट. 'स' । २७ ग. घ. ट. 'स' । २८ ग. घ. ट. 'स' । २९ ग. घ. ट. 'स' । ३० ग. घ. ट. 'स' । ३१ ग. घ. ट. 'स' । ३२ ग. घ. ट. 'स' । ३३ ग. घ. ट. 'स' । ३४ ग. घ. ट. 'स' । ३५ ग. घ. ट. 'स' । ३६ ग. घ. ट. 'स' । ३७ ग. घ. ट. 'स' । ३८ ग. घ. ट. 'स' । ३९ ग. घ. ट. 'स' । ४० ग. घ. ट. 'स' । ४१ ग. घ. ट. 'स' । ४२ ग. घ. ट. 'स' ।

(भुवनविन्यास)

शीतान्तश्च कुमुदश्च सुवीरश्चाचलोत्तमः । विकटो मणिशीलश्च वृषभश्चाचलोत्तमः ॥	१८
महानीलोऽथ रुचकः सधिन्दुर्मन्दरस्तथा । वेणुपार्श्वं सुमेधश्च निपथो देवपर्वतः ॥	१९
इत्येते पर्वतवरो अन्ये च गिरयस्तथा । पूर्वेण मन्दरस्यैते सिद्धवासा उदाहृताः ॥	२०
सरसो मानसस्येह दक्षिणा ये महाचलाः । ये कीर्त्तिता मया ते वै नामतस्तान्निबोधत ॥	२१
शैलसिंशिवश्चापि शिशिरश्चाचलोत्तमः । कलिङ्गश्च पतङ्गश्च रुचकश्चैव सानुमान् ॥	२२
ताम्रभ्रश्च विशालश्च तथा श्वेतोदरो गिरिः । समूलो विषधारश्च रत्नधारश्च पर्वतः ॥	२३
एकशृङ्गो महामूलो गजशैलः पिशाचकः । पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥	२४
इत्येते देवचरिता ह्युत्कृष्टाः पर्वतोत्तमाः । दिग्भागे दक्षिणे प्रोक्ता मेरोरमरवर्चसः ॥	२५
अपरेण सितोदस्य सरसो द्विजसज्जमाः । उत्तमा ये महाशैलास्तान्मवक्ष्ये यथाक्रमम् ॥	२६
सुवप्ताः शिशिशैलश्च कालो वैदूर्यपर्वतः । कपिलः पिङ्गलोऽरुद्रः सुरसश्च महाचलः ॥	२७
कुमुदो मधुपार्श्वेव अञ्जनो मुमुटस्तथा । कृष्णश्च पाण्डरश्चैव सहस्रशिखरश्च ह ॥	२८
पारिजातश्च शैलेन्द्रसिंशृङ्गश्चाचलोत्तमः । इत्येते पर्वतवरा दिग्भागे पश्चिमे स्मृताः ॥	२९
महाभद्रस्य सरस उत्तरेणार्पि श्रीमतः । ये मया पर्वताः प्रोक्तास्तान्वदिष्ये यथाक्रमम् ॥	३०
शङ्कुक्रुदो महाशैलो वृषभो हंसपर्वतः । नागश्च कपिलश्चैव इन्द्रशैलश्च सानुमान् ॥	३१
नीलः कनकशृङ्गश्च शतशृङ्गश्च पर्वतः । पुष्पको मेघशैलश्च विराजश्चाचलोत्तमः ॥	३२
जाह्नविश्चैव शैलेन्द्र इत्येते उत्तराः स्मृताः ॥	३२
एतेषां शैलमुखयानामन्तरेषु यथाक्रमम् । स्थालयोऽह्यन्तरद्रोण्यश्च सरांसि च निबोधत ॥	३३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम पद्यत्रयोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२८१६

अथसप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

• भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

शीतान्तस्याचलेन्द्रस्य कुमुदस्यान्तरेणं तु । द्रोणो विहङ्गसद्युष्टा नानासत्त्वनिपेविताः ॥	१
(* त्रियोजनशतायामा विस्तीर्णाः शतयोजनाः । सरसामलपानीयरम्यं तत्र सरोवरम् ॥	२
द्रोण्यायामप्रमाणस्तु पुण्डरीकैः सुगन्धिभिः) । सहस्रशतपत्रैर्हि महापद्मैरलंकृतम् ॥	३
महोरगैरधुपतं + महाभोगैर्दुरासदैः । देवदानवगन्धर्वैरुपस्पृष्टं जलं शुभम् ॥	४
पुण्यं तच्छीसरो नाम प्रकाशं दिशि चेह च । मसन्नजलतपूर्णं शरभ्यं सर्वदेहिनाम् ॥	५

* धनुषिहान्तर्गतग्रन्थो ह, पुस्तके नास्ति । + महाभोगैरित्यारभ्य सप्तत्वारिंशत्तथायत्यपोहशब्दोक्त-
स्वप्नशायिनी नियन्तरीत्यन्तग्रन्थ एव पुस्तके नास्ति ।१ घ ह 'ध' समे । २ घ, ह 'शिवर' । ३ घ, ह 'प्राज्य' । ४ स ड 'वर्द्ध' । ५ ह 'त' । पर्वत' विहृते
२० । ६ घ 'ल' पिचरो ह' । ७ क 'रियाप्रथ' । ८ ह 'पि धीम' । ९ ग, 'स्य मुञ्जकस्यो' । १० घ 'ण च। दो' ।
११ स 'द्रोणाचापत्र' । घ 'द्रोणाचापत्र' । ग, 'द्रोणाया' ।

(भुवनविन्यास)

तितान्तश्च कुमुदश्च सुधीरश्चाचलोत्तमः । विकटो मणिशीलश्च वृषभश्चाचलोत्तमः ॥	१८
।हानीलोऽथ रुचकः सविन्दुर्मन्दरस्तथा । वेणुमार्थं सुमेधश्च निपथो देवपर्वतः ॥	१९
।त्येते पर्वतवरा अन्ये च गिरयस्तथा । पूर्वेण मन्दरस्यैते सिद्धवासा उदाहृताः ॥	२०
सरसो मानसस्येह दक्षिणा ये महाचलाः । ये कीर्तिता मया ते वै नामतस्तान्निबोधत ॥	२१
शैलस्त्रिशिखरश्चापि शिशिरश्चाचलोत्तमः । कलिद्वय पतङ्गश्च रुचकश्चैव सानुमान् ॥	२२
ताम्राम्बुश्च विशालश्च तथा श्वेतोदरो गिरिः । समूलो विषधारश्च रत्नधारश्च पर्वतः ॥	२३
एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलः पिशाचकः । पञ्चशैलोऽथ कैलासो द्विर्वाश्चाचलोत्तमः ॥	२४
इत्येते देवचरिता ह्यनृष्टाः पर्वतोत्तमाः । दिग्भागे दक्षिणे प्रोक्ता मेरोरमरवर्चसः ॥	२५
अपरेण सितोदस्य सरसो द्विजसत्तमाः । उत्तमा ये महाशैलास्तान्मवक्ष्ये यथाक्रमम् ॥	२६
सुवताः शिखिशैलश्च कालो वैदूर्यपर्वतैः । कपिलः पिङ्गलोऽरुद्रः सुरसश्च महाचलः ॥	२७
कुमुदो मधुमार्थश्च अञ्जनो मुमुटस्तथा । कृष्णश्च पाण्डरश्चैव सहस्रशिखरश्च ह ॥	२८
पारिजातश्च शैलेन्द्रस्त्रिशृङ्गश्चाचलोत्तमः । इत्येते पर्वतवरा दिग्भागे पश्चिमे स्थिताः ॥	२९
महाभद्रस्य सरस उत्तरेणार्थि श्रीमतः । ये मया पर्वताः प्रोक्तास्तान्बदिष्ये यथाक्रमम् ॥	३०
शङ्खजूटो महाशैलो वृषभो हंसपर्वतः । नामश्च कपिलश्चैव इन्द्रशैलश्च सानुमान् ॥	३१
नीलः कनकशृङ्गश्च शतशृङ्गश्च पर्वतः । पुष्पको मेघशैलश्च विराजश्चाचलोत्तमः ॥	३२
जारुधिश्चैव शैलेन्द्र इत्येते उत्तराः स्मृताः ॥	३३
एतेषां शैलमुत्पानामन्तरेषु यथाक्रमम् । स्थारयोऽहन्तरद्रोण्यश्च सरांसि च निबोधत ॥	३४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम पट्टशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२८१६

अथसप्तमिशोऽध्यायः ।

. भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

शीतान्तस्याचलेन्द्रस्य कुमुदस्यान्तरेण तु । द्रोण्यां विहङ्गसष्टशां नानासत्त्वनिपेत्रिताः ॥ १ ॥
 (* त्रियोजनशतयाया विस्तीर्णाः शतयोजनाः । सरसामलपानीपरम्यं तत्र सरोवरम् ॥ २ ॥
 द्रोण्यायामप्रमाणस्तु पुण्डरीकैः सुगन्धिभिः) । सहस्रगतपर्वैर्हि महापर्वैरलंकृतम् ॥ ३ ॥
 महोरगैरधुपितं + महाभोगैर्दूरासदैः । देवदानवगन्धैरैरुपस्पृष्टं जलं शुभम् ॥ ४ ॥
 पुण्यं तच्छीसरो नाम प्रकाशं दिवि चेह च । मसन्नजलतपूर्णं शरभ्यं सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥

* अनुविहान्तर्गतप्रम्यो ह पुस्तके नास्ति । + महाभोगैरित्यारभ्य सप्तचत्वारिंशोऽध्यायस्वषोडशश्लोक-
 स्वब्रह्मपातो निवसतीत्यन्तप्रम्यं च पुस्तके नास्ति ।

* १ च ह 'य सम । २ प 'सिख' । ३ प ह 'नाप्रच । ४ ल ड वैदूर्य । ५ ह 'त । पवत' पित्रो
 ह' । ६ प 'ल पित्रो ह' । ७ क 'रिपयध' । ८ ट 'पि क्षिम्' । ९ ग 'स्य मुनरत्वा' । १० प 'ण च । दो ।
 ११ च 'द्रोणान्नाप्र' । १२ द्रोणवाप' । १३ शोणत्या' ।

१ *

- तत्र त्वेकं महापत्रं मध्ये पञ्चवनस्य ह । कोटिपत्रप्रचारे तत्तरुणादित्यवर्चसम् ॥ ६
- नित्यं व्याकोशमजरं चाञ्चल्याच्चातिमण्डलम् । चारुकेशरजालाढ्यं मत्पट्टपटनादितम् ०७
- तस्मिन्पत्रे भगवती साक्षाच्छ्रीनित्यमेव हि । लक्ष्म्याः पत्रं तदावासं सूचित्तया न संशयः ॥८
- सरसस्तस्य पूर्वस्मिन्तीरे सिद्धनिपेविते । सदा पुष्पफलं रम्यं तत्र विल्ववनं महत् ॥ ९
- शतयोजनविस्तीर्णं त्रियोजनशतायतम् । अर्धक्रोशोच्चशिखरैर्महावृक्षैः सहस्रशः ॥ १०
- शाखासहस्रकलितैर्महास्कन्धैः समाकुलम् । फलैः सुवर्णसंकाशैर्हरितैः पाण्डुरैस्तथा ॥ ११
- अमृतस्वादुसदृशैर्भेरीमात्रैः सुगन्धिभिः । शीर्षमाणैः पतद्भिश्च कीर्णैर्भूमिर्नरन्तरा ॥ १२
- नाम्ना तच्छ्रीवनं नाम सर्वलोकेषु विश्रुतम् । गन्धर्वैः किन्नरैर्धक्षैर्महानागैश्च सेवितम् ॥ १३
- सिद्धैश्चैव समाकीर्णं नित्यं विल्वफलाशिभिः । विविधैर्भूतसंघैश्च नित्यमेव निपेवितम् ॥ १४
- तस्मिन्वने भगवती साक्षाच्छ्रीनित्यमेव हि । देवी संनिहिता तत्र सिद्धसंघैर्नमस्कृता ॥ १५
- विकङ्कस्याचलेन्द्रस्य मणिशैलस्य चान्तरे । शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतम् ॥ १६
- विपुलं चम्पकवनं सिद्धचारणसेवितम् । पुष्पलक्ष्म्याद्युतं भाति ड्वलन्तमिव नित्यदा ॥ १७
- अर्धक्रोशोच्चशिखरैर्महास्कन्धैः पलाशिभिः । प्रफुल्लशाखाशिखरैः पिञ्जरं भाति तद्वनम् ॥ १८
- द्विवाहुपरिणाहैस्तैस्त्रिहस्तायामविस्तरैः । मनःशिलाचूर्णनिभैः पाण्डुकेशरशालिभिः ॥ १९
- पुष्पैर्नोहरैर्व्याप्तं व्याकोशैर्गन्धशालिभिः । विराजते वनं सर्वं मत्तभ्रपरनादितम् ॥ २०
- तद्वनं दानवैर्देवैर्गन्धर्वैर्वृक्षराक्षसैः । किन्नरैरुत्सरोभिश्च महानागैश्च सेवितम् ॥ २१
- तत्राऽऽश्रमं भगवतः कश्यपस्य प्रजापतेः । सिद्धसायगुणाकीर्णं नानाश्रुतिविभूषितम् ॥ २२
- महानीलकुमुज्जाभ्यामन्तरेऽप्यचलावध ॥ २२
- महानयाः सुखायास्तु तीरे सिद्धनिपेविते । पञ्चानहूयोजनायामं त्रिशयोजनाविस्तरम् ॥ २३
- रम्यं तालवनं तद्धि अर्धक्रोशोच्चपस्तरुम् ॥ २३
- महामूलैर्महासारैः स्थिरैरविरलैः शुभैः । सुमुदाञ्जनसंस्थानैः परिवृत्तैर्महाफलैः ॥ २४
- शृण्गन्धरसोपेतैरुपेतं सिद्धसेवितम् ॥ २४
- माहेन्द्रस्य द्विपेन्द्रस्य तत्र वास उदाहृतः । रेरायनस्य भद्रस्य सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ २५
- वेणुमन्तस्य शैलस्य सुनेधस्योत्तरेण च । सहस्रयोजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनम् ॥ २६
- वृक्षगुलगलतागुच्छैः सर्वथीरुद्धिरितम् । दुर्वाभस्तरमेवाथ सर्वसत्त्ववृजितम् ॥ २७
- तथा निपथशैलस्य देवशैलस्य चोत्तरे । सहस्रयोजनायामा शतयोजनविस्तृता ॥ २८
- सर्वा ह्येकशिला भूमिवृक्षवीरुद्विवाजिता । आप्लुता पादमात्रेण ह्युदकेन समन्ततः ॥ २९
- इत्येता द्यन्तरद्रोण्यो नानाकाराः प्रकीर्तिताः । मेरोः पूर्वेण विभेन्द्रा यथावदनुपूर्वधः ॥ ३०

रति धीमहापुराणे वाङ्मोके भुवनेविन्यासे नाम सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

(भुवनविन्यासः)

अथाष्टविंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

- अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणां दिशपाश्रिताः । या द्रोण्यः सिद्धवरिताः शृणु ता ह्यनुपूर्वशः ॥ १
- शिगिरस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च । श्लक्ष्णभूमिश्रिया युक्तं लतालिङ्गितपादपम् ॥ २
- पृथुशेषोच्चशिखरं पादपैरुपशोभितम् । उदुम्बरवनं रम्यं पक्षिसंघनिषेवितम् ॥ ३
- पर्कविद्रुमसंकाशैर्मधुपूर्णेर्मनोरमैः । उवलितं तद्वनं भाति महाकुम्भोपमैः फलैः ॥ ४
- तत्सिद्धपक्षगन्धर्वाः किंनरा उरगास्तथा । विद्याधराश्च मुदिना उपजीवन्ति नित्यशः ॥ ५
- प्रसन्नस्वादुसलिलास्तत्र नद्यो बहूदकाः । सुरसामलनोपास्ताः सराणि च समन्ततः ॥ ६
- तत्राऽऽश्रयं भगवतः कर्दमस्य प्रजापतेः । रम्यं सुरगणाकीर्णं सर्वतश्चित्रकाननम् ॥ ७
- समन्ताद्योजनगतं तद्वनं परिमण्डलम् ॥ ८
- ताम्रवर्णस्य शैलस्य पतङ्गस्यान्तरेण तु । शतयोजनविस्तीर्णं द्विभोजनशतायतम् ॥ ९
- तरुणादित्यसंकाशैः पुण्डरीकैः समन्ततः । सहस्रपत्रैर्निकचैर्महापद्मैरङ्कुतम् ॥ १०
- तथा भ्रमरसंघानैः शतपत्रैः सुगन्धिभिः । प्रफुल्लैः शोभितजलं रक्तनीलैर्महोत्पलैः ॥ ११
- सरोवरं महापुण्यं देवदानवसेवितम् । महोरगैरधुपितं नीलजालैर्विभूषितम् ॥ १२
- तस्य मध्ये जनपदो ह्यायतः शतयोजनः । त्रिशद्व्योमविस्तीर्णो रक्तधानुविभूषितः ॥ १३
- तस्योपरि महोरध्या प्रांशुप्रकारतोरणा । नरनारीगणाकीर्णा स्फीता विभवविस्तरैः ॥ १४
- वल्मीकूर्दानशूर्हैर्मणिभक्तिविचित्रितैः । रत्नचित्रार्पिततलैः श्लक्ष्णचित्रोत्तरच्छदैः ॥ १५
- महाभवनमालाभिर्महाप्रांशुभिर्हैतवैः । विद्याधरपुरं तत्र शोभते आजपच्छपम् ॥ १६
- विद्याधरपतिस्तत्र पुत्रोऽयं तत्र विद्युतः । चित्रवेपथरः ह्यसौ महेन्द्रसदृशमुनिः ॥ १७
- टीप्तानां चित्रवेपथरां सूर्यप्रतिपतेजसाम् । विद्याधरसदृश्याणापनेकेषां स राजराट् ॥ १८
- विशाखस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च । सरसस्ताम्रवर्णस्य पूर्वं तीरं परिश्रुतम् ॥ १९
- पञ्चपुत्रेणैविद्धं सुशारं वर्णशोभितम् । सर्वकालफलं तत्र स्फीतं चाऽऽश्रयैर्न महत् ॥ २०
- फलैः कनकसंकाशैर्महास्वद्वैः सुगन्धिभिः । महाकुम्भममाणैश्चतनुशारैः समन्ततः ॥ २१
- गन्धर्वकिंनरा यज्ञा नागा विद्याधरास्तथा । पिवन्त्याम्ररसं तत्र सुस्वादुं तमृतोपपम् ॥ २२
- तत्राऽऽम्ररसपीतानां मुदिनानां महात्मनाम् । धूमने हृष्टुशानां नादास्त्रस्मिन्महापने ॥ २३
- समूलस्याचलेन्द्रस्य वसुधारस्य चान्तरे । सवासुरभिषूणादिव्या विद्वद्ब्रह्मगोभिता ॥ २४
- विशयोजनविस्तीर्णा पञ्चाशद्योजनायता । तत्र विस्वस्वर्गी विनाः शुद्धानिभ्रफण्ड्रमाः ॥ २५
- सुस्वाद्वैविद्रुमनिभैः फलैर्विल्वैर्महोत्पमैः । शीर्यमाणैर्विनीर्णैश्च श्लिखतत्रमृचिपाः ॥ २६
- मां स्थलीभूपजीवन्ति यज्ञगन्धर्वकिंनराः । मिद्धा नागाश्च पद्भ्यः निजं चिन्त्यकलाशिनः ॥ २७
- अन्तरे चसुधारस्य रत्नधारस्य चान्तरे । त्रिजयोजनविस्तीर्णमायनं शतयोजनम् ॥ २८
- सुगन्धं किञ्चकननं नित्यं पुष्पितपादपम् । पुष्पलक्ष्म्यापुत्रं भाति मदीप्तमिव सर्गतः ॥ २९

यस्या गन्धेन दिव्येन वास्यते परियण्डलम् । सप्रग्रं योजनशतं काननानि ^१ समन्ततः ॥	२९
तत्सिद्धचारणगणैरुत्साराभिर्भ्रं सेवितम् । रम्यं तत्किंशुकवनं जलाशयविभूषितम् ॥	३०
तत्राऽऽदित्यस्य देवस्य दीप्तमायतनं महत् । मामे मासेऽवतरति तत्र सूर्यः प्रजापतिः ॥	३१
तत्र कालस्य कर्तारं सहस्रांशुं सुरोत्तमतम् । सिद्धसंघा नमस्यन्ति सर्वलोकनमस्कृतम् ॥	३२
पञ्चकूटस्य शैलस्य कैलासस्यान्तरेण तु । पद्मत्रिशयोोजनायाम् विस्तीर्णं शतयोजनम् ॥	३३
क्षुद्रसर्वैरनाधृष्यं सर्वतो हंसपाण्डुरभैः । दुष्पारं सर्वसत्त्वानां दुर्गमं लोमहर्षणम् ॥	३४
इत्येता ह्यन्तरद्रोण्यो दक्षिणे परिकीर्तिताः । यथातु पूर्वमखिलाः सिद्धसंघानिषेविताः ॥	३५
पश्चिमायां दिशि तथा येऽन्तरद्रोणिविस्तराः । तान्वर्णयानांस्तत्त्वेन शृणुनेमान्द्रिजोत्तमाः ॥	३६
अन्तराले गिरौ तस्मिन्सुवक्षःशिखिशैलयोः । समन्ताद्योजनशतमेकभूमं शिलातलम् ॥	३७
नित्यतम्रं महाघोरं दुःस्पर्शं रोमहर्षणम् । अगम्यं सर्वसत्त्वानामीश्वराणां सुदारुणम् ॥	३८
मध्ये तस्यां शिलास्थस्यां त्रिशयोजनमण्डलम् । ज्वालासहस्रकलिलं वह्निस्थानं सुदारुणम् ॥	३९
अनिन्धनस्तत्र सदा ज्वालापाली विभावसुः । ज्वलत्येव सदा देवः शश्वत्त्र हुताशनः ॥४०	४०
अधिदेवकृते योऽस्तावन्नेर्भागो विधीयते । स तत्र ज्वलते नित्यं लोकसंवर्तकोऽनलः ॥	४१
अन्तरे शैलवरयोर्देषां वाऽपि तयोः शुभाः । धातुलङ्घस्थलीं तत्र ह्यायामाहशयोजना ॥	४२
मधुष्णज्जनसंस्थानैः सुरसैः कनकप्रभैः । फलैः परिणतैः सर्वा शोभिता सा महास्थली ॥	४३
तत्राऽऽश्रमं महागुण्यं सिद्धसंघनिषेवितम् । वृद्धस्वतैः ममूदितं सर्वकामगुणैर्युतम् ॥	४४
तथैव शैलवरयोः कुमुदाञ्जनयोरपि । अन्तरे केमद्रोणिरनेकायामयोजना ॥	४५
द्विवाहृपारणाहंसैस्त्रिहस्तायतविस्तृतैः । चन्द्राशुवर्णैर्व्याकोशैर्मत्तपद्मदानादितैः ॥	४६
मधुसर्पैरिजःपृक्तैर्बहागन्धैर्मनोहरैः । शबलं तद्वनं भाति कुमुदैः सर्वकालजैः ॥	४७
तत्र विष्णोः सुरसुरोर्दातिगायतनं महत् । प्रकाशं त्रिषु लोकेषु सर्वलोकनमस्कृतम् ॥	४८
अन्तरे शैलवरयोः कृष्णपाण्डुरयोरपि । त्रिशयोजनविस्तीर्णं नवस्थापयतयोजनम् ॥	४९
श्लक्ष्णशैलं देशं वृक्षभीर्द्विवाजितम् । सुस्तगादमचारं च निम्नोन्नतविवर्जितम् ॥	५०
मध्ये तु सरसस्तस्य रंभ्या तु स्थलपद्मिनी । सहस्रपत्रैर्व्याकोशैश्च त्रयत्रैरलंकृता ॥	५१
पुण्डरीकैर्बहापत्रैर्विर्गन्धशालाभिः । शतपत्रैश्च विकर्चैरुत्पलैर्नीलपत्रकैः ॥	५२
मदोत्कटैर्भुजकैर्भ्रमरैश्च मदोत्कटैः । सुदुर्गहृदकण्ठानां किन्नराणां च निस्वर्णैः ॥	५३
उपगीतपद्मस्रण्डादद्या विस्तीर्णा स्थलपद्मिनी । यक्षगन्धर्वचरिता सिद्धचारणसेविता ॥	५४
मध्ये तस्याश्च पद्मिन्याः पञ्चयोजनमण्डलः । न्यग्रोथो विपुलस्कन्धो हनेकाराहमण्डितः ॥५५	५५
तत्र चन्द्रप्रभः श्रीमान्पूर्णचन्द्रनिभाननः । सहस्रवदनो देवो नीलवर्त्ताः सुरारिहा ॥	५६
पद्मनाभयधरस्त्वल्पां महाभागोऽपराजितः । इज्यते यक्षगन्धर्वविद्याधरगणैस्तथा ॥	५७
तस्मिन्नाश्रुतेन साक्षादनादिनिधनो हरिः । पद्मोद्भवहारैर्विधिर्यैरिज्यते सिद्धचारणैः ॥	५८

१ घ. ट. 'संभितम्' । २ ग. घ. ट. 'दु.मा.र.' । ३ घ. 'न्तयत्रा' । ४ घ. ट. 'रालमि' । ५ ग. ट. 'येनः । अ' । ६ ग. 'वासिजययो' । ७ घ. ट. 'वासि जययो शुभा । मा' । ८ घ. ट. 'सु' । ९ ग. घ. ट. 'सर्पि' । १० ग. घ. ट. 'उथव' । ११ ग. ट. 'रत्नवास्य' । १२ घ. ट. 'स्वर्णस्थ' । १३ ग. ट. 'वासु' ।

(भुवनविन्यास*)

तदनन्तसदो नाम सर्वलोकेषु त्रिध्रुतम् । पद्ममालावलम्बाभिर्मालाभिरुपशोभितम् ॥ ५९
 तथा सहस्रशिखरकुमुदस्यान्तरेण च । पञ्चाशद्योजनायामं त्रिंशद्योजनविस्तरम् ॥
 इषुक्षेपोच्चशिखरं नानाविहगसेवितम् ॥ ६०
 महागन्धैर्महास्नादैर्गजदेहनिभैः फलैः । मधुस्रवर्महादृष्टैरुपेतं तत्सपन्ततः ॥ ६१
 तत्राऽऽश्रमं महापुण्यं देवार्पिगणसेवितम् । शुक्रस्य प्रथितं तत्र भास्वरं पुण्यकर्मणः ॥ ६२
 शक्रुकूटस्य शैलस्य वृषभस्यान्तरेण च । पद्मपकस्थली रम्या हानेकाय(यु)तयोजना ॥ ६३
 विल्वप्रमार्णेशु श्रुभैर्महास्नादैः सुगन्धिभिः । फलैः प्रकृद्यते भूमिः पुरुषैर्वृन्तविच्युतैः ॥ ६४
 तां स्थलीमुज्जीवन्ति किन्नरोरगमाधवः । परुषकरसोन्मत्ता मानाढयास्तत्र चारणाः ॥ ६५
 कपिञ्जलस्य शैलस्य नागशैलस्य चान्तरे । द्वियोजनशतायामा विस्तीर्णा शतयोजना ॥ ६६
 स्थली मनोहरा सा हि नानावनविभूषिता । नानापुष्पफलोपेता किन्नरोरगसेविता ॥ ६७
 द्राक्षावनानि रम्याणि तथा नागवनानि च । स्रग्भूवनखण्डानि नीलाशोकवनानि च ॥ ६८
 दाडिमानां च स्वाङ्गनामघोटकवनानि च । अतसीतिलकानां च कदलीनां वनानि च ॥ ६९
 वदरीणां च स्वाङ्गानां वनखण्डानि सर्वदाः । स्वाङ्गशीताम्बुपूर्णाभिर्नदीभिः शोभितानि च ॥ ७०
 तथा पुष्पकशैलस्य महामेघस्य चान्तरे । पट्टियोजनविस्तीर्णा सा भूमिः शतमायता ॥ ७१
 समा पाणिनलप्रख्या काठना पाण्डुरा घना । वृक्षगुलनलतागुल्मैस्तृणैश्चापि विचर्जिता ॥ ७२
 वर्जिता विविधैः सचरैर्नित्यमस्मिन्निराश्रया । सा काननस्थली नाम दारुणा रोमहर्षणा ॥ ७३
 महासरांसि च तथा महावृक्षास्तथैव च । महावनानि, सर्वाणि कान्तानीमानि सर्वशः ॥ ७४
 सरसां च वनानां च स्थलीनां च प्रजापतैः । क्षुद्राणां सरसां चैव संख्या तत्र न विद्यते ॥ ७५
 दश द्वादश सप्ताष्टौ विंशत्रिंशच्च योजनाः । स्थलयो द्रोण्यश्च-विरुयाताः सरांसि च वनानि च
 केचित्सन्ति महाघोराः त्रयामाः पर्वतकुक्षयः । सूर्याशुजालैरसृष्टा नित्यं शीता दुरासदाः ॥
 तथा क्षनलतप्तानि सरांसि द्विजसत्तमाः । शैलकुक्षयन्तरस्थानि सहस्राणि शतानि च ॥ ७८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—२९२४

अभिनेनवतारिसोऽध्याय ।

भुवनविन्यासः ।

मृत उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि यस्मिन्वस्मिन्निजलोचये । ये संनिविष्टा देवानां विविधानां गृहोत्तमाः ॥
 तत्र योऽसौ महाशैलः शीतान्तो नैकाविसरः । नैकभानुशतैश्चिर्भ्रमैर्नैकरत्नकराकरः ॥ २
 नितम्बैः पुष्पसालम्बैर्नैकसचरगुणालयः । महादृमणिचित्राभिर्हर्मवैशैरलंकृतः ॥ ३

१ घ. 'या साहस्रनिपर कु' । २ घ. द. 'मानिः कातरिमे' । ३ घ. द. 'त्ये नोपरे । ४ घ. घ. द. 'निति
 मदी' । ५ घ. 'ना नोम' । ६ घ. 'वान्तनाम' । ७ घ. 'ना च या ह्यर्क' च प्र' । ८ घ. कर्ता हि' । ९ घ. द. घ.
 द. 'स्थानां सं' । १० घ. 'निति' ।

नितम्बैः पट्टपदोद्गीतैः प्रवालैर्हेमचित्रकैः । तटैः कुसुमसंकीर्णैर्मत्तभ्रमरनादितैः ॥	४
लतालम्बैश्चित्रैर्वज्रिश्चैर्धार्तुशतार्चितैः । सानुभी रत्नचित्रैश्च पुष्पाढ्यैश्च विभूषितः ॥	५
विमलस्वाद्युपानीयैर्नैकमस्रवणैर्युतः । निकुञ्जैः कुसुमोत्कीर्णैरनेकैश्च विभूषितः ॥	६
पुष्पोद्भुपवहाभिश्च स्रवन्तीभिरलंकृतः । किनराचरिताभिश्च दरीभिः सर्वतस्ततः ॥	७
यक्षगन्धर्वचरितैरनेकैः कन्दरोदरैः । शोभितश्च सुखासेव्यैश्चैर्गहनसंकटैः ॥	८
नानास्रवणगाकीर्णैः सुपानीयैः सुखाश्रयैः । नानापुष्पफलोपेतैः पादपैः समलंकृतः ॥	९
तस्मिन्गुहाश्रयाकीर्णैः अनेकोदरकन्दरे । क्रीडावनं महेन्द्रस्य सर्वकामगुरैर्युतम् ॥	१०
तत्र तद्देवराजस्य पारिजातवनं महत् । प्रकाशं त्रिषु लोकेषु गीयते श्रुतिनिश्चयात् ॥	११
तरुणादित्यसंकाशैर्महामन्धैर्मनोहरैः । पुष्पैर्भाति नगश्रेष्ठः सुदीप्त इव सर्वशः ॥	१२
समग्रं योजनशतं तं गन्धमनिलो ववौ । पारिजातकपुष्पाणां माहेन्द्रवननिर्गतः ॥	१३
वैवूर्यनालैः कमलैः सौवर्णैर्वज्रकेसरैः । सर्वगन्धजलोपेतैर्मत्तपट्टपदनादितैः ॥	१४
व्याकोशैर्विकचैश्चापि शतपत्रैर्मनोहरैः । सुपङ्कजैर्महापत्रैर्वाप्यस्तत्र विभूषिताः ॥	१५
विरेजुरन्तरम्बुस्थाः सौवर्णमणिभूषिताः । परिस्पन्देक्षणा नित्यं मीनयूथाः सहस्रशः ॥	१६
कूर्मैश्चानेकसंस्थानैर्हेमरत्नपरिष्कृतैः । चञ्चुर्यमाणैः सलिलैर्भाति चित्रं समन्ततः ॥	१७
नानावर्णैश्च शकुनैर्नारत्नतनूरुहैः । सुवर्णपुष्पैश्चानैकैर्मणितुण्डैर्द्विजातिभिः ॥	१८
वल्गुस्वरैः सदोन्मत्तैः संपतद्भिः समन्ततः । शुशुभे तद्द्वनं रम्यं सहस्राक्षस्य धीमतः ॥	१९
मत्तभ्रमरसंनदादौर्विहङ्गानां च कूजितैः । नित्यमानन्दितवनं तस्मात्क्रीडावनं महत् ॥	२०
सुवर्णपाशैश्च नगैर्मणिमुक्तापुरस्कृतैः । मणिशृङ्गैर्नापन्नैः पतद्भिश्च समन्ततः ॥	२१
शाखाभृगैश्च चित्राङ्गैर्नारत्नतनूरुहैः । नानावर्णप्रकारैश्च सत्त्वैरन्यैः समाकुलम् ॥	२२
सुञ्चन्ति-पुष्पवर्षं च तत्र बाललता द्रुमाः । पारिजातकपुष्पाणां मन्दमारुतकम्पिताः ॥	२३
शयनासननिर्व्यूहैः स्त्रीणै रत्नविभूषितैः । विहारभूयस्त्वत्र द्विजाः शकवने शुभाः ॥	२४
न च शीतो न चाप्युष्णो रविस्तत्र समः सदा ॥	२४
नित्यमुन्मादजननो मधुमाधवसंभवः । वाति चाप्यनिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ॥	२५
निरयं सद्गुस्वाहादी श्रमलमविनाशनः ॥	२५
तस्मिन्निद्रवने शुभ्रे देवदानवपन्नगाः । यक्षराक्षसगुह्याश्च गन्धर्वाश्चापिर्ताजमाः ॥	२६
विद्यापराश्च सिद्धाश्च किनराश्च मुदा युताः । तथाऽप्यमरीगणाश्चैव नित्यं क्रीडापरायणाः ॥	२६
नस्य पवतराजस्य पूर्वं पाशैर् महोचिनम् । कुमुजं (१) शैलराजानं नैकनिर्क्षरकन्दरम् ॥	२८
तस्य धातुविचित्रेषु कूटेषु बहुविस्तराः । अष्टौ पुर्या एतदीर्णाश्च दानवानां महात्मनाम् ॥	२९
वज्रके पर्वने चापि अनेकशिखरगेन्द्रैः । उदीर्णा राक्षसावामा नरनारीसमाकुलाः ॥	३०
नीलका नाम ते घोरा राक्षसाः कामरूपिणः । तत्र तेऽभिरता नित्यं महाबलपराक्रमाः ॥ ३१	३१

१ ग. प. द. 'प्रसिद्धे' । २ ग. 'तृपिपिपिपि' । ३ ग. द. 'कुट्टे' । ४ प. 'निकटैः' । ५ द. 'न-
कन्दरैः' । ६ ग. 'पल्लवैः' । ७ ग. 'द्वारान्तैः' । ८ ग. 'नोमदं' । ९ ग. द. 'वैद्यैः' । १० द. 'नियन्तरी' ।
११ ग. प. द. 'निसिद्धि' । १२ ग. 'रक्षण' । १३ ग. द. 'निर्क्षर' । १४ ग. द. 'द्विः राक्षसैर्न रत्नभू' ।

(भुवनविन्यासः)

- महानीलेऽपि शैलेन्द्रे पुराणि दश पञ्च च । हयाननानां विलयाताः किंनराणां महात्मनाम् ॥
 देवसेनो महाबाहुर्वलमिन्द्रादयस्तथा । तत्र किंनरगजानो दश पञ्च च गर्विताः ॥ ३३
 सुवर्णपाश्र्वाः प्रायेण नानावर्णसमाकुलैः । विलम्बवैर्नगरैः शैलेन्द्रः सोऽभ्यलंकृतः ॥ ३४
 अतिदारुणा दृष्टिविषा ह्यमिकोपा दुरासदाः । महोरगशतास्तत्र सुवर्णवशवर्तिनः ॥ ३५
 सुनागेऽपि महाशैले दैत्यावासाः सहस्रशः । हर्म्यंप्रासादकलिलाः प्रांशुभाकारतोरणाः ॥ ३६
 वेणुमन्ते महाशैले विद्याधरपुरत्रयम् । त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं पञ्चाशद्योजनायतम् ॥ ३७
 उलूको रोमशश्चैव महानेत्रश्च वीर्यवान् । विद्याधरवरास्तत्र शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ ३८
 वैकङ्के शैलशिखरे ह्यन्तःकन्दरनिर्झरे । महोच्चशृङ्गे रुचिरे रत्नधातुविचित्रिते ॥ ३९
 तत्राऽऽस्ते गारुडिर्नित्यमुरगारिर्दुरासदः । महाबायुजवञ्चण्डः सुग्रीवो नाम वीर्यवान् ॥ ४०
 महाप्रमर्णां विक्रान्तेर्महावलपराक्रमैः । स शैलो ह्यावृतः सर्वैः पक्षिभिः पन्नगारिभिः ॥ ४१
 करञ्जेऽभिरतो नित्यं साक्षाद्भूतपतिः प्रभुः । वृषभाङ्को महादेवः शंकरो योगिनां प्रभुः ॥ ४२
 नानावेषधैर्यभूतैः प्रमथैश्च दुरासदैः । करञ्जे सानवः सर्वे ह्यवकीर्णाः समन्ततः ॥ ४३
 वसुधारे वसुमतां वसुनाभमितौजसाम् । अष्टावायतनान्याहुः पूजितानि महात्मनाम् ॥ ४४
 रत्नधातौ गिरिचरे सप्तर्षीणां महात्मनाम् । सप्ताश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासयुतानि च ॥ ४५
 महामजापतेः स्थानं हेमशृङ्गे नगोत्तमे । चतुर्वक्त्रस्य देवस्य सर्वभूतनमस्कृतम् ॥ ४६
 गजशैले भगवतो नानाभूतगणावृताः । रुद्राः प्रमुदिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४७
 सुमेधे धातुचित्राढ्ये शैलेन्द्रे मेघसनिभे । नैकोदसंदरीवप्रनिकुञ्जैश्चोपशोभिते ॥ ४८
 आदित्यानां वसूनां च रुद्राणां चामितौजसाम् । तत्राऽऽयतनविन्यासा रम्पाश्चैवाश्विनोरपि ॥
 स्थानानि सिद्धदेवानां स्थापितानि नगोत्तमे । तत्र पूजापरा नित्यं यक्षगन्धर्वकिंनराः ॥ ५०
 गन्धर्वनगरी स्फीता हेमकक्षे नगोत्तमे । अशीत्यपरपुर्याभा महाप्राकारतोरणा ॥ ५१
 सिद्धा ह्यपत्तना नाम गन्धर्वा युद्धशालिनः । येषामधिपतिर्देवा राजराजः कपिञ्जलः ॥ ५२
 अनले राक्षसावासाः पञ्चमूटेऽपि दानवाः । ऊर्जिता देवरिपवो महावलपराक्रमाः ॥ ५३
 शतशृङ्गे पुरश्चते यक्षाणाममितौजसाम् । ताम्राभे काद्रव्यस्य तक्षकस्य पुरोत्तमम् ॥ ५४
 विशाले पर्वतश्रेष्ठे नैऋवप्रदरीगुभे । गुहानिरतवासस्य गुहस्याऽऽयतनं महत् ॥ ५५
 श्वेतोदरे महाशैले महाभवनमण्डिते । पुरं गरुडपुत्रस्य सुनाभस्य महात्मनः ॥ ५६
 पिशाचके गिरिचरे हर्म्यं प्रासादमण्डितम् । यक्षगन्धर्वचरितं कुबेरभवनं महत् ॥ ५७
 हरिकूटे हरिर्दंष्ट्रः सर्वभूतनमस्कृतः । प्रभावात्तस्य शैलोऽर्सा महानाभः प्रकाशते ॥ ५८
 कुमुदे किंनरावासा अञ्जने च महोरगाः । कृष्णं गन्धर्वनगरा महाभवनं शालिनः ॥ ५९
 पाण्डुरे चारुशिखरे महाप्राकारतोरणे । विद्याधरपुरं तत्र महाभवनशालिनम् (?) ॥ ६०
 सहस्रशिखरे शैले दैत्यानामुग्रकर्मणाम् । पुराणि समुदीर्णानां सहस्रं हेमपालिनाम् ॥ ६१
 मुकुटे पन्नगावासा अनेकाः पर्वतोत्तमाः । पुष्पके वै मुनिगणा नित्यमेव मुदा युताः ॥ ६२

जाम्बूनदमयैः पद्मैर्गन्धस्पर्शगुणान्वितैः । नीलवैद्युत्पद्मैश्च गन्धोपेतैर्षटोत्पलैः ॥	१५
तथा कुमुदखण्डैश्च महापद्मैस्लंक्रुता । यक्षगन्धर्वनारीभिरप्सरारोभिश्च शोभिता ॥	१६
देवदानवगन्धर्वैर्क्षराक्षसपन्नैः । उपस्पृष्टजला रम्या वापी मन्दाकिनी शुभा ॥	१७
तथा अलकनन्दा च नन्दा च सरितां वरा । एतैरेव गुणैर्युक्ता नद्यो देवपिसेविताः ॥	१८
तस्यैव शैलराजस्य पूर्वं कूटे परिश्रुताः । सहस्रयोजनाधामास्त्रिशद्योजनविस्ताराः ॥	१९
दश गन्धर्वनगराः समृद्धा परया युताः । महाभवनमालाभिरनेकाभिर्विभूषिताः ॥	२०
सुवाहुहरिकेशाद्याश्चिपसेनजरादयः । दश गन्धर्वराजानो दीप्तवह्निपारफमाः ॥	२१
तस्यैव पश्चिमे कूटे कुन्देन्दुसदृशप्रभे । नानाधातुशतैश्चित्रैः सिद्धदेवपिसेविते ॥	२२
अशीतिपोजनायापं चत्वारिंशत्पविस्तरम् । एकैकयज्ञभवनं महाभवनमालिनम् ॥	२३
महायैशालपान्यत्र त्रिंशदाढ्यानि मे शृणु । मुदाऽथ परमर्द्धां च संयुक्तानि समन्ततः ॥	२४
महामालिमुनेत्राद्यास्तथा मणिंवरदयः । उदीर्णा यक्षराजानस्तत्र त्रिंशत्सदा वभुः ॥	२५
इत्येते कथिता यथा वायंमिसमतेजसः । येषामधिपतिर्देवः श्रीमान्वैश्रवणः प्रभुः ॥	२६
तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे हिमवत्यचलोत्तमे । निकुञ्जनिर्जरगृहनैकसानुद्रीतटे ॥	२७
अर्णवादर्णवं यावत्पूर्वपश्चायतेऽचले । किनराणां पुरशतं निविष्टं वै क्वचित्क्वचित् ॥	२८
नैकशृङ्गकलापस्य शैलराजस्य कुक्षिपु । नरनारीममुदितं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ॥	२९
द्रुमसुग्रीवसैन्याद्या भगदत्तपुरःसराः । तत्र राजशतं तेषां दीप्तानां बलशालिनाम् ॥	३०
विवाहो यत्र रुद्रस्य महादेव्यामया सह । तपस्तप्तवती चैव यत्र देवी वराङ्गना ॥	३१
किरातरूपिणा चैव तत्र रुद्रेण क्रीडितम् । यत्र चैव कृतं ताभ्यां जम्बूद्वीपावलोकनम् ॥	३२
यत्र ताः संमुदा युक्ता नानाभूतगणैर्युताः । चित्रपुष्पफलोपेता रुद्रस्याऽऽक्रीडभूमयः ॥	३३
हृष्टा गिरिदरीवासाः कुशोदर्यो मनोरमाः । सुन्दर्यो यत्र किनर्यो रमन्ते स्म सुलोचनाः ॥३४	
विशालाक्षास्तथा यक्षा अन्याश्चाप्सरसां गणाः । गन्धर्वाश्चाङ्गनाऽऽलिन्यो यत्र तत्र मुदा युताः ॥	३५
तत्रैवोमावनं नाम सर्वलोकेषु विश्रुतम् । अर्धनारीनरं रूपं धृतवान्यत्र शंकरः ॥	३६
तथा शरवणं नाम यत्र जातः पटाननः । यत्र चैव कृतोत्साहः क्रौञ्चशैलवनं प्रति ॥	३७
ध्वजापताकिनं चैव किङ्किणीजालमालिनम् । यत्र सिंहस्थं युक्तं कार्तिकेयस्य धीमतः ॥	३८
चित्रपुष्पनिकुञ्जस्य क्रौञ्चस्य च गिरेस्तटे । देवारिस्कन्दनः रक्तन्दो यत्र शक्ति विमुक्तवान् ॥	३९
यनाभिपित्तश्च गृहः सेन्द्रोन्द्रैः सुरोत्तमैः । सेनापत्ये च दैत्यारिर्द्वादशार्कपताववान् ॥	४०
भवसंघावकीर्णानि एतान्यन्यानि च द्विजाः । तत्र तत्र कुमारस्य स्थानान्यायतनानि च ॥४१	
पाण्डुशिला नाम ह्याकीडा क्रौञ्चवातिनः । नानाभूतगणाकीर्णं पृष्टे हिमवतः शुभे ॥	४२
पूर्वं तटे रम्ये सिद्धावासमुदाहृतम् । कलापमाममित्येवं नाम्नाऽऽख्यातं मनीषिभिः ॥	४३
०५५ वासिष्ठस्य भरतस्य नलस्य च । विश्वाभिन्नस्य विप्रपत्तयैवोद्दालकस्य च ॥	४४
अन्येषां चोत्तपसासृषीणां भावितान्मनाम् । हिमवत्प्राथमार्गां च सहस्राणि शतानि च ॥४५	

१ ट. 'वैद्यु' । २ क. 'दी. तथा । त' । ३ ग. घ. ट. 'धा कनक' । ४ घ. ट. 'सग वि' । ५ घ. ट. 'यस्य'
 ध्वजापत्य । ६ घ. 'विचरा' । ७ घ. ता. 'यु' । ग. ट. ता. 'सम्' । ८ घ. 'वासिस्ताः' । ९ क. 'वर्षा' । १० ट.
 अर्धरा ।

वैवस्वतस्य सोमस्य वायोनागाधिपस्य च । सुपक्षे पर्वतवरे चत्वार्यायतनानि च ॥ ६१ ॥

गन्धर्वैः किंनरैर्वक्षिर्नागाधिवाधरात्तमैः । सिद्धोद्धतेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रपूज्यते ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्भूपायने काश्यायके भुवनविन्यासो नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः — २९८८

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच —

मर्षोदापर्वते शुभ्रे देवकूटे निबोधत । विस्तीर्णे शिखरे तस्य कटे गिरिवरस्य ह ॥	१
समन्ताद्योजनशतं महाभवनमण्डितम् । ज पक्षेत्रं सपुष्पांश्च वैततेपस्य धीमतः ॥	२
नैकेर्महापक्षिगणैर्गारुडैः शीघ्रविक्रमैः । संपूर्णवीर्यसंपन्नैर्देवैरुत्तमैरिभिः ॥	३
पक्षिराजस्य भवनं प्रथमं तन्महात्मनः । महावायुप्रवेशस्य शाल्मलिह्रीपवासिनः ॥	४
तस्यैव चाक्षुर्धस्तु कूटेषु च महाधिषु । दक्षिणेषु विचित्रेषु सप्तस्वपि तु शोभिनः ॥	५
[*संध्याभ्रौभाः समुदिता स्वयमाकारतोरणाः । महाभवनमालाभिः शोभिता देवनिर्मिताः ॥	६
त्रिंशद्व्योजनविस्तीर्णाश्चत्वारिंशच्चमायताः । सप्त गन्धर्वनगरा नरनारीसमाकुलाः ॥	७
आग्नेया नाम गन्धर्वा महाबलपराक्रमाः । कुबेरानुचरा दीप्तास्तेषां ते भवनोत्तमाः ॥	८
तस्य चोत्तरकूटेर्षु भुवनस्य महागिरेः । हर्म्यभ्रासादवद्धं च उद्यानवनशोभितम् ॥	९
पुरपापीत्रिभैः पूर्णं महामाकारतोरणम्] । वादित्रशतनिर्घोषैरानन्दितवनान्तरम् ॥	१०
दुष्प्रसन्नमभिन्नाणां त्रिंशद्योजनमण्डलम् । नगरं सैहिकेषानामुदीर्णं देवीविद्विषाम् ॥	११
सिद्धदेवोपचरितं देवकूटे निबोधत ॥	१२
द्वितीये द्विजनाकुला मर्षोदापर्वते शुभे । महाभवनमालाभिर्नानावर्णाभिरावृतम् ॥	१३
सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलंकृतम् । विशालरथ्यं दुर्धर्षं नित्यं प्रमुदितं शिवम् ॥	१४
नरनारीगणाकर्षिणं प्राशुपाकारतोरणम् । पट्टियोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतनम् ॥	१५
जगरं कालकेयानामसुराणां दुरासदम् । देवकूटनटे रम्ये संनिविष्टं सुदुर्जयम् ॥	१६
महाभ्रचपसंकाशं सुनाक्षं नाम विश्रुतम् ॥	१७
तस्यैव दक्षिणे कूटे विशद्योजनविस्तरम् । द्विपट्टियोजनोद्यमं हेममाकारतोरणम् ॥	१८
हृष्टेषुष्टावलिमानामावींसाः कामरूपिणाम् । औत्कचानां प्रमुदितं राक्षसानां महापुरम् ॥	१९
मध्यमे तु महाकूटे देवकूटस्य वै गिरेः । सुवर्णमणिपापार्णयित्रैः श्रुत्स्वतरीः शुभैः ॥	२०
शारराशनसहस्राव्येनकारोहसमाकुलम् ॥	२१

* धनुषिहान्तगतप्रणयो यः पुस्तके नास्ति ।

१ म. प. क. 'मर्षः' । २ क. 'विदा. ५' । ३ घ. च । ४ घ. ट. 'मित. । ५ घ. ट. 'प्रार्त्ता' । ६ घ. 'सुभा' । ७ क. घ. 'म. । ८ घ. 'म. । ९ घ. 'म. । १० घ. 'म. । ११ घ. 'म. । १२ घ. 'म. । १३ घ. 'म. । १४ घ. 'म. । १५ घ. 'म. । १६ घ. 'म. । १७ घ. 'म. । १८ घ. 'म. । १९ घ. 'म. । २० घ. 'म. । २१ घ. 'म. ।

(भुवनविन्यासः)

स्निग्धपर्णमहामूलमनेकस्कन्धवाहनम् । रम्यं ह्यत्रिरलच्छायं दशयोजनमण्डलम् ॥ १९
 तत्र भूतवटं नाम नानाभूतगणालयम् । महादेवस्य प्रथितं त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥
 दीप्तमायतनं तत्र सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ २०
 वराहगजासिंहर्षशाईलकरभाननः । वृधोलूकमुखैश्चैव मेघोप्राजमहामुखैः ॥ २१
 कदम्बैर्विकटैः स्थूलैर्मन्वकेशतनूरुहैः । नानावर्णाकृतिधरैर्नानासंस्थानसंस्थितैः ॥ २२
 दीप्तिरनेकैरग्रास्यैर्भूतैरुग्रपराक्रमैः । अशून्यमभवन्नित्यं महापरिपदैस्तथा ॥ २३
 तत्र भूतपतेभूता नित्यं पूजां प्रयुञ्जते । झंझरेः शङ्खपटहैर्भेरीदिण्डिमगोमुखैः ॥ २४
 रणितालसितोद्गीर्वाणैर्नित्यं बलिर्तर्वाजितैः । विस्फूर्जितशतैस्तत्र पूजायुक्ता गणेश्वराः ॥
 श्रिताः पुरारिममथास्तत्र क्रीडापराः सदा ॥ २५

सिद्धदेवार्पिण्यन्धर्वयक्षनागेन्द्रपूजितः । स्थाने तस्मिन्महादेवः साक्षाल्लोकेशिवः शिवः ॥ २६

इति श्रीमहापुराणे वायुश्लोकेऽनुषङ्गपादे भुवनविन्यासो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—३०१४

वैश्वानरविन्दोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

विविक्तचारुशिखरं पत्रितं शङ्खवर्चसम् । कैलासं देवभक्तानामालयं सुकृतात्मनाम् ॥ १
 तस्य फूटतटे रम्ये मध्यमे कुन्दसंनिभे । योजनानां शतायामे पञ्चाशच्च तथाऽऽथैतम् ॥ २
 सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलंकृतम् । महाभवनमालाभिर्भूषितं नैकविस्तरम् ॥ ३
 धनाध्यक्षस्य देवस्य कुबेरस्य महात्मनः । नगरं तद्वनाष्टुप्यमृद्धियुक्तं मुदा युतम् ॥ ४
 तस्य मध्ये सभा रम्या नानाकनकमाण्डिता । विपुला नाम त्रिरुपाता विपुलस्तम्भतीरणा ॥ ५
 तत्र तत्पुष्पकं नाम नानारत्नविभूषितम् । महाविपानं रुचिरं सर्वकामशुण्ठयुतम् ॥ ६
 मनोजवं कामगमं हेमजालविभूषितम् । वाहनं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ७
 तत्रैकपिङ्गलो देवो महादेकमतः स्वयम् । वसति-स्य स यक्षेन्द्रः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ ८
 तत्राप्सरोगणैर्यक्षैर्गन्धर्वैः सित- ॥ ९
 तम पद्ममहापर्णा तथा मकरक- ॥ १०
 अष्टावैतेऽक्षया दिव्या धनेनास- ॥ ११
 तथेन्द्राभियमादीनां देवानाम- ॥ १२
 कृत्वा पूर्वमुपस्थानं यक्षेन्द्रस- ॥ १३
 तत्र पन्दाकिनी नामे सुरम- ॥ १४

सभायां रत्नमंचयाः ॥३
 मीनामो यत्र यक्षेश्वरः प्रभुः ॥ ७१
 च्छान्ति ये यस्य विदिनाः परिचारका ॥ ७२
 सुवर्णमणिसोपाना नानापुष्पोत्कटोत्क ॥ ७३

१ ग. ड. 'हृत्ते' । ग. घ. 'ते' । २ ड. 'सगति' । ३ ग. घ. ड. 'न' । भारिमण' । ४ घ. '१०' ।
 ५ ग. घ. ड. 'दते । गु' । ६ ग. घ. ड. 'रत्नतरम्' । ७ क. 'सोचत' । त' । ८ ग. घ. ड ।
 ९ ग. घ. ड. 'म रत्नया वि' ।

वैवस्वतस्य सोमस्य वायोर्नागाधिपस्य च । सुपक्षे पर्वतवरे चत्वार्यायतनानि च ॥ ६१

गन्धर्वैः किंजरैर्षैर्नर्मिर्विद्याधरोत्तमैः । सिद्धैर्हितेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रपूज्यते ॥ ६४

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रोते भुवनविन्यासो नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

आदितः शुकानां समष्ट्यङ्काः— २२८८

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

स्त उवाच—

- मर्यादापर्वते शुभ्रे देवकूटे निबोधत । विस्तीर्णे शिखरे तस्य कूटे गिरिवरस्य ह ॥ १
- समन्ताद्योजनशतं महाभवनमण्डितम् । ज पक्षेचं सपणेसा वैततेयस्य धीमतः ॥ २
- नैकैर्महापक्षिगणैर्गारुडैः शीघ्रविज्रमैः । संपूर्णवीर्यसंपन्नैर्देमनैरुगारिभिः ॥ ३
- पक्षिराजस्य भवनं प्रथमं तन्महात्मनः । महावायुमन्त्रेणस्य शाल्यमलिद्धीपवासिनः ॥ ४
- तस्यैव चारुमूर्धस्तु कूटेषु च महोपपु । दक्षिणेषु विचित्रेषु सप्तस्वपि तु शोभिनः ॥ ५
- [*संध्याभ्रौभाः समुदिता रुक्मपाकारतोरणाः । महाभवनमालाभिः शोभिता देवनिर्मिताः ॥ ६
- त्रिंशद्योजनविस्तीर्णाश्चत्वारिंशत्तमायताः । सप्त गन्धर्वनगरा नरनारीसमाकुलाः ॥ ७
- आश्रेया नाम गन्धर्वा महाबलपरक्रमाः । कुबेरानुचरा दीक्षास्तेषां ते भवन्तीत्तमाः ॥ ८
- तस्य चोत्तरकूटेषु भुवनस्य महागिरेः । हर्म्यभासादवर्द्धं च उद्यानवनशोभितम् ॥ ९
- पुरमाशीविपैः पूर्णं महापाकारतोरणम्] । वादित्रशतनिर्घोषैरानन्दितवनान्तरभू ॥ १०
- दुष्प्रसन्नमपित्राणां त्रिंशद्योजनमण्डलम् । नगरं सैहिकेयानामुदीर्णं देवविहिषार्थं ॥ ११
- सिद्धदेवोपचरितं देवकूटे निबोधत ॥ १२
- द्वितीये द्विजशार्दूला मर्यादापर्वते शुभे । महाभवनमालाभिर्नानावर्णाभिरावृतम् ॥ १३
- सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलंकृतम् । विशालरथ्यं दुर्धर्यं नित्यं प्रमुदितं शिवम् ॥ १४
- नरनारीगणार्काण्यं प्रांशुपाकारतोरणम् । पट्टियोजनविस्तीर्णं शतयोजनप्रापतम् ॥ १५
- नगरं कालकेयानामसुराणां बुरासदम् । देवकूटतटे रम्ये संनिविष्टं सुदुर्जयम् ॥ १६
- महाअच्ययसंकाशं सुनासं नाम विश्रुतम् ॥ १७
- तस्यैव दक्षिणे कूटे त्रिंशद्योजनविस्तरम् । द्विपट्टियोजनायामं हेमपाकारतोरणम् ॥ १८
- द्वैष्टंमुद्रावलिप्तानामार्वासाः कामरूपिणाम् । औत्कचानां प्रमुदितं राक्षसानां महापुरम् ॥ १९
- मध्यमे तु महाकूटे देवकूटस्य वै गिरेः । सुवर्णमणिपापाण्यंश्चित्रैः श्लक्ष्णतरैः शुभैः ॥ २०
- शास्ताशतसहस्राख्यैर्नकारैरिहसमाकुलम् ॥ २१

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

१ ग. प्र. क. 'मयम ग' । २ क. 'श्रीवा प' । ३ घ. च । ४ घ. द. 'मित' । ५ घ. द. 'भारता. स' । ६ घ. 'पु भ' । ७ क. घ. क. 'म' । ८ प्र. स' । ९ घ. 'म' । महापर्वतच' । १० घ. क. 'नाम ना' । ११ घ. द. 'धर्म-
शिव' । १२ घ. द. 'वायु क' ।

(भुवनविन्यासः)

नैकैर्विमानसंघातैः प्रकामद्भिर्नगस्तलम् । सिद्धैरुपसृष्टजला गडापुण्यजला शिवा ॥	६
वायुना मेर्यमाणा च अनेकाभोगगामिनी । परिवर्तित्वहरहो य(हर्ष)धा सूर्यस्तथैव सा ॥	७
चत्वार्यशीतिपतता योजनानां समन्ततः । वेगेन कुर्वती मेरुं सा प्रपाता प्रदक्षिणम् ॥	८
त्रिभिद्यमाना सलिलैस्तैजसेनानिलेन च । मेरोरुत्तरकूटेषु पतिःऽथ चतुर्ध्वपि ॥	९
मेरुकूटतटान्तेभ्य उरुकूटेभ्यो निर्वाहिता । विकीर्यमाणसलिला चतुर्धा संसृतोदका ॥	१०
पट्टियोजनसाहस्रं निरालम्बनमम्बग्म् । निपपात महाभागा [श्रमेरोस्तस्य चतुर्दिसम् ॥	११
सा चतुर्ध्वभित्तथैव महापादेषु शोभना । पुण्या मन्दरपूर्णेण पतिता हि महानदी ॥	१२
पूर्वेणांशेन देवानां सर्वसिद्धैर्गणालयम् । सुवर्णचित्रकटकं नैकनिर्झरकन्दरम् ॥	१३
प्लावयन्ती सर्वशैलेन्द्रं मन्दरं चावकन्दरम् । वमपतापत्रमनैरनेकैः स्फाटिकोदकैः ॥	१४
तथा चैत्ररथं रम्यं प्लावयन्ती प्रदक्षिणम् । प्रविष्टा ह्यम्बरनदी ह्यरुणोदमेरोवरम् ॥	१५
अरुणोदाग्निदत्ताऽथ शीतान्ते रम्यनिर्झरे । शैले सिद्धगणावासे निपपात सुगामिनी ॥	१६
सीता नाम महापुण्या नदीनां प्रवरा नदी । सा निकुञ्जनिरुद्धा तु अनेकाभोगगामिनी ॥	१७
शीतान्तशिखराद्वा मुकुञ्जे वरपर्वते । निपपात महाभागा तस्मादपि सुमञ्जसम् ॥	१८
तस्मान्माल्यवत्तं शैलं भावयन्ती वराणा । वैरुद्धं समनुवासा वैरुद्धान्मणिपर्वतम् ॥	१९
मणिपर्वतान्महाशैलमृषभं नैरुकन्दरम् ॥	१९
एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी । पतिनाऽथ महाशैले जवरे सिद्धसेविते ॥	२०
तस्मादपि महाशैलं देवकूटं तरङ्गिणी । तस्य कुक्षिसमुद्रान्ता क्रमेण पृथिवीं गता ॥	२१
सैवं स्थलीसहस्राणि शैलराजशतानि च । वनानि च त्रिचित्राणि सरांसि त्रिविधानि च ॥	२२
प्लावयन्ती महाभागा] विस्फारयन्लोकता । नदीसहस्रानुगत मरुत्ता च महानदी ॥	२३
भद्राश्वं समहादीपं प्लावयन्ती वरायगा । प्रविष्टा ह्यर्धे पूर्वं पूर्वं द्वीपे महानदी ॥	२४
दक्षिणेऽपि मपन्ना या शैलेन्द्रे गन्धमादने । चित्रैः प्रपातैर्विचित्रैर्नैकविस्फाटितोदका ॥	२५
तद्गन्धमादनवनं नन्दनं देवनन्दनम् । प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता सा प्रदक्षिणम् ॥	२६
नाम्ना ह्यलकनन्देति सर्वलोकेषु विश्रुता । प्रविशत्युत्तरसरो मानसं देवमानसम् ॥	२७
मानसाच्छैलराजानं रम्यं त्रिशिखरं गता । त्रिषटाच्छैलशिखरारत्नकलशिखरं गता ॥	२८
कलिङ्गशिखराद्वा रुचके निपपात सा । रुचकाग्निपथं प्राप्ता ताम्नाभं निपधादपि ॥	२९
ताम्नाभशिखराद्वा गता श्वेनोदरं गिरिम् । तस्मात्समुच्चं शैलेन्द्रं चमुधारं च पर्वतम् ॥	३०
हेमकूटं गता तस्मादेवशृङ्गे ततो गता । तस्माद्गता महाशैले ततथापि पिशाचकम् ॥	३१
पिशाचकाच्छैलवरात्तत्कूटं गता पुनः । पथकूटाच्च केलामं देवावासं शिलोच्चयम् ॥	३२
तस्य कुक्षिषु विभ्रान्ता नैरुकन्दरमनुषु । [ऋषभपत्युत्तमनदी निपपाताचलोत्तमे ॥	३३
सैवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी । स्थलीशतान्यनेकानि प्लावयन्त्यानुगामिनी ॥	३४
वनानां च सहस्राणि कन्दराणां शतानि च । प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता दक्षिणोदधिम् ॥	३५

* यमुनिहान्तगतप्रयो ह. पुस्तके नास्ति । + यमुनिहान्तगतप्रयो च पुस्तके नास्ति ।

तत्र नागपतिश्चण्डश्चण्डो नाम दुरासदः । शतशीर्षो महाभागो विष्णुचक्राङ्गचिंहितः ॥	
इत्येवमष्टौ विज्ञेया विचित्रा देवपर्वताः ॥	७१
पुरैरायतनैः पुण्यैः पुण्योदैश्च सरोवरैः । सुवर्णपर्वतैर्नैकैस्तथा रजतपर्वतैः ॥	७४
नानारत्नप्रभासैश्च नैकैश्च मणिपर्वतैः । हरितालपर्वतैर्नैकैस्तथा दिङ्गुलकाञ्चनैः ॥	७५
शुद्धैर्मनःशिलाजालैर्भास्वरैररुणप्रभैः । नानाधातुविचित्रैश्च नैकैश्च मणिपर्वतैः ॥	७६
पूर्णा वसुमती सर्वा गिरिभर्तृकविस्तरैः । नदीकन्दरशैलाढ्यैर्नैकैश्चित्रसानुभिः ॥	७७
(* तेषु शैलसहस्रेषु नानावर्णेषु नित्यशः । दैत्यदानवगन्धर्वव्यक्षाणां च महालयैः ।)	
इत्येवमचलैर्षुक्तैर्दैत्यराक्षससानुभिः । किन्नरोरगगन्धर्वैर्विचित्रैः सिद्धचारणैः ॥	७९
गन्धर्वैरप्सरोगैश्च सेविता नैकविस्तराः । पुण्यकृद्भिः समाकीर्णाः कंसराकृतयो नगाः ॥	८०
गिरिजालं तु तन्मेरोः सिद्धलोकमिति स्मृतम् । चित्रं नानाश्रयोपेतं प्रचारं सुकृतात्मनाम् ॥	
नात्युग्रकर्मासिद्धानां प्रतिमा मध्यमाः स्मृताः । स हि स्वर्ग इति ख्यातः क्रमस्त्वेष प्रकीर्तितः ॥	
चतुर्भद्राद्वीपवती सेयमूर्वा प्रकीर्तिता । नानावर्णप्रमाणैर्ह नानावर्णवलेस्तथा ॥	८३
नानाभक्ष्यान्नपानैश्च नानाच्छादनभूषणैः ॥ प्रजाविकारैर्विचित्रैश्चित्रैरध्युषितैः सह ॥	८४
चत्वारो नैकवर्णाढ्या महाद्वीपाः परिश्रुताः । भद्राश्च भरताश्चैव केतुमालाश्च पश्चिमाः ॥	
उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥	८५
सैषा चतुर्भद्राद्वीपा नानाद्वीपसमाकुला । पृथिवी कीर्तिता कृत्स्ना पद्माकारा मया द्विजाः ॥	८६
तदेषा सान्तरद्वीपा सशैलवनकानना । पद्मत्वभिहिता कृत्स्ना पृथिवी बहुविस्तरा ॥	८७
सब्रह्मसदनं लोकं सदेवासुरमानुषम् । त्रिलोकमिति विख्यातं यत्सत्त्वैर्व्यवहार्यते ॥	८८
चन्द्रादित्यावतसं यत्तज्जगत्परिगीयते । गन्धवर्णरसोपेतं शब्दस्पर्शगुणान्वितम् ॥	८९
तं लोकपदं श्रुतिभिः पद्ममित्यभिधीयते । एष सर्वपुराणेषु क्रमः सुपरिनिश्चितः ॥	९०

शतै श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तेऽनुग्रहपादे भुवनविन्यासो नामैकवत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ३१०४

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

सरोवरैर्भ्यः पुण्योदा देवनद्यो विनिर्गताः । महौघतोया नद्यश्च ताः शृणुष्वं यथाक्रमम् ॥	१
आकाशाम्भोनिधेयोऽसौ सोम इत्यभिधीयते । आधारः सर्वभूतानां देवानाममृताकरः ॥	२
तस्मात्प्रवृत्ता पुण्योदा नदी ह्याकाशगामिनी । सप्तमेनानिलपथा प्रयाता विमलोदका ॥	३
सा ज्योतिषि निवर्तन्ती ज्योतिर्मणनिपेविता । ताराकोटिसहस्राणां नभसश्च समायता ॥	४
माहाद्रेण गजेन्द्रेण आकाशपथयायिना । क्रीडिता ह्यन्तरतले या सा विश्वोभितोदका ॥	५

* धनुर्विद्वान्तपतप्रमथ. क. ग. द. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ य. द. 'निर्धेः ति'. २ क. 'जाया न'. ३ ग. द. 'निर्धेः'.

(भुवनेविन्यासः)

नैकैर्विमानसंघातैः प्रकामद्भिर्नगस्तलयम् । सिद्धैरुपसृष्टजला महापुण्यजला शिवा ॥	६
वायुना मेर्यमाणा च अनेकाभोगगामिनी । परिवर्तित्यहरहो य(हर्ष)था सूर्यस्तथैव सा ॥	७
चत्वार्यशीतितपसा योजनानां समन्ततः । वेगेन कुर्वती मेघं सा प्रयाता प्रदक्षिणम् ॥	८
विभिद्यमाना सलिलैस्तैजसेनानिलेन च । मेरोरुत्तरकूटेषु पतिताऽथ चतुर्ष्वपि ॥	९
मेरुकूटतटान्तेभ्य वटकूटभ्यां निर्वासिता । विकीर्यमाणसलिला चतुर्धा संसृतोदका ॥	१०
पट्टिपोजनसाहस्रं निरालम्बनमन्वरम् । निपपात महाभागा [श्रमेरोस्तस्य चतुर्दिशम् ॥	११
सा चतुर्ष्वभितथैव महापादेषु शोभना । पुण्या मन्दरपूँण पतिता हि महानदी ॥	१२
पूर्वेणांशेन देवानां सर्वसिद्धैर्गणालयम् । सुवर्णचित्रकटकं नैकनिर्झरकन्दरम् ॥	१३
प्लावयन्ती सशैलेन्द्रं मन्दरं चाकन्दरम् । वममतापशपनैरनेकैः स्फाटिकोदकैः ॥	१४
तथा चैत्ररथं रम्यं प्लावयन्ती प्रदक्षिणम् । प्रविष्टा ह्यम्बरनदी दाहणोदसरोवरम् ॥	१५
अहणोदाग्निदत्ताऽथ शीतान्ते रम्यनिर्झरे । शैले सिद्धगणावासे निपपात सुगामिनी ॥	१६
सीता नाम महापुण्या नदीनां प्रवरा नदी । सा निकुञ्जनिकुञ्जा तु अनेकाभोगगामिनी ॥	१७
शीतान्तगिस्रराङ्गुला मुकुञ्जे वरपर्यते । निपपात महाभागा तस्पादपि सुमञ्जसम् ॥	१८
तस्मान्मान्द्यवतं शैलं भावयन्ती वरागा । वैरुङ्गं समनुनाप्ता वैरुङ्गान्मणिपर्वतम् ॥	१९
मणिपर्वतान्नदाशैलमृपभं नैरुङ्गकन्दरम् ॥	१९
एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी । पतिताऽथ महाशैले जउरे सिद्धसेविते ॥	२०
तस्मादपि महाशैलं देवकूटं तरङ्गिणी । तस्य कृशिसमुद्रान्ता क्रमेण पृथिवीं गता ॥	२१
सैवं स्थलीसहस्राणि शैलराजसतानि च । वनानि च विचित्राणि सरांसि विविधानि च ॥	२२
प्लावयन्ती महाभागा] विस्फारेपरवलोदका । नदीसहस्राणुगता प्रवृत्ता च महानदी ॥	२३
भद्रार्थं समहादीपं प्लावयन्ती वरापगा । प्रविष्टा ह्यर्णवं पूर्वं पूर्वं द्वीपं महानदी ॥	२४
दक्षिणेऽपि प्रपन्ना या शैलेन्द्रे गन्धमादने । चित्रैः प्रपातैर्विचित्रैर्नैकविस्फामितादका ॥	२५
तद्गन्धमादनवनं नन्दनं देवनन्दनम् । प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता सा प्रदक्षिणम् ॥	२६
नाम्ना दालहनन्देति सर्वलोकेषु विद्युता । प्रविशत्सुत्तरसरो मानसं देवमानमम् ॥	२७
मानसाच्छैलराजानं रम्यं विशिष्यं गता । त्रिफटाच्छैलशिखरात्कलिद्रुशिरसं गता ॥	२८
कलिद्रुशिरसराङ्गुला रुचकं निपपात सा । रुचकाश्रिपथं प्राप्ता ताम्रार्थं निपपादपि ॥	२९
ताम्राभक्षितराङ्गुला गता भेगोदरं गतिम् । तस्मान्मुमुक्षुं शैलेन्द्रं वगुधरं च पर्वतम् ॥	३०
हेमकूटं गता तस्मादेवमृङ्गे गतो गता । तस्माद्रागा महाशैलं तनयापि पिशाचकम् ॥	३१
पिशाचकाच्छैलवगतपश्चकूटं गता पुनः । पश्चकूटासु केलामं देवावातं शिलोद्ययम् ॥	३२
तस्य दक्षिणं विभ्रान्ता नैरुङ्गकन्दरसानुषु । [महिषपत्न्युनपनदी निपपाताचलोत्तमे ॥	३३
सैवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी] स्थलीगतान्वनतानि प्लावयन्त्यासुगामिनी ॥	३४
वनानां च सरस्याणि कन्दराणां घनानि च । प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता दक्षिणोदधिम् ॥	३५

* मन्विराजतर्कमन्वो इ. पू. १. १. १. १. + भनुयसाहस्रैर्भक्तमन्वो घ. पुस्तके नास्ति ।

१. इ. दक्षिणं २. ग. विभ्रान्ता ३. प. कूटं ४. ५. शैलेन्द्रं ६. व. विपपातं ७. ८. य. विपपातं ९.

रम्या योजनविस्तीर्णा शैलकुक्षिपुं संवृता । या धृता देवदेवेन शंकरेण महात्मना ॥	३६
पावनी द्विजशार्दूल घोरारामपि पाप्मनाम् । शंकरस्याङ्गसंस्पर्शान्महादेवस्य धीमतः ॥	३७
द्विगुणं पवित्रसलिला सर्वलोके महानदी ॥	३७
अल्लुषैलं समन्ताच्च निर्गता बहुभिर्मुखैः । अथोऽन्येनाभिधानेन ख्याता नद्यः सहस्रशः ॥	३८
तस्माद्धिमवतो गङ्गा गता सा तु महानदी । एवं गङ्गति नाञ्जो हि प्रकाशा सिद्धसेविता ॥	३९
धन्यास्ते सत्तमा देशा यत्र गङ्गा महानदी । रुद्रसाध्यानिलादित्यैर्जुप्तोया रेशोवती ॥	४०
महापादं प्रवक्ष्यामि मेरोरपि हि पश्चिमम् । नानारत्नाकरं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥	४१
विपुलं शैलराजानं विपुलोदरकन्दरम् । नितम्बकुञ्जकटकैर्विमलैर्मण्डितोदरम् ॥	४२
अपि या त्र्यम्बकस्यैवा शिदशैः सेवितोदका । वायुदेगा गताभोगा लतेव भ्रामिता पुनः ॥	४३
मेरुकूटतटाद्गङ्गा महतैः स्वादितोदका । विस्तीर्यमाणसलिला निर्मलांशुकसंनिभा ॥	४४
तस्य कूटेऽम्बरनदी सिद्धचारणसेविता । प्रदक्षिणमथाऽऽहृत्य पतिता सांनुगायिनी ॥	४५
देवभ्राजं महाभ्राजं सर्वभ्राजं महावनम् । स्यावयन्ती महाभागा नानापुष्पाफलोदका ॥	४६
प्रदक्षिणं प्रकुर्वाणा नानावनविभूषिता । प्रविष्टा पश्चिमसरः सितोदं विमलोदकम् ॥	४७
सा सितोदाद्दिनिष्क्रान्ता सुपक्षं पर्वतं गता । सुपक्षतस्तु पुष्पोदाचतो देवर्षिसेविता ॥	४८
सुपक्षकूटतटा गता तस्माच्च संशितोदका । निपपात महाभागा रमण्यं शिखिपर्वतम् ॥	४९
शिखेश्च पर्वतोत्कङ्कं कङ्काद्वैदूर्यपर्वतम् । वैदूर्यात्कपिलं शैलं तस्माच्च गन्धमादनम् ॥	५०
तस्माद्द्विरवरात्प्राप्ता पिञ्जरं वरपर्वतम् । पिञ्जरात्सरसं याता तस्माच्च कुमुदाचलम् ॥	५१
मधुपान्तं जनं चैव मुकुटं च शिलोच्चयम् । मुकुटाच्छैलशिखरात्कृष्णं याता महागिरिम् ॥	५२
कृष्णाच्छ्रेतं महाशैलं महानगानिषेवितम् । श्वेतात्सहस्राशेखरं शैलेन्द्रं पतिता पुनः ॥	५३
अनेकाभिः स्रवन्तीभिराप्यायितजला शिवा । एवं शैलसहस्राणि सादयन्ती महानदी ॥	५४
पारिजाते महाशैले निपपाताऽऽशुगायिनी ॥	५४
अनेकनिर्झरनदी गुहासानुषु राजते । तस्य कुक्षिष्णनेकामु भ्रान्ततोया तरङ्गिणी ॥	५५
व्याह्न्यमानसंवेगा गण्डशैलेरनेकशः । संविद्यमानसलिला गता च धरणीतले ॥	५६
केतुमालं महादीपं नानाम्लेच्छगणैर्युतम् । स्यादयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवम् ॥	५७
सुवर्णाचित्रपार्श्वे तु सुपार्श्वेऽप्युचरे गिरी । मेरोत्रिचमहापादे महासंच्वनिषेविते ॥	५८
मेरुकूटतटाद्गङ्गा पवनेनेरितोदका । अनेकाभोगवैक्राद्गी क्षिप्यर्भोगे नभस्तले ॥	५९
पट्टियोजनसाहस्रे निरालम्बेऽम्बरे शुभे । विकीर्यमाणा मालेव निपपात महान्दी ॥	६०
एवं कूटतटैर्भ्रष्टा नैर्कैर्देवर्षिसेवितैः । विकीर्यमाणमालिला नैकपुष्पोद्भुपोत्कचा ॥	६१
नानारत्नवनोदेशमरण्यं सवितुर्पनम् । महावनं महाभागा स्यावयन्ती प्रदक्षिणम् ॥	६२
सरोवरं महापुण्यं महाभागनिषेवितम् । तत्राऽऽविवेश कल्याणी महाभद्रं सितोदकम् ॥	६३

१ घ. 'पु विन्दता' । २ घ. 'लोहम्' । ३ घ. ग. 'नुर्गल' । ४ घ. 'धन्यान्त्ये' । ५ क. 'भ्रान्दि' ।
 ६. 'भ्रा प' । ७ क. 'परवती' । ८ घ. 'देवगता' । ९ घ. 'भोग' । १० घ. 'तवनि' । ११ घ. 'मे' ।
 १२ क. 'सा शुगा' । १३ घ. 'र' । १४ घ. 'त' । १५ घ. 'त' । १६ घ. 'का' । १७ घ. 'प' । १८ घ. 'न' ।
 १९ घ. 'न' । २० घ. 'न' । २१ घ. 'न' । २२ घ. 'न' । २३ घ. 'न' । २४ घ. 'न' । २५ घ. 'न' । २६ घ. 'न' । २७ घ. 'न' । २८ घ. 'न' । २९ घ. 'न' । ३० घ. 'न' । ३१ घ. 'न' । ३२ घ. 'न' । ३३ घ. 'न' । ३४ घ. 'न' । ३५ घ. 'न' । ३६ घ. 'न' । ३७ घ. 'न' । ३८ घ. 'न' । ३९ घ. 'न' । ४० घ. 'न' । ४१ घ. 'न' । ४२ घ. 'न' । ४३ घ. 'न' । ४४ घ. 'न' । ४५ घ. 'न' । ४६ घ. 'न' । ४७ घ. 'न' । ४८ घ. 'न' । ४९ घ. 'न' । ५० घ. 'न' । ५१ घ. 'न' । ५२ घ. 'न' । ५३ घ. 'न' । ५४ घ. 'न' । ५५ घ. 'न' । ५६ घ. 'न' । ५७ घ. 'न' । ५८ घ. 'न' । ५९ घ. 'न' । ६० घ. 'न' । ६१ घ. 'न' । ६२ घ. 'न' । ६३ घ. 'न' ।

(भुवनविन्यासः)

भद्रसोमेति माझा हि महापारा महाजवा । महानदी महापुण्या महाभद्रा दिनिर्गता ॥	६४
नैकनिर्झरिवपादद्या शङ्ककूटतटे तु सा । तत्र कूटे गिरितटे निपपाताऽऽशुगामिनी ॥	६५
शङ्ककूटतटाद्भ्रष्टा पपात वृषपर्वतम् । वृषपर्वताद्दत्सगिरिं नामशैलं ततो गता ॥	६६
तस्मान्नीलं नगश्रेष्ठं संप्राप्ता वर्षपर्वतम् । नीलात्कापिञ्जलं चैव इन्द्रनीलं च निम्नगा ॥	६७
ततः परं महानीलं हेमशृङ्गं च सा ययौ । हेमशृङ्गाद्रता श्वेतं श्वेताच्च सुनगं ययौ	६८
सुनगाच्छतशृङ्गं च संप्राप्ता सा महानदी । शतशृङ्गान्महाशैलं पुष्करं पुष्पमण्डितम् ॥	६९
पुष्कराच्च महाशैलं द्विराजं सुमहाबलम् । वराहपर्वतं तस्मोन्मयूरं च शिलोचयम् ॥	७०
मयूराच्चैकशिखरं कन्दरोदरमण्डितम् । जातुर्धि शैलशिखरं निपपाताऽऽशुगामिनी ॥	७१
एवं गिरिसहस्राणि दारयन्ती महानदी । त्रिशृङ्गं शृङ्गकलिलं भर्मादापर्वतं गता ॥	७२
त्रिशृङ्गतटाविभ्रष्टा महाभागनिपेविता । मेरुकूटतटाद्भ्रष्टा पवनेनेरितोदका ॥	७३
वीरुधं पर्वतवरं पपात विमलोदका । घ्रावयन्ती महाभाना प्रयाता पश्चिमार्णवम् ॥	७४
सुवैर्णभ्रावि पार्श्वे तु सुयार्श्वेऽप्युत्तरे गिरौ । मेरोश्चिन्ने महापादे महासच्चनिपेविता ॥	७५
कन्दरोदरविभ्रष्टा तस्मादपि तरङ्गिणी । नैकभोगा पयातोर्वा चित्रपुणोर्दुर्बोस्कचा ॥	७६
घ्रावयन्ती ममुदिता उत्तरान्सा कुक्षिशिवा । महादीपस्य मध्येन प्रयाता सौत्तरार्णवम् ॥	७७
एवं तास्तु महानद्यश्चतस्रो विमलोदकाः । महागिरितटभ्रष्टाः संप्रयाताश्चतुर्दिशम् ॥	७८
तत्संयं कथितप्राया पृथिवी बहुविस्तारा । मेरुशैलमहाकीर्णाऽविशेष सर्वतोदिशम् ॥	७९
चतुर्भद्रादीपवती चतुराक्रोडकानना । चतुष्केतुमहावृक्षा चतुर्बरसैरस्वती ॥	८०
चतुर्भद्राशैलवती चतुरोरगसंश्रया । अष्टोत्तरमहाशैला तथाऽष्टवरपर्वता ॥	८१

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३८५

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

गन्धमादनपार्श्वे तु स्फूर्तिता चोपरि गण्डिका । द्वात्रिंशत्सं सहस्राणि योजनैः पूर्वपश्चिमा ॥ १
अस्याऽऽयामश्वत्थैश्चतस्रसहस्राणि प्रमाणतः । तत्र ते शुभकर्मणः केशुमालाः परिभ्रुताः ॥ २
तत्र काला नराः सर्वे महासत्त्वा महाबलाः । स्त्रियश्चोत्पलपनाभाः सर्वास्ताः भियेदशीनाः ॥ ३
तत्र दिव्यो महादृप्तः पनसः पद्मसाश्रयः । ईश्वरो ब्रह्मणः पुत्रः कामचारी मनोजवः ॥ ४
तस्य पीत्वा फलरसं जीवन्ति हि समायुतम् ॥
पार्श्वे माल्यवतश्चापि पूर्वं पूर्वा तु गण्डिका । आयामतोऽथ चिस्तराराद्यथेवापरगण्डिका ॥ ५

१ घ. क. जासापि । २ क. ग. 'का । विरद्ध प' । क. 'ना । वीरद्ध प' । ३ घ. क. 'वर्ण मु' । ४ ग. घ. 'कुर्वो-
 ल्क्य । प्ना' । क. 'दुर्चोराकटा प्ना' । ५ ग. विपुष्वात् । य विरज्यात् । क. विमृष्वात् । ६ ग. घ. क. सरोवती ।
 ७ क. 'व्यस्तया' । ८ क. 'भंता । इ' । ९ ग घ. क. 'न्ति वै वर्षयु' ।

- रम्या योजनविस्तीर्णा शैलकुक्षिपुं संहृता । या धृता देवदेवेन शंकरेण महात्मना ॥ ३६
- पावनी द्विजशार्दूल घोराणामपि पाप्मनाम् । शंकरस्याङ्गसंस्पर्शान्महादेवस्य धीमतः ॥ ३७
- द्विगुणं पवित्रसलिला सर्वलोकैः महानदी ॥ ३८
- अनुशैलं समन्ताच्च निर्गता बहुभिर्भुवैः । अथोऽन्येनाभिधानेन खयाता नद्यः सहस्रशः ॥ ३९
- तस्माद्धिमवतो गङ्गा गता सा तु महानदी । एवं गङ्गति नाञ्चो हि प्रकाशा सिद्धसेविता ॥ ४०
- धन्यास्ते सत्तमा देशा यत्र गङ्गा महानदी । रुद्रसाध्यानिलादित्यैर्जुष्टतोया रशोवती ॥ ४१
- महापादं प्रवक्ष्यामि मेरोरपि हि पश्चिमम् । नानारत्नाकरं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निपेक्षितम् ॥ ४२
- विपुलं शैलराजानं विपुलोदरकन्दरम् । नितम्बकुञ्जकटकैर्विमलैर्मण्डतोदरम् ॥ ४३
- अपि या त्र्यम्बकस्यैषा त्रिदशैः सेवितोदका । वायुर्भगा गताभोगा लतेव भ्रामिता पुनः ॥ ४४
- मेरुकूटतटाद्गङ्गा महतैः स्वादितोदका । विस्तीर्यमाणसलिला निर्मलांशुकसंनिभा ॥ ४५
- तस्य कूटेऽम्बरनदी सिद्धचारणसेविता । प्रदक्षिणमथाऽऽवृत्त्य पतिता सांनुगामिनी ॥ ४६
- देवभ्राजं महाभ्राजं सर्वभ्राजं महावनम् । प्लावयन्ती महाभागा नानापुष्पाफलोदका ॥ ४७
- प्रदक्षिणं प्रकुर्वाणा नानावनविभूषिता । प्रविष्टा पश्चिमसरः सितोदं विमलोदकम् ॥ ४८
- सा सितोदाद्विनिक्रान्ता सुपक्षं पर्वतं गता । सुपक्षतस्तु पुण्योदात्ततो देवर्षिसेविता ॥ ४९
- सुपक्षकूटतटा गता तस्माच्च संशितोदका । निपपात महाभागा रमण्यं शिखिपर्वतम् ॥ ५०
- शिखेश्व पर्वतोत्कङ्कं कङ्काद्वैदूर्यपर्वतम् । वैदूर्यात्कपिलं शैलं तस्माच्च गन्धमादनम् ॥ ५१
- तस्माद्दिरिवरात्प्राप्ता पिञ्जरं वरपर्वतम् । पिञ्जरात्सरसं याता नस्माच्च कुमुदाचलम् ॥ ५२
- मधुमन्तं जनं चैव मुकुटं च शिलोच्चयम् । मुकुटाच्छैलशिखरात्कृष्णं याता महागिरिम् ॥ ५३
- कृष्णाच्छ्रेतं महाशैलं महीनगानिपेक्षितम् । श्वेतात्सहस्रशिखरं शैलेन्द्रं पतिता पुनः ॥ ५४
- अनेकाभिः स्रवन्तीभिराप्यापितजला शिवा । एवं शैलसहस्राणि सादयन्ती महानदी ॥ ५५
- पारिजाते महाशैले निपपाताऽऽशुगामिनी ॥ ५६
- अनेकनिर्झरनदी गुहासानुषु राजते । तस्य कुक्षिण्डनेकासु भ्रान्ततोया तरङ्गिणी ॥ ५७
- व्याहन्यमानसंवेगा गण्डशैलेरनेकशः । संविद्यमानसलिला गता च धरणीतले ॥ ५८
- केतुमालं महाद्वीपं नानाम्लेच्छगणैर्युतम् । प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्यवम् ॥ ५९
- सुवर्णचित्रपार्श्वं तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरौ । मेरोश्चित्रमहापादे महास्रवनिपेक्षिते ॥ ६०
- मेरुकूटतटाद्गङ्गा पवनेनिरितोदका । अनेकाभोगवैक्राङ्गी स्रिप्यमणिं नभस्तले ॥ ६१
- षष्टियोजनसाहस्रे निरालम्बेऽम्बरे शुभे । विकीर्यमाणा मालेव निपपात महानदी ॥ ६२
- एवं कूटतटैर्भ्रष्टा नैकैर्देवर्षिसेवितैः । विकीर्यमाणसलिला नैकपुष्पोद्गुप्तोत्कचा ॥ ६३
- नानारत्नवनोद्देशमरण्यं सविदुर्धनम् । महावनं महाभागा, प्लावयन्ती प्रदक्षिणम् ॥ ६४
- सरोवरं महापुण्यं महाभागनिपेक्षितम् । तत्राऽऽविवेश कल्याणी महाभद्रं सितोदकम् ॥ ६५

१ घ. 'पु विस्तृता । २ ग. घ. 'लोङ्' । ३ क. ग. ट. 'नुवील । ४ ड. 'भन्याये' । ५ क. 'मनाविर्णा' ।
 ६. 'आ धी म' । ६ क. यशस्वती । ७ घ. ट. 'वेगता' । ८ ग. 'भोगल' । ९ ग. घ. ट. 'तेवनिभ्रामिता । मे' ।
 १० क. सा तु गा' । ११ ड. 'दका । सा । १२ घ. ट. 'तारकाक काकाद्वै' । १३ ग. घ. 'हामाग' । १४ ग. घ. क.
 'वक्राङ्गी । १५ क. 'मानान' । ग. क. 'माने व' । १६ क. 'विता । वि' । १७ ग. घ. क. 'पौद्रमेतका । नानार' ।
 १८ ग. घ. क. 'दकम् । म' ।

(भुवनविन्यासः)

समृद्धारं स्फीतं च नानाजनपदाङ्गुलम् । नानावृक्षवनोद्देशं नानानगसुबोद्धितम् ॥	३३
नरभारीगणाकीर्णं नित्यं प्रमुदितं शिवम् । बहुधान्यवनोपेतं नानानृपतिपालितम् ॥	३४
उपेतं कीर्तनशतैर्नारत्नाकराकरम् ॥	३४
तस्मिन्देसे समाख्याता हेमशङ्खद्वप्रभाः । महाकाया महावीर्याः पुरुषाः पुरुषर्षभाः ॥	३५
संभाषणं दर्शनं च समस्थानोपसेवनम् । देवैः सह महाभागाः कुर्वते तत्र वै भजाः ॥	३६
दश वर्षसहस्राणि तेषामायुः प्रकीर्तितम् । धर्माधर्मविशेषश्च न तेष्वस्ति महात्मसु ॥	३७
आर्हिसा सत्यवाक्यं च प्रकृत्यैव हि वर्तते ॥	३७
ते भवत्या शंकरं देवं गौरिं परमवैष्णवीम् । इज्यापूजानमस्कारांस्ताभ्यां नित्यं प्रयुजते ॥३८	३८

इति श्रीमहापुराणे वायुश्लोके भुवनविन्यासो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३२२३

अथ चतुर्धाकारिणोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

निसर्गे एव विख्यातो भद्राश्वानां यथार्थवत् । शृणुध्वं केतुमालानां विस्तरणं प्रकीर्तनम् ॥	१
निपथस्याचलेन्द्रस्य पश्चिमस्य महात्मनः । पश्चिमेन हि यत्तत्र दिक्षु सर्वासुं कीर्तितम् ॥	२
कुलाचलानां सप्तानां नदीनां च विशेषतः । तथा जनपदानां च विस्तरं श्रोतुमर्हथ ॥	३
विशालः कम्बलः कृष्णो जयन्तो हरिपर्वतः । अशोको वर्षमानश्र सप्तैरे कुलपर्वताः ॥	४
तेषां प्रसूतिरन्येऽपि पर्वता बहुविस्तराः । कोटिकोटिशता श्रेयाः शनशोऽथ सहस्रतः ॥	५
तैर्विमिस्ता जनपदा नानाजातिसमाकुलाः । नानाप्रकारविशेषास्त्वनेकनृपपालिताः ॥	६
ते नामधेयैर्विक्रान्ता विविधाः प्रथिता भुवि । अध्यासिता जनपदैः कीर्तनैश्च विभूयिताः ॥	७
[+ तेषां सनामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च । गिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विपमेपु च ॥	८
यथेह कथिताः पौरा गोमर्तुष्वकपोतकाः] । तस्मुखो अमरा यथा माहेयाचलदूटकाः ॥	९
सुमौलाः स्तावकाः क्रौञ्चाः फुण्णाङ्गमणिपुञ्जकाः । दूटकम्बलमौषीयाः समुद्रान्तरकास्तथा ॥	१०
करम्भत्राः कुचाः श्वेताः सुवर्णकटकताः शुभाः । श्वेताङ्गाः फुण्णापादाश्च विदोः कपिलकर्णिकाः	११
अत्याकरालमाञ्जवाला हानानो वनपातकाः । महिजाः कुमुदाभाश्च कारपाटाः सहोत्कचाः ॥	१२
भुनकाता मरानाता वनासगजभूमिकाः । करजमञ्जना वाहाः क्रिपित्पण्डीपाण्डुभूमिकाः ॥	१३
कुचेरा भूमजा जैह्वा वज्रा राजीवकोकिलाः । वाचाङ्गाश्च मराङ्गाश्च मधौग्याः सूचकाः ॥	१४

* इदमर्थ आदित य पुराणे । + चतुर्धाकारिणोऽध्यायः प. पुराणे नास्ति ।

१ ग. घ. ह. 'नरभारीगणा' । २ ग. घ. ह. 'शो अशोको' । ३ घ. ह. शो । ४ घ. ह. 'सुमौलाः क' । ५ घ. 'क्रौञ्चा आमा' । ६ घ. 'दिमुङ्ग' । ७ घ. ह. 'श्वेताः' । ८ ग. घ. ह. 'देडट' । ९ ग. विहा. 'क' । घ. 'विदोः' । १० घ. 'क' । ११ ग. घ. 'वा' । 'ग्राया' । घ. 'वा' । 'उपात' । १२ ग. घ. ह. 'नरान' । १३ घ. 'पुङ्गवा' । १४ घ. 'जह्वा' ।

भद्राश्वास्तत्र विज्ञेया नित्यं मुदितमानसाः । भेद्रं सालवनं तत्र कालौघ्राश्च महाद्रुमाः ॥ ६
 तत्र ते पुरुषाः श्वेता पैहासत्त्वा महाबलाः । स्त्रियः कुमुदवर्णाभाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ ७
 चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । चन्द्रशीतलर्गाण्यश्च स्त्रियश्चोत्पलगन्धिकाः ॥ ८
 दश वर्षसहस्राणि तेषामायुर्निरामयम् । कालाञ्जस्य रसं पीत्वा सर्वदा स्थिरयौवनाः ॥ ९

प्रथम उच्युः—

ममाणं वर्णमायुश्च याथातथ्येन कीर्तितम् । चतुर्णामपि द्वीपानां समौसाद्य तु विस्तरात् ॥ १०
 सूत उवाच—

भद्राश्वानां यथा चिह्नं कीर्तितं कीर्तिवर्धनाः । तच्छृणुध्वं तु कात्स्न्येन पूर्वसिद्धैरुदाहृतम् ॥ ११
 देवकूटस्य सर्वस्य मथितस्येह यत्परम् । पूर्वेण दिक्षु सर्वासु यथावच्च मकीर्तितम् ॥ १२
 कुलाचलानां पक्षानां नदीनां च विशेषतः । तथा जनपदानां च यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ १३
 सैवांलौ वर्णमौलाम्नः कोरञ्जश्चाचलोत्तमा । श्वेतवर्णश्च नीलश्च पश्चैते कुलवर्तताः ॥ १४
 तेषां प्रसूतिरन्येऽपि पर्वता बहुविस्तराः । कौटिकोटिः क्षितौ ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
 तैर्विमिश्रा जनपदैर्नानासप्तमाकुलाः । नानाप्रकारजातीयास्त्यनेकनृपपालिताः ॥ १६
 नामधेयैश्च विक्रान्तैः श्रीमद्भिः पुरुषपर्षभैः । अध्यासिता जनपदाः कीर्तनीयाश्च शोभिताः ॥ १७
 तेषां तु नामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च । गिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विपमेषु च ॥ १८
 तथा सुमङ्गलाः शुद्धाश्चन्द्रगन्ताः सुनन्दनाः । व्रजका नीलमौलेयाः सौवीरा विजयस्थलाः ॥ १९
 महास्थलाः सुकामाश्च महाकेशाः सुसूर्वजाः । वार्तेरहाः सोपसङ्गाः परिवायाः पराचकाः ॥ २०
 सैवैवजला महानेत्राः सैवालास्तनपास्तथा । कुमुदाः शाकमुण्डाश्च उरःमंकीर्णभौमकाः ॥ २१
 मोदका वत्सकाश्चैका वार्तेरहो हारवामकाः । शङ्काख्या भाविमन्द्राश्च उत्तरा हैमभौमकाः ॥ २२
 कृष्णभौमाः सुभौमाश्च महाभौमाश्च कीर्तिताः । एते चान्ये च विख्याता नानाजनपदा मया ॥ २३
 ते पिबन्ति महापुण्यां महागङ्गां महानदीम् । भार्दी त्रैलोक्यपिख्याता शीता शीताम्बुवाहिनी ॥ २४
 तथा च हंसवसतिर्महाचक्रा च निम्नगा । चक्रा वचना च कौंक्षी च सुरसा चापगोचामा ॥ २५
 शालावती चेन्द्रनदी मेघा मङ्गारवाहिनी । कावेरी हरितोया च सोमावर्त्ता शतहृदा ॥ २६
 पनमाला वसुवती पम्पा पम्पावती शुभा । सुवर्णा पञ्चवर्णा च तथा पुण्या वपुष्मती ॥ २७
 मणिव्रमा सुव्रमा च मद्भगाग शालाशिनी । कृष्णतोया च पुण्योदा तथा नागदी शुभा ॥ २८
 सैवालिनी मणितटा क्षीरोदा चारुणावती । तथा विष्णोर्पदी चैव महापुण्या महानदी ॥ २९
 हिरण्यवाहिनीला च स्कन्दमाला सुरावती । वामोदा च पताका च वेताली च महानदी ॥ ३०
 एता गङ्गा महानथो नायिकाः परिकीर्तिताः । धुन्द्रनयस्त्वसंख्याताः शतशोऽथ सदस्रशः ॥ ३१
 पूर्वद्वीपस्य चारिण्यः पुण्यवत्यश्च कीर्तिताः । कीर्तनेनापि चैतासां पूतः स्वाद्रिति मे मतिः ॥

१ ग. भद्राणां । २ ग. भद्राणां । ३ ग. क. 'लास्य महाद्रुमाः । त' । ४ ग. घ. क. 'महोत्तहा म' । ५ क. 'प्रासा' । ६ क. 'मासे न तु । ७ क. 'श्वेता' । ८ क. 'लाया कोरजावचलोत्तमाः । श्वे' । ९ प. क. 'पदा नास्त' । १० ग. घ. क. 'न्ता शतशः । म' । ११ क. 'श्रीते' । १२ प. 'मन्त्राः । १३ प. क. 'तरंगा. सो' । १४ क. 'समावर्त्ता' । १५ ग. घ. 'हा हरिता' । १६ क. 'राज हरिता' । १७ ग. क. 'कृष्णभौ' । १८ क. 'वर्षा' । १९ ग. क. 'ली वेद' । २० प. क. 'पताका' । २१ ग. घ. क. 'पदा पी' ।

(भुवनविन्यासः)

समृद्धराष्ट्रं स्फूर्तं च नानाजनपदाष्टुलम् । नानावृक्षवनोद्देशं नानानगसुबेष्टितम् ॥ ३३
 नरभारीगणाकीर्णं नित्यं प्रमुदितं शिवम् । बहुधान्यवनोपेतं नानानुपतिपालितम् ॥
 वृषेतं कीर्तनशतैर्नानारत्नकराकरम् ॥ ३४
 तस्मिन्देसे समाख्याता हेमशङ्खदलप्रभाः । महाकाया महावीर्याः पुरुषाः पुरुषर्षभाः ॥ ३५
 संभाषणं दर्शनं च समस्थानोपसेवनम् । देवैः सह महाभागाः कुर्वते तत्र वै प्रजाः ॥ ३६
 दद्यात् वर्षसहस्राणि तेषामायुः प्रकीर्तितम् । धर्माधर्मविशेषश्च न तेष्वस्ति महात्मसु ॥
 आर्हिसा सत्यवाक्यं च प्रकृत्यैव हि वर्तते ॥ ३७
 ते भक्त्वा शंकरं देवं गौरौ परमवैष्णवीम् । इज्यापूजानमस्कारांस्ताभ्यां नित्यं प्रयुजते ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे वायुसंज्ञे भुवनविन्यासो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३२२३

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

निसर्ग एव विख्यातो भद्राश्वानां यथार्थवत् । शृणुष्वं केतुमालानां विस्तरेण प्रकीर्तनम् ॥ १
 निपथस्याचलेन्द्रस्य पश्चिमस्य महात्मनः । पश्चिमेन हि यत्तत्र दिशु सर्वासुं कीर्तितम् ॥ २
 कुलाचलानां सप्तानां नदीनां च विशेषतः । तथा जनपदानां च विस्तरं श्रोतुमर्हथ ॥ ३
 विशालः कम्बलः कृष्णो जयन्तो हरिपर्वतः । अशोको वर्षमानश्च सप्तैरे कुलपर्वताः ॥ ४
 तेषां प्रसूतिरन्वेऽपि पर्वता बहुविस्तराः । कोटिकोटिशता श्रेयाः शतशोऽप्य सदस्रशः ॥ ५
 तैर्विमिस्रा जनपदा नानाजातिसमाकुलाः । नानामकारविशेषास्त्वनेकनृपपालिताः ॥ ६
 ते नामपेर्षविक्रान्ता विविधाः प्रथिता भुवि । अध्यासिता जनपदैः कीर्तनैश्च विभूयिताः ॥ ७
 [+ तेषां सनामपेयानि राष्ट्राणि विविधानि च । गिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विपमेषु च ॥ ८
 यथेह कथिताः पौरा गोमनुष्यकपोतकाः] । तत्सुखी भ्रमरा स्या माहेयाचलशूटकाः ॥ ९
 सुमीलाः स्तावकाः क्रौञ्चाः कृष्णाङ्गमणिपुञ्जकाः । वृटकम्बलमौषीयाः समुद्रान्तरकास्तथा ॥
 कर्मभवाः कुचाः श्वेताः सुवर्णकटकः शुभाः । श्वेताङ्गाः कृष्णापादाश्च विहाः कपिलकर्णिकाः
 अत्याकरालगण्डाला हीनानां चनपातकाः । महिराः कुप्रदाभाश्च कपाटाः सहोत्कृचाः ॥
 सुनकासा मरानासा चनासगजभूमिकाः । करञ्जमञ्जमा चाराः किण्टिकणीपाण्डुभूमिकाः ॥ १३
 कुबरा भूमजा त्रैङ्गा वज्रा राजीवकोकिटाः । वाचाद्राश्च मराङ्गाश्च मधौरेयाः सुनेचकाः ॥ १४

* इत्यर्थे आदित ग पुस्तके । + यत्र चिह्नं नष्टं तत्र मन्त्रो यः पुस्तके नास्ति ।

१ ग. अ. ह. 'नरपत्नम्' । २ ग. अ. ह. 'ते चन्द्रवर्ण' । ३ अ. ह. 'तीरा' । ४ अ. ह. 'सुभयाः क' । ५ अ. ह. 'श्या भ्राम' । ६ अ. 'विपुला' । ७ अ. ह. 'इये' । ८ ग. अ. ह. 'केट' । ९ ग. विहा क' । १० अ. ह. 'विहा' । ११ ग. अ. ह. 'नाशान' । १२ अ. पुस्तकात् । १३ अ. अ. ह. 'वा' ।

पितृलाः काचलाश्चैव श्रवणा मत्तैकासिकाः । गोदावा वकुला वाङ्गा वङ्गकामोदकाः कलाः ॥
 ते पिबन्ति महाभागाः प्रथमां तु महानदीम् । भुवमां पुण्यसलिलां महानागनिषेविताम् ॥ १६
 कम्बलां तामसीं श्यामां सुमेधां वैकुलां नदीम् । विकीर्णां शिखिमालां च तथा दर्भावतीमपि ॥
 भद्रानदीं शुक्रनदीं पलाशां च महानदीम् । भीमां प्रभञ्जनां काञ्चीं पुण्यां चैव कुशावतीम् ॥
 दक्षां शाकवतीं चैव पुण्योदीं च महानदीम् । (*चन्द्रावतीं सुमलां च ऋषभां चाऽऽपगोत्तमाम्
 नदीं समुद्रमालां च तथा चम्पावतीमपि । एकाक्षां पुष्करां वाह्यं सुवर्णां नन्दिनीमपि ॥ २०
 कालिन्दीं चैव पुण्योदीं भारतीं च महानदीम् । सीतोदापातिकां ब्राह्मीं विशालां च महानदीम्)
 पीवरीं कुम्भकारीं च रुपां चैवापगोत्तमाम् । महिषीं मानुषीं दण्डां तथा नदनदीं शुभाम् ॥ २२
 एताश्चान्याश्च पीयन्ते बह्वथो हि सरितोत्तमाः । देवपिसिद्धचरिताः पुण्योदाः पापहाः शुभाः ॥
 नानाजनपदास्कीर्तं महाभगाविभूषितम् । नानारत्नौघसंपूर्णं नित्यं प्रमुदितं शिवम् ॥ २४
 उदीर्णं धनधान्यांश्चैर्नरवासैः समन्ततः । संनिविष्टं महाद्वीपं पश्चिमं सुकृतात्प्रनाम् ॥
 निसर्गः केतुमालानामेव यः परिकीर्तितः ॥ २५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सुवनविन्यासो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३२३८

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सुवनविन्यासः ।

शांशिपायन उवाच—

पूर्वापरौ समाख्यातौ द्वौ देशौ नस्त्वया प्रभो । उत्तराणां च वर्षाणां दक्षिणानां च सर्वशः ॥
 आचक्ष्व नो यथातथ्यं ये च पर्यतवासिनः ॥ १

सूत उवाच—

दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु । वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २
 सर्वर्तुकामदाः सत्त्वा भरादुर्गन्धवार्जिताः । शुक्राभिजनसंपन्नाः सर्वे च मियदर्शनाः ॥ ३
 तत्रापि सुमहान्दिव्यो न्यग्रोथो रोहिणो महान् । तस्य पीरवा फलरसं पिबन्तो वर्तयन्त्युत ॥
 दशं वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च । जीवन्ति ते महाभागाः सदा हृष्टा नरोत्तमाः ॥ ५
 उत्तरेण तु श्वेतस्य शृङ्गसाहस्य दक्षिणे । वर्षं हिरण्यं नाम यत्र हिरण्यती नदी ॥ ६
 महाचलाः सुतेजस्का जायन्ते तत्र मानवाः । सर्वर्तुकामदाः सत्त्वा धनिनः मियदर्शनाः ॥ ७
 एकादश सहस्राणि वर्षाणां तेषामितौलसः । आयुष्ममाणं जीवन्ति ज्ञतानि दश पञ्च च ॥ ८
 तस्मिन्वर्षे महाशक्तो स्रुकुचः पद्ममाश्रयः । तस्य पीत्वा फलरसं तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ९
 त्रीणि शृङ्गवतः शृङ्गाण्युच्छ्रितानि महान्ति, च । एकं मणिमयं तेषामेकं चैव हिरण्यमयम् ॥
 सर्वैररनमयं चैकं भयनैरुपशोभितम् ॥ १०

* पशुसिद्धान्तगतमन्यो यः पुस्तके गणित । + भाष्योऽयं पाठः ।

१ ग. द. 'तनाः का' । २ घ. 'सवासि' । ३ ग. द. 'गुण्यां पु' । ४ घ. द. 'शुनां' । ५ घ. 'दासमि' ।
 ६. 'दासमावि' । ६ क. ग. 'न्यादेनं' । ७ घ. 'वेरोपायन' ।

(भुवनविन्यासः)

- अकारस्य समुद्रस्य समुद्रान्ते च दक्षिणे । कुरयस्तत्र तदूर्ध्वं पुण्यं सिद्धनिपेक्षितम् ॥ ११
 तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपमाः । वज्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणामि च ॥ १२
 सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा मनोरमाः । गन्धवर्णरसोपेतं प्रक्षरन्ति मधुसमम् ॥ १३
 अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र मनोरमाः । ये क्षरन्ति सदा क्षीरं पद्मं ह्यमृतोपमम् ॥ १४
 सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाश्चनवालुका । सर्वतः सुखसंस्पर्शा निष्पद्मा नीरञ्जा शुभा ॥ १५
 देवलोकाद्गुप्तास्तत्र जायन्ते मानवाः शुभाः । शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे च स्थिरयौवनाः ॥ १६
 मिथुनानि प्रसूयन्ते स्त्रियश्चातिमनोहराः । ते च तं क्षीरिणं वृक्षं पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ॥ १७
 मिथुनं भायते सद्यः समं चैव विवर्षते । समं शीलं च रूपं च म्रियन्ते चैव ते समम् ॥ १८
 अन्योन्यमनुरक्ताश्च चक्रवाकसधर्मिणः । अनामया ह्यशोकश्च मित्यं सुखनिपेक्षिणः ॥ १९
 त्रयोदश सहस्राणि शतानि दशपथ च । जीवन्ति ते महावीर्या न चान्पत्नीनिपेक्षिणः ॥ २०
 कुरुणामपि चैतेषां शृणुष्वं विस्तरेण तु । शारुधेः शैलराजस्याप्युचरेणोत्तरस्य हि ॥
 दिक्षु सर्वासु यद्यत्र कीर्त्तमानं विबोधत ॥ २१
 अनेकदन्दरदरीगुहानिर्क्षरमण्डिता । नैककुञ्जयनोपेतौ चिभ्रघातुविभूषितौ ॥ २२
 अनेकधातुकसिद्धौ सर्वघातुविभूषितौ । पुष्पमूलफलोपेतौ सिद्धचारणसेवितौ ॥ २३
 द्वावप्येतौ सुमहान्तावुच्छ्रितौ कुलपर्वतौ । ताभ्यां कूटशतैर्नैकैस्त्वहीपमुपसेवितम् ॥ २४
 चन्द्रकान्तश्च शनश्चःसूर्यकान्तश्च सानुमान् । ययोर्मध्येन सा याता भद्रसीमा महानदी ॥ २५
 सहस्रशश्च तपोऽन्याः प्रसन्नसुरसोदकाः । पर्वाप्तोदाः कुरुणा हि स्नानपानावगाहर्तः ॥ २६
 तथाऽन्याः क्षीरवाहिन्यो महानद्यः सहस्रशः । मधुमेरेयपाहिन्यो घृतवाहिन्य एव च ॥ २७
 दध्नः शतहृदाश्चान्यास्ततः स्वादन्नपर्वताः । अमृतस्त्रावुकल्पामि फलानि विविधानि च ॥ २८
 गन्धवर्णरसाद्यानि मूलानि च फलानि च । पञ्चगोत्रर्नमानानि महामन्थानि सर्वशः ॥ २९
 नानावर्णप्रकाराणि पुष्पाणि च सहस्रशः । उपभोगसैद्मस्राणि भद्राणि च महान्ति च ॥ ३०
 गन्धवर्णरसाद्यानि स्वर्णोपेतानि सर्वशः । तमालागुण्ठमन्थानां चन्दनानां वनानि च ॥ ३१
 भ्रमरैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सदैव च । वृक्षगुल्मलताद्यानि वनानि सुमुखानि च ॥ ३२
 पद्मदैरुपगीतानि द्विभैथान्यैर्द्विनीचमाः । पद्मोत्पलवनाद्यानि सरांसि च सहस्रशः ॥ ३३
 भक्ष्यमाल्यसमुद्भाश्च बहुभाल्यानुलेपनाः । मनोहरमुख्यिभ्रैः पक्षिसर्षीं नरुजिताः ॥ ३४
 प्रापनासनोपभोगाश्च अनेकगुणविस्तराः । विशारभूमयो रम्याः सर्वर्षुषु सुखमदाः ॥ ३५
 आक्रीडाः सङ्गतः स्फीता मणिहेमपरिच्छन्ताः । शिल्पाष्टश वृक्षशृङ्गा वरेण्याः कदलीवृक्षाः ॥ ३६
 लतावृक्षसहस्राणि सुमुद्रानि समन्ततः । शुद्धशङ्खदलाभानि भूमिवेद्यननानि च ॥ ३७
 तपनीपगवाक्षाणि मणिगालान्तराणि च । सुवर्णमणिचित्राणि सर्वेषु विपुञ्जानि च ॥ ३८
 महावृक्षसहस्राणि वरेण्यानि च सर्वशः । नानाकाराणि वासांमि सुहृन्नाणि सुमुखानि च ॥
 मृदङ्गवेणुपणवतीपाद्या बहुविस्तराः । फलान्ति कल्पवृक्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ ४०

१ क. 'व ह्यवे' । २ द. 'नयने' । ३ द. 'तरण हि' । ४ ग. घ. 'प्रसूयते' । ५ क. ग. 'वित' । ६ ग. घ. 'नयने' । ७ ग. घ. 'समसंवि भो' । ८ ग. घ. द. 'सुगन्धमदकैश्च भिन्' । ९ ग. घ. 'श रमण' । १० ग. घ. 'सुगन्ध' । ११ ग. घ. 'विपुञ्जानि' । १२ ग. घ. 'नि रमण' ।

सर्वत्रैव तथोद्यानं सर्वत्रैव हि तत्पुरम् । सर्वद्वीपमुदितं नरनारीसमाकुलम् ॥	
प्रवाति चानिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ॥	४१
नित्यमङ्गमुखारहादस्तस्मिन्द्वीपे श्रमापहे । तत्र स्वर्गपरिभ्रष्टा जायन्ते हि नराः सदा ॥	
भोमं तदपि हि स्वर्गं तत्रापि च गुणोत्तमम् ॥	४२
चन्द्रकान्ता नरवराः श्यामाङ्काः पूर्वकूलजाः । श्यामावदाताः सुखिनः सूर्यकान्ता वराः प्रजाः	
तस्मिन्द्वेषे नराः श्रेष्ठा देवसत्त्वपराक्रमाः । सदा विहारिणः सर्वे कामवृत्त्या सुवर्चसः ॥	४४
बलयान्नदकेयूरहारकुण्डलभूषिताः । स्रग्विणश्चित्रमुकुटाश्चित्राच्छादनवाससः ॥	४५
अजीर्णयोवनधराः सुप्रियाः मियदर्शनाः । प्रजा वर्षसहस्राणि जीवन्ति सुबहून्मुत ॥	४६
न ताः प्रसवधर्मिण्यो न वंशर्मक्षयो विधिः । भिक्षुं जायते वृक्षादुपक्षयमेनीदृशम् ॥	४७
सामान्यविभवाः सर्वे ममत्वपरिवर्जिताः । न तत्र विद्यते धर्मो नाधर्मः संपर्वतते ॥	४८
न त्पाधिर्न जरा तत्र न दुर्मेधा न च क्रमः । पूर्णे काले विनश्यन्ति जलबुद्बुद्बवश्च ते ॥	४९
एवमत्यन्तसुखिनः सर्वदुःखविवाजिताः । रक्ता धर्मं न पश्यन्ति दुःखाद्धर्मोऽभिजायते ॥	५०
उचराणां कुरूणां तु पार्थे क्षेपं तु वक्षिणे । समुद्रमूर्धिमालाढ्यं नानास्वरविभूषितम् ॥	५१
पञ्चयोजनसाहस्रमतिक्रम्य सुरालयम् । चन्द्रद्वीपमिति ख्यातं चन्द्रमण्डलसंस्थितम् ॥	५२
सहस्रयोजनानां तु सर्वतःपरिमण्डलम् । नानापुष्पफलोपेतं समृद्ध्या परया युतम् ॥	
शतयोजनविस्तीर्णमुच्छ्रितं तावदेव तु ॥	५३
तस्य मध्ये गिरिवरः सिद्धचारणसेवितः । चन्द्रतुल्यप्रभैः कान्तैश्चन्द्राकारैः सुलक्षणैः ॥	५४
श्वेतवैदूर्यकुमुदश्रेष्ठोऽसौ कुमुदप्रभः । अनेकचित्रकोद्यानो नैकनिर्झरकन्दरः ॥	
महासानुदरीकुञ्जविधैः समलंकृतः ॥	५५
तस्माच्छैलान्महापुण्या चन्द्रांशुविमलोदका । मवहृत्युत्तमनदी चन्द्रावर्णा तरङ्गिणी ॥	५६
तत्र चन्द्रप्रसः स्थानं नक्षत्राधिपतेर्वरम् । सदाऽवतरते तत्र चन्द्रमा ग्रहनायकः ॥	५७
तत्र चन्द्रप्रसो नाम्ना शैलः स तु परिश्रुतः । चन्द्रद्वीपं महाद्वीपं प्रकाशं दिवि चेह च ॥	५८
तत्र चन्द्रप्रतीकाशाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । चन्द्रकान्ताः प्रजाः सर्वा विमलाश्चन्द्रदैवताः ॥	५९
अत्यन्तधार्मिकाः सौम्याः सत्यसंधाः सुतेजसः । प्रजास्तत्र सदाचारा दशवर्षशतायुषः	
पश्चिमेन तु द्वीपस्य पश्चिमस्य प्रकीर्तितम् । चतुर्योजनसाहस्रं समतीत्य महोदधिम् ॥	६१
दशयोजनसाहस्रं समन्तात्परिमण्डलम् । द्वीपं भद्राकरं नाम नानापुष्पोपशोभितम् ॥	६२
मभूतधनधन्याढ्यमनेकवृषपालितम् । नित्यं प्रमुदितं स्फीतं महाशैलं च शोभितम् ॥	६३
तत्र भद्रासनं वायोर्नानारत्नैश्च मण्डितम् । तत्र विग्रहान्नायुः सदा पर्वसु पूजये ॥	६४
तपनीयसुवर्णाभास्तपनीयविभूषिताः । विराजन्तेऽपरमरुपास्तत्र चित्राम्बरसजः ॥	६५
वीर्यवन्तो महाभावाः पञ्चवर्षव्रतागुणः । सत्यसन्धा मुद्रा युक्ताः प्रजास्ता वार्यदैवताः	
६६	६६
सून उवाच—	
एवमेव निम्नोऽयं नर्पाणां भास्ते यमे हिष्टः परमतत्त्वज्ञैर्भूयः किं कीर्तयामि ते ॥	६७

१ ग. घ. ह. 'हृषी' लक्षितं । २ ग. घ. ह. 'मङ्गल' पूर्वकूलजा । 'श्या' । ३ ग. घ. 'विन्दुवि म' । ४ ग. घ. 'प्रमुदितं' । ५ ह. 'मती' । ६ घ. ह. 'पर्वो न जा' । ७ ग. ह. 'देवैर्नृमदेवितोऽश्रीकुमुदप्रभे' । ८ ग. घ. 'मङ्गल' । ९ ग. घ. 'मानाज' । १० ग. घ. ह. 'दुरे' । ११ ग. ह. 'पान्मु' । आ ।

(भुवनावेन्द्रातः)

आरुह्यातं त्वेवमुपयः सूतपुत्रेण धीमता । उत्तरश्रवणे भूयः पप्रच्छस्तदनन्तरम् ॥

६८

• ऋषय ऊचुः—

यदिदं भारतं वर्षं यस्मिन्स्वायंभुवादयः । चतुर्दशैते मनवः प्रजासर्गे भवन्त्युत ॥

६९

एतद्वेदितुमिच्छामस्वन्नो निगद सत्तम । एतच्छ्रुत्वा वचस्तेपामब्रवील्लोमहर्षणः ॥

७०

पौराणिकस्तदा सूत ऋषीणां भावित्पनाम् । एतद्विस्तरतो भूयस्तानुवाच समाहितः

७१

सूत उवाच—

निसर्ग एष विरूपातः कुरुणां तु यथार्थवत् । भारतस्य तु वक्ष्यामि निसर्गं तं निबोधत ॥

७२

पुण्यतीर्थे हिमवतो दक्षिणस्यातलस्य हि । पूर्वपश्चापतस्यास्य दक्षिणेन द्विजोत्तमाः ॥

७३

तथा जनपदानां च तिस्तरं श्रोतुमर्हथ । अत्र वो वर्णयिष्यामि वर्षेऽस्मिन्भारते प्रजाः ॥

७४

द्वंद्वं तु मध्यमं चित्रं शुभाशुभफलोदयम् । उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमवदक्षिणं च यत् ॥

७५

वर्षं यद्भारतं नाम यत्रैवं भारती प्रजा । भरणश्च मनानां वै मनुर्भरत उच्यते ॥

निरुक्ताचनावैव वर्षं तद्भारतं स्मृतम् ॥

७६

ततः स्वर्गश्च भोक्षश्च मन्वश्रान्तश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥

७७

भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाः प्रकीर्तिताः । समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ॥

७८

इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णा गभास्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्तथ चारुणः ॥

७९

अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंभृतः । योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरम् ॥

८०

आयतो ह्याकुमारिवयादागद्गामभवाच्च वै । तिर्यगुत्तरविस्तीर्णः सहस्राणि नवैव तु ॥

८१

द्वीपो ह्युनिविष्टोऽयं म्लेच्छैरन्तेषु भित्तगः । पूर्वं किराता ह्यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यश्च मध्ये शूद्राश्च भागशाः । इज्यायुद्धवणिज्याभिर्वर्तयन्तो ज्यवस्थिताः ॥

तेषां संव्यवहारोऽयं वर्तते तु परस्परम् । धर्मार्थकामसंयुक्ता वर्णानां तु स्वकर्मसु ॥

८४

संकल्पपञ्चमानां तु आश्रमार्णा यथाविधि । इह सर्गापवर्गार्थं प्रवृत्तिषु मानुषी ॥

८५

यस्त्वयं नवमो द्वीपस्तिर्यगायत उच्यते । कुत्सं जयति यो ह्येनं स सद्भादिह कीर्त्यते ॥

८६

अयं लोकस्तु वै सद्भादन्तरीक्षो विराट्स्मृतः । स्वराडन्यः स्मृतो लोकः पुनर्वक्ष्यामि विस्तरम्

सप्त चारिभन्सुपर्वाणो विश्रुताः कुलपर्वताः । महेंद्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानुशपर्वतः ॥

विन्ध्यश्च पारियात्रश्च रुम्भेत्कुलपर्वताः ॥

८८

तेषां सहस्रशशान्ये पर्वतास्तु सपीपगाः । अभिजाताः सर्वगुणा विपुलाश्चिन्मानवः ॥

८९

मन्दरः पर्वतश्रेष्ठो वैहारो दक्षुरस्तथा । कालादलः ससुरसो मनाको वैद्युतस्तथा ॥

९०

पान्धनो नाम गिरिस्तथा पाण्डुरपर्वतः । गन्तुमस्थः कृष्णगिरिर्गोधनो गिरिरेव च ॥

९१

पुण्ड्रिर्गुञ्जयन्तौ च शैलो रैयतकस्तथा । श्रीपर्वतश्च काशश्च वृष्टशैलो गिरिस्तथा ॥

९२

अन्ये तेभ्यः परिप्लावा हस्याः स्वरोपजीविनः । तैर्धमिथा जनगदा औष्यम्लेच्छाश्च नित्यगः

पैयन्ते यैरिमा नद्यो गद्गा सिन्धुमरस्वती । शतशुश्रुन्द्भ्रभागा च यमुनो सरयुस्तथा ॥

९४

इरावती चितस्ता च विवाशा देविका कुहूः । गोमती पुतपापा च बौहृदा च द्यादनी ॥

९५

कौशिकी च वृणीया तु निधीरा गण्डकी तथा । इशुलोहित इत्येता हिमरत्पादानःशृगाः ॥

वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च । वर्णाशा चन्दना चैव सतीरा महती तथा ॥ ९७
 पेरा चर्मण्वती चैव विदिशा चित्रवत्यपि । शिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारियात्राधयाः स्मृताः ॥ ९८
 शोणो महानदथैव नर्मदा सुमहाद्रुमा । मन्दाकिनी दशाणां च चित्रकूटा तथैव च ॥ ९९
 तमसा पिप्पला श्रोणी करतोया पिशाचिको । नीलोत्पला विपाशा च जम्बुला बालुवाहिनी
 सितेरजा शुक्तिमती मरुणा त्रिदिवा क्रमात् । ऋक्षपादात्प्रसूतास्ता नद्यो मणिनिभोदकाः ॥
 तापी पयोष्णी निर्बन्ध्या मद्रा च त्रिपधा नदी । वेन्वा वैतरणी चैव शितिवाहुः कुमुद्री ॥
 तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तशिला तथा । विन्ध्यपादप्रसूताश्च नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥
 गोदावरी भीमरथी कृष्णा वैष्णय वज्रला । तुङ्गभद्रा सुमयोगा कावेरी च तथाऽऽपगते ॥
 दक्षिणापधन्यस्तु सहापादाद्दिनिःसृताः ॥ १०४
 कृतपाला तार्क्ष्यवर्णा पुष्पजात्युत्पलावती । मलयाभिजानास्ता नद्यः सर्वाः शतजलाः शुभाः
 त्रिसामा ऋतुकूल्या च इक्षला विदिशा च या । लाङ्गूलिनी वंशधरा महेन्द्रतनयाः स्मृताः ॥
 ऋषीका सुकुमारी च मन्दाग मन्दवाहिनी । कूपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥
 सर्वाः पुण्याः सरस्वत्याः सर्वा गङ्गाः समुद्रगाः । विश्वस्य मातरः सर्वा जगत्पापहराः स्मृताः
 तासां नद्युपनद्योऽपि शतशोऽथ सहस्रशः । तास्त्विमं कुरुपाश्चालाः शालयाश्चैव सजाङ्गलाः ॥
 शरसेना मद्रकारा बोधीः शतपथेश्वरैः । वत्साः कंसपणाः कुल्याश्च कुन्तलाः काशिकोशलाः
 अथैपाश्च तिलङ्गाश्च मगधाश्च वृकैः सह । मध्यदेशा जनपदाः प्रायशोऽभी प्रकीर्तिताः ॥ १११
 (*सहास्य चोत्तरार्धे तु यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्यामिह कुरुक्षेत्रायां स प्रदेशो मनोरमः ॥
 [+तत्र गोवर्धनो नाम सुरराजेन निर्मितः] । रामप्रियार्थं स्वर्गोऽयं दृशा आपधयस्तथा ॥
 भरद्वाजेन मुनिना तत्प्रियार्थेऽवतारिताः । अन्तःपुरवनोद्देशस्तत्र जज्ञे मनोरमः] ॥ ११४
 बाह्यीका धौत्रघानाश्च आभीराः कालतोयकाः । अपरीताश्च शूद्राश्च पर्ववाथर्मसण्डिकाः ॥ ११५
 गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः । शका हृदाः कुलिन्दाश्च पारिता हारपूरिकाः ॥
 रमटा रद्धकटका कैकया दशमानिकाः । क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ११७
 काम्बोजा दरदाश्चैव वर्बराः मियलीकिकैः । पीनाश्चैव तुपाराश्च पञ्चमा ब्राह्मणोदराः ॥ ११८
 आशेषाश्च भरद्वाजाः प्रस्थलाश्च कसेरुकाः । लम्पाकैः स्तनैपाश्चैव पीडिका जहुडैः सह ॥ ११९
 अयमाशालिमद्राश्च किरातानां च जातयः । तोमरा हम्पामागश्च काश्मीरास्तङ्गगास्तथा ॥ १२०
 च्लिकीश्चाहुकाश्चैव पूर्णोदवास्तथैव च । एते देशा ह्युदीच्याश्च प्राच्यान्देशाऽन्वोधत ॥ १२१
 अन्ध्रवाकाः सुजरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः । तथा मयङ्गवङ्गैर्मालेन्दा मालवतिनः ॥ १२२

* धनुषिहान्तर्गतप्रत्यो ग. पुस्तके नास्ति । + धनुषिहान्तर्गतप्रत्यो घ पुस्तके नास्ति ।

१ घ. घ. द. सरतीरा गरी त'. २ घ. ट. पारा । ३ घ. ट. शिप्रा । ४ घ. ट. सुरहा । ५ घ. ट. 'जा
 नितोत्प' । ६ घ. द. 'जा मुक्ति' । ७ घ. 'मा । क' । ८ घ. 'गिदिन्ध्या' । ९ घ. 'नेपा' । १० घ. द. 'शिमिवा' ।
 ११ घ. 'अवर्णी पु' । १२ घ. द. 'नी । हया' । १३ घ. द. 'घाः सहा' । १४ घ. 'किल्लटाः । ट. 'किस्र्याः ।
 १५ घ. 'अथ पर्वति' । १६ घ. 'रार्द्र तु । १७ घ. 'वाठपा' । १८ घ. द. 'पहलवा' । १९ ग. 'पुनिन्दा' । २० घ.
 'पेसापाद' । २१ घ. 'शः । पीना' । २२ घ. 'वास्तानकाश्च' । २३ ग. 'नराथी' । प. 'नमार्थ' । २४ घ. ट. 'चूडिका ।
 २५ घ. 'वा बाहु' । २६ घ. 'वा मलत्रा मन्व' । २७ ग. 'लवा म'न' ।

, (भुवनविन्यास)

ब्रह्मोत्तराः प्राविजया भार्गवा गेधपर्यकाः । प्राग्ज्योतिषाश्च मुण्डाश्च विदेहास्ताम्रालिप्तकाः ॥
माला मगधगोविन्दाः प्राच्यां जनपदाः स्मृताः ॥

१२३

अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चौल्याः कुल्यास्तथैव च ॥ १२४

सैतुका मृषिकाश्चैव कुमना चनवासिकाः । महाराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः ॥ १२५

अ(आ)भीराः सहचैपीका आठव्याश्च वराश्च ये । पुलिन्दा विन्ध्यमूलीका वैदर्भा दण्डकैः सह

पौनिका मौनिकाश्चैव अस्मका भोगवर्धनाः । नैर्णिकाः कुन्तला अन्ध्रा उद्भिदा नलकालिकाः

दाक्षिणात्याश्च वै देशा अपरांस्तान्निबोधत । सर्पाकाराः कोलवना दुर्गाः कालीतकैः सह ॥

पुल्याश्च सुरालाश्च रूपास्तापतैः सह । तथा तुरसिताश्चैव सर्वे चैव परक्षराः ॥ १२९

नैसिकैवाद्याश्च ये चान्ये ये वै चान्तरनर्मदाः । भानुकच्छाः समाहेयाः सहसा शान्धतैरपि ॥

कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्ताश्चैवैर्दः सह । इत्येतैः संपरीताश्च शृणुध्वं विन्ध्यवासिनः ॥ १३१

मालवाश्च कच्छपाश्च रोकलांश्वोत्कलैः सह । उत्तमार्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ॥

तोसलाः क्रोसलाश्चैव त्रेपुरा वैदिकास्तथा । तुमुरास्तुम्बुराश्चैव पद्मसुरा निपथैः सह ॥ १३३

अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा ह्यवन्तयः । एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥ १३४

अतो देशान्प्रवक्ष्यामि पर्वताश्चयिणश्च ये । निगर्हरा हंसमार्गाः क्षुण्णास्तङ्गणाः खैंसाः ॥ १३५

कुंशमावरणाश्चैव ह्युणा दर्वाः सहैर्दकाः । त्रिगर्ता मालवाश्चैव किरातास्तामसैः सह ॥ १३६

चत्वारि भारते वर्षे युगानि क्वयवो विदुः । कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुष्टयम् ॥

तेषां निसर्गं वक्ष्यामि उपरिष्ठान्निबोधत ॥

१३७

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ३३८५

अथ षट्त्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

(* सूत उवाच)

एतच्छ्रुत्वा तु ऋषय उत्तरं पुनरेव ते । शुश्रूषवा मुदा युक्ताः पपच्छुल्लोमहर्षणम् ॥ १

ऋषय ऊचुः—

यद्य किंपुरुष वर्षे हरिवर्षे तथैव च । आचक्ष्व नो यथा तच्चं कीर्तितं भारतं त्वया ॥ २

पृष्टस्त्विदं यथा विमर्गयाप्रश्नं विशेषतः । उवाच मुनिनिर्दिष्टं पुगणं विहितं यथा ॥ ३

सूत उवाच—

शुश्रूषा यत्र वो विप्रास्तच्छृणुध्वं मुदा युताः । प्रुक्षस्वण्डः किंपुरुषे सुमहास्रन्दनोपमः ॥ ४

* इदं नास्ति ग प, ह. पुस्तकेषु ।

१ घ. ह. 'एतिसर्वं' । २ घ. ह. 'रक्षरा' । ३ ह. 'नासिकाया' । ४ घ. 'सिद्धाया' । ५ क. 'यै वैशान्त' ।
६ घ. ह. 'भाद्रक' । ७ ह. 'श्व भव' । ८ घ. 'तैश्चपरान्ताश्च' । ९ ह. 'ते ह परान्ताश्च' । १० घ. ह. 'रा नीय' । १० घ. ह.
अनुपा । ११ घ. 'गाः कुलास्त' । १२ ग. 'कुणास्त' । १३ घ. 'क्षरा' । १४ घ. 'स्वना' । १५ घ. ह. 'कुण्वा' ।
१५ ह. 'वां. सुहृद्वा' । १५ घ. 'हृद्वा' ।

(भुवनविन्यासः)

ब्रह्मोपेशाचा यक्षाश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः । हेमकटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्तरोगणाः ॥ ३३

माला मगस्तु निषधे शेषवासुकितक्षकाः । महामेरो त्रयस्त्रिंशद्भ्रमन्ते यज्ञियाः सुराः ॥

अथापरे जर्षयमे सिद्धब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥

संतुका मृषिकाश्चेनां च श्वेतपर्वत उच्यते । शृङ्गवान्पर्वतः श्रेष्ठः पितृणां प्रतिसंचरः ॥

अ(आ)भीराः सद्भाभागस्थितेषु वै । भूवान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥

पौनिका मौनिकाश्चैव ग्यते देवमातृषु । न शक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेयाऽनुभूयते ॥

दाक्षिणात्याश्च वै देशा राणे वायुशोके भुवनविन्यासो नाम पदत्रवारिणोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

पुलेयाश्च सुरालाश्च रूपसाः

नासिक्वाद्याश्च ये चान्ये आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः — ३४२२

कच्छीदाश्च सुराप्रार्थ आनत

मालवाश्च करुपाश्च रोकलोश्चोः भव सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ।

तोसलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिकाः भुवनविन्यासः ।

अनुपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा ह्यवन

अतो देशान्मवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्चर्वतः । तस्मिन्निवसति श्रीमान्कुबेरः सह राक्षसैः ॥

कुंशमावरणाश्चैव ह्यणा दर्वाः सहैर्दण्डः ॥

चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवशुभम् । मन्दं नाप्ता कुमुद्वर्तं शरदम्बुदसंनिभम् ॥

तेषां निसर्गं वक्ष्यामि उपरिष्ठाकिनी शुभा । दिव्यं च नन्दनं तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ॥

इति श्रीमहापुराणे १४१ गिरिम् । सुरधातुमयं चित्रं सुवर्णं पर्वतं प्रति ॥

श्री रत्नसंनिभः । तस्य पादे महादिव्यमच्छोदं नाम तत्सरः ॥

श्रीदा नाम निम्नगा । तस्यास्तीरे महदिव्यं वनं चैत्रयं स्मृतम् ॥

गणभद्रः सहानुगः । यक्षसेनापतिः क्रूरगुह्यकैः परिवारितः ॥

निम्नगाच्छोदिका तथा । महीमण्डलमध्येन प्रविष्टे ते महोदधिम् ॥

यां शिवसच्वौपार्थि गुरुम् । मनः शिलामयं दिव्यं पिशाङ्गं पर्वतं प्रति ॥

(* सूतस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् । तस्य पादे महादिव्यं लोहितं नाम तत्सरः ॥

एतच्छ्रुत्वा तु भवति लौहित्यः सदनो महान् । देवारण्यं विशोकं च तस्य तीरे महावनम् ॥

ऋष निवसति यक्षो मणिवरो वशी । सौम्यैः सुधार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥

यच्च किंप्रसिन्ने पादेषु क्रूरसच्वौपार्थं गिरिम् । वृत्रकोयातिकलोत्पन्नपञ्जनं त्रिककुं प्रति ॥

पृष्टस्त्विनयस्तत्र सुमहान्वैद्यतो गिरिः । तस्य पादे सरः पुण्यं मानसं मिद्धसेवितम् ॥

भवते पुण्या सरयूलोकभावनी । तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम विश्रुतम् ॥

शुश्रुषाचिरस्तत्र महैतनयो वशी । धर्मैर्घातो निवसति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ॥

क्षचरैर्यौरैर्घातुधानसतैर्वृतः ॥

१ घ. 'शरदन्ते' । २ क. 'न्ते यासिका. सु' । ३ ट. 'तिकवते' । ४ क. 'सुपी । न । ५ ट. 'पदे । द' ।
 क्ष. 'न सरस्तुदधि' । घ. 'न सरस्तुदधिसंपुनम् । त' । ७ क. महादिव्य । ८ ग. घ. ट. माणिनद । ९ ग. 'परेषु' । १० ट. 'गिरिम् । म' । ११ ट. 'कटु प्र' । १२ 'ते । १३ क. 'प्रपते' ।

अपरेण तु कैलासान्मुखसत्त्वौषधिं गिरिम् । अरुणं पर्वतश्रेष्ठं रुक्मशतुमयं प्रति ॥ १७
 भवस्य दयितः श्रीमान्पर्वतो मेघसंनिभः । शतकुम्भमयैः शुभ्रैः शिलाजालैः समावृतः ॥ १८
 शतसंख्यैस्तापनीयैः शुद्धैर्दिवमिवोल्लिखन् । सञ्जवान्स महादिव्यो दुर्गशैलो हिमाचितः ॥ १९
 तस्मिन्गिरौ निवसति गिरिशो धूम्रलोहितः । तस्य पादात्प्रभवति शैलोदं नाम तत्सरः ॥ २०
 तस्मात्प्रभवते दिव्या शैलोदा नाम निम्नगा । सा चक्षुःशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा लवणोदधिम् २१
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं विश्रुतं सुरभीति वै । अस्त्युत्तरेण कैलासाच्छिवसत्त्वौषधौ गिभिः ॥ २२
 गौरौ नाम गिरिस्तत्र हरितालमयः शुभः । हिरण्यशृङ्गः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ २३
 तस्य पादे महदिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् । रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र यतो भगीरथः ॥ २४
 गङ्गानिमिचं राजर्षिरुवास बहुलाः समाः । दिवं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातोयपरिहृताः ॥ २५
 तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता । सोमपादप्रसृता सा सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ २६
 यूषा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्यमयाः । तत्रेष्टा तु गतः शैवं शक्रः सर्वैः सुरैः सह ॥ २७
 दिवि च्छायापथो यस्तु अनुनक्षत्रमण्डलम् । दृश्यते भास्वरो राशौ देवी त्रिपथगा तु सा ॥ २८
 अन्तरिक्षं दिवं चैव भावयन्ती भुवं गता । भवोत्तमाङ्गे पतिता-संरुद्धा योगमाययहा ॥ २९
 तस्या ये विन्दवः केचित्कुद्धायाः पतिताः क्षिता । कृतं विन्दुसरस्तत्र ततो विन्दुसरः स्मृतम् ॥
 ततो निरुद्धा देवी सा भवेन स्मयता किल । चिन्तयामास मनसा शंकरक्षेपणं प्रति ॥ ३१
 भिच्चा विशामि पातालं स्रोतसाऽऽश्रय शंकरम् । ज्ञात्वा तस्या अभिप्रायं क्रूरं देव्याश्चिकीर्षितम्
 तिरोभावयितुं बुद्धिरासीदङ्गेपु तां नदीम् । तस्या बलेपं तं बुद्ध्वा नद्याः क्रुद्धस्तु शंकरः ॥
 निरुय तु शिरस्येनां वेगेन पतितां भुवि ॥ ३३
 एतस्मिन्नेव काले तु दृष्ट्वा राजानमग्रतः । धमनीसंततं क्षीणं छुधापरिगतेन्द्रियम् ॥ ३४
 अनेन तोषितश्चाहं नद्यर्थं पूर्वमेव हि । बुद्ध्वाऽस्य वरदानं तु कोपं नियतवांस्तु सः ॥ ३५
 ब्रह्मणो हि वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञाधारणं प्रति । ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्वेन तेजसा ।
 नदीं भगीरथस्यार्थं तपसोग्रेण तोषितः ॥ ३६
 ततो विसर्ज्यमानायाः स्रोतस्तत्सप्ततां यतम् । त्रयः प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रय एव तु ॥ ३७
 नद्याः स्रोतस्तु गङ्गायाः प्रत्यपद्यत सप्तधा । नलिनी हादिनी चैव पावनी चैव प्राग्गता ॥ ३८
 सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः । सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥
 तस्माद्भगीरथी या सा प्रविष्टा लवणोदधिम् । सप्तैता भावयन्तीह दिग्वाहं वर्षमेव तु ॥ ४०
 प्रसृताः सप्त नद्यस्ताः शुभा विन्दुसरोद्भवाः । नानादेशान्भावयन्त्यो भ्लेच्छप्रायार्थं सर्वशः ॥
 उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः । सिरिन्धान्कुन्तलांश्चीनान्वर्षारान्यवसान्द्रुहान् ॥
 रुपाणांश्च कुण्ठांश्च अङ्गलोकवराथ ये । कृत्वा द्विधा सिन्धुमरुं सीताऽमात्पश्चिमोदधिम् ॥
 अथ चीनमरुश्चैव तद्गणान्सर्वमालिकान् । सान्ध्रांस्तुपारांस्तम्पकान्पद्मान्दरदान्जकान् ॥
 एताञ्जनपदाञ्चभूः स्थावयन्ती गतोदधिर्भू ॥ ४४
 दरदाश्च सकादमीरान्गान्धारान्वरपान्दहदान् । शिवपौरानिन्द्रहासान्बदातींश्च विसर्जयान् ॥ ४५

१ ख. ग. घ. ङ. अभ्युषा । २ ख. ग. घ. ङ. 'वर्षं गिरिम् । गौ' । ३ ख. ङ. 'त्र गत्वा भ' । ४ ग. घ. वात्सा ५ घ. त्वर्ग । ६ पूर्व । ६ ख. ग. घ. ङ. 'वैशूले' । ७ ख. 'क्षुः क्षाव' । ८ ख. घ. 'म' । मर' ।

(भुवनविन्यासः)

सैन्धवान् रन्ध्रकरकान् भ्रमराभीररोहकान् । शुनामुखान् थोर्ध्वमनून्सिद्धचारणसेवितान् ॥ ४६
 गन्धर्वान् किलरान्यक्षान्क्षोविद्याधरारगान् । कलापग्रामकांश्चैव पारिदान्सीगणान्त्वसान् ॥ ४७
 किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरुन्धरभरतानपि । पञ्चालकाशिमातस्यांश्च मगधाङ्गास्तथैव च ॥ ४८
 ब्रह्मोत्तरांश्च वज्रांश्च तामलिमांस्तथैव च । एताञ्जनपदानार्यान्गङ्गा भावयते शुभान् ॥ ४९
 ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् । ततश्चाऽऽह्लादिनी पुण्या प्राचीनाभिमुखी ययौ ॥
 ग्लायवन्त्युपभोगांश्च निषादानां च जातयः । धीवरावृष्टिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि ॥ ५१
 केरलानुदृक्कर्णांश्च किरातानपि चैव हि । कालोदरान्विवर्णांश्च कुर्भारान्सवर्णभूषितान् ॥ ५२
 सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूताऽनुपूर्वतः । ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशं गता ॥ ५३
 भूपथांश्चावयन्तीह इन्द्रपुत्रसरोऽपि च । तथा खरापथांश्चैव इन्द्रशङ्कुपथानपि ॥ ५४
 मध्येनोद्यानभंकरान्कृष्यमावरणान्ययौ । इन्द्रद्वीपसमुद्रे तु प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥ ५५
 ततश्च नलिनी चागात्प्राचीमाशां जवेन तु । तोमरीन्म्लायवन्तीह हंसपागान्सहस्रकान् ॥ ५६
 पूर्वान्देशांश्च सेवन्ती भिन्ना सा बहुधा गिरीन् । कर्णप्रावरणांश्चैव प्राप्य चाश्वमुखानपि ॥
 सिकतापर्वतपरुङ्गत्वा विद्याधरान्ययौ । नेपिमण्डलकोष्ठे तु प्रविष्टा सा महोदधिम् ॥ ५८
 तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः । उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५९
 वैद्योकसायास्तीरे तु वने सुरभिविभ्रते । हरिशृङ्गे तु वसन्ति विद्वान्कौवेरको वशी ॥ ६०
 यज्ञोपेतः स सुमहानमितौजाः सुविक्रमः । तत्राऽऽगस्त्यैः परितृतो विद्वद्भिर्भक्षराक्षसैः ॥
 कुवेरानुचरा ह्येते चत्वारस्तत्समाः स्मृताः ॥ ६१
 एवमेव तु विज्ञेया ऋद्धिः पर्वतवासिनाम् । परस्परेण द्विगुणा धर्मतः कामतोऽर्धतः ॥ ६२
 ह्येकद्वयस्य पृष्ठे तु सायनं नाम तत्सरः । मनस्विनी प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती च सा ॥ ६३
 अवर्गो ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपार्श्वमौ । सरो विष्णुपदं नाम निपये पर्वतोत्तमे ॥ ६४
 तस्माद्द्वयं प्रभवति गान्धर्वो नैर्त्वली च या । मेरोः पश्चात्प्रभवति हृदश्चन्द्रप्रभो महान् ॥ ६५
 तत्र जाम्बूनदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं शुभम् । पयोदं तु सरो नीले सुशुभ्रं पुण्डरीकवत् ॥ ६६
 पुण्डरीका पयोदा च तस्मान्नद्या विनिर्गते । श्वेतात्प्रभवते पुण्यं सरस्तूत्तरसानसम् ॥ ६७
 ज्योतिस्ता च मृगकान्ता च तस्माद्दे संवभूवतुः । पृथुपत्सरैः पुण्यं च पद्ममीनद्विजाकुलम् ॥ ६८
 कल्पवृक्षसमाकीर्णं मधुवत्सर्वतः सुखम् । रुद्रकान्तमिति ख्यातं निर्मितं तद्भवेन तु ॥ ६९
 अन्ये चाप्यत्र विख्यताः पद्ममीनद्विजाकुलाः । नास्तीं हृदा जया नाम द्वादशोदधिसंनिभः ॥
 तेभ्यः शौन्वी च माध्वी च द्वे नद्यां संवभूवतुः । यानि किंपुरुषाद्यानि तेषु द्वेषो न वर्षति ॥
 उद्भिज्जान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति मरिद्वराः । ऋषभो दुन्दुभिश्चैव धुम्रश्चैव महागिरिः ॥ ७२
 पूर्वायता महाभागा निम्नगा लवणाम्भसि । चन्द्रकङ्कस्थथा प्राणा महानमिः जिशोऽश्वयः ॥
 उद्गयाता उर्दीचयान्तौ अवगाढा महोदधिम् ॥ ७३

७३

१ घ. 'प्रवर' । २ ख. घ. ट. 'मदामी' । ३ ख. घ. ट. 'मरुतिमुदरान्निवते । ग' । ४ ख. ट. 'रिदा-
 स्ताहणा' । ५ ख. ग. घ. ङ. भा । त' । ६ ख. घ. ट. 'मिमुला य । ७ ख. ग. घ. 'सा नोटक' । ८ ख. ग. घ. ट.
 'मारीस' । ९ क. 'यान्मा' । १० क. 'मस्कारा' । ११ क. 'यान्मा' । १२ ख. ग. घ. वल्की' । १३ क. तु'
 वारितु' । १४ ख. तु 'अश्वेदना' । १५ ख. ग. घ. ट. 'गाडे ह्य' । १६ क. नन्वली । १७ ख. घ. ट. 'रः भूषण प' ।
 ग. 'रः प्रकृष्ण प' । १८ क. 'श्रद्धाज' । १९ क. 'मापता च' । २० घ. 'दिल्या ने देवता' । २१ ग. ट. 'ना
 देवताऽऽय प मे' ।

- सोमकथ वराहश्च नारदश्च महीधरः । प्रतीचीमायतास्ते वै प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥ ७४
- चक्रो बलाहकश्चैव मैनाकर्षेव पर्वतः । आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ॥ ७५
- ६: चन्द्रमैनाकयोर्मध्ये त्रिदिशं दक्षिणं प्रति ॥ ७६
- तत्र संबर्त्तको नाम सोऽग्निः पिबति तज्जलम् । नाम्ना समुद्रपः श्रीमानरैवः स बडवामुखः ॥ ७७
- द्वादशैते प्रविष्टा हि पर्वता लवणोदधिम् । महेन्द्रभयत्रिभस्ताः पक्षच्छेदभयात्तदा ॥ ७८
- यदेतदृश्यते चन्द्रे श्वेते कृष्णशशाङ्कति ॥ ७९
- भारतस्य तु वर्षस्य भेदास्ते नव कीर्तिताः । इहोदितस्य दृश्यन्ते तथाऽन्येऽन्यत्र नोदिते ॥ ८०
- उत्तरोत्तरमेतेषां वर्षभूदृश्य ते गुणैः । आरोग्गामुष्णपाणाभ्यां धर्मतः कापतोऽर्धतः ॥ ८१
- समान्वितानि भूतानि गुणैरनैस्तु भार्गवतः । वसन्ति नानाजातीनि तेषु वर्षेषु तानि वै ॥ ८२
- इत्येषाऽधारयत्सर्वं पृथ्वी विश्वं जगद्विस्तृतौ ॥ ८३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयद्वयः— ३५०२

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

- दक्षिणेनावि वर्षस्य भारतस्य निबोधत । दशयोजनसाहस्रं समतीत्य महार्णवम् ॥ १
- धीण्येव तु सहस्राणि योजनानां समायतम् । अतस्त्रिभागाविस्तीर्णं नानापुष्पफलोदयम् ॥ २
- विद्युत्सन्तं महाशैलं तत्रैकं कुलपर्वतम् । येन कृततर्देनैकैस्तद्वीपं समलंकृतम् ॥ ३
- मसन्नस्वादुसालिलास्तत्र नद्यः सहस्रशः । वाप्यस्तस्य तु द्वीपस्य प्रष्टुचा विमलोदकाः ॥ ४
- तस्य शैलस्य च्छिद्रेषु त्रिस्तीर्णेष्वायतेषु च । अनेकेषु संशुद्धानि नानाकाराणि सर्वशः ॥ ५
- नरनारीसमाढयानि मुदितानि महान्ति च । तेषां तलप्रवेशानि सहस्राणि शतानि च ॥ ६
- पुराणि संनिविष्टानि पर्वतान्तर्गतानि च । सुसंबद्धानि चान्योन्यमेकद्वाराणि तान्यथ ॥ ७
- दीर्घदृशधरात्मनो नीला मेघसमप्रभाः । जातमात्राः प्रजास्तत्र अशीतिपरमाणुषु ॥ ८
- शाखाभृगसधर्माणः फल्मूलाशिनस्तथा । गोधर्माणो ह्यनिर्दिष्टाः शौचोचारविवाजिताः ॥ ९
- तद्वीपं तादृशैः पूर्णं मनुजैः क्षुद्रमनुषैः । एवमेतेऽन्तरद्वीपा व्याख्याता अनुपूर्वशः ॥ १०
- विंशतिशतं पञ्चाशत्पञ्चशतैः शतं तथा । सहस्रमपि चाप्युक्तं योजनानां समन्ततः ॥ ११
- विस्तीर्णाश्चाऽस्यताश्चैव नानासंख्यसमाकुलाः । बहिष्णद्वीपवर्गाणि क्षुद्रद्वीपाः सहस्रशः ॥ १२

* इदमेवं नास्ति य. पुस्तके ।

१ क 'म'. चक्रो । २ क 'क्षिणा' । ३ ख 'कृष्ण' । ४ क 'कृतिः' । भा० । ५ ख. घ. 'मुद्रिच्यते' । ६ ग. ड. 'मश' । ब. 'ग' । ७ ग. ड. 'जात नि' । ८ क. 'स्थिता' । इ. 'स' । ९ ख. घ. 'श' । १० प. 'विन्यासस्यद्वी' । ड. 'श' । ११ य. 'विन्यासस्यद्वी' । १२ ख. 'पा तिल' । १३ ख. 'निले' । १३ ग. ड. 'जै बुद्धमा' ।

। (भुवनविन्द्यामः)

- जम्बूद्वीपदेशास्तु षडन्ये त्रिविधाश्रयाः । अत्र द्वीपाः समाख्याता नानारत्नाकराः क्षितौ ॥
 अद्भुद्वीपं यमद्वीपं मलयद्वीपमेव च । शङ्खद्वीपं कुशद्वीपं वराहद्वीपमेव च ॥ १४
- अद्भुद्वीपं निबोध त्वं नानासंघममाकुलम् । नानाम्लेच्छगणाकीर्णं तद्द्वीपं बहुविस्तरम् ॥ १५
- हेमविद्रुमपूर्णानां रत्नानामाकरं क्षितौ । नदीशैलवैश्वित्रं संनिभं लवणाम्भसा ॥ १६
- तत्र चक्रगिरिर्नाम नैकनिर्झरकन्दरः । तत्र सा तु दरी चास्य नानासम्पत्समाश्रया ॥ १७
- स मध्ये नागदेशस्य नैकदेशो महागिरिः । कोटिभ्यां नागनिलयं प्राप्तो नन्दनदीपतिम् ॥ १८
- यमद्वीपमिति प्रोक्तं नानारत्नाकरांचितम् । (+तत्रागि द्युतिमात्राम् पर्वतो धातुमण्डितः ॥
 समुद्रगानां(णां) प्रभवः प्रभवः काञ्चनस्य तु ॥ १९
- तथैव मलयद्वीपमेवैव सुमंवृतम् ।) मणिरत्नाकरं स्फीतमाकरं कनकस्य च ॥ २०
- आकरं चन्दनानां च समुद्राणां तथाऽऽकम् । नानाम्लेच्छगणाकीर्णं नदीपर्वतमण्डितम् ॥ २१
- तत्र श्रीमांस्तु मलयः पर्वतो रजनाकरः । महामलय इत्येवं विख्यातो वरपर्वतः ॥ २२
- द्वितीयं मन्दरं नाम प्रथितं च सदा क्षितौ । +नानापुष्पफलोपेतं रम्यं देवांपसेवितम् ॥
 अगस्त्यभयनं तत्र देवासुरनमस्कृतम् ॥ २३
- तथा काञ्चनपादस्य मलयस्यापरस्य हि । निकुञ्जैस्तणसोमाङ्गैराश्रयं पुण्यसेवितम् ॥ २४
- नानापुष्पफलोपेतं स्वर्गादपि विशिष्यते । तत्रावतरते स्वर्गः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २५
- तथा त्रिभुवनिलये नानाधानुविभूषिते । अनेकयोजनोत्सेधे चित्रसानुदरीगृहे ॥ २६
- तस्य कूटतटे रम्ये हेमप्राकारतोरणा । निर्यूहवलयी चित्रा हर्म्यभासादमालिनी ॥ २७
- शतयोजनविस्तीर्णां शिशदायामयोजना । नित्यप्रमुदिता स्फीता लङ्का नाम महापुरी ॥ २८
- सा कामरूपिणां स्थानं राक्षसानां महात्मनाम् । आवासो बलहसानां तद्विद्याएवविद्विषाम् ॥
 मानुषाणामसंवाधा ह्यगम्या सा महापुरी ॥ २९
- तस्य द्वीपस्य वै पूर्वं तीरे नन्दनदीपतेः । गोकर्णनाभेयस्य शंकरस्याऽऽलयं महत् ॥ ३०
- तथैकराज्यं विश्वं शङ्खद्वीपसमास्थितम् । शतयोजनविस्तीर्णं नानाम्लेच्छगणालयम् ॥ ३१
- तत्र शङ्खगिरिर्नाम धौतशङ्खदलयमः । नानारत्नाकरः पुण्यः पुष्पकृद्भिर्निषेवितः ॥ ३२
- शङ्खनागा महापुण्या यम्पात्प्रभवते नदी । यत्र शङ्खमुखो नाम नागराजः कृतालयः ॥ ३३
- तथैव कुमुदद्वीपं नानापुष्पयोशोभितम् । नानाग्रामसमाकीर्णं नानारत्नाकरं शिवम् ॥ ३४
- कुमुदा नाम महाभागा ह्युच्चित्तनिर्वहणी । महादेवस्य भगिनी प्रभाभिस्ताभिरिज्यते ॥ ३५
- तथा वराहद्वीपे च नानाम्लेच्छगणाकुले । नानाजातिममाकीर्णं नानाधिष्ठानपत्तने ॥ ३६
- धनधान्ययुते स्फीते धर्मिष्ठजनसंकुले । नदीशैलवैश्वित्रैर्बहुपुष्पफलोपगैः ॥ ३७
- वराहपर्वतो नाम तत्र रम्यः शिलाक्षयः । अनेककन्दरद्वीपगुहानिर्झरशोभितः ॥ ३८
- दन्तारत्नरसपानीया पुण्यतीर्थतरङ्गिणी । वाराही नाम वरदा प्रवृत्ता रम्य महानदी ॥ ३९
- वागहरूपिणे तत्र विष्णवे प्रभविष्णवे । अनन्यदेवतास्तस्मै नमस्कुर्वन्ति वै प्रजाः ॥ ४०

* इदमर्थं नास्ति ख. पुस्तके । + धनुषिहान्तमंगप्रन्थो द. पुस्तके नास्ति । × इदमर्थं नास्ति क. ख ग. पुस्तके ।

१ ग. घ. द. वर्षप । २ ग. घ. निर्यूह । ३ ख. घ. 'वली' नाम देवस्य । ४ ग. द. 'म देवस्य ५ क. ख ग. घ. पुष्पयो' । ६ क. 'रत्न' । ७ ख. 'निबोधनी । म' । ८ ख. ग. घ. द. 'ममात्स' । ९ क. 'सादर' म । १० क. 'नित्य' । ११ ख. 'दे' प्रजा ।

एवं पठेते कथिता अनुद्वीपाः समन्ततः । भारतद्वीपदेशो वै दक्षिणे बहुविस्तरः ॥ ४१
 एवमेकमिदं वर्षं बहुद्वीपमिहोच्यते । समुद्रजलसंभिन्नं खण्डं खण्डीकृतं स्मृतम् ॥ ४२
 एवं चतुर्भद्रद्वीपः सान्तरद्वीपमण्डितः । सानुद्वीपः समाख्यातो जम्बूद्वीपस्य विस्तरः ॥ ४३
 इति भीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ३५४२

अभेदेनपनाशक्तमोऽध्यायः ।

भवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

प्लक्षद्वीपं प्रवक्ष्यामि यथावदिह संग्रहात् । शृणुतेमं यथातत्त्वं ध्रुवतो मे द्विजोत्तमाः ॥ १
 जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणस्तस्य विस्तरः । विस्ताराद्भिगुणथास्य परिणाहः समन्ततः ॥ २
 तेनाऽऽहतः समुद्रोऽयं द्वीपेन लवणोदकः ॥ ३
 तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते प्रजा । कुत एव हि दुर्भिक्षं जराख्याधिभयं कुतः ॥ ४
 तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषणाः । रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासां नामानि वक्ष्यते (चम्यहम्) ॥ ५
 प्लक्षद्वीपादिषु त्वेषु सप्त सप्तसु सप्तसु । ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वताः सदा ॥ ६
 प्लक्षद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्तद्वीपान्महाचलान् । गोमेदकोऽत्र प्रथमः पर्वतो मेघसंनिभः ॥ ७
 ख्यायते तस्य नाम्ना वै वर्षं गोमेदकं तु तत् ॥ ८
 द्वितीयः पर्वतश्चन्द्रः सर्वोपधिसमन्वितः । अश्विभ्याममृतस्यार्थे ओपध्यस्तत्र संस्थिताः ॥ ९
 तृतीयो नारदो नाम दुर्गशैलो महोच्छ्रयः । तत्राचले समुद्रान्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ ॥ १०
 चतुर्थस्तत्र वै शैलो दुन्दुभिर्नाम नामतः । शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन्दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ॥ ११
 रज्जुदारो रज्जुमयः शाल्मलश्चासुरान्तकृत् ॥ १२
 पञ्चमः सोमको नाम देवैर्यत्रामृतं पुरा । संभृतं च हृतं चैव मातुरर्थे गरुत्मता ॥ १३
 षष्ठस्तु सुमना नाम स एवर्षभ उच्यते । हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन्ऽङ्गुले निष्पदितः ॥ १४
 वैभ्राजः सप्तमस्तत्र भ्राजिष्णुः स्फाटिको महान् । यस्माद्विभ्राजतेऽर्वाभिर्भैभ्राजस्तेन स स्मृतः ॥ १५
 तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि नामतस्तु यथाक्रमम् । गोमेदं प्रथमं वर्षं नाम्ना शान्तैर्भयं स्मृतम् ॥ १६
 चन्द्रस्य शिखरं नाम नारदस्य मुखोदयम् । आनन्दं दुन्दुर्भैर्वर्षं सोमकस्य शिवं स्मृतम् ॥ १७
 क्षेमकमृषमस्यापि वैभ्राजस्य ध्रुवं तथा ॥ १८
 एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः । विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानास्तु तैः सह ॥ १९
 तेषां नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः । नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि सप्त गङ्गा महानैदीः ॥ २०
 (* अनुत्ता सुतसैव निष्पापा मुदिता क्रतुः । अमृता मुकृता चैव सप्तैताः सरितां वराः) ॥
 अभिगच्छन्ति ता नद्यस्ताभ्यथान्मृताः सहस्रशः । बहुदकाश्चैवत्रत्यो यतो वर्षति चासवः ॥

* भनुशिक्षान्तर्गतप्रत्ययः क. पुस्तके नास्ति ।

- (भुवनविन्यासः)
 ताः पिवन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते । शुभाः शान्तवहाश्चैव प्रमोदा ये च ते शिवाः ॥
 अनन्दाश्च ध्रुवाश्चैव क्षेमकाश्च शिवैः मह । वर्षाश्रमाचारयुक्ताः प्रजास्तेष्वथ सर्वशः ॥ २०
 सर्वेष्वरोगाः सुव्याः प्रजास्त्वामयवार्जिताः । अधःसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी न च
 न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्गुणकृता कंचित् । त्रेतायुगसमः कालः सर्वदा तत्र वर्तते ॥ २२
 पुष्यद्वीपादिषु द्वेयः पञ्चस्वेतेषु सर्वशः । देशस्यानुविधानेन कालस्यानुविधाः स्मृताः ॥ २३
 पञ्च वर्षसहस्राणि तेषु जीवन्ति मानवाः । सुरुवाश्च सुत्रेपाश्च अरोगा बलिनस्तथा ॥ २४
 सुखमायुर्वर्षं रूपमारोग्यं धर्म एव च । पुष्यद्वीपादिषु द्वेयं शाकद्वीपान्तकेषु च ॥ २५
 पुष्यद्वीपः पृथुः श्रीमान्सर्वतोधनधान्यवान् । दिव्यौषधिकलोपेतः सर्वौषधिवनस्पतिः ॥ २६
 आहतः पशुभिः सर्वैर्ग्रामा(स्या)रण्यैः सहस्रशः । जम्बूद्वीपेण संख्यातस्तस्य मध्ये द्विजोत्तमाः ॥
 पुष्यो नाम महाद्वक्षस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥ २७
 स तत्र पूज्यते स्थाणुर्मध्ये जनपदस्य हि । स चापीक्षुरसोदेशः पुष्यद्वीपसमावृतः ॥ २८
 पुष्यद्वीपस्य चैवेह वैपुल्याद्विस्तरेण तु । इत्येव संनिवेशो वः पुष्यद्वीपस्य कीर्तितः ॥
 आनुपूर्व्या समासेन शाल्मलं तं निबोधत ॥ २९
 ततस्तृतीयं द्वीपानां शाल्मलं द्वीपमुत्तमम् । शाल्मलेन समुद्रस्तु द्वीपेनेक्षुरसोदकः ॥
 पुष्यद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन समावृतः ॥ ३०
 तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषु वर्षेषु सप्तसु ॥ ३१
 प्रथमः सूर्यसंकाशः कुमुदो नाम पर्वतः । सर्वधातुमयैः शृङ्गैः शिलाजालसमुद्गतैः ॥ ३२
 द्वितीयः पर्वतस्तस्य उन्नतो नाम विश्रुतः । हरितालमयैः शृङ्गैर्दिवमादृत्य तिष्ठति ॥ ३३
 तृतीयः पर्वतस्तस्य बलाहक इति ध्रुतः । जात्यङ्गनमयैः शृङ्गैर्दिवमादृत्य तिष्ठति ॥ ३४
 चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यर्षापद्यो महाबलाः । विशल्यकरणी चैव मृतसंजीवनी तथा ॥ ३५
 कङ्कस्तु दशमस्तत्र पर्वतः सुमहोदयः । दिव्यपुष्पफलोपेतो वृक्षवीरुसमावृतः ॥ ३६
 षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसंनिभः । यस्मिन्सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम वारिजः ॥ ३७
 सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुद्वात्राप्यु भाष्यते । तत्र रत्नान्यनेकानि स्वयं वर्षति वासवः ॥
 मन्नापतिषुपाटाय प्राजापत्ये विधिः स्वयम् ॥ ३८
 इत्येते पर्वताः सप्त शाल्मले मणिभूषिताः । तेषां वर्षाणि बक्ष्यामि सप्तैव तु शुभानि वै ॥
 कुमुदात्प्रथमं श्वेतर्षुन्नतस्यं तु लोहितम् ॥ ३९
 बलाहकस्य ज्जीमूतं द्रोणस्य हरितं स्मृतम् । कङ्कस्य वैद्युतं नाम महिषस्य तु मानसम् ॥ ४०
 कुकुदः सुर्धमं नाम सप्तैतानि तु सप्तधा । वर्षाणि पर्वताश्चैव नदीस्तेषु निबोधत ॥ ४१
 पार्वतीतीया वितृणा च चन्द्रा शुक्रा विमोचनी । निवृत्तिः सप्तमी तासां प्रतिवर्षं तु ताः स्मृताः
 तासां समीपमाश्रान्याः शतशोऽथ सहस्रशः । अशत्र्याः परिमंस्यातुं श्रेद्यास्तु भुभुपता ॥
 इत्येव संनिवेशो वः शाल्मलस्यापि कीर्तितः । पुष्यद्वीपेण संख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ ४२

- शाल्मलिर्विगुलस्कन्धस्तस्य नाम्ना स उच्यते । शाल्मलिस्तुसमुद्रेण सुरोद्रेण समन्ततः ॥
विस्ताराच्छाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः ॥ ४५
- उत्तरेषु तु धर्मज्ञा द्वीपेषु शृणुन प्रजाः । यथाश्रुतं यथान्यायं ब्रुवतो मे निबोधत ॥ ४६
- कुशद्वीपं प्रवक्ष्यामि चतुर्थं तं समासतः । सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः ॥ ४७
- सप्तैव गिरयस्तत्र वर्ण्यमानान्निबोधत । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ॥ ४८
- कुशद्वीपे तु विज्ञेयः पर्वतो विद्रुमोच्चयः । द्वीपस्य प्रथमस्तस्य द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ ४९
- तृतीयो घृतिमात्राम जीमूतसदृशो गिरिः । चतुर्थः पुण्यवात्राम पञ्चमस्तु कुशेशयः ॥ ५०
- षष्ठो हरिगिरिर्नाम सप्तमो मन्दरः स्मृतः । मन्दा इति ह्यथां नाम मन्दरो दारणादधाम् ॥ ५१
- तेषामन्तरविक्षम्भो द्विगुणः परिवारितः । उद्भिर्द्वं प्रथमं वर्षं द्वितीयं त्रेणुमण्डलम् ॥ ५२
- तृतीयं स्वैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतम् । पञ्चमं घृतिमद्वयं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् ॥
सप्तमं कपिलं नाम सप्तैते वर्षपर्वताः ॥ ५३
- एतेषु देवगन्धर्वाः प्रभासु जगदीश्वराः । विहरन्ति रमन्ते च हृद्यमानास्तु वर्षशः ॥ ५४
- न तेषु दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्यस्तथैव च । गौरप्रयो जनः सर्वः क्रमाच्च स्त्रियते तथा ॥ ५५
- सत्रापि नद्यः सप्तैव धृतपापाः शिवास्तथा । पवित्रा संततिश्चैव घृतिगर्भा मही तथा ॥ ५६
- अन्यास्तांभ्योऽपरिज्ञाताः शतशोऽथ सहस्रशः । अभिगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वामवः
घृतोदेन कुशद्वीपो बाह्यतः परिवारितः । विज्ञेयः स तु विस्तारात्कुशद्वीपसमेन तु ॥ ५८
- इत्येष संनिवेशो वः कुशद्वीपस्य वर्णितः । क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तारं वक्ष्याम्यहमतः परम् ॥ ५९
- कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणः स तु वै स्मृतः । घृतोदकसमुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः ॥ ६०
- तस्मिन्दीपे नगश्रेष्ठः क्रौञ्चस्तु प्रथमो गिरिः । क्रौञ्चात्परो वामनक्रो वामनादन्धकारकः ॥ ६१
- अन्धकारात्परश्चापि दिवाहृत्त्राम पर्वतः । दिवाहृतः परश्चापि दिविन्द्रो गिरिरुच्यते ॥ ६२
- दिविन्द्रात्परतश्चापि पुण्डरीको महागिरिः । पुण्डरीकात्परश्चापि मोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ ६३
- एते रत्नमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः । बहवक्षफलोरेता नानावसलतावृताः ॥ ६४

तस्मिञ्जनपदाः पुण्याः पर्वतान्तरिते शुभाः । वर्णाश्रमसमाकीर्णा देशास्ते सप्त वै स्मृताः ॥
 न संकरश्च तेष्वस्ति वर्णाश्रमकृतः कश्चित् । धर्मस्य चाव्यभोचारादेकान्तमुखिताः प्रजाः ॥
 न तेषु लोभो माया वा ईर्ष्याऽमूयाऽधृतिः कुतः । विपर्ययो न तेष्वस्ति पतस्वाभाविकं स्मृतम्
 करोत्पत्तिर्न तेष्वस्ति न दण्डो न च दण्डकाः । स्वधर्मेणैव धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम् ॥
 एतावदेव शन्यं वै तस्मिन्द्वीपे निवासिनाम् । पुष्करं सप्तमं द्वीपं प्रथम्यामि निबोधत ॥ १०४
 पुष्करेण तु द्वीपेन वृतः क्षीरोदको वहिः । शकद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ॥ १०५
 पुष्करे पर्वतः श्रीमामेक एव महाशिलः । चित्रैर्मणिमयैः शैलैः शिखरैस्तु समुच्छ्रितैः ॥ १०६
 द्वीपस्य तस्य पूर्वार्धे चित्रसानुः स्थितो महान् । परिमण्डलसहस्राणि विस्तीर्णः पञ्चविंशतिः ॥
 ऊर्ध्वं चैव चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि समाचितः । द्वीपार्धस्य परिस्तोमः पर्वतो मानसोत्तमः ॥ १०८
 स्थितो वेलासमीपे तु नवचन्द्र इबोदितः । योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥ १०९
 तावदेव स विस्तीर्णः सर्वतःपरिमण्डलः । स एवं द्वीपपश्चार्धे मानसः पृथिवीधरः ॥ ११०
 एक एव महासानुः संमिनेश्चाद्विधा कृतः । स्वाद्दकेनोदधिना सर्वतः परिवारितः ॥ १११
 पुष्करद्वीपविस्ताराद्विस्तीर्णोऽसौ समन्ततः । तस्मिन्द्वीपे स्मृतौ द्वौ तु पुण्यां जनपदौ शुभौ ॥
 अभितो मानसस्याथ पर्वतस्यानुमण्डलौ ॥ ११२
 महावीतं तु यद्वर्षं बाह्यतो मानसस्य तत् । तस्यैवाभ्यन्तरे यत्तु धातकीखण्डमुच्यते ॥ ११३
 दश वर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः । आरोग्यसुखभूयिष्ठा मानसी सिद्धिमास्थिताः ॥ ११४
 सममायुश्च रूपं च तस्मिन्वर्षद्वये स्थितम् । अधमोक्षमौ न तेष्वास्तां तुलयास्ते रूपशीलतः ॥
 न तत्र बभूवो मेघ्यां न स्तेया(यं) न भयं तथा । निग्रहो न च दण्डोऽस्ति न लोभो न परिग्रहः
 सत्यामृतं न तत्रास्ति धर्माधर्मौ तथैव च । वर्णाश्रमाणां वार्त्ता वा पाशुपाल्यं वणिविक्रया ॥
 त्रयी विद्या दण्डनीतिः शुश्रूषां शल्यमेव च । वर्षद्वये सर्वमेतत्पुष्करस्य न विद्यते ॥ ११८
 न तत्र नद्यो वर्षं च शीतोष्णं वा न विद्यते । द्वाद्भिज्जान्युदकान्यत्र गिरिमश्र(स)वणानि च ॥
 उत्तराणां कुरूणां च तुल्यकालो जनः सदा । सर्वत्र सुसुखस्तत्र जराकामविवर्जितः ॥ १२०
 इत्येव धातकीखण्डे महावीते तथैव च । आनुपूर्व्याद्विधिः कृत्स्नः पुष्करस्य प्रकीर्तितः ॥ १२१
 स्वाद्दकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः । विस्तरान्मण्डलाच्चैव पुष्करस्य तथैव च ॥ १२२
 एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । द्वीपस्यानन्तरो यस्तु समुद्रैस्तत्समस्तु सः ॥ १२३
 एवं द्वीपसमुद्राणां वृद्धिर्ज्ञेया परस्परात् । अपां चैव समुद्रेकात्समुद्रा इति संज्ञिताः ॥ १२४
 ऋषयो निवसन्त्यस्मिन्मजा यस्माच्चतुर्विधाः । तस्माद्वर्षमिति प्रोक्तं प्रजानां सुखदं तु तत् ॥
 ऋषे इत्येव ऋषिणो वृषः शक्तिप्रबन्धने । रतिप्रबन्धनारिसद्धं वर्षत्वं तेन तेषु तत् ॥ १२६
 शुक्रवसे चन्द्रवृद्धौ समुद्रः पूर्यते सर्दा । प्रक्षीयमाणे वहुंले क्षीयतेऽस्तमिते खगे ॥ १२७
 आपूर्यमाण उदधिः स्वत एवाभिपूर्यते । ततोऽपक्षीयमाणेऽपि स्वात्मनैवापकृष्यते ॥ १२८

१ ख. 'रिताः शु' । २ घ. 'दृष्टः स' । ३ ग. ग. घ. 'दे सर्व' । ४ ग. घं. द. 'धं मित्र' । ५ ख. ग. घ.
 द. 'वाः । अयोगाः गु' । ६ द. 'णिक्रया । न' । ७ घ. 'पाशिलयने' । ८ घ. द. घं । ९ क खण्डो न' । १० क.
 'दस्तु समन्ततः । ए' । ११ ग. घ. ऋषि दे । १२ क. ऋषयो वृ' । १३ क 'ने । द' । १४ क. द. तदा । १५ ख.
 द. 'दुः क्षी' । ग. 'दृष्टः क्षी' ।

(मुचनविन्यासः)

उखास्थमग्निंसंयोगाज्जलमुद्रिच्यते यथा । तथा महोदधिगनं तोयमुद्रिच्यते ततः ॥ १२९

अन्यूना ह्यतिरिक्ताश्च वर्धन्त्यापो हसन्ति च । उदयास्तमितेथेन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥
अयवृद्धिरेवमुदधेः सोमवृद्धिक्षयात्पुनः ॥ १३०

दशोत्तराणि पञ्चैत्र अङ्गुलीनां शतानि तु । अयां वृद्धिः क्षयो वृष्टैः समुद्राणां तु पर्वसु ॥ १३१
द्विराप्तत्वात्स्मृता द्वीपाः सर्वतश्चोदकावृताः । उदकेस्योऽऽधानं यस्मात्तस्मादुदधिरुच्यते ॥

अपर्वाणस्तु गिरयः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः । पुस्तद्वीपे तु गोमेदः पर्वतस्नेन चोच्यते ॥ १३२
शाल्मालिः शालमलद्वीपे पूज्यते च महाद्रुमः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥

क्रौञ्चद्वीपे गिरिः क्रौञ्चो मध्ये जनपदस्य ह । शाकद्वीपे द्रुमः शाकस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥
न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे तत्र तैः स नमस्कृतः । महादेवः पूज्यते तु ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ १३६

तस्मिन्निवसति ब्रह्मा साध्यैः सार्धं प्रजापतिः । उपासते तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशन्महार्षिभिः ॥
स तत्र पूज्यते चैव देवैर्देवोत्तमोत्तमः ॥ १३६

जम्बूद्वीपात्पर्वतन्ते रत्नानि विविधानि च । द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां हि क्रमाँत्विह ॥ १३७

सर्वशो ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च । आरोग्यायुःप्रमाणाद्धि द्विगुणं च समन्ततः ॥ १३८

एतस्मिन्पुष्करद्वीपे यदुक्तं वर्षकद्रयम् । गोपायति प्रजास्तत्र स्वयं संज्जनमण्डिताः ॥ १३९

ईश्वरो दण्डमुग्रम्य ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः । सविष्णुः सशिशो देवः स पिता स पितामहः ॥ १४०

भोजनं चाँपित्नेन तत्र स्वयमुपस्थितम् । पृष्टं सुमहावीर्यं भुञ्जते च प्रजाः सदा ॥ १४१

परेण पुष्करस्याथ आश्रयायः(थं) स्थितो महान् । स्वाद्द्रुकः समुद्रस्तु सपन्तात्परिवेष्टितः ॥

परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः । काञ्चनी द्विगुणा भूमिः सर्वा चैकशिलोपमा ॥ १४३

तस्मात्परेण शैलस्तु मर्यादान्ते तु मण्डलम् । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ १४४

आलोकस्तस्य चार्वाकु निरालोकस्ततः परम् । योजनानां सहस्राणि दश तस्योच्छ्रयः स्मृतः ॥

तार्वाथ विस्तरस्तस्य पृथिव्यां कामगश्च सः । आलोकं लोकशब्दस्तु निरालोकं सलोकता ॥
लोकार्थं संमतो लोकौ निरालोकस्तु वाद्यतः ॥ १४६

लोकविस्तरमात्रं तु आलोकः सर्वतो वहिः । परिच्छिन्नः सपन्ताच्च उदकेनाऽऽवृतश्च सः ॥

निरालोकात्परथापि अण्डमवृत्त्य तिष्ठति ॥ १४७

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी । भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ भूदेस्तथा

जनस्तपस्तथा सत्य एतावाँल्लोकसंग्रहः । एतावानेव विज्ञेयो लोकान्तर्धैव तत्परः ॥ १४९

कुम्भस्थापी भवेद्यथादक्म तीर्थां दिशि चन्द्रमाः । आदितः शुक्लपक्षस्य वपुरण्डस्य तद्विद्यम् ॥

अण्डानामीदृशानां तु कोट्यो शेषाः सहस्रजः । तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च कारणस्याव्ययात्मनः ॥

कारणः प्राकृतैस्तत्र ह्यवृत्तं प्रतिमूर्त्तिभिः ॥ १५१

दनाधिक्येन चान्धोन्यं धारयन्ति परस्परम् । परस्परावृताः सर्वे उत्पन्नाश्च परस्परात् ॥ १५२

१. ग. उपास्थ । ग. उपस्थिम । घ. द. उपास्थ । २. घ. प. द. 'द्रुमनां । ३. ग. ग. द. 'श'
मासीनां । ४. प. 'अस्य निशान यथासी । ५. घ. ग. 'दिवान ६. घ. पुषरे । ७. घ. 'मासि । ८. घ. प. 'शुभद्रिपु
ता । ९. घ. द. 'य द्विगुण ततः । १०. घ. प. द. 'मण्डपविह' । ११. घ. प. द. 'वाद्यम रे । १२. ग. घ. ग.
महासा' । १३. घ. द. 'तिः प्र' । १४. १५. ग. घ. द. 'मि' । १६ ।

अण्डस्यास्य समन्तात्तु संनिविष्टो घनोदधिः । समन्ताद्येन तोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति ॥
 बाह्यतो घनतोयस्य तिर्यग्ध्वानुमण्डलम् । धार्यमाणं समन्तात्तु तिष्ठते घनतेजसा ॥ १५४
 अयोगुडनिधो वह्निः समन्तान्मण्डलाकृतिः । समन्ताद्घनवातेन धार्यमाणः स तिष्ठति ॥
 घनवातस्तथाऽऽकाशं धारयाणस्तु तिष्ठति ॥ १५५
 भूतादिश्च तथाऽऽकाशं भूताद्यं चाप्यसौ महान् । महान्व्याप्तो ह्यनन्तेन अव्यक्तेन तु धार्यते ॥
 अनन्तमपरिव्यक्तं दशधा सूक्ष्म एव च । अनन्तमकृतात्मानमनादिनिधनं च तत् ॥ १५७
 अतीत्य परतो योरमनालम्बमनामयम् । नैकयोजनसाहस्रं विप्रकृष्टं तमोवृतम् ॥ १५८
 तम एव निरालोकमपर्यादभेदेशिकम् । देवानामप्यविदितं व्यवहारविवाजितम् ॥ १५९
 तमसोऽन्ते च विरूपातमाकाशान्ते च भास्वरम् । मर्यादायामतस्तस्य शिबस्याऽऽयतनं महत् ॥
 त्रिदशानामगम्यं तु स्थानं दिव्यमिति श्रुतः । महतो देवदेवस्य मर्यादायां व्यवस्थितम् ॥ १६१
 चन्द्रादित्यानन्तमास्तु ये लोकाः मथिता बुधैः । ते लोका इत्यभिहिता जगतश्च न संशयः ॥ १६२
 रसातलवलात्मसु सप्तैशोर्ध्वतलाः क्षितौ । सप्त स्कन्धास्तथा वायोः सप्तह्यसदना द्विजाः ॥ १६३
 आपातालादित्रयं यावदत्र पञ्चविधा गतिः । प्रमाणमेतज्जगत एव संसारसागरः ॥ १६४
 अनाद्यन्ता प्रयात्येवं नैकजातिसमुद्भवा । विचित्रा जगतः सा वै मूर्तिरनवस्थिता ॥ १६५
 यथैतद्भौतिकं नाम निसर्गवद्भुविस्वरम् । अतीन्द्रियैर्महाभागैः सिद्धैरपि न लक्ष्यते ॥ १६६
 पृथिव्यां चाग्निवायूनां महत्तमस्तथा । ईश्वरस्य तु देवस्य अनन्तस्य द्विजोत्तमाः ॥ १६७
 क्षयो वा परिमाणं वा अन्तो वाऽपि न विद्यते । अनन्त एव सर्वत्र सर्वस्थानेषु पृथ्यते ॥
 तस्य चोक्ते मया पूर्वं तस्मिन्नामानुकीर्तने ॥ १६८
 य एव शिवनाम्ना हि तद्गः कातस्त्वेन कीर्तितम् । स एव सर्वत्र गतः सर्वस्थानेषु पृथ्यते ॥
 भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले । अर्णवेषु च सर्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥ १७०
 तथा तपमि विज्ञेय एव एव महापुतिः । अनेकधा विभक्ताहो महाभोगी महेश्वरः ॥
 सर्वलोकेषु लोकेश इत्यते बहुधा प्रभुः ॥ १७१
 एवं परस्परोत्पन्ना धार्यन्ते च परस्परान् । आधाराधेयभावेन विकारास्ते विकारिणः ॥ १७२
 पृथ्व्यादपो विकारास्ते परिच्छिन्नः परस्परम् । परस्परविकाशैव प्रविष्टाश्च परस्परम् ॥ १७३
 यस्माद्विष्टाश्च तेऽन्योन्यं तस्मात्सर्वैर्मपागताः । प्रौगासन्दाविशेषास्तु विशेषान्योन्यवेशनात् ॥
 पृथिव्याथाश्च वाय्वन्ताः परिच्छिन्नास्त्रयस्तु ते ।
 गुणापचयसारेण परिच्छेदो विशेषतः । शेषाणां तु परिच्छेदः सौक्ष्म्यान्नेह विभाव्यते ॥ १७५
 भूतेभ्यः परतस्तेर्भ्यो ह्यालोकः परतः स्मृतः । भूतान्वालोक्त आकाशे परिच्छिन्नानि सर्वशः ॥
 पाप्मे महति पात्राणि यथैवान्तर्गतानि तु । भवन्त्यन्योन्यवह्निनानि परस्परतपाश्रयात् ॥
 तथा ह्यालोक आकाशे भेदास्त्वन्तर्गता मताः ॥ १७७
 कृत्स्नान्येतानि चत्वारि अन्योन्यस्याधिकानि तु । यावदेतानि भूतानि तावदुत्पत्तिरुच्यते ॥ १७८

१ स. 'जितादिन' । २ घ. ह. 'महेशि' । ३ स. ग. ह. 'यतो प्र' । ४ स. ग. घ. ह. 'ऋषाः । वि' । ५ घ. 'सर्ग' । ६ स. घ. 'रा' । भा । ७ स. ग. ह. 'प्रायस्य विषयम्' । ८ स. ग. ह. 'भो यतो' । ९ 'भो ये मोक्षाः परतः । १० । ११ ।

(ज्योतिषप्रचारः)

जन्तूनामिह संस्कारो भूतेष्वन्तर्गतो मतः । प्रत्याख्याय च भूतानि कार्योत्पत्तिर्न विद्यते ॥१७९॥
तस्मान्परिमिता भेदाः स्मृताः कार्यात्मकास्तु ते । करणात्मकास्तथैव स्युर्भेदा ये महदादयः ॥
इत्येष संनिवेशो वो मया प्रोक्तो विभागगुणः । सप्तद्वीपसमुद्राया यायातथ्येन वै द्विजाः ॥१८१॥

विस्तारान्मण्डलाद्यैव प्रसंख्यातेन चैव हि । वैश्वरूपं प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकम् ॥ १८२

अधिष्ठानं भगवतो यस्य सर्वमिदं जगत् । एवं भूतगणाः सप्त संनिविष्टाः परस्परम् ॥ १८३

एतावान्संनिवेशस्तु मया शक्यः प्रभाषितुम् । एतावदेव श्रोतव्यं संनिवेशे तु पाथिक् ॥ १८४

सप्त प्रकृतपस्त्रेता धारयन्ति परस्परम् । तास्वैल्लप्रमाणेन प्रसंख्यातुमिदोच्यते ॥

असंख्येयाः प्रकृतपस्त्रिर्वर्ध्वमथ याः ॥ १८५

तारकासंनिवेशश्च यावद्विष्यं तु मण्डलम् । मर्पादासंनिवेशस्तु भूमेस्तदनुमण्डलम् ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यां वै द्विजोत्तमाः ॥ १८६

इति भीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवगोपन्दासो नामैकोनव्याशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३६३१

अथ पञ्चाशोऽध्यायः ।

ज्योतिषप्रचारः ।

सूत्र उवाच—

अथः प्रमाणमर्थं च वर्णयमानं निबोधत । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥
अनन्तधातवो ह्येते व्यापकास्तु प्रकीर्तिताः ॥ १

जननी सर्वभूतानां सर्वभूतधरा धरा । नानाजनपटाकीर्णा नानाधिष्ठानपत्तना ॥ २

नानानदनद्रीशैला नैकजातिसमाकुल्या । अनन्ता गीषते देवी पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ३

नदीनदसमुद्रस्यास्तथा क्षुद्राश्रयाः स्थिताः । पर्वताकाशसंस्थाश्च अन्तर्भूमिगतश्च याः ॥ ४

आपोऽनन्तांश्च विज्ञेयास्तथाऽग्निः सर्वलौकिकः । अनन्तः पटयने चैव व्यापकः सर्वसंभवः ॥५॥

तथाऽऽकाशमनाम्बुं च रम्यं नानाश्रयं स्मृतम् । अनन्तं प्रथितं सर्वं वायुश्चाऽऽकाशसंभवः ॥ ६

आपः पृथिव्यामुदके पृथिवी चोपरि स्थिता । आकाशञ्चापरमथः पुनर्भूमिः पुनर्जलम् ॥ ७

एवमन्तमन्तो ह्यनन्तस्य भौतिकस्य न विद्यते । पुरा सुरैरेभिहितं निश्चितं तु निबोधत ॥ ८

भूमिर्जलमथाऽऽकाशमिति ज्ञेया परम्परा । स्थितिरेषा तु विज्ञेया सप्तमेऽस्मिन्महातले ॥ ९

दशयोजनमाहर्षमेरुभौमं रमानलम् । साधुभिः परिविख्यातमेकैकं बहुविस्तरम् ॥ १०

मथममन्तलं चैव सुन्तलं तु ततः परम् । ततः परतरं विद्याद्वितलं बहुविस्तरम् ॥ ११

ततो मथमन्तलं नाम परतथ महातलम् । श्रीन्तलं च ततः प्राऽऽष्टुः पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥ १२

कुण्डलभौमं च प्रथमं भूमिभागं च कीर्तितम् । पाण्डुभौमं द्वितीयं तु तृतीयं रक्तमृत्तिकम् ॥ १३

१ वा. ह. 'दश पञ्च' । २ वा. म. 'दश मा पाण' । ३ वा. प. 'दि । विष्' । ४ प. ह. 'दिवे । म' ।

५ वा. म. 'दश प' । ६ वा. ह. 'दिव्या रे' । ७ वा. 'ने मक' । ८ प. 'दि । मुता' । ९ वा. प. 'विष्' ।

१० वा. 'रविदि' ।

- पातभौमं चतुर्थं तु पञ्चमं शर्करातलम् । षष्ठं शिलामयं चैव सौवर्णं सप्तमं तलम् ॥ १४
- अथं तु तले ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरम् । नमुचेरिन्द्रशत्रोर्हं महानादस्य चाऽऽलयम् ॥ १५
- पुरं च शार्ङ्गकुर्णस्य कवचस्य च मन्दिरम् । निष्कुलादस्य च पुरं महद्वृज्जनसंकुलम् ॥ १६
- राक्षसस्य च भीमस्य शूलदन्नस्य चाऽऽलयम् । लोहितौक्षकलिङ्गानां नगरं श्वापदस्य तु ॥ १७
- अनंजयस्य च पुरं पाद्मेन्द्रस्य महात्मनः । कालियस्य च नागस्य नगरं कलेस्य च ॥ १८
- अयं पुरसदृशाणि नागदानवरक्षसाम् । तले ज्ञेयानि प्रथमे कृष्णभौमे न संशयः ॥ १९
- द्वितीयेऽपि तले विषा दैत्येन्द्रस्य सुवृक्षसः । महाजम्भस्य च तथा नगरं प्रथमस्य तु ॥ २०
- तृतीयस्य कृष्णस्य निकुम्भस्य च मन्दिरम् । शङ्खालयेयस्य च पुरं नगरं गोमुखस्य च ॥ २१
- राक्षसस्य च नीलस्य मेघस्य क्रथनस्य च । पुरं च कुर्कुपादस्य महोष्णीपस्य चाऽऽलयम् ॥ २२
- अमलस्य च नागस्य पुरमश्वतरस्य च । कद्रुपुत्रस्य च पुरं तक्षकस्य महात्मनः ॥ २३
- अयं पुरसदृशाणि नागदानवरक्षसाम् । द्वितीयेऽस्मिंस्तले विषाः पाण्डुभौमे न संशयः ॥ २४
- तृतीये तु तले ख्यातं महादस्य महात्मनः । अर्तुह्लादस्य च पुरं दैत्येन्द्रस्य महात्मनः ॥ २५
- नारकालयेयस्य च पुरं पुरं निशिरसस्तथा । शिशुमारस्य च पुरं हृष्टपुत्रजाकुलम् ॥ २६
- अयवनस्य च विक्षेपं राक्षसस्य च मन्दिरम् । राक्षसेन्द्रस्य च पुरं कुम्भिलस्य खरस्य च ॥ २७
- विषाधस्य च क्रूरस्य पुरमलकामुखस्य च । हेमकंस्य च नागस्य तथा पाण्डुरकस्य च ॥ २८
- अणिमन्नस्य च पुरं कपिलस्य च मन्दिरम् । नन्दस्य चोरगपतेर्विशालस्य च मन्दिरम् ॥ २९
- अयं पुरसदृशाणि नागदानवरक्षसाम् । तृतीयेऽस्मिंस्तले विषाः पीतभौमे न संशयः ॥ ३०
- चतुर्थे दैत्यासिंहस्य कालनेमेमहात्मनः । गजकर्णस्य च पुरं नगरं कुर्जरस्य च ॥ ३१
- राक्षसेन्द्रस्य च पुरं सुगालेर्वहुविस्तरम् । मुञ्जस्य लोकनाथस्य वृकवत्कस्य चाऽऽलयम् ॥ ३२
- अहुयोजनसादस्य बहुपक्षिसमाकुलम् । नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन्सतले ॥ ३३
- अथं शर्कराभौमे बहुयोजनविस्तृते । विरोचनस्य नगरं दैत्यासिंहस्य धीमतः ॥ ३४
- अदूर्यस्याग्निजिह्वस्य हिम्पयाक्षस्य चाऽऽलयम् । पुरं च विद्युज्जिह्वस्य राक्षसस्य च धीमतः ॥ ३५
- अग्नापेघस्य च पुरं राक्षसेन्द्रस्य शालिनः । कैमौरस्य च नागस्य स्वस्तिकस्य जयस्य च ॥ ३६
- अयं पुरसदृशाणि नागदानवरक्षसाम् । पञ्चमेऽपि तथा ज्ञेयं शर्करानिलब्ये सदा ॥ ३७
- अथे तले दैत्यपतेः केसरेर्नगरोत्तमम् । सुपर्धेभिः पुलोन्नथ नगरं महिपस्य च ॥ ३८
- राक्षसेन्द्रस्य च पुरमुत्क्रोशस्य महात्मनः ॥ ३९
- अथाऽऽस्ते सुरसापुत्रः शतशीर्षो मुदा युतः । कश्यपस्य सुतः श्रीमान्नासुकिर्नाम नागराद् ॥ ४०
- अयं पुरसदृशाणि नागदानवरक्षसाम् । षष्ठे तलेऽस्मिन्निख्यते शिलाभौमे रंसीतले ॥ ४१
- अयमेव तु तले ज्ञेयं पाताले सर्वपथिमे । पुरं बलेः प्रमुदितं नरनारीतमाकुलम् ॥ ४२
- असुराशीविपैः पूर्णमुद्धतैर्दशशत्रुभिः । मुचुकुन्दस्य दैत्यस्य तत्र वै नगरं महत् ॥ ४३

१ द. 'यम तु । २ ख. 'सुन्द' । ३ अ. 'ताहयकलिङ्गाभ्या न' । ४. 'तास्यकलिङ्गाभ्या न' । ५ ग. ड. 'द्विभ्या न' । ६ घ. ड. 'लस्य । ६ क. स. सुरक्ष' । ७ ख. घ. ड. 'द्वापयस्य । ८ क. ग. कुष्णा' । ९ घ. ड. 'नहराद' । १० ग. ड. 'कायस्य । ११ ख. 'मकुन्दस्य । १२ ग. घ. कलस्य । १३ ख. ड. 'वेदये' । १४ ख. घ. ड. 'भिर' । १५ क. 'ण. मुले' ।

(ज्योतिष्प्रचारः)

अनेकैर्दतिपुत्राणां समुदीर्णैर्महापुरैः । तथैव नागनगरैर्ऋद्धिगङ्गिः सृष्टस्त्रयः ॥ ४३
 दैत्यानां दानवानां च समुदीर्णैर्महापुरैः । उदीर्णैराक्षसावासैरनेकैश्च समाकुलम् ॥ ४४
 पातालान्ते च विभेन्द्रा विस्तीर्णं बहुयोजने । आस्ते रक्तारविन्दार्क्षो महात्मा ह्यजरामरः ॥ ४५
 र्धांतशङ्कोदरवपुर्नीलवासो महाभुजः । विशालभोगो द्युतिर्मांश्चित्रमालाधरो वली ॥ ४६
 रुक्मशृङ्गावदातेन दीप्तास्येन विराजता । प्रभुर्मुखसहस्रेण शोभते वै स कुण्डली ॥ ४७
 स जिह्वामालया देवो लोलज्वालानलार्चिषा । ज्वालामालापरिक्षिप्तः कैलास इव लक्ष्यते ।
 स तु नेत्रसहस्रेण द्विगुणेन विराजता । बालसूर्याभिताम्रेण शोभते स्निग्धमण्डलः ॥ ४८
 तस्य कुन्देन्दुवर्णस्य अक्षमाला विराजते । तरुणादित्यमालेव श्वेतपर्वतमूर्धनि ॥ ५०
 जटाकरालो द्युतिमाङ्ग्ल्यते शयनासने । विस्तीर्ण इव मेदिन्यां सहस्रशिखरो गिरिः ॥ ५१
 महाभोगैर्महाभागैर्महानागैर्महावलैः । उपास्यते महातेजा महानागपतिः स्वयम् ॥ ५२
 स राजा सर्वनागानां शेषो नाम महाद्युतिः । सा वैष्णवी ह्यद्वितनुर्वर्षादायां व्यवस्थिता ॥ ५३
 सप्तैवमेते कथिता व्यवहार्या रसातलाः । देवासुरमहानागराक्षसाद्युपिताः सदा ॥ ५४
 अतः परमनालोच्यमगम्यं सिद्धसाधुभिः । देवानामप्यविदितं व्यवहारविवाजितम् ॥ ५५
 पृथिव्यन्नयम्वुवाचानां नभसश्च द्विजोत्तमाः । महत्त्वमेवमृषीर्भिरुपैते नात्र संशयः* ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्गतिम् । सूर्याचन्द्रमसावेतौ भ्रमन्तौ यावदेव तु ॥
 प्रकाशतः स्वभाभिस्तौ मण्डलाभ्यां समास्थितौ ॥ ५७
 सप्तानां च समुद्राणां द्वीपानां तु स विस्तरः । विस्तरार्थं पृथिव्यास्तु भवेदन्यत्र-वाह्यतः ॥ ५८
 पर्यासपारिमाण्यं तु चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः । पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतम् ॥ ५९
 अवाति त्रीणिमाल्लोकान्यस्मात्सूर्यः परिभ्रमन् । अवधातुः प्रकाशाख्यां ह्यवनात्स रविः स्मृतः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः । महितत्वांन्महीशब्दो ह्यस्मिन्वर्षे निपात्यते ॥ ६०
 अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भं तु सुविस्तरम् । मण्डलं भास्करस्याथ योजनानां निबोधत ॥ ६१
 नवयोजनसप्तहस्रो विस्तारो भास्करस्य तु । विस्तारात्रिगुथास्य परिणाहोऽथ मण्डलम् ॥ ६२
 विष्कम्भो मण्डलस्यैव भास्कराद्विगुणः शशी ॥ ६३
 अतः पृथिव्यां वक्ष्यामि प्रमाणं योजनैः सह । सप्तद्वीपसमुद्राया विस्तारो मण्डलं च यत् ॥ ६४
 इत्येतदिह संख्यातं पुराणं परिमाणतः । तद्वक्ष्यामि प्रसंख्याय सांप्रतैरभिमानिभिः ॥ ६५
 अभिमानिच्यतीना ये तुल्यमाने सांप्रतैरिह । देवा ये वै ह्यतीतास्ते कृपेनाभिर्भव च ॥ ६६
 तस्मात्तु सांप्रतैर्देवैर्वक्ष्यामि वसुधातलम् । दिवस्तु संनिवेशो वै सांप्रतैरेव कुन्वशः ॥ ६७
 शतार्धहोदिरिस्तिरा पृथिवी कृत्स्नतः स्मृता । तस्या वाधप्रमाणेन मेरुर्ध्वं चातुरन्तरम् ॥ ६८
 पृथिव्या वाचविस्तारो योजनाग्रात्प्रकीर्तितः । मेरुम्यात्प्रनिदिशं कोटिरुक्ता तु स्मृता ॥ ६९
 तथा शतमहन्माणि एकोननवतिः पुनः । पञ्चाशच्च महत्त्राणि पृथिव्यावाध विस्तरः ॥ ७०

* इदं न्यासतत्रभीष्मान्तेऽध्यायदमातिः ग. पुस्तके बतन ।

१ म. 'द. नि । प. २ प. 'सिद्धैर्भुवर्षाते । द. 'सिद्धैर्भुवर्षाते । ३ म. घ. द. 'न प्रमिषीते' । ४
 ग. द. 'निपात्यते' । ५ म. घ. 'द. 'रसमाला' । ६ ग. घ. 'द. 'निषेधे' । ७ ग. 'सं यत्' । ८ क.
 'सं यत्' । ९ ग. 'व्यवहारः' ।

पृथिव्या विस्तरं कृत्स्नं योजनैस्तन्निबोधत । तिस्रः कोट्यस्तु विस्तारः संख्यातः स चतुर्दशम् ॥
 तथा शतसहस्राणामेकोनाशीतिरुच्यते । सप्तद्वीपसमुद्रायाः पृथिव्यास्त्वेष विस्तरः ॥ ७२
 विस्तारान्तिमुणं चैव पृथिव्यन्तस्य मण्डलम् । गणितं योजनान्नं तु कोट्यस्त्येकादश स्मृताः ॥
 तथा शतसहस्रं तु सप्तत्रिंशाधिकानि तु । इत्येतद्वै प्रसंख्यातं पृथिव्यन्तस्य मण्डलम् ॥ ७३
 तारकासंनिवेशस्य दिशि यावद्धि मण्डलम् । पर्यासः संनिवेशस्य भूमेस्तावत्तु मण्डलम् ॥ ७५
 पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुदयं दिवं स्मृतम् । सप्तानामपि लोकानामेतन्मानं प्रकीर्तितम् ॥ ७६
 पर्यासपारिमाण्येन मण्डलानुगतेन च । षडर्षपरि लोकानां छत्रवत्परिमण्डलम् ॥ ७७
 संस्थितिर्विहित्वा सर्वा येषु तिष्ठन्ति जन्तवः । एतदण्डकैटाहस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ७८
 अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी । भूर्लोकश्च भुवश्चैव तृतीयः स्वरिति स्मृतः ॥
 महर्लोको जनश्चैव तपः सत्यश्च सप्तमः ॥ ७९
 एते सप्त कृता लोकाश्छत्राकारा व्यवस्थिताः । स्वकैरावरणैः सूक्ष्मैर्धार्यमाणाः पृथक्पृथक् ॥
 दशभागानिधिकाभिश्च ताभिः प्रकृतिभिर्विहिः । धार्यमाणा विशोपैश्च समुत्पन्नैः परस्परम् ॥ ८१
 अस्याण्डस्य समन्ताच्च संनिविष्टो घनोदधिः । पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं घनतोयेन धार्यते ॥ ८२
 घनोदधिपरिमाण्येन धार्यते घनतेजसा । वाह्यतो घनतेजस्तु तिर्यग्ूर्ध्वं तु मण्डलम् ॥ ८३
 समन्ताद्गहनवातेन धार्यमाणं प्रतिष्ठितम् । घनवातात्तथाऽऽकाशमाकाशं च महात्मना ॥ ८४
 भूतादिना वृत्तं सर्वं भूतादिर्महता वृतः । वृतो महाननन्तेन प्रधानेनाव्ययात्मना ॥ ८५
 पुराणि लोकपालानां प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् । ज्योतिर्गणप्रचारस्य प्रमाणं परिवक्ष्यते ॥ ८६
 मेरोः प्राच्यां दिशि तथा मानसस्यैव मूर्धनि । वैश्वोकसारा माहेन्द्री पुण्या हेमपरिकृता ॥ ८७
 दक्षिणेन पुनर्मैरोर्मानसस्यैव मूर्धनि । वैश्वतो निवसति यमः संयमने पुरे ॥ ८८
 प्रतीच्यां तु पुनर्मैरोर्मानसस्यैव मूर्धनि । सुखा नाम पुरी रम्या वरुणस्याथ धीमतः ॥ ८९
 दिशुचरस्यां मेरोस्तु मानसस्यैव मूर्धनि । तुल्या माहेन्द्रपूर्वा तु सोमस्यापि विभावरि ॥ ९०
 मानसोत्तरपृष्ठे तु लोकपालाश्चतुर्दिशम् । स्थिता धर्मव्यवस्थायै लोकसंरक्षणाय च ॥ ९१
 लोकपालोपरिष्ठात्तु सर्वतो दक्षिणायनं । काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिर्षा तां निबोधत ॥ ९२
 दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यः क्षिप्तेपुरिच सर्वति । ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥ ९३
 मध्यगश्चापरावत्यां यैदा भवति भास्करः । वैश्वते संयमने उदर्थस्तत्र उच्यते ॥ ९४
 सुखायामर्धरात्रं च मध्यमः स्याद्रविर्षदा । सुखायामथ वारुणायामुत्तिष्ठन्म तु दृश्यते ॥ ९५
 विभायामर्धरात्रं स्यान्माहेन्द्रायामस्तमेति च । तदा दक्षिणपूर्वेषामपराहो विधीयते ॥ ९६
 दक्षिणापरदेश्यानां पूर्वाह्नः परिकीर्त्यते । तेषामपररात्रं च ये जना उत्तरायणे ॥ ९७
 देश उत्तरपूर्वा ये पूर्वरात्रं तु तान्मति । एवमेवोत्तरेष्वर्को भवनेषु चिराजते ॥ ९८

१ ख. 'तुर्दिश' । २ क. 'विस्तारः' । ३ ग. ड. 'वपाठस्य' । ४ द. 'गूर्लोनुम' । ५ ग. ड. 'पर्योक' । ६ ख. य. ब. ड. यथा । ७ ग. ड. 'यस्त्येन' । ८ घ. 'रात्रे च' । ९ ख. ग. घ. ड. 'ते' । सुखाया ।

(ज्योतिषप्रचारः)

सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्यमा यदा । * विभावर्यां सोमपुर्यामुत्तिष्ठति विभावसुः ॥
राज्यर्थं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च । सोमपुर्यां विभाव्यां तु मध्याह्ने स्याद्विवाकरः ॥१००
महेन्द्रस्यामरावत्यामुत्तिष्ठति यदा रविः । अर्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥ १०१
स शीघ्रमेति पर्येति भास्करोऽलातचक्रवत् । भ्रमन्वै भ्रममाणानि ऋक्षाणि गगने रविः ॥१०२

* एतदर्धस्थानेऽय प्रन्थ. ख. पुस्तके वर्तते—विभावर्यां सोमपुर्यां भास्वर सूर्यसंज्ञितम् ॥१॥
नक्षत्रग्रहमोमाना प्रतियष्टा योनिरेव च । ऋक्षचन्द्रग्रहा. सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसंभवाः ॥ २ ॥
नक्षत्राधिपति. सोमो ग्रहराजो दिवाकर. । शेषाः पञ्चग्रहा शेषा ईश्वरा. कामरूपिणः ॥ ३ ॥
पश्यते चाभिरादित्य उदकचन्द्रमाः स्मृतः । शेषाणां प्रकृतिः सम्यगवर्णमार्गा निबोधत ॥ ४ ॥
सुरसेनापतिः स्वन्दः पश्यतेऽद्भारको ग्रहः । नारायणं बुध प्राहुर्देव ज्ञानविदो बुराः ॥ ५ ॥
सुरो नैवस्वतः साक्षाद्यमो लोकप्रभुः स्वयम् । महाग्रहो द्विजश्रेष्ठो मन्दगामी शनैश्चरः ॥ ६ ॥
देवानुगुरुः द्वौ तु भानुमन्तो महाग्रहौ । प्रजापतिस्ततावेतावुभौ शुक्रबृहस्पती ॥ ७ ॥
देवी महेन्द्रस वनयोराधिपत्ये विनिर्मितौ । आदित्यमूत्रमखिलं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥ ८ ॥
भयलस्यजगच्छुद्धं सर्वेवासुररमानुषम् । स्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणा विभेन्द्रास्त्रिदिविकेषाम् ॥ ९ ॥
शुतिर्श्रुतिमता ऋक्षा यतेजः सार्वभौकिकम् । सर्वात्मी सर्वलोकेशो मूर्धं परमदैवतम् ॥ १० ॥
ततः संज्ञायते सर्वे तत्र चैव प्रतीयते । भाषाभाषौ हि लोकानामादित्याभिःसृता पुरा ॥ ११ ॥
जगज्ज्ञायां ग्रहो विप्रा रीतिमानुसुग्रहो रविः । यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः ॥ १२ ॥
श्या मूर्त्ता दिवसा निशाः पक्षाश्च कृत्स्नशः । मासा. संवत्सराश्चैव ऋतवोऽष्टदयुगानि च । १३ ॥
सदादित्याहते पेया कालसप्त्या न विद्यते । कालाहते न निगमो न दीक्षा नादिक्रमः ॥ १४ ॥
ऋतूनामविभागाश्च पुष्पमूलफल कुतः । कुतः सस्थाभिनिष्पत्तिर्गुणैष्वधिगणादि वा ॥ १५ ॥
अभावो व्यवहाराणा देवानां दिवि चेह च । जगत्प्रतापनमृते भास्करं वारितस्करम् ॥ १६ ॥
स एव कालश्चाभिश्च द्वादशात्मा प्रजापतिः । तपस्येव द्विजश्रेष्ठोऽभिर्भोज्यं सचरानरम् ॥ १७ ॥
स एष तेजसां राशिः समस्तः सार्वभौकिकः । उत्सम मार्गमास्थाय वायोभिरिदं जगत् ॥ १८ ॥
पार्श्वमूर्धमधश्चैव तापबल्येय सर्वशः । रवे रश्मिचक्षुश्च यत्प्राप्तमया समुदाहृतम् ॥ १९ ॥
तेषां श्रेष्ठा. पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः । सुपुत्रो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ॥ २० ॥
विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः संपदसुरतः परम् । सर्वावसु पुनश्चान्य. स्वराक्षस्य. प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥
सुपुत्रा सूर्यारदिन्स्तु क्षीणं शशिनमेषयन् । तिर्यगूर्ध्वप्रचागोऽसौ सुपुत्रः परिधीर्तितः ॥ २२ ॥
हरिकेशः पुरस्तराया ऋक्षयोनिः प्रकीर्तितः । दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिर्बर्धयते बुधम् ॥ २३ ॥
विश्वश्रवास्तु यः पश्चाच्छुक्रयोनिः स्मृतो बुधैः । सपद्मसुप्तु यो रश्मिः सा योनिर्द्विदस्य तु ॥ २४ ॥
पद्मस्त्वर्धामूर्दिनयोर्विस्तु स बुधस्पतेः । शनैश्च पुनश्चापि रश्मिरेव ष्वायते स्वराट् ॥ २५ ॥
एव सूर्यप्रभाणे ग्रहनक्षत्रतारकाः । वर्धन्ते त्रिदिताः सर्वा विश्व चेद पुनर्जगन् ॥ २६ ॥
न शयन्ते पुनस्तानि तस्मान्नक्षत्रता स्मृता । क्षेत्राण्येतानि वै पूर्वमापतन्ति गम स्ताभिः ॥ २७ ॥
तेषां क्षेत्राण्यथाऽऽहते सूर्यो नक्षत्रतः ततः । तीर्णानां सुहृतेनेह सुहृतान्ते गृह्णाश्रयात् ॥ २८ ॥
ताराणां तारका ह्येताः शुक्र वाग्धिव तारकाः । दिव्यानां पापिथाना च नेशाना चैव सर्वशः ॥ २९ ॥
अर्धानामिलमदिलस्तमसं तेजसां महान् । सुयतिस्यन्दनार्थं धातुरेव विभाव्यते ॥ ३० ॥
सन्तः तैजसोऽया च तेजासौ सविवा मतः । बह्वर्धचन्द्र इत्येव स्यादने धातुरिष्यते ॥ ३१ ॥
सुश्रुते चामस्तये च दातये च विभाव्यते । सूर्याचन्द्रमणोरिन्धे मण्डले भास्करे यो ॥ ३२ ॥
ज्वलतेऽनेमे शुक्रं वृत्तन्मानिमे शुभे । घनतोयामकं तत्र मण्डलं शशिनः स्मृतम् ॥ ३३ ॥
घनतेजामयं शुक्रं मण्डलं भास्करस्य तु । निशान्तिं तर्धदेवास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः ॥ ३४ ॥
मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋतुगुणग्रहाश्रयाः । तानि देवगृहान्येव तदाह्यारान्ते भवन्ति च ॥ ३५ ॥
दादि सूर्योविशस्या.तिविभावसुः इति ॥

; (इत्योत्थपचारः)

- नागवीध्युत्तरा वीधी अजवीधी च दक्षिणा । मूलं चैव तथाऽऽपाढे ह्यजवीध्युदयास्त्रयः ॥
 अभिजिन्पूर्वतः स्वातिर्नागवीध्युदयास्त्रयः ॥ १३०
- काष्ठयोरन्तरं यद्य तदक्षये योजनैः पुनः । एतच्छतसहस्राणामेकात्रिंशोत्तरं शतम् ॥ १३१
- त्रैयसिंहाधिकाश्चान्ये त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः । काष्ठयोरन्तरं ह्येतद्योजनाग्रात्सर्वेतिष्ठितम् ॥ १३२
- काष्ठयोरैल्लसयांश्चैव अन्तरे दक्षिणोत्तरे । ते तु वक्ष्यामि संख्याय योजनैस्तन्निबोधत ॥ १३३
- एकैकमन्तरं तस्या नियतान्येकसप्ततिः । सहस्राणपरितिरिक्त्वाश्च ततोऽन्या पञ्चसप्ततिः ॥ १३४
- ल्लसयोः काष्ठयोश्चैव वाह्याभ्यन्तरयोः स्मृतम् । अभ्यन्तरं तु पर्येति मण्डलान्युत्तरायणे ॥ १३५
- बाह्यतो दक्षिणे चैव सततं तु यथाक्रमम् । मण्डलानां शतं पूर्णमशीत्यधिकमुत्तरम् ॥ १३६
- * चरते दक्षिणे चापि तावदेव विभावसूः । प्रमाणं मण्डलस्याथ योजनाग्रान्निबोधते ॥ १३७
- एकत्रिंशद्योजनानां सहस्राणि सप्तासतः । शते द्वे पुनरप्यन्ये योजनानां प्रकीर्तिते ॥ १३८
- एकत्रिंशतिभिश्चैव योजनैरधिर्नैर्हिते । एतत्प्रमाणमाख्यातं योजनैर्मण्डलं हि तत् ॥ १३९
- विष्कम्भो मण्डलस्यैव तिर्यक्स तु विधीयते । मत्स्यं चरते तानि सूर्यो वै मण्डलक्रमम् ॥ १४०
- कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं निवर्तते । दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्तते ॥ १४१
- तस्मात्प्रकृष्टां भूमिं च कालेनारणेन गच्छति । सूर्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहूर्तेर्दक्षिणोत्तरे ॥ १४२
- त्रयोदशार्धऋक्षाणामहाऽनुचरते रविः । मुहूर्तेस्तावदक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ १४३
- कुलालचक्रमध्यस्तु यथा मन्दं प्रसर्पति । तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ १४४
- त्रयोदशार्धमर्धेन ऋक्षाणां चरते रविः । तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिर्मर्यां निगच्छति ॥ १४५
- अष्टादशमुहूर्तेस्तु उत्तरायणपश्चिमम् । अर्धवर्षानि तत्रापि चरते मन्दविक्रमः ॥ १४६
- त्रयोदशार्धमर्धेन ऋक्षाणां चरते रविः । मुहूर्तेस्तावदक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ १४७
- ततो मन्दतरं तार्ध्यां चक्रं भ्रमति वै यथा । मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवां भ्रमति वै तथा ॥
- त्रिंशन्मुहूर्तनिवाऽऽहुरहोरात्रं ध्रुवां भ्रमन् । उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि सः ॥ १४९
- कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्तते । ध्रुवस्तथा हि विशेषस्तत्रैव परिवर्तते ॥ १५०
- उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु । दिवा नक्तं च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥
- उत्तरे प्रक्रमे त्रिन्दोर्दिवा मन्दा गतिः स्मृता । तथैव च पुनर्नक्तं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥
- दक्षिणे प्रक्रमे चैव दिवा शीघ्रं विधीयते । गतिः सूर्यस्य नक्तं वै मन्दा चापि तथा स्मृता ॥
- एवं गतिविशेषेण विभजन्रात्र्यहानि तु । तथा विचरते मार्गं समेन विपमेण च ॥ १५४
- लोकालोके स्थिता ये ते लोकपालाश्चतुर्दिशम् । अगस्त्यश्चरते तेषामुपरिष्ठाज्जवेन तु ॥
- भजन्नमावहोरात्रमेवं गतिविशेषणैः ॥ १५५
- दक्षिणे नागवीध्ययां लोकालोकस्य चोत्तरम् । लोकसंतीरको ह्येष वैश्वानरपथाद्धृदिः ॥ १५६
- पृष्ठे यावत्प्रभा सांघी पुनस्तात्संप्रकाशते । पार्श्वयोः पृष्ठतस्तावलोकालोकस्य सर्वतः ॥ १५७

* अत्राऽऽ मनेपदमार्गम् ।

१ घ. घ. द. प्रकीर्तितम् । २ घ. ग. घ. द. 'त । योजनानां सहस्राणि सप्तासतः' । ३ घ. 'स्थेन तिर्यक्-
 शतविधी' । ४ घ. 'भिः शैल्यान्मुहूर्' । ५ घ. ग. घ. द. 'हूर्ते द' । ६ घ. ग. घ. 'मन्य नि' । ७ घ ग. द. 'हूर्तेस्तु'
 ८ घ. द. तु । ९ ग. मन्दरी । १० घ. मन्दगतिस्तथा । ११ ग. घ. द. 'ताप्यो' । १२. 'ताप्यो' ।

योजनानां सहस्राणि दशोर्ध्वं तूच्छितो गिरिः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च सर्वतः परिमण्डलः ॥ १५८
नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह । अभ्यन्तरं प्रकाशन्ते लोकलोकस्य वै गिरिः ॥ १५९
एतवानेव लोकस्तु निरालोकस्त्वतः परम् । लोकालोक एकथा तु निरालोकस्त्वनेकथा ॥ १६०
लोकालोकं तु संधत्ते यस्मात्सूर्यः परिग्रहम् । तस्मात्संधयेति तामाहुरुपाव्युष्योर्ध्वदन्तरम् ॥

उषा रात्रिः स्मृता विमैर्द्युष्टिभ्यापि त्वहः स्मृतम् ॥ १६१

सूर्ये हि ग्रसमानानां संध्याकाले हि रक्षसाम् । प्रजापतिनियोगेन शापस्तेषां दुरात्मनाम् ॥

अक्षयत्वं च देहस्य प्रापिता मरणं तथा ॥ १६२

तिस्रः कौट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः । प्रार्थयन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥

तापयन्तो दुरात्मानः सूर्यमिच्छन्ति स्वादितुम् ॥ १६३

अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत्सुदारुणम् । ततो ब्रह्मा च देवाश्च ब्राह्मणाश्चैव सत्तपाः ॥

संधयेति समुपासन्तः क्षेपयन्ति महाजलम् ॥ १६४

ओंकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । तेन दहन्ति ते दैत्या बज्रभूतेन वारिणा ॥ १६५

(*अग्निहोत्रे ह्युमाने सपन्ताद्ब्राह्मणाहुतिः । सूर्यज्योतिः सहस्रांशुः सूर्यो दीप्यति भास्करः) ॥

ततः पुनर्महातेजा महाद्युतिपराक्रमः । योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वमुतिष्ठते शतम् ॥ १६७

ततः प्रयाति भगवान्ब्राह्मणैः परिवारितः । बाष्पास्त्रिव्यैश्च मुनिभिः कृतार्थैः समरीचिभिः ॥

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत्कलान्तम् ।

त्रिंशत्कलाश्चैव भवेन्मुहूर्तस्तौस्त्रिंशता राज्यहनी जन्ते ॥ १६६

हासवृद्धी त्वहर्भागीद्विसानां यथाक्रमम् । संध्या पूर्वाणामुदये वृद्धी समा स्मृता ॥ १६९

केत्वाभ्रमृत्ययाऽऽदित्ये त्रिमुहूर्तांगिते तु वै । प्रकल्पितः स्मृतः कालो भाग्यस्त्वहः स पञ्चमः ॥

तस्मात्प्रातस्तनत्कालात्त्रिमुहूर्तस्तु संगवः । संध्यादस्त्रिमुहूर्तस्तु तस्मात्कालाच्च संगवात् ॥ १७२

तस्मान्मध्यादिनात्कालोदपराह्ण इति शतम् । अथ एव मुहूर्तास्तु तस्मात्कालाच्च मध्यमात् ॥ १७३

अपरार्द्धे व्यतीपाते कालः साराह्ण चरुषते । दशपञ्च मुहूर्ताद्दे मुहूर्तास्त्रय एव च ॥ १७४

दशपञ्चमुहूर्तं वै अहर्विषुवति स्मृतम् । + दशपञ्चमुहूर्ताद्दे रात्रिदिवमिति स्मृतम् ॥ १७५

वर्धते हसते चैव अयने दक्षिणोत्तरे । अहस्तु प्रसते रात्रिं रात्रिस्तु प्रसते त्वहः ॥ १७६

मेषरश्मसन्तयोर्मध्ये विद्युत्वं तद्विभाष्यते । अहोरात्रं कलाश्चैव सप्त सोमः समञ्जते ॥ १७७

तथा षड्दशाहानि पक्ष इत्यभिधीयते । द्वौ पक्षौ च भवेन्मासो द्वौ मांसावन्तरार्द्धतुः ॥ १७८

शाकदीप्यमपनं स्याद्देऽयने वर्षमुच्यते ॥

चत्तरायां

अनीनिर्निर्णु * पक्षविहन्तमंतप्रत्यः क. पुस्तके नास्ति । + इदमर्थं नास्ति अ. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१ ग. घ. च. घ. 'पक्षम् । ग. २ अ. ग. घ. ङ. 'तावदेव । ३ ग. घ. ङ. 'राज्यवर्ष' ।
४. ग. घ. च. घ. 'सूर्य' । ५ अ. घ. ङ. स्मृतः । ६ क. ग. घ. 'यन्ति दिने दिने ।
७. 'दिशः' । ८. 'तपयन्तं दु' । ९ अ. ग. घ. 'दन्तं दु' । १० अ. ग. घ. 'शियापति । ११ अ. ग.
१२. 'निर्मिषुवार्थं स' । १३ अ. ग. घ. ङ. 'हरापवद्विध सा स्म' । १४ अ. ग. घ. ङ. 'महाः
१५ अ. ग. घ. ङ. 'ताह मु' । १६ अ. ग. घ. 'पुरतो विना' । १७ अ. घ. ङ. 'राशुः ।
यमपनं द्वे रमणे वर्चतोऽयने । नि' ।

(ज्योतिष्प्रचारः)

निमेषादिकृतः कालः काष्ठाया दश पञ्च च । कलायास्त्रिंशतः काष्ठा मात्राशीतिद्वयात्मिका ॥
 शतप्रेकानकास्त्रिंशन्मात्रात्रिंशत्पट्टत्तरा । द्विपट्टिभाक्त्रयोविंशन्मात्रायां च चला भवेत् ॥ १८०
 चत्वारिंशत्सहस्रणि शतान्यष्टौ च विद्युतिः । सप्ततिं चापि तत्रैव नवतिं त्रिद्विनिश्चये ॥ १८१
 चत्वार्येव शतान्याहुर्विद्युतौ वैषसंयुगे । चरांशो द्वेषु विज्ञेयो नालिका चात्र कारणम् ॥ १८२
 संवत्सरादयः पञ्च चतुर्पानैविकल्पिताः । निश्चयः सर्वकालस्य युगमित्यभिधीयते ॥ १८३
 संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः । इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थथानुवत्सरः ॥
 पञ्चमो पत्सरस्तेषां कालस्तु परिसंज्ञितः ॥ १८४
 विंशं शतं भवेत्पूर्णं पर्वणां तु रवेर्युगम् । एतान्यष्टादशस्त्रिंशद्दुदयो भास्करस्य च ॥ १८५
 ऋतवस्त्रिंशतः सौरा अयनानि दशैव तु । पञ्चविंशच्छतं चापि पट्टिर्मासाश्च भास्करैः ॥ १८६
 त्रिंशदेव त्वहोरात्रं स तु मासश्च भास्करः । एरुपट्टिस्त्वहोरात्रा दनुरेको विभाष्यते ॥ १८७
 अहां तु त्र्यधिकाशीतिः शतं चाप्यधिकं भवेत् । मानं तच्चित्रभानोस्तु विज्ञेयं भुवनस्य तु ॥ १८८
 सौरसाम्यं तु विज्ञेयं नक्षत्रं सावनं तथा । नामान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं विभाव्यते ॥ १८९
 श्वेतस्पोत्तरतथैव शृङ्गवानाम पर्वतः । त्रीणि तस्य तु शृङ्गाणि स्पृशन्तीव नभस्तलम् ॥ १९०
 तैश्चापि शृङ्गवानाम सर्वतथैव विद्युतः । एकमार्गश्च विस्तारो विष्कम्भश्चापि कीर्तितः ॥ १९१
 तस्य वै पूर्वतः शृङ्गं मध्यमं तद्विरण्णयम् । दक्षिणं राजतं चैव शृङ्गं तु स्फटिकप्रभम् ॥ १९२
 सर्वरत्नमयं चैकं शृङ्गमुत्तरमुत्तमम् । एवं कूटैस्त्रिभिः शैलैः शृङ्गवानिति विद्युतः ॥ १९३
 यत्तद्विद्युवतं शृङ्गं तदकं प्रतिपद्यते । शरद्दसन्तयोर्मध्ये मध्यमां गतिमास्थितः ॥
 अहस्तुल्यामथो रात्रिं करोति तिमिरापहः ॥ १९४
 हरिताश्च हया दिव्यास्ते नियुक्ता महारथे । अनुलिप्ता इवाऽऽभान्ति पद्मरक्तैर्गभस्तिभिः ॥ १९५
 मेघान्ते च कुलान्ते च भास्करोदयतः स्मृताः । मुहुर्ता दश पञ्चैव अहो रात्रिश्च तावती ॥ १९६
 कृत्तिकानां यदा सूर्यः मंथमांशगतो भवेत् । विशाखानां तथा ज्ञेयश्चतुर्थांशे निशाकरः ॥ १९७
 विशाखायां यदा सूर्यश्चरतेऽंशे तृतीयकम् । तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥
 विपुवन्तं तदा विद्यादेवमाहुर्भर्षण्यः । सूर्येण विर्षुं विद्यात्कालं सोमेन लक्षयेत् ॥ १९९
 समा रात्रिरहश्चैव यदा तद्विपुवद्भवेत् । तदा दानानि देवानि पितृभ्यो विपुवत्यपि ॥
 ब्राह्मणेभ्यो विशेषेण मुखमेतत्तु दैवतम् ॥ २००
 ऊनरात्राधिमासौ च कलाकाष्ठ मुहूर्तकाः । पौर्णमासी तथा ज्ञेया अमात्रास्या तथैव च ॥
 सिनीवाली कुक्ष्यैव राका चानुमतिस्तथा ॥ २०१

तपस्तपस्यां मधुमाधवौ च शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात् ।

नभो नभस्पोऽथ ईपुः सहोर्जः सहःसहस्पाविति दक्षिणं स्यात् ॥ २०२

१ ख. ग. क. 'कोनिका' । २ ख. विपुतः । घ. ह. 'वीपुतः' । ३ घ. ह. 'वद्वि' । ४ घ. ह. 'युतो द्विभ' ।
 ५ घ. 'नवक' । ६ क. 'विद्युतः' । ७ घ. ह. 'त्रिंशं शतं' । ८ ख. घ. 'शतत' । ९ ख. ग. घ. ह. 'स्तराः त्रि' । १० ग.
 ह. 'भाष्यते' । ११ क. घ. 'नद्यते' । १२ ख. ग. घ. क. 'युद्धैः स नगः शृङ्गवानाम वि' । १३ ह. 'वर्म' । १४ घ.
 'मंस्य वि' । १५ क. वै 'सर्व' । १६ क. ख. 'शैलेः' । १७ घ. ह. 'ताहदमाचैव' । १८ ख. ग. घ. ह. 'पुत्रदिया' ।
 १९ घ. घ. ह. 'इयः' ।

संवत्सरास्ततो ज्ञेयाः पञ्चाब्दा ब्रह्मणः सुताः । तस्मात्तु ऋतवो ज्ञेया ऋतवो ह्यन्तराः स्मृताः ॥
तस्मादनुमुखा ज्ञेया अमावास्याऽस्य पर्वणः । तस्मात्तु विपुवं ज्ञेयं पितृदेवहितं सदा ॥ २०४
एवं ज्ञात्वा न मुञ्चेत दैवे पित्र्ये च मानवः । तस्मात्स्मृतं मजानां वै विपुवत्सर्वगं सदा ॥ २०५
आलोकन्तः स्मृतो लोको लोकान्तो लोक उच्यते । लोकपालाः स्थितास्तत्र लोकालोकस्य मध्यतः
चत्वारस्ते महात्मानस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्रवात् । सुधामा चैव वैराजः कर्दमः शङ्खर्षोस्तथा ॥

हिरण्यलोमा पर्जन्यः केतुमात्रजतश्च यः ॥ २०७

निर्द्वेद्वा निरभीमाना निस्तत्रा निष्परिग्रहाः । लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ॥

उत्तरं यदगस्त्यस्य अजनीध्याश्च दक्षिणम् । पितृयाणः स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ २०९

तत्राऽऽसते मजावन्तो मुनयो ह्यग्निहोत्रिणः । लोकस्य संतानकराः पितृयाणे पथि स्थिताः ॥

भूतारम्भकृतं कर्म आशिषा ऋत्विगुच्यते । प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पन्थाः स दक्षिणैः ॥

चलितं ते पुनर्धर्मं स्थापयन्ति युगे युगे । संतत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ २१२

जायमानास्तु पूर्वं वै पश्चिमानां गृहेशु च । पश्चिमाश्चैव जायन्ते पूर्वेषां निधनेष्वपि ॥

एवमावर्तमानास्ते तिष्ठन्त्याभूतसंप्रवात् ॥ २१३

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनां गृहमेधिनाम् । सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ॥

क्रियावतां प्रसंख्येया ये श्मशानानि भेजिरे ॥ २१४

लोकसंव्यवहारेण भूतारम्भकृतेन च । इच्छाद्वेषमकृत्या च मैथुनोपगमेन च ॥ २१५

तथा कायकृतेनेह सेवनाद्विषयस्य च । एतैस्तैः कारणैः सिद्धाः श्मशानानि हि भेजिरे ॥

प्रजैपिणस्ते मुनयो द्वापरोष्विह जज्ञिरे ॥ २१६

नागधीश्व्यचरे यच्च सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम् । उत्तरः सवितुः पन्था देवयानस्तु स स्मृतः ॥

यत्र ते वासिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः । सततं ते जुगुप्सन्ते तस्मान्मृत्युर्जितस्तु तैः ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि तेषामप्यूर्ध्वरेतसाम् । उदकपन्थानमर्षमणः श्रिता ह्याभूतसंप्रवात् ॥ २१९

(*ते प्रसङ्गात् लोकस्य मैथुनस्य तु वर्जनात् । इच्छाद्वेषनिवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥

पुष्टिश्च कामसंयोगाच्छब्दादिदोषदर्शनात्) ॥ २२०

इत्येतैः कारणैः शब्दैस्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे । आभूतसंप्रवस्थानममृतत्वं विभाव्यते ॥ २२१

घ्नन्तौवयस्थितिकालोऽयममुनर्मार्गीगामिनः । ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पुण्यपापकृतोऽपरम् ॥

आभूतसंप्रयान्ते तु क्षीयन्तेऽप्यूर्ध्वरेतसः ॥ २२२

ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु भ्रुवो येषास्ति वै स्मृतम् । एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भास्वरम् ॥

तत्र गरता न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् । धर्मं भ्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते ल्युकसाधकाः ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिष्प्रचारो नाम पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

आदितः श्रोकानां समष्ट्यङ्काः— ३८५४

• भद्रविद्यानर्गतमन्त्रः ५ ग. पुस्तकयोर्गोस्ति ।

१ क. घ. द. "शमारभुः" । २ क. घ. "तुदेव" । ३ क. "सिद्धपतया" । ४ घ. द. "पातया" । ५ क. "मुगात्-
विध" । ६ घ. द. "विना" । ७ घ. द. "व्यापाम" । ८ घ. ग. घ. द. "नापये" । ९ ग. ग. घ. द. "मिनाम्" । १०
१० ग. घ. द. "निते" । ११ ग. ग. घ. द. "यत्र स वै श्रुताः" । १२ ।

: (ज्योतिष्प्रचारः)

अथैकपञ्चाशोऽध्यायः ।

ज्योतिष्प्रचारः ।

• सूत उवाच—

स्वायंभुवे निसर्गे तु व्याख्यातान्युत्तराणि तु । भविष्याणि च सर्वाणि तेषां वक्ष्याम्यनुक्रमम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु मुनयः पप्रच्छुर्लोमहर्षणम् । सूर्याचन्द्रमसोश्चारं ग्रहाणां चैव सर्वशः ॥ २

ऋषय ऊचुः—

भ्रमन्ते कथमेतानि ज्योतींषि दिवि मण्डलम् । तिर्यग्व्यूहेन सर्वाणि तथैवासंकरेण च ॥

कथं भ्रामयते तानि भ्रमन्ति यदि वा स्वयम् ॥

एतद्वेदितुमिच्छामस्तन्नो निगद सत्तम । भूतसंमोहनं त्वेतच्छ्रोतुमिच्छा प्रवर्तते ॥

सूत उवाच—

भूतसंमोहनं ह्येतद्ब्रुवतो मे निबोधत । प्रत्यक्षमपि दृश्यं यत्तत्संमोहयते प्रजाः ॥

योऽसौ चतुर्दशं पुच्छे शैशुमारं व्यवस्थितः । उत्तानपादपुत्रोऽसौ भेदीभूतो ध्रुवो दिवि ॥

स हि भ्रमन्भ्रामयते चन्द्रादित्वां ग्रहैः सह । भ्रमन्तमनुगच्छन्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥

ध्रुवस्य मनसा चासौ सर्पते भगणः स्वयम् । सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह ॥

वातानीकमर्षैर्बध्नुषु वे वद्धानि तानि वै । तेषां योगश्च भेदाश्च कालचारस्तथैव च ॥

अस्तोदयौ तथोत्पाता अयने दक्षिणोत्तरे । विपुत्रद्गृहवर्णाश्च ध्रुवात्सर्वं प्रवर्तते ॥

वर्षा घर्मो हिमं रात्रिः संध्या चैव दिनं तथा । शुभाशुभं प्रजानां च ध्रुवात्सर्वं प्रवर्तते ॥

ध्रुवेणाधिकृतांश्चैव सूर्योपावृत्य तिष्ठति । तदेष दीप्तकिरणः स कालाग्निर्दिवाकरः ॥

परिवर्तक्रमाद्विषा भाभिरालोकयन्दिशः । सूर्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वशः ॥

जगतो जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमाः ॥

आदित्यपीतं सूर्योभिः सोमं संक्रमते जलम् । नाडीभिर्वायुयुक्ताभिर्लोकधातुं प्रवर्तते ॥

यत्सोमात्स्वते सूर्यं तदभ्रेष्वर्ध्वतिष्ठते । मेघा वायुनिघातेन विस्त्रजन्ति जलं भुवि ॥

एवमुत्तिष्ठयते चैव पतते च पुनर्जलम् । न नाशमु(द)कस्यास्ति तदेव परिवर्तते ॥

संधारणार्थं भूतानां मायैर्वा विश्वनिभिता । अनया मायया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

विश्वेशो लोककृदेवः सहस्रांशुः प्रजापतिः । धाता कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभुर्विष्णुर्दिवाकरैः ॥

सर्वलौकिकमम्भो वै यत्सोमाद्यर्धसञ्चुतम् । सोमाधारं जगत्सर्वमेतत्तथं प्रकीर्तितम् ॥

सूर्यावुष्णं निष्पद्यते सोमाच्छीतं प्रवर्तते । शीतोष्णवीर्यौ द्वावेतौ युक्तौ धारयंतौ जगत् ॥

सोमाधारा नदी गङ्गा पवित्रा विमलोदका । सोमपुत्रपुरोगाश्च महानद्यो द्विजोत्तमाः ॥

सर्वभूतशरीरेषु आपो ह्यनुगताश्च याः । तेषु संह्रामानेषु जङ्गमस्थारेषु च ॥

धूमभूतास्तु ता आपो निष्क्रामन्तीह सर्वशः ॥

१ ख ग घ. 'भुवि' । २ क. ह. 'च्छे शिशु' । ३ क. 'मेघो भू' । ४ ख ग. ह. 'ते ज्योतिषा गणः । मु' ।
५ ख ग. ह. 'योभिः सो' । ६ ख. ग. घ. ह. 'लोकधा' । ७ क. 'सूर्यतपस्व' । ८ 'त्रैलोक्यं तिष्ठते । मे' । ९ क.
'म' । नान प्रचारमुदकं त' । १० क. 'र । सर्व' । ११ क. 'भस हते' । १२ ख ग. घ ट उदका' । १३ घ
ह 'यते ज' । १४ ख घ 'गुधता' । ग. ह. 'नयुता' ।

आकृष्येते यदा तौ वै ध्रुवेण समधिष्ठितौ । तदा सोऽभ्यन्तरं सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७४
अशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरुभयोश्चरन् । ध्रुवेण मुच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ ७५
तथैव ब्राह्मणः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु । उद्वेष्टयन्स वेगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ७६

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रोत्रेऽनुपमपदे ज्योतिषप्रचारे नामैकचत्वारोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ३९३०

अथ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

ज्योतिषप्रचारः ।

सुत उवाच—

स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा । गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ १
एते वसन्ति वै सूर्ये द्वौ द्वौ मासौ क्रमेण तु । धाताऽर्यमा पुलस्त्यश्च पुलहश्च प्रजापतिः ॥ २
उरगो वासुकिश्चैव संकीर्णारश्च तावुभौ । तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वो गायतां वरौ ॥ ३
ऋतुस्यैत्यपस्तराश्चैव तथा वै पुञ्जिकस्थला । ग्रामणी रथकृच्छश्च तथैर्जश्चैव तावुभौ ॥ ४
रक्षो हेतिः महेशश्च यातुधानाबुदाहृतौ । मधुमाधवयोरेप गणो वसति भास्करे ॥ ५
वासन्तौ ग्रीष्मकौ मासौ मित्रश्च वरुणश्च ह । ऋषिरात्रिर्वशिष्ठश्च तक्षको रम्भ एव च ॥ ६
मेनका सहजन्त्या च गन्धर्वो च हहा हहूः । रथस्वनश्च ग्रामण्यौ रथचित्रश्च तावुभौ ॥ ७
पौरुषेयो वधश्चैव यातुधानाबुदाहृतौ । एते वसन्ति वै सूर्ये मासयोः शुचिक्रयोः ॥ ८
ततः सूर्ये पुनस्तवत्या निवसन्तीह देवताः । इन्द्रश्चैव विवस्वांश्च अङ्गिरा भृगुरेव च ॥ ९
एलापर्णैस्तथा सर्पः शङ्खपालश्च तावुभौ । विश्वावसृग्रसेनौ च प्रातश्चैवारुणश्च ह ॥ १०
मल्लोचेति च विरुपातां निमल्लोचेति च ते उभे । यातुधानस्तथा सर्पो व्याघ्रः श्वेतश्च तावुभौ
नभोनभस्ययोरेप गणो वसति भास्करे ॥ ११
शरदतौ पुनः शुभ्रा वसन्ति मुनिदेवताः । पर्जन्याथाय पूषा च भरद्वाजः सगौतमः ॥ १२
विश्वावसुश्च गन्धर्वास्तथैव सुराभिश्च यः(या) । विश्वाची च घृताची च उभे ते शुभलक्षणे ॥ १३
नागा ऐरावतश्चैव विभ्रुतश्च पञ्चजपः । सेन(ना)जिच सुपेणश्च सेनानीग्रामिणीश्च तौ ॥ १४
आपो वातश्च तापेतां यातुधानाबुभौ स्मृतौ । वसन्त्येते तु वै सूर्ये मासयोश्च इषोर्जयोः ॥ १५
हैमन्तिकौ तु द्वौ मासौ वसन्ति तु-द्विवाकरे । अंशो भगश्व द्वात्रैतौ कञ्चपपथ ऋतुश्च ह ॥ १६
भुञ्जद्भ्य महापद्मः सर्पः कर्कोटकस्तथा । चित्रसेनश्च गन्धर्व उर्जापुश्चैव तावुभौ ॥ १७
उर्वशी विप्रचिक्षिश्च तथैवाप्सरसौ शुभे । तार्क्ष्यथारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामिणीश्च तौ ॥ १८
विद्युत्स्फूर्जश्च तावुभौ यातुधानाबुदाहृतौ । सहै चैव सहस्ये च वसन्त्येते द्विवाकरे ॥ १९
ततः शैशिरयोश्चापि मासयोर्निवसन्ति वै । त्वष्टा विष्णुर्जमदग्निर्विस्वामित्रस्तथैव च ॥ २०
काद्रवेयौ यथा नागौ कम्बलाश्वतरावुभौ । गन्धर्वो घृतराष्ट्र सूर्यवर्चस्तथैव च ॥ २१

(ज्योतिषप्रचारः)

तिलोत्तमाप्सरश्चैव देवी रम्भा मनोरमा । ऋतजित्सत्यजिच्चैव ग्रामण्यौ लोकविश्रुतौ ॥	२२
ब्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतश्च स स्मृतः । एते देवा वसन्त्यर्के द्वौ मासौ तु क्रमेण तु ॥	२३
स्थानाभिमानिनो ह्येते गुणा द्वादश सप्तकाः । सूर्यमाप्यायवन्त्येते तेजसा तेज उत्तमम् ॥	२४
प्रथितैस्तेर्वचोभिस्तु स्तुवन्ति मुनयो रविम् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतनृत्यैरुपासते ॥	२५
ग्रामणीयक्षभूतास्तु कुर्वते भूमिसंग्रहम् । सर्पा वहन्ति सूर्यं च यातुधाना * नुयान्ति च ॥	
वाल्किरुत्या नयन्त्यस्तं परिचार्योदयाद्रविम् ॥	२६
एतेपामेव देवानां यथावीर्यं यथातपः । यथायोगं यथासत्यं यथाधर्मं यथावलम् ॥	२७
यथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा । इत्येते वै वसन्तीह द्वौ द्वौ मासौ दिवाकरे ॥	२८
ऋषयो देवगन्धर्वाः पन्नगाप्सरसां गणाः । ग्रामण्यश्च तथा यक्षा यातुधानाश्च भूयशः ॥	२९
एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च । भूतानामशुभं कर्म व्यपोहन्तीह कीर्तिताः ॥	३०
मानवानां शुभं ह्येते हरन्ति दुरितात्मनाम् । दुरितं हि प्रचाराणां व्यपोहन्ति क्वचित्क्वचित् ॥	३१
विमानेऽवस्थिता दिव्ये कामगा वातरंहेसः । एते । सदैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवसानुगाः ॥	३२
वर्षन्तश्च तपन्तश्च द्वादयन्तश्च वै प्रजाः । गोपायन्ति तु भूतानि सर्वाणीहाऽमनुक्षयात् ॥	३३
स्थानाभिमानिनामेतत्स्थानं मन्वन्तरेषु वै । अतीतानागतानां वै वर्तन्ते सांप्रतं तु ये ॥	३४
एवं वसन्ति वै सूर्ये सप्तकास्ते चतुर्दशम् । चतुर्दशसु सर्गेषु गणा मन्वन्तरेषु च ॥	३५
ग्रीष्मे हिमं च वर्षासु च मुञ्चमानो धर्मं हिमं च वर्षं च दिनं निशां च ।	
कालेन गच्छत्यृतुवशात्परिवृत्तरदिमर्देवान्पितृंश्च मनुजांश्च स तर्पयन्वै ॥	३६
प्रीणाति देवानमृतेन सूर्यः सोमं सुपुञ्जेन विवर्धयित्वा ।	
शुके तु पूर्णं दिवसक्रमेण तं कृष्णपक्षे विवृधाः पिवन्ति ॥	३७
पीतं तु सोमं द्विकलावशिष्टं कृष्णपक्षे रश्मिभिस्तं क्षरन्तर्म् ।	
स्वधामृतं तत्पितरः पिवन्ति देवाश्च सौम्याश्च तथैव कव्यम् ॥	३८
सूर्येण गोभिस्तु समुद्धृताभिरद्भिः पुनश्चैव समुद्धृताभिः ।	
वृष्ट्याऽतिवृष्ट्याभिरथौषधीभिर्मर्त्याः क्षुधं त्वन्नपानैर्जयन्ति ॥	३९
अमृतेन तृप्तिस्त्वर्धमासं सुराणां मीसार्धतृप्तिः स्वधया पितृणाम् ।	
अन्नेन शश्वत्सु दधाति मर्त्याः सूर्यः स्वयं तच्च विभर्ति गोभिः ॥	४०
अयं हरिस्तेर्हरिभिस्तुरंगैरयन्दि चापो हरतीति रश्मिभिः ।	
विसर्गकाले विस्त्रजंश्च ताः पुनर्विभर्ति शश्वत्सत्रिता चराचरम् ॥	४१
हरिर्हरिर्द्भिर्हियते तुरङ्गमैः पिवत्यथापो हरिभिः सहस्रधा ।	
ततः प्रमुञ्चत्यपि तास्त्वसौ हरिः समुद्धमानो हरिभिस्तुरंगमैः ॥	४२
इत्येव एकचक्रेण सूर्यस्तुर्णं रथेन तु । भद्रैस्तेरक्षतैरथैः सर्पतेऽसौ दिवि क्षये ॥	४३

* अत्र संधिरार्यः ।

* १ ख. घ. ङ. भीसर्ध । २ ख. ग. घ. मुत्पयश. । ३ ख. ग. घ. ड. 'ताना च शु' । ४ ग. घ. हसि । ए° ।
 ५ ख. घ. ङ. 'तुर्दश । च' । ६ क. 'म् । मुधा' । ७ ग. ड. मास मुधा तु स्व' । ८ ख. ग. घ. ङ. अयन्दि' ।
 ९ ख. ग. घ. ड. रद्दैर' । १० ख. ग. घ. ड. अयः ।

तेन चाभ्राणि जायन्ते स्थानमत्राम्भसां स्मृतम् । आर्कं तेजो हि भूतेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम् समुद्राद्वायुसंयोगाद्ब्रह्मन्त्यापो गभस्तपः । यतस्त्वत्तुवशात्काले परिवर्तो दिवाकरः ॥	
यच्छत्वपो हि मेघेभ्यः शुक्लाः शुक्लगभस्तिभिः ॥	२४
अभ्रस्याः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः । सर्वभूतहितार्थाय वायुंभिश्र समन्ततः ॥	२५
ततो वर्षति पण्यासान्सर्वभूतविद्वद्वये । वायव्यं स्तनितं चैव वैद्युतं चाग्निसंभवम् ॥	२६
मेघनाच मिहैर्धातोर्मैघत्वं व्यञ्जयन्ति च । न भ्रष्टयन्ति यतस्त्रापस्तदभ्रं कवयो विदुः ॥	२७
मेघानां पुनरुत्पत्तिस्त्रिविधा योनिरुच्यते । आग्नेया ब्रह्मजाश्चैव पक्षणाश्च पृथग्विधाः ॥	
त्रिविधा घनाः समारूपातास्तेषां वक्ष्यामि संभवम् ॥	२८
आग्नेयास्त्वर्णजाः शोक्तास्तेषां तस्मात्प्रवर्तनम् । शीतदुर्दिनवाता ये स्वगुणास्ते व्यवस्थिताः २९	
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गगायिनः । भूत्वा धरणिमभ्येत्य त्रिचरन्ति रमन्ति च ॥	३०
जीमूता नाम ते मेघा एतेभ्यो जीवसंभवाः । विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधाराविलम्बिनः ॥	३१
मूका घना महाकाया ओषहस्य वशानुगाः । क्रोशपात्राश्च वर्षन्ति क्रोशाधीदपि वा पुनः ॥ ३२	
पर्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति च रमन्ति । वलाकागर्भदाश्चैव बलाकागर्भधारिणः ॥	३३
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्वातसंभवाः । ते हि विद्युद्गुणोपेताः स्तनयन्ति स्वनभिवाः ॥ ३४	
तेषां शब्दप्रणादेन भूमिः स्वार्करोद्द्रमा । राज्ञी रौद्राभिपिक्ते च पुनर्वीचनपशुते ॥	
तेधियं प्रीतिमासक्ता भूतानां जीवितोद्भवा ॥	३५
जीमूता नाम ते मेघा येभ्यो जीवस्य संभवाः । द्वितीयं पवई नायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ॥	
एते योजनमात्राश्च सार्धार्धोत्पिष्कृतादपि । दृष्टिसर्गस्तथा तेषां धारासाराः प्रकीर्तिताः ॥	
पुष्करावर्तका नाम ये मेघाः पक्षसंभवाः ॥	३७
शक्रेण पक्षत्रिच्छन्ना ये पर्वतानां महीजसाम् । कामगानां प्रद्वर्तानां भूतानां शिवमिच्छता ॥ ३८	
पुष्करा नाम ते मेघा बृहन्तस्तोपमत्सराः । पुष्करावर्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः ॥	३९
नानारूपधराश्चैव महाघोरतराश्च ते । कल्पान्तदृष्टैः स्रष्टारः संवर्तग्रेनियामकाः ॥	४०
वर्षन्त्येते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्तिताः । अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो गहीतलम् ॥	
वायुं परं वहन्तः स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥	४१
यान्यस्याण्डकपालस्य प्राकृतस्याभवंदनदा । तस्माद्द्रवा समुत्पन्नशत्रुर्षवः स्वयंभुवः ॥	
तान्येवाण्डकपालस्य सर्वे मेघाः प्रकीर्तिताः ॥	४२
तेषामाप्पायनं धूमः सर्वेषामग्निशपतः । तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥	४३
गजानां पर्वतानां च मेघानां भोगिभिः सह । कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरैका जलं स्मृतम् ॥	४४
पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शतसंभवाः । तुषारदृष्टिं वर्षन्ति सर्वसस्यविवृद्वये ॥	४५
श्रेष्ठः परिवहो नाम तेषां वायुरपश्रयः । षोडशी विभर्ति भगवान्नाह्नामाकाशागोचराम् ॥	
दिवंगामृतजलां पूर्णैषा त्रिधा स्वर्गपथे स्थिताम् ॥	४६

१ घ. घ. द. 'शुमिषे. घ' । घ. 'युमिने. घ' । २ द. 'आयद' । ३ स. घ. द. 'सजयमि' । ४ घ. घ. द. 'सजयमि' । ५ घ. द. 'साट. प्र' । ६ घ. द. 'तितः । पु' । ७ स. घ. घ. द. 'पतवहन्ने' । ८ घ. द. 'सं. ग. घ. द. 'सागमि' । ९ स. घ. द. 'स. घ. द. 'भ्यापनिज' । १० घ. द. 'व्यो विद्या ए' । ११ घ. घ. द. 'भारतित' ।

; (ज्योतिष्प्रचारः)

- तस्याविष्पन्दजं तोयं दिग्गजाः पृथुभिः करैः । शीकरं संपमुञ्चन्ति नीहार इति स स्मृतः ॥ ४७
- दक्षिणेन गिरियोऽसौ हेमकूट इति स्मृतः । उदग्भिभवतः शैलादुत्तरस्य च दक्षिणे ॥
- पुण्ड्रं नाम समाख्यातं नगरं तत्र वै स्मृतम् ॥ ४८
- तस्मिन्नपितितं वर्षं यजुषारसमुद्भवं । ततस्तदावहो वायुर्हिमैशैलात्समुद्बहन् ॥
- आनयत्यात्मयोगेन सिद्धमानो महागिरिम् ॥ ४९
- हिमवन्तमतिक्रम्यै वृष्टिशेषं ततः परम् । इहाभ्येति ततः पश्चादपरान्तविष्टदये ॥ ५०
- मेघोवा(जाऽऽ)प्यायनं चैत्र सर्वमेतत्पकीर्तितम् । सूर्य एव तु वृष्टीनां स्रष्टा समुपदिश्यते ॥ ५१
- ध्रुवेणाऽऽवेष्टितः सूर्यस्ताभ्यां वृष्टिः प्रवर्तते । ध्रुवेणाऽऽवेष्टितो वायुर्वृष्टिं सहरते पुनः ॥ ५२
- ग्रहाभिः स्युः सूर्यास्तु कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले । वारस्यान्ते विशत्यर्कं ध्रुवेण परिवेष्टितम् ॥ ५३
- अतः सूर्यरथस्याय संनिवेशं निबोधत । संस्थितेनैकचक्रेण पञ्चारेण त्रिनेत्रिभिना ॥ ५४
- द्विरण्मयेन भगवान्पर्वणा तु महौजसा । नष्टर्वर्त्माऽन्धकारेण पद्मकारैकनेभिना ॥
- चक्रेण भास्वता सूर्यः स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ५५
- दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतः स्मृतः । द्विगुणोऽस्य रथोपस्थादीपादण्डप्रमाणतः ॥ ५६
- स तस्य ब्रह्मणा सृष्टो रथो ब्रह्मवशेन तु । असङ्गः काञ्चनो दिव्यो युक्तः परमगैर्हयैः ॥ ५७
- छन्दोभिर्वाजिरूतैस्तु यतः शुकस्ततः स्थितः । वरुणस्यन्दनस्पैह लक्षणैः सदृशस्तु सः ॥
- तेनासौ सर्पति व्योम्नि भास्वता तु दिवाकरः ॥ ५८
- अथेमानि तु सूर्यस्य प्रत्यङ्गानि रथस्य तु । संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमम् ॥ ५९
- अहस्तु नाभिः सूर्यस्य एकचक्रः सं वै स्मृतः । आराः पञ्चर्तवस्तस्य नेभिः पट्टनवः स्मृताः ॥
- रथनीडः स्मृतो ह्यब्दस्त्वयने कूचराजुभौ । मुहूर्ता वन्द्युरास्तस्य शम्भ्या तस्य कलाः स्मृताः ॥
- तस्य काष्ठाः स्मृता घोणा ईपादण्डः क्षणास्तु वै । निमेषाश्चानुकर्पोऽस्य ईपा चास्य लवाः स्मृताः
- रात्रिर्वरूथो धर्मोऽस्य ध्वज ऊर्ध्वः समुद्भितः । युगाक्षकोटी ते तस्य अर्थकामाजुभौ स्मृतौ ॥
- सप्ताश्वरूपाश्चन्द्रांसि वहन्ते वापतो धुरम् । गायत्री चैव त्रिष्टुप्च अनुष्टुप्त्रजगती तथा ॥ ६४
- पङ्क्तिश्च बृहती चैव उष्णिक्चैव तु सप्तमम् । अक्षे चक्रं निबद्धं तु ध्रुवे त्वक्षः समापितः ॥ ६५
- सहचक्रो भ्रमत्यक्षः सहासौ भ्रमति ध्रुवः । अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ ध्रुवेरितः ॥ ६६
- एवमर्थवशात्तस्य संनिवेशो रथस्य तु । तथा संपोगभागेन संसिद्धो भास्वरो रथः ॥ ६७
- तेनासौ तरणिर्देवस्तरसा सर्पते दिवि । युगाक्षकोटिसंघट्टौ रश्मी द्वौ स्यन्दनस्य हि ॥ ६८
- ध्रुवेण भ्रमतो रश्मी विचक्रयुगयोस्तु वै । भ्रमतो मण्डलानि स्युः खचरस्य रथस्य तु ॥ ६९
- युगाक्षकोटी त्रे तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु । ध्रुवेण संघट्टीते वै द्विचक्रभ्रतवज्जुवत् ॥ ७०
- भ्रमन्तमनुगच्छेतां ध्रुवं रश्मी तु ताजुभौ । युगाक्षकोटी ते तस्य वातोर्मा स्यन्दनस्य तु ॥ ७१
- कीलासक्तो यथा रज्जुभ्रमते सर्वनोदिशम् । हमतस्तस्य रश्मी तौ मण्डलेषूत्तरायणे ॥ ७२
- वर्धते दक्षिणे चैव भ्रमतो मण्डलानि तु । ध्रुवेण संघट्टीतो तु रश्मी ॥ ७३

तेन चाभ्राणि जायन्ते स्थानमत्राम्भसो स्मृतम् । आर्के तेजो हि भूतेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम्	
समुद्राद्वायुसंयोगाद्बह्वन्यापो गभस्तपः । यतस्तृत्वशत्काले परिवर्तो दिवाकरः ॥	
यच्छत्यपो हि मेघेभ्यः शुक्लाः शुक्लगभस्तिभिः ॥	२४
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः । सर्वभूतहितार्थाय वायुंभिश्च समन्ततः ॥	२५
ततो वर्षति पण्मासान्सर्वभूतविद्भ्ये । वायव्यं स्तनितं चैव वैद्युतं चाग्निसंभवम् ॥	२६
मेघनाच्च मिहेर्धातोर्मघत्वं व्यञ्जयन्ति च । न भ्रश्यन्ति यतस्त्वापस्तदभ्रं कवयो विदुः ॥	२७
मेघानां पुनरुत्पत्तिस्त्रिविधा योनिरुच्यते । आयेया ब्रह्मजाश्चैव पक्षणाश्च पृथग्विधाः ॥	
त्रिधा घनाः समारूपातास्तेषां चक्षुरामि संभवम् ॥	२८
आग्नेयास्त्वर्णजाः प्रोक्तास्तेषां तस्मात्पवर्तनम् । शीतकुर्दिनवाता ये स्वगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥	२९
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गगामिनः । भूत्वा घरणिमभ्येत्य विचरन्ति रमन्ति च ॥	३०
जीमूता नाम ते मेघा एतेभ्यो जीवसंभवाः । विद्युत्कुणविहीनाश्च जलधाराविलम्बिनः ॥	३१
मूका घना महाकाया औबहस्य वशानुगाः । क्रोशमात्राच्च वर्षन्ति क्रोशार्थादपि वा पुनः ॥	३२
पर्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति च रमन्ति । बलाकागर्भदाश्चैव बलाकागर्भधारिणः ॥	३३
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिश्वाससंभवाः । ते हि विद्युद्गुणोपेताः स्तनयन्ति स्वनमियाः ॥	३४
तेषां शब्दमणादेन भूमिः स्वाङ्गरुहोद्गमा । राक्षी रक्षाभिपिक्तेव पुनर्यौवनमश्नुते ॥	
तेष्विषं प्रीतिमासक्ता भूतानां जीवितोद्भवा ॥	३५
जीमूता नाम ते मेघा येभ्यो जीवस्य संभवाः । द्वितीयं मवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ॥	
एते योजनमात्राच्च सार्धाधार्निष्कृतादपि । दृष्टिसर्गस्तथा तेषां धारासौराः प्रकीर्तिताः ॥	
पुष्करावर्तका नाम ये मेघाः पक्षसंभवाः ॥	३७
शक्रेण पक्षाश्चिन्ना ये पर्वतानां महौजसाम् । कामगानां मृदूदानां भूतानां शिवमिच्छता ॥	३८
पुष्करा नाम ते मेघा बृहन्तस्तोयमत्सराः । पुष्करावर्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः ॥	३९
नानारूपधराश्चैव महाघोरतराश्च ते । कल्पान्तदृष्टेः स्रष्टारः संवर्ताग्नेनियामकाः ॥	४०
वर्षन्त्येते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्तिताः । अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो गहीतलम् ॥	
वायुं परं वहन्तः स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥	४१
यान्यस्याण्डकपालस्य प्राकृतस्याभवंस्तदा । तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्वक्त्रः स्वयंभुवः ॥	
तान्येषाण्डकपालस्य सर्वे मेघाः प्रकीर्तिताः ॥	४२
तेषामप्यायनं घूमः सर्वेषामविशेषतः । तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥	४३
गजानां पर्वतानां च मेघानां भोगिभिः सह । कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरैका जलं स्मृतम् ॥	४४
पर्जन्या दिग्गजाश्चैव हेयन्ते शीतसंभवाः । तुषारदृष्टिं वर्षन्ति सर्वसस्यविद्भ्ये ॥	४५
श्रेष्ठेः परिवहो नाम तेषां वायुत्प्राथम्यः । योऽसौ विभर्ति भगवान्नाङ्गात्माकाशगोचराम् ॥	
दिव्येषामृतजन्तं पुष्यं त्रिधा स्वर्गपथे स्थिताम् ॥	४६

१ रा. ग. द. "सुमिरेः स" । प. "सुभनेः स" । २ द. "आयह" । ३ रा. घ. द. "सज्याभि" । ४ रा. घ. द. "सप्यधि" । ५ घ. द. "पारः प्र" । ६ घ. द. "तितः । पु" । ७ घ. ग. घ. द. "पारदन्ते रु" । ८ रा. ग. घ. द. "कल्पनि स" । ९ रा. घ. द. "दृष्टः । १० द. ग. द. "श्यापिन" । ११ क. "यो गिमा ए" । १२ घ. घ. द. "धामसाप" ।

(ज्योतिष्प्रचारः)

तिलोत्तमाप्सराश्चैव देवी रम्भा मनोरमा । ऋतजित्सत्यजिच्चैव ग्रामण्या लोकाविश्रुतौ ॥	२२
ब्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतश्च स स्मृतः । एते देवा वसन्त्यर्के द्वौ मासौ तु क्रमेण तु ॥	२३
स्थानाभिमानिनो ह्येते गुणा द्वादश सप्तकाः । सूर्यमाप्याययन्त्येते तेजसा तेज उक्तमम् ॥	२४
प्रथितैस्तैर्वचोभिस्तु स्तुवन्ति मुनयो रविम् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवृत्त्यैरुपासते ॥	२५
ग्रामणीयक्षभृतास्तु कुर्वते भीमसंग्रहम् । सर्पा वहन्ति सूर्यं च यातुधाना * नृपान्ति च ॥	
वालाखिल्या नयन्त्यस्तं परिचार्योदयाद्रविम् ॥	२६
एतेषामेव देवानां यथावीर्यं यथातपः । यथायोगं यथासत्यं यथाधर्मं यथाबलम् ॥	२७
यथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा । इत्येते वै वसन्तीह द्वौ द्वौ मासौ दिवाकरे ॥	२८
ऋषयो देवगन्धर्वाः पद्मगाप्सरसां गणाः । ग्रामण्यश्च तथा यज्ञा यातुधानाश्च भूयशः ॥	२९
एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च । भूतानामशुभं कर्म व्यपोहन्तीह कीर्तिताः ॥	३०
मानवाना शुभं ह्येते हरन्ति दुरितात्मनाम् । दुरितं हि मचाराणां व्यपोहन्ति क्वचित्क्वचित् ॥	३१
विमानेऽवस्थिता दिव्ये कामगा वातरंहसः । एते । सहैव सूर्येण भ्रमान्ति दिवसानुगाः ॥	३२
वर्षन्तश्च तपन्तश्च द्वादयन्तश्च वै मजाः । गोपापन्ति तु भूतानि सर्वाणीहाऽमनुक्षपाद् ॥	३३
स्थानाभिमानिनामेतत्स्थानं मन्वन्तरेषु वै । अतीतानागतानां वै वर्तन्ते सांप्रतं तु ये ॥	३४
एवं वसन्ति वै सूर्ये सप्तकास्ते चतुर्दिशम् । चतुर्दिशसु सर्गेषु गणा मन्वन्तरेषु च ॥	३५
ग्रीष्मे हिमं च वर्षासु च मुञ्चमानो धर्मं हिमं च वर्षं च दिनं निशां च ।	
कालेन गच्छत्यृतुवशात्परिवृत्तचरदिग्देवान्पितृंश्च मनुजांश्च स तर्पयन्वै ॥	३६
प्रीणाति देवानमृतेन सूर्यः सोमं सुपुञ्जेन विवर्धयित्वा ।	
शुके तु पूर्णं दिवसक्रमेण तं कृष्णपक्षे विबुधाः पिवन्ति ॥	३७
पीतं तु सोमं द्विकलावशिष्टं कृष्णपक्षे रश्मिभिस्तं क्षरन्तर्म् ।	
स्वधामृतं तत्पितरः पिवन्ति देवाश्च सौम्याश्च तथैव कव्यम् ॥	३८
सूर्येण गोभिस्तु समुद्धृताभिरद्भिः पुनश्चैव समुद्धृताभिः ।	
दृष्ट्वाऽतिदृद्धाभिरथोपधीभिर्मर्त्याः क्षुधं त्वन्नपानैर्जयन्ति ॥	३९
अमृतेन वृत्तिस्त्वर्धमासं सुराणां मीतार्धतृप्तिः स्वधया पितृगाम् ।	
अन्नेन शश्वत् दधाति मर्त्याः सूर्यः स्वयं तच्च विभर्ति गोभिः ॥	४०
अयं हरिस्तैर्हरिभिस्तुरंगैरयन्दि चापो हरतीति रश्मिभिः ।	
विसर्गकाले विष्टजंश्च ताः पुनर्विभर्ति शश्वत्सविता चराचरम् ॥	४१
हरिर्हरिर्द्भिर्हियते तुरङ्गमैः पिबत्यथापो हरिभिः सहस्रधा ।	
ततः प्रमुञ्चत्यपि तास्त्वसौ हरिः समुह्यमानो हरिभिस्तुरंगैः ॥	४२
इत्येव एकचक्रेण सूर्यस्तूर्णं रथेन तु । भद्रैस्तैरक्षतैरथैः सर्पतेऽसौ ॥	४३

* अत्र सधिरार्थः ।

* १ ख. घ. ड. भीसधं । २ ख. ग. घ. सुपयशः । ३ ख. ग. घ. ड. 'गानां च शु' । ४ ग. घ. हसि । ५ ख. घ. ड. 'तुर्दिशं च' । ६ क. 'म् । मुधा' । ७ ग. ड. मास मुग तु स्व' । ८ ख. ग. घ. ड. अयन्हरि' । ९ ख. ग. घ. ड. रद्भैरे' । १० ख. ग. घ. ड. अयः ।

आकृष्येते यदा तौ वै ध्रुवेण समधिष्ठितौ । तदा सोऽभ्यन्तरं सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७४
 अशीतिमण्डलगतं काष्ठयोरुभयोश्चरन् । ध्रुवेण मुच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ ७५
 तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु । उद्वेष्टयन्स वेगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ७६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तेऽनुयज्ञपदे ज्योतिष्प्रचारो नामैकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ३९३०

अथ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

ज्योतिष्प्रचारः ।

सूत उवाच—

स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा । गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ १
 एते वसन्ति वै सूर्ये द्वौ द्वौ मासौ क्रमेण तु । धाताऽर्षमा पुलस्त्यश्च पुलहश्च प्रजापतिः ॥ २
 उरगो वासुकिश्चैव संकीर्णारश्च तावुभौ । तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वो गायतां वरौ ॥ ३
 ऋतुर्धलयप्सराश्चैव तथा वै पुञ्जिरुस्थला । ग्रामणी रथकृच्छश्च तथोर्जश्चैव तावुभौ ॥ ४
 रक्षो ह्येतिः प्रहेतिश्च यातुधानानुदाहृतौ । मधुमाधवयोरेप गणो वसति भास्करे ॥ ५
 वासन्तौ ग्रैष्मिकौ मासौ मित्रश्च वरुणश्च ह । ऋषिरिर्विशिष्टश्च तक्षको रम्भ एव च ॥ ६
 मेनका सहजन्त्या च गन्धर्वो च हहा हृद् । रथस्वनश्च ग्रामण्यौ रथचित्रश्च तावुभौ ॥ ७
 पौरुषेयो वधश्चैव यातुधानानुदाहृतौ । एते वसन्ति वै सूर्ये मासयोः शुचिक्रयोः ॥ ८
 ततः सूर्ये पुनस्त्वन्त्या निवसन्तीह देवताः । इन्द्रश्चैव विवस्वांश्च अङ्गिरा भृगुरेव च ॥ ९
 एलापर्णस्तथा सर्पः शङ्खपालश्च तावुभौ । विश्वावसूयसेनौ च मातश्चैवारुणश्च ह ॥ १०
 प्रम्लोचेति च विरुधातीर् निम्लोचेति च ते उभे । यातुधानस्तथा सर्पो व्याघ्रः श्वेतश्च तावुभौ
 नभोनभस्ययोरेप गणो वसति भास्करे ॥ ११
 शरदृतौ पुनः शुभ्रा वसन्ति मुनिदेवताः । पर्जन्याश्वाथ पूषा च भरद्वाजः सगौतमः ॥ १२
 विश्वासुश्च गन्धर्वास्तथैव सुरभिश्च यः(या) । विश्वाची च घृताची च उभे ते शुभलक्षणे ॥ १३
 नाग ऐरावतश्चैव विभ्रुतश्च धनंजयः । सेन(ना)जिश्च सुपेणश्च सेनानीर्ग्रामणीश्च तौ ॥ १४
 आपो वातश्च तावेतौ यातुधानानुभौ स्पृता । वसन्त्येते तु वै सूर्ये मासयोश्च इषोर्जयोः ॥ १५
 हेमन्तिकौ तु द्वौ मासौ वसन्ति तु-दिवाकरे । अंशो भगश्च द्वावेतौ कर्षपश्च ऋतुश्च ह ॥ १६
 भुंनश्च मदापन्नः सर्पः कर्कोटकस्तथा । चित्रसेनश्च गन्धर्व ऊर्णापुश्चैव तावुभौ ॥ १७
 उर्वशी विमचिच्चिश्च तथैवाप्सरसौ शुभे । तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीर्ग्रामणीश्च तौ ॥ १८
 विष्णुस्फुर्नेश्च तावुभौ यातुधानानुदाहृतौ । सहे चैव सहस्ये च चमन्येते दिवाकरे ॥ १९
 ततः शंशिरपोश्चापि मासयोर्निवसन्ति वै । त्वष्टा विष्णुर्जमदग्निर्विदवाभिन्नस्तथैव च ॥ २०
 काद्रवेयौ यथा नागौ कम्बलाश्वतरावुभौ । गन्धर्वो धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चास्तथैव च ॥ २१

सायन-

'वाग्मि १ रा. घ. स०५१' । ३. स०५१' । २ घ. ग. घ. ह. 'एतन् एव । ३ क. एतन् । ४ । ५ घ. 'योय वै' ।
 धारसातित' । ६ ग. ह. 'तामुन्तो । ७ घ. ह. भुङ्ग' ।

(ज्योतिषप्रचारः)

तिलोत्तमाप्सरश्चैव देवी रम्भा मनोरमा । ऋतजित्सत्यजिच्चैव ग्रामण्यौ लोकविश्रुतौ ॥	२२
ब्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतश्च स स्मृतः । एते देवा वसन्त्येकं द्वौ मासौ तु क्रमेण तु ॥	२३
स्थानाभिमानिनो ह्येते गुणा द्वादश सप्तकाः । सूर्यमाप्याययन्त्येते तेजसा तेज उत्तमम् ॥	२४
प्रथितैस्त्वैर्वचोभिस्तु स्तुवन्ति पुनयो रविम् । मन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवृत्त्यैरुपासते ॥	२५
ग्रामणीयक्षभूतास्तु कुर्वते भीमसंग्रहम् । सर्पा वहन्ति सूर्यं च यातुधाना * नुयान्ति च ॥	
बालखिल्या नयन्त्यस्तं परिचार्योदयाद्रविम् ॥	२६
एतेपामेव देवानां यथावीर्यं यथातपः । यथायोगं यथासत्यं यथाधर्मं यथावलम् ॥	२७
यथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा । इत्येते वै वसन्तीह द्वौ द्वौ मासौ दिवाकरे ॥	२८
ऋषयो देवगन्धर्वाः पन्नगाप्सरसां गणाः । ग्रामण्यश्च तथा यक्षा यातुधानाश्च भूयशाः ॥	२९
एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च । भूतानामशुभं कर्म व्यपोहन्तीह कीर्तिताः ॥३०	
मानवानां शुभं ह्येते हरन्ति दुरितात्मनाम् । दुरितं हि प्रचाराणां व्यपोहन्ति क्वचित्क्वचित् ॥३१	
विमानेऽवस्थिता दिव्ये कामगा वातरहेंसः । एते । सहैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवसानुगाः ॥	३२
वर्षन्तश्च तपन्तश्च द्वादशयन्तश्च वै प्रजाः । गोपायन्ति तु भूतानि सर्वाणीहाऽऽमनुक्षयात् ॥	३३
स्थानाभिमानिनामेतत्स्थानं मन्वन्तरेषु वै । अतीतानागतानां वै वर्तन्ते सांप्रतं तु ये ॥	३४
एवं वसन्ति वै सूर्यं सप्तकास्ते चतुर्दिशम् । चतुर्दिशसु सर्गेषु गणा मन्वन्तरेषु च ॥	३५
ग्रीष्मे हिमं च वर्षासु च मुञ्चमानो धर्मं हिमं च वर्षं च दिनं निशां च ।	
कालेन गच्छत्यृतुवशात्परिवृत्तरश्मिर्देवान्पितृंश्च मनुजांश्च स तर्पयन्वै ॥	३६
प्रीणाति देवानमृतेन सूर्यः सोमं सुपुञ्जेन विवर्धयित्वा ।	
शुके तु पूर्णं दिवसक्रमेण तं कृष्णपक्षे विवृषाः पिवन्ति ॥	३७
पीतं तु सोमं द्विकलावशिष्टं कृष्णक्षये रश्मिभिस्तं क्षरन्तर्ध्वं ।	
स्वधामृतं तत्पितरः पिवन्ति देवाश्च सौम्याश्च तथैव कव्यम् ॥	३८
सूर्येण गोभिस्तु समुद्धृताभिरद्भिः पुनश्चैव समुद्धृताभिः ।	
दृष्ट्वाऽतिदृष्ट्वाभिर्यौपधीभिर्मर्त्याः क्षुधं त्वन्नपानैर्जयन्ति ॥	३९
मृतेन वसिस्त्वर्धमासं सुराणां मांसार्धतृप्तिः स्वधया पितृगाम् ।	
अग्नेन शश्वद् दधाति मर्त्याः सूर्यः स्वयं तच्च विभर्ति गोभिः ॥	४०
अपं हरिस्तैर्हरिभिस्तुरंगैर्मरयन्दि चापो हरतीति रश्मिभिः ।	
विमर्गकाले विसृजंथ ताः पुनर्विभर्ति शश्वत्सविता चराचरम् ॥	४१
हरिर्हरिर्द्भिर्हियते तुरङ्गमैः पिवत्यथापो हरिभिः सहस्रधा ।	
ततः प्रमुञ्चत्यपि तास्त्वसौ हरिः समुद्यमानो हरिभिस्तुरंगमैः ॥	४२
इत्येव एकचक्रेण सूर्यस्तुर्णं रथेन तु । मद्रस्त्वैरसतैरथैः सर्पतेऽसौ दिवि क्षंये ॥	४३

* अत्र सधिरार्यः ।

* १ रा. घ. द. भीसर्धं । २ रा. ग. घ. मुदयसः । ३ रा. ग. घ. द. °तानां च शु' । ४ ग. घ. दक्षि । ए°
 ५ रा. घ. द. 'तुरंग' । च' । ६ क. 'म' । गुपा' । ७ ग. द. मासं सुरा तु स्व' । ८ स. ग. घ. द. अयन्हरिं
 ९ ग. ग. घ. द. रईर' । १० घ. ग. घ. द. धतः ।

अहोरात्राद्रथेनाऽसौ एकचक्रेण तु भ्रमन् । समद्वीपसमुद्रान्तं समभिः समभिर्हयैः ॥	४४
छन्दोभिरश्वरूपैस्तेर्यतश्चक्रं ततः स्थितैः । कामरूपैः सकृद्युक्तैरमितैस्तेर्मनोजवैः ॥	४५
हरितैरव्ययैः पिङ्गैरिश्वरैर्ब्रह्मवादिभिः । अशीतिमण्डलशतं भ्रमन्त्यब्देन ते हयाः ॥	४६
बाह्यमभ्यन्तरं चैव मण्डलं दिवसकर्मपात् । कल्पादौ संमयुक्तास्ते बहन्त्याभूतसंख्यात् ॥	
आवृत्ता बालखिल्यैस्ते भ्रमन्ते रात्र्यर्हाणि तु ॥	४७
प्रथितैर्वचोभिरउपैः स्तूयमानो महर्षिभिः । सेव्यते गीतनृत्यैश्च गन्धर्वैरप्सरारोगणैः ॥	
पतद्गः पतगौरश्वैर्भ्रममाणो दिवस्पतिः ॥	४८
वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि तथा ज्ञाशी । हासदृष्टी तथैवास्य रत्नमीनां सूर्यवत्समृते ॥	४९
त्रिचैक्रोभयपार्श्वस्थो विज्ञेयः ज्ञाशिनो रथः । अपां गर्भसमुत्पन्नो रथः साश्वः ससारथिः ॥	
शतारैश्च त्रिभिश्चकैर्युक्तः शुक्रैर्हयोचमैः ॥	५०
दशभिस्तु कुशैर्दिग्धैरसङ्गैस्तेर्मनोजवैः । सकृद्युक्ते रथे तस्मिन्बहन्ते चाऽऽयुगसप्तात् ॥	५१
संगृहीतो रथे तस्मिन्श्वेतचक्षुःश्रवास्तु वै । अश्वस्तमेकवर्णास्ते बहन्ते शङ्खवर्चसम् ॥	५२
ययुश्च त्रिमनाश्चैव वृषो राजीवलो हयः । अश्वो वामस्तरुणश्च हंसो ज्योमी मृगस्तथा ॥	५३
इत्येते नामभिः सर्वे दश चन्द्रमसो हयाः । एते चन्द्रमसं देवं वहन्ति दिवससप्तात् ॥	५४
देवैः परिदृतः सोमः पितृभिश्चैव गच्छति । सोमस्य शुक्रपक्षादौ भास्करे पुरतः स्थिते ॥	
आपूर्यते पुरस्यान्तः सततं दिवसक्रमात् ॥	५५
देवैः पीतं क्षये सोममाप्याययति नित्यदा । पीतं पञ्चदशाहं तु रश्मिनैकेन भास्करः ॥	५६
आपूरयन्सुपुत्रेण भागं भागमहःक्रमात् । सुपुत्राप्पायमानस्य शुक्रा वर्धन्ति वै कलाः ॥	५७
तस्माद्दसन्ति वै कृष्णे शुक्र आप्याययन्ति च । इत्येवं सूर्यवर्षिणं चन्द्रस्याऽऽप्यायिता तनुः ॥	
पौर्णमास्यां स दृश्येत शुक्रः संपूर्णमण्डलः । एवमाप्यायितः सोमः शुक्रपक्षे दिनक्रमात् ॥	५९
ततो द्वितीयामभृति बहुलस्य चतुर्दशी । अपां सारमयस्पेन्दो रसमात्रात्मकस्य च ॥	
पिवन्त्यमृत्वपयं देवा मधु सौम्यं सुर्धामयम् ॥	६०
संभृतं चार्धमासेन अमृतं सूर्यतेजसा । अर्धमासेन सौम्यं पौर्णमास्यामुपामते ॥	६१
एकरात्रं सुरैः सर्वैः पितृभिश्च महर्षिभिः । सोमस्य कृष्णपक्षादौ भास्कराभिमुखस्य च ॥	
प्रक्षीयते परस्यान्तः पीयमीनाः कलाः क्रमात् ॥	६२
(* त्रयश्च त्रिंशत् चैव प्रयास्त्रिंशत्तथैव च । त्रयस्त्रिंशत्सहस्राश्च देवाः सोमं पिबन्ति वै ॥	६३
इत्येतः पीयमानस्य कृष्णा वर्धन्ति वै कलाः) + क्षीयन्ते तस्मात्कृष्णे याः शुक्रे द्याप्याययन्ति ताः	
एवं दिनक्रमातीति निर्धुवास्तु निशाकरम् । पीत्वाऽर्धमासं गच्छन्ति अमावास्यां सुरोत्तमाः ॥	
पितरभ्योपतिष्ठन्ति अमावास्यां निशाकरम् ॥	६५

● भनुविशान्तर्गतमन्यः क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति । + एतदनेत्यात्र इदमर्थं वर्तते-क्षीयन्ति तस्मात्कृष्णा याः कृष्णा द्याप्याययन्ति च ।

१२ ग. द. 'सुरो गो समभिः । प. 'सुरो गो सुरभिः ग' । ३ ग. प. क. 'नो.संनरते' । ४ द. 'जियन् ।
५ ग. म. प. द. 'हाणि मु । ५ ग. म. द. 'त्रिचक्रोभयपार्श्वो वि' । ६ क. ग. श्लोम्यः । ७ ग. प. 'समाप्तम्' ।
८ ग. प. द. 'ह्याः सुजाप्या' । ९ स. प. 'भास्यम् । ग' । १० ग. द. 'भास्यम् । ग' । ११ ग. द. 'भास्यम्' ।
१२ ग. प. द. 'मयाः क' । १३ ग. प. द. 'सुरोत्तु निशाकरे । वि' ।

(ज्योतिषधाराः)

तनः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके । अपराह्णे पितृगणैर्जघन्यः पर्युत्थास्यते ॥ ६६
 पिबन्ति द्विकलं कालं शिष्टा तस्य तु या कला । निःसृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः स्वधामृतम् ।
 तां स्वधां मासतृप्त्यै तु पीत्वाऽगच्छन्ति तेऽमृतम् ॥ ६६
 सौम्या बर्हिपदश्चैव अग्निप्रात्तास्तथैव च । कव्याश्चैव तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्व एव ते ॥ ६७
 संवत्सरास्तु वै कैव्याः पञ्चाब्दा ये द्विजैः स्मृताः । सौम्यास्तु ऋतवो ज्ञेया मासा बर्हिपदः स्मृताः
 अग्निप्रात्ता(त्त)र्तवश्चैव पितृसर्गा हि वै द्विजाः ॥ ६८
 पितृभिः पीयमानस्य पञ्चदशपां कला तु वै । यावन्न क्षीयते तस्य भागः पञ्चदशरतु सः ॥ ६९
 अमावास्यां तदा तस्य अन्तभापूर्यते परम् । वृद्धिक्षयौ वै पक्षादौ षोडश्यां शशिनः स्मृतौ ॥
 एवं सूर्गनिमित्तां क्षयवृद्धिर्निशाकर । ताराग्रहाणां वक्ष्यामि स्वर्भानोश्च रथं पुनः ॥ ७१
 तोयतेजोमयः शुभ्रः सोमपुत्रस्य वै रथः । युक्तो ह्ययः शिशङ्गैस्तु अष्टाभिर्वातरंहसैः ॥ ७२
 सवर्ख्यः सानुकर्पः सूतो दिव्यो रथे महान् । सोपासद्गपताकस्तु सध्वजो मेघसंनिभः ॥ ७३
 भार्गवस्य रथः श्रीमांस्तेजसा सूर्यसंनिभः । पृथिवीसंभवैर्धुक्तैर्नानावर्णैर्ह्योत्तमैः ॥ ७४
 श्वेतः पिशङ्गः सारङ्गो नीलः पीतो विलोहितः । कृष्णश्च हरितश्चैव पृषतः पृश्निरेव च ॥
 दशाभिस्त्रैर्महाभागैररुद्रैर्वीरैर्वेगितैः ॥ ७५
 अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमान्सोमस्यापि रथोऽभवत् । असद्वैलौहितैरश्वैः सर्वगैरग्निसंभवैः ॥
 सर्पतेऽसौ कुमारो वै ऋतुर्वैक्रानुचक्रगः ॥ ७६
 ततस्त्वाङ्गिरसो विद्वान्देवाचार्यो बृहस्पतिः । शोणैरश्वैः काञ्चनेन स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ७७
 युक्तस्तु वाजिभिर्दिव्यैरष्टाभिर्वातसंमितैः । नक्षत्रेऽब्दं निवसति सर्वगस्तेन गच्छति ॥ ७८
 ततः शनैश्चरोऽप्यश्वैः शवलैर्व्योमिसंभवैः । कार्णायसं समाह्वय स्यन्दनं याति वै शनैः ॥ ७९
 स्वर्भानोस्तु तथैवाश्वः कृष्णा ह्यष्टौ मनोजवाः । रथं तमोमयं तस्य सकृद्युक्ता बहन्त्युत ॥ ८०
 आदित्याग्निःसृगो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु । आदित्यमोति सोमाच्च पुनः सौरिषु पर्वसु ॥ ८१
 अथ केतुरथस्याश्वो अष्टाष्टौ वातरंहसः । पलालधूमसंकाशाः शवला रासभारुणाः ॥ ८२
 एते वाहा ग्रहाणां वै मर्या प्रोक्ता रथैः सह । सर्वे ध्रुवनिबद्धास्ते प्रवद्धा वातरश्मिभिः ॥ ८३
 एते वै भ्राम्यमाणास्तु यथायोगं भ्रमन्ति वै । वायव्याभिरदृश्याभिः प्रवद्धा वातरश्मिभिः ॥
 परिभ्रमन्ति तद्बद्धाश्चन्द्रसूर्यग्रहा दिवि । भ्रमन्तमनुगच्छन्ति ध्रुवं ते ज्योतिषां गणाः ॥ ८५
 यथा नद्युदके नौस्तु सलिलेन सहोद्यते । तथा देवाल्या ह्येते उन्नन्ते वातरश्मिभिः ॥
 तस्मात्सर्वेण दृश्यन्ते ज्योतिर्देवगणास्तु ते ॥ ८६
 यावत्पथैव तारास्तु तावन्तो वातरश्मयः । सर्वा ध्रुवनिबद्धास्ता भ्रमन्त्यो भ्राम्यन्ति तम् ॥
 तैलपीठोकरं चक्रं भ्रमद्भ्रामयते यथा । तथा भ्रमन्ति ज्योतीषि वातवद्भानि सर्वशः ॥ ८८

१ क. 'कला' । २ स. ग. घ. ङ. कव्याः पञ्चासः ये । ३ क. 'सुको नाता' । ४ क. ङ. पृथिवी । ५ ख. घ. ङ. 'मासमीन' । ६ घ. 'वक्ष्यामि' । ७ स. ग. घ. ङ. 'नुशतस्या' । ८ ग. ङ. 'याऽऽकाशान्तरं' । ९ ख. ग. घ. 'दाप्यावकं भ्रमन्तो भ्राम्यन्ति तम् । तं' ।

(ज्योतिःसन्निवेशः)

अलातचक्रवधान्ति वातचक्रेरितानि तु । यस्माच्चयोर्तीपि बहते प्रबहंस्तेन स स्मृतः ॥ ८९
 एवं ध्रुवनियद्धोऽसौ संपते ज्योतिषां गणः । सैष तारामयो ज्ञेयः शिशुमारो ध्रुवो दिवि ।
 यद्दहा कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते ॥ ९०
 यावन्त्यश्वैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि । तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि तु ॥
 शाश्वतः शिशुमारोऽसौ त्रिज्ञेयः प्रविभागशः । उत्तानपादस्तस्याथ त्रिज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः ॥
 यज्ञोऽधरस्तु त्रिज्ञेयो धर्मो मूर्धानमाश्रितः । हृदि नारायणः साध्य(ध्या) अभिनौ पूर्वपादयोः ॥
 वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी । शिशुः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपौने समाश्रितः ॥
 पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च मरीचिः कश्यपो ध्रुवः । तारकाः शिशुमारश्च नास्तमेति चतुष्टयम् ॥ ९५
 नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह । उन्मुखाभिमुखाः सर्वे चक्रीभूताश्रिता दिवि ॥ ९६
 ध्रुवेणाधिष्ठिताः सर्वे ध्रुवमेव प्रदक्षिणम् । प्रयान्तीह वरं श्रेष्ठं मेढीभूतं ध्रुवं दिवि ॥ ९७
 ध्रुवाक्षिकश्यपानां तु वरश्चासौ ध्रुवः स्मृतः । एक एव भ्रमत्येव मेरुपर्वतमूर्धनि ॥ ९८
 ज्योतिषां चक्रमेतद्धि सदा कर्पत्यवाङ्मुखः । मेरुमालोकयत्येव प्रयातीह प्रदक्षिणम् ॥ ९९
 इति श्रीमहा-राणे वायुप्रोक्ते ध्रुववर्षा नाम द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

आदितः श्लोकानां सगण्यङ्काः—४०२९

४४ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

ज्योति सन्निवेशः ।

शार्शपायन उवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु मुनयः पुनस्ते संशयान्विताः । पप्रच्छुक्तरं भूयस्तदा ते लोमहर्षणम् ॥ १

ऋषय ऊचुः—

यदेतदुक्तं भवता गृहाण्येतानि विश्रुतम् । कथं देवगृहाणि स्युः कथं ज्योर्तीपि वर्षणम् ॥ २
 एतत्सर्वं समाचक्ष्व ज्योतिषां चैव निश्चयम् । श्रुत्वा तु वचनं तेषां तदा सूतः समाहितः ॥ ३
 अस्मिन्नर्थे महामाशौर्षदुक्तं ज्ञानवृद्धिभिः । तदोऽहं संभवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्भवम् ॥
 यथा देवगृहाणीह सूर्याचन्द्रमसोर्गृहम् ॥
 अत्रःपरं त्रिविधामर्षक्ष्येऽहं तु समुद्भवम् । दिव्यस्य भौतिकस्यांतराऽपान्नेः पार्थिवस्य च ॥ ५
 प्युष्टापां तु रजन्यां वै ब्राह्मणोऽप्युक्तजन्मनः । [अव्याकृतमिदं त्वाभीक्ष्ण्येन तममाऽऽवृतम्
 चतुर्भूतावशिष्टेऽस्मिन्पार्थिवः सोऽग्निरुच्यते । यथाऽऽदौ तपते सूर्ये शुचिरग्निस्तु स स्मृतैः] ॥
 वैपुतारुवस्तु विशेषस्तेषां बक्ष्येऽथ लक्षणम् । वैपुतो जाडरः सारो द्यापं गर्भोऽस्योऽग्रयः ॥
 तस्मादपः पिबन्सूर्यो गोभिर्दोष्यत्वमौ दिवि ॥

अथमुनिदानतर्कप्रत्ययः स ग. पुस्तकयोर्नित्त ।

१ स. प. सर्वे ॥ २ स. घ. द'उमान स' । ३ क. 'मिधुम्' । ४ स. घ. 'दि । भक्तिप्रक' । ग. घ. 'वि
 भाक्तिप्रक' । ५ स. ग. द. 'वनेः पर्वतैः' । ६ ग. द. 'श' । ७ स. 'नि धिमुत्त' । क' । ग. 'नि धिमुत्तम् । क'
 ग. 'नि धिमुत्त' । क' । ८ द. 'विमुत्त' । ९ स. घ. क. 'व' । १० द. 'हाप्रैः' । ११ स. 'गृहाः । भ' । १२ क.
 ग. '१३ द. 'स' । विपुतावस्तु । १४ घ. 'स्ते तु स' ।

(ज्योतिःसंनिवेश)

वैद्युतेन समाविष्टो वासोर् नार्द्धिः प्रशाम्यति । मानवानां च कुक्षिस्थो नार्द्धिः शाम्यति पावकः
अग्निष्वात्परमः सोऽग्निः प्रभवो जाठरः स्मृतः । यथायं मण्डली शुक्रो निरूपमा संप्रकाशते
प्रभा हि सौरौ पादेन ह्यस्त्रं याति दिवाकरे । अग्निनाविशते रात्रौ तस्माद्दूरत्प्रकाशते ॥ ११
उद्यन्तं च पुनः सूर्यमौष्ण्यपाश्रेयमाविशत् । पादेन पार्थिवस्याग्नेस्त्मादमित्त्वप्यसौ ॥ १२
प्रकाशश्च तथौष्ण्यं च सौराग्नेयं तु तेजसी । परस्परानुप्रवेद्यादाप्यायेते दिवानिशम् ॥ १३
उत्तरे चैव भूम्यर्धे तस्मादग्निमथ दक्षिणे । उच्चिष्टति पुनः सूर्ये रात्रिराविशते त्वपः ॥
तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवाराग्निप्रवेशनात् ॥ १४

अस्तं याति पुनः सूर्ये अर्धेयं प्रविशत्यपः । तस्पात्रक्तं पुनः शुक्रा आपो विशन्ति भास्करे ॥
एतेन क्रमयोगेन(ण) भूम्यर्धे दक्षिणोत्तरे । उदयास्तमये नित्यमहोरात्रं विशत्यपः ॥ १५
यथासौ तपते सूर्ये पिवन्नम्भो गभस्तिभिः । पार्थिवो हि विमिश्रोऽसौ दिव्यः शुचिरिति स्मृतः
सहस्रपादः सोऽग्निस्तु वृत्तः कुम्भनिभः शुचिः । आदत्ते तत्तु रश्मीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
नादेथीश्वैव सामुद्रीः कौप्याश्वैव सधान्वनीः । स्यावरा जङ्गमाश्वैव यथ सूर्यो हिरण्यपयः ॥
तस्य रश्मिसहस्रं तु वर्षशीतोष्णनिस्रवम् ॥ १९

तासां चतुःशता नाड्यो वर्षन्ति चित्रपूर्तयः । वन्दनाश्वैव वन्द्याश्च ऋतना नूतनास्तथा ॥
अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥ २०

हिमवाहाश्च ताम्योऽन्या रश्मयोऽस्त्रिशताः पुनः । वृष्या मेध्याश्च वाह्याश्वै ह्यदिन्यो हिमसर्जनाः
चन्द्रास्त्वा नामतः सर्वाः पीताभास्तु गभस्तयः । शुक्लाश्च ककुम्भश्वैव गावो विश्वभृतस्तथा ॥
शुक्लास्ता नामतः सर्वास्त्रिशता धर्मसर्जनाः । समं विभर्ति ताभिस्तु मनुष्यपितृदेवताः ॥ २३
मनुष्यानापधेनेह स्वधया च पितृनपि । अमृतेन सुरान्सर्वोस्त्रिभिस्वर्षयत्यसौ ॥ २४
वसन्ते चैव ग्रीष्मे च स तैः सुतपते त्रिभिः । वर्षास्वयो शरदि च चतुर्भिः संप्रकर्षति ॥ २५
हेमन्ते शिशिरे चैव हिमं स मृजते त्रिभिः । ओषधीषु बलं धत्ते स्वधया च पितृनपि ॥
सूर्योऽमरत्वर्भमेतन्नयं त्रिषु नियच्छति ॥ २६

एवं रश्मिसहस्रं तत्सौरं लोकार्थसाधकम् । भिद्यते ऋतुपासाद्य जलशीतोष्णनिस्रवम् ॥ २७
इत्येतन्मण्डलं शुक्रं भास्वरं सूर्यसंज्ञितम् । (*नक्षत्रग्रहलोमानां प्रतिष्ठा योनिरिव च ॥

ऋक्षचन्द्रग्रहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसंभवाः ॥ २८
नक्षत्राधिपतिः सोमो ग्रहराजो दिवाकरः । शेषाः पञ्च ग्रहा शेषा ईश्वराः कामरूपिणाः ॥ २९
पच्यते चाग्निरादित्यं उदकश्चन्द्रमाः स्मृतः । शेषाणां प्रकृतिं सम्पन्नवर्षमानां निबोधन ॥ ३०
सुरसेनापतिः स्कन्दः पच्यतेऽङ्गारको ग्रहः । नारायणं बुधं प्राहुर्देवं ज्ञानविदो विदुः ॥ ३१

* धनुर्विज्ञानसंग्रहः एत पुनके नास्ति ।

१ द. नास्ति प्र० । २ ग. क नास्ति सा० । ३ ग. घ द पवन. सोऽग्निर्नःप्रतो जा० । ४ ल. भास्वरः ।
ग. भास्वराः । ५ ल. घ. द. वृत्तकु० । ६ ल ग प. द. नार्दना । ७ ल. 'यज्ञित' । ८ ग घ. मेघ्य । ९ द.
ग. घ. 'धे हरादि' । १० ल. घ. शुक्राद्यः । ११ ल. घ. 'कुम्भ' । १२ ल. घ. शुक्रास्त्रा । १३ ल. सर्वोऽग्निभिः ।
१४ ल. च शतेः स त' । १५ ल ग घ. द. 'मृतेऽग्निषु । १६ ल. घ. द. जन्मशीतो' । १७ ल. 'सं' सोम सोम्य-
रत्तमं च । १८ ल. 'त औद' । १९ ल. घ. द. बुधाः ।

- रुद्रो वैवस्वतः सत्सांद्धर्मो लोके प्रभुः स्वयम् । महाग्रहो द्विजश्रेष्ठो मन्दगामी शनैश्चरः ॥ ३२
- देवासुरगुरु द्वौ तु भानुमन्तौ महाग्रहौ । प्रजापतिसुतावेतावुभौ शुक्रवृहस्पती ॥
- दैत्यो महेंद्रश्च तयोराधिपत्ये विनिर्मितौ ॥ ३३
- आदित्यमूलमखिलं त्रिलोकं नात्र संशयः । भवत्यस्य जगत्कृत्स्नं सदेवासुरमानपम् ॥ ३४
- रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विभेन्द्रास्त्रिदिवौकसाम् । धुतिर्धुतिमतां कृत्स्ना यतेजः सार्वलौकिकम् ॥
- सर्वात्मा सर्वलोकेशो मूलं परमदेवतम् । ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्रलीयते ॥ ३६
- भावाभावौ हि लोकानामादित्याग्निःसृगौ पुरा । जगज्ज्ञेयो ग्रहो विप्रा दीप्तिमान्मुग्रहो रविः ।
- यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः । क्षणा मुहूर्ता दिनसा निशाः पक्षाश्च कृत्स्नशः ॥
- मासाः संवत्सराश्चैव ऋतवोऽब्दयुगानि च । ३८
- तदादित्याहते तेषां कालसंख्या न विद्यते । कालाहते न निगमो न दीक्षा नाह्निकक्रमः ॥ ३९
- ऋतूनामविभागश्च पुष्यमूलफलं कुतः । कुतः सस्याभिनिष्पत्तिर्गुणौषधिगणादि वा ॥ ४०
- अभावो व्यवहाराणां देवानां दिवि चेद् च । जगत्प्रतापनमृते भास्करं वारितस्करम् ॥ ४१
- स एव कालश्चाग्निश्च द्वादशात्मा प्रजापतिः । तपत्येप द्विजश्रेष्ठास्त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४२
- स एष तेजसां राशिः समस्तः सार्वलौकिकः । उत्तमं पार्श्वमास्थाय वायोर्भाभिरिदं जगत् ॥
- पार्श्वगूर्ध्वमधश्चैव तापयत्येप सर्वशः । ४३
- स्वोराग्निमहत्तं यत्प्राञ्जया समुद्राहृतम् । तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥ ४४
- सुपुञ्जां हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च । विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः संयद्रसुरत परम् ॥
- अर्वाग्यसुः पुनश्चान्यो मया चात्र प्रकीर्तितः ॥ ४५
- सुपुञ्जः सूर्यैरग्निस्तु क्षीणं शशिनमधयन् । तिर्यग्ूर्ध्वर्भचारोऽसौ सुपुञ्जः परिहीत्येते ॥ ४६
- हृत्किशः पुरेस्त्वाद्या ऋक्षयोनिः प्रकीर्त्यते । दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिर्धैर्यते बुवम् ॥ ४७
- विश्वश्रवास्तु यः पश्चाच्छुक्रयोनिः स्मृता बुधैः । संयद्रसुश्च यो रश्मिः सा योनिर्लोहितस्य तु ॥
- पृष्ठस्त्वर्वाग्यसू रश्मिर्योनिस्तु स वृहस्पतेः । शनैश्चरं पुनश्चापि रश्मिराप्पायते स्वरश्च ॥ ४९
- एवं सूर्यमभावेन ग्रहनक्षत्रतारकाः । वर्धन्ते विदिताः सर्वा विश्वं चेदं पुनर्जगत् ॥
- न क्षीयन्ते पुनस्तानि तस्मान्नक्षत्रता स्मृता ॥ ५०
- क्षेत्राण्येतानि वै पूर्वमापतन्ति गमस्तिभिः । तेषां क्षेत्राण्यथाऽऽदत्ते सृणो नक्षत्रेतां गतः ॥ ५१
- नीर्णानां सुकृतेनेद् सुकृतान्ते ग्रहाश्रयान् । ताराणां तारका ह्येताः शुक्रन्वाचैव तारकाः ॥ ५२
- द्विष्टयानां पापिवानां च नैदानां चैव सर्वशः । आदानान्निष्टयमादित्यस्त्वसतां तेजसां महान् ॥
- मुच्यते स्पन्दनाथं च धातुरेप विभाव्यते । तपनात्तेजसाऽप्यां च तेनासौ सविता मतः ॥ ५४
- वदधैधन्द्र इत्येव ह्येवमिदं धातुरिष्यते । शुक्रन्वे चामृतान्ते च वीतरते च विभाव्यते ॥ ५५

१ अ. घ. ह. 'क्षायको लो' । २ क. 'सि प्र' । ३ घ. ह. 'ध्रुव' । ४ ग. घ. ह. 'ती' । देवां गे । म. 'ती' । देवां गे । ५ घ. 'देवोय' । ६ स. देव । ७ ग. घ. ह. 'मान्यः स्वतान्यः प्र' । ८ क. 'प्रनाथाऽसौ' । ९ घ. पुनरचय 'द' । १० घ. 'दिः ह' । ११ ग. 'विदिता' । दे । १२ घ. घ. र. 'सृणो' । १३ क. घ. र. 'द' । १४ घ. 'देव' । १५ स. ग. घ. ह. 'तान्ते' । १६ ग. ह. 'ते' ।

: (ज्योतिःसंनिवेशः)

सूर्याचन्द्रमसोर्द्विव्ये मण्डले भास्वरे खगे । ज्वलत्तेजोमये शुक्ले वृत्तकुम्भनिभे शुभे ॥ ८६
घनतोयात्मकं तत्र मण्डलं शशिनः स्मृतम् । घनतेजोमयं शुक्लं मण्डलं भास्करस्य तु ॥ ८७
विशन्ति सर्वदेवास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः । मन्वन्तरेषु सर्वेषु क्रक्षसूर्यग्रहाश्रयाः ८८
तानि देवगृहण्येव तदारुणास्ते भवन्ति च । सौरं सूर्यो विशः स्थानं सौम्यं सोमस्तथैव च ॥
शौक्रं शुक्रो विशः स्थानं षोडशाक्षिः प्रतापवान् । बृहद्बृहस्पतिश्चैव लोहितं चैव लोहितः
शानैश्वरं तथा स्थानं देवश्चैव शनैश्वरः ॥ ९०

आदित्यगण्डिमसंयोगात्संप्रकाशात्मिकाः स्मृताः । नवयोजनसाहस्रो विष्कम्भः सवितुः स्मृतः
त्रिगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलं च प्रमाणतः । द्विगुणः सूर्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥
तुल्यस्तपोस्तु स्वर्भानुर्भूत्वाऽधस्तात्प्रसर्पति । उद्धृत्य पार्थिवच्छायां निर्मितो मण्डलाकृतिः ॥
स्वर्भानोस्तु गृहत्स्थानं निर्मितं यत्सोममयम् । आदित्यात्तच्च निष्कम्प्य सोमं गच्छति पर्वसु ॥
आदित्यमेति सोमाच्च पुनैः सोमं च पर्वसु । स्वर्भामा नुदते यस्मात्ततः स्वर्भानुरुच्यते ॥ ६५
चन्द्रस्य षोडशो भागो भार्गवथ विधीयते । विष्कम्भान्मण्डलाच्चैव योजनाप्रात्प्रमागतः ॥ ६६
भार्गवात्पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहस्पतिः । बृहस्पतेः पादहीनौ कुजसौरावुभौ स्मृतौ ॥
विस्तारान्मण्डलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः ॥ ६७

तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्मन्तीह यानि वै । बुधेन समतुल्यानि विस्तारान्मण्डलादथ ॥ ६८
प्रायश्चन्द्रयोगीनि(णि) विद्यादक्षणाणि तत्राविन् । तारानक्षत्ररूपाणि हीनानि तु परस्परम् ॥
शतानि पञ्च चत्वारि त्रीणि द्वे चैव योजने । पूर्वापरनिकृष्टानि तारकामण्डलानि तु ॥
योजनान्यर्धमात्राणि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते ॥ ७०

उपरिष्ठात्त्रयस्तेषां ग्रहा ये वरुंसापिणः । सौरोऽङ्घ्रिराश्रवक्षश्च ज्ञेया मन्दविचारिणः ॥ ७१
तेभ्योऽधस्तात्तु चत्वारः पुनरन्ये महाग्रहाः । सूर्यः सोमो बुधश्चैव भार्गवश्चैव शीघ्रगाः ॥ ७२
यावन्त्यस्तारकाः कोट्यस्तावदक्षणाणि सर्वशः । वीथीनां नियमाच्चैवर्षमृक्षमार्गो व्यवस्थितः ॥
गतिस्त्वाखेव सूर्यस्य नीचोच्चत्वेऽयनक्रमात् । उत्तरायणमार्गस्थो यदा पर्वसु चन्द्रमाः ॥
बौधं बौधोऽथ स्वर्भानुः स्वर्भानोः स्थानमास्थितः ॥ ७४

नक्षत्राणि च सर्वाणि नक्षत्राणि विशन्त्युत । गृहण्येतानि सर्वाणि ज्योतीषि सुकृतात्मनाम् ॥
कल्पपादौ संप्रवृत्तानि निर्मितानि स्वयंभुवा । स्थानान्येतानि तिष्ठन्ति यावदाभूतसंपुत्रम् ॥ ७६
मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवतायतनानि वै । अभिमानिनोऽवतिष्ठन्ति स्थानानि तु पुनःपुनः ॥ ७७
अतीतैस्तु सहस्रीता भाव्या भाव्यैः सुरासुरैः । वर्तन्ते वर्तमानैश्च स्थानानि सैः सुरैः सह ॥
अस्मिन्मन्वन्तरे चैव ग्रहा वैमानिकाः स्मृताः । विवस्वानदितेः पुत्रः सूर्यो वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ७९
श्विषिभान्धर्मपुत्रस्तु सोमदेवो वसुः स्मृतः । शुक्रो देवस्तु विज्ञेयो भार्गवोऽसुरयाजकः ॥ ८०
बृहत्तेजाः स्मृतो देवो देवाचार्योऽङ्घ्रिः सुतः । बुधो मनोहरश्चैव त्विषिपुत्रस्तु स स्मृतः ॥ ८१

अग्निर्विकलपारसंजज्ञे सुवाऽसौ लोहिताधिपः । नक्षत्रशङ्खगामिन्यो दाक्षायण्यः स्मृतास्तु ताः ॥
 स्वर्भानुः सिंहाकापुत्रो भूतसंतापनोऽसुरः । सोमर्षग्रहसूर्ये तु कीर्तितास्त्वभिमानिनः ॥ ८३
 स्थानान्येतान्यथोक्तानि स्थानिन्यश्चैव देवताः । शुक्रमग्निमयं स्थानं सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ८४
 सहस्रांशोस्त्वपः स्थानमम्मयं शुक्रमेव च । आर्ष्यं श्यामं मनोज्ञस्य पञ्चरश्मेष्टुहं स्मृतम् ॥ ८५
 शुक्रस्याप्यम्मयं स्थानं सन्न षोडशरश्मिवत् । नवरश्मेस्तु यूनो हि लोहितस्थानमम्मयम् ॥ ८६
 हरिश्चा(चाऽऽ)प्यं बृहच्चापि द्वादशांशोर्वृहस्पतेः । अष्टरश्मेष्टुहं प्रोक्तं कृष्णं ध्रुवस्य अम्मयम् ॥ ८७
 स्वर्भानोस्तामसं स्थानं भूतसंतापनालयम् । विज्ञेयास्तारकाः सर्वास्त्वम्मयास्त्वेकरश्मयः ॥ ८८
 आश्रयाः पुण्यकीर्तिनां सुशुक्राश्चैव वर्णतः । घनतोपात्मिका ज्ञेयाः कल्पादौ वेदनिर्मिताः ॥
 उच्चत्वादृश्यते शीघ्रमभिव्यक्तैर्गभस्तिभिः । तथा दक्षिणमार्गस्थो नवीवीथीसमाश्रितः ॥ ९०
 भूमिलेखावृतः सूर्यः पूर्णमावास्यास्तथा । न दृश्यते यथाकालं शीघ्रमस्ममुपैति च ॥ ९१
 तस्मादुत्तरमार्गस्थो ह्यमावास्यां निशाकरः । दृश्यते दक्षिणे मार्गे नियमादृश्यते न च ॥ ९२
 ज्योतिषां गतियोगेन सूर्याचन्द्रमसाबुधौ । समानकालास्तमयो विपुवत्सु समोदयौ ॥ ९३
 उत्तरासु च बधीषु व्यन्तरास्तमयोदयौ । पौर्णि(पूर्णा)मावास्यायोर्ज्ञेयौ ज्योतिश्चक्रानुवर्तिनौ ॥
 दक्षिणायनमार्गस्थो यदा भवति रश्मिवान् । तदा सर्वग्रहाणां स सूर्योऽधस्तात्प्रसर्पति ॥ ९५
 विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्योर्ध्वं चरते शशी । नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नं सोमादूर्ध्वं प्रसर्पति ॥ ९६
 नक्षत्रेभ्यो बुधश्चोर्ध्वं बुधादूर्ध्वं बृहस्पतिः । तस्माच्छनैश्चरश्चोर्ध्वं तस्मात्सप्तर्षिमण्डलम् ॥
 ऋषीणां चैव सप्तानां ध्रुव ऊर्ध्वं व्यवस्थितः ॥ ९७
 द्विगुणेषु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च । ताराग्रहान्तराणि स्युरपरिष्ठाद्यथाक्रमम् ॥ ९८
 ग्रहाश्च चन्द्रसूर्यौ तु दिवि दिव्येन तेजसा । नित्यमृक्षेपु येुज्यन्ति गच्छन्ति नियमक्रमात् ॥
 ग्रहनक्षत्रसूर्यास्तु नीचोचमृद्वस्थिताः । समागमे र्धं भेदे च पश्यन्ति युगपत्प्रजाः ॥ १००
 परस्परस्थिता ह्येते युज्यन्ते च परस्परम् । असंकरेण विज्ञेयस्तेषां योगस्तु वै बुधैः ॥ १०१
 इत्येव संनिवेशो वः पृथिव्यां ज्योतिषस्य च । द्वीपानामुदधीनां च पर्वतानां तथैव च ॥ १०२
 वर्षाणां च नदीनां च ये च तेषु वसन्ति वै । एते चैव ग्रहाः पूर्वं नक्षत्रेषु समुत्थिताः ॥ १०३
 विवस्वानदितेः पुत्रः सूर्यो वै चाक्षुषेऽन्तरे । विशाखासु समुत्पन्नो ग्रहाणां प्रथमो ग्रहः ॥ १०४
 त्विषिमान्धर्मपुत्रस्तु सोमो विश्वावसुस्तथा । शीतरश्मिः समुत्पन्नः कृचिकासु निशाकरः ॥
 षोडशांशोर्ध्वगोः पुत्रः शुक्रः सूर्यादनन्तरम् । ताराग्रहाणां प्रवरस्तिष्यक्षेत्रे समुत्थितः ॥ १०६
 ग्रहथाद्भिरसः पुत्रो द्वादशांशोर्वृहस्पतिः । फल्गुनीषु समुत्पन्नः सर्वासु च जगद्गुरुः ॥ १०७

* अत्राऽऽत्मनेपदं छन्दोऽनुरोधात् ।

१ ग. 'च । अथ इया' । २ ग. 'द. च । अर्ध' । ३ घ. 'र्ष्यं स्थानं म' । ४ ख. 'नं पत्र' । ५ रा. घ. 'द रिचा' । ६ क. ग. 'युद्धस्य' । ७ घ. 'धीमुपाधि' । ८ ग. 'र्ष्यः पौर्ण' । ९ क. ग. 'प्रतोस्त' । १० ख. ग. घ. 'द. सूर्यचन्द्रमसावृत' । ११ स. 'वर्तते' । १२ द. 'तिर्ध' । १३ ख. ग. घ. 'द. ध्रुवपत्राद्' । १४ ख. घ. 'पश्यन्ते' । १५ घ. 'द. यनक' । १६ रा. 'न ते देवं प' । १७ क. 'येषु ते' । १८ ख. ग. घ. 'द. ति-ध्वे' । १९ घ. 'मुच्यन्ते' । २० ख. घ. 'द. दशभि' ।

(नीलकण्ठस्तव)

नवाचिलोहिताद्भस्तु प्रजापतिसुतो ग्रहः । आपाढास्विह पूर्वासु समुत्पन्न इति श्रुतिः ॥ १०८

रेवतीष्वेव सप्तार्चिस्तथा सौरः शनैश्चरः । रेवतीषु समुत्पन्नौ ग्रहौ चन्द्रार्कमर्दनौ ॥ १०९

पूते ताराग्रहाश्चैव बौद्धव्या भार्गवादयः । जन्मनक्षत्रपीडासु यान्ति वैगुण्यतां यतः ॥

(+ स्पृशन्ते तेन दोषेण ततस्ता ग्रहभक्तौषु) ॥ ११०

सर्वग्रहाणांमेतपामादिरादित्य उच्यते । ताराग्रहाणां शुक्रस्तु केतूनां चैव धूमवान् ॥ १११

ध्रुवः कीलो ग्रहाणां तु विभक्तानां चतुर्दिशम् । नक्षत्राणां श्रविष्ठा स्यादयनानां तथोत्तरम् ॥

वर्षाणां चापि पञ्चानामाद्यः संवत्सरः स्मृतः । ऋतूनां शिशिरं चापि मासानां माघ एव च ॥

पक्षाणां शुकृपक्षस्तु तिथीनां प्रतिपत्तथा । अहोरात्रविभागानामहर्षापि प्रकीर्तितम् ॥ ११४

मुहूर्तानां तथैवाऽऽदिर्मुहूर्तो रद्रदैवतः । अक्ष्णोश्चापि निमेषादिः कालः कालविदो मतः ॥

श्रवणान्तं श्रविष्ठादि युगं स्यात्पञ्चवार्षिकम् । भानोर्गतिविशेषेण चक्रवत्परिवर्तते ॥ ११६

दिवाकरः स्मृतस्तस्मात्कालस्तं विद्धि चेश्वरम् । चतुर्विधानां भूतानां प्रवर्तकनिवर्तकः ॥ ११७

इत्येव ज्योतिषामेव संनिवेशोऽर्धनिश्रयात् । लोकसंख्यवहारार्थमीश्वरेण विनिर्मितः ॥ ११८

उत्पन्नः श्रवणेनासौ संक्षिप्तश्च ध्रुवे तथा । सर्वतोऽन्तेषु विस्तीर्णो वृत्ताकार इति स्थितिः ॥

बुद्धिपूर्वं भगवता कल्पादौ संप्रकीर्तितः । साश्रयः सोऽभिमानो च सर्वस्य ज्योतिषात्मकः ॥

विश्वरूपं प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ १२०

नैव शक्यं प्रसंख्यार्तुं याथातथ्येन केनचित् । गतागतं मनुष्येषु ज्योतिषां मांसचक्षुषा ॥

आगमादनुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तितः । परीक्ष्य निपुणं भक्त्या श्रद्धातव्यं विपथिता ॥ १२२

चक्षुः शास्त्रं जलं लेख्यं गणितं बुद्धिसत्तमाः । पञ्चैते हेतवो ज्ञेया ज्योतिर्गणविचिन्तने ॥ १२३

इति श्रीमहापुराण वायुश्लोकेऽनुपमं प्रादे ज्योतिःसंनिवेशो नाम त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१५२

अथ चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ।

नीलकण्ठस्तवः ।

ऋषय उचुः—

कस्मिन्देशे महापुण्यमेतदाख्यानमुत्तमम् । वृत्तं ब्रह्मपुरोगाणां कस्मिन्काले महाद्युते ॥

एतदाख्याहि, नः सम्यग्प्रथावृत्तं तपोधनः ॥

सूत उवाच—

यथा श्रुतं मया पूर्वं वायुना जगदायुना । कथ्यमानं द्विजश्रेष्ठाः सत्रे वर्षसहस्रके ॥ २

नीलता येन कण्ठस्य देवदेवस्य शूलिनः । तदहं कीर्तयिष्यामि शृणुष्वं शंसितव्रताः ॥ ३

+ इदमर्थं नास्ति यत्. घ. पुस्तक्या ।

१ क. रोहेणीषु । २ य. ग. घ. ङ. त्रिमो महाभद्रार्कमर्दनः । ए. । ३ इ. तित्तः । स । ४ य. ग. ङ. 'धादिः प्र' । ५ स. घ. 'न्तं प्रातिश' । ६ य. ग. ङ. 'कः । यश्' । ७ क. 'रूप. प्र' । ८ स. घ. 'वा मात' । ९ य. घ. सरिमम् । १० घ. 'व सति' ।

- उचरे शैलराजस्य सरांसि सरितो हृदाः । पुष्पोद्यानेषु तीर्थेषु देवतायतनेषु च ॥
गिरिशृङ्गेषु तुङ्गेषु गदतोपवनेषु च ॥ ४
- देवभक्ता महात्मानो मुनयः शंसितव्रताः । स्तुयन्ति च महादेवं यत्र यत्र यथाविधि ॥ ५
- ऋग्यजुःसामवेदैश्च नृत्यगीतार्चनादिभिः । ओंकारं ह्यु नमस्कारैरर्चयन्ति सदा शिवम् ॥ ६
- मवृत्ते ज्योतिषां चक्रे मध्यव्यासे दिवाकरे । देवता नियतात्मानः सर्वे तिष्ठन्ति तां कथाम् ॥
अर्थं नियमपट्टेत्ताथ प्राणशेषव्यवस्थिताः ॥ ७
- नमस्ते नीलकण्ठाय इत्युवाच सदागतिः । तच्छ्रुत्वा भावितात्मानो मुनयैः शंसितव्रताः ॥
वालखिल्येतिविरूपाताः पतङ्गसहचारिणः ॥ ८
- अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । तस्मात्पृच्छन्ति वै वायुं वायुपर्णाम्बुभोजनाः ॥ ९
- ऋषय ऊचुः— १०
- नीलकण्ठेति यत्प्रोक्तं त्वया पवनसत्तम । एतद्ब्रह्मं पवित्राणां पुण्यं पुष्पकृतां वराः ॥ १०
- तद्वयं श्रोतुमिच्छामस्त्वत्प्रसादात्पभञ्जन । नीलता येन कण्ठस्य कारणेनाम्बिकापतेः ॥ ११
- श्रोतुमिच्छामहे सम्पत्तव वनत्रादिशेषतः । यावद्वाचः प्रवर्तन्ते सार्थास्ताश्च त्वयेरिताः ॥ १२
- वर्णस्थानगते वायौ चाग्निविधिः संप्रवर्तते । ज्ञानं पूर्वमथोत्साहस्त्वचो वायो प्रवर्तते ॥ १३
- त्रयैर्निर्घण्डमाने तु शेषा वर्णप्रवृत्तयः । यत्र वाचो निवर्तन्ते देहवन्धाश्च दुर्लभाः ॥ १४
- तत्रापि तेऽस्ति सद्भावः सर्वगस्त्वं सदाऽनिल । नान्यः सर्वगतो देवस्त्वद्वन्देऽस्ति समीरण ॥
एष वै जीवलोकस्ते प्रत्यक्षः सर्वतोऽनिलं । वेत्य वाचस्पतिं देवं मनोनायकनीश्वरम् ॥ १६
- भूवि तत्कण्ठेऽक्षस्य किंकृता रूपाविक्रिया । श्रुत्वा वाक्यं ततस्तेषामृषीणां भावितात्मनाम् ॥
प्रत्युवाच महातेजा वायुर्लोकनमस्कृतः ॥ १७
- वायुर्वाच—
- पुरा कृतयुगे विप्रो वेदनिर्णयतत्परः । वसिष्ठो नाम धर्मात्मां मानसीं वै प्रजापतेः ॥ १८
- पृच्छ कर्तिकेयं वै मयूरवरवाहनम् । महिषासुरनारीणां नयनाञ्जनतस्करम् ॥ १९
- महासेनं महात्मानं मेघस्तनितनिस्वनम् । उमापनः१३र्षेण वालकं छत्ररूपिणम् ॥ २०
- कौञ्जजीवितहृत्परं पार्वतीहृदि नन्दनम् । वसिष्ठः पृच्छते भक्त्वा कर्तिकेयं महाबलम् ॥ २१
- वसिष्ठ उवाच—
- नमस्ते हरनन्दाय उमागर्भं नमोऽस्तु ते । नमस्ते अग्निगर्भाय गङ्गागर्भं नमोऽस्तु ते ॥ २२
- नमस्ते शरगर्भाय नमस्ते कृत्तिकासुत । नमो द्वादशनेत्राय पण्डुखाय नमोऽस्तु ते ॥ २३
- नमस्ते शक्तिहस्ताय दिग्घण्टापताकिने । एवं स्तुत्वा महासेनं पमच्छ शिखिवाहनम् ॥ २४
- यदेतद्दृश्यते वैश्वं शुभं शुभ्राञ्जनममम् । तत्किमर्थं समुत्पन्नं कण्ठे कुन्देन्दुसम्भवे ॥ २५

१ ख ग घ ड 'वन्ते च । २ क. 'भि । ओंकारेण न' । ३ ख 'य ते नियमावृत्ता ३१' । ४ घ. ड. यत्ता' प्रा' । ५ घ ड. 'य सशित । ६ घ 'वर । यद्' । ड. वर त' । ७ ख. घ. ड. 'न्ते सर्वस्ता । ८ ख. ग ड. 'एतमा' । ९ ख घ तन । १० ख ग. ड. 'निल. । वे । ११ ख. ड. 'देहस्य । १२ ख ग घ. ड. 'पतिः । १३ । १४ ग. घ ड. 'लकण' । १५ क. नर्षे । १६ घ ड. 'शुभ शु' । १६ 'न्दुसम्भ' ।

(नीलकण्ठस्तवः)

एतदासाय भक्ताय दान्ताय ब्रुहि पृच्छते । कथां मद्गलसंयुक्तां पवित्रां पापनाशिनीम् ॥	
मत्प्रियार्थं महाभाग वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥	२६
श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । प्रत्युनाच महानेजाः सुरारिवलसूदनः ॥	२७
शृणुष्व वदतां श्रेष्ठ कथ्यमानं वचो मम । उमोत्सङ्गनिविष्टेन मया पूर्वं यथा श्रुतम् ॥	२८
पार्वत्या सह संवादः शर्वस्य च महात्मनः । तदहं कीर्तयिष्यामि त्वस्त्रियार्थं महासुने ॥	२९
कैलासशिखरे रम्ये नानाधातुत्रिचित्रिते । [*तरुणादित्यमंकाशे तप्तचामीकरप्रभे ॥	३०
वज्रस्फटिकसोपाते चित्रपट्टशिलातले । जाम्बूनदमये दिव्ये नानाधातुत्रिचित्रिते] ॥	
नानाद्रुमलताकीर्णं चक्रवाकोपशोभिते ॥	३१
पद्पदोद्गीतबहुले धारासंपातनादिते । मचक्रौश्वमयूराणां नादैरुद्गुणकन्दरे ॥	३२
अप्सररोगणसंकीर्णं किर्नरश्चोपशोभिते । जीवंजीवकजातीनां धीरुद्गैरुपशोभिते ॥	३३
कोकिलारावमधुरे सिद्धचारणसेविते । सौरभैधीनिनादाढ्ये मेघस्तनितनिस्वने ॥	३४
विनायकभयोद्गैः कुञ्जरैर्मुक्तकन्दरे । वीणावादित्रनिर्घोषैः श्रोत्रेन्द्रियमनोरमैः ॥	३५
दोलालम्बितसंपाते वनितासंघसेविते । ध्वजैर्लम्बितदोलानां चण्डानां निनदाकुले ॥	३६
मुखमर्दलवादिर्बर्धलिनां स्फोटितैस्तथा । क्रीडारवविभारणां निर्घोषः पूर्णमन्दिरे ॥	३७
हार्तैः संत्रासजननैर्विकरालमुखैस्तथा । देहगन्धैर्विचित्रैश्च प्रक्रीडितगणेश्वरैः ॥	३८
+वज्रस्फटिकसोपानचित्रपट्टशिलातलैः । व्याघ्रभिद्रुमखैश्चान्यैर्गजवाजिमुखैस्तथा ॥	३९
विडालवदनैशोभैः क्रोष्टुकाकागमूर्तिभिः । ह्रस्वैर्दीर्घैः कृशैः स्थूलैर्लम्बोदरमहोदरैः ॥	४०
ह्रस्वजर्द्वैश्च लम्बोष्ठैस्तालजङ्घैस्तथा परैः । गोकर्णैरेककर्णैश्च महाकर्णैरकर्णकैः ॥	४१
बहुपादैर्महापादैरेकपादैरपादकैः । बहुशीर्षैर्महाशीर्षैरेकशीर्षैरशीर्षकैः ॥	४२
बहुनेत्रैर्महानेत्रैरेकनेत्रैरनेत्रकैः+ । एवंविधैर्महायोगी भूतैर्भूतपतिर्दृष्टतः ॥	४३
विशुद्धमुक्तामणिरन्तभूपिते शिलातले हेममये मनोरमे ।	
सुखोपविष्टं मदनाङ्गनाशनं श्रोत्राच वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥	४४
देव्युवाच—	
भगवन्भूतभयवेश गोदृगाङ्गिन्शामन । तव कण्ठे महादेव भ्राजतेऽम्बुदसंनिभम् ॥	४५
नात्युत्थ्वं नातिशुभ्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । किमिदं दीप्यते देव कण्ठे कामाङ्गनाशन ॥	४६
को हेतुः कारणं किञ्च कण्ठे नीलत्वमीश्वर । एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रूहि कौतुहलं हि मे ॥	४७
श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्याः पार्वत्याः पार्वतीप्रियः । कथां मद्गलसंयुक्तां कथयामास शंकरः ॥	४८
मध्यमानेऽमृते पूर्वं क्षीरोद्रे सुरदानवैः । अग्रे समुत्थितं तस्मिन्निवपं कालानलप्रभम् ॥	४९
तं दृष्ट्वा सुरसंघाश्च दैत्याश्चैव वरानने । विपण्णवदनाः सर्वे गतास्ते द्रह्मणोऽन्तिकम् ॥	५०

* घनबिहान्तर्गतमन्यः क. पुस्तके नास्ति । + इदमर्थं नास्ति च. पुस्तके । + नत्र कैरियुत्त बहुसांघिरियादर्थं

* स्व. गं. घ. ड. पुस्तकेषु ।

१ क. ग. घ. 'दः सर्व' । २ ख. ग. घ. ड. 'नि मत्प्रि' । ३ ख. ग. घ. ड. 'बभियोपकाजते' । ४ ख. घ. ड. 'भयेनि' । ५ घ. 'द्विमकु' । ६ घ. ड. 'द्वैल्लिगताराम' । ७ ड. 'विहारा' । ८ ख. ड. 'मन्दिरे' । ९ क. 'वदिति' । १० ख. घ. ड. 'ह्रस्वोपदृष्टैः' । ११ ख. ग. घ. ड. 'कैः' । बहुने । १२ घ. ग. ड. 'क'उं म' । १३ ख. ग. घ. ड. 'द देव शीघ्रान्न क.' । १४ ख. ग. ड. 'या' ।

(नीलकण्ठस्तवः) ;

दृष्ट्वा सुरगणान्भीतान्ब्रह्मोवाच महद्युतिः । किमर्थं भो महाभागा भीता जद्विमचेतसः ॥ ५१
 मयाऽष्टगुणमैश्वर्यं भवतां संप्रकल्पितम् । केन व्यावर्तितैश्वर्या यूयं वै सुरसत्तमाः ॥ ५२
 त्रैलोक्यस्येश्वरा यूयं सर्वे वै विगतज्वराः । प्रजासर्गे न सोऽस्तीह आज्ञां यो मे निर्वर्तयेत् ॥
 विमानगामिनः सर्वे सर्वे स्वच्छन्दगामिनः । अध्यात्मे चाधिभूते च अधिदैवे च नित्यशः ॥
 प्रजाः कर्मविपाकेन शक्ता यूयं प्रवर्तितुम् ॥ ५४

तत्किमर्थं भयोद्विग्ना मृगाः सिंहादिता इव । किं दुःखं केन संतापः कुतो वा भयमागतम् ॥
 एतत्सर्वं यथान्यायं शीघ्रमाख्यातुमर्हथ ॥ ५५

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य ब्रह्मणो वै महात्मनः । ऊजस्ते ऋषिभिः सार्धं सुरदैत्येन्द्रदानवाः ॥

सुरासुरैर्मथ्यमाने पार्थीर्षा च महात्मभिः । भुजङ्गभृङ्गसंकाशं नीलजीमूतसंनिभम् ॥

प्रादुर्भूतं विपं घोरं संवर्ताग्निंसमप्रभम् ॥ ५७

कालमृत्युरिषोद्भूतं युगान्तादित्यवर्षसम् । त्रैलोक्योत्सादिसूर्याभं प्रस्फुरन्तं समन्ततः ॥ ५८

विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा । निर्दग्धो रक्तगौराङ्गः कृतः कृष्णो जनार्दनः ॥ ५९

दृष्ट्वा तं रक्तगौराङ्गं कृतं कृष्णं जनार्दनम् । भीताः सर्वे वयं देवास्तथाभेव शरणं गताः ॥ ६०

सुराणामसुराणां च श्रुत्वा वाक्यं पितामहः । प्रत्युवाच महातेजा लोकानां हितकाम्यया ॥

शृणुध्वं देवताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । यत्तदग्रे समुत्पन्नं मथ्यमाने महोद्भवौ ॥ ६२

विपं कालानलप्रख्यं कालकूटेतिविश्रुतम् । येन प्रोद्भूतमात्रेण ह्यैव कृष्णो जनार्दनः ॥ ६३

तस्य विष्णुरहं चापि सर्वे ते सुरपुङ्गवाः । न शक्नुवन्ति वै सोढुं वेगमग्ने तु शंकरात् ॥ ६४

इत्युक्त्वा पद्मगर्भाभिः पद्मयोनिर्यानिजः । ततः स्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ६५

नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्तेऽनेकचक्षुषे । नमः पिनाकहस्ताय वज्रहस्ताय वै नमः ॥ ६६

नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूतानां पतये नमः । नमः सुरारिसंहर्त्रे तापसाय त्रिचक्षुषे ॥ ६७

ब्रह्मणे चैव रुद्राय विष्णवे चैव ते नमः । सांख्याय चैव योगाय भूतग्रामाय वै नमः ॥ ६८

मन्मथाङ्गविनाशाय कालकालाय वै नमः । रुद्रार्थं च सुरेशाय देवदेवार्थं ते नमः ॥ ६९

कपार्दिने कैरालाय शंकरार्थं कपालिने । विरूपायैकरूपाय शिवाय-वरदाय च ॥ ७०

ऋत्रिपुरांश्राय वन्द्याय मातृणां पतये नमः । बुद्धाय चैव शुद्धाय मुक्ताय केवलाय च ॥ ७१

नमः कमलहस्ताय दिग्वासाय शिखण्डिने । लोकत्रयविधात्रे चैव चन्द्राय वरुणाय च ॥ ७२

अग्राय चैव चोम्राय विप्रायानेकचक्षुषे । रजसे चैव सपथाय तमसेऽव्यक्तयोनये ॥ ७३

निलीयानित्यन्धाय नित्यानित्याय वै नमः । व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय वै नमः ७४

३ ना लयं श्रेयो घ. पुन्तके ।

१ ख. घ. द. वै । २ ख. 'द्वियन् । वि' । ३ ख. ग. घ. द. 'तोप कु' । ख. ग. घ. द. 'गुरिद्वै' ।
 ५ ग. ग. द. 'ने पयोन्मति म' । ६ घ. 'शोम्मति म' । ७ घ. 'मितित्पिन' । ८ क. 'स्तादि सू' । ९
 ख. ग. घ. । द. 'न विरु' । १० क. 'द्विःकृत' । ११ क. 'कृत' । १२ ख. घ. द. 'शुक्लनु दे' । १३
 क. 'कृत' । १४ घ. म. श. 'यन्म' । १५ घ. द. 'मप्यव सं' । १६ घ. 'दि ह्ये च सोमसूर्यामित्तिजते । प्र' ।
 १७ ख. घ. द. 'न वरुणाय' । १८ ख. घ. द. 'य रहते । क' । १९ ख. ग. घ. द. 'कवीराय' । २० ख. ग. घ.
 द. 'य हराय च । कपालिने विरूपाय वि' । २१ ख. ग. द. 'प्रमसप्रायमा' । २२ ख. ग. द. 'च हन्ता' । २३
 ख. ग. घ. द. 'नाय चैवऽऽनन्धाय नि' । २४ घ. 'व्यक्ता' ।

(नीलकण्ठस्तवः)

चिन्त्याय चैवाचिन्त्याय चिन्त्याचिन्त्याय वै नमः । भक्तानामार्तिनाशाय नरनारायणाय च ॥
 उग्रप्रियाय शैवीय नन्दैचक्राङ्किताय च । पक्षमासार्धमासाय नमः संवत्सराय च ॥ ७६
 बहुरूपाय मुण्डाय दण्डिनेऽथ वक्रथिने । नमः कपालहस्ताय दिग्वासाय शिखाण्डिने ॥ ७७
 रथजिने रथिने चैव यामिने ब्रह्मचारिणे । ऋग्यजुःसामवेदाय पुरुषायेश्वराय च ॥
 इत्येवमादिचरितैस्तुभ्यं देव नमोऽस्तु ते ॥ ७८

श्रीमहादेव उवाच—

एवं स्तुत्वा ततो देवः प्रणिपत्य वरानने ॥

७९

ज्ञात्वा तु भक्तिं मम देवदेवो गङ्गाजलाप्लावितकेशदेशः ॥

सूक्ष्मोऽतियोगातिशयादचिन्त्यो न हि द्युतो व्येक्तमुपैति चन्द्रः ॥ ८० ॥

एवं भगवता पूर्वं ब्रह्मणा लोककृत्वा । स्तुतोऽहं विविधैस्तोत्रैर्वेदवेदाङ्गसंभवैः ॥ ८१
 ततः भीतोऽहं तस्मै ब्रह्मणे सुमहात्मने । तनोऽहं सूक्ष्मया वाचा पितामहमथाब्रवम् ॥ ८२
 भगवन्भूतभण्डेश लोकनाथ जगत्पते । किं कार्यं ते मया ब्रह्मन्कर्तव्यं वद सुव्रत ॥ ८३
 श्रुत्वा वाक्यं ततो ब्रह्मा प्रत्युवाचाम्बुजेक्षणः । भूतभण्डभवन्नाथ श्रूयतां कारणेश्वर ॥ ८४
 सुरासुरैर्भण्डयमाने पयोधावम्बुजेक्षण । भगवन्भेषमंकाशं नीलजीमूतसंनिभम् ॥ ८५
 प्रादुर्भूतं विषं घोरं संवर्ताप्रिसमप्रभम् । कालमूर्त्युरिवोद्भूतं युगान्तादित्यवर्चसम् ॥ ८६
 त्रैलोक्योत्सैदसूर्याभं विस्फुरन्तं समन्ततः । अग्रे समुत्थितं तस्मिन्निषं कालानलप्रभम् ॥ ८७
 तं दृष्ट्वा तु वयं सर्वे भीताः संभ्रान्तचेतसः । तत्पिपस्व महादेव लोकानां हितकाम्यया ॥
 भवानग्रचस्य भोक्ता वै भवांश्चैव वरः प्रभुः ॥ ८८
 त्वामृतेऽन्यो महादेव^३ विषं सोढुं न विद्यते । नास्ति कश्चित्पुमाञ्चर्कस्त्रैलोक्येषु च गीयते ॥
 एवं तस्य वचः श्रुत्वा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । वाढमित्येव तद्वाक्यं प्रतिपृष्ट वरानने ॥ ८९
 ततोऽहं पातुमारब्धो विषमन्तकसंनिभम् । पिबतो मे महाघोरं विषं सुरभयंकरम् ॥
 कण्ठः समभवत्सूर्णं कृष्णो मे वरवाणिनि ॥ ९०
 तं दृष्ट्वात्पलप्रत्राभं कण्ठे सक्तमिवोरगम् । तक्षकं नागराजानं लेलिहानमिव स्थितम् ॥ ९१
 अयोवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः । शोभसे त्वं महादेव कण्ठेनानेन सुव्रत ॥ ९२
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मयां गिरिवरात्मजे । पश्यतां देवसंघानां देव्यानां च वरानने ॥ ९३
 यक्षगन्धर्वभूतानां पिशाचोरगैरैतसाम् । घृतं कण्ठे विषं घोरं नीलकण्ठस्ततो ब्रह्म ॥ ९४

तत्कालकूटं विषस्रुतेजः कण्ठे मया पर्वतराजपुत्रि ।

निवेशयमानं सुरदैत्यसंघो दृष्ट्वा परं विस्मयमाजगाम ॥ ९५ ॥

ततः सुरगणाः सर्वे सदैलोत्गराक्षसः । ऊचुः प्राञ्जलयो भूत्वा मत्तमातङ्गगाभिनि ॥ ९६

१ ख. ग. ड. 'य प्रियता' । २ ख. शार्वाय । ३ ख. घ. 'द्विवन्नाङ्कि' । ४ ख. ग. घ. ड. 'धनिने रथिने चै' । ५ ख. ग. घ. ड. 'यतिने' । ६ क. 'स्तुतस्ततो देवैः प्र' । ७ ख. ग. घ. ड. 'देव ग' । ८ क. ख. ग. घ. ड. 'वास्फलितमुककेरः' । ९ घ. 'व्यक्तिनु' । १० ख. घ. ड. 'ल्युनिरो' । ११ क. 'स्तादि नु' । १२ ख. घ. ड. 'मू' । १३ ख. ड. 'व वेगं रो' । १४ ख. घ. ड. 'कनिपुत्रैरेषु निद्यते' । १५ ख. ग. घ. ड. 'गराने' ।

अहो बलं धीर्यपराक्रमस्ते अहो पुनर्योगवल् तथैव ।	
अहो प्रभुत्वं तव देवदेव गङ्गाजलास्फालिनमुक्तकेश ॥	१७
त्वमेव विष्णुश्चतुराननस्त्वं त्वमेव मृत्युवरदस्त्वमेव ।	
त्वमेव सूर्यो रजनीकरश्च त्वमेव भूमिः सलिलं त्वमेव ॥	१८
त्वमेव यज्ञो नियमस्त्वमेव त्वमेव भुतं भविता त्वमेव ।	
त्वमेव चाऽऽर्दिनिधनं त्वमेव स्थूलश्च सूक्ष्मः पुरुषस्त्वमेव ॥	१९
त्वमेव सूक्ष्मस्य परः परस्यै त्वमेव बहिः पवनस्त्वमेव ।	
त्वमेव सर्वस्य चराचरस्य लोकस्य कर्ता प्रलये च गोप्ता ॥	१००
इतीदमुक्त्वा वचनं सुरेन्द्राः प्रगृह्य सोमं प्रणिपत्य मूर्ध्ना ।	
गता विमानैरनिगृह्यवैर्गमिहात्मनो मेरुमुपेत्य सर्वे ॥	१०१

इत्येतत्परमं गुह्यं पुण्यात्पुण्यतरं महत् । नीलकण्ठेति यत्प्रोक्तं विख्यातं लोकविश्रुतम् ॥	१०२
स्वयं स्वयंमुवा प्रोक्तां कथां पापमणाशनीम् । यस्तु धारयते नित्यमेनां ब्रह्मोद्भवां कथाम् ॥	
तस्याहं संभवक्ष्यामि फलं वै विपुलं महत् ॥	१०३
विषं तस्य वरारोहे स्थावरं जङ्गमं तथा । गात्रं प्राप्य नै सुश्रोणि क्षिप्रं तत्प्रतिहन्यते ॥	१०४
शमयत्यशुभं घोरं दुःस्वप्नं चापकर्षति । स्त्रीषु बल्लभतां याति सभायां पाथिवस्य च ॥	१०५
विवादे जयमामोति युद्धे शूरत्वमेव च । गच्छंतः क्षेममध्वानं गृहे च नित्यसंपदः ॥	१०६
शरीरभेदे वक्ष्यामि गतिं तस्य वरानने । नीलकण्ठो हरिच्छमश्रुः शशाङ्काङ्कितमूर्धजः ॥	१०७
त्र्यक्षस्त्रिशूलपाणिश्च हृषयानः पिनाकशृङ्गः । नन्दितुल्यबलः श्रीमान् नन्दितुल्यपराक्रमः ॥	१०८
विचरन्तीश्वरात्सर्वान्सर्वलोकान्मयाऽऽज्ञया । न हन्यते गतिस्तस्य अनिलस्य यथाऽम्बरे ॥	
मम तुल्यबलो भूत्वा तिष्ठत्याभूतसंज्ञवम् ॥	१०९
यम भक्ता वरारोहे ये च शृण्वन्ति मानवाः । तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि इह लोके परत्र च ॥ ११०	
ब्राह्मणो वेदमामोति क्षत्रियो जयते महीम् । वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रः सुखमवामुयात् ॥	
व्याधितो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् । गर्विणी लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्पतिम् ॥	
नष्टं च लभते सर्वमिह लोके परत्र च ॥	११२
गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् । तत्फलं भवति श्रुत्वा विभोर्दिव्यामिमां कथाम् ॥	
पादं वा यदि वाऽप्यर्घ्यं श्लोकं श्लोकार्धमेव वा । यस्तु धारयते नित्यं रुद्रलोकं स गच्छति ॥	
+(इतिहासमेतं गिरिराजपुत्रि मया सुतुष्टेन तवाम्बुमेक्षणैः ।	
निवेदितं पुण्यफलादियुक्तं मया च गीतं चतुराननेन) ॥	

+ धनुर्विद्वान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

१ ख "स्तेमहाश्लोम" । घ. ड. स्ते महावपुर्यो । २ घ. "कदेह । त्व" । ३ ख. ग. ड. "व त्वमेव सू" । ४ क. परस्य सूक्ष्मस्तयमे । ५ ख. ग. "स्य सूक्ष्मधव" । ६ ख. परमस्तव । ७ क. "व्यमहत्तरम् । नी" । ८ ख. ग. न. विष्णुलोकेतिवि । ९ क. पुण्या । १० क. च । ख. ग. ड. "च्छतेले" । ११ ख. ग. ड. "मो नि" । १२ ख. घ. ड. गतिस्तस्य । १३ ख ग घ. ड. "ने । हरिच्छमश्रुनीलकण्ठः श" । १४ ख. घ. "सखि- १७३३" । १५ ख. ग. घ. ड. "तेपुत्रमे" ।

:(लिङ्गोद्भवस्तव)

कथामिमां पुष्पफलादियुक्तां निवेद्य देव्याः शशिवद्भर्षजः ।

वृषस्य षृष्टेन सहोमया प्रभुर्जगाम किष्किन्धगुहां गुहामियः ॥

क्रान्तं मया पापहरं महापदं निवेद्य तेभ्यः प्रददौ मभञ्जनः ।

अधीत्य सर्वं त्वखिलं सलक्षणं जगाम आदित्यपथं द्विजोत्तमाः ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुश्लोके नीलवणस्तोत्रे नाम चतुष्पञ्चाशाऽध्यायः ॥ ५॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ४१५२

अथ पञ्चपञ्चाशाऽध्यायः ।

लिङ्गोद्भवस्तवः ।

ऋषयऊजुः—

गुणकर्मप्रभावैश्च कोऽधिको वदतां वैरः । श्रोतुमिच्छामहे सम्भ्यगैर्भर्षगुणविस्तरम् ॥

सून उवाच—

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् । महादेवस्य माहात्म्यं विभुत्वं च महात्मनः ॥

पूर्वं त्रैलोक्यत्रिजये विष्णुना समुद्राहृतम् । बलिं बद्ध्वा महोजास्तु त्रैलोक्याधिपतिः पुरा ॥

मनष्टेषु च दैत्येषु महष्टे च शचीपते । अथाऽऽजगामुः प्रभुं द्रष्टुं सर्वे देवाः सवामवाः ॥

यत्राऽऽस्ते विश्वरूपात्मा क्षीरोदस्य समीपतः । सिद्धब्रह्मर्षयो यक्षा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥

नागा देवर्षयश्चैव नद्यः सर्वे च पर्वताः । अभिगम्य महात्मानं स्तुवन्ति पुरुषं हरिम् ॥

स्वं धाता त्वं च कर्ताऽस्य त्वं लोकान्मृजसि प्रभो । त्वत्प्रसादाच्च कल्पानां प्राप्तं त्रैलोक्यमव्ययम्

असुराश्च जिताः सर्वे बलिर्बद्धश्च वै त्वया ॥

एवमुक्तः सुरैर्विष्णुः सिद्धैश्च परमार्षिभिः । प्रत्युवाच ततो देवान्सर्वास्तान्पुरुषोत्तमः ॥

श्रूयतामभिधास्यामि कारणं सुरसत्तमाः । यः सृष्टा सर्वभूतानां कालः कालर्करः प्रभुः ॥

येनहं ब्रह्मणा सार्धं सृष्टा लोकाश्च पायया । तस्यैव च प्रसादेन आदौ सिद्धत्वपागतम् ॥

पुरा तमसि चोव्यक्ते त्रैलोक्ये ग्रासिते मया । उदरस्थेषु भूतेषु लोकेऽहं शयितस्तदा ॥

सहस्रशीर्षो भूत्वाऽथ सहस्राक्षः सहस्रपात् । शङ्खचक्रगदापाणिः शयितो विमलेऽम्भासि ॥

एतस्मिन्नन्तरे दूरात्पश्यामि क्षमितमभम् । शतसूर्यमतीकाश उज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥

चतुर्बन्धुं महायोगं पुरुषं काञ्चनप्रभम् । कृष्णाजिनधरं देवं कण्ठलुविभूषितम् ॥

निमेषान्तरमात्रेण प्राप्तोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥

ततो मामब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकनमस्कृतः । कस्त्वं कुतो धा किंचेह तिष्ठसे वद मे विभो ॥

अहं कर्ताऽस्मि लोकानां स्वयंभुर्विश्वतोमुत्तः । एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाऽहमुवाच तम् ॥

अहं कर्ता च लोकानां संहर्ता च पुनः पुनः । एवं संभाषमाणाभ्यां परस्परजयैषिणाम् ॥

उत्तरां दिशमाश्रयाय ज्वालाला दृष्टाऽप्यधिष्ठिता ॥

१ क "ल सु३" । २ क "त्तम । ३" । ३ य वर १४ ग "न्याशय गु" । ५ न घ ट "भुत्वे १ । ६ ल. ग. घ. ङ. महतिनाशैले" । ७ ल ट सिद्धा त्र । ८ घ ६. देव स । ९ ग. ह वरप्र" । १० क. यन हि प्र । ११ अ. घ ङ. चाद्वक्ते । १२ ख ग घ ट उज्जाला पर्यायपिटिका । ज्या" ।

ज्वालां ततस्तामालोक्य विस्मितौ च तदाऽनघाः । तेजसा चैव तेनाथ सर्वं ज्योतिष्कृतं जलम्
वर्धमाने तदा ब्रह्मावत्यन्तपरमाद्भुते । अतिदुद्राव तां ज्वालां ब्रह्मा चाहं च सत्वरौ ॥ १९
दिवं भूमिं च विष्टभ्य तिष्ठन्तं ज्वालमण्डलम् । तस्य ज्वालस्य मध्ये तु पश्योवो विपुलप्रभम् ॥
प्रादेशमात्रमव्यक्तं लिङ्गं परमदीपितम् । न च तत्काञ्चनं मध्ये न शैलं न च राजतम् ॥ २१
अनिर्देश्यमचिन्त्यं च लक्ष्यालक्ष्यं पुनः पुनः । महौजसं महाधोरं वर्धमानं भृशं तदा ॥
ज्वालामालायतं न्यस्तं सर्वभूतभयंकरम् ॥ २२
अस्य लिङ्गस्य योऽन्तं वै गच्छते मन्त्रकारणम् । घोररूपिणमत्यर्थं भिन्दन्तमिव रोदसी ॥ २३
ततो मामब्रवीद्ब्रह्मा अथो गच्छत्वत्तन्द्रितः । अन्तमस्य विजानीमो लिङ्गस्य तु महात्मनः ॥
अहमूर्ध्वं गमिष्यामि यावदन्तोऽस्य दृश्यते । तदा तौ समयं कृत्वा गतामूर्ध्वमथश्च ह ॥ २५
ततो वर्षसहस्रं तु अहं पुनरथो गतः । न च पश्यामि तस्यान्तं भीतश्चाहं न संशयः ॥ २६
तथा ब्रह्मा च श्रान्तश्च न चान्तं तस्य पश्यति । समागतो मया सार्धं तत्रैव च महाम्भसि ॥
ततो विस्मयमापन्नाबुधौ तस्य महात्मनः । मायया मोहितौ तेन नष्टसंज्ञौ व्यवस्थितौ ॥ २८
ततो ध्यानगतं तत्र ईर्ष्यरं सर्वतोमुखम् । प्रभवं निधनं चैव लोकानां प्रभुमव्ययम् ॥ २९
ब्रह्माऽञ्जलिपुटो भूत्वा तस्मै शर्वाय शूलिने । महाभैरवनादाय भीरुपाय दीप्तिणे ॥
अव्यक्ताय महान्ताय नमस्कारं प्रकुर्महे ॥ ३०

नमोऽस्तु ते लोकसुरेश देव नमोऽस्तु ते भूतपते महान्त ॥

नमोऽस्तु ते शाश्वत सिद्धयोने नमोऽस्तु ते सर्वजगत्प्रतिष्ठ ॥

परमेष्ठि(ष्टी) परं ब्रह्म अक्षरं परमं पदम् । श्रेष्ठस्त्वं चामदेवश्च रुद्रः स्कन्दः शिवः प्रभुः ३२
त्वं यज्ञस्त्वं वपुष्कारस्त्वर्षोकारः परं पदम् । स्वाहाकारो नमस्कारः संस्कारः सर्वकर्मणाम् ॥
स्वधाकारार्थं जाप्यश्च व्रतानि नियमास्तथा । वेदा लोकाश्च देवाश्च भगवानिव सर्वशः ॥ ३४
आकाशस्य च द्रुष्टस्त्वं भूतानां प्रभवाव्ययम् । भूमेर्गन्धो रसश्चापौ तेजोरूपं महेश्वर ॥ ३५
वायोः स्पर्शश्च देवेश वपुश्चन्द्रमम(मम)स्तथा । पुरो ज्ञानं च देवेश प्रकृतौ वीजमेव च ॥ ३६
त्वं कर्ता सर्वभूतानां कालो मृत्युर्षोऽन्तःकः । त्वं धारयसि लोकान्स्तिरवगेव सृजसि प्रभो ॥ ३७
पूर्वेण वदनेन त्वमिन्द्रत्वं(स्त्वं) च प्रकाशते । दक्षिणेन च वक्त्रेण लोकान्तंक्षिर्यसि प्रभो ॥ ३८
पश्चिमेन तु वक्त्रेण वरुणत्वं करोषि वै । उत्तरेण तु वक्त्रेण सौम्यत्वं च व्यवर्षितम् ॥ ३९
रौजसे षड्रुधा देव लोकानां प्रभवार्ध्वयः । आदित्या यमवो रुद्रा मरुतेश्चाग्निनीसुतौ ॥ ४०
साध्या विद्यापरा नागाधारपाथ तपोधनाः । बाल्यखिलया महान्मानन्तपःसिद्धाश्च सुव्रताः ॥
त्वत्तः ममृता देवेश ये चान्ये नियतव्रताः । उमा सीता सिनीवाली कुहार्गायत्रिरेव च ? ॥ ४२

१ ग. द. 'कुतम'भ' । २ ग. घ. 'अभिदु' । ३ क. 'त्परः दि' । ४ ग. ग. घ. द. 'दियाव वि' । ५ ग. द. 'क्षितिमन्' । ६ ग. ग. घ. द. 'नय च वाव' । ७ ग. ग. घ. द. 'पशो भानी त' । ८ द. 'श्री ग.' । ९ ग. घ. द. 'मृ येष्टय वा' । १० ग. ग. घ. द. 'ध जन्व' । ११ ग. द. 'गरः वा' । १२ क. 'देवय म' । १३ ग. द. 'होवी' । १४ क. 'गमे प्र' । १५ ग. घ. द. 'मेष्टे न' । १६ ग. घ. द. 'रियाः रा' । १७ ग. ग. घ. द. 'रमते' । १८ ग. द. 'च्यम' । १९ ग. 'व्यय' । २० ग. 'ग. घ. द. 'द्वयगशक्तिः । सा' ।

: (लिङ्गोद्भवस्तवः)

लक्ष्मीः कीर्तिश्रुतिर्मैधा लज्जा क्षान्तिर्वपुः स्वधा । तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव वाचां देवी सरस्वती
त्वन्तः प्रसूता देवेश संध्या रात्रिस्तथैव च ॥ ४३

सूर्यायुत्तानामयुत्तप्रभां नमोऽस्तु ते चन्द्रमहस्तामोचर ।

नमोऽस्तु ते पर्वतरूपधारिणे नमोऽस्तु ते सर्वगुणाकराय ॥ ४४

नमोऽस्तु ते पट्टिशरूपधारिणे नमोऽस्तु ते चर्मविभूतिधारिणे ।

नमोऽस्तु ते रुद्रपिनाकगणये नमोऽस्तु ते श्यामकचक्रधारिणे ॥ ४५

नमोऽस्तु ते भस्मविभूषिताङ्ग नमोऽस्तु ते कामशरीरनाशन ।

नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाससे नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहवे ॥ ४६

नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरूप नमोऽस्तु ते देव हिरण्यनाभ ।

नमोऽस्तु ते नेत्रसहस्राक्षि च नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरेतः ॥ ४७

नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्ण नमोऽस्तु ते देव हिरण्यगर्भ ।

नमोऽस्तु ते देव हिरण्यचीर नमोऽस्तु ते देव हिरण्यदायिने ॥ ४८

नमोऽस्तु ते देव हिरण्यमालिने नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहिने ।

नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्तने नमोऽस्तु ते भैरवनादनादिने ॥ ४९

नमोऽस्तु ते भैरववेगवेग नमोऽस्तु ते शंकर नीलकण्ठ ।

नमोऽस्तु ते दिव्यसहस्रबाहो नमोऽस्तु ते नर्तनवादनप्रिय ॥ ५०

एवं संस्तुयमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महागतिः । भाति देवो महायोगी सूर्यकोटिममप्रभः ॥ ५१

अभिभाष्यस्तदा हृष्टो महादेवो महेश्वरः । चक्रकोटिसदृशेण ग्रसमान इवोम्बरम् ॥ ५२

एकग्रीवस्त्येकजटो नानाभूषणभूषितः । नानारत्नवचित्राङ्गो नानामाल्यानुलेपनः ॥ ५३

पिनाकपाणिर्भगवान्दृपभासनशूलधृक् । दण्डकृष्णाजिनधरः कपाली घोरहृत्पृक् ॥ ५४

ज्वालपद्मोऽवीती च सुगणामभयंकरः । हुन्दुभिस्त्रननिर्वापपर्जन्यनिन्दोपमः ॥

मुक्तो हासस्तदा तेन नभः सर्वभूषणम् ॥ ५५

तेन शब्देन महेता वयं भीता महात्मनः । तदोवाच महायोगी भीतोऽहं सुरसत्तमो ॥ ५६

पश्येतां च महापार्यां भयं सर्वं प्रमुच्यताम् । युवां प्रस्तां गात्रेषु मम पूर्वं मज्जाननी ॥ ५७

अयं मे दक्षिणो बालुर्नैऋतलोकपितामहः । वामा बालुश्च मे त्रिपुण्ड्रनिस्त्रं युद्धेषु विप्रति ॥

भीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरं दधि यथेप्सतम् ॥

ततः प्रहृष्टमनसीं प्रणतौ पादयोः पुनः । ऊचुश्च महात्मानो पुनरेव तदाऽनयो ॥ ५८

यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देवो वरश्च नो । भक्तिर्भवतु नो नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ६०

१ य. ग. घ. द. 'य चा च दे' । २ क. 'भा च व' । ३ य. घ. ह. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । ४ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । ५ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । ६ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । ७ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । ८ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । ९ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । १० य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । ११ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । १२ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । १३ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । १४ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । १५ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । १६ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । १७ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । १८ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । १९ य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि । २० य. घ. द. ते दिव्यमम्य तन्निर्दि ।

भगवानुवाच—

एवमस्तु महाभागौ सृजतां विविधाः प्रजाः । एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६१
एवमेव मयोक्तो वः प्रभावस्तस्य योगिनः । तेन सर्वमिदं सृष्टं हेतुमात्रा वर्यं त्विह ॥ ६२
एतद्विरूपमज्ञातमव्यक्तं शिवसंज्ञितम् । अचिन्त्यं तद्दृश्यं च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६३
[* तस्मै देवाधिपत्याय नमस्कारं प्रयुञ्ज्वहे । येन सूक्ष्ममचिन्त्यं च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः] ६४
महादेव नमस्तेऽस्तु महेश्वर नमोऽस्तु ते । सुरासुरवरश्रेष्ठ मनोहंस नमोऽस्तु ते ॥ ६५

सूत उवाच—

एतच्छ्रुत्वा गताः सर्वे सुराः स्वं स्वं निवेशनम् । नमस्कारं प्रयुञ्जानाः शंकराय महात्मने ॥
इमं स्तवं पठेद्यस्तु ईश्वरस्य महात्मनः । कामांश्च लभते सर्वान्पापेभ्यस्तु विमुच्यते ॥ ६७
एतत्सर्वं सदा तेन विष्णुना प्रभविष्णुना । महादेवप्रसादेन उक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥
एतद्गः सर्वमारुपातं मया माहेश्वरं बलम् ॥ ६८

इति श्रीमद्भागवतपुराणे चायुप्रोक्ते लिङ्गोद्गस्तो नाम पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३३८

अथ पटपञ्चाशोऽध्यायः ।

पितृवर्णनम् ।

ज्ञानशपायन उवाच—

अगात्कथममावास्यां मासि मासि दिवं नृपः । ऐहः पुरुरवाः सूत कथं वाऽतर्पयतिपितृन् ॥ १
सूत उवाच—
तस्य चाहं प्रवक्ष्यामि प्रभावं ज्ञानशपायन । ऐहस्याऽऽदित्यसंयोगं सोमस्य च महात्मनः ॥ २
अपां सारमयस्वेन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । ह्यमष्टद्वीं पितृमतः पक्षस्य च विनिर्णयः ॥ ३
सोमासैवामृतप्राप्तिः भित्नां तर्पणतथा । कन्वाप्रेक्षाऽऽत्तसोपानां पितृणां चैव दर्शनम् ॥ ४
यथा पुरुरवाश्चैदस्तर्पयामास वै पितृन् । एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि पत्राणि च यथाक्रमम् ॥ ५
यदा तु चन्द्रमूर्यौ तौ नक्षत्रेण समागतौ । अमावास्यां निवसत एकत्रैकमण्डले ॥ ६
स गच्छति तदा द्रष्टुं दिवाकरनिशाकुरौ । अर्मावस्याममावास्यां मातामहपितामहौ ॥
अभिवाच्य तदा तत्र कालापेक्षः प्रतीक्षति ॥ ७
प्रतीक्षमानात्सोमाच्च पित्रर्थं तत्परिस्तावत् । ऐलः पुरुरवा विद्वान्मासि मासि प्रयत्नतः ॥
उपाग्ने पितृमन्वं तं समोपं स दिवा स्थितः ॥ ८

* धनुषिहान्तर्गतप्रश्नो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ घ. क. तमरं । २ घ. 'सुया । म' । ३ घ. घ. क. 'पिंगातया । ४ घ. 'रात्वेक' । ५ घ. ग. घ. क. 'मि' मग' । ६ घ. घ. द. 'मावास्या' । ७ क. 'नीक्षयते । प्र' । ८ घ. ग. द. 'विषय' । ९. घ. ग. घ. क. 'विनि-
नृप' ।

(पितृवर्णनम्)

द्विलवं कुहुमात्रं तु ते उभे तु विचार्य सः । सिनीवालीममाणेन सिनीवालीमुपासकः ॥ ९
 कुहुमात्रां कलां चैव ज्ञात्वापास्ते कुहुं पुनः । स तदा भानुमत्येककालवेक्षी मपश्यति ॥ १०
 सुधामृतं कुतः सोमैः सवेन्मासतृप्तये । दशभिः पञ्चभिश्चैव सुधामृतपरिस्रवैः ॥ ११
 कृष्णपक्षे तदा पीत्वा दुग्मानं तथाऽशुभिः । सद्यः प्रक्षरता तेन सौम्येन मधुना च सः ॥ १२
 निर्वापणार्थं दत्तेन पित्र्येण विधिना नृपः । सुधामृतेन राजेन्द्रस्तर्पयामास वै पितृन् ॥
 सौम्यां वहिपदः काव्या अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥ १३

ऋतुराग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः । जज्ञिरे षट्पदस्तस्माद्दत्तुः पश्चाऽऽर्त्तवाक्ष ये ॥
 आर्त्तवर्षार्धमासाख्यायाः पितरो ह्यद्रसूनवः । ऋतुः षितामहा मासा ऋतुश्चैव द्रसूनवः ॥ १५
 प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चान्दा ब्रह्मणः सुनाः । सौम्यास्तु सौम्यजा ज्ञेयाः काव्या ज्ञेयाः कवेः सुताः
 उपहृताः स्मृता देवाः सोमजाः सोमपास्तथा । आज्यपास्तु स्मृताः काव्यास्तृप्यन्ति पितृजातयः
 काव्या वहिपदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा । गृहस्था ये च यज्वान ऋतुर्वाहिपदो ध्रुवम् ॥ १८
 गृहस्थार्थापि यज्वानो अ(ह्य)ग्निष्वात्तास्तथाऽऽर्त्तवाः । अष्टकापतयः काव्याः पञ्चान्दास्तान्निबोधत
 एषां संवत्सरो ह्यग्निः सूर्यस्तु परिवत्सरः । सोम इद्वत्सरः प्रोक्तो वायुश्चैवानुवत्सरः ॥ २०
 रुद्रस्तु वत्सरस्तेषां पञ्चान्दा ये युगात्मकाः । लेखाश्चैवोष्मपाश्चैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ॥
 एते पिवन्त्यमावास्यां मासि मासि सुधां दिवि । तांस्तेन तर्पयामास यावदासीन्पुच्छ्रवाः ॥
 यस्मात्प्रस्रवते सोमामासि मासि निबोधत । तस्मात्सुधामृतं तद्वै पितृणां सोमपायिनाम् ॥
 एवं तदमृतं सौम्यं सुधा च मधु चैव ह । कृष्णपक्षे यैर्था चेन्द्रोः कलाः पञ्चदश क्रमात् ॥ २४
 पिवन्त्यम्बुमयीर्देवास्रपस्त्रिंशत्तु छन्दनाः । पीत्वो च मासं गच्छन्ति चतुर्दश्यां सुधामृतम् ॥ २५
 इत्येवं पीयमानस्तु देवैश्च निशाकरः । समागच्छद्मावास्यां भागे पञ्चदशे स्थितः ॥ २६
 सुषुम्नाप्यायितं चैव अमावास्यां यथाक्रमम् । पिवन्ति द्विकलं कालं पितरस्ते सुधामृतम् ॥ २७
 ततः पीतक्षये सौम्ये सूर्योऽसावेकरश्मिना । आप्यायंयत्सुषुम्नेन पितृणां सोमपायिनाम् ॥ २८
 निःशेषायां कलायां तु सोममाप्याययत्पुनः । सुषुम्नाप्यायमानस्य भागं भागमहः क्रमात् ॥
 कलाः क्षीयन्ति ताः कृष्णाः शुक्लाश्चाऽऽप्याययन्ति तद्म् ॥ २९

एवं सूर्यस्य वीर्येण चन्द्रस्याऽऽप्यायिता तनुः । इत्यते पौर्णमास्यां वै शुक्रः संपूर्णमण्डलः ॥
 संसिद्धिरेवं सोमस्य पक्षयोः शुक्रकृष्णयोः ॥ ३०
 इत्येव पितृमान्त्रोमः स्मृत इद्वत्सैरः क्रमात् । क्रान्तः पञ्चदशैः सार्धं सुधामृतपरिस्रवैः ॥ ३१
 अतः पर्वाणि वक्ष्यामि पर्वणां संघयस्तथा । ग्रन्थिमन्ति यथा पर्वाणीक्षुवेणोर्भवन्त्युत ॥ ३२

१ ख. घ. ड 'त्रित ते । २ ख. घ. 'विकरापेक्षा' । ३ ख. ग. घ. 'माकरद्वै मास' । ४ ख. ग. घ. क. 'वअ
 त' । ५ ख. घ. ड 'विपेण य द' । ६ ख. घ. क 'इरान्वहिपदः वाञ्छानमि' । ७ ख. घ. ड 'सुमि' । ८ ख. घ.
 ड. 'पारतथा । आ' । ९ घ. 'व्यामियाः क' । १० ख. ग. घ. ड. 'व्यांश्रयस्ताः पि । ११ ख. ग. घ. ड. 'ख प्य-
 यत्ता' । १२ ख. 'कीर्त्ये' । १३ ख. घ. ड यदा । १४ ख. ग. घ. ड. 'त्वाऽर्धमा' । १५ घ. ड 'हृत्तुदेवैर्मे
 निशाकरम् । घ' । १६ ग. ड. 'दिन्दम । सु' । १७ ख. ड. 'दिन्दु मु' । १८ क. घ. ग. ड. 'सि' । १९ ख. ग. घ. ड. 'सि' ।

(पितृवर्षान्तम्) ।

तथाऽर्धमासपर्वाणि शुक्लकृष्णानि वै विदुः । पूर्णमावास्यायोर्भेदग्रन्थिया संघयश्च वै ॥ ३३
 अर्धमासास्तु पर्वाणि वृतायाप्रभृतीनि तु । अग्र्याधानक्रिया यस्मात्क्रियते पर्वसंधिषु ॥ ३४
 (सायाह्ने ह्यनुमत्याऽसौ द्वौ लवौ काल उच्यते । लवौ द्वावेव राकायाः कालो ज्ञेयोऽपराह्निकः
 +प्रतिपत्कृष्णपक्षस्य कालेऽतीतेऽपराह्निकः ।) सायाह्ने प्रतिपच्चैव स कालः पौर्णमासिकः ॥
 व्यतीपाते स्थिते सूर्ये लेखोर्ध्वं ? तु युगान्तरे । युगान्तरोदिते चैव लेखोर्ध्वं ? शशिनः क्रमात् ॥ ३७
 पौर्णमाते व्यतीपाते यदीक्षते परस्परम् । यस्मिन्काले सै सोमान्ते स व्यतीपात एव तु ॥ ३८
 कालं सूर्यस्य निर्देशं दृष्ट्वा संख्यां तु सर्पति । स वै पथं ? क्रियाकालः कालात्सद्यो विधीयते ॥
 पूर्णेन्दोः पूर्णपक्षे तु रात्रिसंधिषु पूर्णिमा । *यस्मात्तामनुपदयन्ति पितरो देवतैः सह ॥
 तस्मादनुर्मतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

४०

अत्यर्थं भ्राजते यस्मान्पौर्णमास्यां निशाकरः । रज्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥ ४१
 अमा वसेतामृते तु यदा चन्द्रदिवास्त्वौ । एकां पञ्चदशी रात्रिममावास्या तैवः स्मृता ॥ ४२
 ततोऽपरस्यै तैर्व्यक्तः पौर्णमास्यां निशाकरः । यदीक्षते व्यतीपाते दिवा पूर्णौ परस्परम् ॥
 चन्द्रार्कावपराहे तु पूर्णात्मानौ तु पूर्णिमा ॥

४३

विच्छिन्नां ताममावास्यां पश्यन्श्च समागतौ । अन्योन्यं चन्द्रसूर्यौ तौ यदा नदृशे उच्यते ॥ ४४
 द्वौ द्वौ लवावमावास्यां यः कालः पर्वसंधिषु । द्वयक्षरे कुटुमानं तु एवं कालस्तु स स्मृतः ॥
 नष्टचन्द्रोऽप्यमावास्या मध्यसूर्येण संगता ॥

४५

दिवसार्धेन रौद्र्यस्य सूर्ये प्राप्य तु चन्द्रमाः । सूर्येण सहसा भुक्तं मत्या प्रातस्तनोत्सवौ ॥
 द्वौ कालौ संगमश्चैव मध्याह्ने निष्पतेद्विवः ॥
 प्रतिपच्छुक्लपक्षस्य चन्द्रमाः सूर्यगण्डलात् । निर्मुच्यमानयोर्मध्ये तयोर्मण्डलयोस्तु वै ॥
 स तदा ह्याहूतेः कालो दृश्यस्य च वपुःक्रिया । एतद्वत्मुखं ज्ञेयममावास्याऽस्य पर्वणः ॥
 दिवा पर्वण्यमावास्यां क्षीभेन्द्रौ बहुले तु वै । तस्मादिवा ह्यमावास्यां गृह्णतेऽशौ दिवाकरः ॥
 गृह्यते वै दिवा तस्मादमावास्यां दिविसंधेः ॥

४९

कलानामपि वै तार्त्तान् यदुमान्याजडात्मकैः । तिथीनां नामनेयानि विद्वद्भिः संज्ञितानि वै ॥
 दशयेतामथान्योन्यं सूर्याचन्द्रमसावुभौ । निष्कामत्यथ तेषु क्तमगः सूर्यगण्डलात् ॥

५१

* भद्रविराजन्तमन्वयः क पुस्तकेषु । + इदमर्थं नास्ति रा. ग. घ. पुस्तकेषु । × यस्य दिलारभ्य ततः
 स्मृतत्वन्तमन्वयस्त्वमन्वयत्वात् । रा. घ. ड. पुस्तकेषु वर्तते ।

१ रा. घ. ड. 'दः पौर्णिमा' । २ घ. ड. 'ममात्तु' । ३ रा. घ. ड. 'समीभ्यामतेऽतो व' । ४ रा. घ. ड.
 'ह्याऽऽनु' । ५ घ. ड. 'पर्वणान्त' । ६ रा. घ. ड. 'मतीनाम' । ७ रा. घ. ड. 'तत्स रा वि' । ८ रा. घ. ड. 'स्य
 ते रदः शौ' । ९ रा. घ. ड. 'तन्तं ग' । १० रा. ग. ड. 'स्या तत्कल' । ११ रा. घ. ड. 'क्षः कुटुमान्स्वु ए' ।
 १२ रा. ग. घ. ड. 'द्रामनाशान्यामामध्याह्नयेवयने दि' । १३ रा. ग. घ. ड. 'रावय' च गुं । १४ क. मुनि ।
 १५ रा. घ. घ. ड. 'निष्पतेद्विव' प्र' । १६ घ. 'निष्पतेद्विव' च तौ । १७ रा. घ. ड. 'गिन्दे' । १८ रा. ग. घ.
 'दिव क' । १९ रा. ग. घ. ड. 'रा' च 'दि' च 'ममात्तु' । २० रा. ग. घ. ड. 'निष्पतेद्विव' ।

; (पितृवर्णनम्)

द्विलवेन ह्यहोरात्रं भास्करं स्पृशते शशी । स तदा ब्राह्मतेः कालो दशस्य च वपुर्किया ॥ ५२

कुहेति काँकिलेनोक्तो यः कालः परिचिह्नितः । तत्कालसंज्ञिता यस्मादमावास्या कुहूः स्मृता ॥

सिनीवालीप्रमाणेन क्षणशेषो निशाकरः । अमावास्यां विशत्यर्के सिनीवाली ततः स्मृता ॥

(* अनुमत्याः सराकायाः सिनीवाली कुहूस्तथा । एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा ॥

इत्येव पर्वसंधीनां कालो वै द्विलवः स्मृतः ॥ ५५

पर्वणः पर्वकालस्तु तुल्यो वे तु वपुर्किया । चन्द्रसूर्यव्यतीपाते उभे ते पूर्णिमे स्मृते ॥ ५६

प्रतिपत्पञ्चदशयोश्च पर्वकालो द्विसात्रकः । कालः कुहूभिनीवालयोः समुद्रो द्विलवः स्मृतः ॥ ५७

अर्काग्निमण्डले सोमे पर्वकालः कलाश्रयः । एवं स शुक्राक्षो वै रजन्वाः पर्वसंधिषु ॥ ५८

संपूर्णमण्डलः श्रीयांश्चन्द्रया उपरज्यते । यस्मादाप्यायते सोमः पञ्चदश्यां तु पूर्णिमा ॥ ५९

दशभिः पञ्चभिश्चैव कलाभिर्द्विमक्रमत् । तस्मात्कालाः पञ्चदशी सोमे नास्ति तु षोडशी ॥

तस्मात्सोमस्य भवति पञ्चदश्यां महाक्षयः ॥ ६०

इत्येते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्धनाः । आर्तवा इहतवो यस्मात्ते देवां भावयन्ति च ॥ ६१

अतः पितृन्प्रवक्ष्यामि मासश्राद्धभुजस्तु ये । तेषां गतिं च सत्त्वं च गतिं श्राद्धस्य चैव हि ॥ ६२

न मृतानां गतिः शक्या विज्ञातुं पुनरागतिः । तपसाऽपि प्रतिद्धेन किं पुनर्मासचक्षुषा ॥ ६३

श्राद्धदेवान्पितृनेतान्पितरो लौकिकाः स्मृताः । देवाः सौम्याश्च-यजमानैः सर्वे चैव ह्ययोनिजाः

देवास्ते पितरः सर्वे देवास्तान्भावयन्त्युत । मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योऽप्ये लौकिकाः स्मृताः ॥ ६६

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । यज्वानो ये तु सोमन सोमवन्तस्तु ते स्मृताः ॥ ६६

ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वै बर्हिपदः स्मृताः । कर्मस्वितेषु युक्तास्ते त्वप्यन्त्यादेहसंभवात् ॥ ६७

अग्निप्वान्ताः स्मृतास्तेषां होमिनो याज्ययाजिनः । तेषां ते धर्मसाधर्म्यात्स्मृता सा योज्यकर्तृजैः

ये चाऽप्याश्रमधर्मेण प्रख्यानेषु व्यवस्थिताः ॥ ६८

अन्ते चैव नैव सीदन्ति श्रद्धायुक्तेन कर्मणा । ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ॥ ६९

श्रद्धया विद्यया चैव प्रदानेन च समया । कर्मस्वितेषु ये युक्ता भवन्त्यादेहयातनात् ॥ ७०

देवैस्त्वैः पितृभिः सार्धं सूर्ध्वर्कैः सोमपायकैः । स्वर्गान् दिवि मोदन्ते पितृमन्तमुपासते ॥ ७१

प्रजावतां प्रशंसैव स्मृता सिद्धा क्रियावताम् । तेषां नेवापदचान्तं तत्कालीनैश्च वान्क्यैः ॥ ७२

मासं श्राद्धभुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलौकिकाः । एते मनुष्याः पितरो मासि श्राद्धभुजस्तु ते ॥ ७३

तेभ्योऽपरे तु ये चान्ये संकीर्णाः कर्मयोनिषु । श्रद्धाश्चाऽऽश्रमधर्मैभ्यः सर्वैश्चास्मादाविर्जिताः

भिन्नदेशा दुरात्मानः प्रेतभूता यमक्षये । स्वकर्माण्ये । शोचन्ति याननास्थानमागताः ॥ ७५

दीर्घायुषाऽतिशुक्रार्थं विवर्णाश्च विवामसः । क्षुत्पिपासापरीताश्च विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ७६

सरित्सरस्वनागानि वापीश्चैव जलेप्सवः । परान्नानि च लिप्सन्ते काल्यमानास्तनस्ततः ॥ ७७

स्थानेषु पाच्यमानाश्च यातायतेषु तेषु वै । शाल्पन्तौ धैतरण्यां च कुम्भीपाकेषु तेषु च ॥ ७८

* धनविद्यानर्णनप्रत्यय क पुस्तके नास्ति । + दन्वर्धे नास्ति क. पुस्तके ।

१ रा. ग. घ. ङ. बालस्तु सममप्यते तं । २ क. घ. कुहूः । ३ ग. न प ट. 'प्रातिपत्यवन्त. व' । ४ क. कायप' । ५ रा. घ. 'वान्माव' । ६ रा. ग. घ. ङ. 'पा. अग्रदेशेति' । ७ ग. घ. 'ज्वानो द्रव्यजानी हा' । ८ ग. ग. घ. ङ. 'यानि भवन्त्या' । ९ रा. घ. ङ. न नात्र । १० ख ग. घ ङ 'क्षयैः सोमपाज्यये । स्वर्' । ११ ट. स्मृता. सुदः दि' । १२ रा. ङ. निर्णये दत्ताऽर्ण । १३ रा. ग. घ. ङ. नासया' । १४ ङ. ट. धे । १५ ख ग. घ. ङ. 'धे रजन्वाय । १६ ट. 'नि हा' । १७ क. 'न्वे क दना' । १८ घ. 'पु पच्य' । ट. 'पु जारयना' ।

मन्वयाणां सद्योऽपि वर्षाणां तु कृतं युगम् । नैत्र तावच्छरी मंधरा संख्यांशश्च तथाविधः ॥
 इतराम् च मंधराम् मंध्यांशेषु च वै त्रिभु । एकःपापेन वनेने महत्स्राणि श्रुतानि चै ॥ २४
 श्रेया श्रौणि सहस्राणि संख्यांश्च परिकीर्त्यते । तस्यास्तु त्रिजती संख्या संख्यांशश्च तथाविधः ॥
 द्वापरं द्वे महर्षे तु युगादाहृषीर्नीतिणः । तस्यापि द्विजती मंधरा मंध्यांशः संख्याया समः ॥ २६
 कथि वर्षमहर्षे तु युगादाहृषीर्नीतिणः । तस्थेऽप्येकशती संख्या संख्यांशः संख्याया समः ॥ २७
 एषा द्वादशमाहर्षी युगादाहृषी परिकीर्तिता । कृतं त्रेता द्वापरंश्च कलिश्चैव चतुष्टयम् ॥ २८
 अथ संख्यांशैः सृष्टा मानुषेण प्रजापतः । कृतस्य तावद्दशमि वर्षाणां तस्यत्रायतः ॥ २९
 सहस्राणां शतान्यत्र चतुर्दश तु संख्याया । चत्वारिंशत्सहस्राणि कलिहाल्युगस्य तु ॥ ३०
 अपूर्वं संख्यासकालश्च कालेऽपि विधेयतः । एवं चतुर्भुगः कालो विना संख्यांशकैः स्मृतः ॥
 नियुक्तान्येकपद्यिज्ञानिर्ज्ञानि तु तानि वै । चत्वारिंशतीणि चैव नियुक्तानि च संख्याया ॥
 विज्ञानिश्च सहस्राणि स संख्यांशश्चतुष्टये ॥ ३२
 एवं चतुर्भुगाख्या तु साधिका श्रेकसप्ततिः । कृतश्रेतादियुक्तौ सा मनोरन्तरमुच्यते ॥ ३३
 मन्वन्तरस्य संख्या तु वर्षाणि निबोधत । त्रिंशत्सहस्रस्तु वर्षाणां मानुषेण प्रकीर्तिताः ॥ ३४
 सप्तपष्टिंशत्साऽन्वानि नियुक्तान्यविक्रानि तु । विज्ञानिश्च सहस्राणि कालाऽयं संशिकं विना ॥
 मन्वन्तरस्य संख्याया संख्याविद्भिर्द्विजैः स्मृता । मन्वन्तरस्य कालोऽयं युगैः सार्धं प्रकीर्तितः ॥
 चतुर्माहस्यमुक्तं नै प्रथमं तत्कृतं युगम् । श्रेतौ शिशुं वक्ष्यामि द्वापरं कलिष्वेव च ॥ ३७
 शुभपरसमायेतामौ द्विधा गच्छुं न क्षणधे । क्रमागतं गया क्षेत्रसुभ्यं प्रोक्तं युगद्वयम् ॥
 पद्मनिषंभगराज्ञेन पद्माकुलत्वात्तथैव च ॥ ३८
 तप भेतायुगस्थाऽऽदी मनुः सप्तर्षयश्च ते । श्रौते स्मार्ते च धर्मं च ब्रह्मणा च भेषोदितम् ॥ ३९
 द्वाशशिरोप्रतपोऽगणुरगनुःसागतंज्ञितम् । इत्यादिलक्षणं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥ ४०
 परस्परगतौ धर्मौ स्मार्ते चाऽऽचारलक्षणम् । वर्षाश्रमाचारसुतं मनुः स्वार्थमुक्तोऽब्रवीत् ॥ ४१
 सत्येन धर्माचार्येण क्षुभेन तपसा च वै । तेषां सुतस्यवसत्पार्षयेण क्रमेण तु ॥ ४२
 सप्तर्षीणां मनोभैव आधे तेषांभुगस्य तु । अशुद्धिपूर्वकं तेषामक्रि गार्पूर्वभा च ॥ ४३
 अधिष्ठात्वास्तु ते मयास्तरसायैर्निदर्शनैः । आदिकल्पे तु देवानां मातुर्भूनास्तु ते स्वयम् ॥

* इदमर्थं आरित-क. पुरतको । *अद्विगत्पर्युधान इदमर्थं सकयात्सु वेदकालस्तु काले त्विह विरोधत इति एत. ग.
 ध. इ. पुरतःपु ।

१ ग. घ. इ. 'मां तद्वर्षा' । २ रा. ग. घ. मस्य । ३ रा. ग. घ. इ. च शीणि शीणिर् ४ रा. घ. 'लेण तु' ।
 ५ ग. घ. इ. 'विधापि सापिवा दे' । ६ रा. ग. इ. 'परे च कलि चैव' । ७ घ. 'परे च कलि चैव चतुर्वधम् । अ' । ७ घ.
 इ. 'ससा दशा मा' । घ. 'सतो स्तो मा' । ८ रा. घ. 'या पृथिवीर स' । ग. घ. 'या । पृथिवीर स । ९ क. 'सुमा ।
 ए' । १० रा. घ. इ. 'सप्तर्षीणां' । ११ ग. रा. मी । १२ रा. ग. घ. इ. 'ये चाऽने ते' । १३ रा. ग. घ. इ. 'ताशिष्टं
 प्रथ' । १४ रा. घ. प्रसिदि । १५ रा. घ. 'सि' । १६ रा. घ. 'सु' । १७ रा. घ. 'साभेया' । १८ रा. घ. 'तस्य । अ' ।

(यत्परिणमम्)

- प्राणाशे त्वथ सिद्धीनामप्यासां च प्रवर्तनम् । आसन्मन्त्रा व्यतीतेषु ये कल्पेषु सहस्रशः ॥
 ते मन्त्रा वै पुनस्तेषां प्रतिभाससमुत्थिताः ॥ ४५
- ऋचो यज्ञेषु सामानि मन्त्राश्चाथर्वेणानि च । सप्तर्षिभिस्तु ते प्रोक्ताः स्मार्तं धर्मं मनुर्जगौ ॥
 त्रैतादौ संहिता वेदाः केवला धर्मोपगतः । संरोधादायुषश्चैव व्यस्यन्ते द्वापरेषु ते ॥ ४७
- ऋषयस्तपसा देवाः कलौ च द्वापरेषु वै । अनादिनिरना दिव्याः पूर्वं सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ ४८
- सधर्माः समजाः साक्षा यथाधर्मं युगे युगे । विक्रियन्ते समानार्था वेदवादा यथायुगम् ॥ ४९
- आरम्भयज्ञाः सत्रस्य हविर्यज्ञा विशांपैतेः । परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञा द्विजोत्तमाः ॥ ५०
- तैदा प्रमुदिता वर्णाश्वेचारायां धर्मपालिताः । क्रियावन्तः प्रजावन्तः संपृद्धाः सुखिनस्तथा ॥ ५१
- ब्राह्मणाननुवर्तन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियान्विशः । वैश्यानुवर्तिनः शूद्राः परस्परमनुव्रताः ॥ ५२
- शुभाः प्रवृत्तयस्तेषां धर्मा वर्णाश्रमास्तथा । संकल्पितेन मनसा वाचोक्तेन स्वकर्मणा ॥
 त्रेतायुगे त्वचिकलः कर्भारम्भः प्रसिध्यति ॥ ५३
- आर्यवेधा वलं रूमारांश्वं धर्ममीलना । सर्वमाधारणा ह्येते त्रेतायां वै भवन्त्युत ॥ ५४
- वर्णाश्रमव्यवस्थानं तेषां ब्रह्मा तथाऽकरोत् । पुनः प्रजान्तु ता मोहात्तान्वर्षान्न ह्यपालयन् ॥
 परस्परविरोधेन मत्तं ताः पुनरन्युः । मनुः स्वार्थंभुगो दृष्ट्वा र्याधातय्यं प्रजापतिः ॥ ५६
- ध्यात्वा तु शतरूपायाः पुमान्त उदपादयत् । भियत्र गोचानपादौ प्रथमं तौ महीपती ॥ ५७
- ततः प्रभृति राजान उत्पन्ना दण्डधारिणः । प्रजानां रज्जनाश्चैव राजानस्त्वभवञ्जुवाः ॥ ५८
- प्रच्छन्नार्षो ये जेतुमजक्या मनुजा भुवि । धर्ममंस्थानार्थाय तेषां शास्त्रे तपोमयाः ॥ ५९
- वर्णानां प्रविभोग्नाश्च त्रेतायां संप्रकीर्तिताः । संहिताश्च ततो मन्त्रा ऋषिभिर्ब्राह्मणैस्तु ते ॥ ६०
- यज्ञः प्रवर्तितश्चैव तदा ह्येते तु देवैः । र्षभैः शुकैर्जैश्वैश्च सर्वमंभारसंतृतैः ॥ ६१
- सार्धं विश्वभुजा चैव देवेन्द्रेण महीजमा । स्वार्थंभुगेऽनरे देवैर्गतास्ते प्राक्प्रवर्तिताः ॥ ६२
- सत्यं जपस्तपो दानं त्रेतायां धर्म उच्यते । क्रिया धर्मश्च ह्यने सत्यधर्मः प्रवर्तते ॥ ६३
- प्रजायन्ते ततः शूरा आयुषन्तो महायुवाः । न्यस्वरुणमहाभागा यज्जानो ब्रह्मवादिनः ॥
 पदपत्रायताक्षाश्च पृथ्वस्तुः सुमंत्रिणाः । सिंहान्तका महास्रवा मत्प्रमानङ्गगामिनः ॥ ६५
- महाधनुर्धराश्चैव त्रेताया चक्रवर्तिनः । सर्वलक्षणसंज्ञा न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥ ६६
- न्यग्रोधौ तौ स्मृतौ व. ह्. टयाभौ न्यग्रोध उच्यते । व्यामनैरोच्छ्रयो यस्य सम उर्ध्वं तु देहिनः ॥
 समुच्छ्रयपरिणाहो ज्ञयो न्यग्रोधमण्डलः ॥ ६७
- चक्रं रथो मणिर्भार्या निरिण्डेरा गजःस्तथा । मत्प्रतिगयरत्नानि सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥ ६८
- चक्रं रथो मणिः रङ्गं धनुरस्त्रं च पञ्चमम् । केतनिधिश्च सप्तैते प्राणहीनाः प्रकीर्तिताः ॥ ६९

१ च. प्र. गणेश. २ ग. घ. ड. दोषश्च. ३ त. ग. य. ड. देवस्को. ४ क. विनीकन्त. ५ ग. घ. पते क. ५. ६ क. तथा. ७ ग. घ. ड. विजलः. ८ ग. घ. ड. वायवः. ९ व. १० ग. ड. मंत्रावर्णः. १० ग. घ. १ व्यातथ्यं. ११ ख. ग. घ. ड. पन्ते ये तु जगौ. १२ ख. ग. घ. भाग्य. १३ ख. ग. घ. तित्त. स. १४ घ. याम्भैः सु. १५ व. घ. संवृते. १६ क. ते. दामेवैरोच्छ्रयवत्स्व. १७ ख. घ. रथो गजस्त. १८ व. ग. घ. हीनो न भवे. भ. १

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् । तत्र तायच्छवी संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥
 इतरामु च संध्यासु संध्यांशेषु च वै त्रिषु । एकापायेन वर्नेन्ने महस्राणि शतानि चै ॥ २४
 त्रेता त्राणि सहस्राणि संख्यैव परिकीर्त्यते । तस्यास्तु त्रिशती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥
 द्वापरं द्वे सहस्रे तु युगमाहुर्मनीषिणः । तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशः संध्यया समः ॥ २६
 कलिं वर्षसहस्रं तु युगमाहुर्मनीषिणः । तस्योप्येकशती संध्या संध्यांशः संध्यया समः ॥ २७
 एषा द्वादशसाहस्री युगारूपा परिकीर्तिता । कृतं त्रेता द्वापरंश्च कलियैव चतुष्टयम् ॥ २८
 अत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषेण प्रमाणतः । कृतस्य तावद्दश्याभि वर्षाणां तत्प्रमाणतः ॥ २९
 सहस्राणां शतान्यत्र चतुर्दश तु संख्यया । चत्वारिंशत्सहस्राणि कलिं कालयुगस्य तु ॥ ३०
 * एवं संख्यातकालश्च कालेष्विह विशेषतः । एवं चतुर्धुगः कालो विना संध्यांशकः स्मृतः ॥
 नियुतान्येकपदविंशतिंशानि तु तानि वै । चत्वारिंशत्त्रीणि चैव नियुतानि च संख्यया ॥
 विंशतिश्च सहस्राणि स संध्यांशश्चतुष्टये ॥ ३२
 एवं चतुर्धुगारूपा तु साधिका द्वैकसप्ततिः । कृतत्रेतादियुक्तां सा मनोरन्तरमुच्यते ॥ ३३
 मन्वन्तरस्य संख्या तु वर्षाग्रेण निबोधन । त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण प्रकीर्तिताः ॥ ३४
 सप्तपष्टिस्तथाऽन्वानि नियुतान्यधिकानि तु । विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं संधिकं विना ॥
 मन्वन्तरस्य संख्यैषा संख्याविद्भिर्द्भिर्जैः स्मृता । मन्वन्तरस्य कालोऽयं युगैः सार्धं प्रकीर्तितः ॥
 चतुःसहस्रयुक्तं वै प्रथमं तत्कृतं युगम् । त्रेतात्रिशष्टं वक्ष्यामि द्वापरं कलियेव च ॥ ३७
 युगपत्समवेतार्थो द्विधा वक्तुं न शक्यते । क्रमागतं मया क्षेत्रज्ञं भोक्तं युगद्वयम् ॥
 ऋषिबंधमराद्गेन व्याकुलत्वः तथैव च ॥ ३८
 तत्र त्रेतायुगस्याऽऽदौ मनुः सप्तर्षयश्च ते । श्रौतं स्मार्तं च धर्मं च ब्रह्मणा च भोचोदितम् ॥ ३९
 दाराग्निहोत्रसंयोगमृगयजुःतापमज्ञितम् । इत्यादिलक्षणं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥ ४०
 परम्परागतं धर्मं स्मार्तं चाऽऽचारलक्षणम् । वर्णाश्रमाचारमुनं मनुः स्वार्थंभुवोऽब्रवीत् ॥ ४१
 सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा च वै । तेषां सुतप्तनपसःपार्षेयेण क्रमेण तु ॥ ४२
 वर्षाणां मनोश्चैव आद्ये त्रेतायुगस्य तु । अबुद्धिपूर्वं तेषामक्रियापूर्वमेव च ॥ ४३
 त्रयुक्त्यास्तु ते मन्नास्तरकार्यनिदर्शनैः । आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयम् ॥

मनुष्यं नास्ति क. पुस्तके । ४-अस्मिन्प्रस्थाने इदमर्थं सख्यातस्येककालस्तु काले त्विह विशेषत इति ख. ग.
 श्रुत्येव्यादिम् ।

१ ख. ग. 'णां तत्कृतं' । २ ख. ग. घ. तस्य । ३ ख. ग. घ. इ. च त्रीणि त्रीणितं । ४ ख. घ. 'द्विगं यु' ।
 नै । या तैतास्तु । इ. तिकुं सं । ६ ख. ग. इ. 'पर च कलिं चैव । घ. 'पर च कलिं चैव चतुर्वधम् । अ' । ७ घ.
 'मनीष्यासु । ८ ख. इ. 'अत्रयो दृष्टो मा' । ९ ख. इ. 'या पट्टियैव स' । ग. घ. 'या । पट्टियैव स. । १० घ. 'युगः ।
 'शास्त्रमेवास्तु अ' । ११ ख. 'म' । १२ क. 'दायिनी । १३ ख. ग. घ. इ. 'दे प्रादुर्भूतं त' । १४ ख. ग. घ. इ. 'ताशिष्टं
 १५ ग. घ. इ. 'कालो याननास्या' । ख. ग. इ. 'सहित' । घ. संयुज । १६ घ. 'इमातेभावा' । १७ ख. ग. घ. इ. 'एतं
 १९ ख. ग. घ. 'तत्सहस्रा' ।

भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथं कृञ्च यः । मन्व्यश्वः कलभश्चैव प्राणिनः संप्रकीर्तिताः ॥ ७०
 रत्नान्येतानि दिव्यानि संसिद्धानि महात्मनाम् । चतुर्दश विधेयानि सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥
 त्रिदशोर्दशेन जायन्ते पृथिव्यां चक्रवर्तिनः । मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानामतेषु वै ॥ ७२
 (* भूवभव्यानि यानीह वर्तमानानि यानि च । त्रेतायुगादिकेष्वत्र जायन्ते चक्रवर्तिनः ॥ ७१

भद्राणीमानि तेषां वै भवन्तीह महीक्षिताम् । अद्भुतानि च चत्वारि बलं धर्मः सुखं धनम् ॥
 अन्योन्यस्याविराधेन प्राप्यन्ते वै नृपैः समम् । अर्थो धर्मश्च कामश्च यशो विजय एव च ॥
 ऐश्वर्येणाणिमाद्येन प्रभुशक्त्या तथैव च । अन्नेन तपसा चैव ऋषीनभिभवन्ति च ॥
 बलेन तपसा चैव देवदानवमानुषान् ॥ ७३

लक्षणैश्चापि जायन्ते शरीरस्थैरमानुषैः । केशस्थिता ललाटोर्णा जिह्वा चाऽऽस्यप्रमार्जनी ।
 ताम्रप्रभोष्ठदन्तोष्ठाः श्रीवत्साश्वोर्ध्वैरोमशाः ॥ ७४

आजानुवाहवश्चैव जालहस्ता वृषोक्किनाः । न्यग्रोधपरिणाहाश्च सिंहस्कन्धाः सुमेहनाः ॥
 गजेन्द्रगतयश्चैव महाहनव एव च ॥ ७८

पादयोश्चक्रमत्स्यौ तु शङ्खपद्मौ तु हस्तयोः । पञ्चाशीतिमहस्ताणि ते भवन्त्यजरा नृपाः ॥
 असङ्गा गतयस्नेपां चतस्रश्चक्रवर्तिनाम् । अन्तरिक्षे समुद्रे च पाताले पर्वतेषु च ॥ ८०

इज्या दानं तपः सत्यं त्रेतायां धर्म उच्यते । तदा प्रवर्तते धर्मो वर्णाश्रमविभार्गशः ॥ ८१

मर्यादास्थापनार्थं च दण्डनीतिः प्रवर्तते । हृष्टपुष्टाः प्रजाः सर्वा ह्यरोगाः पूर्णमानसाः ॥ ८२

एको वेदश्चतुष्पादस्त्रेतायुगविधौ स्मृतः । त्रीणि वर्षसहस्राणि तदा जीवन्ति मानवाः ॥ ८३

पुत्रपौत्रसमाकीर्णा म्रियन्ते च क्रमेण तु । एष त्रेतायुगे धर्मस्त्रेतासंघो निबोधत ॥ ८४

त्रेतायुगस्वभावस्तु संध्यापादेन वर्तते । संध्यायां वै स्वभावस्तु युगपादेन तिष्ठति ॥ ८५

शांशोपायन उवाच—

कथं त्रेतायुगमुखे यज्ञस्याऽऽसीत्प्रवर्तनम् । पूर्वं स्वायंभुवे सर्गे यथावत्तद्भवीहि मे ॥
 अन्ताहितायां संध्यायां सार्धं कृतयुगेन वै । कलारुयायां मृत्तायां प्राप्ते त्रेतायुगे तदा ॥

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृतवन्तश्च वै पुनः ॥ ८७

संभारांस्तांश्च संभृत्य कथं यज्ञः प्रवर्तितः । एतच्छ्रुत्वाऽश्वतीत्सुनः श्रुयंतां शांशोपायन ॥ ८८

यथा त्रेतायुगमुखे यज्ञस्याऽऽसीत्प्रवर्तनम् । ओषध्यां च जातासु मृत्ते वृष्टिसर्जने ॥

प्रतिष्ठितायां वातायां गृहाश्रमपुरेषु च ॥ ८९

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृत्वा मन्वांश्च संहिताम् । मन्वानसंयोजयित्वाऽथ इहामुत्रेषु कर्मसु ॥ ९०

तथा विश्वभृगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत्तदा । देवैः सहितः सर्वैः सर्वसंभारसंभृतम् ॥ ९१

* धनुःसिद्धान्तगतप्रयोगे ग. पुस्तके नास्ति ।

१ अ. च. द. 'नः' उक्तं कौ. २ अ. घ. 'ति' वं भ. ३ क. अन्नेन । ४ अ. घ. घ. केशारिप. ५ अ. म. घ. 'केशरी' । ६ अ. घ. घ. 'मित्रः' । ७ अ. घ. घ. 'आशान' । ८ अ. घ. घ. 'सु' योप. ९ अ. घ. घ. 'सं' । १० अ. घ. घ. 'सं' । ११ अ. घ. घ. 'सं' । १२ अ. घ. घ. 'सं' ।

(यज्ञवर्धनम्)

अथाश्वमेधे वितते समाजन्मूर्धर्षयः । यजन्ते पशुभिर्मर्ध्वैर्हुत्वा सर्वे समागताः ॥	९३
कर्मव्यग्रेषु ऋत्विक्षु सतते यज्ञकर्मणि । मंगगीतेषु तेष्वेवमागमेष्वथ सुस्वरम् ॥	९३
परिक्रान्तेषु लघुषु अध्वर्युवृषभेषु च । आलम्बेषु च मेधेषु तथा पशुगणेषु वै ॥	९४
द्विष्यमौ दृश्यमाने देवानां देवर्हीतृभिः । आहूतेषु च देवेषु यज्ञभाक्षु महात्मसु ॥	९५
य इन्द्रियात्मका देवा यज्ञभाजस्तथा तु ये । तान्यजन्ते तदा देवाः कलादिषु भवन्ति ये	९६
अध्वर्यवः प्रैपकाले व्युत्थिता ये महर्षयः । महर्षयस्तु तान्दृष्ट्वा दीनान्पशुगणान्स्थितान् ॥	
पप्रच्छुरिन्द्रं संभूय कोऽयं यज्ञविधिस्तव ॥	९७
अथर्षो बलवानेष हि सार्धमपसया तव । नेष्टः पशुधन्वेष तव यज्ञे सुरोत्तम ॥	९८
अथर्षो धर्मदाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया । नायं धर्मा ह्यधर्मोऽयं न हि सा धर्म उच्यते ॥	९९
आगमेन भवान्यज्ञं करांतु यदिहेच्छसि । विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्ममव्ययहेतुना ॥	
यज्ञवीर्जैः सुरश्रेष्ठ येषु दिसा न विद्यते ॥	१००
त्रिवर्षपरमं कालमुपि तैरप्ररोहिभिः । न्य धर्मो मद्यानिन्द्र स्वयंभुविहितः पुरा ॥	१०१
एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु मुनिभिस्त्वत्तदंशभिः । जङ्गमैः स्थावरैर्वैति कैर्यष्टव्यमिहोच्यते ॥	१०२
ते तु खिन्ना विवादेन तत्रयुक्ता महर्षयः । संधाय वाक्यमिन्द्रेण पर्वच्छथेश्वरं वसुम् ॥	१०३
वःपय ऊचुः—	
महाभाज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृणां । उत्तानपादे प्रज्ञहि संग्रयं छिन्वि नः प्रभो ॥	१०४
ध्रुवा वाक्यं ततस्तेषामविचार्य वलाजलम् । वेदशास्त्रगतुस्मृत्य यज्ञतत्रमुवाच ह ॥	
यथोपदिष्टैर्यष्टव्यमिति होवाच पार्थिवः ॥	१०५
यष्टव्यं पशुभिर्मर्ध्वैरथ वीजैः फलैराथा । हिमास्वर्धावो यज्ञन्य इति मे दर्शयत्यसौ ॥	१०६
यथेह संहितामन्त्रा हिमास्त्रिणा महर्षिभिः । दर्शयेन तपसा युक्तैर्दर्शनैस्तारकादिभिः ॥	
तस्मात्पशुगणान्मया चोक्तं तस्मान्ना मन्तुमर्थम् ॥	१०७
यदि ममाणं तान्येव मद्यत्पशुनि(णि) ये द्विजाः । तदा प्रावर्ततां यज्ञो ह्यन्यथा नोऽनृतं वचः ॥	
एवं हुतोचरास्ते ये युक्तात्मानस्तपोधनाः ॥	१०८
अथध भगवं दृष्ट्वा तमर्थं वाग्यनो भर । मिथुपावर्दी नृपो यस्मात्प्रविवेक समातलम् ॥	१०९
इत्युक्तमात्रे नृपतिः प्रविवेक समातलम् । ऊर्ध्वचापी वसुधन्वा समातलचरोऽभवत् ॥	११०
वसुधातलरासी तु तेन वाक्येन सोऽभात् । धर्माणां संग्रयच्छेत्ता राजा वसुरथाऽऽगतः ॥	१११
तस्मान्न वाग्यमेकेन बहुद्वेनापि संग्रयः । बहुशरम्य धर्मस्य सूक्ष्मादृश्यागतिः ॥	११२
तस्मान्न निश्चयाद्वस्तु धर्मः शक्यस्तु वेनचित् । देवानृषीनुगादाय स्वायंभुवामने मनुम् ॥	११३
तस्मान्न हिमा धर्मस्य द्वारमुक्तं महर्षिभिः । ऋषिकोटितटस्यापि कर्मभिः सैदिदं यथैः ॥११४	

१ स. ग. घ. क्त्वथं । २ स. ग. घ. द. १६६सु मं । ३ क थ मत्वर । ग. घ. द. 'य ताव' । ४ स. द. 'होदिभिः' । ५ स. घ. द. ते । ६ स. ग. घ. 'मनु' 'यवर्' । ७ स. ग. घ. द. 'य नो वद प्र' । ८ स. ग. घ. 'मिथु' । ९ स. ग. घ. द. 'मोनाम' । १० स. द. 'नि यो दि' । ११ स. सार्व' मं । ग. घ. द. 'मत्वर' । १२ स. घ. द. 'मदि' ।

- तस्मान्न दानं यज्ञं वा प्रशंसन्ति महर्षयः । [तुच्छं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ॥
 एवं दत्त्वा विभवतः स्वर्गलोके प्रतिष्ठिताः ॥ ११५
- अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदया तपः] । ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुकोशः क्षमा धृतिः ॥
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतद्वरासदम् ॥ ११६
- धर्ममन्त्रात्मकां यज्ञस्तपश्चानुशानात्मकम् । यज्ञेन देवानामोति वैराग्यं तपसा पुनः ॥ ११७
- ब्राह्मण्यं कर्मसंन्यासाद्वैराग्यात्प्रेक्षते लयम् । ज्ञानात्प्राप्नोति कैवल्यं पश्चात् गतयः स्मृताः ॥
 एवं विवादः सुमहान्यज्ञस्याऽऽसीत्प्रवर्तने । ऋषीणां देवतानां च पूर्वं स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ ११९
- ततस्ते ऋषयो दृष्ट्वाऽद्भुतं वर्त्म बलेन तु । वमोर्वाक्यमनादृत्य जग्मुस्तं वै यथागताः ॥ १२०
- गतेषु देवसंघेषु देवा यज्ञमर्वाभुयुः । श्रूयन्ते हि तपःसिद्धा ब्रह्मक्षत्रमया नृपाः ॥ १२१
- मिषव्रतोचानपादौ ध्रुवो मेधातिथिर्वसुः । सुमेधा विरजाश्चैव शङ्खपाद्रेज एव च ॥
 प्राचीनवाहैः पर्जन्यो हविर्धानादयो नृपाः ॥ १२२
- एते चान्ये च बहवो नृपाः सिद्धा दिवं गताः । राजर्षयो महासत्त्वा येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥
 (* तस्माद्विशिष्यते यज्ञाचपः सर्वेषु कारणैः । ब्रह्मणा तपसा सृष्टं जगद्विश्वमिदं पुरा ॥)
 तस्मान्नात्येति तथ्यज्ञस्तपोमूलमिदं स्मृतम् । यज्ञप्रवर्तनं ह्यर्धमतः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥
 ततः प्रभृति यज्ञोऽयं पुनैः सह व्यवर्तत ॥ १२५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यज्ञप्रवर्तनं नाम सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

आदितः श्लोकानां समर्थङ्काः—४५५७

अथष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

चतुर्थगण्ड्यायनम् ।

सूत उवाच—

- अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः । तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥ १
- द्वापरादौ प्रजानां तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या । परिवृत्ते युगे तस्मिन्ततः सा संप्रणश्यति ॥ २
- ततः प्रवर्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः । लोभोऽधृतिर्वैणिगयुद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥ ३
- संपेदश्चैव वर्णानां कार्याणां च विनिर्णयः । याश्चा वधः पणां दण्डो मदो दैर्भोऽक्षमाऽवलम्ब ॥
 एषां रजस्तमोयुक्ता प्रवृत्तिर्द्वापरे स्मृता ॥ ४

* धनुर्धिकात्प्रवर्तयन्त्यो द. पुस्तके नास्ति । + धनुर्धिकात्प्रवर्तयन्त्यो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ ख ग. घ. उच्छेत् । २ ख राज्यं त° । ग. घ. 'राजं त° । ३ क ग घ वैद्वर्थं । ४ ख ग घ पूर्व° । ५ ग 'एवा इतं धर्मं च' । ग. घ. द. 'एवा हतयर्मं च' । ६ ख. घ. द. 'वाग्बन् । धु° । ७ ख. 'द्वय ए° । ८ ख. घ. 'द्व-
 हतपःवि' । ९ क. 'यज्ञ मपो° । १० ख. ह्येतन्मृतः । ग. घ. द. 'येनम° । ११ क. 'णां चापि' । १२ क. 'क-
 यशीपयोः पत्तोर्दण्डो° । १३ ग. घ. द. दम्भः क्ष° । १४ ग. घ. द. एवा ।

: (चतुर्थ्याह्वयानम्)

आद्ये कृते न धर्मोऽस्ति त्रेतायां संपपद्यते । द्वापरे व्याकुली भूत्वा मण्डयति कलौ युगे ॥ ५
वर्णानां विपरिध्वंसः संकीर्त्यते तथाऽऽश्रमः । द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिञ्भुतौ स्मृतौ ॥ ६
द्वैधोच्छ्रुतेः स्मृतेश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते । अनिश्चयाधिगमनाद्धर्मतत्त्वं न विद्यते ॥

धर्मतत्त्वं तु भिन्नानां मतिभेदो भवेन्नृणाम् ॥ ७

परस्परविभिन्नैस्तेर्दृष्टीनां विभ्रमेण च । अयं धर्मो ह्ययं नेति निश्चयो नाधिगम्यते ॥ ८

कारणानां च वैकल्यात्कारणस्याप्यनिश्चयात् । मतिभेदे च तेषां वै दृष्टीनां विभ्रमो भवेत् ॥ ९

ततो दृष्टिविभिन्नैस्तेः कृतं शास्त्रकुलं त्विदम् । एको वेदश्रुतुत्पादस्त्रेतास्विह विधीयते ॥ १०

संरोधादायुषश्चैव दृश्यते द्वापरेषु च । वेदव्यासैश्चतुर्यां तु व्यस्यते द्वापरादिषु ॥ ११

ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः । मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्ययैः ॥ १२

संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहन्यन्ते श्रुतापीभिः । सामान्पादकृताश्चैव दृष्टिविभ्रमैः क्वचित्क्वचित् ॥

ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि मन्त्रमवचनानि च । अन्ये तु भ्रंहितास्तीर्थैः केचित्तान्मत्यवस्थिताः ॥ १४

द्वापरेषु प्रवर्तन्ते भिन्नवृत्ताश्रमा द्विजाः । एकमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्द्वैधं पुनस्ततः ॥ १५

सामोऽप्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्रकुलं त्विदम् । आध्वर्यवस्य प्रस्तावैर्वहुषा व्याकुलं कृतम् ॥ १६

तथैवाध्वर्यवःकृत्साम्नां विकल्पैश्चाप्यसंक्षयैः । व्याकुलं द्वापरे भिन्नं क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥ १७

तेषां भेदाः प्रभेदाश्च विकल्पैश्चाप्यसंक्षयाः । द्वापरे संप्रवर्तन्ते विनश्यन्ति पुनः कलौ ॥ १८

तेषां विपर्ययाश्चैव भवन्ति द्वापरे पुनः । अदृष्टिर्मरणं चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ॥ १९

चारुमनःकर्मभेदुःसौनिर्वेदो जायते पुनः । निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारैणा ॥ २०

विचारणाच्च वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् । दोषाणां दर्शनाच्चैव द्वापरे ज्ञानसंभवः ॥ २१

तेषां च मानिनां पूर्वमाद्ये स्वायंभुवेऽन्तरे । उत्पद्यन्ते हि शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः ॥ २२

आयुर्वेदविकल्पांश्च अद्धानां ज्योतिषस्य च । अर्थशास्त्रविकल्पश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ॥ २३

स्मृतिशास्त्रमभेदांश्च मस्यानानि पृथक्पृथक् । द्वापरेष्वभिवर्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम् ॥ २४

मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्राद्दार्ता प्रसिध्यति । द्वापरे सर्वभूतानां कायकेशपुरस्कृता ॥ २५

लोभोऽधृतिर्वैणिग्युद्धं तत्रानामविनिश्चयः । वेदशास्त्रमणयनं धर्माणां संकरस्तथा ॥ २६

द्वापरेषु प्रवर्तन्ते रागो लोभो बधस्तथा । वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥ २७

पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तथा नृणाम् । निःशेषे द्वापरे तस्मिन्स्तस्य संध्या तु पादतः ॥ २८

प्रतिष्ठिते गुणैर्हीनो धर्मोऽसौ द्वापरस्य तु । तथैव संध्यापादेन अंशस्तस्यावतिष्ठते ॥ २९

द्वापरस्य च वर्षे या तिष्ठत्यस्य तु निर्वोचन । द्वापरस्यांशशेषे तु प्रतिपत्तिः कलेरतः ॥ ३०

१ क च । २ ख. ग. घ ङ 'पादय धृतिस्मृत्योनिध' । ३ क. 'त्व निगय' । ४ ख. ग. घ. ङ. 'व व्यस्यते ।
५ ख. ग. घ. ङ 'पु य पे । ६ ख 'पिमिस्तैः पुनर्भेदा मि' । घ. 'पिमिस्तु पुनर्भेदा मि' ७ ख ग घ ङ.
प्रस्थितास्तान्ते के' । ८ ख. ग. घ. 'मान्यता । ९' । १० ख. ग. घ. ङ. 'मान्यादि' घ. 'मान्याद्वैपरीतार्थे क' । ११
य भिदे । १२ ख. घ. ड. भेदप्रवर्तिता वि' । १३ ख. ग. घ. 'इयन्ते पु' । १४ ख. ग. घ. ङ. 'यंयोत्पत्ता भ' ।
१५ ख. घ. इक्षुं शो' । १६ ख. घ. 'रामम् । वि' । १६ ख. घ. ड. 'तेजमन्तानि' । १७ ख. घ. ड. 'व्याप्य अ' ।
१८ ख. ग. ङ 'शास्त्रे वि' । १९ घ. 'द्वैधभेदाद्य प्र' । २० ख. ग. घ. 'दाद्य प्र' । २१ ख. ग. घ. 'तिष्ठतैर्गुणै' ।
२२ घ. 'वक्ष्यन्ते । २३ घ. ग. घ. 'पेयु प्र' ।

हिंसाऽसूयाऽनृतं माया वधश्चैव नपस्विनाम् । एते स्वभावास्तिष्यस्य साधयन्ति च वै प्रजाः ॥
 एष धर्मः कृतः कृत्स्नो धर्मश्च परिहीयते । मनसा कर्मणा स्तुत्या वार्ता सिध्यति वा नवा ॥
 कलौ प्रमारको रोगः सततं क्षुद्भयानि वै । अनाट्टिभयं घोरं देशानां च विपर्ययः ॥ ३३
 न प्रमाणं स्मृतेरस्ति तिष्ये लोके युगे युगे । गर्भस्थो म्रियते कश्चिद्यौवनस्थस्तथाऽपरः ॥
 स्थाविरे माध्यकौमारे म्रियन्ते वै कलौ प्रजाः ॥ ३४
 अधार्मिकास्त्वनाचारा मोहकोपालपतेजसः । अनृतव्रवाश्च सततं तिष्ये जायन्ति वै प्रजाः ॥ ३५
 दुरिष्टैर्दुरधीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः । विप्राणां कर्मदांपैस्तैः प्रजानां जायते भयम् ॥ ३६
 हिंसा माया तथेर्ष्या च क्रोधोऽसूयाऽक्षमाऽनृतम् । तिष्ये भवन्ति जन्तूनां रागो लोभश्च सर्वशः
 संक्षोभो जायतेऽत्यर्थं कलिमासाद्य वै युगम् । नाधीयन्ते तदा वेदा न यजन्ते द्विजातयः ॥
 उत्सीदन्ति नराश्चैव क्षत्रियाः सविशः क्रमात् ॥ ३८
 शूद्राणामन्ययोनेस्तु संचन्या ब्राह्मणैः सह । भवन्तीह कलौ तस्मिन्ऽशयर्नासनभोजनैः ॥ ३९
 राजानः शूद्रभूयिष्ठाः पापण्डानां प्रवर्तकाः । भ्रूणहत्याः प्रजास्तत्र प्रजा एवं प्रवर्तते ॥ ४०
 आयुर्मेधा बलं रूपं कुलं चैव प्रदीयते । शूद्राश्च ब्राह्मणाचारः शूद्राचाराश्च ब्राह्मणाः ॥ ४१
 राजवृत्ते स्थिताश्चौराश्चैरवृत्ताश्च पार्थिवाः । भृत्याश्च नष्टसुहृदो युगान्तं पर्युपस्थिते ॥ ४२
 अशीलिन्योऽव्रताश्चापि स्त्रियो मद्यामिषप्रियाः । मायामात्रा भविष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥
 श्वापदप्रव्रलत्वं च गत्रां चैवाप्युपक्षयः । साधूनां विनिवृत्तिश्च विद्यात्तर्हिष्कलौ युगे ॥ ४४
 तदा सूक्ष्मो महोदकौ दुर्लभो दानमूलवान् । चतुराश्रमशैथिलयाद्धर्मः प्रविचलिष्यति ॥ ४५
 तदा ह्यल्पफला देवी भवेद्भूमिर्भहीयसी । शूद्रास्तपश्चरिष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४६
 तदा कैर्काङ्क्षिको धर्मो द्वापरे यश्च मासिकः । त्रेतायां वत्सरस्थश्च एकाद्वादतिरिच्यते ॥ ४७
 अरक्षितारो हर्तारो बलिभागस्य पार्थिवाः । युगान्तेपु भविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ४८
 अक्षत्रियाश्च राजानो विशाः शूद्रोपजीविनः । शूद्राभिवादिनः सर्वे युगान्ते द्विजसत्तमाः ॥ ४९
 यतयश्च भविष्यन्ति बहुवोऽस्मिन्कलौ युगे । निव्रतर्षी तदा देवो यदा स्यात्तु युगक्षयः ॥ ५०
 सर्वे वाणिजकाश्चापि भविष्यन्त्यवमे युगे । (*शूद्राश्च यत्तिनश्चैव गृह्यासास्तपस्विनः ॥
 लोल्लाः परदारेषु नष्टमार्गाः कलौ युगे ।) भूयिष्ठं कृत्वा नैश्च पण्यं विक्रीयते जनैः ॥ ५१
 कुशीलचर्या पापण्डैर्गृह्याहैर्भैः समावृतम् । पुरुषार्थं बहुस्त्रीकं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५२
 बहूपाचनको लोको भविष्यति परस्परम् । ऋष्यादनः कुर्यात्कयोऽनाजवो नानसूपकः ॥ ५३
 न कृते प्रतिकर्ता च क्षीणो लोको भविष्यति । अगङ्गा चैव पतिते तद्युगान्तस्य ह्यक्षणम् ॥ ५४
 नरशून्या वसुमती, शून्या चैव भविष्यति । मण्डलानि भवन्त्यत्र देशेषु नगरेषु च ॥ ५५
 अल्पदका चाल्पफला भविष्यन्ति वसुंतरा । गोप्ताश्चाप्यगोप्ताः प्रभविष्यन्त्यशासनाः ॥ ५६

* नास्त्यय श्लोकः क. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१ क. र दहनं च । २ क. 'धियम् । न । ३ ग, ग घ ङ. 'वियं मां' । ४ ख ग. घ. ङ. 'मिष्येऽनाचारमो' ।
 ५ क. 'तु । धुदा' । ६ ख ग घ ङ. 'नागनी' । ७ ख. घ 'हे प्रत्युप' । ८ ग. घ. घ. 'स्मिन्गते यु' । ९ क. 'गो गोविनां तथा ।
 च । १० क. 'काङ्क्षिको' । घ. घ. 'काङ्क्षिको' । ११ क. 'काङ्क्षिको' । १२ घ. विप्राः शू' । १३ ग. ङ. 'स्वय' । १४ घ.
 'द्वयनि शा' ।

:(चतुर्थेऽध्यायानम्)

हर्तारः पररत्नानां परदारमर्षकाः । कामान्मानो दुरात्मानो ह्यधर्मात्माहमप्रियाः ॥ ५७
 मनपृचेतनाः-पुंसो मृतकेशास्तु चूलिकाः । ऊनपोदग्नवर्षाश्च (+प्रजायन्ते युगक्षये ॥ ५८
 शुक्रदन्ता जिताक्षाश्च मुण्डाः कापायवामसः । शूद्रा धर्मं चारुप्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५९
 सस्यचौरा भविष्यन्ति तथा चैलाभिमर्शनाः । चौराश्चौरस्य हर्तारो हर्तुहर्तार एव च ॥ ६०
 ज्ञानकर्माणुपरते लोके निष्क्रियतां गते । कीटपृषिकसर्पाश्च) धर्मयिष्यन्ति मानवान् ॥ ६१
 सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सामर्थ्यं दुर्लभं भवेत् । कौशिकाः मनिवत्स्यन्ति देशान्क्षुद्रयपीडितान् ॥
 दुःखेनाभिष्टुतानां च परमायुः शतं भवेत् । दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कालयुगेऽखिलाः ॥
 उत्सीदन्ति तथा यज्ञाः केवला धर्मपीडिताः । कपायिणश्च निग्रन्थास्तथा कापालिनश्च ह्य ॥ ६४
 वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्रयिणोऽपरे । वर्णाश्रमाणां ये चान्ये पापण्डाः पारुष्यिनः ॥ ६५
 उत्पद्यन्ते तथा ते वै संप्राप्ते तु कलौ युगे । नाधीयन्ते तदा वेदाः शूद्रा धर्माधिकोविदाः ॥ ६६
 यजन्ते नाश्वमेधेन राजानः शूद्रयोनयः । स्त्रीविधं गोविधं कृत्वा हत्वा चैव परस्परम् ॥
 उपहृन्त्युस्तदाऽन्योन्यं साधयन्ति तथा प्रजाः ॥ ६७
 दुःखमचरन्तोऽस्यायुर्दंशात्सदाः ससुरगतां । मोहो ग्लानिस्तथा सौख्यं तपोवृत्तं कलौ स्पृतम् ॥
 मर्जासु भ्रूणहत्या च अथ वै संपवर्तते । तस्मादायुर्वलं रूपं कलिं प्राप्य प्रहीयते ॥
 दुःखेनाभिष्टुतानां वै परमायुः शतं नृणाम् ॥ ६९
 दृश्यन्ते नाभिदृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः । उत्सीदन्ते तदा यज्ञाः केवला धर्मपीडिताः ॥
 तदा त्वल्लेन कालेन सिद्धिं यास्यन्ति मानवाः । धन्या धर्मं चरिष्यन्ति युगान्ते द्विजसत्तमाः ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं ये चरन्त्यनसूयकाः । त्रेतायां वार्षिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्पृतः ॥
 यथाशक्ति चरन्प्राज्ञस्तदद्वा प्रामुयात्कलौ ॥ ७२
 एषा कलियुगेऽवस्था संध्यांशं तु निबोध मे । युगे युगे तु हीयन्ते त्रींस्त्रीन्यारंश्च सिद्धयः ॥ ७३
 युगस्वभावात्संध्यास्तु तिष्ठन्तीमास्तु पादशः । संध्यास्वभावाच्चांशेषु पादशस्ते प्रतिष्ठिताः ॥ ७४
 एवं संध्यांशके काले संप्राप्ते तु युगान्तिके । तेषां शास्ता ह्यमाधूतां भृग्गां निधनोत्थितः ॥
 गोत्रेण वै चन्द्रमसो नाम्ना प्रतितिरुच्यते । माधवस्य तु सौंऽज्ञेन पूर्वं स्वयंभुवेऽन्तरे ॥ ७६
 समाः स विंशतिं पूर्णाः पर्यटन्त्यै वसुंधराम् । आचर्ष्य स वै सेना सवानिरयकुञ्जराम् ॥ ७७
 प्रयुहीतायुधैर्वैभैः शतशोऽथ सहस्रशः । स तदा तैः परिटुतो म्लेच्छान्दहन्ति सहस्रशः ॥ ७८
 स हत्वा सर्वगथैव राजस्तावृक्षद्रव्योनिजान् । पापण्डान्त ततः सर्वाग्निशेषान्कृतवान्मभुः ॥ ७९
 नात्यर्थं धार्मिजा ये च तान्सर्वान्दहन्ति सर्वशः । वर्णवृष्यासजातांश्च ये च तानुपजीविनः ॥ ८०
 उदीच्यान्मध्यदेशांश्च पार्वतीयांस्तथैव च । माच्यान्मतीच्यांश्च तथा विन्ध्यपृष्ठापरान्तिकान् ॥ ८१
 तथैव दाक्षिणात्यांश्च द्रविडान्तिसहस्रैः सह । गान्धारान्पारदांश्चैव पल्लवान्पवनान्स्थथा ॥ ८२

+ धनुर्बिहान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके न स्ति ।

१ ग. घ. ट. 'दति तथा यज्ञ. के' । २ ग. घ. ट. 'दित के' । ३ ग. घ. ट. 'ह्य तदा' । ४ ख. घ. ट. 'रताऽस्या । ५ घ. 'ता हस्त्यादिबन्धने च तपो' । ६ ग. टा । परस्परविश्रयं तपो' । ६ क. 'जातुभ्रूणहत्यायामय ।
 ७ ख. ट. ह्यन्ते ।

तुषारान्वर्चरांश्रीनाञ्जूलिकान्द्रदान्खमान् । लम्पाकानथ केनांश्च किरातानां च जातयः ॥८३
 प्रवृत्तेचक्रो बलवान्मन्त्रेच्छानामन्त हाद्रभुः । अधृष्टाः सर्वभूतानां च नाराथ वसुंराम् ॥ ८४
 भाधवस्य तु सौंश्लेन देवस्य हि भिजज्ञिवान् पर्यजन्विवाश्रद्धश्च यमिनिर्म वीथवान् ॥ ८५
 गोत्रेण वै चन्द्रमसः पूर्वं कलियुगे मधुः द्वाविंशत्युत्तरे वै पक्रान्ते विंशतिं समाः ॥ ८६
 विन्निद्रन्मर्भूतानि मानवानि महस्रः । वृत्तां वीं पाथेना तु पृथ्वीं क्क्रेडग कर्मणा ॥
 परस्परानिमित्तंन कोपेनाऽऽहांस्यके । तु ॥ ८७
 स सधयित्वा वृषलन्भायशस्तानधार्मिकान् । गङ्गा मुत्तोरिनिं निष्ठां प्राप्तः गङ्गानुगः ॥ ८८
 तनो व्यतीते तन्मिस्तु भ्रमात्य मयमैतिके । उपाय्य तथिव न्मन्त्रेच्छाश्चैव सहस्रशः ॥
 तत्र संध्यां तके नाले नम स्ते तु युगान्तिकं । स्थिताम ल्पावशिष्टासु प्रजास्विह काचकवित् ॥
 अमद्राहास्तस्ता वै लोकेश्वरतु वृन्दशः । उपहिं भन्ति चान्पोन्वं प्रपद्यन्ते परस्परम् ॥ ९१
 अराजके युगवगान्संशयं समुपास्थिते । प्रजासु ॥ वै ताः सर्वः परस्परभूयादिताः ॥ ९२
 व्याकुलाश्च परिश्रान्तास्त्यक्त्वा दाराः शृङ्गाणि चास्यान्वाणान्ममेक्षन्तो निष्कारुणाः सुदुःखिताः
 नष्टे श्रौते स्मृते धर्मे परस्परदत्तास्तदा । निर्भयादा निराक्रन्दा निस्त्रहा निगपत्रयाः ॥ ९४
 नष्टे वर्षे प्रतिहता हस्तकाः पञ्चविंशकाः । हित्वा द्वागश्च पुत्रांश्च विषादव्याकुलेन्द्रियाः ॥ ९५
 अनावृष्टिदृताश्चैव वानांमु सृजः दुःखिताः । प्रत्यन्तांस्तान्निवन्ते हिन्वा जनपदान्स्कान् ॥
 सन्तिः सागरानूपांसेवन्ते पर्वतासादा । मधुमानैर्भूलकलैर्निगन्ति सुदुःखिताः ॥ ९७
 चीरिवैस्त्राजिनधरा निष्पत्रा निष्परिग्रहाः । वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः संकरं घोरमास्थिताः ॥ ९८
 एता काष्ठाभनुम स्ता अल्पशेषाः प्रजास्तथा । जरास्थान्निश्चयाचिष्टा दुःखाच्चिद्वैदपागपत् ॥
 विचारणं तु निर्वेदात्साम्यावैस्था विचारणात् । साम्यावस्थासु संवधः संवोधार्द्रमशीलता ॥
 तामूषगमयुक्तासु कालशिष्टासु वै स्वयम् । अहोरीत्रं तदा तासा युगं तु परिवर्तते ॥ १०१
 चिचसंमोहनं कृत्वा तागां तैः सप्तम तु तत् । भाविनोऽर्थस्य च बलात्ततः कृतमवर्तत ॥ १०२
 प्रवृत्ते तु पुनस्तर्हिमस्ततः कृतयुगे तु वै । उत्तमः कलिशष्टासु कार्तयुगः प्रजास्तदा ॥ १०३
 तिष्ठन्ति चेह ये सिद्धाः ह्युष्ट्रा विचरन्ति च । सदा सप्तपथैश्चैव तत्र ते च व्यवस्थिताः ॥
 ब्रह्मसन्नविशः शूद्रा वीजार्थे ये स्मृता इह । कलिजैः सह ते सर्वे निर्विशेषास्तदाऽभवन् ॥
 तेषां सप्तपथो धर्म कथयन्तीतरं च । वर्णाश्रमाचारयुक्तः श्रौतः स्मार्तो द्विधा तु सः ॥ १०६
 ततस्तेषु क्रियावत्सु वर्तन्ते वै प्रजाः कृते । श्रौतः स्मार्तः कृतानां तु धर्मः सप्तपिर्दांशतः ॥
 तासु धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहाऽऽयुगक्षयात् । मन्वन्तराधिकारेषु तिष्ठन्ति मुनयस्तु वै ॥ १०८
 यथा दायमदग्धेषु तृणेष्वेव तपे ऋतौ । नवानां प्रथमं ह्येस्तेषां मूले तु संभवः ॥ १०९

१ प. 'रथान्याशु' । २ ख. ग घ 'तवस्त्रो व' । ३ ख. ग. घ. द. मानव' । ४ ख. ग. घ. द. 'वस्ये-
 हनि' । ५ ख. घ. कति. ख' । ६ ख. ग. घ. द. 'राजवाज' । ७ ख. ग. घ. द. 'श्रेण' । ८ क. निष्ठा प्राप्तः
 तु । ९ क. 'राम्भूया' । १० ख. ग. घ. द. 'रपत्राजि' । ११ ख. ग. घ. द. 'रथस्तु' । १२ ग. घ. द. 'वस्यो वि' ।
 १३ ख. ग. घ. द. 'स्थास्यो खो' । १४ ख. ग. घ. द. 'एतु वै' । १५ घ. द. 'रात्र. तदा' । १६ क. घ. मुदृष्टा । द.
 सुदृष्टा । १७ ख. घ. द. 'ससत' । १८ ख. ग. घ. श्रौतस्मार्तैर्तु नो तु भवे सप्तपिर्दांशत' । १९ तेषु ध' । २० ग. घ.
 द. 'स्था तेषां ।

(ऋषिलक्षणम्)

* तथा कर्तव्युगानां तु कलिङ्गेष्विह संभवः । एवं युगाद्युगस्येह संतानस्तु परस्परम् ॥
वर्तते ह्यव्यवच्छेदाद्युगमन्वन्तरक्षणः ॥

११०

सुखमायुर्वलं रूपं धर्माधीं काम एव च । युगेप्येतानि हीयन्ते त्रीणि पादक्रमेण तु ॥
संसंध्यांशेषु हीयन्ते युगानां धर्मसिद्धयः । इत्येष प्रतिबंधिर्वः क्रीर्तितस्तु मया द्विजाः ॥
चतुर्युगानां(णां) सर्वेषामेतानैव प्रसाधनम् । एषां चतुर्युगावृत्तिरासहस्रात्मवर्तते ॥

१११

११२

११३

ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं रात्रिश्च तावती स्मृता । अत्राऽऽर्जं जडीभावो भूतानामायुःक्षयात् ॥
एतदेव तु सर्वेषां युगानां लक्षणं स्मृतम् । एषां चतुर्युगानां(णां) तु गणना लोकसप्ततिः ॥

क्रमेण परिवृत्ता तु मनोरन्तरमुच्यते ॥

११५

चतुर्युगे तथैकस्मिन्भवतीह पार्थाश्रुतम् । तथा चान्येषु भवति पुनस्तद्वै यथाक्रमम् ॥

११६

सर्गे सर्गे यथा भेदा उपपद्यन्ते तथैव तु । पञ्चविंशत्परिमिता न न्यूना नाधिकास्तथा ॥

११७

तथा कल्पयुगीः सार्धं भवन्ति समलक्षणाः । मन्वन्तराणां सर्वेषामेतदेव तु लक्षणम् ॥

११८

तथा युगान् परिवर्तनानि चिरप्रवृत्तानि युगस्वभवात् ।

तथा न संतिप्रति जीवलोकः क्षयोदशाभ्यां पारिवर्तमानः ॥

इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै समासतः । अतीतानागतानां वै सर्वमन्वन्तरेऽपिह ॥

१२०

अनागतेषु नदृश्य तर्कः कारो विज्ञानता । मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागापिह ॥

१२१

मन्वन्तरेण चैतेन सर्वार्थैवान्तर्गण्यै वै । उपरुतानानि विज्ञानीष्व कलो कलनेन चैव हि ॥

१२२

अस्याभिमानिनः सर्वे नामरूपैर्भवन्त्यु । देवा ह्यविद्या ये च इह मन्वन्तरेभरः ॥

१२३

ऋषयो मनवश्चैव सर्वे तुल्याः प्रयोजनैः । एवं वर्णाश्रमाणां तु प्रारभ्यांशु युगे युगे ॥

१२४

युगस्वभावाच्च तथा विषते वै मदा भभुः । वर्णाश्रमविभात्थ युगानि युगसिद्धये ॥

१२५

अनुपङ्गः समाख्यानः सृष्टिर्ना निराधरा । विस्तरेण ऽऽनुपूर्वा च स्थितिं वक्ष्ये युगेऽपिह ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रोत्रे चतुर्युगख्यान नामष्टपञ्चाशोऽध्यायः । ५९ ॥

आदातः श्रेयःकानां रामधनद्धाः—४८८३

३१५१३०३ ।

मृत उवाच—

युगेषु यस्तु जाग्रन्ते प्रजास्ता वै निर्वेषा । आसुरी सपगोराक्षैपशाची यक्षराक्षसी ॥
पश्मिन्युगे च संभूतिस्तासां यस्तु जीवितम् ॥

विजाचामुरगन्धर्वा यक्षराक्षसप्रजाः । युगात्रे नु जीयन्ति ऋते मृत्युं वधेन ने ॥

१

२

• इदमेव भाषितं व पुनरेकं ।

१ म. ग. घ. द. 'सर्गः का' । २ म. घ. 'सादृशीकाम' । ३ स. घ. द. 'निर्वेषा' । ४ क. ड. गणिता
५ से' । म. घ. लिका से' । ६ द. 'पाठ' । ७ म. घ. द. तथा ८ म. घ. चिरं प्र । ९ ल. घ. द. हि तुभ्याभि । १
१०. ५. भाग पु' । ११ म. घ. घ. द. 'परापमानायनः' । १२ म. घ. घ. द. 'विग्याती' । १३

- मनुष्याणां पशूनां च पक्षिणां स्थावरैः सह । तेषामायुः पत्रिकान्तं युगधर्मेणु सर्वशः ॥ ३
- अस्थितिस्तु कलौ दृष्टा भूतानामायुषस्तु वै । परमायुः शतं त्वेतन्मुष्याणां कलौ स्मृतम् ॥ ४
- देवासु प्रमाणासु सप्तमहाङ्गलं ह्यसत् । अङ्गुलानां शतं पूर्णमष्टपञ्चाशदुत्तरम् ॥ ५
- देवासुरप्रमाणं तदुन्मत्तं कलिजैः स्मृतम् । चत्वारश्चाप्यशीतिश्च कलिजैरङ्गुलैः स्मृतम् ॥ ६
- स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन उन्मत्तपापादमस्तकम् । इत्येष मानुषोत्सेधो ह मनीह युगान्तिके ॥ ७
- सर्वेषु युगकालेषु अतीतानामनेत्विह । स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन अष्टतालः स्मृतो नरः ॥ ८
- आपाद्रेतो मस्तकं तु नवतालो भवेत्तु यः । मंहताजानुवाहस्तु स सुःरपि पृज्यते ॥ ९
- गन्धर्वहस्तिनां चैव गडिपस्थावरात्मनाम् । क्रमेणतेन योगेन हासदृष्टी युगे युगे ॥ १०
- पद्मस्यङ्गुलोत्सेधः पशूनां ककुदस्तु वै । अङ्गुलाष्टशतं पूर्णमुत्सेधः करिणां स्मृतः ॥ ११
- अङ्गुलाना सहस्रं तु चत्वारिंशद्गुलं विना । पञ्चाशतं हयानां च उन्मत्तः शाखिनां स्मृतः ॥ १२
- मानुषस्य शरीरस्य संनिवेशस्तु यादृशः । तल्लक्षणस्तु देवानां दृश्यते तत्रदर्शनात् ॥ १३
- बुद्ध्याऽतिशययुक्तं च देवानां कायमुच्यते । देवान्निनां च य मानुष कायमुच्यते ॥ १४
- इत्येते वै परिक्रान्ता भावा ये दिव्यमानुषाः । पशूनां पक्षिणां चैव स्थावराणां निबोधत ॥ १५
- गायो ह्यनो महिषोऽश्वा हस्तिनः पक्षिणो नगाः । उपयुक्ताः क्रियास्वेते यज्ञियास्विह सर्वशः ॥ १६
- देवस्थानेषु जायन्ते तद्रूपा एव ते पुनः । यथाशपोपभोगास्तु देवानां शुभमर्तयः ॥ १७
- तेषां स्नातुस्त्रीसैः समाणैः स्थाणुमङ्गलैः । मनोज्ञैस्तत्रभावज्ञैः सुखिनां ह्युपदेहैरे ॥ १८
- अतः शिष्टान्मवस्थापि सतः सार्धंस्तथैव च । सदिति ब्रह्मणः शब्दस्तदन्तो ये भवन्त्युत ॥ १९
- सायुज्यं ब्रह्मर्षीऽत्यन्तं तेन सन्तः प्रचक्षते ॥ २०
- दशात्मके ये विषये कारणे चाष्टलक्षणे । न कृष्यन्ति न हृष्यन्ति जिवन्तमानस्तु ते स्मृताः ॥ २१
- सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशेषिकेषु च । ब्रह्मक्षत्रावशो युक्ता यस्मात्तस्माद्भिजातयः ॥ २२
- वर्णाश्रमेषु युक्तस्य स्वर्गमोषुचचारिणः । श्रौतस्मार्तस्य धर्मस्य ज्ञानाद्धर्मः स उच्यते ॥ २३
- विद्यायाः साधनात्साधुब्रह्मचारी गुणोद्भूतः । क्रियाणां साधनाच्चैव वृद्धस्यः साधुरुच्यते ॥ २४
- साधनात्पमोऽप्येष साधुर्ब्रह्मचारी स्मृतः । यतमानो यतिः साधुः स्मृतो योगस्य साधनात् ॥ २५
- एवमाश्रमधर्माणां साधनात्साध्याः स्मृताः । वृद्धस्यो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥ २६
- न च देवा न पितरां मुनयो न च मानवाः । अयं धर्मो ह्ययं नैतं धर्मो भिन्नदर्शनाः ॥ २७
- धर्माधर्माविह मोर्का मृच्छान्तोऽत्र क्रियात्कर्ता । कुजलाकुरुलं कर्म धर्माधर्माविति स्मृतौ ॥ २८
- [+धारणो धृतिरित्यर्था द्वातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । अवारणेऽपहरत्ये च अधर्म इति चोच्यते ॥ २९
- अष्टेष्टप्राप्तो धर्म आचार्यरूपदिश्यते] । वृद्धा दालोलुपाधैव आत्मवन्तो ह्यदम्भकाः ॥ ३०
- सम्पत्तिनीला ऋजवस्तानाचार्यान्प्रचक्षते ॥ ३१

+ अनुसिद्धान्तं तदस्या य मुत्तरे नामि ।

१ म ग-द कभ २२३ ॥ २ स-घ च-दाभम तपयो न ॥ ३ स-घ-द 'तेऽन्यद' । ४ स-घ-
 'वर्णा' । ५ घ-द-जावयोऽश्वा । ६ म-घ-द 'ना ह्यन्तस्तेन' । ७ क-स- 'वदते' । ८ ग-घ-द-
 'नेतो मु' । ९ द-द-प्रावर्मे' । १० क- 'वन्ते' । ११ स- 'नायं धर्मोऽपि पातयते' । १२ 'नायं धर्मोऽपि पातयते'
 द- 'नायं धर्मोऽपि पातयते' । १३

: (ऋषिलक्षणम्)

स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि । आचिनोति च शास्त्रार्थान्यमैः संनियम्युतः ॥ ३०
 पूर्वभ्यो वेदमित्येह श्रौतं सप्तर्षयोऽद्भुवन् । ऋचो यज्ञंपि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि च श्रुतिः ॥
 मन्वन्तरस्यातीतस्य स्मृत्वाऽऽचारं पुनर्जगौ । तस्मात्स्मार्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागजः ॥
 स एष द्विविधो धर्मः शिष्टाचार इहोच्यते । शेषशब्दाच्छिष्ट इति शिष्टाचारः मचक्षते ॥ ३३
 मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः । मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसंतानकारणात् ॥
 धर्मार्थं ये च शिष्टां वै याथातथ्यं प्रचक्षते ॥ ३४
 मन्वाद्यथ ये शिष्टा ये मया प्रागुदीरिताः । तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः सम्पद्येव युगे युगे ॥ ३५
 त्रयी धार्ता दण्डनीतिरिज्या वर्णाश्रमास्तथा । शिष्टैराचर्यते यस्मान्मनुना च पुनः पुनः ॥
 पूर्वैः पूर्वगतन्वाच्च शिष्टाचरः स शाश्वतः ॥ ३६
 दानं मत्यं नपोऽलोभो विद्येज्यामजनी दया । अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥
 शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च वै । मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥ ३८
 विज्ञेयः श्रवणाच्छ्रुतः स्मरणात्स्मार्त उच्यते । इज्यावेदात्मकः श्रौतः स्मार्तो वर्णाश्रमात्मकः
 मत्यङ्गानि च वक्ष्यामि धर्मस्येह तु लक्षणम् ॥ ३९

दृष्टो भ्रमृतमर्थं यः पृष्टो वै न निगूहति । यथा भूतप्रवादस्तु इत्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ ४०
 ब्रह्मचर्यं जगो मौनं निराहारत्वमेव च । इत्येतत्तपसो मूलं सुधीरं तदुरासदम् ॥ ४१
 पशुनां द्रव्यहविषामृकूमापयजुषां तथा । ऋत्विजां दक्षिणानां च संयोगो यज्ञ उच्यते ॥ ४२
 आत्मनसर्वभूतेषु वा हिवायां ह्याय च । समा प्रवर्तते दृष्टिः कृत्स्ना ह्येषा दया स्पृहा ॥ ४३
 अक्रुद्रोऽभिद्रो वाऽपि नाऽऽक्रोशेद्यो न हन्ति वा । वाङ्मनःकर्षाभिः क्षान्तिस्तितिक्षैषा क्षमा स्पृहा
 स्वामिनाऽऽरक्ष्यमाणानामुच्छृत्राणां च सत्सु च । परस्वानामनादानमलोभ इह कीर्यते ॥ ४५
 मैथुनस्यासमाचांगे ह्यविन्तनमकलनम् । निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं तदच्छिद्रं दम उच्यते ॥ ४६
 आत्मार्थं वा परार्थं वा इन्द्रियाणीह यस्य वै । न विध्या संपवर्तन्ते शमस्यैतच्च लक्षणम् ॥ ४७
 दशरत्मके यो विषये कारणे चाष्टलक्षणे । न क्लृपेत्प्रतिहतः स जितात्मा विभाष्यते ॥ ४८
 यद्यद्विद्वत्तमं द्रव्यं न्यायनोपागतं च यत् । तच्चक्रुमवते देयमित्येतद्दानलक्षणम् ॥ ४९
 दानं त्रिविधमित्येतत्कनिष्ठज्वेष्टमध्यमम् । तत्र नैःश्रेयसं उषेष्टं कनिष्ठं स्वार्थसिद्धये ॥
 कारुण्यैः सर्वभूतेभ्यः सुविभागस्तु बन्धुषु ॥ ५०
 श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः । शिष्टाचाराविरुद्धश्च धर्मः सत्साधुसङ्गतः ॥
 आद्वेषो ह्यनिष्टेषु तथेष्टानभिनन्दनम् । प्रीतितापविषादेभ्यो विनिवृत्तिर्विरक्तता ॥ ५२
 संन्यासः कर्मणो न्यासः कृतानामकृतैः सह । कुशलाकुशलानां च महाणं त्याग उच्यते ॥ ५३
 अव्यक्ताद्योऽविशेषाच्च विकाराऽस्मिन्नचेतने । चेतनाऽचेतनान्यत्वविज्ञानं ज्ञानमुच्यते ॥ ५४

१ ख. ग. घ. ङ 'ति शेषं शिष्टः प्रकथते । २ ख घ 'शान्ते वायुमामे प्र' । ३ क. 'चक्षते । ४ ख ग.
 'श्रुता मुभौ । ५ क. ग. 'सो योग उ' । ६ ख. घ. ङ. च । प्रवर्तते मन्तः । ७ त. घ. ङ. 'वाऽऽचि' । ८ क. 'भाष्यते ।
 ९ ख. घ. ङ. 'श्रेष्ठ' । १० ख. घ. ङ. 'व्यासवार्थमूतेभ्यः यक्षि' ।

मत्स्यज्ञानां तु धर्मस्य इत्येतल्लक्षणं स्मृतम् । ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वं स्वार्थंभुजेऽन्तरे ॥	५५
अत्र वो वर्तयिष्यामि विधिर्मन्वन्तरस्य यैः । इतरेतरवर्णस्य चातुर्वर्णस्य चैव हि ॥	.
प्रतिमन्वन्तरं चैव श्रुतिरन्या विधीयते ॥	५६
ऋचो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदिवतम् । आभूतसंभ्रवैस्थायि वर्ज्यकं ज्ञातरुद्रियम् ॥	५७
विधिर्होत्रं तथा स्तोत्रं पूर्ववत्संप्रवर्तते । द्रव्यं स्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ॥	५८
चतुर्थमाभिजनिकं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम् ॥	
मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा देवा भवन्ति ये । प्रवर्तयति तेषां वै ब्रह्मा स्तोत्रं चतुर्विधम् ॥	५९
एवं मन्त्रगुणानां च समुत्पत्तिश्चतुर्विधा ॥	६०
अथर्वयजुषां साम्नां वेदोऽप्यह पृथक्पृथक् । ऋषीणां तप्यतामुग्रं तपः परमदुश्चरम् ॥	६०
मन्त्राः प्रादुर्भूयुर्हि पूर्वमन्वन्तरेष्विह । परितोपाद्भयाद्दुःखात्सुखाच्छोकाच्च पञ्चधा ॥	६१
ऋषीणां तपः कात्स्न्येन दर्शनेन यदृच्छया । ऋषीणां यदपित्वं हि तद्रक्षामीह लक्षणैः ॥	६२
अतीतानागतानां तु पञ्चधा ऋषिरुच्यते । अतस्त्वृषीणां वक्ष्यामि ह्यर्पस्य च समुद्भवम् ॥	६३
गुणसाम्ये वर्तमाने सर्वसंप्रलये तदा । अतिचारे तु देवानामतिदेशे तयोर्धया ॥	६४
अनुद्धिपूर्वकं तद्वै चेतनार्थं प्रवर्तते । तेन ह्यनुद्धिपूर्वं तच्चेतनेन ह्यधिष्ठितम् ॥	६५
वर्तते च यथा तौ तु यथा मत्स्योदके उभौ । चेतनाधिष्ठितं तत्त्वं प्रवर्तते गुणान्मना ॥	६६
कारणत्वात्तथा कार्यं तदा तस्य प्रवर्तते । विषये विषयित्वाच्च ह्यर्थेऽधित्वात्तथैव च ॥	६७
कालेन प्रापणीयेन भेदास्तु कारणात्मकाः । संसिध्यन्ति तदा व्यक्ताः क्रमेण महदादयः ॥	
महतथाप्यहंकारस्तस्माद्भूतेन्द्रियाणि च । भूतभेदास्तु भेदभ्यो जाज्ञरे ते परस्परम् ॥	६९
संसिद्धिकारणं कार्यं सद्य एव विवर्तते ॥	
यथोर्लमुकखटुश्चर्वमेककालं प्रवर्तते । तथा विवृतः क्षेत्रज्ञः कालेर्मेकेन कर्मणा ॥ १३	७०
यथाऽन्वकारे खद्योतः सहसा संप्रहस्यते । तथा विवृतां ह्यव्यक्तात्सद्योत इव चोत्थमः ॥	७१
स महान्सशरीरस्तु यत्रैवाग्रे व्यवस्थितः । तत्रैव संस्थितो विद्वाःन्द्राश्चालासुप्ते स्थिरैः ॥	७२
महांस्तु तमसः पारं वैलक्षण्यद्विभाष्यते । तत्रैव संस्थितो विद्वांस्रमभोऽन्त इति श्रुतिः ॥	७३
बुद्धिर्विवर्तमानस्य प्रादुर्भूता चतुर्विधा । ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्चेति चतुष्टयम् ॥	७४
संसिद्धिकान्धैतानि सुप्रतीकानि तस्य वै । महतः सशरीरस्य वैवर्ण्यात्सिद्धिरुच्यते ॥	७५
अत्र शेते च यत्पुर्थां क्षेत्रज्ञानमथापि वा । पुंशीलत्वाच्च पुरुषः क्षेत्रज्ञानार्थं भूयते ॥	७६
क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविद्वान्नाद्भगवान्मतिरुच्यते । यस्माद्दृष्योऽन्तु शेते ह तस्माद्भ्रांघातकः स वै ॥	७७
संसिद्धये परिगतं व्यक्ताव्यक्तमचेतनम् ॥	७७.

१ रा. ग. घ. ए. २ रा. 'य.' । तद्वै चतुर्व' । घ. 'यः' । तपेतरस्य व' । ३ क 'व्यसायि व' ।
 ४ रा. ग. घ. ङ 'णा तारकाद्ये' । ५ ग. घ. ङ. अभावे तु । ६ रा. घ. ङ तथा । ७ क उभे । ८ रा. घ. ङ.
 'स्तु कर' । ९ ग. घ. ङ 'वाङ्मरण । स' । १० रा. घ. 'रमुनामुत्पत्तिर्भवे' । ग. ङ. 'रमुनामुत्पत्तिर्भवे' । ११
 घ. ङ. वृत्तं शे' । १२ रा. घ. घ. ङ. 'भेतेन । १३ रा. चोत्थमः । १ ग. चोत्थमः । २. चोत्थमः । ११ रा.
 ग घ. ङ. विभुः । १५ रा. ग. घ. 'श्रीयामि । १६ रा. घ. वै । समहान्मना' । १७ रा. पुरुषत्वा' । १८ घ. ङ.
 त्म उच्ये' । १९ क. 'ज्ञा तु इ' ।

(ऋषिलक्षणम्)

- एवं निवृत्तिः क्षेत्रज्ञा क्षेत्रज्ञेनाभिसंहिता । क्षेत्रज्ञेन परिज्ञातो भोग्योऽयं विषयस्त्विति ॥ ७८
- ऋषीत्येष गर्तो धातुः श्रुतो सत्ये तपस्यथ । एतन्संनिर्यतस्तस्मिन्ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः ॥
- निवृत्तिसमकालं तु बुद्ध्याऽव्यक्तमृषिः स्वयम् । परं हि ऋषते यस्मात्परमोपस्ततः स्मृतः ॥ ८०
- गत्यर्थादपतेर्द्धातोर्नामनिवृत्तिरादितः । यस्मादेव स्वयंभूतस्तस्माच्च ऋषिता स्मृता ॥
- ईश्वराः स्वयमुद्धृता मानसा ब्रह्मणः सुताः ॥ ८१
- यस्मान्न हन्यते मानैर्महान्परिगतः पुरः । [* यस्माऽहर्षेन्ति ये धीरा महान्तं सर्वतो गुणैः ॥
- तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः] ॥ ८२
- ईश्वराणां शुभास्तेषां मानसा औरसाश्च ते । अहंकारं तमर्थैर्ब्रह्मैव त्वक्त्वा च ऋषितां गताः ॥ ८३
- तस्मात्तु ऋषयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शनाः । ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्ब्रह्मसंभवाः ॥ ८४
- तन्मात्राणि च सत्यं च ऋषन्ते ते महौजसः । सप्तर्षयस्तनस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥ ८५
- ऋषीणां च सुतास्ते तु विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः । ऋषन्ति वै श्रुतं यस्पाद्विशेषां चैर्ब्रह्मैव तत्त्वतः ॥
- तस्माच्छ्रुतर्षयस्तेपि श्रुतस्य परिदर्शनात् ॥ ८६
- अव्यक्तात्मा महात्मा चाहंकारात्मा तथैव च । भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्यते
- इत्येता ऋषिजातीस्तु नामभिः पञ्च वै शृणु ॥ ८७
- भृगुर्भरीचिरात्रिश्च आङ्गिराः पुलहः क्रतुः । मनुर्दक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥
- ब्रह्मणो मानसा ह्येत उद्धृताः स्वयमीश्वराः ॥ ८८
- प्रवर्तत ऋषेर्षस्मान्ब्रह्मस्तस्मान्महर्षयः । ईश्वराणां सुतस्त्वेत ऋषयस्तान्निबोधत ॥ ८९
- काव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चैश्शनास्तथा । उतथरो वामदेवश्च अयोव्यश्रीश्चिजस्तथा ॥ ९०
- कर्दमो विश्रवाः शक्तिर्बालखिल्यस्तथो धराः । इत्येन ऋषयः प्रोक्ता ज्ञानतो ऋषितां गताः ॥
- ऋषिपुत्रानृषीकास्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत । वत्सरो नैर्ब्रह्मैव भारद्वाजस्तथैव च ॥ ९२
- बृहदुत्थः शरद्वार्ध्वं अगस्त्यश्चोश्चिजस्तथा । ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव बृहदुत्थः शरद्वतः ॥ ९३
- वाजश्रवाः सुविश्वैर्भुजाग्नेपरायणः । दधीचः शङ्खमार्थैव राजा वैश्रवणस्तथा ॥
- इत्येत ऋषिकाः प्रोक्तास्ते सत्यादृषिता गताः ॥ ९४
- ईश्वरा ऋषिकार्थैर्भुजे चान्ये वै तथा स्मृताः । एते मन्त्रकृतः सर्वे कृत्स्नशस्तान्निबोधत ॥ ९५
- भृगुः काव्यः मचेतास्तु दधीचो ह्यात्पवानपि । और्वोऽथ जमदग्निश्च विदः सारम्बनस्तथौ ॥
- अद्विपेणो हररूपश्च भीतहृष्यः सुषेधसः । वैन्यः पृथुर्दिवोदासः पदैर्बोस्वोऽष्टममात्रभः ॥
- एकानविंशदित्येत ऋषयो मन्त्रवादिनः ॥ ९७

* यदुपि ब्रह्मन्तं गम यो प सुस्तके नस्ति ।

१ क. 'यत तस्मि' । २ ग ग प ट 'तः । विवृत्तमो ३ क. 'स्मात्मादिता । ४ ख. ग. ट. 'एतु ये ।
 ५ क. 'गान्तर' । ६ ग ट 'व इन्दन क' । ७ ट. 'सिना' । ८ घ. 'व सर्वसः त' । ९ क. 'सिना । १० ।
 १० ग. ग. घ. ट. 'ऋषिर्भ' । ११ ग. घ. ट. 'पयवन्त' । १२ ख 'या परे । १३ ट. 'यापरा । १४ । १३ ग. घ. ट.
 नम' । १५ घ 'य भारद्वाजस्यै २ । १६ घ. 'गुणित' । १६ ख ट. 'वित्त' । १७ ग ट. 'श्च स्वावा-
 ग्नेन परातः । १८ । १८ ग. ग. ट. 'य ऋषिर्दिव ये स्मृ' । १९ ख घ. 'पि । कर्षो' । २० घ. 'या । आर्ध' ।
 २१ घ. घ. ट. 'परधो ट' । २२ क 'शरदो ट' । २३ घ. घं. घ. 'ये भृगो म' ।

अङ्गिरा-वेधस्तथैव भाद्राजोऽथ वाष्कलिः । तर्थाऽमृतस्तथा मार्ग्यैः शेनी संहतिरेव च ॥ ९८
 पुरुकुतोऽथ मांधाता अम्बरीपस्तथैव च । युवनाश्वः पौरुकुत्सस्तसदस्युः सदस्युमान् ॥
 आहार्योऽथाजमीदृश ऋपभो बालिरेव च । पृपदश्वो विरूपश्च कण्वश्वैवाथ मुद्गलः ॥ १००
 उतऽप्यश्व भरद्वाजस्तथा वाजश्रवा अपि । आयाप्यश्च सुविचित्रिश्च वामदेवस्तथैव च ॥ १०१
 औगमजो बृहदुक्यश्च ऋषिदीर्घर्तपास्तथा । कक्षीवांश्च त्रयस्त्रिंशत्स्मृता अङ्गिरसो वराः ॥
 एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपास्तु निबोधन्ते ॥ १०२
 कश्यपश्चैव वत्सारो विभ्रमो रैभ्य एव च । असितो देवलश्चैव पडेते ब्रह्मवाद्भिनः ॥ १०३
 अत्रिरचिसनश्चैव श्यामांवांश्चार्थे निष्टुरः । बल्यूको मुनिर्धोमांस्तथा पूर्वातिथिश्च यः ॥
 इत्येते चात्रयः प्रोक्ता मन्त्रकारा महर्षयः ॥ १०४
 वसिष्ठश्चैव शक्तिश्च तथैव च पराशरः । चतुर्थ इन्द्रर्षोमतिः पञ्चमस्तु भरद्गुः ॥ १०५
 षष्ठस्तु गैत्रावरुणः कुण्डिनः सप्तमस्तथा । [* एते सप्तर्षयो विमा ब्रह्मक्षेत्रनिवासिनः ॥ १०६
 ब्रह्मक्षेत्रं महातीर्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । +कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे पितामहनिषविते ॥ १०७
 देवानां च ऋषीणां च मुनीनां तत्र सङ्गमः । ब्रह्मणा च कृतं प्रश्नं क दृष्टो व युदेवता ॥ १०८
 ऋषिगणैस्तदा प्रोक्तं न दृष्टो (दृष्टा) वायुदेवता । इति चिन्तयतां तेषामणुमात्रस्तु दृष्टवान् ॥
 दृष्टं पुरं च तत्राऽऽतीद्वायोर्नाम्ना पुरं परम् । [× अष्टादशसहस्राणि द्विजाः संख्यापिनास्तदा
 शूद्रास्ताद्विगुणास्तत्र स्थापिता मातरिश्चना । तानुवाच नतो देवो मातरिश्वा महद्विभुः ॥ १११
 ययं मद्भक्तिकर्तारो मन्नाम्ना ख्यातिमाप्नुय । द्रयं द्रुतं नु मृत्येकं द्विजान्भजत भो द्विजाः ॥
 भवतां तु भविष्यन्ति गोत्राहो (ष्ये) कादशैव हि । विवाहकालोऽभिमतश्चत्वरस्त्वानादरः ॥
 तत्राकोत्सासिदस्तास्तु रक्ष्याः सुबालिनो नराः । तत्र स्नानं न पश्यन्ति यथाऽन्ये स विधिः शुभः
 गोत्रजायाश्च नैवेद्यं तर्थाकार्यं पृथक्पृथक् । चतस्रः सुभगास्तत्र कुरुः कुण्डनमादरात् ॥ ११५
 एवमेव कुलाचारो भवतां कथितः कियान् । मर्जनेन च वापीयं भवञ्चरविनाशिनी ॥
 अस्यां नान्याधिकारोऽस्ति मर्जने मर्त्यवुद्गवाः । पद स्थानानि चं मन्नाम्ना दृष्ट्वा पूतो भवेन्नरः ।)
 तृतीयं भुवि विख्यातं हनुमान्यत्र जीवितः । तत्रै वै स्थापिता विमा वायुना ब्रह्मवादिना ॥
 देवत्रयाणामादे शाद्धर्मसंक्षणाय च । यत्रं रुद्रः स्थिरश्चाऽऽसीद्विष्णु सर्वासु मुतिमान् ॥ ११९
 र्वाडादिद्वयश्च देवेशः स्थापितो वायुना तदा । कामदः सर्वदः सूर्यो मंभुरीशः प्रतापवान् ॥
 सहस्रकरसंयुक्तः सर्वायुधविभूषितः । रत्नादेवीयुतः श्रीमांस्त्वपाशारस्त्रपीमपः ॥ १२१
 सूर्यकुण्डं च तत्राऽऽसीद्ब्रह्मकुण्डमतः परम् । रुद्रकुण्डं हरेः कुण्डमेतत्कुण्डचतुष्टयम् ॥ १२२

* एते सप्तर्षय इत्यारभ्य विधेया ब्राह्मणस्य त्वित्यन्तमन्य क ग ड पुस्तकेषु नास्ति । + इदं च नास्ति
 य पुस्तके । × भुविद्विद्वत्तर्गतमन्यः य पुस्तके नास्ति ।

१ ग. ग. प. द. 'द्विरो वे' । २ ख. ग. घ. द. 'व भर' । ३ ग. घ द 'ध्यानामृतया । ४ ख. घ. र्यैः
 दानो । ग. ड. र्यैः सिनी' । ५ ख. ग. प. सहति' । ६ ख. प सुचि' । ७ ख. च दगतो वू' । ८ ख. व. द.
 तमास्त' । ९ ख. 'ट काश्य' । १० ग. द. 'वावाश्वोऽथ तिष्ठिः । ११ घ. 'म तिष्ठ' । १२ द. ल्यूको । १३ द.
 'द्विगिः । १४ ख. 'प्रणितिः । १५ प. दृष्टो । १६ ख. तत्रैव दश' । १७ ग. खप । १८ ख. वापश' ।

(महास्थानतीर्थवर्णनम्)

(* नव दुर्गाः स्थितास्तत्र क्षेत्रमंरक्षणाय च । इहद्वयं त्रिगुण्येक्षं तथा यज्ञचतुष्टयम् ॥ १२३
 विवाहव्रतचूडासु करं तेषां मदीयते । आनारा विविधाः प्रोक्ता वाहनानां प्रयत्नतः ॥ १२४
 तावन्नो द्विगुणाः शूद्रा यावन्तो ब्राह्मणाः स्मृताः । कुशरूपा द्विजाः पूर्वं सूर्तिर्मनास्ताः स्थिताः
 मध्रैर्मन्त्राविदां श्रेष्ठैः कृता वै शास्त्रांशैर्दैः । वाणीरूपतडागानि देवतायतनानि च ॥ १२६
 धर्मशालाऽपि बहुला वायुस्थाने महापुरे । रत्नावती स्वर्गपथी गङ्गा चामृवादिनी ॥ १२७
 कलौ दृष्यती नाम पहापातकनाशिनी । वायुना स्थापितं ह्येतच्छामनं पापनाशनम् ॥ १२८
 सुनन्दनं वनं तत्र रम्यं राजर्षिसेवितम् । एतत्स्थानं मया प्रोक्तं सर्वेषां च समामतः ॥ १२९
 निरू(र)पमाश्च ते विभावयुना स्थापिताश्च ये । उभौ चैव द्वेषेति विधेया ब्राह्मणस्य तु ॥]
 (+ सुधुम्नश्चाष्टमश्वैव नवमोऽथ ब्रह्मस्पतिः । दशमस्तु भरद्वाजो मन्त्रब्राह्मणकारकाः ॥ १३१
 एतं चैव हि कर्तारो विधर्मध्वंमकारिणः) । लक्षणं ब्रह्मणश्चैतद्विहितं सर्वशाश्विनाम् ॥ १३२
 हेतुहितैः स्मृतो धार्तराज्ञहन्त्यादितं परैः । अथ वार्थपरिप्राप्तेर्हिनेतर्गतिकर्मणः ॥ १३३
 तथा निवचनं श्याद्वाक्यार्थस्यावधारणम् । निन्दां तामाहुराचार्या यदोपाभिन्यते वचः ॥ १३४
 प्रपूर्वाचरन्ततेर्गतोः मर्शसा गुणवत्तया । इदं त्विदमिदं नेदमित्यनिश्चित्य संशयः ॥ १३५
 इदमथ विधातव्यमित्ययं विधिरुच्यते । अन्यस्यान्यस्य चोक्तत्वाद्बुधाः परकृतिः स्मृता ॥
 यो ह्यत्यन्तरोक्तश्च पुराकल्पः स उच्यते । पुरा धिक्रान्तवाचित्वात्पुराकल्पस्य कल्पना ॥ १३७
 मन्त्रब्राह्मणकल्पेस्तु निगमैः शुद्धिस्तैः । अनिश्चित्य कृतामाहुर्व्यवधारणकलौनाम् ॥ १३८
 यथा हीदं तथा तद्दे इदं वाऽपि तथैव तर्तु । इत्येव ह्युदेशोऽयं दशमो ब्राह्मणस्य तु ॥ १३९
 इत्येतद्ब्राह्मणस्याऽदौ । त्रिहिनं लक्षणं वृषैः । तस्य तद्वृत्तिरुद्दिष्टा व्याख्याऽऽप्यनुपदं द्विनः ॥
 मन्त्राणां कलानं चैव विधिदृष्टेर्षु कर्मसु । मन्त्रो मन्त्रयतेर्थातो ब्राह्मणो ब्रह्मणोऽवनात् ॥ १४१
 अल्पाक्षरगतन्दिग्धं सारवद्विषयतोमुत्तम । अस्तोभमनवथं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ १४२

इति श्रीमहापुराणे वायुश्लोक ऋषिलक्षण नामोनपटपद्यायः ॥ ५९ ॥

आदिनः श्लोकानां सप्तष्टयङ्काः— ४८२५

अथ पटपद्यायः ।

महास्थानतीर्थवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः—

ऋषयस्वद्वेषः श्रुत्वा सूतर्माहुः सुदुस्तरम् । कथं वेदाः पुरा व्यस्तास्नन्नो ह्येहि महापते ॥ १
 सूत उवाच—

शपरे तु पुराट्ठे मनोः स्वायंभुवेऽनरे । ब्रह्मा मनुमुवाचेदं तद्दृष्ट्वे महापते ॥

* पञ्चविंशन्तर्गतप्रश्नो घ. पुनन्ते नास्ति । * पञ्चविंशन्तर्गतप्रश्नः ग ग य ह. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ घ. 'स्वयं द्विजः पू' । २ घ. 'येदाः' । ३ घ. 'मा च दशवेति वि' । ४ घ. 'ण ब्राह्मणस्यैत' । ५ ग. घ. 'शपरे' । ६ ग. ग घ. ह. ग. र. 'येन ह' । घ. 'येन कर्मणा' । न' । ७ 'गोद्विना' । ८ घ. 'माहुरा' । ९ घ. 'ह्येन' । १० घ. 'ह्येन' । ११ घ. 'ह्येन' । १२ घ. 'ह्येन' । १३ घ. 'ह्येन' । १४ घ. 'ह्येन' । १५ घ. 'ह्येन' । १६ घ. 'ह्येन' । १७ घ. 'ह्येन' । १८ घ. 'ह्येन' । १९ घ. 'ह्येन' । २० घ. 'ह्येन' । २१ घ. 'ह्येन' । २२ घ. 'ह्येन' । २३ घ. 'ह्येन' । २४ घ. 'ह्येन' । २५ घ. 'ह्येन' । २६ घ. 'ह्येन' । २७ घ. 'ह्येन' । २८ घ. 'ह्येन' । २९ घ. 'ह्येन' । ३० घ. 'ह्येन' । ३१ घ. 'ह्येन' । ३२ घ. 'ह्येन' । ३३ घ. 'ह्येन' । ३४ घ. 'ह्येन' । ३५ घ. 'ह्येन' । ३६ घ. 'ह्येन' । ३७ घ. 'ह्येन' । ३८ घ. 'ह्येन' । ३९ घ. 'ह्येन' । ४० घ. 'ह्येन' । ४१ घ. 'ह्येन' । ४२ घ. 'ह्येन' । ४३ घ. 'ह्येन' । ४४ घ. 'ह्येन' । ४५ घ. 'ह्येन' । ४६ घ. 'ह्येन' । ४७ घ. 'ह्येन' । ४८ घ. 'ह्येन' । ४९ घ. 'ह्येन' । ५० घ. 'ह्येन' । ५१ घ. 'ह्येन' । ५२ घ. 'ह्येन' । ५३ घ. 'ह्येन' । ५४ घ. 'ह्येन' । ५५ घ. 'ह्येन' । ५६ घ. 'ह्येन' । ५७ घ. 'ह्येन' । ५८ घ. 'ह्येन' । ५९ घ. 'ह्येन' । ६० घ. 'ह्येन' । ६१ घ. 'ह्येन' । ६२ घ. 'ह्येन' । ६३ घ. 'ह्येन' । ६४ घ. 'ह्येन' । ६५ घ. 'ह्येन' । ६६ घ. 'ह्येन' । ६७ घ. 'ह्येन' । ६८ घ. 'ह्येन' । ६९ घ. 'ह्येन' । ७० घ. 'ह्येन' । ७१ घ. 'ह्येन' । ७२ घ. 'ह्येन' । ७३ घ. 'ह्येन' । ७४ घ. 'ह्येन' । ७५ घ. 'ह्येन' । ७६ घ. 'ह्येन' । ७७ घ. 'ह्येन' । ७८ घ. 'ह्येन' । ७९ घ. 'ह्येन' । ८० घ. 'ह्येन' । ८१ घ. 'ह्येन' । ८२ घ. 'ह्येन' । ८३ घ. 'ह्येन' । ८४ घ. 'ह्येन' । ८५ घ. 'ह्येन' । ८६ घ. 'ह्येन' । ८७ घ. 'ह्येन' । ८८ घ. 'ह्येन' । ८९ घ. 'ह्येन' । ९० घ. 'ह्येन' । ९१ घ. 'ह्येन' । ९२ घ. 'ह्येन' । ९३ घ. 'ह्येन' । ९४ घ. 'ह्येन' । ९५ घ. 'ह्येन' । ९६ घ. 'ह्येन' । ९७ घ. 'ह्येन' । ९८ घ. 'ह्येन' । ९९ घ. 'ह्येन' । १०० घ. 'ह्येन' ।

परिप्रेतं युगे गान स्वशयीर्षा द्विजाश्रयः । मंत्रना युगनोपेण भवे चैव यथाक्रमम् ॥ ३
 अश्रयमानं युगवशाद्दक्षयिष्ठं हि दृश्यते । दृग्मादस्त्रभागेन क्षयशिष्टं कृतादिदम् ॥ ४
 त्रिंशो तेनां चले वाक्चर्म मयै चैव प्रमदशति । वेदवेदा हि कार्याः स्युर्वायुदेवविनाशनम् ॥ ५
 वेदे नाशुमनुवासे यज्ञां नाशं गमिष्यति । यज्ञे नष्टे देवनाशनतः मत्रं प्रणश्यति ॥ ६
 आशौ वेदशतुष्पादैः दत्तमाहर्षमिहितः । पुनश्चेन्नगुगः क्रुन्तो यज्ञो वै सर्वकामधुक् ॥ ७
 एवमुक्तस्तथैतद्युक्त्वा यनुर्लोकहिते रतः । वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्धा व्यभजनमसुः ॥ ८
 द्रव्याणां वचनात्तात लोकानां हितताम्यया । तदिदं वर्तमानेन युष्माकं वेदकलानम् ॥ ९
 यन्वन्तरेण वक्ष्यामि व्यतीतानां प्रकल्पनम् । प्रत्यश्रेण परांशं वै तन्निश्चाञ्चन सत्तयाः ॥ १०
 अस्मिन्पुत्रे कृतो व्यासः पाराशर्यः परंतपः । द्वैतायें इति रूपा वै विष्णोरंशः प्रकीर्तितः ॥
 ब्रह्मणा चोदितः सोऽस्मिन्वेदं व्यस्तुं प्रचक्रमे । अा शिष्यान्स जग्राह चतुरो वेदकारणात् ॥
 जैमिनिं च सुमन्तुं च वैशम्पायनमेव च । पैलं तेषां चतुर्थं तु पञ्चमं लोमहर्षिणम् ॥ १३
 ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह विधिवद्विजम् । यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥ १४
 जैमिनिं सामवेदार्थश्रावकं सोऽन्वपश्यत् । तथैवार्थवेदस्य सुमन्तुर्गुपितसत्तमम् । १५
 इतिहासपुराणस्य वक्तारं सम्पद्ये हि । मां चैव प्रतिजग्राह भगवानीश्वरः प्रभुः ॥ १६
 एकं आशीघजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् । चतुर्होत्रमभूत्तस्मिन्नेन यज्ञमकलयत् ॥ १७
 आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथैव च । उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिः ॥
 ब्रह्मत्वप्रकारोद्यज्ञे वेदेनाध्वर्यणेन तु ॥ १८
 ततः स ऋधैवदृत्य ऋग्वेदं समकलयत् । होतृकं कल्पयते तेन यज्ञवाहं जगद्वितम् ॥ १९
 सामभिः सामवेदं च तेनोद्गात्रमरोचयत् । राज्ञस्त्वथर्ववेदेन सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २०
 आरुयानैश्चाप्युपाख्यानेर्वाधीभिः कुलकर्मभिः । पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ २१
 यच्छिष्टं तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमपायुजत् । युज्जानः स यजुर्वेद इति शास्त्रविनियर्थैः ॥ २२
 पदानामुद्गतत्वाद्य यजुर्षि विपभाणि वै । स तेनादृष्टवर्षीयस्तु ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥
 प्रयुज्यते ह्यश्वमेपस्तेन वा युज्यते तु सः ॥ २३
 ऋचो वृष्टीत्वा पैलस्तु व्यभजनत्तद्विधा पुनः । द्विः कृत्वा संयुगे चैव शिष्याभ्यामददात्प्रभुः ॥
 इन्द्रप्रमत्तपे चैकां द्वितीयां वाक्कलया च । चवत्तः संहिताः कृत्वा वौष्णलिद्विजसत्तमः ॥
 शिष्यान्ध्यापयामास युध्मपाभिरताद्विहवान् ॥ २५
 कौष्यं तु मथसां शाखां द्वितीयावमिषाठरम् । पाराशरं तृतीयां तु चाक्षयस्त्वथर्वमिषाराम् ॥ २६
 इन्द्रप्रमत्तिरेकां तु संहितां द्विजसत्तमः । अध्यापयन्महाभागं मार्कण्डेयं यशस्विनम् ॥ २७
 सत्यश्वरसमर्षेयं तु पुत्रं स तु महायथाः । सत्यश्रवाः सत्यहितं पुनरुध्यापयद्विजः ॥ २८

१ अ. ग. घ. द. नृपे युगे तां । २ अ. घ. द. तां । ३ अ. ग. । द. सं वाशं मं । ४ घ. वेदे । द. नरे मे देहि । ५ द. 'दः दत्तान् । ६ ग. ग. घ. द. ममदे । पुं । ७ अ. द. 'दयाशं' द. ग. ग. घ. 'दय पाशो-
 वापयय । ८ ग. ९ अ. घ. 'वयाऽश्वी' । १० ग. शि विज्जगत् । ११ घ. 'दृ' नात् । १२ द.
 शीरुषे । १३ अ. ग. घ. द. 'व दत्त' । १४ घ. घ. द. 'द्वयं वराऽसत्त' । १५ घ. द. 'पानिद्विजसत्त' । पुं । १६
 अ. घ. घ. । पारा । १७ घ. कौष्यं तु । ग. क. द. यत् । १८ अ. घ. घ. 'यसं तु' । १९ अ. द. द्विजत् ।

(महास्थानतीर्थवर्णनम्)

सोऽपि सैत्यतरं पुत्रं पुनरध्यापयद्विभुः । सत्वश्रियं महात्मानं सत्यधर्मपरायणम् ॥	२९
अथवंस्तस्य शिष्या वै त्रयस्तु सुमहौजयः । सत्यश्रियं तु विदांसः शास्त्रग्रहणतत्पराः ॥	३०
शौकल्यः प्रथमस्तेषां तस्मादन्यो रथान्तरः । वाक्कलिश्च भरद्वाज इतिशाखाभवर्तकाः ॥	३१
देवमित्रस्तु शाकल्यो ज्ञानाहंकारगर्वितः । जनकस्य स यज्ञे वै विनाशमगमद्विजः ॥	३२
शांशपायन उवाच—	
कथं विनाशमगमत्स मुनिर्ज्ञानगर्वितः । जनकस्याश्वमेधेन कथं वादो बभूव ह ॥	३३
किमर्थं चाभवद्वादः केन सार्धमथापि वा । सर्वमेतन्नथादृत्तमाचक्ष्व विदितं तव ॥	
ऋषीणां तु वचः श्रुत्वा तदुत्तरमथाब्रवीत् ॥	३४
सूत उवाच—	
जनकस्याश्व-धे नु महानासीत्समागमः । ऋषीणां तु सहस्राणि तत्राऽऽजगमुनेकशः ॥	
राजर्षेर्जनकस्याथ तं यज्ञं हि दिदृक्षवः ॥	३५
आगतान्ब्राह्मणान्दृष्ट्वा जिज्ञासाऽस्याभवत्ततः । को न्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः कथं मे निश्चयो भवेत् ॥	
इति निश्चित्य मनसा बुद्धिं चक्रे जनाधिपः ॥	३६
गवां सहस्रमादाय सुवर्णमधिकं ततः । ग्रामान्ब्रह्मनिर्दासांश्च मुनीन्माह नराधिपः ॥	
सर्वानहं प्रपन्नाऽस्मि शिरसा श्रेष्ठभागिनः ॥	३७
यदेतदाह्वं वित्तं यो वः श्रेष्ठमगो भवेत् । तस्मै तद्वपनीतं हि विद्यावित्तं द्विजोत्तमाः ॥	३८
जनकस्य वचः श्रुत्वा मुनयस्ते श्रुत्क्षमाः दृष्ट्वा धनं महासारं धनवृद्ध्या जिघृक्षवः ॥	
आह्वयांचक्रुरन्योन्यं वेदज्ञानमदोख्ययाः ॥	३९
मनसा गतोचित्तास्ते ममेदं धनमित्युत । ममैवै श्रेयैवेत्यन्यो ब्रूहि किं वा विकल्प्यते ॥	
इत्येवं धनदोषेण वादांश्चक्रुरनेकशः ॥	४०
तथाऽन्यस्तत्र वै विद्वान्ब्रह्मवाहसुतः कविः । याज्ञवल्क्यो महातेजास्तपस्वी ब्रह्मवित्तमः ॥ ४१	
ब्रह्मणोऽद्वात्समुत्पन्नो वाक्यं मोषाच सुस्तरम् । जिघ्यं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो धनमेतद्गृहाण भो ॥	
नपस्य च गृहं नतन ममैतन्न त्र संशयः । गर्धवेदं परहं वक्ता नान्यः कथितु मरसमः ॥	
यो वा न श्रीयते त्रिमः समेऽह्यतु मा चिरम् ॥	४३
ततो ब्रह्मार्णवः क्षुब्धः समुद्र इव प्लवः । गानुवाच नतः सस्थो याज्ञवल्क्यो हमन्त्रि ॥	४४
क्रोधं मा वीर्योद्वाभो भयनः गल्लवादिनः । यदा महे यथायुक्तं जिज्ञासन्तः परस्परम् ॥	४५
ततोऽभ्युपागमं शेषेषां दादा जगमुनेकशः । सहस्रधा शर्मरथैः सुस्मदर्थनमंभवेः ॥	४६
लोकं वेदे तथाऽन्यान्मे निद्यास्यानैरलंक्रताः । शोषोत्तमगुणैर्युक्ता नृवीर्यपरिवर्जनाः ॥	४७
वादाः समभवेस्तत्र धनहेतोर्महान्पानाम् ॥	

१ ग. गते परं । २ ग. दं 'दस्य वि' । ३ ग. घ. दान्त्यः । ४ घ. रथततः । ५ ग. घ. 'द्विजाः । सां' ।
 ६ घ. 'विपश्च दते वै क' । ७ ग. 'नि समाजो' । ८ ग. घ. द. दक्षिणः । ९ क. 'दि' । प्रद्वया । १० क. ग. 'त' । ता ।
 ११ ग. द. 'मयाऽऽन्य' । १२ ग. घ. द. 'व पसे । १३ ग. घ. प. द. 'वैरिदिप' । १४ क. 'वै' -
 'रथान्तर' । १५ ग. घ. द. 'न्योन्य' ।

- ऋषयस्त्वेकतः सर्वे याज्ञवल्क्यस्तथैकतः । सर्वे ते मुनयस्तेन याज्ञवल्क्येन धीमता ॥
 एकैकशस्ततः पृष्ट्वा नैवोत्तरमथाब्रुवन् ॥ ४८
- तान्विजित्य मुनीन्सर्वान्ब्रह्मराशिर्महाश्रुतिः । शाकल्यमिति होवाच वादकर्तारमञ्जसा ॥ ४९
- शाकल्य वद वक्तव्यं किं ध्यायन्नवतिष्ठसे । पूर्णस्त्वं जडमानेन वाताधमातो यथा दृष्टिः ॥ ५०
- एवं स धर्षितस्तेन रोषात्ताम्रास्यलोचनः । प्रोवाच याज्ञवल्क्यं तं परुषं मुनिसंनिधौ ॥ ५१
- त्वमस्मांस्तृणवत्कृत्वा तथैवेमान्द्विजोत्तमान् । विद्याधनं महासारं स्वयंग्राहं जिघृषासि ॥ ५२
- शाकल्येनैवमुक्तं स याज्ञवल्कः समब्रवीत् । ब्रह्मिष्ठानां बलं विद्धि विद्यातत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ५३
- कामशार्थेन संवद्धस्तेनार्थं कामयामहे । कामप्रशयना विवाः कामप्रशान्त्वदामहे ॥ ५४
- पणवैपोऽस्य राजर्षेस्तस्मान्नीतं धनं मया । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य शाकल्यः क्रोधमूर्च्छितः ॥
 याज्ञवल्क्यमथोवाच कामप्रशार्थवद्ब्रुवः ॥ ५५
- ब्रूहीदानीं मयोद्दिष्टान्कामप्रशान्त्वयार्थतः । ततः समभवद्वादस्तोर्ब्रह्मविदोर्बहून् ॥ ५६
- साग्रं प्रश्नसदस्रं तु शाकल्यस्तमचचुर्दत् । याज्ञवल्क्योऽब्रवीत्सर्वानृषीणां शृण्वतां तदा ॥ ५७
- शाकल्ये चापि निर्वादे याज्ञवल्क्यस्तमब्रवीत् । प्रश्नमेकं मयापि त्वैवं वद शाकल्य कामिकम् ॥
 सापः पणोऽस्य वादस्य अब्रुवन्मृत्युमात्रजेत् ॥ ५८
- अथ गजोदितं प्रश्ने याज्ञवल्क्येन धीमता । शाकल्यस्तमविज्ञाय सद्यो मृत्युमवमुयात् ॥ ५९
- एवं मृतः स शाकल्यः प्रश्नव्याख्यानपीडितः । एवं वादश्च सुमहानासीत्तेषां धनार्थिनाम् ॥
 ऋषीणां मुनिभिः सार्धं याज्ञवल्क्यस्य चैवं हि ॥ ६०
- यत्रैः पृष्टान्तु संमश्नाञ्छतशोऽथ सदस्रतः । व्याख्यार्यं चै मुने तेषां प्रश्नानारं महामतिः ॥ ६१
- याज्ञवल्क्यो धनं गृह्य यशो विख्याप्य चाऽऽत्मनः । जगाम चै गृहं स्वैस्वयः शिष्यैः पण्डितो वशी
 देवीभिस्तु शाकल्यो महान्मा द्विजमत्तमः । चकार संहिताः पञ्च बुद्धिमान्यदवित्तमः ॥ ६३
- निच्छिप्या अगवन् च मुद्गलो गालकस्ताथा । खलीयश्च तथा मत्स्यः शाशरेयैस्तु पञ्चमः ॥ ६४
- प्रोवाच संहितास्तिस्रः शाकल्यैर्पर्यथीतरः । निरुक्तं च पुनश्चके चतुर्थं द्विजमत्तमः ॥ ६५
- तस्य शिष्यास्तु चतुर्ः केनचो दालकिस्तथा ॥ * धर्मशर्मा देवशर्मा सर्वे व्रतधरा द्विजाः ॥
 शाकल्ये तु मृते सर्वे ब्रह्मज्ञास्ते यमुषिरे । तदा चिन्तां परां प्राप्य गान्धे ब्रह्मणोऽन्तिकर्भु
 ताञ्ज्ञान्या चेतना ब्रह्मा धेयितः पवने पुरे । तत्र गच्छत यूयं चः सयः पापं प्रणश्यति ॥ ६८
- द्वादशार्कं नमस्कृत्य तथा चै वालुकेश्वरम् । एकादश तथा रुद्रान्वायुपुत्रं विशेपतः ॥
 कुण्डे चतुष्टये स्नात्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यथ ॥ ६९

(प्रजापतिवशानुकीर्तनम्)

सर्वे शीघ्रतरा भूत्वा तत्पुरं समुपागताः । स्नानं कृतं विधानेन देवानां दर्शनं कृतम् ॥ ७०
 उत्तरं धरं नमस्कृत्य चाडवानां प्रसादतः । सर्वे पापविनिर्मुक्ता गतास्ते सूर्यमण्डलम् ॥ ७१
 तदा प्रभृति तृतीर्थं जातं पातकनाशनम् । वायोः पुरं पवित्रं च वायुना निर्मितं पुरा ॥ ७२

अञ्जनीगर्भसंभूतो हनुमान्पवननात्मजः । यदा जातो महादेव हनुमान्सत्यविक्रमः ॥
 तदैव निर्मितं तीर्थं वायुना ब्रह्मयोनिना ॥ ७३

उर्वा जाताम्तु ये शूद्रा ब्राह्मणाना निवेदिताः । वृत्त्यर्थं ब्रह्मयज्ञार्थं करस्तेषु कृतो महान् ॥
 अनेन विधिना जातं विप्राणां शासनं महत् । गोघ्नो वाऽपि कृतघ्नो वा सुरापी गुह्यतल्पगः ॥
 वाडादित्यं नमस्कृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त महास्थानतीर्थवेदशाखाप्रणयनवर्णनं नाम षष्ठ्यध्यायः ॥ ६० ॥

आदिताः श्रेोकानां समष्ट्यङ्काः—४९००

अथ षष्ठ्यध्यायः ।

प्रजापतिवशानुकीर्तनम् ।

ऋषय ऊचुः—

भारद्वाजो याज्ञवल्क्यो गार्गीकिः सालकिस्तथा] धीमाञ्जगतवलाकश्च नैगमश्च द्विजोत्तमः ॥ १
 वाष्कलिश्च भरद्वाजस्तिष्ठः प्रोवाच संहिताः । रथीतरो निरुक्तं च पुनश्चक्रे चतुर्थकम् ॥ २
 त्रयस्तस्याभनञ्जिण्या महात्मानो गुणान्विताः । धीमान्मन्दायनीयश्च पञ्चगारिश्च वृद्धिमान् ॥
 तृतीयश्चाऽऽस्यवस्ते च तपमा संशितव्रताः ॥ ३
 वीतरागा * महातेजाः संहिताज्ञानपारगाः । इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवर्तिताः ॥ ४
 वैशम्पायनगोत्रोऽसौ यजुर्वेदं व्यकल्पयत् । पठशीतिस्तु येनोक्ताः संहिता यजुषा युभाः ॥ ५
 जिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृह्वस्ते विधानतः । एकस्तत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महातपाः ॥
 पठशीतिश्च तस्यापि संहितानां विकल्पकाः । ६
 सर्वेषामेव तेषां वै त्रिधा भेदाः प्रकीर्तिताः । त्रिधा भेदास्तु ते प्रोक्ता भेदेऽस्मिन्ननेन शुभे ॥ ७
 उद्रीच्या मध्यदेशश्च प्राच्याश्चैव पृथग्विधाः । इयामायनिरुद्रीच्यनां प्रथानः संभूय ह ॥ ८
 मध्यदेशप्रतिष्ठानामारुणिः प्रथमैः स्मृतः । आल्मिग्रादिः प्राच्यानां त्रयोदश्याटयस्तु ते ॥ ९
 इत्येते चरकाः प्रोक्ताः संहितावादिनो द्विजाः । ऋषयस्तद्वचः श्रुत्वा सूतं जिज्ञामसोऽमुचुन् ॥
 चरकाध्वर्यवः केन कारणं सूहि तत्त्वतः । किञ्चीर्णा कस्य हेतोश्च चरकन्वं च भोजरे ॥
 इत्युक्तः प्राह तेषां स चरकन्वमभुयथा ॥ ११

* आश्वलायनवचनम् ।

१ न. 'वा' वि । २ न. सर्वपा । ३ न. रा 'मनह' । ४ घ. देवो ह' । ५ क. तदेव । ६ न. तदद । ६ स
 [यथा १७ न. भरद्वाजो । ८ स. 'लभि मा । ९ लभि ग' । ९ ख ग घ 'श्वाऽऽस्य' । १० न. प'यान
 ॥ ११ न. 'म' सुत । ११ ग. द. दिवः द्वि ।

सूत उवाच—

कार्यमासीदपीणां च किञ्चिद्ब्राह्मणसत्तमाः । मेरुपृष्ठं समासाद्य तैस्तदा त्विति मन्त्रितम् ॥
यो नोऽत्र सप्तरात्रेण नाऽगऽच्छेद्विजसत्तमाः । स कुर्याद्ब्रह्मवध्यां वै समयो नः प्रकीर्तितः ॥१३
ततस्ते सगणाः सर्वे वैशम्पायनवार्जिताः । प्रययुः सप्तरात्रेण यत्र संधिः कृतोऽभवत् ॥ १४
ब्राह्मणानां तु वचनाद्ब्रह्मवध्यां चकार सः । शिष्यान्थ समानीय स वैशम्पायनोऽब्रवीत् ॥ १५
ब्रह्मवध्यां चरध्वं वै मत्कृते द्विजसत्तमाः । सर्वे यूयं समामेभ्य ब्रूते मैतद्विद्वत् वचः ॥ १६

याज्ञवल्क्य उवाच—

अहमेव चरिष्यामि तिष्ठन्तु मुनयस्त्वमे । वलं चोत्थापयिष्यामि तपसा स्वेन भाषितः ॥ १७
एवमुक्तस्ततः क्रुद्धो याज्ञवल्क्यमथाब्रवीत् । उवाच यत्त्वयाऽधीतं सर्वं प्रत्यर्पयस्व मे ॥ १८
एवमुक्तः स रूपाणि यज्ञं पि प्रददौ गुरोः । रुधिरं तथाक्तानि छर्त्वा ब्रह्मवित्तमः ॥ १९
ततः स ध्यानमास्थाय सूर्यमाराधयद्विजाः । सूर्यब्रह्म यदुलिन्नं खं गत्वा प्रतितिष्ठति ॥ २०
ततो यानि गतान्यूर्ध्वं यज्ञं प्यादित्यमण्डलम् । तानि तस्मै ददौ तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मरातये ॥
अश्वरूपाय मार्तण्डो याज्ञवल्क्याय धीमते ॥ २१
यज्ञं प्यऽधीयन्ते यानि ब्राह्मणा येन केन च । अश्वरूपाय दत्तानि ततस्ते वाजिनोऽभवन् ॥
ब्रह्महत्या तु यैर्धोर्णा चरणाचरकाः स्मृताः । वैशम्पायनशिष्यास्ते चरकाः समुदाहृताः ॥
इत्येते चरकाः शोक्ता वाजिनस्तान्निबोधत । याज्ञवल्क्यस्य^१ शिष्यास्ते कण्ववैधेयशालिनः ॥
मध्यन्दिनश्च शापेयी विदिग्धर्थाप्य उदलः । ताम्नायणश्च वात्स्यश्च तथा गालवशैपिरी ॥
आटवी च तथा पैर्णा धीरणी सपरायणः ॥ २५
इत्येते वाजिनः शोक्ता दश पञ्च च संस्पृताः । शतमेकाधिकं कृत्स्नं यजुषां वै विकल्पकाः ॥
पुत्रमध्यापयामास सुमन्तुमय जैमिनिः । सुमन्तुथापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ॥
+ सुकर्माणं सुतं भुत्वा पुत्रमध्यापयत्प्रभुः । २७
स सदस्तमधीत्याऽऽशु सुकर्माऽप्यथ संहिताः । प्रोवाचाग सहस्रस्य सुकर्मा सूर्यवर्चसः ॥ २८
अनध्यायेष्वधीयानांस्ताञ्जघान शतक्रतुः । प्रायोपवेशमकरोत्ततोऽसौ शिष्यकारणात् ॥ २९
क्रुद्धं दृष्ट्वा ततः शक्रो वरमस्व ददौ पुनः । भाविनीं ते महावीर्यां शिष्यावनलवर्चसां ॥ ३०
अधीयानो महाभागो सदस्रं संहिताशुभां । पूतौ सूरौ महाभागौ मा कृष्य द्विजसत्तम ॥ ३१
इत्युदन्वा वासतः श्रीमान्सुकर्माणं यशस्विनम् । शान्तकोधं द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३२
तस्य शिष्यो भवेद्भूमिमान्पोषर्जो द्विजमचमाः । हिरण्यनाभः कौशिल्यो द्वितीयोऽभून्नराधिपः ॥

(प्रजापतिवशानुकीर्तनम्)

अध्यापर्यस्तु पौष्यञ्जी सहस्रार्धं तु संहिताः । ते नांभ्रोदीच्यसामान्याः शिष्याः पौष्यजिन्नः शुभाः
शतानि पञ्च कौशिल्यः संहितानां च वीर्यवान् । शिष्या हिरण्यनाभस्य स्मृतास्ते प्राच्यसामगाः ॥
लौकाक्षी कुथमिथैव कुशीती लाङ्गलिस्तथा । पौष्येज्जिशिष्याश्चत्वारस्तेषां भेदान्निबोधत ॥ ३६

राणायनीयः सहितण्डिपुत्रस्तस्मादन्यो मूलचारी सुविद्वान् ।

सकैतिपुत्रः सहसात्यपुत्र एतान्भेदान्वित्व लोकाक्षिणस्तु ॥

३७

त्रयस्तु कुथुमेः पुत्रा औरसो रसपासरः । भागवित्तिथ त्तेजस्वी त्रिविधाः कौथुमाः स्मृताः ॥

शौरिद्युः शृङ्गिपुत्रश्च द्वोवेतौ चरितव्रतौ । राणायनीयः सौमित्रिः सामवेदविशारदौ ॥ ३९

प्रोवाच संहितास्तिस्रः शृङ्गिपुत्रो महातपाः । चैलः प्राचीनयोगश्च सुरालश्च द्विजोत्तमाः ॥ ४०

प्रोवाच संहिताः पद् तु पाराशर्यस्तु कौथुमः । आसुनायणवैशारूपौ वेददृष्टपरायणौ ॥ ४१

प्राचीनयोगपुत्रश्च बुद्धिमांश्च पतञ्जलिः । कौथुमस्य तु भेदास्ते पाराशर्यस्य पद् स्मृताः ॥

लाङ्गलिः शालिहोत्रश्च पद्पद् प्रोवाच संहिताः ॥

४२

भौलुकिः कामहानिश्च जैमिनिर्लोमगायिनिः । कण्डुश्च कीहलश्चैव पडेते लाङ्गलाः स्मृताः ॥

एते लाङ्गलिनः शिष्याः संहिता यैः मसाधिताः ॥

४३

तनो हिरण्यनाभस्य कृतशिष्यो नृपात्मजः । सोऽकरोच चतुर्विंशत्संहिता द्विपदां वरः ॥

प्रोवाच चैव शिष्येभ्यो येभ्यस्तांश्च निबोधत ॥

४४

रांडंश्च महर्षीर्यथ पञ्चमो वाहनस्तथा । तालकः पाण्डकश्चैव कालिको राजिकस्तथा ॥

गौतमश्चाजवस्तश्च सोमराजोऽपतत्ततः ॥

४५

पृष्ट्रः परिकृष्टश्च उल्लखलक एव च । यवीयसश्च वैशालो अङ्गुलीयश्च कौशिकः ॥

४६

सालिमज्जरिसत्यश्च कार्पीयः कानिकश्च यैः । पाराशरश्च धर्मात्मा इति क्रान्तास्तुसामगाः ॥ ४७

सामगानां तु सर्वेषां श्रेष्ठौ द्वौ तु प्रकीर्तितौ । पौष्यजिश्च कृतिश्चैव संहितानां विकल्पकौ ॥ ४८

अथवीर्णां द्विधा कृत्वा सुमनुरददाद्विजाः । कवन्धाय गुहैः कृत्स्नं स च विद्यायथाक्रमम् ॥ ४९

कवन्धस्तु द्विधा कृत्वा पथ्यायैकं पुनर्ददौ । द्वितीयं वेदस्पर्शाय स चतुर्थोऽकरोत्पुनः ॥ ५०

मोदो ब्रह्मवलश्चैव पिप्लदास्तथैव च । शौष्कायनिश्च धर्मज्ञश्चतुर्थस्तपनः स्मृतः ॥

वेदस्पर्शीस्य चत्वारः शिष्यास्त्वेते दृढव्रताः ॥

५१

पुनश्च त्रिविधं विद्धि पथ्यानां भेदमुत्तमम् । जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनकः स्मृतः ॥

शौनकस्तु द्विधा कृत्वा द्वादशैकं तु वैश्वे । द्वितीयां संहितां धीमान्सेन्धवायनसंज्ञिते ॥ ५३

सेन्धवो मुञ्जकेशाय भिक्षा सा च द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ॥

चतुर्थोऽद्विरसः कल्पः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥

५४

श्रेष्ठास्त्वथर्वणो ह्येते संहितानां विकल्पनाः । पद्शः कृत्वा मयाऽप्युक्तं पुराणमृषिसत्तमाः ॥

१ ख ग घ. द. 'यत पौष्यजिः घ' । २ क. नाग्योदी । ३ क. कौशिक्य । ४ ख. ग घ. द. लोकाक्षिः । ५ घ ग. औरसा । ६ ख. ग घ. द. 'नीये सौ' । ७ ख घ. द. 'पाः । चैल । ८ ग. घ. 'शिष्येस्तु पद्चै प्रो' । ९ क. 'यिनः । क' १० क. इण्डय । ११ ग. घ. 'इथमह' । १२ ग. द. 'जायतन्ततः । १३ ग. घ. यः पारा' । १४ ग. घ. द. पौष्यविध । १५ क. पुनः । १६ क. द. 'शौकाय' । ग. 'शैकाय' । १७ ख. ट. यद्भवे ।

- आत्रेयः सुमतिर्धीमान्काश्यपो ह्यकृतव्रणः । भारद्वाजोऽश्विर्वाचाश्च वशिष्ठो मित्रयुश्च यः ॥
सावर्णिः सौमदत्तिस्तु सुशर्मा शांशपायनः ॥ ५६
- एते शिष्या मम ब्रह्मन्पुराणेषु दृढव्रताः । त्रिभिस्तिस्त्रः कृतास्तिस्त्रः संहिताः पुनरेव हि ॥
काश्यपः संहिताकर्ता सावर्णिः शांशपायनः । सामिका च चतुर्थी स्यात्सा चैषा पूर्वसंहिता ॥
सर्वास्ता हि चतुष्पादाः सर्वाश्चैकार्थवाचिकाः । पाठान्तरे पृथग्भूता वेदशाखा यथा तथा ॥
चतुःसाहस्रिकाः सर्वाः शांशपायनिकामृते ॥ ५९
- लोमहर्षणिका मूलास्ततः काश्यपिकाः पराः । सावर्णिकोस्तृतीयास्ता यजुर्वच्यार्थपण्डिताः ॥
शांशपायनिकाश्चान्या नोदनोर्थविभृषिताः । सहस्राणि ऋचामष्टौ पद्शतानि तथैव च ॥ ६१
- एताः पञ्चदशान्याश्च दशान्या दशभिस्तथा । बालखिल्याः संहर्षेपाः ससावर्णाः प्रकीर्तिताः ॥
अष्टौ साम सहस्राणि सामानि च चतुर्दश । आरण्यकं सहोमं च एतद्रायन्ति सामगाः ॥ ६३
- द्वादशैव सहस्राणि छन्द आध्वर्व्येवं स्मृतम् । यजुषां ब्राह्मणानां च तथा व्यासो व्यकल्पयत् ॥
सश्राम्यारण्यकं तत्स्यात्समन्नकरणं तथा । अतः परं कथानां तु पूर्वा इति विशेषणम् ॥ ६५
- श्राम्यारण्यं समन्नं च ऋग्ब्राह्मणयजुः स्मृतम् । तथा हारिद्रवीयाणां खिलान्युपखिलानि च ॥
तथैव तैत्तिरीयाणां परशुद्रा इति स्मृतम् ॥ ६६
- द्वे सहस्रे शतेन्यूनं वेदे वाजसनेयके । ऋग्गणः परिसंख्यातो ब्राह्मणं तु चतुर्गुणम् ॥ ६७
- अष्टौ सहस्राणि शतानि चाष्टावशीतिरन्यान्यधिकश्च पादः ॥
एतत्प्रमाणं यजुषामृचां च सशुक्रियं साखिलयाज्ञवल्क्यम् ॥ ६८
- तथा चरणविधाणां प्रमाणं संहितां गृणु । पद्साहस्रमृचामुक्तमृचः पद्विंशतिः पुनः ॥
एतावदधिकं तेषां यजुः कामं विवेक्ष्यति ॥ ६९
- एकादश सहस्राणि दश चान्या दशोत्तराः । ऋचां दश सहस्राणि अशीतित्रिशतानि च ॥ ७०
- सहस्रमेकं मन्त्राणामृचामुक्तं प्रमाणतः । एतावद्भृगुविस्तारमन्यच्चार्थिकं बहु ॥ ७१
- ऋचामथर्वणां पञ्च सहस्राणि विनिश्चयः । सहस्रमन्यद्विज्ञेयमृषिभिर्विशतिं विना ॥ ७२
- एतद्दर्शनेऽसौ प्रोक्तं तेषामारण्यकं पुनः । इति संख्या प्रसंख्याता शास्त्राभेदास्त्वथैव च ॥ ७३
- कर्तारथैव शाखानां भेदे हेतुस्तथैव च । सर्वमन्वन्तरेऽप्येवं शाखाभेदाः समाः स्मृताः ॥ ७४
- म्राजापत्या श्रुतिर्नित्या तद्विकल्पास्तिवमे स्मृताः । अनित्यभावाद्देवानां मन्त्रोत्पत्तिः पुनः पुनः ॥
मन्वन्तराणां क्रियते सुराणां नामनिश्चयः । द्वापरेषु पुनर्भेदाः धूर्त्वीनां परिकीर्तिताः ॥ ७६
- एवं वेदे तदा न्यस्य भगवानृषिसत्तमः । शिष्येष्वथ पुनर्देव्या तपस्तप्तुं गतो वनम् ॥
तस्य शिष्यमशिष्यैस्तु शास्त्राभेदास्तिवमे कृताः ॥ ७७
- अद्वाणि वेदाश्चत्वारो भीर्मासा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्त्वैताथतुर्दश ॥ ७८
- आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चैतर्था तु विद्यास्त्वष्टादशैव तु ॥ ७९

१३ क. म. च. 'मिः मोन' । २ ग. घ. ह. 'ला तनः' । ३ ग. ग. घ. ह. 'वित्त' । ४ ग. ग. घ. 'शाह मिया रयातुतायना' । ५ ट 'नाथे वि' । ६ क समग्रया. ग' । ७ क. ग. यथा । ८ न. ग. घ. ह. 'द्वाना प्र' । ९ क. 'द्विपति' । १० ग. ग. ह. 'तया क्र' । ११ ग. घ. ह. 'ति' । १२ ग. 'विदशासि' । १३ ग. घ. 'मार्गि वि' । १४ छ. ग. घ. ह. 'रिता प्र' । १५ ग. घ. ह. 'भेदे' । १६ क. घ. 'भुता' । १७ ग. घ. 'सुर्वस्तु वि' ।

। (प्रजापतिवशानुर्जातनम्)

ज्ञेयां ब्रह्मर्षयः पूर्व, तेभ्यो देवर्षयः पुनः । राजर्षयः पुनस्तेभ्य ऋषिप्रकृतयस्त्रयः ॥
तेभ्य ऋषिप्रकृतयो मुनिभिः संशितव्रतैः ॥

८०

कश्यपेषु वशिष्ठेषु तथा भृग्वङ्गिरोऽत्रिषु । पञ्चस्वतेषु जायन्ते गोत्रेषु ब्रह्मवादिनः ॥
यस्मादृषन्ति ब्रह्माणं तेन ब्रह्मर्षयः स्मृताः ॥

८१

धर्मस्याथ पुलस्त्यस्य क्रतोश्च पुलहस्य च । प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥

८२

देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्ताञ्चिबोधत । देवैर्षीं धर्मपुत्रौ तु नरनारायणाबुधौ ॥

८३

वालखिल्यः क्रतोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु । कुवेरश्चैव पौलस्त्यः प्रत्यूषस्याचलः स्मृतः ॥
पर्वतो नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजाबुधौ । ऋषन्ति देवान्यस्मात्ते तस्माद्देवर्षयः स्मृताः ॥

८५

मानवे वैषये वंशे ऐडवंशे च ये नृपाः । ऐडा ऐश्वरकनाभागा ज्ञेया राजर्षयस्तु ते ॥

८६

ऋषन्ति रञ्जनाद्यस्मात्प्रजा राजर्षयस्ततः । ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयो मताः ॥

८७

देवलोकप्रतिष्ठाश्च ज्ञेया देवर्षयः शुभाः । इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्षयो मताः ॥

८८

अभिजात्या च तपसा मन्त्रव्याहरणैस्तथा । एवं ब्रह्मर्षयः प्रोक्ता दिव्या राजर्षयस्तु ये ॥

८९

देवर्षयस्तथाऽन्ये च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । भूतभव्यभवज्ञानं सत्याभिव्याहृतं तथा ॥

९०

संबुद्धास्तु स्वयं ये तु संबुद्धा ये च वै स्वयम् । तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैश्च प्रनो[णो]दितम्

९१

मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्यात्सर्वमाश्च ये । इत्येतं ऋषिभिर्युक्ता देवद्विजनृपास्तु ये ॥

९२

एतान्भावानधीयाना ये चैत ऋषयो मताः । उप्तैते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥

९३

दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः । बुद्धाः प्रत्यक्षधर्माणो गोप्रावर्तकाश्च ये ॥

९४

पद्कूर्माभिरता नित्यं शौलिनो गृहमेधिनः । तुल्यैर्चर्यवहरन्ति स्म अष्टष्टैः कर्महेतुभिः ॥

९५

अग्राम्पर्वैर्तयन्ति स्म रसैश्चैव स्वयंकृतैः । कुट्टम्बिन ऋद्धिमन्तो वाह्यान्तरनिवासिनः ॥

९६

कृतादिषु युगौह्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः । वर्णाश्रमव्यवस्थानं क्रियन्ते प्रथमं तु वै ॥

९७

प्राप्ते त्रेतायुगमुखे पुनः सप्तर्षयस्त्वह । प्रवर्तयन्ति ये वर्णानाश्रमाश्चैव सर्वशः ॥

९८

तेषामेवान्वये वीरा उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥

९९

जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि । एवं सभेत्याविच्छेदैर्द्रवैयन्त्यायुगक्षयात् ॥

१००

अष्टाशीतिसहस्राणि प्रोक्तानि गृहमेधिनाम् ॥

१०१

अर्थमगो दक्षिणा ये तु पितृधीर्णे समाश्रिताः । दाराग्निहोत्रिणस्ते वै ये प्रजाहेतवः स्मृताः ॥

१०२

गृहमेधिनां च संख्येयाः श्मशानान्याश्रयन्ति ते । अष्टाशीतिसहस्राणि निहिता उत्तरायणे ॥

१०३

ये श्रूयन्ते दिवं प्राप्ता ऋषयो ह्यर्च्यरेतसः । मन्त्रब्राह्मणकर्तारो जायन्ते ह युगक्षये ॥

एवमावर्तमानस्मि द्वारेषु पुनः पुनः । कल्पनां भाष्यविद्यानां नानाशास्त्रकृतः क्षये ॥

+ क्रियते तैर्विवरणं त्रेतादौ संयुगे मयुः ॥

१०३

+ इदमर्थं नास्ति क. घ पुस्तकयोः ।

१ ख. घ "या देवर्षे" । २ "भ्यो ब्रह्मर्षे" । ३ ग. ह "प्रवृत्त" । ४ ख. घ "वर्षिष" । ५ घ. "पथाव" । ६ घ. "वैष्ये वै" । ७ ख. ग. ट "त वारिषे" । ८ घ "त वा ऋषि" । ९ सप्त दे । १० ख घ. वृद्ध । ११ क ग घ "न प्रव" । १२ ग घ "शालीना गृ" । १३ ख. ग. घ. ह. अष्टष्टै । १४ ख. ग घ ह "शान्तसु सर्वास्व" । १५ "दाद्वय" । १६ क घ ह "यान स" । १७ ग ह. "ये । क्रियते तैर्विवरणित" । अ ।

- भविष्ये ह्यपरे चैव द्रौणिद्वैपायनः पुनः । वेदव्यासो ह्यतीतेऽस्मिन्भविता सुमहातपाः ॥ १०४
- भविष्यन्ति भविष्येषु शाखाप्रणयनानि तु । तस्मै तद्ब्रह्मणा ब्रह्म तपसा प्राप्तमव्ययम् ॥ १०५
- तपसा कर्म संप्राप्तं कर्मणा हि ततो यशः । यशसा प्राप्य सत्यं हि सत्येनाप्तो हि चाव्ययः ॥
अव्ययादमृतं शुक्रममृतात्सर्वमेव हि । ध्रुवमेकाक्षरमिदं स्वात्मन्येव व्यवस्थितम् ॥
बृहत्त्वाद्वृहणाच्चैव तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ १०७
- प्रणवावस्थितं भूयो भूर्भुवः स्वरिति स्मृतम् । ऋग्यजुः सामार्थर्विणं यत्तस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ १०८
- +जगतः प्रलयोत्पत्तौ यत्तत्कारणसंज्ञितम् । महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ १०९
- अर्गांधपारमक्षयं जगत्संमोहनालयम् । सप्रकाशप्रशुचिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ ११०
- सांख्यज्ञानवतां निष्ठा गतिः सर्गदमात्मनः । यत्तदव्यक्तममृतं प्रकृतिब्रह्म शाश्वतम् ॥ १११
- प्रधानमात्मयोनिश्च गुह्यं सत्त्वं च शब्दं च । अविभागस्तथा शुक्रमक्षरं बहुवाचकम् ॥
परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमो नमः ॥ ११२
- कृते पुनः क्रिया नास्ति कुत एवाकृतक्रिया । सकृदेव कृतं सर्वं यद्वै लोके कृताकृतम् ॥ ११३
- श्रोतव्यं वै श्रुतं वाऽपि तथैवासाधुसाधुनाम् । ज्ञातव्यं चाथ मन्तव्यं स्पृष्टव्यं भोज्यमेव च ॥
द्रष्टव्यं चाथ श्रोतव्यं ज्ञातव्यं वाऽथ किंचन ॥ ११४
- दर्शितं यद्नेनैव ज्ञानं तद्वै सुरार्पिणाम् । यद्वै दर्शितवानेष कस्तदन्वेष्टुमर्हति ॥
सर्वाणि सर्वान्सर्वाश्च भगवानेव सोऽब्रवीत् ॥ ११५
- यदा यत्क्रियते येन तदा तत्सोऽभिमान्यते । * येनेदं क्रियते पूर्वं तदन्येन विभाषितम् ॥
यदा तु क्रियते किंचित्केन चिद्वैद्विद्यं क्वचित् । तेनैव तत्कृतं पूर्वं कर्तृणां प्रतिभाति वै ॥ ११७
- विरक्तं चातिरिक्तं च ज्ञानाज्ञाने प्रियाप्रिये । धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मृत्युश्चामृतमेव च ॥
ऊर्ध्वं तिर्यग्धोभागस्तस्यैवादृष्टकारणम् ॥ ११८
- स्वयंभुरोऽथ ज्येष्ठस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । प्रत्येकैर्विद्यं भयति त्रेतास्विह पुनः पुनः ॥ ११९
- व्यस्यते लोकविद्यं तद्वापरेषु पुनः पुनः । ब्रह्मा चैतद्बुवाचाऽऽदौ तस्मिन्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२०
- आवर्तमाना ऋषयो युगाख्यासु पुनः पुनः । कुर्वन्नि संहिता ह्येते जायमानाः परस्परम् ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि श्रुतर्षीणां स्मृतानि वै । ता एव संहिता ह्येत आवर्तन्ते पुनः पुनः ॥ १२२
- श्रिता दक्षिणपन्थानं ये श्मशानानि भेजिरे । युगे युगे तु ताः शाखा व्यस्यन्ते तैः पुनः पुनः
शापरोपिह सर्वेषु संहितांश्च श्रुतार्षिभिः । तेषां गोपेष्टिनाः शाखा भवन्तीह पुनः पुनः ॥
ताः शाखास्तत्र कर्तारो भवन्तीह युगक्षयात् ॥ १२४

+ नास्त्यय शोक रा. घ पुरतवयो. * इदमर्धस्वाने मयेद भियते पूरे नतदन्नेन भाषितमात् रा घ. ट. पुनश्चैपु ।

१ ग. घ. ट. स्वाने त्वं । २ ट. तपसा कर्मणा प्राप्त कर्मणा वाऽपि तेजः । पुनश्च तेजसा सत्य गत्येनाम्नोभिः
रत्नयम् । प्रम प्रणमन शुक्र प्रकृत्यानुसुच्यते । ३ घ 'मिण. प्राप्त कर्मणा वाऽपि तपसा । पुनश्च तेजसा सत्य
सत्येनाम्नो भिनय्यम् । तपसा कर्मणा प्राप्त कर्मणा अनुसुच्यते । ध्रु । ४ क. 'धर्मो परो म' । ५ ट. घ. 'शाखपर' ।
६ रा 'गतिगर्' । ७ घ. ट. रा. ८ घ 'देव शाखा' । ९ 'प्रष्टव्यं' । १० ग. घ. ट. प्राप्य । ११ घ. ट.
'श्रिता' । १२ ट. रा. घ. नो । १३ घ. भवेत् । १४ घ. प. 'तिरक' । १५ रा. 'रिय' । १६ रा. होता
रा । १७ ग. घ. ट. 'मात्' ।

ः (पृथिवीदोहनम्)

मन्वन्तरेष्वतीतेषु भविष्याणां तु साधनम् । एवमत्यन्तविच्छिन्नं भवत्याभृतसंश्रुवात् ॥	१७६
मन्वन्तराणां परिवर्तनानि एकान्तवस्तानि महर्गतानि ॥	
महर्जनं चैव जनं तपश्च एकान्तगानि स्म भवन्ति सत्ये ॥	१७७
तद्भाविनां तत्र तु दर्शनेन नानान्वदष्टेन च प्रत्ययेन ॥	
सत्ये स्थितानीह तदा तु तानि प्राप्ते विकारे प्रतिसर्गकाले ॥	१७८
मन्वन्तराणां परिवर्तनानि मुञ्चन्ति सत्यं तु ततोऽपरान्ते ॥	
ततोऽभियोगाद्विषमप्रमाणं विशन्ति नारायणमेव देयम् ॥	१७९
मन्वन्तराणां परिवर्तनेषु चिरप्रवृत्तेषु विधिस्वभावात् ॥	
क्षणं रसं तिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवन्दमानः ॥	१८०
इत्युत्तगणेष्वमृषिस्तनानां धर्मात्मनां दिव्यदृशां मनुनाम् ॥	
वायुमणीतान्युपलभ्य दृश्यं दिव्यौजसा व्याससमामयोगैः ॥	१८१
सर्वाणि राजर्षिसुरर्षिप्रान्ति ब्रह्मर्षिदेवोरगवन्ति चैव ॥	
सुरेशमहर्षिपितृमजेशैर्युक्तानि सम्यक्परिवर्तनानि ॥	१८२
उदारैर्धन्यभिजनघृतीनां प्रकृष्टमेधाभिसमेधितानां ॥	
कीर्तिद्युतिरुपातिभिरभिवितानां पुण्यं हि विख्यापनधीश्वराणाम् ॥	१८३
स्वर्गीयमेतत्परमं पवित्रं पुत्रीयमेतच्च परं रहस्यम् ॥	
जप्यं महत्पर्यसु धैतदत्र्यं दुःस्वप्नशान्तिः परमायुषेयम् ॥	१८४
प्रजेशदेवर्षिमनुप्रधाना पुण्यमसृतिं प्रथितामजस्य ॥	
मर्गापि विख्यापनसंयोगाय सिद्धिं जुषध्वं सुमहेशतत्त्वम् ॥	१८५

इत्येतदन्तरं शोकं मनोः स्वायंभुवस्य तु । विस्तरेणाऽऽनुपूर्वा च भूयः किं वर्णयाम्यहम् ॥ १८६

इति धामहापुराणे वायुप्रं ले. प्रजापतिवराहकृतं नामैकपद्याध्यायः ॥ ६१ ॥

आदित्रः श्रेष्ठान्तरं समष्ट्यङ्कः—६०८६

अथ द्विपद्याध्यायः ।

पृथिवीदोहनम् ।

शंशपापन उवाच—

धर्म, मन्वन्तराणां तु ज्ञानुभिः जापि तत्परः । देवतानां च सर्वेषां ये च यस्यान्तरे मनोः ॥ १

सुत उवाच—

मन्वन्तराणि यानि स्पृशतीतानामगानि ह । समामाद्विस्तराच्चैव म्रुततो वै निबोधनं ॥ २

स्वायंभुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वामोचिपस्वर्गा । आचमन्नाममश्रैव नया रचनचाक्षुषीं ॥

पठेन मनसोऽनीता वक्ष्याम्यष्टारनागनाम् ॥

३

१ अ. ग. म. द. 'दृश्या' । २ अ. ग. म. द. 'दृश्यम्' । ३ अ. ग. द. 'जनां व्या' । ४ अ. 'बन्दितापि' । ५ अ. द. 'मनुः' । ६ अ. 'मनुः' । ७ अ. 'मनुः' । ८ अ. 'मनुः' । ९ अ. 'मनुः' । १० अ. 'मनुः' । ११ अ. 'मनुः' । १२ अ. 'मनुः' । १३ अ. 'मनुः' । १४ अ. 'मनुः' । १५ अ. 'मनुः' । १६ अ. 'मनुः' । १७ अ. 'मनुः' । १८ अ. 'मनुः' । १९ अ. 'मनुः' । २० अ. 'मनुः' । २१ अ. 'मनुः' । २२ अ. 'मनुः' । २३ अ. 'मनुः' । २४ अ. 'मनुः' । २५ अ. 'मनुः' । २६ अ. 'मनुः' । २७ अ. 'मनुः' । २८ अ. 'मनुः' । २९ अ. 'मनुः' । ३० अ. 'मनुः' । ३१ अ. 'मनुः' । ३२ अ. 'मनुः' । ३३ अ. 'मनुः' । ३४ अ. 'मनुः' । ३५ अ. 'मनुः' । ३६ अ. 'मनुः' । ३७ अ. 'मनुः' । ३८ अ. 'मनुः' । ३९ अ. 'मनुः' । ४० अ. 'मनुः' । ४१ अ. 'मनुः' । ४२ अ. 'मनुः' । ४३ अ. 'मनुः' । ४४ अ. 'मनुः' । ४५ अ. 'मनुः' । ४६ अ. 'मनुः' । ४७ अ. 'मनुः' । ४८ अ. 'मनुः' । ४९ अ. 'मनुः' । ५० अ. 'मनुः' । ५१ अ. 'मनुः' । ५२ अ. 'मनुः' । ५३ अ. 'मनुः' । ५४ अ. 'मनुः' । ५५ अ. 'मनुः' । ५६ अ. 'मनुः' । ५७ अ. 'मनुः' । ५८ अ. 'मनुः' । ५९ अ. 'मनुः' । ६० अ. 'मनुः' । ६१ अ. 'मनुः' । ६२ अ. 'मनुः' । ६३ अ. 'मनुः' । ६४ अ. 'मनुः' । ६५ अ. 'मनुः' । ६६ अ. 'मनुः' । ६७ अ. 'मनुः' । ६८ अ. 'मनुः' । ६९ अ. 'मनुः' । ७० अ. 'मनुः' । ७१ अ. 'मनुः' । ७२ अ. 'मनुः' । ७३ अ. 'मनुः' । ७४ अ. 'मनुः' । ७५ अ. 'मनुः' । ७६ अ. 'मनुः' । ७७ अ. 'मनुः' । ७८ अ. 'मनुः' । ७९ अ. 'मनुः' । ८० अ. 'मनुः' । ८१ अ. 'मनुः' । ८२ अ. 'मनुः' । ८३ अ. 'मनुः' । ८४ अ. 'मनुः' । ८५ अ. 'मनुः' । ८६ अ. 'मनुः' । ८७ अ. 'मनुः' । ८८ अ. 'मनुः' । ८९ अ. 'मनुः' । ९० अ. 'मनुः' । ९१ अ. 'मनुः' । ९२ अ. 'मनुः' । ९३ अ. 'मनुः' । ९४ अ. 'मनुः' । ९५ अ. 'मनुः' । ९६ अ. 'मनुः' । ९७ अ. 'मनुः' । ९८ अ. 'मनुः' । ९९ अ. 'मनुः' । १०० अ. 'मनुः' ।

सावर्णाः पञ्चरौच्यश्च भौत्यो वैवस्वतस्तथा । वक्ष्याम्येतान्पुरस्तात्तु मनोवैवस्वतस्य ह ॥ ४
मन्वः पञ्च येऽतीता मानानांस्तान्निबोधत । मन्वन्तरं मया चोक्तं क्रान्तं स्वार्थंभुवस्य ह ॥ ५
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोच्यपम्य च । प्रजासर्गं समासेन द्वितीयस्य महात्मनः ॥ ६
*आसन्नै तुपिता देवा भूनुस्वारोचिपेन्तरे । पारावताश्च विद्वांसो द्वावेव तु गणौ स्मृतौ ॥ ७
तुपितायां सम्पुत्राः क्रतोः पुत्राः स्वरोचिपेः । पारावताश्च शिष्टाश्च द्वादशौ तौ गणौ स्मृतौ ॥
छन्दजाश्च चतुर्विंशद्वास्ते वै तदा स्मृतौः ॥ ८
वैवस्य शोऽथ वामान्यो गांषा देवायनस्तथा । अजश्च भगवान्देवो दुरोणश्च महाबलः ॥ ९
आपथापि महाव हूर्महौजाथापि वीर्यवान् । चिकित्वाग्निभृतो यश्च अंशो यश्चैव पठ्यते ॥
*अजश्च द्वादशस्तेषां तुपिताः परिकीर्तिताः । इत्येते क्रतुपुत्रास्तु तदाऽऽसन्नसोमपापिनः ॥ ११
प्रचेताश्चैव यो देवो विश्वदेवास्त्रयैव च । समञ्जो विश्रुतो यश्च अजिह्वश्चारिमर्दनः ॥ १२
अजिह्वानमहीपायनौ विद्यावन्तौ तथैव च । अजोपौ च महाभागी यवीयश्च महाबलः ॥ १३
होता यज्वा च इत्येते पराक्रान्ताः परावताः । इत्येता देवता ह्यासन्ननुस्वारोचिपेऽन्तरे ॥ १४
सोमपास्तु तदा ह्येताश्चतुर्विंशतिर्देवताः । तेषामिन्द्रस्तदा ह्यासीद्वैधश्च लोकविश्रुतः ॥ १५
ऊर्जो वसिष्ठपुत्रस्तु स्तम्भः काश्यप एव च । भार्गवश्च तदा द्रोणो ऋणभोर्ऽङ्गिरसस्तथा ॥ १६
[+ पौलस्त्यश्चैव दत्तात्रिारात्रेयो निश्चलस्तथा । पौलहस्य च धारवास्तु पते सप्तर्षयः स्मृताः] १७
चैत्रः कविरुतश्चैव कृतान्तो विभृतो रविः । बृहद्रुहो नवर्षैर्वै शुभाश्चैव नव स्मृताः ॥ १८
मनोः स्वरोचिपस्यैते पुत्रा वंशकराः स्मृताः । पुराणे परिसंख्याता द्वितीयं चैतदन्तरम् ॥ १९
सप्तर्षयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयम् । मूलं मन्वन्तरस्यैते तेषां चैवान्तरे प्रजाः ॥ २०
ऋषीणां देवतः पुत्राः पितरो देवसूनुवः । ऋषयो देवपुत्राश्च इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ २१
मनोः क्षत्रं विशश्चैव सप्तर्षयो द्विजातयः । एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं समासान्न तु विस्तरात् ॥ २२
स्वार्थंभुवेन विस्तारां ज्ञेयः स्वरोचिपस्य तु । न शक्यो विस्तरस्तस्य वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
पुनरुक्तवदुत्वाच्च प्रजानां वै कुले कुले ॥ २३
तृतीयस्तथ पथार्थं औचमस्यान्तरे मनोः । पञ्चै देवगणाः प्रोक्तास्तान्वक्ष्यामि निबोधत ॥ २४
सुधामानश्च देवाश्च ये चान्ये वशवर्तिनः । मनुर्देवाः शिवाः सत्या गणा द्वादश वै स्मृताः ॥
सत्यो धृतिर्दमो दान्तः क्षमः क्षामो धृतिः शौचः । ईर्ष्याश्च तथा ज्येष्ठो वपुष्माश्चैव द्वादश ॥
इत्येते नामभिः क्रान्ताः सुधामानस्तु द्वादश ॥ २५
सहस्रपारो विश्वात्म्य शंभतारो वृद्धसुः । विश्वया विश्वकर्मा च मनस्वन्तो विराड्यैशाः ॥
ज्योतिश्चैव विभाज्यश्च कीर्तिमन्वंशकारिणः । अन्यानाराधितो देवो वसुधिष्णो विवस्वसुः ॥

* इदमर्थं नास्ति य पुस्तके । * इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके । + धनुश्चिह्नान्तर्गतमन्यो य. पुस्तके नास्ति ।

१ ग. द. पुस्तकास्तु म । २ ग. द. चोवसा । ३ ख. ग. द. मनोः स्वा । ४ ख. ग. द. 'रे । परा । ५ ख. घ. 'धः । परा । ६ ख. घ. 'ताः । वैवस्य । ७ ख. पदासा । ग. घ. द. पदका । ८ घ. तथा । ९ द. 'विकृत । १० ख. घ. विश्रुतो । ११ क. 'व सुताश्च' । १२ ख. गेपु परिट्या । १३ ग. घ. द. शक्य । १४ ख. 'य जत्' । १५ क. 'द वैव । १६ ख. घ. 'विभेदो दा' । १७ ख. स्मृतिः । १८ ख. घ. यतपारो । १९ ग. घ. द. 'व्यवा. २० ख. घ. 'पिते देशे व' । २१ ख. द. 'विधो वि' ।

(पृथिवीदोहनम्)

- दिनक्रतुः सुधर्मा च धृतवर्मा यशस्विनः । केतुमांश्चैव इन्द्रेते कीर्तिनास्तु प्रमर्दनाः ॥ २८
- हंसस्वरोऽहिहा चैव मनर्दनयशस्करौ । सुदानो वसुदानश्च सुमञ्जमविपावुर्भौ ॥ २९
- यस्तु बाहयतिश्चैव सुविर्सेमुनयस्तथा । शिवा ह्येते तु विज्ञेया यज्ञिया द्वादशापरौः ॥ ३०
- संश्रवानामपि नामानि निबोधत यथापतम् । दिक्पतिर्वाक्पतिश्चैव विश्वः शंभुस्तथैव च ॥ ३१
- स्वमूढीकोऽधिपथैव वचोधा मुद्यसर्वशः । वासवश्च रुद्राश्चक्षेमानन्दौ तथैव च ॥ ३२
- सत्या ह्येते परिक्रान्ता यज्ञिया द्वादशापरः । इत्येता देवता ह्यामन्त्रोत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ ३३
- भजश्च परगुथैव दिव्यो दिव्यौषधिर्नयः । देवानुजम्भाप्रतिमो महोत्साहौशिजस्तथा ॥ ३४
- विनीतश्च सुकेतुश्च सुमित्रः सुबलः शुचिः । औत्तमस्य मनोः पुत्रास्त्रयोदश मर्हात्मनः ॥ ३५
- पते क्षत्रधनेतारस्तृतीयं चैतदन्तरम् ॥
- औत्तमो परिसंख्यातः सर्गः स्वरोचिषेण तु । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च तामसांस्तान्निवोधत ॥ ३६
- चतुर्थे त्वथ पर्याये तामसस्यान्तरे मनोः । [अस्त्योः स्वरूपाः सुधियो हरयश्चतुरो गणाः ॥ ३७
- पुलस्त्यपुत्रस्य सुतास्तामसस्यान्तरे मनोः] । गणस्तु तेषां देवानामेकैकः पञ्चविंशकः ॥ ३८
- इन्द्रियाणां शतं यदि मुनयः प्रतिजानते । सत्यप्रागास्तु शीर्षण्वास्तमश्वाष्टमस्तथा ॥ ३९
- इन्द्रियाणि तदा देवां मनोस्तस्यान्तरे स्मृताः ॥ ४०
- तेषां च प्रभुदेवानां शिबिरिन्द्रः प्रतापवान् । ससर्पयोऽन्तरे चैव तान्निवोधत सत्तमाः ॥ ४१
- काव्यो हर्षस्तथा चैव कांश्यपः पृथुरेव च । आत्रेयश्चाग्निरित्येव ज्योतिर्धामा च भार्गवः ॥ ४२
- पौलहो वनपीठश्च गोत्रवासिष्ठ एव च । चैत्रस्तथाऽपि पौलस्त्य ऋपपन्तामसेऽन्तरे ॥ ४३
- जनुर्धनुस्त्वथ शान्तिर्नरः रूपातिर्भयस्तथा । मियमृत्यो ह्यवसिष्ठ पृष्ठलोढो दृढोद्यतः ॥ ४४
- ऋतश्च ऋतबन्धुश्च तामसस्य मनोः सुताः ॥ ४५
- पञ्चमे त्वथ पर्याये मनोभ्यारिष्णवेऽन्तरे । गणार्हेर्तु सुमपाख्याता देवतानां निवोधत ॥ ४६
- अमृतोत्सामभूतरजोविकुण्ठाः ससुमेधसः । चरिष्णोस्तु शुभाः पुत्रा वसिष्ठस्य प्रजापतेः ॥ ४७
- चतुर्दश च चत्वारो गणास्तेषां तु भास्वराः ॥ ४८
- सैवमविष्टोऽग्निभासश्च प्रत्येतिष्ठामृतस्तथा । सुपतिर्वाविरावश्च वाचिनोदःस्रवास्तथा ॥ ४९
- मैविराशी च वादश्च माशथेति चतुर्दश । अमृताभाः स्मृता ह्येते देवाश्चारिष्णवेऽन्तरे ॥ ५०
- मतिश्च सुमतिश्चैव ऋतसत्यौ तथैव च । आट्टिकिविष्टतिश्चैव मदो विनय एव च ॥ ५१

* धनुस्विदान्तर्गतमन्त्रो य. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ग. घ. द. 'शिवजाः । के' । २ स. द. प्रमर्दनाः । ३ क. 'भो । जनुवर्मा' । ४ ख. ग. घ. द. 'समु' । ५ ग. 'दाः । पश्चाना' । ६ क. ख. सत्याना' । ७ द. ग. ग. द. 'शः । राश्वथैव स' । ८ घ. 'दावलाः । ९ ग. द. 'त्याः सुगाराः सुरिहा' । १० घ. द. वश्यपः । ११ क. ख. ग. 'तिधा' । १२ ग. द. 'गैवाः । १३ क. गोत्रे वा' । १४ ख. च । चित्र' । १५ ख. 'रे । अनु पण्डुस्त' । घ. 'रे । अनुर्दण्ड' । १६ ग. द. 'पण्डस्त' । १७ घ. द. 'लोहदेपुपुर्' । इतथ कृत' । १८ ख. घ. द. 'स्तु ये स' । १९ ख. ग. घ. क. 'तामो भूतरजा वैकुण्ठाः स' । २० क. स्वत्रि' । २१ ग. घ. 'य सत्यति' । २२ ख. द. 'नोदश्रवा' । २३ ख. घ. क. मतिराशौ च । २४ ख. घ. द. 'य सतथे' । ग. 'य सतथेति । २५ ख. ग. घ. क. च । अनु' ।

- जेता जिष्णुः सहशैव द्युतिर्माञ्श्रवसस्तथा । इत्येतानीह नामानि आभूतरजसां विदुः ॥ ४२
- वृषभेत्ता जयो भीमः शुचिर्दान्तो यशो दमः । नाथो विद्वानजेयश्च कृशो गौरी ध्रुवस्तथा ॥
- कीर्तितास्तु विकुण्ठा वै सुमेधास्तु निबोधत ॥ ५०
- मेधा मेधातिथिशैव सत्यमेधास्तथैव च । पृथिव्येधालपमेधाश्च भूयोमेधादयः प्रभुः ॥ ५१
- दीप्तिमेधा यशोमेधा स्थिरमेधास्तथैव च । सर्वमेधाश्चमेधाश्च प्रतिमेधाश्च यः स्मृतः ॥
- मेधावान्मेधहर्ता च कीर्तितास्तु सुमेधसः ॥ ५२
- विभुरिन्द्रस्तदा तेषामासीद्विक्रान्तपौरुषः । पौलस्त्यो वेदवाहुश्च यजुर्नामा च कौश्यपः ॥ ५३
- हिरण्यरोमाङ्गिरसौ वेदश्रीश्चैव भार्गवः । ऊर्ध्ववाहुश्च वासिष्ठः पर्जन्यः पौलहस्तथा ॥
- सत्यनेत्रस्तथाऽऽश्रेया ऋषयो रैवतान्तरे ॥ ५४
- महापुराणसंभाव्यः प्रत्यङ्गपरहा शुचिः । बलयन्धुर्निरामित्रः केतुभृद्गो वृहन्नतः ॥
- चरिपगवस्य पुत्रास्ते पञ्चमं चैतदन्तरम् ॥ ५५
- स्वारोचिषोत्तमश्चैव तामसो रैवतस्तथा । भियन्नतन्वया ह्येते चन्वारो मनवस्तथा ॥ ५६
- पट्टे स्रलव्य पर्याये देवा ये चाक्षुषेऽन्तरे । आद्याः प्रमृता भाव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकतः ॥
- महानुभौवा लेखाश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥ ५७
- दिवौकसः सर्ग एष प्रोच्यते मानृनामभिः । अत्रेः पुत्रस्य नप्तार आरण्यस्य प्रजापतेः ॥
- गणश्च तेषां देवानामकैको ह्यष्टकः स्मृतः ॥ ५८
- अन्तरीक्षो वसुहयो ह्यतिथिश्च भियन्नतः । श्रोता मन्ता सुमन्ता च आद्या ह्येते प्रकीर्तिताः ॥ ५९
- इनेनभद्रस्तथा पश्यः पथ्यनेत्रो महायज्ञाः । सुमनाश्च सुवेताश्च रेवतः सुमचेतवः ॥
- द्युतिश्चैव महासत्त्वः प्रसूत्याः परिकीर्तिताः ॥ ६०
- विजयः सुजयश्चैव भनोद्यानौ तथैव च । सुमतिः सुपरिश्चैव विज्ञातोऽर्थपतिश्च यैः ॥
- भाव्या ह्येते स्मृता देवाः पृथुकास्तु निबोधत ॥ ६१
- अजिष्टः शक्यनो देवो वानपृष्ठस्तथैव च । शार्करः सत्यधृःपुण्ड्र विष्णुश्च निजयस्तथा ॥
- अजितश्च महाभागः पृथुकास्ते दिवौकसः ॥ ६२
- लेखास्तथा प्रवक्ष्यामि द्युततो मे निबोधत । मनोजवः अघासस्तु प्रचेतास्तु महायज्ञोः ॥ ६३
- घातो ध्रुवक्षिनिश्चैव अद्भुतश्चैव वीर्यवान् । अवनो वृहस्पतिश्चैव लेखाः भूपरिकीर्तिताः ॥ ६४
- मनोजयो महावीर्यस्तेषामिन्द्रस्तदाऽभवत् । उन्नतो भार्गवश्चैव हविःमानङ्गिरः सुतः ॥ ६५
- सुधार्मा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजस्तथा । अतिमानश्च पौलस्त्यः सहिष्णुः पौलहस्तथा ॥
- मथुरानेय इत्येते सप्त वै चाक्षुषेन्तरे ॥ ६६
- ऊरुः पूरुः शतसुन्नस्तपस्वी सत्यवाकृतिः । अग्निष्णुदतिरात्रथ सद्युन्नथोत ते नवं ॥ ६७

१ ग. घ. विष्णुः । २ क. 'मानसव' । ३ ख ग. द. 'वृहस्पति' । ४ घ. 'श्री' । ५ घ. 'कश्यप' । ६ क. ख. 'दिवौकस' । ७ घ. 'विष्णुः' । ८ ग. 'द. भावो ले' । ९ ग. 'ते नाममावृषि' । १० घ. 'परश्व' । ११ घ. 'सुमतिः' । १२ घ. 'द. मनस्योनी' । १३ ख. ग. घ. य. 'मनस्योनी' । १४ घ. 'य. 'मनस्योनी' । १५ घ. 'य. 'मनस्योनी' । १६ घ. 'य. 'मनस्योनी' । १७ ख. ग. घ. 'मनस्योनी' ।

(पृथिवीदोहनम्)

अभिमन्वुश्च दशमो नन्दलेया मनोः सुताः । चक्षुषस्य सुता ह्येत पष्टं चैव तदन्तरम् ॥ ६८
वैवस्वतेन संख्यातस्तस्य सर्गो महात्मनः । विस्तरणाऽऽनुपूर्व्या च कथितं वै मया द्विजाः ॥

ऋषय ऊचुः—

चाक्षुषस्य तु दायादः संभूतः कश्यपान्वये । तस्यान्ववाये येऽप्यन्ये तन्नो ह्यहि यथातथम् ॥ ७०

सूत उवाच—

चाक्षुषस्य निसर्गं तु समासाच्छ्रोतुमर्हथ । तस्यान्ववाये संभूतः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ ७१

प्रजानां पतयथान्ये दक्षः प्राचेतसस्तथा । उत्तानपादं जग्राह पुत्रमग्निः प्रजापतिः ॥ ७२

दक्षकस्य तु पुत्रोऽस्य राजा ह्यासीत्प्रजापतेः । स्वायंभुवेन मनुना दत्तोऽत्रेः कारणं प्रति ॥ ७३

मन्वन्तरमथाऽऽसाद्य भविष्यं चाक्षुषस्य ह । पष्टं तदनुवक्ष्यामि उषोद्व्यातेन वै द्विजाः ॥ ७४

उत्तानपादाच्चतुरा सृष्टता त्रित्तभाविनी । ऋषयस्य कन्या धर्मज्ञा सृष्टता नाम विश्रुता ॥ ७५

उत्पन्ना चाधिधर्मेण ध्रुवस्य जननी शुभा । धर्मस्य पत्न्यां लक्ष्यां वै उत्पन्ना सा ज्ञुचिस्मिता ॥

ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च अयस्मन्तं वसुं तथा । उत्तानपादोऽजनयत्कन्ये द्वे च ज्ञुचिस्मिते ॥

मनस्विनीं स्वरां चैव तयोः पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥

ध्रुवो वर्षसहस्राणि दश दिव्यानि वीर्यवान् । तपस्तेपे निराहारः प्रार्थयन्निपुलं यशः ॥ ७६

त्रेतायुगे तु प्रथमे पौत्रः स्वायंभुवस्य सः । आत्मानं धारयन्योगार्थयन्सुमहद्यशः ॥ ७८

तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्थानमुत्तमम् । आभूतसंप्लवं हृद्यमस्नोदयविवर्जितम् ॥ ७९

तस्यातिमात्रासृष्टिं च महिमानं निरीक्ष्य ह । दैत्यासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युजना जगौ ॥ ८०

अदोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो ह्युतम् । स्थिताः सप्तर्षयः कृत्वा यत्रेणमुपरि ध्रुवम् ॥

ध्रुवे दिवं समासक्तमीश्वरः स दिवस्पतिः ॥

८१

ध्रुवात्पुष्टिं चै भव्यं च भूमिः सा सपुत्रे नृपा । स्वां छायामाह वै पुष्टिर्भव नारी तु तां विभुः ॥

सत्याभिव्याहृते तस्य सद्यः स्त्री साऽभवच्छदा । दिव्यमंहन्तनाच्छाया दिव्याभरणभूषिता ॥ ८३

छायायां पुष्टिराधत् पक्ष पुत्रानकल्पपान । प्राचीनगर्भं वृषिकं वृकं च वृहलं धृतिम् ॥ ८४

पत्नी प्राचीनगर्भस्य सुवर्चा सपुत्रे नृपम् । नाज्जोदारधियं पुत्रमिन्द्रो यः पूर्वजन्मनि ॥ ८५

संवत्सरमहस्त्रान्ते सकृदाहारमाहरत् । एवं मन्वन्तरं युक्तमिन्द्रत्वं प्राप्तवान्विभुः ॥ ८६

उदारधेः सुतं भद्राऽजनयत्सा दिव्यजयम् । रिपुं रिपुंजयं जत्रे वराङ्गी सा दिव्यैर्जवात् ॥ ८७

रिपोराधत् वृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् । + तस्य पुत्रो मनुर्विद्वान्ब्रह्मज्ञप्रवर्तकः ॥ ८८

व्यजीजनत्पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषं मनुम् । प्रजापतेरात्मजायापरण्यस्य महात्मनः ॥ ८९

+ चाक्षुषं नाम विख्यातं मनुं धर्मार्थकौविदम् । मनोरजायन्त दत्तं लद्ब्रह्मणां शुभाः सुताः ॥

कन्यायां वै महाभागैर्बराजस्य प्रजापतेः ॥

९०

* इदमर्थं नास्ति क पुस्तके । + इदमर्थं नास्ति क पुस्तके । † इदमर्थं नास्ति क पुस्तके ।

१ घ. द. नावले । २ ग. तथा । सु । ३ ख. ग. घ दत्तक । ४ ख. ग. घ. द. तुरः सूताऽधत्तमामिनी ।
५ ग. घ. द. 'ति । स्वरा मनस्वती चै' । ६ ख ग. घ. द. ते । ७ ख. घ. च धान्य च भूमिस्थौ सु । ग. द. च
धान्यं च भूमिस्थौ सु । ८ ख घ. 'पमं वृ' । ९ ख. घ वृषडं धृ । १० ख. ग घ. द. 'जयम् । रि' । ११ ख. ग.
घ. द. 'रिपोर्लोपो चा' । १२ क. चाक्षुषो । १३ ख. घ द. 'पतेः सुताया वै वीरपराय । १४ ख. घ. द. 'श
वर्षा मुता. शुभा । क' । १५ ख. घ. द. 'नाग विज' ।

ऊरुः पुरुः शतपुत्रस्तपस्वी सत्यवाक्काविः । अग्निपुद्गतिराप्रश्च सुघुन्नश्चेति ते नव ॥
 अभिमन्युश्च दशमो नदूलायां मनोः सुताः ॥ ११
 ऊर्गेरजनयत्पुत्रान्पहाश्रेयी महाभर्मान् । अङ्गं सुमनसं स्वातिं क्रतुमैत्रिरसं शिवम् ॥ १२
 अङ्गात्सुनीथाऽपत्यं वै वेनमेकं व्यजायत । अपचारेण वेनस्य प्रकोपः सुपहानभूत् ॥ १३
 प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्धुर्दक्षिणं करम् । वेनस्य पाणौ मथिते संबभूव महौष्ठः ॥
 *वेन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ॥ १४
 स धन्वी कवची जातस्तेजसा प्रज्वलन्निव । पृथुर्वैन्यः सर्वलोकान्तरस सत्रपूर्वजः ॥ १५
 राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः । तस्य स्वार्थमुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ ॥ १६
 तेनेयं गौर्महाराज्ञा दुग्धा सस्यानि धीमता । प्रजानां वृत्तिकामानां देवैर्कर्तृपिणैः सह ॥ १७
 पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैरप्सरोगणैः । सर्वैः पुण्यजर्नेश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा ॥ १८
 तेषु तेषु तु पात्रेषु दुग्धमाना वसुंधरा । प्रादाद्यथेत्सितं क्षीरं तेन लोकांस्त्वधारयत् ॥ १९

ऋषय ऊचुः—

विस्तरणे पृथोर्जन्म कीर्तयस्व महामते । यथा महात्मना दुग्धा पूर्वं तेन वसुंधरा ॥ १९
 यथा देवैश्च नागैश्च यथा ब्रह्मादिभिः सह । यथा यक्षैः सगन्धर्वैरप्सरारोभिर्यथा पुरा ॥
 +यथायथा च तैर्दुग्धा विधिना येन येन च ॥ १००
 तेषां पात्रविशेषांश्च दोग्धारं क्षीरमेव च । तथा वरसविशेषांश्च तत्राः प्रश्नहि पृच्छताम् ॥ १०१
 यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वैनस्य मथितः पुरा । कुट्टैर्महर्षिभिः पूर्वं तत्सर्वं कथयस्व नः ॥ १०२

सूत्र उवाच—

वैर्णयिष्यामि वो विमाः पृथोर्वैन्यस्य संभवम् । एकाग्राः प्रयताश्चैव शुभ्रपध्वं द्विजोत्तमाः ॥
 नाशुचेर्नापि पापाय नाशिष्यायाहिताय च । वैर्णयेयमिमं पुण्यं नात्रताय कथंचन ॥ १०४
 स्वर्ग्यं यज्ञस्यमायुष्यं पुण्यं वैदैश्च संमितम् । रहस्पमृषिभिः प्रोक्तं शृणुयाद्योऽनसूयकः ॥ १०५
 यक्षेमं श्रावयेन्मर्त्यः पृथोर्वैन्यस्य संभवम् । ब्राह्मणेभ्यो नपस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृतम् ॥
 गोप्ता धर्मस्य राज्ञोऽसौ चभूवाचित्तमः प्रभुः ॥ १०६
 अत्रिर्वंशसमुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः । यस्य पुत्रोभवद्देनो नात्यर्थं धार्मिकस्तथा ॥ १०७
 जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः । स मातामहदोषेण वेनः कालात्मजात्मजः ॥ १०८
 स धर्मं पृष्टतः कृत्वा कामाल्लोभे व्यवर्तत । स्थापनेन स्थापयामास धर्मपितं स पाथिवः ॥ १०९
 चेदशास्त्राण्यतिक्रम्य ह्यधर्मं निरतोऽभवत् । निःस्वाध्यायवपद्काराः प्रजास्तस्मिन्प्रशासति ॥
 आसन्न च पपुः सोमं ह्रुतं यज्ञेषु देवताः ॥ ११०

* एतदर्थंस्थानेऽथे श्लोः—“जनयित्वा मुन सत्यं पृथुं प्रथितवोदधम् । अमृतस्त्वेष २ राजन्मुनयो मुदिताः प्रजाः” इति घ. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु । + इदमर्थं नास्ति घ. पुस्तके ।

१ ग. घ. ङ. 'वा कृतिः । २ ख. घ. ङ. गा । अ । ३ ख. घ. ङ. 'मिन्नमोत्रिनम् । मुनीयामार्गवित्वादिनम् ।
 ४ ग. घ. ङ. 'दाशुप । ५ ग. घ. ङ. 'घ से लो' । ६ ख. ग. ङ. 'मार्ग स । ७ घ. ग. ङ. 'क. सर्वे । ८ 'घ. ग. घ. ङ. 'निर्वैन्यस्य । ९ ख. घ. ङ. 'वर्तते' । १० ख. ग. घ. ङ. 'वर्तते' । ११ घ. वेदे 'सुधुर्महम् । १२ ख. घ. ङ. 'आसन्न च' । १३ ख. ग. घ. 'पनां स्था' । १४ ख. ग. घ. 'पेतां च' ।

(पृथिवीदोहनम्)

- नं यद्युच्यं नै हान्तव्यमिति तस्य प्रजापतेः । आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ १११
 अद्रुमिड्यश्च पूज्यश्च सर्वयज्ञे द्विजातिभिः । मयि यज्ञो विधातव्यो मयि हान्तव्यमित्यपि ॥ ११२
 तपनिक्कान्तमर्गादिमाददानमसांपतम् । ऊर्ध्वपहर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तथा ॥ ११३
 वधं त्रीक्षां प्रवक्ष्यामः संवत्सरशतान्वहन् । माऽधर्मं वेन कार्षीस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ॥
 निधने च प्रसूनोऽसि प्रजापतिरसंशयः ॥ ११४
 पालयिष्ये प्रजाश्रेणि त्वया पूर्वं प्रतिभुतम् । तांस्तथा वादिनैः सर्वान्ब्रह्मर्षीन्ब्रवीत्तदा ॥
 स प्रहस्य तु दुर्बुद्धिरिदं वचनकोविदः । स्रष्टा धर्मस्य कथान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥ ११५
 वीर्यश्रुततपःसन्धैर्मया वा कः समो भुवि । मेहात्मानमनूनं मां यूयं जानीत तत्त्वतः ॥ ११६
 प्रभैवः सर्वलोकानां धर्माणां च विशेषतः । इच्छन्दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं जलेन वा ॥
 सृजेयं वा प्रमेयं वा नात्र कार्या विचारणा ॥ ११७
 यदा न शक्यते स्तम्भान्मानाश्च भृशमोहितः । अनुनेमुं नृपो वेनस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥ ११८
 निगृह्य तं महाबाहुं विस्फुरन्तं यथाऽनलम् । ततोऽस्य वामहस्तं ते ममन्धुर्धृशकोपिताः ॥ ११९
 तस्मान्मपमध्यमानाद्दे जज्ञे पूर्वमभिर्भुतः । ह्रस्वोऽतिमात्रं पुरुषः कृष्णध्यापि तथा द्विजाः ॥ १२०
 स भीतः प्राञ्जलिधैव स्थितवान्व्याकुलेन्द्रियः । तमार्तं विह्वलं दृष्ट्वा निपीदित्यम्वन्किल ॥
 निपादवंशकर्तोऽसौ बभूवानन्तविक्रमः । धीविरानसृजेत्सोऽपि वेनकल्पमसंभवान् ॥ १२१
 ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुभ्रुवांस्तुवराः खसाः । अधर्मरुचयध्यापि संभूता वेनकल्पपीत् ॥
 पुनर्महर्षयस्तस्यै पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणीमिव संरम्भान्ममन्धुर्जातमन्यवः ॥ १२२
 पृथुस्तस्मात्समुत्पन्नः करास्फालनतेजसः । पृथोः करतलाद्वाऽपि यस्माज्जातः पृथुस्ततः ॥
 दीप्यमानः स्ववपुषा सासादभिरिवोज्वलन् ॥ १२३
 आद्यम^१र्षिनं नाम धनुर्पृष्ठा महारवम् । शरांश्च बिभ्रद्रसार्धं कवचं च महाप्रभम् ॥ १२४
 तस्मिन्जातेऽथ भूतानि संमहृष्टानि सर्वशः । संमृत्पत्ने महाराज्ञि वेनश्च त्रिदिवं गतः ॥ १२५
 समुत्सवेन राजैरपिः स सत्पुत्रेण धीमता । ऋत्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुत्राञ्जो नरकात्तदा ॥
 तं नद्यश्च समुद्राश्च रत्नान्पादाय सर्वशः । अभिपेकाय तोयं च सर्व एवोपतस्थिरे ॥ १२६
 पितामहश्च भगवानङ्गिरोभिः सहापरैः । स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि च सर्वशः ॥ १२७
 समागम्य तदा वेनमभ्यपिञ्चैराराधियम् । महता राजराज्येन महाराजं महाद्युतिम् ॥ १२८
 सोऽभिषिक्तो महाराजो देवैरङ्गिरसः सुतैः । आदिराजो महाराजः पृथुर्न्यः प्रतापवान् ॥
 पित्राऽपरञ्जितासैतस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः । ततो राजेति नामास्य अनुरगादजायत ॥ १२९
 आपस्तस्तम्भुरे चास्य समुद्रमभियास्यतः । पर्वताश्च विशीर्यन्ते ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ १३०

* एतदर्थस्थाने—“पुरुषव्याघ्रः पुंनामो नरकात्प्रायते ततः” इति क. पुस्तके ।

१ ख. प. द. नदात् । २ ख. ग. घ. द. "नेऽय प्र" । ३ ख. ग. घ. द. "नः पूर्वा" । ४ ख. ग. घ. द. "दा ।
 वेनः प्र" । ५ ख. मन्दारमानी इन् । ६ प. द. "भव स" । ७ ख. ग. घ. द. "भुतिः । ह" । ८ ख. द. पुत्रः स क" ।
 ९ ख. प. द. "जन्वाऽपि । १० ग. "रा पर्वतः । ११ ग. घ. द. "पि विद्धि तान्वेन" । १२ ख. ग. द. "घान् । पु" ।
 १३ घ. स्य दक्षिण अरणीमिव । कर प्रसप सं" । १४ ख. ग. घ. द. समयेतुमहाराज वे" । १५ ख. भुपतिः । १६ ख.
 ग. प. द. "नत्र प्र" ।

अकृष्टपचया पृथिवी मिध्यन्त्यचानि चिन्तया । सर्वकामवृथा गावः पुटके पुटके मधु ॥ १३६
 एतस्मिन्नेव काले च यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामिः ॥
 तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥ १३७
 [* सामगोषु तु गायत्सु स्रग्भाण्डे वैश्वदेवके । सामगाने समुत्पन्नस्तस्मान्मागध उच्यते]
 ऐन्द्रेण हविषा चापि हविः भूक्तं वृहस्पतेः । जुहावेन्द्राय देवेन ततः सूतो व्यजायत ॥ १३८
 प्रमादस्तत्र संजज्ञे प्रार्थान्तं च कर्मसु । शिष्यहृत्पेन यत्पृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः ॥
 अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतम् ॥ १३९
 यच्च क्षत्रात्समभवद्ब्राह्मण्यं हीनयोनितः । सूतः पूर्वेण साधर्म्यात्तुल्यधर्मः प्रकीर्तितः ॥ १४०
 मध्यमो ह्येव सूतस्य धर्मः क्षत्रोपजीवनम् । रथनागाश्च चरितं जघन्यं च चिकित्सितम् ॥ १४१
 पृथोस्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ सुरार्थिभिः । तावृत्तुर्गुणयः सर्वे स्तूपतामेव पार्थिवः ॥
 कर्मतदनुकूलं वा पार्थे स्तोत्रस्य चाप्ययम् ॥ १४२
 तावृचतुस्तदा सर्वास्तानृषीन्सूतमागधौ । आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥ १४३
 न चास्य कर्म वै विदो न तथा लक्षणं यशः । स्तोत्रं येनास्य कुर्यान्नो राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ॥
 ऋषिभित्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति । दानधर्मरतो नित्यं सत्यवाक्संजितेन्द्रियः ॥
 ज्ञानशीलो वदान्यस्तु संग्रामेष्वपराजितः ॥ १४५
 यानि कर्माणि कृत्वा नृपृथुश्चापि महाबलः । तानि शीलेन वृद्धानि स्तुवद्भिः सूतमागधैः ॥
 ततस्तवान्ते सुमीतः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः । अन्तपदेशं सूत्राय गगधान्मागधाय च ॥ १४७
 तदा वै पृथिवीपालाः स्तूयन्ते सूतमागधैः । आशीर्वादैः प्रबोध्यन्ते सूतमागधवन्दिभिः ॥ १४८
 तं दृष्ट्वा परममीताः प्रजा ऊचुर्महर्षयः । एष वा वृत्तिदो वैन्यो भवत्विति नराधिपः ॥ १४९
 ततो वैन्यं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुजुः । त्वं नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षेर्वचनात्तदा ॥
 सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १५०
 धनुर्गृहीत्वा वाणांश्च वसुधामार्दयद्दली । अस्यार्दनभवत्प्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ॥ १५१
 तां पृथुर्वनुरादाय द्रवन्तीमन्वभावत । सा लोकान्द्रस्रल्लोकादीन्मत्वा वैन्यभयात्तदा ॥
 ददर्श चाग्रतो वैन्यं कार्मुकोद्यतधारिणम् ॥ १५२
 ज्वलद्भिर्विशिखैर्वर्णैर्दीप्तैजसमच्युतम् । महायोगं महात्मानं दुर्धर्षमभरैरपि ॥ १५३
 अलमन्ती तदा त्राणं वैन्यमेवान्वपद्यत । कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा ॥
 उवाच वैन्यं नाधर्मं स्त्रीवधे परिपश्यसि । कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ॥ १५५
 मयि लोकाः स्थिता राजन्मयेदं धार्यते जगत् । महते च विनश्येयुः प्रजाः पार्थिवस्तथा ॥ १५६
 न मामहेमि वै हन्तं श्रेयश्चेत्तं चिकीर्षसि । प्रजानां पृथिवीपाल दृष्ट्वा चेदं वचो मम ॥ १५७
 उवाचतः समाख्याः सर्वे मिध्यन्त्युपक्रमाः । इत्वाऽपि मां न शक्तस्त्वं प्रजानां पालने वृष ॥

* धनुर्विद्वान्तं पश्यन्त्यः कः पुटके नास्ति ।

१ ग. घ. ङ. 'सि तु यमतरतस्य वै मये । सोमे सुतः गमुपप्रस्ततः सीते तदाऽहनि । तः २ रा. भ. घ. ङ. 'प्रेतं गमुपप्रे पुनर्भवे तु मा' । २ ख. घ. घ. ङ. 'सारायना' । ४ ग. घ. ङ. 'पयसाय चाव नराधिपः । तां ५ स. घ. ङ. 'मपरै' ।

(पृथिवीलोहनम्)

अन्नभूता विधिष्यामि जट्टि कोपं महाद्युते । अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिशतेष्वपि ॥
 पत्न्येव पृथिवीपाल धर्मं न त्यक्तुमर्हसि ॥ १९९
 एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः । क्रोधं निशृङ्ख धर्मात्मा वसु शंभिदमब्रवीत् ॥ १६०
 एकस्परार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा । एकं प्राणं बहून्वाऽपि कामं तस्यास्ति पातकम्
 यस्मिंस्तु निहते भद्रे लभन्ते बहवः सुखम् । तस्मिन्हते शुभे नास्ति पातकं चोपपातकम् ॥ १६२
 सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां विधिष्यामि वसुंशरे । यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितम् ॥
 त्वां निहन्याद्य बाणेन मच्छासनराड्गुस्वीम् । अत्मानं प्रथयित्वेह धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥
 सा त्वं वचनमासाद्य मम धर्मभृतां वरे । संजीवय प्रजा नित्यं शक्ता ह्यसि न संशयः ॥ १६५
 वृद्धितृणं च मे गच्छ एवमेतं महद्वरम् । नियच्छे त्वां तु धर्मार्थं प्रयुक्तं धोरदर्शने ॥ १६६
 प्रत्युवाच ततो वैन्यमेवमुक्ता सती मही । एवमेतदहं राजन्विधास्यामि न संशयः ॥ १६७
 वत्सं तु मम तं धृच्छ क्षरेयं येन वत्सला । समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर ॥
 यथा विष्यन्दमानं च क्षीरं सर्वत्र भावयेत् ॥ १६८
 तत उत्सारयामास शिलाजालानि सर्वशः । धनुष्कोटया ततो वैन्यस्तेन शैला विधार्थिनाः ॥
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु विषमाऽऽसीद्वसुंधरा । स्वभावेनाभवंस्तस्याः समानि विषमाणि च ॥ १७०
 न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले । प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वाऽपि विद्यते ॥ १७१
 न सस्यानि न गोरसान् न कृपिनं वणिक्पयः । चाक्षुस्पस्यान्तरे पूर्वमेतदासीत्पुरा किल ॥
 वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ १७२
 समत्वं पुत्रो वाऽऽसीत्सर्वस्तस्मिंस्तदेव हि । तत्र तत्र प्रजास्ता वै निवसन्ति स्म सर्वदा ॥ १७३
 आन्ध्रानान्पथं तु प्रजानामभवत्किल । * कृच्छ्रं गैव तदा तासामित्येवमनुशुश्रुम ॥
 भावीत्रुष्टिं लोकेऽस्मिन्सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ १७४
 + कृच्छ्रं गमहना सोऽपि प्रनष्टासोपधीषु वै । स कलायित्वा वत्सं तु चाक्षुषं मनुधीश्वरः ॥
 पृथुर्दुहोह सस्यानि सूतले पृथिवीं ततः ॥ १७५
 सस्यानि तेन दुग्धानि (वै) न्येन तु वसुंधरी । मनुं च चाक्षुषं कृत्वा वत्सं पात्रे च भूमये ॥
 तेनाद्येन तदा ता वै वर्तयन्ते प्रजाः मदा ॥ १७६
 ऋषिभिः स्तूयते वाऽपि पुनर्दुग्धा वसुंधरा । वत्सः सोमस्त्वभूत्तेषां दोग्धा चापि वृहस्पतिः ॥
 पात्रमासीत्तु च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि सर्वशः । क्षीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥
 पुनः स्तुत्वा देवगणैः पुरंदरपुरोगमैः । सौवर्णं पात्रमादार्थं अमृतं वृद्धे तदा ॥
 तेनैव वर्तयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ १७९

* इदं नो भास्ति क. पुस्तके । + इदं नो नास्ति रा. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१७९

१ घ. 'पि । न येनष्ट' । २ ख. ङ. 'द्वि एषन्ते' । ३ ग. ङ. 'ह प्रजा धारयिता इत्यम् । सा । ४ ग. घ.
 द. 'वैव त्वय' । ५ ग. घ. ङ. 'शंभुम् । प्र' । ६ ग. घ. ङ. पर्य । ७ ख. ग. घ. 'न मे क्षी' । ८ क. 'वे । त' ।
 ९ घ. 'हि समं पित' । १० ख. घ. 'पिर्वत्सल । स' । ११ क. 'साम् । म' । १२ ख. ग. घ. द. भूमे । १३ ख. घ.
 द. 'नस्ततो दे' । १४ ख. 'व मुधाशरि नदाऽभवत् । नेमा ग. 'व दुग्धा पृथ्वीं सुपापयः । यदृगी. पुनर्दुग्धयते च वसु-
 धरा । अन्ध्रानामप्रमाद' च विं । घ. ङ. 'द वि' ।

(पृथ्वंशात्कीर्तनम्)

- एवंप्रभावो राजाऽऽमोद्गैः स नृपसत्तमः । नमस्यश्चैव पृजाश्च भूतप्रापेण सर्वशः ॥ ५
- ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गारगैः । पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोगिः सनातनः ॥ ६
- पार्थिवैश्च महाभागैः प्रार्थयन्निर्घृशः । आदिराजा नमस्कार्यः पृथुर्न्यः प्रतापवान् ॥ ७
- योधैरपि च सहस्रांश्च प्रार्थयान्निर्जयं युधि । आदिकर्ता नगणां वै नमस्यः पृथुरेव हि ॥ ८
- यो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं नृपम् । स घोररुद्धो सङ्ग्रामे क्षेपी तरति कीर्तिमान् ॥
- वैश्वैरपि च राजर्षिर्वैश्यवृत्तिममास्थितैः । पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदाना महायशः ॥ १०
- एते व-सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च । पात्राणि च मयोक्तान् मर्षोणैश्च यथाक्रमम् ॥ ११
- ब्रह्मणा प्रथमं दुग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना । बायुं कृत्वा तदा वत्सं वीजानि वसुधातले ॥ १२
- ततः स्वायंभुवे पूर्वं तदा मन्वन्तरे पुनः । वत्सं स्वायंभुवं कृत्वा वृधोऽऽग्नीध्रिग वै मही ॥
- मनौ स्वारोचिषे दुग्धा मही चैत्रेण धीमता । [* मनुं स्वारोचिषं कृत्वा वत्सं सस्यानि वै पुरा] ॥ १५
- उत्तमेऽनुत्तमेनापि दुग्धा देवभुजेन तु । मनुं कृत्वोत्तमं वत्सं सर्वसस्यानि धीमता ॥] १५
- पुनश्च पश्चमे पृथ्वी तामसस्यान्तरे मनोः । दुग्धेयं तामसं वत्सं कृत्वा तु वञ्चधृता ॥ १६
- चारिष्णवस्य देवस्य संप्राप्तं चान्तरे मनोः । दुग्धा मही पुराणेन वत्सं चारिष्णवं प्रति ॥ १७
- चाक्षुषेऽपि च संप्राप्तं तदा मन्वन्तरे पुनः । दुग्धा मही पुराणेन वत्सं कृत्वा तु चाक्षुषम् ॥ १८
- चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः । वैन्पेनेयं मही दुग्धा यथा ते कीर्तितं मया ॥ १९
- इतैर्दुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीनेऽन्वन्तरेषु वै । देवादिभिर्ननुर्ष्यैश्च तथा भतादिभिश्च या ॥ २०
- (+ एवं सर्वेषु त्रिज्ञेया ह्यतीतानामतेष्विह । देवा मन्वन्तरेष्वस्य पृांसुः शृणुत मजाः ॥ २१
- पृथोस्तु पुत्रौ विक्रान्तौ जज्ञातेऽन्तर्धिपालिनौ । शिखण्डिनी इवि रानमन्वर्धानाम्यजायत ॥ २२
- हविर्धानान्पद्मदोषी धिपणाऽजनयत्सुनान् । प्राचीनैवर्हिषं शुकं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ ॥ २३
- प्राचीनवर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः । बलध्रुततपोवीर्यैः पृथिव्यामेकराटसौ ॥
- प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य तस्मात्प्राचीनवर्हिर्मा ॥ २६
- समुद्रतनयायां तु कृतदारः स वै मभुः । महत्स्तमसः पारे सत्रर्णयां प्रजापतिः ॥
- सवर्णाऽप्रत्त सामुद्री दश मार्चीनवर्हिषः) ॥ २५
- सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः । अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ॥
- दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेनयाः ॥
- तपश्चरन्तु पृथिवीं प्रचेतसु महीरुहाः । अरक्ष्यर्षीणाः खं वधुर्वभूतय प्रजाक्षयः ॥ २७
- प्रत्याहते तदा तस्मिन्प्राक्षुपस्यान्तरे मनोः । नाशकन्मारुतो वानुं वृणं खमभवद्दुर्भः ॥
- दश वर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं मजाः ॥ २८
- तद्गुपधृत्य तपसा सर्वे युक्ताः प्रचेतसः । मुखेभ्यो वायुमग्निं च ममृजुर्जातमन्यवः ॥ २९

* अनुविधान्तर्गतमन्यो इ. पुस्तके नास्ति । + धनुर्विधान्तर्गतमन्यो इ. पुस्तके नास्ति ।

१ घ. 'धेवद्विर्भ' । २ घ. ग. घ. ङ. 'ह्यान्तंमामन्धेर्षी' । ३ क. 'मिषा प्रभो' । ४ छ. घ. 'ते स विप-
यिनो इति' । ५ ग. घ. 'नद्वेषा पु' । ६ घ. ग. घ. 'रुगाय वृष्ण प्रतापि' । ७ क. प. 'ः । ८ छ. ग. घ.
'शेऽस्त' । ९ घ. ग. घ. 'सर्वान्प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः । अ । १० छ. ग. घ. ङ. 'स एतन्मनुं वराय य
म' । ११ क. 'मन्वर्भ भाव' ।

- उन्मूलानथ तान्वृक्षान्कृत्वा वायुरशोपयत् । तानभिरदहद्द्वार एवमासीद्द्रुप्रक्षयः ॥ ३०
- द्रुमक्षयमथो वृद्ध्वा किञ्चिच्छेषेषु शश्विषु । उपगम्यान्नवीदेतान्त्राजा सोमः प्रचेतसः ॥ ३१
- दृष्ट्वा प्रयोजनं सर्वं लोकसंतानकारणात् । कोपं त्यजत राजानः सर्वं प्राचीनवर्हिषः ॥ ३२
- दृक्षाः क्षित्वा जनिष्यन्ति शाम्येतामग्निमारुतौ । रत्नभूता तु कन्धेयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥ ३३
- भविष्यं जानता ह्येषा मया गोभिर्विबर्धिता । मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षैरेव विनिर्भिता ॥ ३४
- भार्या भवतु वो ह्येषा सोमगर्भविबर्धिता ॥ ३४
- गुप्माकं तेजसोऽर्धेन मम चार्धेन तेजसः । अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ३५
- स इमां दग्धभूयिष्ठां गुप्मत्तेजोमयेन वै । अग्निनाऽग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्धयिष्येसि ॥ ३६
- ततः सोमस्य वचनाज्जगृह्णस्ते प्रचेतसः । संहत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ॥ ३७
- मारिषायां तनस्ते वै मनसा गर्भमादधुः । दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥ ३८
- दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन वीरवान् । असृजन्मनसा चाऽऽदौ प्रजा दक्षी न मैथुनात् ॥ ३९
- अचरांश्च चर्गंश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः । विमृज्य मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः ॥ ४०
- ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ४१
- एभ्यो दत्त्वा ततोऽन्या वै चतस्रोऽरिष्टनेभिने । द्वे चैव बाहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ॥ ४२
- कन्यामर्कं कृत्वाश्याय तेभ्योऽपत्यं निबोधत ॥ ४२
- अन्तरं चाक्षुपस्पात्र मनोः पठं तु हीयते । मनोर्वैवस्वतस्यापि सप्तमस्य प्रजापतेः ॥ ४३
- तासु देवाः स्वगा गावो नागा दितिजदानवाः । गन्वर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याथ जातयः ॥ ४४
- ततः प्रभृतिं लोकेऽस्मिन्मजा मैथुनसंभवाः । संकल्पान्दर्शनात्सपशार्त्पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ४५
- ऋषय ऊचुः—
- देवानां दानत्राणां च देवर्षीणां च ते शुभः । संभवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ॥ ४६
- प्राणान्मजापतेर्जन्म दक्षस्य कथितं त्वया । कथं प्राचेनमत्वं च पुनर्लभे महातपाः ॥ ४७
- एतं नः संशयं सूत व्याख्यातुं त्वमिहार्हसि । स दौहित्रश्च सोमस्य कथं श्वशुरतां गतः ॥ ४८
- सूत उवाच—
- उत्पात्तिय निरोधश्च नित्यं भूतेषु सत्तमाः । ऋषयोऽत्र न मुञ्चन्ति विद्यावन्तश्च ये नराः ॥ ४९
- युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो द्विजाः । एनश्चैव निरुध्नन्ते विद्वान्स्तत्र न मुञ्चति ॥ ५०
- उपैष्ट्य कानिष्ठयमप्येषां पूर्वैर्नासीद्विजोत्तमाः । तप एव गरीयोऽभूत्प्रभावश्चैव कारणम् ॥ ५१
- इमौ परमृष्टि यो वेद चाक्षुषस्य चराचरम् । प्रजानामायुरुचीर्णः स्वर्ग्योके महीयते ॥ ५२
- एष गमः समाख्यातथाक्षुषस्य समासतः । इत्येते पटविसर्गा हि क्रान्ता गन्वन्तःकामनाः ॥ ५३
- स्त्रांभुः । याः संक्षेपाद्याक्षुषान्ता यथाक्रमम् ॥ ५३
- एते मनी यथामर्तं मोक्ता वै द्विजमत्तमाः । चैरश्चैतैर्विसर्गेण तेषां क्षेपस्तु विस्तरः ॥ ५४

१ न म. घ. द. 'वैवन्त' । २ घ. द. 'विष्वज्जानता देवा भूता मर्तेन ये नराः । मा' । ३ घ. घ. घ. द. 'तेजसा' । ४ घ. घ. द. 'धर्मे' । ५ घ. 'गन्तमगान्तादी' । ६ घ. 'क्षोऽपने' । ७ घ. 'पश' । ८ घ. 'सि' । ९ घ. घ. घ. द. 'को मुना' । १० घ. 'विष्वे' । ११ घ. घ. घ. द. 'पूर्वमा' । १२ घ. 'वि' । १३ घ. 'वि' । १४ घ. 'वि' । १५ घ. 'वि' । १६ घ. 'वि' । १७ घ. 'वि' । १८ घ. 'वि' । १९ घ. 'वि' । २० घ. 'वि' । २१ घ. 'वि' । २२ घ. 'वि' । २३ घ. 'वि' । २४ घ. 'वि' । २५ घ. 'वि' । २६ घ. 'वि' । २७ घ. 'वि' । २८ घ. 'वि' । २९ घ. 'वि' । ३० घ. 'वि' । ३१ घ. 'वि' । ३२ घ. 'वि' । ३३ घ. 'वि' । ३४ घ. 'वि' । ३५ घ. 'वि' । ३६ घ. 'वि' । ३७ घ. 'वि' । ३८ घ. 'वि' । ३९ घ. 'वि' । ४० घ. 'वि' । ४१ घ. 'वि' । ४२ घ. 'वि' । ४३ घ. 'वि' । ४४ घ. 'वि' । ४५ घ. 'वि' । ४६ घ. 'वि' । ४७ घ. 'वि' । ४८ घ. 'वि' । ४९ घ. 'वि' । ५० घ. 'वि' । ५१ घ. 'वि' । ५२ घ. 'वि' । ५३ घ. 'वि' । ५४ घ. 'वि' । ५५ घ. 'वि' । ५६ घ. 'वि' । ५७ घ. 'वि' । ५८ घ. 'वि' । ५९ घ. 'वि' । ६० घ. 'वि' । ६१ घ. 'वि' । ६२ घ. 'वि' । ६३ घ. 'वि' । ६४ घ. 'वि' । ६५ घ. 'वि' । ६६ घ. 'वि' । ६७ घ. 'वि' । ६८ घ. 'वि' । ६९ घ. 'वि' । ७० घ. 'वि' । ७१ घ. 'वि' । ७२ घ. 'वि' । ७३ घ. 'वि' । ७४ घ. 'वि' । ७५ घ. 'वि' । ७६ घ. 'वि' । ७७ घ. 'वि' । ७८ घ. 'वि' । ७९ घ. 'वि' । ८० घ. 'वि' । ८१ घ. 'वि' । ८२ घ. 'वि' । ८३ घ. 'वि' । ८४ घ. 'वि' । ८५ घ. 'वि' । ८६ घ. 'वि' । ८७ घ. 'वि' । ८८ घ. 'वि' । ८९ घ. 'वि' । ९० घ. 'वि' । ९१ घ. 'वि' । ९२ घ. 'वि' । ९३ घ. 'वि' । ९४ घ. 'वि' । ९५ घ. 'वि' । ९६ घ. 'वि' । ९७ घ. 'वि' । ९८ घ. 'वि' । ९९ घ. 'वि' । १०० घ. 'वि' ।

(वैवस्वतमर्गवर्णनम्)

अनन्ता नातिरिक्ताश्च सर्वे सर्गा विवस्वतः । आरोग्यायुः प्रमाणेन धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥

एतन्नेव गुणानेति यः पठत्यनसूयकः ॥

१५

वैवस्वतस्य वक्ष्यामि सांप्रतस्य महात्मनः । समासाद्भासतः सर्गे ब्रुवतो मे निबोधत ॥

१६

इति धीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रयुर्वशातुकीर्तन नाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५३३५

अथ चतुर्थे षष्टितमोऽध्यायः ।

वैवस्वतसर्गवर्णनम् ।

सूत उवाच—

सप्तमे त्वथ पर्याये मनोर्वैवस्वतस्य ह । मारीचात्कश्यपाद्देवा जज्ञिरे परमर्षयः ॥ १

आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः । भृगवोऽङ्गिरसश्चैव षष्टौ देवगणाः स्मृताः ॥

आदित्या मरुतो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः । साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रास्त्रयो गणाः

भृगोस्तु भार्गवो देवो ह्यङ्गिरोऽङ्गिरसः सुतः । वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन्नित्यं ते छन्दजाः सुराः ॥

* एतेऽपि च गमिष्यन्ति महतः कालपर्यायात् ॥

एष मार्गस्तु मारीचो विज्ञेयः सांप्रतः शुभः । तेजस्वी सांप्रतस्तेषामिन्द्रो नाम्ना महाबलः ॥

अतीतानागता ये च वर्तन्ते ये च सांप्रतम् । सर्वे मन्वन्तरेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥ ६

भूतभव्यभवन्नाथाः सहस्राक्षाः पुरंदराः । मघन्तश्च ते सर्वे शृङ्गिणो वज्रपाणयः ॥

सर्वैः ऋतुशतेनेष्टं पृथक्शतगुणेन तु ॥

७

त्रैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्त्यवलानि च । अभिभूयावतिष्ठन्ते धर्मार्थैः कारणैरपि ॥ ८

तेजसा तपसा बुद्ध्या चलञ्चतपराक्रमैः । भूतभव्यभवन्नाथा यथा ते प्रभविष्णवः ॥

एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत ॥

९

भूतं भव्यं भविष्यं तत्स्मृतं लोकत्रयं द्विजैः । भूर्लोकोऽयं स्मृतो भूमिरन्तरिक्षं भुवं स्मृतम् ॥

भव्यं स्मृतं दिवं होतृत्वेर्षां वक्ष्यामि साधनम् ॥

१०

ध्यायता पुत्रकामेण ब्रह्मणाऽऽप्रे विभाषितम् । भूरिति व्याहृतं पूर्वं भूर्लोकोऽयमभूत्तदा ॥ ११

भूसत्तायां स्मृतो धातुस्तथाऽसौ लोकदर्शने । भूतत्वादर्शनत्वाच्च भूर्लोकोऽयमभूत्ततः ॥

अतोऽयं मथमो लोको भूतत्वाद्द्रष्टृजैः स्मृतः ॥

१२

भूनेऽस्मिन्भवदित्युक्तं द्वितीयं ब्रह्मणा पुनः । भवत्युद्वेगमानेन कालशब्दोऽयमुच्यते ॥ १३

भवनात्तु भुवर्लोको निरुक्तर्षानिरुच्यते । अन्तरिक्षं भुवस्तस्माद्द्वितीयो लोको उच्यते ॥ १४

उत्पन्ने तु भुवर्लोके तृतीयं ब्रह्मणा पुनः । भव्येति उपाहृतं यस्माद्भव्यो लोकस्तदाऽभवत् ॥

अनागते भव्य इति शब्द एष विभाव्यते । तस्माद्भव्यो ह्यसौ लोको नामतस्तु दिवं स्मृतम् ॥

स्वरित्युक्तं तृतीयोऽन्यो भाव्यो लोकस्तदाऽभवत् । भाव्य इत्येव धातुर्वै भाव्ये काले विभोऽन्यते

* इदमर्थं नास्ति क पुस्तके

(प्रजापतिवंशानुकीर्तनम्)

पितृगन्धर्वगक्षैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा । मानुषैः पशुभिश्चैव पक्षिभिः स्थावरैः सह ॥ ६
 मन्वद्भिरिकं भविष्यान्तमारुह्यान्वैर्वहुविस्तगम् । वक्ष्ये वैवस्वतं सर्गं नमस्कृत्य विवस्वते ॥ ७
 आद्ये मन्वन्तरेऽतीताः सगाः प्रावर्तकाश्च ये । स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्णं सप्ताऽऽसन्त्ये महर्षयः ॥
 चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्तं वैवस्वतं पुनः ॥ ८
 दक्षस्य च ऋषीणा च भृगुवादीनां महौजसाम् । शापान्महेश्वरस्याऽऽसीत्प्रातुर्भावो महात्मनाम्
 भूयः सप्तर्षयस्ते च उत्पन्नाः सप्त मानसाः । पुत्रत्वे कल्पिताश्चैव स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १०
 प्रजासंतानकृद्भिस्तैरुत्पद्यद्भिर्महात्मभिः । पुनः प्रवर्तितः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमम् ॥ ११
 तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्मणाम् । समासच्यासयोगाभ्यां यथावदनुपूर्वशः ॥ १२
 येषामन्वयसंभूतैर्लोकैऽयं सचराचरः । पुनः स पूरितः सर्गो ग्रहनक्षत्रमण्डितः ॥ १३
 एतच्छ्रुत्वा चचस्तस्य मुनीनां संशयोऽभवत् । ततस्तं संशयाविष्टाः सूतं संशयनिश्चये ॥
 सत्कृत्य परिपमच्छर्मुनयः सशितव्रताः ॥ १४

ऋषय ऊचः—

कथं सप्तर्षयः पूर्वमुत्पन्नाः सप्त मानसाः । पुत्रत्वे कल्पिताश्चैव तन्नो निगद सत्तप ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजाः सूतः पौराणिकः शुभम् ॥ १५

सूत उवाच—

कथं सप्तर्षयः सिद्धा ये वै स्वायंभुवेऽन्तरे । मन्वन्तरं समासाद्य पुनर्वैवस्वतं किल ॥ १६
 भवाभिगवापात्संविद्धा ह्यमाप्तास्ते तदा तपः । उपपन्ना जने लोके सकृदागामिनस्तु ते ॥ १७
 ऊचुः सर्वे ततोऽन्योन्यं जनलोकं भैर्हर्षयः । ऊचुरेव महाभागा वारुणे वितते कर्ता ॥ १८
 सर्वे वयं प्रसूयापश्चाक्षुषम्यान्तरे मनोः । पितामहान्प्रजाः सर्वे ततः श्रेयो भविष्यति ॥ १९
 स्वायंभुवेऽन्तरे शप्ताः सत्यार्थं ते भवेन तु । जज्ञिरे वै पुनस्ते ह जनलोकौदिवं गताः ॥ २०
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुम् । ब्रह्मणो जुहतः शुरुमधौ पूर्वं प्रजेप्सया ॥
 ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति नः शुनम् ॥ २१
 भृगुगङ्गिरा मरीचिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥ २२
 तथाऽस्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः । यज्ञाद्गानि च सर्वाणि वपद्कारश्च मूर्तिमान् ॥
 मूर्तिमन्ति च सामानि यजुषि च सदस्त्रशः । ऋग्वेदश्चाभवत्तत्र पदकमविभूषितः ॥ २४
 यजुर्वेदश्च वृत्ताढ्य औंकारवदनोज्ज्वलः । स्थितो यज्ञार्थसंपृक्तसूक्तब्राह्मणमत्रवान् ॥ २५
 सामवेदश्च वृत्ताढ्यः सर्वगोपपुरःसरः । विश्वायस्वादिभिः सार्धं गन्धर्वैः संभृतोऽभवत् ॥ २६
 ब्रह्मवेदस्तथा पंडुरैः कृत्याविथिभिरन्वितः । मत्स्यङ्गिरसयोगैश्च द्विगरीरशिरोऽभवत् ॥ २७
 लक्षणानि स्वरा स्तोभा निरुक्तस्वरभक्तयः । आश्रयस्तु वपद्कारो निग्रहमग्रहावपि ॥ २८
 दीप्ता दीप्तिरिला देरी दिशः पदिशगीश्वराः । देवकन्याश्च पत्न्यश्च तथा मातर एव च ॥ २९
 आयुः सर्वत एवैते देवस्य यजतो मुखे । मूर्तिमन्तः स्वरूपीरुपा वरुणस्य वपुर्भूतः ॥ ३०

१ खं ह 'दिसिपि' । ग। ३ ख. ग. घ. ङ. 'इत्या दि' । ३ ख. ग. घ. 'यस्वैवमुप' । ४ ख. महापण । ५ ख. ग. घ. ङ. 'बादिहण' । ६ ख. ग. घ. ङ. 'पयक' । ७ घ. पु. क. 'स' । ८ ग. घ. 'श्वर । दे' । ९ ख. ग. घ. 'श्वर । दे' ।

- स्वयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि । ब्रह्मर्षिर्भावभूतस्य विधानाच्च न संशयः ॥ ३१
- कृत्वा जुहार्धं स्रग्भ्यां च स्रुवेण पविशुह्य च । आज्यवज्जुहु(ह)वांचक्रे मन्त्रवच्च पितामहः ० ॥
- ततः स जनयामास भूतग्रामं प्रजापतिः । तस्यार्वाङ्मतेजसस्तस्य यज्ञे लोकपु तैजसम् ॥
- तमसा भावव्याप्यत्वं तथा सत्त्वं तथा रजः ॥ ३३
- सगुणात्तेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितम् । तमसस्तेजसत्वाच्च सर्वभूतानि जाङ्गिरे ॥ ३४
- यदा तस्मिन्नजायन्त काले पुत्रास्तु कर्मजाः । आक्यस्थाल्यामुपादाय स्वशुकं हुतवांश्च ह ॥ ३५
- शुके हुतेऽथ तस्मिंस्तु प्रादुर्भूता महर्षयः । ज्वलन्तो वपुषा युक्ताः सप्त वै प्रसवर्गुणैः ॥ ३६
- हुते चाशौ सकृच्छुके ज्वालाया निःसृतः कविः । हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा ज्वालां भिन्वा विनिःसृतम्
- भृगुस्त्वमिति होवाच यस्मात्तस्मात्स वै भृगुः ॥ ३७
- महादेवस्तथोद्भूतं दृष्ट्वा ब्रह्माणमब्रवीत् । ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वयं ममोः ॥
- विजज्ञेऽथ भृगुर्देवो मम पुत्रो भवत्वयम् ॥ ३८
- तथेति समनुज्ञातो महादेवः स्वयंभुवा । पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तथा भृगुम् ॥
- चारुणा भृगवस्तस्मात्तदपत्यं च स प्रभुः ॥ ३९
- द्वितीयं तु ततः शुक्रमद्गारेष्वपेतत्प्रभुः । अङ्गारेष्वङ्गिरोऽङ्गानि संहितानि ततोऽङ्गिराः ॥ ४०
- संभूतिं तस्य तां दृष्ट्वा ब्रह्मर्षिज्ञानमब्रवीत् । रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥ ४१
- एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदर्शस्पतिः । तस्मादङ्गिरसश्चापि आग्नेया इति नः श्रुतम् ॥
- पदकृत्वस्तु पुनः शुके ब्रह्मणा लोकेकारिणा । हुते समभवस्तत्र पद्भ्यश्चक्षण इति श्रुतिः ॥ ४३
- मरीचिः प्रथमस्तत्र मरीचिभ्यः सर्पुंस्थितः । क्रतौ तस्मिन्सुतो जज्ञे यतस्तस्मात्स वै क्रतुः ॥
- अहं तृतीय इत्यर्थस्तस्मादग्निः स कीर्तयते । केशीश्च निशितैर्भूतः पुलस्त्यस्तेन स स्मृतः ॥ ४५
- केशीर्लम्बैः समुद्भूतस्तस्मात्तु पुलहः स्मृतः । वसुमध्यात्समुत्पन्नो वसुमान्वसुंथाश्रयः ॥ ४६
- वाशिष्ठ इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः । इत्येते ब्रह्मणः पुत्रां मानसाः षण्महर्षयः ॥ ४७
- लोकस्य संतानकरास्तैरिमा र्षिपिताः प्रजाः । प्रजापतय इत्येवं पठ्यन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥ ४८
- अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः । उत्पादिता ऋषिगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः ॥ ४९
- मारीचा भार्गवाश्चैव तथैर्वाङ्गिरसोऽपरे । पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वाशिष्ठाश्चैव विश्रुताः ॥
- आत्रेयाश्च गणाः भोक्ताः पितॄणां लोकविश्रुताः ॥ ५०
- एते समासतस्तात पुत्रैव तु गुणास्त्रयः । अमूर्ताश्च प्रकाशाश्च ज्योतिष्मन्तश्च विश्रुताः ॥ ५१
- तेषां राजा यमो देवो यमैर्विहतकल्पयः । अपरे प्रजानां पतयस्ताऽङ्गुणुध्वमतन्द्रिताः ॥ ५२
- कर्दमः कडपयः शेषो विक्रान्तः सुश्रवास्तथा । बहुपुत्रः कुमारश्च विवस्वान्सशुचिश्रवाः ॥
- मचेतसोऽरिष्टनेमिर्बहुलश्च प्रजापतिः । इत्येवमादयोऽन्येऽपि बहवश्च प्रजेश्वराः ॥ ५४
- कुशोन्नया बालखिल्याः संभूताः परमर्षयः । मनोजवाः सर्वगताः सार्वभौमाश्च तेऽभवन् ॥ ५५

१ स. 'य तच्छुक्रं ध्रुवे' । २ घ. द. जहते । ३ ख. प. द. स्थितः । ४ ख. घ. मुष्णा मुष्णाः प्रसवर्गुणैः ।
 ५ क. ख. घ. 'एतां प्रादुर्भूता' । ६ ख. प. त्वया प्रो । ७ क. ख. घ. प्रभो । ८ ख. प. द. 'देव म' । ९ घ. 'विवप
 द' । १० घ. 'विश्रुताः' । ११ क. ग. द. 'स्यतिः' । १२ द. 'कपारि' । १३ ख. ग. घ. 'दृष्ट्वाङ्ग' । १४ घ.
 'सुति' । क' । १५ ख. ग. प. द. 'नय तस्मा' । १६ घ. 'शितैर्भूतैः म' । १७ ग. घ. 'सुमान्वय' । १८ क. अर्थाच्च ।

: (प्रजापतिवशात्सुकीर्तनम्)

जाता भस्मरूपोर्द्द्वयां ब्रह्मर्षिगणपमताः । वैखानसा मुनिगणास्तपःश्रुतपरायणाः ॥ ५६
 श्रोतोभ्यस्तस्य चौत्पन्नाश्विनौ रूपसंमिता । विदुर्जन्माक्षरजसो विमला नेत्रसंभवाः ॥ ५७
 ज्येष्ठाः प्रजानां पतगः श्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे । ऋषयो रोमरूपेभ्यस्तथा स्वेदमलोद्भवाः ॥ ५८
 दारुणा हि रुते मासा निर्यासाः पक्षसंभयः । वत्सरा ये त्वहोरात्राः पित्रं (त्र्यं) ज्योतिश्च दारुणम्
 रौद्रं लोहितमित्वाद्दुर्लौहितं कनकं स्मृतम् । तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमश्च पशवः स्मृताः ॥ ६०
 येऽर्चिपस्तस्य ते रुद्रास्तथाऽऽदित्याः समुद्भवाः । अद्भारेभ्यः समुत्पन्ना ज्योतिषो दिव्यमानुषाः
 आदिमानस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मसमुद्भवः । सर्वकामदमित्याहुस्तत्र कन्यामुदाहरन् ॥ ६२
 ब्रह्मा सुरगुरुस्तत्र त्रिदशैः संमतीदति । इमे वै जनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वराः ॥ ६३
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः । तत्प्रसादादिमाह्लोकान्धारयेयुरिमाः क्रियाः ॥
 द्वंद्वं संवर्धयामास तत्र तेजो विवर्धनम् । देवेषु वेदविद्वांसः सर्वे राजर्षयस्तथा ॥ ६५
 वेदमन्त्रपराः सर्वे प्रजापतिगुणोद्भवाः । अनन्तं ब्रह्म सत्यं च तपश्च परमं भुवि ॥ ६६
 सर्वे हि वयमेते च तत्रैव प्रसवः प्रभो । ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव लोकैश्चैव चराचराः ॥ ६७
 मरीचिमादितः कृत्वा देवाश्च ऋषिभिः सह । अपत्यानीह संचिन्त्य तेऽपत्यं कामयामहे ॥ ६८
 तस्मिन्पक्षे महाभागा देवाश्च ऋषिभिः सह । एतद्दशसमुद्भवाः स्थानकालाभिमानिनः ॥ ६९
 न च तेनैव रूपेण स्थापयेयुरिमाः प्रजाः । युगादिनिधर्माभ्यै स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ७०
 ततोऽब्रवीच्छोकगुरुः परमित्यधिचारयन् । एवं देवा विनिश्चित्य मया सृष्टा न संशयः ॥
 भवतां वंशसंभूताः पुनरते महर्षयः ॥ ७१
 तेषां भृगोः कीर्त्तयिष्ये वंशं पूर्वं महात्मनः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्यां च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥
 भार्ये भृगोरप्रतिमे उत्तमेऽभिजने शुभे । हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिश्रुता ॥
 पुलोमश्चापि पौलोमी दुहिता वरवाग्निनी ॥ ७३
 भृगोस्त्वजनपदिव्या काच्यं वेदविदां वरम् । देवामुराणामाचार्यं शुक्रं कविमुतं ब्रह्मम् ॥ ७४
 स शुक्रशोभना ख्यातः स्मृतः काच्योऽपि नामतः । पितृणां मानसी कन्या सोमपानां पशस्विनी
 शुक्रस्य भार्या गोनाम विजज्ञे चतुरः सुतान् ॥ ७५
 ब्राह्मणेण तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मविद्यमः । तस्यामेव तु चत्वारः पुत्राः शुक्रस्य जज्ञिरे ॥ ७६
 त्वष्टा वरुणी द्वावेतौ शण्डामर्कौ च तामुभौ । ते तदाऽऽदित्यसंकाशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥
 रक्षानः पृथुरशिमश्च विद्वानपस्य वृद्धद्विराः । वरुत्रिणः सुता ह्येते ब्रह्मिष्ठाः सुरयाजकाः ॥ ७८
 इज्याधर्मिणाशार्थं मनुमेत्याभ्येयोजयन् । निरस्यमानं वै धर्मं दृष्टेन्द्रो मनुमब्रवीत् ॥ ७९
 एतेरेव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि याजनम् । धृत्वेन्द्रस्य तु तदाकथं तस्मादेशात्प्रयाक्रमेत् ॥ ८०
 विरोभूतेषु तेऽपिन्द्रो धर्मपत्नीं च चेतनाम् । ग्रहेण मोचयित्वा तु ततः सोऽनुससार ताम् ॥ ८१

१ ग. घ द. 'दिव्यो ज' । २ ग. ग घ. द. 'एतः भूतो गार्ग्य' । ३ ल. ग घ दित्त ज्यो । ४ ग घ.
 द. 'सर्वे मभवाः । ग' । ५ ख. घ. 'रुद्र' । ६ ख. घ द. 'न. गार्ग्यो' । ७ ख. घ. द. 'विशुद्ध' ।
 ८ व 'मभिः' । ९ ख. ग. द. 'देव' । १० घ 'नरेऽभिः' । ११ द 'गार्ग्य' । १२ गार्ग्यो । १३ ग.
 घ 'वरा' । १३ क 'नृ' । १४

- तत इन्द्रविनाशाय यतमानान्यतींस्तु नान् । तत्राऽऽगतान्पुनर्दृष्ट्वा दुष्टानिन्द्रः महन्व(ष्य) तु ॥
 सुष्वाप देवदेवैस्य वेद्यां च दक्षिणे तनः ॥ ८२
- तेषां तु भैक्ष्यमाणानां तत्र जालाऽङ्गैः सह । शीर्षाणि न्यपतंस्तानि खर्जूराण्यभवंस्ततः ॥ ८३
- एवं चरुत्रिणः पुत्रा इन्द्रेण निहताः पुरा । यजेत्यां देवयानी च शुक्रस्य दुहिताऽभवत् ॥ ८४
- त्रिशिरा विश्वरूपास्तु त्वष्टः पुत्रोऽभवन्महान् । * यशोधरायामुत्पन्नो वैरोचन्यां महायशाः ॥
 विश्वरूपातुजश्चापि विश्वकर्मा यमः स्मृतः ॥ ८५
- भृगोस्तु भृगवो देवा जङ्घिरे-द्वादशाऽऽत्मजाः । देव्यां तान्सुपुत्रे सर्वाङ्काव्यथैवोऽऽत्मजान्प्रभुः ॥
 भुरनो भावनश्चैव अन्यश्चान्यायतस्तथा । क्रतुः श्रवाश्च पूर्वा च व्यजयो व्यष्टुपश्च यः ॥
 प्रसवश्चाप्यजश्चैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ॥ ८७
- इत्येते भृगवो देवाः स्मृता द्वादश याज्ञिकाः । पौलोम्यजनयत्पुत्रं ब्रह्मिष्ठं वसिनं विभुम् ॥ ८८
- व्याधितः सोऽष्टमे मासि गर्भः क्रूरं कर्मणा । च्यवनाच्यवनः सोऽर्थं चेतनस्तु र्भचेतसः ॥
 प्राचेतसाच्च्यवनक्रोधादध्वानं पुरुषादजः ॥ ८९
- जनयायास पुत्रो द्वौ सुकृत्यायां च भार्गवः । आत्मवानं दधीचं च तातुमौ साधुसंमतौ ॥ ९०
- सारस्वतः सारस्वत्यां दधीचाच्चोपपद्यते । रुचीं पत्नीं महाभागा आत्मवानस्य नाहुषी ॥ ९१
- तस्यै तूर्वोर्हृदिपिङ्गे ऊरू भित्वा महायशाः । आर्वश्चाऽऽसीदृचीकस्तु दीप्तमिसंहशमभः ॥ ९२
- जमदग्निर्दधीकस्य सत्यवत्यां व्यजायत । भृगोर्ध्वं चरुपर्यासे रौद्रवैष्णवयोस्तथा ॥ ९३
- जमनाद्रैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत । रेणुका जमदग्नेस्तु शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥
 ब्रह्मज्ञमयं रामं सुपुत्रेऽमिततेजसम् ॥ ९४
- और्वस्याऽऽसीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् । तेषां पुत्रसहस्राणि भार्गवाणां परस्परार्धे ॥ ९५
- ऋष्यन्तरेषु चैवाहा बहवो भार्गवाः स्मृताः । वैरसौ विश्वोऽश्विपेणश्चैव पाण्डः पथ्यः सशौनकः
 गोत्रेण सप्तमा ह्येते पञ्चा ज्ञेयास्तु भार्गवाः ॥ ९६
- शृणुताङ्घ्रिरसौ वंशमग्नेः पुत्रस्य धीमतः । यस्यान्ववाये संभूता भारद्वाजाः सगौतमाः ॥
 देवाश्चाङ्घ्रिरसो मरुष्यास्त्वपुमन्तो महौजसः ॥ ९७
- सुरूपा चैव मारीची कार्दमी च तथा स्वराट् । पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्यास्त्वथर्वणः
 इत्येताऽङ्घ्रिरसः पत्न्यस्तासु बह्व्यामि संततिम् ॥ ९८
- अथवर्णस्तु दायादास्तासु जाताः कुलोद्भवाः । उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्वेनाम् ॥
 वृहस्पतिः सुरूपायां गौतमः सुपुत्रे स्वराट् । अरन्ध्यं वामदेवं च उतथ्यमुशिनं तथा ॥ १००

* इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ य. प्रदाय । २ य. द. 'वश वेदधे द' । ३ क. य. महमा । ४ य. जयन्ती । ५ य. य. द. 'वानुजा' ।
 ६ य. द. 'य वेदन तु प्र' । ७ य. य. 'तन तु प्र' । ८ य. 'सः । प्रचेतसाच्च्यवेन क्रो' । ग. 'तः । प्रचे' ।
 य. 'तः । वंशेण च्यवना क्रो' । द. 'तः प्रचेत' । 'दयवेने क्रो' । ९ य. आमान । १० य. ग. द. 'धिवशोपय' ।
 ११ य. श्विव' । १२ द. 'श्व कर्षो' । १३ य. य. ऊरु भि' । १४ क. 'य रुषिपयां ये री' । य. द. 'य रुषिप' ।
 १५ य. 'द. सन्तरे' । १६ य. द. गमी ति' । १७ य. ग. द. 'य दाष्ट' । १८ य. य. द. 'तनः । १' ।

[अ० ६६ श्लो० १०१-१२१]

ः (प्रजापतिवशानुकीर्तनम्)

विष्णुः पुत्रस्तु पथव्यायां संवर्तेश्वैव मानसः । विचिचक्षं तथा यस्य शरद्व्याप्युतथ्यजः ॥१०१

आदिजो दीर्घतमा बृहदुत्थो वामदेवजः । विष्णोः पुत्रः सुधन्वान ऋषभश्च सुधन्वेनः ॥ १०२

रथकारः स्मृता देवा ऋषयो ये परिश्रुताः । बृहस्पतेर्भरद्वाजो विश्वनोः सुमहापशाः ॥ १०३

अङ्गिरसस्तु संवर्तो देवानङ्गिरसः शृणु । बृहस्पतेर्यवीर्यामो देवा ह्यङ्गिरसः स्मृताः ॥ १०४

औरसाङ्गिरसः पुत्राः सुरूपायां विजङ्गिरे । औदार्यायुर्देनुर्दक्षो र्दग्धः प्राणस्तथैव च ॥ १०५

हविष्मांश्च हविष्णुश्च क्रेतुः सत्यश्च ते दश ॥ १०६

अयस्यस्तु उतथ्यश्च वामदेवस्तथोसिर्जः । भारद्वाजाः शांकृतिका गार्ग्यकान्वरथीतराः ॥१०६

मुद्गला विष्णुवृद्धाश्च हरिता वायवस्तथा । तथा भाक्षा भरद्वाजा आर्षभाः किंभयास्तथा ॥१०७

एते ह्यङ्गिरसः पक्षा विज्ञेया दश पञ्च च । ऋष्यन्तरेषु वै बाह्या बहवोऽङ्गिरसः स्मृताः ॥१०८

मारीचं परिवक्ष्यामि वंशमुत्तमपूरुषम् । यस्यान्ववाये संभूतं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १०९

मरीचिरापश्चकमे ताभिर्ध्यायन्प्रजेप्सया । पुत्रः सर्वगुणोपितः प्रजावींशुरुचिर्दितिः ॥ ११०

संपूर्जयैते प्रशस्तायां मनसा भाविता प्रभुः ॥ ११०

आहूताश्च ततः सर्वा आपः समवसत्प्रभुः । तासु मणिहितात्मानभेकः सोऽजनयत्प्रभुः ॥ १११

पुत्रमप्रतिमन्नाम्नाऽरिष्टनेमिः प्रजापतिः । पुत्रं मरीचं सूर्याभं वर्षी वेशो व्यजीजनत् ॥ ११२

प्रध्यायन्निह सतां वाचं पुत्रार्थी सलिले स्थितः । सप्त वर्षसहस्राणि ततः सोऽप्रतिभोऽभवत् ॥११३

कश्यपः सविर्तुर्वद्वांस्तेन स ब्रह्मर्षीः समः । मन्वन्तरेषु संवर्षु ब्रह्मणांऽशेन जायते ॥ ११४

कन्यानिमित्तमित्येके दक्षेण कृपिताः प्रजाः । अपिचत्स तदा कश्यं कश्यं मद्यभिहोच्यते ॥११५

ऋर्हथेकसा हि विज्ञेयी वाङ्मनः कश्य उच्यते । कश्यं मद्यं स्मृतं विभैः कश्यपानांस्तु कश्यपः ॥

करोति नाम यद्वाचो वैचं क्रमुद्राहृतम् । दक्षाभिनासः कृपिताः कश्यपस्तेन सोऽभवत् ॥

तस्माच्च कश्यपेनोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिनो । तस्माद्दक्षः कश्यपाय कन्यास्ताः प्रत्यपद्यत् ॥

सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्पः सर्वास्ता लोकमातरः ॥ ११८

इत्येतमृपिसर्गा तु पुण्यं यो वेद चारुगम् । आयुष्मान्पुण्यवाञ्छुद्दः सुखभागेत्यमुत्तमम् ॥

धारणाच्छ्रेयणाद्यैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८

अथाब्रुवन्पुनः सर्वे मुनयो रोमहर्षणम् । विनिवृत्ते प्रजासर्गे पृष्ठे वै चाक्षुरस्य ह ॥

निसर्गः संप्रवृत्तोऽयं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ १२०

त उवाच—

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः स्वयं दक्षः स्वयंभुवा । मसर्ज दक्षो भूगानि गतिमन्ति धृषाणि च ॥

उपस्थितेऽन्तरे द्वास्मिन्मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ १२१

* इदमर्थं नास्ति इ. पुस्तके । + इदमर्थं नास्ति य. पुस्तके ।

१ ए. ग. इ. विष्णुः २ ग. य. विचिचक्ष । ३ य. प. विष्णुः पु । ४ ग. य. न्वतः । ५ सं. घ. 'तः मनः' । ६ ए. घ. दमः प्रा । ७ दसः प्रा । ८ य. घ. द. प्रतः घ । ९ घ. 'वैशिजः' । १० घ. घ. द. 'जः । भर' । ११ घ. इ. रमो प । १२ य. 'रवस्तथा । मा' । १३ ग. य. 'वाग्नेर' । १४ य. 'ज्यभाविता तत्र मनसा माग्निना पुनः । १५ य. 'उदर' प्र मनसा मनसा भा' । १६ य. 'मैवि कृ' । १७ य. यः स्मृतः । १८ क. 'पु मद्र' १९ ए. ग. य. 'इत्युक्तो दक्षेन कृपिः प्र । १० द. 'रा वर' । ११ दक्षे' । १२ 'वा' कृ' । १३ य. इ. वाचा । १४ य. 'ना । तेषामनुपस्थिते' इ. ६ ;

ततः प्रवृत्तो दक्षस्तु प्रजाः स्रष्टुं चतुर्विधाः । जरायुजाण्डजाश्चैव उद्भिज्जाः स्वेदजास्तथा ॥ १२२ ॥
दश वर्षसहस्राणि तपन्वां घोरं महत्तपः । संभावितो योगवलयैरणिमाद्यैर्विशेषतः ॥ १२३ ॥

आत्मानं व्यभजच्छ्रीमान्मनुष्योरगराक्षसान् । * देवासुरसगन्धर्वादिद्व्यसंहननप्रजान् ॥

ईश्वरानात्मनस्तुल्यान्स्वप्नविणतेजसा ॥ १२४ ॥

तथैवान्यानि मुदितो गतिमन्ति ध्रुवाणि च । मानसान्येव भूतानि सिसृशुर्विविधाः प्रजाः ॥

ऋषीन्देवान्सगन्धर्वांमनुष्योरगराक्षसान् । यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुमृगांस्तथा ॥ १२५ ॥

यदाऽस्य मनसा स्रष्टा न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः । अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥

मैधुनेन च भावेन सिसृशुर्विविधाः प्रजाः । अंसिक्रीं चावहत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥

सुतां सुमहता युक्तां तपमा लोकधारिणीम् । यया धृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १२६ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीमी श्लोकौ प्राचेतसं प्रति । दक्षस्योद्ब्रह्मो भार्यामसिक्रीं वीरणीं वैराम् ॥ १२७ ॥

कूपानां नियतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनाम् । नदीगिरिषु सर्जस्ताः पृष्ठतोऽनुययौ प्रभुः ॥

ते दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यति वै प्रजाः । प्रथमोऽत्र द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥

तथाऽगच्छद्यथाकालं कूपानां नियुते तु सः । अंसिक्रीं वैरिणीं यत्र दक्षः प्राचेतसोऽवहत् ॥ १२८ ॥

अथ पुत्रसहस्रं स वैरिण्यामामितौजसा । असिक्न्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥ १२९ ॥

तांस्तु दृष्ट्वा महातजाः स विवर्धयिष्यन्प्रजाः । देवापिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः ॥

नाशाय वचनं तेषां शापायैवाऽऽत्मनीऽऽब्रवीत् ॥ १३० ॥

पः स वै मोच्यते विप्रः कश्यपस्येति कृत्रिमः । दक्षशापभयाद्भीतो ब्रह्मपितृस्तेन कर्मणा ॥

यः कश्यपसुतस्याथ परमेष्ठीं व्यजायत । मानसः कश्यपस्येह दक्षशापभयात्पुनः ॥ १३१ ॥

तस्मात्स कश्यपस्याथ द्वितीयं मानसोऽभवत् । स हि पूर्वममुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः ॥ १३२ ॥

येन दक्षस्य पुत्रास्ते हर्षश्वा इति विश्रुताः । निन्दार्थं नाशिताः सर्वे विनष्टाश्च न संशयः ॥

तस्योद्यतस्तदा दक्षः क्रुद्धो नाशाय वै प्रभुः । ब्रह्मर्षिन्वै पुरस्कृत्य याचितः परमेष्ठिना ॥

ततोऽभिसंधितं चक्रे दक्षस्तु परमेष्ठिना । कन्वायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवतिविति ॥ १३३ ॥

ततो दक्षः सुतां प्रादात्प्रियायां वै परमेष्ठिने । तस्मात्स नारदो जज्ञे भूयः शौन्तो भयादपिः ॥

तद्वपुश्च्युत्य विप्रास्ते जातकौतूहलाः पुनः । अपृच्छन्वदतां श्रेष्ठं सूतं तत्रार्थदर्शिनम् ॥ १३४ ॥

ऋषय ऊचुः—

कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महात्मना । प्रजापतिसुतास्ते वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥

स तथ्यं वचनं श्रुत्वा जिज्ञासासंभवं शुभम् । मोयाच मधुरं चाक्यं तेषां सर्वशुणान्वितम् ॥

दक्षपुत्राश्च हर्षश्वा विवर्धयिषवः प्रजाः । समागता महाधीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥ १३५ ॥

* एतदर्धस्थानेऽयं श्लोकः—देवासुरसगन्धर्वांमनुष्योरगराक्षसान् । समनवानेतान्स्वर्वादिद्व्यसंहननप्रजाय । इति वा. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१ ग. घ. ङ. 'व तथा स्व स्वेदजोद्भिजाः द' । ग. घ. ङ. 'व तथा स्व स्वेदजोद्भिजाः । २° । २ ग. घ. ङ. भ्रमशी या' । ३ वा. ग. ङ. पुन । ४ वा. घ. ङ. 'रिपसप्तताः । ५ वा. घ. ङ. मा न दि' । ६ वा. घ. ङ. 'तेन सः । ७ ग. घ. ङ. अश्री । ८ वा. घ. ङ. 'शाम् । ९ वा. ङ. 'शाम् । १० वा. पूर्व स' । ११ वा. घ. ङ. तेन । १२ वा. पुनः । १३ वा. ङ. शापभया कः । १४ वा. शापभयो कवि ।

:(कश्यपीयप्रजासर्ग)

वालिका वत यूयं वै न प्रजानीध भूतलम् । अन्तमूर्ध्वपथश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ १४७
किंश्रमाणं तु मेदिन्याः स्रष्टव्यानि तथैव च । भविज्ञापेह स्रष्टव्यं अन्यथा किं नु स्रक्ष्यथ ॥
अल्पं वाऽपि बहुर्वाऽ(वाऽ)पि तत्र दोषस्तु दृश्यते ॥ १४८
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशम् । वायुं तु समनुप्राप्य गतास्ते वै पराभवम् ॥ १४९
अद्यापि न निवर्तन्ते भ्रमन्तो वायुमिश्रिताः । एवं वायुपथं प्राप्य भ्रमन्ते ते महर्षयः ॥ १५०
स्वेषु पुत्रेषु नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रपसृजत्प्रभुः ॥ १५१
प्रजा विवर्धयिषन्नः शबलाश्वः पुनस्तु ते । पूर्वमुक्तं वचस्तत्र श्राविता नारदेन ह ॥ १५२
तच्छ्रुत्वा वचनं सर्वे कुमारस्ते महौजसः । अन्पोन्यभूचस्ते सर्वे सम्यगाह महानृपिः ॥
भ्रातृणां पदवीं चैव गन्तव्या नात्र संशयः । १५३
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः । श्रुतेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतोदिशम् ॥
अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवाऽऽपगाः ॥ १५४
ततः प्रभृतिं चैव भ्राता भ्रातुरन्वेपणे रतः । प्रयातो नश्यति तथो तन्न कार्यं विजानता ॥ १५५
नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽभवद्विभुः । नारदं नाशमेहीति गर्भवासें वसेति च ॥ १५६
तथा तेष्वपि नष्टेषु महात्मसु पुरा किल । पष्टिकन्याऽसृजदक्षो वैरिण्यामेव विश्रुताः ॥ १५७
तास्तदा प्रतिजग्राह पत्न्यर्थे कश्यपः प्रभुः । धर्मः सोमस्तु भगवांस्तथैवान्ये महर्षयः ॥ १५८
इमां विस्मृष्टिं दक्षस्य कृत्स्नां यो वेद तत्रतः । आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः प्रजावांश्च भवत्युत ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवशानुकीर्तन नाम पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५८२५

अथ पट्यष्ठितमोऽध्याय ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

ऋषय ऊचुः—

देवाना दानवानां च दैत्यानां चैव सर्वशः । उत्पत्तिं विस्तरेणेह ब्रूहि वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १

सूत उवाच—

धर्मस्य तावद्दक्ष्यामि निसर्गं तं निबोधत । अरुन्धती चसुर्षामी लम्बा भानुर्भस्त्वती ॥ २

संकला च मुहूर्ता च साध्या विश्वा तथैव च । धर्मपत्न्यो दश त्वेता दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥

साध्यां पुत्रास्तु धर्मस्य साध्यान्द्वादश जज्ञिरे । साध्या नाम महाभागश्छन्दजा यज्ञभागिनः ॥

देवेभ्यस्तान्परान्देवान्देवज्ञाः परिर्क्षवे ॥ ४

ब्रह्मणो वै मुखात्सृष्टा जया देवाः प्रजेप्सया । सर्वे मन्त्रशरीरास्ते स्मृता मन्वन्तरेष्विह ॥ ५

* दशमर्थे नास्ति ख. ग. घ ङ पुस्तकेषु ।

१ ख. ग. ङ 'जान च भू । २ ङ दिशा. । ३ ग. घ ङ तु नाशन प्रा' । ४ ख. घ. ङ. 'न्ते विस्तारा-
यामल्लिखत । ५ ख. ग. घ. ङ. 'यदा । ६ ख. घ. ङ. 'क्षो विरि' । ७ घ 'व्या पनी तु धी' । ८ क.
अ' । ९ ग. घ. ङ. 'द्वाना वै ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च वृहद्यच्च रथंतरम् । चित्तिश्चैव विचिच्छिश्च आकृतिः कूतिरेव च ॥ ६
 विज्ञाता चैव विज्ञातो मनो यज्ञश्च ते स्मृताः । नामान्येतानि तेषां वै जयानां प्रथितानि च ॥
 ब्रह्मशापेन ते जाताः पुनः स्वायंभुवे जिताः । स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः ॥ ८
 तामेसे हरयो नाम वैकुण्ठा रैवतान्तरे । साध्याश्च चाक्षुषे नाम्ना छन्दजा जज्ञिरे सुराः ॥ ९
 धर्मपुत्रा महाभागाः साध्या ये द्वादशामराः । पूर्वं स्म अनुस्यून्ते चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ १०
 स्वारोचिषेऽन्तरेऽतीता देवा ये वै महौजसः । तुषिता नाम तेऽन्योन्यमुच्ये चाक्षुषेऽन्तरे ॥ ११
 किञ्चिच्छ्लिष्टे तदा तस्मिन्देवा वै तुषिताऽब्रुवन् । इतरेतरं महाभागान्वयं साध्यान्प्रविश्य वै ॥
 मन्वन्तरे भविष्यामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १२
 एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । तस्माद्द्वादश संभूता धर्मात्स्वायंभुनात्पुनः ॥ १३
 नरनारायणौ तत्र जज्ञाते पुनरेव हि । विपश्चिदिन्द्रो यक्षाऽऽसीत्तथा सत्यो हरिश्च तौ ॥
 स्वारोचिषेऽन्तरे पूर्वमास्तां तौ तुषितौ सुरौ ॥ १४
 तुषितानां तु साध्यत्वे नामान्येतानि वक्ष्यते । मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो यानश्च धीर्यन्त्रात् ॥
 चित्तिर्हयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा । प्रभवोऽथ विभुश्चैव साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥ १५
 स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः । नामान्यासन्पुनस्तानि तुषितानां निबोधत ॥ १७
 प्राणोऽपानस्तथोदानः समानो व्यान एव च । चक्षुः श्रोत्रं तथा प्राणः स्पर्शो बुद्धिर्मनस्तथा ॥
 माणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च । नामान्येतानि पूर्वं तु तुषितानां स्मृतानि ह ॥ १९
 वसोस्तु वसवः पुत्राः साध्यानां मनुजाः स्मृताः । धरो भ्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानलोऽनिलः ॥
 मत्स्यश्च मभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ २०
 धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहंषवहस्तथा । ध्रुवपुत्रो भवो नाम्ना कालो लोकप्रकालनः ॥ २१
 सोमस्य भगवान्वर्चा ब्रुवश्च ग्रहबोधनः । रोहिण्यां तौ समुत्पन्नौ त्रिषु लोकेषु विभ्रुतौ ॥ २२
 धारोर्भिकलिलाश्चैव चयश्चन्द्रप्रसः सुताः । आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः शमः शान्तस्तथैव च ॥ २३
 स्कन्दः सनत्कुमारश्च जज्ञे पादेन तेजसः । अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥
 तस्य शाखो विशालश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥ २४
 आनिलस्य शिवा भार्गो तस्याः पुत्रो मनोजवः । अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य च ॥ २५
 मत्स्यस्य विदुः पुत्र ऋषिर्नार्त्तनो तु देवलः । द्वौ पुत्रो देवलस्यापि क्षमावन्तौ र्मनीषिणौ ॥ २६
 बृहस्पतेस्तु भगिनी वरुणी ब्रह्मचारिणी । योगसिद्धा जगत्कृन्त्यमसक्तौ विचरत्पुन ॥ २७
 मभामस्य तु या भार्गो वसुनामष्टमस्य ह । विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥
 स कर्ता सर्वशिल्पानां विद्वानां चैव वर्षिकः । भूषणानां च सर्वेषां कर्ता कारयिता च सः ॥
 सर्वेषां च विमानानि देवतानां करोति सः । मानुषाथोपजीवन्ति यस्य शिल्पानि शिल्पिनः ॥

१ म. ग. घ. ट. 'भुवो जि' । २ म. ग. घ. ङ. 'मसा ह' । ३ स घ. ट. ट. 'व ख. ग. घ. ट. 'रो पान' ।
 ५ ग घ. ङ. 'निर्व पु' । ६ ग. ट. 'श्रि भद्रोऽप्राय रथ' । ७ ग. घ. ट. 'दन्त्यो रमहा' । ८ ग. घ. ट. भगोः पुत्रं
 कुमारं तु रवाहा जने मुगवृत्तम् । ९ १० ग. घ. ट. 'वैव मेपय' । १० घ ट 'म'अप ट' । ११ म. घ ट मन्-
 रिभृ' । १२ म. ग. घ. ट. 'नी भुवग मन्वादिनी' । यो' । १३ ख ग घ. 'साय रनिश्ट' । १४ । १५ म
 घ टि' । १६ म. ग. घ ट ग मन्व' । १७ । १८ म

(कथयपीयप्रजासर्गः)

विश्वे(श्व)देवास्तु विश्वाया जज्ञिरे दश विश्रुताः । क्रतुर्दक्षः श्रवः सत्यः कालः कामो धुनिस्तथा
 कुरुब्रान्मप्रभवांश्चैव रोचमानश्च ते दश । धर्मपुत्राः स्मृता ह्येते विश्वायां जज्ञिरे शुभाः ॥ ३२
 मरुत्वन्त्यां तु मरुतो भानवो भानुजाः स्मृताः । मुहूर्ताश्च मुहूर्तायां धोषं लम्बा व्यजायत ॥ ३३
 संकल्पयायां तु संजज्ञे विद्वान्संकल्प एव च । नागवीध्यस्तु जाम्ब्यां च पथप्रयसमाश्रिताः ॥ ३४
 पृथिवीविपयं सर्वभूतैन्धत्यां व्यजायत । एष सर्गः समाख्यातो विद्वान्धर्मस्य शाश्वतः ॥ ३५
 मुहूर्ताश्चैव तिध्यश्च पतिभिः सह सुव्रताः । नामतः संप्रवक्ष्यामि ह्यवतो मे विबोधत ॥ ३६
 अहोरात्रविभागश्च नक्षत्राणि सप्तसतः । मुहूर्ताः सर्वनक्षत्रा अहोरात्रविदस्तथा ॥ ३७
 अहोरात्रकलानां तु पदशतीत्यधिका स्मृता । रवेर्गतिविशेषेण सर्वेषु ऋतुमिच्छतः ॥ ३८
 ततो वेदविदश्चैतां तिथिमिच्छन्ति पर्वसु । अविशेषेषु कालेषु योष्यः स पितृदानतैः ॥ ३९
 रौद्रः सार्वस्तथा मैत्रः पिण्ड्यवासव एव च । आप्योऽथ वैश्वदेवश्च ब्राह्मो मध्याह्नसंश्रितः ॥ ४०
 प्राजापत्यस्तथा ऐन्द्रस्तथेन्द्रो निर्ऋतिस्तथा । वारुणश्च तथाऽर्यम्णो भोगाध्यापि दिनाश्रिताः ॥
 पते दिनमुहूर्ताश्च दिवाकरविनिर्मिताः । शंकुच्छायाविशेषेण वेदितव्याः प्रमाणतः ॥ ४२
 अजास्तथाऽहिर्बुध्नश्च पूषा हि यमदेवताः । आग्नेयभ्यापि विज्ञेयः प्राजापत्यस्तथैव च ॥ ४३
 ब्रह्मतीम्पस्तथाऽऽदित्यो बार्हस्पत्योऽथ वैष्णवः । सावित्रोऽथ तथा त्वष्ट्रो वायव्यश्चेति संग्रहः
 पकरात्रिमुहूर्ताः स्युः क्रमोक्ता दश पञ्च च । इन्दोर्गत्युदया श्लेषा नालिकाः पादिकास्तथा ॥
 कालावस्थास्त्विमास्त्वेते मुहूर्ता देवताः स्मृताः ॥ ४५
 सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि विहितानि च । दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद्यथाक्रमम् ॥
 स्थानं जारद्ववं मध्ये तथैरावतमुत्तरम् । वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥ ४७
 अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथिरिति स्मृता । पुष्योऽश्लेषापुनर्वसु वीथिरैरावती मता ॥
 तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते ॥ ४८
 पूर्वोत्तरे फाल्गुन्यौ च मघा चैर्वायमी स्मृता । हस्तचित्रे तथा स्वाती गोवीथीत्यभिशाब्दिता ॥
 ज्येष्ठा विशाखाऽनुराधा वीथी जारद्ववो स्मृता । पतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
 मूलं चाऽऽषाढे द्वे चापि अजवीध्यभिशाब्दिता । श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गां क्षताभिपक्तया ॥
 वैश्वानरी भार्द्रपदे रेवती चैवं कीर्तिता । स्मृता वीध्यस्तु तिस्रस्ता भोगो वै दक्षिणो बुधैः ॥
 सप्तविंशत्तु याः कन्या दक्षः श्रोमाय ता ददौ । सर्वा नक्षत्रनाम्यस्ता ज्योतिषे चैव कीर्तिताः ॥
 तासाभैपत्यान्यभवन्दीप्तान्यामिततेजसा ॥ ५३
 यास्तु शेषास्तदा कन्याः प्रतिजग्राह कश्यपः । चतुर्दश महाभागाः सर्वास्ता लोकमातरः ॥ ५४

१ क. 'लो मरुत्वन्तो म' । २ ग. प. द. च । नववीध्यस्तु जामाया प' । ३ प. क. 'सखत्यामजा' ।
 ४ ग. म. प. द. 'रं वि' । ५ ग. प. द. 'माभितः । ६ स. स्मृताः । ७ प. 'पुत्रैर्भुविनिस्तथा' । त' । ८ स. ग.
 द. 'त नियुः । त' । ९ प. 'तः । १० स 'दः संप्रस' । ११ स 'दः संप्रस' । १२ स. प. 'विध्य वा' । १३ स. प. 'मायया' ।
 १४ प. 'भजते' । १५ स. 'ती स्मृता' । १६ प. 'दे वन्तु' । १७ स. प. द. 'पार्ष्णी स्मृ' । १८ स. ग. प. 'द' । 'वीध्यो-
 रपतिः' । १९ स. ग. प. 'व-य-य' । २० ग. द. री मरुप । २१ क. मार्गो वै दक्षिण बु' । २२ प. 'मन्यभवन्ती-
 मा' । २३ ग. 'दितिरेवम' । द' ।

(वक्ष्यपीयप्रजासर्गः) :

- अदितिर्दितिर्दनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा । सुरभिर्विनर्ता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा ॥
 कैटुर्मुनिश्च धर्मज्ञः प्रजास्तासां निबोधत ॥ ५५
- चारिष्णवेऽन्तरेऽतीते ये द्वादश पुरोगमाः । वैकुण्ठा नाम ते साध्या बभूवुश्चाक्षुषेऽन्तरे ॥ ५६
 उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन्नपूनेवैवस्वतस्य ह । आराधिता ह्यदित्या ते समेत्याऽऽहुः परस्परम् ॥ ५७
 एतामेव महाभागामदितिं संप्रविश्य वै । वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन्योगादर्धेन, तेजसः ॥ ५८
 गच्छामः पुत्रतामस्यास्तौन्नः श्रेयो भविष्यति । अदित्यास्तु प्रसूतानामादित्यत्वं भविष्यति ॥ ५९
 एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्याऽन्तरे मनोः । जज्ञिरे द्वादशाऽऽदित्या मारीचात्कश्यपात्पुनः ॥
 शतक्रतुश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि । वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन्नरनारायणौ सुरौ ॥ ६१
 तेषामपि हि देवानां निधनोत्पत्तिरुच्यते । यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन्नुदयास्तामयाबुधौ ॥
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य च महात्मनः ॥ ६२
 श्रेष्ठानुश्रविके यस्माच्छक्ताः शब्दादिलक्षणे । अष्टात्मकेऽणिमाद्ये च तस्मात्ते जज्ञिरे सुराः ॥ ६३
 इत्येष विषये रागः संभूत्याः कारणं स्मृतम् । ब्रह्मशापेन संभूता जयाः स्वायंभुवे जिताः ॥ ६४
 स्वारांश्चिपे वै तृपिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः । तामसे हरयो देवा जाताश्चारिष्णवे तु वै ॥
 वैकुण्ठाश्चाक्षुषे साध्या आदित्याः सांपते पुनः ॥ ६५
 धाताऽर्धमा च मित्रश्च वरुणोऽशो भगस्तथा । इन्द्रो त्रिवस्वान्पूपा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योऽजघन्यजः । इत्येते द्वादशाऽऽदित्याः कश्यपस्य सुताः स्मृताः
 सुरभी कश्यपाद्बुद्रानेकादश विजज्ञिरे । महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥ ६८
 अङ्गारकं तथा सर्पं निर्ऋतिं सदसस्पतिम् । अजैकपादहिवुध्मन्धर्वकेतुं ज्वरं तथा ॥ ६९
 भुवमं चेश्वरं मृत्युं कपालं चैव विश्रुतम् । देवानेकादशैतास्तु रुद्रांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥
 तपसा तेन महता सुरैर्भी तानजीजन्त ॥ ७०
 ततो दुहितरावन्ये सुरैर्भी द्वे व्यजायत । रोहिणी चैव रुद्राभा मौन्वारी च यशस्विनी ॥ ७१
 रोहिण्यां जज्ञिरे कन्याश्चतस्रो लोकविश्रुताः । सुरूपा हंसकीला च भद्रा कामदुघा तथा ॥
 सुपुत्रे कामदुघा तु सुरूपा तनयद्वयम् ॥ ७२
 हंसकीला नृमेहिपा भद्रार्थीस्तु व्यजायत । विश्रुतास्तु महाभागा गन्धर्वा वाजिनः सुताः ॥
 उच्चैःश्रवास्तदा जाताः खेचरास्ते मनोजवाः । श्वेताः शोणाः पिशङ्गाश्च सारङ्गा हरितार्जुनाः ॥
 रुद्रा देवोपवाहास्ते गन्धर्वधोनयो हयाः ॥ ७४
 भूपो जज्ञे सुरभ्यास्तु श्रीमार्थन्द्राभसुप्रभः । * वृषो दक्ष इति ख्यातः कण्ठेमशिदलप्रभः ॥ ७५

* इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ स. ग. घ. ड. 'दनुर्वाचा नारिष्ठानायुपरतया । २ स. घ. ड. 'ता ताम्रा मुनिः क्रोधव' । ३ क. कटुर्मु ।
 ४ ग. घ. ड. दुर्मासा च नागमा प्र' । ५ स. ग. घ. ड. 'रिष्णावन्त' । ६ क. 'न तेजसः । स. 'न तेजसा । ग' ।
 ७ स. घ. ड. 'स्तत्तु धे' । ८ स. ग. घ. ड. 'स्यायो प्र' । ९ स. ड. 'न वैश्वरं सुयु कापालि
 ये' । १० स. ग. घ. ड. 'रमिस्तान' । ११ स. घ. ड. रमिद्वे व्य' । १२ स. ग. घ. ड. गान्धर्वी च ।
 १३ ग. ड. हंसकीली । ग. घ. हंसकीली । १४ स. ग. घ. ड. 'वे गेमदुघा तु । १५ क. वृषमृगिन्म' । १६ घ.
 'यारत्नव जानयः । नि' । १७ क. शना. ।

(कश्यपीयप्रजासर्ग.)

स्रग्वी ककुब्जी द्युतिमानमृतालयमंभवः । सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ॥ ७६
इत्येने कश्यपसुता रुद्रादित्याः प्रकीर्तिताः । धर्मपुत्राः स्मृताः माध्या विधे च वसवस्तथा ॥
औरष्ट्रनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश । बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ॥
मत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिमत्कृताः ॥ ७८

कृशाश्वस्य तु देवर्षेर्देवप्रहरणोः स्मृताः । एते युगमहस्त्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥ ७९
सर्वे देवगणा विनास्रयस्त्रिंशत्सु च्छन्दजाः । एतेषामपि देवानां निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ ८०
यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन्नुदयास्तमयावुधौ । एते देवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे ॥ ८१
ऋषय ऊचुः—

माध्याश्च वसवो विधे रुद्रादित्यामृतधैव च । अभिजात्या प्रभावैश्च कर्मभिर्धैवं विश्रुताः ॥ ८२
प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य च महात्मनः । अन्तरं ज्ञातुमिच्छामो यश्च यस्माद्भिरीप्यते ॥ ८३
यश्च यस्मात्प्रभवति यश्च यस्मिन्प्रतिष्ठितः । ज्यायान्यो मध्यमश्चैव कनीयान्यश्च तेषु वै ॥ ८४
प्रधानभूतो यस्तेषां गुणभूतश्च तेषु यः । कर्मभिश्चाभिजात्या च प्रभावेण च यो महान् ॥
एतत्प्रवृद्धि नः सर्वं त्वं हि वेत्थ यथायथम् ॥ ८५

सूत उवाच—

अत्र चो वैर्णीषिष्येऽहमन्तरं तेषु यत्स्मृतम् । यद्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शृणुध्वं मे विवक्षतः ॥ ८६
राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव ताः स्मृताः । तन्वः स्वयंभुवः प्रोक्ताः काले काले भवन्ति याः ॥
एनासामन्तरं बलं नैव शक्यं द्विजोत्तमाः । गुणवृद्धिर्निर्वृद्धत्वाद्द्विधानुग्रहवन्धतः ॥ ८८
प्रवृत्तिच निवृत्ति च गुणवृद्धिमिह द्विजः । यथाशक्त्या प्रवक्ष्यामि तनूनां तन्निर्गोघतं ॥ ८९
[* राप्ती तु राजगी तेषां कालाख्या तामसी स्मृता । सात्त्विकी पौरुषी चैव कर्म तासां निर्गोघत]
एका तु कुरुते तासां राजसी सर्वतः प्रजाः । एका चैवार्णवस्था तु साऽनुग्रहाति सात्त्विकी ॥
एका सा क्षिपते काले तामसी प्रमते प्रजाः ॥ ९१
रजसा तु समुद्रिको ब्रह्मा संभवते यदा । पुरुषाख्या तदा तस्य सात्त्विकी विनिवर्तते ॥ ९२
यदा भवति कालान्मा उद्रेकात्तमस्तु सः । ब्रह्माख्या सा तदा त्वस्य राजसी विनिवर्तते ॥
सत्त्वोद्रेकात् पुरुषो यदा भवति स प्रभुः । कालाख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै ॥ ९४
क्रमात्तस्य निवर्तन्ते रूपं नाम च कर्म च । त्रैलोक्ये वर्तमानस्य सर्गानुग्रहनिग्रहः ॥ ९५
यदा भवति ब्रह्मा च तदा चान्तरमुच्यते । यदा च पुरुषो ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः ॥ ९६
[+ यदा च पुरुषो भवति ब्रह्मा न भवते तदा । यदा भक्षद्भवति हि तदा न पुरुषस्तु सः ॥ ९७
यदा भद्रो भवेद्भूयो ब्रह्मा न भवते तदा । यदा न भवति ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः] ९८

* अनुधिदान्तं तदग्र्यः क. पुरुषे नास्ति । + अनुधिदान्तं तदग्र्यः क. स. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ग. ग. प. ८ 'श यद्भुवो नमसः' । २ ग. ग. प. ८. 'ताः । भूयाः' । ३ प. ८. च. '। ४ ग. घ. '८१ः
विष्णोर्न भवति' । ५ ग. घ. ८ 'वन भू' । ग. घ. न. धुनम । प्र' । ७ घ. घ. ८. वर्णयि' । ८ ग. घ. ८.
सु सुहो ग. १० ग. घ. ८. 'तद्व' । ११ ग. घ. ८. 'वन्वता' । १२ ग. घ. ८. 'वृत्ति' । १३ ग. घ. ८. 'यथा' ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः) .

मणिर्विभजते वर्णाग्निचित्रान्प्रकृष्टिके यथा । वैमल्यादाश्रयवशात्तद्वर्णः स्यात्तद्वृद्धनः ॥ ९९

तदा गुणवशात्तस्य वर्णमभ्यन्तुरञ्जनम् । एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तपेताञ्जदर्शनम् ॥ १००

एको भूत्वा यथा मेघः पृथक् प्रेनावतिप्रुते । रूपतो वर्णतश्चैव तथा गुणवशात्तु सः ॥ १०१

भवत्येको द्विधा चैव त्रिधा मूर्तिविनाशनात् । एको ब्रह्माऽन्तकृत्तैव पुरुषश्चेति ये त्रयः ॥ १०२

एकस्यैताः स्मृतास्त्रिस्तनवस्तु स्वयंभुवः । ब्राह्मी च पौरुषी चैव अन्तकारी च ते त्रयः ॥

तत्र या राजसी तस्य तनुः सा चैव प्रजाकरी । या तामसी तु कालाख्या प्रजाक्षयकरी तु सा ॥

सात्त्विकी पौरुषी या तु सानुग्रहकरी स्मृता ॥ १०४

राजस्या ब्रह्मणोऽंशेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् । तामसी चान्तकृद्या तु तदंशेनाभवद्भवः १०५

सात्त्विकी पौरुषी या सा तस्यांशो विष्णुरुच्यते । त्रैलोक्ये नाः स्मृतास्त्रिस्तनवस्तु स्वयंभुवः

नानाप्रयोजनार्था हि कालोऽवस्थां करोति यः । ब्रह्मत्वेन प्रजाः सृष्ट्वा विष्णुत्वेनानुग्रह च ॥

वैष्णव्याऽनुग्रहीतास्ता रौद्र्याऽनुग्रसते पुनः ॥ १०७

एकः स्वयंभुवः कालस्त्रिभिन्नैर्व्यं करोति सः । सृजते चानुगृह्णाति प्रजाः संहरते तथा ॥ १०८

इत्येताः कथितास्त्रिस्तनवस्तु स्वयंभुवः । प्राजापत्या च रौद्री च वैष्णवी चैव ताः स्मृताः ॥

एका तनुः स्मृता वेदे धर्मशास्त्रेऽप्युरातने । सांख्ययोगपरैर्वैरैः पृथक्त्वैकत्वदाशीभिः ॥

आभिजातप्रभावैर्ऋषिभिस्तत्त्वदाशीभिः ॥ ११०

एकत्वे च पृथक्त्वे च तामु भिन्नाः प्रजास्त्विह । इदं परमिदं नेति भ्रुवन्तो भिन्नदर्शनाः ॥ १११

ब्रह्माणं कारणं केचित्केचित्माहुः प्रजापतिम् । केचित्छिन्नं परत्वेन मद्भुविष्णुं तथाऽपरं ॥

अविज्ञानेन संसक्ताः सक्ता रैत्यादिचेत्सता । ११२

तत्त्वं कालं च देशं च कार्योप्यविक्षेप्य तत्परतः । कारणं च स्मृता ह्येता नानार्थैर्विबह देवताः ॥

एकं निन्दति यस्तेषां सर्वानेव स निन्दति । एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति ॥

* एकं निन्दति यस्तेषां सर्वानेव स निन्दति । एकं यो वेत्ति पुरुषं तमाहुर्ब्रह्मवादिनम् ॥ १४

अद्वेषस्तु सदा कार्यो देवतासु विज्ञानता । न शक्यमीश्वरं ज्ञातुमैश्वर्येण व्यवस्थितम् ॥ १०५

एकात्मा स त्रिधा भूत्वा संमोहयति यः प्रजाः । एतेषां च त्रयाणां तु विचरन्त्यन्तरं जनाः ॥

जिज्ञासन्तः परीक्षन्तः संक्ता ह्येषावचित्तसः । इदं परमिदं नेति वदन्ति भिन्नदर्शिनः ॥ ११७

यातुधानान्निवशन्त्येताः पिशाचाश्चैव ताञ्जरान् । एकत्वेन पृथक्त्वेन स्वयंभर्व्यवतिप्रुते ॥ ११८

गुणमात्रात्मिकाभिस्तु तनुर्भर्मोऽह्यन्प्रजाः । तेष्वेकं यजते यस्तु स तदा यजते त्रयम् ॥ ११९

तस्माद्देवास्त्रयो ह्येते नैरन्तर्यं व्यवस्थिताः । तस्मान्पृथक्त्वमेकत्वसंख्या संख्यागतागतम् ॥

एकत्वं वा बहुत्वं वा तेषु को ज्ञातुमर्हति ॥ १२०

यस्मात्सृष्ट्वाऽनुगृह्णीते ग्रसते चैवं ते प्रजाः । गुणात्मकत्वात्रैकाल्ये तस्मादेकः स उच्यते ॥ १२१

* इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ग घ. ट सा तनुग्रहस्य स्मृत् । २ ग घ. ट. 'नार्था हि कालोऽवस्था क' । ३ ग घ. ट. स्वय-
भुवात्त्वैभिः । ४ ख घ. ट. र्तास्तनव स्मृत् । ५ क ख 'परे वो' । ६ 'योगिकार्यद' ७ ट. रण्यदि' । ८ ख.
घ. ट. 'तसः । त' । ९ ख. घ. ट. 'वो च वक्ष्ये' । १० ग. ट. 'काल' । ११ ग. घ. ट. 'रूप्यदि' । १२ ख. ग. 'ति
सभिन्ना शि' । प. 'ति भ्रुवन्तो भिन्नदर्शनाः । वा' । १३ घ 'काल' । १४ ख. ग. ट 'व स प्र' ।

(कदवपीयप्रजासर्ग.)

र्दं ब्रह्माणमिन्द्रं च लोकरुपाळानृपीन्दनून् । देवं तमेकं बहुधा प्राहुर्नारायणं द्विजाः ॥ १२२
 प्राज्ञापत्या तनुर्या च तनुर्या चैव वैष्णवी । मन्वन्तरे च कल्पे च आवर्तन्ते पुनः पुनः ॥ १२३
 *क्षेत्रज्ञो अ(ह्य)पि चाऽऽनेप्य विभजेदित्यनुग्रहात् । तेजसा यशसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ॥
 जायन्ते तत्समाश्रयैव तानपीह निर्वाधत ॥ १२४
 राजस्या ब्रह्मणोऽशेन मरीचिः कल्पपोऽभवत् । तामस्यास्तस्य चांशेन कालात्मा रुद्र उच्यते
 सारिचक्यां पुरुषांशेन यज्ञे विष्णुरभूत्तदा ॥ १२५
 त्रिषु कालेषु तन्मैत्रा ब्रह्मणस्तनवोऽशजाः । कालो भूत्वा पुनश्चासौ रुद्रः संहरते प्रजाः ॥ १२६
 संप्राप्ते चैव कल्पान्ते समरश्मिर्दिवाकरः । भूत्वा संवर्तकादित्यो लोकास्त्रीन्स तदा ददैन्य ॥ १२७
 विष्णुः प्रजाऽनुगृह्णाति नामरूपविपर्ययैः । तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तर्कृत्याद्य कारणम् ॥ १२८
 सर्वोद्विक्ता तु या प्रोक्ता ब्रह्मणः पौरुपी तनुः । तस्यांशेन विजज्ञे स इह स्वायंभुवेऽन्तरे ॥
 आकृत्यां मनसो देव उत्पन्नः प्रथमे विभुः ॥ १२९
 ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारीचिपेऽन्तरे । तुपितायां समुत्पन्नो र्धजितस्तुपितैः सह ॥ १३०
 औत्तम चान्तरे चैव तुपितस्तु विदः सं वै । वशवर्तभिर्रुत्पन्नो यशवर्ता हरिः पुनः ॥ १३१
 सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः । तामसस्यान्तरे चापि संप्राप्ते पुनरेव हि ॥
 भार्यायां हरिभिः सार्धं हरिरेव यभूव ह ॥ १३२
 चारिष्णवेऽन्तरे चापि हरिर्देवः पुनस्तु सैः । विकुण्ठायामजो जज्ञे ह्याभूतरजतैः सह ॥
 वैकुण्ठः स पुनर्देवः संप्राप्ते चाक्षुपेऽन्तरे ॥ १३३
 धर्मो नारायणः साध्यः साध्यैः सह सुरैरभूत् । स तु नारायणः साध्यः प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ॥
 मारीचात्कश्यपाद्रिष्णुरदित्यां संवभूव ह । त्रिभिः क्रमैरिमांल्लोकाञ्जित्वा विष्णुररुर्कर्मम् ॥
 मत्यपादयदिन्द्राय देवेभ्यर्थयैव स प्रभुः । इत्येतास्तनवस्तस्य व्यतीताः सप्त सप्तसु ॥
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु याभिः संरक्षिताः प्रजोः ॥ १३६
 यस्माद्विष्णुमिदं सर्वं वामनेनैव जायता । तस्मात्स वै स्मृतो विष्णुर्विशेषार्थतोः प्रवेशनात् ॥ १३७
 इत्येतद्ब्रह्मणश्चैव वामनस्य महात्मनः । एकत्वं च पृथक्त्वं च विशिष्टत्वं च कीर्तितम् ॥ १३८
 देवतानामिहांशेन जायन्ते प्रास्तु देवताः । तामां तास्तेजसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ॥
 जायन्ते तत्समाश्रयैव ता वै तेषामनुग्रहात् ॥ १३९
 यद्यद्विभूतिपरसत्त्वं श्रीमद्भूजितमेव वा । तत्तदेवावगच्छन्त्वं विष्णोस्तेजोऽज्ञासंभवम् ॥ १४०
 स एवं जायतेऽशेन केचिद्विच्छन्ति मानवाः । ततोऽपरं श्रुवन्तीममन्वोन्वांशेन जायते ॥ १४१
 एवं विउद्मामास्ते दृष्ट्वा तान्मैः सुवन्ति ह । यस्मान्न विद्यते भेदो मनमश्चेतसश्च ह ॥
 तस्मादानुग्रहास्तेषां क्षेत्रज्ञास्ते भवन्त्युन ॥ १४२
 एकस्तु प्रभुमयस्या वै बहुधा भवतीश्वरः । भूत्वा यस्माच्च बहुधा भवत्येशः पुनस्त मः ॥ १४३

* नमोदिमर्ग क. पुस्तके ।

१३ ग. द. जे निव । ३ ग घ द. हीव क । ३ ग. ह "तनि प्र" । ४ ग. य. हत् । वि । ५ क. ग.
 द. "वेव । यदा । ६ क "दुरनिधा" । ७ ग. घ. घ. "मो वि" । ८ य. घ. ती । ९ ग. घ. द. ह्यायाः ।
 १० घ. द. "रे कविदि" । ११ क. म । वैकुण्ठासमो ज । १२ घ. घ "दने" । १३ क. घ. "जाः । तस्मा

- तस्मात्सुमनसो भेदाज्जायन्ते तेजसश्च ह । मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥
 सर्गादौ सकृदुत्पन्नास्तिष्ठन्तीह प्रशंसया ॥ १४४
- प्राप्ते प्राप्ते तु कल्पान्ते रुद्रः संहरति प्रजाः । जायन्ते मोहयन्तोऽन्यानीश्वरा योगमायया ॥
 ऐश्वर्येण चरन्तस्ते मोहयन्ति ह्यनीश्वराः । तस्माद्दोषप्रचारेषु युक्तायुक्तं न विद्यते ॥ १४५
- भूतापवादिनो दुष्टा मध्यस्था भूतभाविनः । भूतापवादिनः शक्तास्त्रयो वेदाः प्रवादिनाम् ॥
 * परीक्ष्य यो न गृह्णाति गृह्णाति च विपर्ययात् । दृढपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रवादाच्चैव लौकिकात् ॥
 चतुर्भिः कारणैरेभिर्यथातत्त्वं न विन्दति ॥ १४७
- पूर्वमर्थान्तरे न्यैस्ताः कालान्तरगता अपि । तेनान्यत्सन्तमप्यर्थं द्वेषान्न प्रतिपद्यते (?) ॥ १४८
- देशानां द्रव्यभूतो यो गुणभूतस्तु तेषु यः । कर्मणां महतां कर्ता अभिजात्या च यो महान् ॥
 श्रुतज्ञैः कारणैरेतैश्चतुर्भिः परिकीर्त्यते ॥ १४९
- अशक्तकृष्टो जानाति देवताः प्रविभागशः । इमौ चोदाहरन्त्यत्र श्लोकौ योगेश्वरं प्रति ॥ १५०
- आत्मनः प्रतिरूपाणि परेषां च सहस्रशः । कुर्याद्योगबलं प्राप्य तैश्च सर्वैः सहाऽऽचरेत् ॥ १५१
- प्रागुयाद्विपर्याशैव तथैवोग्रतपश्चरन् । संहरेच्च पुनः सर्वान्मूर्खतेजो गुणानिव ॥ १५२
- इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गुणनैरन्तर्ये कश्यपीयप्रजासर्गे नाम पद्यष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५९७७

अथ सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

ऋषय ऊचुः—

- एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य नैमिषेयास्तपस्विनः । पप्रच्छर्कृषयः श्रेष्ठं वचनस्य यथाक्रमम् ॥ १
- सप्तस्विवह कथं देवा जाता मन्वन्तरेष्विवह । इन्द्रविष्णुप्रधानास्ते आदित्यास्तु महौजसः ॥
 एतत्प्रवृहि नः सर्वं विस्तराद्रोमहर्षण ॥ २
- एवमुक्तस्तदा सूतो विनयी ब्रह्मवादिभिः । उवाच वदतां श्रेष्ठो यथा पृष्ठो महार्पिभिः ॥ ३
- सूत उवाच—
- ब्रह्मणो वै मुखात्पृष्टा यथा देवाः प्रजेप्सया । सर्वे मन्त्रशरीरास्ते स्मृता मन्वन्तरेष्विवह ॥ ४
- दर्शश्च पौर्णमासश्च बृहद्यच्च रथन्तरम् । आकूतः प्रथमस्तेषां ततस्त्वाकृतिरेव च ॥ ५
- विचित्थैव सुवित्थिश्च आकूतिः कृतिरेव च । अधीष्टस्तु ततो ज्ञेयः अधीतिश्चैव तत्फलतः ॥
 विज्ञातिश्चैव विज्ञातो मनवो ये च द्वादश ॥ ६

* इदमर्थं नास्ति क एतत्के ।

१ ड. परिक्षयो । २ ग. रीक्षा यो । रीक्षया न । ३ ख. न्यस्ता कालान्तरगतमभि । घ. न्यस्ता कालोत्तरप-
 त्तमपि । ङ. न्यस्ता कालान्तरगतमभि । च. दर्शना । ५. क. मनता । ६ ख. ग. घ. ड. सूर्यस्तेनगु-
 ७ क. घ. ङ. शिष्ट । ८ ख. ङ. विद्विष्यते । वि० ।

(कश्यपयिप्रजासर्गः)

॥ ज्ञेयो द्वादशपुत्रश्च यथाब्देन समाजयेत् । तं दृष्ट्वा चाब्रवीद्व्रह्मा जया देवान्मूयत ॥ ७
 दाराग्निहोत्रसंयोगमिष्यामारभतेति च । एवमुक्त्वा तु तं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८
 ततस्ते नाभ्यनन्दन्त तद्वाच्यं परमेष्ठिनः । सन्धस्येह तु कर्माणि बाह्वपनःकर्मजानि तु ॥ ९
 यमेष्वेवावतिष्ठन्ते दोषं दृष्ट्वा तु कर्मसु । क्षयातिशययुक्तं तु ते दृष्ट्वा कर्मणां फलम् ॥ १०
 जुगुप्सन्तः प्रसूतिं च निस्तन्द्रा निर्मपाऽभवन् । अजैस्त्वं कादृक्षमाणस्ते विरक्ता दोषदर्शिनः ॥
 अर्थं धर्मं च कामं च हित्वा ते वै व्यवस्थिताः । पौरुषं ज्ञानमास्थाय तेजः संक्षिप्य चाऽऽस्थिताः
 तेषां च तमभिप्रायं ज्ञात्वा ब्रह्मा चुक्रोप ह । तानब्रवीत्तदा ब्रह्मा निरुत्साहान्मुरानथ ॥ १३
 प्रजार्थमिह यूयं वै प्रजासृष्टाऽस्मि नान्यथा । प्रसूयन्तं यजध्वं चेत्युक्तवानस्मि यत्पुरा ॥ १४
 यस्माद्वाक्यमनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः । जुगुप्समानाः स्वं जन्म संतर्ति नाभिनन्दथ ॥ १५
 (+ कर्मणां च कृतो न्यासो ह्यपृत्तत्वाभिकाङ्क्षया । तस्माद्युष्मनादृत्य सप्तकृत्वस्तु यास्यथ) ॥
 ते ज्ञप्ता ब्रह्मणा देवा जयास्तं वै प्रसादयन् । क्षमास्माकं महादेव यदज्ञानात्कृतं विभो ॥ १७
 प्रणिपत्य सानुनयं ब्रह्मा तानब्रवीत्पुनः । लोके मयाऽननुज्ञातः कः स्वातन्त्र्यमिहाहति ॥ १८
 मया परिगतं सर्वं कथमच्छन्दतो मम । प्रतिपत्स्यन्ति भूतानि शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ १९
 लोके यदस्ति किञ्चिद् वै संचासच व्यवस्थितम् । बुद्ध्यात्मना मया व्याप्तं को मां लोकेऽतिसंधयेत्
 भूतानां तर्कितं यच्च यथाप्येषां विधारितम् । तथा विचारितं यच्च तत्सर्वं विदितं मम ॥ २१
 मया स्थितमिदं सर्वं जगत्स्वाधारजङ्गमम् । आशामयेन तच्चेन कथं छेलुमिहोत्सहे ॥ २२
 यस्माच्चाहं विष्टो वै सर्गार्थमिह नान्यथा । इह कर्मण्यनारभ्य को मे छन्दाद्दिमोक्षयेत् ॥ २३
 परिभाष्य ततो देवान्जयान्वै नष्टचेतसः । अब्रवीत्स पुनस्तान्वै धृतान्दण्डे प्रजापतिः ॥ २४
 यस्मान्मार्गभिसंधाय संन्यासो वः कृतः पुरा । यस्मात्स विफलो यत्नो ह्यपारस्त्वेव यः कृतः ॥
 भवितोऽतः सुखोदको देवा भावेषु जायताम् ॥ २५
 आत्मच्छन्देन वो जन्म भविष्यति सुरोत्तमाः । मन्वन्तरेषु संसृष्टाः परसु सर्वे गमिष्यथ ॥ २६
 वैवस्वतान्तेषु सुरास्तथा स्वायंभुवादिषु । तांश्चात्वा ब्रह्मणा तत्र श्लोको गीतः पुरातनः ॥
 त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रसूतिं श्राद्धमेव च । यज्ञं चैव तु दानं च एषामेव तु कुर्वताम् ॥
 स हि स्प विरजा भूत्वा वसतेऽन्यप्रशंसया ॥ २८
 स एवं श्लोकमुक्त्वा तु जर्धान्देवानथाब्रवीत् । वैवस्वतेऽन्तरेऽतीते मत्समीपमिहेष्यथ ॥ २९
 ततो यूयं मया सार्धं सिद्धिं प्राप्स्यथ शाश्वतीम् । एवमुक्त्वा तु तान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३०
 ततो देवास्तिरोभूत ईश्वरे ह्युक्तोर्भयाः । प्रपन्ना अणिमाद्यैश्च युक्ता योगबलान्विताः ॥ ३१
 ततस्तेषां तु अस्तन्वस्ताऽभवद्वादश हृदाः । जया इति समाख्यातीं जाताश्चोदधिसंनिभाः ॥

* एतदर्थात् इदमर्थम्—ज्ञेयो दशपुत्र. पश्चाच्छेन सामाजयेत्यत्रोदति स ग. घ. ड. पुस्तकेषु । + नास्त्ययं श्लोको घ. पुस्तके ।

१ घ. 'गमिष्यामि' । २ ख. ग घं. ट 'ष्ठन्त' लो० । ३ क. जल को । ४ ख. ड. प्रजाः सृष्टा जना । घ. प्रजाः सृष्टाऽन्यथा । ५ क 'य. ईवं जयथ । ६ क घ. 'हिसि । म' । ७ क. सत्वात्स्वव्यं । ८ ख. ग. घ. ट. 'स कामादि' । ९ ग. 'मतिं ध' । १० ख. घ. ट. 'ता वः सु' । ११ ख. घ. ड. शन्ता । १२ क. श्लोक दृष्ट्या तु । १३ क. 'या देवा' । १४ घ. गति । १५ क. ग. ट. भयम् । १६ ख. ग. घ. ट. 'ता कुर्वताम्' ।

ततः स्वायंभुवे तस्मिन्सर्गे ते जज्ञिरे सुराः । अजितायां रुचेः पुत्रा अजिता द्वादशात्मकाः ॥
विधिश्च मुनयश्चैव क्षेमो नन्दोऽन्ययस्तथा । प्राणोऽपानः सुधामा चै क्रतुशक्तिव्यवस्थिताः ॥
इत्येते मानसाः सर्वे अजिता द्वादश स्मृतौ ॥ १४

ते च यज्ञे सूरैः सार्धं यज्ञभाजस्तदा स्मृताः । स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ॥
तुषितौ नाम ते ह्यासन्मानाख्या यज्ञियाः सुराः । पुनस्ते तुषिता देवा उत्तमे त्वन्तरे स्वयम् ॥

तुषितायां समुत्पन्नाः पुनः पुत्राः स्वरोचिषः ॥ १५

उत्तमस्य तु ते पुत्राः सत्यायां जज्ञिरे शुभाः । ततः सत्याः स्मृता देवा उत्तमे चान्तरे तदा ॥

अभवन्यज्ञभाजस्ते तृतीये द्वापरान्तरे । ते तु सत्याः पुनर्देवाः संप्राप्ते तामसेऽन्तरे ॥ १६

हैर्पा ये तमसः पुत्रा जज्ञिरे द्वादशैव तु । हरयो नाम ते देवा यज्ञभाजस्तथाऽभवन् ॥ १७

ततस्ते हरयो देवाः प्राप्ते चारिण्येऽन्तरे । वैकुण्ठायां ततस्ते वै चरिण्योर्जज्ञिरे सुराः ॥

वैकुण्ठा नाम ते देवाः पश्चमस्यान्तरे मनोः ॥ १८

ततस्ते वै पुनर्देवा वैकुण्ठाः प्राप्य चाक्षुषम् । साध्यायां द्वादश सुता जज्ञिरे धर्मसूनुवः ॥ १९

ततस्ते वै पुनः साध्याः संक्षीणे चाक्षुषेऽन्तरे । उपस्थिते मनोः सर्गे पुनर्वैवस्वतस्य ह ॥ २०

आद्ये त्रेतायुगमुखे प्राप्ते वैवस्वतस्य तु । अंशेन साध्यास्तेऽदित्या मारीचात्कश्यपापुनः ॥ २१

जज्ञिरे द्वादशाऽऽदित्या वर्तमानेऽन्तरे पुनः । यदा त्वेते समुत्पन्नाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ २२

ततः स्वायंभुवे साध्या जज्ञिरे द्वादशामराः । एवमाद्या जंवास्ते वै शापात्समभवंस्तदा ॥ २३

य इमां सप्तसंभूतिं देवानां देवशासनात् । पठेद्यः श्रद्धया युक्तः प्रत्यवायं न गच्छति ॥ २४

इत्येता भूतयः सप्त जयानां सप्तलक्षणाः । परिक्रान्ता मया चाद्य किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥ २५

ऋषय ऊचुः—

दैत्यानां दानवानां च गन्धर्वैर्गैरक्षसाम् । सर्पभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुवाम् ॥

उत्पत्ति-निघनं चैव विस्तरात्कथयस्व नः ॥ २६

एवमुक्तस्तदा सूत उवाच ऋषिसत्तमान् । दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ॥ २७

कश्यपस्याऽऽत्मजौ तौ वै सर्वेभ्यः पूर्वजौ स्मृतौ । सौत्येऽह्न्यतिरात्रस्य कश्यपस्याऽऽश्वमेधिके ॥

हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमं हृत्विगासनम् । दित्या गर्भाद्विनिःसृत्य तत्राऽऽसीनोऽचसंसदि ॥

हिरण्यकशिपुस्तस्मात्कर्मणा-तेन स स्मृतः ॥ २८

ऋषय ऊचुः—

हिरण्यकशिपोर्नाम जन्म चैव महात्मनः । प्रभावं चैव दैत्यस्य विस्तराद्भूहि नः प्रभो ॥ २९

सूत उवाच—

कश्यपस्याश्वमेधोऽभूत्पुण्यो वै पुष्करे पुरा । ऋषिभिर्देवनाभिश्च गन्धर्वैरुपशोभितः ॥ ३०

उत्कृष्टेनैव विधिना आख्यानादौ यथाविधि । आसनान्युपकृतानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ॥

* भय धैर्यायः ।

१ ग. 'ना नसाः । वि' । प. 'दानसाः । वि' । २ स. प. य ऊचुः शक्तिर्भूतः शिवतिः । इ' । ३ ग. द 'ताः ।
सौत्येः मु' । ४ ग. प. द. 'सायनेन' । ५ ग. य शिवाः । ६ ग. प. द. 'स्य दयः पु' । ७ ग. द. 'दयो' । ८ स.
'सौत्ये' । ९ ग. द. 'सुभाजन्तरे' । १० स. द. 'सौत्ये' । ११ स. द. 'मरात्' । १२ क. ग. द. 'सौत्ये' ।

(कश्यपीयप्रजासर्वा ।)

- कुंशपूतानि त्रीण्यत्र कूर्चः फलकमेव च । मुख्यत्विजश्च चत्वारस्तेषां तान्युपकल्पयेत् ॥ ५५
- शुभं तत्राऽऽमनं यत्तु होतुरर्थे प्रकल्पितम् । हिरण्यं तथा दिव्यं दिव्यास्तरणसंस्तृतम् ॥ ५६
- अन्तर्बत्नी दितिश्चैव पत्नीत्वं समुपागता । दश वर्षसहस्राणि गर्भस्तस्या अवर्तत ॥ ५७
- स तु गर्भो विनिःसृत्य मातुर्वै उदरात्तदा । उपकृप्तासनं यत्तु होतुरर्थे हिरण्यम् ॥
- निपत्ताद् स गर्भोऽत्र तत्राऽऽसीनः शशंस च ॥ ५८
- आरूपौनपञ्चमान्वेदान्महर्षिः काश्यपो यथा । तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वन्तु तद्विधम् ॥ ५८
- हिरण्यकशिपुस्तम्मात्कर्मणा तेन विधृतः । हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिंहिका तस्य चानुजा ॥
- राहोः सा जननी देवी विमचित्तेः परिग्रहः ॥ ६०
- हिरण्यकशिपुर्देव्यश्चचार परमं तपः । शतं वर्षसहस्राणां निराहारो ह्यधःशिराः ॥ ६१
- तं ब्रह्मा छन्द्यामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु । सर्वाभरत्वं विभेशाः सर्वभूतेभ्य एव च ॥
- योगाद्देवान्विनिर्जित्वा सर्वदेवत्वमास्थितः ॥ ६२
- दानवाश्चासुराश्चैव देवाः समा भवन्तु वै । मारुतेर्यगाहैश्वर्यमेव मे दीयतां वरः ॥ ६३
- एवमुक्तोऽथ ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथोपितम् । दत्त्वा तस्मै वरान्दिव्यांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
- हिरण्यकशिपुर्देव्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनैः ॥ ६४
- राजा हिरण्यकशिपुर्वा यामाशां निषेवते । तस्यै तस्यै दिशे देवा नमर्थाकुर्महर्षिभिः ॥ ६५
- एवंमभावो दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुर्देवाः । तस्याऽऽसीन्नरसिंहः स विष्णुर्मृत्युः पुरा किल ॥
- नस्यैस्तु तेन निर्भिन्नानाद्रेशुष्का नखाः स्मृताः ॥ ६६
- हिरण्याक्षमुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहाबलाः । उत्कुरः शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ ६७
- महानाभश्च विक्रान्तो भूतसंतापनस्तथा । हिरण्याक्षमुता ह्येते देवैरपि दुरामदाः ॥ ६८
- तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च बौद्धेयः स गणः स्मृतः । शतं तानि सहस्राणि निहतास्तारकामये ॥ ६९
- हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारस्तु महाबलाः । भ्रंहादः पूर्वजस्तेषामर्भुण्डादस्तथैव च ॥
- संहादश्च हृदश्चैव हृदपुत्रानिबोधत ॥ ७०
- हादो निसुन्दश्च तथा हृदपुत्रौ बभूवतः । सुन्दोपसुन्दौ विक्रान्तौ निसुन्दतनयाबुधौ ॥ ७१
- ब्रह्मघ्नस्तु महावीर्यो मूकस्तु हृददायिनः । मारीचः सुन्दपुत्रैस्तु ताडकामुपपद्यते ॥ ७२
- ताडका निहता साऽथ राघवेण बलीयसा । मूको विनिहतश्चापि किराते सच्यसाचिना ॥ ७३
- उत्पन्ना महता चैव तपसा भाविताः स्यमम् । तिस्रः कोट्यस्तु तेषां वै मणिवर्तनिवासिनाम् ॥
- अवध्या देवताणां वै निहताः सच्यमाचिना ॥ ७४
- अनुहादसुतो वायुः मिनीवाली तथैव च । तेषां तु शतसाहस्रो गणो डालाहलः स्मृतः ॥ ७५

१ ग. द. 'त्ययन् । सु' । २ घ. द. 'दित्य' । ३ घ. 'सिंहकृत' । ४ द. 'स्नस्यामवर्षत' । ५ ख. 'स्व्यान' । ६ क. 'प्रदात्' । दि' । ७ क. 'त्रेभ्य' । सर्' । ८ ख. घ. द. 'प्रेश य' । ९ ग. द. 'समम' । १० ख. घ. द. 'शिपोर्देव्यै' । श्रेको गीतः । ११ क. 'तस्यास्तस्या' । दिशो दे' । १२ ख. ग. द. 'धनु' । सह' । १३ ख. ग. घ. द. 'दैत्यस्तु' । दि' । १४ क. 'भिरस्तत' । शुद्धा न' । १५ ग. बालेय' । १६ ख. घ. द. 'त्वार' । मुम' । १७ ग. द. 'प्रहराद' । १८ ख. घ. द. 'नहराद' । १९ घ. द. 'निसुन्द' । २० ख. घ. 'प्रथ ना' । २१ घ. 'यम' । एषके निहत मोऽथ । २२ ख. घ. द. 'निरा' । २३ क. ग. घ. द. 'त. विने' ।

विरोचनस्तु मांद्दलादिः पञ्च तस्याऽऽत्मजाः स्मृताः । गवेष्टी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च
शंभुस्तु अनुजस्तेषां स्मृतोः प्रहादसूनवः ॥ ७६

यथाप्रधानं वक्ष्यामि तेषां पुत्रान्दुरासदान् । शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्सेनो महौजसः ॥ ७७

गवेष्टिनः सुता ह्येते जम्भस्य शतदुन्दुभिः । (* तथा दीक्षश्च खण्डश्च चत्वारो जम्भसूनवः ॥ ७८

विरोधश्च मनुश्चैव दृक्षायुः कुशलीमुखः । वाष्कलस्य सुता ह्येते कालनेमिसुताञ्छृणु ॥ ७९

ब्रह्मजित्क्षत्रजिच्चैव देवान्तकरनान्तकौ । कालनेमिसुता ह्येते शंभोस्तु गृणुत प्रजाः ॥ ८०

धनुको ह्यसिलोमा च नावलश्च सगोमुखः । गवाक्षश्चैव गोमांश्च शंभोः पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥ ८१

विरोचनस्य पुत्रस्तु बल्लिरेकः प्रतापवान्) । बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व एव ते ॥ ८२

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः । सहस्रबाहुर्ज्येष्ठस्तु वाणो द्रविणसंमतः ॥

कुम्भनामो गर्दभाक्षः कुशिरित्येवमादयः ॥ ८३

शकुनी पूतना चैव कन्ये द्वे तु बलेः सुते । बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतत्रोऽथ सहस्रशः ॥ ८४

बलियो नामविरुधातो गणो विक्रान्तपौरुषः । + वाणस्यै चन्द्रमनसो लौहित्यमुपपद्यते ॥ ८५

दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोपयामास कश्यपम् । स कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तथा ॥

वरेण च्छन्दयामास सा च वने वरं ततः । स तु तस्यै वरं प्रादात्प्रार्थितं भगवान्प्रभुः ॥

किमिच्छेत्सीति चाप्युग्रो मारीचस्तामभाषत ॥ ८६

मारीचं कश्यपं तुष्टं भर्तारं प्राञ्जलिस्तथा । हतपुत्राऽस्मि भगवन्नादित्यैस्तव ससुभिः ॥ ८७

शक्रहन्तारमिच्छेयं पुत्रं दीर्घतपोन्वितम् । अहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ॥ ८८

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तथा । प्रत्युवाच महतेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ८९

एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भवं तपोधने । जनयिष्यति सत्पुत्रं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ९०

पूर्णं वपशतं तावच्छुचिर्पदि भविष्यसि । पुत्रं त्रिलोकभैरवमथ त्वं जनयिष्यसि ॥ ९१

एवमुक्त्वा महतेजास्तया समवसत्प्रभुः । तामालिङ्ग्य त्रिभुवने जगाम भगवानृषिः ॥ ९२

गते भर्तारे सा देवी दितिः परमहर्षिता । कुशलं वनमामास्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ९३

तपस्तस्यां तु कुर्वत्यां परिचर्यां चकार ह । सहस्राक्षः सुरश्रेष्ठः परया गुणसंपदा ॥ ९४

अग्निं समित्कुशं काष्ठं फलं मूलं तथैव च । न्यवेदयत्सहस्राक्षो यथान्यदपि किञ्चन ॥ ९५

गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा । शक्रः सर्वेषु लोकेषु दितिं परिचचार ह ॥ ९६

एवमारोधिता शक्रमुवाचाथ दितिस्तथा ॥ ९७

* धनुर्विहान्तर्गतप्रन्यो ग पुस्तके नास्ति । + तदिमन्गणे हते देवैश्चक्रान्ते दुर्जयेऽमरीत्यधिकं रा. पुस्तके ।

१ रा. ग. घ. ङ. 'स्यानुजा' । २ ग. घ. वेष्टी वा । ३ रा. ग. घ. ङ. शंभुः पशोऽनु । ४ क. 'ताः । प्राह्लादिम्' । ५ घ. घ. 'भानान्वक्ष्या' । ६ घ. ङ. दक्षः मुहुषः । ७ क. 'थ प्रवक्षु ज' । ८ घ. 'व दक्षायुः शकुनी मु' । ९ रा. घ. ङ. च । १० रा. ङ. शुम्भनामो । ११ क. घ. 'स्य चन्द्र' । १२ रा. 'सो लौहित्यायु' । रा. घ. ङ. 'सो लौहित्यायु' । १३ रा. घ. ङ. 'स्तथा । घ' । १४ क. 'छति मयि शुभ्रे मा' । १५ रा. ग. ङ. 'हर्ता' । १६ घ. 'गर्भं पातु ममाह' । १७ रा. ग. ङ. 'स्यमि पुत्रं त्वं ममहन्ता' । १८ रा. घ. ङ. 'यस्यैव मे सु वि' । १९ क. 'प्रचर' । २० ग. घ. ङ. 'शक्रा' । २१ रा. घ. ङ. 'सुभ' ।

सप्तर्षयस्तथैवोर्ध्वप्राध्रुवात्सप्तमस्तु यः । वातस्कन्धः परिवहस्तत्र तिष्ठन्तु मे सुताः ॥ १२०
एतत्सर्वं चरन्त्येते काले काले ममाऽऽत्मजाः । त्वत्कृतेन च नाम्ना वै भवन्तु मरुतस्त्वमे ॥
ततस्तेषां तु नामानि मातापुत्रौ प्रचक्रतुः । तत्कृते कर्मभिश्चैव मरुतो वै पृथक्पृथक् ॥ १२२
सैष्वज्योतिस्तथाऽऽदित्यः सत्यज्योतिस्तथाऽपरः । तिर्यग्ज्योतिश्च सज्योतिर्ज्योतिष्मौनपरस्तथा
प्रथमस्तु गणः प्रोक्तो द्वितीयं मे निबोधत । ऋतजित्सत्यजिचैव सुपेणः सेनजित्तथा ॥ १२४
सत्यामित्रौऽभिमित्रश्च हरिमित्रस्तथाऽपरः । गण एष द्वितीयस्तु तृतीयं मे निबोधत ॥ १२५
ऋतैः सत्यो ध्रुवो धर्ता विधर्ताऽथ विधारयः । ध्वान्तश्चैव धुनिश्चैव ह्यग्नौ भीमस्तथैव च ॥
अभियुः साक्षिपश्चैवमाहयश्च गणः स्मृतः ॥ १२६
ईदृक्चैव तथाऽन्यादृग्वादृक्च प्रतिकृत्तया । ऋक्तथा समितिश्चैव संरम्भश्च तथा गणः ॥ १२७
ईदृक्च पुरुषश्चैव अन्यादृक्षाच्च चेतसः । समितासमिदृक्षाच्च प्रतिदृक्षाच्च वै गणाः ॥ १२८
(+ मरुतिद्रसरैतश्चैव तथा देवो दिशोऽपरः । यजुश्चैवानुदृक्सामस्तथाऽन्यो मानुषीविशः ॥
दैत्या देवाः समाख्याताः समैते सप्तका गणाः ॥) १२९
एते ह्येकोनपञ्चाशन्मरुतो नामतः स्मृताः । प्रसंख्यातास्तथा ताभ्यां दित्या चेन्द्रेण चैव हि १२९
कृत्वौ तेषां तु नामानि दितिरिन्द्रमुवाच ह । वातस्कन्धं चरन्त्येते मम पुत्राश्च पुत्रक ॥
विचरन्तु च भद्रं ते देवैः सह ममाऽऽत्मजाः ॥ १३०
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः । उवाच प्राञ्जलिभूत्वा मातर्भवतु तत्तथा ॥ १३१
सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः । देवभूता महात्मानः कुमारो देवसंमताः ॥
देवैः सह भविष्यन्ति यज्ञभाजस्तैवाऽऽत्मजाः ॥ १३२
तस्मात्ते मरुतो देवाः सर्वे चेन्द्रानुजामराः । विज्ञेयाश्चामराः सर्वे दितिपुत्रास्तपस्विनः ॥ १३३
एवं तौ निश्चयं कृत्वौ मानापुत्रौ तपोधनौ । जग्मनुस्त्रिदिवं हृष्टौ शंक्रोऽपि त्रिदिवं गतः ॥ १३४
मरुतां हि शुभं जन्म शृणुवाचः पठेत वा । नाष्टष्टिभयमाप्नोति बह्वायुश्च भवत्युत ॥ १३५
इति धीमदापुराणे वायुश्लोक उपोद्गतपादे कश्यपीयप्रजासर्गो नाम सप्तपठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ६२१२

अथाष्टपठितमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

सून उवाच—

अत ऊर्ध्वं मवक्ष्यामि दनुपुत्राञ्चिबोधत । अभवन्दनुपुत्रास्तु वंशे रुर्याता महासुराः ॥ १

+ धनुनिष्ठान्तर्गतग्रन्थः य ए पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ क. जा. । सप्त ते । २ ख. घ. द. सप्तज्योति । ३ ग. द. 'यतुज्योतिर्ज्योति' । ४ ख. घ. 'यानुहरितस्त' ।
५ घ. 'मित्रधामित्रश्च ह्येभि' । ६ ख. द. 'यो यामित्रय दूरे मि' । ७ व. कृतः । ८ ख. ग. द. 'न्तथ धुनितय' ।
९ क. घा । शतपा । १० क. घ. गुणः । ११ ख. द. 'रभस्तया' । १२ क. ध्रुवा १३ क. 'स्तथा ऽऽत्' । १४ ख.
घ. द. 'सै प्रीभिपु' । १५ क. शतपा । १६ ग. 'श्री विपुथाभूदतजवर' । मी. १७ ख. घ. द. शक्याभूदतजवरः । म ।
१८ घ. द्याताः सहस्र । वि ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

- विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः । सर्वे लब्धवराश्चैव सुतप्ततपसस्तथा ॥ २
- सैत्थसंधाः पराक्रान्ताः क्रूरा मायाविनश्च ते । महाबलौ अपक्वानो ह्यब्रह्मण्याश्च दानवाः ॥ ३
- कीर्त्यमानान्मया सर्वान्प्राधान्येन निबोधत ॥ ३
- द्विपूर्वा शङ्कुर्कर्णश्च तथा शङ्कुनिरामयः । शङ्कुकर्णो महाविश्वो गवेष्टिर्दुन्दुभिस्तथा ॥ ४
- अजामुखोऽथै भगवाञ्छिलो वामनसस्तथा । मरीचिरक्षकश्चैव महागार्भ्योऽद्विराष्टतः ॥ ५
- विश्वोऽथै सुकेतुश्च सुवीर्यः सुहृदस्तथा । इन्द्रजिद्विश्वजिचैव तथा सुरविमर्दनः ॥ ६
- एकचक्रः सुबाहश्च तारकश्च महाबलः । वैश्वानरः पुलोमा च प्रवीणोऽथ महाशिराः ॥ ७
- स्वर्भानुर्वृषपर्वा चै मण्डकश्च महासुरः । धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्र इन्द्रश्च तापिनः ॥ ८
- सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्ध्वनाभो महागिरिः । असिलोमा सुकेशश्च सदृश बलको दश ॥ ९
- तथा गगनपूर्वा च कुम्भेर्भो महोदरः । भ्रमोदाहश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ १०
- असुरश्च विरूपाक्षः सुपथोऽथ महासुरः । अजो हिरण्मयश्चैव शतपायुश्च शम्बरः ॥ ११
- शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसावुभौ । असुराणां सुरावेतौ सुराणां साम्प्रवाविभौ ॥ १२
- इति पुत्रा दनोर्विशो प्रधानाः परिकीर्तिताः । तेषामपरिसंख्येयं पुत्रपौत्राद्यनन्तकम् ॥ १३
- इत्येते त्वसुराः प्रोक्ता दैतेया दानवाश्च ये । स्वर्भानुस्तु स्मृतो दैत्यो ह्यनुभानुर्दनोः सुतः ॥ १४
- इमे तु वंशानुगता दनोः पुत्रास्तु ये स्मृताः ॥ १४
- एकाक्ष ऋषभोऽरिष्टः प्रेलम्बनरकावपि । इन्द्रवाधनकेशी च मेरुः शंशोऽथ धेनुकः ॥ १५
- गवेष्टिश्च गवाक्षश्च तालकेतुश्च वीर्यवान् । एते मनुष्यैर्मस्तिं दनोः पुत्रा मया स्मृताः ॥ १६
- दैत्यदानवसंघर्षे जाता भीमपराक्रमाः । सिद्धिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तिमुवास्तिवमे ॥ १७
- सिद्धिकेया इति ख्याताश्चतुर्दश महासुराः । शतैर्गालश्च बलवाक्यासः शाम्भस्तथैव च ॥ १८
- + अनुलोमः शुचिश्चैव वातापिश्च सितान्शुकः । हरैकल्पः कालनाभो भीमश्च नरकस्तथा ॥ १९
- राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमर्दनः । इत्येते सिद्धिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥ २०
- दारुणाभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मद्विपश्च ते । दशान्यानि सहस्राणि सिद्धिकेयो गणः स्मृतः ॥
- निहतो जामदग्न्येन भार्गवेण बलीयसा । स्वर्भानोस्तु मभा कन्या पुलोमोऽथ शची सुता ॥
- उपदानवीयमस्यापि शमिष्ठा वार्षपर्षणी । पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुते उभे ॥ २३
- प्रभाया न्हृपः पुत्रो जपन्तश्च शचीसुतः । पुंरुं जज्ञेऽथ शमिष्ठा दुष्यन्तमुपदानवी ॥ २४
- वैश्वानरसुते दौते पुलोमाकालिके उभे । उभे ह्यपि तु ते कन्ये मारीचस्य परिग्रहे ॥ २५

+ एतदर्थेस्थान इदमर्थं स ग घ. क. पुस्तकेषु ' इत्याला नमुचिश्चैव वातापी दन्याजकः ' इति ।

१ स. द. सत्यतराया प । घ. सयः सत्यप । २ स. घ. ह. व । ३ स. घ. ह. 'लाय य' । ४ स. 'दुर्जनिरायायः' । ५ स. ह. 'य मधुशान्तिशो वामनस्त' । ६ घ. 'चिरिश्चवै' । ७. विरिश्च । ७ घ. ह. 'गार्भ्य-
महाशिराः । स्व' । ११ घ. घ. ह. च हृद' । १२ स. घ. ह. उर्ध्वना' । १३ घ. 'भ्रमभानो म' । १४ घ. 'नादो म' ।
१५ घ. 'भ्रमोदाह' । स. ह. 'भ्रमोदाह' । १६ घ. 'मोदाह' । १७ घ. ह. 'ताः । एषा । १८ स. ग. घ. ह. 'वीयमन' ।
१९ क. प्रपन्थनः । २० स. घ. ह. 'पन्थान्तु' । २१ घ. 'स्तु दनोः पुत्राश्चयः स्मृ' । २२ क स घ. 'वर्षे । २३ ग.
ह. 'तारक' । २४ ह. ह. 'क' । २५ घ. ह. 'वीमयस्त्रा' ।

ताभ्यां पुत्रसहस्राणि पष्टिर्दानवपुङ्गवाः । चतुर्दश तथाऽन्यानि हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २६
 पौलोमाः कालकेयाश्च दानवाः सुमहाबलाः । अवध्या देवतानां ते निहताः सद्यसाचिनाः ॥
 मयस्य जार्ता ये पुत्राः सर्वे वीरपराक्रमाः । मायावी दुन्दुभिथैव वृषश्च महिषस्तथा ॥ २८
 वालिको वज्रकर्णश्च कन्या मन्दोदरी तथा । दैत्यानां दानवानां च सर्ग एव प्रकीर्तितः ॥ २९
 दनायुपायाः पुत्रास्तु स्मृताः पञ्च महाबलाः । अरुर्ध्वलिजन्मौ च विरक्षश्च विषस्तथा ॥ ३०
 अरुरोस्तनयः क्रूरो धुन्धुर्नाम महासुरः । निहतः कुबलाश्वेन उत्तङ्कवचनात्किल ॥ ३१
 बलेः पुत्रौ महावीर्यौ तेजसाऽप्रतिमावुभौ । कुम्भिलश्चक्रवर्मा च स कर्णः पूर्वजन्मानि ॥ ३२
 विरक्षस्यापि पुत्रौ द्वौ कालकश्च वरश्च तौ । विषस्य त्वभवन्पुत्राश्चत्वारः क्रूरकर्षिणः ॥
 श्राद्धहा यज्ञहा चैव ब्रह्महा पशुहा तथा ॥ ३३

क्रान्ता दनायुपापुत्रा वृत्रस्यापि निबोधत । जज्ञिरे श्वसनाद्घोराद्दृत्रस्येन्द्रेण युध्यतः ॥ ३४
 भर्तारो मनसा ख्याता राक्षसाः सुमहाबलाः । शतं तानि सहस्राणि महेंद्रानुचराः स्मृताः ॥
 सर्वे ब्रह्मविदः सौम्या धार्मिकाः सुक्ष्ममूर्तयः । प्रजासन्तर्गताः सर्वे निवसान्नि सुधार्मिकाः ॥
 दैत्यानां दानवानां च सर्ग एव प्रकीर्तितः । प्रवाह्यजनयत्पुत्रान्यज्ञे वै गायनोचभान् ॥ ३७
 सत्त्वनः सत्त्वात्मकश्चैव कलापश्चैव वीर्यवान् । कृतवीर्यो ब्रह्मचारी सुपाण्डुश्चैव सप्तपः ॥ ३८
 पनथैव तरण्यश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा । इत्येते देवगन्धर्वा विज्ञेयाः परिकीर्तिताः ॥ ३९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त उपोद्घातपादे कश्यपीयप्रजासर्गो नामाष्टपटितमोऽध्यायः ॥ ६- ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६१५१

अथ नवपटितमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गम् ।

सूत उवाच—

गन्धर्वाप्सरसः पुण्या मानेयाः परिकीर्तिताः । चित्रसेनोग्रमेनश्च ऊर्णायुरनघस्तथा ॥ १
 धृतराष्ट्रः पुलोमा च सूर्यवर्चास्तथैव च । शुगपत्तृष्णपत्कालिदितिश्चिश्चरथस्तथा ॥ २
 त्रयोदशो भ्रमिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः । कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ॥
 इत्येते देवगन्धर्वा मानेयाः परिकीर्तिताः ॥ ३
 चतुस्त्रिंशद्यवीपस्यस्तेषामप्सरसः शुर्भाः । अन्तेरा दारवत्या च मिर्भमुख्या सुरोत्तमा ॥ ४
 मिश्रकेयी तथा चाशी पैणिनी वाऽप्यलम्बुषा । मारीची पुत्रिका चैव विद्युर्नाम निलोत्तमा ॥
 अद्रिहा लक्षणा चैव देवी रम्भा मनोरमा । सुवगा च सुराङ्गुथ पुण्डिता सुप्रनिष्ठिता ॥ ६
 पुण्डरीका सुगन्धा च सुदन्ता सुरसा तथा । हेमी गारदनी चैव सुदृत्ता कमला च या ॥ ७

१ रा. घ. द. 'ता हेमायाः पुत्राः पवनदापय । मा । २ घ. 'लक्षित्रा च । ३ द. 'व सुर' । ४ ग. घ. 'न्यर्वाः प्रायेणः । ५ ग. 'दश' शक्तिशिराः । ६ द. 'दश शक्तिशिराः' । ६ घ. 'नो अलिशि' । ७ रा. 'ता' । प्रयति' । ८ च. 'भा । मन्तकाश्रवणा च । ९ रा. 'नता दासकाया च । घ. 'नता दारकाया च । १० ग. 'कशिप्या मु' । ११ ग. 'मिपये' । १२ ग. 'पिदिनी । घ. 'वापुनी । १३ घ. द. 'मुषा । मा । १४ रा. द. 'ची पुत्रिका । १५ ग. 'रम्भा' । १६ घ. 'दश क' । १७ ग. 'दृत्ता' ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

सुभुजा हंसपादा च लौकिकयोऽप्सरसस्तथा । गन्धर्वाप्सरसो ह्येता मौन्याः परिकीर्तिताः ॥ ८
 गन्धर्वाणां दुहितरौ मया याः परिकीर्तिताः । (तासां नामानि सर्वाणाम् कीर्त्यमानानि मे गृणु ॥
 सुयशा प्रथमा तासां गान्धर्वी नदनन्तरम् । विद्यावती चारुमुखी सुमुखी च वरानना) ॥ १०
 तत्रेमे सुयशापुत्रा महाबलपराक्रमाः । प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे गृणु ॥ ११
 कम्बलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा । मेघमाली तु यक्षाणां गण एव उदाहृतः ॥ १२
 सुयशाया दुहितरथतप्तोऽप्सरसः स्मृताः । तासां नामानि वै सम्यग्भुवतो मे निबोधत ॥ १३
 लोहेयी त्वभवज्ज्येष्ठा भरता तदनन्तरम् । कृशाङ्गी च विशाला च रूपेणाप्रतिमा तथा ॥ १४
 ताभ्योऽपरे यक्षगणाश्चत्वारः परिकीर्तिताः । उत्पादिता विशालेन विक्रान्तेन महात्मना ॥
 लोहेया भरतेयाश्च कृशाङ्गेयाश्च विश्रुताः । विशालेयाश्च यक्षाणां पुराणे प्रथिता गणाः ॥ १६
 इत्येतैरसुरैर्घोरैर्महाबलपराक्रमैः । नैर्कैर्यक्षगणैर्व्यासा लोका लोकविदां वराः ॥ १७
 गन्धर्वाश्चाथ बालेया विक्रान्तेन महात्मना । उत्पादिता महावीर्या महागन्धर्वनायकाः ॥ १८
 विक्रमौदार्यसंपन्ना महाबलपराक्रमाः । तेषां नामानि वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १९
 चित्राङ्गो महावीर्यश्चित्रवर्मा तथैव च । चित्रकेतुर्महाभागः सोमदत्तोऽथ वीर्यवान् ॥
 तिस्रो दुहितरथैव तासां नामानि वक्ष्यते (मेगृणु) ॥ २०
 प्रथमा त्वग्रिका नाम कम्बला तदनन्तरम् । तथा वसुमती नाम रूपाप्रतिमाजसः ॥ २१
 ताभ्यः परे क्रुमारिण गणा उत्पादितास्तिरमे । त्रयो गन्धर्वपुत्रपानां (णा) विक्रान्ता सुदुर्मदाः ॥
 आग्नेयाः काम्बलेयाश्च तथा वसुमतीसुताः । तैर्गणैर्विधिवैर्व्यासमिमं लोकं चराचरम् ॥ २३
 विद्यावन्तश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना । उत्पादिता महाभागा रूपाविद्याधनेश्वराः ॥ २४
 तेषामुदीर्घवीर्याणां गन्धर्वाणां महात्मनाम् । नामानि कीर्त्यमानानि शृणुष्वं मे विवक्षतः ॥ २५
 हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा मागधस्तथा । चन्द्रकेतुश्च वै गाङ्गो गोदधैश्च महाबलः ॥ २६
 महविद्यावदातानां विक्रान्तानां तपस्विनाम् । इत्येवमादिर्हि गणो द्वे चान्ये च सुलोचने ॥ २७
 शिवा च सुमनाश्चैव ताभ्यामपि महात्मना । उत्पदिता विश्र्वसा विद्याचरणगोचराः ॥ २८
 शैवेयाश्चैव विक्रान्तास्तथा सौमनसा गणाः । एतैर्व्यासमिमं लोकं विद्याधरगणैस्त्रिभिः ॥ २९
 एभ्योऽनेकानि जातानि अम्बरान्तरचारिणाम् । लोके गणशतान्येव विद्याधरविचेष्टितात् ॥
 अश्वरूपुल्याश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना । उत्पादिता ह्यश्वमुखाः किनरास्तास्त्रिवोधत ॥ ३१
 समुद्रसेनः कालिन्द्रो महानेशो महाबलः । सुवर्णघोषः सुधीरो महाघोषश्च वीर्यवान् ॥ ३२
 इत्येवमादिर्हि गणः किनराणां महात्मनाम् । इयाननानां विद्वद्भिर्विस्तीर्णः परिकीर्त्यते ॥ ३३
 तथा समुत्थितेनैव विक्रान्तेन महात्मना । उत्पादिता नरमुखाः किनराः शाशपायनाः ॥ ३४
 हरिपेणः सुपेणश्च वारिपेणश्च वीर्यवान् । रुद्रचेन्द्रवर्त्ता च चन्द्रकुम्भमहाद्रुमा ॥ ३५
 विन्दुश्च विन्दुसारश्च चन्द्रवंशाश्च किनराः । इत्येते किनराः श्रेष्ठा लोके ख्याताः सुशीमनाः

* अनुश्रितान्तर्गतमन्यो ग. पु. के न स्ति ।

१ ग. द. 'रम स्मृताः । ग' । २ स' ताः । उत्पादिष्या यु' । ३ स. द. 'रो मौन्याः परिकीर्तिताः ।
 ४ स. द. अश्वमुखी । ५ स. द. वृणादा । ६ क. 'ने । लोक' । ७ ग. द. गङ्गा । ८ क. 'सुयशाश्च ।
 ९ ग. द. 'शाशपायनास्तेन')

नृत्यगीतप्रगल्भानामेतेषां द्विजसत्त्वमाः । लोके गणशतान्येव किन्नराणां महात्मनाम् ॥	३७
यक्षा यक्षोपशान्तश्च लौहेया रूपशालिनी । दुहिता सुरविन्देति प्रकाशा सिद्धसंमता ॥	३८
उपायाकेतनस्याहि स्वयमुत्पादितो गणः । करालकेन भूतानां तेषां नामानि मे शृणु ॥	३९
भूता भूतगणैर्ज्ञेया आवेशकनिवेशकाः । * सुतौरः कालभवनानिर्देशकविदेशकाः ॥	
इत्येवमादिर्हि गणो भूमिगोजरकः स्मृतः ॥	४०
विज्ञेय इह लोकेऽस्मिन्भूतानां भूतनायकः । ये तूत्कृष्टा भवन्त्येषामम्बरान्तरचारिणाम् ॥	४१
वृक्षाग्रमात्रमाकाशां ते चरन्ति न संशयः ॥	४२
तत्रेमे देवगन्धर्वाः प्रायेण कथिता मया । देवोपस्थाननिरता विज्ञेयास्ते यशस्विनः ॥	४३
नारायणं सुरगुरं विरजं पुष्करेक्षणम् । हिरण्यगर्भं च तथा चतुर्वक्त्रं स्वयंभुवम् ॥	४४
शंकरं च महादेवमीशानं च जगत्प्रभुम् । इन्द्रपूर्वास्तथाऽऽदित्यान्रुद्रांश्च वसुभिः सह ॥	४५
उपतस्थुः सगन्धर्वा नृत्यगीतविशारदाः । त्रिदशाः सर्वलोकस्था निपुणा गीतवादिनः ॥	४६
हंसो ज्येष्ठः कनिष्ठोऽन्यो मध्यमो च दहा ह्युहः । चतुर्थो धिपणश्चैव ततो वासिष्ठिचिस्तथा ॥	
पशुस्तु तुम्बुरुस्तेषां ततो विश्वावसुः स्मृतः । इमाश्चाप्सरसो दिव्या विहिताः पुण्यलक्षणाः ॥	
सुपुत्रेऽष्टौ महाभागा हरिष्ठा देवपूजिताः । अनवद्यामनवशामन्वतां मदनमियाम् ॥	
अरूपां सुभगां भासीमरिष्ठाऽष्टौ च्चजायत ॥	४८
मनोवती सुकेशा च तुम्बुरोस्तु सुते उभे । पञ्चचूडास्त्विमा दिव्या दैविकयोऽप्सरसो दश ॥	
मेनका सहजन्या च पणिनी पुञ्जिकस्थला । घृतस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वेचीत्यपि ॥	
मम्लोचेत्यभिविख्याताऽनुम्लोचन्ती तथैव च ॥	५०
अनादिनिधनस्याथ जज्ञे नारायणस्य या । उर्रोः सर्वानवद्याङ्गी उर्ध्वदेशकादशी स्मृता ॥	५१
मेनस्य मेनका कन्या ब्रह्मणो हृष्टचेतसः । सर्वाश्च ब्रह्मवादिभ्यो महायोगाश्च ताः स्मृताः ५२	
गणा अप्सरसां रूपाताः पुण्यास्ते वै चतुर्दश । + आहृताः शोभयन्तश्च गणा ह्येते चतुर्दश ॥	
ब्रह्मणो मानसाः कन्याः शोभयन्त्यो मनोः सुताः । वेगेभ्यन्तस्त्वरिष्ठाया ऊर्जायाश्चाशिसंभवाः ।	
(× आर्युष्मत्यश्च सूर्यस्य रश्मिजाताः सुभास्वराः । गर्भस्तेजश्च सोमस्य ज्ञेयास्ते कुरवः शुभाः ॥	
यज्ञोत्पन्नाः शुभा नाम ऋजुसामान्यास्तु बहवः) । वारिजा ह्यमृतोत्पन्ना अमृता नामतः स्मृताः	
वायुत्पन्ना सुदा नाम भूमिजाता भवास्तु वै । विद्युत्श्च रुचो नाम भृत्योः कन्याश्च भैरवाः ॥	
शोभयन्त्यश्च कामस्य गणाः प्रोक्ताश्चतुर्दश । सेन्द्रोपेन्द्रैः सुरगणै रूपातिशयनिर्भिताः ॥ ५८	

* इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके । + एतदर्थंत्यानेऽय प्रत्ययः—'आहृता शोभयन्त्यश्च वेगवत्यस्तथैव च । दुर्म-
याश्च पुनरयश्च तथा भेकुरवः शुभाः । बहवो चमतावेदा भुवश्च रुचयस्तथा । भैरवाः शोभयन्त्यश्च गर्भा ह्येते चतुर्दश'
इति—ख. घ. पुस्तकयोः । × धनुर्ध्वान्तर्गतप्रत्यय. क पुस्तके नास्ति ।

१ ग. घ. द. यथा 'य' । २ ग घ द. 'श्च लोहाया । ३ ग. घ. द. 'उपयाजित' । ४ ख. ग. घ. द. 'भूतम्' ।
५ क. 'तारका' । ६ घ. द. 'कलि भवतानि' । ७ क. 'ये वरु' । ८ ख. ग. द. 'ज्येष्ठा कनिष्ठाया म' । ९ ख. घ.
द. 'यो विषयाणश्च ततो वसु' । १० घ. 'न्यो ब्रह्मणो' ११ क. 'वन्त्यश्च' । १२ ख. 'सुरैत्यथ । ग. घ क. 'सुवत्यश्च ।
१३ घ. द. 'ता. शुभास्व' । १४ ख. ग. द. 'भूतिजा' । १५ क. 'यन्या कामगुणा म' । १६ ख. ग. द. 'ताः ।
तिश्रुतिल म ।

(करयपीयप्रजासर्गः)

- शुभरूपा महाभागा दिव्या नारी तिलोत्तमा । ब्रह्मणश्चाग्निकुण्डाच्च देवनारी प्रभावती ॥
 रूपयौवनसंपन्ना उत्पन्ना लोकविधुता ॥ ६९
- वेदीतलसमुत्पन्ना चतुर्वेक्त्रस्य धीमतः । नाम्ना वेदवती नाम सुरनारी महाप्रभा ॥ ६०
- तथा यमस्य दुहिता रूपयौवनशालिनी । बरहेपनिभा हेमा देवनारी सुलोचना ॥ ६१
- इत्येते बहुसार्हेस्तं भास्वरा ह्यप्सरोगणाः । देवतानामृषीणां च पत्न्यस्ता मातरश्च ह्ये ॥ ६२
- सुगन्धांश्चम्पवर्णांश्च सर्वाश्चाप्सरसः समाः । संप्रयोगे तु कान्तेन माद्यन्ति मदिरां विना ॥
 तासामाप्यायते स्पर्शादानन्दश्च विवर्धते ॥ ६३
- (श्रुपर्वते नारदे पूर्वं रेतः स्कन्धं प्रजापतेः । पर्वतस्तत्र संभूतो नारदश्चैव तावुभौ ॥ ६४
 तयोर्यवीयसी चैव तृतीयाऽहन्धवी स्मृता । देवरूपो(?)मूर्यजन्म तस्मिन्मरुदपर्वतौ) ॥ ६५
- विनतायास्तु पुत्रौ द्वावरुणो गरुडश्च ह । षट्त्रिंशत्तु स्वप्तरश्च यवीयस्यस्तु ताः स्मृताः ॥ ६६
- गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि सर्वापिर्ण्याश्च पक्षिणः । हव्यवाहानि सर्वाणि दिक्षु संनिहितानि च ॥
 कण्ठान्गसहस्रं वै चराचरमजीजनत् । अनेकशिरसां तेषां खेचराणां महात्मनाम् ॥
 बहुधा नामधेयानां प्रायशस्तु निबोधत ॥ ६८
- तेषां प्रधाननागांश्च शेषचामुक्तिक्षकाः । सर्कणीरश्च जम्भश्च अञ्जतो चापनस्तथा ॥ ६९
- पेरावतमहापद्मौ कम्बलाश्वतरावुभौ । ऐलपत्रश्च शङ्खश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ ७०
- महाकैर्णो महानीलो धृतराष्ट्रबलाहकौ । कुमारः पुष्पदेन्तश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥ ७१
- शिलीमुखो दधिमुखः कालीयः शालिपिण्डकः । विन्दुवादः पुण्डरीको नागश्चापूरणस्तथा ॥
 कपिलश्चाम्बरीपेश्च धृतापादश्च कच्छपः । महालादः पद्मचित्रश्च गन्धर्वोऽर्धं मनस्विकः ॥ ७३
- नहुपः खररोमा च मणिरित्येवमादयः । काद्रवेया मया रूपाताः खशायास्तु निबोधत ॥ ७४
- खशा विजङ्गे पुत्रौ द्वौ विधुतौ पुरुपादकौ । ज्येष्ठं पश्चिमसंख्यायां पूर्वस्यां मनुजास्तथा ॥ ७५
- विलोहितं विकर्णं च पूर्वं साऽज्जनयत्सुतम् । चतुर्भुजं चतुष्पादं द्विपूर्धानं द्विधागतिम् ॥ ७६
- सर्वाङ्गकेशं स्थूलाङ्गं तुङ्गनासं महोदरम् । स्थूलशीर्षं महाकर्णं मुञ्जकेशं मनोरंथम् ॥ ७७
- हस्त्योष्ठं दीर्घजङ्घं च अश्वदंष्ट्रं महाहनुम् । रक्तजिह्वं जटाकं च स्थूलास्यं दीर्घनासिकम् ॥ ७८
- गुहकं शितिकर्णं च महानम्रं महामुलम् । एवंविधं खशा पुत्रं विजङ्गे साऽतिभीषणम् ॥ ७९
- तस्यानुजं द्वितीयं तु खशा चैव व्यजायत । त्रिशीर्षं च त्रिपादं च त्रिहस्तं कृष्णलोचनम् ॥ ८०
- ऊर्ध्वकेशं हरिच्छमश्रुं शिलासंहननं दृढम् । हस्वकागं सुत्राहुं च महाकायं महाबलम् ॥ ८१
- आकर्णदारितास्यं च लम्बैश्च स्थूलनासिकम् । स्थूलोष्ठमष्टदंष्ट्रं च द्विजिह्वं शङ्कुकर्णकम् ॥ ८२

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ड. 'आश्रु' । २ ख. ग. घ. ड. 'हृषा ना । ३ ख. ड. 'न्या चाप्यनिपन्ना स' । ४ क ग.
 'ण । इलोवा' । ५ ख घ. ड. 'नियता' । ६ ख घ वै धरायत्' । ७ ख घ ड. 'गाना शे' । ८ ग. 'काः । कर्णर-
 थैय ज' । ९ क. 'कर्णर' । १० ख. 'भौ । एला' । ड. 'भौ । एल' । ११ घ. ड. 'कर्णो महानीलो मू' । १२ ख. ड.
 'पदपत्र' । १३ ख. घ. ड. 'था । शुभ्र' । १४ ख. ग. घ. ड. 'वित्पवाद. पुण्डरीकता' । १५ ख. घ ड. 'श्च तथा
 पापय क' । १६ क. 'अ नमस्वि' । १७ ग. 'रमम् । ह' । १८ ख. ग. घ ड. 'स्थूलधरी' । १९ ख. 'क शम्भु' ।
 २० ख घ. ड. 'हामुज' । २१ ख. घ ड. 'विहस्त' । २२ ख ड. 'मभ्रुम्' ।

- पिङ्गलोद्धतनयनं जटिलं पिङ्गलं तथा । महाकर्णं महोरस्कं कौटिहीनं कृशोदरम् ॥
 नैखिनं लोहितग्रीवं सा कनिष्ठं प्रसूयते ॥ ८३
- सद्यः प्रसूतमात्रौ तु विद्वद्वौ च प्रमाणतः । उभाभोगसमर्थाभ्यां शरीराभ्यामुपस्थितौ ॥
 सद्योजानविवृद्धाङ्गौ मातरं पर्यभूयताम् ॥ ८४
- ज्यायांस्तयोस्तु यः कुरो मातरं सोऽभ्यकर्षत । अत्रवीन्मातरायाहि भक्षार्थं क्षुधयाऽर्दितः ॥ ८५
 न्यपेधयत्पुनर्होतं ज्यावांसं तु कनिष्ठकर्मकः । अत्रवीत्सोऽसक्तुत्तं वै रक्षेमां मातरं स्वशाम् ॥
 बाहुभ्यां परिशृङ्खैनं मातरं तां व्यमोचयत् ॥ ८६
- एतस्मिन्नेव काले तु महूर्ध्वस्तयोः पिता । तां दृष्ट्वा विकृताचारौ वसतां हीत्यभाषत ॥ ८७
 तौ तु त पितरं दृष्ट्वा बलवन्तौ त्वरान्वितौ । मातुरेव पुनश्चाङ्के प्रलपेनां स्वमायया ॥ ८८
 अथात्रवीदृषिपर्यायाभावाभ्यामुक्तवत्यसि । पूर्वमाचक्ष्व तत्रेन तथैवाऽऽभ्यां व्यतिक्रमम् ॥ ८९
 मातुलं भजते पुत्रः पितृभजति कन्यका । यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत्सुतः ॥ ९०
 यदूर्णां तु भवेद्भूमिस्तदूर्णं मलिलं ध्रुवम् । मातृणां शीलदोषेण तथा शीलगुणैः पुनः ॥
 विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वास्तथा ख्यातिवशेन च ॥ ९१
- बलशीलादिभिस्तासामादिभिर्धर्मतत्परः । गन्धशीला दितिश्चैव प्रवाच्ययनशालिनी ॥
 धर्मशीलादिभिश्चैव प्रबोधबलशालिनी ॥ ९२
- गीतशीला तथाऽग्निष्ठा मायाशीला दनुः स्मृता । विनता तु पुनर्देवी वैहायसगतिप्रिया ॥ ९३
 तपोमयेन शीलेन सुरभिः समलंकृता । क्रोधशीला तथा क्रूराः क्रोधेनासुखशीलका ॥ ९४
 दनायुपायाः शीलं वै वैरानुग्रहलक्षणम् । त्वं च देवि महाभागे क्रोधशीला मताऽसि मे ॥ ९५
- इत्येतानि स्वशीलानि स्वभावालोकनाम्नानां । कर्मतो यत्नतो बुद्ध्या रूपतो बलतस्तथा ॥
 क्षमातथैव धिन्मानि भावितार्थवलेन च ॥ ९६
- गजः सत्ततमोवृत्तोविश्वरूपाः स्वभावतः । मातुलं त्वन्नुवातास्ते पुत्रका गुणवृत्तिभिः ॥ ९७
- इत्येवमुक्त्वा भगवान्स्वशामप्रतिमां तदा । पुत्रावाहूय साम्ना वै चक्रे सोममभीतयः(?) ॥ ९८
 ताभ्यां च यत्कृतं तस्यास्तदाचष्ट तदा स्वशा । मात्रा यथा समाख्यातं कर्म ताभ्यां पृथक्पृथक्
 तेन धात्वर्थयोगेन तत्त्वदर्शो चकार हः ॥ ९९
- यक्ष इत्येव धातुर्वै सादने कृपणे च सः । यक्षयत्युक्तवान्यस्मात्तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥ १००
 रक्ष इत्येव धातुर्वै पात्रेण स विभाष्यते । उक्तवार्थैव यस्मात्तु रक्ष मे मातरं स्वशाम् ॥
 नाम्नाऽयं राक्षसस्तस्माद्भविष्यति तथाऽऽत्मजः ॥ १०१
- स तदा नदिमान्दृष्ट्वा विज्ञाय तु तयोः पिता । तथा भाषिनमर्थं च बुद्ध्वा मातृकृतं तयोः ॥

* इदमर्थं नास्ति । क. पुत्रावै ।

१ ग. 'दिलोद्वद्विभिरुक्तम् । न' । ग. द. 'दिलोद्वद्विभिरुक्तम् । न' । २ ए. घ. उ. क्रया (१) ।
 ३ ग. द. मलिल । ४ ग. 'य एव्ये देवाण्येति उक्तम् । एव विधे तुमार सा । ५ ग. घ. 'ए' सप्रसूयत । ६ ग.
 घ. द. 'रु' । प्रसा मी । ७ ए. ग. घ. द. 'धृता मरुद्भ तद्वयसि' । ८ ग. शीतशीला । ९ क. वृत् । १० ग.
 घ. 'न' । ११ ग. नि. म. ' । १२ द. 'विपर्य' । १३ ग. द. 'नुवाया मे तु' । १४ ग. ग. 'योगेन' ।

वधपुत्रौ दुराचारौ विघ्नश्च क्षमनश्च ह । विद्युत्पुत्रो दुराचारो रूपनो नाम राक्षसः ॥
 स्फूर्जपुत्रा निकुम्भश्च क्रूरो वै ब्रह्मराक्षसः । वातपुत्रो विरागस्तु आपपुत्रस्तु जम्बुकः ॥ १२०
 व्याघ्रपुत्रो निरानन्दो जन्तूनां विघ्नकारकः । इत्येते वै पैराक्रान्ताः क्रूराः सर्वे तु राक्षसाः ॥
 कीर्तिता यातुधानास्तु ब्रह्मधानान्निबोधत । यज्ञः पिता धुनिः क्षेमो ब्रह्मो पापोऽथ यज्ञहा ॥
 स्वाकोटकः कलिः सर्पो ब्रह्मधानात्मजा दश । स्वसारो ब्रह्मराक्षस्यैस्तेषां चेमाः सुदारुणाः ॥
 रक्तकैर्णा महाजिह्वाऽक्षया चैवोपहारिणी । एतेपामन्वये जाताः पृथिव्यां ब्रह्मराक्षसाः ॥ १२४
 श्लेष्मातकरुष्येते प्रायशस्तु कृतालयाः । इत्येते राक्षसाः क्रान्ता यक्षस्यापि निबोधत ॥ १२५
 चक्रमेऽप्सरसं यक्षः पञ्चस्थलां क्रतुस्थलीम् । तां लिप्सुश्चिन्तयानश्च नन्दनं स चचार ह ॥
 वैभ्राजं सुराभिं चैव तथा चैत्रथं च यत् । दृष्टवान्नन्दने तस्मिन्नप्सरोभिः सहासतीम् ॥ १२७
 नोपायं विन्दते तत्र तस्या लाभाय चिन्तयन् । दूषितः स्वेन रूपेण कर्मणा तेन दूषितः ॥ १२८
 ममोद्दिजन्ते भूतानि भयार्थवृत्तस्य सर्वशः । तत्कथं नाम चार्थवृत्तं प्राप्नुयामहमङ्गनाम् ॥ १२९
 दृष्टोपायं ततः सोऽथ शीघ्रकारी व्यवर्तत । कृत्वा रूपं वसुरुचेर्गन्धर्वस्य तु गुह्यकः ॥
 ततः सोऽप्सरसां मध्ये तां जग्राह क्रतुस्थलीम् ॥ १४०
 वृद्ध्या वसुरुचं तं सा भवेन्नैवाभ्यवर्तत । संवृणः स तथा सार्धं दृश्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ १४१
 तत्र संसिद्धकरणः सद्यो जातः सुतोऽस्य वै । परिणाहोच्छ्रयैर्धुकः सद्यो वृद्धो ज्वलञ्छ्रिया ॥
 राजाऽहमिति नाभिर्हं पितरं सोऽभ्यभाषत । तत्रात्र जाते न भीतिः पिता तं प्रत्युवाच ह ॥
 मानाऽनुरूपो रूपेण पितृवार्थेण जायते । जाते स तस्मिन्हर्षेण स्वरूपं प्रत्यपद्यत ॥ १४४
 स्वभावं प्रतिपद्यन्ते वृद्धौ यक्षराक्षसाः । श्रियमाणाः प्रसुप्ताश्च क्रुद्धा भीताः महर्षिताः ॥
 ततोऽन्नवीक्ष्यन्तं स्मयमानः स गुह्यकः । गृहं मे गच्छ सुश्रोणि गपुत्रा वरवर्णिनी ॥ १४६
 उस्तुक्ता सदस्ता न च वृद्धा स्वं रूपमास्थितम् । विभ्रान्ताः प्राद्रवन्भीताः क्रोधमानांप्सरोगणाः ॥
 तच्छ्रुत्वा स्तन्मन्त्रेणा धुनिः सांस्तवपत्निरा । गन्धर्वाप्सरसां मध्ये तां नीत्वा स न्यवर्तत ॥
 तां च वृद्धा गन्धर्वनि गताप्याप्सरसां गणाः । यक्षाणां त्वं जनितीति प्रोचुस्त्वां वै क्रतुस्थलीम्
 ज । त्वं गृहं पुत्रेण तेनो यक्षः स्वमालयम् । न्यग्रोधरोहिणं नाम गुह्यका यत्र शेरते ॥
 तस्मिन्निवासो यक्षाणां न्यग्रोधः सर्वतः मियः ॥ १५०
 यक्षो रजतनाभस्तु गुह्यकानां पितामहः । अनुहादस्य दैत्यस्य भद्रामतिवरां सुताम् ॥
 उपयेमे स भद्रायां यस्यां मणिवरो वशी ॥ १५१
 जमे सा मणिभद्रं च शकतल्यपराक्रमम् । तयोः पत्न्यौ भगिन्यौ तु व्रतुस्थल्यात्मजे शुभे ॥
 नाम्ना पुण्यजनी चैव तथा देवजनी च या । विजमे मणिभद्राच्च पुत्रान्पुण्यजनी शुभान् ॥
 सिद्धार्थं सृष्टेतेजं च सुमन्तं नन्दनं तथा । कन्यकं यौविकं चैव मणिदत्तं यस्तु तथा ॥ १५४

१ रा. दृष्टो । २ रा. म. घ. ट. 'नन्दः सर्पो वै विं' । ३ व. 'परिका' । ४ रा. म. घ. यमे वि' । ५ रा. म.
 घ. ट. 'हो योऽथ' । ६ ट. घ. 'स्य तेयो' । ७ रा. म. ट. 'वर्षो मे' । ८ रा. म. ट. 'धियाव' । ९ क. 'एतास्ताम' ।
 १० घ. ट. 'रति वै' । ११ रा. म. घ. 'याद्गुण्य' । १२ क. 'यं यत्तमेतं कन्य' । १३ घ. ट. 'जाता नामी' ।
 १४ रा. 'ते महन्तो' । १५ रा. 'स्तन्ना विप्रस्ता' मा' । १६ रा. घ. ट. 'गदं यो यक्षामतिवरो' । १७ रा. घ.
 ट. 'मणि ।

(कदवपीयप्रजासर्गः)

सर्वाभुभूतं शङ्खं च पिङ्गाक्षं भीरुमेव च । तथा मन्दरशोभिं च पद्मं चन्द्रप्रभं तथा ॥ १५५
मेघपूर्णं सुभद्रं च प्रद्योतं च महौजसम् । द्युतिमस्केतुपन्तौ च मित्रं मौलिसुदर्शनी ॥ १५६
चत्वारो विंशतिश्चैव पुत्राः पुण्यजनाः शुभाः । जज्ञिरे मणिभद्रस्य ते सर्वे पुण्यलक्षणाः ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यक्षाः पुण्यजनाः शुभाः ॥ १५७
विजज्ञे देवजननी पुत्रोन्मणिवरात्मजोत् । पूर्णभद्रं हेमरथं मणिमन्त्रन्दिवर्धनौ ॥ १५८
कुस्तुम्बुकं पिशङ्गाभं स्थूलकर्णं महार्जयम् । श्वेतं च विपुलं चैव पुण्यवन्तं भयावहम् ॥ १५९
पद्मवर्णं सुनेत्रं च यक्षं वालं वक्रं तथा । कुण्डं क्षेमकं चैव वर्धमानं तथा दमम् ॥ १६०
पद्मनाभं वराङ्गं च सुवीरं विजयं कृतिम् । पूर्णभासं हिरण्यपासं सुरूपं चैवमादयः ॥ १६१
पुत्रा मणिवरस्यैते यक्षा वै गुह्यकाः स्मृताः । सुरूपाश्च विरूपाश्च स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ॥ १६२
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६३
स्रग्वापास्त्वपरे पुत्रा राक्षसाः कामरूपिणः । तेषां यथा प्रधानान्चैव वर्धमानान्निबोधत ॥
लालोविः कुयनो भीमः सुमाली मयुरेव च । विस्फुंजितो विद्युज्जिह्वो मातङ्गो घृञ्जितस्तथा ॥
चन्द्रार्कः सुकरो बुधः कपिलोमः प्रहासकः । क्रीडः परशुनाभश्च चक्राक्षश्च निम्बाचरः ॥ १६६
त्रिशिराः शतदंष्ट्रश्च तुण्डैकेजश्च राक्षसः । यक्षश्चाकम्पनश्चैव दुर्मुखश्चैव शिलीमुखः ॥ १६७
इत्येते राक्षसवरा विक्रान्ता गणरूपिणः । सर्वलोकैर्घरास्ते तु त्रिदशानां समकथाः ॥ १६८
सप्त चान्या दुहितरस्ताः शृणुष्वं यथाक्रमम् । तासां च यः प्रजासर्गो येन चोत्पादिता गणाः ॥
आलम्बा उत्कचा कृष्णा निर्ऋता कपिला शिवा । केशिनी च महाभागा भगिन्यः सप्त चाः स्मृताः
ताभ्यो लोकामिपादश्च हन्तारो युद्धदुर्गदाः । उदीर्णा राक्षसगणा इमे उत्पादिताः शुभाः ॥
आलम्बेयो गणः क्रूर उत्कचेयो गणस्तथा । तथा कार्पण्यशैथिल्या राक्षसा ह्युत्तमा गणाः ॥
तथैव नैर्ऋता नाम व्यम्बकानुचरेण इ । उत्पादितः मजासर्गो गगेश्वरचरेण तु ॥ १७३
* उत्पादिता वलयता उदीर्णा यक्षराक्षसाः । विक्रान्ताः शौर्यसंपन्ना नैर्ऋता देवराक्षसाः ॥
येषामधिपतिर्युक्तो नाम्ना ख्यातो विरूपरुः ॥ १७४
तेषां गणशतानेका उद्धतानां महात्मनाम् । प्रायेणानुचरन्त्येते शंकरं जगतः प्रभुम् ॥ १७५
दैत्यराजेन कुम्भेन महाकाया महात्मना । उत्पादिता महावीर्या महाबलपराक्रमाः ॥ १७६
कापिलया महावीर्या उदीर्णा दैत्यराक्षसाः । कम्पनेन च यज्ञेण केशिन्यांस्ते परे जनाः ॥ १७७
उत्पादिता वैलवता उदीर्णा यक्षराक्षसाः । केशिनीदुहितुश्चैव नीलायाः धुद्रैर्मानसाः ॥ १७८
आलम्बेयेन जनिता नैकाः सुरसिकेन हि । नैला इति समाख्याता दुर्जया घोरविक्रमाः ॥
चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां तत्र ते देवलौकिकाः । बहुत्वाच्चैव सर्गस्य तेषां वक्तुं न शक्यते ॥

+ इदमेव नास्ति स. ग. घ. द पुनत्रेपु ।

१ घ. 'शोभिं च । २ स. ग. घ. द. 'निमान्के' । ३ स. ग. द. 'मिनामो' । ४ घ. 'त्रान्द्याविवरात्मनाम् ।
५ १५ ग. द. 'जायु' । ६ ग. द. 'हैमस्त । ७ घ. 'सुम्बर रि' । ८ स. 'हामय' । ९ ललावी । १० स. ग.
११. 'कुन्तौ रि' । ११ स. घ. 'शुरानभ' । १२ स. 'राः शिव' । १३ ग. द. 'शःकोशः । १४ स. द. 'सः ।
अश' । १५ स. ग. द. 'घ निरा चरः इ' । १६ स. 'न्तागुम्' । १७ ग. स. 'सर्वं लोकचर' । १८ ग. 'कथरा' । १९ स.
घ. 'वलय' । २० घ. द. 'ग्या कप' । २१ क. 'महाशता' । २२ ग. घ. द. 'द राक्षसाः ।

तस्यास्त्वपि च नीलाया विकचा नाम राक्षसी । लुहिता स्वभावविकचा मन्दसत्त्वपराकर्मा ॥
 तस्या अपि विरूपेण नैर्ऋतेनेह च प्रजाः । उत्पादिताः सुराः(१)घोराः शृणु तांस्त्वनुपूर्वशः ॥ १८२
 दंष्ट्राकरालविकृता महाकर्णा महोद्गराः । हारका भीषकार्थैव तथैव कामकाः परे ॥ १८३
 वैनकाश्च पिशाचाश्च वाहकाः माशकाः परे । भूमिराक्षसका ह्येते मन्दाः पुरुषविक्रमाः ॥ १८४
 चरन्त्यदृष्टपूर्वाश्च नानाकारा ह्यनेकशः । उत्कृष्टबलसखा ये ते च वै खेचराः स्मृताः ॥ १८५
 लक्षमात्रेण चाऽऽकाशं स्वल्पाः स्वल्पं चरन्ति वै । एतैर्व्याप्तमिमं लोकं शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 भूमिराक्षसकैः सर्वैरनेकैः क्षुद्रराक्षसैः । नानाप्रकारैराक्रान्ता ज्ञानादेशाः समन्ततः ॥ १८७
 समासाभिहताश्चैव ह्यष्टौ राक्षसमातरः । अष्टौ विभागा ह्येषां हि विख्याता अनुपूर्वशः ॥ १८८
 भद्रका-निकराः केचिद्यज्ञनिप्यत्तिहेतुकाः(२) । सहस्रशतसंख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥ १८९
 पूतना मातृसामान्यास्तथा भूतभयंकराः । बालानां मानुषे लोके ग्रहा वैमानहेतुकाः ॥ १९०
 स्कन्दग्रहादयश्चैव आपकास्त्रासकादयः । कौमाराम्ते तु विज्ञेया बालानां ग्रहवृत्तयः ॥ १९१
 स्कन्दग्रहविशेषाणां माधिकानां तथैव च । पूतनानामभूतानां ये च लोकविनायकाः ॥ १९२
 सहस्रशतसंख्यानां मर्त्यलोकाविचारिणाम् । एवं गणशतान्येव चरन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ १९३
 यक्षाः पुण्यजना नाम तथा ये केऽपि गुह्यकाः । यक्षा देवजनाश्चैव तथा पुण्यजनाश्च ये ॥ १९४
 गुह्यकानां च सर्वेषामगस्त्या ये च राक्षसाः । पौलस्त्या राक्षसा ये च विश्वामित्राश्च ये स्मृताः ॥
 यक्षाणां राक्षसानां च पौलस्त्यागस्त्यश्च ये । तेषां राजा महाराजः कुबेरो ह्यलकाधिपः ॥
 यक्षा दृष्ट्वा पिवन्तीह नृणां मांसमद्यज्वगाम् । रक्षां द्यनुप्रवेशेन पिशाचाः पमिपीडनैः ॥ १९७
 सर्वैर्लक्षणसंपन्नाः सैमक्षेत्राश्च देवतैः । भास्वरा बलवन्तश्च ईश्वराः कामरूपिणः ॥ १९८
 अनाभिभाष्मा विक्रान्ताः सर्वैर्लोकनमस्कृताः । सूक्ष्माश्चौजस्विनो मेध्या वरदा यज्ञियाश्च ये ॥
 देवानां तुल्यधर्माणां ह्यसुराः सर्वशः स्मृताः । त्रिभिः पादैस्तु गन्धर्वा देवैर्हीनाः प्रभावतः ॥
 गन्धर्वेभ्यस्त्रिभिः पादैर्हीना वै सर्वगुह्यकाः । प्रभावतुल्या यक्षाणां विज्ञेयाः सर्वराक्षसाः ॥
 ऐश्वर्यहीना यक्षेभ्यः पिशाचास्त्रिगुणं पुनः ॥ २०१
 एवं धनेन रूपेण आयुषा च बलेन च । धर्मेश्वर्येण बुद्ध्या च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥ २०२
 देवासुरेभ्यो हीयन्ते धीन्पादान्वै परस्परम् । गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ताद्यतस्रो देवयोनयः ॥ २०३

सूत उवाच—

अनः शृणुन् भद्रं वः प्रजाः क्रोधवशात्पत्नकाः । क्रोधायां कन्यका जज्ञे द्वादश ह्यात्मसंभवाः ॥
 ता भार्याः पुलहस्याऽऽसन्नामतस्ता निबोधत ॥ २०४
 मृगी च मृगमन्दा च हरिभद्रा इरावती । भ्राता च कपिशा दंष्ट्रा निशा निर्या तथैव च ॥
 श्वेता चैव स्वरा चैव सुरसा चेति विश्रुताः ॥ २०५
 मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगाध्यान्याः शशास्तथा । न्यङ्गाः शरभा ये च हरवः पृथगाश्च ये ॥
 मृगराजा मृगमन्दाया गवपाथापरं तथा । महिषोष्टवराहाश्च खड्गगौरैर्भुक्तास्तथा ॥ २०७

१ स. घ. ड. 'ना । विप्रनेत्र तस्यापि न' । २ स. 'दे । रेताहा । घ. 'दे । रेचमायाः पि' । ३ स. घ. ड. 'शः त्वासकाः । ४ स. घ. घ. 'वास्तु ना' । ५ स. ग. घ. ड. 'तेरां वै । ६ स. ग. घ. ड. 'नातुम्' । ७ 'व्यतमा । ८ स. विश्रुति । ९ स. घ. ड. 'ममासे' । १० घ. 'रमृगरा' ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

हरिस्तु हरयः पुत्रा गोलाङ्गूलनरक्षवः । वानराः किनराश्चैव व्याघ्राः किंपुरुपास्तथा ॥

इत्येभ्यमादयोऽन्येऽपि इरावत्या निबोधन ॥

२०८.

* सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय तु भौवनः । हस्ताभ्यां परिगृह्णाथ रथंतरमगायत ॥

२०९.

साम्ना प्रसूयमानेन सद्य एव गजोऽभवत् । स प्रागच्छदिरावत्यै पुत्रार्थे स तु भौवनः ॥२१०॥

इरावत्याः सुतो यस्मात्तस्मादैरावतः स्मृतः । देवराजोपवाहत्वात्प्रथमः स मतङ्गराट् ॥

शुभ्राभ्राभश्चतुर्दंष्ट्रः श्रीमानैरावतो गजः ॥

२११.

असृजस्यैकमूलस्य सुवर्णाभस्य हस्तिजः । पङ्कजन्तस्य हि भद्रस्य औपवाहश्च वै बलः ॥ २१२ ॥

तस्य पुत्रोऽञ्जनश्चैव सुप्रतीकोऽथ वामनः । पद्मश्चैव चतुर्थोऽभूद्धस्तिनी चाभ्रमुस्तथा ॥ २१३ ॥

दिग्गजास्तांश्च चत्वा(तुर)ः श्वेताऽजनयताऽऽश्रुगान् । भद्रं मृगं च मन्दं च संकीर्णं चतुरः सुवान्

संकीर्णोऽप्यञ्जनो यस्तु उपवाहो यमस्य तु । भद्रो यः सुप्रतीकस्तु हरितः स ह्यपांपंतः ॥ २१५ ॥

पद्मो मन्दस्तु यो गौरो द्विपो ह्यैलविलस्य सः । मृगः श्यामस्तु यो हस्ती उपवाहः स पावर्कः ॥

पद्मोत्तरस्तु यः पद्मो गजो वै वरुणो गणः । उपलेपनमेपश्च तस्याष्टौ जज्ञिरे सुताः ॥ २१७ ॥

उदग्रभावेनोपेता जायन्ते तस्य चान्वये । श्वेतवालनस्त्राः पिङ्गा वर्ष्मन्तो मतङ्गराजाः ॥

मतङ्गजान्मवक्ष्यामि नागानन्यानपि क्रमात् ॥

२१८.

कपिलः पुण्डरीकश्च सुमनाभो रथान्तरः । जातौ नाम्ना सुतौ ताभ्यां सुप्रतिष्ठमर्दनों ॥ २१९ ॥

शूलाः स्थूलाः शिरोदान्ताः शुद्धवालनस्तास्तथा । बलिनः शक्तिनश्चैव स्मृतामृत्वाकूलिका गजाः

पुष्पदन्तो वृहत्सामा पङ्कजन्तो दन्तपुष्पवान् । ताम्रवर्णा च तत्पुत्रः सहचारिविषाणितः ॥२२१॥

अन्वये चास्य जायन्ते लम्बोष्ठाश्चारुदर्शिनः । श्यामाः सुदर्शनाश्चण्डा नानापीडायताननाः ॥

चामदेवोऽञ्जनश्यामः साम्नो जज्ञेऽथ वामनः । भार्था चैवाङ्गदा तस्य नीलवल्लभणौ सुतौ ॥

चण्डाश्चारुशिरोशीवा व्यूढोरस्कास्तरस्विनः । नरैर्विद्धाः कुले तेषां जायन्ते विकृता गजाः ॥२२४॥

सुप्रतीकस्तु रूपेण नास्त्यस्य सदृशो गजः । तस्य महारी सर्पती पृथुश्चित्तिसुतास्त्रयः ॥ २२५ ॥

पशवो दीर्घताल्वोष्ठाः सुविभक्तशिरोदराः । जायन्ते मृदुसंभूता वंशे तस्य मतङ्गराजाः ॥ २२६ ॥

अञ्जनादङ्गेना साम्नो विजज्ञे चाञ्जनावती । + एषं माता तयोश्चापि प्रथितायुरजः सुतौ ॥

महाविभक्तशिरसः स्निग्धजीमूतसंनिभाः । सुदर्शनाः सुवर्ष्मणाः पद्माभाः परिमण्डलाः ॥

शूनाः पीतायतमुख्ता गजास्तस्यान्वयेऽभवन् ॥

२२८.

जज्ञे चन्द्रमसः साम्नः पिङ्गला कुमुदद्युतिः । पिङ्गलायाः सुतौ तस्या महापद्मोर्मिमालिनौ ॥

समायवरदक्षिण्ढोऽप्रमृद्धबलिनोदरान् । हस्तियुद्धे भियानागान्विद्धि तस्य कुत्रोद्भवान् ॥ २३० ॥

* इदमर्थं नास्ति य. पुस्तके । + एवदर्थेऽन्य इदमर्थे 'पर्यनाना तयोश्चापि प्रथिताः पुत्रः सुतौ' इति ख. घ. द. पुस्तकेषु ।

१ ख. मयुः । ग. घ. मायु । २ द. प्रत्यु । ३ द. 'णो वरज' । ४ ख. 'ह्यैडविडस्य' । ५ ख. 'तरः पद्मगु'क. स गजो वर' । घ. ड 'तर. पद्मगु'को दिग्गजो वाद' । ६ ख. ग. घ. द. 'गिनः । अ. ' । ७ ख. ग. घ. 'दर्शनाः । श्यामास्त्वग्दर्शनाभ्यंशानामपीडाय' । ८ घ. पति 'टु' । ९ ख. ग. घ. द. 'जन सा' ।

एतान्देवासुरे युद्धे जयार्थं जगृहः सुराः । कृतार्थैश्च विसृष्टास्तैः पूर्वोक्ताः प्रययुर्दिशः ॥ २३१ ॥
 एतेषामन्वये जातान्विनीतांस्त्रिदशा ददुः । अङ्गाय लोमपादाय सूत्रकाराय वै द्विपान् ॥ २३२ ॥
 द्विरदो द्विरदाभ्यां च हस्ताद्धस्ती करात्करी । वरणाद्वारणो दन्ती दन्ताभ्यां गर्जनाद्गजः ॥
 कुञ्जरः कुञ्जचारित्वात्त्राणो नगविरोधतः । भैत्वा यातीति मातङ्गो द्विपो द्वाभ्यां पिबन्स्मृतः ॥
 सामजः सामजात्त्वादिति निर्वचनकमः ॥ २४४

एषां जिह्वापरानुत्तिरि(र)वाक्त्वं ह्यग्निशापजम् । बलस्यानवतो या तु या चैषां गूढमुक्ता ॥
 उभयं दन्तिनामेतत्स्वयंभूसुरशापजम् ॥ २३५

देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराससाः । कन्यासु जाता दिशार्गेर्नासत्त्वास्ततो गजाः ॥
 संभूतिश्च भ्रूतिश्च नागनिर्वचनं तथा । एतद्गजानां विज्ञेयं येषां राजा विभावसुः ॥ २३७

कौशिकाद्याः समुद्रात्तु गङ्गायास्तदनन्तरम् । अञ्जनस्यैकमूलस्य प्राच्यान्नागवने तु तत् ॥ २३८ ॥
 उत्तरा तस्य विन्ध्यस्य गङ्गाया दक्षिणं च यत् । गङ्गोद्भेदात्करूपेभ्यः सुप्रतीकस्य तद्गनम् ॥

अपरेणोत्कलाचैव ह्यावेदिभ्यश्च पञ्चमम् । एकभूवात्मजस्यैतद्गामनस्य वनं स्मृतम्(?) ॥ २४० ॥
 अपरेण तु लौहित्यमासिन्धोः पश्चिमेन तु । यमस्यैतद्गनं प्रोक्तमनुपर्वतमेव तत् ॥ २४१

भूर्तिविजज्ञे भूतांश्च रुद्रस्यानुचरान्प्रभो । स्थूलाःकृशांश्च दीर्घांश्च वामनान्हस्वकान्समान् ॥
 लम्बकर्णान्प्रलम्बोष्ठांलम्बजिहास्तनोदरान् । एकरूपान्विरूपांश्च लम्बस्त्रिफल्गुलापिण्डिकान् ॥

सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनवासिनः । कृष्णान्गौरांश्च नीलांश्च श्वेतांश्च लोहितारुणान् ॥ २४४ ॥
 वभ्रुन्वै शयलान्धूष्रान्कद्रुर्नक्षसदारुणान् । गुञ्जकेशान्हृषीकेशान्तपर्वज्ञोपवीतिनः ॥ २४५

विष्टेष्ठाक्षान्विरूपाक्षान्कृशाक्षानेकलोचनान् । बहुशीर्षान्विशिर्षांश्च एकशीर्षानशीर्षकान् ॥
 चण्डांश्च विकटांश्चैव विरोमान्रोमशांस्तथा । अन्धांश्च जटिलांश्चैव कुब्जान्ह्येकवामनान् ॥ २४७

सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनसेविनः । एकरुर्णान्महाकर्णाञ्छङ्कुर्णान्कर्णिकान् ॥ २४८ ॥
 दीर्घाणो नखिनश्चैव निर्देन्तांश्च द्विजिह्वकान् । एकहस्ताद्बिहस्तांश्च त्रिहस्तांश्चाप्यहस्तकान् ॥

एकपादान्द्विपादांश्च त्रिपादान्वहुपादकान् । महायोगान्महासत्त्वान्मुतपकान्महाबलान् ॥ २५० ॥
 सर्वप्रगानप्रतिघान्प्रक्षान्प्रक्षान्प्रक्षपिणः । घोरान्क्रूरांश्च मेघ्यांश्च शिवान्पुण्यान्सचादिनः ॥ २५१

कुशहस्तान्महाजिह्वान्महाकर्णान्महाननान् । हस्तादांश्च सुखादांश्च शिरोदांश्च कपालिनः ॥ २५२ ॥
 घन्विनो मुद्गरपरानसिन्धुधरांस्तथा । दीप्तास्यान्दीप्तनेत्रांश्च चित्रमाल्यानुलेपनान् ॥ २५३

अन्नादान्पिशितादांश्च बहुरूपान्मुखाकान् । रात्रितंध्याचारान्घोरान्कचित्सौम्यान्दिवाचरान् ॥
 गन्तं चरान्सुदुःमेक्ष्यान्योरस्तांश्चैव निशाचरान् ॥ २५४

परस्ये च भयं देवं सर्वं ते गतमानसाः । तेषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वं ते ह्यध्वरेतसः ॥ २५५ ॥
 शतं ताभि सहस्राणि भूतानामात्मयोगिनाम् । एते सर्वे महात्मानो भूत्याः पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
 कपिशो जज्ञे कृष्णाम्ण्डी कृष्णाम्ण्डाञ्जशिरे पुनः । मिथुनानि पिशाचानां वर्णेन कपिशेन च ॥
 कपिप्रान्नाम्पिशाचान्ते सर्वे च पिशिताननाः ॥ २५७

१ ग. घ. द. पदगदायणो । २ घ. ननदददिति । ३ ग. घ. 'भिरवाकं ह्य' । ४ घ. 'शिवार्थं ह्य' । ५ घ. 'प्रणी' । ६ ग. घ. 'ः-नि काम' । ७ 'विश्वं ह्य' । ८ घ. एषा भूताम् । ९ ग. घ. घ. मु । पद्यत् । १० घ. महा विरो । ११ ग. घ. 'शिशुर्' । १२ घ. 'शशिन' । १३ घ. दूरा राक्षसा । १४ ग. घ. 'गुन ससा' । १५ घ. 'ः-सर्वं स' । १६ घ. 'पनिमत्' । १७ घ. 'सर्वं स' ।

(नक्षत्रपीथप्रजासर्गः)

युग्मानि षोडशान्यानि वर्तमानास्तदन्वयाः । नामतस्तान्मवक्ष्यामि पुरुपादांस्तदन्वयान् ॥
छगन्डछगली चैव वक्रो वक्रमुखी तथा । षोडशानां गणा चैव सूची सूचीमुखस्तथा ॥ २५९
कुम्भपात्रश्च कुम्भी च वज्रदंष्ट्रश्च दुन्दुभिः । उपचारोऽपचारश्च उल्लखल उल्लखली ॥ २६०
अनर्कश्च अनर्का च कुखण्डश्च कुखण्डिका । पाणिपात्रः पाणिपात्री पांशुः पांशुमती तथा ॥
नितुण्डश्च नितुण्डी च निपुणा निपुणस्तथा । छलादोच्छेपणा चैव प्रस्कन्दः स्कान्तिका तथा ॥
षोडशानां पिशाचानां गणाः प्रोक्तास्तु षोडश ॥ २६२

अजामुख्वा वक्रमुख्वाः पूरिणः स्कान्दिनस्तथा । विपादाङ्कारिकाश्चैव कुम्भपात्राः प्रैकुन्दकाः ॥
उर्ध्वचारोल्लखलिका ह्यनर्काश्च कुखण्डिकाः । पाणिपात्राश्च नैतुण्डा ऊर्णाशा निपुणास्तथा ॥
सूचीमुखोच्छेपणादाः कूलान्येतानि षोडश । इत्येता ह्यभिजातास्तु कूप्याण्डानां प्रकीर्तिताः ॥
पिशाचास्ते तु विज्ञेयाः सकुल्या इति जज्ञिरे । वीभत्सं विकृताचारं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥
अतस्तेषां पिशाचानां लक्षणं च निबोधत ॥ २६६

सर्वाङ्गकेशो वृत्तारूपा दंष्ट्रिणो नखिनस्तथा । तिर्यङ्गाः पुरुपादाश्च पिशाचास्ते ह्यधोमुख्वाः ॥
अकेशका ह्यरोमाणस्त्वग्बसाश्चर्मवाससः । कूप्याण्डिकाः पिशाचास्ते तिलभक्षाः सदापिपाः ॥
वक्राङ्गहस्तापादाश्च वक्रशीलगतास्तथा । ज्ञेया वक्रपिशाचास्ते वक्रगाः कामरूपिणः ॥ २६९
लम्बोदरास्तुण्डनाशा ह्रस्वकायशिरोभुजाः । नितुन्दकाः पिशाचास्ते तिलभक्षाः म्रियश्रवाः ॥

वामनाकृतयश्चैव वाचालाः हृतगामिनः । पिशाचानर्कमर्कास्ते वृक्षवासादनम्रियाः ॥ २७१
ऊर्ध्वबाहूर्ध्वरोमार्णं उदृत्ताश्च तथालयाः । मुञ्चन्ति पांशूनङ्गभ्यः पिशाचाः पांशवश्च ते ॥ २७२
धर्मैर्नामन्तकाः शुष्काः श्मश्रुलाशीरवाससः । उपवीराः पिशाचाश्च श्मशानायतनास्तथा ॥ २७३
विष्टव्यासा महाजिह्वा लेलिहाना ह्यल्लखलाः । हस्त्युग्रशूलशिरसो विरैता वज्रपिण्डकाः ॥
पिशाचाः कुम्भपात्रास्ते अदृष्टानानि भुञ्जते । सुक्ष्मास्तु रोमशाः पिङ्गा वृष्टदृष्टाश्चरन्ति वै ॥
अमुक्ताश्च विशन्तीह निपुणास्ते पिशाचकाः । आकर्णदारितास्याश्च लम्बशूलनासिकाः ॥
* शून्यागाराश्रयाः स्थूलाः पिशाचाः पूरणास्तु ते । हस्तपादाकान्तैर्गणा ह्रस्वकाः क्षितिदृष्टयः ॥
घालादास्ते पिशाचा वै स्मृतिकाग्रहसेविनः ॥ २७७

पृष्ठतःपाणिपादाश्च ह्रस्वका चारंरंहसः । पिशितादाः पिशाचास्ते सङ्ग्रामे रुधिराशिनः ॥ २७८
नयका ह्यनिकेताश्च लम्बकेशश्च पिण्डकाः । पिशाचाः स्कान्दिनस्ते वै अन्या उच्छेपणाशिनः ॥
षोडश जातयस्तेषां पिशाचानां प्रकीर्तिताः ॥ २७९

एवंविधान्पिशाचांस्तु दीनान्दृष्ट्वाऽनुकुम्भया । तेभ्यो ब्रह्मा वरं प्रादात्कारुण्यादल्पचेतसः ॥
अन्तर्धानं प्रज्ज्वास्तेषां कामरूपत्वमेव च ॥ २८०

* इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ख. ग. घ. "ना रणा । २ ग. घ. ड. "अगणकैककु" । ३ ख. घ. छ. निरुन्दश्च निरुन्दी च । ४ क. "वा
वक्रम्" । ५ ख. घ. ट. प्रहन्द" । ६ ख. ड. पर्वरि" । ७ ख. घ. ड. "थ वै तु" । ८ क. "वाः मुक्त्वा इ" । ९ ड. शा
द. "१० ख. ग. ड. "कैमाकी" । ११ क. "न ऊर्ध्ववृक्षस्तथा । १२ क. मतनाः । १३ क. सुदृश" । १४ ख. घ.
ड. "रतोदद" । १५ ख. घ. ड. "न्तदया" । १६ ग. घ. ड. "भ्योराधोपिण्डिकाः । १७ क. उच्छेपनाशि" । १८ ख.
घ. ड. "द्वान्यास्तु जात्योऽपि" ।

उभयोः संध्योश्चारं स्थानान्धारजावभेव च । गृहाणि यानि भग्नानि शून्यान्यल्पजनानि च ॥
 विध्वस्तानि च यानि स्युरनाचारोपितानि च । असंसृष्टोपलिप्तानि संस्कारैर्वर्जितानि च ॥
 राजमार्गोपरश्याश्च निष्कृष्टाश्चत्तराणि च । द्वाराण्यट्टालकाश्चैव निर्भमान्संक्रमांस्तथा ॥ २८३
 पथो नद्योऽथ तीर्थानि चैत्यवृक्षानमहापथान् । पिशाचा विनिविष्टा वै स्थानेष्वेतेषु सर्वशः ॥
 अधार्मिका जनास्ते वै आजीवा विहिताः सुरैः । वर्णाश्रमाः संकरिकाः कारुशिल्पिजनास्तथा ॥
 अमृतोपमसत्त्वानां चौरविश्वासघातिनाम् । एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ॥
 आरभन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र देवताः ॥

२८६

मधुमांसौदनैर्दध्ना तिलचूर्णसुरासवैः । धूपैर्हारिद्रकशरैस्तैलभैद्रगुडौदनैः ॥
 कृष्णानि चैव चासांसि भूयाः सुमनसस्तथा । एवं युक्ताः सुबलयस्तेषां वै पर्वसंधिषु ॥
 पिशाचानामनुज्ञाय ब्रह्मा सोऽधिपतिर्ददौ ॥
 सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनम् । दंप्रौ त्वजनयत्पुत्रान्व्याघ्रान्तिहांश्च भामिनी ॥ २८९
 द्विपिनश्च सुतास्तस्य व्यालेयाश्चाऽऽमिपाशिनः । ऋषयायाश्चापि कात्स्न्येन प्रजासर्गं निबोधत ॥
 तस्या दुहितरः पञ्च तासां नामानि मे शृणु ॥

२८७

२८८

मीना माता तथा वृत्ता परिवृत्ता तथैव च । अनुवृत्ता तुं विज्ञेया तासां वै शृणुत प्रजाः ॥ २९१
 सहस्रदन्ता मकराः पावीर्नास्त्रिमिरोहिताः । इत्येवमादिर्हि गणो भैरो विस्तीर्ण उच्यते ॥ २९२
 शाहाश्रुतुर्विधा ज्ञेया तथोऽनुज्येष्टका अपि । निष्कांश्च शिशुमारान्श्च मीनां व्यजनयत्प्रजाः ॥
 वृत्ता कूर्मविकाराणि नैकानि जलचारिणाम् । तथा शङ्खविकाराणि जनयामास नैकशः ॥ २९४
 गण्डुकानां विकाराणि अनुवृत्ता व्यजायत । ऐषेणानां विकाराणि शम्भुकानां तथैव च ॥
 तथा शुक्तिविकाराणि वराटककृतानि च । तथा शङ्खविकाराणि परिवृत्ता व्यजायत ॥ २९६
 कालकूटविकाराणि जलौकविहितानि च । इत्येव हि ऋषेर्विशः पञ्च शाखाः मकीर्तिताः ॥ २९७
 तिर्यग्धेतुकमाद्याहुर्वहुलं (?) वंशविस्तरम् । संस्वेदजविकाराणि यथा येभ्यो भवन्ति ह ॥ २९८
 स्वस्तिपिकशरीरेभ्यो जायन्त्युत्पादका द्विजाः । मनुष्याः स्वेदमलजाऽऽशना नाम जन्तवः ॥

२९०

२९१

२९२

२९४

२९६

२९७

२९८

[* तथा शिरसि चैले च गूः संस्वेदजाः स्मृताः । चन्द्रादित्याग्निताप्यां पृथिव्यां संपवन्ति ये ॥
 तृणपेघपसिक्तायाः स्मृताः संस्वेदजन्तवः ।] नानापिपीलिकगणाः कीटका वद्धपादकाः ॥
 शङ्खोपलविकाराणि नीलकाचारकाणि च । इत्येवमादिवहुलाः स्वेदजाः पार्थिवा गणाः ॥ ३०२
 तथा यर्मादितप्तःभ्यस्त्वद्भ्यो वृष्टिभ्य एव च । नैका मृगशरीरेभ्यो जायन्ते जन्तवस्त्विये ॥
 मीनेकाः पिप्पला दंशास्तथा तित्तिरपुत्रिकाः । नीलचित्राश्च जायन्ते ह्यलका बहुविस्तराः ॥
 जलजाः स्वेदजाश्चैव जायन्ते जन्तवस्त्विये । काशतोपञ्ज(ज)हाः कीटानलदा बहुपादकाः ॥
 सिंहुला रोमलाश्चैव पिच्छलाः परिकीर्तिताः । इत्येवमादिर्हि गणो जलजः स्वेदजः स्मृतः ॥
 सर्पिभ्यो मापशुद्रानां जायन्ते क्रमशस्तथा । विलयजम्रास्रपूोभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ॥ ३०७

* धनुर्विद्वान्प्रवृत्तः क. ग. पूरतः योर्नरित ।

१ प. ट. 'जीमो विहितः सु' । २ स ग. ह. मशमु' । ३ क. ट्ट्या । ४ क. 'राग्या व्या । ५ क. 'रुपयथा' । ६ क. 'नालामर्गो' । ७ स. ट. 'था विनाऽऽशना । ग. 'था योर्नरित' । ८ क. 'ध नाग व्य' । ९ स. ग. क. 'नागभ' । १० स. प. 'शासः प्रभजितः । नि' । ११ स. ग. ट. 'नवा पिठया । १२ क. 'शतन' ।

(कश्यपायप्रजासर्ग)

मुद्गैभ्यः पनसैभ्यश्च तण्डुलेभ्यस्तथैव च । तथा कोटरशुष्केभ्यो निहितेभ्यो भवन्ति हि ॥ ३०८
 अन्येभ्योऽपि च जायन्ते न हि तेभ्यश्चिरं सदा । जन्तवस्तुरगादिभ्यो विपादिभ्यस्तथैव च ॥
 बहून्यहानि निक्षिप्ते संभवन्ति च गोमये । जायन्ते कृमयो विपाः काष्ठेभ्यश्च घृणादयः ॥ ३१०
 क्रमा द्रुमाणां जायन्ते त्रिविधा नीलमक्षिकाः । तथा शुष्कविकारेभ्यः पुत्रिकाः प्रभवन्ति च ॥
 कालिका शतिकाभ्यश्च सर्पा जायन्ति सर्वथा । संस्वेदजाश्च जायन्ते वृक्षिकाः शुष्कगोमयात् ॥
 (* गोभ्यो हि पहिपेभ्यश्च जायन्ते जन्तवः प्रभो । मत्स्यादयश्च विविधा अण्डकुक्षी विशेपतः ॥
 चैवीरिकाश्च जायन्ते तथा गोजाकुलानि च । तथाऽन्यानि च सूक्ष्माणि जलौकादीनि जातयः
 [+रूपोत्कुररादिभ्यः सूक्ष्मा यूकास्तथैव च । × तथैवान्येऽपि संख्याता अष्टापदकलीरकाः] ॥
 मक्षिकाणां विकाराणि जायन्ते जातयोऽपरे ।) प्रायेण तु वसन्त्यस्मिन्नुच्छिष्टोदककर्दमे ॥
 मशकानां विकाराणि भ्रमराणां तथैव च । तुणेभ्यः समजायन्त पुत्रिकाः पुत्रसप्तकाः ॥ ३१७
 मणिच्छेदांस्तथा व्यालाः पोतजाः परिकीर्तिताः । शतवेरिविकाराणि करीपेभ्यो भवन्ति हि ॥
 एवमादिरसंख्यातो गणः संस्वेदजो मया । समासाभिहितो ह्येव प्राकर्षवशाजः स्मृतः ॥ ३१९
 तथाऽन्ये नैर्ज्ञानाः सत्त्वास्ते स्मृता उपमर्गजाः । पूनास्तु योनिजाः केचित्केचिदौत्पत्तिकाः स्मृताः
 प्रायेण देवाः सर्वे वै विज्ञेया ह्युपपत्तिजाः । केचित्तु योनिजा देवाः केचिदेवानिमित्ततः ॥ ३२१
 तूलालांघश्च कोलश्च शिवा कन्या तथैव च । अपत्यं सरमायास्तु गणा वै सरमादयः ॥ ३२२
 इयामश्च शवलश्चैव अर्जुनो हरितस्तथा । कृष्णो भ्रम्रारुणश्चैव तूलालावृश्च कद्रुकाः ॥ ३२३
 सुरमाऽथ विजज्ञे तु शतमेकं शिरामृत्तम् । सर्पाणां तक्षको राजा नागानां चापि वासुकिः ॥
 तमोघट्टुल इत्येव गणः क्रोधवशात्मकः ॥ ३२४
 पुलहस्याऽऽत्मजात्सर्गस्ताम्रायास्तन्निवोर्धत । बहून्यास्त्वभिस्त्रिरूपातास्ताम्रायाश्च विजज्ञिरे ॥
 श्येनी भासी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शुकी तथा । अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्ता महाबली
 संपाति च जटायुं च प्रसूता पक्षिसत्तमा ॥ ३२६
 संपातिरजन्तुपुत्रं कन्यामेकां तथैव च । जैतायुश्च ये पुत्राः काकपुत्राश्चकणिनः ॥ ३२७
 भार्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची तथा शुकी । धृतराष्ट्री च भद्रा च तास्वपत्यानि वक्ष्यते (चम्पहम्) ॥
 शुकी गरुत्मतः पुत्रान्सुपुत्रे प्रद परिश्रुतान् । त्रिशिरं समुखं चैव वलं पुष्टं महाबलम् ॥ ३२९
 विशह्वनेत्रं समुखं सुरूपं सरसं बलम् । एषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडानां महात्मनाम् ॥ ३३०
 चतुर्दश सहस्राणि कूराणां पञ्चमाशिनाम् । पुत्रपौत्रविस्मर्गश्च तेषां वै वंशविस्तरः ॥ ३३१
 अन्यानि यानि देशानि (स्थानानि) तानि वक्ष्यं यथाक्रमम् । शालमलिद्वीपमखिलं देवकृतं च पर्वतम्

* धनुर्विद्वान्तर्गतप्रश्नो ५. पुस्तक न अस्ति । + धनुर्विद्वान्तर्गतप्रश्नश्च क. पुस्तके न अस्ति । × इदमर्थं नास्ति
 ह पुस्तके ।

१ ग. ड. 'न्ते किम्' । २ ख. यः । कृमीणां जायते केया विवि' । ३ ख. घ. ड. 'कागनि' । ४ ग. ड.
 अन्तकु' । ५ ग. ड. 'तः । चैवीरि' । ६ ग. खीररा' । म' । ७ छ. ड. माक्षिकशा । ८ ख. ग. ड. 'दासवृणा व्या ।
 ९ क. म. 'नि किरी' । १० ख. ड. 'लाघ शको' । ११ ख. 'व हलालात्' । घ. 'बहुलालावृश्च । ड. 'व इलालाथ क-
 र्श्या । १२ क. 'रोमत' । १३ ख. ग. घ. ड. 'त । पट्टकन्या' । १४ ख. 'तिर्जनयस्वत्या द्विरदा. सप्ततथै च' ।
 घ. 'तिर्जनयस्वत्या द्विरद- मपमथ ये । च' । १५ ग. घ. ड. चरात्' । १६ ग. ड. नि दिशास्तु ता ।

मणिमन्तं च शैलेन्द्रं सहस्रशिखरं तथा । पर्णमालं सुकेशं च शतशृङ्गं तथाऽचलम् ॥ ३३३
 कौरजं पञ्चशिखरं हेमकूटं च पर्वतम् । प्रचण्डवायुप्रभवैर्दीपितैः पद्मरागिभिः ॥ ३३४
 शैलजालानि व्याप्तानि गरुडैस्तेर्महात्माभिः । भासीपुत्राः स्मृता भासा उलूकाः काककुकुटाः ॥
 मयूराः कलविक्लाश्च कपोता लावन्तिचिराः । * क्रौञ्ची वार्धोणसाञ्जयेनी कुररान्सारसान्वकान्
 इत्येवमादयोऽन्येऽपि ऋग्यादा ये च पक्षिणः । धृतराष्ट्री च हंसाश्च कलहंसाश्च भामिनी ॥ ३३७
 चक्रवाकाश्च विहगान्सर्वाश्चैवादकान्द्रिजान् । एतानेव विजज्ञेऽथ पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ ३३८
 गरुडस्याऽऽत्मजाः प्रोक्ता इरायाः शृणुत प्रजाः । इरा प्रजज्ञे कन्या वै तिस्रः कमललोचनाः ॥
 वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुषां चैव मातरः । लता चैवाथ वल्ली च वीरुधा चेति तास्तु वै ॥ ३३९
 लता वनस्पतीञ्जज्ञे ह्यपुष्पाण्डुलिनस्थितान् । युक्तान्पुष्पफलैर्वृक्षांल्लता वै संप्रसूर्यते ॥ ३४०
 अथ वल्ली तु गुल्माश्च त्वक्सारास्तृणजातयः । वीरुधा तदपत्यानि वंशश्चात्र समाप्यते ॥ ३४१
 एते कश्यपदायादा व्याख्याताः स्थाणुजङ्गमाः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यैरिदं पूरितं जगत् ॥
 इति सर्गैकदेशस्य प्रीतितोऽवयवो भया । मारीचोऽयं प्रजासर्गः समासेन प्रकीर्तितः ॥
 न शक्यं व्यासतो वक्तुमपि वर्षशतैर्द्विजाः ॥ ३४३
 अदितिर्मशीला तु बलशीला दितिः स्मृता । तपःशीला तु सुरभिर्मायाशीला दनुः स्मृता ॥
 [+मुनिश्च गन्धशीला वै प्रावाध्ययनशालिनी । गीतशीला त्वरिष्टाऽथ क्रोधशीला खशा स्मृता]
 क्रूरशीला तथा कट्टुः क्रौञ्चश्च श्रुतिशालिनी । इरंऽनुग्रहशीला तु दनायुर्भक्षणे रता ॥ ३४६
 वाहशीला तु विनता ताम्रा वै पाशशालिनी । स्वभावा लोकमातूर्णां शीलान्येतानि सर्वशः ॥
 धर्मतः शीलतो पुञ्जा क्षमया बलरूपतः । रजःसत्त्वतमोदृत्ता धार्मिकाधार्मिकास्तु वै ॥ ३४७
 मातृतुल्याथाभिजाताः कश्यपस्याऽऽत्मजाः प्रजाः । देवतासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥
 पिशाचाः पशवश्चैव गृन्ताः पतगवीरुधः ॥ ३४८
 यस्माद्वाक्षायणीष्वेते जज्ञिरे मानुषीप्तिह । मन्वन्तरेषु सर्वेषु तस्मान्छ्रेष्ठास्तु मातृपाः ॥ ३४९
 धर्मार्थकाममोक्षाणां मानुषाः साधकास्तु वै । ततोऽथःश्रोतंसस्ते वै उत्पद्यन्ते सुरासुराः ॥
 जायन्ते कार्षिसिद्धयर्थं मानुषेषु पुनः पुनः । इत्येव वंशप्रभवः प्रमंरुपातस्तपस्विनाम् ॥ ३५१
 सुराणामसुराणां च गन्धर्वाप्सरसां तथा । यक्षराक्षःपिशाचानां सुपर्णैरगपक्षिणाम् ॥ ३५२
 व्यालानां शिखिनां चैव शोषधीनां च सर्वशः । कृमिकीटपतद्धानां क्षुद्राणां जलजाश्च ये ॥
 पशूनां ब्राह्मणानां च श्रीमतां पुण्यलक्षणः ॥ ३५३
 आयुष्यश्चैव धन्यश्च श्रीमान्हितमुखावहः । श्रोतव्यश्चैव सततं ग्राहश्चैवानुसूयता ॥ ३५४
 इमं तु वंशं नियमन यः पठेन्महात्मनां ब्राह्मणविद्यमंमदि ।
 अपत्यालार्थं हि लभेत् पुण्यकलं श्रियं धनं मेल्य च शोभनां गतिम् ॥ ३५५
 इति श्रीमहापुराणे कश्यपः उवाच उवाचपातपादे कश्यपीयप्रजासर्गो नाम नवपञ्चितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥
 आदितः श्लोकानां समष्टयद्वाः—६९०६

* एतदभेधाने 'कोता वार्धोणसाः इवेना कुरराः मारगा वरगा' इति रा. ग. घ. ङ. पुरतरेषु ।

१ मन्विहगान्ग्रीष्मयो ग. पुत्रो नमिने ।

२ रा. ङ. घ. ङ. लतापुष्पाण्डुलिनं ३ रा. घ. ङ. 'सारादपले हि' ४ ग. ङ. 'वोधां च गु । घ.

५ ङ. 'वोधां च पु' । ६ ङ. 'रा महलशी' ।

अथ सप्ततितमोऽध्यायः ।

ऋषिवशानुकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

- एवं प्रजासु सृष्टासु कश्यपेन महात्मना । प्रतिष्ठितासु सर्वासु स्थावरसु चरासु च ॥ १
- अभिपिच्याधिपत्येपु(१) तेषां मुख्यः प्रजापतिः । ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥ २
- द्विजातीनां वीरुधां च नक्षत्राणां ग्रहैः सह । यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यपेचयत् ॥ ३
- वृहस्पतिं तु विश्वेषां ददावद्विरसां पतिम् । भृगूणामधिपं चैव काव्यं राज्येऽभ्यपेचयत् ॥ ४
- आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसूनामथ पावकम् । प्रजापतीनां दक्षं च मरुतामथ वासवम् ॥ ५
- दैत्यानामथ राजानं महादे दितिनन्दनम् । नारायणं तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥ ६
- विप्रचिञ्चि च राजानं दानवानामथाऽऽदिशत् । अर्षां तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं पतिम् ॥ ७
- यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां धनस्य च ॥ ७
- वैवस्वतं पितृणां च यमं राज्येऽभ्यपेचयत् । सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ८
- शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् । गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं तदा ॥ ९
- उच्चैःश्रवसमश्वानां राजानं चाभ्यपेचयत् । मृगाणामथ शार्ङ्गलं गोवृषं च चतुर्पदाम् ॥ १०
- पक्षिणामथ सर्वेषां गह्वरं पततां वरम् । गन्धानां मारुतं चैव भूतानामशरीरिणाम् ॥ ११
- शैव्दाकाशवलानां च वायुं बलवतां वरम् । सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं नागानामथ वासुकिम् ॥ १२
- सरीसृपाणां सर्पाणां नागानां चैव तक्षकम् । सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षितस्य च ॥ १३
- आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिपिक्तवान् ॥ १४
- सर्वाप्सरोगणानां च कामदेवं तैथैव च । ऋतूनामथ मासानामार्तवानां तथैव च ॥ १५
- पक्षाणां च विपक्षाणां मुहूर्तानां च पर्वणाम् । कलाकाष्टाममाणानां गतेरयनयोस्तथा ॥ १६
- गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥ १७
- प्रजापतिर्वै रजसः पूर्वस्यां दिशि विश्रुतम् । पुत्रं नाम्ना सुभ्रामानं राजानं सोऽभ्यपेचयत् ॥ १८
- पश्चिमस्यां(मायां) दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् । केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यपेचयत् ॥ १९
- मनुष्याणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् । तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ २०
- यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥ २१
- स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिपेक्षिताः । नृपा ह्येतेऽभिपिच्यन्ते मनवो ये भवन्ति वै ॥ २२
- मन्वन्तरेऽप्यतीतेषु गता ह्येतेषु पार्थिवाः । एवमन्येऽभिपिच्यन्ते प्राप्ते मन्वन्तरे पुनः ॥ २३
- अतीतानागतौः सर्वे स्मृता मन्वन्तरेऽश्वराः ॥ २४
- राजसूयेऽभिपिक्तश्च पृथुरेभिर्नरोत्तमैः । वेदवृष्टेन विधिना कृतो राजा प्रतापवान् ॥ २५
- एतानुत्पाद्य पुत्रास्तु प्रजासंतानकारणात् । पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥ २६
- कश्यपो गोत्रकामस्तु चैवार परमं तपः । पुत्रो गोत्रकरो मक्षं भवेतामित्यचिन्तयत् ॥ २७

१ ख. ह. प्रदादं । २ ग. घ. ड. शब्दकालमला । ३ ख. घ. ड. तथा प्रसुम् । ऋ । ४ क. 'के वैव मन' ।

५ ख. घ. ड. 'तमः । वै' ।

तस्य प्रध्यायमानस्य कश्यपस्य महात्मनः । ब्रह्मर्षोऽशौ सुतो पश्चात्प्रादुर्भूतौ महाजसौ ॥ २४
 वत्साराश्वासितश्चैव तावुभौ ब्रह्मवादिनौ । वत्साराभिध्रुवो जज्ञे रैभ्यश्च स महायशाः ॥ २५
 रैभ्यस्य रैभ्या विज्ञेया निध्रुवस्य निबोधत । च्यवनस्य सुकन्यायां सुमेधाः समपद्यत ॥ २६
 निध्रुवस्य तु या पत्नी माता वै कुण्डपायिनाम् । असितस्यैकपर्णायां ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ॥ २७
 शाण्डिल्यानां वचः श्रुत्वा देवलः सुमहायशाः । निध्रुवाः शाण्डिला रैभ्यास्त्रयः पश्चात्तु कश्यपाः
 वरप्रभृतयो देवा देवलस्य प्रजास्त्विमाः । चतुर्युगे त्वतिक्रान्ते मनोर्हेहादशे प्रजाः ॥
 अथावशिष्टे तस्मिंस्तु द्वारे संमवर्तते ॥ २९
 मानसस्य च रिप्यन्तस्तस्य पुत्रो दमः किल । मानसस्तस्य दायादस्तृणविन्दुरिति ध्रुतः ॥ ३०
 त्रेतायुगमुखे राजा तृतीये संवभूव ह । तस्य कन्या त्विडिविला रूपेणामतिमाऽभवत् ॥
 पुलस्त्याय स राजर्षिस्तां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥ ३१
 ऋषिरिडिविलायां तु विश्रवाः समपद्यत । तस्य पत्न्यश्चतस्रस्तु पौलस्त्यकुलवर्धनाः ॥ ३२
 घृहस्पतेर्वृहत्कीर्तिर्देवाचार्यस्य कीर्तिता १ कन्यां तस्योपपेभे स नाम्ना वै देववर्णिनीम् ॥ ३३
 पुष्पात्कटां च वाकां च सुते माल्यवतः स्थिते । कैकसीं मालिनः कन्यां तासां तु शृणुत प्रजाः
 ज्येष्ठं वैश्रवणं तस्य सुपुत्रे देववर्णिनी । दिव्येन विधिना युक्तमापेणैव ध्रुतेन च ॥
 राक्षसेन च रूपेण आसुरेण बलेन च ॥ ३५
 त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं मेहातनुम् । अष्टदंष्ट्रं हरिच्छमश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितम् ॥ ३६
 ह्रस्वबाहुं प्रबाहुं च पिङ्गलं सुविभीषणम् । वैवर्तज्ञानसंपन्नं संबुद्धं ज्ञानसंपदा ॥ ३७
 एवंविधं सुतं दृष्ट्वा विश्वरूपपरं तथा । पिता दृष्ट्वाऽब्रवीत्तत्र कुबेरोऽयमिति स्वयम् ॥ ३८
 कुत्सायां कितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वाभ्राज्जा तेन च सोऽङ्कितः ॥ ३९
 यस्माद्दिश्रवसोऽपत्यं सादृश्यद्विश्रवा इव । तस्माद्दिश्रवणो नाम नाम्ना लोके भविष्यति ॥ ४०
 ऋद्ध्यां कुबेरोऽजनयद्विधुतं नलकूबरम् । रावणं कुम्भकर्णं च कन्यां शूर्पणसां तथा ॥
 विभीषणचतुर्यांस्तान्कैकस्यजनयत्सुतान् ॥ ४१
 शङ्खुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूर्धजः । चतुर्ण्याद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥ ४२
 जाताऽञ्जननिभो दंष्ट्री लोहितग्रीव एव च । राजसेनो यथा युक्तो रूपेण च बलेन च ॥ ४३
 सत्यबुद्धिर्दृढतनू राक्षसैरेव रावणः । निसर्गाहारुणः क्रूरो रावणाद्रावणस्तु सः ॥ ४४
 हिरण्यकशिपुस्त्वासीत्स राजा पूर्वजन्मनि । चतुर्युगानि(णि) राजाऽत्र त्रयोदश स राक्षसः ॥ ४५
 ताः पञ्च कोट्यो वर्षाणामारूपाताः संख्यया द्विजैः । नियुतान्येकषष्टिश्च संख्या विद्विर्दुर्दाहृता ॥
 षष्टिं शतसहस्राणि वर्षाणां तु स रावणः । देवतानामृषीणां च घोरं कृत्वा प्रजागरम् ॥ ४७
 त्रेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् । रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयभीषिवान् ॥ ४८
 महादेरः महस्तश्च महापाणुः खरस्तथा । पुण्यात्नटायाः पुत्रास्ते कन्या कुम्भीनसी तथा ॥ ४९
 त्रिशिरा दृषणश्चैव विष्टज्जिह्वश्च राक्षसः । कन्या वीसालिका चैव वाकापाः प्रभैवाः स्मृताः ॥

१ क. 'विस्त्या रं' । २ ग. घ. ड. 'पाः । ना' । ३ ग. घ. ड. 'पि रंघिरो यस्तां वि' । ४ क. ड. 'तितः ।
 ५० । ५ ग. 'दाहृत्' । ६ ग. 'यत्सन्दं ने' । ७ क. 'नी जययु' । म. घ. 'नीऽब्रवात्तु' । ८ घ. ड. 'एवबुद्धिर्भुवर्णिनी' ।
 ९ म. ग. ड. 'निः सावु' । १० घ. ग. घ. ड. 'ह्रन्म्' । ११ क. ग. द. य. 'प्र' । १२ म. ग. घ. ड. 'व्यालि' ।
 १३ ग. घ. 'मयः मूलः' । १४

(ऋषिवशानुकीर्तनम्)

इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा दश । दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरासदाः ॥ ५१
 सर्वे लब्धवराश्चैव पुत्रपौत्रसमन्विताः । यज्ञाणां चैव सर्वेषां पौलस्त्या ये च राक्षसाः ॥ ५२
 आगस्त्यवैश्वामित्राणां क्रूराणां ब्रह्मरक्षसाम् । वेदाध्ययनशीलानां तपोव्रतनिषेविणाम् ॥ ५३
 तेषामिडाविलो राजा पौलस्त्यः सव्यपिङ्गलः । इतरे वै यज्ञमुखास्तेन रक्षोगणास्त्रयः ॥ ५४
 यातुधाना ब्रह्मधाना वार्ताश्चैव दिवाचराः । निशाचरगणास्तेषां च वारः कविभिः स्मृताः ॥
 पौलस्त्या नैर्ऋताश्चैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा । इत्येताः सप्त तेषां वै जातयो राक्षसाः स्मृताः
 तेषां रूपं प्रवक्ष्यामि स्वभावेन व्यवस्थितम् । वृत्ताक्षाः पिङ्गलाश्चैव महाकाया महोदराः ॥ ५७
 अपर्दष्टाः शङ्कुकर्णा ऊर्ध्वरोमाण एव च । आकर्णदारितास्याश्च मुञ्जधूमोर्ध्वमूर्धजाः ॥ ५८
 स्थूलशीर्षाः सिताभाश्च ह्रस्वैकाश्च प्रवाहुकाः । ताम्रास्या लम्बजिह्वाष्ठा लम्बभ्रूस्थूलनासिकाः ॥
 नीलाङ्गा लोहितग्रीवां गम्भीराक्षा विभीषणाः । महाघोरस्वराश्चैव विकटा वद्वपिण्डकाः ॥
 स्थूलाश्च तुङ्गनासाश्च शिलासंहनना दृढाः । दारुणाभिजनाः क्रूराः प्रायशः क्षिप्रकर्माणः ॥ ६१
 सकुण्डलाङ्गदापीडा मुकुटोष्णीषधारिणः । विचित्रवस्त्राभंरणाश्चित्रस्रग्नुलेपनाः ॥ ६२
 अन्नादाः पिशितादाश्च पुरुपादाश्च ते स्मृताः । इत्येतद्रूपसामर्थ्यं राक्षसानां बुधैः स्मृतम् ॥
 न सर्वस्तबलं बुद्धं यतो मायाकृतं हि तत् ॥ ६३
 पुलहस्य मृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः । भूताः पिशाचाः सर्पाश्च भ्रमरा इस्तिनस्तथा ॥
 वानराः किनराश्चैव मणुकिंपुरुषास्तथा । * येऽन्ये चैव परिक्रान्ता मायाक्रोधवशानुगाः ॥ ६५
 अनपत्यः क्रतुस्तस्मिन्स्मृतो वैवस्वतेऽन्तरे । न तस्य पुत्रः पौत्रो वा तेजः संक्षिप्य वा स्थितः ॥
 अत्रैर्वैशं प्रवक्ष्यामि तृतीयस्य प्रजापतेः । तस्य पत्न्यश्च सुन्दर्यो दशैवाऽऽसन्पतिव्रताः ॥ ६७
 भद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः । भद्रा शूद्रा च भद्रा च शलदा मलदा तथा ॥ ६८
 वेला खला च सप्तैवा या च गोचपला स्मृता । तथा मानरसा चैव रत्नकूटा च ता दश ॥
 आत्रेयवंशकृत्तासां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः । भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनम् ॥ ७०
 स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमाने दिवो महीम् । तपोभिभूते लोकेऽस्मिन्प्रभा येन प्रवर्तिता ॥ ७१
 स्वस्ति तेऽस्ति इति चोक्तः स पतन्निह दिवाकरः । ब्रह्मर्षेर्वचनाचस्य न पपसत दिवो महीम् ॥
 अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपोः । यज्ञेष्वग्निघनश्चैव सुरैर्यश्च प्रवर्तितः ॥ (१) ७३
 सता स्वजनयत्पुत्रानामैतुल्याननामकान् । दश तास्वेव महता तपसा भावितप्रभाः ॥ ७४
 स्वस्त्यात्रेया इति रूपाता ऋषयो वेदपारगाः । तेषां विलयातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ॥
 दत्तात्रेयस्तस्य ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः । यक्षीयती सुता तस्यामवला ब्रह्मवादिनी ॥
 अत्राप्युदाहरद्गतीमं श्लोकं पौराणिकाः पुरा ॥ ७६
 अत्रेः पुत्रं महात्मानं ज्ञानात्मानमकल्पमम् । दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ ७७

* एतदर्थेऽन्येऽन्यथाः-प्रायोऽन्योयः परिक्रान्त्वो मशानेन यशान्वय इति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१ घ. 'साः । क्षगस्त्यविश्व' । २ ङ. 'मैलपि' । ३ घ. 'विदो रा' । ४ घ. 'द. गल्पि' । ५ ख. घ. ङ. 'वशान्ताः प्रवाहवः । ता' । ६ ख. ङ. 'मत्वे बले बुद्धी भूते मायाकृते तपा । पु' । ७ ङ. य यमकि' । ८ ग. घ. 'स्व पत्न्यः पुत्रो वा । ९ क. पाः । जज्ञे' । १० ख. 'शेष्यनिघने चैव सुरैर्यश्च प्रवर्तितम् । स । घ. शेष्यनिघने यज्ञस्यैव प्रवर्तितम् । स । ११ घ. ङ. 'त्मसना' ।

तस्य गोत्रान्वये जाताश्चत्वारः प्रार्थिता भुवि । श्यामाश्च मुद्गलाश्चैव बलारकमविष्टिराः ॥	
एते नृणां तु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसाम् ॥	७८
कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा । जङ्घिरे च त्वरुन्धत्यास्तात्रिवोधत सत्तमाः ॥	७९
नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धती मत्स्यपादयत् । ऊर्ध्वरेता महातेजा दक्षशापात्तु नारदः ॥	८०
पुरा देवासुरे तस्मिन्सङ्ग्रामे तारकामये । अनाद्यष्ट्या हते लोके व्यग्रे शक्रे सुरैः सह ॥	
वसिष्ठस्तपसा धीमान्धारयामास वै प्रजाः ॥	८१
अन्नौषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्तयन् । तास्तेन जीवयामास कारुण्यादौषधेन तु ॥	८२
अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयद्विजाः । सागरं जनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ? ॥	८३
काली पराशराज्जज्ञे कृष्णद्वैपायनं प्रभुम् । द्वैपायनादरण्यां वै शुंको जज्ञे गुणान्वितः ॥	८४
उत्पद्यन्ते च पीवर्यां पडिमे शुक्रसूनवः । भूरिश्रवा भ्रुः शंभुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥	८५
कन्या कीर्तिमती चैव योगमाता दृढव्रता । जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सा त्वैगुहस्य च ॥	८६
श्वेताः कृष्णाश्च गौराश्च श्यामा धूम्राः समूलिकाः । ऊष्मपा दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ॥	
पाराशराणामष्टौ ते पक्षाः प्रोक्ता महात्मनाम् ॥	८७
अत ऊर्ध्वं निबोधध्वमिन्द्रप्रतिमसंभवम् । वसिष्ठस्य कपिञ्जल्यां घृताच्यां समपद्यत ॥	
कुंशीतियः समाख्यात इन्द्रप्रतिम उच्यते ॥	८८
पृथोः सुतायाः संभूतः पुत्रस्तस्याभवद्भुसुः । उपमन्युः सुतस्तस्य यस्मै उपमन्यवः ॥	८९
मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः । एकार्पेयास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ॥	
एते पक्षा वसिष्ठानां स्मृता एकादशैव तु ॥	९०
इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः । भ्रातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥	
श्रीह्येकान्धारयन्तीमान्देवार्पिण्यसंकुलान् । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥	
यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्यैव गभस्तिभिः ॥	९१

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रोक्त उपोद्घातपाद ऋषिवशानुकीर्तन नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६५९७

अथैकसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धप्रक्रियारम्भः ।

* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सूतस्य विदितात्मनः । उत्तरं परिपमन्तुः सूतपुत्रं द्विजातयः ॥ १

शांशपायन उवाच—

कथं द्वितीयमुत्पन्ना भवानी प्राक्सती तु यां । आसीद्दक्षायणी पूर्वमुपा कथमजापत् ॥ २

मेनायां पितृकन्यायां जनयामास शैलराट् । के चैत पितरश्चैव येषां मेना तु मानसी ॥ ३

* एतस्मात्पूर्वं सूत उवाचेति यः, पुस्तके ।

१ रा. 'व वन्मृगयिष्ठराः । ए' । ग. घ. 'व वन्मृगय' । २ द. 'जा यत्' । ३ घ. पृथुः । ४ घ. द. 'रग' । ५ ग. ग. घ. द. 'वाः उपादा दारिका' । ६ ग. घ. द. 'कुनीति' । ७ रा. घ. दा ।

तस्य गोत्रान्वये जाताश्चत्वारः प्रार्थिता भुवि । इयामाश्च मुद्गलाश्चैवं बलारकनविष्टिराः ॥
एते नृणां तु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसाम् ॥ ७८
कश्यपाचारदशैव पर्वतोऽरुन्धती तथा । जज्ञिरे च त्वरुन्धत्यास्ताञ्जिवोधत सत्तमा ॥ ७९
नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धतीं प्रत्यपादयत् । ऊर्ध्वरेता महातेजा दक्षशापात्तु नारदः ॥ ८०
पुरा देवासुरे तस्मिन्सङ्ग्रामे तारकामये । अनावृष्ट्या हते लोके व्यग्रे शक्ते सुरैः सह ॥
वसिष्ठस्तपसा धीमान्धारयामास वै प्रजाः ॥ ८१
अन्नौषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्तयन् । तास्तेन जीवयामास कारुण्यादौषधेन तु ॥ ८२
अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयद्विजाः । सागरं जनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ? ॥ ८३
काली पराशराजज्ञे कृष्णद्वैपायनं प्रभुम् । द्वैपायनादरुणां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥ ८४
उत्पद्यन्ते च पीवर्यां पडिमे शुकमूनवः । भूरिश्रवा भ्रभुः शंभुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥ ८५
कन्या कीर्तिमती चैव योगमाता दृढव्रता । जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सात्वैर्गुहस्य च ॥ ८६
श्वेताः कृष्णाश्च गौराश्च श्यामा धूम्राः समूलिकाः । ऊष्मपा दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ॥
पाराशराणामष्टौ ते पक्षाः प्रोक्ता महात्मनाम् ॥ ८७
अत ऊर्ध्वं निबोधध्वमिन्द्रप्रतिमसंभवम् । वसिष्ठस्य कपिञ्जल्यां घृताच्यां समपद्यत ॥
कुंशातियः समाख्यात इन्द्रप्रतिम उच्यते ॥ ८८
पृथोः सुतायाः संभूतः पुत्रस्तस्याभवदसुतः । उपमन्युः सुतस्तस्य यस्येमे उपमन्यवः ॥ ८९
मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः । एकार्पेयास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ॥
एते पक्षा वसिष्ठाना स्मृता एकादशैव तु ॥ ९०
इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः । भ्रातर सुमहाभागा येषा वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥
श्रीहोत्रोऽरुन्धारयन्तीमान्देवर्षिगणसंकुलान् । तेषा पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥
यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्यैव गभस्तिभिः ॥ ९१

इति श्रीमहापुराणे चापुत्रोक्त उपोद्घातपाद ऋषिविशनुकीर्तन नाम सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ६५९७

अथैकसप्ततितमोऽध्याय ।

श्राद्धप्रक्रियारम्भ ।

* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सूतस्य विदितात्मनः । उत्तरं परिपमच्छुः सूतपुत्रं द्विजातयः ॥ १

शांशपायन उवाच—

कथं द्वितीयमुत्पन्ना भवानी मावसती तु यां । आमीहासापणी पूर्वमुपा कथमजापत ॥ २

मेनायां पितृकन्यायां जनयामास शैलराद् । के चैते पितरश्चैव येषां मेना तु मानसी ॥ ३

* एतस्मात्पूर्वं सूत उवाचैति ए. पुस्तके ।

तस्य गोत्रान्वये जाताश्चत्वारः प्रथिता भुवि । श्यामाश्च मुद्गलाश्चैव वलारकमविष्टिराः ॥	
एते नृणां तु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसाम् ॥	७८
कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा । जज्ञिरे च त्वरुन्धत्यास्ताभिनोधत सत्तमाः ॥	७९
नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धती मलयपादयत् । ऊर्ध्वरेता महातेजा दक्षशापात्तु नारदः ॥	८०
पुरा देवासुरे तस्मिन्सङ्घामे तारकामये । अनादृष्ट्या हते लोके व्यग्रे शक्रे सुरैः सह ॥	
वसिष्ठस्तपसा धीमान्धारयामास वै प्रजाः ॥	८१
अन्नोपधं मूलफलमोपधीश्च प्रवर्तयन् । तास्तेन जीवयामास कारुण्यादौपधेन तु ॥	८२
अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयद्विजाः । सागरं जनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम्? ॥	८३
काली पराशराज्जज्ञे, कृष्णद्वैपायनं प्रभुम् । द्वैपायनादरुणां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥	८४
उत्पद्यन्ते च पीवर्यां पडिमे शुक्रसूनवः । भूरिश्रवा भृशुः शंभुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥	८५
कन्या कीर्तिमती चैव योगमाता दृढव्रता । जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सार्वभृहस्य च ॥	८६
श्वेताः कृष्णाश्च गौराश्च श्यामा घृन्नाः सम्लिकाः । ऊष्मपा दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ॥	८७
पाराशराणामष्टौ ते पक्षाः प्रोक्ता महात्मनाम् ॥	
अत ऊर्ध्वं निबोधध्वमिन्द्रप्रतिमसंभवम् । वसिष्ठस्य कपिञ्जल्यां घृताच्यां समपद्यत ॥	
कुंशीतियः सपारुपात इन्द्रप्रतिम उच्यते ॥	८८
पृथोः सुतायाः संभूतः पुत्रस्तस्याभवद्भृशुः । उपमन्वुः सुतस्तस्य यस्पेमे उपमन्यवः ॥	८९
मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः । एकार्पेयास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ॥	
एते पक्षा वसिष्ठानां स्मृता एकादशैव तु ॥	९०
इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः । आतरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥	
श्रीष्टोकान्धारयन्तीमान्देवर्षिगणसंकुलान् । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रशः ॥	
यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥	९१

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रोत उपोद्घातपाद ऋषिबंधानुकीर्तन नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६५९७

अथैकसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धप्रक्रियारम्भः ।

* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य स्मृतस्य विदित्वात्मनः । उत्तरं परिपमच्छुः स्मृतपुत्रं द्विजातयः ॥ १

शांशपायन उवाच—

कथं दितीयपुत्रपन्ना भवानी प्राक्सती तु यौ । आसीदाक्षापणी पूर्वमुपा कथमजायत ॥ २

मेनायां पितृकन्यायां जनयामास शैलराट् । के चैते पितरश्चैव येषां मेना तु मानसी ॥ ३

* एतस्मात्पूर्वं स्मृत उवाचैति च. पुस्तके ।

तस्य गोत्रान्वये जाताश्चत्वारः प्रार्थिता भुवि । श्यामाश्च मुद्गलाश्चैव वलारकमविष्टिराः ॥	
एते वृणां तु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसाम् ॥	७८
कश्यपाचारदशैव पर्वतोऽरुन्धती तथा । जज्ञिरे च त्वरुन्धत्यास्तात्रिवोधत सत्तमाः ॥	७९
नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धतीं प्रत्यपादयत् । ऊर्ध्वरेता महातेजा दक्षशापात्तु नारदः ॥	८०
पुरा देवासुरे तस्मिन्सङ्ग्रामे तारकामये । अनाद्यष्ट्या हते लोके व्यथे शक्ते सुरैः सह ॥	
वसिष्ठस्तपसा धीमान्धारयामास वै प्रजाः ॥	८१
अन्नौषधं मूलफलमोषधीश्च पर्वतयन् । तास्तेन जीवयामास कारुण्यादौषधेन तु ॥	८२
अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयद्विजाः । सागरं जनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम्? ॥	८३
काली पराशराज्जज्ञे कृष्णद्वैपायनं प्रभुम् । द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥	८४
उत्पद्यन्ते च पीवर्यां पट्टिमे शुक्रसूनवः । भूरिश्रवा भूधुः शंभुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥	८५
कन्या कीर्तिमती चैव योगमाता दृढव्रता । जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सार्वभौहस्य च ॥	८६
श्वेताः कृष्णाश्च गौराश्च श्यामा धूम्राः समूलिकाः । ऊष्मपा दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ॥	
पाराशराणामष्टौ ते पक्षाः प्रोक्ता महात्मनाम् ॥	८७
अत ऊर्ध्वं निबोधध्वमिन्द्रमतिमसंभवम् । वसिष्ठस्य कपिञ्जल्यां घृताचर्यां समपद्यत ॥	
कुर्वांतिपः समारुघात इन्द्रप्रतिम उच्यते ॥	८८
पृथोः सुतायाः संभूतः पुत्रस्तस्याभवद्भुसु । उपमन्युः सुतस्तस्य यस्पेमे उपमन्यवः ॥	८९
मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः । एकार्षेयास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ॥	
एते पक्षा वसिष्ठानां स्मृता एकादशैव तु ॥	९०
इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः । भ्रातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥	
त्रीष्टीकान्धारयन्तीमान्देवर्षिगणसंकुलान् । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥	
यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्यैव गभस्तिभिः ॥	९१

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रोत उपोद्घातपाद ऋषिवशानुकीर्तन नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६९९७

अथैकसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धप्रक्रियारम्भः ।

* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सूतस्य विदितात्मनः । उत्तरं परिपमच्छुः सूतपुत्रं द्विजातयः ॥ १

शांशपायन उवाच—

कथं दितीपमुत्पन्ना भवानी प्राक्सती तु यां । आसीद्दाक्षायणी पूर्वमुपा कथमजायत ॥ २

मेनायां पितृरुन्यायां जनयामास शैलराट् । के चैते पितरश्चैव येषां मेना तु मानसी ॥ ३

* एतन्मातृपुत्रं सूत उवाचेति यः सुतके ।

१ ख. 'य व' गणपतिदत्ताः । ए' । ग. घ. 'य व' गणपति' । २ ट. 'जा वृक्ष' । ३ घ. 'पृथुः' । ४ घ. ट. 'राट्' । ५ ख ग. घ. ट. 'का' उष्मता दारिका' । ६ ग घ. ट. 'वृणां' । ७ ग घ. ट. '॥

श्राद्धैराप्यायितः सोमो लोकानाप्याययिष्यति । कृत्स्नं सपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्हृतम् ॥ ३०
 श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः । तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥
 श्राद्धे तेभ्यः प्रदास्यन्ति त्रीन्पिण्डान्नामगोत्रतः । सर्वत्र वर्तमानास्ते पितरः प्रपितामहम् ॥
 तेषामाप्याययिष्यन्ति श्राद्धदानेन वै प्रजाः ॥ ३२
 एवमाज्ञा कृता पूर्वं ब्रह्मणा परयेष्टिना । तेनैतत्सर्वथा सिद्धं दानमध्ययनं तपः ॥ ३३
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः । इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥
 अर्न्यान्पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च ह ॥ ३४
 एतद्ब्रह्मवचः श्रुत्वा सूतस्य विहितात्मनः । पप्रच्छमुनयो भूयः सूतं तस्माद्यदुत्तरम् ॥ ३५

ऋषय ऊचुः—

क्रियन्तो वै पितृगणाः कस्मिन्काले च ते गणाः । वर्तन्ते देवमवरा देवानां सोमवर्धनाः ॥ ३६

सूत उवाच—

एतद्गोऽहं प्रवक्ष्यामि पितृसर्गमनुत्तमम् । शंयुः पप्रच्छ यत्पूर्वं पितरं वै बृहस्पतिम् ॥ ३७
 बृहस्पतिमुपासीनं सर्वज्ञानार्थकोविदम् । पुत्रः शंयुरिमं प्रश्नं पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ ३८
 क एते पितरो नाम क्रियन्तः के च नामतः । समुद्भवाः कथं चैते पितृत्वं समुपागताः ॥ ३९
 कस्माच्च पितरं पूर्वं यज्ञेऽयुज्यन्त नित्यशः । क्रियाश्च सर्वा वर्तन्ते श्राद्धपूर्वा महात्मनाम् ॥ ४०
 कस्मै श्राद्धानि देयानि किं च दत्तं महाफलम् । केपु वाऽप्यक्षयं श्राद्धं तीर्थेषु च नदीषु च ॥
 केपु वै सर्वमामोति श्राद्धं कृत्वा द्विजोत्तमः । कश्च कालो भवेच्छ्राद्धे विधिः कश्चानुवर्तते ॥ ४२
 एतदिच्छामि भगवन्विस्तरेण यथातथम् । व्याख्यातुमानुपूर्व्येण यत्र चोदाहृतं मया ॥ ४३
 बृहस्पतिरिदं सम्यगेवं पृष्टो महापतिः । व्याजहाराऽऽनुपूर्व्येण प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥ ४४
 बृहस्पतिरुवाच ।

कथयिष्यामि ते तात यन्मां त्वं पारिपृच्छसि । विनयेन यथान्यायं गम्भीरं प्रश्नयुक्तमम् ॥ ४२

धौरन्तरीक्षं पृथिवी नक्षत्राणि दिशस्तथा । सूर्याचन्द्रमर्सा चैव तथाऽहोरात्रमेव च ॥ ४६

न बभूवुस्तदा तात तपोभूमिदं जगत् । ब्रह्मैको दुश्चरं तत्र चचार परमं तपः ॥ ४७

शंयुस्तमन्त्रीऽङ्गयः पितरं ब्रह्मविद्यमम् । सर्वदैव व्रतस्नातं सर्वज्ञानविदां वरम् ॥ ४८

कीदृशं सर्वभूतेशस्तपस्तेषु मजापतिः । एवमुक्तो बृहत्तेजा बृहस्पतिरुवाच तम् ॥ ४९

वैषां तपसां युक्तिस्तपोयोगमनुत्तमम् । ध्यायंस्तदा तद्भगवांस्तेन लोकानवासृजत् ॥ ५०

* एतच्छुभेष्वानि ज्ञानानि लोकान्वेदांश्च कृत्स्नशः । योगमाविश्य तत्सृष्टं ब्रह्मणा योगचक्षुषा ॥५१

शांशपहाः सांतानिका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः । ते वैराजा इतिख्याता देवानां दिवि देवताः ॥ ५३

कथं द्वितीयम् तपसा युक्तः पूर्वमेव तद्वा प्रभुः । देवानसृजत् ब्रह्मा योगं युक्त्वा सनातनम् ॥ ५३

मेनायां पितृकन्द्या इति ख्याता । आसन्त्वा महाजसः । सर्वकामप्रदाः पूज्या देवदानवमानवैः ॥ ५४

यमाख्याता गन्धर्वैः । अमूर्तयस्त्रयस्तेषां चत्वारस्तु सुमूर्तयः ॥ ५५

पुं वर्तन्ते एवमूर्तयः । तेषामपस्ताद्वर्तन्ते चत्वारः सुक्ष्ममूर्तयः ॥ ५६

१ ए. 'व व-पुत्राणां विधिरेषा' । २. 'परम्परा' । लोके वर्तन्ति ते ह्यस्मिन्स्तेभ्यः पर्जन्यसंभवः ॥ ५७

१ ए. 'व व-पुत्राणां विधिरेषा' । २. 'परम्परा' । लोके वर्तन्ति ते ह्यस्मिन्स्तेभ्यः पर्जन्यसंभवः ॥

(आह्वयः)

आप्याययन्ति ते यस्मात्सोमं चान्नं च योगतः । ऊचुस्तान्वै पितृस्तस्माच्छोकानां लोकसत्तमाः ॥
 मनोजवाः स्वधाभक्षाः सर्वकामपरिच्छदाः । लोभमोहभयापेता निश्चिताः शोकवर्जिताः ॥ ६९
 एते योगं परित्यज्य प्राप्ता लोकान्सुदर्शनान् । दिव्याः पुण्या महात्मानो विपाप्मानो भवन्त्युत
 ततो युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः । मनिलभ्य पुनर्योगं मोक्षं गच्छन्त्यमूर्तयः ॥ ६१
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगवलेन वा । नश्यन्त्युल्लेखे गगने क्षीणविद्युत्प्रभेव च ॥ ६२
 उत्सृज्य देहजातानि महायोगवलेन च । निराख्योपाख्यतां यान्ति सरितः सागरे यथा ॥ ६३
 क्रियया गुरुपूजाभिर्योगं कुर्वन्ति नित्यशः । ताभिराप्याययन्त्येते पितरो योगवर्धनाः ॥ ६४
 श्रद्धे प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमास्थिताः । आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥
 तस्माच्छ्रद्धानि देयानि योगिभ्यो यत्नतः सदा । पितॄणां हि वलं योगो योगात्सोमः प्रवर्तते
 सहस्रशस्तु विप्रान्वै भोजयेद्यावदागतान् । एकंस्तु योमावित्प्रीतः सर्वानर्हति तच्छृणु ॥ ६७
 कल्पितानां सहस्रेण स्नातकानां शनेन च । योगाचार्येण यद्भुक्तं त्रायते महतो भयाद् ॥ ६८
 गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च । ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी ह्येको विशिष्यते ॥ ६९
 नास्तिको वा विकर्मा वा संकीर्णस्तस्करोऽपि वा । नान्यत्र कारणं दानं योगेऽप्याह प्रजापतिः
 पितरस्तस्य तुष्यन्ति सुदृष्टेनेव कर्षकाः । पुत्रो वाऽप्यथ वा पौत्रो ध्यानिनं भोजयिष्यति ॥ ७१
 अलाभे ध्यानिभिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणौ । तदलाभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥ ७२
 यस्तिष्ठेदेकपादेन वायुभक्षः शतं समाः । ध्यानयोगी परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ७३
 सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमाम् । तस्मादतिथिमार्यान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥ ७४
 पूजयेच्चाप्यर्पाद्येन वेश्मना भोजनेन च । उर्वी सागरपर्यन्तां देवा योगेश्वराः सदा ॥
 नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ७५
 तस्माद्वाद्यच्च वै दानं विप्रायातिथये नरः । प्रदानानि प्रवक्ष्यामि फलं चैषां तथैव च ॥ ७६
 अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च । पुण्डरीकसहस्रेण योगिप्रावसथो वरम् ॥ ७७
 आद्य एव गणः प्रोक्तः पितॄणाममितौजसाम् । भावयन्सप्त कालान्वै स्थित एव गणः सदा ॥ ७८
 अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सत्रान्पितृगणान्पुनः । संततिं संस्थितिं चैव भावनां च यथाक्रमम् ॥ ७९
 इति श्रीमहापुराणे वायुः ॥ ७१ ॥ तपदि श्रद्धप्रक्रियारम्भो नामैकमसतितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
 आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—६६७६

अथ द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकरणः ।

सूत उवाच—

मेधावतां श्रेष्ठाः स्वैर्गे पितृगणाः स्मृताः । चत्वारो स्मृतिमन्तश्च त्रयस्तेषामपूर्तयः ॥
 सुकविर्गो नु कीर्तयिष्ये निबोधत ॥

१ ख. पितृन्वत्साम् । ग घ. इ. पितृन्वत्साम् । २ क. भिर्गे च कु. । ३ ख. घ. श्रद्धः । ४ ख. °कस्तान्म-
 प्रवि. । ग. घ. इ. °कस्तान्यो. । ५ कर्तुनाः । ६ ख. घ. °रिणाम् । त. । ७ ख. ग. घ. इ. °भे सुदा. । ८ ख. °यान्तं
 पूजयेद्य ह. । ९ क. °पात्रेण वै । १० ख. °गिवा श्रद्धभोजिनम् । भा. । ११ क. ग. गस्तदा । १२ ग. घ. इ. सुर्ग. ।
 १३ ग. घ. इ. लोमान्विन. ।

या वै दुहितरस्तेषां दौहित्राश्चैव ये स्मृताः । धर्ममूर्तिधरास्तेषां ये त्रयः परमा गणाः ॥ १
 नामानि लोकसर्गं च तेषां रक्षणे समासतः । लोका विरजसो नान्ना च त्रिष्टुप्ति भास्वराः ॥
 अमूर्तयः पितृगणाः पुत्रास्ते वै प्रजापते । विरजस्य द्विजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ॥
 एष वै प्रथमः कल्पो वैराजानां प्रकीर्तितः ॥ ४
 तेषां तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः । पत्नी हिमवतः शुभ्रा यस्यां मैनाक उच्यते ॥ ५
 जातः सर्वौषधिधरः सर्वरत्नाकरात्मवान् । पर्वतः प्रवरः पुण्यः नैश्वस्तस्योऽऽत्मजोऽभवत् ॥ ६
 तिस्रः कन्यास्तु मेनाया जनयामास शैलराट् । अपर्णामेकपर्णा च तृतीयामेकपाटलाम् ॥ ७
 आश्रिते द्वे ह्यपर्णा तु अनिकेता तपोऽचरत् । न्यग्रोधमेकपर्णी तु पाटलामेकपाटला ॥
 शतं वर्षसहस्राणि दुश्चर देवदानवैः ॥ ८
 आहारमेकपर्णेन एकपर्णी समाचरत् । पाटलेनैव चैकेन विद्वान्योदेकपाटला ॥ ९
 पूर्णे पूर्णे सहस्रे द्वे आहार वै प्रचरतुः । एका तत्र निराहारा ता माता प्रत्यभापत ॥ १०
 निषेधयन्ती ह्युमेति माता स्नेहेन दुःखिता । सा तथोक्ता तथा देवी माता दुश्चरचारिणी ॥ ११
 उमेति सा महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता । तथेति नान्ना तेनासौ निरुक्ता कर्मणा शुभा ॥ १२
 एतच्च त्रिकुमारीकं जगत्स्थास्यति ज्ञान्वतम् । एतासां तपसा दत्तं यावद्भूमिर्धिर्यति ॥ १३
 तपःशरीरास्ताः सर्वास्तिष्ठो योगवलान्विताः । देव्यस्ताः सुमहाभागाः सर्वाश्च स्थिरयौवनाः ॥
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वैश्चैवोर्वरेतसः । उमा तासां चरिष्ठा च श्रेष्ठा च चरवर्णिनी ॥ १५
 महायोगवलोपिता महादेवमुपस्थिता । दन्तकाण्डोशनास्तस्याः पुत्रो वै भृगुनन्दनः ॥ १६
 असितस्यैकपर्णी तु पत्नी साध्वी दृढप्रता । दत्ता हिमवता तस्मै योगाचार्याय धीमते ॥
 देवलं सुपुत्रे सा तु ब्रह्मिष्ठ मानसं सुतम् ॥ १७
 यां चैतासा कुमारीणां तृतीया त्वेकपाटला । पुत्रं शतशिलाकस्य जैगीपव्यमुपस्थिता ॥ १८
 तस्यापि शङ्खलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयोनिजौ । इत्येतां वै महाभागा कन्या हिमवतः शुभाः ॥
 रुद्राणी सा तु प्रवरां स्वगुणैरतिरिच्यते । अन्योन्यमीतिरनयो रुमाशंकरयोरथ ॥ २०
 श्लेष संसक्तयोर्ज्ञात्वा शङ्कितः किल वृत्रहा । ताभ्यां मैथुनसक्ताभ्यामपत्योद्भवभीरुणा ॥
 तयोः सकाशमिन्द्रेण प्रेषितो हव्यवाहनः ॥ २१
 अनयो रतिविद्वं च त्वमाचर हुताशन । सर्वत्र गत एव त्वं न दोषो विद्यते तदा ॥ २२
 इत्येवमुक्ते तु तथा बहिना च तथा कृतम् । उमादह समुत्सृज्य शुक्र भूमौ विसर्जितम् ॥ २३
 ततो रुपितया देव्या शसोऽग्निः शाशपायन । इदं चोक्तवती तद्धि रोपगद्गदया गिरा ॥ २४
 यस्मान्पत्यवितृष्णाया रतिविद्वं हुताशन । कृतवानस्य कर्तव्यं तस्माच्चमसि दुर्मतिः ॥ २५
 यदेव विश्रुतं गर्भं रौद्रं शुभं महार्धभम् । गर्भं त्वं धारयस्वैवमेपा ते दण्डधारणां ॥ २६

१ ग घ ङ पा यध्वय परमा गण । ना । २ ख घ ड लोकस । ३ ख ग घ ङ 'स्यानुनो' । ४ घ.
 'ध्यावेर' । ५ क 'योष्यतयादे' । ६ न घ ड 'पगा तु' । ७ ख घ ङ या वै तां । ८ ख 'ता ब्रह्मवादिच क' ।
 ९ ग घ ङ 'रा स्तुमी' । १० क 'योष्या' । ११ घ 'योस्तया' । १२ ख तय । १३ द 'प्रान्ते' । १३ क
 'भो' । १४ ख विरज । १५ ख 'क तदा प्र' । १६ ग घ ङ 'प्रमुम्' । १७ ख 'णा । शशाप रापाद्रुदगी
 क व' ।

(भाद्रकल्प)

स शापरोपाद्द्राण्या अन्तर्गर्भो हुताशनः । वह्न्यवर्षगणान्गर्भं धारयामास वै द्विजाः ॥	२७
स गङ्गामुपगम्याऽऽह श्रूयता सरिदुत्तमे । सुमहान्परिखेदो मे गर्भधारणकारणात् ॥	२८
मद्विताथमिमं गर्भमतो धारय निम्नगे । मत्प्रसादाच्च खेदो वै मन्दस्तव भविष्यति ॥	२९
तथेत्युक्त्वा तदा सा तु संप्रहृष्टा महानदी । तं गर्भं धारयामास दह्यमानेन तेजसा ॥	३०
साऽपि कृच्छ्रेण महतां खिद्यमाना महानदी । कालं प्रकृष्टं सुमहद्गर्भधारणतत्परा ॥	३१
तथा परिगतं गर्भं कुक्षौ हिमवतः शुभे । शुभं शरवणं नाम चित्रं पुष्पितपादपम् ॥	
तत्र तं व्यसृजदर्भं दीप्यमानपिवानलम् ॥	३२
रुद्राग्निगङ्गातनयस्तत्र जातोऽरुणप्रभः । आदित्यशतसंकाशो महातेजाः प्रतापवान् ॥	३३
तस्मिञ्जाते महाभागे कुमारो जाद्वशीसुते । विमानयानैराकाशं पतत्रिभिरिडाटतम् ॥	३४
देवदुन्दुभयो नेदुराकाशे मधुरस्वराः । मुमुचुः पुष्पवर्षं च खेचराः सिद्धचारणाः ॥	३५
जगुर्गन्धर्वमुख्याश्च सर्वशस्तत्र ह । यक्षा विद्यापराः सिद्धाः किनराश्चैव सर्वशः ॥	३६
महानागसहस्राणि प्रवराश्च पतत्रिणः । उपतस्थुर्बहाभागमाग्नेयं शंकरात्मजम् ॥	
प्रभावेर्णं हतास्तेन दैत्यदानवराक्षसाः ॥	३७
सह सर्गापिभार्याभिरादावेवाग्निसंभव । अभिषेकप्रयाताभिर्दृष्टो वर्ज्यं त्वरुन्धतीम् ॥	३८
ताभिः स वालार्कनिभो रौद्रः परिवृतः प्रभुः । स्निह्यमानाभिरत्यर्थं स्वकाभिरिव मातृभिः ॥	
युगपत्सर्वदेवीर्हि दिदृक्षुर्जाह्नवीसुतः । पण्मुखान्यसृजच्छ्रीमांस्तासां प्रीत्या महाश्रुतिः ॥	४०
श्रीमान्कमलपत्राक्षस्तुरुणादित्यसंनिभः । येन जातेन लोकानामाक्षेपस्तेजसा कृतः ॥	४१
तेन जातेन महता देवानामसहिष्णवः । स्कन्दिता दानवगणास्तस्मात्स्कन्दः प्रतापवान् ॥	४२
कृत्तिकाभिस्तु यस्मात्स वर्धितः स पुरातनः । कार्तिकेय इति ख्यातस्तस्मादसुरसूदनः ॥	४३
जृम्भतस्तस्य दैत्यैरर्ज्वालामालाकुलात्तदा । मुखाद्विनिर्गता तस्य स्वशक्तिरपराजिता ॥	४४
क्रीडार्थं चैव स्कन्दस्य विष्णुभा प्रभविष्णुना । गरुडादति सृष्टौ हि पक्षिणौ हि प्रभद्रकौ ॥	
मयूरः कुक्कुटश्चैव पताका चैव वायुना । यस्य दत्ता सरस्वरत्या महावीणा महास्वना ॥	
अजः स्वयभुवा दत्तो मेघो दत्तश्च शंभुना ॥	४६
मायाविहरणे निमा गिरौ क्रौञ्चे निपातिते । तारके चासुरवरे समुदीर्णे निपातिते ॥	४७
सेन्द्रोपेन्द्रैर्महाभागैर्देवैराग्निसुतः प्रभुः । सैनापत्येन दैत्यारिरभिषिक्तः प्रतापवान् ॥	४८
देवसेनापतिस्त्वेव पठ्यते नरनायकः । देवारिस्कन्दनः स्कन्दः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥	४९
प्रमथैर्विविधैर्देवैस्तथा भूतगणैरपि । मातृभिर्विवाभिश्च विनायकगणैस्तथा ॥ *	५०
इति धीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सेना-सुरपति-रथन नाम द्विसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥	

आदितः श्लोकानां सप्तत्यङ्काः—६७२६

* नात्राध्यायपरितमोक्षे क स घ ङ पुस्तकेषु । परंतु कथासंग्रहादयमेव पाठ समीचीन इति प्रतिभाति ।

१ क ग ङ न वेतसा । २ स ग घ ङ ता खेय । ३ ग घ ङ त्वरमाता । ४ ग घ ङ विनय । ५ क ग घ ङ खचरा । ६ व ण तदा तेन । ७ स वने । ८ दे ।

अथ त्रिसप्ततितमोऽध्याय ।

श्राद्धकल्पः ।

[*बृहस्पतिरुवाच—

लोकाः सोमपदा नाम मारीचेयत्र वै सुताः । पितरो दिवि चर्तन्ते देवास्तान्भावयन्ति वै ॥ १
 अग्निष्वाचा इति ख्याताः सर्व एवामिताजसः । एतेषा मानसी कन्या अच्छोदा नाम निम्नगा
 अच्छोदं नाम तद्विष्यं सरो यस्याः समुच्छ्रितम् । अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमानैर्धिष्ठितं दिवि ॥
 अमूर्तिमतश्च पितृन्दृशे सा तु विस्मिता । पीडिताऽनेन दुःखेन बभूव वरवर्णिनी ॥ ४
 सा दृष्ट्वा पितरं वद्रे वसूनामन्तरिक्षगम् । अमावसुरिति ख्यातमायोः पुत्रं यशस्विनम् ॥ ५
 सा तेन व्यभिचारेण मनसः कामचारिणी । पतिकामा तदा सा च योगभ्रष्टा पवात ह ॥] ६
 सा त्वपश्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्च्युता । त्रसरेणुप्रमाणानि तेऽपश्यच्च तान्पितॄन् ॥ ७
 मुमुक्षुमानपरित्यक्तानधीनुग्निष्वाचाऽऽहितान् । त्रायध्वमित्युवाचाथ पतन्ती तानवाकिशराः ॥ ८
 तैरुक्ता सा तु मा भैपीरित्युक्ताऽधिष्ठिताऽभवत् । ततः प्रासादयत्सा वै पितृस्तान्दीनया गिरा
 ऊचुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्या व्यतिक्रमात् । भ्रष्टैश्वर्या स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ॥
 यैः क्रियन्ते च कर्माणि शरीरैरिह दैवतैः । तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥ ११
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे । तस्मादमावसोऽ(मु)गलं(ति) त्वं प्रेत्य प्राप्स्यसे फलम्
 इत्युक्त्वा वै पितरः पुनस्ते तु प्रसादिताः । ध्यान्वा प्रसादं संचक्रुस्तस्यास्ते त्वनुकम्पया ॥
 अवश्यंभाविनं दृष्ट्वा ह्यर्थमूचुस्ततः सुराः । सोमपाः पितरः कन्या राज्ञश्चैव ह्यमावसोः ॥ १४
 उत्पन्नस्य पृथिव्यां तु मानुपत्वे महात्मनः । कन्या भत्वा त्विमांश्लोकानुपुनः प्राप्स्यसि स्वानिति
 अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे प्रत्ययोनिजा । अस्यैव राज्ञो दुहिता अद्रिकायां ह्यमावसोः ॥ १६
 पराशरस्य दायादमुपेस्त्वं जनयिष्यसि । स वेदमेकं विप्रपिथतुर्था वै करिष्यति ॥ १७
 महाभिपस्य पुत्रो द्वौ शंतनोः कीर्तिवर्धनौ । विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं त्वमेवोत्पादयिष्यसि ॥ १८
 चित्राङ्गदं च राजानं तेजोबलगुणान्वितम् । एतानुत्पाथ पुत्रास्त्वं पुनर्लोकानवप्स्यसि ॥ १९
 व्यतिक्रमात्पितॄणां त्वं प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितम् । तस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या अद्रिकाया भविष्यसि
 कन्या भूत्वा ततश्च त्वमिमांश्लोकानवाप्स्यसि । एतमुक्त्वा तु दासेयी जाता सत्यवती तु सा ॥
 अद्रिकाया सुता मत्स्यां सुता जाता ह्यमावसोः । अद्रिकामत्स्यसंभृता गङ्गायामनुसगमे ॥ २२
 तस्य राज्ञो हि सा कन्या राज्ञो वीर्ये सदैव हि । विरजा नाम ते लोका दिवि रोचन्ति ते गणाः
 अग्निष्वाक्षाः स्मृतास्तत्रै पितरो भास्वरप्रभाः । तान्दानवगणा यज्ञा रक्षोगन्धर्वकिन्नराः ॥ २४
 भूतसर्पपिशाचाश्च भावयन्ति फलाधिनेः । एते पुत्राः समाख्याताः पुलहस्य प्रजापतेः ॥ २५

* धनुर्विहान्तर्गतग्रन्थः क ग घ ङ पुस्तकेषु नास्ति ।

१ क 'श्च्युता' । २ ए. ग घ ङ 'नू। ससु' । ३ ग घ 'रिखतोऽधि' । ४ ग घ. 'तः प्रसा ।
 ५ य स तपाधि । ६ ग घ ङ 'वन्ति स्म दे' । ७ ए. ग घ ङ 'दायाममा । ८ स 'ता रिधास्त' ।
 ९ ए. 'श्र विरजो भा' ।

(आद्धकल्पः)

त्रय एते गणाः शोक्ता धर्ममूर्तिधराः शुभाः । एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ॥२६
योगिनी योगपत्नी च योगमाता तथैव च । भविता द्वापरं प्राप्य अष्टाविंशं तदैवं तु ॥ २७
पराशरकुलोद्भूतः शुक्रो नाम महातपाः । श्रीमान्योगी महायोगी योगस्तस्माद्द्विजोत्तमाः ॥ २८
व्यासोदरुष्पां संभूतो विधूम इव पावकः । स तस्यां पितृकन्यायां योगाचार्यान्परिश्रुतान् ॥ २९
कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं तथा भूरिश्रुतं च वै । कन्यां कीर्तिमतीं चैव योगिनीं योगमातरम् ॥ ३०
ब्रह्मदत्तस्य जननी महिषी त्वणुहस्य तु । एतानुत्पाद्य धर्मात्मा पुत्रान्योगमवाप्य च ॥ ३१
महायोगतपाश्चैव अपरावर्तिनीं गतिम् । आदित्यकिरणोपेतं त्वपुनर्भावंमास्थितः ॥ ३२
सर्वक्यापी विनिर्मुक्तो भविष्यति महामुनिः । अमूर्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्तिधरास्तु ये ॥ ३३
त्रय एते गणास्तेषां चत्वारोऽन्ये निबोधत । यान्वक्ष्यामि द्विजश्रेष्ठा मूर्तिमन्तो महार्थभाः ॥ ३४
उत्पन्नास्ते स्वधायास्तु कन्या ह्यग्रेः कवेः सुताः । पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासिषु भास्वराः ॥
सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान्भावयन्त्युत । एतेषां मानसी कन्या गौर्नाम दिवि विश्रुता ॥ ३६
दत्तसेना कुमारिण शुक्रस्य महिषी प्रिया । एकत्रिंशच्च विख्याता भृगूणां कीर्तिवर्धनाः ॥ ३७
मरीचिगर्भास्ते लोकाः समावृत्य दिवि श्रुताः । एते ह्यद्विरसः पुत्राः साधवैः सह विवर्धिताः ॥
उपहृताः स्मृतास्ते तु पितरो भास्वरा दिवि । तान्सात्रियगणान्दृष्ट्वा भावयन्ति फलाधिनाः ॥ ३९
एतेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता । पत्नी सा विश्वमहत्तः कृपा वै विश्वशर्मणः ॥
राजर्षेर्जननी देवी खट्वाङ्गस्य महात्मनः । यस्य यज्ञे पुरा गीता गार्थो दिव्यैर्महर्षिभिः ॥ ४१
अग्नेर्जन्म तथा दृष्ट्वां शाण्डिल्यस्य महात्मनः । यजमानं दिलीपं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ ४२
सत्यव्रतं महात्मानं ते स्वर्गजायिनोऽपराः । आज्यपा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ ४३
समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नास्तस्य वै पुनः । लोकेष्वेतेषु वर्तन्ते कामगेषु विहंगमाः ॥ ४४
एतान्वैश्यगणाः श्राद्धे भावयन्ति फलाधिनाः । एतेषां मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ॥
ययातेर्जननी साध्वी पत्नी सा नहुपस्य तु । सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ॥ ४६
हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान्भावयन्त्युत । मानसा नाम ते लोका वहन्ते यत्र ते दिवि ॥ ४७
एतेषां मानसी कन्या नर्भदा सरितां वरा । सा भावयति भूतानि दक्षिणापथगाभिनी ॥ ४८
जननी त्रसदस्योर्हि पुरुसुत्सुपरिग्रहः । एतेषामभ्युपगर्भान्मनुर्भवन्तरश्वरः ॥ ४९
मन्वन्तरादौ श्राद्धानि भवन्त्येति सर्वशः । पितृणामानुपूर्व्येण सर्वेषां द्विजसत्तमाः ॥ ५०
तस्मादिह स्वधर्मेण श्रौद्धं देयं तु श्रद्धया । सर्वेषां राज्ञेः पात्रैरपि वा रजतान्वितैः ॥ ५१
दत्तं स्वयां पुरोधाय तथा भीणाति ये पितृन् । सोमस्याऽऽप्यायनं कृत्वा गर्भैर्वस्वतस्य च ॥
उदगायनं चैत्रौ च अश्वमेधं तदामुपात् । पितृन्भीणाति वै भक्त्या पितरः भीणयन्ति तम् ॥
पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः । पुष्टिं प्रजां च स्वर्गं च प्रयच्छन्ति न संशयः ॥
देवकार्यादापि सदा पितृकार्यं विशिष्यते । देवताभ्यः पितृणां हि प्रमाप्यायनं स्मृतम् ॥ ५५

१ स. 'दिवि वदे' । २ क. 'संभु दैवतम्' । ३ स. 'हायथा । श्री' । ४ क. 'समः । स्या' ।
५ क. 'मातृ' । ६ स. घ. ट. 'प्रभात' । ७ । ७ स. घ. ट. 'सिद्धि ग' । ८ स. घ. ट. 'स्य यत्नाङ्ग' । ९ 'ला
द्वयैर्भविष्यति यन्महर्षि' । ए' । १० स. घ. 'अत्रि' । ११ क. 'दक्षिणा' । १२ क. घ. ट. 'सा र्भुते' ।
१३ स. 'शुभा' । १४ क. घ. ट. 'सागर्भा' । १५ स. घ. 'भवे दे' । १६ घ. 'द्वयैर्वरा' । १७ घ. ट. 'यामाग' ।

न हि योगगतिः सूक्ष्मा पितृणामपि तृप्तयः । तपसा हि प्रसिद्धेन दृश्यन्ते मांसचक्षुषा ॥ ५८
 इत्येते पितरश्चैव लोका दुहितरश्च वै । दौहित्रा यजमानाश्च प्रोक्ता ये भावयन्ति तान् ॥ ५९
 चत्वारो मूर्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्तयः । तेभ्यः श्राद्धानि सत्कृत्य देवाः कुर्वन्ति यत्नतः ॥ ६०
 भक्ताः प्राञ्जलयः सर्वे सेन्द्रास्तद्रतमानसाः । विश्वे च सिकताश्चैव पृथिजाः शृङ्गिण(ण)स्तथा
 कृष्णाः श्वेतास्त्वजाश्चैव विधिवत्पूजयन्त्युत । प्रजास्ता वातरशना दिवाकीर्त्यास्तथैव च ॥ ६२
 लेखाश्च मरुतश्चैव ब्रह्माद्याश्च दिवाकसः । अत्रिभृग्वङ्गिराद्याश्च ऋषयः सर्व एव च ॥ ६३
 यक्षा नागाः सुपर्णाश्च किनरा राक्षसैः सह । पितृस्त्वपूजयन्सर्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥ ६४
 एवमेते महात्मानः श्राद्धे सत्कृत्य पूजिताः । सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 हित्वा त्रैलोक्यसंसारं जरामृत्युभयं तथा । मोक्षं योगमथैश्वर्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ६६
 मोक्षोपायमथैश्वर्यं सूक्ष्मदेहाश्च देवताः । कृत्स्नं वैराग्यमानन्त्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ६७
 ऐश्वर्यं विहितं योगमथैश्वर्यं वित्तमुत्तमम् । योगैश्वर्यादृते मोक्षः कथं चिन्नोपपद्यते ॥ ६८
 अपक्षस्यैव गमनं गगने पक्षिणो यथा । वरिष्ठः सर्वधर्माणां मोक्षधर्मः सनातनः ॥ ६९
 विमानानां सहस्राणि युक्तान्यप्सरसां गणैः । सर्वकामप्रसिद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ७०
 प्रज्ञा पुष्टिः स्मृतिर्मथा राज्यमारोग्यमेव च । पितृणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मनाम् ॥ ७१
 मुक्तावैदूर्यवासांसि वाजिनामायुतानि च । कोटिशश्चापि रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ७२
 हंसवर्हिण्युक्तानि मुक्तावैदूर्यवन्ति च । किङ्किणीजालनदानि सदापुष्पफलानि च ॥
 मीत्या नित्यं प्रयच्छन्ति भृत्य्याणां पितामहाः ॥ ७३

इति श्रीमहापुराणे वायुब्रह्मोक्त उपोद्घातपादे श्राद्धकल्पो नाम त्रिंशत्तितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६७९९

भयं चतुःशततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

बृहस्पतिरुवाच—

सौवर्णं राजतं ताम्रं पितृणां पात्रमुच्यते । रजतं रजताक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते ॥ १
 रजतस्य कर्था वाऽपि दर्शनं दानमेव च । अनन्तमक्षयं स्वर्ग्यं पितृणां दानमुच्यते ॥
 पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥ २
 राजते हि स्वधा दुग्धा पात्रेऽस्मिन्पितृभिः पुरा । स्वधादायार्थमिस्तात तस्मिन्दत्ते तदक्षयम्
 कृष्णाजिनस्य सांनिध्यं दर्शनं दानमेव वा । रक्षोघ्नं ब्रह्मवचस्यं पितृस्तर्त्तदितारयेत् ॥ ४
 काश्चनं राजतं ताम्रं दौहित्रं कुतपस्तिलाः । वस्त्रं च पावनीयानि त्रिदण्डी योग एव च ॥ ५
 श्राद्धकर्मण्ययं श्रेष्ठो विधिर्वाहः सनातनः । आयुः कीर्तिः प्रजाश्चैव प्रज्ञासंततिवर्धनः ॥ ६

१ ख. 'तृणं न पितृभयः । त' । घ. 'तृणं च पितृभयः । त' । २ ख. ग. द. 'तृप्तयेऽपि' । ३ ख. 'देहे
 च ते त्रिपदाः । इ' । ग. द. 'देहे च दे' । ४ क. 'मोक्षो' । घ. ' । ५ क. ख. 'त्तना । मु' । ६ ख. द. 'विद्वेष' । ७ द.
 मानुषानां' । ८ क. घ. 'या चापि' । ९ ग. घ. द. 'त्रेःस्मिपि' । १० घ. 'सद्विद' । ११ क. 'दण्डो यो' ।

(श्राद्धकल्पः)

- दिशि दक्षिणपूर्वस्यां विदिकस्यां विशेषतः । सर्वतोऽरतिमात्रं तु चतुरस्रं सुसंहितम् ॥ ७
- वक्ष्यामि विधिं वत्स्थानं पितृणां मनुशासनात् । धन्यमारोग्यमायुष्यं बलवर्णविवर्धनम् ॥ ८
- तत्र गर्ताह्वयः कार्याह्वयो दण्डाश्च खादिराः । रतिमात्रास्तु ते कार्या रजतेन विभूषिताः ॥
- ते वितस्तायताः कार्याः सर्वतश्चतुरङ्गुलाः ॥ ९
- प्राग्दक्षिणमुखान्भूमौ स्थितानमुपिरांस्तथा । अद्भिः पवित्रपूताभिः पुत्रयेत्सततं शुचिः ॥ १०
- पापसां ह्यजगृह्येन शोधनं चाभिरैव तु । तर्पणात्सततं ह्येवं तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥ ११
- इह चापुत्रं च श्रीमान्सर्वकर्मसमन्वितः । एवं त्रिपत्रणस्नातो योऽर्चयेत् पितृन्सदा ॥
- मन्त्रेण विधिवत्सम्पत्शश्वमेधफलं लभेत् ॥ १२
- तत्स्थायपयेदमात्रास्यां (!) गते भूचतुरङ्गुले । त्रिःसप्तसंज्ञास्ते यज्ञास्त्रैलोक्यं धार्यते तु वै ॥ १३
- तस्य पुष्टिरथैश्वर्यमायुः संततिरेव च । विचित्रा भजते लक्ष्मीर्लोकां च लभते क्रमात् ॥ १४
- पाप्मापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा । अश्वमेधफलं ह्येतद्विज्ञैः सत्कृत्य पूजितम् ॥
- मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥ १५
- देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्युत ॥ १६
- आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिरावर्तं जपेत्सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत्समाहितः ॥
- पितरः क्षिमायान्ति राक्षसाः मद्रवन्ति च ॥ १७
- पितृस्तत्रिणु लोकेषु मन्त्रोऽयं तास्यत्युत । पठ्यमानः सदा श्राद्धे नियतं ब्रह्मवादिभिः ॥ १८
- राज्यकामो जपेदेनं सदा मन्त्रमतन्द्रितः । वीर्यशौचार्धसत्त्वं च श्रीरायुर्वलवर्धनम् ॥ १९
- प्रीयन्ते पितरो येन जप्येन नियमेन च । सप्ताचिपं प्रवक्ष्यामि सर्वकामपदं शुभम् ॥ २०
- अमूर्तानां समूर्तानां पितृणां दीप्ततेजसाम् । नमस्यामि सदा तेभ्यो ध्यानिभ्यो योगचक्षुष्यः ॥
- इन्द्रादीनां जनयितारो भृगुभार्याचपोस्तथा । सप्तर्षीणां पितृणां च तान्नमस्यामि कामदान् ॥ २२
- मन्वादीनां सुरेशानां सूर्योचन्द्रमसोस्तथा । तान्नमस्कृत्य सर्वान्वै पितृन्कुशलदायकान् ॥ २३
- नक्षत्राणां चरादीनां पितृनथ पितामहान् । द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ २४
- देवर्षीणां जनयितृश्च सर्वलोकनमस्कृतान् । अभयस्य सदा दीप्तुञ्जमस्येऽहं कृताञ्जलिः ॥ २५
- प्रजापतेः कंसपपाय सोमाय वंरुणाय च । योगयोगेश्वरेभ्यश्च नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ २६
- पितृगणेश्वरः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तसु । स्वयंभुवे नमश्चैव ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥ २७
- एतदुक्तं सप्तर्षिब्रह्मर्षिगणपूजितम् । पवित्रं परमं ह्येतच्छ्रीमद्रक्षोविनाशनम् ॥ २८
- अनेन विधिना युक्तस्त्रीन्वरांल्लभते नरः । अन्नमायुः सुतांश्चैव ददति पितरो भुवि ॥ २९
- भक्त्या परमया युक्तः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । सप्ताचिपं जपेद्यस्तु नित्यमेव समाहितः ॥
- सप्तर्षीपसमुद्रार्थो पृथिव्यामेकराहभवेत् ॥ ३०

१ घ. 'स्यानानि वेसयेत् । घ. १२ ख. ड. 'न निवेशयेत् । स. १३ क. घ. 'वा. ह्यज'. १४ ग. ड. वासति-
रेव च । त. १५ क. ग. ड. देवतेभ्यः । १६ ख. ग. 'मः स्वाहायै स्वधायै नि'. १७ ख. घ. ड. 'यतेर्ब्रह्म'. १८ ख. ग.
'शौर्याय' । १९ घ. योगिच. १० घ. ड. क्षुपाम् । ११ ख. ग. घ. ड. जनेता । १२ ख. घ. ड. 'तूनस्त्वर्षणेषु
च । न. १३ ख. ग. ड. 'णां च वाप्यग्भ्योः पि'. १४ घ. 'णां च वेपथो पि'. १५ घ. 'दातुर्नम'. १६ ख. ग. घ. ड.
'सप्ताचिपम्'. १६ ख. ग. ददतः ।

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं वा भोज्यमेव च । अनिवेद्य न भोक्तव्यं तस्मिन्नायतने सदा ॥३१॥
क्रमशः कीर्तयिष्यामि वलिपात्राण्यतः परम् । येषु यच्च फलं प्रोक्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३२ ॥
इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५९९०

अथ पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

बृहस्पतिरुवाच—

पालाशं ब्रह्मवर्चस्यमश्वत्थे राज्यभार्वना । सर्वभूताधिपत्यं च पुंशे नित्यमुदाहृतम् ॥ १ ॥
(*पुष्टिकामं च न्यग्रोधं बुद्धिं प्रज्ञां धृतिं स्मृतिम् । रक्षोघ्नं च यशस्यं च काशमर्यं पात्रमुच्यते ॥ २ ॥
सौभाग्यमुत्तमं लोके मैथुके समुदाहृतम् ।) फल्गुपात्रे च कुर्वाणः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ३ ॥
परा द्युतिरयो कर्तुः प्राकाशयं च विशेषतः । विल्वे लक्ष्मीस्तथा मेधा नित्यमायुष्यमेव च ॥ ४ ॥
क्षेत्रारामतडागेषु सर्वसस्येषु चैव हि । वर्षेदजस्रं पर्जन्यो वेणुपात्रेषु कुर्वतः ॥ ५ ॥
एतेष्वेव सुपात्रेषु ये चैवाऽऽग्रयण ददुः । सकृदप्यत्र यज्ञानां सर्वेषां फलमुच्यते ॥ ६ ॥
पितृभ्यो यस्तु माल्यानि सुगन्धीनि च सर्वशः । सदा दद्याच्छिष्या युक्तः स विभाति दिवाकरः
गुग्गुलादींस्तथा धूपान्पितृभ्यो यः प्रयच्छति । सयुक्तान्मधुसर्पिभ्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
धूपं गन्धगुणोपेतं कान्तं पितृपरायणम् । लभते स्त्रीष्वपत्यानि इह चामुत्र चोभयोः ॥
दद्यादेव पितृभ्यस्तु नित्यमेव ह्यतन्द्रितः ॥ ९ ॥
दीपं पितृभ्यः प्रयतः सदा यस्तु प्रयच्छति । स लोकेऽप्रतिभं चक्षुः सदा च लभते शुभम् ॥ १० ॥
तेजसा यशसा चैव कान्त्या चैव वलेन च । भुवि प्रकाशो भवति भ्राजते च त्रिविष्टपे ॥
अप्सरोग्भिः परिवृतो विमानाग्रे स मोदते ॥ ११ ॥
गंधान्पुष्पाणि धूपांश्च दद्यादाज्वाहुतीश्च वै । फलमूलनमस्कारैः पितृणां प्रयतः शुचिः ॥
पूर्वं कृत्वा द्विजान्पश्चात्पूजयेदन्नसंपदा ॥ १२ ॥
श्राद्धकाले तु सततं वायुभृताः पितामहाः । आविशन्ति द्विजान्दृष्ट्वा तस्मादेतद्भ्रवीमि ते ॥ १३ ॥
वस्त्रैरन्नैः प्रदानैस्तैर्भक्ष्यपेषैस्तथैव च । गोभिरश्वैस्तथा ग्रामैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ १४ ॥
भवन्ति पितरः प्रीताः पूजितेषु द्विजातिषु । तस्मादन्नेन विधिवत्पूजयोद्विजसत्तमान् ॥ १५ ॥
सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्याद्विलेखनं द्विजः । प्रोक्षणं च तथा कुर्याच्छ्राद्धकर्मण्यतन्द्रितः ॥ १६ ॥
दर्भान्पिण्डास्तथा भक्ष्यान्पुष्पाणि त्रिविधानि च । गन्धदानमलंकारमेकैकं निर्वपेद्बुधः ॥ १७ ॥
पोषयित्वा जनं सम्पन्नैश्चः स्यादुत्तरो द्विजः । अभ्यर्द्धदर्भपिण्डजूलैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ॥

* धनुर्दिहान्तर्गतग्रन्थो ह पुस्तके नास्ति ।

(आद्रकल्पः)

- अंपसव्यं पितृभ्यश्च दद्याद्दन्नमनुत्तमम् । तानुच्चार्यथा सर्वेषां वस्त्रार्थं सूत्रमेव च ॥ १९
- खण्डनं पेषणं चैव तथैवोलेखनं तथा । सकृदेव हि देवानां पितृणां त्रिभिरुच्यते ॥ २०
- एकं पवित्रं हस्तेन पितृन्सर्वान्सकृत्सकृत् । चैलमन्त्रेण पिण्डेभ्यो दत्त्वा दर्शनजं हितम् ॥ २१
- सदा सर्पिस्तिर्लैर्युक्तास्त्रीन्पिण्डान्निर्वपेद्भुवि । जातुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥ २२
- पितृन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् । आहूय च पितृन्माञ्चान्पितृतीर्थेन यत्नतः ॥ २३
- पिण्डान्परिक्षिपेत्सम्पगपसव्यमतन्द्रितः ॥ २३
- अन्नेनाद्भिश्च पुष्पैश्च भक्ष्यैश्चैव पृथग्विधैः । पृथङ्जातामहानां तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥ २४
- श्रीन्पिण्डानानुपूर्वेषु साङ्गुष्ठान्पुष्टिवर्धनान् । जान्वन्तराभ्यां यत्नेन पिण्डान्दद्याद्यथाक्रमम् २५
- सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मं मन्त्रे च पर्ययः । नमो वः पितरः शुभ्रैः सदा ह्येवमतन्द्रितः २६
- दक्षिणस्यां तु पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमुत्सृजेत् । नमो व पितरः सौम्याः पठन्नित्यमतन्द्रितः २७
- सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मं सर्वमतन्द्रितः । जल्ललस्य लेखायामुदपात्राच्च सेवनम् ॥ २८
- सौमसूत्रं नवं दद्याच्छोणं कार्पासिकं तथा । पत्रेर्णं पितृसूत्रं च कौशेयं परिवर्जयेत् ॥ २९
- वर्जयेत्तद्दशां यज्ञे भेदप्यहतर्ष्वजाम् । न प्रीणन्ति तृथैतानि दातुराण्यायतो भवेत् ॥ ३०
- श्रेष्ठागृह्णिककुदमञ्जनं नित्यमेव च । कृष्णेभ्यश्च तिलेभ्यश्च यत्नैर्परिरक्षितम् ॥ ३१
- चन्दनागुरुणी चोभे तमालोशीरपद्मकम् । धूपं च गुग्गुलं श्रेष्ठं तुरुष्कं धूपमेव च ॥ ३२
- शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च । गन्धवन्स्युपपद्मानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥ ३३
- जपासुमनसो भण्डीरूपकामकुरण्डकाः । पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥ ३४
- यानि गन्धादपेतानि उर्ग्रगन्धानि यानि च । वर्जनीयानि पुष्पाणि भूतिमन्विच्छता तदा ॥ ३५
- द्विजातयस्तथाऽन्विष्टा नियताः स्युरुदङ्खुलाः । पूजयेद्यजमानस्तु विधिवद्दक्षिणामुखः ॥ ३६
- तेषामभिमुखो दद्याद्दर्भान्पिण्डांश्च यत्नतः । अनेन विधिना साक्षादर्चयेत्स्वान्पितामहान् ॥ ३७
- हरिता वै सपिञ्जलयः पुष्पैस्त्रिगथाः समाहिताः । रत्निमात्रप्रदानेन पितृतीर्थेन संस्थिताः ॥ ३८
- उपमूले तथा नीलाः भस्तरायकुलोद्यमाः । तथा श्यामाकनीवारा दुर्वाराः समुद्राहताः ॥ ३९
- पूर्वं कीर्तितवाञ्श्रेष्ठो बभूवाथ प्रजापतिः । तस्य बाला निपतिता भूमौ चाऽऽकाशमार्गतः ॥ ४०
- तस्मान्मेध्याः सैदा काशाः श्राद्धकर्मणि पूजिताः । पिण्डनिर्वपणं तेषु कर्तव्यं भूतिमिच्छता ४१
- प्रजापुष्टिर्भूतिः कीर्तिः प्रज्ञाकान्तिसमन्विता । भवन्ति रुचिरा नित्यं विषाम्भानोऽथवर्जिताः ॥ ४२
- सकृदेवाऽऽस्तरेदर्भान्पिण्डार्थं दक्षिणामुखः । प्राग्दक्षिणाग्रनियतो विधिं चाप्यनुवक्ष्यति ॥ ४३
- न दीनो वाऽपि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः । एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा वुषः ॥ ४४
- निहन्मि सर्वं यदमेधयवद्भवेद्भृताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया ॥
- रक्षांसि यक्षाश्च पिशाचसंघा हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥ ४५ ॥

१ ग. घ. ड. 'दन्नमनुत्' । २ क. 'म' । तमुच्चा' । ३ क. 'पोयणं' । ४ घ. 'वृषिर्णो स्यात्पितृणां तृप्तिर्' ।
 ५ ख. घ. ट. 'यात्साण' । ६ ख. ड. 'नं पदम्' । ७ ख. ग. ड. 'यद्यप्य' । ८ घ. 'वस्तुजम् । न । ९ ख. तुष्कप्यायनं
 म' । ग. घ. ड. 'तुष्काय' । १० ख. घ. ड. 'तिलैस्तेले यत्नात्सुप' । ११ क. उपगन्धीनि । १२ ख. ग. घ. ड. 'वैधिय-
 प्यन्वि' । १३ ख. 'प्यशुक्लाः स' । १४ ख. प्रस्थलानकु' । ग. प्रस्थरानकु' । घ. प्रस्थारामकु' । ड. प्रस्थरानकु' ।
 १५ क. घ. समाका' । १६ क. प्रजाका' । १७ ख. प. न्विताः । म' ।

*एतेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा तां वै वेदीं सकृदुल्लिख्य धीरः ।
 भूतिं शिवां हि ध्रुवामिच्छमानः क्षिपेद्विजातिर्दिशमुत्तरां गतः ॥ ४६ ॥
 एवं पित्रे दृष्टमन्नं हि यस्य तस्यासुरा वर्जयन्तीह सर्वे ।
 यस्मिन्देशे पठ्यते एष मन्त्रस्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥ ४७ ॥
 (+अन्नप्रकारान्नाशुचिः साधु वीक्षणचैवान्नं संस्पृशंश्चापि दद्यात् ।
 पवित्रपाणिश्च भवेत्तथा हि सहस्रकृत्तस्य फलं समञ्जते ॥ ४८ ॥)

अनेन विधिना नित्यं श्राद्धं कुर्याद्विजः सदा । मनसा काङ्क्षितं यद्यत्तत्तद्दुः पितामहाः ४९
 पितरो हृष्टमनसो रक्षांसि विमनांसि च । भवन्त्येवं कृते श्राद्धे नित्यमेव प्रयत्नतः ॥ ५०
 शूद्राः श्राद्धे क्षीरचाशु(?)वल्वजास्तरवस्तथा । वारणाश्च लवाश्चैव लंबवर्षाश्च नित्यशः ॥ ५१
 एवमादीन्यथान्यानि तृणानि परिवर्जयेत् ॥ ५२
 अज्जनाभ्यज्जनागन्धोर्मानुमलयनं(?)तथा । काशैः पुनर्भवेः कार्यं सर्वमेव फलं भवेत् ॥ ५३
 काशाः पुनर्भवा ये च वैर्हणा उपवर्हणाः । अथ ते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥ ५४
 पुष्पगन्धादिधूपानामेप मन्त्र उदाहृतः । भाहृत्य दक्षिणायां तु होमार्थे विप्रयत्नतः ॥ ५५
 अस्वर्षं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये । अन्तराधाय समिधं तथा होमो विधीयते ॥ ५६
 समाहितेन मनसा प्रयतायिः प्रयत्नतः ॥ ५७
 अग्नये कव्यत्राहाय स्वधा अङ्गिरसे नमः । सोमाय वै पितृमते स्वधा अङ्गिरसे नमः ॥ ५८
 यमाय चैवाङ्गिरसे स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥ ५९
 इत्येते वै होममन्त्रा मन्त्राणामनुपूर्वशः । दक्षिणातोऽग्नये नित्यं सोमायान्तरतस्तथा ॥ ६०
 एतयोरन्तरं नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते । उपचारं स्वधाकारं तथैवोल्लेखनं च यत् ॥ ६१
 होमजप्ये नमस्कारः प्रोक्षणं च विशेषतः । अज्जनाभ्यज्जने चैव पिण्डसंवननं तथा ॥ ६२
 अश्वमेधफलेनैव तत्स्मृतं मन्त्रपूर्वकम् । क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥ ६३
 बहुहव्यत्वमेवाग्नौ समिधे विशेषतः । विधूमे लेहिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥ ६४
 अप्रबुद्धे सधूमे च जुहुयाद्यो हुताशने । यजमानो भवेदन्धः सोऽपुत्र इति नः श्रुतम् ॥ ६५
 अल्पेन्धनो वा रूक्षा वा विस्फुलिङ्गश्च सर्वशः । ज्वालाधूमोऽप्येवमप्यथ स तु वह्निर्न सिद्धये ॥ ६६
 दुर्गन्धश्चैव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः । भूमिं त्रिगाहते यत्र तत्र विद्यात्पराभवम् ॥ ६७
 अर्चिष्मान्पिण्डितशिश्रुः सर्पिष्काञ्चनसंभवः । स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात्कार्यसिद्धये ॥ ६८
 नरनारीगणेभ्यश्च पूजां प्राप्नोति शाश्वतीम् । अक्षयाः पूजितास्तेन भवन्ति पितरोऽव्ययाः ॥ ६९
 स्थान्पुद्गुदुश्चरपात्राणि फलानि समिधस्तथा । श्राद्धे चातिपवित्राणि मेध्यानीति त्रिशोपतः ॥ ७०
 पवित्रं वा द्विजश्रेष्ठ शुद्धये जन्मकर्मसु । पात्रेषु फलपुद्दिष्टं यन्मया श्राद्धकर्मणि ॥ ७१
 तदेव कृत्स्नं विशेषं समित्सु च यथाक्रमम् । कृत्वा समाहितं चित्तमग्नये वै करोम्यहम् ॥ ७२

* नास्त्यय श्लोकः क. पुस्तके । + धनुर्विहातर्गतमन्त्रः क. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ङ. पित्रे २ ख. ग. ङ. 'या। वीर' । ३ घ. 'व बलव' । ४ घ. ग. ङ. लम्बावः । ५ ङ. 'वामनु' । ६ ख. 'मातुःप्रलेप' । ७ ख. ग. ङ. वैर्हण उपवर्हणः । अ । ८ घ. 'क्षिण मार्ग ही' । ९ ख. घ. 'वादानाय । १० क. 'पसेव्य' । ११ ख. ग. ङ. स्थालवीट् । १२ ख. ग. ङ. 'त्यानि च वि' ।

(श्राद्धकल्पः)

अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथैव द्विजसत्तमैः । पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुहुयाद्धन्यवाहनम् ॥ ७०
 समभ्नपुक्षन्प्रोधपुस्ताश्वत्यविकङ्कताः । उदुम्बरास्तथा विल्वचन्दना यज्ञियाश्च ते ॥ ७१
 सरलो देवदारुश्च शालश्च खदिरस्तथा । समिदर्थं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥ ७२
 ग्राम्याः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया येन केन च । पूजिताः समिदर्थं तु पितृणां वचनं तथा ॥ ७३
 समिद्धिः कल्कलेयाभिर्जुहुयाद्यो हुताशनम् । फलं यत्कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७४
 आयसं सर्वकामीयमश्वमेघफलं हि तत् । श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्यः शालमलिस्तथा ॥ ७५
 नीपो विभीतकश्चैव वल्लीभिश्च तथैव च । शकुनानां निवासश्च वर्जयेच्च महीरुहान् ॥
 अयज्ञियाः स्मृता ये च वृक्षाश्चैव तु वर्जयेत् ॥ ७६
 स्वधेति चैव मन्त्रान्ते पितृणां वचनं तथा । स्वाहेति चैव देवानां यज्ञकर्मण्युदाहृतम् ॥ ७७

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६५५७

अथ यद्सप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

सूत उवाच—

देवाश्च पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये पितरस्तथा । आथर्वणविधिर्ह्येष प्रत्युवाच बृहस्पतिः ॥ १
 पूजयेच्च पितृन्पूर्वं देवांश्चापि विशेषतः । देवेभ्योऽपि पितृन्पूर्वमर्चयन्तीह यजतः ॥ २
 दक्षस्य दुहिता रूपाता लोके विश्वेति नामतः । विधिना सा तु धर्मज्ञ दत्ता धर्माय धर्मतः ॥
 तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वे देवा इति श्रुतिः ॥ ३
 मरुत्यांतास्त्रिषु लोकेषु सर्वलोकनमस्कृताः । समस्तास्ते महात्मानश्चेरुग्रं महत्तपः ॥ ४
 हिमवच्छिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते । सर्वाप्सररोभिश्चरितं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
 शुद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानथाद्युवन् । वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ॥ ६
 एवमुक्ते तु पितृभिस्तादा त्रैलोक्यभावनः । प्रजानामधिपो ब्रह्मा विश्वानितीदमब्रवीत् ॥ ७

ब्रह्मोवाच—

महातेजा महादेवस्तपसा तैस्तु तापितः । तपसा तेन सुभीतः कं कामं विद्मामि वः ॥ ८
 एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा लोककर्तृणा । उंचुस्ते सहिताः सर्वे ब्रह्माणं लोकभाविनम् ॥ ९
 श्राद्धेऽस्माकं भवेदंशो ह्येष नः काङ्क्षितो वरः । प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तान्त्रै त्रिदिवपूजितान् ॥
 भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः । पितृभिस्तु तथेत्युक्त्वा एवमेतन्न संशयः ॥ ११
 सहास्माभिस्तु वो भान्वं यार्त्किचिक्रियते त्विह । अस्माकं कल्पियते श्राद्धे युष्मानग्रासनं ह वै ॥
 भविष्यति मनुष्येषु सत्प्रमेतैर्ब्रवीमि ते । माल्यैर्गन्धैस्तथाऽग्नेन युष्मानग्रेऽर्चयिष्यति ॥ १३
 प्रदाता चेति युष्माकमस्माकं दास्यते ततः । विसर्जनमथास्माकं पूर्वं पश्चात्तु देवताः ॥ १४

(आद्रकल्पः) .

- रक्षणं चैव श्राद्धस्य आतिथ्यं च विधिद्वयम् । भूतानां देवतानां च पितॄणां श्राद्धकर्मणि ॥
 एवं विधिकृतः(तं)सम्पक्सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १५
- एवं दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितृगणैः सह । भूतानुग्रहकृद्देवः संचचार यथासुखम् ॥ १६
- वेदे पञ्च महायज्ञा नराणां समुदाहृताः । एतान्पञ्च महायज्ञान्निर्वपेत्सततं नरः ॥ १७
- यत्र यास्यन्ति दातारः संस्थानं वै निवोधत । निर्भयं निरहंकारं निःशोकं निर्व्यथकृपम् ॥
 ब्रह्मस्थानमवाप्नोति सर्वकामपुरस्कृतम् ॥ १८
- शूद्रेणापि प्रकर्तव्याः पञ्चैते मन्त्रवर्जिताः । अतोऽन्वया तु यो भुङ्क्ते स ऋणं नित्यमश्नुते ॥ १९
- ऋणं च भुङ्क्ते पापात्मा यः पचेदात्मकारणात् । तस्मान्निर्वर्तयेत्पञ्च महायज्ञान्सदा बुधः ॥ २०
- नैवेद्यं केचिदिच्छन्ति जीवत्यपि प्रयत्नतः । उदक्पूर्वं वलिं कुर्यादुदक्कुम्भं तथैव च ॥ २१
- वलिं सुविदितं कुर्यादुच्चादुच्चतरं क्षिपेत् । परशुङ्गगवां पूर्वं वलिं सूक्ष्मं समुत्क्षिपेत् ॥ २२
- न निवेद्यो भवेत्पिण्डः पितॄणां यस्तु जीवति । इष्टेनाज्ञेन भक्ष्यैश्च भोजयेत् यथाविधि ॥
 विधानं वेदविहितमेतद्रक्ष्यामि यत्नतः ॥ २३
- देवदेवा महात्मानो ह्येतेऽपि पितरो ह्युत । इच्छन्ति केचिदाचार्याः पश्चात्पिण्डनिवेदनम् ॥ २४
- पूजनं चैव विप्राणां पूर्वमेव हि नित्यशः । तद्विधमर्थिकुशलानित्युवाच बृहस्पतिः ॥ २५
- पूर्वं निवेदयेत्पिण्डं पश्चाद्विप्रांश्च भोजयेत् । योगात्मानो महात्मानः पितरो योगसंभवाः ॥
 सोममाप्याययन्त्येते पितरो योगमास्थिताः ॥ २६
- तस्माद्दद्याच्छुचिः पिण्डान्योगिभ्यस्तत्परायणः । पितॄणां हि भवेद्देतत्साक्षादिव हुतं हविः २७
- ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी चाग्रासने यदि । यजमानं च भोक्तेश्च नौरिवाम्भसि तारयेत् ॥
 असतां प्रग्रहो यत्र सतां चैव विभर्त्सना । दण्डो देवकृतस्त्वत्र सद्यः पतति दारुणः ॥ २९
- हित्वाऽऽगमं सधर्माणं वालिशं यत्र भोजयेत् । आदिकर्म समुत्सृज्य दाता तत्र विनश्यति ॥३०
- पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी तु प्रयत्नतः । प्रजार्थी योऽपि ते दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकम् ॥ ३१
- उत्तमां सुतिमन्विच्छन्गोषु नित्यं प्रयच्छति । प्रजां पूजां यशः कीर्तिं गोषु नित्यं प्रयच्छति ॥
 प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति । सौकुमार्यमथान्विच्छन्कुक्कुटेभ्यः प्रयच्छति ॥ ३३
- एवमेतत्समुद्दिष्टं पिण्डनिर्वपणात्फलम् । आकाशं जग्मेद्वाऽपि स्थितोऽप्सु दक्षिणामुखः ॥
 पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥ ३४
- एकं विप्राः पुनः प्राहुः पिण्डोद्धरणमग्रतः । अनुज्ञाते तु तैर्विभैर्वानमुद्वि(द्वि)यताभिति(ः) ३५
- पुष्पाणां च फलानां च भक्ष्याणामन्नतस्तथा । अग्रमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदासि ॥ ३६
- भक्ष्यमन्नं तथा पथैर्भनूत्तमफलानि च । हुत्वा चाशौ ततः पिण्डान्निर्वपेदक्षिणामुखः ॥ ३७
- (*धैर्यस्वताय सोमाय हुत्वा पिण्डं निवेद्य सः । उदकानयनं कृत्वा पश्चाद्विप्राश्च भोजयेत् ॥
 आनुपूर्व्याचया विमान्भक्ष्यैरन्नैश्च शक्तितः) ॥ ३८

* धनुर्विद्वान्तर्यतग्रन्थः क. पुस्तके न स्ति ।

१ ख. सखमे । २ ख. ग. 'ह' । पूजानु । ३ ख. ग. घ. 'पि च क' । ४ ख. ग. घ. द. वारं । ५ क. घ. 'णा सर्वमे' । ६ ख. घ. 'नता । द' । ७ क. वतये । ग. घ. द. पतये । ८ क. स्मिती सुद । ९ ख. द. एके । १० ख. 'दोद्धार' । ११ ख. ग. घ. द. 'यमुरघ्रावि क' । १२ द. तोपयेत् । १३ द. 'धै. दवस' ।

(श्राद्धकल्पः)

स्निग्धैर्भक्ष्यैः सुगन्धैश्च तर्पयेत् रसैस्तथा । एकाग्रः पर्युपासीत प्रयतः प्राञ्जलिःस्थितः ॥

तत्परः श्रद्धानश्च कामानामोति मानवः ॥

३९

अक्षुद्रत्वं कृतज्ञत्वं दाक्षिण्यं सत्कृतं च यत् । ततो यज्ञं च दानं च प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥४०

अतः परं विधिं सौम्यं भुक्तवत्सु द्विजातिषु । आनुषूच्याण्येण विहितं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४१

प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः । ततोऽत्र विकिरं कुर्याद्विधित्प्रेन कर्मणा ॥ ४२

स्वर्धा वाच्य ततो विमा विधिवद्भूरिदाक्षिणात् । अन्नशेषमनुज्ञाप्य सत्कृत्य द्विजसत्तमान् ॥

प्राञ्जलिः प्रयतश्चैव अनुगम्य विसर्जयेत् ॥ ४३

इति श्रीनद्वापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६९५१

अथ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

बृहस्पतिरुवाच—

सकृद्भ्यार्चिताः प्रीता भवन्ति पितरोऽव्ययाः । योगात्मानो महात्मानो विपाप्मानो महौजसः
मेत्य च स्वर्गलाभाय कामैश्वर्यं सुविस्तरम् । येषां चाप्यनुग्रहन्ति मोक्षप्राप्तिक्रमेण तु ॥ २तानि वक्ष्याम्यहं सौम्याः सरांसि सरितस्तथा । तीर्थानि चैव पुण्यानि देशाञ्चौलांस्तथाऽऽश्रमान्
पुण्यो यस्त्रिषु लोकेष्वमरकण्टकपर्वतः । पर्वतप्रवरः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥ ४

यत्र चर्षसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । तपः सुदुश्चरं तेपे भगवानङ्गिराः पुरा ॥ ५

यत्र मृत्योर्गतिर्नास्ति तथैवासुररक्षसाम् । न भयं चैव वाऽलक्ष्मीर्षावद्भूमिर्धारिष्यति ॥ ६

तेजसा यज्ञसा चैव भ्राजते स नगोत्तमः । शृङ्गमालप्रवतो नित्यं बद्धिः संवर्तको यथा ॥ ७

श्रुद्वध सुगन्धाश्च हेमाभाः मिथदर्शनाः । शान्ताः कुशा इति ख्याताः पिवन्दक्षिणनर्मदाम् ॥

दृष्टवान्स्वर्गसोपानं भगवानङ्गिराः पुरा । अग्निहोत्रे महातेजाः प्रस्तरार्थेकुशोत्तमान् ॥ ९

तेषु दर्भेषु पिण्डान्योऽमरकण्टकपर्वते । दद्यात्सकृदपि प्राज्ञस्तस्य वक्ष्यामि यत्फलम् ॥ १०

तद्ब्रवत्यक्षयं श्राद्धं पितॄणां प्रीतिवर्धनम् । अन्तर्धानं च गच्छन्ति क्षेत्रमासाद्य तत्सदा ॥ ११

तत्र ज्वालोरसः पुण्यो दृश्यतेऽद्यापि सर्वशः । सशल्यानां च सत्त्वानां विशल्यकरणी नदी ॥

प्राहक्षिणा तु सावर्ता वापी सा पर्वतोत्तमे । कलिङ्गदेशापार्श्वार्धे पितॄणां प्रीतिवर्धनम् ॥ १३

सिद्धस्रेणमृपिश्रेष्ठा यदुक्तं परमं भुवि । संपतो देवदैत्यानां श्लोकमप्युशना जगौ ॥ १४

धन्यास्ते पुरुषा लोके ये प्राप्यामरकण्टकम् । पितॄन्संतर्पयिष्यन्ति श्राद्धे पितृपरायणाः ॥ १५

अल्पेन तपसा सिद्धिं गमिष्यन्ति न संशयः । सकृदेवाचितास्तत्र स्वर्गपमरकण्टके ॥ १६

महेन्द्रपर्वते रम्ये पुण्यं शकानिपेवितम् । तत्राऽऽरुह्य भवेत्प्रीतिः श्राद्धं चैव महत्फलम् ॥ १७

विल्वाधः निस्सरे युक्ता दिव्यं चक्षुः प्रवर्तते । अदृश्यं चैव भूतानां देववचरते महीम् ॥ १८

१ क. विधिना त. । २ ख. 'तोऽत्रवि' । ३ ख. ग. घ. ट. विकिरं । ४ ख. ग. 'सार्धे कु' । घ. 'रयं कु' ।

सप्तगोदावरे चैव गोकर्णे च तपोवने । अश्वमेधफलं तत्र स्नात्वा च लभते नरः ॥	१९
धृतपापस्थलं प्राप्य पूतः स्नात्वा भवेन्नरः । रुद्रस्तत्र तपस्तेपे देवदेवो महेश्वरः ॥	२०
गोकर्णे वर्णितं विभैर्नास्तिकानां निदर्शनम् । अत्राह्वणस्य सावित्री पठतः संप्रणश्यति ॥	२१
देवार्थिभवनं शृङ्गे सिद्धचारणसेविते । आरुह्य तं तु नियमात्ततो यान्ति त्रिविष्टपम् ॥	२२
दिव्यैश्वन्दनवृक्षैश्च पादपैरुपशोभितम् । औपश्वन्दनसंपृक्ता वहन्ति सततं यतः ॥	२३
नदीं प्रवर्तते ताभ्यस्ताम्रपर्णीति नामतः । योपेव समेदासेदा दक्षिणं याति सागरम् ॥	२४
नद्यास्तस्यास्तु या आपो मूर्च्छमाना महोदधौ । शङ्खा भवन्ति मुक्ताश्च जायन्ते शङ्खमुक्तिकाः ॥	२५
एदकानयनं कृत्वा शङ्खमौक्तिकसंयुतम् । आधिभिर्व्याधिभिश्चैव मुक्ता यान्त्यमरावतीम् ॥	२६
चन्दनेभ्यः प्रयुक्तानां शङ्खानां मौक्तिकस्य च । पापकर्तृनपि पिबूस्तारयन्ति यथाश्रुति ॥	२७
*चन्द्रतीर्थे वरे पुण्ये पुण्यकृद्भिर्निषेविते । चन्द्रतीर्थे कुमार्यां तु कावेर्यां प्रभवेऽक्षये ॥	२८
श्रीपर्वतस्य तीर्थेषु वैकृते च तथा गिरौ ॥	
एकस्था यत्र दृश्यन्ते वृक्षा ह्यौशिरपर्वते । पौलाशाः खादिरा विल्वा पुलाश्वत्यविकङ्कताः ॥	
एतद्दि मण्डलं सिद्धं यज्ञियं द्विजसत्तमाः । अस्मिन्मुक्त्वा जनोऽङ्गानि क्षिप्रं यात्यमरावतीम् ॥	
कर्माणि स्वप्रयुक्तानि सिध्यन्ति प्रभवत्त्यये । दुष्प्रसक्तानि पितृषु प्रयुक्तानि भवन्त्युत ॥	३१
पितृणां दुहिता पुण्या नर्मदा सरितां वरा । तत्र श्राद्धानि दत्तानि अक्षयाणि भवन्त्युत ॥	३२
माठरस्य वने पुण्ये सिद्धचारणसेविते । अन्तर्धानं न गच्छन्ति सक्तास्तस्मिन्महागिरौ ॥	३३
विन्ध्ये चैव गिरौ पुण्ये धर्माधर्मनिदर्शनम् । पापधारां न पश्यन्ति धारां पश्यन्ति साधवः ॥	३४
तस्यां तु दृश्यते पापं केषांचित्पापकर्मणाम् । स्पृष्टा भवति सा धारा प्रायशः शुभकर्मणाम् ॥	३५
कोशलायां मतङ्गस्य वापी पापनिपुद्नी । स्नातास्तस्यां दिवं यान्ति कामचारविहंगमाः ॥	३६
कुमारकोशलातीर्थे पर्वते पालपञ्जरे । पाण्डुकूले समुद्रान्ते पण्डारकवने तथा ॥	३७
विमले च विपापे च सत्कृत्य प्रभवेऽर्भयम् । श्रीवृक्षे गृध्रकृटे च जम्बूमार्गे च नित्यशः ॥	३८
असितस्थं गुरोः पुण्ये योगाचार्यस्य धीमतः । तत्रापि श्राद्धमानन्त्यमसितायां च नित्यशः ॥	
पुष्करेप्वक्षयं श्राद्धं तपश्चैव महाफलम् । महोदधौ प्रभासे च तस्मादेवं विनिर्दिशेत् ॥	४०
देविकायां वृषा नाम कूपः सिद्धनिषेवितः । समुत्पतन्ति तस्याऽऽपो गवां शब्देन नित्यशः ॥	
योगेश्वरैः सदा जुष्टैः सर्वपापवह्निपङ्कतैः । दद्याच्छ्राद्धं तु यस्तस्मिंस्तस्य वक्ष्यामि यत्फलम् ॥	
अक्षयं सर्वकामीयं श्राद्धं प्रीणाति वै पितृन् । जातवेदः शिला तत्र साक्षादग्नेः सनातनी ॥	४३
यस्त्वाग्निं प्रविशेत्तत्र नाकपृष्ठे स मोदते । अग्निः शान्तः पुनर्जातस्तस्मिन्दत्तं तदक्षयम् ॥	४४
दशश्वमेधिके तीर्थे तीर्थे पञ्चाश्वमेधिके । यथाहिष्टं फलं तेषां क्रतूनां नात्र संशयः ॥	४५
रूपातं ह्यशिशो नाम तीर्थं सद्यो वरप्रदम् । श्राद्धं तत्र तदाऽक्षय्यं दत्त्वा स्वर्गं च मोदते ॥	४६

* इदमर्थं नास्ति क. ग. घ. ड. पुस्तकेषु ।

१ क. आपः स्वादनस । २ क. 'महाश्वे' । ३ ख. घ. ड. खशुक्ति' । ४ ख. ग. घ. 'क्षयम् । श्री' ५ ख. ग. घ. पलाशाः । ६ ख. घ. ड. सिद्धाय' । ७ ख. ग. घ. ड. 'पु सुप्रयुक्ता भ' । ८ ख. ग. घ. ड. पुण्यधर्मोपनिर्देशनीम् । धारा पापा न । ९ ख. 'वः । सेपा न ह' । १० क. न । ११ ग. 'कृशिला' । १२ ख. न्ते विष्टा' । १३ क. 'मये श्री । १४ ग. घ. 'स्य गिरौ पु' । १५ ग. घ. ड. जुष्ट स' । १६ ग. घ. ड. 'श्रुतम् । द' ।

(आद्रकल्पः) .

श्राद्धं कुम्भे विमुञ्चन्ति ज्ञेयं पापनिपूदनम् । श्राद्धं तत्राक्षयं प्रोक्तं जल्पहोमतपांसि च ॥ ४७
 अजतुङ्गे शुभे तीर्थे तर्पयेत्सततं पितॄन् । दृश्यते पर्वसु च्छाया यत्र नित्यं दिवौकताम् ॥
 पृथिव्यामक्षयं दत्तं नीरुजा यत्र पाण्डवाः ॥ ४८
 योगेश्वरैः सदा जुष्टं सर्वपापबहिष्कृतैः । दद्याच्छ्राद्धं तु यस्तस्मिन्स्तस्य वक्ष्यामि यत्फलम् ॥ ४९
 अर्चितास्तेन वै साक्षाद्भवन्ति पितरः सदा । अस्मिन्लोकं वशी यः स्यात्प्रेत्य स्वर्गं स मोदते ॥
 प्रायशः प्रवरः पुण्यः शिवो नाम हृदस्तथा । तत्र व्याससरः पुण्यं दिव्यं ब्रह्मसरस्तथा ॥ ५१
 उज्जन्तः पर्वतः पुण्यो यस्मिन्योगेश्वरालयः । तत्रैव चाऽऽश्रमः पुण्यो वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ५२
 ऋग्यजुःसामशिरसैः कापोतः पुण्यसाहयः । आख्यतैः पञ्चमो वेदो सृष्ट्वा ह्येतेषु ब्रह्मणा ॥ ५३
 गत्वैतान्मुच्यते पापाद्भिर्जो वह्निः सनातनः । श्राद्धं चाऽऽनन्त्यमेतेषु जल्पहोमतपांसि च ॥ ५४
 पुण्डरीके महातीर्थे पुण्डरीकसमं फलम् । ब्रह्मतीर्थे महातीर्थे अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ५५
 सिन्धुसागरसंभेदे तथा पञ्चनदेऽक्षयम् । कीरकात्मा ततः पुण्यो मण्डवायां च पर्वते ॥ ५६
 देयं सप्तरे श्राद्धं मानसे च विशेषतः । महाकूटे च वन्दे च गिरौ त्रिककुंभे तथा ॥ ५७
 संध्यायां च महाविद्यां दृश्यते महद्भुतम् । अश्रद्धधानान्नाभ्येति साऽभ्येति च धृतव्रतान् ॥ ५८
 जातवेदःशिला तत्र साक्षाद्दंभेः सनातनी । श्राद्धानि चाग्निकार्यं च तत्र कुर्यात्सदाऽक्षयम् ॥
 संश्रयित्वैकमेकेन सायाह्नं प्रति नित्यशः । ऋत्स्मिन्देधं सदा श्राद्धं पितृणामक्षयार्थिना ॥ ६०
 कृतात्मा वाऽकृतात्मा वा यत्र विज्ञायते नरः । स्वर्ग्यमार्गपदं नाम तीर्थं सद्योवरपदम् ॥
 वैराण्युत्सृज्य तस्मिन्सु दिवं सप्तर्षयो गताः ॥ ६१
 अद्यापि तानि दृश्यन्ते वैराण्येव गतानि तु । स्नात्वा स्वर्गमत्राप्नोति तस्मिन्स्वीर्थोत्तमे नरः ॥
 रूपातमायतनं तत्र नन्दिसिद्धनिषेवितम् । मेन्दीश्वरस्य या मूर्तिर्दुर्गराचरैर्न दृश्यते ॥ ६३
 दृश्यन्ते काञ्चना यूपाः संचिप्ये(दृष्टे) भास्करोदये । कृत्वा पदक्षिणं तास्तु गच्छन्त्यन्तर्हिता दिवम्
 सर्वतश्च कुरुक्षेत्रं सुतीर्थं च विशेषतः । पुण्यं सनत्कुमारस्य योगेशस्य महात्मनः ॥
 कीर्त्यते च तिलान्दत्त्वा पितॄणां वै सदाऽक्षयम् ॥ ६४
 ओमसे चार्क्षेयं श्राद्धं धर्मराजनिवेशने । श्राद्धं दत्तमर्षिवस्यां विधिना च यथाक्रमम् ॥ ६५
 पुनः संनिहितानां वै कुरुक्षेत्रे विशेषतः । अर्चयेद्वा पितॄंस्तत्र सत्पुत्रस्त्वृणो भवेत् ॥ ६६
 विनशने सरस्वत्यां पुंस्रमश्रुणे तथा । व्यासतीर्थे सरस्वत्यां त्रिप्लसे च विशेषतः ॥ ६७
 देयमोङ्कारपवने श्राद्धमक्षयमिच्छता । सर्वतश्चैव गङ्गायां मैनाके च नगोत्तमे ॥ ६८
 यमुनाप्रभवे चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते । अत्युष्णाश्चातिशीताश्च आपस्तत्र निदर्शनम् ॥ ६९
 यमस्य भगिनी^१ पुण्या मार्तण्डबुहिता तथा । तत्राक्षयं तदा श्राद्धं पितृभिः पूर्वकीर्तितम् ॥ ७०
 वैश्वान्तुङ्गहृदे स्नात्वा सद्यो भवति ब्राह्मणः । तस्मिन्दि श्राद्धमानन्त्यं जपहोमतपांसि च ॥ ७१

* एतदर्थस्थानेऽयं पाठः स. पुस्तके- ' तस्मिन्देधे तथा श्राद्धे पितृणामक्षयार्थिनाम् ' इति ।

१ इ. जपहो । २ स. घ. इ. 'सः कपो' । ३ घ. प. इ. 'ह्यानापश्चमावेदाः छटा हो' । ४ इ. 'कुम्भे त' ।
 ५ ग. इ. 'द्वनयो' । ६ स. ग. घ. इ. 'दग्निः सनातनः । धा' । ७ स. 'यादि प्र' । ८ स. घ. इ. 'स्वर्गमा' । ९ स. घ.
 इ. नन्देध' । १० स. इ. संचिप्ये । ११ क. 'भं ते तु ग' । १२ स. ग. इ. 'क्षयान् । ओ' । १३ घ. 'निषेवणे । धा' ।
 १४ स. घ. इ. 'मावास्था' । १५ स. ग. घ. इ. 'शेषं वि' । १६ क. 'ता वशासेने वि' । १७ क. ग. प्रदा तु ।

स्थाणुभूतश्चरंस्त्रे वसिष्ठो वै महातपाः । अद्यापि यत्र दृश्यन्ते पादपा मणिर्चाचिताः ॥ ७२
 तुला तु दृश्यते यत्र धर्माधर्मप्रदर्शिनी । यया वै तुलितं विभैस्तीर्थानां फलमुत्तमम् ॥ ७३
 पितृणां वृहिता योगा गन्धकालीति विधुता । चतुर्थो ब्रह्मणश्चांशः पराशरकुलोद्भवः ॥ ७४
 व्यस्य त्वेकं चतुर्धा तु चेदं धीमान्महापुनिः । महायोगं महात्मानं यो व्यासं जनयिष्यति ॥ ७५
 अच्छोदकं नाम सरो यत्राच्छोद्रा समुच्छ्रिता । मत्स्ययोनौ पुनर्जाता नियोगाद्वारणेन तु ॥ ७६
 तस्या यत्राऽऽश्रयः पुण्यः पुण्यकृद्भिर्निषेवितः । सकृदत्तं तु वै श्राद्धमक्षयं समुदाहृतम् ॥ ७७
 तस्यां योगसमाधाने दत्तं युगपद्भवेत् ॥ ७८
 कुवेरतुङ्गे व्यामोचे व्यासतीर्थे तथैव च । पुण्यः स ब्राह्मणो दद्याच्छ्राद्धमानन्त्यमक्षयम् ॥ ७९
 सिद्धैस्तु सेविता नित्यं दृश्यते नाकृतात्मभिः । अनिर्वर्तनं तु नन्दायां वेद्यां प्रागुत्तरे(?)दिशि ॥
 सिद्धक्षेत्रं तु वै जुष्टं यत्प्राप्य न निवर्तते । महालये पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥ ८०
 देव्यालये तपस्तप्त्वा एकपादेन ईश्वरः । नीहारश्च युगं दिव्यमुमातुङ्गे स्थितं जलम् ॥ ८१
 उमातुङ्गे भृगोस्तुङ्गे ब्रह्मतुङ्गे महालये । कौद्रवत्यां च शाण्डिल्यां गुहायां वामनस्य च ॥ ८२
 गत्वा चैतानि पूतः स्याच्छ्राद्धमक्षयमेव च । जपो होमस्तथा ध्यानं यत्किञ्चित्सुकृतं भवेत् ८३
 ब्रह्मचर्यं यजन्ते वै गुरुभक्ताः शतं समाः । एवमादीनि सद्यस्तां स्नात्वा प्राप्नोति सत्फलम् ॥
 कुमारधारा तत्रैव दृष्टा पापप्रणाशनी । यानासनं च तत्रैव सद्यः स्याद्यत्प्रदृश्यते ॥ ८५
 शैलकीर्तिपुराभ्यासे कामानाप्नोति पुष्कलान् । अर्हदयः सर्वभूतानां देववचरते महीम् ॥ ८६
 कौश्यपस्य महातीर्थे कालसर्पिरिति श्रुतम् । तत्र श्राद्धानि देयानि नित्यमक्षयमिच्छता ॥ ८७
 अक्षयं तु भवेच्छ्राद्धं शालग्रामसमन्ततः । दृष्ट्या न दृश्यते तत्र प्रत्यक्षमकृतात्मनाम् ॥ ८८
 प्रत्यादेशो ह्यग्निष्ठानां शिष्टानां च निवेशनम् । तत्र चैव हृदे पुण्ये दिव्यो वै नागराद्यतः ॥ ८९
 पिण्डं गृह्णाति हि सदा न गृह्णात्यसतां हि सः । अतिप्रदीप्तैर्भुजगैर्भोक्तुमन्नं न शक्यते(?) ॥ ९०
 प्रत्यक्षं दृश्यते धर्मस्तीर्थयोरनयोर्द्वयोः । देवदारुवने चापि चारयेस्तं निर्दर्शनम् ॥ ९१
 विधूतानि तु पापानि दृश्यन्ते मुकृतात्मनाम् । भागीरथ्यां प्रयागे च नित्यमक्षयमुच्यते ॥ ९२
 कालञ्जरे दशार्णायां नैमिषे कुहजाङ्गले । वाराणस्यां नगर्यां तु देयं श्राद्धं तु यत्नतः ॥ ९३
 तस्यां योगेश्वरो नित्यं तत्तस्यां दत्तमक्षयम् । दत्तं चैतेषु पूतः स्याच्छ्राद्धमानन्त्यमेव च ॥ ९४
 जपो होमस्तथा ध्यानं यत्किञ्चित्सुकृतं भवेत् । लौहित्ये चैतरण्यां वै स्वर्णवेद्यां तथैव च ॥ ९५
 सकृदेव समुद्रान्ते दृश्यते पुण्यकर्माभिः । गङ्गायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ॥ ९६
 गयायां गृध्रकूटे च श्राद्धं दत्तं महाफलम् । हिमं च ऋषते तत्र समन्तात्पञ्चयोजनम् ॥ ९७
 भरतस्याऽऽश्रमे पुण्येऽरण्यं पुण्यतमं स्मृतम् । मत्तद्भव्यं पदं तत्र दृश्यते मांसचक्षुषा ॥ ९८

* अत्राऽऽरमनेपदमायम् ।

१ रा. ग. घ. गान्धर्व । २ ख. घ. लोद्ववः । व्यं । ३ ख. ग. घ. द. 'मोघे व्या' । ४ ग. घ. द. 'ननीश्व' ।
 ५ ग. घ. कारद्वयत्वां क्षी' । ६ कारद्वयत्वां क्षी' । ६ ख. घ. द. 'इति यत्फल' । ७ ख. दृष्ट्या । ८ ग. शैलः क्षी' ।
 ९ घ. 'कीर्तिः पु' । १० ख. 'दय्यं तं' । ११ घ. करयपत्य । १२ ग. द. 'प्राप्ते तं' । १३ ग. घ. द. 'पि धार' ।
 १४ घ. द. 'त्यं तस्यां दत्तमपास' । १५ ख. घ. द. 'द्या चैतानि पू' । १६ क. च । तपो । १७ क. ग. द. गयायां ।
 १८ ख. घ. द. 'प्ये रण्यं पु' ।

(आद्रकल्पः)

रुंयापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनम् । एवं पञ्चवनं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥

यस्मिन्पाण्डुविशालेति तीर्थं सद्यो निदर्शनम् ॥

९९

तुलामानैस्तथा चापैः शास्त्रैश्च विविधैस्तथा । उन्मज्जन्ति तथा लभे ये वै पापकृतो जनाः ॥

तृतीयायां तथा पादे निःस्वरे पावमण्डले(?) । महाहृदे वै कौशिक्यां दत्तं श्राद्धं महाफलम् ॥

मुण्डपृष्ठे पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता । बहून्देवयुगांस्तप्त्वा तपस्तीव्रं सुदुश्चरम् ॥ १०२

अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः । पाप्मानमुत्सृजत्याशु जीर्णत्वचमिवोरगः ॥ १०३

सिद्धानां प्रीतिजननैः पापानां च भयंकरैः । लेलिहानैर्महाभोगै रक्षितं तु दिवानिशम् ॥ १०४

नाम्ना कनकनन्दीति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । उद्रीच्यां मुण्डपृष्ठस्य देवर्षिगणसेवितम् ॥

तत्र स्नात्वा दिवं यांति कामचारा विहंगमाः ॥ १०५

दत्तं चापि तथा श्राद्धमक्षयं समुदाहृतम् । ऋणैस्त्रिभिस्तदा स्नात्वा निक्षिणोति नरोत्तमः ॥

तीरे तु सरसस्तत्र देवस्याऽऽयतनं महत् । आरुह्य तज्जपंस्तत्र सिद्धो याति दिवं ततः ॥ १०७

उत्तरं मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुचमाम् । तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठं दृश्यते महद्द्रुतम् ॥ १०८

तस्मिन्निर्वर्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथावलम् । कामान्स लभते दिव्यान्मोक्षोपायं च नित्यशः ॥

मानसे सरसि श्रेष्ठे दृश्यते महद्भुतम् । दिवदच्युना महाभागा ह्यन्तरिक्षे विराजते ॥ ११०

गङ्गा त्रिपथगा देवी सोमपादाच्छ्रुता भुवि । आकाशे दृश्यते तत्र तोरणं सूर्यसंनिभम् ॥ १११

जाम्बूनदमयं दिव्यं स्वर्गद्वारमिवाऽऽयतम् । यतः प्रवर्तते भूयः पूर्वसागरमन्तिर्मम ॥ ११२

पावनी सर्वभूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः । चन्द्रभागा च सिन्धुश्च उभे मानससंनिभे ॥

सागरं पश्चिमं याति दिव्यसिन्धुर्नदीवरः ॥ ११३

पर्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभूषितः । योजनानां सहस्राणि आयतोऽशीतिरुच्यते ॥ ११४

सिद्धचारणसंकीर्णः सिद्धचारणसेवितः । तत्र पुष्करिणी रम्या सुपुन्ना नाम विश्रुता ॥ ११५

दश वर्षसहस्राणि तत्र जातस्तु जीवति । श्राद्धं भवति चाऽऽनन्त्यं तस्यां दत्तं महोदयम् ॥

तारयेच्च यदा श्राद्धं दशपूर्वान्दशापरान् ॥ ११६

सर्वं पुण्यं हिमवतो गङ्गा पुण्या च सर्वतः । समुद्रगाः समुद्राश्च सर्वे पुण्याः समन्ततः ॥ ११७

एवमादिषु सर्वेषु श्राद्धं निर्वर्तयेद्बुधः । पूतो भवति स्नात्वा नु दत्त्वा दत्त्वा तथैव च ॥ ११८

शैलमानुषु तुङ्गेषु कन्दरेषु गुहासु च । जम्बूरानितम्बेषु तथा मश्रवणेषु च ॥ ११९

पुलिनेऽथापमानां च तथैव मभवे युगे । महोदधौ गवां गोष्ठे संगमेषु वनेषु च ॥ १२०

असंसृष्टोपलिहासु ह्यासु सुरभीषु च । गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥ १२१

कुर्याच्छ्राद्धमथैतेषु नित्यमेव यथाविधि । प्रदक्षिणं दिशं गत्वा सर्वकामचिकीर्षकः ॥ १२२

एवमेतेषु सर्वेषु श्राद्धं कुर्यादितन्द्रितः । एवमेव तु मेधावी ब्राह्मी सिद्धिमेषामुयात् ॥ १२३

त्रैवर्ष्ये विहिते स्थाने धर्मवर्णाश्रमे तथा । कोपस्थानस्य संत्यागात्प्राप्यते पितृपूजनम् ॥ १२४

१ ग. ड. 'म' । यद्यप्यकव' । घ. 'म' । यत्पावकव' । २ ख 'विस्तरश्च' सदि' । ३ ख घ. 'त्वा निः
कीणाति । ४ ग. निःकीणाति । ५ क. 'त्वा पुर' । ६ ख. ग. ड. 'नितमान् । पा' । ७ क. 'उभौ सा' । ८ क. 'निभी ।
सा' । ९ ख. ग. घ. दिव्यो सि' । १० ख. घ. ड. 'तस्यां । ११- ख ग. घ. ड. श्राद्धे । १२ ख. 'त्वा दानं त' ।
१३ ख. ग. घ. 'भेततु मे' । १४ घ. 'वर्ष्यविहिताः श्राद्धे धर्मा व' । १५ ख ग. घ. ड. 'स्थानात् रा' ।

तीर्थान्यनुसरन्धीरः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । कृतपापश्च शुभयेत किं पुनः शुभकर्मकृत् ॥ १२५
 तिर्यग्योर्नि न गच्छेच्च कुदेशे न च जायते । स्वर्गा भवति वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दति ॥
 अश्रद्धधानाः पाप्मानो नास्तिकाः स्थितसंशयाः । हेतुद्रष्टा च पश्येत् न तीर्थफलमश्नुते ॥ १२७
 गुरुतीर्थे परा सिद्धिस्तीर्थानां परमं पदम् । ध्यानं तीर्थपरं तस्माद्ब्रह्मतीर्थं सनातनम् ॥ १२८
 उपवासात्परं ध्यानमिन्द्रियाणां निवर्तनम् । उपवासनिवद्धा हि प्राणैरिह पुनः पुनः ॥ १२९
 प्राणापानौ समौ कृत्वा विपयाणीन्द्रियाणि च । बुद्धिं मनसि संयम्य सर्वेषां तु निवर्तनम् ॥
 प्रत्याहारं पुनर्बुद्धिं मोक्षोपायमसंशयम् । इन्द्रियाणां मनो घोरं बुद्ध्यादीनीं भवर्तनम् ॥ १३१
 अनाहारात्क्षयं याति विद्यादनशनं तपः । निग्रहाद्बुद्धिमर्नसो रम्या बुद्धिस्तु जायते ॥ १३२
 क्षीणेषु सर्वपापेषु क्षीणेष्वेवेन्द्रियेषु च । परिनिर्वाति शुद्धात्मा यथा वह्निर्निरिन्धनः ॥ १३३
 कारणेभ्यो गुणेभ्योऽथ व्यक्ताव्यक्तस्य कृत्स्नशः । वियोजयति क्षेत्रज्ञं तेभ्यो योगेन योगवित् ॥
 तस्य नास्ति गतिस्थानं व्यक्ताव्यक्तं न संशयः । अनासन्न सदसन्नैव नैव किञ्चित्स्थितेरिति ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रौतौ श्राद्धकल्पे तीर्थयात्रा नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ७०८६

भयादसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

बृहस्पतिरुवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च । श्राद्धकर्मणि मेध्यानि वर्जनीयानि यानि च ॥ १
 हिममपतने कुर्यादाहरेद्वा हिमं ततः । अग्निहोत्रमतः पुण्यं परमं हि ततः स्मृतम् ॥ २
 नक्तं तु वर्जयेच्छ्राद्धं राहोरन्यत्र दर्शनात् । सर्वस्वेनापि कर्तव्यं क्षिप्तं वै राहुदर्शने ॥ ३
 उपरागे न कुर्याद्य पद्धे गौरिव सीटति । कुर्वाणस्तूद्धरेत्पार्ष्ण्यैर्भ्रजैरिव सागरे ॥ ४
 विश्वदेवं च सौम्यं च बहुमांसपरं हविः । विपाणं वर्जयेत्खाद्गमसूयानाशनाय वै ॥ ५
 त्वष्टा वै वार्ष्णेयास्तु देवेशेन महात्मना । पिवञ्चाचीपतेः सोमं पृथिव्यामपतत्पुरा ॥ ६
 श्यामाकास्तु तथोत्पन्नाः पित्रथमपि पूजिताः । विभुपस्तस्य नासाभ्यामसक्ताभ्यां तथेक्षवः ॥ ७
 श्लेष्माणः शीतला हृद्या मधुराश्च तथेक्षवः । श्यामाकैरिक्षुभिश्चैव पितृणां सार्वकामिकम् ॥
 कुर्यादाग्नयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ८
 श्यामाका हस्तिनामा च पटोलं बृहतीफलम् । अगस्त्यस्य शिखा तीव्रा कपापाः सर्व एव च ॥
 एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च । नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥ १०

* एतदर्धेरथाने 'आसन्नः सदसन्नैव नैव किञ्चित्स्थितः' इति क. पुस्तके ।

१ ग. घ. ड. नीटः । २ ख. घ. काः छिन्नसं । ३ ख. घ. ड. "पमानि" । ४ ख. ग. घ. ड. "विषयानिन्द्रि" ।
 ५ ख. ग. घ. ड. "ना निव" । ६ ख. घ. ड. "नसा र" । ७ ख. "प्रतपने" । ८ ख. तपः । ९ घ. "णस्तु हरेत्पापं म" ।
 १० ख. ग. ड. "पाप म" । ११ क. ममागीरि" । १२ ख. ग. घ. ड. "माणे दे" । १३ क. तथैव च । १४ ग. ड. श्लेष्म. क्षी" ।

(धादकल्पः)

वैशीकरैराः सुरसाः सर्जकं भूस्तृणानि च । वर्जनीयानि वक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥ ११ ?
 [* लशुनं गृह्णन् चैव पलाण्डुः पिण्डमूलकम् । करम्भाद्यानि चान्यानि हीनानि रसगन्धतः ॥
 श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि कारणं चात्र वक्ष्यते । पुरा दे(दै)वासुरे युद्धे निर्जितस्य वलेः सुरैः ॥ १३
 व्रणेभ्यो विस्फुरन्तो वै पतिता रक्तविन्दवः । तत एतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥ १४
 अथ वेदोक्तनिर्यासाह्वणान्पूर्णाणि च । श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः ॥ १५
 दुर्गन्धं फेनिलं चैव तथा वै प्लवलोदकम् । न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यैश्चैव गृह्यते ॥ १६
 आविकं मार्गमाष्टं च सर्वमेकशफं च यत् । माहिषं चामरं चैव पयो वर्ज्यं विजानता ॥ १७
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्ज्यान्देशान्प्रयत्नतः । न द्रष्टव्यं च यैः श्राद्धं शौचाशौचं च कृत्स्नशः १८
 वन्यमूलफलाहारैः श्राद्धं कुर्वाणो अद्रया । र्वाष्टमिष्टमवाप्नोति स्वर्गं मोक्षं यशस्करम् ॥ १९
 अनिष्टशब्दसंकीर्णं जन्तुव्याप्तमथापि वा । पूतिगन्धां तथा भूमिं श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥ २०
 नद्यः सागरपर्यन्ता द्वारं दक्षिणपूर्वतः । त्रिशङ्कुं वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् ॥ २१
 उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कैकटात् । देशस्त्रैश्चैवो नाम वर्जितः श्राद्धकर्मणि ॥ २२
 कार्त्तिकराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च । मनष्टाश्रमधर्मार्थं वर्ज्यां देशाः प्रयत्नतः ॥ २३
 नद्यादयो न पश्येयुः श्राद्धमेवं व्यवस्थितम् । गच्छन्ति तैस्तैर्दृष्टानि न पितृन् पितामहान् ॥ २४
 शंयुस्वाच—

नद्यादीन्भगवन्सम्पन्नमाद्य परिपृच्छतः । कथय द्विजमुख्याद्य विस्तरेण यथातथम् ॥ २५
 एवमुक्त्वा महातेजा बृहस्पतिरुवाच तम् । सर्वेषामेव भूतानां त्रयी संवरणं स्मृतम् ॥ २६
 परित्यजति यो मोहात्ते वै नरोदयो जनाः । प्रलीयते नरो यस्मान्निरालम्ब्य यो वृषः ॥ २७
 वृषं यश्च परित्यज्य मोक्षमन्यत्र मार्गति । वृथा वेदाश्रमास्तस्मिन्यो वै सम्पद्भून् पश्यति ॥ २८
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या वृषालाश्चैव सर्वशः । पुरा दे(दै)वासुरे युद्धे निर्जितैरसुरैस्तदा ॥ २९
 पार्ष्णिकैर्वैकृतास्तास्त नैषा सृष्टिः स्वयंभुवः । + यद्विश्राद्धकनिर्ग्रन्थाः शक्या जीवन्ति कर्पटाः ॥
 ये धर्मं नानुवर्तन्ते ते वै नद्यादयो जनाः । वृथाजटी वृथाभुण्डी वृथानप्रथ यो द्विजः ॥ ३१
 वृथावती वृथाजापी ते वै नद्यादयो जनाः । कुलंयमा निकाशाश्च तथा पुष्टिकलेशकाः ॥ ३२
 कृतकर्माक्षितास्त्वेते कुपथाः परिकीर्तिताः । एभिर्निवृत्तं वा श्राद्धं वृथा गच्छति मानवान् ॥
 ब्रह्मघ्नश्च कृतघ्नश्च नास्तिक्रा गुरुतल्पगाः । दस्यवश्च नृशंसाश्च दर्शनेनैव वर्जिताः ॥ ३४

* धनुषिहान्तर्गतग्रन्थो द. पुस्तके नास्ति । + एतदर्थे ध्यानेऽय पाठः—' द्विश्राद्धकथ निर्ग्रन्थाः शक्या पुष्टिकलेशकाः इति क. पुस्तके ।

१ ख. ग. घ. ट. 'साः मज्जकं । २ घ. 'गन्धि च । आ' । ३ ख. ग. घ. 'णि चान्यानि' । ४ क. 'परणा' ।
 ५ ग. घ. ट. यत्रैव । ६ ख. ग. ट. राज्यनिष्ठाम् । ७ ख. ग. ट. च वैकटः । दे' । ८ क. 'रदूराः । ९ घ. 'नि पितृ-
 भापि पतेता' । १० क. विस्तारे । ११ ख. ग. ट. विस्तारय यथा' । १२ क. 'मा द्विजोत्तमाः । प्र' । १३ क. 'ते यः
 स्वाभि' । १४ क. 'वयो वेदमसत' । १५ घ. 'पमाथ न स' । १६ ख. ट. 'लाथ न स' । १७ ख. 'वृथा वैकृताः
 प्राता न' । १८ क. 'कृतस्थाने न' । १९ घ. 'कृतस्तात न' । २० क. 'मुवा । द्वि' । २१ ग. घ. 'विदि आ' । २२ क.
 'मदी । वृ' । २३ क. 'नियादाथ तथा पुष्टिनिगा' । २४ क. ख. ग. घ. 'तं दृष्टं वा श्राद्धं गच्छन्ति मा' । २५ क.
 'नवा । प्र' ।

(श्राद्धकल्पः)

उक्तं श्राद्धं मया पूर्वं विधिश्च श्राद्धकर्मणि । परिशिष्टं प्रवक्ष्यामि ब्राह्मणानां यथाक्रमम् ॥ ४
 न मीमांस्याः सदा विप्राः (अपवित्रं ह्येतदुत्तमम् । दैवे पित्र्ये च सततं श्रूयते वै परीक्षणम् ॥ ५
 यस्मिन्दोषाः प्रश्येरन्सद्भिर्वा वर्जितस्तु यः । जानीयाद्वाऽपि संवासाद्दर्जयेत्तं प्रयत्नतः ॥ ६
 अविज्ञातं द्विजं श्राद्धे परीक्षेत सदा बुधः । सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ७
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः) । पूजयेच्चापि पाद्येन पादाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ८
 उर्वी सागरपर्यन्तां देवा योगेश्वरास्तथा । नानारूपैश्चरन्त्येते मजा धर्मेण-पालयन् ॥ ९
 अर्चयित्वा ततो दद्याद्विपायातिथये नरः । व्यञ्जनानि च भक्ष्याणि फलं तेषां तथैव च ॥ १०
 आग्निष्टोमं तु पयसा प्रामुयाद्द्वै तथा श्रुतम् । सर्पिपा तु शुभं चक्षुः षोडशाहफलं लभेत् ॥
 मधुना त्वतिरात्रस्य फलं च समवामुयात् ॥ ११

तेप्रामुयाच्छूद्रधानो नरो वै सर्वैः कामैर्भोजयेद्यस्तु विमान् ।

सर्वार्थदः सर्वविप्रातिथेयः फलं भुङ्क्ते सर्वमेधस्य नित्यम् ॥ १२

यस्तु श्राद्धेऽतिथिं माँष्य दैवे वाऽप्यवमन्यते । तं वै देवा निरस्पंति होता यद्वत्परां वसुम्(?) ॥
 देवाश्च पितरश्चैव बद्धिश्चैव हि तान्द्विजान् । आविश्य भुञ्जते तद्वै लोकानुग्रहकारणात् ॥ १४
 अपूजिता दहन्येते दद्युः कामांश्च पूजिताः । सर्वस्वेनापि तस्माद्द्वै पूजयेदतिथीन्सदा ॥ १५
 वानप्रस्थो गृहस्थश्चैव गृहमभ्यागतोऽथवा । वीलाः खिन्ना यतिश्चैव जानीयादतिथीन्सदा ॥ १६
 अभ्यागतो याचकः स्यादतिथिः स्यादयाचकः । अतिथेरतिथिः श्रेष्ठः सोऽतिथिर्योग उच्यते ॥
 न घोरो नापि संकीर्णो नाविधी न विशेषवित् । न च संतानसमृद्धो न सेवी नाचरोऽतिथिः ॥
 पिपासिताय श्रान्ताय भ्रान्तायातिबुभुक्षते । तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥ १९
 आरूह्य भृगुतुङ्गे तु गत्वा पुष्पां सरस्वतीम् । आपसां तु नदीं पुष्पां गङ्गां देवीं महानदीम् ॥ २०
 हिमवत्प्रभवा नद्यो याश्चान्या ऋषिपूजिताः । सरस्तीर्थाभिसंवेद्या नदी नववहास्तथा ॥ २१
 गत्वैतान्पुच्यते पापैः स्वर्गे नित्यं महीयते । दशरात्रमशौचं तु प्रोक्तं वै मृतसूतके ॥ २२
 ब्राह्मणस्य विशेषेण क्षत्रिये द्वादशं स्मृतम् । अर्धमासं तु वैश्यस्य मासाच्छूद्रस्तु शुध्यति ॥ २३
 उदक्या सर्ववर्णानां त्रिरात्रेण तु शुध्यति । उदक्यां सूतिकां चैव श्वानमन्त्यावसायिनम् ॥ २४
 नग्रादीन्मृतहारांश्च स्पृष्ट्वाऽशौचं विधीयते । स्नात्वा सचैलो मृद्दिस्तु द्वादशभिस्तु शुध्यति ॥
 एतदेव भवेच्छौचं मैथुने वमने तथा । मृदा प्रक्षाल्य हस्तौ तु कुर्याच्छौचविधिं नरः ॥ २५
 प्रक्षाल्य चाद्भिर्हस्तौ च स्नात्वा चैव मृदा पुनः । मृदं गुह्ये ततो द्विस्तु पुनरेव मृदं बुधः ॥ २६
 एवं शौचविधिर्दृष्टः सर्ववर्णेषु नित्यदा । परिदद्यान्मृदस्तिप्तो हस्तपादावसेचनम् ॥ २९
 आरण्यं शौचमेतत्तु ग्राम्यं वक्ष्याम्यतः परम् । मृदस्तिप्तः पादयोस्तु हस्तयोस्तिप्त एव च ॥
 मृदः पञ्चदशामेधे हस्तादीनां विभागशः । अनिर्णिक्ते मृदं दद्यान्मृदन्ते त्वान्निरेव तु ॥ ३१
 कण्ठं शिरो वा प्राण्डल्य रथपापादगतस्तु वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

* धनुधिहान्तर्गतप्रत्ययः ख पुस्तके नास्ति । + नास्तीदमर्थं घ, पुस्तके ।

१ ख. भवेत् । २ ख. ग. घ. ङ. तं । ३ क. तिथौ यः । ४ ख. ग. घ. ङ. प्रांतं । ५ ख. ग. ङ. 'य सताम' ।
 ६ ङ. बालसिल्यायं । ७ ख. घ. ङ. 'व विज्ञेया अति' । ८ ग. घ. ङ. 'यो नापि' । ९ क. सन्तो न । १० ख. घ.
 ङ. 'द गृह्य ततोऽदिस्तु' । ११ ग. घ. ङ. 'दशो मे' ।

(श्राद्धकल्पः)

प्रक्षाल्य पात्रं निक्षिप्य आचम्याभ्युक्षणं पुनः । द्रव्यस्यान्यस्य तु तथा कुर्यादभ्युक्षणं पुनः ॥
 पुष्पदीनां तृणानां च प्रोक्षणं हविषां तथा । पराहतानां द्रव्याणां निधयाभ्युक्षणं तथा ॥ ३४
 नामोक्षितं हरेर्त्किचिच्छ्राद्धे दैवे तथा पुनः । उत्तरेणाऽऽहरेर्द्वेष्टां दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥ ३५
 * विच्छिन्नं स्याद्विपर्यासे दैवे पित्र्ये तथैव च । दक्षिणेन तु हस्तेन दक्षिणां वेदिमालिखेत् ॥
 कराभ्यामेव देवानां पितॄणां विकरं(?) शुभम् । क्षुभितस्वमयोश्चैव तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ ३७
 निष्ठीविते तथा व्यक्ते भुक्त्वा विपरिधाय च । उच्छिष्टस्य च संस्पर्शं तथा पादावसेचने ॥ ३८
 उत्सृष्टस्य सुसंभापे ह्यशुचि(?) प्रयतस्य च । संदेहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च ॥ ३९
 विना यज्ञोपवीतान् मोहाच्चु यैद्युपस्पृशेत् । ओष्ठस्य दन्तसंस्पर्शं दर्शने चान्त्यघासिनाम् ॥ ४०
 जिहया चैव संस्पृश्य दन्तासक्तं तथैव च । सशब्दमङ्गुलीभिश्च प्रणतश्चावलोकयन् ॥ ४१
 यश्चाधर्मं स्थितो मोहादाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । उपविश्य शुचौ देशे प्रणतः प्रागुद्भ्रुवः ॥ ४२
 पादां प्रक्षाल्य हस्तौ तु अन्तर्जानुरुपस्पृशेत् । प्रसन्नास्त्रिः पित्रेष्वापः प्रयतः सुसमाहितः ॥ ४३
 द्विरेव मार्जनं कुर्यात्सकृदभ्युक्षणं ततः । खानि मूर्धानमात्मानं हस्तौ पादां तथैव च ॥ ४४
 अभ्युक्षणं तथा तस्य यद्यमीर्मांसितं भवेत् । एवमाचमनं तस्य वेदा यज्ञास्तर्पांसि च ॥ ४५
 दानानि ब्रह्मचर्यं च भवन्ति सफलास्तथा । क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ॥
 भवन्ति च वृथा तस्य क्रिया ह्येता न संशयः । वाग्भावशुद्धिर्नार्थिक्तमदुष्टं वाऽप्यनिन्दितम् ॥
 मेष्यान्पेतानि ज्ञेयानि दुष्टप्रेभ्यो विपर्ययः । न वक्तव्यः सदा विप्रः क्षुधितो नास्ति किञ्चन ॥
 तस्मै सत्कृत्य यो दद्यादयूपो यज्ञ उच्यते । अंशुशुभ्रं शृतान्तं तु कृशवृत्तिमयाचकम् ॥ ४९
 एकान्तशीलं हीमन्तं सदा श्राद्धेषु भोजयेत् । यो ददात्यन्तिमेभ्यश्च स ब्रह्मघ्नो दुरात्मवान् ॥
 अपि जातिशतं गत्वा न स मुच्यते किस्विपात् । विषमं भोजयेद्विपानेकपण्डवत्यां च यो नरः ॥
 नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा पण्डित्या हरति दुष्कृतम् । पापेन गृह्यते क्षिप्रमिष्टापूर्तं च नश्यति ॥
 यतिस्तु सर्वविधाणां सर्वेषामप्य उत्सवे । इतिहासपञ्चमान्वेदान्यः पठेत्तु द्विजोत्तमः ॥ ५३
 अन्तरं यथाभ्येभ्यं नियोक्तव्यो विजानता । त्रिवेदोऽन्तरस्तस्य द्विरेदरतदन्तरः ॥ ५४
 एकवेदस्तथा पश्चादयायाध्यायी ततः परम् । पावनां ये च पण्डित्या वै तान्प्रवक्ष्ये निबोधत ॥
 य एते पूर्वनिर्दिष्टाः सर्वे ते ह्यनुपूर्वशः । पंडङ्गी विनयी योगी सर्वतन्त्रस्तथैव च ॥ ५६
 यायावरश्च पञ्चैते विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । अष्टादशानां विद्यानामेकः स्यात्पारगोऽपि यः ॥ ५७
 यथावदूर्ध्वमानश्च सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतस्त्रैविद्यो यश्च धर्मान्पठेद्विजः ॥ ५८
 बार्हस्पत्ये तथा शास्त्रे पारं यश्च द्विजो गतः । सर्वे ते पावना विमाः पण्डुक्तीनां समुदाहृताः ॥
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे योपितं सेवते द्विजः । पितरस्तस्य तं मासं तस्य रेतसि शेरते ॥ ६०
 श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं यो निषेवते । पितरस्तस्य तं मासं रेतःस्था नात्र संशयः ॥

* इदमर्थं नास्ति ख. ग पुस्तकयोः ।

१ क. 'मा । प्रोक्षितं तु ह' । २ घ. 'रेण ह' । ३ घ. 'विषमं' । ४ क. 'वेदमा' । ५ घ. क. य उप । ६ घ. घ. 'शुद्धिनि' । ७ ख. ग. घ. क. 'अङ्गिष्टारं पूनीकारं क' । ८ ख. घ. 'त' । मा ददात्पातिते सर्वम-
 प्रयोमी दु' । घ. 'त्' । माददात्पातिते चैवमद्रुषो दु' । ९ ख. घ. क. 'योगिनि' । १० क. 'नाथेव प' । ११ ग. घ. क. 'इद्विनयो योगी' । १२ क. 'मेकस्मिन्पार' । १३ क. 'केतसि' ।

(आद्रकल्पः) .

उक्तं श्राद्धं मया पूर्वं विधित्वा श्राद्धकर्मणि । परिशिष्टं प्रवक्ष्यामि ब्राह्मणानां यथाक्रमम् ॥ ४
 न मीमांस्याः सदा विमाः (*पवित्रं ह्येतदुत्तमम् । देवे पित्र्ये च सततं श्रूयते वै परीक्षणम् ॥ ५
 यस्मिन्दोषाः प्रपश्येरन्सद्भिर्वा वर्जितस्तु यः । जानीयाद्वाऽपि संवासाद्दर्जयेच्चं प्रयत्नतः ॥ ६
 अविज्ञातं द्विजं श्राद्धे परीक्षेत सदा बुधः । सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ७
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः) । पूजयेद्यापि पाथेन पादाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ८
 उर्वी सागरपर्यन्तां देवा योगेश्वरास्तथा । नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्मेण-पालयन् ॥ ९
 अर्चयित्वा ततो दद्याद्विप्रायातिथये नरः । व्यञ्जनानि च भक्ष्याणि फलं तेषां तथैव च ॥ १०
 आग्निष्टोमं तु पयसा प्रामुपाद्वै तथा श्रुतम् । सर्पिपा तु शुभं चक्षुः षोडशाहफलं लभेत् ॥ ११
 मधुना त्वतिरात्रस्य फलं च समवामुयात् ॥ ११

तेप्रामुयाच्छूदधानो नरो वै सर्वैः कामैर्भोजयेद्यस्तु विमान् ।

सर्वार्थदः सर्वविप्रातिथेयः फलं भुङ्क्ते सर्वमेधस्य नित्यम् ॥ १२

यस्तु श्राद्धेऽतिथिं प्राप्य दैवे वाऽप्यवमन्यते । तं वै देवा निरस्यन्ति होता यद्वत्परां वसुम्(?) ॥
 देवाश्च पितरश्चैव बद्धिश्चैव हि तान्द्विजान् । आविश्य भुङ्क्ते तद्वै लोकानुग्रहकारणात् ॥ १४
 अपूजिता दहन्त्येते दद्युः कामाश्च पूजिताः । सर्वस्वेनापि तस्माद्द्वै पूजयेदतिथीन्सदा ॥ १५
 वानप्रस्थो गृहस्थश्चैव गृहमभ्यागतोऽथवा । वीलाः खिन्ना यतिश्चैव जानीयादतिथीन्सदा ॥ १६
 अभ्यागतो याचकः स्यादतिथिः स्यादयाचकः । अतिथेरतिथिः श्रेष्ठः सोऽतिथिर्वीग उच्यते ॥
 न योरो नापि संकीर्णो नाविधी न विशेषवित् । न च संतानसमृद्धौ न सेवी नाचरोऽतिथिः ॥
 पिपासिताय श्रान्ताय श्रान्तायातिबुभुक्षते । तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥ १९
 आरुह्य भृगुतुङ्गे तु गत्वा पुष्पां सरस्वतीम् । आपगां तु नदीं पुष्पां गङ्गां देवीं महानदीम् ॥ २०
 हिमवत्प्रभवा नद्यो याथान्या ऋषिपूजिताः । +सरस्तीर्थाभिसेवेद्या नदी नववहास्तथा ॥ २१
 गत्वैतान्मुच्यते पापैः स्वर्गे नित्यं महीयते । दशरात्रपशौचं तु प्रोक्तं वै मृतसूतके ॥ २२
 ब्राह्मणस्य विशेषेण क्षत्रिये द्वादशं स्मृतम् । अर्धमासं तु वैश्यस्य मासाच्छूद्रस्तु शुध्यति ॥ २३
 उदक्चा सर्ववर्णानां त्रिरात्रेण तु शुध्यति । उदक्यां सूतिकां चैव श्वानमन्त्यावसायिनम् ॥ २४
 नयादीन्मृतहारांश्च स्पृष्ट्वाऽशौचं विधीयते । स्नात्वा सचैलो मृद्दिस्तु द्वादशभिस्तु शुध्यति ॥
 एतदेव भवेच्छौचं मैथुने वमने तथा । मृदा प्रक्षालय हस्तौ तु कुर्याच्छौचविधिं नरः ॥ २५
 प्रक्षालय चाद्भिर्हस्तौ च स्नात्वा चैव मृदा पुनः । मृदं गुह्ये ततो द्विस्तु पुनरेव मृदं बुधः ॥ २६
 एवं शौचविधिर्दृष्टः सर्ववर्णेषु नित्यदा । परिदद्यान्मृदस्तिस्त्रो हस्तपादावसेचनम् ॥ २९
 आरण्यं शौचमेतत्तु ग्राम्यं वक्ष्याम्यतः परम् । मृदस्तिस्त्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्त्र एव च ॥
 मृदः पञ्चदशमेधे हस्तादीनां विभागशः । अनिर्भिक्ते मृदं दद्यान्मृदन्ते त्वद्भिरेव तु ॥ ३१
 कण्ठशिरो वा प्राद्वृत्य रथपादागतस्तु वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतमन्यः ख पुस्तके नास्ति । + नास्तीदमर्थं घ. पुस्तके ।

ख ग. घ. द. तं । ३ क तिथी य. । ४ ख. ग. घ. द. प्राक्त ५ ख. ग. द. 'य सताम'
 घ. द. 'व विशेषा अति' । ८ ग. घ. द. 'यो नाभि' । ९ क. सन्तो न' । १० ख. घ
 ६. 'दशो मे' ।

(श्राद्धफलः)

शुक्लैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वैष्णुदलेन वा । मृन्मयैर्भानैर्वाऽपि तिरोधाय वसुंधराम् ॥ ६०
 उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः । दिवा उद्गृह्युद्धः कुर्याद्वात्रिं वै दक्षिणामुखः ॥ ६१
 दक्षिणेन च हस्तेन गृहीयाद्द्वै कमण्डलुम् । शौचं चैव वापहस्तेन गुदे तिसस्तु मृत्तिकाः ॥ ६२
 दश चापि पुनर्दद्याद्वापहस्तक्रमेण तु । द्वाभ्यां वाऽपि पुनर्दद्याद्धस्तानां पञ्च मृत्तिकाः ॥ ६३
 मृदा प्रक्षाल्य पादौ च आचम्य च यथाविधि । आपस्तयाज्पास्त्रयश्चैव सूर्याभिपवनाम्भसाम् ॥
 कुर्यात्संनिहितं नित्यं प्राज्ञस्त्रीर्षे कमण्डलुम् । असत्कार्यं कार्यभेदैर्यथावत्पादाधानम् ॥ ६५
 आचमनं द्वितीयेन देवकार्यं ततः परम् । उपवासस्त्रिरात्रं तु दृष्टुहस्ते ह्युदाहतः ॥ ६६
 विषकृतेन कृच्छ्रेण प्रायश्चित्तमुदाहृतम् । स्पृष्ट्वा श्वानं श्वपार्कं वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ६७
 मानुषास्थीनि संस्पृश्य उपोष्यं शुद्धिकारणम् । त्रिरात्रमुक्तं सस्नेहमकरात्रमतोऽन्यथा ॥ ६८
 कारस्कराः पुलिन्दाश्च तथाऽऽन्वश्वरादयः । पीत्वा चापो भूतिलये गत्वा चैव युगंधराम् ६९
 सिन्धोरुत्तरपर्यन्तं तथा दिव्यन्तरे शतम् । पापदेशाश्च ये केचित्पापैरभ्युपिता जनेः ॥ ७०
 शिष्टैश्च वीजिता ये च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । गत्वा देशानपुण्यांस्तु कृत्स्नं पापं समश्नुते ॥ ७१
 मनोवर्षकिरथाग्निश्च काले चैवोपलेपनम् । विरुषापनं च शौचानां नित्यमज्ञानमेव च ॥ ७२
 अतोऽन्यथा तु यः कुर्यान्मोहाच्छौचस्य संकरम् । पिशांचान्यातुधानांश्च फलं गच्छत्यसंशयम्
 शौचमध्वक्षानस्य स्लेच्छजातिपु जायते । अपज्ञाश्चैव पापो वा तिर्षग्योनिगतोऽपि वा ॥ ७४
 शौचेन मोक्षं कुर्वाणः स्वर्गवासी भवेन्नरः । शुचिकामा हि देवा वै देवैरेतद्गुदाहृतम् ॥ ७५
 वीभत्सममुचि चैव वर्जयन्ति सुराः सदा । त्रीणि शौचानि कुर्वन्ति न्यायतः शुभकर्मणः ॥७६
 ब्रह्मण्यायाऽऽतिथेयाय शौचयुक्ताय धीमते । पितृभक्ताय दान्ताय सानुक्रोशाय च द्विजाः ॥७७
 वैश्वेनः प्रीताः मयच्छन्ति पितरो योगवर्धनाः । मनसा काऽस्तितान्कामांश्चैलोक्यमभवानिति ॥७८

इति धीमहापुराणे वायुप्रोक्तं श्राद्धकलौ नामाष्टमस्तितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

आदिनः श्लोकानां समष्टयः—७१६४

अथ नामस्तितमोऽध्यायः ।

श्राद्धफलः ।

क्रम्य ऊचुः—

अहो धीमत्स्वया सूत श्राद्धकलस्तु कीर्तितः । ध्रुवो नः श्राद्धकलरो वै क्रपाधिः परिकीर्तितः ॥
 अनीय रिम्नरो यस्य विशेषेण महीर्तितः । यद् देयं परामात्रं क्षपेन्नस्य यथायतम् ॥

सूत उवाच—

वनिपिप्यामि ते विना क्षपेन्नस्य मनें तु येन । श्राद्धे मनि परामात्राण्यन्मे शृणुत रिध्व

१ म. ह. 'वेद' । २ म. म. म. 'ति' । ३ म. म. 'को' । ४ म. म. 'वि' । ५ म. म. 'वि' । ६ म. म. 'वि' । ७ म. म. 'वि' । ८ म. म. 'वि' । ९ म. म. 'वि' । १० म. म. 'वि' । ११ म. म. 'वि' । १२ म. म. 'वि' । १३ म. म. 'वि' । १४ म. म. 'वि' । १५ म. म. 'वि' । १६ म. म. 'वि' । १७ म. म. 'वि' । १८ म. म. 'वि' । १९ म. म. 'वि' । २० म. म. 'वि' । २१ म. म. 'वि' । २२ म. म. 'वि' । २३ म. म. 'वि' । २४ म. म. 'वि' । २५ म. म. 'वि' । २६ म. म. 'वि' । २७ म. म. 'वि' । २८ म. म. 'वि' । २९ म. म. 'वि' । ३० म. म. 'वि' । ३१ म. म. 'वि' । ३२ म. म. 'वि' । ३३ म. म. 'वि' । ३४ म. म. 'वि' । ३५ म. म. 'वि' । ३६ म. म. 'वि' । ३७ म. म. 'वि' । ३८ म. म. 'वि' । ३९ म. म. 'वि' । ४० म. म. 'वि' । ४१ म. म. 'वि' । ४२ म. म. 'वि' । ४३ म. म. 'वि' । ४४ म. म. 'वि' । ४५ म. म. 'वि' । ४६ म. म. 'वि' । ४७ म. म. 'वि' । ४८ म. म. 'वि' । ४९ म. म. 'वि' । ५० म. म. 'वि' । ५१ म. म. 'वि' । ५२ म. म. 'वि' । ५३ म. म. 'वि' । ५४ म. म. 'वि' । ५५ म. म. 'वि' । ५६ म. म. 'वि' । ५७ म. म. 'वि' । ५८ म. म. 'वि' । ५९ म. म. 'वि' । ६० म. म. 'वि' । ६१ म. म. 'वि' । ६२ म. म. 'वि' । ६३ म. म. 'वि' । ६४ म. म. 'वि' । ६५ म. म. 'वि' । ६६ म. म. 'वि' । ६७ म. म. 'वि' । ६८ म. म. 'वि' । ६९ म. म. 'वि' । ७० म. म. 'वि' । ७१ म. म. 'वि' । ७२ म. म. 'वि' । ७३ म. म. 'वि' । ७४ म. म. 'वि' । ७५ म. म. 'वि' । ७६ म. म. 'वि' । ७७ म. म. 'वि' । ७८ म. म. 'वि' । ७९ म. म. 'वि' । ८० म. म. 'वि' । ८१ म. म. 'वि' । ८२ म. म. 'वि' । ८३ म. म. 'वि' । ८४ म. म. 'वि' । ८५ म. म. 'वि' । ८६ म. म. 'वि' । ८७ म. म. 'वि' । ८८ म. म. 'वि' । ८९ म. म. 'वि' । ९० म. म. 'वि' । ९१ म. म. 'वि' । ९२ म. म. 'वि' । ९३ म. म. 'वि' । ९४ म. म. 'वि' । ९५ म. म. 'वि' । ९६ म. म. 'वि' । ९७ म. म. 'वि' । ९८ म. म. 'वि' । ९९ म. म. 'वि' । १०० म. म. 'वि' ।

ये चान्ये पापकर्माणः सर्वास्तान्परिवर्जयेत् । देवदेवर्षिनिदायां रताश्चैव विशेषतः ॥ ३५
 असुरान्यातुधानांश्च दृष्टमोभिर्भ्रजन्त्युत । ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तं त्रेता तु क्षत्रियं स्मृतम् ॥
 वैश्यं द्रापरमित्याहुः शूद्रं कलियुगं स्मृतम् ॥ ३६

पितर ऊचुः—

वेदाः कृतयुगे पूज्यास्त्रेतायां तु सुरास्तथा । युद्धानि द्वापरे नित्यं पापण्ड्याश्च कलौ युगे ॥ ३७
 अपमानापावित्रश्च कुकुटो ग्रामसूकरः । स्वा चैव दर्शनादेव हन्ति श्राद्धं न संशयः ॥ ३८

शावसूतकसंसृष्टो दीर्घरोमिभिरेव च । मलिनैः पतितैश्चैव नै द्रष्टव्यं कथं चन ॥ ३९

अन्नं पश्येयुरेते वै नैतत्स्याद्रव्यकव्ययोः । तत्संसृष्टं मधानार्थं संस्कारैश्चापदो भवेत् ॥ ४०

हविषां संहतानां तु पूर्वमेव विवर्जनम् । मृतसंयुक्ताभिरद्भिश्च प्रोक्षणं च विधीयते ॥ ४१

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं वाऽप्यवकीरणम् । गरुसूर्याग्निवस्तूनां दर्शनं वाऽपि यत्नतः ॥ ४२

आसनाखटवर्गानि पादोपहतमेव च । अमेध्यैर्जङ्गमैर्दृष्टं शुष्कं पर्युषितं च पत् ॥ ४३

अंशितं परिदुष्टं च तथैवाग्रावलेहितम् । शर्कराकेशपापाणैः कीटैर्विचाप्युपद्रुतम् ॥ ४४

पिण्याकमथितं चैव तथा तिलववादिषु । सिद्धोक्षताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणाकृताः ॥ ४५

वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि । सन्ति वेदाविरोधेन केचिद्बिद्वानमानिनः ॥ ४६

अवैश्वर्यपतयो नाम ते श्राद्धस्य यथा रजः । दधि शीकं तथाऽभक्ष्याः शुकं चौपं विवर्जितम् ॥ ४७

वैतार्थकं वर्जयेद्दद्यात्सर्वानभिपन्नानपि । सैन्धवं लवणं यच्च तथा मानससंभवम् ॥ ४८

पवित्रं परमं ह्येतत्प्रत्यक्षमपि वर्तते । अग्नौ निक्षिप्यं गृहीत्याद्भस्तौ प्रक्षिप्य यत्नतः ॥ ४९

गमयेन्मस्तकं चैव ब्रह्मतीर्थं हि तत्स्मृतम् । द्रव्याणां प्रोक्षणं कार्यं तथैवाऽऽवपनं पुनः ॥ ५०

निधाय चाद्भिः मिश्र्येत तथैवाप्सु निवेशनम् । अरिष्टतुमुले विद्वं त्विच्छुद्धान्यान्यपि ॥ ५१

विद्वलानां च सर्वेषां चर्षवच्छौचमिष्यते । तथा दन्तास्थिदाहूणां शृङ्गाणां चावलेखनम् ॥ ५२

सर्वेषां मृन्मयानां तु पुनर्दोह उदाहृतः । माणिवज्रमवालानां मुक्ताशङ्खमणेस्तथा ॥ ५३

सिद्धार्थकानां कल्केन तिलकल्केन वा पुनः । स्याच्छौचं सर्ववालानामाविकानां च सर्वशः ॥ ५४

आविकानां च सर्वेषां मृद्भिरद्भिर्विधीयते । आद्यन्तयोस्तु शौचानामद्भिः प्रक्षालनं पुनः ॥ ५५

... च भस्मना समुदाहृतम् । फलपुष्पशलाकानां घ्रावनं चाद्भिरिष्यते ॥ ५६

प्रोक्षणं च भूमेश्चैवोपलेपनम् । निष्कम्प्य वाहती ग्रामाद्वायुपूता वसुंधरा ॥ ५७

... चैव मृद्भिः शौचं विधीयते । एवमेव समुद्विष्टः शौचानां विधिरुक्तमः ॥ ५८

परं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥
 मातृशृङ्गात्पश्चिमदक्षिणेन इपुक्षेपं चाक्षमात्रं पदं च ।
 कुर्यात्पुरीषं च शिरोऽवगुण्ठय न च स्पृशेत्तत्र शिरः करेण ॥ ५९

१ क. घ. 'मसूक' । २ घ. 'सस्पृष्टो' । ३ ख. नष्टदग्ने. क. । ४ ख. ग. द. 'समु' । ५ ग. घ. रस्त्वर्ष ।

६ क. द. वामितम् । ७ ग. द. 'विद्यासुपकार' । ८ घ. 'यं चाप्युपवी' । ९ द. 'मानज्य पा' । १० ख ग घ. द. अश्विन परिदुष्टं च । १० ख ग. 'पदवात् । पि' । ११ घ. सिद्ध. । १२ ख. ग. द. 'दाहता' । १३ क. अन्नत ।

६. अन्नतयत् । १४ घ. 'वशायत' । १५ ख. घ. द. शान्त्य । १६ क. मृद् । १७ क. 'रू चो विद्व' । १८ क. 'गान्' । १९ क. 'व्यकजीवा' । २० ख घ. द. 'रिटे तु तुल विन्ने त्विच्छुद्धानना' । २१ ख. ग. घ. द. 'पि' । २२ ।

२३ क. 'ता मने' । २४ ख ग घ. द. 'मुष्मत्स' ।

(श्राद्धकल्पः)

मुण्डाञ्जाटिलकापायाश्चाद्धकालेऽपि वर्जयेत् । शिखिभ्यो वा त्रिदण्डिभ्यः श्राद्धं यत्नात्मदापयेत्
 येऽनु व्रते स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा । देवभक्ता महात्मानः पुनीयुर्दर्शनादपि ॥११
 सर्वे योगेश्वरैर्व्याप्तं त्रैलोक्यं वै निरन्तरम् । तस्मात्पश्यन्ति ते सर्वे यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ १२
 व्यक्ताव्यक्तं वशीकृत्य सर्वस्थापि च यत्परम् । सदसचेति यैर्दृष्टं सदसच्च महात्मनाम् ॥ १३
 सर्वज्ञानानि दृष्टानि मोक्षादीनि महात्मनाम् । तस्मात्तेषु सदा सक्तः प्रामोत्यनुपमं शुभम् ॥१४

ऋचो हि यो वेद स वेद वेदान्यजुषि यो वेद स वेद यज्ञम् ।

सामानि यो वेद स वेद ब्रह्म यो मानसं वेद स वेद सर्वम् ॥ १५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे ब्राह्मणपरोक्षेणं नाम नवसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७२५९

अथाशतितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे दानफलम् ।

गृहस्पतिरुवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च । तारणं सर्वभूतानां स्वर्गमार्गं सुखायुहम् ॥ १
 लोके श्रेष्ठतमं स्वर्ग्यमात्मनश्चापि यत्प्रियम् । सर्वं पितृणां दातव्यं तेपामेवाक्षयार्थिना ॥ २
 जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यसंनिभम् । दिव्याप्सरारोभिः संकीर्णमन्नदो लभते फलम् ॥ ३
 आच्छादनं तु यो दद्याद्दहनं श्राद्धकर्मणि । आयुः प्रकौममैश्वर्यं रूपं च लभते सुतम् ॥ ४
 उपवीतं तु यो दद्यात्स्राद्धकालेषु धर्नवित् । पानं च सर्वविमाणां ब्रह्मदानस्य यत्फलम् ॥ ५
 कृतं विषेषु यो दद्यात्स्राद्धकाले कण्ठलुम् । मधुश्रीरसवा धेनुर्दातारमुपतिष्ठति ॥ ६
 चक्राविद्धं तु यो दद्यात्स्राद्धकाले कण्ठलुम् । पेषुं न लभते दिव्यां पयोदां काम्पदोहिनीम् ॥ ७
 पूर्णशय्यां तु यो दद्यात्पुष्पमालाविभूषिताम् । प्रासादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥ ८
 भवनं रत्नसंपूर्णं सशय्यासनभोजनम् । श्राद्धे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्टे स मोदते ॥ ९
 मुक्ताभूषणैश्चासांभि रत्नानि विविधानि च । वाहनानि च दिव्यानि अयुतान्ययुदानि च ॥ १०
 सुमहज्ज्वलनरुणं रत्नकायसमन्वितम् । सूर्यचन्द्रवर्णं दिव्यं विमानं लभतेऽक्षयम् ॥ ११
 अप्सरोभिः परिवृतं कामनं तु मनोजवम् । वसते स विमानाद्यै स्तूपमानः समन्ततः ॥ १२
 *दिव्यैर्गन्धैः प्रसिन्धन्ति पुण्डरीकिभरेण च । गन्धर्वाप्सरसस्तत्र गायन्ते वादयन्ति च ॥ १३
 कन्या युवतगो मुख्याः सहिताश्चाप्सरोगणैः । सुस्वरेस्ते विद्युष्यन्ते सततं हि मनोरमैः ॥ १४
 अभदानसहस्रेण रथदानशतेन च । दन्विनां च सहस्रेण योगिन्या वसते नरः ॥ १५
 दद्यात्पितृभ्यो योगिभ्यो यस्त्वेज्ज्वलनमम्भामि । अथ निष्कसहस्राणां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

* एतदर्थं स्थान इदमर्थं 'दिव्यैः पुण्डैः प्रसिन्धन्ति पुण्डरीकिभरेण च' इति ग. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

११ य यत्नेन हा । २ क 'भुजम् । ३ ख ग. ङ. 'मिनाम् । जा । ४ ग. घ 'पानमै' । ५ ग. ङ. हुनम् । घ. फलम् । ६ ख. 'म् । तुनूनां तु । ग. ङ. 'म् । ह्युपनां तु । घ. 'म् । पुनूनां तु । ७ ख. ग. घ. ङ. 'नि प्रयु' । ८ ग. घ. ङ. 'विभूषितां म' । ९ क. 'रेसां वि' । ग. 'रेहैर्वि' । १० ख. ग. घ. ङ. 'मिष्टानुषो करः ।

(श्राद्धकल्पः)

दधि गव्यमसंसृष्टं भक्ष्यान्नानाविधांस्तथा । तदन्नं शोचति श्राद्धे वर्षासु च मघासु च ॥ ४४
 घृतेन भोजयेद्विभान्घृतं भूमौ समुत्सृजेत् । गयायां हस्तिनश्वैश्च दत्त्वा श्राद्धे न शोचति ॥ ४५
 ओदनं पायसं सर्पिर्मधुमूलफलानि च । भक्ष्यांश्च विविधान्दत्त्वा प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ४६
 शर्कराक्षीरसंयुक्तं पृथुकं नित्यमक्षयम् । स्युश्च संवत्सरं प्रीताः कृशरैर्मसुरेण च ॥ ४७
 सकुलाजास्तथा पूषाः कुलमापव्यञ्जनैस्तथा । सर्पिःस्निग्धानि ह्ययानि दद्यात् सैकंस्तु भोजयेत् ॥
 श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्पन्नानि लभते निधिम् ॥ ४८

नवसस्यानि यो दद्याच्छ्राद्धे सत्कृत्य यत्नतः । सर्वभोगानवाप्नोति पूज्यते च दिवं गतः ॥ ४९
 भक्ष्यभोज्यानि चोष्याणि पेयलेह्यवराणि च । सर्वश्रेष्ठानि यो दद्यात्सर्वश्रेष्ठो भवेन्नरः ॥ ५०
 वैश्वदेवं च सौम्यं च खाद्गमांसं परं हविः । विषाणं वर्जयेत्खाद्गं असूयां नाशयामहे ॥ ५१
 भोजनेऽऽयासनं दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः । सर्वपद्मक्रियाणां स फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५२
 क्षिप्रमत्युष्णमक्षिप्रं दद्याच्चान्नं वुभुक्षते । व्यञ्जनं च तथा स्निग्धं भक्त्या सत्कृत्य यत्नतः ॥ ५३
 तरुणादित्यसंकाशं विमानं हंसवाहनम् । अन्नदो लभते तिस्रः कन्याकोटीस्तथैव च ॥ ५४
 अन्नदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन । अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥ ५५
 जीवदानात्परं दानं न किञ्चिदिह विद्यते । अन्नैर्जीवति त्रैलोक्यमन्नस्यैव हि तत्फलम् ॥ ५६
 अन्ने लोकाः प्रतिष्ठन्ति लोकदानस्य तत्फलम् । अन्नं मजापतिः साक्षाच्चेन सर्वमिदं ततम् ॥
 तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ५७

यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा । क्षिप्रं प्राप्नोति तत्सर्वं पितृभक्तो हि मानवः ॥
 प्रतिश्रयं सदा दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः । देवास्ते संमतीक्षन्ते दिव्यातिथयैः सहस्रशः ॥ ५९
 सर्वाण्येतानि यो दद्यात्पृथिव्यामेकराहभवेत् । त्रिभिर्द्वाभ्यामथैकेन दानेन तु सुखी भवेत् ॥ ६०
 दानानि परमो धर्मः सद्भिः सत्कृत्य पूजितः । त्रैलोक्यस्याऽऽधिपत्यं हि दानादेव व्यवस्थितम्
 राजा तु लभते राज्यमधनश्चोत्तमं धनम् । क्षीणायुर्लभते चाऽऽयुः पितृभक्तः सदा नरः ॥
 यान्कामान्मनसोऽर्थेन तांस्तस्य पितरो ददुः ॥ ६२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे दानफलं नामासीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३२?

अधिकासीतितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे तिथिविशेषे श्राद्धफलम् ।

बृहस्पतिरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्माणि पूजितम् । काम्पनैमित्तिकानसं श्राद्धकर्माणि नित्यशः ॥ १

१ क. श्या नानाविधास्तं । २ ख. ग. घ. ट. छायाग । ३ क. 'म् । यद्य संवत्सरं प्रीत्या कृ' । ४ ख. प. ट. स. हात्य भो' । ५ ग. घ. ट. व. सत्' । ६ ख. ग. घ. ट. दत्त्वा अति' । ७ क. प. कल्पको' । ८ ख. प. क. अमाजौव' । ९ ख. घ. ट. 'पत्ये हि दानादेव भुवं स्थितः । रा' । १० ख. घ. ट. छा. यचितोत्' । ११ क. 'ति विदुः ।

(आद्रकल्पः) ;

पुत्रदा धनमूलाः स्युरष्टकास्तिस्र एव च । पूर्वपक्षां वरिष्ठो हि पूर्वा चित्रा उदाहृता ॥ २
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदैविकी । आद्या पूर्वाः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्सदा ॥
 (*शाकैरन्या तृतीया स्यादेवं द्रव्यगतो विधिः । अन्वष्टका पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ॥ ४
 यद्यन्या च चतुर्थी स्यात्तां च कुर्याद्विशेषतः । तामु आद्रं बुधः कुर्यात्सर्वस्वेनापि नित्यशः ॥
 परत्रेह च सर्वेषु नित्यमेव सुखीभवेत् । पूजकानां सदात्कर्पो नास्तिकानामधोगतिः ॥ ६
 पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः । सर्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव धेनवः ॥ ७
 मा स्म ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाः सुरपुजिताः । मोघस्तस्य भवेच्छोको लब्धं चास्य विनश्यति ॥ ८
 देवास्तु दायिनो यान्ति तिर्यग्गच्छन्त्यदायिनः । ईर्ष्यां पुष्टिं स्मृतिं येषां पुत्रानैश्वर्यमेव च ॥ ९
 कुर्वाणः पौर्णमास्यां च पूर्वं पूर्णं समश्नुते । प्रतिपद्नलाभाय लब्धं चास्य न नश्यति ॥ १०
 द्वितीयायां तु यः कुर्याद्विपदाधिपतिर्भवेत्) । वराधिनां तृतीया तु शत्रुघ्नी पापनाशिनी ॥ ११
 चतुर्थ्यां कुरुते श्राद्धं शत्रोश्छिद्राणि पश्यति । पञ्चम्यां वै प्रकुर्वाणः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥
 षष्ठ्यां श्राद्धानि कुर्वाणं द्विजास्तं पूजयन्त्युत । कुरुते यस्तु सप्तम्यां श्राद्धानि सततं नरः ॥
 महासन्नमवामोति गणानामधिपो भवेत् । संपूर्णामृद्धिमाप्नोति योऽष्टम्यां कुरुते नरः ॥ १४
 श्राद्धं नवम्यां कुर्वाण ऐश्वर्यं काङ्क्षितार्थं स्त्रियम् । कुर्वन्दशम्यां तु नरो ब्राह्मीं श्रियमवामुयात् ॥
 वेदाश्चैवाऽऽमुयात्सर्वान्प्रणशाशमेनस्तथा । एकादश्यां परं दानमैश्वर्यं सततं तथा ॥
 द्वादश्यां रौप्यलाभं तु जयमाहुर्वसूनि च ॥ १६
 प्रजां वृद्धिं पशुन्मेधां स्वातच्छयं पुष्टिमुत्तमाम् । दीर्घमायुर्यैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ॥ १७
 युवानश्च मृता यस्य गृहे तेषां प्रदापयेत् । शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ॥ १८
 तथा विपमजातानां यमलानां तु सर्वशः । अमावास्यां मयत्नेन श्राद्धं कुर्याच्छुचिः सदा ॥
 सर्वान्कामानवामोति स्वर्गमानन्त्यमश्नुते । ऋतं दद्यादमावास्यां सोममाग्यायनं महत् ॥ २०
 एवमाग्यायितः सोमस्त्रीष्टौकान्धारपिप्यति । सिद्धचारणमन्त्रैः स्तूयमानस्तु नित्यशः ॥ २१
 स्तवैः पुण्यैर्मनोऽङ्गैश्च सर्वकामपरिच्छदैः । नृत्यवादित्रगीतैश्च अप्सरोभिः सहस्रशः ॥ २२
 उपक्रीडैर्विमानैस्तु पितृभक्तं दृढव्रतम् । स्तुवन्ति देवगन्धर्वाः सिद्धसंघाश्च तं सदा ॥ २३
 पितृभक्तस्त्वमावस्यां सर्वान्कामानवामुयात् । प्रत्यक्षमार्चिनास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥ २४
 पितृदेवा मया यस्मात्तस्मात्तास्वक्षयं स्मृतम् । पित्र्यं कुर्वन्ति तस्यां तु विशेषेण विचक्षणैः ॥
 तस्मान्मयां वै वाञ्छन्ति पितरो नित्यमेव हि । पितृदैवतभक्ता ये तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्रकल्पे तिथिविशेषे आद्रकल्पवर्णने नामैकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३४७

* धनुर्षिहान्तर्गतग्रन्थो ग पुस्तके नास्ति ।

१ क. दारपनमूला अष्ट° । २ ख. द. 'मूलं ह्यु° । ३ क. 'श्वदैविकी । ४ घ. 'पि शक्तितः । ५ । घ. 'पि शक्तितः । ५ । ५ क. घ. 'रः सर्वे' । ६ क. प्रजा । ७ ख. द. 'मायास्यां सर्वे पू° । ८ ह. 'शशनी । ९ ग. ह. 'यै श्यौषकाङ्क्षितम् । कु° । १० ख. ग. ह. 'राज्यला' । ११ ख. घ. ह. 'ददवस म° । १२ ख. ग. घ. ह. 'कुर्यात्ततस्तावु वि° । १३ ख. घ. ह. 'णः । एतस्मान्मयां वा° ।

:(आद्धकल्पः)

अथ अशतितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे नक्षत्रविशेषे श्राद्धफलम् ।

वृहस्पतिरुवाच —

यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाचं शिवविन्दवे । तानि मे शृणु कात्स्न्येन नक्षत्रेषु पृथक्पृथक् ॥ १
 श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे करोति सततं नरः । अग्नीनाथाय सापत्यो जायते स गतञ्जरः ॥ २
 अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्येनौजस्विता भवेत् । प्रायशः भूरकर्मा तु चाऽऽर्द्रायां श्राद्धमाचरेत्
 क्षेत्रभागी भवेत्पुत्री श्राद्धं कुर्वन्पुनर्वसौ । धनधान्यसमाकीर्णः पुत्रपौत्रसमाकुलः ॥ ४
 तुष्टिकामः पुनस्तिष्ये श्राद्धं कुर्वीत मानवः । आश्लेषामु पितृनर्च्य वीरान्पुत्रानवामुयात् ॥ ५
 श्रेष्ठो भवति ज्ञातीनां मघामु श्राद्धमाचरेत् । फल्गुनीपु पितृनर्च्य सौभाग्यं लभते नरः ॥ ६
 प्रधानशीलः सापत्य उत्तरामु करोति यः । स सत्सु मुखो भवति हस्ते यस्तर्पयेत्पितृन् ॥ ७
 चित्रायां चैव यः कुर्यात्पश्येद्द्रवपतः सुतान् । स्वातिना चैव यः कुर्याद्विद्वान्भूमवान्पुयात् ॥ ८
 पुत्रार्थं तु विशाखामु श्राद्धमीहेत मानवः । अनुराधामु कुर्याणो नरश्चक्रं प्रवर्तयेत् ॥ ९
 आपिपत्यं लभेच्छ्रेष्ठ्यं ज्येष्ठ्यायां सततं तु यः । मूलेनाऽऽरोगमिच्छन्ति आपाढामु महद्यशः ॥ १०
 आपाढाभिश्चोत्तराभिर्वीतशोको भवेन्नरः । श्रवणेन तु लोकेषु मामुयात्परमां गतिम् ॥ ११
 राज्यभागवै धनिष्ठामु मामुयाद्विपुलं धनम् । श्राद्धं त्वभिजिता कुर्वन्वेदान्साङ्गानवामुयात् ॥ १२
 नक्षत्रे चारुणे कुर्वन्भिषयविसद्विषवामुयात् । पूर्वे प्रोष्ठ्यादे कुर्वन्निर्वन्दतेऽजाविकं फलम् ॥ १३
 उत्तरास्वनतिक्रम्य विन्देद्राश्व सहस्रशः । बहुरूपकृतं द्रव्यं विन्देत्कुर्वेस्तु रेवतीम् ॥ १४
 अश्वींश्चैवाभिनीयुक्तो भरण्यामायुरुत्तमम् ॥ १५
 इमं श्राद्धविधिं कुर्वन्ञ्जशविन्दुमर्हीमिमाम् । * हृत्स्नां तु लेभे स कृत्स्नां लब्ध्वा च प्रशंसत तम् ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुश्लोके नक्षत्रविशेषे श्राद्धफलवर्गं नाम अशतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३६२

अथ अशतितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे भिन्नकालिकृतसिमाधनद्रव्यविशेषगवाश्राद्धादिकल्प-
माक्षणपरीक्षादिकथनम् ।

(+ शंयुरुवाच—

किंचिदत्तं पितृणां तु धिनोति नदतां वर । किं हि स्वधिररात्राय किं चाऽऽनन्याय कल्पते ॥)

* एतदर्थं स्पष्टान् इदमर्थम्—' इत्स्नां सखतो इटो लब्ध्वा च प्रशंसत ताम् इति ' इ. पुस्तके । + धनुषिहान्त-
मंतमन्थो य. पुस्तके नास्ति ।१ य. इ. 'य शसति' । २ य. 'शिववि' । य. 'शिववि' । ३ य. ग. य. इ. 'नृ. पाल्पु' । य. इ. 'तंते ।
आ' । ४ य. ग. य. इ. उत्तरामु आयाताम् श्रीम् । ५ इ. 'वन्त्या मुने' । ६ य. 'रने' । ७ य. 'रने' । ८ य. 'निन्द
शेऽनर्त्तके फलम् न' । ९ य. य. इ. 'हृत्स्ना' । १० य. ग. य. 'इ' ।

बृहस्पतिरुवाच—

हवींषि श्राद्धकाले तु यानि श्राद्धविदो विदुः । तानि मे शृणु सर्वाणि फलं चैषां यथाबलम् ॥
 तिलैर्ब्राह्मिण्यैर्माषैरर्द्धिर्मूलफलैश्च । दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन तु पितामहाः ॥ ३
 मत्स्यैः प्रीणन्ति द्वौ मासौ त्रीन्मासान्हारिणेन तु । शाशं तु चतुरो मासान्पथ प्रीणाति शाकुनम् ॥
 वाराहेण तु षण्मासांश्छागलं साप्तमासिकम् । आष्टमासिकमित्युक्तं यच्च पार्षतकं भवेत् ॥ ५
 रौरवेण तु प्रीयन्ते नव मासान्पितामहाः । गवयस्य तु मासेन वृत्तिः स्यादशमासिकी ॥ ६
 कूर्मस्य चैव मासेन मासानेकादशैव तु । श्राद्धमेवं विजानीयाद्ब्रह्मण्यं संवत्सरं भवेत् ॥ ७
 तथा गव्यसमायुक्तं पायसं मधुसर्पिणां । बघ्नीणसस्य मासेन वृत्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ८
 आनन्त्याय भवेद्युक्तं खाद्यमयांसैः पितृक्षये । कृष्णच्छागस्तथा गोधा आनन्त्यायैव कल्प्यते ॥
 अत्र गाथाः पितृगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः । तास्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावत्संनिबोधत ॥
 अपि नैः स्वकुले जायाद्योऽन्नं दद्यान्नयोदशीम् । पायसं मधुसर्पिर्भ्यां छायायां कुञ्जरस्य तु ॥
 आज्ञेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च । एष्टव्या बहवः पुत्रा यथेकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
 * गौरां वाऽप्युद्गहेद्भार्या नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ १२

शंयुरुवाच—

गयादीनां फलं तात प्रब्रूहि मम पृच्छतः । पितृणां चैव यत्पुण्यं निखिलेन ब्रवीहि मे ॥ १३

बृहस्पतिरुवाच—

(+अब्दमध्ये गयाश्राद्धं यः करोति च मानवः । सर्वाङ्कामान्स लभते स्वर्गलोके महीयते १४
 यदि पुत्रो गयां गच्छेच्छ्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः । कामान्स लभते दिव्यान्मोक्षोपायं च विन्दति ॥
 उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः । विधाय कर्पटीवेपं ग्रामस्यापि प्रदाक्षिणम् ॥ १६
 ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम् । कृत्वा प्रदाक्षिणं गच्छेत्प्रतिग्रहविवाहितः ॥ १७
 केशश्मश्रुनखादीनां वपनं न मशस्यते । अतो न कार्यं वपनं श्राद्धार्थं ना गयासदा(?) ॥ १८
 वित्तशाठ्यं न कुर्वीत गयाश्राद्धे सदा नरः । वित्तशाठ्यं तु कुर्वाणो न तीर्थफलभाग्भवेत् ॥
 ब्रह्मकुण्डे प्रभासे च ब्रह्मवेद्यां तथैव च । प्रेतपर्वतमासाद्य श्राद्धं कुर्याद्विधानतः ॥ २०
 उत्तरे मानसे चैव यत्र मैनाकसंज्ञकाः । उदीच्यां कनखले चैव दक्षिणे मानसे तथा ॥ २१
 स्नात्वा कृत्वा तथा श्राद्धं पितृलोकं समुद्धरेत् । स्वर्गपातालमर्त्येषु नास्ति तीर्थसमं भुवि ॥२२
 तेषु श्राद्धं प्रकुर्वीत यदीच्छेत्परमां गतिम् । धर्मारण्यं ततो गच्छेदाद्यं दृष्ट्वा गदाधरम् ॥ २३
 मतङ्गे स पुनर्दृष्ट्वा बुद्धा नारायणं तथा । श्राद्धं कृत्वा विधानेन कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥ २४
 यदि पुत्रो गयां गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात् । तानेव भोजयेद्विधानब्राह्मणा ये प्रकल्पिताः ॥
 अमानुषतया विप्रा ब्राह्मणा ये प्रकल्पिताः । तेषु तृष्टेषु संतुष्टाः पितृभिः सह देवताः ॥ २६
 न विचार्यं कुलं शीलं विद्यां च तप एव च । पूजितैस्तेस्तु राजेन्द्र मुक्तिं प्राप्नोति मानवः ॥

* इदमर्थं नास्ति ए. पुस्तके । + अब्दमध्ये इत्यारभ्य दद्याद्विचक्षण इत्यन्तप्रभवः ख. पुस्तके वर्ततेऽथैव
 स्थले गयामाहात्म्यमपि तत्रिचत्वारिंशाध्यायाद्युपरितनं द्रष्टव्यम् ।

१ ख. ग. घ. 'या । वार्षिण' । २ ग. घ. ड. 'कं खड्गमांसं पि' । ३ ख. ग. घ. ड. 'या लोह भा' ।
 ४ ख. ग. घ. ड. नःसकुले जायायो नीद' ।

(आद्रकल्पः)

ततः प्रवर्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्तिवलावलम् । कामान्स लभते दिव्यान्मोक्षोपायं च विन्दति ॥
सवर्णां जातयो मित्रा वान्धवाः सुहृदश्च ये । तेभ्यो भूय गयाकूपे पिण्डा देया विधानतः ॥
तेऽपि यान्ति दिवं सर्वे पिण्डदा इति नः श्रुतम् । अज्ञातनामगोत्राणां मन्त्र एष प्रकीर्तितः ॥

पितृवंशे समुत्पन्ना मातृवंशे तथैव च । गुरुश्वशुरवन्धूनां ये चान्ये वान्धवास्तथा ॥ ३१

ये ये कुले लुप्तापिण्डाः पुत्रद्वारविध्वजिताः । विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ॥ ३२

क्रियालोपगता ये च येचान्ये गर्भसंस्थिताः । तेभ्यो दत्तो मया पिण्डो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ ३३

आत्मनस्तु महाबुद्धे गयायां तु तिलैर्बिना । पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्तथा चान्येऽत्र गोत्रजाः ॥

पुत्रेभ्योऽपि दुहितृभ्य इष्टेभ्योऽपि च सर्वज्ञाः । दद्यात्पिण्डं प्रयत्नेन बुद्धिमान्सुसमाहितः ॥

त्रिदिवं यान्ति ते सर्वे पिण्डदा इति च श्रुतिः । ब्रह्महा च कृत्स्नश्च महापातकिनश्च ये ॥ ३६

ते सर्वे नान्कर्त्तव्यं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् । ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य बालकृद्गुरुदुहः ॥ ३७

नाशमयाति वै पापं गयायामनुयाति यः । यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३८

दुर्लभं त्रिषु लोकेषु नास्ति तीर्थं गयासमम् । नरकस्या दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥

अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सन्मार्गशीलिनः । गयामुपेत्य ये पिण्डान्दास्यन्त्यस्माकमाद्रात् ॥

मकरे वर्तमाने तु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । प्रेतपक्षे च चैत्रे च दुर्लभं पिण्डपातनम् ॥ ४१

अधिमासे जन्मदिने चास्ते च गुरुशुकयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च वृहस्पतौ ॥

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ॥ ४२

(*गयायामक्षयं श्राद्धं जपहोमतयांसि च । पितृक्षयाहे ते एव तस्मात्त्राक्षयं स्मृतम् ॥ ४३

पुनीयादेकविंशे तु गौर्षामुत्पादितः सुतः । मातामहांस्तु पद्भूय इति तस्य फलं स्मृतम् ॥ ४४

फलं वृषस्य वक्ष्यामि गदतो मे निबोधत । वृषोत्सृष्टा पुनात्येव दशातीतान्दशावरान् ॥ ४५

यत्किञ्चित्सृश्यते तोयैरुत्तीर्णं जलान्महीम् । वृषोत्सर्गं पितृणां तु अक्षयं समुदाहृतम् ॥ ४६

यद्यद्दि संस्पृशेत्तोयं लाङ्गुलादिभिरन्ततः । सर्वं तदक्षयं तस्य पितृणां नात्र संशयः ॥ ४७

शृङ्गैः खुरैर्वा यद्भूमिमुल्लिखत्यनिशं वृषः । मधुकुल्याः पितृस्तस्य अक्षयास्ता भवन्ति वै ॥ ४८

(+सहस्रनल्वमात्रेण तडाक्रेण यथा श्रुतिः । तृप्तिस्तृप्तिः पितृणां वै तद्दृष्टस्याधिकोच्यते ॥ ४९

यो ददाति गुहैर्मिश्रांस्तिलान्त्रै श्राद्धकर्मणि । मधुना मधुमिश्रान्वा अक्षयं सर्वमेव तत् ॥ ५०

वृहस्पतिरुवाच—)

न ब्राह्मणान्परीक्षेत सदा देये तु मानवः । दैवे कर्मणि पित्र्ये च श्रूयते वै परीक्षणम् ॥ ५१

सर्ववेदग्रतस्त्राताः पक्षीनां पावना द्विजाः । ये च भाष्यविदो मुख्या ये च व्याकरणे रताः ५२

अधीपते पुराणं च धर्मशास्त्रं तथैव च । त्रिणाचिकेतपश्चात्त्रिस्त्रिमुष्णः पद्भूविद् ॥ ५३

ग्रन्थेऽप्यसुतश्चैव छन्दोगो ज्येष्ठसामगः । पुष्पेषु येषु तीर्थेषु अभिषेककृतग्रताः ॥ ५४

मुख्येषु येषु सत्रेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः । ये च सद्योयना नित्यं स्वकर्मनिरताश्च ये ॥ ५५

अक्रोपनाः शान्तिपरास्तान्त्रै श्राद्धे निमग्नयेत् ॥ ५६

१ * धनुर्विद्वान्तर्गतग्रन्थः ग. पुस्तके नास्ति । + धनुर्विद्वान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ ग. घ. ड. 'शिवे हि ते । २ ग. तरयाः । ३ ग. क. 'मू । येन येन ६१' । ४ ग. ड. 'मिथ वा १५ ग. घ.

६. देवाम् । ६ क. 'य पुनाः ।

[+ ये चापि नित्यं दशसु सुकृतेषु व्यवस्थिताः । *स्वकर्मनिरता नित्यं तांश्राद्धेषु निमग्नयेत् ॥
 एतेषु दत्तमक्षयमेते वै पङ्क्तिपावनाः । श्रद्धया ब्राह्मणा ये तु योगधर्ममनुव्रताः ॥ १७
 धर्माश्रमवरिष्ठास्ते ह्यव्यकव्येषु ते वराः । त्रयोऽपि पूजितास्तेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १८
 पितृभिः सह लोकाश्च यो ह्येतान्पूजयेन्नरः । पवित्राणां पवित्रं च मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ १९
 प्रथमः सर्वधर्माणां योगधर्मो निगद्यते । अपाङ्केषांस्तु वक्ष्यामि गदतो मे निबोधत ॥ २०
 कित्तत्रो मघपो यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः । ग्रामभेष्यो वार्धुपिको गायनो वणिजस्तथा ॥ २१
 अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वुधर्मा तैलिकः कूटकारकः ॥ २२
 पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पैर्विश्रोपजीवति ॥ २३
 सूचकः पर्वकारी च यस्तु मित्रेषु द्रुह्यति । गणयाचनकश्चैव नास्तिको वेदवर्जितः ॥ २४
 उन्मत्तः पण्डकशठो भ्रूणहा गृहहत्वपगः । भिषक्जीवः प्रैपणिकः परस्त्री यश्च गच्छति ॥ २५
 विक्रीणाति च यो ब्रह्म व्रतानि च तर्पांसि च । नष्टं स्यान्नास्तिके दत्तं कृतघ्ने चैव शंसके ॥ २६
 यश्च वाणिजके चैव नेह नामुत्र तद्भवेत् । निक्षेपहारिणे चैव कितवे वेदनिन्दके ॥ २७
 तथा वाणिजके चैव कारुके धर्मवर्जिते । निन्दन्क्रीणाति पण्यानि विक्रीणंश्च प्रशंसति ॥] २८
 अनृतस्य समावासो न वणिक्श्राद्धमर्हति । भस्मनीव हुतं हव्यं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ॥ २९
 पाण्डि काणः शतं पण्डैः श्वित्री यावत्प्रपश्यति । पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ ३०
 भ्रश्यते सत्फलात्समाहाता यस्य तु वालिशः । यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ॥ ३१
 सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते यश्च दद्यात्तिरस्कृतम् । सर्वं तदसुरेन्द्राणां ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ ३२
 श्वानश्च यातधानाश्च नायेश्वरेन्कयंचन । तस्मात्परिवृत्तिं दद्यात्तिलैश्चान्ववकीरयन् ॥ ३३
 राक्षसानां तिलाः प्रोक्ताः श्रुतां परिवृत्तिस्तथा । दर्शनात्सूकरो हन्ति पक्षपातेन कुक्कुटः ॥ ३४
 रजस्वलानुस्पर्शेन कुद्धो यश्च प्रयच्छति । यस्य मित्रमदेयानि श्राद्धानि च हवींषि च ॥ ३५
 न प्रीणाति पितृन्देवान्स्वर्गं न च स गच्छति ॥ ३६
 नदीतीरेषु रम्येषु सरित्सु च सरस्सु च । त्रिविक्रेषु च प्रीयन्ते दत्तेनेह पितामहाः ॥ ३७
 न चाशु पातयेज्जातुं न युक्तो वाचपीरयेत् । न च कुर्वीत भुङ्क्तानो ह्यन्योन्यं मत्सरं तदा ॥ ३८
 अपसव्ये कृते तेन विविवद्वर्षपाणिना । पित्र्यमानिधनं कार्यमेवं प्रीणाति वै पितृन् ॥ ३९
 अर्नुमत्याऽऽदितो विमानशौ कुर्याद्यथाविधि । पितृणां निर्वेषद्रुमौ सूर्ये वा दर्भसंस्तरे ॥ ४०
 शुरुपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणैः । कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु रौहिर्णे न विलङ्घयेत् ॥ ४१
 एवमेते महात्मानो महायोगा महौजसः । सदा वै पितरः पूज्या द्रष्टारो देशकालयोः ॥ ४२
 पितृभक्तिरतो नित्यं योगं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । ध्यानेन मोक्षं गच्छन्ति हित्वा कर्मशुभाशुभम् ॥ ४३
 यज्ञहेतोर्धदुष्टला मोहयित्वा जगत्तदा । गुहायां निहतं योगं कश्यपेन महात्मना ॥ ४४

+ धनुषिद्वाग्दत्तग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । * इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ क. श्रद्धया । घ. द. श्राद्धया । २ घ. 'या । अद्गार' । ३ घ. घ. द. शिल्पं यद्यो' । ४ ग. द. 'सः पण्ड' ।
 ५ ख. पण्ड । घ. शण्डः । ६ ख. 'घ. कार्याः । ६ ख. ग. घ. द. 'वृत्तं तथा । ७ क. ख. घ. 'नाच्छक' । ८ ग. द.
 'क्षवाते' । ९ ख 'तु नायुक्ता वा' । १० ख. सदा । ११ ख. घ. द. 'सुमान्याऽऽदि' । १२ ख. 'मौ सर्वयान्दर्भ' ।
 • ३ घ. 'णः । पितृपक्षे । १४ घ. द. पूज्याः स्रष्टा' ।

(श्राद्धकल्पः)

अमृतं गुह्यमुद्धृत्य योगं योगविदां वैर । प्रोक्तं सनत्कुमारेण मेहान्तं धर्मशाश्वतम् ॥ ८४
 देवाज्ञां परमं गुह्यमृषीणां च परायणम् । पितृभक्त्या प्रयत्नेन पितृभक्तैश्च नित्यशः ॥ ८५
 तं च योगं समासेन पितृभक्तस्तु कृत्स्नशः । प्रयत्नात्प्राप्तुयात्तत्र सर्वमेव न संशयः ॥ ८६
 यस्मै श्राद्धानि देयानि यच्च दत्तं महाफलम् । येषु वाऽप्यक्षयं श्राद्धं तीर्थेषु च नदीषु च ॥
 येषु च स्वर्गप्राप्नोति तत्ते प्रोक्तं ससंग्रहम् ॥ ८७

बृहस्पतिश्वाच—

श्रुत्वैवं श्राद्धकल्पं तु योऽसूयां कुरुते नरः । स मज्जेवरके घोरं नास्तिकस्तपसाऽऽश्रुतः ॥ ८८
 महारोगावमायस्तु स यः संयतमानसः । वेदाश्रमान्मुक्तचित्तः कुम्भीकानधिगच्छति ॥
 जिह्वाच्छेदं स्तेनमेत्य प्राप्तुयस्तेन चैव ह ॥ ८९

सीदन्ति ते सागरे लोष्टभूता योगद्विपः स्थास्यन्ते यावदुर्वी ॥

तस्माच्छ्राद्धे धर्मं उद्दिष्ट एव नित्यं कार्यः श्रद्धधानेन पुंसा ॥ ९०

परिवादो न कर्तव्यो योगिनां च विशेषतः । परिवादात्कृमिभूर्त्वा तत्रैव परिवर्तते ॥ ९१

योगं परिवदेद्यस्तु ध्यानिनां पोषकौरणम् । स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोता यद्य न संशयः ॥ ९२

आवृतं तपसा सर्वं नरकं घोरदर्शनम् । योगीश्वरर्षीवादान्निश्चयं याति मानवः ॥ ९३

योगेश्वराणामाकाशं शृणुयाद्यो यतात्मनाम् । स हि कालं चिरं मज्जेत्कुम्भीपाके न संशयः ॥

मनसा कर्मणा वाचा द्वेषं योगिषु वर्जयेत् । मेल्योन्यं तत्फलं भुङ्क्ते इह चैव न संशयः ॥ ९५

न पारगो विन्दति पारमात्मनस्त्रिलोकमध्ये चरति स्वकर्मभिः ।

ऋचो यजुः साम तद्ग्नपारगो विकारयेवं ह्यनवाप्य सीदति ॥ ९६

विकारपारः प्रकृतेश्च पारगस्त्रिगुणानां त्रिगुणान्तपारगः ।

तत्त्वं चतुर्विंशतियोगपारंगः स पारगो यस्त्वयनान्तपारगः ॥ ९७

कृस्त्वं यथा तत्राविसर्गमात्मनस्तथैव भूयः प्रलयं सदाऽऽत्मनः ।

प्रत्याहरेद्योगवलेन योगवित्स सर्वपारक्रमयानगोचरः ॥ ९८

वेदस्य वेदिता यो वै वेद्यं विन्दति योगवित् । तं वै वेदविदं प्राहुस्तं प्राहुर्वेदपारगम् ॥ ९९

वेद्यं च वेदितव्यं च विदिन्वा वै यथैविति । एवं वेदविदं प्राहुस्ततोऽन्ये वेदचिन्तकाः ॥

यज्ञान्वेदांस्तथा कामाज्ज्ञानानि विविधानि च । प्राप्नोत्यायुःप्रजाश्चैव पितृभक्तो धनानि च ॥

श्राद्धे यः श्राद्धकल्पं वै यस्त्विदं नियतं पठेत् । सर्वाण्येतान्यवयाप्नोति तीर्थं दानफलानि च ॥

स पद्मिपावनश्चैव द्विजानामग्रभुग्भवेत् । अध्याप्य वा द्विजान्सर्वान्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥१०३

यश्चैव शृणुयाज्जित्यमानन्त्यं स्वर्गमश्नुते । अनसूयो जितक्रोधो लोभमोहविचरिजितः ॥ १०४

तीर्थानां च फलं कृत्स्नं दानादीनां तथैव च । मोक्षोपायो तथं श्रेष्ठः स्वर्गोपायो तथं परः ॥

इह चापि परा तुष्टिस्तस्मात्कुर्वीत यत्नतः ॥ १०५

१ ग. द. 'परः'। प्रो'। २ ग. महत्तदर्थं'। ३ ग. 'ति'। स्तेनमपानिहातेदं प्रा'। ४. 'ति'। स्तेनम-
 र्थं जिहातेदं प्रा'। ५. 'ति'। स्तेनमपानिहातेदं प्रा'। ६ ग. 'रिदन्ते'। ५ ग. द. 'कारिण'। ६ ग. 'प्राप्तानि
 नि.गर्भं वा'। ७. द. 'परिचरति नि.गर्भं वा'। ७ ग. य. द. 'रत्नान्तर'। ८ क. रत्नं वा'। ९ ग. य. द.
 'धारिभम्'। १०

इमं विधिं यो हि पठेदतश्चितः समाहितः संसदि पर्वसंधिषु ।

अपत्यभागभवति परेण तेजसा दिवौकसां स व्रजते सलोकताम् ॥ १०६

येन प्रोक्तस्त्वयं कल्पो नमस्तस्मै स्वयंभुवे । महायोगेश्वरेभ्यश्च सदा च प्रणतो ह्यहम् ॥ १०७

इत्येते पितरस्तात देवानामपि देवताः । सप्तस्वतेषु ते नित्यं स्थानेषु पितरोऽव्यथाः ॥ १०८

प्रजापतिमुता ह्येते सर्वे चैव महात्मनः । आद्यो गणस्तु योगानां स नित्यो योगवर्धनः ॥ १०९

द्वितीयो देवतानां तु तृतीयो देवताऽरिणाम् । शेषास्तु वर्णिनां ज्ञेया इति सर्वे प्रकीर्तिताः ॥

देवास्त्वेतान्यजन्ते वै सर्वेष्वेतेष्ववस्थिताः । आश्रमास्तु यजन्त्येतांश्चत्वारस्तु यथाक्रमम् १११

वर्णाश्चापि यजन्त्येतांश्चत्वारस्तु यथाविधि । तथा संकरजाताश्च म्लेच्छाश्चैव यजन्ति वै ११२

पितृंश्च यो यजेद्भक्त्या पितरः पूजयन्ति तम् । पितरः-पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः ॥

पुष्टिं प्रजाश्च स्वर्गं च प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ११३

देवकार्यादपि सूनोः पितृकार्यं विशिष्यते । देवतानां हि पितरः पूर्वमाप्स्यायनं स्वयम् ॥ ११४

न हि योगगतिः सूक्ष्मा पितृणां च परा गतिः । तपसा विप्रकृष्टेण दृश्यते मांसचक्षुषा ॥ ११५

सर्वेषां राजतं पात्रमथवा रजतान्वितम् । पावनं ह्युत्तमं प्रोक्तं देवानां पितृभिः सह ॥ ११६

येषां दास्यन्ति पिण्डांस्त्रीन्वान्धवा नामगोत्रतः । भूमौ कुशोत्तरायां च अपसन्व्यविधानतः ११७

सर्वत्र वर्तमानांस्ते पिण्डाः प्रीगन्ति वै पितृन् । यदाहारो भवेज्जन्तुराहारः सोऽस्य जायते ११८

यथा गोष्ठे प्रनष्टां वै वत्सो विन्दति मातरम् । तथा तं नयते मन्त्रो जन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥ ११९

नाम गोत्रं च मन्त्रश्च दत्तमन्नं नयन्ति तम् । अपि योनिशतं प्राप्तांस्तृप्तिस्ताननुगच्छति ॥ १२०

एवमेवा स्थिता संस्था ब्रह्मणा परमेष्ठिना । पितृणामादिसर्गस्तु लोकानामक्षयार्थिनाम् ॥ १२१

इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः । दौहित्रा यजमानाश्च प्रोक्ताश्चैव मयाऽनेघाः ॥ १२२

लोका दुहितरश्चैव दौहित्राश्च सुतास्तथा । दानानि सह शौचेन तीर्थानि च फलानि च १२३

अक्षयत्वं द्विजाश्चैव यायावरविधिस्तथा । प्रोक्तं सर्वं यथान्यायं यथा ब्रह्माऽब्रवीत्पुरा ॥ १२४

बृहस्पतिरुवाच—

इत्येतदङ्गिराः प्राह ऋषीणां श्रुण्वतां तदा । पृष्टस्तु संशयं सर्वं पितृणां प्राह संसदि ॥ १२५

सत्रे वै वितते पूर्वं तदा वर्षसहस्रिके । यस्मिन्मृहपतिर्ह्यासीद्ब्रह्मा वै देवता प्रभुः ॥ १२६

संवत्सरशतान्पश्च तत्रोपेता इति श्रुतिः । श्लोकाश्चात्र पुरा गीता ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ १२७

दीक्षितस्य तदा सत्रे ब्रह्मणः परमात्मनः । तत्रैव जातमत्युग्रं पितृभाषणार्थिनाम् ॥

लोकानां च हितार्थाय ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ १२८

सूत उवाच—

एवं बृहस्पतिः पूर्वं पृष्टः पुत्रेण धीमता । प्रोवाच पितृवंशं तु यच्चद्वै समुदाहृतम् ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वरुणस्य निबोधत ॥ १२९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते धादकल्पे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

आदितः श्योकानां समष्ट्यङ्काः—७४९१

(श्राद्धकल्पः)

अथ चतुरशीतितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे वरुणवंशवर्णनम् ।

ऋषयश्चैवमुक्तास्तु परं हर्षमुपागताः । परं शुश्रूषवो भूयः पमच्छुस्तदनन्तरम् ॥ १

ऋषय ऊचुः—

वंशानामानुपूर्व्येण राज्ञां चामिततेजसाम् । स्थितिं चैषां प्रभावं च ब्रूहि नः परिपृच्छताम् ॥ २

एवमुक्तस्ततः सूतस्तथाऽसौ लोमहर्षणः । शुश्रूषामुत्तरारुयाने ऋषीणां वाक्यकोविदः ॥ ३

आख्यानकुशलो भूयः परं वाक्यमुवाच ह ।

सूत उवाच—

ब्रुवतो मे निबोधस्व ऋषिराह यथा मम ॥ ४

वंशानामानुपूर्व्येण राज्ञां चामिततेजसाम् । स्थितिं चैषां प्रभावं च ब्रुवतो मे निबोधत ॥ ५

वरुणस्य पत्नी सामुद्री शुनादेवीत्युदाहृता । तस्याः पुत्रौ कलिर्वैद्यः सुता च सुरसुन्दरी ६

कलिपुत्रौ महावीर्यौ जयश्च विजयश्च ह । वैद्यपुत्रौ घृणिश्चैव मुनिश्चैव महाबलौ ॥ ७

प्रजानामनुकामानामन्योन्यस्य प्रभक्षिणौ । भक्षयित्वा तान्न्योन्यं विनाशं समवाप्तुः ॥ ८

कलिः सुरायां संजज्ञे तस्य पुत्रो मदः स्मृतः । त्वाष्ट्रीं हि सा कलेर्भार्या ज्येष्ठा या निकृतिः स्मृता १०

असूतान्यान्कलेः पुत्रांश्चतुरः पुरुषादकान् । नाकं विघ्नं च विख्यातं सद्रमं विघ्नं तथा ॥ १०

अशिरस्कस्तयोर्विघ्नो नाकश्चैवाशरीरवान् । सद्रमश्चैकहस्तोऽभूद्विधमश्चैकपात्स्मृतः ॥ ११

सद्रमस्य तथा पत्नी तामसी पूतना स्मृता । रेवती विधमस्यापि तयोः पुत्राः सहस्रशः ॥ १२

नाकस्य शकुनिः पत्नी विघ्नस्य च अयोमुखी । राक्षसास्तु महाशीर्षाः संध्याद्वयविचारिणः ॥ १३

रेवतीपूतनापुत्रा नैर्ऋता नामतः स्मृताः । ग्रहास्ते राक्षसाः सर्वे बालानां तु विशेषतः ॥

स्कन्दस्तेपामधिपतिर्ब्रह्मणोऽनुमते प्रभुः ॥ १४

वृहस्पतेर्या भगिनी वरुणी ब्रह्मचारिणी । योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता चरते सदा ॥ १५

प्रभासस्य तु सा भार्या वसूनामष्टमस्य तु । विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिमजापतिः ॥

त्वष्टा विराजो रूपाणां धर्मपौत्र उदारधीः । कर्ता शिलासहस्राणां त्रिदशानां च वास्तुकृत् ॥ १७

यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह । मानुषाश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥ १८

प्रैहादी विश्रुता तस्य त्वष्टः पत्नी विरोचना । विरोचनस्य भगिनी माता विशिरसस्तु सा ॥ १९

देवाचार्यस्य महतो विश्वकर्माऽस्य धीमतः । विश्वकर्मात्मजश्चैव विश्वकर्मा मयः स्मृतः ॥ २०

सुरेणुरिति विख्याता स्वसा तस्य यवीयसी । त्वाष्ट्री सा सवितुर्भार्या पुनः संज्ञेति विश्रुता ॥

असूत तपसा सा तु मनुं ज्येष्ठं विवस्वतः । यमौ पुनरसूतासौ यमं च यमुनां च ह ॥ २२

सा तु गत्वा कुरुन्देवी बडवारूपधारिणी । सवितुश्चाश्वरूपस्य नासिकाभ्यां तु तौ स्मृतौ ॥

असूत सा महाभागा त्वन्तरीक्षेऽन्विनौ किल । नासत्यं चैव दत्तं च मार्तण्डस्याऽऽत्मजावुभौ

ऋषय ऊचुः—

कस्मान्मार्तण्ड इत्येष विवस्वानुच्यते बुधैः । किमर्थं साऽश्वरूपा नै नासिकाभ्यामसूयत ॥

एतद्वेदितुमिच्छामस्तत्त्वं विद्महि पृच्छताम् ॥

२०

मृत उवाच—

चिरोत्पन्नमतिभिन्नमण्डं त्वष्ट्रा विदारितम् । दृष्ट्वा गर्भवधाञ्जीतः कश्यपो दुःखितोऽभवत् ॥
 अण्डे द्विधाकृते त्वण्डं दृष्ट्वा त्वष्टारमब्रवीत् । नैतदण्डं भवान्नूनं मार्तण्डस्त्वं भवानघ ॥ २७
 न खल्वयं मृतोऽण्डस्य इति स्नेहात्पिताऽब्रवीत् । तस्य तद्रचनं श्रुत्वा नामान्वर्थमुदाहरत् ॥ २८
 यन्मार्तण्डो भवेत्युक्तः पित्राऽण्डे वै द्विधा कृते । तस्माद्विष्वान्मार्तण्डः पुराणज्ञैर्विभाष्यते २९
 ततः प्रजाः प्रवक्ष्यामि मार्तण्डस्य विवस्वतः । विजज्ञे सवितुः संज्ञाभार्यायां तु त्रयं पुरा ॥ ३०
 मनुर्व्यधीयान्सावर्णिः संज्ञायां च तथाऽश्विनौ । शनैश्चरश्च समैते मार्तण्डस्याऽऽत्मजाः स्मृताः ॥
 विवस्वान्कश्यपाज्ज्ञे दाक्षायण्यां महायशाः । तस्य भार्याऽभवत्स्वाष्ट्री महादेवी विवस्वतः ॥
 सुरेणुरिति विख्याता पुनः संज्ञेति विश्रुता ॥ ३२
 सा तु भार्या भगवतो मार्तण्डस्यातितेजसः । नातुष्यद्दूर्वरूपेण रूपयौवनशालिनी ॥ ३३
 आदित्यस्य हि तद्रूपं मार्तण्डस्य हि तेजसा । गात्रेषु प्रतिरुद्धं वै नातिकान्तमिवाभवत् ॥ ३४
 न खल्वयं मृतो ह्यण्डे इति स्नेहात्तमब्रवीत् । अज्ञानः कश्यपः स्नेहान्मार्तण्ड इति चोच्यते ॥
 तेजस्त्वभ्यधिकं तस्य नित्यमेव विवस्वतः । येनापि तापयामास श्रील्लोकान्कश्यपात्मजः ॥ ३५
 श्रीण्यपत्यानि संज्ञायां जनयामास वै रविः । द्वौ सुतौ तु महावीर्यौ कन्यां कालिन्दिमेव च ॥
 मनुर्विवस्वतो ज्येष्ठः श्राद्धदेवः प्रजापतिः । ततो यमो यमी चैव यमजो संवभृवतुः ॥ ३८
 शातवर्णु तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः । असहन्ती स्वकां छायां सवर्णां निर्ममे पुनः ॥ ३९
 महीमयी तु सा नारी तस्याऽञ्जायासमुद्रता । प्राञ्जलिः प्रयता भूत्वा पुनः संज्ञामभाषत ॥ ४०
 वदस्व किं मया कार्यं सा संज्ञा तामथाब्रवीत् । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः ॥
 त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विशङ्कया । इमौ च वालकौ मह्यं कन्या च वरवर्णिनी ॥ ४२
 भर्त्रे वै नैत्रमाख्येयमिदं भगवते त्वया । एवमुक्त्वाऽब्रवीत्संज्ञां संज्ञां या पार्थिवी तु सा ॥ ४३
 आकेशग्रहणादेवि आशयं नैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि स्वगालयम् ॥
 समाधाय च तां संज्ञा तथेत्युक्ता तथा च सा । त्वष्टुः समीपमगमद्द्रीडितेव तपस्विनी ॥ ४५
 पिता तामागतां दृष्ट्वा क्रुद्धः संज्ञामथाब्रवीत् । भर्तुः समीपं गच्छ त्वं मा जुगुप्स दिवाकरम् ॥
 संवमुक्ता तदा पित्रा नियुक्ता च पुनः पुनः । वर्षाणां तु सहस्रं वै वसति स्म पितुर्गृहे ॥ ४७
 भर्तुः समीपं गच्छ त्वं नियुक्ता च पुनः पुनः । अगमद्दृष्ट्वा भूत्वाऽऽच्छाद्य रूपमनिन्दिता ॥
 उत्तरान्ता क्रुहन्गत्वा तृणान्यथ चचार सा ॥ ४८
 द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्त्य ताम् । आदित्यो जनयामास पुत्रावादित्यवर्चसा ॥
 पूर्वजस्य मनोस्तुल्यो साहस्येन तु तौ भ्रमः । श्रुतश्रवं तु धर्मज्ञं श्रुतकर्माणमेव च ॥ ५०
 श्रुतश्रवा मनुः सोऽपि सावर्णिर्वै भविष्यति । श्रुतकर्मा तु विज्ञेयो ग्रहो वै यः शनैश्चरः ॥ ५१
 मनुरेवाभवत्स वै सार्धर्ण इति बुध्यते । संज्ञा तु पार्थिवी सा वै स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ॥ ५२

१ रा. घ. ड. 'लुकरत्पण्डारलोण्डो द्विधा कृते । त' । २ रा. घ. ड. 'वितुर्भार्या' रीताऽण्डत्वात्तु श्रीपुरा ।
 ३ रा. घ. ड. मनुं यधीयस चैव सावर्णि च त । ४ क. 'ज्ञायः पा' । ५ क प्रम् । ६ क. ग. 'वर्थे द' । ७ ख.
 घ. ड. 'ति क्षोध्यते ।

(आह्वयः)

चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै । मनुस्तच्चाक्षमत्सर्वं यमस्तद्वै न चाक्षमत् ॥ ६३
 बहुशो यस्य मानस्तु (अवमानितश्च बहुशः) सापत्न्यादतिदुःखितः ।
 तां वै रोषाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै यलात् ॥ ६३
 पदा संतर्जयामास संज्ञां वैवस्वतो यमः । सा शशाप ततः क्रोधात्सवर्णा जननी यमम् ॥ ६४
 पदा तर्जयसे यस्मात्पितृभार्यां यशस्विनीम् । तस्मात्तत्रैव चरणः पतिष्यति न संशयः ॥ ६५
 यमस्तु तेन शापेन भृशं पीडितमानसः । मनुना सह धर्मात्मा पितुः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ६६
 भृशं शापभयोद्भिन्नः संज्ञावाक्यैर्विनिर्जितः । बाल्याद्वा यदि वा मोहान्मां भवांस्त्रातुमर्हति ॥
 शस्तेऽहमस्मि लोकेश जनन्या तपतां वर । तत्र प्रसादो नस्त्रातु ह्येतस्मान्महतो भयात् ॥ ६८
 विवस्वानेवमुक्तस्तु यमं प्रोवाच वै प्रभुः । असंशयं पुत्र महद्भविष्यत्यत्र कारणम् ॥ ६९
 येन स्वामाविशत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम् । न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्तुं मातुर्वचस्तव ॥ ६०
 किमयो मांसमादाय यास्यन्ति तु महीं तव । ततः पादं महाप्राज्ञ पुनः संप्राप्यसे मुखम् ॥ ६१
 कृतपेवं वचः सत्यं मानुस्त्व भविष्यति । शापस्य परिहारेण त्वं च त्रातो भविष्यसि ॥ ६२
 आदित्यस्त्वन्नवीत्संज्ञां किमर्थं तनयेषु वै । तुल्येष्वप्यधिकः स्नेह एकस्मिन्क्रियते त्वया ॥ ६३
 सा तत्परिहरन्ती वै नाऽऽचक्षे विवस्वतः । आत्मना स समाधाय योगं तथ्यमपश्यत् ॥ ६४
 तां शत्रुकामो भगवान्नाशाय कुपितः प्रभुः । सा तत्सर्वं यथातत्रमाचक्षे विवस्वतः ॥ ६५
 विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा क्रुद्धस्त्वष्टारमभ्ययात् । त्वष्टा तु तं यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम् ॥
 निर्दग्धकामं रोषेण सान्त्वयामास वै शनैः । तत्रातितेजसा युक्तमिदं रूपं न शोभते ॥ ६७
 असहन्ती तु तत्संज्ञा वने चरति शौहनले । द्रक्ष्यते तां भवानथ स्वां भार्यां शुभचारिणीम् ॥
 श्लाघ्यां यौवनसंपन्नां योगमास्थाय गोपते । अनुकूलं भवेदेवं यदि स्यात्समेयो मतः ॥ ६९
 रूपं निवर्तयेऽथं ते आद्यं श्रेष्ठपरिदम । रूपं विवस्वतस्वासीर्त्तियैर्गूर्वमधस्तथा ॥ ७०
 तेनासी व्रीडितो देवो रूपेण तु दिवस्पतिः । तस्माच्चष्टा स चक्रं तु बहु मेने महातपाः ॥ ७१
 अनुज्ञातस्ततस्त्वष्टा रूपनिवर्तनाय तु । ततोऽभ्युपगमात्त्वष्टा मार्तण्डस्य विवस्वतः ॥ ७२
 भ्रमिमारोप्य तत्रेजः शातयामास तस्य वै । तन्न निर्भासितं तेजस्तेजसाऽपहृतेन तु ॥ ७३
 कान्तात्कान्ततरं द्रष्टुमशुभं शुशुभे ततः । ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वटवां तथा ॥ ७४
 अदृश्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च । अश्वरूपेण मार्तण्डस्तां मुखे समभावयत् ॥ ७५
 मैथुनाय विचेष्टन्ती परपुंसोपशङ्कया । सा तन्निरधमच्छक्रं नासिकाभ्यां विवस्वतः ॥ ७६
 देवौ तस्मादजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्वैव दत्तश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ॥ ७७
 मार्तण्डस्य सुतावेतावष्टमस्य प्रजापतेः । तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्करैः ॥ ७८
 सा तं दृष्ट्वा तदा भार्यां तुतोप च मुपोह च । यमस्तु तेन शापेन भृशं पीडितमानसः ॥ ७९
 धर्मेण रज्जयामास धर्मरार्जस्ततस्तु सः । सोऽलभत्कर्मणा तेन शुभेन परमद्युतिः ॥ ८०
 पितृणामाधिपत्यं च लोकपालत्वमेव च । मनुः प्रजापतिस्त्वेवं सावर्ण्यः स महायशाः ॥ ८१
 भान्वसौ नागते तस्मिन्मनुः सावर्णिकेऽन्तरे । मेरुपृष्ठे सुरम्भे वै अद्यापि चरते प्रभुः ॥ ८२

१ क. ग. श्लाघे । २ ग. घ. द. 'मय मतम् । रु' । ३ ख. ग. 'निर्विते' । ४ ख. ग. घ. द. 'र तता ह' ।

५ ख. ग. घ. द. भार्या । ६ ग. 'जस्तुत' । ७ ख. घ. द. भाव्याः सोऽता । ८ ख. घ. द. 'ष्टे तपो पौरुषार्थ' ।

भ्राता शनैश्चरस्तत्र ग्रहत्वं स तु लब्धवान् । त्वष्टा तु तेन रूपेण त्रिष्णोश्चक्रमकल्पयत् ॥
 महाप्रतिहतं युद्धे दानवपतिवारणे ॥ ८३
 यवीयसी तयोर्या तु यमुना च यशस्विनी । अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ॥ ८४
 यस्तु ज्येष्ठो महातेजाः सर्गो यस्य तु सांप्रतम् । विस्तरं तस्य वक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ ८५
 इदं तु जन्म देवानां शृणुवाद्वा पठेत् वा । वैवस्वतस्य पुत्राणां सप्तानां तु महौजसाम् ॥
 आपदं प्राप्य मुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ८६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतोत्पत्तिवर्णनं नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—७६५७

अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे वैवस्वतमनुवंशवर्णनम् ।

सूत उवाच—

ततो मन्वन्तरेऽतीते चाक्षुषे दैवतैः सह । वैवस्वताय महते पृथिवीराज्यमादिशत् ॥ १
 तस्य वैवस्वतो वक्ष्ये सांप्रतस्य महात्मनः । आनुपूर्व्येण वै विधाः कीर्त्तमानं निबोधत ॥ २
 मनोर्वैवस्वतस्येह सर्गमादाय सांप्रतम् । मनोः प्रथमजस्याऽऽसन्नव पुत्रास्तु तत्समाः ॥ ३
 इक्ष्वाकुर्नहुपश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तस्तथा प्रांशुर्नाभागोऽरिष्ट एव च ॥
 करूपश्च पृषधश्च नवैते मानवाः स्मृताः ॥ ४
 ब्रह्मणा तु मनुः पूर्वं चोदितस्तुं निबोधत । स्रष्टुं प्रचक्रमे कामं निष्फलं समवर्तत ॥ ५
 अथाकरोत्पुत्रकामः परामिष्टिं प्रजापतिः । मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमावपत् ॥ ६
 तत्र दिव्यास्वरधरा दिव्याभरणभूषिता । दिव्यसंनहना चैव इडा जज्ञे इति ध्रुतिः ॥ ७
 तामिलेत्यथ होवाच मनुर्दण्डधरः स्मृतः । अनुगच्छामि भद्रं ते तमिला प्रत्युवाच ह ॥ ८
 धर्मयुक्तमिदं वाच्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् । मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर ॥ ९
 तयोः सकाशं यास्यामि मानो धर्मो हतोऽवधीत् । सैवमुक्त्वा पुनर्देवी तयोरन्तिक्रमागमत् ॥ १०
 गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । अंशोऽस्मि युवयोरजाता देवौ । किं करवाणि वीम ॥
 मनुर्नैवाहमुक्ताऽस्मि अनुगच्छस्व मामिति । तथा तु वदतां साध्वीमिडामाश्रित्य तावुभौ ॥ १२
 देवौ च मित्रावरुणाविदं वचनमचतुः । अनेन तव धर्मज्ञे प्रश्रयेण दमेन च ॥ १३
 सत्येन चैव सुश्रोणि धीतौ स्वो वरवाणिनि । आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्या प्रयास्यसि ॥
 सुद्युम्न इति विख्यातिस्रपु लोकेषु पूजितः । जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वैशविवर्धनः ॥ १५
 मानवः सा तु सुद्युम्नः स्त्रीर्भावमगमत्प्रभुः । सा तु देवी वरं लब्ध्वा निवृत्ता पितरं प्रति ॥ १६
 वृधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमाञ्जिता । सोमपुत्राद्वयवाचाभ्या ऐलो जज्ञे पुरूरवाः ॥ १७
 वृधात्सा जन्धित्वा तु सुद्युम्नं पुनरागता । सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रवः परमधार्मिकाः ॥ १८

(वैवस्वतमनुवंशगान्धर्वमूर्छनाकथनम्)

उत्कलश्च गपथैश्च विनताश्वस्तथैव च । उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं विनताश्वस्य पश्चिमम् ॥

दिक्ष्ववातस्य राजर्षेर्गयस्य तु गया पुरी ॥ १९

प्रविष्टष्टे मनौ तस्मिन्प्रजाः सृष्ट्वा दिवाकरः । दशधा तदधत्सेत्रमकरोत्पृथिवीमिमाम् ॥ २०

इक्ष्वाकुरेव दायादानन्पान्दश समाप्नुयात् । कन्याभावात्तु सुद्युन्नो नैनं भागमवाप्नुयात् ॥ २१

वशिष्टवचनाद्याऽऽसीत्पतिष्ठा नो महाद्युतिः । प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युन्नस्य महात्मनः ॥ २२

तत्पुरुवरसे मादाद्रौष्ट्रं प्राप्य महायज्ञाः । मानवेभ्यो महाभोगा स्त्रीपुंसोर्लक्षणं प्रति ॥

मानवः स तु सुद्युन्नः स्त्रीभावमगमत्पुनः ॥ २३

एतच्छ्रुत्वा तु रूपयः पमच्छ्रुत्स्वदनन्तरम् । मानवः स तु सुद्युन्नः स्त्रीभावमगमत्कथम् ॥ २४

सूत उवाच—

प्रोवाच वचनं देवी मियहेतोः मियं प्रिया । समे ममाऽऽश्रमे देव यः पुमान्संपवेक्ष्यति ॥

भविष्यति ध्रुवं नागी सा तुल्याप्सरसां शुभा ॥ २५

तत्र सर्वाणि भूतानि पिशाचाः पशवश्च ये । स्त्रीभूताः सह रुद्रेण क्रीडन्त्यप्सरसो यथा ॥ २६

उमावनं प्रविष्टस्तु स राजा मृगयां गर्तः । पिशाचैः सह भूतैस्तु रुद्रैः स्त्रीभावमरिष्यते ॥ २७

तस्मात्स राजा सुद्युन्नः स्त्रीभावं लब्धवान्पुनः । महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनोः सृष्टिकथन नाम पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७०६५

अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ।

तत्र वैवस्वतमनुवंशगान्धर्वमूर्छनाकथनम् ।

सूत उवाच—

निसर्गं मनुपुत्राणां विस्तरेण निबोधत । पृथग्रो दिंसयित्वा तु गुरोः०र्गावमभक्षयत् ॥ १

ज्ञापाच्छ्रुत्स्वमापन्नक्षयवनस्य महात्मनः । करूपस्य तु काहंपाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ २

सर्हंसक्षत्रियगणविकान्तः संवभूव ह । नाभागोऽरिष्टपुत्रस्तु विद्वानासीद्भलन्दनः ॥ ३

भलन्दनस्य पुत्रोऽभूत्प्रांशुर्नाम महाबलः । प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः प्रजानिरिति विश्रुतः ॥ ४

प्रजानेरभवत्पुत्रः खनित्रो नाम वीर्यवान् । तस्य पुत्रोऽभवच्छ्रीमान्क्षुपो नाम महायज्ञाः ॥ ५

क्षुपस्य विंशः पुत्रस्तु प्रतिभानं वभूव ह । विंशपुत्रस्तु कल्याणो विविंशो नाम धार्मिकः ॥ ६

विविंशपुत्रो धर्मात्मा खनिनेत्रः प्रतापवान् । करन्धमस्तस्यपुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् ॥ ७

करन्धमस्तुतथापि आविक्षिन्नाम वीर्यवान् । आविक्षितो व्यतिक्रामत्पितरं गुणवत्तया ॥ ८

भैरुचो नाम धर्मात्मा चक्रवर्तिसमो नृपः । संवर्तेन दिवं नीतः ससुहृत्सह वान्धवैः ॥ ९

* अत्राऽऽपेत्वादाकारैकदिताभावः ।

भ्राता शनैश्चरस्तत्र ग्रहत्वं स तु लब्धवान् । त्वष्टा तु तेन रूपेण विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ॥
 महाप्रतिहतं युद्धे दानवप्रतिवारणे ॥ ८३
 यवीयसी तयोर्था तु यमुना च यशस्विनी । अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ॥ ८४
 यस्तु ज्येष्ठो महातेजाः सर्गो यस्य तु सांपतम् । विस्तरं तस्य वक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ ८५
 इदं तु जन्म देवानां शृणुवाद्वा पठेत् वा । वैवस्वतस्य पुत्राणां सप्तानां तु महौजमाम् ॥
 आपदं प्राप्य मुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ८६

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रौंके वैवस्वतोत्पत्तिवर्णनं नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७५५७

अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे वैवस्वतमनुवंशवर्णनम् ।

सूत उवाच—

ततो मन्वन्तरेऽनीते चाक्षुषे दैवतैः सह । वैवस्वताय महते पृथिवीराज्यमादिशत् ॥ १
 तस्य वैवस्वतो वक्ष्ये सांपतस्य महात्मनः । आनुपूर्व्येण वै त्रिधाः कीर्त्यमानं निबोधत ॥ २
 मनोर्वैवस्वतस्येह सर्गमादाय सांपतम् । मनोः प्रथमजस्याऽऽसत्तत्र पुत्रास्तु तत्समाः ॥ ३
 इक्ष्वाकुर्नहुपथैव धृष्टः शर्यातिरेव च । नरिष्पन्तस्तथा प्रांशुर्नाभागोऽरिष्ट एव च ॥
 करूपश्च पृषधश्च नवैते मानवाः स्मृताः ॥ ४
 ब्रह्मणा तु मनुः पूर्वं चोदितस्तु निबोधत । स्रष्टुं प्रचक्रमे कामं निष्फलं समवर्तत ॥ ५
 अथाकरोत्पुत्रकामः परामिष्टिं प्रजापतिः । मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमानवत् ॥ ६
 तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता । दिव्यसंनहना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः ॥ ७
 तागिलेत्यथ होवाच मनुर्दण्डधरः स्मृतः । अनुगच्छामि भद्रं ते तमिला प्रत्युवाच ह ॥ ८
 धर्मयुक्तमिदं वाच्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् । मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर ॥ ९
 तयोः सकाशं यास्यामि मानो धर्मो हतोऽवधीत् । सैवमुक्त्वा पुनर्देवी तयोरन्तिकमगमत् ॥ १०
 गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । अंशेऽस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि वाम् ॥
 मनुर्नैवाहमुक्ताऽस्मि अनुगच्छस्व मामिति । तथा तु वदतीं साध्वीमिडामाश्रित्य तातुभौ ॥ १२
 देवौ च मित्रावरुणाविदं वचनमूचतुः । अनेन तव धर्मज्ञे प्रश्रयेण दमेन च ॥ १३
 सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वो वरवाणिनि । आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्या प्रयास्यसि ॥
 सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रपु लोकेषु पूजितः । जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वैवस्वतविवर्धनः ॥ १५
 मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीर्भावमगतप्रभुः । सा तु देवी वरं लब्ध्वा निवृत्ता पितरं प्रति ॥ १६
 बुधेनान्तरमासाथ मैथुनायोपमन्विता । सोमपुत्राद्वयवाचास्या ऐलो जज्ञे पुरूरवाः ॥ १७
 वधात्सा जनयित्वा तु सुद्युम्नं पुनरागता । सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रपुः परमधार्मिकाः ॥ १८

१ क. 'या तु ते' । २ ख. ग. घ. ङ. 'रणम् । य' । ३ ख नं भगवै' । ४ ग. ङ 'स्तु प्रत्रो' । ५ ख. प 'संहनना । ६ ख ङ. मनो । ७ क. ग. घ । ८ ख. घ. ङ. 'भागमगमत्पुनः सा ।

(वैवस्वतमनुवंशगान्धर्वमूर्च्छनाकथनम्)

उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वस्तथैव च । उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं विनताश्वस्य पश्चिमम् ॥

दिक्ष्ववातस्य राजर्षेर्गयस्य तु गया पुरी ॥

१९

प्रविष्टे पनौ तस्मिन्प्रजाः सृष्ट्वा दिवाकरः । दशधा तदधत्सेत्रमकरोत्पृथिवीमिमाम् ॥

२०

इक्ष्वाकुरेव दायादानन्यान्दश समाप्नुयात् । कन्याभावात्तु सुद्युम्नो नैनं भागमवाप्नुयात् ॥

२१

वशिष्टवचनाच्चाऽऽसीत्प्रतिष्ठां नो महाद्युतिः । प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥

२२

तत्पुरुवरसे प्रादाद्राष्ट्रं प्राप्य महायशाः । मानवेभ्यो महाभोगा स्त्रीपुंसोर्लक्षणं प्रति ॥

मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभावमगमत्पुनः ॥

२३

एतच्छ्रुत्वा तु ऋषयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम् । मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभावमगमत्कथम् ॥

२४

सूत उवाच—

प्रोवाच वचनं देवीं मियहेतोः मियं मिया । समे ममाऽऽश्रमे देव यः पुमान्संपवेक्षति ॥

भविष्यति ध्रुवं नागी सा तुल्याप्सरसां शुभा ॥

२५

तत्र सर्वाणि भूतानि पिशाचाः पशवश्च ये । स्त्रीभूताः सह रुद्रेण क्रीडन्त्यप्सरसो यथा ॥

२६

ज्जावनं प्रविष्टस्तु स राजा मृगयां गर्तः । पिशाचैः सह भूतैस्तु रुद्रैः स्त्रीभावमास्थिते ॥

२७

तस्मात्स राजा सुद्युम्नः स्त्रीभावं लब्धवान्पुनः । महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

२८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनोः सृष्टिकथनं नाम पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७०६५

अथ पदशीतितमोऽध्यायः ।

तत्र वैवस्वतमनुवंशगान्धर्वमूर्च्छनाकथनम् ।

सूत उवाच—

निसर्गं मनुपुत्राणां विस्तरेण निवोपत । पृथ्वीं हिंसयित्वा तु गुरोर्भावमभक्षयत् ॥

१

शापाच्छ्रुत्त्वापन्नश्चयवनस्य महात्मनः । करूपस्य तु कारुणाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥

२

सहस्रक्षत्रियगणविक्रान्तः संवभूव ह । नाभागोऽरिपुत्रस्तु विद्वान्नासीद्भलन्दनः ॥

३

भलन्दनस्य पुत्रोऽभूत्प्रांशुर्नाम महाबलः । प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः प्रजानिरिति विश्रुतः ॥

४

प्रजानेरभवत्पुत्रः खनित्रो नाम वीर्यवान् । तस्य पुत्रोऽभवच्छ्रीमान्क्षुपो नाम महायशाः ॥

५

क्षुपस्य विशः पुत्रस्तु प्रतिभानं वभूव ह । विशपुत्रस्तु कल्याणो विविंशो नाम धार्मिकः ॥

६

विविंशपुत्रो धर्मात्मा खनिनेत्रः प्रतापवान् । करन्धमस्तस्यपुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् ॥

७

करन्धमस्तथापि आविक्षिन्नाम वीर्यवान् । आविक्षितो व्यतिक्रामत्पितरं गुणवत्तया ॥

८

भैनुत्तो नाम धर्मात्मा चक्रवर्तिसमो नृपः । संवर्तेन दिवं नीतः ससुहृत्सह चान्यथैः ॥

९

* अत्राऽऽपत्यादाकारकादेशाभावः ।

१ ख. घ. ड. वितता । २ क. दिक्षु वा । ग. ड. दिस्पूर्वां तु च रा । ३ घ. ड. 'छाने म' । ४ ख. ग. घ. ड. 'द्राज्यं प्रा' । ५ ख. ग. घ. भागर्त्सी । ६ क. ग. घ. 'तः । सदापिशाचर्भू' । ७ क. 'रुद्रैः स्त्री' । ८ घ. माधिते । ९ क. 'रुद्रः क्षत्रियो युद्धदुर्मदः । त' । १० घ. ड. 'हसं क्षत्रियगणा वि' । ११ क. 'भा न व' । १२ घ. ड. महतो ।

विवादोऽत्र महानासीत्संवर्तस्य वृहस्पतेः । ऋद्धिं दृष्ट्वा तु यज्ञस्य कुद्धस्तस्य वृहस्पतिः ॥ १०
 संवर्तेन हृते यज्ञे कुकोप सुभृशं तदा । लोकानां स हि नाशाय दैवतैर्हि प्रसादितः ॥ ११
 मनुक्तशक्रवर्ती स नरिण्यन्तमवाप्तवान् । नरिण्यन्तस्य दायादो राजा दण्डधरो दमः ॥ १२
 तस्य पुत्रस्तु विक्रान्तो राजाऽऽसीद्राष्ट्रवर्धनः । सुधृती तस्य पुत्रस्तु नरः सुधृतिनः सुतः ॥ १३
 केवलस्तस्य पुत्रस्तु घन्धुमान्केवलतात्मजः । अथ घन्धुमतः पुत्रो धर्मात्मा वेगवानृपः ॥ १४
 वुधो वेगवतः पुत्रस्तृणविन्दुर्वृधात्मजः । त्रेतायुगमुखे राजा तृतीये संवभूव ह ॥ १५
 कन्या तु तस्य द्रविडा माता विश्रवसो हि सा । पुत्रश्चास्य विशालोऽभूद्राजा परमधार्मिकः ॥ १६
 विशालस्य समुत्पन्ना विशाला येन निर्मिता । विशालस्य सुतो राजा हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १७
 सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरम् । सुचन्द्रतनयो राजा धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १८
 धूम्राश्वतनयो विद्वान्मृञ्जयः समपद्यत । मृञ्जयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १९
 कृशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः । कृशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ २०
 सोमदत्तस्य राजर्षेः सुतोऽभूज्जनमेजयः । जनमेजयात्मजश्चैव प्रेमतिर्नाम विश्रुतः ॥ २१
 तृणविन्दुप्रसादेन सर्वे वैशालका नृपाः । दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ २२
 शर्यातीर्मिथुनं त्वासीदानार्तो नाम विश्रुतः । पुत्रः सुकन्या कन्या च भार्या या च्यवनस्य तु ॥
 आनार्तस्य तु दायादो रेवो नाम्ना तु वीर्यवान् । आनार्तो विपयो यस्य पुरी चापि कुशस्थली
 रेवस्य रेवतः पुत्रः ककुब्धी नाम धार्मिकः । ज्येष्ठो भ्रातृशतस्याऽऽसीद्राजा प्राप्य कुशस्थलीम् ॥
 कन्यया सह श्रुत्वा च गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके । मुहुर्तं देवदेवस्य मूर्त्यं बहुयुगं विभोः ॥ २६
 आजगाम युवा चैव स्वां पुरीं यादवैर्घृताम् । कृतां द्वारवर्ती नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ २७
 भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तो वसुदेवपुरोगमैः । तां कथां रेवतः श्रुत्वा यथातच्चमारिंदमः ॥ * २८
 +कन्यां तु बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिवरं मेरोस्तपसि संस्थितः ॥
 रेमे रामश्च धर्मात्मा रेवत्या सहितः किल । तां कथामृपयः श्रुत्वा पप्रच्छुस्तदनन्तरम् ॥ ३०

ऋषय ऊचुः—

कथं बहुयुगे काले व्यतीते सूतनन्दन । न जरां रेवतीं प्राप्तां पलितं च कुतः प्रभो ॥ ३१
 मेरुं गतस्य वा तस्य शर्यातेः संततिः कथम् । स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 कियन्तो वा सुरगणा गन्धर्वास्त्रत्र कीदृशाः । यच्छ्रुत्वा रेवतः कालान्मुहूर्तमिव मन्यते ॥ ३३

सूत उवाच—

न जरा क्षुत्पिर्पासा वा न च मृत्युभयं ततः । न च रोगः प्रभवति ब्रह्मलोकगतस्य हि ॥ ३४
 गान्धर्वं प्रति यद्यापि पृष्टस्तु मुनिसत्तमाः । ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सुव्रतां ॥ ३५

* अत्रैवाध्यायसमाप्तिः ख. घ. पुस्तकयोः । + कन्या तु बलदेवाय इत्यारम्य सप्ताशीतितमाध्यायस्यसप्तत-
त्वस्वर तु य इत्यन्तप्रत्ययः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ग. द. 'न्तरः । सु' । २ ख. 'प्रमिति' । ३ ख. 'सीदन्ती' । ४ ख. 'मार्त' । ग. 'गार्त' । ५ ख. घ. द. 'सा वातु' ।
६ ख. 'त्वा जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम्' । घ. 'त्वा कथितं वै पुरा सुत' । ७ द. 'सा रेवतं च ककुब्धिनम् । मे' । ८ ग.
द. 'गोमे वा । ९ क. 'मि यथा' । १० ग. द. 'ताः । तु न उवाच' । ११ ।

। (वैश्वस्यतमनुवंसामान्यवैमूर्त्तनालशयकथनम्)

सूत उवाच—

सप्त स्वराह्वयो प्राया मूर्च्छनास्वेकाविंशतिः । तालाश्रैकोनपञ्चाशदित्येतस्वरमण्डलम् ॥ ३६
पद्भ्रजपौ च गान्धारी मध्यमः पञ्चमस्तथा । धैवतश्चापि विशेषस्तथा चापि निपादवान् ॥ ३७
सौवीरी मध्यमप्राप्तो हरिणास्या तथैव च । स्यात्कलोपैत्रलोपेता चतुर्था शुद्धमध्यमा ॥ ३८
आर्हा च पावनी चैव दृष्टाका च यथाक्रमम् । मध्यमप्राप्तिकाः स्थाताः पद्भ्रजप्राप्तं नियोजत ॥
उत्तरमन्द्रा जननी तथा या चोत्तरायता । शुद्धपद्भ्रजा तथा चैव जानीयात्सप्तमी च ताम् ॥ ४०

गान्धारप्राप्तिकाश्चान्यान्कीर्षमानान्विबोधत । आग्निष्टोमिकमाद्यं तु द्वितीयं वाजपेयिकम् ॥ ४१

तृतीयं पौण्ड्रकं प्रोक्तं चतुर्थं चाऽऽश्वमेधिकम् । पञ्चमं राजसूयं च षष्ठं चक्रमुवर्णकम् ॥ ४२

सप्तमं गोसत्वं नाम महाष्टष्टिकमष्टमम् । ब्रह्मदानं च नवमं प्राजापत्यमनन्तरम् ॥ ४३

नागपक्षाश्रयं विद्याहोतारं च तथैव च । ह्यक्रान्तं मृगक्रान्तं विष्णुक्रान्तं मनोहरम् ॥ ४४

सूर्यक्रान्तं वरेण्यं च मत्तकोकिलैवादिनम् । सावित्रमर्षसावित्रं सर्वतोमद्रमेव च ॥ ४५

सुवर्णं च सितन्द्रं च विष्णुवैष्णुवराधुभौ । सामरं विजयं चैव सर्वभूतमनोहरम् ॥ ४६

हंसं ज्येष्ठं विजानीमस्तुम्बुहमियमेव च । मनोहरमशत्रुं च गन्धर्वात्तुगतश्च यः ॥ ४७

अलम्बुवैष्टश्च तथा नारदमिय एव च । कथितो भीमसेनेन नागार्णवा यथा मियः ॥ ४८

विकलोपनीतविनता श्रीरारुयो भार्गवमियः । अश्विभिरम्पथ शुक्रश्च पुण्यः पुण्यारकः स्मृतः ॥

विचतिर्षधयग्रामः पद्भ्रजग्रामश्चतुर्दश ॥

४९

तथा पद्भ्रजश्रेष्ठान्ति गान्धारग्रामसंस्थितान् । ससौवीरा तु गान्धारी ब्रह्मणा ह्युपगीयते ॥ ५०

उत्तरादिस्वरस्यैव ब्रह्मा वै देवताऽत्र च । हरिदेशसमुत्पन्ना हरिणास्या व्यजायत ॥

मूर्च्छना हरिर्णास्यैव अस्या इन्द्रोऽधिदैवतम् ॥

५१

करोपनीतवितता महद्भिः स्वरमण्डले । सा कलोपनता तस्मान्मारुतश्चात्र दैवतम् ॥ ५२

भरुदेशसमुत्पन्ना मूर्च्छना शुद्धमध्यमा । मध्यमोऽत्र स्वरः शुद्धो गन्धर्वश्चात्र देवता ॥ ५३

सूर्यः सह संचरते सिद्धानां मार्गदर्शने । यस्मात्तस्मारस्मृता मार्गा मृगेन्द्रोऽस्थीश्च देवता ॥ ५४

सा चाऽऽश्वपसमायुक्ता अनेकान्पौरवाञ्छवान् । मूर्च्छना योजना क्षेत्री रजसा रजनी ततः ॥

तांश्च उत्तरमन्द्रांशः पद्भ्रजदैवतकां विदुः । तस्मादुत्तरार्त्तलं च प्रथमं स्वेयायतं विदुः ॥

तस्मादुत्तरमन्द्रोऽयं देवताऽस्य ध्रुवो ध्रुवम् ॥

५६

आषामादुत्तरत्वाश्च धैवतस्योत्तरायणः । स्यादियं मूर्च्छना क्षेत्रं पितरः श्राद्धदेवताः ॥ ५७

शुद्धपद्भ्रजस्वरं कृत्वा यस्मादाग्ने महर्षयः । उपतिष्ठन्ति तस्पाचं जानीयाच्छुद्धपद्भ्रजिकम् ॥ ५८

* इवमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ग. ड. 'तन्नाथै' । २ ग. ड. 'प्रामेह' । ३ ड. 'पननीषे' । ४ ग. ड. 'निकाशान्याः कीर्षमाना निः ।
० ड. 'हृत्पुत्रुमर्ष' । ६ ग. ड. 'म गोत' । ७ ग. ड. 'लवापि सा च जीवर्न ह्यपि । मा । ८ ड. सुमर्द्र' । ९ ग. 'गम्भु-
शेष्ठ' । १० ग. ड. 'णा भवादि' । ११ ग. ड. 'वीरा तु सौवीरी ब्रह्मणो ह्यु' । १२ ग. ड. 'णाश्वैव हृत्पथाव्यापि' ।
१३ ग. 'नीता विचला म' । ड. 'जीताविधिता म' । १४ ड. 'मगुदे' । १५ ड. 'स्यविदैवतम् । सा । १६ ग. ड. 'पा
स्वराज' । १७ ग. ड. 'तानि उ' । १८ ग. ड. 'ताया च । १९ ग. स्वयय । २० क. 'म । अषामादु' । २२ ग
ड. 'पद्भ्रज' ।

यः सेतां मूर्च्छनां कृत्वा पञ्चमस्वरको भवेत् । यक्षीणां मूर्च्छना सा तु वांक्षिका मूर्च्छना स्मृता ॥
 नागदृष्टीविषया गीता नोपसर्पन्ति मूर्च्छनाम् । भवेन्तीव हृता ह्येते ब्राह्मणा नागदेवताः ॥
 (*अहीनां मूर्च्छना शेषा वरुणश्चात्र देवता । +जलाधिपेन दृष्टा स्यादप्सु लीला तथैव च ॥
 शकुन्तकानां कृत्वा च उपेगायन्ति किंनराः । उच्यते मूर्च्छना तस्मात्पक्षिराजोऽत्र देवता ॥ ६२
 [×मनो मन्दयती तेषां मूर्च्छना मन्दनीत्यपि । ऋषीणां स्वातकानां च विश्वे देवात्र(स्तु)दैवतम् ॥
 अश्वक्रमेतकतावा रमन्ते चाऽत्र वाजिनः । अश्वक्रमेति नित्या वै अश्विनी चाऽत्र दैवतम् ॥
 + गान्धारारामशब्देन गां धारयतेऽर्थतः । तस्माद्दिशुद्गान्धारी गन्धर्वश्चाधिदैवतम् ॥ ६५
 गान्धारानन्तरं गत्वा सृष्टेयं मूर्च्छना यतः । तस्माद्भुत्तरगान्धारी वसवश्चात्र देवताः ॥ ६६
 सेयं सल्लु महाभूता पितामहमुपस्थिता । पद्भ्येयं मूर्च्छना तस्मात्स्मृता ह्यनलदेवता ॥ ६७
 दिव्येयं चाऽऽयता तेन मन्दपट्टा च मूर्च्छने । निष्टयगुणनामानं पथमं चात्र दैवतम् ॥ ६८
 पूर्णाः सप्त स्वरा ह्येवं मूर्च्छनाः संपकीर्तिताः । नानासाधारणाश्चैव पदेवानुविदस्तथा ॥ ६९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनुवंशगान्धर्वमूर्च्छनालक्षणवचनं नाम
 षडशतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ७६७४

अथ सप्तमीतितमोऽध्यायः ।

गीतालंकारनिर्देशः ।

पूर्वाचार्यमतं बुद्ध्या प्रवक्ष्याम्यनुपूर्ववाः । विशतं वै अलंकारस्तान्पे निगदतः कृणु ॥
 अलंकारास्तु चक्षुष्याः स्वैः स्वैर्वर्णैः महत्तवः । संस्थानयोगैश्च तयो पदानां चान्ववेक्षया ॥ २
 वाक्यार्थपदयोगार्थैरलंकारस्य पूरणम् । पदानि गीतकस्याऽऽहुः पुरस्तात्पृष्ठतोऽथवा ॥ ३
 स्थानानि त्रीणि जानीयादुरः कण्ठः निरस्तथा । एतेषु त्रिषु स्थानेषु पृष्ठतो विविहत्तमः ॥ ४
 चत्वारः प्रकृतौ वर्णाः भविचारक्षतवैभः । विकल्पमष्टधा चैव देवाः षोडशधा विदुः ॥ ५
 स्थायी वैर्णः प्रसंचारी तृतीयमवरोहणम् । आरोहणं चतुर्थं तु नर्णं वर्णविदो विदुः ॥ ६
 तत्रैकः संचरस्थापी सचरीस्तु चरीभवेत् । अथ रोहणवर्णानामवरोहं विनिर्दिशेत् ॥ ७
 आरोहणेन चाऽऽरोहवर्णं वर्णविदो विदुः । एतेषामेव वर्णानामलंकारान्निर्देशतः ॥ ८
 अलंकारास्तु चत्वारः स्थापनी क्रमैरेजिनः । प्रमादश्चाममादश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ९
 विस्वरोष्ट्रकलाश्चैव स्थानादेकान्तरं गीताः । आवर्तस्याक्रमोत्पत्तौ द्वे कार्ये परिणामतः ॥ १०

* धनुर्विद्वान्दंष्ट्रप्रमथो ग. पुस्तके नास्ति । + नास्तीदमर्थ क. पुस्तके । × धनुर्विद्वान्दंष्ट्रप्रमथः क. पुस्तके नास्ति । † एतदर्थस्थान इदमर्थं गाधारवत् शब्देन गाधारेत्यय वा पुनरिति इ. पुस्तके ।

१ ग. द. सर्वा मूर्च्छना भूत्वा यथ मत्तरं । २ द. "ह । पक्षिणा मूर्च्छना भूत्वा पक्षि" । ३ ग. नागाह" ।
 ४ नायादृष्टिमुत्वा गीतां नी" । ५ य. वनीतकृता ह्येते ब्राह्मणा ना" । ५ य. "यमा वाजिनः । ६ क. "य पद्मे सल्लु दृष्टा
 सि" । ७ द. दिव्य पञ्चावपात्रेण । ८ य. द. "चाऽत्र सि" । ९ य. द. "मा पार" । १० ग. पादनि । ११ ग. वर्णं प्र" ।
 १२ ग. द. "म । अरो" । १३ क. "एतव" । १४ ग. द. "भवेत् । अ" । १५ ग. द. "रोहण" । १६ ग.
 ग । १७ ग. द. गत. । १८ ग. "योग्यद्वि" ।

; (गीतालंकारनिर्देशः)

- कुमारमपरं विद्याद्विस्तरं वचनं गतम् । एष वै चोपपाङ्गस्तु कुंतारकैः कलाधिकः ॥ ११
- श्येभस्त्वेकान्तरे जातः कलौमात्रान्तरे स्थितः । तस्मिंश्चैव स्वरे वृद्धिस्तिष्ठते तद्विलक्षणा ॥ १२
- श्येनस्तु अपरोहस्तु उत्तरः परिकीर्तितः । कलाकलप्रमाणाद्य सविन्दुर्नाम जायते ॥ १३
- विन्दुरेककला कार्या वर्णान्तस्यायिनी भवेत् । विपर्ययस्वरोऽपि स्याद्यस्य दुर्घटितोऽपि न ॥
- एकान्तरं तु वाद्यं तु पद्जतः परमः स्वरैः । आक्षेपास्क्रन्दनं कार्यं काकस्येवोच्चपुष्कलम् ॥ १५
- संतारौ तौ तु संचार्यौ कार्यं वा कारणं तथै । आक्षिपमवरोद्यापि प्रोक्षमर्घ्यैस्तथै च ॥ १६
- द्वादशं च कलास्थानमेकान्तरगतं ततः । (* म्रेङ्गोलितमलंकारमेवं स्वरतमन्वितम् ॥ १७
- स्वरसंक्रामकाद्यैव ततः प्रोक्तं तु पुष्कलम् । प्रक्षिप्तमेव कलया पादौनीतरयो भवेत् ॥) १८
- द्विकलं वा यथा भूतं यत्तद्ग्रासितमुच्यते । उच्चारोद्विस्वराच्छुद्धा तथा चाष्टस्वरान्तरम् ॥ १९
- यस्तु स्यादवरोहो वा तारतो मन्द्रतोऽपि वा । एकान्तरहिता ह्येते तमेव स्वरैरन्ततः ॥ २०
- मक्षिप्रच्छेदनो नाम चतुष्कलगणः स्मृतः । अलंकारा भवन्त्येते त्रिंशद्ये वै प्रकीर्तिताः ॥
- वर्णस्थानप्रयोगेण कलामात्राप्रमाणतः ॥ २१
- संस्थानं च प्रमाणं च विकारो लक्षणं तथा । चतुर्विधमिदं ज्ञेयमलंकारप्रयोजनम् ॥ २२
- यथाऽऽत्मनो ह्यलंकारो विपर्यस्तोऽतिगर्हितः । वर्णमेवाप्यलं कर्तुं विषमं ह्यात्मसंभवात् ॥ २३
- नानाभरणसंयोगाद्यथा नार्या विभूषणम् । वर्णस्य चैवालंकारो विपर्यस्तोऽतिगर्हितः ॥ २४
- न पाद्रे कुण्डले वृष्टे न कण्ठे रसना तथै । एवमेव ह्यलंकारो विपर्यस्तो विगर्हितः ॥ २५
- क्रियमाणोऽप्यलंकारो रागं यथैव दर्शयेत् । यथोद्विष्टस्य मार्गस्य कर्तव्यस्य विधीयते ॥ २६
- लक्षणं पर्यवस्यापि वर्णिकाभिः प्रवर्तनम् । याथातथ्येन वक्ष्यामि मासोद्भवमुखोद्भवे ॥ २७
- त्रयोविंशत्यशीतिस्तु तेपामेताद्विपर्ययः । पद्जपक्षोऽपि तत्त्वाद्दौ मध्यो हीनस्वरो भवेत् ॥ २८
- पद्जपमध्यमयोश्चैव ग्रामयोः पर्ययस्तथा । भौनो योत्तरमन्द्रस्यै पडेवात्राविकस्य च ॥ २९
- स्वरालंप्रत्ययश्चैव सर्वेषां प्रत्ययः स्मृतः । अनुगम्य वहिर्गीतं विज्ञातं पञ्चदैवतम् ॥ ३०
- गोरूपाणां पुरस्तात्तु मध्यमांशस्तु पर्ययः । तयोर्विभागो गीतानां लार्वेण्यमार्गसंस्थितः ॥ ३१
- अनुपङ्गं मयोद्विष्टं स्वसारं च स्वरान्तरम् । पर्ययः संप्रवर्तेत सप्तस्वरपदक्रमम् ॥ ३२
- गान्धरांशेन गीयन्ते चत्वारि मद्रकानि च । पर्ययो मध्यमश्चैव धैवते तु निपादजैः ॥
- पद्जपर्ययैश्च जानीर्षो मद्रकेण्वेव ज्ञान्तरे ॥ ३३

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

१ ग. ड. 'भारं सपरं विद्याद्विस्तरं च नमरां' । २ ग. ड. 'चात्स्यपा' । ३ ग. कुनारं । ४ ड. कुलोरे ।
 ग. 'कः कुला' । ५ ग. 'लामागितरे' । ६ ग. ड. 'क्षणम् । श्ये' । ७ ग. ड. 'थिनो भ' । ८ ड. 'तौ नमः । ए' ।
 ९ ग. 'तथापुराण्यं तु खद्गान्तः प' । १० ड. 'राच राज्यस्तु खद्गान्तः प' । ११ ड. 'रः । अक्षेपम स्कन्दन-
 कार्यं काकस्येव यद्य' । १२ ड. 'या । अक्षिप्तम्' । १३ क. 'य तथै' । १४ ड. 'स्वरास्वरं च संक्रामकाप्रयोग्य तु ।
 १५ ड. 'दानान्तयो भ' । १६ ग. ड. 'तद्ग्रापित' । १७ ग. 'रापराम् । य' । १८ ड. 'रात्पर' । १९ ग. ड. 'म' ।
 वायः रवः' । १९ ग. ड. 'रत्तं ततः । २० ग. ड. 'विमूषा ह्यात्मसंभवः । न । २१ क. 'यथा । २२ क. 'ध । याभा' ।
 २३ ग. ड. 'मातो यो । २४ ड. 'थ्य पाठवोऽत्र वि' । २५ ग. 'मू । नगोनां पु' । २६ ग. ड. 'वष्ये मा' । २७ ग.
 'स्थितिः । भ' । २८ ग. ड. 'क्षमं मध्यमं चैव ।

बृहदश्वोऽभ्यपिञ्चत्तं तस्मिन्नाष्ट्रे नराधिपः । पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वनं राजा विवेश ह ॥ ३२
बृहदश्वं महाराजं शूरमुचमधार्मिकम् । प्रयातं तमुचङ्कस्तु ब्रह्मर्षिः प्रत्यवारयत् ॥ ३३

उचङ्क उवाच—

भवैता रक्षणं कार्यं तच्चावत्कर्तुमर्हति । निरुद्विगस्तैपः कर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ ३४
ममाऽऽश्रमसमीपेषु समेषु मरुधन्वसु । समुद्रो बालुकापूर्णस्तत्र तिष्ठति भूपते ॥ ३५
देवतानामवध्यस्तु महाकायो महाबलः । अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्ताहितो महान् ॥ ३६
स मनोस्तनयः क्रूरो धुन्धुर्नाम सुदारुणः । शतं लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ॥ ३७
संवत्सरस्य पर्यन्ते स निश्वासं प्रमुञ्चति । यदा तदा मही तत्र चलति स्म सकानना ॥ ३८
तस्य निश्वासवातेन रज उद्भूयते भेहत् । आदित्यपथमारुत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ॥ ३९
सविस्फुलिङ्गं सञ्चालं सधूममतिदारुणम् । तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ॥ ४०
तं वारय महावाहो लोकानां हितकाम्यया । तेजस्ते सुभंहाविष्णुस्तेजसाऽऽप्याययिष्यति ॥ ४१
लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्निहतेऽसुरे । त्वं हि तस्य वधायाद्य समर्थः पृथिवीपते ॥ ४२
विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततोऽनघ । न हि धुन्धुर्भवावीर्यस्तेजसाऽल्पेन शक्यते ॥ ४३
निर्दग्धुं पृथिवीपाल अपि वर्षशतैरिह । वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासंहम् ॥ ४४
एवमुक्तस्तु राजर्षिरुचङ्केन महात्मना । कुबलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मिन्धुन्धुनिवारणे ॥ ४५
राजा संन्यस्तशस्त्रोऽहमयं तु तनयो मम । भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ॥ ४६
स तं व्यादिश्य तनयं धुन्धुमारुणमुद्यतम् । जगाम पर्वतायैव तपसे शंसितव्रतः ॥ ४७
कुबलाश्वस्तु धर्मात्पा पितुर्वचनमास्थितः । सहस्रैरैकैर्विशल्या पुत्राणां सह पार्थिवः ॥
प्रायादुचङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवारणे ॥ ४८
तमाविशत्तो विष्णुर्भगवान्स्वेन तेजसा । उचङ्कस्य'नियोगात्तु लोकानां हितकाम्यया ॥ ४९
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । अद्यममृत्येप नृपो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ५०
दिग्भ्यैः पुष्पैश्च तं देवाः सममंसत अद्भुतम् । स गत्वा पुरुषव्याघ्रस्तनयैः सह वीर्यवान् ॥ ५१
समुद्रं खनयामास बालुकार्णवमन्वयम् । नारायणेन राजर्षिस्तेजसाऽऽप्यायितो हि सः ॥
वभूवातिवलो भूय उचङ्कस्य वशे स्थितः ॥ ५३
तस्य पुत्रैः खनद्भिश्च बालुकान्ताहितस्तदा । धुन्धुरासादितस्तत्र दिशमाश्रित्य पश्चिमात् ॥ ५४
मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्धर्तवान्निव । वारिर्भुंसाव योगेन महोदधिरिवोदये ॥ ५५
सोमस्य सोमपश्रेष्ठ धारोर्मिकलिलो महान् । तस्य पुत्रास्तु निर्दग्धास्त्रिभिर्ह्रनास्तु राक्षसाः ॥
ततः स राजाऽतिवलो धुन्धुवन्धुनिवर्हणः । तस्य वारिपर्यं वेगमपिवत्स नराधिपः ॥ ५७
योगी योगेन वह्निं वा शपथामास वारिणा । निरस्यत्तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ॥ ५८

१ घ. राज्ये मयाधिपम् । २ पु. २ ख. ग. घ. 'यन् । उ' । ३ क. 'वतो र' । ४ घ. घ 'र्हति । नि' । ५ ख. ग. घ. द. 'स्तपधर्तु' । ६ ग. द. 'पु परितस्तु वै । त' । ७ ख. 'नं उज्जिन क इति धृतिः । दे' । घ. 'यं उज्जानक इति धृतिः । दे' । ८ ख. घ. ङ. ञः । 'वेतिलो' । ९ ख. ग. घ. महान् । १० ख. 'स्ते समहद्विष्णु' । ११ द. 'सहद्विष्णु' । १२ ख. ग. घ. द. 'तदम् । ए' । १३ ख. घ. द. 'णमच्युत' । १४ ख. घ. 'ते साधत' । १५ ग. घ. द. 'तोऽरिही । व' । १६ क. 'शुधाव । १७ घ. ग. द. 'स्य त म' ।

(वैवस्वतमनुवंशवर्णनम्)

- उत्तङ्गं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः । उत्तङ्गश्च वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने ॥ ५९
- अदक्षत्स्वाक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चाप्यधृष्यताम् । धर्मे रतिं च सततं स्वर्गे वासं तथाऽक्षयम् ॥
- पुत्राणां चाक्षयाल्लोकान्स्वर्गे ये रक्षसा हताः ॥ ६०
- तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा दृढाश्वो ज्येष्ठ उच्यते । भद्राश्वः कपिलाश्वश्च कनीयांसौ तु तौ स्मृतौ
- धौन्युमारिर्दृढाश्वस्तु हर्षश्वस्तस्य चाऽऽत्मजः । हर्षश्वस्य निकुम्भोऽभूत्सन्नधर्मरतः सदा ॥ ६१
- संहताश्वो निकुम्भस्य श्रुतौ रणविशारदः । कृशाश्वश्चाक्षयाश्वश्च संहताश्वसुतावुभौ ॥ ६२
- तस्य पत्नी हैमवती सती मतिदृष्टनी । विरुयाता त्रिपु लोकेषु पुत्रैस्तस्याः प्रसेनजित् ॥ ६४
- युवनाश्वः सुतस्तस्य त्रिपु लोकेष्वतिष्ठतिः । अत्यन्तधार्मिको गौरी तस्य पत्नी पतिव्रता ॥ ६५
- अभिज्ञस्ता तु सा भर्त्रा नदी सा ब्राह्मदा कृता । तस्यास्तु गौरिकः पुत्रश्चक्रवर्ती बभूव ह ॥
- मांधाता यौवनाश्वो वै त्रैलोक्याविजयी नृपः । अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ पौराणिका द्विजाः ॥
- यावत्सूर्य उदयति यावच्च प्रतितिष्ठति । सर्वं तथौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ६८
- अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं वंशविदो जनाः । यौवनाश्वं महात्मानं यज्वानममितौजसम् ॥
- मांधाता तु तनुर्विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ ६९
- तस्य चैत्ररथी भार्या शशविन्दोः सुताऽभवत् । साध्वी विन्दुमती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥
- पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातृणामयुतस्य सा । तस्यामुत्पादयामास मांधाता त्रीन्सुतान्प्रभुः ॥
- पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दं च विश्रुतम् । अम्बरीषस्य दायादो युवनाश्वोऽपरः स्मृतः ॥ ७२
- हरितो युवनाश्वस्य हारितीः शूर्यः स्मृताः । एते ह्यङ्गिरसः पुत्रौः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥ ७३
- पुरुकुत्सस्य दायादत्सदस्युर्महायशाः । नर्मदायां समुत्पन्नः संभूतस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ७४
- संभूतस्याऽऽत्मजः पुत्रो हनरण्यः प्रतापवान् । रावणो निहतो येन त्रिलोकीविजये पुरा ॥ ७५
- त्रसदश्वोऽनरण्यस्य हर्षश्वस्तस्य चाऽऽत्मजः । हर्षश्वानु दृष्टव्यां जज्ञे वसुमतो नृपः ॥ ७६
- तस्य पुत्रोऽभवद्राजा विधन्वा नाम धार्मिकः । आसीत्त्रैधन्वनश्चापि विद्वांस्रैद्यपासनः प्रभुः ॥
- तस्य सत्यव्रतो नाम कुशरोऽभून्महाबलः । तेन भार्या विदर्भस्य हता इत्वा दिवोकसान् ॥ ७८
- पाणिग्रहणमन्त्रेण निष्ठां संप्रापितेष्विवह । विष्णुशुद्धः सुतस्तस्य विष्णुशुद्धा यतः स्मृताः ॥
- एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः क्षात्रोपेताः समाश्रिताः ॥ ७९
- कामाद्वलाच मोहाच्च संकर्षणवलेन चै । भाविनोऽर्थस्य च बलात्तत्कृतं तेन धीमता ॥ ८०
- तपवर्मेण संयुक्तं पिता र्दय्यारुणोऽत्यजत् । अपध्वंसति बहुशोऽवदक्रोधसमन्वितः ॥ ८१
- पितरं सोऽग्रवीदेकः क्व गच्छामीति वै मुहुः । पिता चैनमथोवाच श्वपाकैः सह वर्तय ॥ ८२
- नाहं पुत्रेण पुशार्थो त्वयाऽद्य कुलपांसन । इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्रचनान्निभो ॥ ८३
- न चैनं धारयामास वसिष्ठो भगवात्पुत्रिणः । स तु सत्यव्रतो र्थामाश्रयपाकावसयान्तिकम् ॥
- पित्रा मुक्तोऽवसद्वीरः पिता चास्य वनं ययौ ॥ ८४

१ रा. ग. ट. 'ने । ददत्तं वाश' । २ क. ये राश' । ३ घ. 'सोऽहम्' । ४ सं. प. 'घाटशाश' । ५ रा. ग. घ. 'ता माता द' । ६ घ. घ. ट. 'प्रयास्याः । ७ रा. प. ४ दिनाः तमजा गौ' । ८ क. ग. ट. वट्टा । ९ रा. ग. पुनः । १० रा. घ. ट. 'ता भू' । ११ सं. प. ट. 'नाः धर्मो' । १२ ग. घ. ट. 'लोकवि' । १३ क. 'अथान् रपन' । १४ ग. ट. मंटा' । घ. 'हर्षेण' । १५ ग. घ. ट. वा । १६ घ. प्रथोगुणे ।

द्वे चापरान्तिके विद्याद्वयं शृङ्गाष्टकस्य तु । प्राकृते वैणवैश्वेव गान्धारांशे प्रयुज्यते ॥	३४
पदस्य तु त्रयं रूपं सप्त रूपं तु कैशिकम् । गान्धारांशेन कात्स्न्येन पर्ययस्य विधिः स्मृतः ॥	३५
एवं चैव क्रमोद्दिष्टो मध्यमांशस्य मध्यमः ॥	३६
यानि गीतानि प्रोक्तानि रूपेण तु विशेषतः । तत्तु सप्तस्वरं कार्यं सप्तरूपं च कैशिकम् ॥	३७
अद्भुदर्शनमित्याहुर्मौने द्वे समके तथा । द्वितीयभावाचरणा मात्रा नाभिप्रतिष्ठिता ॥	३८
उत्तरे च प्रकृत्येवं मात्रा तल्लीयते तथा । हन्तारः पिण्डको यत्र मात्रार्था नातिवर्तते ॥	३९
पादेनैकेन मात्रायां पादानामतिवीरणा । संख्यायाश्चोपह्वननं तत्र यानमिति स्मृतम् ॥	४०
द्वितीयं पादं भङ्गं च ग्रहेणाभिप्रतिष्ठितम् । पूर्वमष्टनृतीये तु द्वितीयं चापरीतके ॥	४१
अर्धेन पादसाम्यस्य पादभागाच्च पञ्चके । पादभागं सपादं तु प्रकृत्यामपि संस्थितम् ॥	४२
चतुर्थमुत्तरे चैव मद्रवत्यां च मद्रके । मद्रके दाक्षिणस्यापि यथोक्ता वर्तते कला ॥	४३
पूर्वमेवानुयोगं तु द्वितीया बुद्धिरिष्यते । पादौ चाऽऽहरणं चास्मत्पारं नात्र विधीयते ॥	४४
एकत्वेभ्योपयोगस्य द्वयोर्बद्धि द्विजोत्तम । अनेकसमवायस्तु पताकाहरिणं स्मृतम् ॥	४५
तिसृणां चैव वृत्तीनां वृत्तौ वृत्ता च दक्षिणा । अष्टौ तु समवायास्ते सौवीरी मूर्च्छना तर्था ॥	४६
कुशत्यनुचरः सत्यं सप्तसच्चस्वरं तु यः । * चित्रशास्त्रासुतं तस्य धार्मिकस्य महात्मनः ॥	४७

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रोत्रे गीतालंकारनिर्देशो नाम सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७७२०

अथाष्टाशीतितमोऽध्यायः ।

वैवस्वतमनुवंशवर्णनम् ।

सूत उवाच—

ककुब्जिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह । हता पुण्यजनैः सर्वा राक्षसैः सा कुशस्थली ॥	१
तद्वै भ्रातृशतं तस्य धार्मिकस्य महात्मनैः । निवध्यमाना रक्षोभिर्दिशः संपाद्रवन्भयात् ॥	२
तेषां तु ते भयाकान्ताः क्षत्रियास्तात्र तत्र हि । अन्ववायस्तु सुमहान्महास्तत्र द्विजोत्तमैः ॥	३
मपता इतिविख्याता दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः । धृष्टस्य धौर्तिकं क्षत्रं रणधृष्टं बभूव ह ॥	४
त्रिसाहस्रं तु सैंगणं क्षत्रियाणां महात्मनाम् । नभगस्य च दाय्यादौ नाभागो नाम वीरवान् ॥	५

* इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके । अस्यार्थस्य न पूर्वापरसंगतिः ।

१ द. 'यमुण्डे' । २ ग. द. 'दत्त्वस्व रूपं तु स' । ३ क. ग. तु कौशिक' । ४ क. ग. वैशिकम् । ५ ग. 'मार्धे मनके । मातृद्वैमके । ६ ग. द. तत्राय । ७ ग. द. 'न्तारोऽपिण्डके य' । ८ द. यां न निव' । ९ ग. द. 'द्वर्न । १० द. 'दभागे य । ११ ग. द. पतिष्ठते । १२ ग. द. 'तामत्य । १३ ग. द. च मन्द्रके । मन्द्रके । १४ ग. द. 'णं वा स्वात्वा' । १५ ग. द. 'त्वमुत्तयो' । १६ द. वृत्ते । १७ क. 'वीरा म्' । १८ ग. 'धा । फरायामुत्त' । द. 'या । फरायामुत्त' । १९ द. 'त्यं पूर्णं सप्तस्व' । २० ग. धर्मिष्ठस्य । २१ ख. ग. प. द. 'नः । ते बध्य' । २२ ख. 'माः । दाय्या इ' । प. माः । सायाग इ' । द. माः । अमता इ' । २३ ख. प. द. धाट्येह । २४ ख. ग. प. द. 'सगणः ।

(वैवस्वतमनुवेशवर्गेणम्)

अम्बरीषस्तु नाभागिर्वैरूपस्तस्य चाऽऽत्मजः । पृषदश्वो विरूपस्य तस्य पुत्रो रथीतरः ॥ ६
एतेऽस्रप्रमसूता वै पुनश्चाङ्गिरसः स्मृताः । रथीतराणां मवराः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥ ७
श्रुवतस्तु मनोः पूर्वमिक्ष्वाकुभिनिःसृतः । तस्य पुत्रशतं त्वासीदिक्ष्वाकोभूरिदक्षिणम् ॥ ९
तेषां ज्येष्ठो विकुक्षिश्च नेमिर्दण्डश्च ते त्रयः । शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चशतं तु ते ॥ ८
उत्तरापथदेशस्य रक्षितारो महीक्षितः । चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च दक्षिणायां च ते दिशि ॥ १०
विंशतिप्रमुखास्ते तु दक्षिणापथरक्षिणः । इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथाऽऽदिशत् ॥ ११

राजोवाच—

मांसमानय श्राद्धेयं मृगान्हत्वा महाबल । श्राद्धमथ नु कर्तव्यमष्टकायां न संशयः ॥ १२
स गतस्तु मृगव्यां वै वचनात्तस्य धीमतः । मृगान्सहस्रशो हत्वा परिश्रान्तश्च वीर्यवान् ॥
भक्षयच्छशकं तत्र विकुक्षिर्मृगयां गतः ॥ ११
आगते स विकुक्षौ तु समांसे सहसैनिके । वसिष्ठं चोदयामास मांसं भोक्षयतामिति ॥ १४
तथेति चोदितो राज्ञा विधिवत्समुपस्थितः । स दृष्टोपहतं मांसं क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १५
दुष्टेणोपहतं मांसं पुत्रेण तव पार्थिव । शशभेत्सादभोज्यं वै तव मांसं महाद्युते ॥ १६
शशो दुरात्मना पूर्वमरण्ये भक्षितोऽनघ । तेन मांसमिदं दुष्टं पितृणां नृपसत्तम ॥ १७
इक्ष्वाकुस्तु ततः क्रुद्धो विकुक्षिमिदमब्रवीत् । पितृकर्मणि निर्दिष्टो, मया त्वं मृगयां गतः ॥
शशं भक्षयसेऽरण्ये निर्घृणः पूर्वमथ नु ॥ १८
तस्मात्परित्यजामि त्वां गच्छ त्वं स्वेन कर्मणा । एवमिक्ष्वाकुना त्यक्तो वसिष्ठवचनात्सुतः ॥ १९
इक्ष्वाकौ संस्थिते तस्मिञ्शशैस पृथिवीमिमाम् । प्राप्तः परमधर्मात्मा स चापोध्याधिपोऽभवत्
तदाऽकरोत्स राज्यं वै वसिष्ठपरिनोदितः । ततस्तेनैतसा पूर्णो राज्यावस्थो महीपतिः ॥ २१
कालेन गतवांस्तत्र स च न्यूनतरां गतिम् । ज्ञात्वैवमेतदारुणानं नाविधिर्भस्येत्तु वै ॥ २२
मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाङ्गम्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २३
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् । इन्द्रस्य नृपभूतस्य ककुत्स्थो जायते पुरा ॥
पूर्वपाटीवके युद्धे ककुत्स्थस्त्वेन स स्मृतः । अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः ॥ २५
वृषदश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादन्धस्तु वीर्यवान् । आंघ्रस्तु यवनाश्वस्तु श्रावस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता । श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महायशः ॥
बृहदश्वस्तथापि कुवलाश्व इति श्रुतिः । यः स धुन्युवघाद्राजा धुन्युमारत्वमागतः ॥ २८

ऋषय ऊचुः—

धुन्वेवार्थं महापाङ्ग श्रोतुमिच्छामि विस्तरात् । यदर्थं कुवलाश्वः स धुन्युमारत्वमागतः ॥ २९
सूत उवाच—
बृहदश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः । सर्वे त्रिधामु निष्पाता बलवन्तो, दुरासदाः ॥ ३०
वभूवुर्धामिकाः सर्वे यज्वानो भूरिदक्षिणाः । कुवलाश्वं महावीर्यं शूरमुजमघामिकम् ॥ ३१

१ क. पचासता स्तु ते । ख. घ. ङ. पचासतास्तुने । २ क. ङ. 'दिष्टे' । ३ ग. घ. ङ. 'बला' ।
ख. 'य शर' । धा । ४ ख. घ. ङ. 'प्रोक्षि' । ५ ख. घ. ङ. 'भस्याद' । ६ क. 'शरी' । ७ घ. 'ये' ।
धुन्युवर्ष ।

- वृहदश्वोऽभ्यपिञ्चत्तं तस्मिन्नाष्ट्रे नराधिपः । पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वनं राजा विवेश ह ॥ ३२
- वृहदश्वं महाराजं शूरमुत्तमधामिकम् । प्रयातं तमुत्तङ्गस्तु ब्रह्मर्षिः मत्स्यवारयत् ॥ ३३
- उत्तङ्ग उवाच—
- भवता रक्षणं कार्यं तत्चावत्कर्तुमर्हति । निरुद्विग्नस्तैपः कर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ ३४
- ममाऽऽश्रमसमीपेषु समेषु मरुधन्वसु । समुद्रो वालुकापूर्णस्तत्र तिष्ठति भूपते ॥ ३५
- देवतानामवध्यस्तु महाकायो महाबलः । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान् ॥ ३६
- स मनोस्तनयः क्रूरो धुन्धुर्नाम सुदारुणः । शतं लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ॥ ३७
- संवत्सरस्य पर्यन्ते स निश्वासं प्रमुञ्चति । यदा तदा मही तत्र चलति स्म सकानना ॥ ३८
- तस्य निश्वासवातेन रज उद्भूयते भेदत् । आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ॥ ३९
- सविस्फुलिङ्गं सज्वालं सधूममतिदारुणम् । तेन राज्ञश्च शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ॥ ४०
- तं वारय महाबाहो लोकानां हितकाम्यया । तेजस्ते सुर्भेहाविष्णुस्तेजसाऽऽप्यायिष्यति ॥ ४१
- लोकाः स्वस्था भवन्त्वथ तस्मिन्विनिहतेऽसुरे । त्वं हि तस्य वधायाद्य समर्थः पृथिवीपते ॥ ४२
- विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततोऽनघ । न हि धुन्धुर्भेहावीर्यस्तेजसाऽऽप्येन शक्यते ॥ ४३
- निर्दग्धुं पृथिवीपाल अपि वर्षशतैरिह । वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासहम् ॥ ४४
- एवमुक्तस्तु राजर्षिरुत्तङ्गेन महात्मना । कुबलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मिन्धुन्धुनिवारणे ॥ ४५
- राजा संन्यस्तशस्त्रोऽहमयं तु तनयो मम । भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ॥ ४६
- स तं व्यादिश्य तनयं धुन्धुमारणमुद्यतम् । जगाम पर्वतायैव तपसे शंसितव्रतः ॥ ४७
- कुबलाश्वस्तु धर्मात्मा पितुर्वचनमास्थितः । सहस्रैरेकैर्विशत्या पुत्राणां सह पार्थिवः ॥ ४८
- प्रायादुत्तङ्गसहितो धुन्धोस्तस्य निवारणे ॥ ४८
- तपाविशत्ततो विष्णुर्भगवान्स्वेन तेजसा । उत्तङ्गस्य निषांगान्तु लोकानां हितकाम्यया ॥ ४९
- तस्मिन्प्रयाते दुर्षपं दिवि शब्दो महानभूत् । अद्यमभृत्येप नृपो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ५०
- द्विष्यैः पुष्पैश्च तं देवाः सममंसत अद्भुतम् । स गत्वा रुरुषव्याघ्रस्तनयैः सह वीर्यवान् ॥ ५१
- समुद्रं खनयामास वालुकार्णवमव्ययम् । नारायणेन राजर्षिस्तेजसाऽऽप्यायितो हि सः ॥ ५२
- वभूवातिबलो भूम उत्तङ्गस्य वशे स्थितः ॥ ५३
- तस्य पुत्रैः खनद्विधं वालुकान्तर्हितस्तदा । धुन्धुरासादितस्तत्र दिशमाश्रित्य पथिमाम् ॥ ५४
- मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्धर्तयन्निव । वारिं सुंसाव योगेन महोदधिरिवोदये ॥ ५५
- सोमस्य सोमपश्रेष्ठ धारोमिकालिलो महान् । तस्य पुत्रास्तु निर्दग्धास्त्रभिक्नान्तु राक्षसाः ॥ ५६
- ततः स राजाऽतिबलो धुन्धुबन्धुनिर्वहणः । तस्य वारिमयं वेगमपिवत्स नराधिपः ॥ ५७
- योगी योगेन वारिं वा शमयामास वारिणा । निरस्यैत्तं महाकायं वलेनोदकराक्षसम् ॥ ५८

१ घ. रात्रे मपिष्यम् । २ पु । ३ ग. घ. प. 'यत् । उ' । ३ क. 'वतो र' । ४ घ. प. 'दंति । नि' । ५ ग. घ. प. 'द' । ६ ग. घ. 'पुपरिस्तु यै । स' । ७ घ. 'नं उन्नमि क इति धुतिः । दे' । ८ घ. 'नं वज्रानघ इति धुतिः । दे' । ९ घ. प. ग. घ. 'वेनोदो' । १० घ. ग. घ. महान् । ११ ग. 'इते समहसिन्' । १२ घ. 'स्येदो' । १३ ग. घ. प. 'स' । १४ घ. प. 'स' । १५ घ. प. 'स' । १६ घ. प. 'स' । १७ घ. प. 'स' । १८ घ. प. 'स' । १९ घ. प. 'स' । २० घ. प. 'स' । २१ घ. प. 'स' । २२ घ. प. 'स' । २३ घ. प. 'स' । २४ घ. प. 'स' । २५ घ. प. 'स' । २६ घ. प. 'स' । २७ घ. प. 'स' । २८ घ. प. 'स' । २९ घ. प. 'स' । ३० घ. प. 'स' । ३१ घ. प. 'स' । ३२ घ. प. 'स' । ३३ घ. प. 'स' । ३४ घ. प. 'स' । ३५ घ. प. 'स' । ३६ घ. प. 'स' । ३७ घ. प. 'स' । ३८ घ. प. 'स' । ३९ घ. प. 'स' । ४० घ. प. 'स' । ४१ घ. प. 'स' । ४२ घ. प. 'स' । ४३ घ. प. 'स' । ४४ घ. प. 'स' । ४५ घ. प. 'स' । ४६ घ. प. 'स' । ४७ घ. प. 'स' । ४८ घ. प. 'स' । ४९ घ. प. 'स' । ५० घ. प. 'स' । ५१ घ. प. 'स' । ५२ घ. प. 'स' । ५३ घ. प. 'स' । ५४ घ. प. 'स' । ५५ घ. प. 'स' । ५६ घ. प. 'स' । ५७ घ. प. 'स' । ५८ घ. प. 'स' ।

(वैवस्वतमनुवंशावर्णनम्)

- उत्तङ्गं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः । उत्तङ्गश्च वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने ॥ ५९
- अदात्तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चाप्यवृण्वताम् । धर्मे रतिं च सततं स्वर्गे वासं तथाऽक्षयम् ॥
- पुत्राणां चाक्षयाङ्गीकान्स्वर्गे ये रक्षसा हताः ॥ ६०
- तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा वृद्धाश्चो ज्येष्ठ उच्यते । भद्राश्चः कपिलाश्वथ कनीयांसौ तु तौ स्मृतौ
- धौन्मुमारिर्दृढाश्वस्तु हर्षश्वस्तस्य चाऽऽत्मजः । हर्षश्वस्य निकुम्भोऽभूत्सन्नवर्मरतः सदा ॥ ६२
- संहताश्वो निकुम्भस्य श्रुतौ रणविशारदः । कृशाश्वश्चाक्षयाश्वश्च संहताश्वसुतावुभौ ॥ ६३
- तस्य पत्नी हैमवती सती मतिदृष्टवती । विरुधाता त्रिपु लोकेषु पुत्रैस्तस्याः प्रसेनजित् ॥ ६४
- युवनाश्वः सुतस्तस्य त्रिपु लोकेष्वतिष्ठति । अत्यन्तधार्मिको गौरी तस्य पत्नी पतिव्रता ॥ ६५
- अभिज्ञस्ता तु सा भर्वा नदी सा ब्राह्मदा कृता । तस्यास्तु गौरिकः पुत्रश्चक्रवर्ती बभूव ह ॥
- मांधाता यौवनाश्वो वै त्रैलोक्यविजयी नृपः । अत्राप्युदाहरन्तीमां श्लोकौ पौराणिका द्विजाः ॥
- यावत्सूर्य उदयति यावच्च प्रतितिष्ठति । सर्वे तथौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ६८
- अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं वंशविदो जनाः । यौवनाश्वं महात्मानं यज्वानमपितौजसम् ॥
- मांधाता तु तनुर्विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ ६९
- तस्य चैत्ररथी भार्या शशविन्दोः सुताऽभवत् । साध्वी विन्दुमती नाम रूपेणामतिमा भुवि ॥
- पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातृणामयुतस्य सा । तस्यामुत्पादयामास मांधाता त्रीन्सुतान्प्रभुः ॥
- पुरुकुत्समन्वरीपं मुचुकुन्दं च विद्युतम् । अन्वरीपस्य दायादो युवनाश्वोऽपरः स्मृतः ॥ ७२
- हरितो युवनाश्वस्य हारिताः शूर्यः स्मृताः । एते ह्यद्विरसः पुत्राः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥ ७३
- पुरुकुत्सस्य दायादस्त्रसदस्युर्महायशाः । नर्मदायां समुत्पन्नः संभूतस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ७४
- संभूतस्याऽऽत्मजः पुत्रो हनरण्यः प्रतापवान् । रावणो निहतो येन त्रिलोकीविजये पुरा ॥ ७५
- त्रसदश्वोऽनरण्यस्य हर्षश्वस्तस्य चाऽऽत्मजः । हर्षश्वस्तु हृष्टवत्यां जज्ञे वसुमतो नृपः ॥ ७६
- तस्य पुत्रोऽभवद्राजा त्रिधन्वा नाम धार्मिकः । आसीत्त्रैधन्वनश्चापि विद्वान्स्वैद्यारुणः प्रभुः ॥
- तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभून्महाबलः । तेन भार्या विदर्भस्य हता हत्वा दिव्यैकसान् ॥ ७८
- पाणिग्रहणमन्त्रेषु निष्ठां समापितेप्सिह । विष्णुवृद्धः सुतस्तस्य विष्णुवृद्धा यतः स्मृताः ॥
- एते ह्यद्विरसः पुत्राः क्षात्रोपेताः समाश्रिताः ॥ ७९
- कामाद्रलाच्च मोहाच्च संकर्षणबलेन च । भाविनोऽर्धस्य च बलात्तत्कृतं तेन धीमता ॥ ८०
- तमवर्षेण संयुक्तं पिता त्रैद्यारुणोऽत्यजत् । अपचरंसेति बहुशोऽवदत्को वसमन्वितः ॥ ८१
- पितरं सोऽग्रवीदेकः क्व गच्छामीति वै मुहुः । पिता चैनमयोवाच श्वपाकैः सह वर्तय ॥ ८२
- नाहं पुत्रेण पुत्रार्थं त्वयाऽद्य कुलपांसन । इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्रचनाद्विभो ॥ ८३
- न चैनं धारयामास वसिष्ठो भगवानृषिः । स तु सत्यव्रतो धीमाश्वपाचावसयान्तिकम् ॥
- पित्रा मुक्तोऽवसद्वीरः पिता चास्य वनं ययौ ॥ ८४

१ ख. ग. ट. 'ने । ददतं वाश्व' । २ क. ये राक्ष' । ३ घ 'तोऽद्व' । ४ सं. प. 'वायुशाध' । ५ ख. ग. प. 'तो माता र' । ६ ख. घ. ट. 'प्रधास्याः । ७ ख. प. 'उतिमान्(म)मा गो' । ८ क. ग. ट. 'बहुदा । ९ ख. ग. पुनः । १० ख. प. ट. 'ता भू' । ११ ख. प. ट. 'नाः क्षत्रो' । १२ ग. घ. ट. 'लोकनि' । १३ क. 'श्यायां रणम' । १४ ग. ट. 'मह' । १५ ग. घ. ट. 'या । १६ क. 'प्रथोपयो' ।

(वैवस्वतमनुवंशवर्णनम्) .

तस्मिंस्तु विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः । समा द्वादश संपूर्णास्तेनाधर्मेण वै तदा ॥ ८६
 दारांस्तु तस्य विषये विश्वामित्रो महातपाः । संन्यस्य सागरानूपे चचार विपुलं तपः ॥ ८७
 तस्य पत्नी गले बद्ध्वा मध्यमं पुत्रमौरसम् । शिष्टानां भरणार्थाय व्यक्रीणाद्दोशतेन वै ॥ ८८
 तं तु बद्धं गले दृष्ट्वा विक्रीतं तं नरोत्तमः । महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास सुव्रतः ॥ ८९
 सत्यव्रतो महाबुद्धिर्भरणं तस्य चाकरोत् । विश्वामित्रस्य तु ह्यवर्मनुकम्पार्थमेव च ॥ ९०
 सोऽभवद्बालवो नाम गले बद्धो महातपाः । महर्षिः कौशिकस्तातस्तेन वीर्येण मोक्षितः ॥ ९१
 तस्य व्रतेन भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया । विश्वामित्रकलत्रं च वभार विनये स्थितः ॥ ९२
 हत्वा मृगान्वराहांश्च महिषांश्च वनेचरान् । विश्वामित्राश्रमाभ्यासे तन्मांसमपचततः ॥ ९३
 उपांशुव्रतमास्थाय दीक्षां द्वादशवर्षिकीम् । पितुर्नियोगादभजन्तृपे तु वनमास्थिते ॥ ९४
 अयोध्यां चैव राज्यं च तथैवान्तःपुरं मुनिः । याज्योपाध्यायसंयोगाद्द्विशिष्टः पर्यरक्षत ॥ ९५
 सत्यव्रतस्तु बाल्यात्तु भाविनोऽर्थस्य वै बलात् । वशिष्टेऽभ्यधिकं मनुं धारयामास मनुना ॥ ९६
 पित्रा रुदंस्तदा राष्ट्रात्परित्यक्तं स्वमात्मजम् । न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन वै ॥ ९७
 पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे । एवं सत्यव्रतस्तान् वै हंतवान्सप्तमे पदे ॥ ९८
 जानन्धर्मान्वसिष्ठस्तु न च मन्त्रानिहेच्छति । इति सत्यव्रते रोपं वशिष्टो मनसाऽकरोत् ॥ ९९
 गुरुंबुद्ध्या तु भगवान्वसिष्ठः कृतवांस्तदा । न तु सत्यव्रतोऽबुध्यदुपांशुव्रतमस्य वै ॥ १००
 तस्मिंश्चोपरते यो यत्पितुरासीन्महामनाः । तेन द्वादश वर्षाणि नावर्षत्पाकशासनः ॥ १०१
 तेन त्विदानीं बहुधा दीक्षां तां दुर्बलां भुवि । कुलस्य निष्कृतिः स्वस्य कृतेयं च भवेदिति ॥ १०२
 ततो वसिष्ठो भगवान्पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् । अभिषेक्ष्याम्यहं राज्ये पश्चादेनमिति प्रभुः ॥ १०३
 स तु द्वादश वर्षाणि दीक्षां तामुद्ब्रह्मन्वली । अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ १०४
 सर्वकामदुष्टां धेनुं स ददर्श नृपात्मजः । तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुयान्वितः ॥ १०५
 दस्युधर्मं गतो दृष्ट्वा जघान वलिनां वरः । स तु मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चाऽऽत्मजान् ।
 भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्तं तदाऽत्यजत् । प्रोवाच चैव भगवान्वसिष्ठस्तं नृपात्मजम् ।
 पातये क्रूर हे क्रूर तव शङ्कुमथोमयम् । यदि ते त्रीणि शङ्कुनि न स्युर्हि पुरुषाधम ॥ १०६
 पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोषग्रोवधेन च । अभोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ १०७
 एवं स त्रीणि शङ्कुनि दृष्ट्वा तस्य महातपाः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः ।
 विश्वामित्रस्तु दाराणामागतो भरणे कृते । ततस्तस्मै वरं प्रादात्तदा प्रीतस्त्रिशङ्कुवे ॥ १०८
 छेद्यमानो वरेणाय गुरुं वज्रे नृपात्मजः । अनावृष्टिभये तस्मिन्गते द्वादशवर्षिके ॥ १०९
 अभिषिष्ये तदा राज्ये याजयामास तं मुनिः । मिततां देवतानां च वशिष्ठस्य च कौशिकः ।
 ऋग्विद्युपार्श्वे महापुण्या निम्नगा गिरिकानने । तस्य स्नानेन संभूता कर्मनाशा शुभा नदी ॥
 सशरीरं तदा तं वै दिवमारोपयत्प्रभुः ॥ ११३

१. नाशययं शीकः क. ग. घ. ट. पुस्तकेषु ।

१. रा. ग. घ. ङ. 'द्वेन ध' । २. क. 'दिसया' । घ. 'शेषानो' । ३. क. 'परितक्षितः' । घ. ग. ङ. 'परिरक्षिता' ।
 तं । ४. क. 'कृतवान्' । ५. क. 'द्वेष्या' । ६. क. 'तो सुत्या उपा' । ७. घ. 'दायमः' । तं । ८. क. घं. 'नु संद' ।
 ९. ग. 'प्रोक्षितो' । व. 'प्रोक्षितो' । १०. ल. 'प्रोक्षितो' । ११. क. ग. घ. 'द्वेन गत्ये गिरे त' ।

(वैवस्वतमनुवंशवर्णनम्)

मिपतस्तु वसिष्ठस्य तदद्भुतमिवाभवत् । अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ पौराणिका जनाः ॥ ११४
 विश्वामित्रप्रसादेन त्रिशङ्कुर्दिवि राजते । देवैः सार्धं महातेजाऽनुग्रहात्तस्य धीमतः ॥ ११५
 शनैर्यात्वबला रम्या हेमन्ते चन्द्रमण्डिता । अलंकृता त्रिभिर्भावैस्त्रिशङ्कुग्रहभूषिता ॥ ११६
 तस्य सत्यरता नाम भार्या केकयवंशजा । कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥ ११७
 स तु राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कन इति श्रुतः । आहर्ता राजसूयस्य सभ्राडिति परिश्रुतः ॥ ११८
 हरिश्चन्द्रस्य तु सुतो रोहिणो नाम वीर्यवान् । हरितो रोहितस्पाथ चञ्चुर्हारीत उच्यते ॥ ११९
 विजयश्च सुदेवश्च चञ्चुपुत्रौ वभूवतुः । जेता सर्वस्य क्षत्रस्य विजयस्तेन स स्मृतः ॥ १२०
 रुरुकस्तनयस्तत्र राजा धर्मार्थकोविदः । रुरुकाद्धतकः पुत्रस्तस्माद्ब्राह्मश्च जज्ञिवान् ॥ १२१
 हेहयैस्तालजङ्घ्यैश्च निरस्तो व्यसनी नृपः । शकैर्यवनकाम्बोजैः पारदैः पल्लवैस्तथा ॥ १२२
 नात्यर्थं धार्मिकोऽभूत्स धर्म्ये सत्ययुगे तथा । सगरस्तु सुतो द्वाहोजज्ञे सह गरेण वै ॥
 मृगोराश्रममासाद्य त्रुर्वेण परिरक्षितः ॥ १२३

आग्नेयमस्त्रं लब्ध्वा तु भार्गवात्सगरो नृपः । जघान पृथिवीं गत्वा तालजङ्घान्सहेहयान् ॥
 शकानां पल्लवानां च धर्मान्निरसदच्युतः । क्षत्रियाणां तथा तेषां पारदानां च धर्मवित् ॥

ऋषय ऊचुः—

कथं स सगरो राजा गरेण सह जज्ञिवान् । किमर्थं च शकादीनां क्षत्रियाणां महौजसाम् ॥
 धर्मान्कुलोचितान्क्रुद्धो राजा निरसदच्युतः ॥ १२६

सूत उवाच—

वाहोर्धसनिनस्तस्य हृतं राज्यं पुरा किल । हेहयैस्तालजङ्घ्यैश्च शकैः सार्धं समागतैः ॥ १२७
 यवनाः पारदैश्चैव काम्बोजाः पल्लवास्तथा । हेहयार्थं पराक्रान्ता एते पथ गणास्तदा ॥ १२८
 हृतं राज्यं बलीयोभिरेभिः क्षत्रियपुत्रैः । हृतराज्यस्तदा बाहुः संन्यस्य तु तदा नृपः ॥
 वनं प्रविश्य धर्मात्मा सह पत्न्या तपोऽचरत् ॥ १२९

कस्यचिच्चय कालस्य तोयार्थं प्रस्थितो नृपः । वृद्धत्वाद्दुर्बलत्वाच्च अन्तरा स मभार च ॥
 पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठनोऽन्वगात् । सपत्न्या तु गरस्तम्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥
 सा तु भर्तुधितां कृत्वा वैद्विं तं समरोहयत् । और्वस्तां भार्गवा दृष्ट्वा कारुण्याद्विन्ययत्तपत् ॥
 तस्याऽऽश्रये तु तं गर्भे सागरेण तदा सहै । व्याजायत महाबाहुं सगरं नाम धार्मिकम् ॥ १३३
 और्वस्तु जातकर्मादीनकृत्वा तस्य पहात्मनः । अध्याप्य वेदाशास्त्राणि तनोऽस्त्रं मत्यापादयत् ॥
 जामदग्न्यात्तदाग्नेयमसुररपि दुःमहम् । स तेनास्त्रवलेनैव बलेन च समन्वितः ॥

जघान हेहयान्क्रुद्धो रुद्रः पशुगणानिव ॥ १३५

ततः शकान्संयवनान्काम्बोजान्पारदांस्तथा । पल्लवांश्चैव निःशेषान्कतुं व्यवमितो नृपः ॥ १३६

ते बध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना । वसिष्ठे शरणं मयं प्रयत्नाः शरण्यपिपः ॥ १३७

वसिष्ठस्तांस्तपेत्युत्वा सर्भयेन महामुनिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा ॥ १३८

सगरः स्वां प्रतिज्ञां च गुरोर्वीर्यं निशम्य च । धर्मं जघान तेषां च वेपान्यत्नं चकार च ॥

अर्थ शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत् । यवनानां शिरः सर्वे काम्बोजानां तथैव च ॥
 पारदा मुक्तकेशाश्च पल्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवपद्काराः कृतास्तेन महात्मना ॥
 शका यवनकाम्बोजाः पल्लवाः पारदैः सह । कलिस्पर्शा माहिषिका दार्वाश्रौलाः स्वसास्तथा ॥
 सर्वे ते क्षत्रियगणा धर्मरतेषां निराकृतः । वसिष्ठवचनात्पूर्वं सगरेण महात्मना ॥ १४३
 स धर्मविजयी राजा विजित्वेषां वसुंधराम् । अश्वं विचारयायास वाज्जिमेधाय दीक्षितः ॥
 तस्य चारयतः सोऽश्वः समुद्रे पूर्वदिक्षणे । वेलासमीपेऽपहतो भूमिं चैव प्रवेशितः ॥ १४५
 स तं देशं सुतैः सर्वैः खानयागास पाथिवः । आसेदुश्वं ततस्तस्मिंस्तदन्तस्ते महार्णवे ॥ १४६
 तमादिपुरुषं देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिम् । विष्णुं कपिलरूपेण हंसं नारायणं प्रभुम् ॥ १४७
 तस्य चक्षुः समासाद्य तेजस्तत्प्रतिपद्यते । दग्धाः पुत्रास्तदा सर्वे चत्वारस्त्ववशोपिताः ॥ १४८
 वार्हिकेतुः सकेतुश्च तथा धर्मरतश्च यः । शूरः पञ्चवनश्चैव तस्य वंशकराः प्रभोः ॥ १४९
 प्रादाच्च तस्य भगवान्हरिनारायणो वरान् । अक्षयत्वं स्ववंशस्य वाज्जिमेधशतं तथा ॥

विभुं पुत्रं समुद्रं च स्वर्गं वासं तथाऽक्षयम् ॥ १५०

स समुद्रोऽश्वमादाय वन्दे सरितां पतिः । सागरत्वं च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै ॥ १५१

तं चाऽऽश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रात्प्राप्य पाथिवः । आजहाराश्वमेधानां शतं चैव पुनः पुनः ॥

पट्टिपुत्रसहस्राणि दग्धान्यश्वानुसारिणाम् । तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ॥

पुत्राणां तु सहस्राणि पट्टिस्तु इति नः श्रुतम् ॥ १५३

ऋषय ऊचुः—

सगरस्याऽऽत्मजा राज्ञः कथं जाता महाबलाः । विक्रान्ताः पट्टिसाहस्रा विधिना केन वा वद ॥

सूत उवाच—

द्वे पत्न्यौ सगरस्याऽऽस्नां तपसा दग्धकित्त्विषे । ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम नामतः ॥

कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी । अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणापतिमा भुवि ॥ १५६

और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तपसाऽऽराधितः प्रभुः । एका जनिष्यते पुत्रं वंशकर्तारमीप्सितम् ॥

पट्टिपुत्रसहस्राणि द्वितीया जनयिष्यति ॥ १५७

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी पुत्रमेककम् । वंशस्य कारणं श्रेष्ठा जग्राह नृपसंसदि ॥ १५८

पट्टिपुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तथा । *महात्मनस्तु जग्राह सुमतिः स्वमतिर्यथा ॥ १५९

अथ काले गते ज्येष्ठा ज्येष्ठं पुत्रं व्यजायत । असमञ्ज इति ख्यातं काकुत्स्थं सगरात्मजम् ॥

सुमतिस्त्वपि जज्ञे वै गर्भं तुभ्यं यशस्विनी । पट्टिपुत्रसहस्राणि तुभ्यमध्याद्विनिःसृताः ॥ १६१

घृतपर्णेषु कुम्भेषु तान्गर्भान्यदधत्ततः । धात्रीशैकैकशः प्रादात्तावतीः पोषणे नृपः ॥ १६२

सप्तौ नवसु मासेषु समुत्स्युर्यथासुसप्तम् । कुमारास्ते महाभागाः सगरप्रीतिवर्धनाः ॥ १६३

कालेन महता चैव यौवनं प्रतिपेदिरे । पट्टिपुत्रसहस्राणि तेषामश्वानुसारिणाम् ॥ १६४

* एतदभेदान्ते इदमर्थं 'महात्मा तु समदतो जग्राह गुमती तथा' इति रा. ग. घ. पुस्तकेषु ।

१ क. द. 'द्वे' । २ रा. घ. भूमिभवं । ३ घ. 'तुः मुने' । ४ क. 'तत्रयः । ५ क. घ. प्रभो । ६ रा. ग. घ. द. विमुः । ७ रा. घ. ऊर्ध्वः । ८ रा. ग. 'भित्तम्' । ९ रा. ग. घ. पट्टि पु' । १० रा. ग. घ. द. धेष्ट । ११ रा. ग. घ. द. पाट्टि पु' । १२ द. एतु महतो जग्राह गुमती तथा ।

(वैवस्वतमनुवशवर्णनम्)

स तु ज्येष्ठां नरव्याघ्रः सगरस्याऽऽत्मसंभवः । असमञ्ज इति ख्यातो वह्निकेतुर्महाबलः ॥ १६९ ॥
 पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरा । तस्य पुत्रोऽशुमान्नाम असमञ्जस्य वीरवान् ॥
 तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दिलीप इति विश्रुतः । दिलीपात्तु महातेजा वीरो जातो भगीरथः ॥
 येन गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा विमानैरुपशोभिता । ईजनेन समुद्राद्द्वै दुहितृत्वेन कल्पिता ॥
 अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिका जनाः ॥ १६८ ॥
 भगीरथस्तु तां गङ्गामानयामास कर्मभिः । तस्माद्भगीरथी गङ्गा कथ्यते वंशवित्तमैः ॥ १६९ ॥
 भगीरथस्तुतश्चापि श्रुनो नाम वभूव ह । नाभागस्तस्य दायदो नित्यं धर्मपरायणः ॥ १६० ॥
 अम्बरीषः सुतस्तस्य सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् । एवं वंशपुराणज्ञा गायन्तीति परिश्रुतम् ॥ १७१ ॥
 नाभागेरम्बरीषस्य भुजाभ्यां परिपालिता । वभूव वसुधाऽत्यर्थं तापत्रयविवर्जिता ॥ १७२ ॥
 आयुतायुः सुतस्तस्य सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् । आयुतायोस्तु दायद ऋतुपर्णो महोयशः ॥
 दिव्याक्षहृदयज्ञोऽसौ राजा नलसखो बली । नलो द्वाविति विख्यातौ पुराणेषु दृढव्रतौ ॥
 वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्षाकुकुलोद्बहः । ऋतुपर्णस्य पुत्रोऽभूत्सर्वकामो जनेश्वरः ॥ १७५ ॥
 सुदासस्तस्य तनयो राजा हंसमुखोऽभवत् । सुदासस्य सुतः प्रोक्तः सौदासो नाम पाथिवः ॥
 ख्यातः कल्पापपादो वै नाम्ना मित्रसदृश सः । वसिष्ठस्तु महातेजाः क्षेत्रे कल्पापपादके ॥
 अश्मकं जनयामास इक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ १७७ ॥
 अश्मकस्योरकामस्तु मूलकस्तत्सुतोऽभवत् । अत्राप्युदाहरन्तीमं मूलकं वै नृपं प्रति ॥ १७८ ॥
 स हि रामभयाद्राजा स्त्रीभिः परितृतोऽवसत् । विवस्त्रत्नाणामिच्छन्वै नारीकचमीश्वरः ॥ १७९ ॥
 मूलकस्यापि धर्मात्मा राजा शतरथः स्मृतः । तस्माच्छतरथाज्जज्ञे राजां चैडिविडो बली ॥
 आसीत्चैडिविडः श्रीमान्कृतशर्मा प्रतापवान् । पुत्रो विश्वमहत्तस्य पुत्रिकस्य व्यजायत ॥ १८१ ॥
 दिलीपस्तस्य पुत्रोऽभूत्खट्वाङ्ग इति श्रुतिः । येन स्वर्गादिहाऽऽगम्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ॥
 त्रयोऽभिसंहिता लोका बुध्या सत्येन चैव हि ॥ १८२ ॥
 दीर्यवाहुः सुतस्तस्य रघुस्तस्मादजायत । अजः पुत्रो रघोश्चापि तस्माज्जज्ञे स वीर्यवान् ॥
 राजा दशरथो नाम इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ १८३ ॥
 रामो दाशरथिर्वीरो धर्मज्ञो लोकविश्रुतः । भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥ १८४ ॥
 मायधं लवणं हत्वा गत्वा मधुवनं च तत् । शत्रुघ्नेन पुरी तत्र मथुरा संनिवेशिता ॥ १८५ ॥
 सुवाहुः शूरसेनश्च शत्रुघ्नसहितानुभौ । पालयामासतुः सुतौ वैदेह्यौ मथुरां पुरीम् ॥ १८६ ॥
 अद्भुतशन्द्रेकतुश्च लक्ष्मणस्याऽऽत्मजावुभौ । हिमवत्पर्वताभ्यासे स्फीतौ जनपदौ तयोः ॥ १८७ ॥
 अद्भुदस्याद्भुदीया तु देशे कारपथे पुरी । चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य चन्द्रवन्ता पुरी शुभा ॥ १८८ ॥
 भरतस्याऽऽत्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कर एव च । गान्धारविपथे भिद्धे तयोः पुर्यौ महात्मनोः ॥
 तक्षस्य दिक्षु विख्याता रम्या तक्षशिला पुरी । पुष्करस्यापि वीरस्य विख्याता पुष्करावती ॥
 गाथां चैवात्र गापन्ति ये पुराणविदो जनाः । रामे निरद्धास्तत्रार्था माहात्म्यात्तस्य धीमतः ॥

१ ग. 'तो महार' । २ ग. घ. द. ता । आपु । ३ ग. घ. द. जारहासमु । ४ ग. 'म वधिंश्च' ग्य ।
 ५ ग. अ. तिवि' । द. 'जा तिवि' । ६ क. ग. द. पुरी' । ७ क. तस्य । ८ घ. ग. द. पुरीम् ।

श्यामो युवा लोहिताक्षो दीप्तास्यो मितभाषितः । आजानुवाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाभुजः
दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् । ऋकसामयजुषां घोषो ज्याधोपथ महास्वनः ॥ १९६ ॥
अविच्छिन्नो भवद्रौष्ट्रे दीयतां भुज्यतामिति । जनस्थाने वसन्कार्यं त्रिदशानां चकार सः ॥

तमागस्कारिणं पूर्वं पौलस्त्यं मनुजर्षभः । सीतायाः पद्मन्विच्छत्रिजघान महायशाः ॥ १९५ ॥
सन्ववान्गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा । अति सूर्यं च बह्विं च रामो दाशरथिर्वभौ ॥ १९६ ॥
एवमेव महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः । रावणं सगणं हत्वा दिवमाचक्रमे त्रिभुंः ॥ १९७ ॥

श्रीरामस्याऽऽत्मजो जज्ञे कुश इत्यभिधीयते । लवश्चान्यो महावीर्यस्तयोर्देशौ निबोधत ॥ १९८ ॥
कुशस्य कोशलराज्यं पुरी वाऽपि कुशस्थली । रम्पा निवेशिता तेन विन्ध्यपर्वतसानुषु ॥

उत्तराकोशले राज्यं लवस्य च महात्मनः । श्रावस्ती लोकविरुपाता कुशवंशं निबोधत ॥ २०० ॥
कुशस्य पुत्रो धर्मात्मा ह्यतिथिः सुमियातिथिः । अतिथेरपि विरुपातो निपथो नाम पार्थिवः ॥
निपथस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु । नभसः पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः ॥ २०२ ॥

क्षेमधन्वसुतो राजा देवानीकः मवापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभुः ॥ २०३ ॥
अहीनगोस्तु दायादः पारिपात्रो महायशाः । दलस्तस्याऽऽत्मजश्चापि तस्माज्जज्ञे वल्लो नृपः ॥

औड्यो नाम स धर्मात्मा बलपुत्रो बभूव ह । वज्रनाभसुतस्तस्य शङ्खनस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ २०५ ॥
शङ्खनस्य सुतो विद्वान्ध्युपिताश्व इति श्रुतः । ध्युपिताश्वसुतश्चापि राजा विश्वसहः किल ॥

हिण्पनाभकौशल्यो वशिष्ठस्तत्सुतोऽभवत् । पौत्रस्य जैमिनेः शिष्यः स्मृतः सर्वेषु शर्मसु ॥
शतानि संहितानां तु पञ्च योऽधीतवांस्ततः । तस्मादधिगतो योगो याज्ञवल्क्येन धीमता ॥

पुष्यस्तस्य सुतो विद्वान्ध्युवसंधिश्च तत्सुतः । सुदर्शनस्तस्य सुतः अधिवर्णः सुदर्शनात् ॥ २०९ ॥
अग्निवर्णस्य शीघ्रस्तु शीघ्रकस्य भृशुः स्मृतः । मनुस्तु योगमास्थाप कलाप्राममास्थितः ॥

एकोनविंशत्युगे क्षत्रमावर्तकः प्रभुः ॥ २१० ॥
प्रभुश्रुतो मनोः पुत्रः सुसंधिस्तस्य चाऽऽत्मजः । सुसंधेश्च तथा मर्षः सहस्वाश्राम नामतः ॥

आसीत्सहस्वतः पुत्रो राजा विश्रुतवानिति । तस्याऽऽसीद्विश्रुतवतः पुत्रो राजा बृहद्बलः ॥
एते इक्ष्वाकुदायादा राजानः प्रायशः स्मृताः । वंशे मथाना ये तेऽस्मिन्प्राधान्येन तु कीर्तिताः ॥

पठन्सम्पगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः । प्रजावानेति सायुज्यं मनुर्विवस्वतस्य सः ॥ २१४ ॥
श्राद्धदेवस्य देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च । विपाप्मा विरजथैव आयुष्मान्भवतेऽच्युतः ॥
+ अपुत्रो लभते पुत्रं दीर्घायुः परमां गतिम् ॥ २१५ ॥

इति धीमदापुराणे सायुज्योक्त इक्ष्वाकुवंशवृत्तान्तं नामाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

आदितः श्रेयिकानां समष्ट्यङ्काः—७९३५

* पुराण्य कोटलासार्थं लक्ष्यस्य च महात्मन इत्यर्थे घ. पुननके । * नात्त्वर्षमिदं क. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१ ग. ग. घ. ङ. 'विना । भ' । २ घ. ङ. भन्तु विज' । ३ क. ग. 'दायो दी' । ४ ग. घ. ङ. 'ग्रः ।
रामाय दानवो ज' । ५ घ. घ. ङ. 'विनिपुत्रः । ल' । ६ ङ. 'रियायो । ७ ग. घ. ङ. --

अथ नवाशीतितमोऽध्यायः ।

वैवस्वतमनुवंशकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

अनुजस्य विकुक्षेस्तु निमेर्वशं निबोधत । योऽसौ निवेशयामास परं देवपुरोपमम् ॥ १
जयन्तामिति विख्यातं गौतमस्याऽऽश्रमाभितः । यस्यान्ववाये जज्ञे वै जनकादृपिसत्तमात् ॥ २
नेमिर्नाम सुधर्मात्मा सर्वसच्चनमस्कृतः । आसीत्पुत्रो महारौज्ञः* इक्ष्वाकोर्भूरितेजसः ॥ ३
स ज्ञापेन वसिष्ठस्य विदेहः समपद्यत । तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनितः पर्वभिस्त्रिभिः ॥ ४
अरण्यां मध्यमानायां प्रादुर्भूतो महायज्ञाः । नाम्ना मिथिरितिरूपातो जननाज्जनकोऽभवत् ॥
+मिथिर्नाम महावीर्यो येनासौ मिथिलाऽभवत् । राजासौ जनको नाम जनकाद्याप्युदावसुः ॥
उदावसोः सुधर्मात्मा जानितो नैन्दिवर्धनः । नन्दिवर्धनतः शूरः सुकेतुर्नाम धार्मिकः ॥ ७
सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः । देवरातस्य धर्मात्मा बृहदुत्थ इति श्रुतिः ॥ ८
बृहदुत्थस्य तनयो महावीर्यः प्रतापवान् । महावीर्यस्य धृतिमानुधृतिस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ९
सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः परंतपः । धृष्टकेतुस्तथापि हर्यश्वो नाम विश्रुतः ॥ १०
हर्यश्वस्य भूरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतित्वकः । प्रतित्वकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ११
पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति श्रुतः । देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य सुतो धृतिः ॥ १२
महाधृतिस्तुतो राजा कीर्तिरौजः प्रतापवान् । कीर्तिरौजात्मजो विद्वान्महारोमेति विश्रुतः ॥ १३
महारोम्णस्तु विख्यातः स्वर्णरोमा व्यजायत । स्वर्णरोमात्मजश्चापि हस्वरोमाऽभवद्वृषः ॥ १४
हस्वरोमात्मजो विद्वान्सीरध्वज इति श्रुतिः । उद्भिन्ना कृपता येन सीता राज्ञा यशस्विनी ॥
रामस्य महिषी साध्वी सुव्रताऽतिपतिव्रता ॥ १५

शांशपायन उवाच—

कथं सीता समुत्पन्ना कृप्यमाणा यशस्विनी । किमर्थं चाकृपद्राजा क्षेत्रं यस्मिन्वभूव सा ॥ १६

सूत उवाच—

अग्निक्षेत्रे कृप्यमाणे अश्वमेधे महात्मनः । विधिना सुप्रयुक्तेन तस्मात्सा तु समुत्पिता ॥ १७
सीरध्वजात्तु जातस्तु भानुमान्नाम भैथिलः । भ्राता कुशध्वजस्तस्यैव स काश्यपिपतिर्दृषः ॥ १८
तस्य भानुमतः पुत्रः प्रद्युम्नश्च प्रतापवान् । मुनिस्तस्य सुतश्चापि तस्माद्दर्जबहः स्मृतः ॥ १९
ऊर्जवाहात्सुतद्वाजः शकुनिस्तस्य चाऽऽत्मजः । स्वर्गैतः शकुनेः पुत्रः सुवर्चास्तात्सुतः स्मृतः ॥
श्रुतो यस्तस्य दयादः सुश्रुतस्तस्य चाऽऽत्मजः । सुश्रुतस्य जयः पुत्रो जयस्य विजयः सुतः ॥
विजयस्य क्रतुः पुत्र क्रतुस्य मुनयः स्मृतः । सुनयाद्रीतहृष्यस्तु धीतहृष्यात्मजो धृतिः ॥ २२

*अथ समाश्रिततायाव आर्यं । + इदमर्थं ज्ञाति रा. घ. पुस्तकयोः ।

१ रा. 'एतु मनोर्ध' । २ घ. 'वे वहे' । ३ घ. 'रागा' । ४ घ. घ. 'राज इ' । ५ रा. घ. घ. 'यसोत्तु
प' । ६ घ. 'नन्द' । ७ घ. 'रातो महात्मनः । देवरातस्य । ८ घ. 'मरुतेनो मरुपुत्रः । ९ घ. घ. 'निन्द' । प्रविन्द' ।
१० घ. घ. 'सुधृतेः । ११ रा. घ. घ. 'रातः प्र' । रा. घ. घ. 'रागान' । १२ घ. 'एव छाद्य' । १३ रा. घ.
'महाश्वेतायन सु' ।

धृतेस्तु बहुलाधोऽभूद्बहुलाश्वसुतः कृतिः । तस्मिन्संतिष्ठते वंशो जनकानां महात्मनाम् ॥
इत्येते मैथिलाः प्रोक्ताः सोमस्यापि निबोधत ॥

२३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मैथिलवंशानुकीर्तनं नाम नवार्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७९५८

अथ नवतितमोऽध्यायः ।

तत्र सोमजन्मविवरणम् ।

सूत उवाच—

पिता सोमस्य वै विप्रा जज्ञेऽग्निर्भगवानृषिः । तत्राग्निः सर्वलोकानां तस्यौ स्वेनमये धृतः ॥ १.
कर्मणा मनसा वाचा शुभान्वेय समाचरन् । काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्महाद्युतिः ॥ २
सुदुश्चरं नाम तपो येन तप्तं महत्पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम् ॥ ३
तस्योर्ध्वरेतसस्तत्र स्थितस्वानिभिपस्पृहा । सोमत्वं तनुरापेदे महाबुद्धिः स वै द्विजः ॥ ४
ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः । सोमः सुप्ताव नेत्राभ्यां दशै वा द्योतयन्दिशः ॥
तं गर्भं विधिनोऽऽदिष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्नर्च तास्तमशक्नुवन् ॥ ६
स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । यथाऽवभासयल्लोकान्शीतांगुः सर्वभावनः ॥
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ताः स्त्रियः । ततः स ताभिः शीतांगुर्निपपात वसुंधराम् ॥
पतन्तं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ॥ ९
स हि देवमयो विप्रा धर्मार्थी सत्यसंगरः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितनेनेति हि नः श्रुतम् ॥
तस्मिन्निषिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि । तुष्टुवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त विश्रुताः ॥ ११
तत्रैवाद्भिरसस्तस्य भृगोर्धैवाऽऽत्मजस्तथा । ऋग्भिर्भ्यजुर्भिर्वहुभिरथर्वाङ्गिरसैरपि ॥ १२
ततः संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः । आप्यायमानं लोकांस्त्रीन्भावयामास सर्वशः ॥
स तेन रथमुखेन सागरानां वसुंधराम् । त्रिःसप्तशतानि विपुलशकाराभिप्रदाक्षिणम् ॥ १४
तस्य यद्यापि तत्तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । औपध्यस्ताः समुद्रतास्तेजसा संज्वलन्त्युत ॥ १५
ताभिर्धार्थित्ययं लोकान्प्रजाश्रापि चतुर्विधाः । पोष्टा हि भगवान्सोमो जगतो हि द्विजोत्तमाः
स लब्धतेजास्तपसा संस्तवैस्तैश्च कर्मभिः । तपस्तेपे महाभागः पन्नानां दशतीर्दश ॥ १७
दिरण्यवर्णा या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् । विभुस्नासां भवेत्तोमः मरुथैतः स्वेन कर्मणा
तन्मनसैर् ददा राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । वीर्जापधिपु विमाणामपां च द्विजसत्तमाः ॥ १९
सोऽभिपिक्तो महातेजा महाराज्येन राजराट् । लोकानां भावयामास स्वभावात्तपतां वरः ॥
सप्तविंशतिरिन्द्रोस्तु दासायण्यो महाव्रताः । ददा प्राचेतसो दत्तो नक्षत्राणीति या विदुः ॥२१

१ क. 'सर्वं मु नु । ३ ग. म. घ. 'नः नेत्राभ्यां सोमः सुप्ताव द' । ३ ग. द. 'अथा सो' । ४ ग. 'जा दृष्ट
रिती दे' । घ. 'आ दश द' । ५ क. 'सुर्ध्वयताप्रमकक' । ६ घ. 'य सं तनयक' । ७ ग. '७ व. ग. पु. द. परमे ।
८ ग. घ. हि वेदमया वि' । ९ घ. द. 'मर्धे. म' । घ. 'मर्धेण्यमागरः । १० द. 'वाः सुत्रे प' । ११ क. ग.
मेल । १२ घ. ग. 'विपुल' । घ. 'विपुल' । १३ क. ग. 'दशानां दश' ।

(सोमजन्मकथनम्)

सं तत्प्राप्य महद्वाज्यं सोमः सोमवतां प्रभुः । समा जज्ञे राजसूर्यं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ २२
 हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् । सदस्यस्तत्र भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥
 सनत्कुमारप्रभुत्वैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभिर्दत्तः ॥ २३
 दक्षिणामददत्सोमस्त्रील्लोकानिति नः श्रुतम् । तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च वै द्विजाः ॥
 तं सिनी च कृद्दक्षैव वपुः पुष्टिः प्रभा वसुः । कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिपेविरे ॥
 प्राप्त्वावभृथमच्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजितः । अतिराजातिराजेन्द्रो दशधाऽतापयद्दिशः ॥ २६
 तदा तत्प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यमृपिसंस्तुतम् । स विभ्रममतिविषा विनैयोऽविनयाहतः ॥ २७
 बृहस्पतेः स वै भार्या तारां नाम यशस्विनीम् । जहार सहसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान् ॥ २८
 स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिश्च ह । नैव व्यसर्जयत्तारां तस्मायाङ्गिरसे तदा ॥ २९
 उशना तस्य जग्राह पार्ष्णिमङ्गिरसो द्विजाः । स हि शिष्यो महातेजाः पितुः पूर्वं बृहस्पते ॥
 तेन स्नेहेन भगवान्द्रुद्रस्तस्य बृहस्पतेः । पार्ष्णिग्राहोऽभवद्देवः प्रभुह्याऽऽजगवं धनुः ॥ ३१
 तेन ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः परमात्नं महात्मना । उद्दिश्य देवानुत्सृष्टं धैर्यैर्ना नाशितं यशः ॥ ३२
 तत्र तद्गुद्धमभवत्प्रत्यक्षं तारकामयम् । देवानां दानवानां च लोकक्षयकरं महत् ॥ ३३
 तत्र शिष्टास्त्रयो देवास्तुपिताश्चैव ये स्मृताः । ब्रह्माणं शरणं जग्मुरादिदेवं पितामहम् ॥ ३४
 ततो निवार्योशनसं रुद्रं ज्येष्ठं च शंकरम् । ददावाङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥ ३५
 अन्तर्वर्तीं च तां दृष्ट्वा तारां ताराधिपाननाम् । गर्भमुत्सृजसे न त्वं विमः प्राह बृहस्पतिः ॥
 मदीयायां तनौ योनौ गर्भो धार्यः कथं च न । अथो नावसृजत्तं तु कुमारं दस्युहन्तमम् ॥ ३७
 ईपिकास्तम्बमासाश्च ज्वलन्तमिव पावकम् । जातमात्रोऽथ भगवान्देवानामाक्षिपद्गुणः ॥ ३८
 ततः संशयमापन्नास्तारामकथयन्मुराः । सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः ॥ ३९
 हीयमाणा यदा देवान्नाऽऽह सा साध्वसाधु वा । तदा तां शशुमारुन्धः कुमारो दस्युहन्तमः ॥
 तं निवार्य तदा ब्रह्मा तारां चन्द्रस्य शंस र्षः । यदत्र तर्धं तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतस्त्वयम् ॥
 सा प्राञ्जलिहवाचेदं ब्रह्माणं वरदं प्रभुम् । सोमस्येति महान्मानं कुमारं दस्युहन्तमम् ॥ ४२
 ततः सुतमुपाग्राय सोमो दाता प्रजापतिः । बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धीमर्तः ॥ ४३
 प्रतिपूर्वं च गमने समभ्युत्तिष्ठते बुधैः । उत्पादयामास तदा पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥ ४४
 तस्य पुत्रो महातेजा बभूवैलः पुरुहवाः । उर्वर्यां जज्ञिरे तस्य पुत्राः पट्सुमर्हजसः ॥ ४५
 प्रसह्य धर्षितस्तत्र विवशो राजयक्षमणा । ततो यक्षमाभिभूतस्तु सोमः प्रक्षिणमण्डलः ॥
 जगाम शरणायाथ पितरं सोऽन्निमेव तु ॥ ४६
 तस्य तत्पापशमनं चकारान्त्रिमर्हायशाः । स राजयक्षमणा मुक्तः श्रिया जज्वाल सर्वशः ॥
 एतत्सोमस्य वै जन्म कीर्तितं द्विजसत्तमाः । वंशे तस्य द्विजश्रेष्ठाः कीर्त्तमानं निबोधत ॥ ४८
 धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं कल्मषशोधनम् । सोमस्य जन्म भुत्वैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सोमोत्पत्तिकथनं नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—८००७

१ क. घ. बृहस्पतेः । २ ग. घ. द. तस्य । ३ क. 'नये विवशो ह' । ४ घ. द. 'धिभिः सह । ५ क. 'क्षियद्' ।
 ६ घ. द. यम् । ७ क. 'तः स त' । ८ घ. 'तः । प्रीति' । ९ घ. य. मुषः । १० घ. 'ष्व संकल्पतो' ।

अथैकनवतितमोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

सोमस्य तु वृधः पुत्रो बुवस्य तु पुरुरवाः । तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ १
 ब्रह्मवादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्जयः । आहर्ता चाग्रिहोत्रस्य यज्वनां च ददौ महीम् ॥
 सत्यवार्कर्मबुद्धिश्च कान्तः संवृतमैथुनः । अतीव पुत्रो लोकेषु रूपेणाप्रतिमोऽभवत् ॥ ३
 तं ब्रह्मवादिनं दान्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् । उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥ ४
 तथा सहावसद्राजा दश वर्षाणि चाष्ट वै । सप्त पद सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च वीर्यवान् ॥ ५
 वने चैत्ररथे रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे । अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥ ६
 गन्धमादनपादेषु मेरुशृङ्गे नगोत्तमे । उत्तरांश्च कुरून्प्राप्य कलापग्राममेव च ॥ ७
 एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च । उर्वश्या सहितो राजा रेमे परमया मुदा ॥ ८

ऋषय ऊचुः—

गन्धर्वा चोर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम् । देवानुत्सृज्य संप्राप्ता तन्नो ब्रूहि बहुश्रुतं ॥ ९

सूत उवाच—

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समुपस्थिता । ऐलं तु तं वरारोहा समयेन व्यवस्थिता ॥ १०
 आत्मनः श्रापमोक्षार्थं नियमं सा चकार तु । अनग्रदर्शनं चैव अकागात्सह मैथुनम् ॥
 द्वौ मेपौ शयनाभ्यासे स तावद्ब्रूयवतिष्ठते । घृतमात्रं तथाऽऽहारः कालमेकं तु पार्थिव ॥ ११
 यद्येष समयो राजन्यावर्त्कालश्च ते दृढम् । तावत्कालं तु वृत्स्यामि एष नः समयः कृतः ॥ १२
 तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा पर्यपालयत् । एवं सा चावसत्चस्मिन्पुरुरवासि भामिनी ॥ १३
 वर्षाण्यथ चतुःषष्टिं तद्व्रकथा श्रापमोहिता । उर्वशी मानुषं प्राप्ता गन्धर्वाश्चिन्तयान्विताः ॥

गन्धर्वा ऊचुः—

चिन्तययध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना । आगच्छेत्तु पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूयणा ॥ १५
 ततो विश्वावसुर्नाम तत्राऽऽह वदतां वरः । तथा तु समयस्तत्र क्रियमाणो मतोऽर्नघः ॥ १६
 समयच्युत्क्रमात्सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा । तदहं वच्मि वः सर्वं यथा त्यक्ष्यति सा नृपम् ॥
 संसहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये । एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशः ॥ १८
 स निशायापथाऽऽगम्य मेपमेकं जहार वै । पादुवद्वर्तते सा तु मेपयोश्चारुहासिनी ॥ १९
 गन्धर्वागमनं ज्ञात्वा शयनस्थया यशस्विनी । राजानमववीत्सा तु पुत्रो मेऽहियतेति वै ॥ २०
 एवमुक्त्वा विनिश्चित्य नगस्तिष्ठति वै नृपः । नगं द्रक्ष्यति मां देवी समयो व्रितयो भवेत् ॥ २१
 ततो भूयस्तु गन्धर्वा द्वितीयं मेपमाददुः । द्वितीयेऽपह्ने मेपे ऐलं देवी तमववीत् ॥ २२
 पुत्रो मम हनो राजन्प्रनाथाया इव प्रभो । एवमुक्तस्तदोत्थाय नगो राजा प्रधावितः ॥ २३

१ प. 'वानुषं' । २. 'वानुषं' । ३. स. घ. संभृत । ४. घ. च । पयप । ५. स. ग. घ. ङ । धृतः । गुं ।
 ५. ग. ङ. । ६. क. 'सा' । ७. घ. ङ. 'ततेन' । ८. घ. ङ. 'नयाः' । ९. स. 'मये च्युत्क्रमे मा । १०. ग. घ.
 क. 'हया यो' । ११. प. ११

(चन्द्रवंशाक्षयनम्)

मेषाभ्यां पदवीं राजन्यान्धर्वैर्व्युत्थितामथ । उत्पादिता तु महती माया तद्भवन् महत् ॥ २४
 मकीशितं तु सहसा ततो नग्नमवेक्ष्य सा । नग्नं दृष्ट्वा तिरोऽभूत्सा अप्सरा कामरूपिणी ॥ २५
 तिरोभूतां तु तां ज्ञात्वा गन्धर्वास्त्रय तासुभौ । मेषौ त्यक्त्वा च ते सर्वे तत्रैवान्ताहताऽभवन्* ॥
 उत्सृष्टावुरणौ दृष्ट्वा राजाऽऽगृह्णाऽऽगतः प्रभुः । अपश्यंस्तां तु वै राजा विललाप सुदुःखितः ॥ २७
 चचार पृथिवीं चैव मार्गमाणस्ततस्ततः । (+भ्रममाणः सुदुःखेन विललाप जगत्पतिः ॥ २८
 वनेषु सरितां कूलेष्वालयेषु महेषु च । विचचार गिरिप्वेको निर्झरोपवनेषु च ॥ २९
 खेटखर्वटवाटीषु नगरे नगरे तथा । पमच्छ सकलान्सत्वान्विपीदन्नमग्रधीत् ॥ ३०
 किं न पश्यसि रे मूढं मदमूढं विरुध्य माम् । क गताऽसि वरारोहे धित्ते (ब्ज्)भीवितमीदृशम् ॥)
 अथापश्यच्च तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥ ३१
 पुस्ततीर्थे पुष्करिण्यां विगाडेनामृशनाऽऽगृह्णाम् । क्रीडन्तीमप्सरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम् ॥
 अपश्यत्सा ततः सुभ्रू राजानमविद्वुरतः । उर्वशी ताः सर्वाः प्राह अयं स पुरुषोत्तमः ॥ ३३
 यस्मिन्नहमवासीतिः दर्शयामास तं नृपम् । तत आविर्बभूवुस्ताः पर्वचूडाप्सरास्तु ताः ॥ ३४
 दृष्ट्वा तु राजा तां भीतः मलापान्कुरुते वदन् । आयाहि तिष्ठ मनसा घोरे वचासि तिष्ठ होः ॥ ३५
 एवमादीनि सूक्ष्माणि परस्परमभाषत । उर्वशी त्वन्नवीचैर्न सगर्भाऽहं त्वया प्रभो ॥ ३६
 संवत्सरात्कुमारस्ते भविता नैव संशयः । निशामेकां तु वै राजा अवसत्तु तथा सह ॥ ३७
 संप्रहृष्टो जगामाथ स्वपुरं तु महायशाः । गते संवत्सरे राजा उर्वशीं पुनरागमत् ॥ ३८
 उषित्वा तु तथा सार्धमेकरात्रं महामनाः । कामार्तश्चाप्रवीहीनो भव नित्यं ममेति वै ॥ ३९
 उर्वश्यथाप्रवीचैर्न गन्धर्वास्ते वरं ददुः । तं वृणीष्व महाराज ब्रूहि चैतांस्त्वमेव हि ॥ ४०
 वृणे नित्यं हि सालोक्यं गन्धर्वाणां महात्मनाम् । तथेत्युक्त्वा वरं वत्रे गन्धर्वाश्च तथाऽस्तिवात्
 स्थालीमयेः पूरयित्वा गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् । अनेन इष्ट्वा लोकं तं प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥ ४२
 तमादाय कुमारं तु नगरायोपचक्रमे । निक्षिप्य तमरण्यां च सपुत्रस्तु गृह्णान्ययौ ॥ ४३
 पुनरादाय दृश्याग्निमश्वत्थं तत्र दृष्ट्वान् । समीपतस्तु तं दृष्ट्वा ह्यश्वत्थं तत्र विस्मितः ॥ ४४
 गन्धर्वेभ्यस्तथाऽऽरूपातुमधिना गां गतस्तु सः । श्रुत्वा तमर्थमखिलमरणं तु समादिशत् ॥ ४५
 अश्वत्थादारणिं कृत्वा मथित्वाऽग्निं यथाविधि । तेनेष्ट्वा तु सलोकं नः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥
 मथित्वाऽग्निं त्रिधा कृत्वा ह्ययजत्स नराधिपः । इष्ट्वा यज्ञैर्वहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम् ॥ ४७
 वासाय च स गन्धर्वस्त्रेतायां स महारथः । एकोऽग्निः पूर्वासीद्द्वै ऐलस्त्रैस्तानकल्पयत् ॥ ४८
 एवंमभावो राजाऽऽसीदैलस्तु द्विजसत्तमाः । देशे पुण्यतमे चैव महाधिभिरलंकृते ॥ ४९
 राज्यं स कारद्गामास प्रयागे पृथिवीपतिः । उत्तरे यामुने तीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥ ५०
 तस्य पुत्रा वभूवुर्है षडिन्द्रोपमतेजसः । गन्धर्वलोके विदिता आयुर्धोमानमावसुः ॥ ५१
 विश्वायुश्च शतायुश्च गतायुश्चोर्वशीसुताः । अमावसोस्तु वै जातो भीर् राजाऽथ विश्वजित् ॥
 श्रीमान्भीमस्य दायदो राजाऽऽसीत्काञ्चनप्रभः । विद्वांस्तु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोऽभूमहाबलः

* अत्र सधिरार्पः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके विद्यते ।

१ ग. घ. ड. 'रोभूता अ' । २ ख. ग. घ. पुनः । ३ क. ग. 'भनम् । अ' । ४ ग. ड. 'जकीवा । ५ ख.
 'वृ । जयाये हि । ६ क गृह । ७ ग. घ एङ्ग । ८ ग. घ 'इङ्ग तु । ९ क. 'ग्रन्ते न' ।

सुहोत्रस्याभवज्जहनुः कौशिकगर्भसंभनः । प्रतिगत्य ततो गङ्गा वितते यज्ञकर्मणि ॥ ५४
 घ्रावयामास तं देशं भाविनोऽर्थस्य दर्शनात् । गङ्गया घ्रावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः ॥ ५५
 सौहोत्रिर्वरदः क्रुद्धो गङ्गां संरक्तलोचनः । अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवामुहि ॥ ५६
 एतत्ते विफलं सर्वं पीतमम्भः करोम्यहम् । राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्ट्वा सुरर्षयः ॥ ५७
 उपनिन्युर्महाभागा दुहितृत्वेन जाह्नवीम् । यौवनाश्वस्य पौत्रां तु कावेरीं जह्नुरावहत् ॥ ५८
 युवनाश्वस्यं शापेन गङ्गां येन विनिर्भमे । कावेरीं सरितां श्रेष्ठां जह्नुभार्यामानिन्दिताम् ॥ ५९
 जह्नुश्च दयितं पुत्रं सुहोत्रं नाम धार्मिकम् । कावेरीं जनयामास अजकस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ६०
 अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महायशाः । उभूश्च गयः शीलः कुशस्तस्याऽऽत्मजः स्मृतः
 कुशपुत्रा उभूश्च चत्वारो वेदवर्चसः । कुशाश्वः कुशनाभश्च अयूर्तारयशो वसुः ॥ ६२
 कुशस्तम्बस्तपस्तेपे पुत्रार्थी राजसत्तमः । पूर्णं वर्षसहस्रे वै शतक्रतुमपश्यत् ॥ ६३
 सुदुर्गं तापसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः । समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवावस्य शाश्वतः ॥ ६४
 पुत्रत्वं कल्पयामास स्वयमेव पुरंदरः । गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥ ६५
 पौरुकुत्साऽभवद्भार्या गाधिस्तस्यामजायत । पूर्वकन्यां महाभागां नाम्ना सत्यवतीं शुभाम् ॥
 तां गाधिः पुत्रः काव्याय रुचीकाय ददौ प्रभुः ॥ ६६
 तस्यां पुत्रस्तु वै भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः । पुत्रार्थे साधयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ ६७
 तथा चाऽऽहूय णिधृतिमृचीको भार्गवस्तदा । उपयोऽयश्चरुयं त्वया मात्रा च ते शुभे ॥ ६८
 तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्सात्रियर्षभः । अजेयः क्षत्रियैर्युद्धे क्षत्रियर्षभसूदनः ॥ ६९
 तवापि पुत्रं कल्पाणि धृतिर्भन्तं तपोधनम् । शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेप विधास्यति ॥ ७०
 एवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः । तर्पस्याभिरतो नित्यमरणं प्रविशेश ह ॥ ७१
 गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः ॥ ७२
 चरुद्वयं गृहीत्वा तु ऋपेः सत्यवती तदा । भर्तुर्वचनमव्यग्रा हृष्टा मात्रे न्यवेदयत् ॥ ७३
 माता तु तस्यै दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ । तस्याश्चरुमयाज्ञानादात्मनः सा चकार ह ॥ ७४
 अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं शुभम् । धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शना ॥ ७५
 तमृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाप्यनुमृश्य च । तदाऽब्रवीद्विजश्रेष्ठैः स्वां भार्यां वरवाणिनीम् ॥ ७६
 भौत्राऽसि वधिता भद्रे चरुवेत्या सहेतुना । जनिष्यति हि पुत्रस्ते मूरकर्माऽतिदारुणः ॥ ७७
 माता जनिष्यते वाऽपि तथाभूते तपोधनम् । विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितम् ॥ ७८
 एवमुक्त्वा महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा । प्रसादयामास पतिं सुतो मे नेहशो भवेत् ॥
 द्याम्नापापसदस्त्वन्व इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥ ७९
 नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वया । उग्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितृर्मानुश्च कारणात् ॥ ८०
 पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्त्वाऽब्रवीदिदम् । इच्छुःकानपि मुने सज्जेयाः किं पुनः सुतम् ॥ ८१

१ ग. घ. 'शिवयागः' । २ ख. ग. 'वं पितृप्रभः' । ३ घ. 'हायैनाविनिर्भवी । वा' । ४ घ. रो. देववर्ष ।
 ५ ख. 'सूदरः' । घ. 'सूदरयो य' । ६ क. 'ता स उग्रं त' । ७ ग. घ. 'गाधिपु' । ८ क. घ. 'धृतिं रुची' । ९ क. ख.
 ग. 'शुभाः' । १० क. ग. 'भार्यं त' । ११ घ. 'पश्यति' । १२ क. ख. ग. 'सदा' । १३ ग. घ. 'ष्टः संता' । १४ क.
 मातुः कियति ते भ' । १५ ख. घ. 'दीप्त्यात्' । १६ घ. 'जनिष्यति' । १७ ख. 'नै ग' ।

(चन्द्रवंशकथनम्)

शमात्मकमर्तुं भर्तः पुत्रं मे दातुमर्हसि । काममेवंविधैः पुत्रो मम स्यात्तु वद भर्षो ॥	८२
मद्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेव द्विजोत्तम । ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् ॥	८३
पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि । त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥	८४
तस्मात्सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं दान्तं जपदग्निं शमात्मकम् ॥	८५
भृगोश्चरुविपर्यासै रौद्रवैष्णवयोः पुरा । जमनाद्वैष्णवस्याधेर्जपदग्निरजायत ॥	८६
विश्वामित्रं तु दयादं गांधिः कुशिकनन्दनः । प्राप्य ब्रह्मार्पणमतां जगाम ब्रह्मणा वृतः ॥	८७
सा हि सत्यवती पुण्या सत्यव्रतपरायणा । कौशिकीति समाख्याता षष्ठत्तपं महानदी ॥	८८
परिश्रुता महाभाग कौशिकी सरितां वरा । इक्ष्वाकुवंशे त्वभवत्सुवेणुर्नाम पार्थिवः ॥	८९
तस्य कन्या महाभाग कामली नाम रेणुका । रेणुकायां तु कामल्यां तपोधृतिसमन्वितः ॥	९०
आर्चीको जनयामास जमदग्निः सुदारुणम् ॥	९०
सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् । रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥	९१
और्वस्यैवपृचीकस्य सत्यवत्यां महामनाः । जमदग्निस्तेपोवीर्याज्जज्ञे ब्रह्मविदां वरः ॥	९१
मध्यमश्च शुनःशेषः शुनैःपुच्छः कनिष्ठकः ॥	९२
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाज्जा विश्वरथः स्मृतः । जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकादृशवर्धनः ॥	९३
विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनःशेषोऽभवन्मुनिः । हरिश्चन्द्रस्य यज्ञे तु पशुत्वे नियतः स वै ॥	९४
ऋग्वेदोत्तः शुनःशेषो विश्वामित्राय वै पुनः । देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभवत् ॥	९५
विश्वामित्रस्य पुत्राणां शुनःशेषोऽग्रजः स्मृतः । मधुच्छन्दो नयश्चैव कृतदेवो ध्रुवाष्टकौ ॥	९६
कच्छपः पूरणश्चैव विश्वामित्रसुतास्तु वै । तेषां गात्राणि बहुधा कौशिकानां महात्मनाम् ॥	९७
पार्थिवा देवराताश्च याज्ञवल्क्याः समर्षणाः । उदुम्बरा उदुम्बलानास्तारका यमपुञ्जताः ॥	९८
लोहिण्यां रेणवश्चैव तथा कारीपवः स्मृताः । बभ्रवः पाणिनश्चैव ध्यानजप्यास्त्वथैव च ॥	९९
शालावत्या हिरण्याक्षा र्षेदकृता गालत्राः स्मृताः । देवला यामदृताश्च सालङ्कायनवीर्यकलाः ॥	१००
ददातिवादराश्वान्ये विश्वामित्रस्य धीमतः । ऋष्यन्तरविवाहास्ते बहवः कौशिकाः स्मृताः ॥	१०१
कौशिकाः सौधुताश्चैव तथाऽन्ये सैधवायनाः । पौरौरवस्य पुण्यस्य ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य तु ॥	१०२
दृषद्वीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाष्टकः । अष्टकस्य सुतो यो हि भोक्तो जहनुगणो मया ॥	१०३
ऋषय ऊचुः—	
किं लक्षणैर्न धर्मेण तपमेह श्रुतेन वा । ब्राह्मण्यं समनुमानं विश्वामित्रादिभिर्नृपैः ॥	१०४
येन येनाभिधानेन ब्राह्मण्यं क्षत्रिया गताः । विशेषं ज्ञातुमिच्छामस्तपसा दानतस्तथा ॥	१०५
एवमुक्तस्ततो वाक्यमब्रवीद्विदमर्थवत् । अन्यापोपगतैर्द्रव्यैरिष्ट्य द्विजसत्तमान् ॥	१०६
धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥	१०६

* इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ख. ग. घ 'ध. श्रीरो' । २ ख. स्यान्व' । ३ ख. घ. 'भो' । यद्यन्य । ४ ख. ग. गाधि कु' । ५ क. घ. 'स्ततो वी' । ६ क. 'शेकः शु' । ७ क. 'नः पृच्छः' । ८ क. घ. 'शेकोऽम' । ९ क. ग. घ 'शेकोऽम' । १० ग. घ. 'न्दाजय' । ११ ख. घ. 'देवो धृ' । १२ क. 'ण्यो रे' । १३ ख. 'वः च्यवन' । घ. 'क सवन' । १४ ख साहता । १५ क. 'शास्त्रलाः' । १६ क. 'शिकासोभ्रमाशै' । ग. 'शिहासोधु' । १७ क. ख. ग. 'च्छामि तय' । १८ क. 'राहृत्व यजने विधा' । घ. 'राहृत्व यजते हि यः' । ध' ।

मग पार्श्वे त्वनाचारस्तव भर्ता महेश्वरः । दरिद्रः सर्व एवेह अक्लिष्टं लडतेऽनये ॥ ३२
मात्रा तथोक्ता वचसा स्त्रीस्वभावान्नचासप्त । स्मितं कृत्वा तु वरदा ह्यपार्श्वमथागमत् ॥ ३३
विपण्णवदना देवी महादेवमभापत् । नेह व्रतस्याम्यहं देव नय मां स्वं निवेशनम् ॥ ३४
तथोक्तस्तु महादेवः सर्वाङ्गोक्तानवेक्ष्य ह । वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां तु द्विजोत्तमाः ॥
वाराणसीं महातेजाः सिद्धक्षेत्रं महेश्वरः ॥ ३५
दिवोदासेन तां ज्ञात्वा निविष्टां नगरीं भवः । पार्श्वस्थं स समाहूय गणेशं क्षेमकं *व्रवीत् ॥
गणेश्वर पुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु । मृदुना चाभ्युपायेन अतिवीर्यः स पाथिवः ॥ ३७
ततो गत्वा निकुम्भस्तु पुरीं वाराणसीं पुरा । स्वप्ने संदर्शयामास मङ्गलं नाम नापितम् ॥ ३८
श्रेयस्तेऽहं करिष्यामि स्थानं मे रोचयानघ । मद्रूपां प्रतिमां कृत्वा नगर्न्यते निवेशय ॥ ३९
तथा स्वप्ने यथा दृष्टं सर्वं कारित्वान्द्रिजाः । नगरीद्वारैर्नुज्ञाप्य राजानं तु यथाविधि ॥ ४०
पूजा तु महती चैव नित्यमेव प्रयुज्यते । गन्धैर्धूपैश्च मार्तैश्च प्रेक्षणीयैस्तथैव च ॥ ४१
अन्नमदानयुक्तैश्च अत्यद्भुतमिवाभवत् । एवं संपूज्यते तत्र नित्यमेव गणेश्वरः ॥ ४२
ततो वरसहस्राणि नगराणां प्रयच्छति । पुत्रान्द्रिहरण्यमायुषि सर्वकामांस्तथैव च ॥ ४३
राज्ञस्तु महिषी श्रेष्ठा सुयशा नाम विश्रुता । पुत्रार्थमागता साध्वी राज्ञा देवी प्रचोदिता ॥ ४४
पूजां तु विपुलां कृत्वा देवी पुत्रानयाचत । पुनः पुनरथाऽऽगम्य बहुशः पुत्रकारणात् ॥ ४५
न प्रयच्छति पुत्रास्तु निकुम्भः कारणेन तु । राजा यदि तु कुध्येत ततः किञ्चित्प्रवर्तते ॥ ४६
अथ दीर्घेण कालेन क्रोधो राजानमविशत् । भूतं त्विदं मेहाद्वारि नागराणां प्रयच्छति ॥ ४७
श्रीत्या वरांश्च शतशो न किञ्चिन्न प्रयच्छति । मामकैः पूज्यते नित्यं नगर्यां मम चैव तु ॥ ४८
तत्रार्चितश्च बहुशो देव्या मे तत्र कारणात् । न ददाति च पुत्रं मे कृतत्रो बहुभोजनः ॥ ४९
अतो नार्हति पूजां तु मत्सकाशात्कथंचन । तस्मात्तु नाशयिष्यामि तस्य स्थानं दुरात्मनः ॥
एवं तु स विनिश्चित्य दुरात्मनो राजकित्तिवपी । स्थानं गणपतेस्तस्य नाशयामास दुर्मतिः ॥ ५१
भयमायतनं दृष्ट्वा राजानमगतप्रभुः । यस्माद्दिनपरार्थं मे त्वया स्थानं विनाशितम् ॥ ५२
अकस्मात्तु पुरीं शून्या भवित्री ते नराधिप । ततस्तेन तु शापेन शून्या वाराणसी तदा ॥ ५३
शंभवा पुरीं निकुम्भस्तु महादेवमथानयत् । शून्यां पुरीं महादेवो निर्ममे परमार्थेना ॥ ५४
तुर्यां देवविभूत्यास्तु देव्याश्चैव महात्मनः । रमते तत्र वै देवी रममाणो महेश्वरः ॥ ५५
न रतिं तत्र वै देवी लभते गृहविस्मयात् । देव्याः क्रीडावर्षीशानो देवो वाक्पमयाव्रवीत् ॥
नाहं वेदम विमोक्षयामि अविमुक्तं हि मे गृहम् । मद्रस्यैनामथोवाव अविमुक्तं हि मे गृहम् ॥ ५७
नाहं देवि गमिष्यामि गच्छस्वेहं वमाम्यहम् । तस्मात्तदविमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै स्वयम् ॥

* अत्राज्जाय आयः ।

१ रा. अष्ट लभते । घ. अष्ट ल° । २ घ. विवर्णव° । ३ घ. 'यो सा देव सम° । ४ घ. क्षेत्रक रा. क्षेमकं । ५ ख. ग. घ. मद्रूपां । ६ क. 'चित्तु प्रवर्तते । मा° । ७ घ. तत्रार्थित° । ८ क. 'स्माद्वेतेऽप° । ग. स्मोत्क नय° । ९ क. तथा । १० क. शप्यां । ११ रा. घ. 'त्मनः । र° । १२ घ. घ. 'यो ऐश्वर्याशा तु विद्विनासा । दे° । १३ न. घ. 'द्वाराण्यमथानयत् । रमते तत्र वै देवी रममाणो महेश्वरम् । न रतिं तत्र वै देवी लभते गृहविस्मयात् । पुनर्याश्रिते सा देवी देवी° । १४ क. रा. 'ह रमाम्य° ।

(चन्द्रवशकीर्तनम्)

- एवं वाराणसी शप्ता अविमुक्तं च कीर्तितम् । यस्मिन्वसति वै देवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ६०
- युगेषु त्रिषु धर्मात्मा सह देव्या महेश्वरः ॥ ६१
- अन्तर्धानं कलौ याति तत्पुरं तु महात्मनः । अन्तर्हितं पुरे तस्मिन्पुरी सा वसते पुनः ॥ ६२
- एवं वाराणसी शप्ता निवेशं पुनरागता । भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधान्विनाम् ॥ ६३
- हत्वा निवेशयामास दिवोदासो नराधिपः । भद्रश्रेण्यस्य राज्यं तु हृतं तेन वलीयसा ॥ ६४
- भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम नामतः । दिवोदासेन बालेति घृणया स विवर्जितः ॥ ६५
- दिवोदासादृषद्वत्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः । तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥ ६६
- वैरस्यान्तं महाराज्ञा तदा तेन विधित्सता । प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो गर्गश्च विश्रुतः ॥ ६७
- वत्सपुत्रो ह्यलर्कस्तु संनतिस्तस्य चाऽऽत्मजः । अलर्कं प्रति राजर्षिगीतश्लोकौ पुरातनौ ॥ ६८
- षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च । युवा रूपेण संपन्नो ह्यलर्कः काशिसत्तमः ॥ ६९
- लोपामुद्रामसादेन परमायुरवाप्तवान् ॥ ७०
- शापस्यान्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् । रम्यामावासयामास पुरीं वाराणसीं नृपः ॥ ७१
- संनतेरपि दायादः सुनीथो नाम धार्मिकः । सुनीथस्य तु दायादः सुकेतुर्नाम धार्मिकः ॥ ७२
- सुकेतुतनयश्चापि धर्मकेतुरिति श्रुतिः । धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ॥ ७३
- सत्यकेतुसुतश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः । सुविभुस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततः स्मृतः ॥ ७४
- सुकुमारस्य पुत्रस्तु घृष्टकेतुः स धार्मिकः । घृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुहोत्रः प्रजेश्वरः ॥ ७५
- वेणुहोत्रसुतश्चापि गार्ग्यो वै नाम विश्रुतः । गार्ग्यस्य गर्भभूमिस्तु वात्स्यो वत्सस्य धीमतः ॥ ७६
- ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव तयोः पुत्राः सुधार्मिकाः । विक्रान्ता बलवन्तश्च सिंहतुल्यपराक्रमाः ॥ ७७
- इत्येते काश(श्य)पाः प्रोक्ता रजेरपि निबोधत । रजेः पुत्रशतान्यासन्पञ्च वीर्यवतो भुवि ॥ ७८
- राजयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयावहम् ॥ ७९
- तदा देवासुरे युद्धे समुत्पन्ने सुदारुणे । देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाब्रुवन् ॥ ८०
- आचयोर्भगवन्युद्धे विजेता को भविष्यति । बृहि नः सर्वलोकेश श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८१
- ब्रह्मोवाच—
- येषामर्थाय सङ्ग्रामे रजिरात्तायुधः प्रभुः । योत्स्यते ते विजेष्यन्ति त्रीँल्लोकान्नात्र संशयः ॥ ८२
- रजिर्यत्तस्ततो लक्ष्मीर्यतो लक्ष्मीस्ततो धृतिः । यतो धृतिस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ८३
- तद्देवा दानवाः सर्वे ततः श्रुत्वा रजेर्जयम् । अभययुर्जयामिच्छन्तः स्तुवन्तो राजसत्तमम् ॥ ८४
- ते हृष्टमनसः सर्वे राजानं देवदानवाः । ऊचुरस्मज्जयाप त्वं गृहाण वरकार्मुकम् ॥ ८५
- रजिह्वाच—
- अहं जेष्यामि यो युद्धे देवाञ्चकपुरोगमान् । इन्द्रो भवामि धर्मात्मा ततो योत्स्यामि संयुगे ॥ ८६
- दानवा ऊचुः—
- अस्माकमिन्द्रः प्रह्लादस्तस्यार्थे विजयामहे । अस्मिन्स्तु समये राजंस्तिष्ठेथा देवनोदिते ॥ ८७

१ ख. 'दशेनस्य । २ ख. 'स्तु सतति' । ३ ख. य. घ. 'विभोको गीतो पु' । ख. 'तु मुधा' । ४ ख. 'पि गर्गो वै' । ५ ख. ग. घ. 'स्तु वरतो वै' । ६ ख. 'का राजे । ७ ख. रामेः । ८ ख. क. ख. ग. नो । १० ख. घ. 'तो वास्यामि । ११ ग. ङ. 'प्रह्लादः' । १२ क. 'दिते' । १३ ।

धर्मं चैतं सर्वाख्याय पापात्मा पुरुषाधमः । दाति दानं विभेभ्यो लोकानां दम्भकारणात् ॥
 जपं कृत्वा तथा तीर्थं धनलोभाच्चिरङ्कुशः । रागमोहान्वितो ह्यनेन पावनार्थं ददाति यः ॥ १०८
 तेन दत्तानि दानानि अफलानि भवन्त्युत । तस्य धर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ॥ १०९
 एवं लब्ध्वा धनं मोहाद्दत्तो यजतश्च ह । संक्लिष्टकर्मणो दानं न तिष्ठति दुरात्मनः ॥ ११०
 न्यायागतानां द्रव्याणां तीर्थं संप्रतिपादनम् । कामाननभिसंशय यजते च ददाति च ॥ १११
 स दानफलमाप्नोति तच्च दानं सुखोदयम् । दानेन भोगानाम्प्रोति स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ ११२
 तपसा तु सुगुप्तेन लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति । विष्टभ्य स तु तेजस्वी लोकेष्वानन्त्यमश्नुते ॥ ११३
 दानाच्छ्रेयस्तथा यज्ञो यज्ञाच्छ्रेयस्तथा तपः । संन्यासस्तपसः श्रेषांस्तस्माज्ज्ञानं गुरु स्मृतम् ॥
 श्रूयन्ते हि तपःसिद्धाः क्षात्रोपेता द्विजातयः । विश्वामित्रो नरपतिर्माधाता संकृतिः कपिः ॥
 कपेश्च पुरुकुरसश्च सत्यश्चानुहवानुधुः । आर्षिपेणोऽजमीढश्च भागान्योऽन्यस्तथैव च ॥ ११६
 कक्षीवश्चैव शिजयस्तथाऽन्ये च महारथाः । रथीतरश्च रुन्दश्च विष्णुवृद्धादयो नृपाः ॥ ११७
 क्षात्रोपेताः स्मृता ह्येते तपसा ऋषितां गताः । एते राजर्षयः सर्वे सिद्धिं सुमहतीं गताः ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि अयोर्वंशं महात्मनः ॥ ११८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनावसुवंशान्तकीर्तनं नामैकत्रयवित्तमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८१२५

अथ दिनवतितमोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

एते पुत्रा महात्मनः पञ्चैवाऽऽसन्महाबलाः । स्वर्भानुतर्नया विप्राः प्रभायां जज्ञिरे वृषाः ॥ १
 नहुपः प्रथमस्तेषां पुत्रधर्मा ततः स्मृतः । धर्मवृद्धात्मजश्चैव सुतहोत्रो महायज्ञाः ॥ २
 सुतहोत्रस्य दायादास्रयः परमधार्मिकाः । कौशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृन्समैदः प्रभुः ॥ ३
 पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकः । ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च ॥ ४
 एतस्य वंशे संभूता विचित्रैः कर्मभिर्द्विजाः । शलात्मजो ह्यार्षिपेणश्चरन्तस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ५
 शौनकाश्चाऽऽर्षिपेणाथ क्षात्रोपेता द्विजातयः । काशस्य काशयो रामः पुत्रो दीर्घतपास्तथा ॥ ६
 धर्मश्च दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिस्ततः । तेषां सुमहातेजा जातो वृद्धस्य धीमतः ॥

अर्धेनमृपयः प्रोबुः सूतं वाक्यमिदं पुनः ॥ ७

ऋषय ऊचुः—

कथं धन्वन्तरिर्देवो मानुषेऽपिह जज्ञिवात् । एतदेदितुमिच्छामस्तनो ब्रूहि मियं तथा ॥ ८

१ य. घ. 'माध्याय' । २ य. 'त' । तपः शू । ३ य. ग. जयं । ४ क. 'गुप्त' । घ. 'दुते' । ५ य. 'धेष्टत' ।
 ६ क. घ. च । 'काशी' । ७ य. घ. 'माः । शो' । ८ नयातेवात्र । घ. 'नयातेव प्र' । ९ क. ग. नृपः । १० य.
 घ. 'गुन्देव' । ११ य. घ. 'शो' । मद्य । १२ क. 'मदः प्र' । १३ य. 'सु' । १४ य. घ. च । तस्य वंशे 'समुद्रता' ।
 १५ य. 'पुत्रोऽन्ते समदतो मा' । १६ य. 'दिदे पु' ।

(चन्द्रवंशकतिनम्)

सूत उवाच—

धन्वन्तरेः संभवोऽयं श्रूयतामिह वै द्विजाः । स संभूतः समुद्रान्ते मध्यमानेऽमृते पुरा ॥ १

उत्पन्नः सकलात्पूर्वं सर्वतश्च श्रिया वृतः । सर्वसांसिद्धकार्यं तं दृष्ट्वा विष्टम्भितः स्थितः ॥

अजस्त्वमिति होवाच तस्मादेजस्तु स स्मृतः ॥ १०

अजः प्रोवाच विष्णुं तं तनयोऽस्मि तव प्रभो । विघत्स्व भागं स्थानं च मम लोके सुरोत्तम ॥

एवमुक्तः स दृष्ट्वा तु तैर्ध्वं प्रोवाच स प्रभुः । कृतो यज्ञविद्यागस्तु यज्ञियैर्हि सुरैस्त्वया ॥ १२

वेदेषु विधियुक्तं च विधिहोत्रं महांपाभिः । न शक्यमि(इ)ह होमो वै तुल्यं(व्यः) कर्तुं कदाचन ॥

अवोक्युतोऽसि हे देव नाममन्नोऽसि वै प्रभो । द्वितीयायां तु संभृत्यां लोके ख्यातिं गमिष्येसि

अणिमादियुता सिद्धिर्गर्भस्यस्य भविष्यति । तेनैव च शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसि प्रभो ॥

चक्रमूर्ध्वैर्घृतैर्गन्धैर्यक्ष्यन्ति त्वां दिजातयः ॥ १५

अथ च त्वं पुनर्ध्वं आयुर्वेदं विधास्यसि । अत्रशंभावी ह्यर्थोऽयं मांस्मृष्टस्त्वज्जगोनिना ॥ १६

द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः । तस्मात्तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे ततः ॥ १७

द्वितीयं द्वापरे प्राप्ते सौनहोत्रः प्रकाशिराद् । पुत्रकामस्तपस्तेषु नृपो दीर्घतवास्तथा ॥ १८

अन्नं देवं तु पुत्रार्थं ह्यारिराधयिषुर्वृषः । वरेण च्छन्दयापामस प्रीतो धन्वन्तरिर्दृषम् ॥ १९

नृप उवाच—

भगवन्वदि तुष्टस्त्वं पुत्रो मे धृतिमान्भव । तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ २०

तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा । काशिराजो महाराजः सर्वरोमप्रणाशनः ॥ २१

आयुर्वेदं भरद्वाजश्चकार सभिषक्क्रियम् । तमष्टथा पुनर्वर्षस्य शिष्येभ्यः प्रत्यवादयन् ॥ २२

धन्वन्तरिस्तथापि केतुमानिति निश्चतः । अथ केतुयतः पुत्रो विभो भीमरथो नृपः ॥

दिबोदास इति ख्यातो वाराणस्पथिपोऽभवत् ॥ २३

पतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं पुरा । शून्यां विवेशयापामस क्षेमको नाम राजसः ॥ २४

शशा हि सा पुरी पूर्वं निकुम्भेन महात्मना । शून्या वर्षतद्वत् वै भवित्रीति पुनः पुनः ॥ २५

तस्यां तु शप्तमात्रायां दिबोदासः प्रजेश्वरः । विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां सन्पवेशयत् ॥ २६

ऋषय ऊचुः—

वाराणसीं किमर्थं तां निकुम्भः शप्तवान्पुरा । निकुम्भश्चापि धर्मात्मा सिद्धक्षेत्रं शशाप यः ॥

सूत उवाच—

दिबोदासस्तु राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिवः । वसते स महातेजाः स्फीतायां वै नराधिपः ॥ २८

एतस्मिन्नेव काले तु कृतदारो महेश्वरः । देव्याः स मियकामस्तु वसंतः श्वशुरान्तिके ॥

देशज्ञया पारिपदा विश्वरूपास्तपोधनाः । पूर्वोक्तै रूपाविशेषैस्तोषयन्ति महेश्वरीम् ॥

एतेति तैर्गहादेवो मेना नैव तु हृष्यति । जुगुप्सते सा नित्यं च देवं देवीं तथैव च ।

स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यभिचोदितः । भविष्यसीन्द्रो जित्वेति देवैरपि निमञ्चितः ॥	८४
जधान दानवान्सर्वान्समक्षं वज्रापाणिनः । स विमनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ॥	८५
निहत्य दानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः । तं तथा तु रजिं तत्र देवैः सह शतक्रतुः ॥	८६
रजिपुत्रोऽहमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः । इन्द्रोऽसि राजन्देवानां सर्वेषां नात्र संशयः ॥	
यस्याहृगिन्द्र पुत्रस्ते ख्यातिं यास्यामि शत्रुहन् ॥	८७
स तु शक्रवचः श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया । तथेत्येवाब्रवीद्वाजा प्रीयमाणः शतक्रतुम् ॥	८८
तरिमस्तु देवसदृशे दिवं प्राप्ते महीपतौ । दायाद्यमिन्द्रादाजहराचारं तनया रजेः ॥	८९
तानि पुत्रशतान्यस्य तच्च स्थानं शचीपतेः । समक्रामन्त बहुधा स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम् ॥	९०
ततः काले बहुतिथे समतीते महाबलः । हनराज्योऽब्रवीच्छक्रो हतभागो बृहस्पतिम् ॥	९१
वदरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे । ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेयं तेजसाऽऽप्यायितस्ततः ॥	९२
ब्रह्मन्कृषौऽयं विमना हृतराज्यो हृताश्विनः । हतीजा दुर्बलो मूढो रजिपुत्रैः प्रसीद मे ॥	९३
बृहस्पतिरुवाच—	
यद्येवं चोदितः शक्र त्वया स्यां पूर्वमेव हि । नाभविष्यत्त्वत्प्रियैर्यैर्नाकर्तव्यं ममानघ ॥	९४
प्रयतिष्यामि देवेन्द्र त्वद्विदितार्थं महाद्युते । यथा भीर्गं च राज्यं च अचिरात्प्रतिपत्स्यसे ॥	९५
तथा शक्र गमिष्यामि मा भूते विह्वलं मनः । ततः कर्म चकारास्य तेजःसंवर्धनं महत् ॥	९६
तेषां च बुद्धिसंमोहमकरोद्बुद्धिसत्तमः । ते यदा ससुता मूढा रागोन्मत्ता विधर्मिणः ॥	९७
ब्रह्माद्विपश्च संवृत्ता हतवीर्यपराक्रमाः । ततो लेभे सुरैर्यथैन्द्रस्थानं तथोत्तमम् ॥	९८
इत्वा रजिसुतान्सर्वान्कामक्रोधपरायणान् । य इदं पावनं स्थानं प्रतिष्ठानं शतक्रतोः ॥	
शृणुयाद्वा रजेर्वाऽपि न स दौरात्म्यमामुपात् ॥	९९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते रजियुद्धं नाम द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८२२८

अथ त्रिनवतितमोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः—

मरुत्तेन कथं कन्या राज्ञे दत्ता महात्मना । किञ्चिर्थाश्च महात्मानो जाता मरुत्कर्ण्यङ्काः ॥ १

सूत उवाच—

आदेवन्तं मरुत्सोममन्त्रकामः प्रजेश्वरम् । मासि मासि महातेजाः पाटिसंवत्सरानृषः ॥ २

तेन ते मरुतस्तस्य मरुत्सोमेन तोपिताः । अक्षय्यान्नं ददुः प्रीताः सर्वकामपरिच्छदम् ॥ ३

अन्नं तस्य सकृत्पक्षमहोरान्त्रे न क्षीयते । कोटिशो दीयमानं च सूर्यस्योदयनादपि ॥ ४

१ द. 'वांये यथाय' । २ क. 'वांन्याज' । ३ घ. 'नोऽहं नि' । ४ घ. 'तयः । ह' । ५ ए ग. घ. द. 'वाधेमद' । ६ ग. द. भाग्य । ७ क. 'गोत्रवावि' । ८ ए. ग. घ. द. 'न्यया । गु' । ९ क. 'द्वन्तं म' । १० घ. घ. द. 'रायं न ।

(चद्रयंशवर्णनम्)

- रित्रज्योतिस्तु कन्यायां मरुत्तस्य च धीमतः । तस्माज्जाता महासत्त्वा धर्मज्ञा मोक्षदाक्षिणः ॥५
 संन्यस्य गृह्यमीणि वैराग्यं समुपस्थिताः । यतिधर्ममत्राप्येह ब्रह्मभूयाय ते गताः ॥ ६
 अनैपायस्ततो जातस्तदा धर्मप्रदत्तवान्(?) । क्षत्रधर्मस्ततो जातः प्रतिपक्षो महातपाः ॥ ७
 प्रतिपक्षमुतश्चापि संजयो नाम विश्रुतः । संजयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य जैगिभवान् ॥ ८
 विजयस्य जयः पुत्रस्तस्य हर्यद्वतः स्मृतः । हर्यद्वतस्ततो राजा सहदेवः प्रतापवान् ॥ ९
 सहदेवस्य धर्मात्मा अर्दीन इति विश्रुतः । अर्दीनस्य जयत्सेनस्तस्य पुत्रोऽथ संकृतिः ॥ १०
 संकृतेरपि धर्मात्मा कृतधर्मा महायशाः । इत्येते क्षत्रधर्माणो नहुपस्य निबोधत ॥ ११
 नहुपस्य तु दायादाः पडिन्द्रोपमतेजसः । उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः ॥ १२
 यतिर्ययातिः संयातिरायातिः पशुं तु द्वयः(?) । यतिज्येष्ठस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततोऽवरः ॥१३
 काकुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे पत्नीं यतिस्तदा । संयातिर्मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ॥ १४
 तेषां मध्ये तु पञ्चानां ययातिः पृथिवीपतिः । देवयानीमुशनसः सुतां भार्यामत्राप ह ॥ १५
 शर्मिष्ठावासुरीं चैव तनयां वृषपर्वणः । यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ॥ १६
 दुह्यां चानुं च पुरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । अग्नीजनन्महावीर्यान्मुतान्देवसुतोपमान् ॥ १७
 रथं तस्मै ददौ रुद्रः प्रीतः परमभास्वरम् । असङ्गं काञ्चनं दिव्यमक्षयौ च महेपुथी ॥ १८
 युक्तं मनोजवैरश्वैरेन कन्यां समुद्वर्हन् । स तेन रथमुख्येन जिगाय च ततो महीम् ॥ १९
 ययानिर्घुषि दुर्धर्षो देवदानवमानवैः । पौरवाणां वृषाणां च सर्वेषां सोऽभवदर्थः ॥ २०
 यावत्सुदेशमभवः कौरवो जनमेजयः । कुरोः पुत्रस्य राज्ञस्तु राज्ञः पारिक्षितस्य ह ॥ २१
 जगाम स रथो नाशं शार्पाद्वाग्यस्य धीमतः ॥ २२
 वाग्यस्य हि सुतं धौलः स राजा जनमेजयः । दुर्घुद्धिर्दिसयामास लोहगन्धं नराधिपम् ॥ २३
 स लोहगन्धो राजर्षिः परिधावन्नितस्ततः । पौरजानपदैस्त्यक्तो न लेभे शर्म कर्द्विचित् ॥ २४
 ततः स दुःखसंतप्तो नालभत्सर्विदं क्वचित् । शशाप हेतुकर्मणि शरण्यं व्यथितस्तदा ॥ २५
 इन्द्रोतो नाम विरूपातो योऽसौ मुनिरुदारधीः । याजयामास चेन्द्रोतः शौनको जनमेजयम् ॥ २६
 अश्वमेधेन राजानं पावनार्थं द्विजोत्तमः ॥ २७
 स लोहगन्धो व्यनशत्तस्याऽऽवसथमेत्य ह । * स च दिव्यो रथस्तस्माद्द्रसोथेदिपतेस्तथा ॥ २८
 ततः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः । ततो हत्वा जरासन्धं भीमस्तं रथमुत्तमम् ॥ २९
 प्रददौ चासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥ ३०
 स जरां प्राप्य राजर्षिर्ययातिर्नहुपात्मजः । पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३१

* अत्रत्यग्रन्थस्य न पूर्वापरसगतिः ।

१ ख ड. प्रज्योतेस्तु । ग त्रयोतेस्तु । २ ख. घ. नपलो महस्तत्र तदा धर्मस्य चक्षते क्षं । ड. नपत्य-
 स्ततो जातस्तदा धर्मः प्रतापवान् । क्षं । ३ ग. जज्ञिषान् । ४ ख. घ. ड. आरीन । ५ ख. घ. ड. त्मा क्षय्यं ।
 ६ ख. 'श्च ऊद्वदः । यः । घ. 'श्च रुद्रवः । यः । ड. 'श्च नुद्रवः । यः । ७ घ. जिषाय । ८ क. 'हव । स ।
 ९ क. घ. 'यः । योव । १० ख. 'पाद्रीत्य । ११ ख. ग. घ. ड. बालं । १२ ख. घ. 'यः चक्रेण हिम । १३ ड-
 'बुद्धि हिस् । १४ ख. ग. घ. ड. 'गन्धीमराधिपः । स लोहगन्धी रा । १५ क. ग. योः । योव । १६ ख-
 घ. शुष्टेण ।

जरावली च मां तात पलितानि च पर्यगुः । काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥
 त्वं यदौ प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । जरां मे प्रतिगृह्णीष्व तं यदुः प्रत्युवाच ह ॥ ३०
 अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता । सा च व्यायामसाध्या वै न ग्रहीष्यामि ते जराम्
 जराया वहवो दोषा यानभोजनकारिणः । तस्माज्जरां न ते राजन्ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ ३२
 सितश्मश्रुधरो दीनो जरया शिथिलीकृतः । वलीसंततमात्रश्च दुर्दर्शो दुर्बलाकृतिः ॥ ३३
 अशक्तः कार्यकरणे परिभूतस्तु यौवने । महोपधीतिभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ३४
 सन्ति ते वहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप । प्रतिगृह्णन्तु धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ ३५
 स एवमुक्तो यदुना तीव्रकोपसमन्वितः । उवाचः वदतां श्रेष्ठो ज्येष्ठं तं गर्हयन्सुतम् ॥ ३६
 आश्रमः कश्च वाऽन्योऽस्ति को वा धर्मविधिस्तव । मामनादृत्य दुर्वृद्धे यदात्थ नवदेशिक ॥
 एवमुक्त्वा यदुं राजा ज्ञशापैने स मन्यमान् । यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ॥
 तस्मान्न राज्यभागमूढ प्रजा ते वै भविष्यति । तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ॥ ३९
 (* यौवनेन चरयं वै विपर्यास्तव पुत्रक । पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिदास्यामि यौवनम् ॥
 स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥) ४०

तुर्वसुरुवाच—

न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् । जराया वहवो दोषाः पानभोजनकारिणः ॥
 तस्माज्जरां न ते राजन्ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ ४१

ययातिरुवाच—

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात्प्रजा समुच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति ॥ ४२
 असंकीर्णा च धर्मेण प्रतिलोभवरेषु च । पिशिताशिषु चान्धेषु मूढ राजा भविष्यसि ॥ ४३
 गुरुदारमसक्तेषु तिर्थग्योनिगतेषु वा । पशुधर्मेषु म्लेच्छेषु भविष्यसि न संशयः ॥ ४४

सूत उवाच—

एवं तु तुर्वसुं ज्ञप्त्वा ययातिः सुतमात्मनः । शर्भिष्ठायाः सुतं ब्रह्मविदं वचनमग्रवीत् ॥ ४५
 द्रुह्य त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् । जरां वर्षसहस्रं वै यौवनं स्वं ददस्व मे ॥ ४६
 पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिदास्यामि यौवनम् । स्वं चाऽऽदास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥

द्रुह्य उवाच—

न राजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् । न सद्गथास्य भवति न जरां तेन काममे ॥

ययातिरुवाच—

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्माद्द्रुह्य मियः कामो न ते संपत्स्यते फचितं
 नौष्ठयोत्तरसंचामस्तात्र नित्यं भविष्यति । अरीर्जुभ्राजवंशस्तवं तत्रै नित्यं भविष्येमि ॥ ५०

* धनुर्ध्वान्तर्गतप्रत्ययः ५. एतत्तुः नास्ति ।

१ ग. द. 'रायां' ५ । २ ग. ग. घ. ट. दोषः पानभोजनकारिताः । तं । ३ क. 'संवत्' । ४ ग. 'ने ।
 गार्हपत्ये' । ५ ग. घ. ट. 'ने । सत्प्राप्तौ' । ६ ग. घ. ट. 'द' इदं तव देशिकः । ७ ग. ' । ८ ग. घ. ट. 'याः ।
 नामभोजनकारिताः । ९ ग. ' । १० ग. घ. ट. 'मि' । ११ ग. घ. ट. 'मि' । १२ ग. घ. ट. 'मि' । १३ ग. घ. ट. 'मि' । १४ ग. घ. ट. 'मि' । १५ ग. घ. ट. 'मि' । १६ ग. घ. ट. 'मि' । १७ ग. घ. ट. 'मि' । १८ ग. घ. ट. 'मि' । १९ ग. घ. ट. 'मि' । २० ग. घ. ट. 'मि' । २१ ग. घ. ट. 'मि' । २२ ग. घ. ट. 'मि' । २३ ग. घ. ट. 'मि' । २४ ग. घ. ट. 'मि' । २५ ग. घ. ट. 'मि' । २६ ग. घ. ट. 'मि' । २७ ग. घ. ट. 'मि' । २८ ग. घ. ट. 'मि' । २९ ग. घ. ट. 'मि' । ३० ग. घ. ट. 'मि' । ३१ ग. घ. ट. 'मि' । ३२ ग. घ. ट. 'मि' । ३३ ग. घ. ट. 'मि' । ३४ ग. घ. ट. 'मि' । ३५ ग. घ. ट. 'मि' । ३६ ग. घ. ट. 'मि' । ३७ ग. घ. ट. 'मि' । ३८ ग. घ. ट. 'मि' । ३९ ग. घ. ट. 'मि' । ४० ग. घ. ट. 'मि' । ४१ ग. घ. ट. 'मि' । ४२ ग. घ. ट. 'मि' । ४३ ग. घ. ट. 'मि' । ४४ ग. घ. ट. 'मि' । ४५ ग. घ. ट. 'मि' । ४६ ग. घ. ट. 'मि' । ४७ ग. घ. ट. 'मि' । ४८ ग. घ. ट. 'मि' । ४९ ग. घ. ट. 'मि' । ५० ग. घ. ट. 'मि' ।

(चंद्रयशवर्षणम्)

अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । एवं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते ॥

५१

*अनुरुवाच—

जीर्णः शिशुरहं तात जरया ह्यशुचिः सदा । नै भजामि महाराज तां जरां नाभिकामये ॥

ययातिरुवाच—

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्ते प्रतिपत्स्यते ॥

प्रजा च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यत्यतस्तव । अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येव भविष्यासि ॥ ५४

पुरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । जरावली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ॥ ५५

काव्यस्योशनसः शापाञ्च च तृप्तोऽस्मि यौवने । कंचित्कालं चरेयं वै विषयान्वयसा तव ॥५६

पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिद्रास्यामि यौवनम् । स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ५७

सूत उवाच—

एवमुक्तः प्रत्युवाच पुत्रः पितरमञ्जसा । यथाऽनुग्रह्यमे तात करिष्यामि तथैव च ॥ ५८

प्रतिपत्स्यामि ते राजन्याप्मानं जरया सह । गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यपेक्षितान् ॥ ५९

जरयाऽहं प्रतिच्छन्नो वयोरूपधरस्तव । यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथार्थवत् ॥ ६०

ययातिरुवाच—

पुरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते प्रीतश्चेदं ददामि ते । सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति * ॥

सूत उवाच—

पुरोरनुमतो राजा ययातिः स्वां जरां ततः । संक्रामयामास तदा प्रसादाद्भार्गवस्व तु ॥ ६२

यौवनेनाथ वयसा ययातिर्नहुपात्मजः । प्रीतियुक्तो नरश्चेष्टश्चार विषयान्स्वकान् ॥ ६३

यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखम् । धर्माविरोधाद्वाजनेद्रो यथाऽर्हति स एव हि ॥ ६४

देवानतर्पयद्यज्ञैः पितृञ्चाद्रैस्तथैव च । दीनांश्चानुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥ ६५

अतिथीनक्षपानैश्च वैश्यांश्च परिपालनैः । आनृशंस्येन शूद्रांश्च दस्यूनसंनिग्रहेण च ॥ ६६

धर्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरञ्जयन् । ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥ ६७

स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः । अविरोधेन धर्मस्य चचार सुखमुत्तमम् ॥ ६८

स मार्गमाणः कामानामन्तदोपनिदर्शनात् । विर्वाच्या सहितो रेमे वैभ्राजे नन्दने वने ॥ ६९

अपश्यत्स यदा तां वै वर्षमानां नृपस्तदा । गत्वा पुरोः सकाशं वै स्वं जरां प्रत्यपद्यत ॥ ७०

स संप्राप्य तु तान्कामांस्त्वग्नाः खिन्नश्च पार्थिवः । कालं वर्षसहस्रं वै सस्मार मनुजाधिपः ॥७१

परिसंख्याय कालं च कलाकाष्ठास्तथैव च । पूर्णं मत्वा ततः कालं पुरुं पुत्रमुवाच ह ॥ ७२

यथासुखं यथोत्साहं यथाकालमरिंदम । सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥ ७३

पुरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाण त्वं स्वयौवनम् । रौज्यं च त्वं गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्स्नुतः ॥

प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नहुपात्मजः । यौवनं प्रतिपेदे च पुरुः स्वं पुनरार्त्तमनः ॥ ७६

* अथाध्यायसमाप्तिः ख. पुस्तके ।

* १ क. ग. ह्यवर दिते ज २ क. ग. न जुहोति स कालेऽस्मि ता । ३ ख. घ. ड. 'रमात् प्रतिपत्स्यते । प्री ४ ख. ह ।
 ५ १ घ. ह । पुरुषाय । ६ ग । ५ ख. ग. ड. 'तिः स्वज' । ६ ख. घ तु । पीरवेणातिव । ग. ड. तु । पीरवेणाय व ।
 ७ घ. ग. घ. ड. 'था हस्ति स । ८ क. 'श्रावहेनो रेमे वै व' । ९ क. राष्ट्र । १० ख. ग. ड. 'मनः । अ' ।

अभिषेक्तुं नामं च नृपं पुरुं पुत्रं कनीयसम् । ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमद्युवन् ॥ ७६
 कथं शुक्रस्य नसारं देवयान्याः सुतं प्रभो । श्रेष्ठं यदुपतिक्रम्य पुरो राज्यं प्रदास्यसि ॥ ७७
 यदुज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः । शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्यस्ततोऽनुः पुरुरेव च ॥ ७८
 कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति । धर्मतो बोधयामि त्वां धर्मं समनुपालय ॥ ७९

यथातिरुवाच —

ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे ऋष्वन्तु मे वचः । ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथंचन ॥ ८०
 मातापित्रोर्वचनकृद्धितपुत्रः प्रशस्यते । मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ॥ ८१
 प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः । स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्तते पितृमातृषु ॥ ८२
 यदुनौऽहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनाऽपि च । द्रुह्येण चानुना चैवमप्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ ८३
 पुरुणा तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः । कनीयान्मम दायादो जरा येन धृता मम ॥
 सर्वकामः सर्वकृतः पुरुणा पुत्रकारिणा ॥ ८४
 शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् । पुत्रो यस्त्वाऽनुवर्तेत स राजा ते महापते ॥ ८५
 भवतोऽनुमतोऽप्येवं पुरू रोज्येऽभिषिच्यताम् । यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ॥
 सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभुः ॥ ८६
 अर्हः पुरुरिदं राज्यं यः प्रियः प्रियकृत्त्व । वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ॥ ८७
 पौरजातपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुपस्तदा । अभिषिच्य ततः पुरुं स्वराज्ये सुतमात्मनः ॥ ८८
 दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं तु न्यवेशयत् । दक्षिणापरतो राजा यदुं श्रेष्ठं न्यवेशयत् ॥ ८९
 प्रतीच्यामुत्तरस्यां च द्रुह्यं चानुं च तावुभौ । समद्रीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् ॥
 व्यभजत्पश्चधा राजा पुत्रेभ्यो नाहुपस्तदा ॥ ९०
 तौरियं पृथिवीं सर्वां समद्रीपा सपत्न्या । यथाप्रदेशं धर्मैर्धर्मैर्भेण प्रतिपालयते ॥ ९१
 एवं विभज्य पृथिवीं पुत्रेभ्यो नाहुपस्तदा । पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु प्रीतिमानभवन्नृपः ॥ ९२
 धनुर्न्यस्य पृथकांश्च राज्यं चैव सुतेषु तु । प्रीतिमानभवद्वाजा भारमावेश्य बन्धुषु ॥ ९३
 अत्र गाथा महाराज्ञा पुरा गीता ययातिना । योऽभिमत्याहरन्कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ ९४
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हृदिषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९५
 यत्पृथिव्यां ग्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ९६
 यदा तु क्रुते भावं सर्वभूतेषु पावकम् । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ९७
 यदा परान्न विभेति यदा त्वस्मान्न विभ्यति । यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ९८
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । द्यौः प्राणान्तिको रागस्तां नृणां त्यजतः सुखम्
 जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । जीविताशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति
 यद्य काममुखं लोके यद्य दिव्यं महत्सुखम् । नृणां क्षयमुखस्यैतत्कलां नार्हति षोडशीम् ॥ १०१

१ क. 'ति । भतः संतो' । ग. घ. ङ. 'ति' । सुत संतो' । २ क. राष्ट्र । ३ ख. घ. 'नासंम' । ४ क. 'राष्ट्रसि' ।
 ५ क. राष्ट्र । ६ क. राष्ट्रं पु' । ७ ग. ग. घं. ङ. ज्येष्ठ । ८ क. शिष्यः । ९ ख. 'दुहित' । १० क. 'दोषाया' ।
 ११ क. 'यदाऽस्य च गुणस्येव यदा ।

(कार्तवीर्योत्पत्तिकथनम्)

एवमुक्त्वा स राजार्पिः सदारः प्रस्थितो वनम् । भृगुतुङ्गे तपस्तप्त्वा तत्रैव च महायशाः ॥

पालयित्वा व्रतशतं तत्रैव स्वर्गमा(स्रवान)मुयात् ॥ १०२

तस्य वंशास्तु पञ्चैते पुण्या देवार्पितकृताः । यैर्व्यासा पृथिवी कृत्स्ना सूर्यस्यैव गभस्तिभिः ॥

धन्यः प्रजावानायुष्मास्कीर्तिर्मांश भवेन्नरः । ययातिश्चरितं सर्वं पठञ्शृण्वन्दिजोत्तमः ॥ १०४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ययातिप्रसवकीर्तन नाम त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ८३२८

अथ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ।

कार्तवीर्योर्जुनोत्पत्तिविवरणम् ।

सुत उवाच—

यदोर्वंशं प्रवक्ष्यामि ज्येष्ठस्योत्तमतेजसः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्यां च गदतो मे निबोधत ॥ १

यदोः पुत्रा बभूवुर्हि पञ्च देवसुतोपमाः । सहस्रजिदथ श्रेष्ठः कोट्टुर्नीलो जितो लघुः ॥ २

सहस्रजित्सुतः श्रीमाञ्शतजिन्नाम पार्थिवः । शतजित्सुना विख्यातास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ ३

हैहयश्च हयश्चैव राजा वेणुहयश्च यः । हैहयस्य तु दायादो धर्मपन्न इति श्रुतिः ॥ ४

धर्मतत्रैस्य कीर्तिस्तु संज्ञेयस्तस्य चाऽऽत्मजः । संज्ञेयस्य तु दायादो महिष्मान्नाम पार्थिवः ॥ ५

आसीन्महिष्मतः पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान् । वाराणस्यधिपो राजा कथितः पूर्वं एव हि ॥ ६

भद्रश्रेण्यस्य दायादो दुर्मदो नाम पार्थिवः । दुर्मदस्य ततो धीमान्कनको नार्थं विश्रुतः ॥ ७

कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः । कृतवीर्यः कार्तवीर्यः कृतवर्मा तथैव च ॥ ८

कृतो जातश्चतुर्षोऽभूत्कृतवीर्यात्ततोऽर्जुनः । जज्ञे बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरो नृपः ॥ ९

स हि वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदृश्रम् । दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽजिसंभवम् ॥ १०

तस्मै दत्तो वरान्पादाच्चतुरो भूरितेजसः । पूर्वं बाहुसहस्रं तु स वज्रे प्रथमं वरम् ॥ ११

अथर्मे दीयमानस्य सद्भिस्तस्मान्निवारणम् । धर्मेण पृथिवीं जित्वा धर्मेणैवानुपालनम् ॥ १२

सङ्ग्रामोऽस्तु बहूञ्जित्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य वधः स्यादधिकद्रणे ॥ १३

तेनेयं पृथिवी कृत्स्ना सप्तद्वीपा सपत्तना । सप्तोदधिपरिक्षिप्ता क्षात्रेण विधिर्ना जनाः ॥ १४

तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल धीमतः । यौद्धो ध्वजो रथश्चैव प्रादुर्भवति मायया ॥ १५

दश यज्ञसहस्राणि तेषु द्वीपेषु सप्तसु । निरर्गलाः स्म निर्दृत्ताः श्रूयन्ते तस्य धीमतः ॥ १६

सर्वे यज्ञा महाबाहोस्तस्याऽऽसन्भूरितेजसः । सर्वे काञ्चनवेदीकाः सर्वे यूपैश्च काथनैः ॥ १७

सर्वे देवैर्महाभागैर्दिमानस्थैरलंकृताः । गन्धर्वैरप्सररोभिश्च नित्यमेवोपगोभिताः ॥ १८

तस्य राज्ञो जगौ गाथां गन्धर्वो नारदस्तथा । चरितं तस्य राजर्षेर्महिमानं निरीक्ष्य च ॥ १९

न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति मानवाः । यज्ञदार्ढ्यैस्तपोभिश्च विक्रमेण ध्रुतेन च ॥ २०

१ क. ग. इ. सुयुतं । २ क. 'मिश्रेण' । ३ क. 'पूर्वग' । ४ क. ग. 'तत्तद्' । ५ क. ग. इ. 'अस्तु को' । ६ घ. 'म वीर्यवान्' । क. । ७ घ. 'जाय चतु' । ८ ग. घ. नाजिता । त' । ९ घ. 'या देव' । १० घ. 'गिराध नि' ।

द्वीपेषु सप्तसु स वै खड्गी वरशरासनी । रथी राजाऽप्यनुचरोऽन्योऽगाच्चैवानुदृश्यते ॥ २१^१
 अनष्टद्रव्यैश्चैवाऽऽसीन्न शोको न च विभ्रमः । प्रभावेण महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ २२
 पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां स नराधिपः । सै र्मद्वीपवान्सत्राद् चक्रवर्ती बभूव ह ॥ २३
 स एष पशुपालोऽभूत्क्षेत्रपालस्तथैव च । स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादर्जुनोऽभवत् ॥ २४
 स वै वाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनेन च । भाति रश्मिसहस्रेण शारदेनेव भास्करः ॥ २५
 स हि नागसहस्रेण महिष्मत्यां नराधिपः । कर्कोटकसमां जित्वा पुरीं तत्र न्यवेशयत् ॥ २६
 स वै वेगं समुद्रस्य प्रावट्कालाम्बुजेक्षणः । क्रीडन्निर्वं मुखोद्विभ्रः प्रावट्कालं चकार ह ॥ २७
 ललिता क्रीडता तेन हेमस्रग्दाममालिनी । ऊर्मिभ्रुकुटिसंनादा शङ्किताऽभ्येति नर्मदा ॥ २८
 पुरा स तामनुसरन्नवगाढो महार्णवम् । चकारोद्धृत्य वेलान्तं स कालं प्रावृषोद्धनम् ॥ २९
 तस्य वाहुसहस्रेण क्षोभ्यमाणे महोदधौ । भवन्ति लीना निश्चेष्टाः पातालस्था महासुराः ॥ ३०
 चूर्णीकृतमहावीचिलीनमीनमहाविषाः । पतिता विद्धफेनौघमावर्तक्षिप्तदुस्सहम् ॥ ३१
 चकार क्षोभयन्नाजा दोःसहस्रेण सागरम् । देवासुरपरिक्षिप्त क्षीरोदमिव सागरम् ॥ ३२
 मन्दरक्षोभणकृता ह्ययतोदकशङ्किताः । सहसोत्पादि(टि)ता भीता भीमं दृष्ट्वा नृपोचमम् ॥ ३३
 नतनिश्चलपूर्वाणो बभूवुश्च महोरगाः । सायाह्ने कदलीपण्डा निर्वातस्तिमिता इव ॥ ३४
 स वै वद्ध्वा धर्मुर्गान् उत्सिक्तः पञ्चाभिः शतैः । लङ्कायां मोहयित्वा तु सवलं रावणं वलात् ॥
 निर्जित्य वद्ध्वा चाऽऽनीय माहिष्मत्यां ध्वन्ध तम् ॥ ३५
 ततो गत्वा पुलस्त्यस्तु अर्जुनं च प्रसादयेत् । मुमोच राजा पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुपालितम् ॥ ३६
 तस्य वाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः । युगान्तेऽम्युदृष्टस्य स्फुटितस्याशनेरिव ॥ ३७
 अहो मृधे महावीर्यं भार्गवो यस्य सोऽच्छिनत् । मृधे सहस्रं वाहूनां हेमतालवनं यथा ॥ ३८
 वृषितेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना । सप्त द्वीपांश्चित्रभानोः प्रादाद्भिर्क्षां विशां पतिः ॥ ३९
 पुराणि घोषान्ग्रामांश्च पत्तनानि च सर्वशः । जज्वाल तस्य वाणेषु चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ४०
 स तस्य पुरुषेन्द्रस्य भ्रंतापेन महायशाः । ददाह कार्तवीर्यस्य शैलांश्चापि वनानि च ॥ ४१
 स ह्यन्यामाश्रमं सर्वं वरुणस्याऽऽत्मजस्य वै । ददाह सवनद्वीपांश्चित्रभानुः सहैर्हयैः ॥ ४२
 स लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्विनमुत्तमम् । वसिष्ठनामा स मुनिः खर्गुत आपव इत्युत ॥ ४३
 तथाऽप्यैवस्तदा क्रोधादर्जुनं शप्तरान्निभुः । यस्मान्न वर्जितभिर्दं वनं ते मम हृदय ॥ ४४
 तस्मात्ते दुष्करं कर्म कृतमन्यो हनिष्यति । अर्जुनो नाम कौन्तेयो न च राजा भविष्यति(१) ॥ ४५
 अर्जुन त्वां महावीर्यो रामः महरतां वरः । छित्त्वा वाहुमहस्रं वै प्रमथ्य तरसा वली ॥ ४६
 त्वपस्वी ब्राह्मणश्चैव वधिष्यति महाबलः । तस्य रामस्तदा ह्यसीन्भृत्युः शापेन धीमतः ॥ ४७

१ प. 'यत्वादी च त' । २ प. 'श्रीचर्माश' । ३ प. घ. 'व्यताचाऽऽमे' । ४ क. घ. ग. 'वेनम' ।
 ५ क. घ. सप्त वाणम् । ६ ग. घ. 'सप्तमया' । ७ घ. ट. 'ज म' । ८ क. घे । ९ घ. 'वपुषोद्भि' । १० क. कालः ।
 ११ क. घ. 'माने म' । १२ ग. ट. 'विम' । १३ घ. ट. 'निगते स्ति' । १४ प. ट. 'मुञ्जोगामुत्ति' । १५ ग.
 यत् । १६ घ. प. ट. 'जितः' । १७ घ. 'जुतिपुत्र' । १८ क. प्रभावेन । १९ क. 'यः' । २० क.
 'यथापि शत्रुः धा' । २१ प. 'त आप द' । २२ क. घ. ट. 'न्युत्पदा' ।

(ज्यामघवृत्तकथनम्)

राज्ञा तेन वरश्चैव स्वयमेव वृतः पुरा । तस्य पुत्रशतं ह्यासीत्पञ्च तत्र महारथाः ॥ ४८
 कृतास्त्रा वलिनः शूरा धर्मात्मानो यशस्विनः । शूरश्च शूरसेनश्च वृष्ट्याद्यं दृष्ट्वा एव च(?) ॥ ४९
 जयध्वजश्च वै पुत्रा अवन्तिषु विशांपैतेः । जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घ्यः प्रतापवान् ॥ ५०
 तस्य पुत्रशतं ह्येव तालजङ्घ्या इति श्रुतम् । तेषां पञ्च गणाः ख्याता द्वैहयानां महात्मनाम् ॥
 वीरहोत्रा ह्यसंख्याता भोजाश्चावर्त्यस्तथा । गुण्डिकेराश्च विक्रान्तास्तालजङ्घ्यास्तथैव च ॥ ५२
 वीरहोत्रसुतश्चापि अनन्तो नाम पार्थिवः । दुर्जयस्तस्य पुत्रस्तु वभूवामित्रदर्शनः ॥ ५३
 अनष्टद्रव्यता चैव तस्य राज्ञो वभूव ह । प्रभावेन महारोजः प्रजास्ताः पर्यपालयत् ॥ ५४
 न तस्य वित्तनाशश्च नष्टं प्रतिलभत सः । कार्तवीर्यस्य यो जन्म कथयेद्विह धीमतः ॥ ५५
 वित्तवान्भवतेऽत्रैव धर्मश्चास्य विवर्धते । यथा त्वष्टा यथा दाता तथा स्वर्गे महीयते ॥ ५६
 इति श्रीमहापुराणे वायुश्रोत्रे कार्तवीर्योर्जनोद्धारतिविवरणं नाम चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

आदितः श्लोकानां सम्प्रत्यङ्काः— ८३८४

अथ यज्ञवृत्तान्तमोऽध्यायः ।

ज्यामघवृत्तान्तकथनम् ।

ऋषय ऊचुः—

किमर्थं भुवनं दग्धैर्भार्षेयस्य महार्त्सभैः । कार्तवीर्येण विक्रम्य तन्नः प्रवृद्धिं पृच्छताम् ॥ १
 रक्षिता स तु राजार्षिः प्रजानामिति नः श्रुतम् । कथं स रक्षिता भूत्वाऽनार्शियत्तत्तपोवनम् ॥ २
 सूत उवाच—
 आदित्यो विप्ररूपेण कार्तवीर्यमुपस्थितः । तृप्तिकामः मयच्छान्नादित्योऽहं न संशयः ॥ ३
 राजोवाच—
 भगवन्केन ते तुष्टिर्भवेद्व्यूहि दिवाकर । कीदृशं भोजनं दधि श्रुत्वा च विदध्याम्यहम् ॥ ४
 सूर्य उवाच—
 स्थावरं देहि मे सर्वमाहारं ददतां वर । तेन तृप्तो भवेयं वै न तुष्येऽन्येन पार्थिव ॥ ५
 राजोवाच—
 न शक्यं स्थावरं सर्वं तेजसा मानुषेण तु । निर्दग्धुं तर्पतां श्रेष्ठ त्वामेव प्रणमाम्यहम् ॥ ६
 आदित्य इवाच—
 तुष्टस्तेऽहं शरान्दाधि अक्षयान्सर्वतः सुखार्त्तं । प्रक्षिप्ताःप्रज्वलिष्यन्ति मम तेजःसमन्विताः ॥ ७

१. ख. 'हायनाः । कृ' । २. घ. 'वृष्टपदर्थ' । ३. घ. ड. 'वृष्ण' । ४. ख. ग. घ. ड. 'जस्य ये कर्ता अ' ।
 ५. ख. ग. घ. ड. 'पतिः । ज' । ६. क. 'स्तु जाल' । ७. घ. 'ति स्मृताः । ते' । ८. ख. ड. श्रुताः । ९. ख. ग. घ. ड.
 'सशः । प्र' । १०. ग. घ. ड. 'दस्य न' । ११. ग. घ. ड. 'मेध सः । १२. घ. भवनं । १३. क. 'म्यम' । १४. ख.
 'मायस्यनैश' । ड. 'मापदस्य' । १५. क. 'लनाम् । का' । १६. ख. घ. ड. 'शयेत तपो' । १७. ख. ग. घ. ड. 'ते
 वृत्तिर्भ' । १८. ख. घ. ड. 'रं दद' । १९. क. ग. 'पसां श्रे' । २०. ख. ड. 'च । ये क्षिमाः प्र' ।

आदिष्टं तेजसा मेघसागरं शोषयिष्यति । शुष्कं भस्म करिष्यामि तेन प्रीतो नराधिप ॥ ८
 ततः शरानथाऽऽदित्यस्त्वर्जुनाय प्रयच्छत । ततः संप्राप्य सुमहत्स्थावरं सर्वमेव हि ॥ ९
 आश्रमानथ ग्रामांश्च घोषांश्च नगराणि च । तपोवनानि रम्याणि वनान्युपवनानि च ॥ ८
 एवं प्राचीनमर्दहत्ततः सूर्यप्रदक्षिणम् । निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिर्दग्धा सूर्येण तेजसा ॥ ११
 एतस्मिन्नेव काले तु आपवो नियमस्थितः । दशवर्षसहस्राणि जलवासा महानृपिः ॥ १२
 पूर्णे व्रते महातेजा उदतिप्रत्तपोधनः । सोऽपश्यदाश्रमं दग्धमर्जुनेन महानृपिः ॥
 क्रोधाच्छशाप राजर्षिं कीर्तितं वो यथा मया ॥ १३

सूत उवाच—

क्रोष्टेः शृणुत राजर्षेर्वशमुत्तमपूरुषम् । यस्यान्ववाये संभूतो वृष्णिष्टृष्णिकुलोद्भवः ॥ १४
 क्रोष्टोरेकोऽभवत्पुत्रो वृजिनीवान्महायशाः । वाजिनीव्रतमिच्छन्ति स्वाहि स्वोहावतां वरम् ॥ १५
 स्वाहेः पुत्रोऽभवद्वाजा रशादुर्दतां वरैः । सुतं प्रसूतमिच्छन्ति रशादोरत्रयमात्मजम् ॥ १६
 महाक्रतुभिराजे स विविधैराप्तदक्षिणैः । चित्रैश्चित्ररथस्तस्य पुत्रकर्मभिरान्वितः ॥ १७
 एवं चित्ररथो वीरो यज्ञान्विपुलदक्षिणान् । शशविन्दुः परं वृत्तो राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ १८
 चक्रवर्तो महासत्त्वो महावीर्यो बहुर्भजः । तत्रानुवंशश्लोकोऽयं यस्मिन्गीतः पुराविदैः ॥ १९
 शशविन्दोऽस्तु पुत्राणां शतानामभवच्छतम् । धीमतामनुरूपाणां भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ २०
 तेषां पद् च प्रधानास्तु पृथुसाहा महाबलाः । पृथुश्रवाः पृथुयशाः पृथुवर्मा पृथुंजयः ॥ २१
 पृथुकीर्तिः पृथुदाता राजानः शाशविन्दवः । शंसन्ति च पुराणानि पार्थश्रवसमन्तरम् ॥
 अन्तरैः स पुरा यस्तु यज्ञस्य तनयोऽभवत् ॥ २२
 उशर्नां सतु धर्मात्मा अवाप्य पृथिवीमिमाम् । आजहाराश्वमेधानां शतमुत्तमैर्धार्मिकः ॥ २३
 मरुचस्तस्य तनयो राजर्षीणामनुष्ठितः । वीरः कम्बलवर्हिस्तु मरुत्तनयः स्मृतः ॥ २४
 पुत्रस्तु स्वैमकवचो विद्वान्कम्बलवर्हिर्षः । निहत्य रुक्मकवचः पुरा क्वाचिनो रणे ॥ २५
 धन्विनो निशितैर्वाणैरवाप श्रियमुत्तमाम् । ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तमश्वमेधे महायशाः ॥ २६
 राजस्तु रुक्मकवचादपरारुत्य वीरहाः । जज्ञिरे पञ्च पुत्रास्तु महौंसत्त्वा महाबलाः ॥ २७
 रुक्मपुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः परिघो हरिः । परिघं च हरिं च विदेहेऽस्यापयत्पिता ॥ २८
 ब्रह्मेपुरभवद्वाजा पृथुरुक्मस्तदाश्रयः । तेभ्यः प्रव्रजितो राज्याज्ज्यामघोऽभवदाश्रमे ॥ २९
 मशान्तन्तु वने घोरे ब्राह्मणेनावबोधितः । जगाम धनुरादाय देशमध्यं रथी ध्वजी ॥ ३०
 नर्मदान्प एकाकी मेर्कलावृत्तिका अपि । ऋक्षवन्तं गिरिं गत्वा शुक्तिमन्यामथाविशत् ॥ ३१
 ज्यामघस्याभवद्भार्या सैव्या बलवती भृशम् । अपुत्रोऽपि स वै राजा भार्यामन्यां न विन्दति ॥

१ ग. घ. ड. 'यमेप्यति । २ क. 'च्छति । त' । ३ ख. ग. घ. ड. 'दहं ततः सर्वात्र' । ४ क. तु अपोनि-
 लयमाधितः । ग. घ. तु आपोनिलयमाधितः । ५ क. ग. घ. 'स्याहोत' । ६ क. 'रः धृत' । ७ ख. ग. घ. ड. वृत्तं रां ।
 ८ ख. घ. 'प्रमः । त' । ९ ख. अनिशंस्य पुं । घ. अनिरस्य पुं । १० ग. ड. 'न्तरस्य पुरा यस्तु पुरायेस्तु सुतोऽम' ।
 ११ क. 'नाः सुतध' । १२ घ. 'मयार्मिणः । म' । १३ ख. ग. रुक्मक' । १४ ख. ग. घ. ड. 'यः विनि' । १५ घ.
 'हाक्याम' । १६ ख. घ. ड. 'स्तदाश्र' । १७ ख. ग. ड. 'मदां नृप । १८ ख. 'कलां वृत्तिकातिकाः क' । ग. घ.
 घ. कलां मृत्तिकावतम् । १९ ।

(विष्णुवशवर्णनम्)

तस्याऽऽसीद्विजयो युद्धे ततः कन्यामवाप सः । भार्यामुवाच राजा स स्तुयेति तु नरेश्वरः ॥३३
 एवमुक्त्वाऽऽवर्षादेन कस्येयं ते स्तुयेति सा । यस्ते जानिष्यते पुत्रस्तस्य भार्या भविष्यति ॥ ३४
 तस्य सा तपसोग्रेण सैव्या वैशं प्रसूयत । पुत्रं विदर्भं सुभगा सैव्या परिणता सती ॥ ३५
 राजपुत्रौ तु विद्वांसौ स्तुपायां क्रथेकौशिकौ । पुत्रौ विदर्भोऽजनयच्छूरी रणविशारदौ ॥ ३६
 लोमपादं वृतीयं तु पश्चाज्जज्ञे सुधार्भिकम् । लोमपादात्मजो वस्तुराहृतिस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥३७
 कौशिकस्य चिदिः पुत्रस्तस्माच्चैद्या वृषाः स्मृताः । क्रथो विदर्भपुत्रस्तु कुन्तिस्तस्याऽऽत्मजोऽभवत्
 कुन्तेष्टृष्टसुतो जज्ञे पुरो घृष्टः मतापवान् । घृष्टस्य पुत्रो घर्मात्या निर्वातिः परवीरहा ॥ ३९
 तस्य पुत्रो दशार्हस्तु महाबलपराक्रमः । दशार्हस्य सुतो व्योमा ततो जीमूत उच्यते ॥ ४०
 जीमूतपुत्रो विकृतिस्तस्य भीमरथः सुतः । अथ भीमरथस्याऽऽसीत्पुत्रो रथवरः किल ॥ ४१
 दांता धर्मरतो नित्यं सत्यशीलपरायणः । तस्य पुत्रो नवरथस्ततो दशरथः स्मृतः ॥ ४२
 तस्य चैकादशरथः शकुनिस्तस्य चाऽऽत्मजः । तस्मात्करम्भको धन्वी देवरातोऽभवत्ततः ॥ ४३
 देवक्षत्रोऽभवद्वाजा देवरातिर्भहायशाः । देवक्षत्रसुतो जज्ञे देवनेः क्षत्रनन्दनः ॥ ४४
 देवनात्स मधुर्जज्ञे यस्य मेधार्थसम्भवः । मधोश्चापि महातेजा मनुर्मनुवशस्तथा ॥ ४५
 नन्दनश्च महातेजा महारुरुवशस्तथा । आसीत्पुरुर्वशात्पुत्रः पुरुद्दान्युरूपोत्तमः ॥ ४६
 जज्ञे पुरुद्हनः पुत्रो भद्रवत्यां पुरुद्दहः । ऐश्वराकी त्वभवद्भार्या सत्त्वस्तस्यामजायत ॥
 सत्त्वात्सत्त्वगुणोपेतः सात्त्वतः कीर्तिवर्धनः ॥ ४७

इमां विष्टष्टिं विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः । प्रजावानेति सायुज्यं राज्ञः सोमस्य धीमतः ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्यामघवृत्तान्तकथनं नाम पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८४३२

अथ पण्यवतितमोऽध्यायः ।

विष्णुवशवर्णनम् ।

सूत उवाच—

सात्वती रुरसंपैत्रा कौशलया सुपुत्रे सुतान् । भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥ १
 अन्धकं च महाभोजं वृष्टिं च यदुनन्दनम् । तेषां हि सर्गाश्चत्वारः शृणुध्वं विस्तरेण वै ॥ २
 भजमानस्य शृङ्गट्यां बाह्येऽपि बाह्यकः । शृङ्गयस्य सुते द्वे तु बाह्यकस्ते उदावहत् ॥ ३
 तस्य भार्ये भगिन्यौ ते प्रसूतेति सुतान्वहुन् । निमिथ्य पणवश्चैव वृष्टिः परपुरंजयैः ॥ ४

१ क. म. 'दिवं को' । ड. 'दिवकन्येय' । २ क. ख. 'नं कस्येयं' । ३ ख. 'वै संप' । ४ क. 'क्रयुकी' । ५ ग. 'यस्येति' । ६ क. 'मिक्तः । लो' । ७ 'ताः विदेविद' । ८ क. ग. 'योविद' । ९ घ. पुत्रो दष्टः । १० ख. घ. ड. निवृत्तिः । ११ ख. ग. घ. 'स्तुवलाव' । १२ ग. घ. ड. 'व्योम त' । १३ ख. ड. 'दानप' । १४ क. 'सं शील-सम्प' । १५ ख. 'नः सूर्यन' । १६ घ. 'स्वपमार्थ' । १७ ख. ड. 'वशाः पुत्रः । १८ घ. 'सत्यम्' । १९ क. ग. घ. 'पते कौशलया सुपुत्रे सुतम् । भ' । २० ख. ड. वृष्टि । २१ ख. ग. घ. 'द्वयोपिबाह्यकौ । शृ' । २२ ड. 'द्वयोपरिवा-हकौ । गुण' । २३ क. 'ते प्राप्' । २४ ख. घ. ड. 'यः । वैवायवाणां' ।

- ये बाह्यकार्यशृङ्खलायां भजमानाद्विजज्ञिरे । अयुतायुतसार्हस्रशतजिदथ वामकः ॥ १
- बाह्यकार्याभगिन्यां ये भजमानाद्विजज्ञिरे । तेषां देवावृधो राज्ञा चचार परमं तपः ॥ ६
- पुत्रः सर्वगुणोपेतो मम भूयादिति स्म ह । संयोज्याऽऽत्मानमेवं सैवर्णा सा जलमसृशत् ॥ ७
- सा चोपस्पर्शनात्तस्य चकार ऋषिमापगा । कल्याणं च नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ॥ ८
- चिन्तयाऽभिपरीताङ्गी जगामाथ त्रिनिश्चयम् । नाधिगच्छामि तां नारीं यस्यपिवंविधः सुतः ॥
- भवेत्सर्वगुणोपेतो राज्ञो देवावृधस्य हि । तस्मादस्य स्वयं चाहं भवाम्यथ सहव्रता ॥
- जज्ञे तस्याः स्वयं हस्तो भावस्तस्य यथेरितः ॥ १०
- अथ भूत्वा कुमारी तु सावित्री परमं वचः । चिन्तयामास राजानं तामियेप स पार्थिवः ॥ ११
- तस्यामाधत्त गर्भं स तेजस्विनमुदारधीः । अथ सा नवमे मासि सुपुत्रे सरितां वरा ॥ १२
- पुत्रं सर्वगुणोपेतं यथा देवावृधेऽपित्ततः । तत्र वंशे पुराणज्ञा गाथां गायन्ति वै द्विजाः ॥ १३
- गुणान्देवावृधस्यापि कीर्तयन्तो महात्मनः । यथैव शृणुते दूरात्संप्रश्रयति तथाऽन्तिक्रात् ॥ १४
- वभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः । पुरुषाः पञ्चपट्टिश्च सहस्राणि च सप्ततिः ॥
- येऽमृतत्वमनुमाप्ता वभ्रुर्देवावृधादपि ॥ १५
- यज्वा दानपतिर्वीरो ब्रह्मण्यः सत्यवाग्बुधः । कीर्तिमांश्च महाभागः सात्वतानां महारथः ॥ १६
- तस्यान्ववाये सुमर्हांभोजधेमांतिकावलाः । गान्धारी चैव माद्री च वृष्णेर्भार्ये वभ्रुवतुः ॥ १७
- गान्धारी जनयामास सुमित्रं मित्रनन्दनम् । माद्री युधाजितं पुत्रं सा तु वै देवमीदृष्टम् ॥ १८
- अनमित्रं सुतं चैव तावुभौ पुरुपोत्तमौ । अनमित्रसुतो निम्नो निम्नस्य द्वौ वभ्रुवतुः ॥ १९
- प्रसेनश्च महाभागः शक्रजिच्च सुतावुभौ । तस्यै शक्रजितः सूर्यः सखा माणसमोऽभवत् ॥ २०
- स कदाचिन्निशापाये रथेन रथिनां वरः । तोयकूलादपः स्पष्टमुपस्थातुं ययौ रविम् ॥ २१
- तस्योपातिष्ठतः सूर्यो विवस्वानग्रतः स्थितः । अस्पष्टमूर्तिर्भगवांस्तेजोमण्डलवान्विभुः ॥ २२
- अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रतः । यथैव व्योम्नि पश्यामि त्वामहं ज्योतिषां पते ॥ २३
- तेजोमण्डलिनं चैव तथैवाप्यग्रतः स्थितम् । को विशेषो विवस्वन्स्ते सरथेनोपगतेन वै ॥ २४
- एतच्छ्रुत्वा स भगवान्मणिरत्नं स्यमन्तकम् । स्वकण्ठादवमुच्चाय ववन्थ नृपतेस्तदा ॥ २५
- ततो ऽवग्रहन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा । प्रतिभामथ तां दृष्ट्वा मुहूर्तं कृतवांस्तथा ॥ २६
- तमतिप्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स शक्रजिद् । प्रोवाचाभिसर्वर्णा त्वं येन लोकान्प्रयास्यति(सि) ॥
- तदेव मणिरत्नं तन्मां भवान्दानुमर्हति ॥ २७
- स्यमन्तकं नाम मणिं दत्तवांस्तस्य भास्करः । स तमावधय नगरं प्रविवेश महीपतिः ॥ २८

१ ख. ग. ड. हृत्वात्ताजि । घ. हृत्वाश । २ ख. घ. ड. 'काया भगिन्यास्ते भ' । ३ ग. 'वं सा वर्णा-
साजल' । ४ ख. स सर्वर्णा ज' । घ. सपर्णाज्ञाज । ५ घ. 'ण नृपतेस्तस्य तपमा । ६ क. ख. ग. ड. 'ताज्ञा ज' ।
७ ख. 'तं तदा देवावृधं तदा । त' । ग. 'तं वस्तु वृधा तु न तदा । त' । घ. 'तं तव देवा भूयं तदा । त' । ड. 'तं
वभ्रु देवावृधं तदा त' । ८ ख. ग. घ. ड. 'पश्यामि त' । ९ ख. ग. घ. ड. 'तिर्भाति' । १० ख. ड. 'हान्मोजयेमा-
तिकावताः । ग' । ११ 'हान्मोजयेमांतिकावताः । ग' । ११ क. 'मीदृष्ट' । १२ घ. 'मित्रं दत्तं' । १३ ख. ग. शतं ।
१४ ख. निम्नो निम्नस्य' । १५ घ. 'स्य सम्राजि' । १६ क. 'स्ते साक्षारुप' । १७ ख. ग. घ. ड. 'म् । त्वात्कण्ठा' ।
१८ क. ख. 'वर्णा र्वं । घ. 'वर्णा र्वं' ।

(विष्णुवंशवर्णनम्)

तं जनाः पर्यधावन्त सूर्योऽयं गच्छतीति ह । सै तान्विस्मापयित्वाऽथ पुरीमन्तःपुरं तथा ॥ २९
 तं प्रसेनजिते दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकम् । ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा शक्रजिदुत्तमम् ॥ ३०
 * स्यमन्तको नाम मणिर्यस्य राष्ट्रे स्थितो भवेत् । कालवर्षी च पर्जन्यो न च व्याधिभयं तदा ॥
 लिप्सां चक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्नं स्यमन्तकम् । गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार च ॥
 कदाचिन्मृगयां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः । स्यमन्तककृते सिंहाद्वयं प्राप्तः सुदारुणम् ॥ ३३
 जाम्बवानृक्षराजस्तु तं सिंहं निजघान वै । आदाय च मणिं दिव्यं स्वं विलं प्रविवेश ह ॥ ३४
 तत्कर्म कृष्णस्य ततो वृष्णयन्धकमहचराः । भैणौ शृभुं तु मन्वानास्तमेव विशशङ्किरे ॥ ३५
 मिथ्याभिर्शास्ति तेभ्यस्तां बलवानरिसूदनः । अमृष्यमाणो भगवान्वनं स विचचार ह ॥ ३६
 स तु प्रसेनो मृगयामचरत्त्र चाप्यथ । प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैरासक्तारिभिः ॥ ३७
 ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यं च नगमुत्तमम् । अन्वेषणपरिश्रान्तः स ददर्श महामनाः ॥ ३८
 साश्वं हतं प्रसेनं तं नाविन्दत्त्र वै मणिम् । अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ॥ ३९
 ऋक्षेण निहतो दृष्टः पार्दैर्ऋक्षस्य सूचितः । पदैरन्वेषयामास गुहामृक्षस्य यादवः ॥ ४०
 महर्त्यपि विले वार्णां शुश्राव मपदेरिताम् । धात्र्या कुपारमादाय सुतं जाम्बवतो द्विजाः ॥
 प्रीतिमत्याऽथ मणिना मा रोदीरित्युदीरिताम् ॥ ४१

धात्र्युवाच—

प्रसेनमवधार्तिंसिंहः सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव होप स्यमन्तकः ॥ ४२
 व्यक्तीकृतं च शब्दं तं नृणं सोऽपि ययौ विलम् । अपश्यच्च विलाभ्यासे प्रसेनमवदारितम् ॥
 मविश्य चापि भगवांस्तद्वक्षविलमञ्जसा । ददर्श ऋक्षराजानं जाम्बवन्तमुदारधीः ॥ ४४
 युयुधे वासुदेवस्तु विले जाम्बवता सह । बाहुभ्यामेव गोविन्दो दिवसानेकवर्षातिम् ॥ ४५
 मधिष्ठे च विलं कृष्णे वासुदेवपुरःसराः । पुनर्द्धारवतीमेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ॥ ४६
 वासुदेवस्तु निजित्य जाम्बवन्तं महाबलम् । लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य संपताम् ॥ ४७
 भगवत्तेजसा ग्रस्तो जाम्बवान्मसभं मणिम् । सुतां जाम्बवतीमान् विष्वक्सेनाय दत्तवान् ॥
 मणिं स्यमन्तकं चैव जग्राहोऽऽत्मविशुद्धये । अनुनीय ऋक्षराजं निर्ययौ च तदा विलात् ॥ ४९
 एवं स मणिमादाय विशोभ्याऽऽत्मनात्मना । ददौ शक्रजिते तं वै मणिं सात्वतसंनिधौ ॥
 कन्यां पुनर्जाम्बवतीमुवाह मधुसूदनः । तस्मान्मिथ्याभिशापास्त व्यमुच्यत जनार्दनः ॥ ५१
 इमां मिथ्याभिशास्ति यः कृष्णस्येह व्यपोहिताम् । त्रैद मिथ्याभिज्ञस्तेः स नाभिज्ञस्यति कश्चित्
 दशसैवैभ्यो भार्याभ्यः प्रमुञ्चितः शतं सुताः । ख्यातिमन्तम्रयस्तेषां मङ्गकारस्तु पूर्वजः ॥
 वीरो व्रतपनिश्चैव सपरसैर्वान्तथ सुभियः ॥ ५३

* एतदर्थस्थान इमे भर्षे—'स्यमन्तकमणि रत्नं पूष्यकं एव निवेदने' इति घ. पुस्तके । 'स्यमन्तकमणि रत्ने
 दरपरात्तन्निवेदने' इति घ. पुस्तके ।

१ क. सनो । ग. इ सनो । २ ग. घ. इ. प्राप्य । ३ ग. मनेश्वर्ये मुन्यन्यानाम्बवेर वै शक्रद्वौ । ४ घ.
 'नमं ते' । ५ क. 'वियम् । ६ क. इ. 'त्यनिभिः' । ७ ग. घ. इ. 'इतमसदः स तृणं वाऽपि । ८ घ. क. 'मणिः ।
 ९' । १० ग. घ. इ. 'माशययि' । १० क. 'दीं शराजि । ११ घ. 'रक्षसाः शक्रजितो भार्याभ्यः शतं सुराः ।
 १२' । १३ घ. इ. 'शकितो भार्याभ्यः शतं सुरा । रवा' । १४. 'रवाः शक्रजितो भार्याभ्यः शतं । १५ घ 'ददौ-
 न्ताथ सुभियाः । माग्निदेवाः शमन्तौ वरारक्षरक्षमाः । १६ । ग. इ. 'मन्तान्ध । १७. 'दन्तान्ध सुभियाः । १८' ।

अथ द्वारवती नाम भद्रकारस्य सुप्रजाः । सुपुत्रे सा कुमारीस्तु तिस्रो रूपगुणान्विताः ॥ ५४
 सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां व्रतिनी च दृढव्रता । तथा तपस्विनी चैव पिता कृष्णस्य तां ददौ ॥ ५५
 यत्तच्छक्रजिते कृष्णो मणिरत्नं स्पमन्तकम् । प्रादात्तद्द्वारयद्भ्रुभोजेन शतधन्वना ॥ ५६
 तदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दिताम् । अक्रूरी रत्नमन्विच्छन्मार्णं चैव स्पमन्तकम् ॥ ५७
 भद्रकारं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः । रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ५८
 अक्रूरस्तु तदा रत्नमादाय स नरर्षभः । सपयं कारणं चक्रे बोधयो नान्यस्त्वपेत्युत ॥ ५९
 वयमभ्युपपत्स्यामः कृष्णेन त्वं प्रार्थितः । मम च द्वारका सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ६०
 हते पितरि दुःखार्ता सत्यभामा यशस्विनी । प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६१
 सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः । भर्तुर्निवेद्य दुःखार्ता पार्श्वस्थाऽश्रुण्वतर्षयत् ॥ ६२
 पाण्डवानां तु दग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् । तुल्यार्थे चैत्र भ्रातॄणां नियोजयति सात्यकिम् ॥ ६४
 ततस्त्वरितमाम्गम्य द्वारकां मधुसूदनः । पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६४
 हतः प्रसेनः सिंहेनं शत्रुजिच्छतधन्वना । स्पमन्तकमहं मार्गे तस्य महर हे प्रभो ॥ ६५
 तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हृत्वा महाबलम् । स्पमन्तको महाबाहो तदाऽस्माकं भविष्यति ॥ ६६
 ततः प्रवृत्ते युद्धे तु तुमुले भोजकृष्णयोः । शतधन्वो न चाक्रूरमवैक्षत्सर्वतो दिशि ॥ ६७
 अन्घ्राश्वारोहं तु कृत्वा भोजजनार्दनो । शक्तोऽपि साध्वैर्द्धार्दिकयो नाक्रूरोऽभ्युपपद्यत ॥ ६८
 अपयाने ततो बुद्धिं भूयश्चक्रे भयान्वितः । योजनानां शतं साश्रं यथा च प्रत्यपद्यत ॥ ६९
 विज्ञातहृदया नाम शतयोजनगाभिनी । भोजस्य वडवा दिव्या यया कृष्णमयोध्वर्यम् ॥ ७०
 प्रवृद्धवेगा वडवा त्वध्वनां शतयोजनम् । हृष्टा रथस्य तां वृद्धिं शतधन्वानमर्हयत् ॥ ७१
 ततस्तेस्या हयायास्तु श्रमात्स्वेदाच्च वै द्विजाः । सप्तुत्तेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ ७२
 तिष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा मया हया । पद्भ्यां गत्वा हरिव्यामि मणिरत्नं स्पमन्तकम् ॥ ७३
 पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः । मिथिलाधिपतिं तं वै जघान परमाह्वयित् ॥ ७४
 स्पमन्तकं न चापश्यद्भवा भोजं महाबलम् । निष्टत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति लाङ्गली ॥ ७५
 नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततो रामो रुपाऽन्वितः । धिक्शब्दमसक्तपूर्वं प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ ७६
 भ्रातृत्वान्मर्षयाम्येव स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् । कृत्यं न मे द्वारकगान त्वया न च वृष्णिभिः ॥ ७७
 प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमर्दनः । सर्वकामैरुपहृतैर्मिथिलेनैव पूजितः ॥ ७८
 एतस्मिन्नेव काले तु वभ्रूर्मातिमतां वरः । नानारूपान्क्रतुन्सर्वानाजहार निरर्गलान् ॥ ७९
 दीक्षामयं सकवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह । स्पमन्तककृते राजा गाधिपुत्रो महायशाः ॥ ८०

१ क. 'प्रजा । सु' २ क. 'सत्प्रजाजि' । ३ ख. म. । दशै यच्छक्रजितस्मै भद्रकाराय तन्मणिम् । प्र' ।
 ४ क. 'सदाहरत्नं भोजे' । ५ ख. घ. ड. 'रीतममन्वि' । ६ ड. भद्रका' । ७ क. नान्यस्त्व' । ८ ख ग घ. न त्वा
 प्रार्थितम् । मम च । ९ क. 'रकाः सर्वा वशे तिष्ठन्वसे' । १० क. 'न सत्र जि' । ११ घ. हन्तुं । १२ ग घ. ड.
 'होत्सवोऽ.मद्रवि' । १३ ख. ग घ. ड. 'नातमकू' । १४ ख ग घ. ड. दिशः । १५ ख. अनाश्रावरोहे तु ।
 ग. अनाश्रावरोहो तु । घ. अनाश्रावरोही तु । ड. अनाश्रावरोहीतु । १६ क. 'ध्याद्वाधैक्यासाकू' । १७ ख. ग. घ.
 ड. 'प्रं ह. य' । १८ क. दिशो य' । १९ ख. ग. घ. ड. 'त । क्षिणां जवाव्यहृदयामवानश' । २० क. 'दृष्टा रथम'
 तिस्तर' । २१ क. 'स्तस्य हया.तास्तु' । २२ क. 'मुपतूर' । २३ क. ह्यः । २४ ख. ग. घ. ड. 'दीमधि' ।

(विष्णुवंशवर्णनम्)

अर्थाञ्जन्तानि चाग्न्याणि द्रव्याणि विविधानि च । पष्टिवर्षगते काले यज्ञेषु विन्ययोजयत् ॥
 अक्रूरयज्ञा इत्येते ख्यातास्तस्य महात्मनः । बहन्नदक्षिणाः सर्वे सर्वकामपदायिनः ॥ ८२
 अथ दुर्योधनो राजा गत्वाऽथ मिथिलां प्रभुः । गदाशिसां ततो दिव्यां बलभद्रादवाप्तवान् ॥
 प्रसाद्य तु ततो रामो वृष्णपन्थकमहारथैः । आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना ॥ ८४
 अक्रूरैस्त्वन्धकैः सार्धमुपायात्पुरुषर्षभः । युद्धे हत्वा तु शत्रुत्रं सह बन्धुमता वली ॥ ८५
 स्वफल्कतनयायां तु नरायां नरसत्तमौ । भङ्गकारस्य तनयौ विश्रुतौ सुमहाबली ॥ ८६
 जज्ञातेऽन्धकमुख्यस्य शत्रुत्रो बन्धुमांश्च तौ । बधार्थं भङ्गकारस्य कृष्णो न प्रीतिमान्भवेत् ॥८७
 ज्ञातिभेदभयाद्धीतस्नमुपेक्षित्वांस्तथा । अपयाते तथाऽक्रूरं नावर्षत्पाकशासनः ॥ ८८
 अनावृष्ट्या हतं राष्ट्रभवत्तद्वैद्यतम् । ततः मसादयामासुरक्रूरं कुकुरान्धकाः ॥ ८९
 पुनर्द्वारवर्तां प्राप्ते तदा दानपतौ तथा । प्रवर्ष सहस्राक्षः कुसौ जलनिधेस्ततः ॥ ९०
 कन्यां च वासुदेवाय स्वसारं शीलसंमताम् । अक्रूरः प्रददौ श्रीमान्प्रीत्यर्थं यदुगुंभवः ॥ ९१
 अथ विज्ञाय योगेन कृष्णो बभ्रुगतं मणिम् । सभामध्ये तदा ग्राह तमक्रूरं जनार्दनः ॥ ९२
 यैच रत्नं मणिवरं तव हस्तगतं प्रभो । तत्प्रयच्छस्व मानार्हं विमतिमत्र मा कृथाः ॥ ९३
 पष्टिवर्षगते काले यद्रोपोऽभूत्तदा मम । सुसंखेडः सकृत्प्राप्तस्तत्कालाश्रित्य यो महान्(?) ॥ ९४
 ततः कृष्णस्य वचनात्सर्वसात्वतसंसदि । प्रददौ तं मणिं बभ्रुक्लेशेन महामतिः ॥ ९५
 ततं आर्जवसंप्राप्तवभ्रुहस्तादरिंदमः । ददौ महृष्टमनसा तं मणिं बभ्रवे पुनः ॥ ९६
 स कृष्णहस्तात्संप्राप्य मणिरत्नं स्यमन्तकम् । आवध्य गान्दिनीपुत्रो विरराजांशुमानिव ॥ ९७
 इमां मिथ्याभिशास्ति यो विशुद्धामपि चोत्तमाम् । वेद मिथ्याभिशास्ति स न व्रजेच कथंचन ॥
 अनमित्राच्छिन्नैर्ज्ञे कनिष्ठादृष्टिगनन्दनात् । सत्यवाचसत्यसंपन्नः सत्यकस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
 सात्यकिर्युगृधार्नेश्च तस्य भूतिः सुतोऽभवत् । भूतेर्युगंधरः पुत्र इति भौत्याः प्रकीर्तिताः ॥ १००
 अथाप्यासुतस्य जज्ञे तु सुतः पृथैर्युवाजितः । जज्ञाते तनयौ पृथेः स्व(श्व)फल्कश्चित्रकथ यः
 स्व(श्व)फल्कस्तु महाराजो धर्मात्मा यत्र वर्तते । नास्ति व्याधिर्भयं तत्र न चाट्टिभयं तथा ॥
 कदाचित्काशिराजस्यै विभोस्तु द्विजसत्तमाः । श्रीणि वर्षाणि विपये नावर्षत्पाकशासनः ॥ १०३
 स तत्र वासयामास स्व(श्व)फल्कं परमार्यतम् । स्व(श्व)फल्कपरिव्रासेन प्रावर्षत्पाकशासनः ॥
 स्व(श्व)फल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामनिन्दिताम् । गान्दिनीं नाम गां सा हि ददौ विषाय नित्यशः
 सा मातृदरस्या वै बहुवर्षशतान्किल् । वसति स्म न वै जज्ञे गर्भस्यां तां पिनाऽवधीत् ॥ १०६
 जायस्व शीघ्रं भद्रं ते किमर्थं चापि तिष्ठसि । प्रोवाच चैनं गर्भस्या सा कन्यौ गौर्दिने दिने ॥

* नास्त्यर्थमिदं क पुस्तके ।

१ रा. घ. भासाय २ क. 'तो विरा वृ' । ३ क. 'रमन्व' । ४ घ. घ. ती । यद्भ्या तु म' । ग. ट. ती
 यद्भ्याऽप म' । ५ क. भीतः समु' । ६ घ. घ. ट. 'तयानप । भ' । ७ ग. घ. ट. 'द्रुपायतः । त' । ८ ट.
 'नीतिता' । ९ ग. ग. ट. यत्तदत्नं । १० घ. ग. ट. 'ई मन्यमानाय मा । ११ घ. 'सिम्रोऽप' । १२ रा. ग. ट. 'होऽप' ।
 १३ क. ग. । १४ घ. घ. ट. 'तन्ममांशुवरात्तं व' । १५ ग. ग. ट. 'द्वं हृष्टमनाऽवृष्टमं' । १६ क. 'नित्यत' । १७ ग.
 रवयोय 'द' । १ घ. 'रवयोय' । १८ घ. ग. ट. 'न । निरवन्ती न । १९ ग. घ. ट. 'न्या गो दि' ।

यदि दत्ता तदा स्यां हि यदि स्यामीहतां पितः । तथेत्युवाच तां तस्याः पिता काममपूर्पुरत् ॥
 दाता यज्वा च शूरश्च श्रुतवानतिथिमियः । तस्याः पुत्रः स्मृतोऽङ्कुरः स्व(श्व)फल्को भूरिदक्षिणः
 उपमङ्गुस्तथा मङ्गुर्मुदुरश्चारिमेजयः । गिरिरक्षस्ततो यक्षः शत्रुत्रो वाऽरिर्मर्दनः ॥ ११०
 धर्मभृच्च गृष्टुर्चयो वर्गमोचस्तथाऽपरः । आवाहप्रतिवाहौ च वसुदेवा वराङ्गना ॥ १११
 अक्रूरादुग्रसेन्यां तु सुतो द्वौ कुलनन्दिनौ । देवश्चानुपदेवश्च जज्ञाते देवसंभितौ ॥ ११२
 चित्रकस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च । अश्वश्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेपणौ ॥ ११३
 अरिष्टनेमिरंश्वश्च सुवर्मा चर्मवर्मभृत् । अभूर्मिर्वर्हुभूमिश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ॥ ११४
 सत्यकौत्काशिशुद्विहिता लेभे सा चतुरः सुतान् । ककुदं भजमानं च शमीकैम्बलवर्हिणौ ॥ ११५
 ककुदस्य सुतो वृष्टिर्वृष्टस्तु तनयोऽभवत् । कपोतरामा तस्याथ रेवतोऽभवदात्मजः ॥ ११६
 तस्याऽऽसीक्षुंश्चुरुसखा विद्वान्पुत्रोऽभवत्किल । ख्यायते यस्य नाम्ना स चन्दनोदकदुन्दुभिः ॥
 तस्माच्चाभिजितः पुत्र उत्पन्नस्तु पुनर्वसुः । अश्वमेधं तु पुत्रार्थं आजहार नरोत्तमः ॥ ११८
 तस्य मध्येऽतिरात्रस्य सदोमध्यात्सर्भुत्थितः । ततस्तु विद्वान्धर्मज्ञो दाता यज्वा पुनर्वसुः ॥
 तस्यापि पुत्रमिथुनं ब्राह्मेवाणाजितः किल । आहुकश्चाऽऽहुकी चैव ख्यातौ मतिमतां वैरौ १२०
 इमांश्चोदाहरन्त्यत्र श्लोकान्प्रति तमाहुकम् । सोपासङ्गानुकार्पाणां सध्वजानां वरूथिनाम् ॥ १२१
 रथानां मेघयोषाणां सहस्राणि दशैव तु । नासत्यवादी त्वासीक्षु नायज्वा नासहस्रदः ॥ १२२
 नाशुचिर्नाप्यधर्मात्मा नाविद्वान् कृशोऽभवत् । आहुकस्य धृतिः पुत्र इत्येवमनुशुभम् ॥ १२३
 श्वेतेन परिचारेण किशोरप्रतिमान्दह्यान् । अशीतिमश्वनिपुतान्याहुकमतिमोऽव्रजत् ॥ १२४
 पूर्वस्यां दिशि नागानां भोजस्य प्रतिमोऽभवत् । रूयकाश्चनकक्षाणां सहस्राण्येकैर्विशतिः ॥
 तावन्त्येव सहस्राणि उत्तरस्यां तथा दिशि । भूमिपालस्य भोजस्य उत्तिष्ठत्किङ्किणी किल ॥
 आहुकश्चोऽऽहुकान्धाय स्वसारं त्वाहकीं ददौ । आहुकैन्धस्य वृहिता द्वौ पुत्रौ संवभूतुः ॥
 देवकथोग्रसेनश्च देवगर्भतमावुभौ । देवकस्य सुता वीरा जज्ञिरे त्रिदशोपमाः ॥ १२८
 देवानामपि देवश्च सुदेवो देवरञ्जिता । तेषां स्वसारः सप्ताऽऽसन्नसुदेवार्थं तां ददौ ॥ १२९
 वृकदेवोपदेवा च तथाऽन्या देवरञ्जिता । श्रीदेवा शान्तिदेवा च महादेवा तथाऽपरा ॥ १३०
 सप्तमी देवकी-तासां सुनामा चारुदर्शना । नरोग्रसेनस्य सुताः कंसस्तेषां तु पूर्वजः ॥ १३१
 न्यग्रोधश्च सुनामा च कद्रशंकुश्च भूमयः । सुतन् राष्ट्रालक्ष युद्धस्तुर्दुः सुपुष्टिमान् ॥ १३२

१ ख. घ. ड. ततोऽस्याहं यः । २ घ. ड. 'मीहिते पि' । ३ ख. ग. घ. ड. 'पूरयत्' । ४ ख. ग. ड. 'रिरिक्ष' ।
 ५ ख. ड. 'मोऽपारि' । ६ ख. ग. घ. ड. 'यो गन्वमो' । ७ ख. ग. घ. ड. 'सेन्या तु' । ८ ख. ग. घ. ड. 'निदनी दे' ।
 ९ घ. ड. 'वकमु' । १० ड. पुत्रा विधुपि । ११ क. ख. ग. घ. 'मी वर्मवर्म' । १२ ख. 'प. 'कात्सल्यदु' । १३ ख.
 'तुरात्ममान् । क' । १४ घ. ड. 'सुरोत्तमान् । क' । १५ क. 'दवर्त्' । १५ ख. ग. घ. ड. 'वृष्टिर्वृष्टस्तु' । १६ घ. 'तुम्बर्' ।
 १७ ग. घ. 'सुप्रितः । १८ क. 'त्यितम् । त' । १९ ख. ग. घ. ड. 'द्वयानजि' । २० ख. ग. घ. ड. 'वाः इ' । २१ ड.
 'ण कृशो' । २२ क. 'तिरेजिरे रू' । २३ ख. घ. ड. 'षाप्यवतिष्ठन्त' । २४ ख. 'कात्सल्य' । ग. 'कात्सल्यदु' । घ.
 ड. 'कात्सल्यदु' । २५ ख. ड. 'जिताः । ते' । घ. 'जितः । ते' । २६ क. 'य संद' । २७ ख. युद्धे तु' । २८ ख. ग.
 घ. ड. 'शः श' ।

(विष्णुवंशकथनम्)

(ऋतेषु स्वसारः पञ्चैव कर्मधर्मवैती तथा । शतांकूराष्ट्राला च कन्धा चैव वराङ्गना ॥ १३३
 उग्रसेनो महापत्यो विरुष्योतः कुकुरोद्भवः) । कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजमाम् ॥
 आत्मनो विपुलं वंशं प्रजावांश्च भवेन्नरः ॥ १३४
 भजमानस्य पुत्रस्तु रैथिमुख्यो विदूरथः । राज्याधिदेवः शूरश्च विदूरश्च सुतोऽभवत् ॥ १३५
 तस्य शूरस्य तु सुता जज्ञिरे बलवत्तराः । वातश्चैव निवातश्च शौणितः श्वेतवाहनः ॥ १३६
 शमी च गदवर्मा च निदातः शक्रेः शक्रजित् । शमिपुत्रः प्रतिसिप्तः प्रतिसिप्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
 स्वयंभोजः स्वयंभोजाद्धृदिकः संवभूव ह । हृदिकस्य सुतास्त्वासन्दश भीमपराक्रमाः ॥
 कृतवर्मा कृतस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः । देवार्हश्च वनार्हश्च भिपग्दूतरथश्च यः ॥ १३९
 सुदान्तश्च धियान्तश्च नकवान्कनकोद्भवः । देवार्हश्च सुतो विद्वाञ्जो कम्बलवर्हिपः ॥ १४०
 असमौजाः सुतस्तस्य सुसमौजाश्च विद्युतः । अजावपुत्राय ततः प्रददावसमौजते ॥
 सुदंष्ट्रं च सुरूपं च कृष्ण इत्यन्धकाः स्मृताः ॥ १४१
 + अन्धकानामिमं वंशं कीर्तयानस्तु नित्यशः । आत्मनो विपुलं वंशं लभते नात्र संशयः ॥
 अस्मक्यां जनधामसि शूरो वै देवर्षीहुपम् । भीष्म्यां तु जनयामसि शूरो वै देवर्षीहुपम् ॥ १४३
 भाष्यां तु जज्ञिरे शूराङ्गो जायां पुरुषो दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ॥ १४४
 जज्ञे तस्य प्रसूतस्य दुन्दुभिः प्राणददिवि । आनर्कोनां च सहादः सुमहानभवदिवि ॥ १४५
 पपात पुष्पवर्षं च शूरस्य भवने महत् । मनुष्यलोके कृत्स्नेऽपि रूपे नास्ति समो भुवि ॥ १४६
 यस्याऽऽसीत्पुरुषाग्रचस्य कीर्तिश्चन्द्रमसो यथा । देवभागस्ततो जज्ञे ततो देवश्रवाः पुनः ॥
 अनाहाष्टिकश्चैव नन्देनश्चैव शृङ्गिनः । श्यामः शमीको गण्डर्षथत्वारस्तु वराङ्गनाः ॥ १४८
 पृथा च ध्रुतवेदा च ध्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवा । राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः ॥ १४९
 पृथां हृदितरं चके कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् । अनपत्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥ १५०
 तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा तथा । कुरुवीरः पाण्डुमुख्यस्तस्माद्भार्यामविन्दत ॥
 पृथा जज्ञे ततः पुत्रांस्त्रीनग्निसमतेजसः । लोकेऽप्रतिरयान्वीराञ्चक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १५२
 धर्माष्टुधिष्ठिरं पुत्रं मारुताच्च वृकोदरम् । इन्द्राद्धनंजयं चैव पृथा पुत्रानजीजनत् ॥ १५३
 माद्रवत्यां तु जनितावाश्विनाविति विश्रुतम् । नकुलः सहदेवश्च रूपसत्त्वगुणान्वितौ ॥ १५४
 जज्ञे च ध्रुतदेवायां तनयो वृद्धशर्मणः । करुपाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः ॥ १५५
 कैकेय्यां ध्रुतकीर्त्या तु जज्ञे संतर्दनः पुनः । चेकितानुशृहत्सत्रो तर्षवान्यौ महाबली ॥ १५६
 विन्दानुविन्दावावन्त्यां भ्रातरौ सुमहाबली । ध्रुतश्रवायां चैद्यस्तु शिशुपालो वभूव ह ॥ १५७

* पशुविहान्तगणप्रभ्यो ह. पुस्तके नास्ति । + नास्तौदमर्षे य पुस्तके ।

१ ग. 'वंशी त' । २ ख. प. 'पाली च । ३ ख. घ. 'हिनः उहा' । ४ ख. घ. व्याख्यातः । ५ ख. ग. प.
 द. रथमु' । ६ ख. घ. ह. शोणायः ये' । ७ घ. द. कुशकुजि । ख. घ. < 'निसंभ्रः प्रतिदत्तस्य । ८ ग. 'य कनकाच-
 नको । ह. 'वहनकवा' । ९ ख. ग. घ. द. त्वनुभवाः । १० क. 'वमनुपिन् । गा । ११ ग. भाष्यां । घ. माटयां ।
 १२ क. 'यमाटुप' । १३ ख. घ. द. 'काचन म' । ग. 'काचन । गं' । १५ ख. द. 'न्दधेवभृम्' । १६ क. 'य चत-
 रस्तु । १७ ख. द. 'इपाः । हृ' । १८ ख. द. धताः । रा' । १९ द. 'धृतां । न' ।

दमघोपस्य राजपैः पुत्रो विख्यातपौरुषः । यः पुराऽऽसीदशश्रीवः संवभूचारिर्मर्दनः ॥ १५८
 पटुश्रवानुजस्तस्य रुजकैऽन्यानुजस्तथा । पत्न्यस्तु वसुदेवस्य त्रयोदश वराङ्गनाः ॥ १५९
 पौरवी रोहिणी चैव मदिरा चापरा तथा । तथैवै भद्रा वैशाखी देवकी सप्तमी तथा ॥ १६०
 सुर्गन्धर्वनराजी च द्वे चान्ये परिचारिके । रोहिणी पौरवी चैव वाल्मीकस्याऽऽत्मजाऽभवत् ॥
 ज्येष्ठा पत्नी महाभागा दयिताऽऽनकदुन्दुभेः । ज्येष्ठं लेभे सुतं रामं सारणं निशवं तथा ॥
 दुर्दमं दमनं शुभ्रं पिण्डारककुशीतकौ । चित्रां नाम कुमारीं च रोहिण्यष्टौ व्यजायत ॥ १६३
 पौत्रौ रामस्य जज्ञाते विज्ञातौ निशितोत्सुकौ । पार्श्वी च पार्श्वनन्दी च शिशुः सत्यधृतिस्तथा ॥
 मन्दवाहोऽर्थं रामाणगिरिकौ गिर एव च । शुक्लगुल्मेति गुल्मश्च दरिद्रान्तक एव च ॥ १६५
 कुमार्यश्चापि पञ्चाद्या नामतस्ता निबोधत । अर्चिष्मती सुनन्दा च सुरसा सुवचास्तथा ॥ १६६
 तथा शतवला चैव सारणस्य सुतास्त्विमाः । भद्राश्वो भद्रगुप्तिश्च [* भद्रविद्यस्तथैव च ॥
 भद्रवाहर्भद्ररथो भद्रकैलपस्तथैव च । सुपार्श्वकः कीर्तिमांश्च] रोहिताश्वश्च भद्रजः ॥ १६८
 दुर्मदश्चाभिभूतश्च रोहिण्याः कुलजाः स्पृताः । नन्दोपनन्दौ मित्रश्च कुक्षिमित्रस्तथा चलः ॥
 चित्रोपचित्रे कन्ये च स्थितः पुष्टिरथापरः । मदिरायाः सुतां ह्येते सुदेवोऽथ विजज्ञिरे ॥ १७०
 उपविम्बोऽथ विम्बश्च सर्वैर्दन्तमह्वाजसौ । चत्वार एते विख्याता भद्रापुत्रा महावलाः ॥ १७१
 वैशौर्यां समदाच्छौरिः पुत्रं कौशिकमुत्तमम् । देवक्यां जज्ञिरे शौरिः सुपेणः कीर्तिमानपि ॥
 तर्दयो भद्रसेनश्च यजुदायश्च पञ्चमः । पट्टो भद्रविदेकस्य कंसः सर्वाङ्गयान तान् ॥ १७३
 अथ तस्यामवस्थायामायुष्मानसंवभूव ह । लोकनाथः पुनर्विष्णुः पूर्वकृष्णः प्रजापतिः ॥ १७४
 अर्जुजाताऽभवत्कृष्णा सुभद्रा भद्रभाषिणी । कृष्णा सुभद्रेति पुनर्व्याख्याता वृष्णिनन्दिनी ॥
 सुभद्रायां रथी पार्थादभिनन्द्युरजायत । वसुदेवस्य भार्यासु महाभागासु सप्तसु ॥
 ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तान्निबोधत ॥ १७६
 अतोऽस्य सहदेवायां शूरो जज्ञे भैयासस्रः । शार्ङ्गदेवाऽजनेत्तम्वुं शौरौ जज्ञे कुलोद्बहम् ॥ १७७
 उपसङ्गं वसुं चापि तनयो देवरक्षितौ । एवं दश सुतास्तस्य कंसस्तानप्यघातयत् ॥ १७८
 विजयं रोचनं चैव वर्षमानं तथैव च । एतान्सर्वान्महाभागानुपदेवा व्यजायत ॥ १७९
 + स्वगाहवं महात्मानं वृकदेवी त्वजायत । आगाही च स्वसा चैव सुरूपा शिशिराषिणी ॥
 सप्तमं देवकी पुत्रं सुनेसा सुपुत्रे भुवम् । गत्रेपणं महाभागं सह्यामे चित्रयोधिनम् ॥ १८१
 ध्राद्धदेवं पुरा येन वैभवं विरचितं द्विजाः । सैव्यायामददाच्छौरिः पुत्रं कौशिकमव्ययम् ॥ १८२

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतप्रत्ययः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति । + इदमर्थे नास्ति ख. घ. पुस्तकयोः ।

१ क. 'नः । यदुध' । २ ड. 'स्यनुजङ्गन्याहज' । ३ क. 'कन्योनु । ख. कन्यहतस्त' । ४ क. 'दृणाः । पी ।
 ५ ग. घ. ड. 'यदुधे' । ६ ख ग. 'गभी वन' । ७ ख ग. घं. 'चाङ्के । ८ ख. ग. 'शत त' । घ. 'शतं त' ९ ख. ग. 'श्रमन्दी । घ. 'श्रमदी च । १० ख. 'य रोम्राणं गिरिकी गिरिरेव । ११ क. 'वैधापि । १२ क. 'विप्रस्त' । १३ ग. घ. 'कन्यास्त' । १४ ख. 'दुर्मदथा' । १५ ख. ग. ड. 'तानेतानमुदे' । घ. 'तानेतान्वसु' । १६ ड. 'स्वदम्भम्' । १७ घ. 'शाह्यामददा' । १८ ग. घ. ट. 'तदायी भ' । १९ ख. ग. घ. ड. 'नुज्ञाता । २० ख. ड. 'गयोऽत' । २१ ख. घ. 'नरानुसूरीजज्ञे' । २२ ड. 'त । आगह्यं ग' । २३ ग. घ. 'नामा तु' । २४ ख. घ. 'सुतम् । २५ क. घ. ड. 'वने । क. 'विरचिताः । ड. 'विरचितं ।

(विष्णुवत्कथनम्)

भुगन्धी व(न्धर्व)नराजो च शौरिस्तां परिग्रहः । पुण्ड्रश्च कपिलथैव वसुदेवात्मजौ हि तौ ॥	
तथोराजाऽभवत्पुण्ड्रः कपिलस्तु वनं ययौ ॥	१८३
तस्यां समभवद्दीरो वसुदेवात्मजो बली । राजा नाम निपादोऽसौ प्रथमः स धनुर्धरः ॥	१८४
विरुपातो देवरातस्य महाभागः सुतोऽभवत् । पण्डितानां मतं प्राहुर्देवश्रवणमुद्भवम् ॥	१८५
अस्ववयां लभते पुत्रपनोदार्ष्टिं यशस्विनम् । निर्वर्तः शक्रशत्रुघ्नं श्राद्धदेवं महाबलम् ॥	१८६
अजापत श्राद्धदेवो निपधादिर्यतः श्रुतः । एकलव्यो महावीर्यो निपादैः परिवर्धितः ॥	१८७
गण्डूपायानपत्याय कृष्णस्तुष्टोऽद्रदात्सुतो । चारुदेष्णं च साम्बं च कृतासौ शश्वलक्ष्णौ ॥	
तन्तिजस्तन्तिपालथै स्वपुत्रौ कनकस्य तु । *र्वस्तावनेस्त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ॥	
भौतिर्ददौ सुतं वीरं शौरिं कौशिकमेव च ॥	१८९
तपाश्च कोधनुश्चैव विरजाः श्यामसृष्टिभौ । अनपत्योऽभवच्छायामः श्यामकस्तु वनं ययौ ॥	
जुगुप्समानो भोजत्वं राजपितृवयमाप्नुयात् ॥	१९०
+य इदं जन्म कृष्णस्य पठेत नियतव्रतः । श्रावयेद्भ्राह्मणथापि सुमहत्सुखगामुयात् ॥	१९१
देवदेवो महातेजाः पूर्वं कृष्णः प्रजापतिः । विहारार्थं मनुष्येषु जज्ञे नारायणः प्रभुः ॥	१९२
देवक्यां वसुदेवेन तपसा पुष्करेक्षणः । चतुर्बाहुस्तु संजज्ञे दिव्यरूपः श्रियाऽन्वितः ॥	१९३
भ्रैकाशो भगवान्योगी कृष्णो मानुषमागतः । अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थः स एव भगवान्प्रभुः ॥	
नारायणो यतश्चक्रे प्रभवं चान्वेष्यो हि सः । देवो नारायणो भूत्वा हरिरासीत्सनातनः ॥	
योऽसृजच्चोऽऽद्विपुरुषं पुरा चक्रे प्रजापतिम् । अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादयनन्दनः ॥	
देवो विष्णुरिति ख्यातः शक्रादेवरजोऽभवत् ॥	१९६
प्रसादजं यस्य विभोरादित्याः पुत्रकारणम् । वधार्थं सुरशत्रूणां दैत्यदानवैरक्षसाम् ॥	१९७
ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः । कुलं पुण्यं यतः कर्म भेजे नारायणः प्रभुः ॥	१९८
सागराः समकम्पन्त चेलश्च धरणीधराः । जञ्ज्वलुथाग्निहोत्राणि जायमाने जनार्दने ॥	१९९
शिवाश्च प्रवबुर्वाताः प्रशान्तमभवद्भ्रजः । ज्योतीर्गोप्यभ्यधिकं रेजुर्जायमाने जनार्दने ॥	२००
अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥	२०१
अव्यक्तः शाश्वतः कृष्णो हरिर्नारायणः प्रभुः । जायते स्मैव भगवान्त्रयनैमोहयन्प्रजाः ॥	२०२
आकाशात्पुष्पट्टीश्च चवर्ष-त्रिदशेश्वरः । गीर्भर्मङ्गलयुक्ताभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥	
महर्षयः सगन्धर्वा उपतस्थुः सहस्रशः ॥	२०३
वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् । श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा दिवि दिर्द्वैः सुलक्षणैः ॥	
उवाच वसुदेवः स्वं रूपं संहर वै प्रभो ॥	२०४
भीतोऽहं कंभतस्तात एतदेव ब्रवीम्यहम् । मम पुत्रा हतास्तेन ज्येष्ठास्तेऽद्भुतदर्शनाः ।	२०५

* वस्तावनेरिति संप्रदानार्थे पठ्यते । + नाथ श्लोत्रे च पुस्तके ।

१ ख. ५. ड. 'नावृष्टि' । २ ग. ड. निनीः । ३ ग. ड. वो नैप । ४ ख. १ घ. च सुती पञ्चाल ५ ग. ट. 'श्च खपु' । ६ घ. ड. वस्ताव । ७ ग. ड. सौभिर्दे । ८ ख. घ. ड. च । उवाचको । ९ ख. घ. ड. 'रजश्याम-सञ्जिमः । अ' । १० क. ग. पठते । ११ क. 'र्वाहुः स विरेवो दि' । घ. 'र्वाहुः सुजज्ञे यो दि' । १२ ग. घ. ड. प्रवदयो । १३ ख. ग. घ. ड. 'व्यय दिवत् । दे' । १४ ख. घ. 'दनस्तोऽभ' । १५ क. ख. ग. 'वराक्ष' । १६ क. 'शान्तिम' । १७ ख. घ. ड. 'ते खेव भ' । १८ ख. ग. 'व्यै. रर' । घ. ड. 'वैः स' । १९ ख. 'देवस्त' । २० ख. घ. 'देवे ध्रुव' ।

वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं संहृतवान्प्रभुः । अनुज्ञातः पिता त्वेनं नन्दगोपश्रेष्ठं गर्तैः ॥

उग्रसेनैर्मते तिष्ठन्प्रशोदायै तदा ददौ ॥

२०६

तुल्यकालं तु गर्भिण्यां यशोदा देवकी तथा । यशोदा नन्दगोपस्य पत्नी सा नन्दगोपतेः ॥२०७

यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णिकुलप्रभुः । तामेव रजनीं कन्यां यशोदाऽपि व्यजायत ॥

तं जातं रक्षमाणस्तु वसुदेवो महायशाः । प्रादात्पुत्रं यशोदायै कन्यां तु जगृहे स्वयम् ॥ २०९

दैर्घ्येनं नन्दगोपस्य रक्ष मामिति चाग्रवीत् । सुतस्ते सर्वकल्याणो यादवानां भविष्यति ॥

अयं स गर्भो देवक्या अस्मत्केशान्हनिष्यति ॥

२१०

उग्रसेनात्मजे तां च कन्यामानकदुन्दुभिः । निर्वेदयामास तदा कन्येति शुभलक्षणा ॥ २११

+ स्वर्सायां तर्नयां कंसो जातां नैवावधारयत् । अथ तामपि दृष्ट्वात्मा ह्युत्ससर्ज मुद्राऽन्वितः ॥

हृता वै या यदा कन्या जपत्येव वृथामतिः । कन्या सा वदधे तत्र वृष्णिसञ्चानि पूजिता ॥

पुत्रवत्परिपाल्यन्तो देवा देवान्यर्था तदा(?) । तामेव विधिनोत्पन्नामाहुः कन्यां प्रजापतिम् ॥

एकां दशा तु जज्ञे वै रक्षार्थं केशवस्य ह । तां वै सर्वे सुमनसः पूजयिष्यन्ति यादवाः ॥

देवदेवो दिव्यवपुः कृष्णः संरक्षितोऽनया ॥

२१५

ऋषय ऊचुः—

किमर्थं वसुदेवस्य भोजः कंसो नराधिपः । जघान पुत्रान्वालान्यै तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं वै यथा कंसः पुत्रानानकदुन्दुभेः । जाताञ्जाताञ्छिशून्सर्वाङ्घ्रिपेपे वृथामतिः ॥ २१७

भयाद्यथा महाबाहुर्जातः कृष्णो विवासितः । तैथा च गोपु गोविन्दः संवृद्धः पुरुषोत्तमः ॥

उक्तं हि किल देवक्या वसुदेवस्य धीमतः । सारथ्यं कृतवानंकंसो युवराजस्तदाऽभवत् ॥ २१९

ततोऽन्तरिक्षे वागासीद्दिव्या भूतस्य कस्यचित् । कंसो यथा सदा भीतः पुष्कला लोकसाक्षिणी ॥

यामेतां वहसे कंस रथेन परकारणाद् । अस्या यः सप्तमो गर्भः स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ २२१

तां श्रुत्वा व्यथितो वाणी तदा कंसो वृथामतिः^{२३} निष्क्रम्य (कृष्य) खड्गं तां कन्यां हन्तुकामोऽभवत्तदा

तमुवाच महाबाहुर्वसुदेवः प्रतापवान् । उग्रसेनात्मजं कंसं सौहृदात्मणयेन च ॥ २२३

न स्त्रियं क्षत्रियो जातुं हन्तुमर्हति कश्चन । उपायः परिदृष्टोऽत्र मया यादवनन्दन ॥ २२४

योऽस्याः संभवते गर्भः सप्तमः पृथिवीपते । तमहं ते प्रयच्छामि तत्र कुंर्यां यथाऋषेर्म् ॥ २२५

+ अथ प्रयोगश्चाऽऽप्यं ।

१ क 'प सह' । २ घ 'गृहानयत् । उ' । ३ ख. क. नयन् । ४ ग घ. ड. 'नपतेस्तिष्ठ' । ५ ह ददौ त न' । ६ क ख 'भजायां च । ७ क 'न्दुभे' । नि' १८ ख. वैशया' । ९ ख घ ड 'सायास्तन' । १० क 'नय कसोजातं नै' । ११ ग. ड. यत् । अ' । १२ ख घ. हता नैथा यदा कन्या जज्ञे द्युक्त्वा घृ । ग. ड. हते वैथा यदा कन्या जज्ञेत्सैवा घृ । १३ ख ग. घ ड 'लघन्ती दे' । १४ ख. ग. घ ड. यदा । १५ घ. घ. ड. 'सर्वे वि' । १६ ग. घ. ड. 'पतिः । १७ ड. कान सा तु । ग. घ 'शास्तु ज' । १८ ड. तां चैव सर्वमन' । १९ ख. ग घ ड. 'बाहो जा । २० ख ग घ ड. यथा । २१ ख रिक्षाहागा' । २२ ख. कसमलन्तगोत्रेण पु' । ग. कसमलन्तगोत्रेण पु' । घ. ड. कसमलन्तगोत्रेण पु' । २३ ख. निष्कस्य । ग. घ. नि कस्य । २४ घ. 'तु स्वसार हन्तुमर्हति । उ' । घ. तु यो वृथा हन्तुमर्हति । उ' । २५ ख. ग. घ ड. 'योयथा । २६ ख. ग घ. 'म् । तत्तदा' ।

(विष्णुवशकथनम्)

त्वं त्विदानीं यथेष्टं वतेथा भूरिदाक्षिण । सर्वानस्योस्तु वै गर्भान्सत्यं नेष्यामि ते वशम् ॥
 एवं मिथ्या नरश्रेष्ठ वागेपा न भविष्यति । एवमुक्तोऽनुनीतः स जग्राह तनयांस्तदा ॥ २२७
 वसुदेवश्च तां भार्यामवाप्य मुदितोऽभवत् । कंसश्चास्यावधीत्पुत्रान्पापकर्मा वृथामतिः ॥ २२८

ऋषय ऊचुः—

क एष वसुदेवश्च देवकी च यशस्विनी । नन्दगोपस्तु कस्त्वेष यशोदा च महायशाः ॥
 यो विष्णुं जनयामास या चैनं चाम्पवर्धयत् ॥ २२९

सूत उवाच—

पुरुषाः कश्यपस्याऽऽसन्नादित्यास्तु स्त्रियस्तथा । अथ कामान्महाबाहुर्देवक्याः समवर्धयत् ॥
 अचरत्स महीं देवः प्रविष्टो मानुषीं तनुम् । मोहयन्सर्वभूतानि योगात्मा योगमायया ॥ २३१
 नष्टे धर्मे तदा जज्ञे विष्णुर्वृष्णिकुले स्वयम् । कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम् ॥ २३२
 आहूता रुक्मिणी कन्या सत्या नम्रजितस्तदा । सात्राजिती सत्यभामा जाम्बवत्यपि रोहिणी ॥
 सै(शै)व्या सुदेवी माद्री च सुशीला नाम चापरा । कालिन्दी मित्रविन्दा च लक्ष्मणां जालवासिनी
 एवमादीनि देवीनां सहस्राणि च षोडश । चतुर्दश तु ये प्रोक्ता गर्णाश्चाप्सरसां दिवि ॥
 विचिन्त्य देवैः शक्रेण विशिष्टास्त्विह प्रेषिताः ॥ २३६

पत्न्यर्थं वासुदेवस्य उत्पन्ना राजवेशमसु । एताः पत्न्यो महाभागा विष्वक्सेनस्य विश्रुताः ॥
 प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सुदेष्णः शरभस्तथा । चारुश्च चारुभद्रश्च भद्रचारुस्तथाऽपरः ॥ २३७
 चारुविन्ध्यश्च रुक्मिण्यां कन्या चारुर्भही तथा । सानुर्भानुस्तथाऽक्षश्च रोहितो मन्त्रयस्तथा ॥
 जरान्धकस्ताम्रवक्षा भौमरिश्च जरंधमः । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात् ॥ २३९
 भानुर्भौमरिका चैव ताम्रपर्णी जरन्धमा । सत्यभामासुतानेताञ्जाम्बवत्याः प्रजाः शृणु ॥ २४०

भद्रश्च भद्रगुप्तश्च भद्रविन्दस्तथैव च । सप्तबाहुश्च विख्यातः कन्या भद्रावती तथा ॥
 संयोधनी च विख्याता ज्ञेया जाम्बवतीसुता ॥ २४१

सङ्ग्रामजिच्च शतजित्तथैव च सहस्रजित् । एते पुत्राः सुदेव्याश्च विष्वक्सेनस्य कीर्तिताः ॥
 वृको वृकश्वो वृकजिद्वृजिनी च सुराङ्गना । मित्रवाहुः सुनीथश्च नाशजित्याः प्रजास्त्विह ॥
 एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोधत । प्रयुतं तु समाख्यातं वासुदेवस्य ये सुताः ॥ २४४
 अयुतानि तथाऽष्टौ च शूरा रणविशारदाः । जनार्दनस्य वंशो वः कीर्तितोऽयं यथातथम् ॥
 वृहती नर्तकोन्नेयी सुनये संज्ञता तथा । कन्या सा वृहदुकथस्यै शौनैयस्य महात्मनः ॥ २४६
 तस्याः पुत्रास्तु विख्यातास्त्रयः समितिशोभनाः । अङ्गदः कुमुदः श्वेतः कन्या श्वेता तथैव च ॥
 अंबगाहश्च चित्रश्च शूरार्थिवरश्च यः । चित्रसेनः सुतश्चास्य कन्या चित्रवती तथा ॥ २४८

१ ग. क. 'क्षिण. । स' । २ ख. घ. ड. 'स्वापि ते गर्भान्सत्तं ने' । ३ ख. कथं । ४ ख. ग. घ. 'वस्तुदे' ।
 ख. घ. 'वक्या स' । ५ ख. घ. 'स्तथा । सा' । ६ ख. 'णा जल' । ७ क. ख. घ. देवाना । ८ ख. ग. घ. ड.
 'णास्त्वस्त' । ९ घ. देव्यः श' । १० घ. ड. 'मती त' । ११ ग. 'धरः । च' । १२ ड. 'द्रविन्दुस्त' । १३ ख. घ.
 'विन्दुस्त' । १४ ग. ड. भद्रव' । १५ क. 'सुता. । स' । १६ घ. 'ती नार्तकोनेयी । १७ ख. ग. 'कोनेयी । १८ ग.
 घ. सुमये । ड. सुयमे । १९ ख. ग. घ. ड. 'इयस्तथा । २० ख. ड. 'स्य शीने' । २१ ख. ग. ड. अगावह । २२ ख.
 'वतर' । घ. 'नरयथ ।

तुम्बश्च तुम्बवाणश्च जनस्तम्बश्च तावुभौ । उपाङ्गस्पृस्मृतौ द्वौ तु वज्रारः क्षिप्र एव च ॥ २४९^०
 * भूरीन्द्रसेनो भूरिश्च गवेषस्य सुतावुभौ । युधिष्ठिरस्य कन्या तु सुतनुर्नाम विश्रुता ॥ २५०
 तस्याभ्यसुतो जज्ञे वज्रो नाम महायशः । वज्रस्य प्रतिवाहुस्तु सुचारुस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
 कौशमा सुपार्श्वं तनयं जज्ञे साभ्वा तरस्विनम् । तिस्रः कोट्यस्तु पुत्राणां यादवानां महात्मनाम्
 पँष्टिशतसहस्राणि वीर्यवन्तो महाबलाः । देवांशाः सर्व एवेह उत्पन्नास्ते महौजसः ॥ २५३
 दैवासुरे हता ये च असुरा वै महातपाः । इहोत्पन्ना गनुष्येषु वाधन्ते सर्वमानवान् ॥
 तेपामुत्सादनार्थं तु उत्पन्ना यादवे कुले ॥ २५४
 कुलानि दश चैकं च यादवानां महात्मनाम् । सर्वैककुलं यद्द्वर्तते वैष्णवे कुले ॥ २५५
 विष्णुस्तेषां प्रमाणे च प्रभुत्वे च व्यवस्थितः । निदेशस्थाधिभिस्तस्य वध्यन्ते सर्वमानुषाः ॥
 इति प्रसूतिवृष्णीनां सपासण्यासयोगतः । कीर्तितां कीर्तिनाचैव कीर्तिसिद्धिप्रभीष्टिताम् ॥
 + य इमं कृष्णवंशस्य सुचरित्रस्य धीमतः । स्वर्गापवर्गदं श्रेष्ठं महापातकनाशनम् ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं विचार्यो विचमाप्नुयात् ॥ २५८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुवृक्षानकीर्तनं नाम पण्यवर्तितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८६९०

अथ सप्तनवातितमोऽध्यायः ।

विष्णुमाहात्म्यकीर्तनम् ।

×सूत उवाच—

मनुष्यप्रकृतीन्देवान्कीर्त्यमानान्निबोधत । संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नः साम्ब एव च ॥ १
 अनिरुद्धश्च पञ्चैते वंशवीराः प्रकीर्तिताः । सप्तर्षयः कुबेरश्च यक्षो मणिवरस्तथा ॥ २
 शालकी वदरश्चैव विद्वान्यन्वन्तरिस्तथा । नन्दिनश्च महादेवः शालङ्कायन उच्यते ॥
 आदिदेवस्तदा जिष्णुरेभिश्च सह दैवतैः ॥ ३

ऋषय ऊचुः—

विष्णुः किमर्थं संभूतः स्मृताः संभूतयः कति । भविष्याः कति वाऽन्ये तु मादुर्भावा महात्मनः
 ब्रह्मसेवे युगान्तेषु किमर्थमिह जायते । पुनः पुनर्मनुष्येषु तन्नः प्रब्रुहि पृच्छताम् ॥ ५
 विस्तरणं सर्वाणि कर्माणि रिपुघातिनः । श्रोतुमिच्छामहे सम्यग्देहैः कृष्णस्य धीमतः ॥ ६
 कर्मणामानुष्यं च मादुर्भावाश्च ये भूयोः । या चास्य प्रकृतिः सूत तां चास्मान्ब्रह्ममर्हति ॥ ७

* इत्यर्थनास्ति ग. पुस्तके. । + अर्थं सर्वाभ्योकोऽधिक. ग. पुस्तके. । × सूत उवाचेति नास्ति क. ग. य. पुस्तकेषु ।

१ ग. घ. द. 'मस्यसु'. २ ग. द. फादयाः गु'. ३ ग. गोपाना । ग. द. पीपाना । ४ ग. ग. द. पटि गो'.
 ५ ग. घ. द. 'गामुपभो'ना वि'. ६ घ. द. भीष्मनाम् । ७ घ. मते वि'. ८ घ. 'निरमह'. ९ घ. इती नेच ।
 १० ग. ग. घ. 'वः सा' । ११ द. 'इत्या विष्णु'. १२ घ. द्रुपदे । १३ ग. घ. द. देहे क'. १४ क. ग. 'पू' य ।
 १५ द. घ. ग. प्रयो ।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

- कथं स भगवान्विष्णुः सुरेण्वरिनिपूदनः । वसुदेवकुले धीमान्वासुदेवत्वमागतः ॥ ८
- अर्षैः सूत किं पुण्यं पुण्यकृद्भिरलं कृतम् । देवलोकं समुन्मृज्य मर्त्यलोकमिहाऽऽगतः ॥ ९
- देवमानुषयोर्नेतां भूर्भुवःप्रसवो हरिः । किमर्थं दिव्यमात्मानं मार्तुषे समवेशयत् ॥ १०
- यश्चक्रं वर्तयत्येको मनुष्याणां मनोमयम् । मनुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ॥ ११
- गोपायनं यः कुरुते जगतां सार्वभौतिकम् । स कथं गां गतो विष्णुर्गोपित्वमकरोत्प्रभुः ॥ १२
- महाभूतानि भूतात्मा यो दधार चकार ह । श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः ॥ १३
- येन लोकान्कर्मैर्जित्वा त्रिभिस्त्रींस्त्रिदशोत्सया । स्थापिता जगतो मार्गास्त्रिवर्गप्रवरास्त्रयः ॥ १४
- योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमयं वपुः । लोकमेकार्णवं चक्रे दृश्यादृश्येन वर्त्मना ॥ १५
- यः पुराणे पुराणात्मा वाराहं वपुरास्थितः । ददौ जित्वा वसुमतीं सुराणां सुरसत्तमः ॥ १६
- येन सैहं वपुः कृत्वा द्विधा कृत्वा च यत्पुनः । पूर्वदैत्यो महावीर्यो हिरण्यरुक्षशिपुर्हतः ॥ १७
- यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वः संवर्तको विभुः । पातालस्थोऽर्णवगतः पपौ तोयमयं हविः ॥ १८
- सहस्रचरणं देवं सहस्रांशुं सहस्रशः । सहस्रशिरसं देवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥ १९
- नाभ्यारंण्यां समुद्भूतं यस्य पैतामहं गृहम् । एकार्णवगते लोके तत्पङ्कजमपङ्कजम् ॥ २०
- येन ते निहता दैत्याः सद्गामे तारकामये । सर्वदेवमयं कृत्वा सर्वागृधधरं वपुः ॥ २१
- गृहदस्थेन चोत्सिक्तः कालनेमिर्निपातितः । उत्तरांशे समुद्रस्य क्षीरोदस्पाप्तोदधेः ॥ २२
- यः शोते शाश्वतं योगमास्थाय तिमिरं महर्तुं ॥ २२

पुरारणीं गर्भमधत्त दिव्यं तपःप्रकर्षादितिः पुरा यम् ।

शक्रं च यो दैत्यगणावरुद्धं गर्भावमानेन भृशं चकार ॥

यदाऽनिलो लोकैर्पदानि हृत्वा चकार दैत्यान्सलिलेशयांस्तान् ।

कृत्वाऽऽदिदेवस्त्रिदिवस्प देवांश्चक्रे सुरेशं पुरुहूतमेव ॥

- गार्हपत्येन विधिना अन्वाहार्येण कर्मणा । अग्निमाहवनीयं च वेदिं चैव कुशंक्षुचम् ॥ २५
- प्रोक्षणीयं सूर्वं चैव अवभृथंयं तथैव च । अथ त्रीनिह यश्चक्रे हव्यभागप्रदानमसे ॥ २६
- हव्यादांश्च सुरांश्चक्रे कव्यादांश्च पितृनपि । भोगार्थं यज्ञविधिना यो यज्ञो यज्ञकर्मणि ॥ २७
- यूपान्समित्क्षुवं सोमं पवित्रं परिधीनपि । यज्ञियानि च द्रव्याणि यज्ञियांश्च तथाऽनलान् ॥ २८
- सदस्यान्यजमानांश्च अश्वमेधान्कचूत्तमान् । विवभ्राज पुरा यश्च पारमेष्ठ्येन कर्मणा ॥ २९
- युगानुरूपं यः कृत्वा त्रींल्लोकान्दि यथाक्रमम् । क्षणा निमेषाः काष्ठाश्च कलास्त्रैकालमेव च ॥
- मुहूर्तास्तिथयो मासा दिनसंवत्सरं तथा । ऋतवः कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिविधं नृपुं ॥ ३१
- आयुः क्षेत्रौष्ण्यपचयं लक्षणं रूपसौष्ठवम् । मेधो वित्तं च शौर्यं च शास्त्रस्यैव च पारणम् ॥ ३२

१ क. निम्बु° । २ ग. घ. ड. 'भरैरावृत पु' । ३ ख. 'द्विभिपिवितम् । दे' । ४ ग. ड. 'क किमु' । ५ ग. घ. ड. 'तायुर्भ' । ६ ग. घ. ड. 'नुष्ये स' । ७ क. 'मन्वक' । ८ ख. ग. घ. ड. 'च तपु' । ९ ख. घ. 'ह्याश स' । १० क. 'रण्या. स' । ११ ड. 'तु । सुरा' । १२ घ. ड. 'कपाजानि । १३ य. घ. ड. कृत्वा । १४ ड. 'वेदी च' । १५ क. 'शस्त्रयम् । प्रो' । ख. ड. 'शस्त्रयम् । प्रो' । १६ ग. ड. 'जुवधैव । १७ क. 'भृथ त' । १८ ख. ग. घ. 'श्रीणि च व' । १९ ख. ग. घ. ड. 'त्वा त्रयो लोकाननुक' । २० ख. ग. ड. 'कालयमे' । २१ क. 'त्तरास्त्रया । २२ क. तथा । ग. घ. त्रिपु । २३ ग. घ. ड. 'त्रायप' । २४ घ. 'धावत च ।

- ३ द्वायां तु वराहेण समुद्रोद्भूयदा कृता । प्राह्लादो निर्जितो युद्धे इन्द्रेणामृतमन्थने ॥ ७९
- विरोचनस्तु प्राह्लादिर्नित्यमिन्द्रवधोवतः । इन्द्रेणैव स विक्रम्य निहतस्तारकामये ॥ ८०
- भवादवधयतां प्राप्य विशेषास्त्रादिभिस्तु यैः । सङ्ग्रामे निहतः पृष्ठे शक्राविष्टेन विष्णुना ॥ ८१
- अशक्तवन्तो देवेषु पुरं मौसुं त्रिदैवतम् । निहता दानवाः सर्वे त्रिपुरस्यम्बकेण तु ॥ ८२
- अष्टमे त्वसुराश्चैव राक्षसाश्चान्धकारकाः । जितदेवमनुष्यैस्तु पितृभिश्चैव संगतान् ॥ ८३
- संहतान्दानवांश्चैव संगतान्कृत्स्नशश्च तान् । तथा विष्णुसहायेन महेन्द्रेण निवर्हिताः ॥ ८४
- हतो ध्वजो महेन्द्रेण मायाच्छन्नश्च योधयन् । ध्वजे लक्ष्यं समाविश्य विभ्रं चित्तिर्भहाभुजः ॥ ८५
- दैत्यांश्च दानवांश्चैव संहतान्कृत्स्नशश्च तान् । रजिः कोलाहले सर्वान्देवैः परिवृतोऽजयत् ॥ ८६
- यज्ञामृतेन विजितां पण्डारिको तु दैवतैः ॥ ८६
- एते देवाः पुरा वृत्ताः सङ्ग्रामाद् द्वादशैव तु । देवासुरक्षयकराः प्रजानामशिवाय च ॥ ८७
- हिरण्यकशिपू राजा वर्षाणामर्षुदं वभौ । तथा शतसहस्राणि ह्यधिकानि द्विसंस्ततिः ॥ ८८
- अशीतिं च सहस्राणि त्रैलोक्यस्येश्वरोऽभवत् ॥ ८८
- पर्याये तस्य राजाऽनु वलिर्वर्षावृदं पुनः । पैष्टिशैव सहस्राणि त्रिंशच्च नियुतानि च ॥ ८९
- बले रीज्याधिकारस्तु यावत्कालं वभूव ह । प्रह्लादेन यहीतोऽभूत्तावत्कालं तदाऽसुरैः ॥ ९०
- इन्द्रास्त्रयस्ते विख्याता असुराणां महौजसः । दैत्यसंस्थामिदं सर्वमासीदशयुगं किल ॥ ९१
- असपत्नं ततः सर्वं रीष्टं दशयुगं पुरो । त्रैलोक्यैर्मन्व्ययामिदं महेन्द्रेण तु पाल्यते ॥ ९२
- प्रह्लादास्यै ततश्चादत्रैलोक्यं कालपर्यायात् । पर्यायेण च संग्रामे त्रैलोक्ये पाकशासनः ॥ ९३
- ततोऽसुरान्परित्यज्य यज्ञे देवा उपागमन् । यज्ञे देवानथ गते काव्यं ते ह्यसुराद्युवैर्न ॥ ९४
- हतं नो मिपतां राष्ट्रं त्यक्त्वा यज्ञं पुनर्गताः । स्थातुं न शक्तुमो ह्ययं प्रविशामो रसातलम् ॥ ९५
- एवमुक्तोऽब्रवीदेतान्विषण्णः सांत्वयन्गिरा । मा भेष्ट धारयिष्यामि तेजसा स्वेन चासुराः ॥ ९६
- वृष्टिरोपधयश्चैव रसा यस्तु च यद्दयम् । कृत्स्ना मथि च तिष्ठेन्तु पादस्तेषां सुरेषु वै ॥ ९७
- युष्मदर्थं प्रदौस्यामि तत्सर्वं धार्यते मया ॥ ९७
- ततो देवासुरान्दृष्ट्वा घृतान्काव्येन धीमता । अमन्नयंस्तदा ते वै संविद्या विजिगीषया ॥ ९८
- एव काव्य इदं सर्वं व्यावर्तयति नो यलात् । साधु गच्छामहे तूर्णं क्षीणानाप्यायैर्वस्व तान् ॥ ९९
- प्रसह्य हत्वा शिष्टान्चै पातालं प्रापयामहे ॥ ९९
- ततो देवाः सुसंरञ्चा दानवानभिस्त्य वै । जघ्नुस्सर्वेऽयमानास्ते काव्यमेवाभिदुष्टुः ॥ १००

१ घ. दृष्ट्या तु । २ ग. घ. द. 'द्रास्तु द्विधा हृताः । प्रा' । ३ क. घ. द. यः । संजभो नि' । ४ ग. घ. द. सोर्दु । ५ ग. द. जिता दे । ६ ग. द. 'हितः । ह' । ७ क. 'प्रयतिर्म' । ८ क. 'ष्णामार्थे' । ९ घ. द. 'ते देवागुरा । १० रा. सतिः । अ' । ११ क. पति नैव । १२ ग. राष्ट्रानि' । १३ घ तयाऽनु' । १४ घ. द. रायं । १५ रा. घ. द. पुनः । १६ रा. घ. द. 'वयमिन्द्रमन्व्यम महेन्द्रेणानुसा' । १७ रा. घ. द. 'एव कृते कस्तिर्भ' । १८ रा. घ. द. 'ये देव तै' । १९ रा. घ. द. यतो देवानुपागमन् । घ' । २० क. ग. 'न' । हतं । घ. 'न' । हतं । २१ ग. घ. द. 'नि यं मुताः । २२ ग. द. 'द्विरीष्टु' । २३ क. 'कस्तिर्भ' । २४ रा. घ. 'दस्यति तं' । २५ रा. 'वदिसा' । घ. द. 'वदिसा' । २६ ग. घ. द. 'शिष्टास्तु प्रा' । २७ रा. ग. घ. देवागुरां ।

(विष्णुमाहात्म्यरूपनम्)

ततः काव्यस्तु तान्दृष्ट्वा नूर्ण देवैरभिद्रुतान् । समरेऽस्रसतातास्तान्देवेष्वस्तान्दितेः सुतान् ॥
 कौण्डो दृष्ट्वा स्थितान्देवांस्तत्र देवोऽभ्यचिन्तयत् । तानुवाच ततो ध्यात्वा पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥
 श्रैलोक्यं विजितं सर्वं वामनेन त्रिभिः क्रमैः । यालर्षद्भो हतो जम्भो निहतश्च विरोचनः ॥१०३
 महाहोषु द्रादशसु सङ्ग्रामेषु सुरैर्हताः । तैस्तैरुपायैर्भूयिष्ठा निहता ये प्रधानतः ॥ १०४
 किञ्चिच्छिष्टास्तु वै यूयं युद्धेष्वन्येषु वै स्वयम् । नीतिं वो हि विधास्यामि कालः कश्चित्पतीक्ष्यताम् ॥
 यास्याम्यहं महादेवं मन्त्रार्थं विजयाय वै । अग्निमाप्पाययेद्धोता मन्त्रैरेव बृहस्पतिः ॥ १०६
 ततो यास्याम्यहं देवं मन्त्रार्थं नीललोहितम् । युष्माननुग्रहीष्यामि पुनः पश्चादिहाऽऽगतः १०७
 यूयं तपश्चरन्तं वै संवृता बलकलैर्बने । न वै देवा वधिष्यन्ति यावदागमनं मम ॥ १०८
 अमतीपांस्ततो मन्त्रान्देवात्माप्य महेश्वरात् । [*योत्स्यामहे पुनर्देवांस्ततः प्राप्स्यथ वै जयम् ॥
 ततस्ते कृतसंवादा देवान्च्युस्ततोऽसुराः । न्यस्तवादा वयं सर्वे लोकान्यूनं क्रमन्तु वै ॥] ११०
 वयं तपश्चरिष्यामः संवृता बलकलैर्बने । प्रह्लादस्य वचः धृत्वा सत्यव्याहरणं तु तत् ॥ १११
 ततो देवा निवृत्ता वै विज्वरा मुदिताश्च ह । न्यस्तशस्त्रेषु दैत्येषु स्वान्वै जगमुर्यथाऽऽगतान् ॥
 ततस्तानव्रवीत्काव्यः काञ्चित्कालमुपास्यताम् । निरुत्सुकैस्तपोयुक्तैः कालं कार्यायसाधकैः ॥
 पितुर्भमाऽऽश्रमस्था वै सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ११३
 स संदिश्यासुरान्काव्यो महादेवं प्रपद्य च । प्रणम्यैनमुवाचाय जगत्प्रभवमीश्वरम् ॥ ११४
 मन्त्रानिच्छाम्यहं देव ये न सन्ति बृहस्पती । पराभवाय देवानामसुरेष्वभयावहान् ॥ ११५
 एवमुक्तोऽब्रवीद्देवो मन्त्रानिच्छसि वै द्विज । व्रतं चर मयोद्दिष्टं ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ११६
 पूर्णं वर्षसहस्रं वै कुण्डधूममवाञ्छिराः । यदि पार्स्यसि भद्रं ते मतो मन्त्रमवाप्स्यसि ॥ ११७
 तथोक्तो देवदेवेन स शुक्रस्तु महातपाः । पादौ संस्पृश्य देवस्य बाहमित्यभ्यभाषत ॥ ११८
 व्रतं चराम्यहं शेषं यथोद्दिष्टोऽस्मि वै प्रभो । ततो नियुक्तो देवेन कुण्डधारोऽस्य धूमकृत् ११९
 असुराणां हितार्थाय तस्मिंश्शुक्रे गते तदा । मन्त्रार्थं तत्र वसति ब्रह्मैर्चय महेश्वरे ॥ १२०
 तद्बुद्धौ नीतिपूर्वं तु राज्यं न्यस्तं तदाऽसुरैः । तस्मिंश्छिद्रे तदाऽभर्षाद्देवास्तान्तमभिद्रवन् +॥
 निशिताचायुषाः सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ १२१
 दृष्ट्वाऽसुराणां देवान्प्रवृत्तीतायुधान्युनः । उत्पेतुः सहसा सर्वे संव्रतास्ते ततोऽभवन् ॥ १२२
 न्यस्तशस्त्रे जये दत्ते आचार्यं व्रतमास्थिते । संत्यज्य समयं देवास्ते सपत्नजिघांसवः ॥ १२३
 अनाचार्यास्तु भद्रं वो विश्वस्तास्तपसि स्थिताः । चीरवल्काजिनधरा निक्रिया निष्परिग्रहाः
 रणे विजेतुं देवान्वै न शोक्ष्यामः कथंचन । अशुद्धेन(?) मपद्यामः शरणं काव्यमातरम् ॥ १२५
 ज्ञापयामिः कृत्स्नमिदं यावदागमनं गुरोः । त्रिनिवृत्ते ततः काव्ये योत्स्यामो युधि तान्पुरान् ॥
 एवमुक्त्वाऽसुरान्योग्यं शरणं काव्यमातरम् । प्रापद्यन्त ततो भीतास्तादा चैव तदाऽभवन् ॥

* धनुर्विद्वान्तर्गतप्रथमः ख. पुस्तके नास्ति । + अडभाव आर्ष ।

१ ख. ग. घ. ङ. 'मरुतशस्त्रातीन्दे' । २ ग. ङ. देवाम्यचिन्तयन् । ता' । ३ द. घ्यल्पेपु । ४ ग. घ. ङ. च ।
 ५ ख. घ. ङ. 'तीयास्त' । ६ ख. घ. ङ. 'वर्ष' । ७ घ. ङ. 'त्यत' । नि । ८ ख. ग. घ. ङ. 'सुस्रस्तपोयुक्ता. काल कार्याय साधकाः ।
 वि' । ९ ख. याय च । ए' । १० ख. घ. ङ. 'कृशिरः' । ११ क. 'ययुग' । १२ ख. ग. घ. ङ. 'स्वति म' । १३ क.
 'अवर्षो महेश्वरः । त' । १४ क. 'ध्वानाति' । १५ क. शक्यामः । १६ क. 'यामस्तदमि' ।

त्रयो वर्णास्त्रयो लोकास्त्रैविद्यं पावकास्त्रयः । त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि तिस्रो मायास्त्रयो गुणाः ॥
 सृष्टा लोकाः सुराश्चैव येनोऽऽनन्येन कर्मणा । सर्वभूतगणाः सृष्टाः सर्वभूतगणात्मना ॥ ३४
 नृणामिन्द्रियपूर्वेण योगेन रमते च यः । गतागतानां यो नेता सर्वत्र विविधेश्वरः ॥ ३५
 यो गतिर्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मणाम् । चातुर्वर्ण्यस्य प्रभवश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ३६
 चातुर्विध्यस्य यो वेत्ता चातुराश्रम्यसंश्रयः । दिगन्तरं नभो भूमिरापो वायुर्विभावसुः ॥ ३७
 चन्द्रसूर्यद्वयं ज्योतिर्युगेशः क्षणदाचरः । यः परं श्रूयते देवो यः परं श्रूयते तपः ॥ ३८
 यः परं तपसः प्राहुयः परंपरमात्मवान् । आदित्यादिस्तु यो देवो यश्च दैत्यान्तको विभुः ॥
 युगान्तेऽप्यन्तको यश्च यश्च लोकान्तकान्तकः । सेतुर्यो लोकसेतूनां मेध्यो यो मेध्यकर्मणाम् ॥
 वेद्यो यो वेदविदुषां प्रभुर्यः प्रभवात्मनाम् । सोमभूतस्तु भूतानामग्निभूतोऽग्निवर्चसाम् ॥ ४१
 मनुष्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम् । विनयो नयत्मानां तेजस्तेजस्विनामपि ॥ ४२
 विग्रहो विग्रहाणां यो गतिर्गतिमतामपि । आकाशप्रभवो वायुर्वायुर्भाषो हुताशनः ॥ ४३
 देवा हुताशनमाणाः प्राणोऽग्नेर्धियुसूदनः । रसाच्छोणितसंभूतिः शोणितान्मांसमुच्यते ॥ ४४
 मांसान्नु मेदसो जन्म मेदसोऽस्थि निरूप्यते । अस्थनो मज्जा समभवन्मज्जातः शुक्रसंभवः ॥ ४५
 शुक्राद्गर्भः समभवद्रसमूलेन कर्मणा । ऋतत्रापि प्रथमं चाऽऽपस्ताः सौम्यराशिरुच्यते ॥ ४६
 +गर्भोष्मसंभवो ज्ञेयो द्वितीयो राशिरुच्यते । शुक्रं सोमात्मकं विश्वादातर्वं पावकात्मकम् ॥ ४७
 भावो रसानुगावेतौ वीर्यं च शशिपावकौ । कफवर्गेऽभवच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितम् ॥ ४८
 कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम् । देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तु मनसः स्मृतम् ॥
 नाभीकोष्ठान्तरं यच्च तत्र देवो हुताशनः । मनः प्रजापतिर्ज्ञेयः कफः सोमो विभोऽव्यते ॥ ५०
 पित्तमग्निः स्मृतावेतावैश्रीपोमात्मकं जगत् । एवं प्रवैतितो गर्भो वर्ततेऽभ्युदसंनिभः ॥ ५१
 वायुः प्रवेशनं चक्रे सङ्गतः परमात्मना । स पञ्चधा शरीरस्यो विद्यते वर्धयेत्पुनः ॥ ५२
 प्राणायानौ सपानश्च उदानो व्यानो एव च । प्राणोऽस्य परपानपानं वर्षपन्परिवर्तते ॥ ५३
 अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वशरीरगः । व्यानो व्यानस्पते येन समानः सर्वसंधिषु ॥ ५४
 भूतावाप्तिस्ततस्तस्य जायतेऽन्द्रियगोचरौ । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ५५
 सर्वेन्द्रिया निविष्टास्तं स्वं स्वं योगं प्रचाक्रिरे । पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च माकृतम् ॥ ५६

* एतदर्थस्थाने तत्रापि प्रथमा चापः स सोम्यो राशिरुच्यते इति घ. पुस्तके । स. ग. द. पुस्तकेष्वेतादृशा एष पाठा वर्तन्ते तेऽस्य इति नोदयिता । + अत्र संधिरापः । × अत्र संधिरापः ।

१ ग. घ. श्रेयस्ये । २ घ. यत्पानि । ३ ग. 'जि प्रयो वामाग्र' । ४ क. 'नालन्तेन' । ५ घ. 'सर्वे म' । ६ ग. घ. 'सर्वाभ विधिषे' । ७ ग. घ. या । ८ क. 'ता चतुराश्रमत्रं' । ९ द. 'धर्मसं' । १० स. ग. घ. द. 'न्तरं' । ११ स. ग. घ. द. 'दसः क' । १२ स. घ. परं । १३ स. ग. घ. 'पता. प्रा' । १४ क. 'प्राणा हु' । १५ क. 'रयोऽभवत्प्राणितं वै सो' । १६ स. घ. द. 'निरुच्यते' । १७ ग. घ. द. 'उत्तरस्था तु स' । १८ क. 'ज्ञेयं क' । १९ ग. घ. द. 'भप्यते' । २० क. 'वमिषोमा' । २१ घ. द. 'वर्तते र्भो वर्ततेऽभ्युदसंनिभे । क' । २२ ग. 'धते पु' । २३ ग. घ. 'नोर्ध्वं शरीरिण स्थानं' । २४ स. द. घ. 'तारुष्ट' । २५ ग. घ. द. 'न्द्रियनिविष्टानं स्वं स्वं यो' । ग. 'न्द्रियनिविष्टानं स्वं स्वं यो' । २६ स. घ. द. 'दृष्टुं प्रा' ।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

छिद्राण्याकाशयोनीनि जलाश्रावं प्रवर्तते । तेजश्शुष्विता ज्योत्स्ना तेषां यन्नामतः स्मृतम् ॥
सङ्ग्रामा विपयाश्चैव यस्य वीर्यात्प्रवर्तिताः* ॥ ५७

इत्येतान्पुरुषः सर्वांसृजल्लोकान्सनातैः । नैधनेऽस्मिन्कथं लोके नरत्वं त्रिष्णुरागतः ॥ ५८

एष नः संशयो धीमन्त्रेण वै विस्मयो महान् । कथं गतिर्गतिमतामापन्नो मानुषीं तनुम् ॥ ५९

श्रोतुमिच्छामहे विष्णोः कर्माणि च यथाक्रमम् । आश्चर्याणि परं विष्णुर्वेददेवैश्च कथ्यते ॥ ६०

विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं कथयस्व महामते । एतदाश्चर्यमारूपानं कथ्यतां वै सुखावहम् ॥ ६१

प्रख्यातवलवीर्यस्य प्रादुर्भावां महात्मनः । कर्मणाऽऽश्चर्यभूतस्य त्रिष्णोः सत्त्वमिहोच्यताम् ॥

सूत उवाच—

अहं वैः कीर्तयिष्यामि प्रादुर्भावं महात्मनः । यथा स भगवाञ्जातो मानुषेषु महातपाः ॥ ६३

सप्तसप्ततयः प्रोक्ता भृगुशापेन मानुषे । जायते च युगान्तेषु देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ६४

तस्य दिव्यतनुं त्रिष्णोर्गदतो मे निबोधत । युगधर्मे परावृत्ते काले च शिथिले प्रभुः ॥ ६५

कर्तुं धर्मव्यवस्थानं जायते मानुषेष्विह । भृगोः शापनिमित्तेन देवासुरकृतेन च ॥ ६६

ऋषय ऊचुः—

कथं देवासुरकृते अध्याहारमवाप्नुयात् । एतद्वेदितुमिच्छामो वृत्तं देवासुरं कथम् ॥ ६७

सूत उवाच—

देवासुरं यथा वृत्तं ब्रुवतस्तन्निबोधत । हिरण्यकशिपुर्देत्यस्त्रैलोक्यं प्राक्प्रशासति ॥ ६८

बलिनाऽधिष्ठितं रौद्रं पुनर्लोकत्रये क्रमात् । सख्यमासीत्परं तेषां देवानामसुरैः सह ॥ ६९

युगं वै दशसंकीर्णमासीदव्याहतं जगत् । निदेशस्थायिनश्चैव तयोर्देवासुराऽभवन् ॥ ७०

बैलवान्वै विवादोऽयं संप्रवृत्तः सुदारुर्णः । देवासुराणां च तदा घोरस्रयकरो महान् ॥ ७१

तेषां दायनिमित्तं वै सङ्ग्रामा बहवोऽभवन् । ब्राह्मेऽस्मिन्दश द्वौ च पण्डार्मकान्तगाः स्मृताः ॥

नामतस्तु समासेन शृणुध्वं तान्विवक्षतः । प्रथमो नारसिंहस्तु द्वितीयथापि वामनः ॥ ७३

तृतीयः स तु बाराहश्चतुर्थोऽमृतमन्थनः । सङ्ग्रामः पञ्चमश्चैव सुधोरस्तारकामयः ॥ ७४

षष्ठो ह्यौडीवकस्तेषां सप्तमस्तौरः स्मृतः । अन्धकारोऽष्टमस्तेषां ध्वजश्च नवमः स्मृतः ॥ ७५

वार्तश्च दशमो ज्ञेयस्ततो हालाहलः स्मृतः । स्मृतो द्वादशमस्तेषां घोरकोलाहलोऽपरः ॥ ७६

हिरण्यकशिपुर्देत्यो नरसिंहेन सूदितः । वामनेन बलिर्बद्धस्त्रैलोक्याक्रमणे कृते ॥ ७७

हिरण्याक्षो हतो द्वन्द्वे प्रतिवादे तु देवतैः । महाबलो महासत्त्वः सङ्ग्रामेष्वपराजितः ॥ ७८

दत्तं तेषां तु भीतानां दैत्यानामभयार्थिनाम् । न भेतव्यं न भेतव्यं भयं त्यजत दानवाः ॥
 मत्संनिधौ वर्ततां वो न भीर्भवितुमर्हति । भयाच्चाप्यभिपन्नांस्तान्दृष्ट्वा देवाऽसुरांस्तदा ॥ १२९
 अभिज्ञानः प्रसह्यतानविचार्य बलाबलम् । तांस्त्रस्तान्वध्यमानांश्च देवैर्दृष्ट्वाऽसुरांस्तदा ॥ १३०
 देवी क्रुद्धाऽन्नवीदेनाननिन्द्रत्वं करोम्यहम् । संस्तभ्य शीघ्रं संरम्भादिन्द्रं सौऽभ्यचरत्ततः ॥
 ततः संस्तभितं दृष्ट्वा शक्रं देवास्तु यूपवत् । व्यद्रवन्त ततो भीता दृष्ट्वा शक्रं वशीकृतम् ॥ १३२
 गतेषु सुरसद्येषु विष्णुरिद्रमभाषत । मां त्वं प्रविश भद्रं ते नेष्यामि त्वां सुरेश्वर ॥ १३३
 एवमुक्तस्ततो विष्णुं प्रविशेश पुरंदरः । विष्णुना रक्षितं दृष्ट्वा देवी क्रुद्धा वचोऽवदत् ॥ १३४
 एषा त्वां विष्णुना सार्धं दहामि मध्ववानिव(?) । मिततां सर्वभूतानां दृश्यतां मे तपीबलम् ॥ १३५
 तयाऽभिभूतौ तौ देवाविन्द्राविष्णु जजल्पतुः । कथं मुच्येव सहितौ विष्णुरिन्द्रमभाषत ॥ १३६
 इन्द्रोऽन्नवीजहीहिनां यावन्नौ न दहोद्विभो । विशेषेणाभिभूतोऽहमतस्त्वं जहि मा चिरम् ॥
 ततः समीक्ष्य तां विष्णुः स्त्रीवधं कर्तुमास्थितः । अभिध्याय ततश्चक्रमापन्नः सत्वरं प्रभुः ॥
 तस्याः सत्वरमायायाः शीघ्रकारी सुरारिहा । स्त्रिया विष्णुस्ततो देव्याः क्रूरं बुद्ध्वा चिकीर्षितम्
 क्रुद्धस्तदस्त्रमाविध्य शिरश्चिच्छेदं माधवः ॥ १३९
 तं दृष्ट्वा स्त्रीवधं घोरं लुप्तोप भृगुरीश्वरः । ततोऽभिज्ञप्तो भृगुणा विष्णुर्भाविष्ये तदा ॥ १४०
 यस्मात्ते जानता धर्मानवध्या स्त्री निपूदिता । तस्मात्त्वं समुवृत्त्वो वै मानुषेषु प्रवत्स्यसि ॥
 ततस्तेनाभिशापेन नष्टे धर्मं पुनः पुनः । लोके सर्वहितार्थीय जायते मानुषेऽपिह ॥ १४२
 अनुव्याहृत्य विष्णुं स तदादाय शिरः स्वयम् । समानीय ततः काये अपो श्येदमन्नवीत् ॥
 एष त्वां विष्णुना सत्ये हतां संजीवयाम्यहम् । यदि कृत्स्नो मया धर्मश्चरितो ज्ञायतेऽपि वा ॥
 तेन सत्येन जीवस्य यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ १४४
 सत्याभिव्याहृता तस्य देवी संजीविता तदा । तदा तां प्रोक्ष्य श्रिताभिरञ्जिर्विवेति सोऽगवीत्
 ततस्त्वां सर्वभूतानि दृष्ट्वा सुप्तोत्थितामिव । साधु साध्वित्यद्वयानां वाचस्ताः सस्वमुदिशाः ॥
 दृष्ट्वा संजीवितामेवं देवीं तां भृगुणा तदा । मिततां सर्वभूतानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४७
 असंभ्रान्तेन भृगुणा पत्नीं संजीवितां ततः । दृष्ट्वा शक्रो न लेभेऽथ शर्म काव्यभयात्ततः ॥
 प्रगापरे ततश्चेन्द्रो जयन्तीमात्मनः सुताम् । (प्रोवाच मतिमान्वाक्यं स्वां कन्यां पाकशासनः
 एष काव्यो ह्यनिन्द्राय चरते दारुणं तपः । तेनाहं व्याकुलः पुत्रिं कृतो धृतिपता ददम्) ॥
 गच्छ संभावयस्त्वं न श्रमापनयनेः शुभैः । तैस्सैर्मनोनुकूलैश्च ह्यन्वारिरतन्निना ॥ १५१
 देवी सा हीन्द्रमुदिता जयन्ती शुभचारिणी । युक्तध्यानं च शाम्यन्तं दुर्वलं धृतिमास्थितम् ॥
 पिशा यथोक्तं काव्ये सा काव्ये कृतवती तदा । गीर्भार्थवानुसूत्याभिः स्तुर्वती बल्लुभापिणी ॥
 शायनरादनेः तान्ते सेवमानौ सुखावर्धः । शुश्रूषन्त्यनुकूला च उवास बहुलाः समाः ॥ १५४

* अनुविद्वान्तर्यतमन्थ रां. पुस्तके नास्ति ।

१५. 'जामु प्र' । २ ग. प. द. 'सा-वाव' । ३ ग. ए. ४. 'प मय भयिनाम् । वि' । ५ क. 'निन्द्रवि' ।
 ६ ग. प. द. 'देव प्र' । ७ क. ए. द. 'तापो भ' । ८ क. वि. 'दि' । ९ ग. प. 'जीवन्त' । १० ग. क. प. द.
 'ता' । ११ प. 'ती' । १२ ग. प. द. 'शाम्य' । १३ ग. द. 'कली य' । १४ ग. 'मा. भृगु' । १५ ।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

- पूर्णं धूम्रत्रते चापि घोरे वर्षसहस्रिके । वरेण च्छन्दयामास कांठ्यं प्रीतो भवस्तदा ॥ १५५
- एवं द्रुवंस्त्वयैकेन चीर्णं नान्येन केनचित् । तस्मात्त्वं तपसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ॥ १५६
- तेजसा चापि विबुधान्सर्वानभिभविष्यसि । यच्च किञ्चिन्मम ब्रह्मन्विद्यते भृगुनन्दन ॥ १५७
- साङ्गं च सरहस्यं च यज्ञोपनिषदां तथा । प्रतिभास्यति ते सर्वं तैच्चाऽऽद्यन्तं (?) न कस्यचित् ॥ १५८
- सर्वाभिभात्री तेन त्वं द्विजश्रेष्ठो भविष्यसि । एवं दत्त्वा वैरांस्तस्मै भार्गवाय पुनः पुनः ॥
- अजेयत्वं धनेशत्वमवध्यत्वं च वै ददौ । एताल्लोकेषु वरान्काव्यः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ १६०
- हर्षात्प्रादुर्बभौ तस्य देवस्तोत्रं महेश्वरम् । तदा तिर्थविस्थितस्त्वेवं तुष्टुवे नीललोहितम् ॥ १६१
- नमोऽस्तु शितिकण्ठाय सूरूपाय सुवर्चसे । रिरिहाणाय लोपाय वत्सराय जगत्पते ॥ १६२
- कपर्दिने ब्रूध्वरोम्णे हयाय करणाय च । संस्कृताय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥ १६३
- उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुपे । वसुरेताय रुद्राय तपसे चीरवाससे ॥ १६४
- ह्रस्वाय मुक्तकेशाय सेनान्ये रोहिताय च । (* कवये राजदृष्टाय तक्षकक्रीडनाय च ॥ १६५
- गिरिशायार्कनेत्राय यतिने जाम्बवाय च । सुवृत्ताय सुहस्ताय धन्विने भार्गवाय च) ॥ १६६
- सहस्रवाहवे चैव सहस्रामलचक्षुपे । सहस्रकुक्षये चैव सहस्रचरणाय च ॥ १६७
- सहस्रशिरसे चैव बहुरूपाय वेधसे । भवाय विश्वरूपाय श्वेताय पुरुषाय च ॥ १६८
- निपाङ्गिणे कवाचने सूरूपाय क्षपणाय च । ताम्राय चैव भीमाय उग्राय च शिवाय च ॥ १६९
- वभ्रवे च पिशङ्गाय पिङ्गलायारूणाय च । महादेवायै शर्वाय विश्वरूपशिवाय चैव ॥ १७०
- हिरण्यार्यै च शिष्टाय श्रेष्ठाय मध्यमाय च । + वभ्रवे च पिशङ्गाय पिङ्गलायारूणाय च ॥
- पिनाकिने चेषुमते चित्राय रोहिताय च ॥ १७१
- दुन्दुभ्यायैकपादाय अर्हाय बुद्धये तथा । मृगव्याधाय सर्पाय स्थाणवे भीषणाय च ॥ १७२
- बहुरूपाय चोग्राय धिनेत्रायेश्वराय च । कपिलायैकवीराय मृत्यवे ज्यम्बकाय च ॥ १७३
- बास्तोष्पते पिनाकाय शंकराय शिवाय चैव । आरण्यायै गृहस्थाय यतये ब्रह्मचारिणे ॥ १७४
- सांख्याय चैव योगायै ध्यानिने दीक्षिताय च । अन्तर्हिताय शैर्वाय मान्याय मालिने तथा ॥
- बुद्धाय चैव शुद्धाय मुक्ताय केवलाय च । रोधसे चैकितानाय ब्रह्मिष्ठाय महर्षये ॥ १७५
- चतुष्पादाय मेथ्याय धर्मिणे शीघ्रगाय च । शिखण्डिने कपालाय [+ दंष्ट्रिणे विश्वमेधसे ॥
- अप्रतीघाताय दीप्ताय भास्कराय सुमेधसे । क्रूराय विकृतायैव वीभत्साय शिवाय च ॥ १७६
- सौम्याय चैव पुण्याय] धार्मिकाय शुभाय च । अवध्यायामृताङ्गाय नित्याय शाश्वताय च ॥
- कत्र्याय शरभायैव शूलिने च त्रिचक्षुपे । सोमपायाऽऽज्यपायैव धूम्रपायोष्मपाय च ॥ १८०
- शुचये रेरिहाणाय सद्योजानाय मृत्यवे । पिशिताशाय स्वर्वाय मेधाय वैद्युताय च ॥ १८१

* धनुर्विद्वान्तर्गतग्रन्थो ढ. पुस्तके नास्ति । + नास्त्यर्थभिद क. पुस्तके । × धनुर्विद्वान्तर्गतग्रन्थो ढ. पुस्तके नास्ति ।

१ ग. काव्यः प्री° । २ घ तत्व ते तु न° । ढ. तत्तुभ्य तु न । ३ ख घ. ङ. वरन° । ४ क. लब्धा । ५ ख. ग. श्वरः । त° । ६ क ग. द. सुतापा° । ७ ख. से ररि° । घ. ङ. से। रेरे° । ८ ख. घ. 'नेगुप्माय क्ष' । ९ क. छ. 'य सर्वा' । १० ख. ग घ. ङ. विद्वपाय शि° । ११ ख 'य वाशि' । १२ ख. ग. ङ 'य ज्येष्ठा' । १३ ख. घ. ङ. च । अर° । १४ ख. घ. ङ. 'य गृह' । १५ ख. ङ. सर्वाय । १६ ख. घ. 'से । प्र' । १७ ग. ङ. मेथ्याय ।

व्याश्रिताय श्रविष्टाय भारतायान्तरिक्षये । क्षेमाय सहमानाय सत्याय तपनाय च ॥ १८२
 त्रिपुरघ्नाय दीप्ताय चक्राय रोमशाय च । तिग्मायुधाय मेध्याय सिद्धाय च पुलस्तये ॥ १८३
 रोचमानाय खण्डाय स्फीताय ऋषभाय च । भोगिने युञ्जमानाय शान्तायैवोर्ध्वरेतसे ॥ १८४
 अघघ्नाय मखघ्नाय मृत्यवे यक्षियाय च । कृशानवे प्रचेताय वह्नये किशलाय च ॥ १८५
 सिकत्याय प्रसन्नाय वरेण्यायैव चक्षुषे । क्षिप्रगत्रे सुधन्वाय प्रमेध्याय पिवाय च ॥ १८६
 रक्षीघ्नाय पशुघ्नाय विघ्नाय शयनाय च । विभ्रान्ताय मेहान्ताय अन्तये दुर्गमाय च ॥ १८७
 दक्षाय च जघन्याय लोकानामीश्वराय च । अनामयाय चोर्ध्वाय संहत्याधिष्ठिताय च ॥ १८८
 हिरण्यवाहवे चैव सत्याय शमनाय च । असिकल्पाय माघाय री(इ)रिण्यायैकचक्षुषे ॥ १८९
 श्रेष्ठाय वामदेवार्ध ईशानाय च धीमते । मर्हिकल्पाय दीप्ताय रोदनाय हंसाय च ॥ १९०
 दृढधन्वने कवाचिने रथिने च वरुथिने । भृगुनाथाय शुक्राय वह्निरिष्टाय धीमते ॥ १९१
 अघाय अघसंसाय(?) विप्रियाय मियाय च । दिग्वासःकृतिवासाय भगघ्नाय नमोऽस्तु ते ॥ १९२
 पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः । प्रणवे ऋग्यजुःसात्रे स्वधायै च सुधाय च ॥ १९३
 चपटकारतमायैव तुभ्यमन्तात्मने नमः । स्रष्ट्रे धात्रे तथा होत्रे हर्त्रे चैव क्षणाय च ॥ १९४
 भूतभव्यभवायैव तुभ्यं कालात्मने नमः । वसवे चैव साध्याय रुद्रादित्याश्विनाय चैव ॥ १८५
 विश्वाय मंहते चैव तुभ्यं देवात्मने नमः । अग्नीपोमर्त्विगिज्याय पशुमन्त्रौपथाय च ॥ १८६
 दक्षिणावभृथायैव तुभ्यं यज्ञात्मने नमः । तपसे चैव सत्याय त्यागाय च शैमाय च ॥ १८७
 अहिंसार्योप्यलोभाय सुवेशयातिशाय च । सर्वभूतात्मभूताय तुभ्यं योगात्मने नमः ॥ १८८
 पृथिव्यै चान्तरिक्षाय दिवाय च महाय च । जनस्तपाय सत्याय तुभ्यं लोकात्मने नमः ॥ १८९
 अव्यक्तायाय महते भूतायैत्रेन्द्रियाय च । तन्मात्राय मेहान्ताय तुभ्यं तत्त्वात्मने नमः ॥ २००
 [ऋनित्याय चैव लिङ्गाय मूर्क्ष्माय चेतनाय च । शुद्धाय विभवे चैव तुभ्यं नित्यात्मने नमः] ॥
 नमस्ते त्रिषु लोकेषु स्वरन्तेषु भवादिषु । सत्यान्तेषु महान्तेषु चतुर्षु च नमोऽस्तु ते ॥ २०२
 नमः स्तोत्रे मया श्वास्मिन्सदसव्याहृतं विभो । मद्रक्त इति ब्रह्मण्य सर्वं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २०२
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुमाहात्म्ये दशभुस्तवकीर्तने नाम सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—८८९२

अथाऽनवतितमोऽध्यायः ।

विष्णुमाहात्म्यकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

एवमारारुध्य देवेशमीशानं नीललोहितम् । ब्रह्मेति प्रणतस्तस्मै प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १

* धनु विहान्तगंतमन्यो प. पुरतके नगति ।

१ ध. ग. घ. ङ. 'क्षि' । क्ष' । २ ख. घ. ख. घ. ३. घ. य. य. घ. ४. घ. य. य. घ. ५. क. पुनस्त' । ६. क. ख. ग. 'ने पुत्र' । ७. ग. 'वे हिंस' । ८. घ. 'क्षिप्रं ग' । ९. क. महजाय । १०. ग. ङ. 'कल्याय । ११. ट. 'य महाकायाय धीमते । ईशानाय च दी' । १२. घ. 'दाद्याय दी' । १३. ग. सदाय । १४. क. च । मृतये' । १५. ख. ग. घ. ट. धन्विने । १६. ख. घ. 'क्ष' । घ. घ. धु' । १७. ख. महते । १८. क. अभिसामं । १९. ख. ङ. तमाय । २०. ग. ट. 'वाप मे' । २१. ट. महन्ताय । २२. क. चापति' । ख. चापति' ।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

काव्यस्य गात्रं संस्पृश्य हस्तेन प्रीतिमान्भवं । निकामं दर्शनं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २
 ततः सोऽन्तर्हितं तस्मिन्देवेशानुचरे तदा । तिष्ठन्तीं प्राञ्जलिर्भूत्वा जयन्तीमिदमब्रवीत् ॥ ३
 कस्य त्वं सुभगे का वा दुःखिते मयि दुःखिता । महता तपसा युक्तं किमर्थं मां ऋजुगोपासि ॥
 अनया सततं भक्त्या प्रथयेण दमेन च । स्नेहेन चैव सुश्रोणि प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ॥ ५
 किमिच्छसि वरारोहे कस्ते कामः समृध्यताम् । तं ते संपूरयाम्यद्य यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ६
 एवमुक्त्वाऽब्रवीदेनं तपसा ज्ञातुमर्हसि । चिकीर्षितं मे ब्रह्मिष्ठ त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥ ७
 एवमुक्तोऽब्रवीदेनां दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । माहेन्द्री त्वं वरारोहे मद्दितार्थमिहाऽऽगता ॥ ८
 मया सह त्वं सुश्रोणि दश वर्षाणि भामिनि । अवृश्यं सर्वभूतैस्तु समयोगमिहेच्छसि ॥ ९

देवेन्द्रानलवर्णाभे वरारोहे सुलोचने । इमं वृणीष्व कामं ते मत्तो वै बल्लुग्भाषिणि ॥ १०
 एवं भवतु गच्छामो गृहान्वै मत्तकाशिनि । ततः स्वगृहमागम्य जयन्त्या सहितः प्रभुः ॥ ११
 स तथा सर्वसेहेव्या दश वर्षाणि भोगशः । अदृश्यः सर्वभूतानां मायया संवृतस्तदा ॥ १२
 कृतार्थमागतं दृष्ट्वा काव्यं सर्वे दितेः सुताः । अभिजग्मुर्गृहं तस्य मुदितास्ते दिदृक्षवः ॥ १३
 गता यदा न पश्यन्तो जयन्त्या संवृतं गुरुम् । दाक्षिण्यं तस्य तद्बुद्ध्वा प्रतिजग्मुर्ध्यागतम् ॥ १४
 बृहस्पतिस्तु संरुद्धं ज्ञात्वा काव्यं चकार ह । पित्र्ये दश वर्षाणि जयन्त्या हितकाम्यया ॥
 बुद्ध्वा तदन्तरं सोऽथ दैत्यानामिव चोदितः । काव्यस्य रूपमास्थाय सोऽसुरान्समभाषत ॥
 ततः समागतान्द्रष्ट्वा बृहस्पतिरुवाच तान् । स्वागतं मम याज्यानां संप्राप्तोऽस्मि हिताय च ॥
 अहं वोऽध्यापयिष्यामि प्राप्ता विद्या मया हि सा । ततस्ते हृष्टमनसो विद्यार्थमुपपेदिरे ॥ १८
 पूर्वं काम्य(व्य) स्तदा तस्मिन्समये दशवर्षिके । ययौ च सप्तकालं स सद्योत्पन्नमतिस्तदा ॥
 समयान्ते देवयानी सद्योजाता मुता तदा । बुद्धिं चक्रे ततश्चापि याज्यानां मत्त्यवेषणे ॥ २०

शुक्र उवाच—

देवि गच्छामहे द्रष्टुं तव याज्याऽशुचिस्मिते । विभ्रान्तमोक्षिते साध्वि त्रिवर्णायतलोचने ॥ २१
 एवमुक्त्वाऽब्रवीदेवी भज भक्तान्महाव्रत । एष ब्रह्मन्सतां वर्षे न वर्षे लोपयामि ते ॥ २२

सूत उवाच—

ततो गत्वाऽसुरान्द्रष्ट्वा देवाचार्येण धीमता । वञ्चितान्काव्यरूपेण वेद्यसाऽसुरमब्रवीत् ॥ २३
 काव्यं मां तात जानीध्वमेपं ह्यङ्गिरसो भुवि । वञ्चिता वत यूयं वै मयि शक्ते तु दानवाः ॥

श्रुत्वा तथा लुवाणं तं सभ्रान्ता दितिजास्ततः ।

प्रेक्षन्ते स्य लुभौ तत्र स्थिताः खिन्नाः शुचि(सुवि) स्मिताः ॥ २५

संप्रमूढाः स्थिताः सर्वे मापद्यन्त न किंचन । ततस्तेषु प्रमूढेषु काव्यस्तान्पुनरब्रवीत् ॥ २६

आचार्यो वो ह्यहं काव्यो देवाचार्योऽयमङ्गिराः । अनुगच्छत मां सर्वे त्यजतेनं बृहस्पतिम् ॥ २७

एवमुक्त्वाऽसुराः सर्वे तावुभौ सर्ववेक्ष्य च । तदाऽसुरा विशेषं तु न व्यजानंस्तयोर्द्वयोः ॥ २८

* अयं प्रथम आर्षः ।

* १ ख. 'वः । निष्काम । २ ख. घ. ड. त । ३ घ. 'मल्य ज' । ४ ख. घ. वसदे' । ५ ख. भार्गवः ६ । ग. घ. ड. कृत्वा । ७ ड. वेः । ८ क. घ. पूर्वका' । ९ ख. 'प्रतान् । ए' । १० ख. घ. ड. 'त्वं मा जानु जा' । ११ क. 'न सिताराति शु' । ड. 'न स्थितारिणाः । शु' । १२ क. 'मवैसत । त' । १३ ख. ड. ते ।

बृहस्पतिरुवाचैतानसंभ्रान्तोऽयमद्भिराः । काव्योऽहं वो गुरुर्देव्या मद्रूपोऽयं बृहस्पतिः ॥ २९
 स मोहयति रूपेण मामकेनैव वोऽसुराः । श्रुत्वा तस्य ततस्ते वै संपन्नचार्यवचोऽब्रवीत् ॥ ३०
 अयं नो दश वर्षाणि सततं शास्ति वै प्रभुः । एष वै गुरुस्माकमन्तरेऽसुरयं द्विजः ॥ ३१
 ततस्ते दानवाः सर्वे प्रणिपत्याभिवाद्य च । वचनं जगद्गुरुस्तस्य चिराभ्यासेन मोहिताः ॥ ३२
 ऊचुस्तमसुराः सर्वे क्रुद्धाः संरक्तलोचनाः । अयं गुरुर्हितोऽस्माकं गच्छ त्वं नासि नो गुरुः ॥
 भार्गवोऽङ्गिरसो(?) वाऽयं भवत्वेषैव नो गुरुः । स्थिता वयं निदेशेऽस्य गच्छ त्वं साधु मा चिरम्
 एवमुक्त्वाऽसुराः सर्वे प्रापद्यन्त बृहस्पतिम् । यदा न प्रतिपद्यन्ते तेनोक्तं तन्महद्विदितम् ॥ ३५
 चुकोप भार्गवस्तेषामवल्लेपेन वै तदा । बोधिताऽपि मया यस्मान्न मां भजत दानवाः ॥ ३६
 तस्मात्प्रनष्टसंज्ञा वै पराभवं गमिष्यथ । इति व्याहृत्य तान्काव्यो जगामाथ यथागतम् ॥ ३७
 ज्ञात्वाऽभिघ्नस्तानसुरान्काव्येन तु बृहस्पतिः । कृतार्थः स तदा हृष्टः स्वरूपं प्रत्यपद्यत ॥
 बुद्ध्वाऽसुरांस्तदा भ्रष्टान्कृतार्थोऽन्तरधीयत ॥ ३८
 ततः प्रनष्टे तस्मिंस्ते विभ्रान्ता दानवास्तदा । अहो धिग्बर्द्धितास्तेन परस्परपथान्मुवन् ॥ ३९
 पृष्टतो विमुखाश्चैव ताडिता वेधसा वपम् । दग्धाश्चैवोपैयोगाच्च स्वे स्वे चार्थेषु मायया ॥ ४०
 ततोऽसुराः परित्रस्ता देवेभ्यस्त्वरिता ययुः । प्रह्लादमग्रतः कृत्वा काव्यस्यानुगमं पुनः ॥ ४१
 ततः काव्यं समासाथ अभितस्युरवाङ्मुखाः । तानागतान्पुनर्दृष्ट्वा काव्यो याज्यानुवाच ह ॥
 मर्याऽपि बोधिताः काले यतो मां नाभिनन्दथ । ततस्तेनावल्लेपेन गता यूयं पराभवम् ॥ ४२
 प्रह्लादस्तमथोवाच मानं त्वं त्यज भार्गव । स्वान्याज्यान्भजमानांश्च भक्ताश्चैव विशेषतः ॥ ४४
 त्वया पृष्टा वयं तेन देवाचार्येण मोहिताः । भक्तानर्हसि नस्त्रातुं ज्ञात्वा दीर्घेण चक्षुषा ॥ ४५
 यदि नस्त्वं न कुरुषे प्रसादं भृगुनन्दन । अपध्यातास्त्वया ह्ययं प्रवेक्ष्यामो रसातलम् ॥ ४६

सूत उवाच—

ज्ञात्वा काव्यो यथातत्त्वं कारुण्येनानुक्रमया । एवं शुक्रोऽनुनीतः सं ततः कोपं न्ययच्छत ॥
 उवाचेदं न भेतव्यं न गन्तव्यं रसातलम् । अवश्यंभावी ह्यर्योऽयं प्राप्तो वो मयि जाग्रति ॥
 न शक्यमन्यथाकर्तुमदृष्टं हि बलवचरम् । संज्ञा प्रनष्टा या योऽयं कामं तां प्रतिलप्स्यथ ॥ ४९
 प्राप्तः पर्यायकालो व इति ब्रह्माऽभ्यभाषत । मत्प्रसादाच्च युष्माभिर्भुक्तं त्रैलोक्यमूर्जितम् ॥
 युर्गौरूपा दश संपूर्णा देवानाक्रम्य पूर्णनि । तावन्तमेव कालं वै ब्रह्मा राज्यमभाषत ॥ ५१
 सावार्णिके पुनस्तुभ्यं राज्यं किल भविष्यति । लोकानामीश्वरो भावो पौत्रस्तव पुनर्वलिः ॥
 एवं किलमहं प्रोक्तः पौत्रस्ते ब्रह्मणा स्वयम् । तथैव हतेषु लोकेषु तपोऽस्य न किलाभवत् ॥
 यस्मात्पट्टचयश्चास्य न कामानभिसंधिताः । तस्मादजेन प्रीतेन दत्तं सावार्णिकेऽन्तरे ॥ ५४
 देवराज्यं वलेर्भान्यमिति मामीश्वरोऽब्रवीत् । तस्माददृश्यो भूतानां कालाकाङ्क्षी स तिष्ठति ॥
 प्रीतेन चापरत्वं वै दत्तं तुभ्यं स्वयंभुवा । तस्मान्निरुत्सुकस्त्वं वै पर्यायं सह माकुलः ॥ ५६
 न च शक्यं मया तुभ्यं पुस्तद्वै विसर्पितुम् । ब्रह्मणा प्रतिपिद्धोऽस्मि भविष्यं जानता प्रभो ॥

१ क. ग. यो । २ घ. 'ति. । समी' । ३ क. 'दृष्टेऽस्मा' । ४ क. ग. द. 'धिताः स्मेह प' । ५ स. ग. प. द. 'पथायोगस्ते त्वे वा' । ६ ख घ. द. 'या वो यो' । ७ स. ग. घ. द. पुत्रा । ८ क. एवमुक्तोऽनु' । ९ क. स स्तुत । १० क. ख. 'कर्तुं दृष्ट व' । ११ क. 'गाव्यो दश संपूर्णा दे' । १२ घ. किलाह सप्तो' । १३ ग. क. 'या हते' ।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

इमौ च शिष्यौ द्वौ मह्यं तुल्यवेतौ बृहस्पतेः । दैवैतः सह संरन्धान्सर्वान्बो धारायिष्यतः ॥

सूत उवाच—

एवमुक्तास्तु दैतेयाः काव्येनाह्लिष्टकर्मणा । ततस्ताभ्यां ययुः सार्धं प्रह्लादप्रमुखास्तदा ॥ ५९
 अर्धैश्वर्यभावमर्थत्वं(?)श्रुत्वा शुकान्च दानवाः । सकृद्दोषंशतमानास्ते जयं काव्येन भाषितम् ॥६०
 दंशिताः सायुधाः सर्वे ततो देवान्समाह्वयन् । अथ देवाः*सुरान्द्रष्ट्वा सहग्रामे समुपस्थितान् ॥६१
 ततः संवृत्तसंनाहा देवास्तान्समपोधयन् । दैवासुरे ततस्तस्मिन्वर्तमाने शतं सभाः ॥
 अजयन्नसुरा देवान्भमा देवा अपन्नयन् ॥ ६२

देवा ऊचुः—

पण्डामर्कमर्भावं न जानीमस्त्वसुरैर्वियम् । तस्माद्यज्ञं समुद्दिश्य कार्यं चाऽऽत्महितं च यत् ॥ ६३
 तज्ज्ञानापहृतावेतौ कृत्वा जेष्यामहेऽसुरान् । अयोपामन्नयन्देवाः पण्डामर्कौ तु तानुभौ ॥ ६४
 यज्ञे समाह्वयिष्यामस्त्यजन्मसुरान्द्रिजौ । ग्रहं तं वा ग्रहीष्यामो ह्यनुजित्य तु दानवान् ॥ ६५
 एवं तत्पजतुस्तौ तु पण्डामर्कौ तदाऽसुरान् । ततो देवा जयं प्राप्ता दानवाश्च परार्भवन् ॥ ६६
 +देवाऽसुरान्पराभाव्य पण्डामर्कावुपागमन् । काव्यशापाभिभूताश्च अनाधाराश्च ते पुनः ॥६७
 बध्यमानास्तदा देवैर्विविशुस्ते रसातले । एवं निरुद्यमास्ते वै कृताः शक्रेण दानवाः ॥
 ततः प्रभृति शापेन भृगुर्नैमित्तिकेन च ॥ ६८
 जज्ञे पुनः पुनर्विष्णुर्वेज्ञे च शिथिले प्रभुः । कर्तुं धर्मव्यवस्थानमधर्मस्यै च नाशनम् ॥ ६९
 मळादस्य निदेशे तु येऽसुरा न व्यवस्थिताः । मनुष्यवर्ध्यास्तान्सर्वान्ब्रह्मर्षीऽनुग्याहरत्प्रभुः ॥७०
 धर्माक्षारायणस्तस्मात्संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे । यज्ञं प्रवर्तयामाम चैत्यं वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ७१
 मादुर्भावे तदाऽन्यस्य ब्रह्मैवाऽऽसीत्पुरोहितः । चतुर्थ्यां तु युगाख्यायामापन्नेऽसुरेष्वथ ॥ ७२
 संभूतः स समुद्रान्तर्हिरण्यकशिपोर्वधे । द्वितीयो नरसिंहोऽर्भुद्भुः सुरैरपुरस्सरः ॥ ७३
 बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमे युगे । दैत्यैस्त्रैलोक्ये आक्रान्ते तृतीयो वामनोऽभवत् ॥ ७४
 संक्षिप्याऽऽत्मानमग्नेषु बृहस्पतिपुरस्सेरम् । यजमानं तु दैत्येन्द्रमदित्याः कुलनन्दनः ॥
 द्विजो भूत्वा शुभे काले बलिं वैरोचनं पुरा ॥ ७५
 त्रैलोक्यस्य भवान्राजा त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । दातुमर्हसि मे राजन्विक्रमास्त्रीनिति प्रभुः ॥७६
 ददामीत्येव तं राजा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् । वामनं तं च विज्ञाय ततोऽनुमुदितः स्वयम् ॥ ७७
 स वामनो दिवं खं च पृथिवीं च द्विजोत्तमाः । त्रिभिः क्रमैर्विश्वमिदं जगदाक्रामत प्रभुः ॥ ७८
 अत्यरिच्यत भूतात्मा भास्करं स्वेन तेजसा । प्रकाशयन्दिशः सर्वाः प्रदिशश्च महायज्ञाः ॥ ७९

* अत्र सधिरार्यं । + अत्र सधिरार्यः ।

१ क 'त. ए' । २ ख. ग घ. ह 'वश्यमा' । ३ ख. ग. घ. ह. 'त्वा वाव्याय' । ४ ग. ह. 'दाऽऽत्मान' ।
 ५ ग. ह. 'स्थिता. । त' । ६ घ. 'स्थिता. अ' । ७ ख ग. घ. ह. 'भावेन जीयाम' । ८ क. 'ण्डामर्कौ' । ९ ख ग.
 ह. 'जताम' । १० क. 'ण्डामर्कौ' । १० ह. 'र्कौ महासुरी' । त' । ११ क. 'भवान्' । दे' । १२ क. 'ण्डामर्कौ' । १३ ख.
 ग. घ. ट. 'नै' । वाच्य । १४ ख. ट. 'स्य प्रणात' । घ. 'स्य प्रणासन' । १५ क. 'द्वा व्यवहारयत्' । १६ घ. 'रा प्राव' ।
 १७ ग. ह. 'चोतो वै' । १८ ग. 'भृशे' गूत. पुं । १९ ख. ग. ह. गत. पं. । २० घ 'स्सरः । य' ।

पुत्रभे स महाबाहुः सर्वलोकान्प्रकाशयन् । आसुरीं श्रियमाहृत्य त्रींशोकांश्च जनार्दनः ॥	
सपुत्रपौत्रानसुरान्पातालतलमानयत् ॥	१८०
नमुचिः शम्बरश्चैव महादशैव विष्णुता । कुरा हता विनिर्धृता दिशः संप्रतिपेदिरे ॥	८१
महाभूतानि भूतात्मा सविशेषाणि माधवः । कालं च सकलं विभोस्तत्राद्भुतमदर्शयैत् ॥	८२
तस्य गात्रे जगत्सर्वमात्मानमनुपश्यति । न किञ्चिदस्ति लोकेषु यद्व्याप्तं महात्मना ॥	८३
तद्वै रूपमुपेन्द्रस्य देवदानवमानवाः । दृष्ट्वा संमुमुहुः सर्वे विष्णुतेजोविमोहिताः ॥	८४
चलिः सितो महापाशैः सवन्धुः ससुहृत्तणः । विरोचनकुलं सर्वं पाताले संनिवेशितम् ॥	८६
ततः सर्वामरैश्वर्यं दत्त्वेन्द्राय महात्मने । मानुषेषु महाबाहुः प्रादुरासीज्जनार्दनः ॥	८७
एतास्तिष्ठन् स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयः शुभोः । मानुष्याः सप्त यास्तस्य शापजांस्तान्निवोधत् ॥	८८
त्रेतायुगे तु दशमे दत्तात्रेयो बभूव ह । नष्टे धर्मे चतुर्थश्च मार्कण्डेयपुरःसरः ॥	८९
(*पञ्चमः पञ्चदश्यां तु त्रेतायां संवभूव ह । मांघातुश्चक्रवर्तित्वे तैस्त्यौ तथ्यपुरःसरः ॥	९०
एकोनविंशे त्रेतायां सर्वसन्नान्तकोऽभवत् । जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः) ॥	९१
चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा । सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः ॥	९२
अष्टमो द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् । वेदव्यासस्ततो जज्ञे जातूकर्णपुरःसरः ॥	९३
+तथैव नवमो विष्णुरदित्याः कश्यपात्मजः । देवक्या वसुदेवात्तु ब्रह्मगार्ग्यपुरःसरः ॥	९४
अप्रमेयो नियोज्यश्च यत्र कामचरो वशी । क्रीडते भगवाँल्लोके बालः क्रीडनकीरिव ॥	९५
न प्रमातुं महाबाहुः शक्योऽसौ मधुसूदनः । परं परमतेस्माद्विश्वरूपाच्च विद्यते ॥	९६
अष्टाविंशतिमे तद्द्वारपरस्यांशसंक्षये । नष्टे धर्मे तदा जज्ञे विष्णुर्दृष्टिणकुले मधुः ॥	९७
कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम् । मोहयन्सर्वभूतानि योगात्मा योगमायया ॥	९८
मविष्टो मानुषां योनिं प्रच्छन्नश्चरते महीम् । विहारार्थं मनुष्येषु सान्दीपनिपुरःसरम् ॥	९९
यत्र कंसं च सालवं च द्विविदं च महासुरम् । अरिष्टं वृषभं चैव पूननां केशिनं हयम् ॥	१००
नागं कुबलयापीडं मल्लराजयुहाधियम् । दैत्यान्मानुषदेहस्थान्मृदयामास वीर्यवान् ॥	१०१
छिन्नं बाहुसहस्रं च वाणस्याद्भुतकर्मणः । नरकश्च हतः संख्ये यवनश्च महाबलः ॥	१०२
हूतानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा । दुराचाराश्च निहताः पाथिवा ये रसातले ॥	१०२
एते लोकहितार्थाय प्रादुर्भावा महात्मनः । अस्मिन्नेव युगे क्षीणे संख्याच्छिष्टे भविष्यति ॥	
कल्किर्विष्णुयशा नाम पाराशर्यः प्रतापवान् । दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥	१०४
अनुरूपं नसर्वसेनां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् । प्रगृहीतायुधैर्विधैर्हतः शतसहस्रशः ॥	१०५
नात्यर्थं धार्मिका ये च ये च धर्मद्विषः क्वचित् । उदीच्यान्मध्यदेशांश्च तथा विन्ध्यपरान्तिकान् ॥	

* एतादृशान्तर्गतग्रन्थो य. पुस्तके नास्ति । + अयं श्लोकः न विद्यते य. क. पुस्तकयोः ।

१ म. 'पर्वोदितः' । २ म. ग. प. 'द विप्रात्' । ३ म. ग. 'द. 'यत् । त' । ४ म. ग. प. 'द. 'एवमु' ।
 ५ म. ग. 'द. 'माः । मनु' । ६ म. ग. 'द. 'स्योत' । ७. 'तस्यैतत्पुत्रजराः । ए' । ७ म. ग. 'द. 'सप्तमो' । ८
 क. 'अतो । ९ म. ग. 'द. 'द्वैमे' । १० म. 'द. 'तताः । अ' । ११ म. 'द. 'देवतयो' । १२ म. 'द. 'द्वारमे' । १३ म.
 ग. प. 'द. 'नरः । य' । १४ म. 'द. 'पूननां शिव युधं वे' । १५ म. 'द. 'पे म र्द मे' ।

(तुर्वस्वदिशंशयनम्)

तथैव दाक्षिणात्यांश्च द्रविडान्सिंहलैः सह । गान्धारान्पारदांश्चैव पल्लवान्यवनाञ्जकान् ॥
 तुषतान्त्रवरांश्चैव पुलिन्दान्द्रदानसप्तान् । लम्पकानेन्धकान्द्राङ्गिकारानांश्चैव स प्रभुः ॥ १०८
 प्रवृत्तचक्रो बलवान्मलेच्छानामन्तकृद्गुली । अदृश्यः सर्वभूतानां पृथिवीं विचरिष्यति ॥ १०९
 मानवः स तु संज्ञो देवस्यांशेन धीमतः । पूर्वजन्मानि विष्णुर्यः प्रैमितर्नाम वीर्यवान् ॥ ११०
 गात्रेण वै चन्द्रममः पूर्वं कलियुगेऽभवत् । इत्येतास्तस्य देवस्य दश संभूतयः स्मृताः ॥ १११
 तं तं कालं च कार्यं च तत्तदुद्दिश्य कारणम् । अंशेन त्रिषु लोकेषु तास्ता योनीः प्रपत्स्यते ॥
 पञ्चविंशोत्थिते कल्पे पञ्चावशति वै समाः । विनिघ्नन्सर्वभूतानि मानुषानेव सर्वशः ॥ ११३
 कृत्वा धीजावशेषां तु महीं क्रूरेण कर्मणा । संशानयित्वा वृषलान्प्रापशस्तानधार्मिकान् ॥ ११४
 ततः सं वै तदा कल्किश्चरितार्थः ससैनिकः । कर्मणा निहता ये तु सिद्धास्ते तु पुनः स्वयम् ॥
 अकस्मात्कुपिताऽन्योन्यं भविष्यन्ति च मोहिताः । क्षिपयित्वा तु तान्सर्वान्भाविनाऽर्थेन चोदितान्
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः । ततो व्यतीते कल्कौ तु सार्मान्यैः (त्यैः) सह सैनिकैः ॥
 नृपेष्वथ विनष्टेषु तदा त्वमग्रहाः प्रजाः । रक्षणे विनिवृत्ते तु हत्वा चान्योन्यमाह्वये ॥ ११८
 परस्परैर्हताश्चासा निराक्रन्द्याः सुदुःखिताः । पुराणि हित्वा ग्रामांश्च तुल्यास्तौ निष्परिग्रहाः ॥
 प्रनष्टश्रुतिधर्माश्च नष्टधर्माश्चमास्तथा । द्रस्वा अरायुषधैर्वै भविष्यन्ति वनौकसः ॥ १२०
 सरित्पर्येतसेविन्यः पत्रमूल्फलाशनाः । चीरपत्राजिनधराः संकरं घोरमास्थिताः ॥ १२१
 अश्वायुषो नष्टवार्ता यद्वाधाधाः सुदुःखिताः । एवं कष्टमनुमाप्ताः कलिसंध्यांशके तदा ॥ १२२
 प्रजाः क्षयं प्रयास्यन्ति सार्धं कलियुगेन तु । क्षीणे कलियुगे तस्मिन्भवृत्ते च कृते पुनः ॥ १२३
 प्रपत्स्यन्ते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा । इत्येतत्कीर्तितं सर्वं देवामुरविचेष्टितम् ॥ १२५
 यदुवंशमसङ्गेन महद्दोषेणैवं यशः । तुर्वसोस्तु प्रवक्ष्यामि पुरोद्दिग्धोरनोस्तथा ॥ १२६

इति श्रीमहापुराणे वायुश्लोके विष्णुमाहात्म्यरूपवर्णनामाष्टमवतित्तमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—९०१८

अथ नवनवतित्तमोऽध्यायः ।

तुर्वस्वादिशंशयनम्

सूत उवाच—

तुर्वसोस्तु सुतो बह्विर्बह्वैर्गोभानुरात्मजः । गोभानोस्तु सुतो वीरस्त्रिमानुरपरराजिनः ॥ १
 करन्धर्मास्त्रिसानोस्तु मरुत्तस्य तु चाऽऽत्मजः । अर्न्यस्त्वाविक्षितो राजा मरुत्तः कथितः पुरा ॥
 अनपत्यो मरुत्तस्तु स राजाऽऽसीदिति श्रुतः । दुष्कृतं पौरवं चापि सर्वं पुत्रप्रकल्पयन् ॥ ३

१ ख. ग. घ. लम्पाका । २ क. ग. 'नन्धका' । ३ घ. प्रमति । ४ ख. ग. 'शरत्तवै' । घ. 'शरत्तवैस्तृताः । वि' ।

५ ख. ग. घ. ड. 'पाण्येव' । ६ ग. ड. 'शेष तु । ७ ख. ग. ड. सर्वे तु' । ८ क. ड. क्षयति । ९ ख. ग. ड. 'दितः ।
 ग' । १० घ. ड. 'माये स' । ११ घ. ड. 'निके । नृ' । १२ ख. ड. 'रहतथाय नि' । १३ ख. घ. ड. 'स्तानिः
 पति' । १४ क. व. 'वनौकस इमे स्मृताः । स' । ख. 'व तदा सर्वे वनौकसः । स' । १५ ख. ग. घ. ड. 'वं काशाम' ।
 १६ ख. युगेन । १७ ख. ग. ड. 'मस्तु त्रेशानो मरुत्तस्तस्य चा' । १८ क. ख. 'न्यस्त्ववीक्षि' । १९ घ. ड. 'शतः
 क' । २० घ. ग. घ. दुष्कृतं पौ । ड. दुष्कृतं पौ ।

एवं ययातिशापेन जरायाः संक्रमेण तु । तुर्वसोः पौरवं वंशं प्रविवेश पुरा किल ॥ ४
 दुष्कृतस्य तु दायादः शरूथो नाम पार्थिवः । शरूथात्तु जनापीडश्चत्वारस्तस्य चाऽऽत्मजाः ॥
 पाण्ड्यश्च केरलश्चैव चोलः कुल्यस्तथैव च । तेषां जनपदाः कुल्याः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः ॥
 द्रुह्यस्य तनयौ वीरौ बभूवुः सेतुश्च विश्रुतौ । अरुद्धः सेतुपुत्रस्तु वाभ्रवो रिपुरुच्यते ॥ ७
 यौवनाश्वेन समिति कृच्छ्रेण निहतो बली । युद्धं सुमहदासीत्तु मासानपरि चतुर्दश ॥ ८
 अरुद्धस्य तु दायादो गान्धारो नाम पार्थिवः । ख्यायते यस्य नाम्ना तु गान्धारविषयो महान्
 गान्धारदेशजाश्चापि तुरगा वाजिनां वराः । गान्धारपुत्रो धर्मस्तु धृतस्तस्य सुतोऽभवत् ॥ १०
 धृतस्य दुर्दमो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चाऽऽत्मजः । प्रचेतसः पुत्रशतं राजानः सर्व एव ते ॥ ११
 म्लेच्छराष्ट्राधिपाः सर्वे ह्युदीचीं दिशमाश्रिताः । अनेः पुत्रा महात्मानस्त्रयः परमधार्मिकाः ॥
 सभानरश्च पक्षश्च परपक्षस्तथैव च । सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान्कालानलो नृपः ॥ १३
 *कालानलस्य धर्मात्मा सृञ्जयो नाम धार्मिकः । सृञ्जयस्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुरंजयः ॥
 जनमेजयो महासत्त्वः पुरंजयसुतोऽभवत् । जनमेजयस्य राजर्षिर्मेहाशालोऽभवत्पुत्रः ॥ १५
 आसीदिन्द्रसमो राजा प्रतिष्ठितयशो दिवि । महामनाः सुतस्तस्य महाशालस्य धार्मिकः ॥
 + सप्तद्वीपेश्वरो राजा चक्रवर्ती महायशः । महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास विश्रुतौ ॥ १७
 उशीनरं च धर्मज्ञं तितिधुं चैव धार्मिकम् । उशीनरस्य परन्वस्तु पञ्च राजर्षिर्वंशजाः ॥ १८
 भृगा कृमी नवा दर्वा पञ्चमी च दृपद्वती । उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्भवाः ॥
 तर्पसा ते सुमहता जातवृद्धाश्च धार्मिकाः ॥ १९
 मृगायास्तु मृगः पुत्रो नवाया नव एव तु । कृम्याः कृमिस्तु दर्वायाः सुव्रतो नाम धार्मिकः ॥
 दृपद्वतीसुतश्चापि शिविरौशीनरो द्विजाः । शिवेः शिवपुरं ख्यातं यथैषं तु मृगस्य तु ॥ २१
 नवस्य नवराष्ट्रं तु कृमेस्तु कृमिला पुरी । सुव्रतस्य तथोऽऽम्बुष्ठा शिविपुत्रान्निबोधत ॥ २२
 शिवेस्तु शिवयः पुत्राश्चत्वारो लोकसंमताः । वृषदर्भः सुवीरस्तु केकयो मद्रकस्तथा ॥ २३
 तेषां जनपदाः स्फीताः केकया माद्रकास्तथा । वृषदर्भाः सूचीदर्भास्तितीक्ष्णोः शृणुत प्रजाः ॥
 तैतिक्षुरभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि विश्रुतः । उशद्रयो महाबाहुस्तस्य हेमः सुतोऽभवत् ॥ २५
 हेमस्य सुतपा जज्ञे सुतः सुतयशो बली । जातो मनुष्ययोन्या वै क्षीणे वंशे प्रजेप्सया ॥ २६
 महायोगी स तु बलिर्वृद्धो र्दः स महामनाः । पुत्रानुत्पादयामास चातुर्वर्ण्यकरान्भुवि ॥ २७
 अङ्गं स जनयापास वदं सुहृदं तथैव च । पुण्ड्रं कलिङ्गं च तथा बाल्येण क्षत्रमुच्यते ॥ २८
 बाल्या ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकराः प्रभोः । बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः भीतेन धर्मतः ॥ २९

* एतदादिश्लोकद्वयं ग पुस्तके नास्ति । + अयं श्लोको न विद्यते स. पुस्तके ।*

१ रा. ग. घ. ट. 'रासंक्रमणे पुरा । तु' । २ रा. ग. घ. ट. 'पुत्रस्तस्य' । ३ रा. ग. घ. ट. 'गुम्भो' ।
 ५ रा. ग. घ. ट. 'उपाधीरध' । प. ट. 'तु तथाऽऽशीरध' । ६ क. घ. ट. 'तु पूत' । ७ क. घ. ट. 'पूतस्य' । ८ ट. 'पार्थिवः' ।
 ९ रा. ग. घ. ट. 'पक्षोऽन्ते सुमहती जाता वृद्धस्य धा' । ११ रा. ग. घ. ट. 'का' । नृगायास्तु मृगः । घ. 'काः' ।
 नृगायाः गुमगः । १२ रा. ग. घ. ट. 'तु नृप' । १३ क. 'धा वृषा' । १४ ट. 'यो भद्र' । १५ ग. घ. ट. 'नाः सुती' ।
 १६ घ. ट. 'त. । दर्वा' । १७ रा. ग. घ. ट. 'बलिः' । १८ रा. ग. घ. ट. 'यः गुम्' । १९ घ. ग. ट. '२० क. ग.
 'न धिनाः ।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

पदायोगित्वमायुश्च कल्पायुःपरिमाणकम् । सङ्ग्रामे चाप्यजेपत्वं धर्मं चैव प्रभावना ॥ ३०
 त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं प्रसवे तथा । वले चाप्रतिपत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ३१
 चतुरो नियतान्वर्णास्त्वं वै स्थापयितेति च । इत्युक्तो विभुना राजा वलिः शान्तिं परां ययौ ॥
 कालेन महता विद्वान्स्वं वै स्थानमुपागतः । तेषां जनपदाः स्फीता वज्राङ्गमुल्लकास्तथा ॥ ३३
 पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च तथा तेषां वंशं निबोधत । तस्य ते तनयाः सर्वे क्षेत्रजा मुनिसंभवाः ॥
 संभूता दीर्घतैमसाः सुदेष्णायां महौजसाः ॥ ३४

ऋषय ऊचुः—

कथं वलेः सुताः पञ्च जनिताः क्षेत्रजाः प्रभो । ऋषिणा दीर्घतैमसा एतन्नो ब्रूहि पृच्छताम् ॥
 सूत उवाच—

अशिशो नाम विरूपात आसीद्धीमानृषिः पुरा । भार्या वै मर्मता नाम वभूवास्य महात्मनः ॥
 अशिशस्य कनीयास्तु पुरोधो यो दिवौकसाम् । बृहस्पतिर्वृहत्तेजा मर्मतां सोऽभ्यपद्यत ॥ ३७
 उवाच मर्मता तं तु बृहस्पतिमनिच्छती । अन्तर्न्यस्यस्मि ते भ्रातुर्ज्येष्ठेष्वाष्टमिता इति * ॥ ३८
 अयं हि मे महागर्भो रोचतेऽति बृहस्पते । अशिशं ब्रह्म चाभ्यस्य पङ्कं वेदमुद्दिशन् ॥ ३९
 अमोघरेतास्त्वं चापि न मां भजितुमर्हसि । अस्मिन्नेव गते काले यथा वा मन्यसे मर्मो ॥ ४०
 एवमुक्तस्तथा सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः । कामात्मानं महात्मांऽपि नाऽऽत्मानं सोऽभ्यधारयत् ॥
 संवभूवैव धर्पात्मा तथा सार्धं बृहस्पतिः । + (उत्सृजन्तं तदा रेतो गर्भस्थः सोऽभ्यभार्तं ॥
 नोस्त्रातक न्यसे() ह्यस्मिन्द्रयोर्नेहास्ति संभवः । अमोघरेतास्त्वं चापिःपूर्वं चाहमिहाऽऽगतः ॥ ४३
 शशाप तं तदा क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।] अशिशं तं सुतं भ्रातुर्गर्भस्थं भगवानृषिः ॥ ४४
 यस्माच्चमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति । मामेवमुक्तवान्मोहाच्चमो दीर्घं प्रवेक्षसि ॥ ४५
 ततो दीर्घतया नाम शापाटपिरजायत । अथाशिशो बृहत्कीर्तिर्वृहस्पतिरिषौजसा ॥ ४६
 ऊर्ध्वरेतास्ततश्चापि न्यवसद्भ्रातुराश्रमे । गोधर्मं सौरभेयास्तु वृषभाच्छ्रुतवान्प्रभो ॥ ४७
 तस्य भ्राता पितृव्यस्तु चकार भवनं तदा । तस्मिन्नि तत्र वसति यदृच्छाभ्यागतो वृषः ॥ ४८
 दर्शार्थमाह्वतान्दर्भाश्चचार सुरभीवृतः । जग्राह तं दीर्घतया विस्फुरन्तं च वृहयोः ॥ ४९
 स तेन निवृहीतस्तु न चचाल पदात्पदम् । ततोऽब्रवीद्वृषस्तं वै मुखं मां वलिनां वर ॥ ५०
 न मयाऽऽसादितस्तात वलवांस्त्वद्विधः क्वचित् । त्र्यम्बकं ब्रह्मा देवं यतो जातोऽस्मि(सि) भूतले
 मुखं मां वलिनां श्रेष्ठ मीतस्नेहं वरं वृणु । एवमुक्तोऽब्रवीदीदं जीवंस्त्वं मे क यास्यसि ॥ ५२
 तेन त्वाऽहं न मोक्षयामि परस्वैदं चतुष्पदम् । ततस्नं दीर्घतमसं स वृषः प्रत्युवाच ह ॥ ५३
 नास्माकं विद्यते तात पातकं स्तेयमेव वा । भक्ष्याभक्ष्यं न जानीमः पेषापेषं च सर्वदाः ॥ ५४
 कार्याकार्यं न वै विद्वो गम्यागम्यं तथैव च । न पाप्मानो वयं विप्र धर्मो ह्येव गवां स्मृतः ॥

* ज्येष्ठश्चेत्यादिपादद्वयितो ग घ. ड पुस्तकेषु । + एतन्निहान्तर्गतमन्यो ह. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. म घ. क्तपथ प° । २ क. ख. ड. 'पयते' । ३ ख ग. घ. च । ४ क. 'मुहलका' । ५ ग. तपसः ।
 ६ ग. ड. सुरंग्र्यायां । ७ ट. 'तपसा । ८ घ ग. 'तत्तद्ब्रूहि । ९ ट. अशिशो । १० क. समता । ११ ट. अशिशं । १२ क.
 समतां । १३ क. समता । १४ ख. 'इत्य ममता । १५ क. रोदते । १६ ख. उत्तिग घ. उत्तिग । १७ ख. ग. घ.
 विभो । १८ क. 'इमा च नां' । १९ ख. 'त । भोस्तात काम्यते । २० क. 'स्वाहं च' । २१ ख. ग. घ. ट. 'यं
 च वै विप्रगं ।

गवां नाम स वै श्रुत्वा संभ्रान्तस्त्वनुमुच्य तम् । भक्त्या चाऽऽश्रुविक्रया गोपु तं वै प्रसादयत्
 प्रसादिते गते तस्मिन्नोधर्मं भक्तितस्तु तम् । मनसैव तदादत्ते तन्निष्ठस्तत्परायणः ॥ ६७
 ततो यवीयसः पत्नीप्रीतथ्यस्याभ्यमन्यत । विचेष्टमानां रुद्रीं दैवात्संमूढचेतनः ॥ ६८
 अवलेपं तु तं मत्वा शरद्वान्स्तस्य नाक्षमत् । गोधर्मं वै बलं कृत्वा श्लुषां सै सममन्यत ॥ ६९
 विपर्ययं तु तं दृष्ट्वा शरद्वान्भृत्यचिन्तयत् । भविष्यमर्थं ज्ञात्वा च महात्मां च न मृत्युताम् ॥
 प्रोवाच दीर्घतमसं क्रोधात्संरक्तलोचनैः । गम्यागम्यं न जानीये गोधर्मात्प्रार्थयन्शुताम् ॥ ६९
 दुर्वृत्तस्त्वं लज्जाम्पेप गच्छ त्वं स्वेन कर्मणा । यस्मात्स्वमन्यो वृद्धश्च भर्तृभ्यो दुरनुष्ठितः ॥
 तेनासि त्वं परित्यक्तो दुराचारोऽसि मे मतिः ॥ ६९

सूत उवाच—

कर्मण्यास्मिस्ततः क्रूरे तस्य बुद्धिरजायत । निर्भर्तृस्यै चैव बहुशो बाहुभ्यां परिगृह्य च ॥
 कोष्ठे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गाम्भसि समुत्सर्जत् ॥ ६९
 लह्यमानः समुद्रेस्तु सप्ताहं स्रोतसा तदा । तं सखीको बलिर्नाम राजा धर्मार्थनस्त्ववित् ॥
 अपश्यन्मज्जगानं तु स्रोतसाऽभ्याशमागतम् ॥ ६९
 तं गृहीत्वा स धर्मात्मा बलिर्वैरोचनस्तदा । अन्तःपुरे जुगोपैनं भक्ष्यैर्भोज्यैश्च तर्पयन् ॥ ६९
 भीतः स वै घरेणाथ च्छन्दयामास वै बलिम् । स च तस्माद्दूरं वत्रे पुंश्रार्था दानवर्षभः ॥ ६९

बलिरुवाच—

संतानार्थं महाभोग भार्याया मम मानद । पुत्रान्धर्मार्थं संयुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ॥ ६९
 एवमुक्तस्तु तेनपिस्तथाऽस्तिवत्युक्तवान्हि तम् । सुदेष्णां नाम भार्या स्वां राजाऽस्मै प्राहिणोत्तदा
 अन्धं वृद्धं च तं दृष्ट्वा न सा देवी जगाम ह । स्वां च धात्रेयैर्कीं तस्मै भूययित्वा व्यमर्जयत् ॥
 कक्षीवचक्षुषीं तस्यां शूद्रयोन्वामृषिर्वित्री । जनयामास धर्मात्मा पुत्रावैतो महौजती ॥ ७०
 कक्षीवचक्षुषीं तौ तु दृष्ट्वा राजा बलिस्तदा । प्राधीतौ विधिवत्सम्पगीश्वरौ ब्रह्मवादिनौ ॥ ७१
 सिद्धौ प्रत्यक्षधर्माणौ वृद्धौ श्रेष्ठतमावपि । ममैतःविति होवाच बलिर्वैरोचनस्तद्वपिम् ॥ ७२
 नेत्युवाच ततस्तं तु ममैताविति चाब्रवीत् । उत्पन्नौ शूद्रयोर्नौ तु भवच्छत्रासुरोत्तमौ ॥ ७३
 अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव । प्राहिणोद्वमानाय शूद्रौ धात्रेयकीं मम ॥ ७४
 ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् । बलिर्भार्या सुदेष्णां च भर्त्सयामास वै प्रभुः ॥ ७५
 पुनश्चैनामलंकृत्य ऋषये प्रत्यपादयत् । तां स दीर्घतमा देवीमब्रवीद्यदि मां शुभे ॥ ७६
 दध्ना लवणमिश्रेण स्व(सु)व्यक्तं नम्रकं तथा । लिहिव्यस्यजुगोपसन्ती आपादतलमस्तकम् ॥ ७७
 ततस्त्वं प्राप्स्यसे देवि पुत्रांश्च मनसेप्सितान् । तस्य सा तद्वचो देवी सर्वं कृतवती तथा ॥ ७८
 अपानं च समासाद्य जुगोपसन्ती न्यवर्जयत् । तामुवाच ततः सर्पिर्षत्ते परिह्वं शुभे ॥
 विनाऽपानं कुमारं त्वं जनयिष्यसि पूर्वजम् ॥ ७९

१ ग. ग. द. 'यत्' । २ ग. ग. प. द. 'द्वे तं' । ३ ग. ग. प. द. 'सप्रभवो' । ४ ग. द. 'प्रविभिन्य
 यम् । भ' । प. 'प्रविभिन्य यम् । ५ ग. द. 'सा चापवृ' । ६ ग. 'नः धर्मोधर्म न' । ७ द. 'विद म' । ८ ग. 'जन् ।
 उ' । ९ ग. ग. प. द. 'मुद्रे' । १० प. 'पुनार्थं द' । ११ द. 'श्र आर्या' । १२ क. 'ये । १३ प. 'प्रियं वीं त' ।
 १४ ग. ग. द. 'ददं तं' । १५ ग. ग. प. 'पुनःसाय ५' ।

(तुर्वेत्वादिर्वदन्धनम्)

ततस्तं दीर्घतमसं सा देवी प्रत्युवाच ह । नार्हसि त्वं महाभाग पुत्रं दातुं ममेदृशम् ॥ ८०

(* ऋषिरुवाच—

तत्रापराधो देव्येष नान्यथा भविता नु वै । देवीदानो च ते पुत्रमहं दास्यामि सुव्रते ॥ ८१

तस्यापानं विना चैव योग्याभावो(?) भविष्यति । तां स दीर्घतमाश्च कुक्षौ स्पृष्टुदपव्रचीत् ॥

प्राशितं दधि यत्तेऽथ ममाङ्गाद्वै शुचिस्मिते । तेन ते पूरितो गर्भः पौर्णमास्यामित्रोदाधिः ॥ ८३

भविष्यन्ति कुमारस्ते पञ्च देवसुतोपमाः । तेजस्विनः पराक्रान्ता यज्वानो धार्मिकास्तथा ॥

ततोऽङ्गस्तु सुदेष्णाया ज्येष्ठपुत्रो व्यजायत । वङ्गस्तस्मान्कलिङ्गस्तु पुण्ड्रो ब्रह्मस्तथैव च ॥ ८५

वंशभाजस्तु पञ्चैते बलेः क्षेत्रेऽभवस्तदा । +इत्येते दीर्घतमसा बलेर्देत्ताः सुताः पुरा ॥ ८६

प्रजोस्त्वपहतास्तस्य ब्रह्मणा कारणं प्रति । अपैत्यमस्य दारेषु स्वेषु मा भून्महात्मनः ॥ ८७

ततो मनुष्ययोर्न्यां वै जनयामास स प्रजाः । सुरैर्भिर्दीर्घतमसमथ प्रीतो वचोऽब्रवीत् ॥ ८८

विचार्य यस्माद्गोधर्मं त्वमेवं कृतवानसि । तेन न्यायेन मुमुचे अहं प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ ८९

तस्माच्च तमो दीर्घं निस्तुदांश्च पश्य वै । बार्हस्पत्यं च यत्तेऽन्यत्पापं संतिष्ठते तनरौ ॥ ९०

जरामृत्युभयं चैव आघ्राय प्रणुदामि ते । आघ्रातमात्रः सोऽपश्यत्सद्यस्तमसि नाशिते ॥ ९१

आयुष्मांश्च युवा चैव चक्षुष्मांश्च ततोऽभवत् । गर्वा दीर्घतमाः सोऽथ गौतमः समपद्यत् ॥ ९२

कक्षीवांस्तु ततो गत्वा सह पित्रा गिरिप्रजाम् । यथोद्दिष्टे दि पित्रर्थे चचार विपुलं तपः ॥

ततः कालेन महता तपसा भावितः स वै । विदूर्यं सानुजो दोषान्ब्राह्मण्यं प्राप्तवान्प्रभुः ॥ ९४

ततोऽब्रवीत्पिता चैनं पुत्रवानस्म्यहं प्रभो । सत्पुत्रेण त्वया तात कृतार्थोऽस्मि यशस्विना ॥

युक्तात्मीं हि ततः सोऽथ प्राप्तवान्ब्रह्मणः क्षयम् । ब्राह्मण्यं प्राप्य कक्षीवान्सहस्रमसृजत्सुतान् ॥

कृष्णाङ्गा गौतमास्ते वै स्मृताः कक्षीवतः सुताः । इत्येव दीर्घतमसो बलेर्वैरोचनस्य वै ॥ ९७

सर्मागमः सपारुषातः संतानं चोभयोस्तयोः । बलिस्तानमिपिच्येह पञ्च पुत्रानकल्पमान् ॥९८

कृतार्थः सोऽपि योगात्मा योगमाश्रित्य च प्रभुः । अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चरत्युवा ॥

तत्राङ्गस्य तु राजर्षे राजाऽऽसीदधिवाहनः । सापराधसुदेष्णाया अनपानोऽभवन्नृपः ॥ १००

अनपानस्य पुत्रस्तु राजा दिविरथः स्मृतः । पुत्रो दिविरथस्याऽऽसीद्विद्वानन्यैरर्थो नृपः ॥ १०१

× स वै धर्मरथः श्रीमान्येन विष्णुदे गिरौ । सोमः शक्रेण सह वै यज्ञे पीतो महात्मनौ ॥ १०२

सूनुर्धर्मरथस्यापि राजा चित्ररथोऽभवत् । अथ चित्ररथस्यापि राजा दशरथोऽभवत् ॥

लोमपाद इति ख्यातो यस्य ज्ञान्ता सुताऽभवत् ॥ १०३

* एतद्विद्वान्तमंतप्रन्यो ह. पुस्तके नास्ति । + इत्येत इत्यारभ्य मंतान चोभयोस्तयोरित्यन्तप्रन्य. स. घ. पुस्तकयोर्नास्ति । × इत आरभ्य अन्त्यध भविता नृः इत्यन्तप्रन्यो न विद्यते ग पुस्तके । (इतमौ न विद्यते क. घ पुस्तयोः ।

१ ए. ग. घ. ते पौत्रं । २ ग. ह. ज्ञापयहता तस्य । ३ क. पञ्चामत्यशः । ४ द. एतो मानुः । ५ ग. द. रभी दीः । ६ ग. द. प्रीता । ७ ग. न्यायात्न मुमुनेन प्रीताऽस्मि नते । ८. न्यायात्सामुमुने प्रीताऽस्मि...ते । ८ ग. द. वाद्रेततम. सोऽथ गौतं । ९ क. यमसु । १० क. ब्रह्मण्य । ११ ग. द. स्तानं तं । १२ क. द्रग धी । १३ क. ब्रह्मण्यं । १४ ग. द. नृ. कृष्णाङ्गा मी । १५ ग. द. गताः समाह्वताः संतानाधो । १६ द. पि युष्कारमा । १७ ग. घ. द. नागम्य तु राजार्हौ । १८ स. रथः स्युः । १९ घ. शक्रेण । २० क. ना नृप धर्म ।

- [*स तु दाशराथिर्विरथतुरङ्गो महामनाः । ऋष्यशृङ्गप्रसादेन जज्ञेऽथ कुलवर्धनः ॥ १०४]
 चतुरङ्गस्य पुत्रस्तु पृथुलाश्व इति श्रुतः । पृथुलाश्वसुतश्चापि चम्पो नाम बभूव ह ॥
 चम्पस्य तु पुरी रम्या रम्या या मालिनी भवत् ॥] १०५
 + चम्पावती पुरी चम्पा चतुर्वर्णा च वै वसत् । पट्टिर्वर्षसहस्राणि चम्पावत्यां पुराऽवसत् ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः सर्वे स्वेधर्मनुष्ठिते । सर्वे धर्म वै तपसा सर्वे विष्णुपरायणाः (?) ॥
 पूर्णभद्रप्रसादेन हर्यङ्गोऽस्य सुतोऽभवत् ॥ १०७
 जज्ञे वै तण्डिकस्तस्य वारुणं शुक्रवारणम् । आनयामास स महीं मञ्जैर्वाहनमुत्तमम् ॥ १०८
 ह्यैरङ्गस्य तु दायादो राजा भद्ररथः किल । अथ भद्ररथस्याऽऽसीद्बृहत्कर्मा प्रजेश्वरः ॥ १०९
 बृहद्रथः सुतस्तस्य तस्माज्जज्ञे बृहन्मनाः । बृहन्मनास्तु राजेन्द्रो जनयामास वै सुतम् ॥ ११०
 नाम्ना जयद्रथं नाम तस्माद्बृहद्रथो नृपः । आसीद्बृहद्रथत्यापि विश्वजिज्जनमेजयः ॥ १११
 दायादस्तस्य चाङ्गैर्भ्यो यस्मात्कर्णोऽभवदृष्यः । कर्णस्य सुरसेनस्तु द्विजस्तस्याऽऽत्मजः स्मृतः
 ऋषय ऊचुः—
 सूतात्मजः कथं कर्णः कथं चाङ्गस्य वंशजः । एतदिच्छामे वै श्रोतुमत्यर्थं कुशलो ह्यसि ॥ ११३
 सूत उवाच—
 बृहद्भानोः सुतो जज्ञे नाम्ना राजा बृहन्मनाः । तस्य पत्नीद्वयं चाऽऽसीच्चैद्यस्योभे च ते सुते ॥
 यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते । जयद्रथस्तु राजेन्द्रो यशोदेव्यां व्यजायत ॥
 ब्रह्मक्षत्रान्तरः सत्याविजयो नाम विश्रुतः । विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः ॥ ११६
 धृतव्रतस्य पुत्रस्तु सत्यकर्मा महायशाः । सत्यकर्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै ॥ ११७
 स कर्ण परिजग्राह तेन कर्णस्तु सूतजः । एतद्दः कथितं सर्वं कर्णे यद्वै प्रचोदितम् ॥ ११८
 एतेऽङ्गवंशजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया । विस्तेरेणाऽऽनुपूर्व्यां च पुरोस्तु शृणुत प्रजाः ॥
 सूत उवाच—
 पुरोः पुत्रो महाचाहुराजाऽऽसीज्जनमेजयः । अविद्धस्तु सुतस्तस्य यः प्राचीमजयादिशम् ॥
 अविद्धतः प्रवीरस्तु मनस्युरभवत्सुतः । राजाऽथो जयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः ॥ १२१
 († दायादस्तस्य चाप्यासीद्दन्धुर्नाम महीपतिः । धुन्धोर्वैहृगवी पुत्रः संजातिस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
 संजातेरथ रौद्राश्वस्तस्य पुत्राभिवोधत) । रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दक्षापसरसि सूनवः ॥ १२३
 रजेयुश्च कृतेपुत्रं कसेपुः स्थण्डिलेयु च । घृतेपुश्च जलेयुश्च स्थलेयुश्चैव सप्तमः ॥ १२४
 धर्मेयुः संनतेपुश्च वनेयुर्दशमस्तु सः । रुद्रा शूद्रा च मद्रा चैव शुभ्रां जामलजा तथा ॥ १२५
 तला राला च सप्तैता या च गोपजला स्मृता । तथा ताम्ररसा चैव रत्नकूटी च तैर् दश ॥
 आश्रेयो वंशतस्तासां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः । अनादृष्टस्तु राजर्षी रिंवेयुसन्स्य चाऽऽत्मजः ॥

* धनुर्ध्वान्तर्गतं प्रथमः रा, घ, ट. पुस्तकेष्वेव । + एतच्छ्लोकद्वयं घ, ट. पुस्तकयोर्न । † एतद्विद्वान्तर्गतं प्रथमः रा, पुस्तके मालि ।

१ क. वै कर्णः । २ क. °रणाः शक्रवारणः । भा । ३ फ. मन्वोर्वा । ४ रा, घ, ट. हयः । ५ घ. °मां रथेभः । ६ रा, घ, ट. 'ददा य गु' । ७ क. रा. 'जेन्द्र ज' । ८ घ. °त्यगु' । ९ क. 'महे धो' । १० रा, ट. देव्या न्य' । ११ घ, ट. 'धो मय' । १२ घ, ट. संयाति' । १३ क. 'थ वधे' । १४ घ. च घटभा । १५ क. ताराणि । भा' । १६ रा, ट. रिंवेयु ।

१ (तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

रिचियोज्वलना नाम भार्या वै तक्षकात्मजा । यस्यां देव्यां स राजर्षी रन्ति नाम त्वजीजनत् ॥
 रन्तिनारः सरस्वत्यां पुत्रानजनयच्छुभान् । त्रसुं तथाऽपतिरयं ध्रुवं चैवातिधार्मिकम् ॥ १२९
 गौरी कन्या च विख्याता मांघातुर्जननी शुभा । ध्रुवोऽपतिरयस्यापि कण्ठस्तस्याभवेत्सुतः ॥
 मेघातिथिः सुतस्तस्य यस्मात्काण्डायना द्विजाः । इतिनानुपेयम(?)स्याऽऽसीत्कन्या साऽजनयत्सुतान्
 त्रैसोः सुदयितं पुत्रं मलिनं ब्रह्मवादिनम् । उपदातं ततो लेभे चतुरस्तिवति साऽऽत्मजान् १३२
 सुंष्मन्तमथ दुंष्म(प्य)न्तं प्रवीरमनघं तथा । चक्रवर्ती ततो जज्ञे दौष्म(प्य)न्तिर्नृपसत्तमः ॥
 शकुन्तलायां भरतो यस्य नाप्त्रा तु भारतम् । दुष्म(प्य)न्तं प्रति राजानं वागुवाचाशरीरिणी ॥
 माता भैरवा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः । भर स्वपुत्रं दुष्पन्त सत्यमाह शकुन्तला १३५
 रेतोधाः पुंश्च नयति नरदेव यमक्षपात् । त्वं चास्य धाता गर्भस्य माऽवमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
 भरतस्त्रिष्टपु स्त्रीपु नच पुत्रानजीजनत् । नाभ्यनन्दच्च तानराजा नानुरूपान्ममेत्युत ॥ १३७
 ततस्ता मातरः क्रुद्धाः पुत्रानिन्युर्यप्रक्षयम् । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य वितयं पुत्रजन्य तत् ॥ १३८
 ततो मरुद्भिरानीय पुत्रस्तु स बृहस्पतेः । संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः ॥ १३९
 तत्रैवोदाहरन्तीदं भरद्वाजस्य धीमतः । जन्मसंक्रमणं चैव मरुद्भिर्भरताय वै ॥ १४०
 पत्न्यामासन्नगर्भायोमसिजः संस्थितः किल । भ्रातुर्भार्या स दृष्ट्वाऽथ बृहस्पतिरुवाच ह ॥
 अलं कृत्य तनुं स्वां तु मैथुनं देहि मे शुभे ॥ १४१
 एवमुक्त्वाऽब्रवीदे [*नमन्तर्वत्नी ह्यहं विभो । गर्भः परिणतश्चायं ब्रह्म व्याहरते गिरा ॥ १४२
 अमोघरेतास्त्वं चापि धर्मश्चैव विगर्हितः । एवमुक्त्वाऽब्रवीदेनां] स्पयमानो बृहस्पतिः ॥ १४३
 विनयो नोपदेष्टव्यस्त्वया मम कथं चन । हर्षमाणः प्रसन्नैर्न मैथुनायोपचक्रमे ॥ १४४
 ततो बृहस्पतिं गर्भो हर्षमाणमुवाच ह । संनिविष्टो ह्यहं पूर्वमिह तात बृहस्पते ॥ १४५
 अमोघरेताथ भवान्वाक्काशोऽस्ति च द्वयोः । एवमुक्तः स गर्भेण कुपितः प्रत्युवाच ह ॥ १४६
 यस्मान्मामीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति । प्रतिपेधासि तैत्तस्मात्तपो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ १४७
 पादाभ्यां तेन तच्छब्दं मातुर्द्वारं बृहस्पतेः । तद्वेत्सु तयोर्मध्येऽनिर्वैर्यः त्रिशुकोऽभवत् ॥ १४८
 सद्योजातं कुमारं तं दृष्ट्वाऽथ ममताऽब्रवीत् । गमिष्यामि त्र्यहं स्वं वै भरद्वाजं बृहस्पते ॥ १४९
 एवमुक्त्वा गतायां स पुत्रं त्यजति तत्क्षणात् । भरस्व वाढमित्युक्तो भरद्वाजस्ततोऽभवत् ॥
 (+मातापितृभ्यां संत्यक्तं दृष्ट्वाऽथ मरुतः त्रिशुम् । गृहीत्वैनं भरद्वाजं जगमुस्ते कृपया ततः ॥
 तस्मिन्काले तु भरतो मरुद्भिः क्रतुभिः क्रमात् ।) काम्यनैर्मित्तिकैर्यज्ञैर्विजते पुत्रलिप्तया ॥
 यदा स यजमानो वै पुत्रान्नाऽऽसादयत्प्रभुः । यज्ञं ततो मरुत्सोमं पुत्रार्थं पुनराहरत् ॥ १५३

* * धनुर्ध्विहान्तर्गतप्रत्ययः ख. पुस्तके न । + धनुर्ध्विहान्तर्गतप्रत्ययो न घ. पुस्तके ।

१ ख. इ. रिचियो । २ ख. इ. रन्तिनारमजी । घ. रन्तिवारमजी । ३ क. ध्रुवः प्र । ४ ख. घ. इ. वमृप. ।
 मे । ५ ख. इ. 'दुष्म' । ६ क. त्रसुः सु । ७ ख. घ. इ. 'दानवी त' । ८ ख. घ. इ. 'स्तिवित्नाम' । ९ घ.
 'नृ. शुभन्त' । १० ख. सुष्मन्त । ११ ख. घ. दुष्मन्त । १२ ख. घ. दौष्मन्त । १३ क. मर्ता । १४ ख. पुत्र-
 मुत्रेयो न । घ. इ. पुनमुयति न । १५ ख. 'यामुषि' । घ. क. 'यामुसिजः । १६ ख. घ. इ. 'कृत्वा त' । १७ ख.
 घ. क. मुनावेदि मा तु । १८ घ. इ. 'तिस्रिरा । १९ ख. इ. 'मे । रेतो' । २० ख. घ. इ. 'तस्मात्त्व त' । २१ ख.
 घ. 'वात्. सि' । २२ घ. गृह्य त्व म' । २३ ख. घ. इ. 'सिवाजदीय' ।

तेन ते मरुतस्तस्य मरुत्सोमेन तोपिताः । भरद्वाजं ततः पुत्रं वार्हस्पत्यं मनीषिणम् ॥ १५४
 भरतस्तु भरद्वाजं पुत्रं प्राप्य तदाऽब्रवीत् । प्रजायां संहृतार्या वै कृतार्थोऽहं त्वया विभो ॥
 पूर्वं तु वितथं तस्य कृत्रं वै पुत्रजन्म हि । ततः स वितथो नाम भरद्वाजस्तैर्थाऽभवत् ॥ १५६
 तस्माद्दिव्यो भरद्वाजो ब्राह्मण्यात्क्षत्रियोऽभवत् । द्विमुख्यायननामा स स्मृतो द्विपितर(तृक)स्तु वै
 ततोऽथ वितथे जाते भरतः स दिवं ययौ । वितथस्य तु दायादो भुवमन्युर्वभूव ह ॥ १५८
 महाभूतोपमाश्चाऽऽसंश्रत्वारो भुवमन्युजाः । बृहत्क्षत्रो महावीर्यो नरो गाँग्रश्च वीर्यवान् ॥ १५९
 नरस्य सांकृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रौ महौजसौ । गुरुवीर्यस्त्रिदेवश्च सांकृत्यावचरौ स्मृतौ ॥ १६०
 दायादाश्चापि गाँग्रस्य शिनिवज्राद्भूव ह । स्मृताश्चैते ततो गाँग्र्याः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥
 महावीर्यसुतश्चापि भीमस्तस्माद्भुंभक्षयः । तस्य भार्या विशाला तु सुपुत्रे वै सुतत्रयम् ॥ १६२
 त्र्यप्यारुणिं पुष्करिणं तृतीयं सुपुत्रे कपिम् । कपेः क्षत्रवरा ह्येते तयोः प्रोक्ता महर्षयः ॥ १६३
 गाँग्र्याः सांकृतयो वीर्याः क्षात्रोपेता द्विजातयः । संश्रिताऽऽङ्गिरसं पक्षं बृहत्क्षत्रस्य वक्ष्यति ॥
 बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः । सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम चभूव ह ॥
 तेनेदं निर्मितं पूर्वं नाम्ना वै हस्तिनापुरम् ॥ १६५
 हस्तिनश्चापि दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः । अजमीढो द्विजामीढः पुंकेमीढस्तथैव च ॥ १६६
 *अजमीढस्य पत्न्यस्तु शुभाः कुरुकुलोद्गहाः । नीलिनी केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना ॥
 अजमीढस्य पुत्रार्स्तु तासु जाताः कुलोद्गहाः । तपसोऽन्ते सुमहतो राज्ञो वृद्धस्य धार्मिकाः ॥
 भरद्वाजमसादेन शृणुध्वं तस्य विस्तरम् । अजमीढस्य केशिन्यां कण्ठः समभवत्किल ॥ १७१
 मेधातिथिः सुतस्तस्य तस्मात्कण्ठायना द्विजाः । अजमीढस्य धूमिन्यां जज्ञे बृहद्भूमिर्नृपः ॥ १७०
 बृहद्भूमिर्बृहद्विष्णुः पुत्रस्तस्य महाबलः । बृहत्कर्मा सुतस्तस्य पुत्रस्तस्य बृहद्रथः ॥ १७१
 विश्वजित्तनयस्तस्य सेनजित्तस्य चाऽऽत्मजः । अथ सेनजितः पुत्राश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥
 रुचिराश्वश्च काव्यश्च रामो वृद्धयनुस्तथा । वत्स श्रावन्तको राजा यस्य ते परिवत्तराः ॥ १७३
 रुचिराश्वस्य दायादः पृथुषेणो महायशाः । पृथुषेणस्य पारस्तु पारानीषोऽथ जज्ञिवान् ॥ १७४
 यस्य वैकशतं चाऽऽसीत्पुत्राणामिति नः श्रुतम् । नीपा इति समाख्याता राजानः सर्व एव ते
 तेषां वंशकरः श्रीमान् राजाऽऽसीत्कीर्तिवर्धनः । काम्पिल्ये समरो नाग स चेष्टसमरोऽभवत् ॥
 समरस्य परः पारः सत्वदश्व इति त्रयः । पुत्राः सर्वगुणोपेताः पारपुत्रो वृपूर्वभौ ॥ १७७
 वृषास्तु मुकृतिर्नाम मुकृतेनेह कर्मणा । जज्ञे सर्वगुणोपेतो विश्राजस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ १७८
 विश्राजस्य तु दायादस्त्यणुहो नाम पार्थिवः । वभूव शुक्रजामार्तो ऋचीभर्ता महायशाः ॥
 अणुहस्य तु दायादो व्रजप्रदत्तो महातपाः । योगसूनुः सुतस्तस्य विज्ववसेनोऽभवत्पृषः ॥ १८०

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क पुस्तके ।

१ ग. 'ये सस्य एते वै । २ ग. 'न्यति । तं । ३ ग. प. 'स्तदाऽऽत्पदम् । तं । ४ ट. 'साऽऽत्पदम् ।
 तं । ५ ग. ट. 'विषो भरद्वाजा प्राह्मणा क्षत्रिया विना । मगमुष्यायन (न) नामानः स्मृता द्वि । ६ ट. 'गाँग्र ।
 ७ प. ट. 'वीर्योऽभिदे । ८ ट. 'गाँग्र । ९ प. ट. 'गाँग्रोः क्षयो । १० ग. 'दुर्भ । ११ ट. 'गाँग्रोः मेह ।
 १२ ग. प. ट. 'वीर्योः क्षयो । १३ ग. ट. 'वीर्यो वै । १४ ग. प. ट. 'वीर्योः क्षयो । १५ ग. प. ट. 'पुत्रमी ।
 १६ ट. 'सु शुभाः शुभं वृ । १७ ग. प. ट. 'ददन्ते । १८ ग. प. ट. 'ददन्ते । १९ ग. ट. 'ता श्वी न ।

(दुर्बलादिवंशकथनम्)

विभ्राजपुत्रा राजानः सुकृतेनेह कर्मणा । विपत्रवसेनस्य पुत्रस्तु उदकसेनो बभूव ह ॥ १८१
 भल्लौटस्तस्य दायादो येन राजा पुरा हतः । भल्लौटस्य तु दायादो राजाऽऽसीज्जनमेजयः ॥
 उग्रायुधेन तस्यार्थे सर्वे नीपाः प्रणाशिताः ॥ १८२

ऋपय ऊचुः—

उग्रायुधः कस्य सुतः कस्मिन्वंशे च कीर्त्यते । किमर्थं चैव नीपास्ते तेन सर्वे प्रणाशिताः ॥

सूत उवाच—

द्विर्मादस्य तु दायादो विद्वाञ्जज्ञे यवीनरः । धृतिर्मास्तस्य पुत्रस्तु तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥
 अथ सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् । दृढनेमिसुतश्चापि सुवर्मा नाम पार्थिवः ॥ १८५
 आसीत्सुवर्मणः पुत्रः सार्वभौमः प्रतापवान् । सार्वभौम इति ख्यातः पृथिव्यामेकराट्वर्मा ॥
 तस्यान्वये च महति महत्पौरवचनन्दनः । महत्पौरवपुत्रस्तु राजा रुक्मस्यः स्मृतः ॥ १८७
 अथ रुक्मरथस्यापि सुपार्श्वो नाम पार्थिवः । सुपार्श्वतनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥ १८८
 सुमतेरपि धर्मात्मा राजा संनतिमान्भ्रुः । तस्याऽऽसीत्सनतिर्नाम कृतस्तस्य सुतोऽभवत् ॥
 शिष्यो हिरण्यनाभेस्तु कौथुस्य महात्मनः । चतुर्विंशतिवा तेन प्रोक्तास्ताः सामसंहिताः ॥
 स्मृतास्ते प्राच्यनामानः कार्ता साम्राज्ञां तु सार्भगाः । कार्तिरुग्रायुधः संऽय वीरः पौरवचनन्दनः ॥
 वभूव येन विक्रमर्षे पृपतस्य पितामहः । नीलो नाम महाबाहुः पञ्चालाधिपतिर्हितः ॥ १९२
 उग्रायुधस्य दायादः क्षेमो नाम महायशः । क्षेमात्सुवीरः संजज्ञे सुवीरस्य नृवंजयः ॥
 नृपंजयाद्वीरैरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥ १९३
 अजमीदस्य नीलिन्यां नीलः समभवन्नृपः । नीलस्य तपसोग्रेण सुशान्तिरभ्यजायत ॥ १९४
 पुरुजानुः सुशान्तेस्तु रिक्षस्तु पुरुजानुजः । *तैतस्तु रिक्षदार्थादो भेदाच्च तनयास्त्रिवे ॥ १९५
 मुद्गलः शृञ्जयश्चैव राजा बृहदिपुस्तथा । यवीयांश्चापि विक्रान्तः काम्पिल्यश्चैव पञ्चमः ॥ १९६
 पञ्चानां रक्षणार्थाय पितैतानभ्यभाषत । पञ्चानां विद्धि पञ्चैतान्स्फीता जनपदा युताः ॥ १९७
 अलं संरक्षणे तेषां (+पञ्चाला इति विभ्रुताः । मुद्गलस्यापि मौद्गल्याः शात्रोपेतद्विजातयः ॥ १९८
 एते ह्यद्विरसः पक्षे संप्रिताः कण्ठमुद्गलाः । मुद्गलस्य सुतो ज्येष्ठो) ब्रह्मिष्ठः सुमहायशः ॥
 इन्द्रसेना यतो गर्भे बध्यर्ध अत्यपद्यते । बध्यर्धान्मिथुनं जज्ञे मेनका इति नः श्रुतिः ॥ २००
 दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी । शारद्वतस्तु दायादमहर्ष्यो समसूयत ॥ २०१
 शतानन्दमृषिश्चेष्टे तस्यापि सुमहायशः । पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ॥ २०२
 अथ सत्यधृतेः शुक्रे हृष्टाऽऽसरसमग्रतः । मचस्कन्दे शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ॥ २०३
 कृपया तच्च जग्राह शतनुर्मृगयां गतः । कृपः स्मृतः स वै तस्माद्द्वैतमी च कृपी तथा ॥ २०४

* नाय श्लोको घ पुस्तके । + धनुर्विद्वान्तर्गतप्रभ्यो ङ पुस्तके नास्ति ।

१ ख. घ. ड. 'आज. पुन रा' । २ ड. 'मीडस्य' । ३ ख. घ. ड. 'तेः स्मृतः' । ४ घ. 'न्यत्रावे म' । २ क. ख. घ. 'मगः । का' । ६ घ. 'स्य यूपस्तस्य महात्मनः । नी' । ७ क. ख. घ. 'रयो इ' । ८ ड. 'पुरजातः सुशान्तेस्तु तस्मात्सु पुरजा' । ९ घ. ड. 'तस्मात्सु रि' । १० क. 'यादा भेदाश्च त' । ११ ख. 'ल. संजय' । ड. 'लः प्रज' । १२ ख. ड. 'वीयशक्तिवि' । १३ क. 'न्तः काम्पि' । १४ ख. घ. 'पाञ्चाला' । १५ ख. घ. 'पिता द्वि' । १६ ख. ड. 'भारत्यय' । १७ ख. ड. 'त' । बध्यर्ध' । १८ ख. धुनम् । १९ ख. ड. 'त्या भद्रम्' ।

एते शारद्वताः भीक्तौ ऋतश्रया गौतमान्वयाः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य संतेतिम् ॥
 दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मिष्ठो मित्रयुर्नृपः । मैत्रेयस्तु ततो जज्ञे स्मृता एतेऽपि संश्रिताः ॥ २०६
 एतेऽपि संश्रिताः पत्नं क्षात्रोपेतास्तु भार्गवाः । राजाऽपि च्यवनो विद्वांस्तैतोऽप्रातिरथोऽभवत् ॥
 अथ वै च्यवनाद्धीमान्मुदासः समपद्यत । सौदासः सहदेवश्च सोमकस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
 अजमीढः पुनर्जातः क्षीणे वंशे स सोमकः । सोमकस्य सुतो जन्तुर्हते तस्मिन्शतं विभो ॥ २०९
 पुत्राणापजमीढस्य सोमकस्त्वे महात्मनः । तेषां वर्षीयान्पृथतो द्रुपदस्य पिताऽभवत् ॥ २१०
 धृष्टद्युम्नः सुतस्तस्य धृष्टकेतुश्च तत्सुतः । महिषी चाजमीढस्य धूमिनी पुत्रगधिनी ॥ २११
 पुर्नभवे तपस्तेपे शतं वर्षाणि दुश्चरम् । ह्युताऽन्यनिद्रा ह्यभवत्पवित्रमितभोजना ॥ २१२
 अहोरात्रं कुशेष्वेव सुष्वाप सुमहाव्रता । तस्यां वै धूम्रवर्णायामजमीढश्च वीर्यवान् ॥ २१३
 ऋक्षं सा जनयामास धूम्रवर्णं सिताग्रजम् । ऋक्षतसंवरणो जज्ञे कुरुः संवरणादभूत् ॥ २१४
 यः प्रयागं पदाऽऽक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह । ऋष्ट्रं सुपहातेजा वर्षाणि सुवहृन्पथ ॥ २१५
 कृप्यमाणे तदा शक्रस्तत्रास्य वरदो वर्षो । पुण्यं च रमणीयं च पुण्यकृद्भिर्निपेवितम् ॥ २१६
 तस्यान्ववायजाः स्याताः कुरवो नृपसत्तमाः । कुरोस्तु दयिताः पुत्राः सुधन्वा जहन्नुरेव च ॥
 पारिक्षितो महाराजः पुत्रकश्चारिपर्दनः । सुधन्वनस्तु दायादः सुहोत्रो मतिमान्स्मृतः ॥ २१८
 च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविदः । च्यवनस्यै कृतः पुत्र इष्ट्वा यज्ञैर्महातपाः ॥ २१९
 विश्वतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसखं नृपेः । विद्योपरिचरं वीरं वैशुं नामान्तरिक्षगर्भम् ॥ २२०
 विद्योपरिचराजज्ञे गिरिका सप्त सूनवः । महारथो मगधराहविश्रुतो यो बृहद्रथः ॥ २२१
 मत्यग्रहः कुशश्च यमाहूर्मणिवाहनम् । मार्थैरथश्च ललित्यश्च मत्स्यकालश्च सप्तमः ॥ २२२
 बृहद्रथस्य दायादः कुशाग्रो नाम विश्रुतः । कुशाग्रस्याऽऽत्मजश्चैव ऋपभो नाम वीर्यवान् ॥ २२३
 ऋपभस्यापि दायादः पुष्पवाचा नाम धार्मिकः । विक्रान्तस्तस्य दायादो राजा सत्यहितः स्मृतः
 तस्य पुत्रः सुधन्वा च तस्माद्दर्जः प्रतापवान् । ऊर्जरप नभसः पुत्रस्तस्माज्जज्ञे स वीर्यवान् ॥
 शकले द्वे स वै जातो जरया संधितस्तु सः । जरासंधो महाबाहुर्जरया संधितस्तु सः ॥ २२६
 सर्वैश्चक्रस्य जेताऽसौ जरासंधो महाबलः । जरासंधस्य पुत्रस्तु सहदेवः प्रतापवान् ॥ २२७
 सहदेवात्मजः श्रीमान्तोमाधिः सुमहोतपाः । श्रुतैश्चरास्तु सोमाधेर्मागधः परिकीर्तितः ॥ २२८

सूत उवाच—

परिक्षितस्य दायादो बभूव जनभेजयः । अजनभेजयस्य पुत्रस्तु सुरथो नाम भूमिर्षेः ॥

सुरथस्य तु दायादो भीमसेनोऽपि नामतः ॥

२२९

* इदमर्थं न विद्यते क. ख. घ. पुस्तकेषु ।

१ फ प्रोक्ता ऋतपयो गौतमान्वयाः । अ० १२ ख. घ. 'जग भीत' । ३ घ. ड. 'क्ष क्षीर' । ४ क. स्वतः
 प्र० । ५ घ. ट. 'यं स्वाराधिर्भामा' । ६ क. ख. ट. 'पुण्यम्' । ७ क. 'तामदः । ८ घ. 'नभसं' । ९ घ. ट.
 'कामिहोमि पु' । १० घ. 'न । ११ क. 'क्षं शंज' । १२ ट. 'क्षिष्यम' । १३ ख. घ. 'क्षिष्य म' । १४ घ. ट.
 'रिच पुत्रः शकले द' । १५ ट. 'यः । १६ घ. ट. 'यसो' । १७ घ. ट. 'यसो' । १८ ट. 'म । १९ घ. ट. 'यो
 मगधरो वि' । २० घ. ट. 'मदस्यः । २१ घ. ट. 'यस्य' । २२ घ. ट. 'शायताः । २३ घ. ट. 'तधुवर्ण' । २४ घ.
 ट. 'परीक्षय नृ दा । २५ घ. ट. 'परीक्षय नृ दा' । २६ घ. ट. 'पः । २७ घ. ट. 'पुनर्मनस्य दा' ।

(तुवंस्वादिवशकथनम्)

जहनुस्त्वजनयत्पुत्रं सुरथं नाम भूमिपम् । सुरथस्य तु दायादो वीरो राजा विदूरथः ॥ २३०
विदूरथमुतश्चापि सार्वभौम इति श्रुतिः । सार्वभौमाज्जयत्सेन आराधिस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
आराधितो महासत्त्व अयुतायुस्ततः स्मृतः । अक्रोधनोऽयुतायोस्तु तस्मादेवातिथिः स्मृतः ॥
देवातिथेस्तु दायाद ऋक्ष एव बभूव ह । भीमसेनस्तथा ऋक्षादिलीपस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
दिलीपमुनुः प्रतिपस्तस्य पुनास्रयः स्मृताः । देवापिः शंतनुश्चैव वाह्लीकश्चैव ते त्रयः ॥ २३४
वाह्लीकस्य तु विज्ञेयः सप्तवाह्लीश्वरो नृपः । वाह्लीकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायशाः ॥
जज्ञिरे सोमदत्तात्तु भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥

२३५

देवापिस्तु प्रवव्राज वनं धर्मपरीप्सया । उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः ॥ २३६
च्यवनोऽस्य हि पुत्रस्तु इष्टकश्च महात्मनः । शंतनुस्त्वभवद्राजा विद्वान्वै स महाभिपः ॥ २३७
ईषं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं प्रति महाभिपम् । यं यं राजा स्पृशति वै जीर्णं समयतो नरम् ॥
पुनर्युवा स भवति तस्मात्ते शंतनुं विदुः । ततोऽस्य शंतनुत्वं वै प्रजास्विह परिश्रुतम् ॥
सं तूषयेमे धर्मात्मा शंतनुर्जाह्नवीं नृपः ॥

२३९

तस्यां देवव्रतं भीष्मं पुत्रं सोऽजनयत्प्रभुः । स च भीष्म इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः ॥
काले विचित्रवीर्यं तु दासेभ्यजनयत्सुतम् । शंतनोर्दयितं पुत्रं प्रजाहितकरं प्रभुम् ॥
कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके ॥

२४१

धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् । धृतराष्ट्रात्तु गान्धारी पुत्राणां सुपुत्रे ज्ञातम् ॥ २४२
तेषां दुर्योधनो ज्येष्ठः सर्वज्ञत्रस्य स प्रभुः । माद्री राज्ञी पृथा चैव पाण्डोर्भार्ये बभूवतुः ॥ २४३
देवदत्ताः सुतास्ताभ्यां पाण्डोरथं विजज्ञिरे । धर्माद्युधिष्ठिरो जज्ञे वायोर्जज्ञे वृकोदरः ॥ २४४
इन्द्राद्धर्मजयो जज्ञे शक्रतुल्यपराक्रमः । अश्विभ्यां सहदेवश्च नकुलश्चापि माद्रिजौ ॥ २४५
पञ्चैव पाण्डवेभ्यश्च द्रौपद्यां जज्ञिरे सुताः । द्रौपद्यजनयज्ज्येष्ठं प्रतिविन्द्यं युधिष्ठिरात् ॥ २४६
हिडम्बा भीमसेनात्तु जज्ञे पुत्रं घटोत्कचम् । काश्या पुनर्भीमसेनाज्जज्ञे सर्ववृकं सुतम् ॥ २४७

सुहोत्रं विजया माद्री सहदेवादजापत । कौमरेत्यां तु वैद्यायां निरामित्रस्तु नाकुलिः ॥ २४८
सुभद्रायां रथी पार्थादभिमन्युरजापत । उत्तरायां तु वैराट्यां परिक्षिदभिमन्युजः ॥ २४९
परिक्षितस्तु दायादो राजाऽऽसीज्जनमेजयः । ब्राह्मणान्स्थापयामास स वै वाजसनेयिकान् ॥
असपत्नं तदापरीद्वैशम्पार्यं एव तु । न स्थास्थतीह दुर्वेदे तवैतद्वचनं भुवि ॥

२५१

यावत्स्थास्याम्यहं लोके तावन्नैतर्पशस्यते । अभितः संस्थितश्चापि ततः स जनमेजयः ॥ २५२
[*पौर्णमास्येन हविषा देवमिष्ट्या प्रजापतिम् । विज्ञाय संस्थितोऽपश्यच्चद्रवीष्टां (त्तदिष्टं) विर्भार्षसे
परिक्षित्तनयश्चापि पौरवो जनमेजयः] । द्विरश्वमेधमाहृत्य ततो वाजसनेयकम् ॥

प्रवर्तयित्वा तद्ब्रह्म शिखर्यां जनमेजयः ॥

२५४

* एतद्विद्वान्तर्गतप्रत्ये ख पुस्तके नास्ति ।

१ य. 'दो धीरो । २ य. 'रो जातो वि' । ३ द. धुक्त. । ४ ख. घ द. दद चो' । ५ क. स उप' । ६ क. तु
शन्तनुर्जन्' । ७ क. 'ष्ट भुतिविद्ध यू' । ८ य. द. 'हिडम्बा । ९ ख. घ. करम्' । १० घ. 'वैद्यायां ।
क. लाह्लिः' । ११ घ. द. 'वैष्णो' । १२ ख. घ. द. अद्यापत्त त' । १३ ख. घ. द. 'नमेव । १४ घ. 'वैव प्रपत्यति ।
अ' । १५ द. प्रपत्यति । अ' । १६ घ. द. 'भोमुषे । १७ य. नि खर्यां । घ. निषेवा' ।

स्वर्गमश्वकमुखानां स्वर्गमङ्गनिवासिनाम् । स्वर्गं च मध्यदेशानां भिस्वर्गां जनमेजयः ॥
 विषादाद्वाह्मणैः सार्धमभिशास्तः क्षयं ययौ ॥ २५५
 तस्य पुत्रः शतानीको बलवान्सत्वविक्रमः । ततः सुतं शतानीकं विमास्तमभ्यपेचयन् ॥ २५६
 पुत्रोऽश्वमेधदत्तोऽभूच्छतानीकस्य वीर्यवान् । पुत्रोऽश्वमेधदत्ताद्वै जातः परपुरंजयः ॥ २५७
 अधिमामकृष्णो धर्मात्मा सांप्रतोऽयं महायशाः । यस्मिन्प्रशासति महीं युष्माभिरिदमाहृतम् ॥
 दुरापं दीर्घसत्रं वै त्रीणि वर्षाणि दुश्चरम् । वर्षद्वयं कुरुक्षेत्रे दृपद्वत्यां द्विनोत्तमाः ॥ * २५९
 ऋषय ऊचुः—

श्रोतुं भविष्यमिच्छामः प्रजानां वै महामते । सूत सार्धं नृपैर्भाव्यं व्यतीतं कीर्तितं त्वया ॥
 यत्तु संस्थास्यते कृत्यमुत्पत्स्यन्ति च ये नृपाः । वर्षाग्रतोऽपि मद्ब्रूहि नामतश्चैव ताभृषान् ॥
 कालं युगप्रमाणं च गुणदोषान्भविष्यतः । सुखदुःखे प्रजानां च धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ २६२
 एतत्सर्वं प्रसंख्याय पृच्छतां ब्रूहि तत्त्वतः । स एवमुक्तो मुनिभिः सूतो बुद्धिमतां वरः ॥
 आचक्षे यथावृत्तं यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ २६३

सूत उवाच—

यथा मे कीर्तितं सर्वं व्यासेनाद्भुतकर्मणा । भाव्यं कलियुगं चैव तथा मन्वन्तराणि तु ॥ २६४
 अनागतानि सर्वाणि ब्रुवतो मे निबोधत । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भविष्यन्ति नृपास्तु ये ॥
 ऐलांश्चैव तथेक्ष्वाकून्सौद्युम्नांश्चैव पाथिवान् । येषु संस्थाप्यते क्षत्रमैक्ष्वाकवमिदं शुभम् ॥ २६६
 तान्सर्वान्कीर्तयिष्यामि भविष्ये पठिताभृषान् । तेभ्यः परे च ये चान्ये उत्पत्स्यन्ते महीक्षितः
 क्षत्राः पारशवाः शूद्रास्तथा ये च द्विजातयः । अग्न्याः शकाः पुलिन्दार्थं तूलिका यवनैः सहो
 कैवर्ताभीरशत्रवा ये चान्ये म्लेच्छजातयः । वर्षाग्रतः प्रवक्ष्यामि नामतश्चैव ताभृषान् ॥ २६९
 अधिसामकृष्णः सोऽयं सांप्रतं पौरवाभृषः । तस्यान्ववाये वक्ष्यामि भविष्ये तावतो नृषान् ॥
 अधिसामकृष्णपुत्रो निर्वक्त्रो भविता किल । गङ्गायाऽपहृते तस्मिन्नपरे नामसाहये ॥

त्यक्त्वा च तं सवासं च कौशाभ्यां स निवत्स्यति ॥ २७१
 भविष्यदुष्णस्तत्पुत्र उष्णाश्चित्ररथः स्मृतः । शुचिद्रंधश्चित्ररथाद्धृतिमांश्च शुचिद्रथात् ॥ २७२
 सुपेणो वै महावीर्यो भविष्यति महायशाः । तस्मात्सुपेणाद्भविता सुतीर्थो नाम पाथिवः ॥
 रुचः सुतीर्थाद्भविता त्रिचक्षो भविता ततः । त्रिचक्षस्प तु दापादो भविता वै सुखी बलः ॥
 सुखीबलसुतश्चापि भाव्यो राजा परिष्ठनः । परि तसुनश्चापि भविता सुनयो नृपः ॥ २७५
 मेधावी सुनपस्याय भविष्यति नराधिपः । मेधाविनः सुतश्चापि दण्डपाणिर्भविष्यति ॥ २७६
 दण्डपाणोऽनिरामित्रो निरामित्राच क्षेमकः । पश्वविंशनुवा सेने भविष्याः पूर्ववंशजाः ॥ २७७
 अत्रानुवंशश्लोकोऽयं गीतो विमैः पुराविदैः । ब्रह्मक्षत्रस्य यो योनिर्वेशो देवपिसत्कृतः ॥ २७८
 क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कर्ला । इत्येव पौरवो वंशो यथावदनुकीर्तितः ॥ २७९

* अत्राध्यायममाप्तिर्दृश्यते च. पुस्तके ।

१ घ. 'पारो मा । २ ख. 'विमाह' । घ. 'विम । ३ द. 'ते क्षत्रम्' । ४ क. ख. 'ते क्षेम' । ५ ख. 'क्षेत्रः । ६ क. घ. 'स तस्मि' । ७ घ. क. 'विष्णोमकृष्णवाय' । ८ ख. घ. क. नृपाः । ९ ख. घ. द. 'विर्णो' । १० क. 'तं गुण' । ११ घ. 'विशो' । १२ घ. 'विशस्य' । १३ घ. द. 'रिष्टः । परिष्ठनम्' । १४ घ. द. 'क्षेमकः ।

(तुर्वस्वादिवाक्यनम्)

धीमतेः पण्डुपुत्रस्य अर्जुनस्य महात्मनः । अंत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥
 बृहद्रथस्य दायादो वीरो राजा बृहत्क्षयः । ततः क्षयः सुतस्तस्य वत्सव्यूहस्ततः क्षयात् ॥
 वत्सव्यूहात्पतिव्यूहस्तस्य पुत्रो दिवाकरः । यश्च सर्पतमध्यास्ते अयोध्यां नगरीं नृपः ॥२८२
 दिवाकरस्य भविता सहदेवो महायशाः । सहदेवस्य दायादो बृहद्रथो भविष्यति ॥ २८३
 तस्य भानुरथो भाव्यः प्रतीताश्वश्च तत्सुतः । प्रतीताश्वसुतश्चापि सुप्रतीतो भविष्यति ॥
 सहदेवः सुतस्तस्य सुनक्षत्रश्च तत्सुतः ॥ २८४

किंनरस्तु सुनक्षत्राद्भविष्यति परंतपः । भविता चान्तरिक्षस्तु किंनरस्य सुतो महान् ॥ २८५
 अन्तरिक्षात्सुपर्णस्तु सुपर्णाचाप्यमित्रजित् । पुत्रस्तस्य भरद्वाजो धर्मा तस्य सुतः स्मृतः ॥२८६
 पुत्रः कृतंजयो नाम धर्मिणः स भविष्यति । कृतंजयसुतो व्रातो तस्य पुत्रो रणंजयः ॥ २८७
 भविता संजयश्चापि वीरो राजा रणंजयात् । संजयस्य सुतः शाक्यः शाक्याञ्छुद्धोदनोऽभवत्
 शुद्धोदनस्य भविता शाक्यार्थे राहुलः स्मृतः । प्रसेनजित्ततो भाव्यः क्षुद्रको भविता ततः ॥
 क्षुद्रकोऽञ्जुलिको भाव्यैः क्षुलिकात्सुरथः स्मृतः । सुमित्रः सुरथस्यापि अन्त्यश्च भविता नृपः ॥
 एत ऐक्ष्वाकवाः प्रोक्ता भवितारः कलौ युगे । बृहद्ब्रह्मन्वये जाता भवितारः कलौ युगे ॥
 शूराश्च कृतविद्याश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ २९१

अत्रानुवंशश्लोकोऽयं भविष्यज्ञैरुदाहृतः । इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ॥ २९२
 सुमित्रं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ । इत्येतन्मानवं क्षत्रमैलं च समुदाहृतम् ॥२९३
 अंत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मार्गधेयान्वृहद्रथान् । जरासंधस्य ये वंशे सहदेवान्वये नृपाः ॥ २९४
 अतीता वर्तमानाश्च भविष्याश्च तथा पुनः । प्रायान्त्यतः प्रवक्ष्यामि गदतो मे निबोधत ॥ २९५
 सद्ग्रामे भारते तस्मिन्सहदेवो निपातितः । सोमाधिस्तस्य तनयो राजपिः स गिरित्रजे ॥२९६
 पञ्चाशतं तथाऽष्टौ च समा राज्यमकारयत् । श्रुतैर्ब्रह्मचरतुःषष्टिसमास्तस्य सुतोऽभवत् ॥
 अद्युतायुस्तु पेंद्विंशं राज्यं वर्षाण्यकारयत् । समाः शतं निराभिन्नो महीं भुक्त्वा दिवं गतः ॥
 पञ्चाशतं समाः पदं च सुंक्रुतः प्राप्तवानमहीम् । त्रयोविंशं बृहत्कर्मा राज्यं वर्षाण्यकारयत् ॥
 सेनाजित्सांप्रतं चापि पेंता वै भोक्ष्यते सर्षीः । श्रुतंजयस्तु वर्षाणि चत्वारिंशद्विष्यति ॥
 महींचलो महाबाहुर्महाबुद्धिपराक्रमः । पञ्चत्रिंशत्तु वर्षाणि महीं पालयिता नृपः ॥ ३०१
 अष्टपञ्चाशतं चान्दान् राज्यं स्थास्यति वै शुचिः । अष्टाविंशत्समाः पूर्णाः क्षेमो राजा भविष्यति
 भुवतस्तु चतुःषष्टौ राज्यं प्राप्स्यति वीर्यवान् । पञ्चवर्षाणि पूर्णानि धर्मनेत्रो भविष्यति ॥३०३
 भोक्ष्यते नृपतिश्चैव अष्टपञ्चाशतं समाः । अष्टाविंशत्समा राज्यं सुव्रतस्य भविष्यति ॥ ३०४
 [* चत्वारिंशदशाष्टौ च दृढसेनो भविष्यति । त्रयस्त्रिंशत्तु वर्षाणि सुमतिः प्राप्स्यते ततः ॥३०५
 द्वाविंशतिसमा राज्यं सुंचलो भोक्ष्यते ततः] । चत्वारिंशत्समा राजा सुनेत्रो भोक्ष्यते ततः ॥

+ एतद्विधान्तर्गतप्रश्नो न विद्यते ख. ग पुस्तकयोः ।

१ क. घ. ट. 'त. पाण्डु । २ ख. घ. 'ता शक्यार्थं नाहु । ३ घ. 'कात्कुलि' । ४ घ. 'व्यः कुलि' । ५ क. 'वं क्षेत्र' । ६ ग. घ. ट. 'गथा ये बृहद्रथाः । ज' । ७ क. 'त धुवाश्च । ८ ग. घ. ट. 'धवाः सप्तव' । ९ ख. पदत्रिंशत् 'रा' । घ. पदत्रिंशत्त्रयं । १० घ. सुक्षत्र. प्रा' । ११ ग. घ. सेनाजि' । १२ क. एतां वै भुज्यते । १३ घ. 'माः । शत । १४ क. 'शमाहुर्महाबुद्धिर्महाभीम' । १५ ख. घ. पाष्ट'रा' । १६ ख. ग. ट. 'धिमा क्ष' । १७ घ. ट. मुचालो ।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

सत्यजित्पृथिवीराज्यं व्यशीतिं भोक्ष्यते समाः । प्राप्येमां वीरजिञ्चापि पञ्चत्रिंशद्भविष्यति ॥
 अरिंजयस्तु वर्षाणि पञ्चाशत्प्राप्यते महीम् । द्वात्रिंशच्च नृपा ह्येते भवितारो वृहद्रथात् ॥ ३०८
 पूर्णं वर्षसहस्रं वै तेषां राज्यं भविष्यति । बृहद्रथेष्वतीतेषु वीतहोत्रेषु वर्तिषु ॥ ३०९
 मुनिकः स्वामिनं हत्वा पुत्रं समभिषेक्ष्यति । भिषतां क्षत्रियाणां हि प्रथीतो मुनिको बलात् ॥
 स वै प्रणतसामन्तो भविष्येऽनयवर्जितः । त्रयोविंशत्समा रीजा भविता स नरोत्तमः ॥ ३११
 चतुर्विंशत्समा राजा पालको भविता ततः । विशाखयूषो भविता नृपः पञ्चाशतीं समाः ॥ ३१२
 एकत्रिंशत्समा राज्यमजकस्य भविष्यति । भविष्यति समा विंशत्सुतो वर्तिवर्धनः ॥ ३१३
 अष्टात्रिंशच्छतं भार्याः प्राद्योताः पञ्च ते सुताः । हेत्वा तेषां यशः कृत्स्नं शिशुनाको भविष्यति
 वाराणस्यां सुतस्तस्यं संप्राप्यति गिरिव्रजम् । शिशुनाकस्य वर्षाणि चत्वारिंशद्भविष्यति ॥
 शकवर्णः सुतस्तस्य पट्टत्रिंशच्च भविष्यति । ततस्तु विंशतिं राजा क्षेमवर्मा भविष्यति ॥ ३१६
 अजातशत्रुर्भविता पञ्चविंशत्समा नृपः । (* चत्वारिंशत्समा राज्यं क्षत्रौजाः प्राप्यते ततः ॥
 अष्टाविंशत्समा राजा विविंसारो भविष्यति । पञ्चविंशत्समा राजा दर्शकस्तु भविष्यति ॥
 उदायी भविता यस्मात्त्रयस्त्रिंशत्समा नृपः । स वै पुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाह्वयम् ॥
 गङ्गाया दक्षिणे कूले चतुर्थेऽब्दे करिष्यति ॥ ३१९
 द्वाचत्वारिंशत्समा भाव्यो राजा वै नन्दिवर्धनः । चत्वारिंशत्त्रयं चैव महानन्दी भविष्यति ॥
 इत्येते भवितारो वै शैशुनाका नृपा दश । शतानि त्रीणि वर्षाणि द्विपट्टभ्यधिकानि तु ॥
 शैशुनाका भविष्यन्ति राजानः क्षत्रवान्धवाः । एतैः सार्धं भविष्यन्ति तावत्कालं नृपाः परे ॥
 ऐसाकनाथतुर्विंशतीधालाः पञ्चविंशतिः । कालकास्तु चतुर्विंशच्चतुर्विंशत्सु हेहयाः ॥ ३२३
 द्वात्रिंशद्दे कलिङ्गास्तु पञ्चविंशच्चथा शकाः । (+ कुरुवथापि पदैत्रिंशदष्टाविंशतिमैथिलाः ॥
 शूरसेनास्त्रयोविंशद्दीतिहोत्राश्च विंशतिः । तुल्यकालं भविष्यन्ति सर्व एव महीक्षितः ॥) ३२५
 महानन्दिस्तथापि शूद्रायां कालसंहृतः । उत्पत्स्यते महापद्मः सर्वक्षत्रान्तरे नृपः ॥ ३२६
 ततः प्रमृति राजानो भविष्याः शूद्रयोनयः । एकराट् स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥ ३२७
 अष्टाविंशतिवर्षाणि पृथिवीं पालयिष्यति । सर्वक्षत्रैरहरोद्धृत्य भाविनोऽर्षस्य वै बलात् ॥ ३२८
 सहस्रास्तस्सुता षष्टी समा द्वादश ते नृपाः । महापद्मस्य वर्षाणि भविष्यन्ति नृपाः क्रमात् ॥
 चन्द्ररिष्यति तान्सर्वान्कौटिल्यो वै द्विरष्टेभिः । भुक्त्वा महीं वर्षशतं नन्देन्दुः स भविष्यति ॥
 चन्द्रगुप्तं नृपं राज्ये कौटिल्यः स्थापयिष्यति । चतुर्विंशत्समा राजा चन्द्रगुप्तो भविष्यति ॥
 भविता भद्रसारस्तु पञ्चविंशत्समा नृपः । पदैत्रिंशत्सु समा राजा अशोको भविता नृप ॥ ३३२

* इत भारभ्य पञ्चविंशत्समा नृप इत्यन्तः पाठो क. पुस्तके नास्ति । + धनाधिहान्तर्गतमन्यो ग. पुस्तके नास्ति ।

१ क. 'दया' । २ ग. घ. 'त्रिष्य' । ३ ग. घ. 'शोते मु' । ४ ग. घ. 'राज्य' । ५ घ. 'शतीः त' ।
 ६ घ. 'युतः कीति' । ७ क. घ. 'अपत्रि' । ८ घ. ग. घ. 'व्या. प्रयो' । ९ घ. ह्या । १० घ. घ. घ. 'स्य म-
 यास्य' । ११ घ. घ. घ. 'तारि' । १२ घ. 'वर्ति' । १३ घ. घ. 'उदी' । १४ क. 'ता तस्मा' । १५ घ. 'को' ।
 १६ घ. 'ति' । १७ घ. घ. घ. 'प्रयथ' । १८ घ. ग. घ. 'नि द्राप' । १९ घ. घ. घ. 'शापया' । २० क. 'पट्टविंश' ।
 २१ घ. ग. घ. 'शापति मु' । २२ घ. 'भैषज्ये' । २३ घ. 'प्रहती' । २४ घ. 'नोऽर्षान्महापद्मा' ।
 २५ घ. 'महापद्मः' । २६ ग. 'नन्देन्द्रः' । २७ घ. 'नन्देन्द्रः' । २८ घ. घ. 'पद्मि' ।

(सुर्वस्वादिवंशक्रमम्)

तस्य पुत्रः कुनालस्तु वर्षाण्यष्टौ भविष्यति । कुनालमूनुरष्टौ च भोक्ता वै वन्धुपालितः ॥
 वन्धुपालितदायादो दैशमानीन्द्रपालितः । भविता सप्त वर्षाणि देववर्मा नराधिपः ॥ ३३४
 राजा शतधरश्चाष्टौ तस्य पुत्रो भविष्यति । बृहदश्वश्च वर्षाणि सप्त वै भविता नृपः ॥ ३३५
 इत्येते नवै भूपा ये भोक्ष्यन्ति च वसुंधराम् । सप्तत्रिंशच्छतं पूर्णं तेभ्यः शुक्रान्गामिष्यति ॥ ३३६
 पुष्पमित्रस्तु सेनानीखड्गत्व वै बृहद्रथम् । कारविष्यति वै राज्यं समाः पष्टिं सदैव तु ॥ ३३७
 पुष्पमित्रसुताश्चाष्टौ भविष्यन्ति समा नृपाः । भविता चापि तज्ज्येष्ठः सप्त वर्षाणि वै ततः ॥
 वसुमित्रः सुतो भाव्यो दश वर्षाणि पार्थिवः । ततोऽन्ध्रकः समा द्वे तु भविष्यति सुतश्च वै ॥
 भविष्यन्ति समास्तस्मात्सिद्ध एव पुलिन्दकाः । राजा घोषसुतश्चापि वर्षाणि भविता त्रयः(?) ॥
 ततो वै विक्रमित्रस्तु समा राजा ततः पुनः । द्वात्रिंशद्भविता चापि समा भागवतो नृपः ॥
 भविष्यति सुतस्तस्य क्षेमभूमिः समा दश । दशैते तुङ्गराजानो भोक्ष्यन्तीमां वसुंधराम् ॥ ३४२
 शतं पूर्णं दश द्वे च तेभ्यः किं वा गमिष्यति । अपार्थिवमुदेवं तु वाल्याद्यसनिनं नृपम् ॥ ३४३
 देवभूमिस्ततोऽन्यश्च शृङ्गेपु भविता नृपः । भविष्यति समा राजा नवकण्ठापनस्तु सः ॥
 भूमिमित्रः सुतस्तस्य चतुर्विंशद्भविष्यति । भविता द्वादश समा तस्मान्नारायणो नृपः ॥ ३४५
 सुशर्मा तत्सुतश्चापि भविष्यति समा दश । चतु(त्वा)रस्तुङ्गकृत्यास्ते नृपाः कण्ठापना द्विजाः ॥
 भाव्याः मणतसामन्ताश्चत्वारिंशच्च पञ्च च । तेषां पर्यायकाले तु तरन्या तु भविष्यति ॥ ३४७
 कण्ठाधिपमथोद्धत्य सुशर्माणं प्रसन्न तम् । शुङ्गानां चापि यच्छिष्टे र्षपित्वा वलं तदा ॥
 सिन्धुको ह्यन्ध्रजातीयः प्राप्स्यतीमां वसुंधराम् ॥ ३४८
 त्रयोविंशत्समा राजा सिन्धुको भविता त्वर्थे । अष्टौ भातश्च वर्षाणि तस्माद्दश भविष्यति(?) ॥
 श्रीशातकर्णिर्भविता तस्य पुत्रस्तु वै महान् । पञ्चाशतं समाः पदुर्चं शातकर्णिर्भविष्यति * ॥
 आपादवद्धो दश वै तस्य पुत्रो भविष्यति । चतुर्विंशत्तु वर्षाणि पद् समा वै भविष्यति ॥ ३५१
 भविता नेमिकृष्णस्तु वर्षाणां पञ्चविंशतिम् । ततः संवत्सरं पूर्णं हालो राजा भविष्यति ॥
 पञ्चसप्तकराजानो भविष्यन्ति महाबलाः । भाव्यः पुत्रिक्रपेणस्तु समाः सोऽप्येकविंशतिम् ॥
 सातकर्णिवर्षमेकं भविष्यति नराधिपः । + चकार शातकर्णिस्तु पण्मासान्वै नराधिपः ॥
 अष्टाविंशत्तु वर्षाणि शिवस्त्रीमां भविष्यति ॥ ३५४

* इत उत्तरमेतदर्थमाधिकम्—'आपीलवा द्वादश वै तस्य पुत्रो भविष्यति' इति ख. ड. पुस्तकयोः । + एतदर्थं क. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ड. कुनाल'. २ ख. ग. घ. ड. कुनाल'. ३ ख. ग. दशर्मा'. ४ ख. घ. 'व मूर्त्वा वै ये ।
 ह. व मूर्त्वा वै ये । ५ क. 'तेभ्यस्तु गौर्भविष्यति'. ६ क. ख. 'भ्यः शुक्रो गमि'. ७ ग. ड. 'पि सुज्येष्ठः । ८ ख. ग. घ. ड.
 'मित्रम्'. ९ क. 'सो भ्रुकः । घ. 'तोऽन्ध्रकः । १० घ. ड. 'सुतोऽत्य वै । ११ ख. घ. 'ति शुङ्गरा'. १२ घ. ड. 'श कं ।
 तु । १३ ख. ग. घ. ड. 'देवस्तु वा'. १४ ख. घ. 'स्तवीर्याय दृ'. १५ ख. तु 'ते रन्त्रा लु भ'.
 घ. ड. 'तुरन्वामुभ'. १६ ख. ड. 'यनानतो दृष्ट'. १७ क. ख. ग. 'शृङ्गणां । १८ क. 'क्षयि'. १९ ख. घ. ड. 'थ ।
 कृष्णो भ्रातस्य वै । ग. 'थ । त्वष्टो भ्रातस्य वै । २० ग. घ. ड. 'णि सोऽस्मा'. २१ क. 'श्रीशात'. २२ क. 'च सात' ।
 २३ ग. घ. ड. 'णि यदुमाविर्भवि'. २४ ख. ग. ड. 'शातेः । त'. २५ 'ख. ग. घ. ड. 'पुरिक'. २६ ख. घ. ड.
 'शातिः । शात'. २७ ग. घ. ड. 'स्वामिर्भवि' ।

राजा च गौतमीपुत्र एकविंशत्समा नृपु । एकोनविंशतिं राजा यज्ञश्रीः सातकर्ण्यथ ॥ ३६५
 पदेव भविता तस्माद्विजयस्तु समा नृपः । दण्डश्रीः सातकर्णी च तस्य पुत्रः समौत्स्यः(?) ॥
 पुलोवाऽपि समाः सप्त अन्वेषां च भविष्यति । इत्येते वै नृपास्त्रिशदन्ध्रा भोक्ष्यन्ति ये महीम्
 समाः शतानि चत्वारि पञ्च पद्भे तथैव च । अन्ध्राणां संस्थिताः पञ्च तेषां वंशाः समाः पुनः
 समैव तु भविष्यन्ति दशाऽऽभीरास्ततो नृपाः । सप्त गर्दभिनश्चापि ततोऽथ दश वै शकाः ॥
 यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुपारास्तु चतुर्दश । त्रयोदश मैनण्टाश्च मौना ह्यष्टादशैव तु ॥ ३६०

अन्ध्रा भोक्ष्यन्ति वसुधां शते द्वे च शते च वै* । शतानि त्रीण्यशीतिं च भोक्ष्यन्ति वसुधां शकाः
 अर्शीतिं चैव वर्षाणि भोक्तारो यवना महीम् । पञ्चवर्षशतानीह तुपाराणां मही स्मृता ॥ ३६२
 शतान्यर्धचतुर्थानि भवितारस्त्रयोदश । मेरुण्डा वृषलैः सार्धं भाव्याऽन्या म्लेच्छजातयः ॥ ३६३
 शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति म्लेच्छा एकादशैव तु । तच्छन्नेन च कालेन ततः कोलिकिला वृपाः
 ततः कोलिकिलेभ्यश्च विन्ध्यशक्तिर्भविष्यति । समाः पण्णवतिं ज्ञात्वा पृथिवीं च समेष्यति ॥
 वृषान्वै दिशकांश्चापि भविष्यांश्च निबोधत । शेषस्य नागराजस्य पुत्रैः स्वरपुरंजयः ॥ ३६६
 भोगी भविष्यति राजा नृपो नागकुलोद्भेदः । सदाचन्द्रस्तु चन्द्रांशो द्वितीयो नखवुंस्तथा ॥

धनधर्मा ततश्चापि चतुर्थो विंशजः स्मृतः । भूतिनन्दस्ततश्चापि वैदेशे तु भविष्यति ॥ ३६८
 +अज्ञानां नन्दनस्यान्तं मधुनन्दिर्भविष्यति । तस्य भ्राता यवीयांस्तु नाम्ना नन्दियशाः किल
 तस्यान्वये भविष्यन्ति राजानस्ते त्रयस्तु वै । दौहित्रः शिशुको नाम पुरिकायां नृपोऽभवत् ॥
 विन्ध्यशक्तिस्ततश्चापि मवीरो नाम धीरैवान् । भोक्ष्यन्ति च समाः पष्टिं पुरीं काञ्चनकां च वै
 यक्ष्यन्ति वाजपेयैश्च समास्रवरक्षिणैः । तस्य पुत्रास्तु चत्वारो भविष्यन्ति नराधिपाः ॥ ३७२
 विन्ध्यकानां कुलेऽतीते नृपा वै वाहिकास्त्रयः । सुमतीको नभिरस्तु समा भोक्ष्यति त्रिंशतिं(त)म्
 शक्यपमा नाम वै राजा माहिषीणां महीपातिः । × पुष्पमित्रा भविष्यन्ति पेट्टेतित्रास्त्रयोदश ॥ ३७४
 मेकलायां नृपाः सप्त भविष्यन्ति च सत्तमाः । कोमलायां तु राजानो भविष्यन्ति महाबलाः ॥
 मेघा इति समारूपाता बुद्धिमन्तो नवैव तु । नैपथाः पार्थिवाः सर्वे भविष्यन्त्यामनुक्षयात् ॥
 नलवंशममृतास्ते वीर्यवन्तो महाबलाः । मागधनां महावीर्यो विश्वस्फूर्तिर्भविष्यति ॥ ३७७
 उत्साद्य पार्थिवान्सर्वान्तोऽन्यान्वर्णान्करिष्यति । कैवर्तान्पञ्चकांश्च पुलिन्दान्ब्राह्मणांस्तथा ॥

* एतदनन्तरं ख. घ. पुस्तकेऽधिकः श्लोक उपलभ्यते स यथा 'सप्तपष्टि च वर्षाणि दशाऽऽभीरास्ततो नृपाः । सप्तगर्दभिनश्चैव भोक्ष्यन्तीनां द्विसप्ततिः' इति । + एतदर्थं न. ग. पुस्तके । × एतदर्थं स्थाने पुष्पमित्रा भविष्यन्ति यमिनास्त्रयोदशेति पाठो ह. पुस्तके ।

१ ख. ग. ड. 'सप्तमो नृपः । ए' । य. 'सप्ततो नृपः । द' । २ ख. ग. ड. जा यजुः धीः । ३ ख. 'माधयः ।
 ४ ख. य. ड. अन्यस्तेषां भो' । ५ ख. ग. घ. ड. मरुण्णाय । ६ ड. वै । सप्तपष्टिशतानीह भो । ७ ख. ग. घ. 'क्षयन्ते व' ।
 ८ य. 'शितिर्द्वे च व' । ९ ग. 'स मु' । ड. 'स पु' । १० ख. ग. घ. 'क्षयन्ते म्ले' । ११ ख. ग. घ. नृपान् ।
 १२ ख. वै देशि' । १३ ख. य. 'यः पर' । १४ य. 'त्यति सतो नृ' । १५ ख. 'दः । पुत्रमन्द' । १६ य. 'पि यो
 स तु । १७ ख. य. ड. 'ति । शुभानां नकुलस्या' । १८ ख. ग. घ. यक्षयन्ते । १९ ग. य. ड. 'शतीः । स' । २०
 ग. य. ड. महिषीनां । २१ ग. 'न्तिपुट' । २२ य. पटुनि' । २३ य. ग. य. ड. 'व्यन्तीनि संततिः । शो' । २४
 ड. मेघां विभ' । २५ ग. य. 'क्षानिर्भ' ।

(तुर्वस्वादिब्रह्मयनम्)

स्थापयिष्यन्ति राजानो नानादेशेषु तेजसा । विश्वस्फाणिर्महासत्त्वो युद्धे विष्णुसप्तो वली ॥
 विश्वस्फानिर्नरपतिः क्लीबाकृतिरिवोच्यते । उत्सादयित्वा क्षत्रं तु क्षत्रमन्यत्करिष्यति ॥ ३८०
 ऋदेवान्पितृंश्च विप्रांश्च तर्पयित्वा सकृत्पुनः । जाह्नवीतीरमासाद्य शरीरं यस्पते वली ॥ ३८१
 संन्यस्य स्वशरीरं तु शक्रलोकं गमिष्यति । नवनाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः ॥
 मधुरां च पुरीं रम्यां नागा भोक्ष्यन्ति सप्त वै । अनुगङ्गं प्रयागं च साकेतु मगधांस्तथा ॥
 एताञ्जनपदान्सर्वान्भोक्ष्यन्ते गुप्तवंशजाः ॥ ३८३
 निषधान्यदुर्कांश्चैव शैशीतान्कालतोपकान् । एताञ्जनपदान्सर्वान्भोक्ष्यन्ति मणिधान्यजाः ॥ ३८४
 कोशलकांश्चाध्रुपौर्द्वांश्च ताम्रलिप्तान्ससागरान् । चम्पां चैव पुरीं रम्यां भोक्ष्यन्ति देवरक्षिताम् ॥
 कलिङ्गा महिषांश्चैव महेन्द्रनिलयाश्च ये । एताञ्जनपदान्सर्वान्पालयिष्यति वै गुहः ॥ ३८६
 सीरिंरं भक्ष्यकांश्चैव भोक्ष्यते कनकाह्वयः । तुल्यकालं भविष्यन्ति सर्वे ह्येते महीक्षितः ॥ ३८७
 अल्पप्रसादा ह्यनृता महाक्रोधा ह्यधार्मिकाः । भविष्यन्तीह यवना धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ३८८
 नैव मूर्धाभिषिक्तास्ते भविष्यन्ति नराधिपाः । युगदोपवुराचारा भविष्यन्ति नृपास्तु ते ॥ ३८९
 स्त्रीणां बालवधेनैव हत्वा चैव परस्परम् । भोक्ष्यन्ति कलिंशेषे तु पशुधां पार्थिवास्तथा ॥ ३९०
 उदितोदितवंशोऽस्ते उदितस्तमितास्तथा । भविष्यन्तीह पर्याये कालेन पृथिवीक्षितः ॥ ३९१
 विहीनास्तु भविष्यन्ति धर्मतः कामतोऽर्थतः । तैत्रिमिश्रा जनपदा म्लेच्छाचाराश्च सर्वशः ॥
 विपर्ययेण वर्तन्ते नाशयिष्यन्ति वै प्रजाः । लुम्बानृतीरतांश्चैव भधितारस्तदा नृपाः ॥ ३९३
 तेषां व्यतीते पर्याये बहुस्त्रीके युगे तदा । लवाह्ववं भ्रश्यमाना आयूरूपवलभ्युतैः ॥ ३९४
 तथा गतास्तु वै काष्ठां प्रजासु जगतीश्वराः । राजानः संप्रणश्यन्ति कालेनोपहतास्तदा ॥ ३९५
 कस्किंनोपहताः सर्वे म्लेच्छा यास्यन्ति सर्वशः । अधार्मिकाश्च तेऽत्यर्थं पापण्ड्याश्चैव सर्वशः ॥
 प्रनष्टे नृपशब्दे च संध्यैश्छिष्टे कलौ युगे । किञ्चिच्छिष्टाः प्रजास्ता वै धर्मे नष्टेऽपरिग्रहाः ॥
 असाधनैर्हतास्वाश्च व्याधिशोकेन पीडिताः । अनाष्टिहताश्चैव परस्परवधेन च ॥ ४०८
 अर्नाथा हि परित्रस्ता वातामुत्सृज्य दुःखिताः । त्यक्त्वा पुराणि ग्रामांश्च भविष्यन्ति वनौकसः
 एवं नृपेषु नष्टेषु प्रजास्त्यक्त्वा गृहाणि तु । नष्टे स्नेहे दुरापन्ना भ्रष्टस्नेहाः सुहृज्जनाः ॥ ४००
 वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः संकरं घोरमास्थिताः । सरित्पर्वतसेविन्यो भविष्यन्ति प्रजास्तदा ॥ ४०१
 सरितः सागरानूपान्सेवन्ते पर्वतानि च । अर्हान्कलिङ्गान्वङ्गांश्च काश्मीरान्काशिकोशलान् ॥
 ऋषिकान्तगिरिद्रोणीः संप्रयिष्यन्ति मानवाः । कृत्स्नं हिमवतः पृष्टं कूलं च लवणाम्मसः ॥
 अरण्यान्यभिपत्स्यन्ति आर्या म्लेच्छजनैः सह । मूर्गेर्मानैर्विहङ्गैश्च श्वापदैस्संश्रुभिस्तथा ॥
 + मधुशाकफुलैर्भूलैर्वर्तयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४०४

* इत प्रभृति सार्धश्लोको नास्ति ग. पुस्तके. + इत प्रभृति सार्धश्लोको नास्ति घ. पुस्तके ।

१ ख. ग. घ. ट. ते जना । वि० । २ ख. रिहत्त्व । ३ घ. ०९ न्यसत । ४ ख. ग. घ. ट. गद्गात्र । ५ घ. क्त म । ६ ख. घ. ट. जा । नैव । ७ ख. घ. ट. क्ष्यन्ते म । ८ घ. ०३ पाण्ड्याथ । ९ घ. ट. क्ष्यन्ते देवरक्षिता । क० । १० ख. ग. ट. राज्य भोक्ष्य० । ११ क. घ. ०णा वल० । १२ ख. घ. ट. शास्तु उ० । १३ घ. ०तन नद्ये । १४ ख. ०क्रिना व्याहता । ग. घ. ट. ०क्रिना व्याह० । १५ ख. ग. घ. ट. ०ध्याशिते । १६ ख. घ. ०नाहन० । १७ क. हभासा व्या० । १८ ख. ०नाचाप्रतित्र० । ग. ट. ०नाधारप्रतित्र० । घ. ०नाधारव० । १९ ख. ०हान्वहान्व लिङ्गाथ पा० । २० ट. ०स्तधमि ।

चीरं पर्णं च विविधं बलकलान्यजिनानि च । स्वयं कृत्वा विवत्स्यन्ति यथामुनिजैनास्तथा ॥
 वीजाङ्गानि तथा निम्नेष्वीहन्तः काष्ठशङ्कुभिः । अजैडकं खरोष्ट्रं च पालयिष्यन्ति यत्नतः ॥
 नदीर्वत्स्यन्ति तोयार्थं कूलमाश्लित्य मानवाः । पार्थिवान्वयवहारेण विवाधन्तः परस्परम् ॥ ४०७
 वैदपत्याः प्रजाहीनाः शौचाचारविर्वाजिताः । एवं भविष्यन्ति नरास्तदाऽधर्मो व्यवस्थिताः ॥
 हीनाद्दीनांस्तथा धर्मान्प्रजा समनुवर्तते । आयुस्तदा त्रयोविंशं न कश्चिदतिवर्तते ॥ ४०९
 दुर्बला विपयगलानां जरया संपरिप्लुताः । पत्रमूलफलाहाराश्चीरकृष्णाजिनाम्बराः ॥ ४१०
 वृक्षपर्धमभिलिप्सन्तश्चरिष्यन्ति वसुंधराम् । एतत्कालमनुमाप्ताः प्रजाः कलियुगान्तके ॥ ४११
 क्षीणे कलियुगे तस्मिन्दिव्ये वर्षसहस्रके । निःशेषास्तु भविष्यन्ति सार्धं कलियुगेन तु ॥
 ससंध्यांशे तु निःशेषे कृतं वै प्रतिपत्स्यते ॥ ४१२
 यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यद्बृहस्पती । एकरात्रे भविष्यन्ति तदा कृतयुगं भवेत् ॥ ४१३
 एष वंशक्रमः कृत्स्नं कीर्तितो वा यथाक्रमम् । अतीता वर्तमानाश्च तथैवानामगताश्च ये ॥ ४१४
 महादेवाभिषेकाद्यु जन्म यावत्परिहितः । एतद्रूपसहस्रं तु ज्ञेयं पश्चादुत्तरम् ॥ ४१५
 प्रमाणं वै तथैव चोक्तं महाप्रधान्तरं च यत् । अन्तरं तच्छतान्यथैवैतद्विंशच्च समाः स्मृताः ॥
 एतत्कालान्तरं भाव्या अन्ध्रान्ता ये प्रकीर्तिताः । भविष्यैस्तत्र संख्याताः पुराणैः श्रुतार्पिभिः
 * सप्तर्षयस्तदा प्राहुः प्रतीये राशि वै शतम् । सप्तविंशैः शतैर्भाष्या अन्ध्रानां ते त्वया पुनः ॥
 सप्तविंशतिपर्यन्ते कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले । सप्तर्षयस्तु तिष्ठन्ति पर्यायेण शतं शतम् ॥
 सप्तर्षीणां युगं होतद्विष्यया संख्याया स्मृतम् ॥ ४१९
 सा सा दिव्या स्मृता पष्टिर्दिव्याहाश्चैव सप्तभिः । तेभ्यः प्रवर्तते कालो दिव्यः सप्तर्षिभिस्तु तैः
 सप्तर्षीणां तु ये पूर्वा दृश्यन्ते उत्तरादिशि । ततो मध्येन च क्षेत्रं दृश्यते यत्समं दिवि ॥ ४२१
 तेन सप्तर्षयो युक्ता शेषा व्योम्नि शतं समाः । नक्षत्राणामृषीणां च योगस्यैतन्निर्दर्शनम् ॥ ४२२
 सप्तर्षयो यथायुक्ताः काले पारिहिते शतम् । अन्ध्रान्शे सचतुर्विंशे भविष्यन्ति मते मम ॥ ४२३
 इमास्तदा तु मृत्कृतिर्न्यापत्स्यन्ति प्रजां भृक्षम् । अनुतोपहताः सर्वा धर्मतः कामतोऽर्धतः ॥ ४२४
 श्रौतस्मार्तं प्रशियिले धर्मो वर्णश्रमे तदा । संकरं दुर्बलात्मानः प्रतिपत्स्यन्ति मोहिताः ॥ ४२५
 संसृक्ताश्च भविष्यन्ति शूद्राः सार्धं द्विजातिभिः । द्वास्त्रणाः शूद्रयष्टारः शूद्रा वै मन्त्रयोनयः ॥
 उपस्थास्थान्ति तान्विमास्तदा वै वृत्तिलिप्सवः । लयं लयं भ्रश्यमानाः प्रजाः सर्वाः क्रमेण तु ॥
 क्षयमेव नमिष्यन्ति क्षीणशेषा युगक्षये । यस्मिन्कृष्णो दिवं यानस्तास्मिन्नेव तदा दिने ॥ ४२८
 मतिपन्नः कलिगुगस्तस्य संख्यां निबोधत । सदस्त्राणां शतानीह त्रीणि मानुषसंख्याया ॥
 पाष्टं चैव सदस्त्राणि वर्षाणामुच्यते कलिः ॥ ४२९

* इतः प्रथमं पर्यायेण शतं शतमिगन्तमन्यो ग. पुस्तके. न नियते ।

१ रा. ग. घ. 'जनेस्त' । २ क. 'स्रैसाद' । ३ ग. 'वैस्यन्ति' । ४ रा. 'ववोष' । ५ क. 'यदुगन्याः प्र' ।
 ६ घ. 'यदु' । ६ रा. ग. घ. 'नामदी' । ७ ग. घ. द. 'विरामक' । ८ ग. द. 'दृष्टिके' । ९ ग. घ. द. 'शेषे' ।
 १० ग. 'रातो म' । ११ ग. घ. द. 'मा नपुं न' । १२ घ. 'पद्मि' । १३ ग. घ. द. 'मत्तयाः प्र' । १४ घ. 'न्याने
 पु' । १५ घ. 'तेऽन्यथाः शुनाः म' । १६ ग. घ. द. 'शतारणम्' । १७ घ. 'द्वे च नक्षत्र' । १८ रा. घ. द. 'अन्ध्रान्त
 म' । १९ ग. 'दा' । २० घ. 'यदु' । २१ रा. ग. घ. द. 'राज्या' ।

१ (तुर्वस्वादिवशकथनम्)

दिव्यं वर्षसहस्रं तु तत्संख्यांशं प्रकीर्तितम् । निःशेषे च तदा तस्मिन्कृतं वै प्रतिपत्स्यते ॥ ४३०
 ऐले इक्ष्वाकुवंशश्च सह भेदैः प्रकीर्तितौ । इक्ष्वाकोस्तु स्मृतः क्षत्रः सुभिजान्तं विवस्वतः ॥ ४३१
 ऐलं क्षत्रं क्षेमकान्तं सोमवंशविदो विदुः । एते विवस्वतः पुत्राः कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः ॥ ४३२
 अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवान्वये स्मृताः ॥ ४३३
 युगे युगे महात्मानः समतीताः सहस्रशः । बहुत्वान्नामधेयानां परिसंख्या कुले कुले ॥ ४३४
 पुनरुक्तवहुत्वाच्च न मया परिकीर्तिताः । वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन्निमिषंशः समाप्यते ॥ ४३५
 ऐतस्यां तु युगाख्यायां यतः क्षत्रं प्रपत्स्यते । तथा हि कथयिष्यामि गदतो मे निबोधत ॥ ४३६
 देवापिः पौरवो राजा इक्ष्वाकोश्चैव यो मतः । महायोगवलोपेतः कलापग्राममास्थितः ॥ ४३७
 सुवर्चाः सोमपुत्रस्तु इक्ष्वाकोस्तु भविष्यति । एतौ क्षत्रप्रणेतारौ चतुर्विंशे चतुर्युगे ॥ ४३८
 नै च विंशे युगे क्षीमवंशस्याऽऽदिर्भविष्यति । देवापिरसपत्नस्तु ऐलादिर्भविता नृपः ॥ ४३९
 क्षत्रप्रवर्तकौ ह्येतौ भविष्येते चतुर्युगे । एवं सर्वत्र विज्ञेयं संतानार्थं तु लक्षणम् ॥ ४४०
 क्षीणे कलियुगे तस्मिन्भविष्ये तु कृते युगे । सप्तर्षिभिस्तु तैः सार्धमाथे त्रेतायुगे पुनः ॥ ४४१
 गोत्राणां क्षत्रियाणां च भविष्येते प्रवर्तकौ । द्वापरशे न तिष्ठन्ति क्षत्रिया ऋषिभिः सह ॥ ४४२
 काले कृतयुगे चैव क्षीणे त्रेतायुगे पुनः । वीजार्थं ते भविष्यन्ति ब्रह्मक्षत्रस्य वै पुनः ॥ ४४३
 एवमेव तु सर्वेषु तिष्ठन्तीहान्तरेषु वै । सप्तर्षयो नृपैः सार्धं संतानार्थं युगे युगे ॥ ४४४
 क्षत्रस्यैव समुच्छेदः संवन्धो वै द्विजैः स्मृतः । मन्वन्तराणां सप्तानां संतानाश्च सुताश्च ते ४४५
 परम्परा युगानां च ब्रह्मक्षत्रस्य चोद्भवः । यथा प्रवृत्तिस्तेषां वै प्रवृत्तानां तथा क्षयः ॥ ४४६
 सप्तर्षयो विदुस्तेषां दीर्घायुष्ट्राक्षयास्तु ते(?) । एतेन क्रमयोगेण ऐलेक्ष्वाकन्वया द्विजाः ॥ ४४७
 उत्पद्यमानास्त्रेतायां क्षीयमाणे कलौ पुनः । अनुयान्ति युगाख्यां तु यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ ४४८
 जामदग्नयेन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते । कृते वंशकुलाः सर्वाः क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः ॥
 द्विवंशकर्णैणाश्चैव कीर्तयिष्ये निबोधत ॥ ४४९
 ऐलस्येक्ष्वाकानन्दस्य प्रकृतिः परिवर्तते । राजानः श्रेणिवद्वास्तु तथाऽन्ये क्षत्रिया नृपाः ॥ ४५०
 ऐलवंशस्य ये ख्यातास्तथैवैक्ष्वाकवा नृपाः । तेषामेकशतं पूर्णं कुलानामभिषेकियाम् ॥ ४५१
 तावदेव तु भोजानां विस्तारो द्विगुणः स्मृतः । भजते त्रिंशकं क्षत्रं चतुर्यां तद्यथादिशम् ॥ ४५२
 तेष्वतीताः समाना ये द्युवतस्ताश्चिवाधैतैः । शतं वै प्रतिविन्ध्यानां शतं नागाः शतं ह्याः ॥
 घृत(धार्तराँ)प्राश्चैकतशमशीर्तिर्जनमेजयाः । शतं च ब्रह्मदचानां शीरिणां वीरिणां शतम् ॥ ४५३
 ततः शतं तु पौलानां श्वेताकाशकुंशादयः । ततोऽवरे सहस्रं वै येऽनीताः शतविन्दवः ॥ ४५४
 ईजिरे चाश्वभैस्ते सर्वे नियुतदक्षिणैः । एवं राजर्षयोऽतीताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४५५
 मनोवैवस्वतस्यास्मिन्वर्तमानेऽन्तरे तु ये । तेषां निबोधतोत्पन्ना लोके संततयः संभूताः ॥ ४५७

१ क. दिव्ये । २ ख. घ. 'संख्या सा हि नीत्येते । निः' । ३ क. 'कृता य' । ४ क एवाऽऽयान्तु यु' ।
 ५ ख. ग. द. नवभि' । ६ ख. ग. घ. द. सोऽथ' । ७ ख. ग. घ. द. 'पिडपमन्यास्तु । ८ ख. ग. घ. द. 'तामथ
 धृतय ते । ९ ख. ग. घ. द. 'दीर्घायुष्ट्राक्षयस्तु ते' । १० द. युगे । ११ ख. घ द 'रपथे' । १२ ख. ग. घ. 'शेवे-
 धारयो नृ' । १३ क 'धतः । श' । १४ ग. द. 'राष्ट्र' । १५ क 'त पुलोमना । १६ घ. तु पला' । १७ द.
 'नुशोदयाः । त । १८ घ. सुनः ।

न शक्यं विस्तरं तेषां संतानानां परम्परा । तत्पूर्वापरयोगेन वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ४५८
 अष्टाविंशद्युगाख्यास्तु गता वैवस्वतेऽन्तरे । एता राजर्षिभिः सार्धं शिष्टा यास्तौ निबोधत ॥
 चत्वारिंशच्च ये चैव भविष्याः सह राजाभिः । युगाख्यानां विशिष्टास्तु ततो वैवस्वतक्षये ॥ ४६०
 पतद्गः कथितं सर्वं समासव्यासयोगतः । पुनरुक्तं बहुत्वाच्च न शक्यं तु युगैः सह ॥ ४६१
 एते ययातिपुत्राणां पञ्चविंशा विशां हिताः । कीर्तिता ह्यमिता ये ये लोकान्वै धारयन्त्युत ॥ ४६२
 लभते च वरान्पञ्च दुर्लभानिह लौकिकान् । आयुः कीर्ति धनं पुत्रान्स्वर्गं चाऽऽनन्त्यमश्नुते ॥
 धारणाच्छ्रवणाच्चैव ते लोकान्धारयन्त्युत । इत्येष धो मया पादस्तृतीयः कथितो द्विजाः ॥
 विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च किं भूयो वर्तयाम्यहम् ॥ ४६४

इति श्रीगहापुराणे वायुब्रह्मेणोर्ब्रह्मविश्ववर्णनं नाम नवमधितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९९१४

इत्युपोद्घातपादस्तृतीयः ।

अथ उपसंहार पादः ।

अथ शततमोऽध्यायः ।

मन्वन्तरनिसर्गवर्णनम् ।

श्रुत्वा पादं तृतीयं तु क्रान्तं सूतेन धीमता । ततश्चतुर्थं पमच्छुः पादं वै ऋषिसत्तमा ॥ १
 ऋषय ऊचुः—

पादः क्रान्तस्तृतीयोऽयमनुपङ्गेण यस्तवया । चतुर्थं विस्तरात्पादं संहारं परिकीर्तय ॥ २

मन्वन्तराणि सर्वाणि पूर्वाण्येवापरैः सह । सप्तर्षीणामथैतेषां सांप्रतस्यान्तरे मनोः ॥ ३

विस्तरावयवं चैव निसर्गस्य महात्मनः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च सर्वमेव ब्रवीहि मे ॥ ४

स्मृत उवाच—

भवतां कथयिष्यामि सर्वमेतद्यथातथम् । पादं त्विमं ससंहारं चतुर्थं मुनिसत्तमाः ॥ ५

मनोर्वैवस्वतक्षयेमं सांप्रतस्य महात्मनः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च निसर्गं गृणुत द्विजाः ॥ ६

मन्वन्तराणां संक्षेपं भविष्यैः सह सप्तभिः । प्रलयं चैव लोकानां द्रव्यतो मे निबोधत ॥ ७

एतान्युक्तानि वै सम्यक्सप्तसप्तसु वै मया । मन्वन्तराणि संक्षेपाच्छ्रुणुतानागतानि मे ॥ ८

सावर्णस्य प्रवक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह । भविष्यस्य भविष्यन्ति समासोच्चनिबोधत ॥ ९

अनागताश्च सप्तैव स्मृतास्त्विह महर्षयः । कौशिको गालवश्चैव जामदग्न्यश्च भार्गवः ॥ १०

द्रुपापनो चतिसृश्च ऋषः शारद्वतस्तथा । आत्रेयो दीप्तिर्षाश्चैव ऋष्यशृङ्गस्तु काश्यपः ॥ ११

भारद्वाजस्तथा द्रोणिरश्वत्थामा महायशाः । एते सप्त महात्मानो भविष्याः परमर्षयः ॥ १२

सुतपाश्चाभिमाभाश्च सुराश्चैव गणास्त्रयः । तेषां गणास्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ॥ १३

१ रा. ग. घ. ट. 'तानस्य परस्परम् । तं' । २ रा. ग. घ. ट. एते रा' । ३ ट. 'स्तात्रिवो' । ४ क. ग. निरवा
 ट' । ५ रा. घ. ट. 'स्वते क्ष' । ६ रा. ग. घ. ट. 'स्वतय' । ७ क. घ. ट. 'तिधामिता मे' । ८ क. वरेण्य
 प । ९ रा. ग. घ. 'व पय वरास्य धीमन' । १० रा. 'म । गृण उवाच । श्रु' । ११ ट. 'नं मुषे' । १२ रा. ग. घ.
 ट. 'क्षिणे म' । १३ रा. घ. ट. 'सप्त' । १४ क. ग. 'सप्त निबो' ।

(मन्वन्तरनिसर्गादिक्रमनम्)

नामतस्तु प्रवक्ष्यामि निबोधध्वं समाहिताः । रितस्तपश्च शुक्रश्च घृतिर्ज्योतिष्पभाकरौ ॥ १४
 मभासो भासकृद्दर्भस्तेजोररेदिमर्कतुर्विराद् । अविष्पान्योतनो भानुर्यशः कीर्तिर्विधो घृतिः ॥
 विंशतिः सुतपा ह्येते नामभिः परिकीर्तिताः ॥ १५

प्रभुर्विभुर्विभासश्च जेता हन्ताऽरिहा रितुः । सुमतिः प्रमतिर्दीप्तिः समाख्यातो महो महान् ॥
 देहो मुनिर्नयो ज्येष्ठः समः सत्यश्च विश्रुतः । इत्येते ह्यमिताभास्तु विंशतिः परिकीर्तिताः ॥ १७
 दमोऽदातो विदः सोमो वित्तवैद्यो यमो निधिः । होमं ह्ययं हुतं दानं देयं दाता तपः शपः ॥

ध्रुवं स्थानं विधानं च निर्घमश्चेति विंशतिः । पुरुषा ह्येते समाख्याताः सावर्णेः प्रथमेऽन्तरे ॥
 मारीचस्यैव ते पुत्राः कश्यपस्य महात्मनः । सांमतस्य भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः ॥ २०
 तेपामिन्द्रो भविष्यस्तु वलिर्वरोचनः पुरा । धीरवांश्रौवररीयांश्च निर्मोहः सत्यवांश्चकृती ॥ २१
 चरिष्णुरार्ज्यो विष्णुश्च वाचः सुमतिरेव च । सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नवैव तु ॥ २२

नव चान्येषु वक्ष्यामि सावर्णेश्वान्तरेषु वै । सावर्णमनवश्चान्ये भविष्यो ब्रह्मणः सुताः ॥ २३
 मेरुसावर्णिनस्ते वै हृष्टा ये दिव्यहृष्टिभिः । दक्षस्य ते हि दीहित्राः मियाया दुहितुः सुताः ॥
 महता तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महौजसः । ब्रह्मादिभिस्ते जनिता दक्षेणैव च धीमता ॥ २५
 महलोकगताऽऽर्ह्यैः भविष्या मेरुमाश्रिताः । महाभार्वीस्तु ते पूर्वं जज्ञिरे चाक्षुषेऽन्तरे ॥ २६

अपय ऊचुः—

दक्षेण जनिताः पुत्राः कन्यायामात्मनः कथम् । भवेन ब्रह्मिणा चैव धर्मेण च महात्मनः ॥ २७

सूत उवाच—

अतो भविष्यान्वक्ष्यामि सावर्णमनवस्तु ये । तेषां जन्म प्रभावं च नमस्कृत्य प्रचेतसे ॥ २८

वैवस्वते ह्यपस्पृष्टे किञ्चिच्छ्रेष्ठे च चाक्षुषे । जज्ञिरे मनवस्ते हि भविष्यानागतान्तरे ॥ २९

प्राचेतसस्य दक्षस्य दीहित्रा मनवस्तु ये । सावर्णा नामतः पञ्च चत्वारः परमर्षिजाः ॥ ३०

संज्ञापुत्रस्तु सावर्ण एको वैवस्वतस्तथा । ज्येष्ठः संज्ञासुतो नाम मनुर्वैवस्वतः प्रभुः ॥ ३१

वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्ते समुत्पत्तिस्तयोः शुभा । चतुर्दशैते मनवः कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः ॥ ३२

वेदे श्रुतौ पुराणे च सर्वे ते प्रभविष्णवः । प्रजानां पतयः सर्वे भूतानां पतयः स्थिताः ॥ ३३

तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सर्पर्वता । पूर्णं युगसहस्रं वै परिपाल्या नरेश्वरैः ॥ ३४

प्रजाभिस्तपसा चैव विस्तरं तेषु वक्ष्यते । चतुर्दशैव ते ज्ञेयाः सर्गाः स्वायंभुवादयः ॥ ३५

मन्वन्तराधिकारेषु वर्तन्तेऽत्र सकृत्सकृद् । विनिवृत्ताधिकारास्ते महलोकं समाश्रिताः ॥ ३६

समतीतास्तु ये तेषामष्टौ पृष्ठास्तथाऽपरे । पूर्वेषु सांमतश्चायं शान्तिवैवस्वतः प्रभुः ॥ ३७

* इतः प्रभृति श्लोकद्वयं न विद्यते य पुस्तके । + अत्र सपरिार्यः ।

१ ख. घ. ट. 'करः । प्र' । २ ख ग घ. ट. 'रदिमः कृत' । ३ ख दाहो । ४ ख घ. ट. तारित. सो' ।
 ५ ग. घ. ट. 'वित्त वैयो य' । ६ ख. ग. घ. 'यमाथे' । ७ ग. ट. 'ति. मुवा हो' । ८ घ. ट. 'त्रा. काश्य' । ९ ख.
 घ. ट. 'श्वरैवाथ' । १० ख. घ. ट. 'वान्हाति. च' । ११ ख. ट. 'ज्यो वृष्णु' । १२ ख. घ. ट. 'विष्वन्त' ।
 १३ क. घ. 'व्या द्राक्ष' । १४ घ. ट. 'मेद सा' । १५ ख घ. ट. 'वृता म' । १६ क. 'वातु ते' । १७ क. 'दापथव' ।
 १८ ख. घ. ट. 'हृत्वा प्र' । १९ ख घ ट. 'प्रोक्ता सर्' । २० ख. भूताना । २१ ख. ग घ. ट. 'पतना । पू' । २२ क.
 'न्ते च य' ।

ये शिष्टास्तान्मवक्ष्यामि सह देवर्षिदानवैः । सह प्रजानिसर्गेण सर्वैस्त्वनागतान्द्विजान् ॥ ३८
 वैवस्वतनिसर्गेण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः । अन्यूना नातिरिक्तास्ते यस्मात्सर्वे विवस्वतः ॥ ३९
 पुनरुक्ता बहुत्वार्त्तुं न वक्ष्ये तेषु विस्तरम् । मन्वन्तरेषु भाव्येषु भूतेष्वपि तथैव च ॥ ४०
 कुले कुले निसर्गास्तु तस्माद्भूयो विभागशः । तेषामेव हि सिद्ध्यर्थं विस्तरेण क्रमेण च ॥ ४१
 दक्षस्य कन्या धर्मिष्ठा सुव्रता नाम विश्रुता । सर्वकन्यावर्षिष्ठा तु श्रेष्ठा धर्मपरा सुता ॥
 गृहीत्वा तां पिता कन्यां जगाम ब्रह्मणोऽन्तिके ॥ ४२
 वैराजस्तमुपासीनं धर्मेण च भवेन च । भवधर्मसमीपस्थं दक्षं ब्रह्माऽभ्यभाषत ॥ ४३
 दक्ष कन्या तवेयं वै जनयिष्यति सुव्रत । चतुरो वै मनूनुत्रांश्चातुर्वर्ण्यकराञ्छुभान् ॥ ४४
 ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा दक्षो धर्मो भवस्तदा । तां कन्यां मनसा जग्मुस्त्रयस्ते ब्रह्मणा सह ॥ ४५
 सत्याभिधायारिणां तेषां सद्यः कन्या व्यजायत । सद्यःानुरुकांस्तेषां चतुरो वै कुमारकान् ॥
 संसिद्धाः कार्यकरणे संभूतास्ते श्रियाऽन्विताः । उपभोगसमर्थैश्च सद्योजातैः शरीरकैः ॥ ४७
 ते दृष्ट्वा तान्स्वयं घृत्वा ब्रह्म व्याहारिणस्तदा । संरब्धा वै व्यकर्षन्त मम पुत्रो ममेत्युत ॥ ४८
 अभिधानान्मनोत्पन्नान्चतुर्वै ते परस्परम् । यो यस्य वपुषा तुल्यो भजतां स तु तं सुतम् ॥
 यस्य यः सदृशश्चापि रूपे वीर्यं च नामतः । तं गृह्णातु सुभद्रं वो वर्णतो यस्य यः समः ॥ ५०
 ध्रुवं रूपं पितुः पुत्रः सोऽनुरुध्यति सर्वदा । तस्मादात्मसमः पुत्रः पितुर्मातुश्च वीर्यतः ॥ ५१
 एवं ते समयं कृत्वा सवर्णां जघृहुः सुतान् । * यस्मात्सवर्णास्तेषां वै ब्रह्मादीनां कुमारकाः ॥
 सवर्णा मनवस्तस्मात्सवर्णत्वं हि ते यतः । मननान्मानैर्नाचैव तस्मात्ते मनवः स्मृताः ॥ ५३
 चाक्षुस्पस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वतस्य ह । रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नामाभवत्सुतः ॥ ५४
 भूत्यामुत्पादितो यस्तु भौत्या नौमाभवत्सुतः । वैवस्वतेऽन्तरे राजा द्वौ मनू तु विवस्वतः ॥
 वैवस्वतो मर्तुर्धश्च सावर्णो यश्च विश्रुतः । ज्येष्ठः संज्ञामुतो विद्वान्मनुर्वैवस्वतः मभुः ॥ ५६
 सवर्णायाः सुतश्चान्यः स्मृतो वैवस्वतो मनुः । सवर्णा मनवो ये च चत्वारस्तु महर्षिजाः ॥
 तपसा संभृतात्मानः स्वेषु मन्वन्तरेषु वै । भविष्येषु भविष्यन्ति सर्वकार्यार्थसाधकाः ॥ ५८
 प्रथमं मेरुसावर्णेर्दक्षपुत्रस्य वै मनोः । पुत्रा मरीचिगर्भाश्च सुशर्माणश्च ते त्रयः ॥
 संभृताश्च महात्मानः सर्वे वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ५९
 दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । भविष्यस्य भविष्यस्तु एकैको द्वादशो गंजः ॥ ६०
 ऐश्वर्यसंग्रहो राहो वाहुवशस्तथैव च । पौरा द्वादश विज्ञेया उत्तरास्तु निबोधत ॥ ६१

* इतः प्रकृति मनवः स्मृता इत्यन्तमन्यो ग पुत्रके नास्ति ।

१ ग. ग. ट. 'दास्ते प्र' । २ रा. ग. घ. ङ. 'वास्ताना' । ३ रा. ग. घ. ट. 'अनूनाति' । ४ क. 'सु वक्ष्ये
 नते' । ५ क. 'दि गिद्यर्थ' । ६ घ. 'विरिष्ठा तु' । ७ रा. तु ज्येष्ठा या मारिणि मु' । ग ट. तु ज्येष्ठा या मारिणा
 मु' । घ. त ज्येष्ठा या शीला स्मृता । ८ ग. ग. घ 'जल्पम्' । ९ रा. भव प' । १० क. 'मता । च' । ११ रा. ग.
 घ. ट. 'भोगसम' । १२ क. 'य जायते । ए' । ग. ट. 'य जे नतः । ए' । १३ ग. घ. ट. 'र्यं न तेषु तत्' । म' ।
 १४ रा. भव प' । १५ रा. घ. ट. नाम कः मु' । १६ रा. 'सुव्रतः सा' । १७ ग. घ. ट. सावर्णा । १८ रा. ग.
 घ. ट. 'विपुष्प' । १९ ग. ग. ट. मनो । ए । २० ग 'ही रागो ता' । घ. 'ही रेवे म' । २१ घ. परत ।

(मन्वन्तरानिसर्गादिक्रयणम्)

वाजियो वाजिजिघैव प्रभूतिश्च ककुच्चया । दधिक्रावायपक्षाश्च मणीतो विजयो मधुः ॥ ६२
 तेजस्मान्मयवो (१) द्रौ तु द्वादशैते मरीचयः । सुशर्मा(र्म)णस्तु वक्ष्यामि नामतस्तु निवोधत ॥ ६३
 वर्णस्तथाऽप्यङ्गविधौ मुरण्यो ब्रजनो मतः । अमितो द्रवकेतुश्च जम्भोस्थ्याजस्रशक्रकाः ॥ ६४
 सुनेमिर्द्युतपार्श्वैव सुशर्माणः प्रकीर्तिताः । तेषामिन्द्रस्तदा भाव्यो ह्यद्भुतो नाम नामतः ॥ ६५
 स्कन्दः सोमप्रतीकाशः कार्तिकेयस्तु पावकः । मेघातिथिश्च पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च ॥
 ज्योतिष्मान्भागवश्चैव घृतिमानङ्गिरास्तथा । वसितश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः ॥ ६७
 सुतपाः पौलञ्चश्चैव सप्तैते रोहितान्तरे । घृतिकेतुर्दाप्तिकेतुशापहस्ता निरामयः ॥ ६८
 पृथुश्रवास्तथाऽनीको भूरिद्युन्नो बृहद्रथः । प्रथमस्य तु सावर्णेर्नैव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥ ६९
 दशमे त्वथ पर्याये धर्मपुत्रस्य वै मनोः । द्वितीयस्यै तु सावर्णेर्भाव्यस्यैवान्तरे मनोः ॥ ७०
 सुखामना विरुद्धाश्च द्वावेव तु गणौ स्मृतौ । त्विषिवन्तश्च ते सर्वे शतसंख्याश्च ते समाः ॥
 प्रार्णानायच्छतः प्रोक्ता ऋषिभिः पुरुषेषु वै । देवास्ते वै भविष्यन्ति धर्मपुत्रस्य वै मनोः ॥
 तेषामिन्द्रस्तथा विद्वान्भविष्यः शान्तिरुचयते । हविष्मान्पौलहः श्रीमान्सुकीर्तिश्चापि भार्गवः ॥
 आपोमूर्तिस्तथाऽऽत्रेयो वसिष्ठश्चापि यः स्मृतः । पौलस्त्यः प्रतिपश्चापि नाभागश्चैव कौशयपः ॥
 अभिमन्युश्चाङ्गिरसः सप्तैते परमर्षयः ॥ ७४
 सुक्षेत्रश्चोत्तमोजाश्च भूरिपेणश्च वीर्यवान् । क्षतानीको निरमित्रो वृषसेनो जयद्रथः ॥ ७५
 भूरिद्युन्नः सुवर्चाश्च दशैते मानवाः स्मृताः । एकादशे तु पर्याये सावर्णे वै तृतीयके ॥ ७६
 निर्माणरतयो देवाः कामजा वै मनोजवाः । गणास्त्वैते त्रयः ख्याता देवतानां महात्मनाम् ॥
 एकैकांश्चैतस्तेषां गणास्तु त्रिदिवीकसाम् । मासस्याहानि त्रिंशत्तु यानि वै क्रवयो विदुः ॥
 निर्माणरतयो देवा रात्रयस्तु विहंगमाः । गणास्ते वै त्रयः प्रोक्ता देवतानां भविष्यति ॥ ७९
 मनोजवा मुहूर्तास्तु इति देवाः प्रकीर्तिताः । एते हि ब्रह्मणः पुत्रा भविष्या मैनवः स्मृताः ॥
 तेषामिन्द्रो वृषो नाम भविष्यः सुरराट्मतः । तेषां सप्तर्षयश्चापि कीर्त्यमानान्निवोधत ॥ ८१
 हविष्मान्काश्यपश्चापि वपुष्मान्यथ भार्गवः । वारुणिश्चैव चाऽऽत्रेयो वैसिष्ठो भग एव च ॥
 पुष्टिश्चाङ्गिरसो ज्ञेयः पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पौलहो ह्यग्नितेजाश्च देवा ह्येकादशेऽन्तरे ॥ ८३
 सर्ववैगः सुधर्मा च देवानीकः पुरोवहः । क्षेमधर्मा गृहेपुश्च आदर्शः पौण्ड्रको मतः ॥ ८४
 सावर्णस्य तु ते पुत्राः प्राजापत्यस्य वै मनोः । द्वादशे त्वथ पर्याये रुद्रपुत्रस्य वै मनोः ॥ ८५
 चतुर्थं क्रतुसावर्णे देवास्तस्यान्तरे शृणु । पञ्चैव तु गणाः प्रोक्ता दे(र्दे)वतानामनागताः ॥ ८६

१ ग. घ. ड. 'कावपि प' । २ ख ग. ड. 'धुः । उतस्मान्मय वीद्री । ३ ग. ड. 'थाऽथयविश्च मुर' । घ. 'थाऽ-
 थयर्षिष्ठ नुर' । ४ ख. अस्तितो । ग. आमितो । ५ ड. 'सुनोविपुत्रयथे' । ६ ख. घ. घ. 'मिपुत्रयथे' । ७ ख. ग. घ. ड.
 'सुधर्मा' । ८ ग. घ. ड. 'स्कन्दोऽसी मां प्रतीयो वै का' । ९ क 'वकः । मायाति । १० ग. घ. ड. वकिः । मे' । १० ख.
 घ. ड. 'सिनथे' । ११ ख. ड. 'हितेऽन्त' । १२ क. 'था नाको । १३ ड. 'द्वद्रवः । प्र' । १४ ख. 'स्य तदा पादे
 भाव्य' । १५ ख. मुधामानो वि' । ग. घ. सुतं मनो वि' । ड. सुखमनो वि' । १६ ख. ग. घ. ड. 'णाना यच्छतं
 प्रोक्तमृषि' । १७ ख. ग. घ. ड. 'लस्त्योऽप्र' । १८ ग. घ. ड. वश्यणः । १९ क. 'कैक त्रिस' । २० ग. घ. ड. मानवाः ।
 २१ घ. 'वः । वरुणथे' । २२ ख. ग. घ. ड. वसिष्ठो । २३ ख. ग. घ. 'शो नप । २४ ख. च । देवाथा' । घ. ड.
 च । मुष्टि' । २५ घ. 'मिरेताथ । २६ ख. घ. ड. 'वैत्रग । २७ घ. 'क्षेत्र' ।

हरिता रोहिताथैव [* देवाः सुमनसस्तथा । सुकर्माणः सुपर्वाराश्च देवगणाः स्मृताः ॥ ८७]
 ब्रह्मणो मानसा ह्येत एकेको दशको गणः । अरुन्तिजो हविश्चैव] विद्वान्यश्च सहस्रशः ॥ ८८]
 पर्वतानुचरश्चैव अपोऽगुश्च मनोजवः । ऊर्जा स्वाहा स्वधा तारा दशैते हरिताः स्मृताः ॥ ८९]
 तपोजानिर्भृतिश्चैव वाचा बन्धुश्च यः स्मृतः । रजश्चैव तु राजश्च स्वर्णपादस्तथैव च ॥ ९०]
 व्यष्टिर्विधिश्व वै देवो दशैते रोहिताः स्मृताः । उपिताद्यास्तु ये देवास्त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥ ९१]
 देवान्सुमनसो विद्धि सुकर्माणो निबोधत । सुपर्वा हृषभः पृष्टः कृपिष्ठुम्भौ विपश्चितः ॥ ९२]
 विक्रमश्च क्रमश्चैव निभृतः कान्त एव च । एते सुकर्माणो देवा सुतांथैषां निबोधत ॥ ९३]
 र्वर्षोदितस्तथा जिष्टो वर्चस्वी घृतिमान्हविः । शुभो हविष्कृतात्प्राप्तिर्व्यापृथो दशमस्तथा ॥ ९४]
 सुपारा मानताश्च गणा स्त्वेते देवा वै संप्रकीर्तिताः । तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महायशोः
 कृतिर्वसिष्ठपुत्रस्तु आत्रेयः सुतथास्तथा । तपोमूर्तिश्चाङ्गिरसस्तपस्वी काश्यपस्तथा ॥ ९५]
 तपोऽश्वयानः पौलस्त्यः पुलहश्च तपोरतिः । भार्गवः सप्तमस्त्वेषां विज्ञेयस्तु तपोमतिः ॥ ९६]
 एते सप्तर्षयः सिद्धा अन्ये सावर्णिकेऽन्तरे । देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥ ९७]
 मित्रैवान्मित्रविन्दुश्च मित्रसेनो ह्यमित्रैर्हा । मित्रत्राहुः सुवर्चाश्च द्वादशैते मनोः सुताः ॥ ९८]
 त्रयोदशे तु पर्याये र्भाष्या रौच्यान्तरे पुनः । त्रय एव गणाः प्रोक्ता देवानां तु स्वयंभुवा ॥ ९९]
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्रास्ते हि सर्वे महात्मनः । सुत्रामाणः सुधर्माणः सुकर्माणश्च ते त्रयः ॥ १००]
 त्रिदशानां गणाः प्रोक्ता भविष्याः सोमपायिनः । त्रयस्त्रिंशद्देवतांथाः प्राभविष्यन्त याज्ञिकैः ॥ १०१]
 आज्येन पृषदाज्येन ब्रह्मश्रेष्ठेन चैव हि । देवैर्देवास्त्रयस्त्रिंशत्पृषदत्वेन निबोधत ॥ १०२]
 सुत्रामाणः प्रयाज्यास्तु आज्यपा नाम सांप्रतम् । सुकर्माणोऽनुयाज्यास्तु पृषदाज्याशिनस्तु ये ॥ १०३]
 उपयाज्याः सुधर्माण इति देवाः प्रकीर्तिताः । दिवस्पतिर्महासत्त्वस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥ १०४]
 पुलहात्मजपुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः । अङ्गिराश्चैव घृतिमान्पौलैस्त्यः पथ्यत्रास्तु सः ॥ १०५]
 पौलहस्तत्त्वदर्शा च भार्गवश्च निरुत्सकः । निष्कम्पस्तथाऽऽत्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा ॥ १०६]
 स्वरूपश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु त्रयोदशे । चित्रसेनो विचित्रश्चैव तपोधर्मधृता भवः ॥ १०७]
 अनेकस्रैर्वदश्च सुरसो निर्भयः पृथः । रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा ह्यन्तरे तु त्रयोदशे ॥ १०८]
 चतुर्दशे तु पर्याये भौतस्याप्पन्तरे मनोः । देवतानां गणाः पञ्च प्रोक्ता ये तु भविष्यति ॥ ११०]

* धनुधिहान्तर्गतप्रनयो ग. पुस्तके नास्ति ।

१ प. 'पार्थिव' । २ म. घ. ह. अर्वा तेजो । ३ क. हरिश्चै । ४ म. ग. घ. 'र्वतोऽनु' । ५ स. ग. घ. ट. अपानु' । ६ म. घ. घ. देवाः सु' । ७ ग. घ. ह. 'पुष्टो वि' । ८ क. वयोदि' । ९ क. हरिः । १० ट. 'या । सपारामागतस्त्वे' । ११ ग. सुपरामानस्त्वे' । १२ स. घ. ट. 'शाः । घृति । १३ स. ग. घ. ट. 'तपस्त' । १४ ग. ह. 'था । तेषां सु' । १५ ग. घ. घ. ट. तपावृतिः । १६ घ. 'प्रमात्रामित्रयन्धुर्मित्रते' । १७ ट. 'प्रवान् । मि' । १८ म. भाष्यान्तरे मनोः । प्र' । घ. ट. भाष्ये 'रौच्येन' । १९ स. घ. 'याः प्रविभाष्यत या' । ग. ह. या प्रविभज्यत या' । २० ग. ट. 'भ्रेत नयेव ट । दे' । २१ क. आऽज्यास्तु सां । २२ स. घ. ट. 'रत्स्वोपप्ययास्तुयः । र्वा' । २३ स. घ. ट. या 'पुष्पाध' । २४ म. घ. ह. 'दश । मि' । २५ स. घ. ह. 'थ मय' । २६ स. ग. घ. ह. 'प्र पृष्ट' । २७ स. ग. घ. ट. 'र्भयो टः री' । २८ स. घ. ट. भौतस्या' ।

(मन्वन्तरमित्तगोदिकथनम्)

चाक्षुपाश्च कनिष्ठश्च पवित्रा भाजरास्तथा । ऋषाचावृद्धाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥ १११
 +अपरा(परांथा)पि मनोः सूनन्सप्तैतान्विद्धि चाक्षुपात्तृहदाद्यानि सामानि कनिष्ठान्सप्त तान्विद्धुः
 सप्त लोकाः परित्रास्ते भाजिरः सप्त सिन्धवः ॥ ११२

वाचावृद्धानृषीन्विद्धि मनोः स्वार्थं भुवस्य वै । सर्वे मन्वन्तरेन्द्राश्च विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥
 तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः । त्रैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
 सर्वशः स्वैर्गुणैस्तानि इन्द्रास्तेऽभिभवन्ति वै ॥ ११४

भूतापवादिनो हृष्टा मध्यस्था भूतवादिनः । भूतानुवर्गदिनः सक्तास्त्रयो वेदाः प्रवादिनाम् ॥
 अग्निध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधश्च यः । भार्गवो शशिव्राहुश्च शुचिराक्षिरसस्तथा ॥
 ओजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥ ११६
 सौवर्णा मनवो ह्येते चत्वारो ब्रह्मणः सुताः । एको वैश्वतश्चैव सावर्णो मनुरुच्यते ॥ ११७
 राँच्यो भौत्यश्च यौ तौ तु मनोः पौलहभार्गवी । भौत्यस्यैवाऽऽधिपत्ये तु पूर्णः कल्पस्तु पूर्णतेऽ

सूत उवाच—

निःशेषेषु च सर्वेषु तदा मन्वन्तरेऽपि । अन्तेऽनेकयुगे तस्मिन्क्षीणे संहार उच्यते ॥ ११८
 सप्तैते भार्गवा देवा अन्ते मन्वन्तरे तदा । भुक्त्वा त्रैलोक्यमध्यस्था युगारुणां श्वेकसप्तमित् ॥
 पितृभिर्भुविभ्यैव सार्धं सप्तर्षिभिस्तु ये । यज्वानश्चैव तेऽप्यन्ये तैर्द्रकाश्चैव तैः सह ॥ १२१
 महर्लोकं गमिष्यन्ति त्यक्त्वा त्रैलोक्यमीश्वराः । ततस्तेषु गतेषुर्ध्वं क्षीणे मन्वन्तरे तदा ॥
 अनाधारमिदं सर्वं त्रैलोक्यं वै भविष्यति ॥ १२२

ततः स्थानानि शून्यानि स्थानिनां तानि वै द्विर्जाः । भ्रष्टैर्ध्वयन्ति विमुक्तानि ताराकक्षग्रहैस्तथा
 ततस्तेषु व्यतीतेषु त्रैलोक्यस्येश्वरेऽपि । सेन्द्रास्तेषु महर्लोकं यस्मिंस्ते कल्परासिनः ॥ १२४
 जितायाश्च गणा ह्यत्र चाक्षुपान्ताश्चतुर्दश । मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवास्ते वै महौजसः ॥ १२५
 ततस्तेषु गतेषुर्ध्वं सायो(यु)ज्यं कल्पवासिनाम् । समेत्य देवास्ते सर्वे प्राप्ते संकलने तदा ॥ १२६
 महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश । सशरीराश्च श्रूयन्ते जनलोकं सहातुगाः ॥ १२७
 एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोकान्जने प्रति । भूतादिष्ववशिष्टेषु स्थावरान्तेषु चाप्युत ॥ १२८
 शून्येषु लोकस्थानेषु महान्तेषु भूरादिषु । देवेषु च गतेषुर्ध्वं सायो(यु)ज्यं कल्पवासिनाम् ॥ १२९
 संहृत्य तांस्ततो ब्रह्मा देवार्षिपितृदानवान् । संस्थापयति वै सर्गं महदृष्ट्या युगक्षये ॥ १३०
 चतुर्गुणसहस्रान्तमहर्षेन्द्रक्षणां विदुः । =रात्रिं युगसप्तान्तामहोरात्रविदो जनाः ॥ १३१
 नैमित्तिकः प्राकृतिको यश्चैवाऽऽत्यन्तकोऽर्धतः । त्रिविधः सर्वभूतानामित्येष प्रतिसंहरः ॥

* इत आरभ्य विद्धि चाक्षुयानिल्यन्तग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + एतदर्थं यानि सप्त तांस्तान्भागान्विद्धि
 चाक्षुपसप्तैतानि क. पुस्तके । ग. द. पुस्तकयोरेतदर्थं मुद्रितमस्ति । × अत्रावायसमाप्तिः. ख. पुस्तके । = इत
 आरभ्य प्रतिपहर इत्यन्तग्रन्थो इ. पुस्तके नास्ति ।

१ ख घ द. 'विरिदि' । २ क सवर्णा । ३ ख द. 'सर्गयस्तु' । ४ क तद्भ्राता । ५ ख ग. घ. द.
 नि मुद्राभि ह्या । ६ ख. ग घ द. तदा । ७ ख ग. घ द. 'यन्ते वि' । ८ ख. ग द. 'स्ते देवा प्राप्ते सना' ।
 ९ द. 'कायन' । १० ख. 'पु भवादि' । ग घ. द. 'पु भवादि' । ११ क 'ये तत्र युग' । ग. घ. 'ये चातु' ।

ब्राह्मो नैपित्तिकस्तस्य कल्पदाहः प्रसंयमः । प्रतिसर्गे तु भूतानां प्राकृतेः करणक्षयः ॥ १३५
 ज्ञानाच्चाऽऽत्यन्तिकः प्रोक्तः कारणानामसंभवः । ततः संहृत्य तान्ब्रह्मा देवाँस्त्रैलोक्यवासिनः ॥
 अहरन्ते प्रकुरुते सर्गस्य प्रलयं पुनः । सुपुप्सुर्भगवान्ब्रह्मा प्रजाः संहरते तदा ॥ १३६
 ततो युगसहस्रान्ते संप्राप्ते च युगक्षये । तत्राऽऽत्मस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रपेदे सः प्रजापतिः ॥ १३७
 तदा भवत्यनाद्यष्टिस्तदा सा शतवार्षिकी । तथा योन्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले ॥ १३७
 तान्येवात्र प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च । सप्तत्रिंशत्परयो भूत्वा उदतिष्ठद्भिभावसुः ॥ १३८
 असह्यरश्मिर्भगवान्पिवन्नम्भो गभास्तिभिः । हरिता रश्मयस्तस्य दीप्यमानास्तु सप्तभिः ॥ १३९
 भूय एव विवर्तन्ते व्यामुवन्तो वैन शनैः । भूमिं काष्ठं धनं तेजो भृशमद्भिस्तु दीप्यते ॥ १४०
 तस्माद्दुदकं सूर्यस्य तपतोऽति हि कथ्यते । नाद्यष्ट्या ऋतपते सूर्यो नाद्यष्ट्या परिविप्यते ॥ १४१
 नाद्यष्ट्या परिचिन्वन्ति वारिणा दीप्यते रविः । तस्मादपः पिवन्त्यो वै दीप्यते रविरम्बरे ॥ १४२
 तस्य ते रश्मयः सप्त पिवन्त्यम्भो महार्णवात् । तेनाऽऽहारेण संदीप्ताः सूर्याः सप्त भवन्त्युत ॥
 ततस्ते रश्मयः सप्त सूर्यभूताश्चतुर्दिशम् । चतुर्लोकमिमं सर्वं दहन्ति शिखिनस्तदा ॥ १४४
 प्रामुवन्ति च भाभिस्तु ऊर्ध्वं चाधश्च रश्मिभिः । दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्तामिप्रतापिनः ॥
 ते वारिणो च संदीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः । खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्देहन्तो वसुंधराम् ॥ १४६
 ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुंधरा । साद्रिनयर्णवा पृथ्वी विस्तेहा समपद्यत ॥ १४७
 दीप्ताभिः संतताभिश्च चित्राभिश्च समन्ततः । अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक् संरुद्धं सूर्यरश्मिभिः ॥ १४८
 सूर्याग्नीनां प्रवृद्धानां संसृष्टानां परस्परम् । एकत्वमुपयातानामेकज्वालं भवत्युत ॥ १४९
 सर्वलोकप्रणोशं च सोऽग्निर्भूत्वा तु मण्डली । चतुर्लोकमिदं सर्वं निर्देहत्याशु तेजसा ॥ १५०
 ततः प्रलीयते सर्वं जङ्गमं स्यावरं तदा । निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्मपृष्ठसमा भवेत् ॥ १५१
 अम्बरीपमिवाऽऽभाति सर्वं भारिपितं जगत् । सर्वमेव तदाऽर्चिभिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥
 पाताले यानि सत्त्वानि महोदधिगतानि च । ततस्तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥
 द्वीपाश्च पर्वताश्चैव वर्षाण्यथ महोदधिः । सर्वं तद्भस्ममाचक्रे सर्वात्मा पावकस्तु सः ॥ १५४
 समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वतः । पिवन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितो ज्वलन् ॥
 ततः संवर्तकः शैलानतिक्रम्य महान्स्थया । लोकान्संहरते दीप्तो घोरः संवर्तकोऽनलः ॥ १५६
 ततः स पृथिवीं भिन्त्वा रसातलमशोषयत् । निर्देह्य तांस्तु पातालाद्वागलोकमथादहत् ॥ १५७
 अधस्तात्पृथिवीं दग्ध्वा ऊर्ध्वं स दहते दिवम् । योजनानां सहस्राणि अयुतान्यवुद्दानि च ॥
 उदतिष्ठच्छिद्यस्तस्य वद्व्यपः संवर्तकस्य तु । गन्धर्वाश्च पिशाचाश्च समहोरगराक्षतान् ॥
 तदा दहति संदीप्तो गोलकं चैव सर्वशः ॥ १५९

* अत्राऽऽग्नेपदमार्थम् ।

१ घ. 'तः कार' । २ घ. 'नः' । दिनान्तरे प्र' । ३ घ. प. ह. यान्यल' । ४ घ. प. ह. 'ततिः । भू' ।
 ५ घ. ग. प. ह. व' । ६ घ. भूमिकाष्ठे घ' । ७ घ. ग. काष्ठे घ' । ८ घ. 'स्मारिच्यः स्थितः सूर्यस्तपतीति । ह.
 'स्माद्भूतः सूर्यस्य रश्मि' । ९ घ. ग. प. ह. न्वन्ते घ' । १० घ. 'दीतिः सूर्यः सप्त भवत्युत' । ११ घ. प.
 'ना संसृष्टी' । १२ घ. प. ह. 'पृथि निरे' । १३ घ. संसृष्टा' । १४ घ. प. ह. 'पाशु खं' । १५ घ. ग. ह. 'दीने
 मन्निगद्भने स्यापरे ते' । १६ घ. प. 'रिप' । ह. 'रिपदं ज' । १७ घ. 'नि भूयानि ।

(मन्वन्तरानिसर्गादिकथनम्)

भूलोकं तु भुवलोकं स्वलोकं च महस्तथा । घोरो दहति कालामिरेवं लोकचतुष्टयम् ॥ १६०
व्याप्तेषु तेषु लोकेषु तिर्यगूर्ध्वमथामिना । तत्तेजः समनुभासं कृत्स्नं जगदिदं शनैः ॥

अयोशुडनिभं सर्वं तदा ह्येवं प्रकाशते ॥ १६१

ततो गजकुलाकारास्तडिद्भिः समलंकृताः । उत्तिष्ठन्ति तदा घोरा व्योम्नि संवर्तका घनाः ॥

केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः, केचिद्द्वैदूर्यसंकाशा इन्द्रनीलनिभाः परे ॥ १६३

शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जाल्यङ्गननिभास्तथा । धूम्रवर्णा घनाः केचित्केचित्पीताः पयोधराः ॥

केचिद्रासभवर्णाभा लक्षारक्तनिभास्तथा । मनःशिलाभास्त्वपरे कपोताभास्तथाऽम्बुदाः ॥

इन्द्रगोपनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥ (* केचित्पुरधराकाराः केचिद्रजकुलोपमाः ॥

केचित्पर्वतसंकाशाः केचित्स्यलनिभा घनाः) । कुण्डागारनिभाः केचित्केचिन्मीनकुलोपमाः ॥

वहुरुपा घोररूपा घोरस्वरानिनादिनः । तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभःस्थलम् ॥ १६८

ततस्ते जलदा घोरा राविणो भास्करात्मिकाः । सप्तथा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत ॥ १६९

ततस्ते जलदा वर्षे मुद्यन्ति च महीवत् । सुयोरमशिवं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥ १७०

प्रवृष्टैश्च तथाऽत्यर्थं वारिभिः पूर्यते जगत् । अग्निस्तेजोऽभिभूतं च तदाऽग्निः प्रविशत्यपः ॥

नष्टे चाग्नौ वर्षशते पयोदाः पाकसंभवाः । गुावर्षन्ति जगत्सर्वे बृहज्जलपरिस्रवैः ॥ १७२

धारामिः पूरयन्तीमं चोद्यमानाः स्वर्गभुवा । अन्ये तु सलिलौघैस्तु वेलामभिवन्त्यपि ॥

साद्रिद्वीपान्तरं पृथ्वी अग्निः संछायते तदा ॥ १७३

तस्य वृष्ट्या च तोषं तत्सर्वं हि परिमण्डितम् । प्रविशत्युदधौ विषाः पीतं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥

आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमग्नेषु तिष्ठति । पुनः पतति तद्गमौ तेन पूर्यन्ति चार्णवाः ॥ १७५

ततः समुद्राः स्वां वेलाम् परिक्रामन्ति सर्वशः । पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही च,प्सु निमज्जति ॥

ततस्तु सहस्रोर्द्धन्तिः पयोदांस्तान्नभस्तले । संवेष्टयति घोरात्पा दिवि वायुः समन्ततः ॥ १७७

तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे । पूर्णे युगसहस्रे वै निःशेषः कल्प उच्यते ॥ १७८

अयाम्भसा वृते लोके माहुरेकार्णवं बुधाः । अयं भूमितलं खं च वायुश्चैकार्णवे तदा ॥

नष्टे भावेऽवलीनं तस्माद्भापत न किञ्चन ॥ १७९

पाथिवास्त्वथ सामुद्रा आपो हैमाश्च सर्वशः । प्रसरन्त्यो ब्रजन्त्येकं सलिलारुपां भजन्त्युत ॥

आगतागतिकं चैव तदा तत्रसलिलं स्मृतम् । प्रच्छाद्य तिष्ठति महीमर्णवार्णवं च तज्जलम् ॥

आभान्ति यस्मात्ता भाभिर्भाशब्दो व्याप्तिदीप्तिषु । भस्म सर्वमनुभाप्य तस्माद्भ्रमो निरुच्यते

नानात्वे चैव शीघ्रे च धातुर्वै अर उच्यते । एकार्णवे तदाऽऽपो वै न शीघ्रास्तेन ता नराः ॥

* धनुषिहान्तर्गतमन्वो ग. पुस्तके नास्ति ।

१ क. भोरे । २ ख. ग. घ. ङ. 'प्राप्य ह्यौ । ३ ख. पुनः । ४ घ. तत्रम् । ५ ख. ग. ङ. 'विन्मनः दिव्यनिभास्तथा ।
षारवनिभाः केचिद्' । ५ ख. 'नाः । क्रोडागा । घ. ना. । बृहागा । ङ. 'नाः । कृतागा' । ६ क. 'रा नरिना भा' ।
७ क. मदीममम् । मु' । ८ ख. बायुना । ग.प. ङ. वारिणा । ९ क. 'भि. प्रापि' । १० ख. घ. ङ. 'विगते । ११ ख. ग.
घ. ङ. 'मन्वे ज' । १२ ख. घ. ङ. 'न्तरा वृष्टिमग्निः । १३ घ. ङ. दृष्टवा । १४ क. 'सन्तानयो' । १५ ख. ग. घ. ङ.
'निर्गते । १६ ख. 'हे ऽलीनवर्त्यं त' । ग.ङ. 'द्विऽमवेऽली' । घ. 'हे ऽलीनवर्त्यं तत्र महा' । १७ ङ. 'दां मरुज्' ।

तस्मिन्पुगसहस्रान्ते दिवसे ब्रह्मणो गते । तावन्तं कालमेवं तु भवत्येकार्णवं जगत् ॥
 तदा तु सर्वव्यापारा निवर्तन्ते प्रजापतेः ॥ १८४
 एवमेकार्णवे तस्मिन्नेष्टे स्थावरजङ्गमे । तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ १८५
 सहस्रशीर्षा सुमनाः सहस्रपात्सहस्रचक्षुर्वदनः सहस्रवाक् ।
 सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापतिस्त्रयीपथी यः पुरुषो निरुच्यते ॥ १८६
 आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता अपूर्व एकः प्रथमस्तुरापाद् ।
 हिरण्यगर्भः पुरुषो महाव्यै संपद्यते वै तमसैः परस्तात् ॥ १८७
 चतुर्युगसहस्रान्ते सर्वतःसलिलाद्भुते । सुषुप्सुरप्रकाशां स्वां रात्रिं तु कुरुते प्रभुः ॥ १८८
 चतुर्विधा यदा शेते प्रजाः सर्वाण्डमण्डिताः । पश्यन्ते तं महात्मानं कालं सप्त महर्षयः ॥ १८९
 जनलोकं विवर्तन्तस्तपसा लब्धचक्षुषः । भृगवादयो महात्मानः पूर्वं व्याख्यातलक्षणाः ॥ १९०
 सत्यादीन्सप्त लोकान्यै ते हि पश्यन्ति चक्षुषा । ब्रह्माणं ते तु पश्यन्ति महाब्राह्मीषु रात्रिषु ॥
 सप्तर्षयः प्रपश्यन्ति सुप्तकालं स्वरात्रिषु । कल्पानां परमेष्ठित्वात्समादायः स पठ्यते ॥ १९२
 स क्षिप्वा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः । एवमावेशयित्वा तु स्वात्मन्येव प्रजायते ॥ १९३
 अथाऽऽत्मनि महातेजाः सर्वमादाय सर्वकृत् । तर्तः स वसते रात्रिं तमस्येकार्णवे जले ॥ १९४
 ततो रात्रिक्षये प्राप्ते मतिबुद्धः प्रजापतिः । मनः सितक्षया युक्तं सर्गाय निदधे पुनः ॥ १९५
 एवं सलोके निर्द्वेषे उपशान्ते प्रजापतौ । ब्रह्मनैमित्तिके तस्मिन्कल्पिते वै प्रसंयमे ॥ १९६
 देहैर्धियोगः सत्त्वानां तस्मिन्वै कृत्स्नशः स्मृतः । ततो दग्धेषु भूतेषु सर्वेष्वदित्यरश्मिभिः ॥
 देवर्षिभनुवर्षेषु तस्मिन्संकलने तदा ॥ १९७
 गन्धर्वादीनि सत्त्वानि पिशाचान्तानि सर्वशः । कल्पेदावप्रतप्तानि जनमेवाऽऽश्रयन्ति वै ॥ १९८
 तिर्यग्योनीनि सत्त्वानि नारकेराणि यान्यपि । तदा तान्यपि दग्धानि धूतपापानि सर्वशः ॥
 जने तान्युपपद्यन्ते यावत्संप्लवते जगत् ॥ १९९
 व्युष्टायां तु रजन्यां तु ब्रह्मणेऽव्यक्तयोनये । जायन्ते हि पुनस्तानि सर्वभूतानि कृत्स्नशः ॥
 ऋषयो मनवो देवाः प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः । तेषामपीह सिद्धानां निधनोत्पत्तिरुच्यते ॥ २०१
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन्दुदयास्तमनं स्मृतम् । तथा जन्म निरोधश्च भूतानामिह दृश्यते ॥ २०२
 आभूतसंप्लवात्समाद्भवः संसार उच्यते । यथा सर्वाणि भूतानि जायन्ते हि वर्षास्त्रिवह ॥ २०३
 स्यावरादीनि सत्त्वानि कल्पे कले तथा प्रजाः । यथार्ताष्टतुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पथेषु ॥ २०४
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माचारात्रिषु । मत्याहारे च सर्गे च गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
 अनिष्क्रमन्ते विद्यन्ते च प्रजाकारं प्रजापतिम् । ब्रह्माणं सर्वभूतानि महायोगं मद्देश्वरम् ॥
 संसृष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः । व्यक्ताव्यक्तौ महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥

* अत्राऽऽत्मने पदमर्थम् ।

१ क 'पथि य.' २ ख. घ. ड. 'सः पु' ३ क 'स. 'लिट्' ४ घ. ड. 'ल मुसं मं' ५ ग. ड. 'लोके वि' ६ क. घ. ड. यथा ७ क. जायतिः । अ' ८ क. घ. तवते व' ९ ख. ग. घ. संसृष्ट' । १० ख. 'दृश्यन्ते च प्र' ११ क. ड. 'विपुन' १२ ख. 'ब्रह्मणेऽव्यक्तजननः । जा' १३ ख. ग. घ. ड. नि नियमा-
 न्तो कर्तव्य' ।

(मन्वन्तरभिसर्गादिकथनम्)

- येनैव सृष्टा प्रथमं प्रयाता आपो हि मार्गेण महीतलेऽस्मिन् ।
पूर्वप्रयातेन तथा ह्यपोऽन्यास्तेनैव तेनैव तु संग्रजन्ति ॥ २०८
- यथा शुभेन त्वशुभेन चैव तत्रैव तत्रैव विवर्तमानाः ।
मर्त्यास्तु देहान्तरभावितत्वाद्द्रवैर्बशादूर्ध्वमधश्चरन्ति ॥ २०९
- ये चापि देवा मनवः प्रजेशा अन्येऽपि ये स्वर्गगताश्च सिद्धाः ।
तद्भाविताख्यातिवशाच्च धर्म्याः पुनर्निसर्गेण भवन्ति सत्त्वाः* ॥ २१०
- अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कालमाभूतसंप्लवम् । मन्वन्तराणि यानि स्युर्व्याख्यातानि मया द्विजाः ॥
सह प्रजानिसर्गेण सह देवैश्चतुर्दश ॥ २११
- स युगारूयासहस्रं तु सर्वाण्येवान्तराणि वै । अस्याः सहस्रे द्वे पूर्णे निःशेषः कल्प उच्यते ॥
एतद्ब्राह्मर्षद्वयं तस्य संख्यां निबोधत । निमेषस्तुल्यमात्रा हि कृतो लघ्वक्षरेण तु ॥ २१३
- मानुपाक्षिनिमेषास्तु काष्ठा पञ्चदश स्मृता । लवः क्षणास्तु पञ्चैव विशत्कोष्ठा तु ते त्रयः ॥
भैरव्यः सप्तोदकाथैर्वं साधिकास्तु लवः स्मृतः । लवास्त्रिंशत्कला ज्ञेया मुहूर्तास्त्रिंशतः कलाः ॥
मुहूर्तास्तु पुनस्त्रिंशद्दहोरात्रमिति स्थितिः । अहोरात्रं कलानां तु द्वयधिकानि शतानि पट् ॥
ताश्चैव संख्यया ज्ञेयं चन्द्रादित्यगतिर्यथा । निमेषा दश पञ्चैव काष्ठास्तास्त्रिंशतः कला ॥ २१७
- त्रिंशत्कला मुहूर्तस्तु दशभागः कला स्मृता । चत्वारिंशत्कलानां तु मुहूर्त इति संज्ञितः ॥
मुहूर्ताश्च लंबाश्चापि प्रमाणज्ञैः प्रकल्पिताः । तस्थानेनाम्भसां(सां) चापि पलान्यथ त्रयोदश ॥
मागधेनैव मानेन जलप्रस्थो विधीयते । एते चाप्युदकप्रस्थाश्चत्वारो नालिको घटः ॥ २२०
- हेमपापैः कृतचिह्नैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । सप्ताहनि च रात्रौ च मुहूर्ता वै द्विनालिकाः ॥ २२१
- रवेर्गतिविशेषेण सर्वेष्वृतुषु नित्यशः । अधिकं पट्शतं पञ्च कलानां प्रविधीयते ॥ २२२
- तदहर्मानुषं ज्ञेयं नाक्षत्रं तु दशाधिकम् । सावनेन तु मासेन अर्द्धदोष्यं मानुषः स्मृतः ॥ २२३
- एतद्विन्ध्यमहोरात्रमिति शास्त्रविनिश्चयः । अह्नाऽनेन तु या संख्या मासत्वेयनवार्धिका ॥ २२४
- तदा वृद्धमिदं ज्ञानं संज्ञा या ह्युपलक्ष्यताम् । कलानां सुपरीमाणात्काल इत्यभिधीयते ॥ २२५
- यदहर्भक्षणः प्रोक्तं दिव्या कोटी तु सा स्मृता । शतानां च सहस्राणि दश द्विगुणितानि च ॥
+नवार्ति च सहस्राणि तथैवान्यानि यानि तु ॥ २२६
- एतच्छ्रुत्वा तु ऋषयो विस्मयं परमाद्भुतम् । संस्थासंभजनं ज्ञानमपृच्छन्तरं तदा ॥ २२७
- २१ ऋषय ऊचुः—
संख्याप्रलयमात्रं तु मानुषेणैव संमतम् । मानेन श्रोतुमिच्छामः संज्ञेपार्धपदाक्षरम् ॥ २२८

* अत्राध्यायसमाप्तिः स. पुस्तके । अनन्तरं सूत उवाचेति च । + इतः प्रश्नति सार्धश्लोकी नास्ति न. पुस्तके ।

१ क. 'महोत्थे' । २ ग. घ. माप्ते हि । ३ रा. घ. ड. स्मृताः । लवश्च' । ४ रा ग. घ. ड. 'दशकास्तु' ते । ५ रा. ग. घ. ड. प्रस्थाः स' ६ घ. 'य संधि' । ७ क-ग. ट तु व्याधि' । ८ रा. ग. घ. 'हर्तुं तु द' । ९ रा. ग. ड. 'भाग कश्च स्मृतम् । च । १० रा ग. घ. ड. लवश्च' । ११ ग. ड. 'व्याधिपि । १२ द. 'जिरो पट् । १३ ग. रा. घ. ट. 'स्मिदं चतु' । १४ क. 'हूर्ता वै दिग्गतिधी । २' १५ क. 'वैपु मृपु । १६ घ. ड. यण । १७ रा. ग. घ. ड. 'य मक्षे' । १८ घ. अक्षय ये मानुषाः स्मृताः । ए' । १९ रा. घ. ट. 'अन्याया स्मृ' । २० ग. 'उत्पुतर । २१ क. 'सप्तमन दाल तु । ग. ट. मप्रशास्त्रमान तु ।

(भूर्लोकैदिव्यवस्थावर्णनम्)

ते देवैः सह तिष्ठन्ति महर्लोकनिवासिनः । चतुर्दशैते मनवः कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः ॥ २
 अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये । ऋषिभिर्देवैश्चैव सह गन्धर्वराक्षसैः ॥ ३
 मन्वन्तराधिकारेषु जायन्तीह पुनः पुनः । देवाः सप्तर्षयश्चैव मनवः पितरस्तथा ॥ ४
 सर्वे ह्यपि क्रमातीता महर्लोकं समाश्रिताः । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्वर्धार्मिकैः सहितैः सुराः ॥ ५
 तैस्तथ्यकारिभिर्युक्तैः श्रद्धावद्भिरदपितैः । वर्णाश्रमाणां धर्मेषु श्रौतस्मार्तेषु संस्थितैः ॥
 विनिवृत्ताधिकारास्ते यावन्मन्वन्तरस्यः ॥ ६

ऋषय ऊचुः—

महर्लोकं यत्प्रोक्तं मातरिभ्यंस्त्वया विभो । प्रतिर्लोकं च कर्तव्यमनेकैः समधिष्ठिताः ॥ ७
 * यावन्तश्चैव ते लोका दहन्ते येन ते प्रभो । एतन्नः कथय प्रीत्या त्वं हि वेत्स्य यथातथम् ॥८
 एवमुक्तस्ततो वायुर्मुनिभिर्विनयात्मभिः । शोवाच मधुरं वाक्यं यथातत्रेन तत्रवित् ॥ ९

वायुरुवाच—

चतुर्दशैव स्थानानि वर्णितानि महापिभिः । लोकारूपाणि तु यानि स्युर्येषु तिष्ठन्ति मानवाः ॥
 सप्त तेषु कृतान्याहुरकृतानि तु सप्त वै । भूरादयस्तु संरूपाताः सप्त लोकाः कृतास्त्वह ॥ ११
 अकृतानि तु सप्तैव प्राकृतानि तु यानि वै । स्थानानि स्थानिभिः सार्धं कृतानि तु निवन्धनम्
 पृथिवी चान्तरिक्षं च दिव्यं यद्य महः स्मृतम् । स्थानान्येतानि चत्वारि स्मृतान्यार्णवकानि च
 क्षपातिशयपुक्तानि तथा युक्तानि वक्ष्यते (चम्पहम्) । यानि नैमित्तिकानि स्युस्तिष्ठन्त्याभूवसंश्लेषम्
 जनस्तपश्च सत्यं च स्थानान्येतानि श्रीणि तु । ऐकान्तिकानि सत्त्वानि तिष्ठन्तीहाऽऽसंसंयमात्
 व्यक्तानि तु प्रवक्ष्यामि स्थानान्येतानि सप्त वै । भूर्लोकः प्रथमस्तेषां द्वितीयस्तु भुवः स्मृतः ॥
 स्वस्तृतीयस्तु विज्ञेयश्चतुर्थो वै महः स्मृतः । जनस्तु पञ्चमो लोकस्तपः षष्ठो विभाव्यते ॥ १७
 सैत्यस्तु सप्तमो लोको निरालोकस्ततः परेम् । भूरिति व्याहृते पूर्वं भूर्लोकश्च ततोऽभवत् ॥ १८
 + [द्वितीयो भुव इत्युक्त अन्तरिक्षं ततोऽभवत् । तृतीयं स्वरितीत्युक्ते दिवं मादुर्भूव ह ॥ १९
 व्याहारैस्त्रिभिरैतैस्तु ब्रह्मा लोकमकल्पयत्] । ततो भूः पार्थिवो लोको ह्यन्तरिक्षं भुवः स्मृतम् ॥
 स्वर्लोको वै दिवं घेतत्पुराणे निश्चयं गतम् । भूतस्याधिपतिश्चाधिस्ततो भूतपतिः स्मृतः ॥ २१
 वायुर्भुवस्याधिपतिस्तेन वायुर्भुवस्पतिः । भव्यस्य सूर्योऽधिपतिस्तेन सूर्यो दिवस्पतिः ॥ २२
 महतिव्याहृतेनैवं महर्लोकस्ततोऽभवत् । विनिवृत्ताधिकाराणां देवानां तत्र वै क्षयः ॥ २३
 जनस्तु पथमो लोकस्तस्माज्जायन्ति वै जनाः । तासां स्वायंभुवाद्यानां प्रजानां जननाज्जनः ॥
 यास्ताः स्वायंभुवाद्या हि पुरस्तात्परिकीर्तिताः । कल्पदग्धे तदा लोके प्रतिष्ठति + तदा तपः ॥

* भयं सार्धं प्रोक्तं नास्ति ग. पुस्तके । + धनुषिहान्तर्गतमन्यो ह. पुस्तके नास्ति । — अत्र परस्परद्वन्द्वम् ।

१ ए. 'सिंहिः प । २ द. 'स्युजः' । ३ प. संस्थिताः । ४ प. 'सोहाण कर्तव्यं वेस्त्वहम्' । ५ ए. प.
 ते तु ह' । ६ ग. द. 'स्तु मन्वाताः । ७ प. 'न्यनाः ह' । ८ प. 'न्यनाम् । ह' । ९ ए. ग. द. 'मदस्यु' । १० द.
 'विशय' । ११ ग. द. 'प्रदानं ज' । १२ प. य. तु । एकान्तिकानि तानि स्युस्तिष्ठन्ति । १३ क. 'न्यं तु स' । १४ प.
 प. द. परे । १५ क. 'तयै भ' । १६ प. ग. य. 'स्युवतं दि' । १७ क. 'मदस्यु' । १८ ए. ग. य. द. 'तो सूर्याधि
 सोहमन्त' । १९ द. 'दिवस्तो ग' । २० ए. ग. य. द. 'क्षयं ज' ।

ऋधुः सनत्कुमाराद्या यत्र सन्धूर्ध्वरेतसः । तपसा भावितात्मानस्तत्र सन्तीति वा तपः ॥ २६
सत्येति ब्रह्मणः शब्दः सत्तामानस्तु स स्मृतः । ब्रह्मलोकस्ततः सत्यं सप्तमः स तु प्रास्करः ॥
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा गुह्यकौस्तु सराक्षसाः । सर्वभूतपिशाचाश्च नागाश्च सह मानुषैः ॥
स्वर्लोकवासिनः सर्वे देवा भुवि निवासिनः ॥ २८

मरुतो मातरिष्वानो रुद्रा देवास्तथाश्विनौ । अनिकेतान्तरिक्षास्ते भुवर्लोकया दिवोकसः ॥ २९
आदित्या ऋभवो विश्वे साध्याश्च पितरस्तथा । ऋषयोऽङ्गिरसश्चैव भुवर्लोकं समाश्रिताः ॥ ३०
एते वैमानिका देवास्ताराग्रहनिवासिनः । इत्येते क्रमशः प्रोक्ता ब्रह्मव्याहारसंभवाः ॥ ३१
भूर्लोकप्रथमा लोका महदन्ताश्च ते स्मृताः । आरभ्यन्ते तु तन्मात्रैः शुद्धास्तेषां परस्परम् ॥ ३२
शुक्राद्याश्चाक्षुपान्ताश्च ये व्यतीता भुवर्लोकं श्रिताः । महर्लोकश्चतुर्थस्तु तस्मिन्स्ते कल्पवासिनः ॥
* इत्येते क्रमशः प्रोक्ता ब्रह्मव्याहारसंभवाः ॥ ३३

भूर्लोकप्रथमा लोका महदन्ताश्च ये स्मृताः । तान्सर्वान्सप्त सूर्यास्ते आर्धभिर्निर्दहन्ति वै ॥ ३४
मैरीचिः कश्यपो दक्षस्तथा स्वार्थभुवोऽङ्गिराः । भृगुः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुरित्येवमादयः ॥ ३५
प्रजानां पतयः सर्वे वर्तन्ते तत्र तैः सह । निःसत्त्वा निर्पमाश्चैव तत्र ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ ३६
ऋधुः सनत्कुमाराद्या वैराज्यास्ते तपोघनाः । मन्वन्तराणां सर्वेषां सावर्णानां ततः स्मृताः ॥
चतुर्दशानां सर्वेषां पुनरावृत्तिहेतवः ॥ ३७

योगं तपश्च सत्यं च समाधाय तदाऽऽत्मनि । पृष्ठे काले निवर्तन्ते तत्तदाह(?) विपर्यये ॥ ३८
सत्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्मार्गगामिणाम् । ब्रह्मलोकः समारूपातो ह्यप्रतीयातलक्षणः ॥ ३९
+ पर्पासपारिमाण्येन भूर्लोकः समितिः स्मृतः । भूम्यन्तरं यदादित्यादन्तरिक्षं भुवः स्मृतम् ॥

सूर्यध्रुवान्तरं यच्च स्वर्गलोको दिवः स्मृतः । ध्रुवाज्जनान्तरं यच्च महर्लोकः स उच्यते ॥ ४१
विरूपाताः सप्त लोकास्तु तेषां वक्ष्यामि सिद्धयः । भूर्लोकवासिनः सर्वे अत्रादास्तु रसात्मकाः
भुवे स्वर्गे च ये सर्वे सोमपा आज्यपाश्च ते । चतुर्थे येऽपि वर्तन्ते महर्लोकं समाश्रिताः ॥ ४३
विशेषा मानसी तेषां सिद्धिर्वै पञ्चलक्षणा । सद्यश्चात्ययते तेषां मनसा सर्वमोक्षितम् ॥ ४४
एते देवा यजन्ते वै यज्ञैः सर्वैः परस्परम् । अतीतान्वर्तमानांश्च वर्तमानाननागतान् ॥ ४५
मथमानन्तरैरिष्टा अन्तराः संप्रतः पुनः । निवर्ततीत्यासंबन्धोऽतीते देवगणे ततः(?) ॥ ४६

विनिवृत्ताधिकाराणां सिद्धिस्तेषां तु मानसी । तेषां तु मानसी ज्ञेया शुद्धा सिद्धिपरम्परा ॥
उक्ता लोकाश्च चत्वारो जनस्यानुविधित्तथा । समासेन मया विभा भूयस्तं वर्तयामि वः ॥

वायुहवाच—

'मैरीचिः कश्यपो दक्षो वसिष्ठश्चाङ्गिरा भृगुः । + पुलस्त्यः पुलहश्चैव'

* एतदर्धं क. पुस्तके नास्ति । + इत आरभ्यं सार्धश्लोको न पुस्तके नास्ति ।

मैरीचिः कश्यपो दक्षो वसिष्ठश्चाङ्गिरा भृगुः । + पुलस्त्यः पुलहश्चैव

१ घ. यत्राऽऽगम्युर्ध्वं । २ घ. सत्यः । ३ घ. 'कार्ध' श्रुतिः ।
च्यते तु । ६ घ. सुधि । ७ घ. घ. प. र. मारुचिः । ८ घ. 'वैरीचिः' ।
'वैरीचिः' । ११ ग. ग. प. द. अमदा । १२ घ. द. ३ घ. 'वैरीचिः' ।
मारु । उ । १५ ग. मारुचिः ।

मैरीचिः कश्यपो दक्षो वसिष्ठश्चाङ्गिरा भृगुः । + पुलस्त्यः पुलहश्चैव । ४९
च्यते ग. पुस्तके । × धनुषिदान्तर्गतमन्यो द.
१ रा । ४ क. 'वर्षावया' । ५ स. ग. घ. द.
५. ग. घ. रिगुः । ६ क. मरी तु रा । १० क.
११ घ. निदिः परस्परम् । उ । १४ रा. घ. रिगु

(भूर्लोकदिव्यवस्थावर्णनम्)

पूर्वं ते संप्रसूयन्ते ब्रह्मणो मनसा इह । ततः प्रजाः प्रतिष्ठाप्य जनमेवाऽऽश्रयन्ति ते ॥ ५०
 कल्पदाहप्रदीप्तो तदा कालेषु तेषु वै । भूरादिषु महान्तेषु भृशं व्यप्लेष्वथाग्निना ॥ ५१
 शिखा संवर्तका ज्ञेया भामुवन्ति सदा जनाः । यामादयो गणाः सर्वे महर्लोकनिवासिनः ॥ ५२
 महर्लोकेषु दीप्तिषु जनमेवाऽऽश्रयन्ति ते । सर्वे सूक्ष्मशरीरास्ते तत्रस्थास्तु भवन्ति ते ॥ ५३
 तेषां ते तुल्यसामर्थ्यास्तुल्यमूर्तिधरास्तथा । जनलोके विवर्तन्ते यावत्संप्लवते जगत् ॥ ५४
 व्युष्टायां तु रजण्यां वै ब्रह्मणोऽव्यक्तयोनिनः । अहरादौ प्रसूयन्ते पूर्ववत्क्रमशस्त्विह ॥ ५५
 स्वायंभुवादयः सर्वे मरीच्यन्तास्तु साधकाः । देवास्ते वै पुनस्तेषां जायन्ते निधनेष्विह ॥ ५६
 यामादयः क्रमेणैव कनिष्ठाद्याः प्रजापतेः । पूर्वं पूर्वं प्रसूयन्ते पश्चिमे पश्चिमास्तथा ॥ ५७
 देवान्वये देवता हि सप्त संभूतयः स्मृताः । व्यतीताः कल्पजास्तेषां तिस्रः शिष्टास्तथा परे ॥
 आवर्तमाना देवास्ते क्रमेणैतेन सर्वशः । गत्वौ जवं जनीभावं दशकृत्वः पुनः पुनः ॥ ५९
 ततस्ते वै गणाः सर्वे दृष्ट्वा भावेष्वनित्यताम् । भाविनोऽर्थस्य च षलात्पुण्याख्यातिवलेन च ॥
 निवृत्तवृत्तयः सर्वे स्वस्थाः सुमनसस्तथा । वैराजे तूपपद्यन्ते लोकमुत्सृज्यं तज्जनम् ॥ ६१
 ततोऽन्येनैव कालेन नित्ययुक्तास्तपस्विनः । कथनाच्चैव धर्मस्य तेषां ते जङ्घिरेऽन्वये ॥ ६२
 इहोत्पन्नास्ततस्ते वै स्थानान्यापूरयन्त्युत । देवत्वे च ऋषित्वे च मनुष्यत्वे च सर्वशः ॥ ६३
 एवं देवगणाः सर्वे दशकृत्वो निवर्त्य वै । वैराजेतूपपन्नास्ते दश तिष्ठन्त्युपप्लवान् ॥ ६४
 पूर्णे पूर्णे ततः कल्पे स्थित्वा वैराजके पुनः । ब्रह्मलोके विवर्तन्ते पूर्वपूर्वक्रमेण तु ॥ ६५
 एतस्मिन्ब्रह्मलोके तु बलो वैराजके गते । वैराजं पुनरप्येके कल्पस्थानमकल्पयन् ॥ ६६
 एवं पूर्वानुपूर्वेण ब्रह्मलोकगतेन वै । एवं तेषु व्यतीतेषु तपसा परिकल्पिते ॥
 वैराजे तूपपद्यन्ते दशकृत्वो निवर्तते ॥ ६७
 एवं देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः । निधनं ब्रह्मलोके तु गतानामृषिभिः सह ॥ ६८
 सूत उवाच—
 न शक्यमार्तुपूर्वेषु तेषां वक्तुं प्रविस्तरम् । अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानान्च सर्वशः ॥
 एवमेव न संदेहो यथावत्कथितं मया ॥ ६९
 तदुपश्रुत्य वाक्पार्थमृषयः संशयान्विताः । सूतमाहुः पुराणज्ञं व्यासशिष्यं महामतिम् ॥ ७०
 ऋषय ऊचुः—
 वैराजास्ते यदाहारा यन्सत्तोश्च यदाश्रयाः । तिष्ठन्ति चैव यत्कालं तन्नो ब्रूहि यथातथम् ॥७१
 तदुक्तमृषिभिर्वाक्यं श्रुत्वा लोकार्थतत्त्ववित् । सूतः पौराणिको वाक्यं विनयनेदमब्रवीत् ॥७२
 ततः प्राप्यन्तु ते सर्वे मुद्दिमुद्दतमाश्रये । आभूतसंप्लवास्तत्र दश तिष्ठन्ति ते जनाः ॥ ७३

* अत्र सूत उवाचेति स. पुस्तके ।

१ स. ग घ. 'जो मान' । २ स. 'मिभिः । म' । ३ स. 'दश यय यवी' । ४ घ. 'व तयो' । ५ स. 'जयते
 जनाः । त' । ग. 'जयतो गतम् । त' । ६ द. सर्वस्य । ७ ग. घ. द. 'साजिधययन्त्यस्ते । ८ घ. 'पुन्यपत्रसम् । पू' ।
 ९ घ. पूर्वेषु त' । १० स. 'पुण्यादादमगुरादिषु वै' । ११ स. ग घ. 'जिप्यय' । १२ स घ. 'विपयमे । स.
 द. विपयते । १३ क. ग. द. 'पूर्वेण । १४ ग. 'मुद्दमुद्दित' । प. 'मुद्दि मुद्दितमाश्रये । १५ द. 'द्विमुद्दित' । १६ स. ग.
 घ. द. 'जराः ।

सर्वे सूक्ष्मशरीरास्ते विद्वांसो घनमूर्तयः । स्थितलौकस्थितत्वाच्च तेषां भूर्तं न विद्यते ॥ ७४
 ऊचुः सनत्कुमाराद्याः सिद्धास्ते योगधर्मिणः । ख्यातिं नैमित्तिकां तेषां पर्याये समुपस्थिते ॥
 स्थानत्यागे मनश्चापि युगपत्संप्रवर्तते । ऊचुः सर्वे तदाऽन्योन्यं वैराजोः शुद्धबुद्धयः ॥ ७५
 एवमेव महाभागाः प्रणवं संप्रविश्य ह । ब्रह्मलोके प्रवर्तमानस्तत्रः श्रेयो भविष्यति ॥ ७७
 एवमुक्त्वा तदा सर्वे ब्रह्मान्ते व्यवसायिनः । योजयित्वा तदाऽऽत्मानं वर्तन्ते योगधर्मिणः ॥
 तत्रैव संप्रलीयन्ते शान्ता दीपार्चिपो यथा । ब्रह्मकायमवर्तन्त पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ७९
 लोके तं समनुप्राप्य सर्वे ते भावनामयम् । आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्य अमृतत्वाय ते गताः ॥ ८०
 * वैराजेभ्यस्त्वथैवोर्ध्वमन्तरे पद्गुणे ततः । ब्रह्मलोकः समाख्यातो यत्र ब्रह्मा पुरोहितः ॥ ८१
 ते सर्वे प्रणवात्मानो बुद्धशुद्धतपास्तथा । आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्यामृतत्वं च भजन्त्युत ॥ ८२
 द्वंद्वैस्ते नाभिभूयन्ते भावत्रयविवर्जिताः । आधिपत्यं विना तुल्या ब्रह्मणस्ते महौजसाः ॥ ८३
 प्रभावविजयैश्चर्यास्थितिवैराग्यदर्शनैः । ते ब्रह्मलौकिकाः सर्वे गतिं प्राप्य विवर्तनीम् ॥ ८४
 ब्रह्मणा सह देवैश्च संप्राप्ते मतिसंचरे । तपसोऽन्ते क्रियात्मानो बुद्ध्यावस्था मनीषिणः ॥
 अव्यक्ते संप्रलीयन्ते सर्वे ते क्षणदर्शिनः ॥ ८५
 इत्येतद्मृतं शुकं नित्यमक्षयमव्ययम् । देवर्षयो ब्रह्मसत्रं सनातनमुपासते ॥ ८६
 अपुनर्मार्गिर्मादीनां तेषां चैवोर्ध्वरेतसाम् । कर्माभ्यासकृता शुद्धिर्वेदान्तेऽपूपलक्ष्यते ॥ ८७
 तत्र तेषांभ्यासिनो युक्ताः परां काष्ठामुपासते । हित्वा शरीरं पाप्मानममृतत्वाय ते गताः ॥
 वीतरागा जितक्रोधा निर्मोहाः सत्यवादिनः । शान्ताः प्रणिहितात्मानो दयावन्तो जितेन्द्रियाः
 निःसङ्गाः शुचयश्चैव ब्रह्मसाधो(यु)ज्यगाः स्मृताः । अकामयुक्तैर्धैवीरास्तपोभिर्दग्धकिल्बिषाः
 तेषामभ्रंशिनो लोका अममेयसुखाः स्मृताः ॥ ९०
 एतद्ब्रह्मैषदं दिव्यं परमं व्योम्नि भास्वरम् । यत्र गत्वा न शोचन्ति ह्यमरा ब्रह्मणा सह ॥ ९१
 ऋषय ऊचुः—
 कक्षादेप परार्धश्च कश्चप पर उच्यते । एतद्देदितुमिच्छामस्तन्नो निगद सत्तम ॥ ९२
 सूत उवाच—
 शुकुध्वं मे परिर्धं च परिसंख्यां परस्य च । एकं दश शतं चैव सहस्रं चैव संख्याया ॥ ९३
 विंशत्यमासदसं तु सहस्राणि दशायुतम् । एकं शतत्रदसं तु नियुजं प्राच्यते बुधैः ॥ ९४
 तथा शतसहस्राणामर्बुदं कोटिरुच्यते । अर्बुदं दश कोट्यस्तु अजं कोटिशतं विदुः ॥ ९५
 सहस्रमपि कोटीनां स्वर्बुनाहुर्मनीषिणः । दशकोटिसहस्राणि निखर्षमिति तं विदुः ॥
 शतं कोटिमहस्राणां मत्कुर्वित्वाभिधीयते । सहस्रं तु सहस्राणां कोटीनां दशधा न्नादयः ॥ ९६
 गुणानि ममुद्रं वै प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥

पञ्चविंशत्यन्तगतप्रत्यो द.

* इत आरभ्य 'भजनपुत' इत्यन्यप्रत्यो प. पुराके नास्ति ।

१ ग. घ. ट. 'गो घन' । २ क. स्थिते लोके स्थि' । ३ क. 'लोकास्थि' । ४ क. 'प्रा' । ५ रा. ग. घ. ङ. ६ ग. घ. ट. 'पापं सन्तं न भयानु' । ७ ग. घ. ट. 'सुधैः' । ८ ग. घ. ट. 'प्य निग' । ९ रा. 'सहै तु स' । १० क. ग. घ. ट. 'सोः शुद्धा वैरा' । ११ प. 'विद्योः स' । १२ ग. घ. ट. 'दस' । १३ रा. प. रम् । उ' । १४ घ. ट. 'रस्य ग. ट. 'मदीन' ।

(भूर्लोकैकादिव्यवस्थावर्णनम्)

- कोटीनां सहस्रमयुतमित्ययं मध्य उच्यते । कौटिमहस्रनियुता स चान्त इतिसंज्ञितः ॥ ९८
- कौटिकोटिसहस्राणि परार्थ इति कीर्त्यते । परार्थं द्विगुणं चापि परमाहूर्मनीपिणः ॥ ९९
- शतमाहुः परिदृढं सहस्रं परिपन्नकम् । विज्ञेयमयुतं तस्मान्नियुतं प्रयुतं ततः ॥ १००
- अर्बुदं न्यर्बुदं चैवं स्वर्बुदं च ततः स्मृतम् । स्वर्बुदं चैव निखर्वं च शङ्कुं पदं तथैव च ॥ १०१
- समुद्रं मध्यमं चैव परार्थमपरं ततः । एवमष्टादशैतानि स्थानानि गणनाविधौ ॥ १०२
- शतानीति विजानीयात्संज्ञितानि महर्षिभिः । कल्पसंख्यां प्रवृत्तस्य परार्थं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥
- तावच्छेषोऽपि कालोऽस्य तस्यान्ते प्रतिसृज्यते । पर एष परार्थश्च संख्यातः संख्याया मया ॥
- यस्मादस्य परं वीर्यं परमायुः परं तपः । परा शक्तिः परो धर्मः परा विद्या परा धृतिः ॥ १०५
- परं ब्रह्म परं ज्ञानं परमैश्वर्यमेव च । तस्मात्परतरं भूतं ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ॥ १०६
- परे स्थितो ह्येष परः सर्वार्थेषु ततः परः । संख्यातस्तु परा ब्रह्मा तस्यार्थं तु परार्थता ॥ १०७
- संख्येयं चाप्यसंख्येयं सततं चापि तन्निकम् । संख्येयं संख्यया दृष्टमपरार्थादिभाष्यते ॥ १०८
- रंशौ दृष्टे न संख्याऽस्ति तदसंख्यस्य लक्षणम् । अनपत्यं सिक्तास्त्रेषु(?)दृष्टवान्पञ्चलक्षणम् ॥
- ईश्वरैस्तत्प्रसंख्यातं शुद्धत्वाद्दिव्यदृष्टिभिः । एवं ज्ञानं तैरिति प्रवृत्तैर्ब्रह्माऽनुपश्यति ॥ ११०
- एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे नैमिषेयास्तपस्विनः । वाष्पपर्वाकुलाज्ञास्तु महर्षाद्ब्रह्मदस्वराः ॥ १११
- पप्रच्छुर्मातरिश्वातं सर्वे ते ब्रह्मवादिनः । ब्रह्मलोकस्तु भगवन्वाचन्माधानैर्तैः प्रभो ॥ ११२
- योजनाग्रेण संख्यातं साधनं योजनस्य तु । क्रोशस्य च परीमाणं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
- तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मातरिश्वा विनीतवःक् । जवाच मधुरं वाक्यं यथादृष्टं यथाक्रमम् ॥ ११४

वायुरुवाच—

- एतद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मे विवक्षितम् । अव्यक्ताव्यक्तभागो वै महास्थूलो विभर्त्स्यते ॥
- दशैव महतां भागा भूतादिः स्थूल उच्यते । दशभागाधिकं चापि भूतादेः परर्माणुकः ॥ ११६
- परमाणुः सुसूक्ष्मस्तु भावप्राज्ञो न चक्षुषा । यदभेद्यतमं लोके विज्ञेयं परमाणु तत् ॥ ११७
- जालान्तरंगते भानी यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां परमाणुं प्रचक्षते ॥ ११८
- * अष्टानां परमाणूनां समवायो यदा भवेत् । त्रसरेणुः समाख्यातस्तत्पञ्चरज उच्यते ॥ ११९
- त्रसरेणवश्च येऽप्यष्टौ रथरेणुस्तु स स्मृतः । तेऽप्यष्टौ समवायस्था वैलाग्रं तत्स्मृतं पुनः ॥ १२०
- चलाग्राण्यष्ट लिखा स्याच्छूका तचाष्टकं भवेत् । यूकाष्टकं पवं माहुरङ्गुलं तु यवाष्टकम् ॥ १२१
- द्वादशाङ्गुलपर्वाणि वितस्तिस्थानमुच्यते । रत्निश्वाङ्गुलिपर्वाणि विज्ञेयो ह्येकविंशतिः ॥ १२२

तेष्टुक्तम् ॥

* नास्त्ययं श्लोकः ग. घ पुस्तकयोः ।

ततः प्राप्यन्त ।

स. ग. घ. द. कोटीतं । २ द. कोटीकोटिमं । ३ स. ग. द. 'द्विंशतिं पं । ४ घ. 'स्थानां पं ।

५ द. घ. 'व पुनर्देव सम-गुहम् । ग. द. 'व पुनर्देव तं । ७ ग. घ. द. 'रार्थो ब्रह्मण. स्मृत. ।

८ घ. '१५ क. 'रि तं त्रिकी १० ७ तस्यो । ११ ग. घ. 'ज्ञानावनीय-प्राप्तं । १२ ग. द. 'प्रती-

जना. । तं । ग. घ. '। 'लेहयु भगवान्-वाचन्मानन्तरं प्र । १४ द. 'त्रैः प्रभोः । यो । १५ क. 'न्याय नां । १६ क.

१७ घ. 'पूर्व-वे तं । १८ स. द. 'तारिः पं । १९ ग. घ. द. 'मानम् । पं । १९ क. 'यत्तं मानो-यम् । २० स. घ. द.

२१ द. 'विभर्त्स्यते । २२ स. द. 'शैः । यान् । २३ क. घ. 'शृणुयन् ।

२४ घ. 'जगत् ।

चत्वारि विशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु । किष्कुर्द्विरस्तिविज्ञेयो द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ॥
 पण्णवत्यङ्गुलं चैव धनुराहूर्ध्वनीपिणः । एतद्भव्युतिसंख्याथोपादानं धनुषः स्मृतम् ॥ १२४
 धनुर्दण्डो युगं नाली तुल्यान्येतान्यथाङ्गुलैः । धनुषस्त्रिशतं नल्वमाहुः संख्याविदो जनाः ॥
 धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्युतिरुपदिश्यते । अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनं तु विधीयते ॥ १२६
 एतेन धनुषा चैव योजनं तु समाप्यते । एतत्सहस्रं विज्ञेयं शक्रक्रोशान्तरं तथा ॥ १२७
 योजनानां तु संख्यातं संख्याज्ञानविशारदैः । एतेन योजनाग्रेण शृणुध्वं ब्रह्मणोऽन्तरम् ॥
 महीतलात्सहस्राणां शतादूर्ध्वं दिवाकरः । दिवाकरात्सहस्रेण तावदूर्ध्वं निशाकरः ॥ १२९
 पूर्णं शतसहस्रं तु योजनानां निशाकरात् । नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्ठात्प्रकाशते ॥ १३०
 शतं सहस्रं संख्यातो मेरुद्विगुणितं पुनः । ग्रहान्तरमथैकैकमूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलात् ॥ १३१
 ताराग्रहाणां सर्वेषामथस्ताचरते बुधः । तस्योर्ध्वं चरते शुक्रस्तस्मादूर्ध्वं च लोहितः ॥ १३२
 ततो बृहस्पतिश्चोर्ध्वं तस्मादूर्ध्वं शनैश्चरः । ऊर्ध्वं शतसहस्रं तु योजनानां शनैश्चरात् ॥ १३३
 सप्तपिण्डलं कृत्स्नमुपरिष्ठात्प्रकाशते । ऋषिभिस्तु सहस्राणां शतादूर्ध्वं विर्भाव्यते ॥ १३४
 योऽसौ तारामये दिव्ये विमाने हस्वरूपाके । उत्तानपादुपुत्रोऽसौ मेढीभूतो ध्रुवो दिवि ॥ १३५
 त्रैलोक्यस्यैव उत्सेधो व्याख्यातो योजनैर्नृपा । मन्वन्तरेषु देवानामिज्या यत्रैव लौकिकी ॥
 वर्णाश्रमेभ्य इज्या तु लोकेऽस्मिन्पया प्रवर्तते । सर्वासां देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृतः ॥
 त्रैलोक्यमेतद्व्याख्यातमत ऊर्ध्वं निबोधत । ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोको यस्मिंस्ते कल्पवासिनः ॥
 * (एकयोजनकोटी सा इत्येवं निश्चयं गतम् ॥ १३८
 द्वे कोट्यौ तु महर्लोकयस्मिंस्ते कल्पवासिनः) । यत्र ते ब्रह्मणः पुत्रा दक्षाद्याः साधकाः स्मृताः ॥
 चतुर्गुणोत्तरादूर्ध्वं जनलोकाचपः स्मृतम् । वैराजा यत्र ते देवा भूतदाहिवर्जिताः ॥ १४०
 पद्भ्योर्गुणं तु तपोलोकात्सत्यलोकान्तरं स्मृतम् । अगुणमार्कामानां(णां) ब्रह्मलोकः स उच्यते ॥
 यस्मान्न च्यवते भूयो ब्रह्मणां स उपासते । एककोटिर्षोडशानां पञ्चाशन्नियुतानि तु ॥ १४२
 ऊर्ध्वभागस्ततोऽण्डस्य ब्रह्मलोकात्परः स्मृतः । चतुर(तस्र)श्चैव कोट्यस्तु नियुतां पञ्चपष्टि च ॥
 एषोऽर्धाशमचारोऽस्य गत्यन्तश्चापरः स्मृतः । ध्रुवाग्रमेतद्व्याख्यातं योजनाग्राद्यथाश्रुतम्+ ॥
 अधोगतीनां वक्ष्यामि भूतानां स्थानकल्पनाम् । गच्छन्ति घोरकर्माणः प्राणिनो यत्र कर्मभिः ॥
 नरको रौरवो रोधः मूकरस्ताल एव च । (×तप्तकुम्भो महाज्वालः शचलोऽथ विमोचनः ॥
 कूर्पो च कृमिभक्षश्च लालामक्षो विशंसनः । अधःशिराः पूषवहो रुषिरान्धस्तपैव च) ॥ १४७
 तथा चैतरणं कृष्णमसिपप्रवनं तथा । अग्निज्वालो महाघोरः संदेशोऽथ श्वभोजनः ॥ १४८
 तमथ कृष्णमूत्रश्च लोहशार्धसिजस्तथा । अमतिष्ठोऽथ वीच्यश्वनरका खवमादयः ॥ १४९

* धनुर्दिशान्तर्गतप्रन्वो य धनुस्ते नास्ति । + अत्राप्यायसमाप्तिः ख. पुस्तके । × धनुर्दिशान्तर्गतप्रन्वो य. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ङ. 'सातो वि' । २ घ. तु. 'निष्पुर्दि' । ३ क. 'न्याया पादाना धनुः स्मृतः । ध' । ४ ख. ग. घ. ङ. 'ते तु ततयोर्दि' । ५ ग. ङ. 'स्यात् मेरुं द्विगु' । ६ ग. ङ. 'भाष्यते । ७ क. 'केर्दि' । ८ क. 'सर्वेषा' । ९ ख. ङ. 'स्योपासते' । १० ख. ग. घ. ङ. स्मृतः । ११ ग. घ. ङ. 'द्विगुस्तु त' । १२ ख. ग. घ. 'तानि प' । १३ ख. ङ. 'योर् ग प्र' । १४ ख. ग. घ. ङ. 'नासि प्रा' । १५ ख. घ. ङ. 'य । मत' । १६ ख. ग. ङ. 'चरित' ।

(भूर्लोकान्दिव्यवस्थावर्णनम्)

तामसा नरकाः सर्वे यमस्य विषये स्थिताः । येषु दुष्कृतकर्माणः पतन्तीह पृथक्पृथक् ॥ १५०
 भ्रूमेरधस्तात्ते सर्वे रौरवाद्याः प्रकीर्तिताः । रौरवे कूटसाक्षी तु मिथ्या यश्चाभिशंसति ॥
 क्रूरग्रहे पक्षवादी ह्यसत्यः पतते नरः ॥ १५१
 रोधे गोघ्नो भ्रूणहा च अग्निदाता पुरस्य च । सूकरे ब्रह्महा मज्जेत्सुरापः स्वर्णतस्करः ॥ १५२
 ताले पतेत्क्षत्रिपहा हत्वा वैश्यं च दुर्गतिम् । ब्रह्महत्यां च यः कुर्याद्यश्च स्याद्द्रुतल्पगः ॥ १५३
 तप्तकुम्भी स्वसागामी तथा राजभटश्च यः । तप्तलोहे चाश्ववणिक्तथा बन्धनरक्षिता ॥ १५४
 साध्वीविक्रयकर्ता च यस्तु भक्तं परित्यजेत् । महाज्वाले दुहितरं क्षुपां गच्छति यस्तु वै ॥
 वेदो विक्रीयते येन वेदं द्रूपयने च यः । गुह्यैवावमन्यन्ते वाऽऽक्रोशेस्ताडयन्ति च ॥ १५६
 अगम्यगामी च नरो नरकं श्वलं व्रजेत् । विमोहे पतिते चौरौ मर्यादां यो भिनत्ति वै ॥ १५७
 दुरिष्टं कुरुते यस्तु कीटलोहं प्रपद्यते । (* देवब्राह्मणविद्वेषा गुरूणां चाप्यपूजकः ॥
 रत्नं द्रूपयते यस्तु कृमिर्मक्ष्यं प्रपद्यते ॥ १५८
 पर्यश्नाति य एकोऽन्यो ब्राह्मणो सुहृदः सुताम्) । लालाभक्षे स पतति दुर्गन्धे नरके गतः ॥
 काण्डकर्ता कुलालश्च निष्कहर्ता चिकित्सकः । आरामेष्वग्निदाता यः पतते स विशंसने ॥
 असत्प्रतिग्रही यश्च तथैवायाज्ययाजकः । नक्षत्रैर्जीवते यश्च नरो गच्छत्यर्धामुत्तम् ॥ १६१
 क्षीरं सुरां च मांसं च लाक्षां गन्धं रसं तिलान् । एवमादीनि विक्रीणन्धोरे पूषवेह पतेत् ॥
 यः कुक्कुटानि वध्नाति मार्जारान्मूकरांश्च तान् । पक्षिणश्च मृगांश्चागान्सोऽप्येनं नरकं व्रजेत् ॥
 अजाविको माहिपकस्तथा चक्रध्वजी च यः । रत्नोपजीविको विषः शाकुनिग्रामपाजकः ॥
 अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । सुरापो मांसभक्षश्च तथा च पशुघातकः ॥ १६५
 विशस्ता महिपादीनां मृगहन्ता तथैव च । पर्वकारश्च मूर्च्छी च यश्च स्यान्मित्रघातकः ॥
 रुधिरान्धे पतन्त्येते एवमाहुर्मनीषिणः ॥ १६६
 उपविष्टमेकपद्भक्त्यां विषमं भोजयन्ति ये । पतन्ति नरके घोरे विद्भुजे नात्र संशयः ॥ १६७
 मृषावादी नरो यश्च तर्थां प्राक्रोशकोऽशुभः । पतति नरके घोरे मूत्रकीर्णे स पापकृत् ॥ १६८
 मधुग्राहीभिहन्तारो यान्ति वैतरणीं नराः । उन्मत्ताश्रित्तमग्राश्च शौचाचारविवर्जिताः ॥ १६९
 क्रोधना दुःस्वदाश्चैव कुहकाकृष्टगामिनः । असिपत्रैर्वने छेदी तथा क्षौरश्रिकाश्च ये ॥
 कर्तनैश्च विकृष्यन्ते मृगव्याधाः सुदारुणैः ॥ १७०
 आश्रमप्रत्यवसिता अग्निज्वाले पतन्ति वै । भोज्यन्ते दशार्धश्वलैरयस्तुष्टैश्च वायसैः ॥ १७१
 इज्वाव्रतसमालोपात्संश्लेषे नरके पतेत् । स्कन्दते यदि वा स्वप्ने त्रिभिर्नो ब्रह्मचारिणः ॥ १७२
 पुत्ररथ्यापिता ये च पुत्रराज्ञापिताश्च ये । ते सर्वे नरकं यान्ति नियतं तु श्वभोजने ॥ १७३
 वर्णाश्रमविरुद्धानि क्रोधघट्टममन्विताः । कर्माणि ये तु कुर्वन्ति सर्वे निरर्थगामिनः (णः) ॥ १७४

* धनुर्विशाम्भतप्रत्यः ग. पुत्रवै नाम्नि ।

१ ग. ग. ५. वाक्येस्ताः । २ क. ग. ४. चरि । ३ क. दुष्ट । ४ ग. ४. 'नश्ये प्र' । ५ क. 'जीवितो
 म' । ६ ग. 'भोगिभू' । शि' । ७ क. 'र' । आश्रमि' । ८ ग. ग. अश्रमि' । ९ क. शिष्या । १० प. 'या पाऽऽक्रो-
 शेवात्तः । पतते न । ११ ग. ग. ६. 'वो न' । १२ क. 'द्विष्ट' । १३ ग. 'शान्तः पु' । प. ४. 'दास्य कु' । १४ ग.
 ग. ४. 'द्वे' । १५ ग. 'धने प्र' । ग. प. ४. 'धने प्र' । १६ प. 'नशास्य व्रतवर्ते' । १७ ग. ग. प. ४.
 'वरादिनः ।

उपरिष्ठात्सितो घोर उष्णात्मा रौरवो महान् । सुदारुणस्तु शीतात्मा तस्याधस्तात्तपः स्मृतः ॥
एवमादिक्रमेणैव वर्ण्यमानान्निबोधत । भूमेरधस्तात्सप्तैव नरकाः परिकीर्तिताः ॥ १७६

अधर्मसूत्रवस्ते स्युरन्धतामिस्रकादयः । रौरवः प्रथमस्तेषां महारौरव एव च ॥ १७७

अस्याधः पुनरप्यन्यः शीतस्तप इति स्पृतः । तृतीयः कालमूत्रः स्यान्महाहविविधिः स्मृतः ॥

अप्रतिष्ठश्रुतुर्थः स्याद्वीची पञ्चमः स्मृतः । लोहपृष्ठस्तपस्तेषामविधेयस्तु सप्तमः ॥ १७९

घोरत्वादौरवः प्रोक्तः साम्भको दहनः स्मृतः । सुदारुणस्तु शीतात्मा तस्याधस्तात्तमोऽधमः ॥

सर्पो निकृन्तनः प्रोक्तः कालसूत्रेऽतिदारुणः । अप्रतिष्ठे स्थितिर्नास्ति भ्रमस्तास्मिन्सुदारुणः ॥

अवीचिर्दारुणः प्रोक्तो यन्त्रसंपीडनाच्च सः । तस्मात्सुदारुणो लोहः कर्मणां क्षयणाच्च सः ॥

तथाभूते(त)शरीरत्वादविवे(धि)भ्यस्तु स स्मृतः । पीडवन्धवधासङ्गादप्रतीकारलक्षणः ॥ १८३

ऊर्ध्वं शैलमितास्ते तु निरालोकाश्च ते स्मृताः । दुःखोत्कर्षस्तु सर्वेषु अधर्मस्य निमित्ततः * ॥

ऊर्ध्वं लोकैः समावेतो निरालोकौ च तानुभौ । कृटाङ्गारमर्माणैश्च शरीरी सूत्रनायकाः ॥ १८५

उपभोगसमर्थैस्तु सद्यो जायन्ति कर्मभिः । दुःखमकर्षश्चोर्ध्वैस्तु तेषु सर्वेषु वै स्मृतः ॥ १८६

यातनाश्चाप्यसंख्येया नारकाणां तथा स्मृताः । तत्रानुभूय ते दुःखं क्षीणे कर्मणि वै पुनः ॥

तिर्ध्वगोनौ प्रसूयन्ते कर्मशेषे गते ततः । देवाश्च नारकाश्चैव ऊर्ध्वं चाधश्च संस्थिताः ॥ १८८

धर्माधर्मनिमित्तेन सद्यो जायन्ति मूर्तयः । उपभोगार्थमुत्पत्तिरौपचित्ककर्मतः ॥ १८९

पश्यन्ति नारकान्देवा ह्यधोवक्त्रान्छधोगतान् । नारकाश्च तथा देवान्सर्वान्पश्यन्त्यधोमुखान् ॥

अनग्रमूलता यस्माद्धारणाश्च स्वभावतः । तस्मादूर्ध्वमधोभावो लोकालोके न विद्यते ॥ १९१

एषा स्वाभाविकी संज्ञा लोकालोके प्रवर्तते । अपाद्यवपुनर्वायुं ब्राह्मणाः सत्रिणस्तदा ॥ १९२

ऋषय उचुः—

सर्वेषामेव भूतानां लोकालोकनिवासिनाम् । संसारे संसरन्तीह यावन्तः प्राणिनश्च तैर्न १९३

संख्यया परिसंख्याय ततः प्रमूहि कृत्स्नशः । ऋषीणां तद्वचः श्रुत्वा मासतो वाक्यमवब्रवीत् ॥

वायुस्त्वाच—

न शक्या जन्तवः कृत्स्नाः प्रसंख्यातुं कथंचन । अनार्थेन्ताश्च संकीर्णा ह्यप्येन व्यवस्थिताः ॥

गणना विनिवृत्तैपामानन्त्येन प्रकीर्तिताः ॥ १९५

न दिव्यचक्षुषा ज्ञातुं शक्या ज्ञानेन वा पुनः । चक्षुषा वै प्रसंख्यातुंमतो ह्यन्ते नरार्थिषाः १९६

अनैर्ध्यानाद्देव्यत्वाच्चैव प्रश्नो विधीयते । ब्रह्मणा संज्ञितं यत्तु संख्यया तन्निबोधत ॥ १९७

यः सहस्रतमो भागः स्यावराणां भवेदिह । पार्यथीयैः क्रिमयस्तावत्संसेकाद्येषु संभवाः ॥ १९८

* अत्र ध. घ. पुस्तकयोःपि धर्मं वर्तते तद्यथा 'सुघोतकर्म' स्मृतं सर्वे धर्मस्य हि निर्मिततः । तथा ट. पुस्तकेऽपि 'दुःखोत्कर्षः स्मृतः सर्वे धर्मस्य हि निमित्ततः ।' इति ।

१ क. ट. 'मिथसा' । २ ग. म. घ. ट. 'सुः सोटने' । ३ क. ग. 'स्तु गीता' । ४ क. ग. ट. 'सप्तोऽध' ।
५ रा. घ. ट. 'सिमन्ता स्मृतः । भ' । ६ ग. घ. ट. शयना । ७ रा. घ. ट. 'भूतोऽसा' । ८ ग. घ. ट. ऊर्ध्वेवसि' ।
९ घ. 'मानिः स्वैः सो' । १० क. 'यज्ञः । उ' । ११ क. 'प्रव्यं ते' । १२ रा 'वेऽन्तरे त' । ग. ट. 'वेऽन्तरे त' ।
१३ रा. ग. घ. ट. 'धन' । १४ ग. ग. घ. ट. ते । १५ रा. ग. घ. ट. 'शत्रव ज' । १६ रा. ट. 'दग्नाः सुमेदीर्घ' ।
१७ ट. । १८ ट. न ५१२ दिव्यचक्षुःशो सन्ते ज्ञाने' । १९ क. 'विषः । अ' । २० ग. घ. 'नापयानादयोय' ।
२१ 'नापयानादादाय' । २२ घ. 'योः श्रम' ।

(भूर्लोकैकादिव्यवस्थावर्णनम्)

संसेकज्ञानाभावेन सहस्रेणैव संमिताः । औदका जन्तवः सर्वे निश्चयात्तद्विचारितम् ॥ १९९
 सहस्रेणैव भागेन सत्त्वानां सलिलौकसाम् । विहंगमास्तु विज्ञेया लौकिकास्ते च सर्वशः ॥ २००
 यः सहस्रतमो भागस्तेषां वै पक्षिणां भवेत् । पञ्चवस्तसमा ज्ञेया लौकिकास्तु चतुष्पदाः ॥ २०१
 चतुष्पदानां सर्वेषां सहस्रेणैव संमिताः । भागेन द्विपदा ज्ञेया लौकिकेऽस्मिस्तु सर्वशः ॥ २०२
 यः सहस्रतमो भागो भागे तु द्विपदा पुनः । धार्मिकास्तेन भागेन विज्ञेयाः संमिताः पुनः ॥
 सहस्रेणैव भागेन धार्मिकेभ्यो दिवं गताः । यः सहस्रतमो भागो धार्मिकाणां भवेद्विवि ॥
 संमितास्तेन भागेन मोक्षिणस्तावदेव हि ॥ २०४

स्वर्गोपपादकैस्तुल्या यातनास्थानवासिनः । पतिताः पापकर्माणो दुरात्मानो ज्ञियन्ति ये ॥
 रौरवे तामसे ह्येते शीतोष्णं प्रामुवन्ति ते ॥ २०५

वेदनाकटुकास्तव्या यातनास्थानपागताः । उष्णस्तु रौरवो ज्ञेयस्तेजो घोररसात्मकः ॥ २०६
 ततो घर्नात्मकश्चापि शीतात्मा सततं तपः । एवं सुदुर्लभाः सन्तः स्वर्गे वा धार्मिका नराः ॥

एषा संख्या कृता संख्या (?) ईश्वरेण स्वयंभुवा । गणना विनिवृत्तैषा संख्या ब्राह्मी च मानुषी ॥

ऋषय ऊचुः—

महो जनस्तपः सत्यं भूतो भाव्यो भवस्तथा । उक्ता ह्येते त्वया लोका लोकानामन्तरेण च ॥
 लोकान्तरं च यादृशै तन्नो ब्रूहि यथातथम् ॥ २०९

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् । स वायुर्दृष्टत्स्वार्थं इदं तत्त्वमुवाच ह ॥ २१०

वायुरुवाच—

व्यक्तं तर्केण पश्यन्ति योगात्प्रत्यक्षदर्शिनः । मत्याहारेण ध्यानेन तपसा च क्रियात्मना ॥
 ऋभुः सनत्कुमाराद्याः संबुद्धाः शुद्धबुद्धयः । व्यपेतशोका विरजाः संन्तो ब्रह्मैव सत्तमाः ॥

अक्षयाः प्रीतिसंयुक्ता ब्रह्म तिष्ठन्ति योगिनः । ऋषीणां बालस्त्रिस्थानां तैर्यथाह्वनभीश्वरैः ॥
 यथा चैव मया दृष्टं सानिध्यं तत्र कुर्वता । अंतर्ही(कर्म)सत्कृतार्थानामालयं चेश्वरस्य यत् ॥ २१४

ईश्वरः परमाणुत्वाद्भावग्राहो मशीपिणाम् । ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ॥ २१५
 द्रष्टृत्वमात्मसंबन्धमधिष्ठानत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि तस्मिन्तिष्ठन्ति शंकरे ॥ २१६

विभ्रुत्वात्खलु योगाग्निर्ब्रह्मणोऽनुग्रहे रतः । स लोकविग्रहो भूत्वा साहाय्यमुपतिष्ठते ॥ २१७

अक्षरं ध्रुवमव्यग्रमष्टमं त्र्योपमागिकम् । तस्येश्वरस्य यन्मोक्षं स्थानं मायामयं परम् ॥ २१८

मायया कृतमाचष्टे मायी देवो महेश्वरः । देवानामुपसंहारस्तात्प्रमाणं हि कीर्त्यते ॥ २१९

विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च द्रुवतो मे निबोधत । त्रयोदशैव कोव्यस्तु नियुता दश पथ च ॥
 भूर्लोकैकाद्वल्लोकौ वै योजनैः संमकीर्त्यते ॥ २२०

१ क 'ज्ञाना भागेन । ख. घ. द. 'ज्ञानं भा' । २ ख. घ. घ. द. 'कल्पे च । ३ ग. द. संमिताः । ४ द. 'न मोक्षे' । ५ घ. 'विदिह । स्व' । ६ क 'तिताथमंमुहेदाद्दुहा' । ग. घ. द. 'तिताथमंमुहेदा दु' । ७ घ. 'रवे घोरे वेजो । ८ क. ग. द. 'न मिड' । ९ ख 'पि प्रीता' । १० क. च । ११ ख. 'ता सर्वे ईश्वरै' । ख । १२ घ. द. 'दी त्वमा' । १३ ग. घ. द. गत्यो 'नतो भव्यो भवस्तदा । उ' । १४ ख. घ. द. 'ता त्रिययाऽऽम' । १५ ख. ग. घ. द. 'तत्रोसा रि' । १६ क. ख. ग. द. 'नो ब्रह्मेव । १७ क. ख. ग. द. ब्रह्मे । १८ ग. घ. घ. द. 'धातु' । १९ क. धनयम' । २० ख. घ. द. 'शास्त्र' । २१ क. घ. द. 'गिरत्र' । २२ क. घ. 'न्नाप्रस्था' ।

एकयोजनकोटी तु पञ्चाशन्नियुतानि च । उर्ध्वं भागवताण्डं तु ब्रह्मलोकात्परं स्मृतम् ॥ २२१
 * एपोर्ध्वगः प्रचारस्तु गत्यन्तं च ततः स्मृतम् । (+ नित्या ह्यपरिसंख्येयाः परस्परगुणाश्रयार्थः ॥
 सूक्ष्माः प्रसवधर्मिण्यस्ततः प्रकृतयः स्मृताः । येष्योऽधिकर्ता संजज्ञे क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥
 तामु प्रकृतिमत्सूक्ष्ममधिष्ठातृत्वमव्ययम् । अनुत्पाद्यं परं धाम परमाणु परेशयम् ॥ २२४
 अक्षयश्चाप्यनह्यश्च अमूर्तिर्मूर्तिमानसौ । प्रादुर्भावस्तरोभावः स्थितिश्चैवाप्यनुग्रहः ॥ २२५
 त्रिधिरन्यैरनौपम्यः परमाणुर्धेश्वरः । सतेजा एष तमसो यः पुरस्तात्प्रकाशकः ॥ २२६
 यदण्डमासित्सौवर्णं प्रथमं त्वौपसर्गिकम् । वृहत् सर्वतो वृत्तमीश्वराद्वचवजायत ॥ २२७
 ईश्वराद्वीजनिर्भेदः क्षेत्रज्ञो बीज इप्पते । योनिं प्रकृतिमाचष्टे सा च नारायणात्मिका ॥ २२८
 विभुर्लोकस्य सृष्ट्यर्थं लोकसंस्थानमेव च । सन्निसर्गः स तैन्वा च लोकधातुर्महात्मनः ॥ २२९
 पुरस्ताद्ब्रह्मलोकस्य अण्डाद्वर्षीकृच ब्रह्मणः । × तयोर्मध्ये पुरं दिव्यं स्थानं यस्य मनोमयम् ॥
 तद्विग्रहवतः स्थानमीश्वरस्यामितौजसः । शिवं नाम पुरं तत्र शरणं जन्मभीरूणाम् ॥ २३१
 सहस्राणां शतं पूर्णं योजनानां द्विजोत्तमाः । अभ्यन्तरे तु विस्तीर्णं महीमण्डलसंस्थितम् ॥ २३२
 मध्याह्नार्कप्रकाशेन परतेजोभिर्मदिना । शातकौम्भेन महता प्राकारेणाकवर्चसा ॥ २३३
 द्वारैश्चतुर्भिः सौवर्णैर्मुक्तादामविभूषितैः । तपनीयनिभैः शुभ्रैर्गाढं सुकृतवेष्टनम् ॥ २३४
 तैचाऽऽकाशे पुरं रम्यं दिव्यं चण्डीदिनादितम् । [÷ न तत्र क्रमते मृत्युर्न तापो न जरा श्रमः
 नददन्यैः पुरार्चनैः रूपमसौतुमर्हति(?) । सहस्राणां शतं पूर्णं योजनानां दिशो दश ॥ २३६
 तत्पुरं गोवृषाङ्कस्य तेजसा व्याप्य तिष्ठति । भावेन मनसो भूमिर्विन्यस्ता कनकामयी ॥ २३७
 रत्नवालुकया तत्र विन्यस्ता शुशुभेऽधिकम् । शारदेन्दुप्रकाशानि बालसूर्यानिभानि च ॥ २३८
 अर्धश्वेतार्धरक्तानि सौवर्णानि तथैव च । रथचक्रप्रमाणानि नालैर्मरकतप्रभैः ॥ २३९
 सौकुमारेण रूपेण गेन्धिनाऽप्रतिमेन च । तत्र दिव्यानि पद्मानि वनेषूपवनेषु च ॥ २४०
 भृङ्गपत्रनिकाशानि तपनीयानि यानि च । अर्धकृष्णाधरक्तानि सुकुमारान्तराणि च ॥ २४१
 आतपत्रप्रमाणानि पङ्कजैः संवृतानि च । भूयः सप्त महानद्यस्तासां नामानि बोधत ॥ २४२
 वरा वरेण्या वरदा वरैरार्हा वरवर्णिनी । वैरमा वरमद्रा च रम्यास्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ २४३
 पद्मोत्पलदलोन्मिश्रं फेनाश्रावर्तविग्रहम् । जलं मणिदलभैरुखमावहन्ति सरिद्वाराः ॥ २४४
 न तु ब्रह्मर्षयो देवा नासुराः पितरस्तथा । न खल्वन्येऽप्रमेयस्य विदुरीशस्य तत्पुरम् ॥ २४५
 तत्र ये ध्यानमव्यग्रौः सुयुक्ता विजितेन्द्रियाः । पश्यन्तीह महात्मानः पुरं तद्गोवृषात्मनः ॥

* अत्र सधित्स्वार्थः । + धनुर्बिहान्तर्गतप्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते । इतः प्रभृतिः प्रकृतयः स्मृता इत्यन्तः पाठो घ. पुस्तके नास्ति । × एतदर्थं द्रुतितं ग. घ. ङ. पुस्तकेषु । - धनुर्बिहान्तर्गतप्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

१ य. ङ. 'ई' भगवतोऽण्डे । २ क. 'धर्मग्र' ३ ख. घ. ङ. 'त्यन्तश्च ततः स्मृतः । नि. ४ ख. ङ. 'भ्रयात् । सूक्ष्मात्प्रय' । ५ ग. घ. ङ. 'सूक्ष्माम्' । ६ ङ. 'प्राय' । ७ ख. घ. ङ. 'तत्वाच लो' । ८ ख. 'व्यं सौवर्णं च म' । ९ घ. 'तपना' । १० ख. घ. 'आनिना' । ११ ख. ङ. 'सुर्गोऽऽख्यो' । १२ क. 'भं तयो' । १३ ख. 'वारः रूपमासौत' । १४ क. 'चारः रम्यासौत' । १५ घ. 'मासौतुम्' । १६ घ. 'ति । भवे' । १७ ङ. 'नि धर्मदयामन्त' । १८ ख. 'नि 'क्रित्तः स' । १९ घ. 'जः सेविता' । २० ख. 'वार्हा' । २१ ङ. 'परमा' । २२ घ. ङ. 'प्रहयं ता व' । २३ ग. 'ना. संय' ।

(शिवपुरवर्णनम्)

मध्ये पुरवरेन्द्रस्य तस्याप्रतिपतेजसा । सुमहान्मेरुसंकाशो दिव्यो भद्रश्रिया वृतः ॥ २४७
सहस्रपादः प्रासादस्तपनीयमयः शुभः । अनुपमैवै रत्नैश्च सर्वतः स विभूषितः ॥ २४८

स्फटिकैश्चन्द्रसंकाशैर्वैद्यैः सोमसंप्रभैः । वालसूर्यप्रभैश्चैव सौवर्णैश्चाग्निसंप्रभैः ॥ २४९

राजतैश्चापि शुशुभे इन्द्रनीलमयैः शुभैः । हृदैर्वज्रमयैश्चैव इत्येवं सुसमाहितैः ॥ २५०

जलैश्च त्रिविधाकारैर्दीप्यद्भिरधिवासितम् । चन्द्ररश्मिप्रकाशाभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ २५१

रुक्मघण्टानिनादैश्च नित्यममुदितोत्सवैः । किंनराणामधीवासैः संध्याभ्रकारराजितैः ॥ २५२

परिवारसमन्ताच्च हेमपुष्पीदकप्रभैः । यथा हि मेरुशैलेन्द्रो हेमशृङ्गैर्विराजते ॥ २५३

(* चाभीकरमयीभिस्तु पताकाभिस्तया पुरम् । एवं प्रासादराजोऽसौ भूमिकाभिविराजते ॥

वसन्तप्रतिमा यत्र त्र्यम्बकस्य निवेशने । लक्ष्मीः श्रीश्च षडुर्माया कीर्तिः शोभा सरस्वती ॥

देव्या वै सहिता ह्येता रूपगन्धसमन्विताः । नित्या ह्यपरिसंख्यताः परस्परगुणाश्रयाः) ॥

भूषणं सर्वरत्नानां योन्यः कान्तिविलासयोः ॥ २५६

कोटीशतं महाभागा विभज्याऽऽत्मानमात्मना । भगवन्तं महात्मानं प्रतिपोदन्त्यतन्द्रिताः ॥ २५७

तासां सहस्रशैथान्याः पृथतः परिचारिकाः । रूपिण्यश्च श्रिया युक्ताः सर्वाः कमललोचनाः ॥ २५८

लीलाविलाससंयुक्तैर्भावेरतिपनोहरैः । गणैस्ताः सह मोदन्ते शैलाभैः पावकोपमैः ॥ २५९

कुब्जा वामनिकाश्चैव वरगात्रा हयाननाः । पुण्ड्राश्च विकटाश्चैव करालाश्चिपिताननाः ॥ २६०

लम्बोदरा ह्रस्वभुजा विनेत्रा ह्रस्वपादिकाः । मृगेन्द्रवदनाश्चान्या गजवक्रोदरास्तथा ॥ २६१

गजाननास्तथैवान्याः सिंहव्याघ्राननास्तथा । लोहिताक्ष महास्त्वयः सुमगाश्चारुलोचनाः ॥ २६२

ह्रस्वकुक्षितकेशाश्च सुन्दर्यश्चारुलोचनाः । अन्याश्च कामरूपिण्यो नानावेषधराः स्त्रियः २६३

अभ्यन्तरपरिष्कन्धा देवावासासुहोचिताः । + रराम भगवांस्तत्र दशबाहुर्महेश्वरः ॥ २६४

नन्दिना च गणैः सार्धं विश्वरूपैर्महात्मभिः । तथा रुद्रगणैश्चापि तुल्योदाधिपराक्रमैः ॥ २६५

पावकात्मजसंकाशैर्युपदंष्ट्रोत्कटाननैः । बन्धमानो विमानश्च(स्थैः) पूज्यमानश्च तन्परैः ॥ २६६

सर्वर्तुमुसुर्मा मालां जिघ्र्माऽणोरसि स्थिताम् । नीलात्पलदलक्षयामं पृथुताम्रायनेक्षणम् ॥ २६७

ईपत्कराललम्बाणां तीक्ष्णदंष्ट्रागणीश्चितम् । पृष्टूर्ध्वनेत्रं दुष्पेक्ष्यं रुचिरं चीरवासमम् ॥ २६८

आह्रवेण्वपरिच्छिष्टं देवानामरिनाशनम् । घातुना बाहुभावेदप पार्श्वे सल्वेऽन्तरे स्थितम् ॥ २६९

रौंज पाट्टिशं तस्य वामाग्रकरगोचरम् । महाभैरवनिघोषं बलेनःप्रतिमौजसम् ॥ २७०

दक्षवर्षधनुर्भ्यं च विचित्रं शोभनेऽधिकम् ॥ २७०

त्रिशूलं विद्युत्ताभासमघोषं शशुनाशनम् । जाञ्जल्यमानं षडुषा परैर्मं तत्त्रिषा युवम् ॥ २७१

* एतद्विद्वान्तमंतमन्त्रे पाञ्चलामो ददवते ख. पुस्तके । + अत्र परम्यपदमार्गम् । × अत्र सिरिर्वा. ।

१ ए. दिशां भ^० । प. दिशो भ^० । क. दिशा भ^० । २. स. द. 'पश्यमय रत्नं. ग^० । ३. ए. द. 'द्वयं ।
४. क. गुमहादि' । ५. स. घ. द. 'स्रवम् । क^० । ६. घ. 'णोपभेदुं । य^० । ७. ग. द. 'ते । रमनेन प्र । प. 'ते ।
'रमनेन । ८. घ. द. 'दन्वन्त्या । ९. क. 'व्याक्रमनेहामेश्व' । घ. 'व्याक्रम' । १०. प. 'द्वितीयांश' । द.
'द्वितीयांश' । ११. क. 'वेद्य' । १२. ए. प. 'यान्विन' । १३. क. 'राजादिस । १४. ए. द. दशवर्षधनुर्वारि ।
१५. द. 'रजुं तं ।

असिश्चैवौजसां श्रेष्ठः शीतरश्मिः शशी तथा । तेजसा वपुषा कान्त्या देवेशस्य महात्मनः ॥
शुशुभेऽभ्यधिकं तत्र वेद्यामग्निशिखा इव ॥ २७२

स्थितः पुरस्ताद्देशस्य शातकौम्भमयो महान् । शुशुभे रुचिरः श्रीमान्सोदकः स कमण्डलुः ॥
असिमावेश्य चाङ्गेषु पाण्डुराम्बरधारिणी । उरश्छेदेन महता मौक्तिकेन विराजिता ॥

चतुर्भुजा महाभागा विजया लोकसंपता ॥ २७४
देव्या आद्यप्रतीहारी श्रीरिचाप्रतिमा परा । विश्राजन्ती स्थिता चैव कृत्वा देवस्य चाञ्जलिम् ॥

तस्याः प्रपूतानुगाश्चान्याः स्त्रियोऽप्सरोगणान्विताः । ताः खल्वभिनवैः कान्तिरूपतिष्ठन्ति शंकरम्
सर्वलक्षणसंपन्ना वादित्रैरुग्रहृदिताः । उपगायन्ति देवेशं गणा गन्धर्वयोनयः ॥ २७७

अभ्युन्नतो महोरस्कः शरन्मेघसमद्युतिः । शोभते नन्दमानश्च गोपतिस्तस्य वेश्मनि ॥ २७८
स्कन्दश्च सपरीवारः पुत्रोऽस्यामितवीर्यवान् । रक्ताम्बरधरः श्रीमान्वराम्बुजदलेक्षणः ॥ २७९

तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च चाष्टवाह्नै । व्यपेतव्यसनाः क्रूराः प्रजानां पालने रताः २८०
तैः सार्धं स महानीर्यैः शोभते शिखिनाहर्नः । व्यालकीर्णनकैस्तत्र क्रीडते विश्वतोमुखः ॥ २८१

ये नृपा विबुधेन्द्राणां काञ्चनस्य प्रदायिनः । ये च स्वायतना विप्रा गृहस्था ब्रह्मवादिनः २८२
गूढस्वाध्यायतपस्तथा चैवोच्छ्रष्टचयः । एते सभासदस्तस्य देवेशस्य च संपताः ॥ २८३

मन्वन्तरापणनेकानि व्यवर्तन्त पुनः पुनः । भूयतां देवदेवस्य भविष्याश्चर्यमुत्तमम् ॥ २८४
व्याघ्राश्चैवानुगास्तत्र काञ्चनाभास्तरस्विनः । स्वच्छन्दचारिणः सर्वे स्वयं देवेन निर्मिताः ॥

मृत्योर्मृत्युसमास्ते तु यमदर्पापहारिणः । विभूतिमप्यसंख्येयां को न खल्वभिधास्यते ॥ २८६
अतःपरमिदं भूयो भवेनाद्भुतमुत्तमम् । भूतानामनुकम्पार्थं यत्कृतं तन्नियोधत ॥ २८७

मन्दराद्रिमकाशानां बलेनाप्रतिभौजसाम् । द्वारकुन्देन्दुवर्णानां विद्युद्घननिनादिनाम् ॥* २८८
चूडामणिधराणां वै मेघसंनिभवाससाम् । श्रीवत्साङ्कितवर्जाणामङ्गुलीगूलपाणिनाम् ॥ २८९

एवं दिशानां देवानां रूपेणोत्तमशालिनाम् । तस्य प्रासादमुखस्य स्तम्भेषूत्तमशोभिषु ॥ २९०
संयताग्निपरीभिस्तु मृद्वल्लाभिः पृषत्पृषक् । पापासहस्रं सिंहानां सुस्रं तत्र निवासिनाम् २९१
स्तम्भेषूप्यपाश्र्वात्पापटं(?)व्यम्बकस्य निवेशने । अथ तत्प्रतिसंपूज्य बायोर्वीर्यं सुविस्मिताः ॥

ऋषयः प्रत्यभापन्त नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ २९२
भगवन्सर्वभूतानां प्राण सर्वत्रग प्रभो । के ते सिंहमहाभूताः क्व ते जाताः किमात्मकाः ॥ २९३

सिंहाः केनापराधेन भूतानां प्रभविष्णना । वैश्वानरपर्यैः पाशैः संरुद्धास्तु पृथक्पृथक् ॥ २९४
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वायुर्वीर्यं जगाद ह । यदैह सहस्रं सिंहानामीश्वरेण महात्मना ॥
व्यपनीय स्वकाहेहात्क्रोधास्ते सिंहविग्रहाः ॥ २९५

* इत उत्तरमेकः श्लोकोऽधिको ह. मुक्तके स यथा—मुदीर्घाशितकायानामतीवकूरचक्षुषाम् । दंष्ट्रोत्कटमर्हा-
स्यानां मःविश्रमशालिनाम् । इति ।

१ घ. आयः प्र० । २ ख. ह. 'पन्नवा' । घ. 'पन्नैवादि' । ३ ख. 'काम्युत्तम' । ४ ख. 'क्ष नटसः । व्य' ।
घ. 'व्य नटसः । व्य' । ५ द. 'न । क्ष' । ६ घ. ह. 'नः । बाल' । ७ ख. 'आणा रज्जुना नू' । घ. 'आणा रज्जुना
नू' । ८. 'आणा रज्जुना नू' । ९ ख. 'भेष्वापामृत प' । ६. 'भेष्वाप' । ९ घ. 'सूत्रं मृष्टं । १० घ. ह. 'क' । शुभिसिम् ।
११ घ. द. 'वत्त सह' ।

(शिवपुरवर्णनम्)

भूतानामभयं दत्त्वा पुरा वद्धाग्निवर्धने । यज्ञभागनिमित्तं च ईश्वरस्याऽऽज्ञया तदा ॥ २९६
 तेषां विधानमुक्तेन सिद्धेनैकेन लीलया । देव्या मनुं कृतं ज्ञात्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥२९७
 निःसृता च महादेव्या महाकाली महेश्वरी । आत्मनः कर्मसाक्षिण्या भूतैः सार्धं तदाऽनुगैः ॥
 स एष भगवान्क्रोधो रुद्रावासकृतालयः । वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा देव्या मनुप्रमार्जनः ॥ २९९
 तस्य वेद्यं सुरेन्द्रस्य सर्वगुह्यतमस्य वै । संनिवेशम्बनौपम्यो मया वः परिकीर्तितः ॥ ३००
 अतः परं प्रवक्ष्यामि ये तत्र प्रतिवासिनः ।] रम्ये पुरवरश्रेष्ठे तस्मिन्वैहायभूमिषु ॥ ३०१
 नानारत्नविचित्रेषु पताकाबहुलेषु च । सर्वकामसमृद्धेषु वनोपवनशोभिषु ॥ ३०२
 राजतेषु महान्तेषु शातकौम्भमयेषु च । संध्याभ्रसंनिकाशेषु कैलासप्रतिमेषु च ॥ ३०३
 इष्टैः शब्दादिभिर्भोगैर्भैवस्यानुसारिणः । प्रासादवर्षमुख्येषु तेषु मोदन्ति सुव्रताः ॥ ३०४
 ब्रह्मर्षोपैरविरताः कथाश्च विविधाः शुभाः । गीतवादित्रयोपाश्व संस्तवाश्च समन्ततः ॥ ३०५
 संहताश्चैवमतुला नानाश्रयकृतास्तथा । एवमादीनि वर्तन्ते तेषां प्रासादमूर्धनि ॥ ३०६
 सहस्रपादः प्रासादस्तपर्नीयमयः शुभः । अनौपम्यैर्वै रत्नैः सर्वैः परिभूषितः ॥ ३०७
 स्फटिकैश्चन्द्रसंकाशैर्वैदूर्यमणिसंप्रभैः । बालसूर्यमयैश्चापि सौवर्णैश्चाग्निसंप्रभैः ॥ ३०८
 चुक्रुशुक्रुषयः श्रुत्वा नैमिषेयास्तपस्विनः । आपन्नसंशयाश्रेमं वाक्यमूचुः समीरणम् ॥ ३०९

ऋषय ऊचुः—

के तु तत्र महात्मानो ये भवस्यानुसारिणः । अनुग्राह्यतमाः सम्पक्वमोदन्ते पुरोत्तमे ॥
 ऋषीणां वचनं श्रुत्वा वायुर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३१०

वायुरुवाच—

ध्रूयतां देवदेवस्य भक्तिर्यैरनुकल्पिता । ह्रीमन्तः सूर्जिता दान्ताः शौर्ययुक्ता ह्यलोलुपाः ॥३११
 (+ मध्याहाराश्च मात्राश्च आत्मारामा जितेन्द्रियाः । जितदंष्ट्रा महोत्साहाः सौम्या -विगतमत्सराः
 भावस्थ्याः सर्वभूतानामव्यापारं अनाकुलाः) । कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनान्तरात्मना ॥
 अनन्यमनसो भूत्वा प्रपन्ना ये महेश्वरम् ॥ ३१३
 तैर्लब्धं रुद्रसालोक्यं शाश्वतं पदमव्ययम् । भवस्य रूपसादृश्यं नीताश्चैव ह्यनुत्तमम् ॥ ३१४
 वैश्वानरमुखाः सर्वे विश्वरूपाः कपर्दिनः । नीलकण्ठाः सितग्रीवास्तीक्ष्णदंष्ट्रास्त्रिलोचनाः ॥ ३१५
 अर्धचन्द्रकृतोष्णीषा जटामुकुटधारिणः । सर्वे दशभुजा वीराः पञ्चान्तरसुगन्धिनः ॥ ३१६
 तरुणादित्यसंकाशाः सर्वे ते पीतवाससः । पिनाकपाणयः सर्वे श्वेतगोटपत्राहनाः ॥ ३१७
 श्रियाऽन्विताः कुण्डलिनो मुक्ताहारविभूषिताः । तेजसोऽभ्यधिका देवैः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ॥
 विभज्य बहुधाऽऽत्मानं जरामृत्युविवाजिताः । क्रीडन्ते विविधैर्भोगैर्भोगान्प्राप्य सुदुर्लभान् ॥
 स्वच्छन्दगतयः सिद्धाः सिद्धैश्चान्यैर्विवोधिताः । एकादशानां रुद्राणां कोट्योऽनेका महात्मानाम्
 एभिः सह महात्मानो देवदेवो महेश्वरः । भक्तानुकम्पी भगवान्मोदते पार्वतीप्रियः ॥ ३२१

+ एतच्छान्तगतग्रन्थो ग पुस्तके न विद्यते ।

१ ख. घ. 'द्धानिवर्धने' । य^० । २ ड. 'न्यने । य' । ३ ख ड. 'दा । तस्य ह्यनुत्तमम्' । घ. 'दा । तस्य
 द्विधा' । य. घ. 'न. सर्वसा' । ५ ख ग. घ. ड. 'मविष्यात्' । ६ क. 'रपुत्रेषु । ७ ग घ. ड. 'त सविभू । ८ ख. ग ड.
 'विद्वेष' । ९ क. 'मितं' । १० ख. घ. ड. 'रात्पलोत्पाः । क' । ११ क. 'नेकम्' ।

नाहं तेषां तु रुद्राणां भवस्य च महात्मनः । नानात्वमनुपश्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ३२२
मातरिश्वाऽब्रवीत्पुण्यामित्येतामीश्वरैराच्छ्रुताम् । अथ ते ऋषयः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः ॥

श्रुत्वेमां परमां पुण्यां कथां त्रैयम्बकीं ततः ॥ ३२३

भृशं चानुग्रहं माप्य हर्षं चैवाप्पनुत्तमम् । संभावयित्वा चाप्येनां वायुमचूर्महाबलम् ॥ ३२४

ऋषय ऊचुः—

समीरण महाभाग अस्माकं च त्वया विभो । ईश्वरस्योत्तमं पुण्यमष्टमं त्वोपसार्धिकम् ॥ ३२५

तस्य स्थानं प्रमाणं च यथावत्परिकीर्तितम् । यो गन्धेन समृद्धं वै परमं परमात्मनः ॥ ३२६

महादेवस्य माहात्म्यं द्रुविज्ञेयं सुरैरपि । स्वेन माहात्म्ययोगेन सहस्रस्यामितौजसः ॥ ३२७

यस्य भक्तैष्वसंमोहो ह्यनुकम्पायमेव च । द्रौह्यी लक्ष्मीः स्वयं लुब्धा या साऽप्रतिमशालिनी ॥ ३२८

व्याप्यं ज्योत्स्नेव खं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपिणा । विभ्रुनिभ्र्नाजतेऽत्यर्थं देवदेवस्य वैशमिनि ॥

महादेवस्य तुल्यानां रुद्राणां तु महात्मनाम् । तत्सर्वं निखिलेनेदं वचनाद्भूतनिस्त्रवम् ॥ ३३०

अपीत्वा(?)खलु सर्वस्य भक्त्याऽस्माभिस्तु सुव्रताः । नास्ति किञ्चिद्विज्ञेयमन्यच्चैवानुगामिनः ॥

प्रश्नं देववर माण यथावद्भक्तमर्हासि ॥ ३३१

सूत उवाच—

स खलुत्राच भगवान्किं भूयो वर्तयाम्यहम् । किं मया चैव वक्तव्यं तद्द्विदिप्यामि सुव्रताः ॥ ३३२

ऋषय ऊचुः—

आदित्याः पारिपार्श्वेयाः सिंहा वै क्रोधविक्रमाः । वैश्वानरा भूतगणा व्याघ्राश्चैवानुगामिनः ॥

आभूतसंश्रुवे घोरे सर्वमागभृतां क्षये । किमवस्था भवन्त्येते तन्नो ब्रूहि यथार्थवत् ॥ ३३४

* एते ये वै त्वया प्रोक्ताः सिंहव्याघ्रगणैः सह । ये चान्ये सिद्धिसंपाप्ता मातरिश्वा जगौद ह

इदं च परमं तत्त्वं समाख्यास्यामि शृण्वताम् । विज्ञातेश्वरसद्भावमव्यक्तं प्रभवं तथा ॥ ३३६

तत्र पूर्वगतास्तेषु कुमारा ब्रह्मणः सुताः । सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥ ३३७

वीरुश्च कपिलस्तेषामासुरिश्च महायशाः । मुनिः पञ्चशिखश्चैव ये चान्येऽप्येवमादयः ॥ ३३८

ततः काले व्यतिक्रान्ते कल्पानां पर्यये गते । महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ॥ ३३९

अनेकरुद्रकोट्यस्तु यैः प्रसन्ना महेश्वरी । शब्दादीन्विषयान्भोगान्स्वस्याष्टविधैश्रयात् ॥ ३४०

प्रविश्य सर्वभूतानि ज्ञानयुक्तेन तेजसा । वैहायपदमव्यग्रं भूतानामनुकम्पया ॥ ३४१

तत्र यान्ति महात्मानः परमाणुं महेश्वरम् । तरन्ति सुमहावतां जन्ममृत्यूदकां नदीम् ॥ ३४२

ततः पर्ययान्ति सर्वान्(?)परं ब्रह्माणमेव च । देव्या वै सहिताः सप्त या देव्यः परिकीर्तिताः ॥

यत्तत्सदसं सिंहानामादित्यानां तथैव च । वैश्वानरभूतमव्यव्याघ्राश्चैवानुगामिनः ॥ ३४४

अविश्याऽऽत्मनि तान्सर्वान्स्तेष्व्यापोऽब्रवांस्तथा । लोकान्सप्त इमान्सर्वान्महाभूतानि पथ च ॥

* इत आरभ्य शृण्वतामित्यन्तप्रयोगे ग. पुस्तके न विद्यते ।

१ क. 'शरोऽप्युत । अ० । २ क. ब्राह्मलक्ष्मी स्व । घ. ब्राह्मपलक्ष्मी स्व । ३ ड. तुष्टा । ४ क. 'व्य
शोस्तेरव चन्द्रविन्यस्ताविश्वरूपशुक्र । वि० । ५ ख. ग. घ. ङ. 'सा परिपार्श्वेय सि' । ६ ख 'धैत । ए० । ७ ख. ग.
४. 'गाम ह । ८ ख. 'स्ते तु कु' । ९ ख. च.घोदध । १० ख. 'शिलायै' । ११ ख ग.घ ड. या । १२ क. 'पसया' ।
१३ ख. ग. 'द्वन्द्वपत्नी' । १४ ड. पत्नी । १५ ग. ड. 'तभाय' । १६ क. 'सद्यमानुकवा' ।

(प्रतिसर्गवर्णनम्)

विष्णुना सह संयुक्तः करोति विकरोति च । स रुद्रो यः साममयस्तथैव च यजुर्मयः ॥ ३४६
 स एष ओतः प्रोतश्च वहिरन्तश्च निश्चयात् । एको हि भगवान्नाथो ह्यनादिश्चान्तकृद्भिजाः ॥ ३४७
 ततस्त ऋषयः सर्वे दिवाकरसमभर्माः । स्वं स्वमाश्रमसंवासमारोप्यार्थिं तथाऽऽत्मानि ॥ ३४८
 कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनान्तरात्मना । अनन्यमनसो भूत्वा प्रपद्यन्ते महेश्वरम् ॥ ३४९
 व्रतोपवासनिरताः सर्वभूतदयापराः । योगमनुपमं दिव्यं प्राप्तं तैश्छिन्नसंशयैः ॥ ३५०
 प्रपद्य परया भक्त्या ज्ञानयुक्तेन तेजसा । तैर्लब्धं रुद्रसालोक्यं शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ३५१
 यः पठेत्तपसा युक्तो वायुभोक्तामिमांस्तुतिम्* । ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा स्वक्रियापरः ॥
 लभते रुद्रसालोक्यं भक्तिमान्विगतज्वरः । अमद्यपथ यः शूद्रो भवभक्तो जितेन्द्रियः ॥ ३५३
 आभूतसंयुद्धस्थायी अपतीघातलक्षणः । गाणपत्यं स लभते स्थानं वा सार्वकामिकम् ॥ ३५४
 मद्यपो मद्यपैः सार्धं भूतभंघैश्च मोदते । सोऽर्च्यमानो महीपृष्ठे मर्त्यानां वरदो भवेत् ॥
 इति होवाच भगवान्वायुर्वाक्यमिदं वरः ॥ ३५५

इति भीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शिवपुरवर्णन नामैकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०११५

अथ आधिकशततमोऽध्यायः ।

प्रतिसर्गवर्णनम् ।

सूत उवाच—

प्रत्याहारं भवक्षयामि परस्यान्ते स्वयंभुवः । ब्रह्मणः स्थितिकाले तु क्षीणे तस्मिन्स्तदा प्रभोः ॥
 यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुमुखं विश्वमीश्वरः । अव्यक्तान्प्रसते व्यक्तं प्रत्याहारे च कृत्स्नज्ञः ॥ २
 परं तदनु कल्पानामपूर्णे कल्पसंक्षये । उपस्थिते महाघोरे ह्यमत्यक्षे तु कस्यचित् ॥ ३
 अन्ते द्रुमस्य संपाप्ते पश्चिमस्य मनोस्तदा । अन्ते कलियुगे तस्मिन् + क्षीणे संहार उच्यते ॥ ४
 संभ्रंक्षाले तदा वृत्ते प्रत्याहारे ह्युपस्थिते । प्रत्याहारे तदा तस्मिन्भूततन्मात्रसंक्षये ॥ ५
 महर्द्धोदैर्विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये । स्वभावकारिते तस्मिन्प्रवृत्ते प्रतिसंचरे ॥ ६
 आपो ग्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम् । आचगन्धा ततो भूमिः मलयत्वाय कल्पते ॥
 मविष्टे गन्धतन्मात्रे तोयावस्था धरा भवेत् ॥ ७
 आपस्तदा प्रनष्टा वै वेगवत्यो महास्वनाः । सर्वमापुरयित्वेदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥ ८

* इत उत्तरमरिकर्मण्ये ख. पुस्तके तद्यथा—शिवलोके स वसति यावदान्ततद्वरम् । इति । + धनुर्दिहान्तर्गतमन्यो ह. पुस्तके नास्ति ।

१ क. 'युक्त क' । २ क. एव उतप्रो' । ३ ख. 'भाः । सन्यस्याय सम चात्यमा' । ४ क. 'मति । अ' ।
 ५ घ. द. श्रुतिम् । ६ क. ग वा सर्वे' । ७ ग घ. द. 'कामे तु । ८ ख. द. 'भो । तथे' । ९ ख. ग. घ. द.
 'श्वरम् । अ' । १० द. 'रेण क' । ११ ख घ. द. 'परे तदाऽनुक' । १२ ख. घ. 'प्रकाले । १३ क. 'रेप्रपादिते ।
 १४ घ. 'दादिपिका' । १५ ख. ग. घ. द. 'ग्रस्तु वै' ।

- अपामस्ति गुणो यस्तु ज्योतिषे लीयते रसः । नश्यन्त्यापस्तादौ तच्च रसतन्मात्रसंज्ञयात् ॥ ९-
- तेजसा संहतरसा ज्योतिष्टं प्राप्नुवन्पुनः । ग्रस्ते च सलिले तेजः सर्वतोमुखसमीक्ष्यते ॥ १०
- अथाग्निः सर्वतो व्याप्त आदत्ते तज्जलं तदा । सर्वमापूर्यतेऽर्धिमिस्तदा जगदिदं शनैः ॥ ११
- आर्चिभिः संतते तस्मिन्तिर्यगूर्ध्वमधस्ततः । ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुरग्निं प्रकाशकम् ॥ १२
- प्रलीयते तदा तस्मिन्दीपार्चिरिव मारुते ॥ १२
- प्रनष्टे रूपतन्मात्रे हृतरूपो विभावनसुः । उपशाम्यति तेजो हि वायुना ध्रुयते महत् ॥ १३
- निरालोके तदा लोके वायुभूते च तेजसि । ततस्तु मूलमासाद्य वायुः संभवमात्मनः ॥ १४
- ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्थक्च दोधवीति दिशो दश । वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते च तत् ॥ १५
- प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठत्यनाहतम् । अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च पूर्तिमत् ॥ १६
- सर्वमापूरयन्नर्दिः सुमहत्तत्प्रकाशते । परिमण्डलं तच्छुषिरमाकाशं शब्दलक्षणम् ॥ १७
- शब्दमात्रं तदाकाशं सर्वमाहत्य तिष्ठति । तं तु शब्दगुणं तस्य भूतादिर्ग्रसते पुनः ॥ १८
- भूतेन्द्रियेषु युगपद्भूतादौ संस्थितेषु वै । अभिमानात्मको ह्येव भूतादिस्त्वामसः स्मृतः ॥ १९
- भूतादिं ग्रसते चापि महान्वै बुद्धिलक्षणः । महानात्मा तु विज्ञेयः संकल्पो व्यवसायकः ॥ २०
- बुद्धिर्मेनश्च लिङ्गश्च महानक्षर एव च । पर्यायवाचकैः शब्दैस्तमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ २१
- संपलीनेषु भूतेषु गुणसाम्ये तमोमये । स्वात्मन्येव स्थिते चैव कारणे लोककारणे ॥ २२
- विनिवृत्ते तदा समं प्रकृत्याऽवस्थितेन वै । तदाऽऽद्यन्तपरोक्षत्वादहृष्टत्वाच्च कस्यचित् ॥ २३
- अनाख्यानादर्थोपत्वाद्ब्रह्मानाज्ञानानामपि । आगतागतिकत्वाच्च ग्रहणं तत्र विद्यते ॥ २४
- भौवग्राह्यानुमानाच्च चिन्तावित्त्वेदमुच्यते । स्थिते तु कारणे तस्मिन्नित्ये सद्सदात्मिके ॥ २५
- अनिर्देशया प्रवृत्तिर्वै स्वैर्ऽत्मिका कारणेन तु । एवं समोदयोऽभ्यस्तात्क्रमात्प्रकृतयस्तु वै ॥ २६
- प्रत्याहारे तदा समं प्रविशन्ति परस्परम् । येनेदमावृत्तं सर्वमण्डैमप्यु प्रलीयते ॥ २७
- सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सपर्वतम् । उदकावरणं यच्च ज्योतिषां लीयते तु तत् ॥ २८
- यच्चैजसं चाऽऽवरणमाकाशं ग्रसते तु तत् । यद्वायव्यं चाऽऽवरणमाकाशं ग्रसते तु तत् ॥ २९
- आकाशावरणं यच्च भूतादिर्ग्रसते तु तत् । भूतादिं ग्रसते चापि महान्वै बुद्धिलक्षणः ॥ ३०
- महान्तं ग्रमतेऽव्यक्तं गुणसाम्यं ततः परम् । एतौ संहारविस्तारौ ब्रह्माऽव्यक्तात्ततः पुनः ॥ ३१
- सृजते ग्रसते चैव विकारान्तर्गतसंशये । संसिद्धकार्यकरणाः संसिद्धां ज्ञानिनस्तु ये ॥ ३२
- गत्वा जवं जवीभावे स्थानेष्वेव प्रसंयर्भात् । प्रत्याहारे विद्युज्यन्ते क्षेत्रज्ञाः करणैः पुनः ॥ ३३
- अव्यक्तं क्षेत्रमित्याहुर्ब्रह्म क्षेत्रज्ञ उच्यते । साधर्म्यवैधर्म्यैर्ऽकृतः संयोगोऽनादिर्मास्तयोः ॥ ३४
- एवं समेषु विज्ञेयं क्षेत्रज्ञैर्विद् ब्राह्मणाः । ब्रह्मविचैव विज्ञेयः क्षेत्रज्ञानात्पृथक्पृथक् ॥ ३५
- विषयाविषयत्वं च क्षेत्रज्ञैर्ज्ञेयोः स्मृतम् । ब्रह्मा तु विषयो ज्ञेयोऽविषयः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३६
- क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञार्थं प्रचक्षते । बहुत्वाच्च शरीराणां शरीरी बहुधा स्मृतः ॥ ३७

१ ख. ग. 'मस्तिगु' । २ ख. 'तिषे ली' । डे. 'दाऽन्ते च र' । ४ ग. घ. 'मीक्षते । ५ क. ध्रुयते । ६ ख. ग. घ. ड. महत् । ७ क. ग. 'स्तुमत्' । ८ ग. 'मादौ भु' । ९ घ. 'ण्डरसवसुदि' । १० ख. घ. ड. 'ति तत्र श' । ११ ड. 'द्वयोत्वा' । १२ ख. ड. भावात् । १३ ख. घ. 'स्यामिहा' । १४ ग. घ. ड. 'संतिरिष्य' । १५ क. 'ण्डरसु प्र' । १६ ग. ड. यत् । १७ क. ग. 'मान् । प्र' । १८ ख. 'धैसा क्षे' । १९ क. 'कृतसं' ।

(प्रतिषर्गवर्णनम्)

अव्यहोसंकराच्चैव ज्योतिर्वच व्यवस्थितः । यस्मात्प्रतिशरीरं हि सुखदुःखोपलैब्धिता ॥

तस्मात्पुरुषनानात्वं विज्ञेयं तु विजानता ॥

३८

यदा प्रवर्तते चैषां भेदानां चैव संयमाः । स्वभावकारिताः सर्वे कालेन महता तदां ॥

३९

निवर्तते तदा तस्य स्थितिरागः स्वयंभुवः । सहसा योज्यकैः सर्वैर्ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥

४०

विनिवृत्ते तदां रागे स्थितावात्मनिवासिनाम् । तत्कालवासिनां तेषां तदा तदोपदर्शनाम् ॥

उत्पद्यतेऽथ वैराग्यमात्मवादप्रणाशनम् । भोज्यभोक्तृत्ववर्नानात्वे तेषां तद्भावाददर्शनाम् ॥

४२

पृथग्ज्ञानेन क्षेत्रज्ञास्ततस्ते ब्रह्मलौकिकाः । प्रकृतौ करणौतीताः सर्वे नार्नाप्रदर्शिनः ॥

४३

स्वात्मन्येवावतिष्ठन्ते प्रशान्ता दर्शनात्मकाः । शुद्धा निरञ्जनाः सर्वे चेतनाचेतनास्तथा ॥

४४

तत्रैव परिनिर्वाणाः स्मृता नाऽऽगामिनस्तु ते । निर्गुणत्वान्निरात्मानः प्रकृत्यन्ते व्यतिक्रमात् ॥

इत्येवं प्राकृतः प्रोक्तः प्रतिसर्गः स्वयंभुवः । भिद्यन्ते सर्वभूतानां करणानि प्रसंयमे ॥

४६

इत्येव संयमथैव तत्त्वानां करणैः सह । तत्त्वप्रसंयमो ह्येव स्मृतो ह्यवर्तको द्विजाः ॥

४७

सूत उवाच—

धर्माधर्मौ तपो ज्ञानं शुभे सत्यावृते तथा । ऊर्ध्वभावो ह्यधोभावो सुखदुःखे मियाप्रिये ॥

४८

सर्वमेतत्प्रियातस्य गुणमात्रात्मकं स्मृतम् । निरिन्द्रियाणां च तदा ज्ञानिनां यच्छुभाशुभम् ॥

मर्कटैर्यां चैव तत्सर्वं पुण्यं पापं प्रतिष्ठिति । योन्यवस्थां स्वभावे च देहिनां तु निषिच्यते ॥

जन्तूनां पापपुण्यं तु प्रकृतौ यत्प्रतिष्ठितम् । अव्यक्तस्थानि तान्येव पुण्यपापानि जन्तवः ॥

५१

योजयन्ति पुनर्देहं देहान्यत्वे तथैव च ॥

धर्माधर्मौ तु जन्तूनां गुणमात्रात्मकावुभौ । करणैः स्वैः प्रवीयेते कायत्वेनेह जन्तुभिः ॥

५२

सुचेतनाः मलीयन्ते क्षेत्रज्ञाधिष्ठिता गुणाः । सर्गे च प्रतिसर्गे च संसारे चैव जन्तवः ॥

संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते करणैः संचरन्ति च ॥

५३

राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव वृत्तयः । गुणमात्राः प्रवर्तन्ते पुरुषाधिष्ठितास्त्रिधा ॥

५४

ऊर्ध्वं देवात्मकं सत्त्वमधोभागात्मकं तमः । तयोः प्रवर्तकं मध्य इहैवाऽऽवर्तकं रजः ॥

५५

इत्येवं परिवर्तन्ते त्रयः श्रोतोगुणात्मकाः । लोकेषु सर्वभूतानां तत्र कार्यं विजानता ॥

५६

अविद्यामत्यारम्भा आरम्यन्ते हि मानवैः । एतास्तु गतयस्त्रिस्तः शुभाः पापात्मिकाः स्मृताः

तमसाऽभिभवाज्जन्तुर्नृपियातम्यं न विन्दति । अतत्त्वदर्शनात्सोऽथ त्रिविधं वध्यते ततः ॥

५८

प्राकृतेन च वन्द्येन तथा वैकारिकेण च । दक्षिणाभिस्तृतीयेन वद्धोऽत्यन्तं विवर्तते ॥

५९

इत्येते वै त्रयः प्रोक्ता वन्द्या ह्यज्ञानहेतुकाः । अनित्ये नित्यसंज्ञा च दुःखे च सुखदर्शनम् ॥

* अस्वे स्वामिति च ज्ञानमशुचौ शुचिनिश्चयः । येषामिते मनोदोषा ज्ञानदोषा विषयात् ॥ ६१

। * नास्त्ययं श्लोकः स. पुस्तके ।

१ घ. अचहा । २ क. हाशक । ३ ख. लम्बिता । ४ घ. लक्षिता । ५ घ. दा । विव । ६ घ. दा तेषां स्थितिरात्म । ७ ग. दा. दा तेषां स्थितिरात्म । ८ ग. दा. नास्तिस्तेषा । ९ क. गणनीता । १० घ. नात्वदं । ११ घ. क. नां कारं । १२ ख. घ. क. नां कारं । १३ ग. घ. क. त्रिगतं । १४ ख. घ. क. कृत्वा । १५ घ. घ. क. त्वास्तु तास्त्वैव दे । १६ क. वः । ये जं । १७ ख. घ. क. करणैः । १८ घ. पः । नियुज्यन्ते वि । १९ ख. घ. क. वारणः । २० क. न्तुयथा । २१ घ. न्त निव । २२ घ. क. अभेऽभि ।

रागद्वेषनिवृत्तिश्च तज्ज्ञानं समुदाहृतम् । अज्ञानं तमसो मूलं कर्मद्वयफलं रजः ॥
 कर्मजस्तु पुनर्देहो महादुःखं प्रवर्तते ॥ ६२
 श्रोत्रजा नेत्रजा चैव त्वग्निहृद्घ्राणतस्तथा । पुनर्भवकरी दुःखा कर्मणां जायते तु सा ॥ ६३
 सन्तृष्णोऽभिहितो बालः स्वकृतैः कर्मणः फलैः । तैलेपालीकवज्जीवस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ६४
 तस्मात्स्थूलमनर्थानामज्ञानमुपदिश्यते । तं शैशुमवधार्यैकं ज्ञाने यत्नं समाचरेत् ॥ ६५
 ज्ञानाद्धि त्यज्यते सर्वं त्यागाद्बुद्धिर्विरज्यते । वैराग्याच्छुध्यते चापि शुद्धः सत्त्वेन मुच्यते ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि रागं भूतापहारिणम् । अभिपङ्गाय यो यस्माद्विषयोऽप्यवशात्मनः ॥ ६७
 अनिष्टमभिपङ्गं हि प्रीतितापविपादनम् । दुःखलाभेन तापश्च सुखानुस्मरणं तथा ॥ ६८
 इत्येव वैषयो रागः संभूत्याः कारणं स्मृतम् । ब्रह्मादौ स्थावरान्ते वै संसारे ह्याधिभौतिके ॥
 अज्ञानपूर्वकं तस्मादज्ञानं तु विवर्जयेत् ॥ ६९
 यस्य चाऽऽर्षं न प्रमाणं शिष्टाचारं तथैव च । वर्णाश्रमविरोधी यः शिष्टशास्त्रविरोधकः ॥ ७०
 एष मार्गो हि निरधितिर्यग्यौनौ च कारणम् । तिर्यग्योनिगतं चैव कारणं स निरुच्यते ॥ ७१
 विविधा यातना स्थाने तिर्यग्यौनौ च पङ्क्तिषु । कारणे विषये चैव प्रतिघातस्तु सर्वशः ॥ ७२
 अनैश्वर्यं तु तत्सर्वं प्रतिघातात्मकं स्मृतम् । इत्येषा तापसी वृत्तिर्भूतादीनां चतुर्विधा ॥ ७३
 सत्त्वस्थमौत्रकं चित्तं यथा संस्वप्नदर्शनात् । तत्त्वानां च तथा तत्त्वं दृष्ट्वा वै तत्त्वदर्शनात् ॥ ७४
 सत्त्वक्षेत्रज्ञानानात्वमेतज्ज्ञानार्थदर्शनम् । नानात्वदर्शनं ज्ञानं ज्ञानाद्वैयोगमुच्यते ॥ ७५
 तेन बद्धस्य वै घन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च । संसारे विनिवृत्ते तु मुक्तो लिङ्गेन मुच्यते ॥ ७६
 निःसंघ्नो ह्यचैतन्यः स्वात्मन्येवावतिष्ठते । स्वात्मव्यवस्थितश्चापि विरूपाख्येन लिख्यते ॥ ७७
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं समासाज्ज्ञानभोक्षयोः । स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मोक्षो वै तत्त्वदर्शभिः ॥
 पूर्वं वियोगो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् । लिङ्गाभावात्तु कैवल्यं कैवल्यात्तु निरञ्जनम् ॥ ७९
 निरञ्जनत्वाच्छुद्धस्तु ततो नेता न विद्यते । तृष्णाक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षकारणम् ॥ ८०
 निमित्तमप्रतीघात इष्टशब्दादिलक्षणे । अष्टवेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमम् ॥ ८१
 क्षेत्रज्ञेष्ववसज्यन्ते गुणमात्रात्मकानि तु । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वैराग्यं दोषदर्शनात् ॥ ८२
 दिव्ये च मानुषे चैव विषये पञ्चलक्षणे । अष्टदोषोऽनभिष्वङ्गः कर्तव्यो दोषदर्शनात् ॥ ८३
 तापमीतिविषादानां कार्यं तु परिवर्जनम् । एवं वैराग्यमास्थाय शरीरि निर्ममो भवेत् ॥ ८४
 अनित्यमशिवं दुःखमिति बुद्धिश्चाऽनुचिन्त्यं च । विशुद्धं कार्यकरणं सर्वैर्भवेति चरान्तुय(१) ॥
 परिपक्वकापायो हि कृत्स्नान्दोषान्प्रशयति । ततः प्रपाणकाले हि दोषैर्नैमित्तिकैस्तथा ॥ ८६
 ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः । स शरीरमुपाश्रित्य कृत्स्नान्दोषान्कणद्धिवै ॥ ८७
 माणस्थानानि भिन्दन्हि च्छिन्दन्मर्मोप्यतीत्य च । शैत्यात्मकुपितो वायुर्ध्वं तु क्रमते ततः ॥ ८८

१ घ. 'दृष्णाभिहतो । २ ख घ. ड. 'लोलक' । ३ क ख. ग. ड. 'शकम्' । ४ क 'ना द्विजयते । ५ ग. ड. 'रागाच्छु' । ६ ख. ग. ड. 'भिष्वङ्गाय यो । ७ ख. ग. ड. 'पवेष्वव' । ८ ख. 'निष्टेष्पनीमप्यह. प्री' । ड. 'निष्टेऽभिष्ट-
 भिव्यङ्गः प्री' । ९ ख. ग. घ. ड. 'विहृदो यः । १० ख हि वै धर्मस्तिव्यं । ११ घ. 'मासकं । १२ ख ग. ड. 'सर्वं प्री' ।
 १३ ख. ग. घ. ड. 'स्तु नेता वेतान । १४ ग. ड. 'नैमित्तिकं प्री' । १५ घ. 'शिपुच तौ । १६ घ. ड. 'मुद्ग्याऽनु' । १७ ख.
 'त्यान्येति वर्युता । १८ प. 'त्यान्येति वशतु ये । १९ ड. 'त्यान्येति विशान्तुया । २०

(प्रतिसर्गवर्णनम्)

स चायं सर्वभूतानां प्राणस्थानेष्ववस्थितः । समासात्संवृते ज्ञाने संवृतेषु च कर्मसु ॥ ८९
 स जीवोऽनभ्यधिप्राणः कर्मभिः स्वैः पुराकृतैः । अष्टाङ्गप्राणवृत्तीर्वै स विचयावयते पुनः ॥ ९०
 क्षरीरं प्रजहं(हृत्)सो वै निरुच्छ्वासस्ततो भवेत् । एवं प्राणैः परित्यक्तो मृत इत्यभिधीयते ॥ ९१
 यथेह लोके स्वद्योतं नीयमानमितस्ततः । रज्जनं तदग्ने यस्तु नेता नेता न विद्यते ॥ ९२
 वृष्णाक्षयस्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् । शब्दाद्ये विषये दोषविषये पञ्चलक्षणे ॥ ९३
 अपद्रेषोऽनभिष्वङ्गः प्रीतितापविवर्जनम् । वैराग्यकारणं ह्येतत्प्रकृतीनां लयस्य च ॥ ९४
 अष्टौ प्रकृतयो ज्ञेयाः पूर्वोक्ता वै यथाक्रमम् । अव्यक्ताश्चास्तु विज्ञेया भूतान्ताः प्रकृतेर्लयाः ॥ ९५
 वर्णाश्रमाचारयुक्ताः शिष्टाः शास्त्रविरोधिनाः । वर्णाश्रमाणां धर्मोऽयं देवस्थानेषु कारणम् ॥ ९६
 ब्रह्मादीनि पिशाचान्तान्यष्टौ स्थानानि देवताः । ऐश्वर्यमणिमाद्यं हि कारणं ह्यष्टलक्षणम् ॥ ९७
 निमित्तमप्रतीघात इष्टे शब्दादिलक्षणं । अष्टावेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमम् ॥ ९८
 क्षेत्रज्ञेष्वनुपज्यन्ते गुणमात्रात्मकानि तु । प्रावृत्काले पृथक्त्वेन पश्यन्तीह न चक्षुषा ॥ ९९
 पश्यन्त्येवंवर्षं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा । श्वाविति श्वानपानश(?)योनीः प्रविशतस्तथा ॥
 विर्धशूर्ध्वमधस्ताच्च धावतोऽपि यथाक्रमम् । जीवपाणास्तथा लिङ्गं कारणं च चतुष्टयम् ॥ १०१
 पर्यायवाचकैः शब्दरेकर्तैः सोऽभिलिख्यते । व्यक्ताव्यक्ते प्रमाणोऽयं स वै रूपं तु कृत्स्नशः ॥
 अव्यक्तान्तमृष्टीतं च क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं च यत् । एवं ज्ञात्वा शुचिर्भूत्वा ज्ञानाद्दे विप्रमुच्यते ॥ १०३
 नष्टं चैव यथा तत्त्वं तत्त्वानां तत्त्वंदर्शनम् । यथेष्टं परिनिर्भाति भिन्ने देहे मुनिवृत्ते ॥ १०४
 भिद्यते कारणं चापि अव्यक्ताज्ञानिनस्तथा । मुक्तो गुणशरीरेण प्राणायामेन तु सर्वशः ॥ १०५
 नान्यच्छरीरमादत्ते दग्धे बीजे यथाऽङ्कुरैः । जीविकः सर्वसंसारोद्धाजशारीरमानसः ॥ १०६
 ज्ञानाद्यतुर्दशाच्छब्दः प्रकृतिं सोऽनुवर्तते । प्रकृतिं सत्यमित्याहुर्बिकारोऽनृतमुच्यते ॥ १०७
 तत्सद्भावोऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्पमुच्यते । अनामरूपक्षेत्रज्ञानामरूपां प्रचक्षते ॥ १०८
 यस्मात्क्षेत्रं विज्ञानानि तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते । क्षेत्रप्रत्ययतो यस्मात्क्षेत्रज्ञः शुभ उच्यते ॥ १०९
 क्षेत्रज्ञः स्पर्धते तस्मात्क्षेत्रं तज्ज्ञैर्विर्भाष्यते । क्षेत्रत्वप्रत्ययं ह्यं क्षेत्रज्ञः प्रत्ययी सदा ॥ ११०
 क्षेपणात्करणाच्चैव क्षतत्राण्युत्थैव च । भोज्यत्वाद्दिपयत्वाच्च क्षेत्रं क्षेत्रविदो विदुः ॥ १११
 महदाद्यं विशेषान्तं सर्वैरूप्यं विलक्षणम् । विकारलक्षणं तद्वै साक्षरक्षरमेव च ॥ ११२
 तमेव च विकारं तु यस्माद्दे क्षरते पुनः । तस्माच्च कारणाच्चैव क्षरमित्यभिधीयते ॥ ११३
 * संसारनरकेभ्यश्च त्रायते पुरुषं च यत् । दुःखत्राणात्पुनश्चापि क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ ११४

* अथ शोको न विद्यते क घ. पुस्तकयोः ।

१ ख ग घ. ड 'वृत्तिर्वै' । २ ख. विसर्ज । ३ क. न ह्येतं प्रष्टुं । ४ घ. 'तन्तप्राकृतास्तथा । ब' ।
 ५ क देवता । ६ ख. ग. घ. ड 'विषयः सि' । ७ ख. 'या । स्ववित्तश्चापानास्तु यो' । घ. 'या । श्वरितं सानपनिधयो'
 ड. 'या । श्वरितश्चापानास्तु यो' । ८ घ. भावतोऽपि । ९ ग घ. 'व्यक्तोऽत्र' । १० घ. 'यं रूप्यमृतपुं कृ' । ११ ख.
 ग ड 'क्षेते । य' । १२ घ. कारण । १३ ख. घ. 'रः । जातीकः । १४ ख. 'राद्रिदे श । घ 'राद्रिश्च या' ।
 १५ ख. ड 'सोऽनित' । १६ ग. ड. 'भाष्यते । १७ घ. ड क्षपण' । १८ ख ग घ. ड. भोज्यत्वाच्च विषयश्च क्षेत्र' ।
 १९ ख. ग. ड. 'द्वै सोऽक्षरक्षरमे' । घ. 'द्वै सोऽक्षरक्षरमे' । २० ग ड. 'द्वै रक्षते ।

सुखदुःखमोहभावोद्भोज्यमित्यभिधीयते । अचेतत्वाद्धि विषयस्तैद्धि धर्मविभुः स्मृतः ॥ ११५
 न क्षीयते न क्षरति विकारमसृष्टं तु तत् । अक्षरं तेन चाप्युक्तमक्षीणत्वात्तथैव च ॥ ११६
 यस्मिन्पुण्यनुशेते च तस्मात्पुरुष उच्यते । पुरमत्यधिको यस्मात्पुरुषेत्यभिधीयते ॥ ११७
 पुरुषं कथयस्वाथ कथं तज्ज्ञैर्विभाष्यते । शुद्धो निरञ्जनाभासो ज्ञानाज्ञानविवर्जितः ॥ ११८
 अस्ति नास्तीति सोऽन्यो वा वद्धो पुक्तो गतः स्थितः । नैर्हेतिकान्तनिर्देश्यसूक्तस्तस्मिन्न विद्यते
 शुद्धत्वार्थं तु देश्यो वै हृष्टत्वात्समदर्शनः । आत्मप्रत्ययकारी सारनूनं(?)चापि हेतुकम् ॥
 भावग्राह्यमनुमान्यं चिन्तयन्न प्रमुह्यते ॥ १२०
 यदा पश्यति ज्ञातारं शान्तार्थं दर्शनात्मकम् । दृश्यादृश्येपु निर्देश्यं तदां तदुद्धरं वरम् ॥ १२१
 एवं ज्ञात्वा स विज्ञाता ततः शान्तिं नियच्छति । कार्यं च कारणे चैव बुद्ध्यादौ भौतिके तदा ॥
 संप्रयुक्तो वियुक्तो वा जीवतो वा मृतस्य च । विज्ञाता न च दृश्येत पृथक्त्वेनेह सर्वशः ॥
 स्वेनाऽऽत्मानं तमात्मानं कारणात्मा नियच्छति । प्रकृतौ कारणे चैव स्वात्मन्येवोपतिष्ठति ॥
 अस्ति नास्तीति सोऽन्यो वा इहामुत्रेति वा पुनः । एकत्वं वा पृथक्त्वं वा क्षेत्रज्ञपुरुषेति(?)वा ॥
 आत्मवान्स निरात्मा वा चेतनोऽचेतनोऽपि वा । कर्ता वा सोऽप्यकर्ता वा भोक्ता वा भोज्यमेव वा
 यज्ज्ञातृवा न निवर्तन्ते क्षेत्रज्ञे तु निरञ्जने । अर्वाच्यं तदनाख्यानानाद्राह्यत्वाद्देहेतुनि ॥ १३६
 अप्रतर्क्यमचिन्त्यत्वादेवाप्यत्वाच्च सर्वशः । नाभिलिम्पति तत्त्वरं संप्राप्य मनसा सह ॥ १२७
 क्षेत्रज्ञे निर्गुणे शुद्धे शान्ते क्षीणे निरञ्जने । व्यपेतमुखःदुःखं च निरुद्धे शान्तिमागते ॥ १२८
 निरात्मके पुनस्तस्मिन्वाच्चावाच्यो न विद्यते । एतौ संहारविस्तरौ व्यक्ताव्यक्तौ ततः पुनः
 सृजते ग्रसते चैव ब्रह्मैतः पर्यवतिष्ठते । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं सर्वं पुनः सर्वं प्रवर्तते ॥ १३०
 अधिष्ठानप्रवृत्तेन तस्य ते बुद्धिपूर्वकम् । साधर्म्यवैधर्म्यकृतः संयोगो विधितस्तयोः ॥
 अनादिमानस संयोगो महापुरुषजः स्मृतः ॥ १३१
 यो वैच्यं सर्गप्रतिसर्गकालस्तावच्च तिष्ठति सुसंनिरुध्य ।
 पूर्वं हितव्ये(?)तदबुद्धिपूर्वं प्रवर्तते तत्पुरुषार्थमेव ॥ १३२
 एषा निसर्गप्रतिसर्गपूर्वं प्र(प्रा)धानिकी चेश्वरकारिता च ।
 अनाद्यनन्तौ ह्यभिमानपूर्वकं वित्रासयन्ती जगद्भ्युपैति ॥ १३३
 इत्येव प्राकृतः सर्गस्वृतीयो हेतुलक्षणः । उक्तो ह्यस्मिस्तदाऽत्यन्तं करैर्यस्तत्प्रमुच्यते(?) ॥ १३४

+ अत्र संधिरार्थः ।

१ क 'वा भो' । २ ख 'यथे तद्धिधर्म विभुः स्मृतम् । न । ३ ग. ड. 'स्तद्धि र्मेविभुः स्मृतम् । न । ४ घ. ड. 'स्मात्पर्य' । ५ घ. ड. 'रुप इत्य' । ६ घ. 'हेतुकादिनिर्देश्यसूक्त' । ७ ड. 'काशनिर्देश्यसूक्त' । ८ ख. ग. 'मनु देशो वै' । ९ घ. 'रोसर' । १० घ. 'तिस ननुनवाऽपि । १० ख. छ. 'दान्तदुर्धर व' । ११ घ. तथा । १२ ड. 'नियच्छ' । १३ ख. ग. घ. ड. 'णे तत्र स्वा' । १४ ख. 'ष्ठते । अ' । १५ ख. ग. घ. ड. वा । नाम' । १६ ख. घ. ड. 'तमा चे' । १७ ड. 'वाच्ये' । १८ ड. 'तुमिः । अ' । १९ घ. 'दगारवा' । २० ख. प्रस्तोप' । घ. ड. प्रस्ति' । २१ क. 'कृतत' । २२ ख. ग. घ. 'दिमांशेतस्यो' । २३ ख. ड. 'वत्सर्गः प्रतिमर्गः का' । २४-ग. घ. ड. 'तायमि' । २५ ख. ग. घ. 'रस्त' । ड. 'रस्त' ।

(सृष्टिवर्णनम्)

इत्येष प्रतिसर्गो वस्त्रिविधः कीर्तितो मया । विंस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च भूयः किं वर्तयाम्यहम् ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसर्गवर्णन नाम द्व्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १०२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—१०२५०

अथ षाड्विंशततमोऽध्यायः ।

अथ सृष्टिवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः—

- सूतं सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् । प्रजानां मनुभिः सार्धं देवानामृषिभिः सह ॥ १
- पितृगन्धर्वभूतानां पिशाचोरगैरक्षसाम् । दैत्यानां दानवानां च यक्षाणामेव पक्षिणाम् ॥ २
- अत्यद्भूतानि कर्माणि विधिमान्धर्मनिश्चयः । विचित्राश्च कथायोगा जन्म चाश्रयमनुत्तमम् ॥ ३
- तत्कथ्यमानमस्माकं भवता श्लक्ष्णया गिरा । मनःकर्णसुखं सौते प्रीणात्वाभूतसंभवम् ॥ ४
- एवमाराध्य ते सूतं सत्कृत्य च महर्षयः । पप्रच्छुः सत्रिणः सर्वे पुनः सर्गप्रवर्तनम् ॥ ५
- [* कथं सूत महाप्राज्ञ पुनः सर्गः प्रपत्स्यते । बन्धेषु संप्रलीनेषु गुणसाम्ये तमोमये ॥ ६
- विकारैष्वविस्त्रेपु अव्यक्ते चाऽऽत्मनि स्थिते । + अपवृत्ते ब्राह्मणेन महासायो(यु)ज्यगैस्तदा ॥
- कथं प्रपत्स्यते सर्गस्तत्रः प्रहृदि पृच्छताम् ॥ ७
- एवमुक्तस्ततः सूतस्तदाऽसौ लोमहर्षणः । षण्णारुयातुमुपचक्राम पुनः सर्गप्रवर्तनम्] ॥ ८
- अहं वो वर्तयिष्यामि यथा सर्गः प्रपत्स्यते । पूर्ववत्स तु विज्ञेयः समासात्त निरोधत ॥ ९
- दृष्टं चैवानुमेयं च तर्कं वक्ष्यामि युक्तिनः । तस्माद्वाचो निवर्तन्ते अपाप्य मनसा सह ॥ १०
- अव्यक्तवत्परोक्षत्वाद्ग्रहणं तदुरासदम् । विकारैः प्रतिसंहृष्टे गुणसाम्ये निवर्तते ॥ ११
- प्रधानं पुरुषाणां च साधर्म्यैव तिष्ठति । धर्माधर्मौ मलीयेते अव्यक्तौ प्राणिनां सदा ॥ १२
- सत्त्वमात्रात्मको धर्मो गुणसत्त्वे प्रतिष्ठितः । तमोमात्रात्मकोऽधर्मो गुणे तमसि तिष्ठति ॥ १३
- अविभागवन्तावेतौ गुणसाम्यस्थितावुभौ । सर्वकार्ये बुद्धिपूर्वं प्रधानस्य प्रपत्स्यते ॥ १४
- अबुद्धिपूर्वं क्षेत्रज्ञो ह्यधिष्ठास्यति तान्गुणान् । एवं तानभिमानेन प्रपत्स्येत पुरस्तदा ॥ १५
- यदा प्रवर्तितव्यं तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोः । भोज्यभोक्तृत्वसंबन्धं प्रपत्स्येते युतावुभौ ॥ १६
- तस्माच्छरणमव्यक्तं साम्ये स्थित्वा गुणात्मकान् । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं तच्च वैषम्यं भजते तु तत् ॥
- ततः प्रपत्स्यते व्यक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोः । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं सत्त्वं विकारं जनयिष्यति ॥ १८
- महदाद्यं विशेषान्तं चतुर्विंशगुणात्मकम् । क्षेत्रज्ञस्य प्रधानस्य पुरुषस्य प्रपत्स्यते ॥ १९
- ब्रह्माण्डं प्रथमः सोऽथ भविता चेश्वरः पुनः । ततो ज्ञेयस्य कृत्स्नस्य सर्वभूतपतिः शिवः ॥२०
- ईश्वरः सर्वभुक्तानां ब्रह्मा ब्रह्ममयो महान् । आदिदेवः प्रधानस्यानुग्रहाय भवैक्ष्यते ॥ २१

* धनुर्विद्वान्बर्धतप्रमन्य ख पुन्तके नास्ति । + नास्त्यर्थादि घ. पुस्तके ।

१ घ ढ 'तस्तुम' । २ ख ढ, 'पराक्ष' । ३ ख, ग घ 'लामृत' । ४ ढ 'रेपु वि' । ५ ग ढ 'णा तु म' ।

६ घ ढ अत्र बो । ७ ख ग ढ 'त्वाद्ग्रहणं तं' । ८ ख, घ ढ पुरं सर । ९ य' । १० ख, ग 'वन्ना प्रपत्स्यन्ते कृता' ।

१० घ ढ 'मुक्तीना । ११ घ प्रवक्षते ।

अनाद्यौ वरमुत्पादाद्युभौ सूक्ष्मौ तु तौ स्थितौ । अनादिसंयोगयुतौ सर्वक्षेत्रज्ञमेव च ॥ २२
अद्युद्धिपूर्वकं युक्तौ मशकौ तु वरौ तदा । अपत्यपमेनाद्यं च स्थिताद्युदकभैष्यशः(?) ॥ २३
प्रवृत्ते पूर्वतः पूर्वं पुनः सर्गे मपत्स्यते । अज्ञा गुणैः प्रवर्तन्ते रजःसत्त्वतमात्मकम् ॥ २४

प्रवृत्तिकाले रजसाऽभिपैन्नमहस्वभूतादिविशेष्यतां च ।

विशेषतां चेन्द्रियतां च यान्ति गुणाधैसानि पतिभिर्मनुष्याः ॥ २५

सत्याभिध्यायिनस्तस्य ध्यायिनः सन्निभित्तकम् । रजःसत्त्वतमा व्यक्ता विधर्माणः परस्परम् ॥

आर्धन्ते संप्रपत्स्यन्ते क्षेत्रतज्ज्ञास्तु सर्वशः । संसिद्धकार्यकरणा उत्पद्यन्तेऽभिमानिनः ॥ २७

सर्वे सत्त्वाः प्रपद्यन्ते अव्यक्तात्पूर्वमेव च । भैसूते या च सुवहाः सांभिकाश्चाप्यसाधिका ॥ २८

संसरन्तस्तु ते सर्वे स्थानप्रकरणैः सह । कार्याणि प्रतिपत्स्यन्त उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥ २९

गुणमात्रात्मकाश्चैव धर्माधर्मौ परस्परम् । आरप्सन्ती(भन्ते)ह चान्योन्यं वरेणानुग्रहेण च ॥ ३०

सर्वे तुल्याः प्रसृष्टार्थं सर्गादौ यान्ति विक्रियाम् । गुणैस्तप्रतिधावन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥

गुणास्ते यानि सर्वाणि प्रार्ष्टेष्टैः प्रतिपेदिरे । तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३२

हिंसाहिंसे मृदुकुरे धर्माधर्मौवृतातृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ३३

महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियाथेषु मूर्तिषु । विप्रयोगाश्च भूतानां गुणेभ्यः संप्रवर्तते ॥ ३४

इत्येष वो मया ख्यातः पुनः सर्गः समासतः * । समासादेव वक्ष्यामि ब्रह्मणोऽथ समुद्भवम् ॥

अव्यक्तात्कारणात्तस्मान्नित्यात्सदसदार्थकात् । प्रधानपुरुषार्थ्यां तु जायते च महेश्वरः ॥ ३६

स पुत्रः संभवपिता जायते ब्रह्मसंज्ञितः । सृजते स पुनर्लोकानभिमानगुणात्मकान् ॥ ३७

अहंकारस्तु महत्तस्माद्भूतानि चाऽऽत्मनः । युगपत्संप्रवर्तन्ते भूतान्येवेन्द्रियाणि च ॥

भूतभेदाश्च भूतेभ्य इति सर्गः प्रवर्तते ॥ ३८

विस्तरावयवस्तेषां यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् । कीर्तितं वो यथा पूर्वं तथैवाभ्युपधार्यताम् ॥ ३९

एतच्छ्रुत्वा नैमिषेयास्तदानीं लोकोत्पत्तिं संस्थितं च व्ययं च ॥

तस्मिन्सत्त्वेऽभ्युभयं प्राप्य शुद्धाः पुण्यं लोकमृषयः प्राप्नुवन्ति ॥ ४०

यथा सूर्यं विधिवद्देवतादीनिष्ट्वा चैवावभृथं प्राप्य शुद्धाः ॥

त्यक्त्वा देहानायुषोऽन्ते कृतार्थान्पुण्याल्लोकान्प्राप्य यथेष्टं चरिष्यथ ॥ ४१

एते ते नैमिषेया वै इष्ट्वा सृष्ट्वा च वै तदा । जग्मुश्चावभृथक्ताताः स्वर्गं सर्वे तुं सन्निभः ॥ ४२

* दत् उत्तरमयं श्लोकः ख. पुस्तके स यथा—धारणाश्रुतपुद्गीनां योगानां चैव धार्यताम् । बतेन्द्रियाः सुध्वन्याधारणायोगनिधया । इति ।

१ ख. घ. द. 'यंकायुक्ता म' । २ ग. द. 'मयोध' । ३ ख. ग. द. 'मत्स्यशः' । ४ द. 'मत्पूर्वती पू' । ५ ख. ग. घ. द. 'पित्राम' । ६ ख. ग. द. 'शेषता' । ७ ख. घ. 'वधानोप' । ८. 'वधानं प्रति' । ९ ख. घ. द. 'यन्तं वै प्र' । १० ग. प्रवृत्ते । ११ द. प्रत्याते । १० ख. साधकाश्चाप्यसाधकाः । सं । ११ घ. साधकाश्चाप्यसाधकाः । सं । १२ ग. घ. द. 'शाशिका चैव' । १२ ख. घ. द. 'णात्वं प्रतिधीयन्ते' । १३ द. दृष्टयः । १४ क. सृष्ट्या । १५ द. 'धर्मकृता' । १६ ख. ग. घ. द. 'मकम् । प्र' । १७ ख. घ. संभावयिता । १८ ख. घ. द. सृष्टते । १९ ख. घ. द. 'तिवाव्य' । २० ख. ग. द. तु मन्निभः ।

(घटिवर्णनम्)

विभास्तथा युयमपि इन्द्रा बहुविधैर्मखैः । आयुषोऽन्ते ततः स्वर्गं गन्तारः स्य द्विजोत्तमाः ॥
 प्रक्रिया प्रथमः पादः कथावस्तुपरिग्रहः । अनुपङ्ग उपोद्धात उपसंहार एव च ॥ ४४
 एवमेतच्चतुष्पादं पुराणं लोकसंमतम् । उवाच भगवान्साक्षाद्वायुर्लोकहिते रतः ॥ ४५
 नैमिषे सत्रमासाद्य मुनिभ्यो मुनिसत्तमाः । तत्प्रसादादसंदिग्धं भूतोत्पत्तिलयानि च ॥ ४६
 प्राधानिकीमिमां सृष्टिं तथैवैश्वरकारिताम् । सम्पञ्चिदित्वा मेधावी न मोहमधिगच्छति ॥ ४७
 इमं यो ब्राह्मणो विद्वानितिहासं पुरातनम् । शृणुयाच्छ्रावयेद्वाऽपि तथाऽध्यापयतेऽपि च ॥ ४८
 स्थानेषु स महेन्द्रस्य मोदते शाश्वतीः समाः । ब्रह्मसायो(यु)ज्यैर्गो भूत्वा ब्रह्मणा सह मोक्षयते
 तेषां कीर्तिमतां कीर्तिं प्रजेशानां महात्मनाम् * । प्रथयन्पृथिवीशानां ब्रह्मभूयाय गच्छति ५०+
 धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च संमतम् । कृष्णद्वैपायनेनोक्तं पुराणं ब्रह्मवादिनः ॥ ५१
 मन्वन्तरेश्वराणां च यः कीर्तिं प्रथयेदिसाम् । देवतानामृषीणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥
 स सर्वैर्मुच्यते पापैः पुण्यं च महदाप्नुयात् ॥ ५२
 यश्चेदं श्रावयेद्द्विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि । धूतवाप्सा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३
 यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः । अक्षयं सार्वकामीयं पितृस्तत्रोपातिष्ठति ॥ ५४
 यस्मात्पुरा ह्यनन्तीदं पुराणं तेन चोच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५५
 तथैव त्रिषु वर्षेषु ये मनुष्याः प्रधानतः । इतिहासमिमं श्रुत्वा धर्माय विदधे(दधते)प्रतिम् ॥ ५६
 यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूषाणि सर्वशः । तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥
 ब्रह्मसायो(यु)ज्यगो भूत्वा दैवतैः सह मोदने ॥ ५७
 सर्वपापहरं पुण्यं पवित्रं च यशस्वि च । ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने ॥ ५८
 तस्माच्चोशनसा प्राप्तं तस्माच्चापि बृहस्पतिः । बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरम् ॥ ५९
 सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चेन्द्राय वै पुनः । इन्द्रश्चापि वशिष्ठाय सोऽपि सारस्वताय च ॥ ६०

* इतः परमेते श्लोका अधिका उपलभ्यन्ते ख पुस्तके ते च यथा—इदं यः श्रावयेद्द्विद्वान्स्तस्य चैवोत्तमा गतिः । धनधान्यसुखैश्चर्यं प्राप्नोते नात्र संशयः । ब्राह्मणो लभते विद्यां ब्रह्मसायोऽयमाप्नुयात् । क्षत्रियो जयमाप्नोति सुरलोकोत्तमां गतिम् । वैश्यस्तु धनलाभाच्चा धनधान्यलभेति च । शूद्रः सुखमाप्नोति पुत्रपौत्रादिसंयुतः । श्लोकं श्लोकाध्यादे वा योऽधीते शृणुयाद्यतः । अन्ते विष्णुपुरं याति यत्र गत्वा न शोचति । इति ।

+ ब्रह्मभूयाय गच्छतीत्युत्तरमेते श्लोका अधिकाः ख, पुस्तक उपलभ्यन्ते ते च यथा—

येनेदं भारत पुण्यं शृणुयाद्वाऽप्यमीक्ष्णशः । स चापि लभते स्वर्गं वायुमेतत् प्रसादतः ॥
 इदं वायुपुराणं च श्रद्धया वाऽपि यः पठेत् । तस्य एहे स्थिरा लक्ष्मीर्दार्ढ्यमायुरवाप्नुयात् ॥
 लिखित्वा लेखयित्वा च पूजयित्वा यथाविधि । नाम्निवैरभयं तत्र प्रहरोगादिकं भयम् ॥
 *ते सर्वे नाशमायायान्ति यावच्चन्द्रयुतारकाः । सर्वपापविनिर्मुक्तो अ(स्य)न्ते विष्णुपुरं प्रजेत् ॥
 नच मारीभयं किञ्चित्सर्वत्र सुखमाप्नुयात् । आयुगरोग्यमैश्वर्यं पुत्रपौत्रादिसंपदः ॥
 भवन्ति सततं तस्य नात्र कार्या विचारणा । इदं यः क्षत्रियोऽधीते तस्य फलमनन्तकम् ॥
 इहलोके परां कीर्तिं विजयस्तस्य जायते । पुत्रपौत्रमुखं तस्य मृतः स्वर्गपुरं वसेत् ॥
 इदं चाधीयतेऽशूद्रः श्रावयेद्वाऽप्यमीक्ष्णशः । तस्य एहे स्थिरा लक्ष्मीः सस्य सत्य हि नान्यथा ॥ इति ।

सारस्वतास्त्रिधा च त्रिधामा च शरद्वते । शरद्वतस्त्रिविधाय सोऽन्तरिक्षाय दत्तवान् ॥ ६१
 वर्णिणे चान्तरिक्षो वै सोऽपि त्र्यपारुणाय च । त्र्यपारुणो धनंजये स च प्रादात्कृतंजये ॥ ६२
 कृतंजयात्तृणंजयो भरद्वाजाय सोऽप्यथ । गौतमाय भरद्वाजः सोऽपि निर्यन्तरे पुनः ॥ ६३
 निर्यन्तरस्तु प्रोवाच तथा वाजश्रवाय च । स ददौ सोमशुष्पाय स ददौ तृणाविन्दवे ॥ ६४
 तृणाविन्दुस्तु दक्षाय दक्षः प्रोवाच शक्तये । शक्तेः पराशरश्चापि गर्भस्थः श्रुतवानिदम् ॥ ६५
 पराशराज्जातुकर्णस्तस्माद्द्वैपायनः प्रभुः । द्वैपायनात्पुनश्चापि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ ६६
 शांशपायन उवाच—

मया वै तत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये । इत्येव वांचा ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृता ॥ ६७
 नमस्कार्याश्च गुरुवः प्रयत्नेन मनीषिभिः । धन्यं यज्ञस्यमायुष्यं पुण्यं सर्वार्थसाधकम् ॥ ६८
 पापघ्नं नियमेनेदं श्रोतव्यं ब्राह्मणैः सदा । नाशुचौ नापि पापाय नाप्यसंबत्सरपिते ॥ ६९
 नाश्रद्धधानाविद्वेषे नापुत्राय कथंचन । नाहिताय प्रदातव्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥ ७०

अव्यक्तं वै यस्य योनिं वदन्ति व्यक्तं देहं कालमन्तर्गतं च ।

वह्निं वक्त्रं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे दृशः श्रोत्रे घ्राणपाहृश्च वायुम् * ॥ ७१

वाचो वेदांश्चान्तरिक्षं शरीरं क्षितिं पादौ तारका रोमकूपान् ।

सर्वाणि चाङ्गानि तथैव तानि विद्याश्च अङ्गानि च यस्य पुच्छम् ॥ ७२

तं देवदेवं जननं जनानां सर्वेषु लोकेषु प्रतिष्ठितं च ।

वरं वराणां वरदं महेश्वरं ब्रह्माणामादिं मयतो नमस्ये ॥ ७३

इति श्रीमहापुराणे वायुश्रौते सृष्टिवर्णनं नाम व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—१०३२३

अथ चतुरधिकशततमोऽध्यायः ।

व्याससंशयापनोदनम् ।

+ शौनकादिऋषय उचुः—

सूत सूत महाभाग त्वया भगवता सता । व्यासप्रसादाधिगतशास्त्रसंबोधनेन च ॥ १
 अष्टादश पुराणानि सेतिहासानि चानघ । उपक्रमोपसंहारविधिनोक्तानि कृत्स्नशः ॥ २
 चतुर्दशसहस्रं च मात्स्यं प्रोक्तमतिस्फुटम् । तत्संख्याकं भविष्यं च प्रोक्तं पञ्चशताधिकम् ॥ ३
 मार्कण्डेयं महारम्यं प्रोक्तं नवसहस्रकम् । कथितं ब्रह्मवैवर्तमष्टादशसहस्रकम् ॥ ४
 शतौत्तरं च ब्रह्माण्डं सूर्यसंख्यासहस्रकम् । अथ भागवतं दिव्यमष्टादशसहस्रकम् ॥ ५
 सहस्राणि दर्शवोक्तं पुराणं ब्रह्मनामकम् । अयुतश्लोकघटितं पुराणं वामनाभिधम् ॥ ६

* इत उत्तरमन्युस्तुतौ व. पुस्तके । + अथमध्यायः कव्यतिरिक्तपुस्तकेषु न विद्यते ।

१ ख. ग घ. द. व्यास ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृतम् । २ ख. व्यसततं नरेः । सर्वान्जामानवामोति मोक्षोपायं च विन्दति । समाप्तमिदं वापुयुगां ख. पुस्तके । ३ घ. द. धानेनावि० । ४ ग. द. लमन्तं गतिं च । ५ ग. घ. द. वायुः । ६ घ. क्षितिः पादास्तारका रोमङ्गा. । घ० ।

(व्याससंशयापनोदनम्)

तृयैवायुतसंख्यातं पद्मशताधिकमादिकम् । त्रयोविंशतिसाहस्रमनिलं तद्रतं शुभम् ॥	७
त्रयोविंशतिसाहस्रं नारदीयमुदाहृतम् । एकोनविंशसाहस्रं वैनेतेयमुदाहृतम् ॥	८
सहस्रपञ्चपञ्चाशन्प्रोक्तं पात्रं सुविस्तरम् । सप्तदशसहस्रं तु कूर्मं प्रोक्तं मनोहरम् ॥	९
चतुर्विंशतिसाहस्रं शौकरं परमाद्भुतम् । एकाशीतिसहस्राणि स्कान्दमुक्तं सुविस्तृतम् ॥	१०
एवमष्टादशोक्तानि पुराणानि वृहन्ति च । पुराणेष्वेव वडवो धर्मास्ते विनिरूपिताः ॥	११
रागिणां च विरागाणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । गृहस्थानां वनस्थानां स्त्रीशूद्राणां विशेषतः ॥	१२
ब्राह्मणक्षत्रियविशां ये च संकरजातयः । गङ्गाद्या या महानद्यो यज्ञव्रततपांसि च ॥	१३
अनेकविधदानानि यमाश्च नियमैः सह । योगधर्मा बहुविधाः सांख्या भागवतास्तथा ॥	१४
भक्तिमार्गा ज्ञानमार्गा वैराग्यानिलनीरजाः । उपासनविधिश्चोक्तः कर्मसंशुद्धिचेतसाम् ॥	१५
ब्राह्मं शैवं वैष्णवं च सौरं शाक्तं तथाऽऽहृतम् । पृथुदर्शनानि चोक्तानि स्वभावनियतानि च ॥	१६
एतदन्यच्च विविधं पुराणेषु निरूपितम् । अतः परं किमप्यस्ति न वा बोद्धव्यमुत्तमम् ॥	१७
न ज्ञायेत यदि व्यासो गोपयेदथ वा भवान् । अत्र नः संशयं छिन्धि पूर्णः पौराणिको यतः ॥	

सूत उवाच—

शृणु शौनक वक्ष्यामि प्रश्नमेतं सुदुर्लभम् । अतिगोप्यतरं दिव्यमनाख्येयं प्रचक्षते ॥	१९
पराशरसुतो व्यासः कृत्वा पौराणिकीं कथाम् । सर्ववेदार्थघटितां चिन्तयामास चेतसि ॥	२०
वर्णाश्रमव्रतां धर्मो मया सम्यगुदाहृतः । मुक्तिमार्गा बहुविधा उक्ता वेदाविरोधतः ॥	२१
जीवेश्वरब्रह्मभेदो निरस्तः सूत्रनिर्णये । निरूपितं परं ब्रह्म श्रुतियुक्तविचारतः ॥	२२
अक्षरं परमं ब्रह्म परमात्मा परं पदम् । यदर्थं ब्रह्मचर्यादिवानमस्थयातिव्रतम् ॥	२३
आचरन्ति महाभाज्ञा धारणां च पृथग्विधाम् । आसनं प्राणरोधश्च पत्याहारश्च धारणा ॥	२४
ध्यानं समाधिरेतानि यमैश्च नियमैः सह । अष्टाङ्गानि यदर्थं च चरन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥	२५
यदर्थं कर्म कुर्वन्ति वेदाज्ञामात्रतत्पराः । परार्पणधिया सम्यग्शिष्कायाः कलिलोज्जिताः ॥	२६
यज्जस्ये निराकर्तुं पापाचरणमात्मनः । गङ्गादितीर्थचर्याणि निषेवन्ते शुचिव्रताः ॥	२७
तद्ब्रह्म परमं शुद्धमनाद्यन्तमनामयम् । नित्यं सर्वगतं स्थाणु कुटस्थं कूटवर्जितम् ॥	२८
सर्वेन्द्रियचराभातं प्राकृतेन्द्रियवर्जितम् । दिक्कालाद्यनवच्छिन्ने नित्यं चिन्मात्रमव्ययम् ॥	२९
अध्यास्तं सर्ववधश्च विश्वमेतत्प्रकाशते । विश्वस्मिन्नापि चान्तेति निर्विकारं च रज्जुवत् ॥	३०
सम्यग्विचारितं यद्दत्तेनोभिवृद्धोदकम् । तथा विचारितं ब्रह्म विश्वस्मान्न पृथग्भवेत् ॥	३१
सर्वं ब्रह्मैव नानात्वं नास्तीति निगमा जगुः । यस्माद्ब्रह्मन्ति ब्रह्माण्डकोटयो न भवन्ति च ॥	
यदनुमेपनिमेषाभ्यां जगतां प्रलोपोदयौ । भवेतां या परा शक्तिर्यदाधारतया स्थिता ॥	३३
यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं यदिदं स्मृतम् । यद्ज्ञानाज्जगद्भाति यस्मिज्ज्ञाते जगन्न हि ॥	३४
असत्यं यज्जडं दुःखं अचस्तिवति निरूपितम् । विपरीतमतो यद् सच्चिदानन्दमूर्तिकम् ॥	३५
जीवे जाग्रति विश्वाख्यं स्वप्ने यच्चैजसं स्मृतम् । सुषुप्तौ प्राज्ञसंज्ञं यत्सर्वावस्थानु संस्मृतम् ॥	
प्रचक्षुषां चक्षुरथ श्रोत्राणां श्रोत्रमप्यपि । त्वक्त्वचां रसनं तस्य प्राणं प्राणस्य यद्विदुः ॥	३७
बुद्धिज्ञानेन च प्राणाः क्रियाशक्त्या निरन्तरम् । यद्येगिरे ममभ्येतुं ज्ञानुं च परमार्थतः ॥	३८
रज्जावहिर्भरौ चारि नीलिपा गगने यथा । असद्विश्वमिदं भाति यस्मिन्नज्ञानकवितनम् ॥	३९

यथावच्छिन्न एवायं महाकाशो विभिद्यते । कार्योपाधिपरिच्छिन्नं तद्व्यज्जीवसंज्ञकम् ॥	४०
मायया चित्रकारिण्या विचित्रगुणशीलया । ब्रह्माण्डं चित्रमतुलं यस्मिन्भित्ताविचार्यितम् ॥	४१
धावतोऽन्यानतिक्रान्तं वदतो वागगोचरम् । वेदवेदान्तसिद्धान्तैर्विनिर्णीतं तदक्षरम् ॥	४२
अक्षराक्ष परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः । इत्येवं श्रूयते वेदे बहुधाऽपि विचारिते ॥	४३
अक्षरस्याऽऽत्मनश्चापि स्वात्मरूपतया स्थितम् । परमानन्दसंदोहरूपमानन्दविग्रहम् ॥	४४
लीलाविलासरसिकं बल्लभीयूथमध्यगम् । क्षिप्रपिच्छकिरीटेन भास्वद्रत्नचितेन च ॥	४५
उल्लसद्विद्युदाटोपकुण्डलाभ्यां विराजितम् । कर्णोपान्तचरन्नेत्रखञ्जरीटमनोहरम् ॥	४६
कुञ्जकुञ्जमियावृन्दविलासरतिलम्पटम् । पीताम्बरधरं दिव्यं चन्दनालेपमण्डितम् ॥	४७
अधरामृतसंसिक्तश्रेणुनादेन बल्लवीः । मोहघ्नं चिदानन्दमनङ्गपदभञ्जनम् ॥	४८
कोटिकामकलापूर्णं कोटिचन्द्रांशुनिर्मलम् । त्रिकहुण्डविलसद्रत्नगुञ्जामृगाकुलम् ॥	४९
यमुनापुलिने तुङ्गे तमालवनकानने । कदम्बचम्पकाशोकपरिजातमनोहरे ॥	५०
शिक्षिपारावतशुकपिककोलाहलाकुले । निरोधार्थं गवामेव धावमानमितस्ततः ॥	५१
राधाविलासरसिकं कृष्णारुख्यं पुरुषं परम् । श्रुतवानस्मि वेदेभ्यो यतस्तद्गोचरोऽभवत् ॥	५२
एवं ब्रह्मणि चिन्मात्रे निर्गुणे भेदवर्जिते । गोलोकसंज्ञके कृष्णो दीव्यतीति श्रुतं मया ॥	५३
नातः परतरं किञ्चिन्नगमागमयोरपि । तथाऽपि निगमो वक्ति ह्यक्षरात्परतः परः ॥	५४
गोलोकवासी भगवानक्षरात्पर उच्यते । तस्मादपि परः कोऽमौ गीयते श्रुतिभिः सदा ॥	५५
उद्दिष्टो वेदवचनैर्विशेषो ज्ञायते कथम् । ध्रुतेर्वाऽर्थोऽन्यथा बोध्यः परतस्त्वक्षरादिति ॥	५६
ध्रुत्यर्थं संशयापन्नो व्यासः सत्यवतीसुतः । विचारयामास चिरं न प्रपेदे यथातथम् ॥	५७

सूत उवाच—

विचारयन्नपि मुनिर्नाऽऽप वेदार्थनिश्चयम् । वेदो नारायणः साक्षाद्यत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥	५८
तदाऽपि महतीमार्तिं सतां हृदयतापिनीम् । पुनर्विचारयामास कं व्रजामि करोमि किम् ॥	५९
पृच्छामि न जगत्स्मिन्सर्वज्ञं सर्वदर्शनम् । अज्ञात्वाऽऽन्यतमं लोके संदेहविनिवर्तकम् ॥	६०
मेरोः कुहरिणीं गत्वा चचार परमं तपः । यत्र कार्तस्वरभूक्तं उज्योत्स्नाजालैर्नरन्तरम् ॥	६१
सदा प्रबाधते विष्वक्तमःस्तोमं दशंतुदम् । चकास्ते यत्र परमं कान्तारमतिमुन्दरम् ॥	६२
नानाद्रुमलताकुञ्जकुजत्पक्षिनिनादितम् । क्षुत्पिपासाभयकोधतापग्लानिविवाञ्जितम् ॥	६३
जलाशयैर्वहुविधैः पक्षिनीखण्डमण्डितैः । जातरूपशिलानद्गतसंचारपक्षिभिः ॥	६४
युक्तमभोजपवनैः सेव्यमानं समन्ततः । शिवैर्ध्यासितं भावैर्हस्तैः सत्तैः समुज्जितम् ॥	६५
निर्जनं दिव्यलतिकामिषखण्डविराजितम् । शुकैः पारावतैर्हृद्यैरुन्मन्मचकोकिलम् ॥	६६
उत्पतत्पद्मरजसां पटलामोददिङ्मुखम् । तत्रापि काञ्चनी दिव्या गुहा परमशोभना ॥	६७
तां प्रविश्य जिताहारो जितचित्तो जितासनः । सस्मार वेदांश्चतुरस्तदेकाग्रमना मुनिः ॥	६८
त्रयीं जगाम शरदं शतस्य स्मरतोऽस्य हि । प्रादुरासंस्ततो वेदाश्चत्वारश्चारदर्शनाः ॥	६९
स्फुरत्पद्मललाशाक्षा जटामुकुटधारिणः । कुशमुष्टिकराम्भोजा मृगतवङ्मण्डितांसकाः ॥	७०
स्वरैः पौडशभिः क्लृप्तवदनाः प्रणवान्तराः । कचवर्गोद्भवैर्वर्णैः पञ्चावयवपाणयः ॥	७१
पवर्गदक्षचरणा वामपादास्तवर्गतः । आत्त(त)रन्त्यन्तवर्णाश्च येषां कुसिद्धयात्मकौ ॥	७२

(व्याससंशयापनोदनम्)

- नाभिनिद्राः कान्तपृष्ठा मोदरा यरलवोत्कचाः । अग्निदक्षांशरुचिरा धराग्रीवा भृतांसकाः ॥
 अन्तस्थसंधिसंस्थाना वैखरीवाग्निवृम्भिताः । अपश्यन्मधुरामेपां हृदयान्भोजकल्पिताम् ॥ ७४
 हरंभगवतः साक्षादाविर्भावस्थली हि सा । काशीमपश्यद्भ्रूमध्ये मायामाधारसंस्थिताम् ॥ ७५
 लिङ्गदेशे ततः काञ्चीमवन्ती नाभिमण्डले । कण्ठस्थां द्वारकामेपां प्रयागं प्राणगं तथा ॥ ७६
 सव्यापसव्ययोस्तेपां गङ्गाऽपि यमुना नदी । मध्ये सरस्वती साक्षाद्वाक्षेत्रं तथाऽऽनने ॥ ७७
 हनुग्रीवामध्यगतं प्रभासक्षेत्रमुत्तमम् । वदर्थाश्रममेतेपां ब्रह्मरन्ध्रे ददर्श ह ॥ ७८
 पौण्ड्रवर्धननेपालपीठं नयनयोर्युगे । पीठं पूर्णगिरिं नाम ललाटे समदृश्यत ॥ ७९
 कण्ठे च मथुरापीठं काञ्चीपीठं कटिस्थितम् । जालंधरं तथा पीठं स्तनदेशेष्वदृश्यत ॥ ८०
 भृगुपीठं कर्णदेशे अयोध्यां नासिकापुटे । ब्रह्मरन्ध्रे स्थितं ब्राह्मणं शैवं सीमन्तसीमनि ॥ ८१
 शाक्तं जिह्वाग्रविषणं वैष्णवं हृदयाम्बुजे । सौरं चक्षुष्मदेशस्थं बौद्धच्छायासुसंगतम् ॥ ८२
 सौत्रामणिं कण्ठदेशे पशुचन्वमधोरसि । वाजरेयं कटितटे अग्निहोत्रं तथाऽऽनने ॥ ८३
 अश्वमेधं कटितटे नरमेधमथोदरे । राजसूयं शिरोदेशे आवसथ्यं तथाऽधरे ॥ ८४
 ऊर्ध्वोष्ठे दक्षिणाग्निं च गार्हपत्यं मुखान्तरे । हव्यं धृतौ मन्त्रभेदास्तथा रोमस्त्ववस्थितान् ॥
 भृत्यैरिव महाराजं पुराणैर्न्यायमिश्रितैः ॥ ८५
 संहिताभिश्च तस्मैश्च पृथक्पृथक्प्रासितान् । कर्मज्ञानोपासनाभिर्जनानुग्रहकारकान् ॥ ८६
 दृष्ट्वा सुविस्मितमना मुनिः कृष्णो बभूव तान् । ब्रह्मतेजोमयान्द्रव्यांस्तपतोऽर्काभिव च्युतान् ॥
 ज्वलतोऽग्नीनिबोदार्कान्कोटीन्दुसमदर्शनान् ॥ ८७
 वचन्दे सहस्रोत्थाप दण्डवत्पतितो मुनिः । कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहमितीरयन् ॥ ८८
 अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं मनः । अद्य मे सफलं चाऽऽयुर्ध्वद्भवन्तोऽक्षिगोचराः ॥ ८९
 अलौकिकं लौकिकं च यत्किंचिदपि विद्यते । न तद्वोऽविदितं वेद्यं भूतं भव्यं भवच्च यत् ॥ ९०
 न मृत्तिकाफला यूयं दर्शयन्तोऽपि तान्सदा । यदक्षाकरसंकोचविधानायेह रागिणाम् ॥ ९१
 मयश्चस्यापि मिथ्यात्वे ब्रह्मत्वे वा विधीतरौ । न मृपारागविषयी तत्संकोचविधिक्षयी ॥ ९२
 अतो लोकहितैर्नूनं परमार्थनिरूपणे । स्वोक्ताः स्वर्गादिविषया नश्वरा इति निन्दिताः ॥ ९३
 अधिकारिविभेदेन कर्मज्ञानोपदेशतः । प्रातं सर्वं जगद्गुणं गच्छद्ब्रह्मात्ममूर्तिभिः ॥ ९४
 अतोऽहं प्रपुमिच्छामि भवन्त्येतेकृपालवः । कर्मणां फलमादिष्टं सर्गः कर्मकचेतसाम् ॥ ९५
 ईशार्पितधियां पुंसां कृतस्यापि च कर्मणः । चित्तशुद्धिस्ततो ज्ञानं मोक्षश्च तदनन्तरम् ॥ ९६
 मोक्षो ब्रह्मैक्यमित्येवं सच्चिदानन्दमेव यत् । सर्वं समाप्यते तस्मिन्ज्ञाते यद्धि कृत्वाकृतम् ॥ ९७
 यन्निःमद्गं चिदाकाशं ज्ञानरूपमद्वैतम् । निरीहमचलं शुद्धमगुणं व्यापकं स्मृतम् ॥ ९८
 रिकारेषु विनश्यत्सु निर्विकारं न नश्यति । यथाऽन्धतममा व्याप्तलोकस्य र[चि]गेजमा ॥ ९९
 लोहस्येव मणिस्तद्व्यगिणायत्नवित् यद्(?) । यदाभासेन सा सत्तां प्रतिपद्य विजृम्भने ॥ १००
 जीवेश्वरादिरूपेण विश्वाकारेण चाप्यहो । तस्यामपि मलीनायां कूटस्थं च यदेकलम् ॥ १०१
 भवद्भिरेव निर्णीतं तत्तर्ध्वं न संशयः । तथाऽपि मम जिज्ञासा वनेने केवलं हृदि ॥ १०२
 अतोऽपि परमं किंचिद्वर्तने किल वा न वा । तद्ददन्तु महाभागा भवन्स्त्वरत्नार्थिनाः ॥ १०३

यच्छ्रवःफलमेवेह जनुषो मे कृतार्थता । एवं ब्रुवन्तमनघं व्यासं सत्यवंतीसुतम् ॥

साधु साध्विति संकीर्त्य प्रत्युच्चनिगमा वचः ॥

१०४

वेदा ऊचुः—

साधु साधु महाप्राज्ञ विष्णुरात्मा शरीरिणाम् । अजोऽपि जन्म संपद्य लोकानुग्रहमीहसे ॥ १०५

अन्यथा ते न घटते संसारकर्म बन्धनम् । अस्पृष्टो मायया देव्या कदाचिज्ज्ञानगूहया ॥ १०६

विभार्पे स्वैच्छया रूपं स्वैच्छयैव निगूहसे । अस्पृष्टसंमत पत्रार्थो भवता संप्रदर्शितः ॥ १०७

पुराणेष्वितिहासेषु सूत्रेष्वपि च नैकथा । अक्षरं ब्रह्म परमं सर्वकारणकारणम् ॥ १०८

तस्याऽऽत्मनोऽप्यात्मभावतया पुष्पस्य गन्धवत् । रसवद्वा स्थितं रूपमवेहि परमं हि तत् ॥

अनुभूतं तदस्माभिर्जाते प्राकृतिके लये । अक्षरात्परतस्तस्माद्यत्परं केवलो रसः ॥

न च तत्र वयं शक्ताः शब्दातीते तदात्मकाः ॥

११०

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते व्याससशयापनोदन नाम चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— १०४३३

अथ पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ।

* गयामाहात्म्यम् ।

[+ वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गयामाहात्म्यमुत्तमम् । यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥] १

सूत उवाच—

सनकाद्यैर्माहाभागैर्देवार्पैः स च नारदः । सनत्कुमारं पमच्छ प्रणम्य विधिपूर्वकम् × ॥ २

नारद उवाच—

सनत्कुमार मे ब्रूहि तीर्थ तीर्थोत्तमोत्तमम् । तारकं सर्वभूतानां पठतां [= शृण्वतां तथा ॥ ३

सनत्कुमार उवाच—

वक्ष्ये तीर्थवरं पुण्य श्राद्धाद्गौ सर्वतावकम् (?) । गयातीर्थं सर्वदेशे तीर्थेभ्योऽप्यधिकं शृणु ॥ ४

गयासुरस्तपस्तेषु ब्रह्मणा क्रतवेऽर्धिनः । प्राप्तस्य तस्य शिरसि शिलां धर्मो ह्यधारयत् ॥ ५

तत्र ब्रह्माऽकरोद्योगं स्थितश्चापि गदाधरः । फल्गुतीर्थादिरूपेण निर्धूलार्थमहर्निशम् ॥

गयासुरस्य विभेन्द्र ब्रह्माद्यैर्देवतैः सह ॥ ६

* १५ गयामाहात्म्य ग. घ ङ पुस्तकेषु न विद्यते । + धनुश्चिह्नान्तर्गतप्रत्ययः ख. पुस्तके नास्ति । × इत-
उत्तरं मुद्रितपुस्तकेऽथ अन्य उपलभ्यते सोऽयम्—

गयायाऽना प्रवक्ष्यामि शृणु नारद मुचिदाम् । निष्कृतिस्त्विह कर्तुंया ब्रह्मणा गीयते पुरा ॥ १ ॥

प्रह्लादानं गयाभ्राद गोपृष्टे मरण तथा । वास. पुसा कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा । २ ॥

प्रह्लादानेन किं कार्यं गोपृष्टे मरणेन विम् । किं कुरुक्षेत्रासेन यदि पुत्रो गया व्रजेत् ॥ ३ ॥

गयायां पिण्डदानेन चरफल लभते नरः । न तच्छक्यं मया वचतु रूपशोचिशातरपि ॥ ४ ॥

इति ध्रुवा तदा वाक्यं न रदो मुनेतत्तम । सनत्कुमारं पमच्छ प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥ इति ।

≡ धनुश्चिह्नान्तर्गतप्रत्ययः ख. पुस्तके नास्ति ।

(गयामाहात्म्यम्)

कृतयज्ञो ददां ब्रह्मा ब्राह्मणेभ्यो गृहादिकम् । श्वेतकले तु वाराहे गयो यागपकारयत् ॥ ७
 गयानाम्ना गया ख्याता क्षेत्रं ब्रह्माभिकाङ्क्षितम् । काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकान्द्रयभीरवः ॥ ८
 गयां योस्यति यः पुत्रः स नञ्जाता भविष्यति । गयामासं सुतं दृष्ट्वा पितृणामुत्सवो भवेत् ॥
 पश्यामपि जलं स्पृष्ट्वा सोऽस्मभ्यं किं न दास्यति ॥ ९
 *पृष्ट्वा बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत चाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सजेत् ॥ १०
 गयां गत्वाऽन्नदातां यः पितरस्तेन पुत्रिणः । पक्षत्रयनिवासी च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
 +नो चेत्पञ्चदशाहं वा सप्तरात्रिं त्रिरात्रिकम् ॥ ११
 महाकल्पकृतं पापं गयां प्राप्य विनश्यति । पिण्डं दद्याच्च पित्रादेरत्मानोऽपि तिलैर्विना ॥ १२
 ×ब्रह्महत्या सुगयानं स्तेयं गुर्वङ्गनामगः । पापं तत्सङ्गं सर्वं गयाश्राद्धाद्दिनश्यति ॥ १३
 आत्मजोऽप्यन्यजो वाऽपि गयाभूमौ यदा तदा । यन्नाम्ना पातयोत्पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १४
 ऽनामगोत्रे समुच्चार्य पिण्डपातनमिष्यते । येन केनापि कस्मैचित्स याति परमां गतिम् ॥ १५
 † ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोशृङ्गे मरणं तथा । वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥ १६
 ब्रह्मज्ञानेन किं कार्यं गोशृङ्गे मरणेन किम् । वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥ १७
 गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुकयोः ॥ १८
 न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि बृहस्पतां । + चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्मसु ॥ १९
 महातीर्थं तु संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते । तथा दैवममादेन सुमहत्सु व्रणेषु च ॥
 पुनः कर्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥ २०
 सकृद्गयाभिगमनं सकृदपिण्डस्य पातनम् । दुर्लभं किं पुनर्नित्यमस्मिन्नेव व्यवस्थितिः ॥ २१
 ममादान्निव्रयते क्षेत्रे ब्रह्मादेशुक्तिदायके । ब्रह्मज्ञानाद्यथा मुक्तिर्लभ्यते नात्र संशयः ॥ २२
 कीकटादिमृतानां च पितृणां तारणाय च । तस्मात्सर्ववपत्नेन कर्तव्यं सुविचक्षणैः ॥ २३
 ब्रह्ममकलितान्विप्रान्हव्यकव्यादिनाऽर्चयेत् । तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः ॥ २४
 मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रे विशालां विरजां गयाम् ॥ २५
 दण्डं प्रदर्शयेद्भिर्धुर्मयां गत्वा न पिण्डदः । दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह मुंच्यते ॥ २६
 न दण्डी किलिपं धत्ते पुण्यं वा परमार्यतः । अनः सर्वा क्रियां त्यक्त्वा विष्णुं ध्यायति भानुकः
 संन्यमेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् । मुण्डं कुर्याच्च पूर्वंऽस्मिन्पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ॥ २८
 सार्धक्रोशद्वयं मानं गपेति ब्रह्मैश्वरितम् । पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाक्षिरः ॥ २९
 तन्मध्ये सर्वतीर्थानि श्रैलोक्ये यानि सन्ति वै । श्राद्धकृत्या गयाक्षेत्रे पितृगापनृणो हि सः ॥ ३०
 क्षिरसि श्राद्धकृत्यस्तु कृतानां शतपुद्गरेत् । गृहाच्चलितमात्रेण गयायां गमनं प्रति ॥
 स्वर्गारोहणसौपानं पितृणां च पदे पदे ॥ ३१

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क. पुस्तके । + इदमर्थं नास्ति ग. पुस्तके । × अर्थं श्लोको नास्ति ख. पुस्तके । ऽ न विद्यतेऽयं श्लोकः क. पुस्तके । † अर्थं श्लोकः ख. पुस्तके न विद्यते । - अर्थं श्लोको न क. पुस्तके ।

१ ग. कृते सके तं । २ ग. 'तवाराहात्म्ये तु ग' । ३ ग. 'गयानं क्षेत्रं ब्रह्माऽपि काङ्क्षति । वा' । ४ ग. 'यजन्ति नः पुत्राः ग' । ५ ग. 'ताः हि । ६ ग. 'सात्य । ७ ग. 'निजेन प्र पू' । ८ ख. 'विष्णो । प्र' । ९ ग. 'संनये । १० ग. 'न वासत्ये । ११ क. 'स्वर्ग' । १२ ग. 'सोदने । १३ ग. 'दिग्गदि' ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छतो गयाम् । तत्फलं च भवेन्नूनं समग्रं नात्र संशयः ॥ ३२
 पायसेनापि चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा । तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम् ॥ ३३
 तिलकल्केन खण्डेन गुडेन सघृतेन वा । केवलैर्नैव दध्ना वा ऊर्जेन मधुनाऽथ वा ॥ ३४
 पिण्याकं सघृतं खण्डं पितृभ्योऽक्षयमित्युत । इज्यते वाऽऽर्त्तव्यं भोज्यं हविष्यान्नं पुनीरितम् ॥ ३५
 एकतः सर्वतस्तूनि रसवन्ति मूधूनि हि । स्मृत्वा गदाधैराद्दृष्यवज्रं फलगुतीर्थाम्बु चैकतः ॥ ३६
 *पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम् । दक्षिणा चान्नसंकल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयं विधिः ॥ ३७
 नाऽऽवाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसंभवः । सकारुण्येन कर्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः ॥ ३८
 अन्यत्राऽऽवाहिताः काले पितरो यान्त्यमुं प्रति । तीर्थे सदा वसन्त्येते तस्मादावाहनं न हि ३९
 तीर्थश्राद्धं प्रयच्छद्भिः पुरुषैः फलकाङ्क्षिभिः । कामं क्रोधं तथा लोभं त्यक्त्वा कार्या क्रियाऽनिशम्
 ब्रह्मचार्यैकभोजी च भूशायी सत्यवाक्शुचिः । सर्वभूतहिते रक्तः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ४१
 तीर्थान्यनुसरन्धीरः पापण्डं पूर्वनस्त्यजेत् । पापण्डः स च विज्ञेयो यो भवेत्कामकारकः ॥ ४२
 तीर्थेषु ये नरा धीराः कर्म कुर्वन्ति तद्गतः । यथा ब्रह्मविदो वेद्यं वस्तु चानन्यचेतसः ॥
 प्रविशन्ति परेशारुयं ब्रह्म ब्रह्मपरायणाः ॥ ४३
 [+याऽऽस्ते वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता । साऽवतीर्णा गयाक्षेत्रे पितॄणां तारणाय वै ॥
 स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ॥ ४४
 तथाऽक्षयवटं गत्वा विप्रान्तंतोपविष्यति । ब्रह्मप्रकल्पितान्विप्रान्हृद्यकव्यादिनाऽर्चयेत् ॥
 तैस्तुष्टैस्तोपिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः ॥] ४५
 ० गयायां न हि तत्स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते । सान्निध्यं सर्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् ॥
 मीने मेपे स्थिते सूर्ये कन्यायां कार्मुके घटे । गयायां दुर्लभं लोके वदन्ति ऋषयः सदा ॥
 दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥ ४७
 मकरे वर्तमाने च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम् ॥ ४८
 गयायां पिण्डदानेन यत्फलं लभते नरः । न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥ ४९

इति धीमहापुराणे तानुप्रोक्ते गयामाहात्म्ये नाम पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—१०४८२

अथ षडधिकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

नारद उवाच—

गयामुरः कथं ज्ञातः किंभावः किमात्मकः । तपस्तप्तं कथं तेन कथं देहपवित्रता ॥ १

* इत भारभ्य विचक्षणैरिहन्तं प्रव्यज्ययातः एत पुस्तके । + धनुषिहान्तगतप्रणयः एत. पुस्तके नास्ति ।

० इतः प्रभृति मुद्गंभामित्यन्तं प्रणयज्ययातः एत पुस्तके वर्तते । ५ दसमं नास्ति क. पुस्तके ।

(गयामाहात्म्यम्)

सनत्कुमार उवाच—

विष्णोर्नाभ्यम्बुजाज्जातो ब्रह्मा लोकपितामहः । प्रजाः ससर्ज संमोक्तः पूर्वं देवेन विष्णुना ॥
 आसुरेणैव भावेन असुरानसृजत्पुरा । सौमनसस्येन भावेन देवान्मुमनसोऽसृजत् ॥ ३
 गयासुरोऽसुराणां च महाबलपराक्रमः । योजनानां सपादं च शतं तस्योच्छ्रयः स्मृतः ॥ ४
 स्थूलः पट्टिर्गोनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः । कोलाहले गिरिवरे तपस्तेषु मुदाहणम् ॥ ५
 बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्र्वासं स्थिरोऽभवत् । तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः ॥ ६
 ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहम् । गयासुराद्रक्ष देव ब्रह्मा देवांस्ततोऽब्रवीत् ॥ ७
 ब्रजामः शंकरं देवा ब्रह्माद्याश्च गताः शिवम् । कैलासे चाद्भुवनेत्वा रक्षं देव महासुरात् ॥ ८
 ब्रह्माद्यानब्रवीच्छंभुर्व्रजाभिः शरणं हरिम् । क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ॥
 ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवुः ॥ ९

देवा ऊचुः—

ॐ नमो विष्णवे भ्रजे सर्वेषां प्रभविष्णवे । रोचिष्णवे जिष्णवे च राक्षसादिग्रसिष्णवे ॥ १०
 धरिष्णवेऽखिलस्यास्य योगिनां पारयिष्णवे । वधिष्णवे हानन्ताय नमो भ्राजिष्णवे नमः ॥

सनत्कुमार उवाच—

एवं स्तुतो वासुदेवः सुराणां दर्शनं ददौ । किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥ ११
 गयासुरभयोर्देव रक्षास्मानब्रवीद्धरिम् । ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यमागमिष्याम्वहं ततः ॥ १२
 केशवो गरुडाखण्डो वरं दातुं गयासुरे । सर्वे स्वं स्वं समास्थार्थं ययुर्वाहनमुत्तमम् ॥ १४
 ऊचुस्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया । संतुष्टाः स्वागताः सर्वे वरं झूहि गयासुर ॥ १५

गयासुर उवाच—

यदि तुष्टाः स्य मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सर्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चपात् ॥ १६
 *देवभ्योऽतिपवित्रोऽहमृषिभ्योऽपि शिवाव्यपात् । मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्वशः
 न्यासिभ्यश्चापि कर्मिभ्यो धर्मिभ्यश्च तथा पुनः । ज्ञ(य)तिभ्योऽतिपवित्रेभ्यः पवित्रः स्यां सदा सुराः
 पवित्रमस्तु तं देवा दैत्यमुक्त्वा ययुर्दिवम् । दैत्यं दृष्ट्वा च सृष्ट्वा च सर्वे हरिपुरं ययुः ॥ १९
 शून्यं लोकत्रयं जातं शून्या यमपुरी ह्यभूत् । यम इन्द्रादिभिः सार्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥ २०
 ब्रह्माणम्बुचिरे देवा गयासुरविलोपिताः । त्वया दत्तोऽधिकारो वै गृहाण त्वं पितामह ॥ २१
 ब्रह्माऽब्रवीत्ततो देवान्ब्रजामो विष्णुमव्ययम् । ब्रह्मादयोऽब्रुवन्विष्णुं त्वया दत्तवरेऽसुरे ॥ २२
 तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् । देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत् ॥ २३
 गत्वाऽसुरं मार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् । विष्णुक्तः समुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥
 गयासुरोऽब्रवीद्दृष्ट्वा ब्रह्माणं त्रिदशैः सह । संपूज्योत्थाप विधिवत्मणनः श्रद्धयाऽन्वितः ॥ २५

गयासुर उवाच—

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः । यदागनोऽतिथिर्ब्रह्मा सर्वं प्राप्तं मयाऽद्य वै ॥ २६

* एतदर्थेऽप्यने देवभ्योऽतिपवित्राः इति भव भोः गदात् न पुस्तके ।

१ क. 'वाङ्म' । २ ख. 'क्ष रक्ष म' । ३ ग. 'जामी विष्णुभययम् । शी' । ४ क. 'सुः । न' । ५ ग.
 'वाविष्णुभय' । ६ ग. 'य वित्रशब्द' । ७ ग. 'तीर्थ वि' । ८ ख. 'हृत्ते दे' । ९ ग. 'लोपिताः । १० ग. 'दश
 परोऽम्' ।

योगिन्योगाङ्गवित्सर्वलोकस्वामिन्पितृगुरो । यदर्थमागतो ब्रह्मंस्तत्कार्यं करवाण्यहम् ॥ २७

ब्रह्मोवाच—

पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया । यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥

त्वया देहे पवित्रत्वं प्राप्तं विष्णुप्रसादतः । अतः पवित्रं देहं त्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ॥ २९

गयासुर उवाच—

धन्योऽहं देवदेवेश यदेहं प्राथ्यते त्वया । पितृवंशः कृतार्थो मे देहे यागं करोपि चेत् ॥ ३०

त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रस्तु त्वया कृतः । सर्वेषामुपकारार्थं यागोऽवश्यं भवत्विति ॥ ३१

इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः । नैर्ऋतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥ ३२

शिरः कृत्वोचरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे । ब्रह्मा संभृतसंभारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ॥

अग्निशर्माणममृतं शौनकं जाञ्जालं मृदुम् । कुमुदार्थं वेदकौण्डिल्यं हारीतं काश्यपं कृपम् ॥ ३४

गर्गं कौशिकवासिष्ठौ मुनिं भार्गवमव्ययम् । दृढं पौराशरं कुण्वं माण्डव्यं श्रुतिकेवलम् ॥ ३५

श्वेतं सुतालं दमनं सुहोत्रं कङ्कमेव च । लौकालिं च महावाहुं जैगीपव्यं तथैव च ॥ ३६

दाधिपञ्चमुखं विप्रमृगभं कर्कमेव च । काल्यापनं गोभिलं च मुनिर्मुग्रमहाव्रतम् ॥ ३७

सुपालकं गौतमं च तथा वेदशिरोव्रतम् । जटापालिनमव्यग्रं चाटुहासं च दारुणम् ॥ ३८

+आत्रेयं चाप्यङ्गिरसमौपमन्युं महाव्रतम् । गोकर्णं च गुहावासं शिखण्डिनमुभाव्रतम् ॥ ३९

एतानन्यांश्च विभेन्द्रान्वेधा लोकपितामहः । परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके ॥ ४०

अग्निशर्माऽपि पञ्चाग्नीन्मुखादेतानयासृजत् । दक्षिणार्थिं गार्हपत्याहवनीयौ तपोव्ययः ॥ ४१

संभ्यावसथ्यौ देवर्षे येपु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः । यज्ञस्य च प्रतिष्ठार्थं विभेभ्यो दक्षिणां ददौ ॥ ४२

हुत्वा पूर्णाहुतिं ब्रह्मा स्नात्वा चावभृथेन तु । यज्ञयूपं सुरैः सार्थं समानीय व्यरोपयत् ॥ ४३

ब्रह्मणः सरसां श्रेष्ठे सरस्येवाऽऽश्रितं शुभम् । चलितश्चकितो ब्रह्मा धर्मराजमभापत ॥ ४४

जाता गृहे तव शिलीं समानीयाविचारयन् । दैत्यस्य शीघ्रं शिरमि तां धारय ममाऽऽज्ञया ॥

निथलार्थं यमः श्रुत्वाऽधारयन्मस्तके शिलाम् । शिलायां धारितायां तु सशिलथासुरोऽचलत् ॥

देवानूचेऽथ रुद्रादींश्शिलायां निथलाः किल । तिष्ठन्तु देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः ॥

देवाः पादैर्लक्षयित्वा तथाऽपि चलितोऽसुरः । ब्रह्माऽथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्जिशाथिनम्

तृष्टाव मगतो भूत्वा नत्वा चाऽऽहृत्य तं प्रभुम् ॥ ४८

ब्रह्मोवाच—

ब्रह्माण्डस्य पते नाथ नमामि जगतां पतिम् । गर्तिं कीर्तिमतां नृणां भुक्तिमुक्तिनदायकम् ॥ ४९

विष्वक्सेनोऽब्रवीद्दिव्यं देव त्वां स्तौति पन्नजः । हरिराहाऽऽनयत्वं तं विष्णूक्तः स तमानयत्

अजमूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥ ५०

* इदमर्थं नास्ति य. पुस्तके । + अर्थं शोको न विद्यते य. पुस्तके ।

१ ग. 'रि' प्र' । २ ग. 'यसि कृताप्योऽहं मातृसे तथैव च । ह' । ३ ग. 'य यतोऽपश्य भविष्यति । * क. 'द यात्र' । ५ क. पौराशरं । ६ ग. गुहा । ७ ग. 'दृ गिरी' । ८ ग. 'विभिव य नुवं विष्णु' । ७ ग. 'मुग्र न' । १० ग. 'सि सुर । १०' । ११ ग. 'रातामा । पात्र धारय । १०' । १२ ग. 'गर्गि य' ।

(गयामाहात्म्यम्)

• ब्रह्मावाच—

देवदेव कृते गगौ प्रचचाल गयासुरः । शिलायां देवरूपिण्यां न्यस्तार्या तस्य मस्तके ॥ ५१
 रुद्रादिषु च देवेषु संस्थितेष्वसुरोऽचलत् । इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥ ५२
 ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः । मूर्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान्हरिः ॥ ५३
 आनीय मूर्तिं ब्रह्माऽपि शिलायां समधारयत् । तथाऽपि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमथाऽऽह्वयत् ५४
 आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् । जनार्दनाभिधानेन पुण्डरीकेतिनामतः ॥
 शिलायां निश्चलार्थं हि स्वयमादिगदाधरः ॥ ५५
 निश्चलार्थं पश्चात्ऽऽसीच्छिलायां प्रपितामहः । पितामहोऽथ फल्ग्वीशः केदारः कनकेश्वरः ॥
 ब्रह्मा स्थितः स्वयं तत्र गजरूपी विनायकः । गयादित्यश्चोत्तरार्को दक्षिणार्कस्त्रिधा रविः ॥
 लक्ष्मीः सीताभिधानेन गौरी च मङ्गलाह्वया । गायत्री चैव सावित्री त्रिसंध्या च सरस्वती ॥
 इन्द्रो बृहस्पतिः पूषा वसुतोऽष्टौ महावलाः । विश्वे देवाश्चाऽऽश्विनैर्यौ* मारुतो विश्वनायकः॥
 सयक्षोरगन्धर्वास्तश्चुर्देवाः स्वशक्तिभिः ॥ ५९
 आद्यया गदया चार्त्ता]यस्मादैत्यः स्थिरीकृतः । स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥ ६०
 ऊचे गयासुरो देवान्किमर्थं बञ्चितो ह्यहम् । यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरमैलयं मया ॥
 विष्णोर्वचनमात्रेण किं न स्यां निश्चलो ह्यहम् ॥ ६१
 यत्सुरैः पीडितोऽत्यर्थं गदया हरिणा तथा । पीडितो यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा ॥ ६२
 गदाधरादयस्तुष्टाः प्रोचुः सार्थं गयासुरम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्पो देवानुचे गयासुरः ॥ ६३
 यावत्पृथ्वी पर्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः । तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
 अन्ये च सकला देवा मन्नाम्ना क्षेत्रमस्तु वै ॥ ६४
 पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः । तन्मध्ये सर्वतीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणाम् ॥ ६५
 स्नानादितर्पणं कृत्वा पिण्डदानात्फलाधिकम् । महात्मानि सहस्रं च कुलानां चोद्धरेन्नरः ॥ ६६
 व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण यूपं तिष्ठत सर्वदा । गदाधरः स्वयं लोकाद्भूयात्सर्वाधनाशनात् ॥ ६७
 श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते । ब्रह्महत्यादिकं पापं विनश्यतु च सेविनाम् ॥ ६८
 नैमिषं पुष्करं गङ्गा प्रयागश्चविशुक्तिकम् । एतान्यन्यानि तीर्थानि दिवि मुव्यन्तरिक्षतः ॥
 समायान्तु सदा नृणां प्रयच्छन्तु हितं सुराः ॥ ६९
 + किं बहुक्त्या सुरगणा युष्मास्वेकाऽपि देवता । चेन्न तिष्ठेदहं चापि समयः प्रतिपालयताम् ॥
 गयासुरवचः श्रुत्वा प्रोचुर्विष्ण्वादयः सुराः । त्वया यत्प्रार्थितं सर्वं तद्भविष्यत्यसंशयम् ॥ ७१
 अस्मत्पादानर्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् । देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥ ७२
 स्थितेषु चैव देवेषु ब्राह्मणेभ्यो द्वादशजः । ग्रामांश्च पञ्चपञ्चाशत्पञ्चक्रोशीं गयां तथा ॥
 गृहान्कृत्वा ददौ दिव्यान्सर्वोपस्करसंयुतान् ॥ ७३
 कामयेतुं कल्पवृक्षं पारिजातादिकांस्तस्वन् । महानदीं क्षीरवहां घृतकुल्यास्तयैव च ॥ ७४

* धनुषिहान्तर्गतमन्यः ख. पुस्तके नास्ति । + धाय श्लोकः ख. पुस्तके न ।

१. ख. शिकाक्षिति । २. ख. 'ममल म' । ३. ख. 'कि तथा नि' । ४. ख. 'मन्त्रय । प' । ५. ख. 'निविलोक्ये
 यानि यन्ति वंश' । ६. ख. 'शमम् । धा' । ७. ख. दान्तो । ८. ख. ददौ ह्यजः । ९. ख. 'त्रिग्राम् । १०. ख. 'कुल्या तर्पण'

मधुसूत्रं मधुकुलं दिव्याज्याढ्यसरांसि च । सुवर्णदीर्घिकां चैव बहून्नादिपर्वतान् ॥ ७२
 भक्ष्यभोज्यफलार्दींश्च सर्वं ब्रह्मा सृजन्ददौ । न याचयध्वं विभेन्द्रा अन्यानुक्त्वा ददावजः ॥
 दत्त्वा ययौ ब्रह्मलोकं नत्वा ह्यादिगदाधरम् । धर्मारण्ये तत्र धर्मं याजयित्वा ययाचिरे ॥ ७७
 धर्मयागे च लोभाद्वै प्रतिगृह्य धनादिकम् । ततो ब्रह्मा समागत्य ब्राह्मणांस्ताञ्जशाप ह ॥ ७८
 कृतधन्तो यतो लोभं मद्दत्तेष्वखिलेष्वपि । तस्मादृणाधिका यूयं भविष्यन्ति(थ)सदा द्विजाः ७९
 युष्माकं स्याद्दारिवहा नदी पापाणपर्वताः । नद्यादयो वारिवहा भून्मयाश्च तथा गृहाः ॥ ८०
 कामधेनुः कल्पवृक्षो मल्लोकमुपतिष्ठताम् । एवं शप्ता ब्रह्मणा ते मार्ययन्तोऽसुवन्नजम् ॥ ८१
 त्वया यद्दत्तमखिलं तत्सर्वं शापतो गतम् । जीवनाथं प्रसादं नो भगवन्कर्तुमर्हसि ॥ ८२
 तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणान्ब्रह्मा प्रोवाचेदं दयान्वितः । तीर्थोपजीविका यूयमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥ ८३
 लोकाः पुण्या गयायां ये श्राद्धिनो ब्रह्मलोकगाः । युष्मान्ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥
 आक्रान्तं दैत्यजटरं धर्मेण विरजाद्रिणा । नाभिकूपसामिपे तु देवी या विरजा स्थिता ॥ ८५
 तत्र पिण्डादिकं कृत्वा त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् । महेन्द्रगिरिणा तस्य कृतौ पादौ सुनिश्चलौ ॥
 तत्र पिण्डादिकृत्सप्त कुलान्युद्धरते नरः ॥ ८६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्ये नाम षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०५६८

अथ सप्तधिकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

नारद उवाच—

कथं शिला समुत्पन्ना यथाऽऽक्रान्तो गयासुरः । किं रूपं किं च माहात्म्यं तस्याः किं वद नाम च
 सनत्कुमार उवाच—

आसीद्भर्मा महातेजाः सर्वविज्ञानपारगः । विश्वरूपा च तत्पत्नी भर्तृव्रतपरायणा ॥ २
 तस्यां धर्मात्समुत्पन्ना कन्या धर्मव्रता सती । रूपयौवनसंपन्ना लक्ष्मीरिव गुणाधिका ॥ ३
 तस्यां ये तु गुणा ह्यासंस्ते तिष्ठन्ति जगत्रये । धर्मो धर्मव्रतायास्तु त्रिभु लोकेषु मार्गयन् ॥ ४
 नानुरूपं वरं लेभे धर्मोऽथ वरासिद्धये । तपः कुरु वरार्थं त्वं तथेत्युक्त्वा वने ययौ ॥ ५
 कन्या सा च तपस्तेपे सर्वेषां दुष्करं च यत् । वायुभक्ता श्वेतकल्पे युगानामयुतं पुरा ॥ ६
 ब्रह्मणो मानसः पुत्रो मरीचिर्नाम विश्रुतः । पर्यटन्पृथिवीं सर्वां कन्यारत्नं ददर्श सः ॥ ७
 रूपयौवनसंपन्नां परमे तपसि स्थिताम् । पमच्छाथ मरीचिस्तां का त्वं कस्यासि तद्दृढ ॥ ८
 रूपेणानेन मां भीरु विभोऽयसि सुवने । ब्रह्मात्मजोऽहं विख्यातो मरीचिर्वेदपारगः ॥ ९
 मरीचिर्वचनं श्रुत्वा कन्या प्रोवाच तं मुनिम् । अहं धर्मव्रता नाम धर्मपुत्री तपोन्विता ॥ १०
 पतिव्रताथं विभेन्द्र चरामि परमं तपः । धर्मव्रतां मरीचिस्तामुवाच प्रीतिपूर्वकम् ॥ ११

(गथामाहात्म्यम्)

- पतिव्रता दर्शनात्मे भविष्यसि शुभव्रते । पतिव्रतेक्षया पृथ्वीं विचरामि ह्यहर्निशम् ॥ १२
- त्वं चेत्पतिव्रता जाता भजे त्वां भज मां वरम् । लोके न त्वाद्दृशी कन्या मम तुल्यो न ते वरः ॥
- धर्मव्रते धर्मपत्नी तस्मात्त्वं भव मेऽश्रुना । धर्मव्रता मुनिं प्राह धर्मं याचय सुव्रत ॥ १४
- तच्छ्रुत्वा धर्ममगमन्मुनिं धर्मो ददर्श ह । तेजःपुञ्जं वरं नत्वा आसनाध्यादिनाऽर्चयत् ॥ १५
- किमर्थमागतः पृष्टो मरीचिर्धर्ममवब्रवीत् । कन्यार्थं भ्रमता पृथ्वीं दृष्टा ते कन्यका वरा ॥
- मह्यं कन्यां च तां देहि श्रेयस्त्व भविष्यति ॥ १६
- अध्यादिना समभ्यर्च्य धर्मः प्रोचे तथेति तम् । धर्मव्रतां समानीय दत्तवांस्तां मरीचये ॥ १७
- * ब्राह्मणाय विवाहेन धनरत्नादिकं ददौ । वरं च दत्तवांस्तैस्मै तद्वाकं यत्तथा कृतम् ॥
- अग्निहोत्रेण सहितां स्वाश्रमं तां द्विजोऽनयत् ॥ १८
- रेमे मुनिस्तथा सार्धं यथा विष्णुः श्रिया सह । पार्वत्या च यथा शंभुः सरस्वत्या यथा ह्यजः ॥ १९
- जज्ञे पुत्रशतं तस्यां मरीचिर्विष्णुनोपमम् । मरीचिः फलपुष्पार्थं वनं गत्वा समागतः ॥ २०
- + श्रान्तः कदाचित्तां पत्नीमुवाचेति पतिव्रताम् । भुक्त्वा तु शयनस्थस्य पादसंवाहनं कुरु ॥ २१
- धर्मव्रता तथेत्युक्त्वा शयनस्थस्य सा मुनेः । पादसंवाहनं चक्रे घृतेनाभ्युष्य तत्परा ॥ २२
- निद्रायामणुष्य मुनौ ब्रह्मा तं देशमागतः । इयेप दृष्ट्वा ब्रह्माणं मनसाऽर्चयितुं प्रभुम् ॥ २३
- पादसंवाहनं कुर्या किं पूज्योऽयं जगद्गुरुः । इत्याकुला समुत्तस्थौ मत्वा सा तं गुरोर्गुरुम् ॥ २४
- अर्घ्यपाद्यादिकं दत्त्वा ब्रह्माणं समपूजयत् । सत्कृतायां तु शय्यायां विश्राममकरोदजः ॥ २५
- एतस्मिन्नन्तरे भर्ता समुत्तस्थौ स्वतल्पतः । धर्मव्रतामपश्यन्स विभः क्रुद्धः शशाप ताम् ॥ २६
- पादसंवाहनं त्यक्त्वा यस्पादाज्ञां विहाय मे । गताऽन्यत्र ततः पापाच्छापदग्धा शिला भव ॥
- भर्ता धर्मव्रता शप्ता मरीचिं प्राह सा रूपा । शयाने त्वयि संप्राप्ते ब्रह्मा त्वज्जनको गुरुः ॥ २८
- त्वयोत्थाय हि कर्तव्यं स्वगुरोः पूजनं सदा । मया तु धर्मचारिण्या तव कार्ये कृते मुने ॥ २९
- अदोपाऽहं यतः शप्ता तस्माच्छापं ददामि ते । त्वं च शापं महादेवाद्भर्तः प्राप्स्यस्यसंशयम् ॥
- ७ व्याकुलं तं पतिं दृष्ट्वा व्याकुलाऽगात्मजापतिम् । नत्वा शयानं ब्रह्माणामग्निं प्रज्वाल्य चेन्धनैः
- गार्हपत्ये स्थिता चक्रे तपः परमदुष्करम् । तथा शप्ता मरीचिश्च तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३२
- पतिव्रतायास्तपसा मरीचेस्तपसा तथा । इन्द्राद्दयश्च संतप्ता गतास्ते शरणं हरिम् ॥ ३२
- ऊचुः क्षीराम्बुधौ सुप्तं संतप्तास्तपसा हरे । पतिव्रतायाश्च मुनेर्ह्यैलोक्यं रक्ष केशव ॥ ३४
- इन्द्रादीनां वचुः श्रुत्वा विष्णुर्धर्मव्रतां ययौ । एतस्मिन्नेव काले तु प्रबुद्धो भगवानजः ॥
- ऊचुर्धर्मव्रतां देवा अभिस्थां तां सकेशवाः ॥ ३५
- अग्निमध्ये तपः कर्तुं कस्य शक्तिः पतिव्रते । त्वया कृतं तत्परमं सर्वलोकभयंकरम् ॥ ३६

* इदमर्थं नास्ति क. पुस्तके । + इत् आरभ्य मुनेरित्यन्त नास्ति ख पुस्तके । × नास्तीदमर्थं ख. पुस्तके ।

७ एतन्-गोक्षयानेऽप श्लोकः क पुस्तके—त व्याकुलं पतिं दृष्ट्वा व्याकुला सा पतिव्रता । पतिव्रताचमाहात्म्यं भाव्यु-
शाप द्वापर सा ।

१ क. 'तेच्छया । २ ख. 'मैमुने तं । ३ ख. 'हनस्यै तद्वाक्यं च भविष्यति । अ । ४ ख. 'न चक्रे किं पूज्यैः
जगद्गुरुम् । ५ क. 'ह्यो च त' । ६ ख. 'हं कोविता । सा' । ७ ख. देश. सत्रिया सह केशवः । ८ ख.
तपयन्तु ।

वरं वर्यं धर्मज्ञे अस्मत्तो यदधीप्सितम् । विष्णवादीनां वचः श्रुत्वा देवान्धर्मव्रताऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 भर्तृशापमशक्ताऽहं निवर्तयितुमोजसा । (* दत्तो मरीचिना शापो मह्यं स ह्यपगच्छतु ॥ ३८ ॥
 धर्मव्रतावचः श्रुत्वा प्रोचुरेतां सुराः पुनः । धर्मव्रते धर्मपुत्रि शापोऽयं परमर्षिणा ॥ ३९ ॥
 दत्तस्ते न निराकर्तुं शक्यो देवद्विजातिभिः । तस्मादन्यं वरं ब्रूहि यतो धर्मस्य संस्थितिः) ॥ ४० ॥
 भवेद्वै त्रिषु लोकेषु वेदोक्तस्य शुभव्रते । देवानां वचनं श्रुत्वा देवान्धर्मव्रताऽब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 भर्तुः शापान्मोचयितुं न शक्ताश्च यदाऽमराः । मह्यं वरं प्रयच्छध्वं एवंत्रिधमनुत्तमम् ॥ ४२ ॥
 शिलाऽहं हि भविष्यामि ब्रह्माण्डे पावनी शुभा । नदीनदसरस्तीर्थदेवादिभ्योऽतिपावनी ॥ ४३ ॥
 ऋष्यादिभ्यो मुनिभ्यश्च मुख्यदेवेभ्य एव च । त्रैलोक्ये यानि लिङ्गानि व्यक्ताव्यक्तात्मकान्यपि
 तानि तिष्ठन्तु महेहे तीर्थरूपेण सर्वदा ॥ ४४ ॥
 तीर्थान्यपि च सर्वाणि नक्षत्रमस्त्रास्तथा । तिष्ठन्तु देवाः सकला देव्यश्च मुनयस्तथा ॥ ४५ ॥
 शिलास्थितेषु तीर्थेषु स्नात्वा कृत्वाऽथ तर्पणम् । श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥
 गदाधरो दृश्यतीर्थं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । मुक्तिर्भवेत्पितृणां च बहूनां श्राद्धतः सदा ॥ ४७ ॥
 जरायुजाण्डजा वाऽपि स्वेदजां वाऽपि चोद्भिदः । त्यक्त्वा देहं शिलायां ते यान्तु विष्णुस्वरूपताम्
 यथाऽर्चिते हरौ सर्वे यज्ञाः पूर्णा भवन्ति हि । तथा श्राद्धं तर्पणं च स्नानं चाक्षयमस्तिवह ॥
 मम देहे सुरेशानां ये जपन्ति श्रुतादिकम् । अचिरेणापि ते सिद्धाः सिद्धिभाजो भवन्तु वै ॥
 पितृणां कुलसाहस्रमात्मना सहितं नरः । श्राद्धादिना समुद्भूत्य विष्णुलोकं नयेद्ब्रह्मम् ॥ ५१ ॥
 यावत्यो हि सरिच्छ्रेष्ठा गङ्गाद्याश्च हदाः शुभाः । समुद्राद्याः सरोमुख्या मानसाद्याः सुरेश्वराः
 नृणां श्राद्धं विदधतो मुक्तये निवसन्तु मे ॥ ५२ ॥
 + शरीरेण समायान्तु क्वचिन्नो यान्तु देवताः । एको विष्णुस्त्रिधाभूर्तिर्यावत्संकीर्त्यते युधैः ॥
 तावच्छिलायां सर्वाणि तीर्थानि सह देवतैः । सदा तिष्ठन्तु मुनयो गन्धर्वाणां गणाश्च ये ॥
 यावत्तिष्ठति ब्रह्माण्डं तावत्तिष्ठतु वै शिला । मम देहेऽश्मरूपे च ये जपन्ति तपन्ति च ॥ ५५ ॥
 × जुहोत्यग्नौ च तेषां वै तदक्षय्योपतिष्ठताम्(?) । अक्षयं तु भवेच्छ्राद्धं जपहोमतपांसि च ॥
 शिलापर्वतरूपेण मयि तिष्ठतं सर्वदा ॥ ५६ ॥
 पतिव्रतावचः श्रुत्वा देवाः प्रोचुः पतिव्रताम् । त्वया यत्प्रार्थितं सर्वं तद्भविष्यत्यसंशयम् ॥ ५७ ॥
 गयामुरस्य शिरसि भविष्यसि यदा स्थिरा । तदा पादादिरूपेण स्थास्यामस्त्वपि सुस्थिराः ॥
 वरं शिलायै दत्त्वं तत्रैवान्तर्दधुः सुराः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतपुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नाम सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०६२६

* धनुश्चिह्नान्तर्गतप्रत्ययः ख. पुस्तके नास्ति । + इदमर्थं ख. पुस्तके नास्ति । × इदमर्थं नास्ति ख. पुस्तके ।

१ ख. 'यमर्षं ते ध' । २ ख. भर्तुः शा' । ३ ख. शक्य य' । ४ ख. वरा । ५ ख. 'पा विष्णुको' । ६ ख. च कर्तृणां धा' । ७ ख. 'जाश्चापि चोद्भिजः । त्य' । ८ ख. 'त भो सुराः । देवस्याव' । ९ ख. 'दा पदा' । १० ख. तथा यान्त' ।

सनत्कुमार उवाच—

वक्ष्ये शिलाया माहात्म्यं शृणु नारद मुक्तिदम् । यस्या गायन्ति देवाश्च माहात्म्यं मुनिपुंगवाः ।
 शिला स्थिता पृथिव्यां सा देवरूपाऽतिपावनी । विचित्रारुखं शिलानीर्थं त्रिपु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तस्याः संस्पर्शनाल्लोकाः सर्वे हरिपुरं ययुः । शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत् ॥ ३
 यम इन्द्रादिभिर्गत्वा ऊचे ब्रह्माणमद्भुतम् । अधिकारं गृह्णाणाय यमदण्डं पितामह ॥ ४
 यममूचे ततो ब्रह्मा स्वय्येह धारयस्व ताम् । ब्रह्मोक्तो धर्मराजस्तु गृहे तां समधारयत् ॥ ५
 यमोऽधिकारं स्वं चक्रे पापिनां शासनादिकम् । एवंविधा गुरुतरा शिला जगति विश्रुता ॥ ६
 यथा ब्रह्मा यथा विष्णुर्यथा देवो महेश्वरः । ब्रह्माण्डे च यथा मेरुस्तथेयं देवकृपिणी ॥ ७
 गयासुरस्य शिरसि गुरुत्वाद्धारिता यतः । अतः पवित्रयोर्योगः पितृणां मोक्षदायकः ॥ ८
 पवित्रयोर्द्वयोयोगे ह्यमधमजोऽकरोत् । भागार्थमागतान्दृष्ट्वा विष्ण्वादीनब्रवीच्छिला ॥ ९
 शिलास्थितिप्रतिज्ञां तु कुर्वन्तु पितृमुक्तये । तथेत्युक्त्वा शिलायां ते देवा विष्ण्वादयः स्थिताः ।
 शिलारूपेण मूर्त्या च पदरूपेण देवताः । मूर्तामूर्तस्वरूपेण स्थिताः पूर्वप्रतिज्ञया ॥ ११
 दैत्यस्य मुण्डपृष्ठे तु यस्मोत्सा संस्थिता शिला । तस्मात्स मुण्डपृष्ठाद्रिः पितृणां ब्रह्मलोकदः ॥
 आच्छादितः शिलापादः प्रभासेनाद्रिणा यतः । भासितो भास्करेणेति प्रभासः परिकीर्तितः ॥
 प्रभासं हि विनिर्भिद्य शिलाङ्गुष्ठो विनिर्गतः । (*अङ्गुष्ठोत्थित ईशोऽपि प्रभासेशः प्रकीर्तितः ॥
 शिलाङ्गुष्ठकदेशो यः सा च प्रेतशिला स्मृता) । पिण्डदानाद्यतस्तस्यां प्रेतत्वान्मुच्यते नरः १५
 महानदीप्रभासाद्योः संगमे स्नानकृन्नरः । रामो देव्या सह स्नातो रामतीर्थं ततः स्मृतम् ॥ १६
 शार्थितोऽथ महानद्या राम स्नातो भवेति च । रामतीर्थं ततो भूत्वा त्रिपु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १७
 जन्मान्तरशतं सायं यत्कृत्वं दुष्कृतं मया । तत्सर्वं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ॥ १८
 मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा श्राद्धं कुर्वीत मानवः । रामतीर्थे पिण्डदस्तु विष्णुलोकं प्रयात्यसौ ॥
 तथेत्युक्त्वा स्थितो रामः सीतया भारतीप्रजः ॥ १९
 राम राम महाबाहो देवानामभयंकर । त्वां नमस्येऽत्र देवेशं मम नश्यतु पातकम् ॥ २०
 मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा श्राद्धं कुर्यात्सपिण्डकम् । प्रेतत्वात्तस्य पितरो त्रिमुक्ताः पितृतां ययुः ॥ २१
 आपस्तम्बसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च । पापं नाशय मे देवो मनोवाक्कायकर्मजम् ॥ २२
 नमस्कृत्य प्रभासेशं भासपानं शिरं व्रजेत् । तं च शंभुं नमस्कृत्य कृषींघमवालि नः ॥ २३
 रामे वैनं गते शैलभागवत् भरतः स्थितः । पितृपिण्डादिकं कृत्वा रैर्भि संस्थाप्य तत्र च ॥ २४
 रामं सीतां लक्षणं च मुनीन्स्थापितान्प्रभुः । भरतस्याऽऽश्रये पुण्ये नित्यं पुण्यतर्पितम् ॥
 [+ मन्त्रस्य पदं तत्र दृश्यते सर्वमानुषैः] २५

* अनुविधानसंगतमन्त्रः यः पुस्तके नास्ति । + अनुविधानसंगतमन्त्रः यः पुस्तके न विद्यते ।

१ यः, 'त यमो ब्रह्मणेन वै । ऊर्ध्वं विष्णवः नाभे दृष्टं तं कथयन्मृतः ।' २ यः ३ मायार्थः ।

४ यः देवता ५ यः च 'इन्द्रात्प्रदेशः । ६ यः विष्णुः । ७ यः 'विष्णुः । ८ यः 'विष्णुः । राम राममहर्षिः ।

९ यः 'यादाम्य वै' । १० यः 'देवो गते' । ११ यः 'देवो गते' । १२ यः 'देवो गते' । १३ यः 'देवो गते' । १४ यः 'देवो गते' ।

स्थापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनात् ।] मतङ्गस्य पदे श्राद्धी सर्वास्तारयते पितृन् ॥ २६
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा रामं सीतां समर्च्य च । रामेश्वरं प्रणम्याथ न देही जायते पुनः ॥ २७
 शिलाया जयनं भूयः समाक्रान्तं नगेन तु । धर्मराजेन संप्रोक्तो नृ गच्छेति नगः स्मृतः ॥ २८
 यमराजधर्मराजौ निश्चलार्थं व्यवस्थितौ । ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि पितृणां मुक्तिहेतवे ॥ २९
 द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि स्यातामेतावर्हिंसकौ ॥ ३०
 ऐन्द्रवारुणवायव्ययाम्यनैर्ऋत्यसंस्थिताः । वायसाः प्रतिगृह्यन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽपितम् * ३१
 शिलाया दक्षिणे हस्ते स्थापितः कुण्डपर्वतः । तिमिरादित्ये ईशानभर्गाविते महेश्वराः ॥ ३२
 वह्निर्द्वौ वरुणौ रुद्राश्चत्वारः पितृमोक्षदाः । [+ भरताश्रममासाद्य तान्प्रपेत्पूजयेन्नरः ॥ ३३
 पापेभ्यश्चोपपापेभ्यो मुच्यते पितृभिः सह । यत्र कुत्रापि देवेषु भरतस्याऽऽश्रमे नरः ॥
 स्नातः श्राद्धादिकं कुर्यात्तत्कल्पोऽपि न हीयते] ॥ ३४
 गयायां चाक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च । सर्वमानन्यत्यामाहुर्वै यदत्तं भरताश्रमे ॥ ३५
 चतुर्युगस्वरूपेण चतस्रो रविमूर्तयः । दृष्टाः स्पृष्टाः पूजितास्ताः पितृणां मुक्तिदा(यि)काः ॥ ३६
 [x मुक्तिर्वापन इत्येव तारकाख्यो विधिः परः । संसारार्णवतप्तानां नावावेती सुरेश्वरौ ॥
 तारकं ब्रह्म विश्वेषां मृतानां जीवतामिदम् ॥ ३७
 त्रिविक्रमं च ब्रह्माणं यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् । पितृभिः सह धर्मात्मा स याति परमां गतिम्] ॥
 शिलाया वामपादेऽपि तथाऽभ्युद्यन्तको गिरिः । स्थापितः पिण्डदस्तत्र पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 नैमिषारण्यपार्श्वे तु ईये ब्रह्मा सुरैः सह । मुख्यसंज्ञं हि तत्तीर्थं देवास्तत्र पदे स्थिताः ॥ ४०
 त्रिषु तेषु पदेष्वेव तीर्थेषु मुनिसत्तम । यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति नारद ॥ ४१
 + तन्नैमिषपवनं पुण्यं सेवितं पुण्यपौरुषैः । तत्र व्यासः शुकः पैलः कण्वो वधाः शिवो हरिः ॥
 तेषां दर्शनमात्रेण मुच्यते पातकैर्नरः । वामहस्ते शिलायास्तु तथा चोद्यन्तको गिरिः ॥ ४३
 स पर्वतः समानीतो ह्यगस्त्येन महात्मना + । तत्र ब्रह्मा हरश्चैव तपश्चोग्रं चै चक्रतुः ॥ ४४

* इत उत्तरमेते श्लोका मुद्रितपुस्तकटिप्पण्यामयिका उपलभ्यन्ते ते यथा—

यमोऽसि यमद्वीतोऽसि वायसोऽसि महाबल । सप्तजन्मकृतं पापं बलिं भुक्त्वा विनाशय ॥ १ ॥

रामे वनं गते शैलमामस्य भरतेन हि । पितुः पिण्डादिकं कृत्वा रामेशः स्थापितोऽत्र वै ॥ २ ॥

स्नात्वा नत्वा च रामेशं रामसीतासमान्वितम् । तत्र श्राद्धं सपिण्डं च कृत्वा विष्णुपुरं प्रजेत् ॥ ३ ॥

पितृभिः सह धर्मात्मा कुल्यानां च शतैः सह ॥ इति ।

+ एतच्छिद्धान्तर्गतप्रमथः ख. पुस्तके न विद्यते । < धनुषिद्धान्तर्गतप्रमथः ख. पुस्तके नास्ति । — इत

आरभ्य नोद्यन्तयो गिरिरित्यन्तप्रमथो नास्ति ख. पुस्तके । इत उत्तरमेते श्लोका मुद्रितपुस्तकपाठेऽधिवारुणवायव्यवन्त-

स्थापितः पिण्डदस्तत्र पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् । कुण्डश्रोद्यन्तकस्तत्र आत्मनस्तपसा कृतः ॥ १ ॥

ब्रह्मणा तत्र सावित्रीकुमाराभ्यां सह स्थितम् । हृद्वाहृद्प्रथयो भीतिनादं प्रचाकरे । २ ॥

कुण्डमुद्यन्तकं तत्र भीतवादिनको गिरिः । अगस्त्यो भगवान्यत्र तपश्चोत्रं चकार ह ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्तु वैरं ऐभे माहात्म्यं मुनि दुर्लभम् । लोपाशुनां तथा भार्यां पितृणां परमां गतिम् ॥ ४ ॥

स्नातस्तत्र च मन्थान्दे सावित्रीं समुपास्य च । कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाख्ये वेदपारगः ॥ ५ ॥

अगस्त्यस्य पदे स्नात्वा पिण्डदो ब्रह्मलोकगः । पितृभिः सह धर्मात्मा पूजयमानो दिवीकृत्वा ॥ ६ ॥

१ ख. "नरो गत्वा न" । २ ख. "भि रक्षेता पयि सर्वदा । द्वी । ३ ख. प्रदास्यामि । ४ फ. "पारिष्यतम् ।

५ ख. "स्व ऐशानमर्गं पुते मुनीश" । ६ ख. "लयां वामदृष्टेऽपि स्वारिती द्यन्त" । ७ ख. चकार ह । ति" ।

(गयामाहात्म्यम्)

तत्रागस्त्यस्य हि वरं कुण्डं त्रैलोक्यदुर्लभम् । यत्र मुन्यष्टकं सिद्धं तपस्तप्त्वा शिवं गतम् ॥
कुण्डे मुन्यष्टकं नत्वा पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥

४९

अगस्त्येनाथ देवर्षे उदायात्रेर्षहात्मना । शिलाया वामहस्तेऽपि स्थापितो गिरिराद्गुभः ॥

* वादित्रघ्नौ दिव्यगीतैराद्यो वादित्रको गिरिः ॥

४६

ब्रह्मणेने प्रविद्याथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः । परं ब्रह्म स यार्ताह विमुक्तो योनिर्मकटात् ॥

७

नत्वा गयाकुमारं च ब्राह्मण्यं लभते नरः । सोमकुण्डाभिषेकी च सोमलोकं नयेत्पितृन् ॥

८

बलिः काकशिलायां तु काकेभ्य ऋणमोक्षदः । स्वर्गद्वारेश्वरं नत्वा स्वर्गाद्ब्रह्मपुरं व्रजेत् ॥

९

पिण्डदो व्योमगद्वाथा निर्मलः स्वर्नयेत्पितृन् । शिलाया दक्षिणे हरते भस्मकूटमधारयत् ॥

ततोऽती भस्मकूटं द्विर्भस्मस्नातश्च नारदः ॥

१०

यदो वटेश्वरस्तत्र स्थितश्च प्रपितामहः । मतद्भस्य पदे मुन्ये पिण्डदः स्वर्नयेत्पितृन् ॥

११

तस्यामे रुद्रिनणीकुण्डं पश्चिमे कपिला नदी । कपिलेशो नदीतिरे ह्यमासोमसमागमे ॥

१२

कपिलायां नरः स्नात्वा कपिलेशं नमेष यः । श्राद्धदः स्वर्गगामी स्थान्माहेशीकुण्ड एव च ॥

१३

गौरी च महला तत्र सर्वसौभाग्यदायिनी । जनार्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते च पिण्डदः ॥

१४

मन्त्रेण चाऽऽनमोऽन्येषां सव्यहस्ते तिलीर्वेना । जवितां दधिसंमिश्रं सर्वं ते विष्णुलोकगः ॥

१५

एव पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन । देहि देव गयाशीर्षे तस्मै तस्मिन्मृते तु तम् ॥

१६

एव पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन । गयाशीर्षे त्वया देवो मया पिण्डो मृते मयि ।

१७

जनार्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे । पितृपते नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिदत्तवे ॥

१८

गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दन । लक्ष्मीकाम् नमस्तेऽस्तु नमस्ते पितृमोक्षदः ॥

१९

तं ध्यात्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणप्रयात् । पुण्डरीकाक्षमम्यर्च्यं स्वर्गं प्राप्नुतेऽपि भुवम् ॥

२०

व.म.मानु तु रंपाल नत्वा भीमो जनार्दनम् । श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्विष्णुलोकगः ॥

२१

शिलाया दक्षिणे पादे प्रेतवृटो गिरिर्भूतः । धर्मराजेन पादाभ्यां गिरिः प्रेतशिलाभयः ॥

२२

पादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः पापमारतः । प्रेतभावस्वरूपेण करमहृणकानने ॥

२३

पृष्ठे स्थिताश्च पशवो विप्रकारिण एव ते । श्राद्धादिकरणाप्रणा तीर्थं पितात्रिमुक्तिदम् ॥

२४

गतः शिलाङ्गसंस्पर्शात्प्रेतवृटः पवित्रताम् । प्रेतकूटश्च तत्राऽऽस्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः ॥

तत्र श्राद्धादिकं कृत्वा प्रेतत्वान्मोचयेत्पितृन् ॥

२५

शिलासमीपे ये विप्र प्रेतरूपा भयानकाः । सर्वे ते यमलोके तु पृथिव्यां पर्यटन्ति वै ॥

२६

गयासुरस्य शिरसि पुण्ये प्रेतादिवाजिते । स्थिता ब्रह्मादयो देवा गतः सोऽपि पवित्रताम् ॥

२७

कीचटेषु गया पुण्या पुण्यं राजवने गृहम् । च्यवनस्याऽऽश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना ॥

२८

वैकुण्ठे हेमदण्डश्च हेमकूटो गिरिस्तथा । श्राद्धपिण्डादिष्टत्तत्र पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥

२९

शिलादक्षिणपादे तु गृध्रकटो गिरिर्भूतः । धर्मराजेन सुधैर्यकरणाय मुपायतः ॥

३०

गृध्ररूपेण सत्राय तपः कृत्वा महर्षयः । विदुष्यया गृध्रकूटोऽय तत्र गृध्रेश्वरः शिवरः ॥

३१

तत्र गृध्रेश्वरं दृष्ट्वा यगन्ति दामप्रदं नराः । तत्र गृध्रवटं नत्वा प्राप्तकामो दिवं व्रजेत् ॥

३२

तत्र गृध्रगुहायां च पिण्डदः शिवलोकभाक् । तत्र माहेश्वरी धारा पिण्डदः स्वर्नयेत्पितृन् ॥

३३

मूलक्षेत्रं मरुतत्र पिण्डदो ब्रह्मलोकाभाक् । ऋणमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं व्रजेत् ॥

३४

श्राद्धिपालेन गिरिणा सभाकन्तं शिलोदरम् । यत्राऽऽस्ते गजरूपेण विप्रेभ्यो विप्रनाशनः ॥

नामी च पिण्डदो यस्तु पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥

३५

नितम्बे मुण्डवृष्टस्य देवदाहवनं ताम्भू । मुण्डवृष्टेऽरविन्द्रादि दृष्ट्वा पापं विनाशयेत् ॥

३६

श्राद्धरूपेण सपिथो मुनिनात्र तपोऽकरात् । तस्य पादाद्रिनो यस्मात्कन्यादः प्रचीतिः ॥

३७

श्रातो जलशय्ये तत्र भयस्वर्गं बुलशय्ये । शिलायां च्यवरूपेण च्यवशाय्ययात्मना दियतः ॥

तस्मिन्ने विमुषेः सार्यं तस्मोद्वेषमर्थो दिव्यः ॥ इति ॥

३८

• इदमर्थं नास्ति ग. पुस्तके ।

तत्र विद्याधरो नाम गन्धर्वाप्सरसां गणैः । [*समेतोऽद्यापि गीतानि दिव्यानि सह गीयते ॥
मोहनश्च सुनीथं च शैलूजो मोहनोत्तमः । पर्वतो नारदध्यानी संगीती पुण्यदन्तकः] ॥

हाहाहृद्भ्रमभृतयो गीतदानं प्रचक्रिरे ॥

४८

(+ तथा चित्ररथो नाम सर्वगन्धर्वसंघट्टः । गायन्ति मधुराण्येव गीतान्यद्रौ महोत्सवम् ॥ ४९

अतः स पर्वतो देवैः सेव्यतेऽद्यापि नित्यशः । धर्मजास्तत्र देवेशो हरो भस्माङ्गरागवान् ॥ ५०

पार्वत्या सहितो रुद्रः पर्वते गीतनादिते । मोदते पूजितो ध्येयः पितृणां परमां गतिम् ॥ ५१

गयायां परमात्मा हि गोपतिर्वा गदाधरः । हीयते वैष्णवी माया तथा रुद्रार्चया मुने) ॥ ५२

शिलाया दक्षिणे हस्ते भस्मकूटो गिरिर्घृतः । धर्मराजेन तत्राऽऽस्ते अगस्त्यः सह भार्यया ॥

अगस्त्यस्य पदे स्नातः पिण्डदो ब्रह्मलोकगः । (+ ब्रह्मणस्तु वरं लेभे माहात्म्यं भुवि दुर्लभम्

लोपामुद्रां तथा भार्यां पितृणां परमां गतिम् ।) तत्रागस्त्येश्वरं दृष्ट्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ५५

अगस्त्यं च सभार्थं च पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् । दण्डिनाऽथ तपस्तेपे सीताद्रेदक्षिणे गिरौ ॥ ५६

घटो घटेश्वरस्तत्र स्थितश्च प्रपितामहः । तदग्रे रुक्मिणीकुण्डं पश्चिमे कपिला नदी ॥

कपिलेशो नदीतीरे अमासोपसमागमे ॥

५७

कपिलायां नरः स्नात्वा कपिलेशं समर्च्य च । कृते श्राद्धे पिण्डदाने पितरो मोक्षप्राप्तयुः ॥ ५८

अग्निधारा गिरिवरादागतोद्यन्तकादनु । [० तत्र सारस्वतं कुण्डं सरस्वत्या प्रकल्पितम् ॥ ५९

शुक्रस्तत्र सुतैः सार्धं स(प)ण्डामर्कादिभिः प्रभुः । तत्र तत्र मुनीन्द्राणां पदेषु मुनिसत्तम ॥

श्राद्धपिण्डादिकृत्स्नातः पितृन्स्तारयते नरः ॥

६०

शिलाया वामहस्तेऽपि गृध्रकूटो गिरिर्घृतः] । गृध्ररूपेण संसिद्धास्तपस्तप्त्वा महर्षयः ॥ ६१

अतो गिरिर्गृध्रकूटस्तत्र गृध्रेश्वरः स्थितः । दृष्ट्वा गृध्रेश्वरं नत्वा योयाच्छंभोः पदं नरः ॥ ६२

तत्र गृध्रे गुहायां च पिण्डदः शिवलोकभाक् । तत्र गृध्रे वटं नत्वा प्राप्तकामो दिवं व्रजेत् ॥ ६३

ऋणमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं व्रजेत् । शूलक्षत्रं च तत्राऽऽस्ते पिण्डदः स्वर्नयेत्पितृन् ॥

आदिपालेन गिरिणा समाक्रान्तं शिलोदरम् । तत्राऽऽस्ते गजरूपेण विघ्नेशो विघ्ननाशनः ॥

तं दृष्ट्वा मुच्यते विघ्नैः पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥

६५

नितम्बे मुण्डपृष्ठस्य देवदारुवनं त्वभूत् । मुण्डपृष्ठारविन्दात्री दृष्ट्वा पापं विनाशयेत् ॥

गयानामौ सुपुत्रायां पिण्डदः स्वर्नयेत्पितृन् ॥

६६

§ शिलाया वामपादे तु स्थापितः प्रेतपर्वतः । धर्मराजेन पापेभ्यो पिरिः प्रेतशिलाद्वयः ॥ ६७

पादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः पादभारतः । गतः शिलायाः संसर्गात्प्रेतकूटः पवित्रताम् ॥ ६८

प्रेतकुण्डं च तत्राऽऽस्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः । तत्र कुण्डादिकं कृत्वा प्रेतत्वान्मोचयेत्पितृन् ॥

* धनुषिहान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । + एतश्चिहान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते । - धनुषिहान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । ० धनुषिहान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते । § धनुषिहान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते ।

१ ख. 'लभ्यां वामहस्तेन गृध्रकूटं' । २ ख. 'त् । कुण्डिनाथं तपस्तेपे शिलार्थं दक्षिणं । ३ ख. पितृणां परमा गतिः -
ध' । ४ क. 'युः । तत्राग्निः । ५ ख. याति शंभोः । ६ ख. गृध्रपु । ७ ख. 'दः स्वर्नयेत्पितृन् । तत्र गृध्रपु' ।

(गयामाहात्म्यम्)

पृथक्विसयताश्च वह्नो विघ्नकारिण एव ते । श्राद्धादिकारिणां नृणां तीर्थं पितृविमुक्तये ॥

प्रेता धानुष्करूपेण करग्रहणकारकाः ॥

७०

पादाङ्कितां मुण्डपृष्ठां महादेवनिवासिनीम् । तां दृष्ट्वा सर्वलोकश्च मुक्तः पापोपपातकैः] ॥ ७१

गयाशिरसि पुण्ये च सर्वपापविवर्जिते । प्रेतादिवर्जितं यस्मात्ततोऽतिपावनं वरम् ॥ ७२

कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजशृङ्गं वनम् । चपवनस्याऽऽश्रमं पुण्यं नदी पुण्या ऐनःपुना ॥

वैकुण्ठो लोहदण्डश्च शुभ्रकूटश्च शोणकः । अत्र श्राद्धादिना सर्वान्पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥ ७४

क्रौञ्चरूपेणं हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोऽकरोत् । तस्य पादाङ्कितो यस्मात्क्रौञ्चपादस्ततः स्मृतः ॥ ७५

स्नातो जलाशये तत्र नयेत्सर्वं स्वकं कुलम् । बलिः काकशिलायां च काकेभ्य ऋणमोक्षदः ॥

मुण्डपृष्ठस्यं सानौ हि लोमशो लोमहर्षणः । द्वावेतौ परमं तप्त्वा तपःसिद्धिं परां गतौ ॥ ७७

आहृतास्तु सरिच्छ्रेष्ठा लोमेशेन महानदी । शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ॥ ७८

कावेरी^१ सिन्धुरीरा च चन्दना च सरिद्वरा । वाशिष्ठी सरयूर्गङ्गा यमुना गण्डकीन्दिरा ॥ ७९

महावैतरणी नैमिषा निक्षरा च दिवौकसः । सावय्यलकनन्दा^(१) च उदीची कनकाहया ॥ ८०

कौशिकी ब्रह्मदा ज्येष्ठा सर्वस्याधैविमोचिनी । कृष्णवैण्या चैर्मवती द्वे नद्यौ मुक्तिदायिके ॥

आहूते सरितां श्रेष्ठे लोमहर्षेण ब्रह्मसार्त्तं तपसस्तु मभावेण नर्षदा मुनिपुङ्गव ॥

तासु सर्वासु यः स्नात्वा पिण्डदः स्वर्नयेत्पितृन् ॥ ८२

ब्रह्मयोनिं भविष्याथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः । परं ब्रह्म स यातीह विमुक्तो योनिसंकटात् ॥ ८३

निक्षरायां पुष्करिण्यां स्नातः श्राद्धादिकं नरः । कुर्यात्क्रौञ्चपदे दिव्ये नियमाद्वासरत्रयम् * ॥

सर्वान्पितृन्नायेत्स्वर्गं पञ्च पापिन एव च ॥ ८४

जनार्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः । आत्मनोऽप्यपवाऽभ्येषां सत्प्रेनापि तिलैर्विना ॥

जीवतां दधिसंमिश्रं सर्वे ते विष्णुलोकगाः ॥ ८५

यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन । + यदुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन्पिण्डो मृते मभो ॥

एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन । अन्तकाले गते मद्यं स्वपा देषो गयाशिरे ॥ ८७

जनार्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद । पितृपते नमस्ते तु नमस्ते पितृरूपिणे ॥ ८८

गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥ ८९

≡ नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ऋणत्रयविमोचक । लक्ष्मीकान्त नमस्ते तु पितृणां गुरुदो भव ॥ ९०

वापजानुं सुसंपाल्य नत्वा भीमो जनार्दनम् । श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ॥

पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानां च शनते च ॥ ९१

* इति परमं श्लोकोऽधिकः ख. पुस्तके—श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् । जनार्दनाय मेपाय मम भ्यर्च्यं यथाविधि ॥ इति । + एतदर्थस्थाने इदमर्थ—देहि देव गयातीर्थे तस्मिं हस्मिन्मृते तु ताम् । ≡ एतच्छ्लोकस्यानेऽश्लोकः क. पुस्तके य यथा—नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विद्यमानेन । एतन्निमित्तं नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिदेवे ॥

१ क. 'गयावती' । २ ख. पुनः पुनः वे' । ३ ख. तत्र । ४ ख. 'ग सीमदो मुङ्ग' । ५ ख. 'महर्षेण साह' 'साह' । ६ क. 'दी सारा' । ७ ख. 'ी शृणवेणा च चन्द्र' । ८ क. चन्द्रना । ९ ख. 'गङ्गा नदी । म' । १० ख. नाम मदी भारतादि' । ११ ख. सर्वाग्निमो' । १२ क. 'पञ्चरा च' । १३ ख. 'मंगती । १४ ख. 'ते मृते मय १५' मे भविष्यति । अ' । १५ ख. 'याता । १६ ख. 'भिरिष्णुने' । १७ ख. 'नां योद्धरेतरादि' ।

शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः । लक्ष्मीशो विवुधैः सार्धं तस्माद्देवमयी शिला
इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नामाष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०७१८

अथ नवाधिकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

नारद उवाच—

कथं व्यक्तरूपेण स्थितश्चाऽऽदिगदाधरः । कथं व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ?
कथं गदा समुत्पन्ना यथा ह्यादिगदाधरः । गदालोलं कथं चाऽऽसीत्सर्वपापक्षयंकरम् ॥ २

सनत्कुमार उवाच—

गैदो नामासुरो ह्यासीद्ब्रह्माद्ब्रह्मरो हृदः । प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात्स्वशरीरार्थिंश्चिं दुस्त्यजम् ॥ ३
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्माऽपि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा । तदस्थि वज्रनिष्पेयैः कुन्दैः स्वर्गे ह्यधारयत् ॥ ४
अथ कालेन महता मनौ स्वायंभुवे कश्चित् । हेती रक्षो ब्रह्मपुत्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ५
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् । उन्मुखश्चोर्ध्ववाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण ह ॥ ६
एकेनातिप्रदव्यग्रः शीर्षपर्णानिलाशनः । ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान्वरं ववे वरप्रदान् ॥ ७
देवैर्देवैश्च शस्त्रास्त्रैर्विधैर्धैर्मेनुजादिभिः । कृष्णेशानादिचक्राद्यैरवध्यः स्या महाबलः ॥ ८
तथेत्युक्त्वाऽन्तोहितास्ते हेतिर्देवानथाजयत् । इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भोता ब्रह्महरादयः ॥ ९
हरिं ते शरणं जग्मुरूचुर्हेतिं जहीति तान् । ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥ १०
महास्त्रं मे प्रयच्छथर्हंतिं हन्मि हि येन तम् । इत्युक्तास्ते ततो देवा गदां तां हरये ददुः ॥
दधार तां गदामाद्री देवैरुक्तो गदाधरः । गदया हेतिमाहृत्य देवैः स त्रिदिवं ययौ ॥ १२
गदामादाववष्टभ्य गयामुरशिरःशिलाम् । निश्चलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः ॥ १३
शिलापर्वतरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः । शिलासौ मुण्डपृष्ठादिः प्रभासो नाम पर्वतः ॥ १४
उच्यन्तो गीतनादश्च भस्मकूटो गिरिर्महान् । शुभ्रकूटः भेत्कूटश्चाऽऽदिपालोऽरविन्दकः ॥ १५
पञ्चलोकः सप्तलोको वैकुण्ठो लोहदण्डकः । क्रौञ्चपादोऽक्षयवटः फल्गुतीर्थं मधुश्रं(स्त्र)वा ॥ १६
दधिकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी । वैतरण्यादिरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः ॥ १७
विष्णोः पदं रुद्रपदं ब्रह्मणः पदमुत्तमम् । कश्यपस्य पदं दिव्यं द्वौ हंस्तौ यत्र निर्गतौ ॥ १८
पञ्चाग्नीनां पदान्यत्र इन्द्रागस्त्यपदे परे । रवेश्च कार्तिकेयस्य क्रौञ्चमातङ्गपोरपि ॥ १९
मुखलिङ्गानि सर्वाणि व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः । आद्यो गदाधरश्चैव व्यक्तः श्रीमान्गदाधरः
गायत्री चैव सावित्री संध्यां चैव सरस्वती । गयादित्यथोत्तरार्को दक्षिणार्कोऽपि नैमिपः ॥ २१
भेताको गणनाथश्च वसवोऽष्टौ मुनीश्वराः । रुद्राश्चैकादशैवाथ तथा सप्तर्षयोऽपरे ॥ २२

१४. जया । २ ख. लोलः कथं चाऽऽसीत्सर्वपापक्षयंकरः । स । ३ क. घ. गदानां । ४ ख. स्थियद्दहम् । ५ ख. नुजैरपि । ६ ख. शानस्य च । ७ ख. तम् । ८ ख. देवेभ्यश्चिदिव ददी । ग । ९ ख. प्रेमकू । १० ख. ध्रुवाः । ११ ख. मूतकुल्याम् । १२ ख. दिना व्यक्तरूपणोदि । १३ ख. घ्यादित्तः स । १४ ख. णार्थं प्रियारतिः । १५ ख. १६ ख. को नयता । १७ ख. श्री महाबलः । १८ ।

(गयामाहात्म्यम्)

सोमनाथश्च सिद्धेशः कपर्दीशो विनायकः । नारायणो महालक्ष्मीर्ब्रह्मा श्रीगुरुपोत्तमः ॥ २३
 मार्कण्डेयेशः कोटीशो ह्यङ्गिरेशः पितामहः । जनार्दनो महत्त्वा च पुण्डरीकाक्ष उत्तमः ॥ २४
 इत्यादिव्यक्तरूपेण स्थितश्चाऽऽदिगदाधरः । हेतियो राक्षसस्तस्मिन्हेतो विष्णुपुरं गतः ॥ २५
 ब्रह्मणा सह रुद्राद्यैः कारिते निश्चलेऽसुरे । तुष्टावाऽऽद्यगदापार्णि वेधा हर्षेण निर्वृतः ॥ २६
 ब्रह्मीवाच—

गदाधरं व्यपगतकालकल्पमं गयामतं विदितगुणं गुणातिगम् ।
 गुहागतं गिरिवरगौरगेहगं गणार्चितं वरदमहं नमामि ॥ २७
 अहःश्रियं त्रिदशगणादिसुश्रियं भवश्रियं दितिभवदारणश्रियम् ।
 कलिश्रियं कलिमलमर्दनश्रियं गदाधरं नमामि तमाश्रितश्रियम् ॥ २८
 दृढादृढं परिवृढगाढसंस्तुतं कामाङ्कुरं सुदृढमरुद्विर्लङ्घिगम् ।
 तमाढ्यगं दृढदुरिताद्यदौकितं स्वदौकुरं दृढतरगोत्रसूक्तिं मम् ॥ २९
 विदेहकं करणकलाविवर्जितं विजन्मकं दिनकरवेदिभूषितम् ।
 गदाधरं ध्वनिमुखवर्जितं परं नमाम्बहं सततमनादिर्माश्वरम् ॥ ३०
 मनोतिगं मतिगतिवर्जितं परं सदाऽदृशं स्तुतिशिरसि स्तुतं बुधैः ।
 चिदात्मकं कलिगतकारणातिगं गदाधरं हृद्यमतं नमामि तम् ॥ ३१

सनत्कुमार उवाच—

देवैः सार्धं ब्रह्मणैवं स्तुतश्चाऽऽदिगदाधरः । ऊचे धरं वृणीष्व त्वं धरं ब्रह्मा तमब्रवीत् ॥ ३२
 शिलायां देवरूपिण्यां न तिष्ठामस्तत्रया विना । स्थास्यामोऽत्र त्वया सार्धं नित्यं व्यक्तादिरूपिणा ॥
 एवमस्तु श्रिया सार्धं स्थितश्चाऽऽदिगदाधरः । * लोकानां रक्षणार्थाय जगतां मुक्तिहेतवे ॥
 सुव्यक्तः पुण्डरीकाक्षो जनार्दन इति ध्रुतः ॥ ३४
 वेदैरगम्या या मूर्तिरादिभूता सनातनी । सुव्यक्ता श्वेतकले सा भविष्यति तथा पुनः ॥
 चाराहकले ह्यव्यक्ता व्यक्तिसम्पद्यमत्पुरा ॥ ३५
 संतारणाय लोकानां देवानां रक्षणाय च । गयाशिरसि सुव्यक्तो भविष्यति न संशयः ॥ ३६
 ये द्रक्ष्यन्ति सदा भक्त्या देवमादिगदाधरम् । (+ कुष्ठरोगादिनिर्मुक्ता यास्यन्ति हरिमन्दिरम् ॥
 ये द्रक्ष्यन्ति सदा भक्त्या देवमादिगदाधरम्) । ते प्राप्स्यन्ति धनं धान्यमायुरारोग्यमेव च ॥
 कलत्रपुत्रपौत्रादिगुणकीर्तिमुखानि च । श्रद्धया ये नमस्यन्ति राज्यं ब्रह्मपुरं तथा ॥
 भुवत्वा व्रजेयुः सततं पुण्यपुञ्जफलं नराः ॥ ३९
 गन्धदानेन गन्धाढ्यः सौभाग्यं पुण्यदानतः । घृणदानेन राक्षसाग्निर्दीपाग्निर्भविष्यति ॥ ४०
 ध्वजदानात्पापहानिर्वात्राङ्गुल्लोकभाक् । श्राद्धपिण्डमदो यस्तु विष्णुं नेष्यति वै विनून् ॥
 श्रद्धया ये नमस्यन्ति स्तोत्रेणाऽऽदिगदाधरम् । [×स्तोत्र्यन्ति च समभ्यर्च्य पितृश्रेष्ठ्यन्ति माधवम्
 शिवोऽपि परया भीत्या तुष्टावाऽऽदिगदाधरम् ॥ ४२

* भयं श्लोकः स. पुस्तके न विद्यते । + धनुर्विद्यान्तर्गतमन्त्रः. स. पुस्तके नास्ति । × नार्यं श्लोकः स.

*पुस्तके ।

१ म. 'दत्तप्रह' । २ क. 'हृत् वि' । ३ म. 'रिदग' । ४ म. 'स्वग' । ५ म. 'जिन' । ६ क. 'शर' ।
 हरि' । ७ म. 'मि संस्तु' । ८ म. 'नन्तकं गया ध' । ९ म. 'दीभि प्रयच्छति' । १० ।

शिव उवाच—

अव्यक्तरूपो यो देवो मुण्डपृष्ठोद्विरूपतः । फल्गुतीर्थादिरूपेण नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ४३
 * व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण पदरूपेण संस्थितः । भुखादिलिङ्गरूपेण नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ४४
 अव्यक्तरूपो यो देवो जनार्दनस्वरूपतः । मुण्डपृष्ठे स्वयं जातो नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ४५
 शिलायां देवरूपिण्यां स्थितं ब्रह्मादिभिः सुरैः । पूजितं सत्कृतं देवैस्तं नमामि गदाधरम् ॥ ४६
 यं च दृष्ट्वा ततः स्पृष्ट्वा पूजयित्वा प्रणम्य च । श्राद्धादौ ब्रह्मलोकाग्निर्नमाम्यादिगदाधरम् ॥
 महदादेशे जगतो व्यक्तस्वैकं हि कारणम् । अव्यक्तज्ञानरूपं तं नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ४८
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारवर्जितम् । जाग्रत्स्वप्नविनिर्मुक्तं नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ४९
 नित्यानित्यविनिर्मुक्तं सत्यमानन्दप्रव्ययम् । तुरीयं ज्योतिरात्मानं नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ५०

सनत्कुमार उवाच—

एवं स्तुतो महेशेन प्रीतो ह्यादिगदाधरः । स्थितो देवः शिलायां स ब्रह्माद्यैर्देवैः सह ॥ ५१
 संस्थितं मुण्डपृष्ठार्द्रौ देवमादिगदाधरम् । स्तुवन्ति पूजयन्तीह ब्रह्मलोकं भवान् तु ते ॥ ५२
 धर्मार्थी प्राप्तुषाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् । कामानवाप्नुयात्कामी मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥ ५३
 + बन्ध्या च लभते पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् । राजा विजयमाप्नोति शूद्रश्च सुखमाप्नुयात् ॥ ५४
 पुत्रार्थी लभते पुत्रानभ्यर्च्यऽऽदिगदाधरम् । मनसा प्रार्थितं सर्वं पूजाद्यैः प्राप्तुषाद्धरैः ॥ ५५

इति धर्महापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्ये नाम नवमधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—१०८७३

अथ दशविकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

सनत्कुमार उवाच—

गयायात्रा प्रवक्ष्यामि शृणु नारद मुक्तिदाम् । निष्कृतिः श्राद्धकर्तृणां ब्रह्मणा गीयते पुरा ॥ १
 उषथश्वेद्वयं गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः । विधाय कार्पटीवेपं कृत्वा ग्रामप्रदक्षिणम् ॥ २
 ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम् । ततः प्रतिदिनं गच्छेत्प्रतिग्रहविजितः ॥ ३
 प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो नियतः शुचिः । अहंकारविमुक्तो यः स तीर्थफलमश्नुते * ॥ ४
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चापि सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ५

* इतः प्रभृति जातो नमाम्यादिगदाधरमित्यन्तं प्रणव्यवस्थासः ख पुस्तके । + न विग्रतेऽयं श्लोक ख. पुस्तके । × इत उत्तरभूमिका श्लोका मुदितपुस्तकटिप्पण्यामुपलभ्यन्ते ते च यथा—

भूद्याचलितमार्थे गयया गमनं प्रति । स्वर्गोरोहणसोपानं पितृणां च पदे पदे ॥

पदे पदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छती गयाम् । तत्फलं च भवेन्नित्यं समग्रं नाम सदायम् ॥

ततो गयां समासाय श्रातव्यं तथ निश्चयम् । इति ।

१ ख. "श्राद्धिरु" । २ ख. "मुखालिङ्गादिह" । ३ ख. "तत् नित्यम्" । ४ ख. "ए नमाम्यादिगदाधरम् । धर्मो" ।
 ५ ख. "तिः पितृन्" । ६ ख. च वाच्यं च सुवचने । वि ।

(गयामाहात्म्यम्)

तूतो गयाप्रवेशे च पूर्वतोऽस्ति महानदी । तत्र तोपं समुत्पाद्य स्नातव्यं निर्मले जले ॥ ६
 देवार्दींस्तर्पयित्वाऽथ श्राद्धं कृत्वा यथाविधि । * स्ववेदशाखागदितमध्यावाहनवर्जितम् ॥ ७
 अपरेऽहि शुचिर्भूत्वा गच्छेद्भै प्रेतपर्वते । ब्रह्मकुण्डे ततः स्नात्वा देवार्दींस्तर्पयेत्सुधीः ॥ ८
 कुर्याच्छ्राद्धं सपिण्डानां प्रयतः प्रेतपर्वते । प्राचीनावीतिना भाव्यं दक्षिणाभिमुखं सुधीः ॥ ९
 कव्यवाहोऽनलः सोमो यमथैवार्यमा तथा । अग्निष्वाचा वहिपदः सोमपाः पितृदेवताः ॥ १०
 आगच्छन्तु महाभागा गुप्ताभी रक्षितास्त्विह । मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥
 तेषां पिण्डमदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् । ते सर्वे तृप्तिमायांतेु श्राद्धेनानेन शाश्वतीम् ॥ १२
 आचम्बोक्त्वा च पञ्चाङ्गं प्राणायामं प्रयत्नतः । पुनराष्ट्रचिरहिर्जब्रह्मलोकाप्तिहेतवे ॥ १३
 एवं च विधिवच्छ्राद्धं कृत्वा पूर्वं यथाक्रमम् । पितृनावाह्यं चाभ्यर्च्य मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ॥
 तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा सधृतेन वा । प्रक्षाल्य पूर्वं तत्स्थानं पञ्चगव्यैः पृथक्पृथक् ॥
 तैमैत्रैरथ संपूज्य पञ्चगव्यैश्च देवताम् ॥ १५
 यावत्तिला मनुष्यैश्च गृहीताः पितृकर्मसु । गच्छन्ति तावदसुराः सिंह्रस्ता यथा मृगाः ॥ १६
 अष्टकामु च दृष्टौ च गयायां च मृतेऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र + पतिना सह ॥ १७
 वृद्धिश्राद्धे तु मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम् । पाद्यपूर्वं समारभ्य दक्षिणाग्रकुशैः क्रमात् ॥
 पित्रादीनां समास्तीर्य श्रेष्ठं मृहोक्तमाचरेत् ॥ १८
 दैत्युः श्राद्धं सपिण्डानां तेषां दक्षिणभागतः । कुशानास्तीर्य विधिना सकृद्भस्वा तिलोदकम् ॥
 गृहीत्वाऽञ्जलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन यत्नतः । सक्नुना मुष्टिमात्रेण दद्यादक्षय्यपिण्डकम् ॥ x
 ॐ संवन्धिनस्तिलाग्निश्च कुशेष्वावाहयन्ततः ॥ २०
 (+ आब्रह्मस्त्वर्षयन्तं देवर्षिपितृमनावाः । तृप्पन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥ २१
 अतीतकुलकोटीनां समद्रीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥ २२

* नास्त्यभिर्दिद ख पुस्तके । + आर्षार्थाय प्रयोगः । x क. पुस्तकदिव्यध्यामेतेऽधिका. श्लोका एतद्रे दरान्ते
 ते च यथा—पायसेनापि चरुणा सक्नुना पिष्टकेन च । गुडेन तण्डुलाद्यैश्च पिण्डदान विधीयते ॥

मुष्टिमात्रप्रमाणेन चाऽऽर्शमलकमात्रतः । क्षमीपत्रप्रमाणेन पिण्ड दद्यात्प्राशरे ॥

उदरेत्सप्त गोप्राणि कुलमेकोत्तरं दत्तम् । माता पिता च भार्या च मग्निनी दुहितुः पतिः ॥

पितृष्वपि मात्रस्वमा सप्त गोत्राः प्रकीर्तिताः । पित्रातिर्षिदतिः पित्रारेन्द्राः शोढका क्रमात् ॥

एकादश द्वादशश्च कुलान्येकोत्तरं दत्तम् । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही । मातामहस्तपिता च प्रमातामहकादयः ॥

तेषां पित्रो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपातिष्ठताम् ॥ इति ।

इत उत्तरमेतदर्थं ख पुस्तके । तदपि—तिलाग्न्यमपुष्ट्यादि पिण्डरव्येषु योत्रयेत् ।

ॐ इत आरभ्य—आर्शमलकमात्रकभिन्यन्तं प्रम्यन्वयाद्यः ख. पुस्तके । † एतधिद्वान्तं तं प्रम्यो नास्ति ख.
 पुस्तके ।

१ अ. 'मुपाप्य द्या' । २ अ. 'दं ह्यां दया' । ३ अ. 'व्येत्त-येतपर्वतम् । रामतीर्थे तत्रः सापारेणार्दींस्तर्प-
 य-द्वयः । ४ । x ख. सः समस्त । ५ कव्यवाहोऽन' । ५ ख. 'स्तु पिण्डः तै' । ६ अ. 'दिनी म' । ७ अ. 'दं कुर्या-
 त्पूर्वं यथाविधि । वि' । ८ ख. 'इ' । ९ अ. 'ये म' । १० ख. 'यक्षवेऽह' । ११ अ. 'दा म' ।
 १२ ख. 'न तापर' । १३ ।

- पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥ २३
- मातामहस्तस्मिन्माता च प्रमातामहकादयः । तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यस्ययमुपतिष्ठताम् ॥ २४
- मुष्टिमात्रप्रमाणं च आर्द्रामलकमात्रकम् । शमीपत्रप्रमाणं वा पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ॥
- उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलानि शतमुद्धरेत् ॥ २५
- पितुर्मातुः स्वभार्याया भगिन्या दुहितुस्तथा । पितृष्वसुर्मातृष्वसुः सप्त गोत्राः प्रकीर्तिताः ॥ २६
- चतुर्विंशतिविंशत्य षोडश द्वादशैव हि । रुद्रादिंशसवश्चैव कुलान्येकोत्तरं शतम् ॥ २७
- नाऽऽवाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसंभवः । न कारुण्येन कर्तव्यं तीर्थश्राद्धं त्रिचक्षणैः ॥ २८
- पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम् । दक्षिणा चान्नसंकल्पं तीर्थश्राद्धे स्वयं विधिः ॥ २९
- अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवाहयिष्ये तान्सर्वान्दर्भपुष्टे तिलोदकैः ॥ ३०
- * मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवाहयिष्ये तान्सर्वान्कुशपुष्टे तिलोदकैः ॥ ३१
- बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । आनाहयिष्ये तान्सर्वान्दर्भपुष्टे तिलोदकैः + ॥ ३२
- इत्येतैर्भक्षैः सजलैस्तिर्यैर्दर्भेषु ध्यानवान् । आनाह्याभ्यर्च्य तेभ्यश्च पिण्डान्दद्याद्यथाक्रमम् ॥ ३३
- अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३४
- मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३५
- बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३६
- अजातदन्ता ये केचिद्ये च नर्भे प्रपीडिताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३७
- अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तयाऽपरे । विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३८
- दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये । दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वाऽपि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
- उद्धर्षेन्मृता ये च विपन्नस्त्रहताश्च ये । औत्सापयान्तिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४०
- अरण्ये वर्धनि बने क्षुधया तृपया हताः । भ्रूणप्रेतपिशाचांश्चैतेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४१
- रौरवे चान्धताभिश्चेत्स्रैः कालसूत्रे च ये गताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४२
- + आसिपत्रवने घोरैः कुम्भीपाकेषु ये गताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४३
- अनेकयातनासंस्थाः प्रेतलोकं च ये गताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४४
- अनेकयातनासंस्था ये नीता यमार्किकरैः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४५
- नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४६
- पशुपानिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः । अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४७
- जात्यन्तरसहस्रेषु भ्रमन्तः स्वैरु कर्मणा । मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४८
- दिव्यन्तरिक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः । मृता असंस्कृता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
- ये केचित्स्वैतरुष्वेव वर्तन्ते पितरो मम । ते सर्वे तृप्तिपावान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥ ५०
- येऽवान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यस्ययमुपतिष्ठताम् ॥

* न विपतेऽय श्लोकः क पुस्तके । + एतद्वेऽय पाठः सः पुस्तके स यथा-आनन्दस्तन्मन्वर्षतं यद्विधिमन्-
रायम् । मया दत्तो मयि च यन्मु मुनयप्रयम् ॥ इति । । अथ श्लोको नास्ति सः पुस्तके ।

१ सः क एव च । २ अं । ३ सः 'मयेन दद्यादस्यशिरः' इति । ४ अं । ५ सः 'पातुः' । ६ सः 'नहता ।
५ गः 'आलो' । ६ सः 'निदने' । ७ सः 'बान्ध तेभ्यः । ८ सः 'न सति' ।

(गयामाहात्म्यम्)

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः । गुरुश्वशुरवन्धूनां ये चान्ये चान्धवा मृताः ॥ ५१
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवाहिताः । क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्कवस्तथा ॥ ५२
 विरूपा आमगर्भाथ ज्ञाताज्ञाताः कुले मम । तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ ५३
 आ ब्रह्मणो ये पितृवंशजाता मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।
 कुलद्वये ये मम दासभूता भृत्यास्तथैवाऽऽश्रितसेवकाश्च ॥ ५४
 मित्राणि शिष्याः पशवश्च वृक्षा वृष्टा ह्यष्टाश्च कृतोपकाराः ।
 जन्मान्तरे ये मम संगताश्च तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददामि ॥ ५५
 एतैश्च सर्वमधैस्तु स्त्रीलिङ्गान्तं समुह्य च । पिण्डान्दद्याद्यथा पूर्वं स्त्रीणां मात्रादिकाक्रमात् ॥ ५६
 स्वगोत्रे परगोत्रे वा दंपत्योः पिण्डपातनम् । अपृथङ्निष्फलं श्राद्धं पिण्डं चोदकतर्पणम् ॥
 पिण्डपात्रे तिलान्निष्पत्त्वा पूरयित्वा शुभोदकैः । * मन्त्रेणानेन पिण्डांस्तान्प्रदाक्षिणयथाक्रमम् ॥
 परिपिच्य त्रिधा सर्वान्प्रणिपत्य समापयेत् ॥ ५८
 पितृन्विष्टुष्य चाऽऽचम्य साक्षिणः श्रावयेत्सुरान् । साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्मेक्षानादयस्तथा ॥
 मया गयां समासाद्य पितृणां निष्कृतिः कृता ॥ ५९
 आगतोऽस्मि गयां देव पितृकार्ये गदाधर । त्वमेव साक्षी भगवन्नृणोऽहमृणत्रयात् ॥ ६०
 सर्वस्थानेषु चैवं स्थात्पिण्डदानं तु नारद । मेतत्पर्वतमारभ्य कुर्यात्तीर्थेषु च क्रमात् ॥ ६१
 तिलमिश्रांस्ततः सक्नुमिषिष्येतपर्वते । + अपसव्येन देवर्षे दक्षिणाभिमुखेन च ॥ ६२
 ये केचित्प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु सक्नुभिस्तिलमिश्रितैः ॥ ६३
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चित्सचराचरम् । मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमायान्तु सर्वशः ॥ ६४
 प्रेतत्वाद्य निमुक्ताः स्युः पितरस्तस्य नारद । प्रेतत्वं तस्य माहात्म्यात्कुले चापि न जायते ॥ ६५
 नाम्ना प्रेतशिला ख्याता गयाशिरासि मुक्तये । तीर्थमन्त्रादिरूपेण स्थितश्चाऽऽदिगदाधरः ॥ ६६
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नाम दशाधिऋततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—१०८३९

अथैकादशाधिरऋततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

सनत्कुमार उवाच—

आदौ तु पञ्चतीर्थेषु चोत्तरे मानसे विधिः । आचम्य कुशहस्तेन शिरश्चाभ्युक्ष्य वारिणा ॥ १
 उत्तरे मानसं गच्छेन्मन्त्रेण स्नानमाचरेत् । उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ॥ २
 सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये । × स्नानार्थं तर्पणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्सपिण्डकम् ॥ ३
 मानसं हि सरो ह्यत्र तस्माद्गुचरमानसम् । सूर्यं नत्वाऽर्चयित्वाऽथ सूर्यलोकं नयेत्पितृन् ॥ ४

* नास्त्यर्धमिदं क. पुस्तके । + नास्त्यर्धमिदं स. पुस्तके । × एतदर्थस्वनेऽर्थे पाठः—देवादीत्तर्पयित्वाऽथ
 . पाठ इत्या मतिरवन् । इति थ. पुस्तके ।

* १ ग. दिव्यं १ । २ स सिद्धये १ । ३ स. 'रूपीः । वा । ४ ग. 'पि मूर्त्तं मया । न' । ५. स. ह्यन्तु
 भूत्रप्रथम् । मे' । ६ स. 'उत्तरे मानसं गत्वा मन्त्रेः स्नानं गन्ता' । ७ य. 'रो ब्रह्मात्मन दु' ।

नमो भगवते भद्रं सोमभौमङ्गरूपिणे । जीवभार्गवसौरैरराहुकेतुस्वरूपिणे ॥ १
 उत्तरान्मानसान्मौनी व्रजेदक्षिणमानसम् । उदीचीतीर्थमित्युक्तं तत्रौदीच्यं विमुक्तिदम् ॥
 अत्र स्नातो दिवं याति स्वशरीरेण मानवः ॥ ६
 मध्ये कनखलं तीर्थं त्रिपु लोकेषु विधुतम् । स्नातः कनकवद्भाति नरो याति पवित्रताम् ॥ ७
 तस्य दक्षिणभागे च तीर्थं दक्षिणमानसम् । दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रयमुदाहृतम् ॥ ८
 स्नात्वा तेषु विधानेन कुर्याच्छ्राद्धं पृथक्पृथक् । दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ॥ ९
 सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये । ब्रह्महत्यादिपापघायतनाया विमुक्तये ॥ १०
 दिवाकर करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे । * सूर्यं नत्वाऽर्चयित्वा च सूर्यलोकं नयेत्पितृन् ॥ ११
 नमामि सूर्यं तृप्त्यर्थं पितॄणां तारणाय च । पुत्रपौत्रधनैश्वर्यायाऽऽयुरारोग्यवृद्धये + ॥ १२
 फल्गुतीर्थं व्रजेत्तस्मात्सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । मुक्तिर्भवति कर्तॄणां पितॄणां श्राद्धतः सदा ॥ १३
 ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फल्गुको ह्यभवत्पुरा । दक्षिणाग्नौ हुतं तत्रं तद्रजः फल्गुतीर्थकम् ॥ १४
 तीर्थानि यानि सर्वाणि भुवनेष्वखिलेष्वपि । तानि स्नातुं समायान्ति फल्गुतीर्थं सुरैः सह ॥ १५
 गङ्गा पादोदकं विष्णोः फल्गुर्ह्यादिगदाधरः । स्वयं हि द्रवरूपेण तस्माद्भङ्गाधिकं विद्धुः ॥ १६
 अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् । नासौ तत्फलमाप्नोति फल्गुतीर्थं यदाप्नुयात् ॥ १७
 + फल्गुतीर्थं नरः स्नात्वा तर्पणं श्राद्धमाचरेत् । सपिण्डकं स्वसृजोक्तं नमेदथ पितामहम् ॥ १८
 नमः शिवाय देवाय ईशाय पुरुषाय वै । अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शंभवे ॥ १९
 फल्गुतीर्थं नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् । आत्मानं तारयेत्सद्यो दश पूर्वान्दशापरान् ॥ २०
 नत्वा गदाधरं देवं मन्त्रेणानेन पूजयेत् । ओं नमो वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ॥
 मद्युन्नायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ॥ २१
 पञ्चतीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् । अमृतैः पञ्चभिः स्नानं पुष्पवस्त्राद्यलंकृतम् ॥
 न कुर्याद्यो गदापाणेस्तस्य श्राद्धं निरर्थकम् ॥ २२
 नागकूटादृष्टकूटाद्यर्षादुत्तरमानसात् । एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥ २३
 प्रथमेऽङ्गि विधिः प्रोक्तो द्वितीये दिवसे व्रजेत् । धर्मारण्यं तत्र धर्मो यस्माद्यज्ञमकारयत् ॥
 गमनाद्ब्रह्मलोकासिर्भवत्येव हि नारद ॥ २४
 मतङ्गवाप्यां यः स्नात्वा तर्पणं श्राद्धमाचरेत् । गत्वा नत्वा मतङ्गेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २५
 प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालाश्च साक्षिणः । मयाऽऽगत्य मतङ्गेऽस्मिन्पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥

* इदमर्थं न क पुस्तके । + एतदप्येऽर्थं श्लोकः क. पुस्तके टिप्पण्याम्—अनेन स्नानदानादि कृत्वा श्राद्धं सपिण्डकम् । इत्वा नत्वा च मीन्यकैमिमं मन्त्रमुदीरयेत् । एतदप्ये इदमर्थम्—एततीर्थत्रयं मौनी स्नानश्राद्धादिकं चरेत् । इति ख. पुस्तके । § इत् उत्तरमयं श्लोको वर्तते क. पुस्तकटिप्पण्याम्—तस्मिन्काले फल्गुः गौः कामधेनुर्जले महौ । ह्येष्टेऽन्तर्गतं यस्मात्फल्गुतीर्थं न निष्कलम् इति ।—फल्गुतीर्थं नरः स्नात्वा इत्यस्मात्प्राक् क. पुस्तके टिप्पण्यामधिकं एकः श्लोको वर्तते स यथा,—फल्गुतीर्थं विष्णुमले करोमि स्नानमादतः । पितॄणां विष्णुलोकाय भुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये इति । एतच्छ्लोकपरतः क. पुस्तकटिप्पण्यामधिकश्लोको विद्यते स यथा,—सुष्टुष्टनगावस्तत्फल्गुतीर्थमनुत्तमम् । अत्र ध्याद्विना सर्वं पितरो मोक्षमाप्नुयुः । इति ।

१ ख. 'मोऽस्तु मानवे भ' । २ ख. 'न धादं कुर्यात्पुत्रकृत्प क' । ३ ख. 'ति पितॄणां कर्तॄणां धा' । ४ ख. 'नूनं । ५ ख. फल्गु । ६ । ६ ख. 'व' । नमोऽस्तु वा' । ७ क. 'श्राद्धमार्थं' । ८ ख. 'यापोत्त' ।

(गयामाहात्म्यम्)

- * पूर्वं हि ब्रह्मतीर्थं च कूपे श्राद्धादि कारयेत् । तत्कूपसूपयोर्मध्ये सर्वांस्तारयते पितॄन् ॥
धर्मं धर्मेश्वरं नत्वा महाबोधितरुं नयेत् ॥ २६
- नमस्तेऽश्वत्थराजाय ब्रह्मविष्णुशिवात्मने । बोधिव्रुपायं कर्तॄणां पितॄणां तारणाय च ॥ २७
येऽस्तमकुले मानृवंशे बान्धवा दुर्गतिं गताः । त्वद्दर्शनात्स्पर्शनाच्च स्वर्गतिं यान्तु शाश्वतीम् ॥
ऋणत्रयं मया दत्तं गयामागत्य वृक्षराट् । त्वत्प्रसादान्महापापाद्दिमुक्तोऽहं भवार्णवात् ॥ २९
तृतीये ब्रह्मसरसि स्नात्वा श्राद्धं सपिण्डकम् । कृत्वा सर्वप्रमाणेन मन्त्रेण विधिवत्सुत ॥ ३०
+ स्नानं करोमि तीर्थेऽस्मिन्नृणत्रयविमुक्तये । तत्कूपसूपयोर्मध्ये ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥ ३१
यागं कृत्वोत्थितो यूपो ब्रह्मणा यूप इत्यसौ । कृत्वा ब्रह्मसरःश्राद्धं सर्वांस्तारयते पितॄन् ॥
यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् । ब्रह्माणं च नमस्कृत्य ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥ ३३
नमोऽस्तु ब्रह्मणेऽजाय जगज्जन्मादिरूपिणे । भक्तानां च पितॄणां च तारकाय नमो नमः ॥ ३४
गोमचारसमीपस्था आम्रा ब्रह्ममकल्पिताः । तेषां सेचनमात्रेण पितरो मोक्षगामिनः(णा) ॥ ३५
आम्रं ब्रह्मसरोद्गतं ब्रह्मदेवमयं तरुम् । विष्णुरूपं प्रसिञ्चापि पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥ ३६
एको मुनिः कुम्भकशाग्रहस्त आम्रस्य मूले सलिलं ददानः ॥
औम्रश्च सिक्तः पितरश्च त्सा एका क्रिया अर्थकरी प्रसिद्धा + ॥ ३७
ततो यमवालं दद्यान्मन्त्रेणानेन संपतः । यमराजधर्मराजौ निश्चलार्थं व्यवस्थितौ ॥
ताभ्यां वालं प्रयच्छामि पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥ ३८
ततः श्वानवालं दद्यान्मन्त्रेणानेन नारद । द्वौ श्वानौ श्यामश्वलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ॥
ताभ्यां वालं प्रयच्छामि रक्षतां पथि सर्वदा ॥
तस्य काकवालं दद्यान्मन्त्रेणानेन नारद । ऐन्द्रवाहणवायव्ययाम्या वै नैर्ऋतास्तथा ॥
वायसाः भतियुहन्तु भूमौ पिण्डं समर्पितम् ॥ ४०
फल्गुतीर्थं चतुर्थेऽङ्गि स्नानादिकमथाऽऽचरेत् । गयाशिरस्यश्च श्राद्धं पादे कुर्यात्सपिण्डकम् ॥
साक्षाद्गयाशिरस्तत्र फल्गुतीर्थाश्रितं कृतम् ॥
नार्गाज्जनार्दनाद्ब्रह्मयुपाच्चोत्तरमानसात् । एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥ ४२
पितापहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम् । फल्गुतीर्थं तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ४३
क्रौञ्चवादात्फल्गुतीर्थं यावत्साक्षाद्गयाशिरः । मुलं गयासुरस्यैतत्तस्माच्छ्राद्धंमिहाक्षयम् ॥ ४४
मुण्डपृष्ठाग्रगाथस्तात्साक्षात्तत्फल्गुतीर्थकम् । आद्यो गदाधरो देवो व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः
विष्ण्वादिपदरूपेण पितॄणां मुक्तिहेतव ॥ ४५

* इदमर्थं न विद्यते ख. पुस्तके । + नास्त्वर्थमिदं ख. पुस्तके । × इत् उत्तरमेतदर्थं विद्यते ख. पुस्तके
तद्यथा—यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् ।

१ ख. 'यपितॄणां कर्तॄणां ता' । २ ख. 'दिकारिणे' । ३ ख. 'आम्राश्च सिक्ताः पि' । ४ ख. 'मि
स्यातामेतावदियक्ता' । तं । ५ ख. 'लि क्षिप्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत् । ऐ' । ६ ख. 'ण्डं मयोपिहतं' । ७ ख.
'द कुर्यादिन्द्रपदा दिपु । सा' । ८ ख. 'गार्जना' । ९ ख 'म् । पितामहं समासाद्य यावदक्षिणम् । कौ' । १० ख.
'दमथाक्ष' । ११ ख. 'वे । तत्र विष्णु' ।

एतद्विष्णुपदं दिव्यं दर्शनात्पापनाशनम् । स्पर्शनात्पूजनाद्वाऽपि पितृणां हृत्तमक्षयम् ॥ ४६
 श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा कुलसाहस्रमात्मना । नयेद्विष्णुपदं दिव्यमनन्तं शिवपण्ययम् ॥ ४७
 श्राद्धं कृत्वा रुद्रपदे नयेत्कुलशतं नरः । सहाऽऽत्मना शिवपुरं तथा ब्रह्मपदे नरः ॥ ४८
 ब्रह्मलोकं कुलशतं समुद्भूय नयेत्पितृन् ॥ * कश्यपस्य पदे श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ॥ ४९
 दक्षिणाग्निपदे श्राद्धी पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् । गार्हपत्यपदे श्राद्धी वाजपेयफलं लभेत् ॥ ५०
 श्राद्धं कृत्वाऽऽहवनीये अश्वमेधफलं लभेत् । श्राद्धं कृत्वा सभ्यपदे ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ॥
 आवसथ्यपदे श्राद्धी पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् । श्राद्धं कृत्वा शक्रपदे इन्द्रलोकं नयेत्पितृन् ॥ ५२
 अगस्त्यस्य पदे श्राद्धी पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् । कौश्रमातङ्गयोः श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ॥ ५३
 श्राद्धी सूर्यपदे पञ्च पापिनोऽर्कपुरं नयेत् । कार्तिकेयपदे श्राद्धी शिवलोकं नयेत्पितृन् ॥ ५४
 गणेशस्य पदे श्राद्धी रुद्रलोकं नयेत्पितृन् । गजकर्णतर्पणकृन्निर्मलं स्वर्नयेत्पितृन् ॥ ५५
 अन्येषां च पदे श्राद्धी पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् । सर्वेषां काश्यपं श्रेष्ठं विष्णो रुद्रस्य वै पदम् ॥
 ब्रह्मणश्च पदं चापि श्रेष्ठं तत्र मकीर्तितम् ॥ ५६
 भारम्भे च समाप्तौ च तेषामन्यतमं स्मृतम् । श्रेयस्करं भवेत्तत्र श्राद्धकर्तुश्च नारद ॥ ५७
 कश्यपस्य पदे दिव्ये भारद्वाजो मुनिः पुरा । श्राद्धं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकम् ॥
 शुक्रकृष्णौ ततो हस्तौ पदमुद्भिद्य निर्गतौ । दृष्ट्वा हस्तद्वयं तत्र मुनिः संशयमागतः ॥ ५९
 ततः स्वमातरं शान्तां पमच्छ स महामुनिः । कश्यपस्य पदे दिव्यं शुद्धे कृष्णेऽथ वा करे ॥
 पिण्डो देवो मया मातर्जानासि पितरं वद ॥ ६०

शान्तोवाच—

भारद्वाज महामाह देहि कृष्णाय पिण्डकम् । भारद्वाजस्ततः पिण्डं दातुं कृष्णाय चोद्यतः
 श्वेतोऽहश्योऽब्रवीच्च पुत्रस्त्वं हि ममौरसः । कृष्णोऽब्रवीन्मम क्षेत्रं ततो मे देहि पिण्डकम् ॥
 स्वैरिष्यथाब्रवीद्वातु क्षेत्रिणे वीजिने ततः । भारद्वाजस्ततः पिण्डं कश्यपस्य पदे ददौ + ॥
 - हंसयुक्तविमानेन ब्रह्मलोकमुभौ गतौ ॥ ६३
 रामो रुद्रपदे श्राद्धे पिण्डदानाय चोद्यतः । पिता दशरथः स्वर्गात्प्रसार्थं करमागतः ॥ ६४
 नादात्पिण्डं करे रामो ददौ रुद्रपदे ततः । शास्त्रार्थातिक्रमाद्गीतं एषां दशरथोऽब्रवीत् ॥ ६५
 तारितोऽहं त्वया पुत्र रुद्रलोकमवाप्नुयाम् । हस्ते पिण्डप्रदानेन स्वर्गतिर्न हि मे भवेत् ॥ ६६
 त्वं च राज्यं चिरं कृत्वा पालयित्वा द्विजान्प्रजाः । यज्ञान्सदक्षिणाङ्कृत्वा विष्णुलोकं व्रजिष्यासि ॥
 पुष्यधोष्याजनैः सार्धं कृमिकीटादिभिः सह । इत्युक्त्वाऽसौ दशरथो रुद्रलोकं परं ययौ ॥
 भीष्मो विष्णुपदे श्रेष्ठे आष्टय पितरं स्वकम् । श्राद्धं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकम् ॥

* इदमर्थं न विद्यते न पुस्तके । + अत्राध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ए. पुस्तके । - हंसयुक्तविमानेनेत्यारभ्य
 वन्दे धीप्रपितामहामित्यन्त पाठो नास्ति ए. पुस्तके ।

१ ए. 'द्धी राजसूर्य' । २ ख. 'नीयपदे अ' । ३ ख. 'श्रीम समभ्युता आ' । - ए. 'द्धी सोमलोकाय मयायुत् । धा' ।
 ५ ए. 'द्धी ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् । मत्तद्ब्रह्मणोः श्राद्धी पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् । धा' । ६ ए. 'द्धी रुद्रलोकं' । ७ ए.
 'द्धी पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् । कश्यपस्य पदे श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् । ग' । ८ ए. 'व्ये भर' । ९ ख. 'न्तः भरद्वाजश्च'
 एतान् । क' । १० ए. 'व्ये हृष्णे नृत्तलेऽथ । ११ ए. 'वीरिणे त' ।

(गयामाहात्म्यम्)

- पितृभिर्निर्गतौ हस्तौ गयाशिरसि शंतनोः । नादात्पिण्डं करे भीष्मो ददौ विष्णुपदे ततः ॥
 शंतनुः प्राह संतुष्टः शास्त्रार्थे निश्चलो भवान् । त्रिकालदृष्टिर्भवतु चान्ते विष्णुश्च ते गतिः ॥
 स्वेच्छया मरणं चास्तु इत्युक्त्वा मुक्तिमागतः । कनकेशं च केदारं नारसिंहं च वामनम् ॥
 उदङ्मार्गे समम्यर्च्यं पितृन्सर्वांश्च तारयेत् ॥ ७२
- गयाशिरसि यः पिण्डान्येषां नाम्ना तु निर्वपेत् । नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः *
 सर्वत्र मुण्डपृष्ठादिः पदैरेभिः सुलक्षितः । प्रयान्ति पितरः सर्वे ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ७३ *
 हेत्यसुरस्य यच्छीर्षं गद्या तद्द्विधा कृतम् । ततः प्रक्षालिता यस्मात्तीर्थं तत्र विमुक्तये ॥
 गदालोलमिति रूपातं सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ॥ ७४
- गदालोले महातीर्थं गदाप्रक्षालनाद्धरेः । स्नानं करोमि सिद्धार्थमक्षयं पद्माम्बुयाम् ॥ ७५
 पश्चमेऽङ्घ्रि गदालोले स्नात्वा कुर्यात्सपिण्डकम् । श्राद्धं पितृन्ब्रह्मलोकं नयेदात्मानमेव च ॥७७
 ब्रह्मप्रकल्पितान्विमान्द्रव्यकन्यादिना+ र्चयेत् । तैस्तुष्टैस्तोपिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः ॥
 कृते श्राद्धेऽक्षयवटे अन्नैर्नैव प्रयत्नतः । पितृन्नयेद्ब्रह्मलोकमक्षयं तु सनातनम् ॥ ७९
 वटवृक्षसमीपे तु शाकेनाप्युदकेन वा । एकस्मिन्भोजिते विभ्रे कोटिर्भवन्ति भोजिताः ॥ ८०
 देयं दानं षोडशकं गयातीर्थपुरोधसे । वस्त्रं गन्धादिभिः पुत्रैः सम्यक्संपूज्य यत्नतः ॥ * ८१ *
 एकार्णवे वटस्याग्रे यः शेते योगनिद्रया । बालरूपधरस्तस्मै नमस्ते योगशायिने ॥ ८२
 संसारवृक्षशस्त्रायाशेषपापहराय च । अक्षयब्रह्मदात्रे च नमोऽक्षयवटाय वै ॥ ८३
 कलौ माहेश्वरा लोका येन तस्माद्गदाधरः । लिङ्गरूपोऽभवत्तं च वन्दे श्रीप्रपितामहम् ॥ ८४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयाम हात्म्यं नामैकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—१०९२३

अथ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

सनत्कुमार उवाच—

यज्ञं चक्रे गयो राजा बहूनां बहुदक्षिणम् । यत्र द्रव्यसमूहानां संख्या कर्तुं न शक्यते ॥ + ?

- * स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः इत्यस्मात्परतः क. पुस्तकविष्णुणां श्लोकद्वयमधिकं वर्तते तद्यथा—
 गयाशिरसि यः पिण्डं शमीपत्रप्रमाणतः । कन्दमूलफलाद्यैर्वा दद्यात्सर्वं नयेत्पितृन् ॥ इति ।
 पदानि यत्र दृश्यन्ते विष्णुवादीनां तदग्रतः । श्राद्धं कृत्वा सपिण्डं च तेषां लोकानयेत्पितृन् ॥
- * इत उत्तरं क. पुस्तकविष्णुणामधिकं श्लोकद्वयमस्ति तद्यथा—
 गयातीर्थवटे चैव पितृणां दत्तमक्षयम् । दृष्ट्वा तत्रा च संपूज्य वटेश मुसमाहितः ॥
 पितृप्रयेद्ब्रह्मलोकमक्षयं तु सनातनम् ॥
 गयायां धर्मवृटे च सरसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षे वटे चैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।
- * संख्या कर्तुं न शक्यत इत्यस्मात्परतः ख. पुस्तकेऽधिको ग्रन्थोऽस्ति स यथा—
 स्थिता गयामात्रादिपर्वताः पर्वविशतिः । प्रशंसन्ति द्विजास्तत्र देशे देशे सुपूजिताः ॥
 दानातिशयमालोच्य सर्वे विष्णवादयः रुग्ः । संलुष्टा गदाजानं वरान्गृहीतं चानुवन् ॥
 नैव पूर्वं केऽप्यनुवंतं करिष्यन्ति चापरे । इति ।

(गयामाहात्म्यम्)

सिकता वा यथा लोके यथा च दिवि तारकाः । तथै रत्नमुवर्णाद्यैरसंख्यातास्तु दक्षिणाः ॥
 नैवेह पूर्वं ये कैचिन्न करिष्यन्ति चापरं । प्रशंसन्ति द्विजास्तृप्ता देशे देशे सुपूजिताः ॥ ३
 गयं विष्ण्वादायस्तृप्ता वरं ब्रूहीति चाब्रुवन् । गयस्तान्मार्थयामास अभिशप्ताश्च ये पुरा ॥ ४
 ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः* । + गयापुरीति मन्त्राग्ना रूपाता ब्रह्मपुरी यथा ॥
 एवमस्तु वरं दत्त्वा तैतश्चान्तर्दधुः सुराः । गयश्च भोगान्संभुज्य विष्णुलोकं परं ययौ ॥ ६
 विशालायां विशालोऽभद्राजाऽपुत्रोऽब्रवीद्विजान् । कथं पुत्रादयो मे स्युर्विशालं चाब्रुवन्द्विजाः
 गयायां पिण्डदानेनै तव सर्वं भविष्यति । विशालोऽपि गयाशीर्षे पिण्डदः पुत्रवानभूत् ॥ ८
 दृष्ट्वाऽऽकाशे सितं रक्तं कृष्णं पुरुषमब्रवीत् । के यूयं तेपु चैवैकः सितः प्रोचे विशालकम् ॥ ९
 अहं सितस्ते जनक इन्द्रलोकादिहाऽऽगतः । मम पुत्र पिता रक्तो ब्रह्महा पापकृत्तपः ॥ १०
 अयं पितामहः कृष्ण ऋषयो येन घातिताः । अवीचिनरकं प्राप्तौ मुक्तौ त्वत्पिण्डदानतः ॥११
 पितृन्पितामहांश्चैव तयैव प्रपितामहान् । प्रीणयामीति यत्तयं त्वया दत्तमर्दिदम् ॥ १२
 तेनास्पृष्टगपद्योगो जातो वाक्येन सत्तपः । × मुक्तिः कृता त्वया पुत्र व्रजामः स्वर्गमुत्तमम् ॥
 एवं पुत्रैः पितृणां च कर्तव्या मुक्तिरुत्तमा ॥ १३
 त्वं च राज्यं चिरं कृत्वा भुक्त्वा भोगांश्च दुर्लभान् । यज्ञान्सदक्षिणान्कृत्वौ याया विष्णुपुरं तैतः
 एवं लब्धवरो राजा राज्यं कृत्वा दिवं गतः । प्रेतराजः सह प्रैतैर्गयाश्राद्धादिवं गतः ॥ १५
 प्रेतः कश्चिद्विभुवत्यर्थं वणिजं कं चिदब्रवीत् । मम नाम्ना गयाशीर्षे पिण्डनिर्वापणं कुर्व ॥ १६
 प्रेतभाषविमुक्त्यर्थं त्वं शृद्धान धनं मम । तद्वनं सर्वमादाय मयाश्राद्धव्ययं कुर्व ॥ १७
 धनस्यैतस्य पट्टाशं तुभ्यं वै दत्तवानहम् । स्वनामानि यथान्वायं सम्पगारूपातवानहम् ÷ ॥१८
 गत्वा गयां गयाशीर्षे प्रेतराजाय पिण्डकम् । समदाहन्धुभिः सार्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥ १९
 प्रेतः प्रेतत्वनिर्मुक्तो वणिक्स्वशृद्दमागतः । एवं गयस्य शंभोश्च क्षेत्रे विष्णो रवेस्तथा ॥ २०
 उपोपितोऽथ गायत्रीतीर्थे महानदीस्थिते । गायत्र्याः पुरतः स्नात्वा प्रातःसंध्यामुपासयेत् ॥
 श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा नयेद्ब्रह्मण्यतां कुलम् ॥ २१
 तीर्थे समुदिते स्नात्वा सावित्र्याः पुरतो नरः । संध्यामुपास्य मध्याह्ने नयेत्कुलशतं दिवम् ॥
 पिण्डदानं ततः कुर्यात्पितृणां मुक्तिकाम्यया ॥ २२
 प्राचीसरस्वतीतीर्थे स्नात्वा चापि यथाविधि । संध्यामुपास्य सायाह्ने विष्णुलोकं नयेत्पितृन् ॥
 बहुजन्मकृतात्संध्यालोपोन्मुक्तस्त्रिसंध्यकृत् ॥ २३

* भवन्तु क्रतुपूजिता इत्यनन्तरं ख. पुस्तकेऽतिरिक्ताः कतिपयश्लोकाः सन्ति ते यथा—

गयाश्राद्धविधानाय द्विजा मूर्ताश्चतुर्दश । तेषां वाक्यं प्रकुर्वीत यदि व्रज्जा स्वयं भवेत् ॥ १

सौतमं काश्यपं कौत्सं कौशिकं कण्वमेव च । भारद्वाजं ह्यशिनसं वात्स्यं पाराशरं तथा ॥ २

हरित्कुमारमाण्डव्यं लोकाक्षिं लोकसमहत् । वाशिष्ठं च तथाऽऽत्रैथं गोत्राभ्येषां चतुर्दश ॥ इति ।

+ इदमर्थं नारितं ख. पुस्तके । × इदमर्थं न विद्यते ख. पुस्तके । - इतः परमेकः श्लोकोऽधिकः ख. पुस्तके-
 गृहीत्वा तद्वनं सर्वं निवृत्तौ गृहमात्मनः । श्रायं निःश्रियं तत्रासौ वेपमादाय निर्ययी ॥ इति । १

१ क. 'या यहु' । २ क. 'तपायान्त' । ३ ख. 'च पुत्रादिते भ' । ४ ख. 'त्वा पाळयित्वा द्विजान्मज । य' ।
 ५ ख. 'त्वा अन्ते वि' । ६ ख. 'व्रज । ७ क. 'इ । पडशं पशमापाथ तु' । ८ ख. 'प्रेताः प्रेतत्वनिर्मुक्ता व' । ९ ग. 'संध्या
 समाचरेत् । धा' । १० ख. 'हे नयेत्कुलशतं दिवम् । व' ।

(गयामहात्म्यम्)

विशालायां लेलिहाने तीर्थे च भरताश्रमे । पादाङ्किते पुण्ड्रपट्टे गदाधरसभित्तः ॥ २४
 तीर्थे चाऽऽकाशगङ्गायां गिरिकर्णमुत्सेपु च । स्नातोऽपि पिण्डदो ब्रह्मलोकं कुलशतं नयेत् ॥
 देवनद्यां चैतरण्यां स्नातः स्वर्गं नयेत्पितृन् । स्नातो गोदो चैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुदरेत् ॥ २६
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं चैतरण्यां तु नारद । एकविंशतिकुलान्पाहुस्तारपेन्नात्र संशयः ॥ * २७
 +या सा चैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविभुता । साऽवतीर्णा गयाक्षेत्रे पितृणां तारणाप वै ॥ २८
 ×त्रिरात्रोपोपणेनैव तीर्थाभिगमनेन च । अदत्त्वा काञ्चनं गाथ द्रिद्रो जायते नरः+ ॥ २९
 घृतकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी । शिलायाः संगमो यत्र तत्र प्रोक्ता मधुस्रवा ॥ ३०
 अयुतं चाश्वमेधानां स्नानकृद्बभूवे नरः । आर्द्रं सपिण्डकं कृत्वा पिण्डदानं तथैव च ॥

कुलानां शतमृदुल्य विष्णुलोकं नयेत्पितृन् ० ॥ ३१
 दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे चामरकण्ठके । कोटितीर्थे रुक्मकुण्डे पिण्डदः स्वर्नयेत्पितृन् ॥ ३२
 [ऽ चैतरण्यां घृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च । कोटीतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा कोटीश्वरं च यः ॥
 कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः । मार्कण्डेयेशकोटीशी नत्वा स्यात्पितृतारकः ॥ ३४
 रुक्मपारिजातवने पार्वत्य सह शंकरः । रहस्ये संस्थितो रेभे युगानामयुतं पुरा ॥ ३६

* संशय इत्यनन्तरं क. पुस्तकटिप्पण्यामाधिकं श्लोकद्वयमस्ति तद्यथा—

यमद्वारे महापारे या सा चैतरणी नदी । तामहं तर्तुमिच्छामि कृष्णां गां प्रददन्निमान् ॥ १

अशक्तो यदि वा शक्तो गोप्रदानं करोति यः । देवनद्यां गोप्रदाने ध्राद्ददः स्वर्नयेत्पितृन् ॥ इति ॥ २

+ अयं श्लोको नास्ति ख. पुस्तके । × त्रिरात्रोपोपणेनेति श्लोकार्थार्थं क. पुस्तकेऽधिकं श्लोकद्वयमस्ति तद्यथा—
 गोदावरी चैतरण्यां यमुनाया तथैव च । देवनद्यां गोप्रचारे ध्राद्ददः स्वर्नयेत्पितृन् ॥ १

गुफारिण्यां पूतकुल्यां मधुकुर्यां तथैव च । कोटितीर्थे रुक्मिणीये पिण्डदः स्वर्नयेत्पितृन् ॥ इति ॥ २

१) ÷ इतः परमेते श्लोकाः ख. पुस्तकेऽधिकं उपलभ्यन्ते ते यथा—

धाद्वी कुमारपारायामश्वमेधफलं लभेत् । कुमारमभिगम्याथ नत्वा मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ १

धाराया च सोमधारायां सोमलोकं च गच्छति । स्वर्नं कुरुरो वाण्य स्वर्गः स्वर्गं नयेत्पितृन् ॥ २

श्रीकृष्णं येऽभ्यर्चयन्ति सुभद्रां बलभद्रकम् । ज्ञानं प्राप्य शिष्यं पुष्पान्नं तन्नि पुरुषोत्तमम् ॥ ३

द्वादशादिलभ्यर्च्य सर्वरोगीः प्रमुच्यते । वैश्वानरं समभ्यर्च्य उत्तमां दीप्तिमाप्नुयात् ॥ ४

मन्दारमभिगम्याथ मन्दारेद्यं प्रपूज्य च । अक्षयं धियमाप्नोति महालक्ष्मीं तथा नरः ॥ ५

विद्यां सरस्वतीं नत्वा विद्यापारं गतो भवेत् । अभ्यर्च्येन्मावर्व... महदश्वमेधानुयात् ॥ ६

नारायणं च वाराहं भूषणं स्वर्गमागमेत् । क्षेत्रपालं समभ्यर्च्यं प्रहृष्टं शैवं वाधते ॥ ७

गह्वरं च समभ्यर्च्यं विष्वक्पादप्रमुच्यते । सिद्धेश्वरं च कालेशं सोमनाभमहेश्वरम् । ८

रुद्रेश्वरं लोकनाथं ब्रह्मेशं च कपर्दिनम् । अष्टौ लिङ्गानि गुह्यानि संपूज्यापि सिद्धं व्रजेत् ॥ ९

पिण्डदधमपारण्ये चम्पकेशं प्रणम्य च । तथैव जम्बुकारण्ये ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ॥ १०

श्लोकं वायुतीर्थं च दतीवाह्ये जलाशये । धाद्वी च पुष्करिण्यां तु ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ॥ ११

चैतरण्याद्य तरुं दतीवाह्यो जलाशयः । तदुत्तरश्वक्रत्सरस्तदये सागरस्तथा ॥ १२

सामरे पिण्डदानेन पितृणां च परागतिः ॥ इति ॥

० इत उत्तरमविस्पष्टश्लोकः ख. पुस्तके वर्तते स यथा—गदाधर दक्षिणे यावतीर्थमपुत्रधाः । महानदिह्नं च
 धृतायां स्वर्गकारकम् । ऽ एतच्छिद्वान्तर्गतप्रन्थस्थानेऽयं श्लोकः ख. पुस्तके स यथा—
 चशिश्रस्थाऽऽश्रमं गत्वा वाजपेयफलं लभेत् । वशिष्ठेश नमस्कृत्य तत्कुण्डे पिण्डदो भवेत् ॥ इति ।

मरीचिः फलपुष्पार्थं पारिजातवनं गतः । दृष्ट्वा शम्भो महेशेन यस्मात्सुखविघातकः ॥ ३६
 दुःखी भवेति तद्गीतो मरीचिस्तुष्टये शिवम् । तुष्टुः प्रोवाच तं शंभुर्दृष्ट्वा वरमुत्तमम् ॥ ३७
 शापाद्भवतु मुक्तिर्मे मरीचिः प्राह शंकरम् । भवेद्भयायां मुक्तिस्ते शिवोक्तः प्रययौ गयाम् ॥
 शिलास्थितस्तपस्तेषु सर्वेषां दुष्करं च यत् । मरीचिरीश्वराच्छतः कृष्णत्रयमगपुरा ॥
 तपसा दारुणेनेह स विभः शुद्धतां गतः ॥ ३९
 हरिरूचे मरीचि च वरं वृणु हि पुत्रक । किमलभ्यं त्वयि तुष्टे मरीचिः प्राह माधवम् ॥ ४०
 हरशापाद्भिमुक्तोऽहं शिला भवतु पावनी । पितृमुक्तिकरी च स्यात्तथेत्युक्त्वा दिवं गतः ॥ ४१
 दिवोकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः । यत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमित्युत ॥ ४२
 तत्र स्नातो दिवं याति स्वशरीरेण मानवः । पाप्मानं प्रजहात्येव जीर्णत्वचमिवोरगः ॥
 तत्पङ्कजवर्नं पुष्पं पुष्पकृद्भिर्निषेधितम् ॥ ४३
 पाण्डुशिला वैःत्राऽऽस्ते श्राद्धं यत्राक्षयं भवेत् । शुधिष्टिरस्तु तस्यां हि श्राद्धं कर्तुं ययौ मुने ॥
 तत्र काले पाण्डुनोक्तं मद्रस्ते देहि पिण्डकम् । हस्तं त्यक्त्वा शिलायां च पिण्डदानं चकार सः
 शिलायां पिण्डदानेन प्रहृष्टो व्यासनन्दनः । वरं ददौ स्वपुत्राय राज्यं कुरु महीतले ॥ ४६
 अकण्ठकं तु संपूर्णं त्वं मे त्राता हि पुत्रक ॥ ४७
 स्वर्गं व्रज शरीरेण भ्रातृभिः परिवारितः । दृष्टिमात्रेण संपूनान्नरकस्यान्दिवं नय ॥ ४८
 इत्युक्त्वा प्रययौ पाण्डुः शाश्वतं पदमव्ययम् । मतङ्गस्य पदे श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ॥
 निर्बंधयाग्निं शमीगर्भे विधिर्विष्ण्वादिभिः सह । लेभे तीर्थं तु यज्ञार्थं त्रिषु लोकेषु त्रिभुतम् ॥
 मखसंज्ञं तु तत्तीर्थं पितृणां मुक्तिदायकम् । स्नात्वा च तर्पणं कृत्वा पिण्डदो मुक्तिमाप्नुयात् ॥
 पितृन्स्वर्गं नयेन्नत्वा संगमेऽङ्गारकेश्वरौ । गयाकूटे पिण्डदानादश्वमेधफलं लेभेत् ॥ ५२
 भस्मकूटे भस्मनाथं नत्वा च तारयेत्पितृन् । त्यक्तपापो भवेन्मुक्तः संगमे स्नानमाचरेत् ॥ ५३
 इष्टिं चक्रेऽश्वमेधारूपां वशिष्ठो मुनिसत्तमः । इष्टितो निर्गतः शंभुर्वरं वृणु वशिष्ठकम् ॥ ५४
 प्राहेति तं वशिष्ठोऽपि शिव तुष्टोऽसि मे यदि । वस्तुच्यं चात्र देवश तथेत्युक्त्वा शिवः स्थितः]
 पिण्डदो धेनुकारण्ये कामधेनुपदेषु च । स्नात्वा नत्वाऽथ संपुज्य ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ॥ ५६
 कर्दमाले गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपतः । स्नात्वा श्राद्धादिकं कृत्वा पितृणामनुगो भवेत् ॥ ५७
 फल्गुचण्डीशमशानाक्षी मङ्गलाद्याः समर्चयेत् । गयायां च दृपोत्सर्गात्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ॥
 यत्र तत्र स्थिता देवा ऋषयोऽपि जितेन्द्रियाः ॥ ५८
 और्धं गदाधरं ध्यायन्नश्राद्धपिण्डादिदानतः । कुलानां शतमुद्धृत्य ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ॥ ५९
 गयागयो गचादित्यो गायत्री च गदाधरः । गया गयांसुरश्चैव पैङ्गवा मुक्तिदायिकाः ॥ ६०

* एतदमेऽधिकं श्लोकद्वयं वर्तते ख. पुस्तके तद्यथा—

मुण्डपृष्ठा नभेर्देवीं क्षेत्रपालादिसंयुताम् । पूजयित्वाऽभयं तस्माद्विपरोगादिनाशनीम् ॥

कामपीठं च कामाक्षा(क्षी) पूजयेत्कामरूपिणीम् । सर्वतौभाग्यकामो हि देवो विन्ध्यनिवासिनीम् ॥ इति । २

१ ख. 'देवा कामरूपाः । २ ख. 'कं कुर्यात्पितृ' । ३ ख. 'मादी ग' । ४ ख. 'ध्यात्वा कुपाच्छ्राद्धादिकं ततः ।
 ५ ख. 'याशिर' । ६ ख. 'पङ्गा(दृव)मुक्तिप्रशः स्मृताः । गयां प्रशिक्षीकृत्य न्यायिप्रान्प्रपुत्र च । यत्रदानादिकं
 देवा पितृणामनुगो भवेत् । यदि पुत्रो गया गच्छेत्कदाचिद्भाग्ययोगतः । तानेव भोजयेद्दिमान्प्रज्ञाया च । प्रश्लिष्यते ।
 पूजयेत् गयाविप्रान्दृश्यकन्वैरिधानतः । पूजितैस्तैः पूजितः स्युः पितरो देवतास्तथा । ग' ।

(गयामाहात्म्यम्)

• गवाख्यानमिदं पुण्यं यः पठेत्सततं नरः । ऋणुयाच्छ्रद्धया यस्तु स याति परमां गतिम् ॥*६१

[+ पाठयेद्वा गवाख्यानं विभेभ्यः पुण्यकृत्नरः । गयाश्राद्धं कृतं तेन कृतं तेन सुनिश्चितम् ॥

गयाया महिमानं च अभ्यसेद्यः समाहितः । तेनेष्टं राजसूयेन अभ्यमेधेन नारद ॥] ६३

× लिखेद्वा लेखयेद्वाऽपि पूजयेद्वाऽपि पुस्तकम् । तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीः सुमसन्ना भविष्यति
उपाख्यानमिदं पुण्यं गृहे तिष्ठति पुस्तकम् । सर्पाग्निचौरजनितं भयं तत्र न विद्यते ॥ ६५

श्राद्धकाले पठेद्यस्तु गयामाहात्म्यमुत्तमम् । विधिहीनं तु तत्सर्वं पितृणां तु गयासमम् ॥ ६६
यानि तीर्थानि त्रैलोक्ये तानि दृष्टानि तत्र वै । येन ज्ञातं गवाख्यानं श्रुतं वा पठितं मुने ॥ ६७

सूत उवाच—

सनत्कुमारो मुनिपुङ्गवाय पुण्यां कथां चाथ निवेद्य भक्त्या ॥

स्वमाश्रमं पुण्यवनैरुपेतं विसृज्य संगीतगुरुं जगाम ॥

६८

इति श्रीमहापुराणे वायुश्लोक उपसंहारपादे गयामाहात्म्य नाम द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

उपसंहारपादः समाप्तः ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०९९१

समाप्तं चेदं वायुपुराणम् ।

* इत आरभ्य न विद्यत इत्यन्तं पाठव्यत्वास ख पुस्तके । + एतधिद्वान्तर्गतमन्य ख पुस्तके न ।

× एतदर्थंस्थानेऽय पाठः ख. पुस्तके—पठेद्वा पाठयेद्वाऽपि पूजयेद्वाऽपि पुस्तकम् । इति ।